

વિશ્વમાનવ

નવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અખતુ સામયિક: ૧૯૭૧ જાન્યુઆરી
પ્રિક ૩.૧૨; છપ્પક ૩.૧૫૦

૧૨૧

VISHWA

MANAV

1971

121-133

- લોકશાહી: માણખું અને મૂલ્ય
- અપ્રસ્તુતતાનું રાજકારણ
- નવી કોંગ્રેસની તરફેણમાં
- ધ્રુવીકરણની દિશામાં

વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

ધનિદરાજ ક્યે માર્ગે ?

લે : ભોગીલાલ ગાંધી

[આ મનુભાઈ પંચોળીના પ્રવેશક સાથે]

લોકશાહી મૂલ્યોની કસોટીએ પૃથક્કરણ

બીજી આવૃત્તિ

કિં. રૂ. ૨-૭૫

આઘ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

લેખક : ગંધાજી

ભોગીલાલ ગાંધી

જીવનના પ્રેરક પ્રયત્નો : સુધારાની નોંધપાત્રી

સંસાર સુધારાનાં સંભાષણો

કિં. રૂ. ૨-૦૦

મિતાક્ષર

લેખક

ભોગીલાલ ગાંધી

સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક અધ્યાગ્રવેષો

કિં. રૂ. ૭-૫૦

રવીન્દ્રચિંતન

લેખક

ભોગીલાલ ગાંધી

રવીન્દ્રનાથનું સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય ચિંતન

કિં. રૂ. ૪-૦૦

નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ

લે : ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રેરક જીવનની ગંભીર ઉપરાત

મૌલિક ચિંતન અને સર્જનની

ચૂંટેલી સામગ્રી સાથે

રૂ. ૩-૫૦

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]

લે : નરહરિભાઈ પરીખ

નરહરિ કે. ભટ્ટ

સરળ મુદ્રાસર ઐતિહાસિક આલેખન

આશરે રૂ. ૪-૦૦

રવીન્દ્રનાથનાં શિશુ કાવ્યો

અનુ : મુલાદ્રા ગાંધી

કવિમુદ્રા સુવર્ણકર રાવળની કલમે

પ્રવાસ-જેટલાં દેશોનો સાથે

મુલાપસંગે ભેટ થયેલી આવૃત્તિ

આશરે રૂ. ૬-૫૦

ભારતીય અર્થકારણ : ક્યે માર્ગે ?

લે : પ્રા. જદુચંદ્રસેન સાક્ષીલાલ

ભારતના વિવિધ પક્ષોના

આર્થિક કાર્યક્રમની આલોચના

આશરે રૂ. ૪-૦૦

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જ્ઞાનરામ દવે

સંયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

1 : શ્રી જ્ઞાનવિહારી મહેતા

2 : શ્રી યજ્ઞલાલ મહેતા

3 : શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

4 : શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિજો વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી

* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (દ્વિમાસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શ : નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અમિરુદ્ધ બહાભટ્ટ * મુકુન્દરાય મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

પ્રિન્ટર/પ્રાંતિક : નગેશ પિંગળ (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકકર (વડોદરા).

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રભાત, શ્રી ગણેશ માયની પ્રિન્ટરી, ૨૧/બી, કુશલનીનગર, અમદાવાદ-૭

વિતરણ-સંચાલન : જ્યંતી સોની, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અમિરુદ્ધ બહાભટ્ટ, ૩/૧૭ રીયસ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : મુર્મૂર શાહ, સ્ટેશન રોડ, કેપ્ટન (જિ. ખેડા)

* મુદ્રણ કેન્દ્ર : દયરાય ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી હોસ્ટેલ, મુર્મૂર-૩

વિજ્ઞાનગ્રંથાલય

પહેલું પાનું	૩ ભોગીલાલ ગાંધી
લોકશાહી : માળખું અને મૂલ્ય	૫ નિકાલ સૈંય
કવિતા	૬ કાન્તિ પટેલ
અવકાશોપનિષદ	
પાત્રો	
સ્વરૂપાંતર	
સમીક્ષા	
શ્રેણી અંગત પત્રો	૧૨ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા
કેટલાક ખિન્નગત પત્રો	૧૩ સુમન ચાહ
આત્મકથા	
નવી કેડી	૨૨ સ્નેહરશ્મિ
લેખ	
માનવ ચેતનાની નવી ક્ષિતિએ	૨૬ અચ્યુત પટવર્ધન
નિદ્રમ	
‘પ્રતિદ્વન્દી’ કોણ?	૩૧ રજનીકાન્ત રાવલ
વિશેષાંગ : લોકશાહીની કડોક્કી	
લોકશાહીની કડોક્કી : ઐતિહાસિક વિદગ્ધાવ લોકન	૩૩ નરહરિ ભટ્ટ
અપ્રસ્તુતતાનું રાજકારણ	૩૭ નરન કાગલ
નવી કોંગ્રેસની તરફેણમાં	૪૦ રજની કોહારી
ધુવીકરણની દિશામાં	૪૩ એન. એમ. જ્ઞાનાયન
અંજલિ	
સ્વ. ધાટો : કુટુંબ દેવાધારણ?	૪૫ ભોગીલાલ ગાંધી
પ્રવૃત્તિ ને પરદા	
ગામઠે ગામઠે ગાંધી?	૪૮ ભોગીલાલ ગાંધી

સવાળમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળો

* ભાઈદાસભાઈ પરીખ, બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧ * મનેહર ભાંડારી, સેતુ પ્રકાશન ૧૪, આદ્ય સોસાયટી, અમદાવાદ-૬ * ભદ્ર સુદાસ, સુદાસા એન્ડ કં. વડોદરા. * આર. આર. શેઠની કં. કુવારા, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧ * વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨, કેલાણ સુવન, ખીજે માળે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧ * ગૂર્જર અંચલન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧ * પોર્ટલેટ સુક સેન્ટર, (ફ્રેટક નક્કો માટે) રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧ * રવીન્દ્ર સુક હાઉસ, બાજવાડા, ભાટિયા શેરી વડોદરા * વિજય સ્ટોર્સ, ગોપાલ દોહરી પાસે, સ્ટેશન રોડ, આણંદ * આર. આર. શેઠની કં. ધન્વેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨ * વિજય સ્ટોર્સ ૨૩૧, નં. દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, કોમિસારિયેટ બિલ્ડિંગ, પહેલે માળે, ઈસ્ટર્ન વોય કં.ના મેડા ઉપર ફેટ, મુંબઈ-૧ (બી. આર.) ફોન : ૨૬૨૭૦૬ * એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., ધિન્વેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

જૂલ સુધાર

ગવાંકમાં પ્રકાશિત ‘વજરનો હાથીનો અનુવદ્ધ સદ્ગત જ્યન્તિ દલાલે કર્યો હતો.

લોકશાહી : માળખું અને મૂલ્ય

લોકશાહી એક જીવનપદ્ધતિ છે, એવો પોપટપાઠ આપણે વારંવાર રીએ છીએ; પરંતુ લોકશાહીનું સ્વરૂપ, માટે ભાગે, એ સૂત્રમાં ગોપિત રહી જતું હોય છે. કેમ કે લોકશાહી તરીકે ઓળખાતી રાજકીય પરિપાટીના સંદર્ભમાં, ઘણે ભાગે, એના માળખાના અમુક પ્રકારને આપણે લોકશાહી જેવું અભિધાન આપીએ છીએ, જેમાં વિવિધ પદો, જૂથો, વ્યક્તિઓને પોતાના વિચાર-આચારની સ્વતંત્રતા હોય અને તે પ્રગટ કરવાનો પૂરો અવકાશ હોય, તથા મુક્ત, શુભ અને શુદ્ધ પુખ્તવય મતાધિકાર દ્વારા લોકોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ જ અંતિમ નિયુક્તિ પરિણામ બને એવી શૂન્યવશ હોય. મહદ્દઅંશે આ માળખાને જ લોકશાહીની લાક્ષણિકતા લેખીએ છીએ. દા. ત. ભારત લોકશાહી શબ્દ છે, એવો દાવો કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના લોકશાહી બંધારણના માળખાને જ લક્ષમાં લેતા હોઈએ છીએ.

પરિણામે, સર્વસાધારણ રીતે, એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે જે દેશનું બંધારણ લોકશાહી માળખાનું હોય તે લોકશાહી દેશ; અને જે એ બંધારણની મર્યાદામાં રહીને વર્તે તે સરકાર, પક્ષ, જૂથ, વ્યક્તિ લોકશાહી; અથવા જે કોઈ એ બંધારણની મર્યાદા ઓળખે એ બિનલોકશાહી. આ સમજણ છીછરી છે, કેમ કે લોકશાહી અમુક પ્રકારના માળખાથી વિશેષ છે. લોકશાહીનું મૂલ્ય તેના માળખામાં નહિ, પણ તેની પ્રક્રિયામાં છે.

હા, લોકશાહી માળખું, અવશ્ય, મૂલ્યવિકાસનું સાધન છે; લોકશાહી માળખા વિના લોકશાહીના આત્માને પ્રગટાવવાનો કોઈ અવકાશ જ નથી. જાણી લોકશાહી માળખું તુટકું, ફેટકું હશે તોય તે નવેસરથી તૈયાર કરી શકાયે. ત્યારે, જ્યાં એ માળખાનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી, અથવા જ્યાં એ માળખાને જ નાબૂદ કરવાની નેમ હોય, ત્યાં લોકશાહીના અંકુરને પાંગરવા માટે કોઈ અવકાશ જ ન રહે. આ દૃષ્ટિએ માળખાનું મહત્ત્વ તો છે જ,

ઉપરની વાત સાચી હોવા છતાં, લોકશાહીનું માળખું ખોતે લોકશાહી મૂલ્ય નથી. લોકશાહી માળખામાંની આંતરિક પ્રક્રિયા (inner process) જ લોકશાહીને મૂલ્ય અર્પે છે. બરફે; લોકશાહીનો આત્મા. લોકશાહી પ્રક્રિયા દરમ્યાન અને તેની દ્વારા જ પ્રગટે છે. લોકશાહીનું આ સ્વરૂપ છે.

જ્યાં લોકશાહી માળખાનો સ્વીકાર થયેલો છે તેવા દેશોની સરકારો માટે ભાગે લોકશાહી માળખાની અંદર રહીને પોતાની રમત રમતી હોય છે, એ સાચું હોય તોય, એ રમત અનિવાર્ય રીતે લોકશાહી પ્રક્રિયાને પોષક જ બને છે એવું નથી. દા. ત. - ફરેક સમાજમાં - ગમે તેવા શ્રેષ્ઠ ગણ્યતા સમાજમાં પણ - અનેક પ્રકારનાં હિત-ઘર્ષણો

હોવાનાં, અનેક પ્રકારના અન્યાયો અને અનિયો હોવાનાં. હવે જો, લોકશાહી માળખાનો સ્વીકાર કરી ચૂકેલી સરકાર અનિયો દેખાતાં જ, તેમને ત્વરિત નિર્મૂળ કરવાની શુભ નિષ્કાથીય, પોતાને હસ્તકના કાયદા, જેલ, વટહુકમો, પોલીસ અને લશ્કરનો પહેલેથી જ ઉપયોગ કરવા માટે, અને છતાં પોતે લોકશાહી માળખાની અંદર જ રહીને વર્તી હોવાનો દાવો આગળ ધરે, તો લોકશાહીની ભાવના — આત્મા અને મૂલ્યની જ વિહંગના સમજવી રહી.

આપણા દેશની વાત કરીએ તો આપણા લોકશાહી બંધારણમાં કેન્દ્રના વડા પ્રધાનને સમ્પતિના વટહુકમ દ્વારા અમુક ઉદ્યોગોનું તાબડતોળ સાર્વત્રીયકરણ કરી નાખવાની, વટહુકમ દ્વારા રાજ્યોનું તાબડતોળ સાર્વત્રીયકરણ બહાર કરી દેવાની, વટહુકમ દ્વારા લોકસભાને બરખાસ્ત કરી દેવાની, વટહુકમ દ્વારા અમુક રાજ્યમાં સમ્પતિ અમલ સ્થાપવાની બંધારણી સત્તાઓ છે. અને સમ્પતિ કરી જાડી તપાસ વિના, પરંપરા સ્વીકારીને વડા પ્રધાનની સલાહ અનુસાર વટહુકમો બહાર કરતા રહે, તો તે બંધારણથી વિરોધી ન ગણાય. અરે, સમ્પતિ અને વડા પ્રધાન સાર્વત્રીય હિત માટે ઝડપી પગલાંનું ચોક્કસ આગળ ધરી ગૌરવ લઈ શકે!

સવાલ એ નથી કે ઉપર કહ્યા તે ઉદ્દેશો છાપ કે અનિષ્ટ છે. માની લઈએ કે આ કારેક પગલું દેશહિતની દૃષ્ટિએ જ લેવાયું છે. સવાલ લોકશાહી કમિક પ્રક્રિયાનો છે. લોકશાહીના વિકાસની ખેવના કરનારા વડા પ્રધાન અને સમ્પત્તિ સામે મહત્ત્વની વાત વટહુકમો કાઢવા ન-કાઢવાની નથી. મહત્ત્વની વાત આવાં અંતિમ જગ્યાની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરવાની છે. એટલે કે, આ પૂર્વે, ખીજ તમામ લોકશાહી પ્રક્રિયા પસાર કરી હોવી જોઈએ. તેનું કશું પરિણામ ન આવ્યું હોય અને હવે પછી લોકશાહી પ્રક્રિયા શક્ય જ રહી ન હોય, એટલે કે લોકસભા મળી જ ન શકે તેવી ગંભીર સાર્વત્રીય કટોકટી વ્યાપી ચૂકી હોય, ત્યારે જ અંતિમ પગલાં ભરવાનું લોકશાહીમાં માન્ય કરે, તે સાધારણ કઠોર પરિસ્થિતિમાંય ન્યાય ન જ કરે.

થોડી લાંબી અને છતાં મૂલ્ય દૃષ્ટિએ પાયાની પ્રક્રિયા ઝાળંગી જઈને, સતોસત ફતવાઓ દ્વારા — અન્યથા મુશ્કેલ અને લાંબો સમય માથે તેવો નિષ્ફળ, ટૂંકા રસ્તાની સરળ તરફથી દ્વારા દેશને માથે ઠોકવાની પદ્ધતિ લોકશાહીની જ વિઘાતક નીવડે છે.

લોકશાહી પ્રક્રિયાની બળવણીની આ વાત, રખે ઠોઈ જોમ સમજે કે લોકશાહી બંધારણ અથવા તેના કાયદાકાનૂન અથવા તેના અમુક બાહ્યાચારની ટેકનિકલ બાબત બળવવા માટેની ચૂંથ છે. આથી જિલટું જ, લોકશાહીની ઔપચારિકતા — બાહ્ય ટેકનિકલિટી — બળવીને તેના આત્માને કુંઠિત કરનારી છતાં લોકશાહીનો દાવો કરતી પદ્ધતિ સામેનો આ પોકાર છે.

દેશદાઝ અને ત્વરિત નિષ્ફળતા લોભેય, વચલી કમિક શ્રેણીઓ કુદાવી જઈને — કમિક કરજો વટાવી જઈને — અંતિમ પગલાંના જોરે જેઓ લોકશાહી સળવડાવે વ્યવહાર કરે છે, તેઓ બાહ્ય રીતે — ઔપચારિક રીતે બંધારણની મર્યાદામાં વ્યવહાર કર્યાનો દેખાવ અને દાવો કરવા છતાં, હકીકતમાં, લોકશાહી બંધારણનાં મૂળિયાંને જ મચોડે છે, તોડે છે. અતે લોકશાહીને જ ધરાશાયી કરવા કટિબદ્ધ અનેલા સર્વસત્તાવાદીઓને જ માર્ગ મોકળો કરી આપે છે એ રખે ભૂલીએ.

અંવકાશોપનિષદ | નિકોલા સોપ

[નિકોલા સોપ, અસ્થાયી કદાચ પ્રમુખ યુગસ્થાવ કવિ છે. યોસ્તિયામાં આવેલા નજીસમાં ઈ. સ. ૧૯૦૪માં જન્મેલો આ કવિ, હિઠલરની બેલગ્રેડની બોમ્બવર્ષામાં હમિરા મટિ અપંગ છે. આ કવિતા, કવિના 'Space Poems' કાવ્યસંગ્રહમાંથી હમલ્યુ. એચ. આડેને અનુવાદ મટિ લીધેલી. 'એન્કાઉન્ટર' નવે. '૬૬માં પ્રકાશિત ઓડેનના અંગ્રેજ અનુવાદનેઆધારે આ ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કર્યો છે.]

૧

જૂરાશ પડે બધા ઝૂંપાઓઆ કરે છે.
એકબીજાની નજીક સરી,એક બીજાથી એકદમ દૂર
પડે છે.

હવા પંર તરતાં તરતાં ગમે ત્યારે મળે છે:
એકબીજા એકબીજાની સાથે ટકરાય છે.
જ્યારે તેઓ અડકે છે ત્યારે હલાવેલાં ખાલી
ફોતરાંની જેમ ખખડે છે

બારીઓ નજીક આવે છે ત્યારે બે નજીકના
ચહેરાઓ અડકે છે.
બધું જ-શું મારે બને છે:
સુંબન, પ્રિયતા હાથનું મહાન અને પછી વિદાય
વિરાટમાળાઓમાં સંચરણના કોઈ યુગ પછી
ફરી મળાય ત્યાં સુધી...

૨

અવકાશમાં રહેઠાણો અને
માસ થંભાવતાં અતલ બિંજણોનાં દર્શન કરાવતી
બારીઓ,
તમારું બારણું ઉઘાડો
અને તમારા બારણુના ઉંજરથી બીજાના રહેઠાણ
પર
અવકાશમાં ઝૂલતાઝાલતા બિતરે.

તમે તમારાં કોઈ પગલાં પાછળ નહિ છોડો, તમને
કોઈ પગથી હાથ નહિ લાગે.

જાઓ, જાઓ
નજીક ખેંચો, ઠોકરાઓ, લથડો
અને તમારા નજીકના પડોશીના હાથમાં જઈ પડો.
કેવળ આનંદના ઉછાળમાં તમે એકબીજા
એકબીજાને હવામાં બિંચે ફેંકશો.

૩

અવકાશમાં સ્થિર થતી આવતી બધી વસ્તુઓ
હજી ગતિમાં છે
એકબીજા સાથે અથડાતી, ધાર સાથે ધાર.
પૃથ્વી પરથી આવેલાં આપણાં મનપસંદ ચિત્રોને
ક્યાં ટાંગીશું?

આપણાં સામયિકો ?
અહીં તો દીવાલો જ નથી.
તમારી પેડીઓ જળવીને ખોલજો.
પેડીનાં ટાંકણાં આરતેકથી ઉચકજો
નહિ તો બધું જ બિડી જશે...
આપણી પૃથ્વીની શુદ્ધ વસ્તુઓ તો અહીં કાળગ્રસ્ત
જણાય.
અહીં તો કોઈ જુદી જ વસ્તુમાંથી બનેલી વસ્તુની
જરૂર છે.

કોઈ દુઃખ જ પ્રકારના સમતોલનની જરૂર છે.
વજનહીન, જકડી ન રાખે એવી સંવાદી વસ્તુઓને
અહીં ખપ છે.
એવી વસ્તુઓ, જે અહીંથી જીડી ન જાય.

૪

નવી વ્યવસ્થાને અતુલ્ય શર્ત
બધા પદાર્થો સંતિથી જેમાં સ્થિર થતા હશે
એ પહેલી મિજબાની કેવી આનંદદાયક રહેશે!
મહેમાનો કેણુ ભણે કેમ હજી આવ્યા નથી.
નવી પરિસ્થિતિમાં કદાચ રસ્તો ચૂકી ગયા હશે?
હજી એમના પગે સરકી સરકી જતા હશે?
હજી એમનાં પગલાં કદંગી રીતે પડતાં હશે?
હજી અવકાશની સપાટીમાં એમને નર્ચાં ઊડાણુ
દેખાતાં હશે?
ખારીખાંધી જરા બહાર જુઓ અને સાંભળો
સાંભળો, વિરાટ માળાઓમાં ઊડતા રહેતા કરાકને...

૫

મહેમાનો માટે બધું જ તૈયાર છે, વ્યવસ્થિત છે.
નાનકા તાંતણા ટેબલ સાથે પ્લેટસને બાંધી રાખે છે,
ખાદ્ય પદાર્થોને પ્લેટ સાથે બાંધી રાખે છે.
બધું જીડી જતાં રોકે છે,
કારણ, બધી જ વસ્તુઓ હળવીફૂલ હોવાને કારણે
હવાઈ છે, ફરફરે છે, ખૂરી છે, પીંછાં જેવી છે.
પણ આવનાર મહેમાનો કયાં હશે?
એમની હળવાશ એમને કયાં લઈ ગઈ હશે?
ટેબલની ફરતે, નવી ભોંય પર ટેકવેલી ખુરશીઓ
મહેમાનોને પોતાની સાથે જકડી રાખવા રાહ જુએ છે:
રખે, હળવાશ મહેમાનોને ઉડાડીને લઈ ન જાય.

૬

દરેક વસ્તુએ અહીં વજન શુભાવી દીધું છે.
બધી વસ્તુઓ એકદમ જીડી જાય
તે પહેલાં તેમને બાંધી રાખતી જોઈએ.
દરેક વસ્તુ પાંખાણું પંખી છે
એના પિંજરમાં એને ફરફવા દો.

અસત લાગણીથી પ્યાલી જાયકાને
જ્યારે પીવાની શરૂઆત કરવાને એ કહેશે
કેવું સવ્ય બની રહેશે!
એ અવાજ આપણને હજી બરાબર યાદ છે.
એ રોશો, પણ આંસુઓ ખરશે નહિ,
આંસુઓ એના ગાલ પરથી સરકશે નહિ
એને બદલે, ચમકતી અને ચળકતી આંસુઓની માળા
કોઈ અદૃશ્ય તાંતણે હવામાં તરતી રહેશે.

૭

હું હંમેશા બૂલતો રહું છું કે વસ્તુઓ વજનહીન છે.
બારીઓ ખોલું છું ને એકદમ
પંખીઓની જેમ મારી બધી વસ્તુઓ
બહાર અવકાશમાં દૂર દૂર જીડી જાય છે.
આ નવી વજનહીન સ્થિતિમાં
અમારા ખડોમાં વસ્તુઓને ગોઠવવી અમારે માટે
ખૂબ અઘરી છે
આ બધી વસ્તુઓ કોઈ બીજી જ વસ્તુઓની બનેલી છે.
કોઈ દુઃખ જ પ્રકારના સમતોલનથી એવી સંવાદી છે
કે એવાઈ નહિ જ જાય.

પણ આ બધું યાદ રાખતાં કેટલો સમય લાગશે!

૮

મારા મહેમાનો, ભૂલો ના કરશો.
વસ્તુઓ હવે કંઈ એના જૂના સંબંધો પર ટકેલી
નથી.
એમની માલિકી પણ ચોક્કસ નથી રહી.
નવા પ્રકારનું સમતોલન તમને આવડી જશે
કે તમે હળવા બની જવાના છો.
અવકાશો અને ઊડાણો હિપર
તમે નિરાંતે જાંધી ચાકશો.
મારા મહેમાનો, આ નવા અવકાશમાં
જૂની હડકતોને સંભારતા સંભારતા, તમે સૌ
લાંછું છવો.
ગુરુવાકર્ષણ ખતરનાક છે:
માનવીના હાથમાં વસ્તુઓને લાવી મૂકે છે
તેથી વસ્તુ એ હાથની બની જાય છે.

શુરુવાકપંથુમાંથી જ માલિકીની ભાવના જન્મી છે.
પરિગ્રહની વૃત્તિનો જન્મ પણ શુરુવાકપંથુમાંથી જ થયો છે

૧૧

પણ અહીં વસ્તુઓ તરે છે, વસ્તુઓ બધાની છે.
કોઈ અસીમ શાંતિનાં વર્તુળમાં વસ્તુ ઘેરે છે
તેથી જ દરેક દરેક જણનું લાગે છે.
કોઈ સીમિત રચણને વસ્તુ વરી નથી.
માલિકીની માદીમાંથી વસ્તુ પોતાને છોડવી લે છે.

હા, હા, માલિકપંથુની ભાવના શુરુવાકપંથુમાંથી જ જન્મેલી.

શુરુવાકપંથુ વસ્તુઓને આંધી રાખી
વસ્તુઓને નિઃસત્વ કરી.
ન્યાં હોમ ત્યાં
ધરમાં ધર બહાર છત પર પિંજરચ વસ્તુઓએ
પોતાને માનવીની કહેવડાવી
આનંદપૂર્વક માનવીઓની ચાકરી કરે રાખી.
અને રાત્રે આ વસ્તુઓ

કામથી દારી થાકી
પોતાના પડખા પર સૂઈ રહેતી.
ધૂમ બનવાના એમનાં કોઠ હતા :
એકાએક મુક્ત થઈએ.
ધૂમ સાથે, ધૂમ બનીએ
મુક્ત : ગતિથીલ... હળવા... બીચે ને બીચે
ધૂમ...

૧૦

મારા મહેમાનો, અવકાશમાં ચૂંચતાએલતા
તમે બધા એકઠા થઈ ચૂક્યા છો.
હું તમારામાં નવું સમતોલન જોઈ છું.
ખાલીઓ ટકરાવવા તમે ઉત્સુક છો,
અહીં કર્યું જ તટશે નહિ, કર્યું જ તરડશે નહિ.
છત્રકાચેલા શરાખને
લાલ વાદળાની જેમ તરતો જોવો એ પણ લહાવો છો
શરાખને લાલ વાદળાની જેમ તરતો રાખનાર
હજી મુધી અસાત એવાં બોલોને બૂલી જઈને
આપણે હજી આ ઘટના તરફ વિસ્મિત થઈએ છીએ.

આલો ત્યારે, દોસ્તો, આપણે ખાલીઓ ટકરાવી ચૂક્યા.

બધાનું સ્વાસ્થ્ય ધમ્મીએ છીએ.
પણ બિલા રહે, વાત કરતાં ચોભો.
શાંતિ; મહેરબાની કરીને શાંતિ.
ક્યાંક કોઈક ટિકટિકને હું સાંભળું છું.
એમ લાગે છે કે કોઈક ખિસ્સામાં પૃથ્વીનોકનું ધડિયાળ
ટિકટિક કરી રહ્યું છે.

કોઈક સંતાડી રહ્યું છે :
સાવ કાળગ્રસ્ત પદ્ધતિએ કોઈ કાળ ખાંધી રહ્યું છે.
કોઈ પણ હોમ, પણ આ મંત્ર એને શું અપ લાગશે?
જ્યારથી અવકાશમાં લંગર નાખ્યું છે ત્યારથી
આ ધડિયાળને કટિ હવે બેઠવાનું કે કામ કરવાનું નથી.
આ ધડિયાળના તુકા પર સવાનું પણ નથી.

૧૨

આ મંત્ર વિશે જરા વિચારીએ.
એક રૂબહુ
કહેવાય છે કે એમાં આવીને સમય રેડાય છે.
કાચના નાના ગોળ ચંદ્રો પર આ રૂબહુ
અંગાડિથી જ સમયની કલાકો અને સેકન્ડોમાં નોંધ
રાખે છે.

હરિજી નહિ,
કાંટાઓ જ્યારે ચાલે ત્યારે સમયે ચાલવું જ
જોઈએ, એવું નથી.
ના, રે ના, એ તો અંદરની રિપંગ કાંટાને ચલાવે છે.
સમય અટકે કે ધડિયાળને વટાવી ધસે
ધડિયાળને ફગોલે છે, એના ફનાશાંતિમાં કરે છે,
એને પુનઃવિત કરે છે.

ટકરાનો શો અર્થ છે ?
પાર્થિવ કળાટ ધડિયાળનો ડંકાઓનો શો અર્થ છે ?

૧૩

ક્યાંટમાં, બંધી જ વસ્તુઓનું બણે કે રૂપાંતર થઈ
ગયું છે !
કોઈને કદપ્રના સુધ્ધાં નહોતી કે આપણે જેને
જીવડાંઓનાં દર

માનતા હતી

તે નવાં નવાણુનાં તળિયાં બન્યાં છે.

અંદર, કોઈને ખજાર ન પડે તેમ ગુપ્ત રીતે ચૂર્ણચૂર્ણ કરવાનું ચાલે છે.

કોઈ જૂના ગ્રન્થાલયમાં અંદર પેસતાં જ

શ્વાસ લેવાનું ભાગ્યે જ સાહસ કરતાં ભૂતકાલીન

પાનાંઓ અને શૂખરા અક્ષરો પર

ખરી પડતાં છવડાંઓની અસર નેઈએ છાંએ

તેવો, બધી જ વસ્તુઓને માટીભેગી કરી દેતો

કાળગ્રસ્ત અન્તરાલમાંનો સુકો ઉચ્છ્વાસ નથી.

૧૪

ની, ની, કાળગ્રસ્ત અન્તરાલમાંનો આ સુકો

ઉચ્છ્વાસ નથી જ

પણુ રૂપાન્તર છે.

શ્વાસ લેતી નવી વસ્તુઓથી ચિહ્નાર ઊભરતો

આ જૂનો કપાટ ફાટ ફાટ છે,

અંદરના વધી ગયેલા દયાણુને કારણે

તાળામાંની ચાવી બહાર ધકેલાય છે.

નવી વસ્તુઓ ઊડાઊડ બહાર આવતા

અને અપરિચિત વસ્તુઓની મોહક કિનારીઓ વચ્ચે

કેંદ્રાટમાં રહ્યું રહ્યું ધરિયાળ

મંરજિયું થઈ જૂનો સમય ગળવે છે.

આ બધાના હેતુ, આ બધાનું નામ

હજી પાડવાનું બાકી છે.

૧૫

દરેક વસ્તુને પકડીને એનું નામ પૂછ્યું પાશે.

ખૂબ નજીક ધરી અને એના

અપરિચિત ધબકારા સાંભળો.

બાળક જેવા કુતહલથી આમતેમ ફેરવો

ખોલવાનો પ્રયત્ન કરો, અંદર હોડિયું કરી જુઓ

એનું ગુપ્ત રહસ્ય શું હશે

નવો હેતુ શો હશે એ બાજુવાને

એના રજીકારને સાંભળવાને વસ્તુને હલાવો.

૧૬

જુઓ, અકસ્માતે અહીં આવી પડેલા, મારા મહેમાનો:

હું શું જોઈ છું?..

તમારામાંનું કોઈક પૃથ્વી પરની રીતે સવાને છબે છે.

એનું માથું એકે છે,

ખિસ્સામાં પેશું પારિવ ધરિયાળ રાખેલું, કેદાય

એ જ હોવો જોઈએ.

એની સામે જુઓ : ઘસઘસાટ જાય છે.

મધરાતના ડંકાઓ કદાચ એને માટે વાગ્યા હશે.

ચાંત રહેો અને સાંભળો :

એ હજી કંઈ અર્થહીન બકે છે, કેટલું વિચિત્ર!

આ મોડો આવનાર, આ અવકાશોને કેવી રીતે

પહોંચ્યો હશે?

ફેટનના રથ પર ચડીને તમે મને કહ્યું!

મારી જમણી બાજુએ ઝૂલતી કન્યા, તમે મને કહ્યું.

૧૭

હા, એમ જ હશે.

આ વણનોતર્યો મહેમાન કોક ખૂણેથી બળી આવેલા

ફેટનના રથ પર ચડીને આવેલો.

આ રથ હજી પાંખાલો છે પણ એનો ભાંગી છુટ્ટો

થવાનો છે

આ રથ પર એ ખૂળ જાયે જાશે.

બધી જ એની જૂની સોગાદો,

એનું પારિવ રામચરચીકું પાસે સપીને

એનું પહેલાંનું જૂનું વળન, જૂના પેલા આકાશો

અને પરિપ્રહો સાથે

ઝૂલતાંઝૂલતાં, એ સમતોલન બળવવા છબે છે.

આસ્તેકથી ખોલો.

જુઓ.

સુતારો ઝૂલવા માંડ્યો છે :

નવી સંવાદિતા ધીમે ધીમે એનો કબજો લઈ રહી છે.

ચૂપ. ચૂપ.

ચૂપચાપ એની બધી વસ્તુઓ એકઠી કરો.

રથ પર લાદો અને રથમાં એને પણ લાદો...

અને... મોકલી આપો એક ધડાકાથી ગળાડોલે

પૃથ્વી સુધી

..... પાતાળના દેવ હેડસ સુધી...

અનુ. ચન્દ્રકાન્ત દોષીવાળા

હોટલમાં બધા બેઠેલાઓ પોતપોતાને ઘેર પહોંચી ગયા હોય એમ લાગે છે. મારણ આ ઠેકાડ કાઉન્ટર પાસેની ખુરશી પર બેસીને કાળી ફેમનાં ચરમાં પહેરેલો માણસ પરચૂરણ મળવામાં ફૂળી ગયો છે. વેપરેલો બધા પાછળના કિચનમાં કપડાં બદલવામાં, વોળમાં કસકો ફેરવવામાં કે વધુધટપુ ખાવામાં મરાગૂલ દરી. ઓડર આપવાનો ઠોઈ અવાજ ત્યાં નથી. બત્તીઓ બળે છે, ઝાંખી બત્તીઓ છે. સનમાધકા જુડેલા ટેબલ પર માફકસરનો થોડોક પ્રકાશ વેરવા સિવાય બત્તીઓ ઝાલું કંઈ કરી શકતી નથી. મોણસોના ચહેરાને ઓળખવામાં પણ એ સહાયજૂત થઈ શકે એમ નથી, પણ એ સારું છે. આસપાસની વૈનિયેશનની બારીઓ પર પણ પડદા લગાડી દેવામાં આવ્યા છે, જ્યાં બહારનો પ્રકાશ અંદર પ્રવેશી શકે નહિ. દિવસના પણ અંધારાચુકા હવામાન રહે એવી અહીં ખાસ યોજના છે. સામે જમણી તરફના ખૂણામાં રેકડેબેન્ડર શાંત પડ્યું છે. તેની અંદરના પડદા પર અત્યારે સુધી રિક્કિંગ આવતું હતું. હવે તે ચૂપ છે. હોટલની છત ઘણી નીચી છે. ક્યારેક અતિ ઊંચા મોણસને ચાલતાં સંભાળવું પડે.

વક્રો ગેજાઈ રહેવા આવ્યો છે. વેપરેલો બધા પોતાના મૂળ કપડાં પહેરીને તૈયાર થઈ ગયા છે. હોટલનો મેનેજર પણ એક એવાસ ફેડું પાણી પી લીધા પછી દરવાજા બહાર નીકળી ગયો. તેની પાછળ પાછળ બધા દરવાજા બહાર નીકળ્યા. બધું સૌક્યપ. શરૂ થોડાં.

અથા બધા. અહીં અધારું છે. ધીરે ધીરે ખુરશી-

ટેબલની લિખતા ઓળખવા લાગી. પેકું રેકડેબેન્ડર પણ તેમાં એક થવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. કાઉન્ટર ઉપર એક બાજુના ખૂણામાં પડેલો દુધાવર વાંઝ પણ ખુરશીટેબલના ઓળખતા અધારા રૂપમાં તણાવા લાગ્યો. ઇલેક્ટ્રિક વોલ ક્લોકનું પણ એવું જ થયું. જુદા જુદા શેષક ઓડીને લટકતા અતીના ગોળાઓ સુધ્ધાં પાછી ઠેરીની જેમ ટપટપૂ નીચે વહેતા પ્રવાહમાં પડવા લાગ્યા. બધા પ્રવાહ પહેલો તો ત્યાં ને ત્યાં ગોળ ગોળ ધૂમરીઓ લેવા લાગ્યો. પછી તે રસ્તો કાઢવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. તેમાં સફળ ન થતાં એને વિફરાટ વધ્યો. હવે એમાં ભ્રમણકક્ષા ગુમાવી બેઠેલા ઠોઈ મહત્તી શક્તિ ઉમેરાઈ અને બધું તરોતરું તરવા લાગ્યું. શરૂની કાણુંકાણુંવાળી દીવાલમાં મોટાં માખડાં પડતાં સંભળાયાં. પાછળનો કિચનનો દરવાજો તો ક્યારનો ઠોઈ વળીને પ્રવાહમાં ઢબૂરું થયો. બે બાજુની દીવાલો પણ તળિયેથી પીગળવા લાગી. હવે હોટલ ત્યાં નથી. હવે અધારું ત્યાં નથી. હવે માત્ર પ્રવાહ છે. એ પ્રવાહમાં પીગળીને બધું એકરૂપ થઈ ગયું છે. હવે તેમાં ખુરશી-ટેબલનો ભેદ નથી.

એ પ્રવાહનું વહેણ હોટલની બહાર તણાવા લાગ્યું. એ મુખ્ય રસ્તા પર આવ્યું. રસ્તા પરની ધોળા, લાલ, કાળા, મોટરગાડીઓ એમાં એવાવાં લાગી. આસપાસની દુકાનો સુધ્ધાં તેને શરણે થઈ તેમાં લળી ગઈ. મકાનોનું પણ એમ બન્યું. મ્યુનિ-સિપાલિટીના અતીના ધોલકાઓનું પણ એમ થયું. માણસો તો ઠોઈ હતા જ નહિ. સમય પણ એવાનું

શક્ય નહોતું. કારણ ધર્મિયાઓ બધી પ્રવાહમાં બઈ તળિયે એસી ગઈ હતી.

પ્રવાહ આગળ ને આગળ વધતો હતો. તેમાં બધું ભળી જવાને પ્રતાપે તે ખારસો મોટો થઈ ગયો હતો. તેની ગતિનો યુજાકાર થતો જતો હતો. તેને જોવાનું શક્ય નહોતું. આસપાસમાં આધારરૂપ જે કંઈ હતું તે કમજૂર થઈ એમાં જ ભળી ગયું હતું. જોનારા હતા તે, અને જેને આધારે જોવાનું હતું તે, બંને એમાં એકાકાર થઈ ગયા હતા તેથી અલગ પડીને તેના વિષે વિચારવાનું અથવા તેના પર દષ્ટિ મારવાનું શક્ય નહોતું.

શહેરની શેરીએ શેરીએ એ પ્રવાહ ફરી વળ્યો. એની સપાટી ડેડી પ્રારંભાર્થ માથા, જે માથાં, ત્રણ માથાંને વધી ગઈ હતી. છેવટે ચાર, છ, સાત માળનાં મકાનો પણ તેનાથી બની શક્યાં નહિ. પછી તો આઠ, દશ, પંદર માળનાં મકાનોનું પણ એનું જ થયું. મકાનો નહોતાં તેની જગ્યાના વૃક્ષોનું પ્રજ્વળ એમ જ થયું. દવાઈ દુમલા સામે ગ્લેચીના ઉપાધ તરીકે ખેંચે આઠિત બહેર કરાય તેમ આખું શહેર અત્યારે અધકારના દરિયામાં પરપોટા બની તળિયે ઢબૂરાઈ ગયું હતું. રસ્તાઓ અને રેલવે લાઇન, બધું જ પેલા પ્રવાહના ઠોઈ અદરશ ખૂણે લપાઈ બેઠું. પછી એ પ્રવાહની સપાટી, પૂરવેગે ઉપર ને ઉપર વધવા લાગી, તેટલો જ તેનો વ્યાપ પણ વધ્યો. શહેર સમગ્ર અને શહેરની ઉપરનો કેટલાયે માર્ગલ સુધીનો અવકાશ પેલા નાનકડા પ્રવાહના વિસ્તૃત રૂપથી ઘેરાઈ ગયો. હોટલમાં હોતો તેના કરતાં એ અનેકગણો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો. હવે તો એ હોટલ પણ હતી નહિ. પ્રવાહ સિવાય કંઈ જ શક્ય નહોતું.

પછી એકાએક એ પ્રવાહ અટક્યો. અચાનક એની ગતિને કોઈ એક લાગી ગઈ. અનેકગણી જગ્યાએ અને અનેકગણા વિસ્તાર સુધી પ્રસરી ગયેલો પ્રવાહ પાણીની જેમ સ્થિર થઈ ગયો. તેનો અધપારદશક સ્તર વસ્તુઓને ઘેરાઈ પાડીને બતાવવા લાગ્યો. પણ જોનારું કોણ હતું ?

એક પછી એક ડોકાઓ બહાર આવવા લાગ્યાં. પ્રવાહ શોષાતો ગયો. તેની સપાટી નીચી ને નીચી થતી થતી છેક જમીન પાસે આવીને જમી રહી ગઈ. હવે એમાંની વસ્તુઓ, એમાંનાં મકાનો, એમાંના થાંભલાઓ, એમાંનાં વૃક્ષો બધું જ ઉધાડું પડી જતું હતું. પણ એ બધું અસંખ્ય પ્રમાણમાં હતું, અને એકમેકમાં ગળી ગયું હતું. પ્રવાહની તેજબલુક્ત ભીનાશથી તે બધાની ઉપલી સપાટી તેમ જ આકારમાં ભિન્નતા આવી ગઈ હતી. રૂપ, રંગ, આકાર બધું જ બદલાઈને હવે વસ્તુઓ વસ્તુપણથી અલિપ્ત થઈ ગઈ હતી. કેટલાંક મિમિક્રલુ વિચિત્ર પ્રકારનાં, જોવા જેવાં થઈ ગયાં હતાં. થોડાંક મકાનોને ફરવાળે ધેરદાર વૃક્ષો પહેરેગીરની માફક ખડાં થઈ ગયાં હતાં. કેટલાંક વૃક્ષોની ડાળોએ પર મોટરગાડીઓ લટકી પડી હતી. પુરશીઓ ઊંધી ગબડીને તેના ઉપર રમકડાંની ટેન્કો એકવાઈ ગઈ હતી. દુકાનમાં શોપિંગ કરતી સ્ત્રીઓના બનાવટી વાળ ગાંધીના ફોટાની ટાલ પર વળગી પડ્યા હતા. હાથમાં પાંખડા શોપિંગ ચાલતા મજૂરોનાં માથાં પર રેશમી દુપટ્ટાઓ વીંટળાઈ વળ્યા હતા. બૂકાને નામિકાને સુબંન કરવા તત્પર અભિનેતા, કોઈ હોરિસ્ટલનું નમૂનાનું ખી ખી હસવું હાડપિંજર બોઈ ચકરીઓ ખાતો જણાતો હતો. આ બધું આંમ હતું, પણ જોનારું તો કોઈ નહોતું તેથી તેના વિચિત્રપણાનો મૂળ, અસંલી સ્વરૂપ જોઈ કોઈ સંબંધ બંધાતો નહોતો. પંચ સંબંધ બંધાયા વગર પણ બધું બન્યું જતું હતું.

દેખી શકાય તેવા અજવાળાની ગંધ હવે કેકેકોએ પ્રસરી ગઈ હતી. અવાજોની આછીપાતળી લીલા કંચાંક દષ્ટિઓચર થતી હતી. રસ્તા ઉપર એકસદોકસ દૂકિંગની અવરજવર ચાલુ થયેલી જણાતી હતી. કેટલાંક પોલીસો ચોન ભરતા નજરે ચડતા હતા. દૂધવળાઓની સાઇકલ અહીંતહીં દોડી જતી હતી.

પછી એનું થયું કે પેલો જે પ્રવાહ, આખું શહેર ધૂમી આવ્યો હતો તે સંકેત પામતો ચંદ્રનાં જાકાઓમાંથી પાછો હોટલમાં ધસી આવ્યો. તેમાંથી

પુરશી, ટેબલ, ફલાવર વાઝ, વૉલ કલોક, પાવંતીના અર્ધનમ ફેલાવાણું કેલેન્ડર બધું ધીમે ધીમે બહાર ફેંકવા લાગ્યું. અરપણતાની સીમાઓમાંથી બધી આકૃતિઓ બહાર આવતી જણાઈ. પુરશીઓ જ માત્ર નહિ, પુરશીમાં બેઠેલા માણસો પણ હવે તો જણાવા લાગ્યા. એ માણસોમાંના કેટલાક કંઈક ખાવામાં મશગૂલ હતા, કેટલાક હસતા હતા. કેટલાક વિચારમગ્ન હાસતમાં ખેસીયાની વાટ જોતા હતા. કાઉન્ટર પરનો માણસ એક ખૂણામાં બેઠેલી બોબ્સ કટ-વાળી સ્ત્રીને 'આનંદપૂર્વક' જોઈ રહ્યો હતો. ટેબલના સાગમાં, ઉપર લટકતા લાષ્ટના શેઠડ્યમાંથી આછી શેશની પ્રગટતી હતી. વેષ્ટરોની અવરજવર અને ધુમશોણું ચાલુ હતી. આ પછી થોડી વારે પેલા પ્રવાહે ઊલટ પઢટો એવી રીતે ખાધો કે ત્યાં હાજર આકૃતિઓએ વળી હલો સ્વાંગ ધારણ કરી લીધી. ત્યાંના અવાજોની સૃષ્ટિ પણ બદલાઈ ગઈ. હંસાહસ અને ખાખાખીખીને સ્થાને તીણી ચીસો અને ચિચિયારીઓ પ્રભળાવા લાગી. રેકડના ગીતને સ્થાને અશ્વીસ — નમ્ર ગાયોનાં ઝૂમખાંઓ હવામાં તરવા લાગ્યાં. આકારો પણ અવનવો રચાયે જતા હતા. એક છરીવાળો હાથ ગમે આમતેમ ધૂમતો હતો. કેટલાક નાંધ સુધી ઉઘાડાં પગોની અવરજવર જોઈને ચડતી હતી. કોઈક બે જણા વચ્ચે કોઈક વસ્તુ માટે ખેંચાખેંચ આસની હતી. એ વસ્તુ ધણી કીમતી હોય એમ આસંપાસની આકૃતિઓ લોચન નજરે તેને જોઈ રહી હતી. અંદરના સાગમાં બે આકૃતિઓ પરસ્પર લિપ્તમંત્રે વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરતી

જણાતી હતી. ચારકોર કંઈક અસાધારણ બની રહ્યાની ગંધ આવતી હતી પણ કોઈને એની દરકાર નહોતી. કોઈ ત્યાં જોનાર નહોતું, કારણ બધા ત્યાં આચરનાર હતા. અને જે કંઈ થતું હતું તે પણ એવું અગત્ય અને અલિપ્ત હતું કે એકના કાષની ગંધ ધીન સુધી પહોંચી શકતી નહોતી. અવાજો બધા ભેગા થઈને કંઈ અર્થ પ્રગટ કરવા મથતા હતા પણ તેમ થઈ શકતું નહોતું. દિવસ આખો વાગ્યા કરેલું રેકડચેન્ડર અત્યારે માદક સુરાવલિ રેલાવતું હતું. તેના તાલ સાથે કેટલીક નમ્ર આકૃતિઓ નૃત્યના ઠેકા લેતી હતી. કેટલાક બેઠા રહીને ધુમાડાનાં વર્તુળો ઉઘાડતા હતા. વેષ્ટરો બધા માદક થઈ સોડા જેવી પુરશીઓ પર ખેસી ગયા હતા. ઓડરો લેનાર કોઈ નહોતું તેથી હોટલ મેનેજર આકુળઆકુળ નજરે આમતેમ ડોકું ધુમાવતો હતો. પછી તો તે પણ ફેમિલીફમનું દ્વાર ઉઘાડી એક જગ્યાએ સ્થાયી ખેસી ગયો. તેના ખોળામાં આવીને એક બોબ્સ હેરવાળી આકૃતિ લપાઈ ગઈ. આ પછી લાષ્ટો ઓફ કરવામાં આવી. બધી જ ગતીઓ પ્રકાશ રેલાવતી અટકી ગઈ. અંધારું બધે ફરી વળ્યું. ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ તેમાં ઢકોઈ ગઈ. અંધારાને પરિચિત પ્રવાહ બધા આકારોને પોતાનામાં તાણી લઈ પહેલાંની જેમ શહેરની સટાર મારવા નીકળી પડ્યો. પછી તો હોટલ પણ નહોતી અને અંધારું પણ નહોતું. તેથી સૂની પડેલી સ્ટ્રીટ પણ પેલા પ્રવાહને અનુસરીને વહેવા લાગી ગઈ. જોનારું કોઈ નહોતું.

અનુચારી : (૬૯૫)

શ્રી પંચાંગ મંજરાસા એવમ્
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગ્રાણ અંગત પત્રો | ચંદ્રકાન્ત ટાપીવાળા

(૧) નિરંજન ભગતને: સુન્દરમ-સમીક્ષા વિશે —

પ્રથમ વાર, આ રીતે મળવાનું મળતું નથી પણ હવે છૂટકો પણ નથી.

'સુન્દરમ'ની કવિતા વિશે 'સમર્પણ'માં અને 'કવિસૌક'માં છેલ્લે તમને વાંચીને થાય છે કે એક સુરોપીય સાહિત્યના સર્જન સહજતા હાથે પણ આવાં અન્યોચ્ચેટિક, પોતાના ટોપી પણ જતના પ્રતિભાવ વગરનાં તારણિયાં દોહનિયાં અને સંકલનિયાં

સપાટ વિવેચનો થતાં રહેશે તો શુભરાતી બાપા અને સાહિત્ય જોખમમાં છે, તમારી પાસેથી પણ જોખા સત્વની અપેક્ષા છે. સાહિત્યેતર પરિમળાથી જે આઈને આ રીતે તમે વેશકતા જાઓ: એમાં તમારો નાશ જોઈ છે. જે સંપર્કથી તમે કવિતા છોડી એ સંપર્કથી તમે વિવેચનનો સ્વીકાર કરો એવી મિત્રભાવે વિનંતી કરું છું.

(૨) સુમન શાહને: 'જન્મીલુ' મરણના આસ્વાદોની સમીક્ષા વિશે —

દોસ્ત, તેં જ્યારે ડૉ. બાપાણીને 'આસ્વાદો' પર લખવાનું કાર્ય સોંપ્યું ત્યારે, બાપાશાસ્ત્ર અને સાહિત્યવિવેચનના સમન્વયનો રક્ષિત રચનાવાદે, ફ્રેન્ચ મેન્ડાનાવાદે અને અમેરિકન નવા વિવેચનને જે પ્રકારે ઉપયોગ કર્યો છે એવો બાપાકામ વિવિધ પદ્ધતિ ચિકિત્સાનો ઉપયોગ આ બાપાવિદ કરશે અને સાહિત્યવિવેચનની ટોઈ નવી ધાર કાઢશે એવું મારા મનમાં હતું. પણ ડૉ. બાપાણીના આખો પ્રયત્ન વધારે પડતો ફાલતુ, જિનાંગત વર્ગીકરણીય પદ્ધતિયોગ્ય છેવટે મુદ્દાબીવટમાં ઘેરાઈ ગયો. એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યવિવેચનમાં બાપાશાસ્ત્રના પદ્ધતિવિજ્ઞાનથી

શબ્દની અસરના આલેખ જે રીતે નોંધપાત્ર બને છે તેની પણ ઉપેક્ષા થઈ છે. અને તેથી જ અનુભૂતા ગઈતો વધતોઓછો 'ઉમેરો થવાનું' એમને લાગ્યું છે.

સાહિત્યવિવેચનમાં સંવેદનની વ્યક્તિમત્તા અને અંગત પ્રતિભાવનું સાકસ્ય છેવટે તો મૌલિસ્થાને છે, એનો અસ્વીકાર, ખીન વિશ્વયુદ્ધ પછી વિકસેલાં આધુનિક બાપાવિજ્ઞાનનાં વિવિધ શાખાધારણોએ જો ડૉ. બાપાણીએ કર્યો હોત, તો જરૂર આનંદ થાત. આસ્વાદોનો તો પરસ્પર છેદ. જોઈયો પણ દોસ્ત, 'આસ્વાદો'ના અવલોકનનો તો સમૂળગો છેક જોડી ગયો. શું કહે છે, બોલ ?

(૩) રમેશ પારેખને: એમના સંપાદકો વિશે —

ઠેકા વળતરી લખવા ધારું છું. છેવટે તમે ક્યા મિજબની સ્વીકારશે જેની દરકાર વગર આજે લખી નાખું છું.

મને એમ થાય છે કે તમે બહુ કાચા સંપાદકોના હાથમાં સંપાદાયા છો અને કાવ્યમંત્રદ શિક્ષણકક્ષાએ અભ્યાસ સુધી પહોંચે ત્યારે તો વિશેષ સંપાદાયા છો એવું લાગે છે. તમારામાં પ્રારંભમાં ઘણી મોટી શક્યતાઓ જોયેલી, પણ પછી પારાવાર નીરસ જોયું

લહેમો (એને demasculinisation કહીશું ?) અને ચતુર ઇન્દ્રિયવ્યવસ્થામાં રહી તમે શાંતિપૂર્વક નિરંજન-રાજેન્દ્રી લખવારસાનો સ્વીકાર કરી લીધો છે. તમારી ઘણી રચનાઓ આથી રાજેન્દ્ર-નિરંજનની parody જેવી બનીને જ માત્ર જોમી રહી જાય છે. કૃતિએ કૃતિએ અવતરવાની દરકાર રાખવા જેટલી નિરંજન સંપાદકો, માસિકો અને ભાવકો તમને આપે એમ હું ઇચ્છું છું, તમે ઇચ્છો છો ?

કેટલાક બિનગત પત્રો | સુમન શાહ

(૧) 'પ્રાગૈતિહાસિક' અને શોકસંભાના પ્રવેશકો વિશે —

પ્રિય મુરખી 'ગુલાબદાસ જોષી',

અમારા વડોદરામાં પિંજર-ચકલીવાળા ફૂટપાથિયા નેપાળી આવે છે. રેલવેનથી આટલું ફેરફાર તરફ આવવા માટે એટલે ઉનાળાની કોઈ ધીમતી બપોર એ તમને મળી આવે. પિંજરની ચકલી ફૂટતી બેઠાર આવે, પંજરીડિયું ઉપાડે ને મદદથી પેલો તમને તમારું બિવિય વાંચી બતાવે. હાવાનમાં ધણી વાર ફૂલેલથી એ નેપાળી મોંશાને પાસે નીકળે, છો કરી મોંજ કરે. એથી પણ વંધાર વાર તો મોંશાને પોતે જ તમને હાથે જાણીને નીચે બેસાડી દે—પછી તમારા બિવિય જાણે જ છૂટકો. આ હાથ ખેંચવાની પ્રયા આમ તો વડોદરાના બીજા બાંગોભાષે ગાયકવાડીથી પ્રચારમાં છે.

તમારા મહેલમાં આ પ્રયા અને એકથી અનેક વારે વર્ષોથી માફ આવ્યા કરતી. પણ આ 'પ્રાગૈતિહાસિક'ના પ્રવેશક વાંચીને એ માફ તીનતાપૂર્વક પાછી તાજી થઈ છે. આપણા જૂઠું વિવેચક ધૂળમાંથી ઊંચી શોધી. લાવવાનું અર્થવા તો ઊંચાને પોતાની ધૂળમાં રંગોદગવાનું, એનો ક્ષેત્રપ્રવેશ કરાવવાનું સ્વધારનું, કે પોતાની મર્યાદાઓ સામે મળેલી શિખા-મળો બીજાને પાછી આપવાનું—અર્થવા તો પોતાના બેવચાનને બીજાના કરીને જતાવાનું વગેરે વગેરે પ્રકારનું બિનસાહિત્યિક વિવેચકાંક આદિકાળથી હતું છે. વાંચકયો એ સંપૂર્ણ સાજા તમારી પાસે છે. વધારામાં એમાં તમારી બેઠાદેલી, ઉદારતા

વગેરેથી બંધુ બંધુ તમારું મુદતથીપણું ઉમેરાતાં જાણે કે અમને સુરેશ જોષી, મધુ ગાય, રાધેશ્યામ શર્મા, બીજાં પણ કેટલાક અને છેડે કિશોર જાડવ જેવા વાર્તાકારો તમે જ દેખાયા! એવું લાગે છે. તમારા પરિચય-પ્રવેશકો વિના આપણા આ અધકાર-મધ મહાનમાં તેઓને કેણું પહેચાની શકત? આપણા નાનકડા મંદિરની ગીચ વસ્તીમાં તેઓને કેણું જગ્યા આપત?

અને લાગે છે મુરખી કે આમ કરીને જુદોએ પોતાની જ જગ્યાને વધુ સુરક્ષિત અને મોકળાશભરી બનાવી છે. જોકે હાલને તબક્કે એ બધું અસ્તુત અપ્રસ્તુત કરી દઈને. સીધી જ વાત ઉપર આવીએ: નવી ગુજરાતી વાર્તા અને નવા વાર્તાકારોને શોધી લાવવાની દલાલીરૂપે તમે જે પ્રવેશકો હાલ લગી લખ્યા છે તેથી ગુજરાતી વાર્તાવિવેચનને કરો જ ફાયદો થયો નથી. તમે પ્રવેશકો લખવા હવે સર્વતર બંધ કરી દો. વાર્તાકલાને તમારા તરફથી એથી મોટો કોઈ અર્થ નહિ હોય. તમારા પિંજરમાંની ચકલી કચારનીચે જાડી ગઈ છે. જાબની તો ખબર નથી પણ તમારો હાથ લખતાં હવે લંગડાય છે. ગુજરાતી વાર્તા તમારાથી એટલે બધે દૂર નીકળી ચૂકી છે કે એને પાસે લાવવાનો અગર તો એની પાસે દોડી જવાનો તમારો અમે તેટલો ઉત્સાહવાળો દેખાતો બેઠાદેલીઓ પ્રયાસ પણ હવામાં ભરાયેલો એક બાંયકો જ પુરવાર થાય છે.

‘આપણે ત્યાંની નવી વાર્તા વિશેની વાત કરવાની પણ હવે કશી નવાઈ નથી રહી.’ એવા જ્ઞાનપૂર્વક તમે તમારા પ્રવેશકની શરૂઆત કરી છે. ત્યાં, નવી વાર્તા વિશે જાણે કે ખૂબ લખાણ હોય એવી ભામક હેમાધારણ બંધાવવાનું પાતક તો થયું જ છે, પણ વધારે નોંધપાત્ર તો તમારો ત્યાર પછીનો અત્યુત્સાહ છે—જેણે તમને એ વિધાનમાં રહેલા એક સાચા વદતોબાધાતની દિશામાં લાગે લાગી ધસડ્યા છે. ખરેખર, ‘નવીનામાં પણ નવીન’ શીષકપ્રમુખ હેઠળ જે માલતી તમે બોકરી માંડી એકા તેનાં રૂપ રંગ દર્શાવે તમને પોતાને જ કશો પરિચય નથી; ને પરિણામે તમેયે અહીં કશી નવાઈ નથી કરી. જોકે એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ જ નથી: સ્વભાવ પ્રમાણે વાર્તા કરતાં વાર્તાકારથી તમે—વિશેષે તો એની ખાસ પ્રકારની, એક ગુજરાતી સુવાન અને નાગાલેન્ડા પ્રકારની, પરિસ્થિતિથી મુગ્ધ થઈ જવા છો. ને એ મુગ્ધતાને કુટુહલને નામે ધરાવવાની ગાઈ છે. ક્યા ખાવા જેવી વાત તો એ છે કે એ કુટુહલનો સંતોષ તમે એમની વાર્તાઓમાં શોધો છો! પછી વાર્તાઓ વિશેના કુટુહલની વાત આવે છે. વાર્તાઓ વિશે કુટુહલ થવું એટલે શું થવું એ અને હજી સમજાયું નથી. તમારા લેખમાં સંખ્યાબધ સ્થાનોએ દૂષિત અને કદંગી વાક્યરચનાઓની ગૂંચો, મોં-માથાં વિનાનાં હોઆટિયાં વિધાનો વગેરેનો ખારો એવો તો જખરો રહ્યો છે કે તમે આ પ્રવેશક લખીને કિશોર જાદવને અત્યંત વરવે રૂપે રજૂ કરો છો એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ થતી નથી. એકિન્દ્રેન્દ્રિયલ, સરિન્દ્રિય, રૂમકયોસિટી વગેરે શબ્દોની તમે આજની રૂપ બોધને ફેંકાફેંકી જ કરી છે. વ્યંજનાં અને તરંગાવધિ, દુષોધિતા અને મુગમતા, મોટો વાયકવર્ગ અને વિશિષ્ટ વાયકવર્ગ, સહેલી વાર્તા અને અધરી વાર્તા વગેરે હાલનાં હિસાબકિતાબ તમે તમારી મરજી મુજબ જ તમારાં પોતાનાં લેખાંજેમાં પ્રમાણે ગણ્યો છે. તમારાં કેટલાંક વિધાનો ખ્યાનથી બેવા બેવાં છે:

(૧) ‘આપણે સહુ જાણીએ છીએ તેમ ગુજરાતી નવી વાર્તા ખૂબ જ દૂંડી હોય છે.’

(જ્ઞાના વિવરણમાં તમે ‘નિરર્થક લંબાણો’ નથી આવતાં એમ જણાવ્યું છે, ‘ખૂબ જ’ એટલે કેટલી દૂંડી? ને શું આ નવી વાર્તાનું આવતક લક્ષણ છે? અને શું જૂની વાર્તામાં ‘નિરર્થક લંબાણો’ આવતાં હતાં? તમે જૂની નવલકથા વિશે કહ્યો છો કે તમારી પોતાની વાર્તા વિશે?)

(૨) ‘...કારણ કે તેના લેખકોએ વાર્તાની અનેક કડીઓને જોડતા અંકોડાઓને વાર્તાના નિરૂપણમાં જણાવ્યુંતે બાદ કરી નાખ્યા હોય છે. એ અંકોડાઓને આપણે ઉમેરી લઈએ એટલે એ એવી દુર્બોધ રહેતી નથી.’

(વાર્તાકરે અંકોડા જણાવ્યુંતે બાદ કર્યાં છે એવું તમે ક્યાંથી જાણી લાખ્યા? અને ધારો કે આવા કલ્પિત શેષમાં, કલ્પિત અધ્યાત્મમાં કલ્પિત ઉમેરો થાય તો વાર્તાના સ્વચ્છાલિત રૂપનું શું થાય? તમે શું એમ માનો છો કે નવી વાર્તા આજપાતળા રાચરચીલા સાથે આપણે લાભાનું મેકાન છે?)

(૩) ‘...અતે જતાં એ બધાંને વાર્તાઓમાંથી આપણે દુષોધિતાને હાલી, છંદ રહીએ છીએ અને એક પ્રકારની, સળગમ્મતતા, પણ શોધી લઈ રહીએ છીએ.’

(આ બધું ખરેખર ‘શકીએ’ છીએ ‘ખરા? દુષોધિતાને હાલી દેવી એટલે શું? અંકોડા ઉમેરવા? એક પ્રકારની સળગમ્મતતા. એટલે કેવા પ્રકારની? એવી સ્ત્રતા સ્થાપવાથી વાર્તાના સ્વાસ્વાદમાં મક્ક થાય કે વિધ્ન આવે? વાચકની સંડાવણી અને એની સમગ્ર પ્રતિભાવપૂર્ણ પ્રક્રિયા વિશેનો તમારો ખમાલ આમ તદ્દન બાલિશ છે. વાર્તાની સાદી સરળ આખખી અંદરરેન્દ્રિય વિશેની તમારી આ હિલ્-ચાલને નવી વાર્તા કદાચે ગાંઠે એમ નથી.)

આટલું લખ્યા પછી સરધારમાંથી તમે એકાએક જ પેહું પાવ અને પ્રેક્ષકો છળી મરે એટલી બધી અલ્પધારી રીતે ટીકાકાર બની ગયા છો. તમે લખો છો:

[વિશ્વમાનવ]

(૪) 'અનેક વસ્તુઓ વ્યંગિત કરવાનો દાવો' પશુ : ધણીયે વાર એવા નક્કર પાયા ઉપર મંજૂર થયેલો હોતો નથી, કેમ કે, જો એ લાગે તેમાં ક્લાના ઉત્તમ ઉન્મેષ કરતાં ચાતુરીનું સામાન્ય તત્ત્વ વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય છે, એટલે વ્યંગિત વસ્તુઓનું આહુલ્ય ધણીયે વાર સામાન્ય કક્ષાનું જ જણાઈ આવતું હોય છે.

(અનેક અર્થોના સંભવની વાત તમે નાદવની વાર્તા વિશે કરતા હતા, પ્રસ્તુત વિધાન નવી વાર્તાના સર્વ લેખકોના સંદર્ભમાં છે. એટલે નિદેશનો વિના એ સમર્થિત થતું નથી. વળી, આહુલ્યની સામાન્ય કક્ષા એટલે શું? ક્લાના ઉત્તમ ઉન્મેષનું સ્વરૂપ કયું? ચાતુરીની વ્યાખ્યા શી?)

કંઠાળીને તમે લખો છો એ જે હોય તે પછી જંગ — જરાક જંગ — જિતરીને તમે જે ફરે લખ્યો છે તે બેનમૂન છે. એંગ્લોસિસો સિતર લગી પહેલેલા વધેદ્દ શુભરાતી વિવેચનની સર્વ લાક્ષણિકતાઓનું એ આખા પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સહિત્યનો ઇતિહાસ હું લખું તો વિવેચનાત્મક કક્ષાના દૃષ્ટાન્તરોએ એને સુવર્ણ અક્ષરે ડાબું હાથ તો આપો ને આપો ઉતારી જઈ છું :

(૫) એ જે હોય તે, પશુ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે જરાક જંગ જિતરતાં ધણી બધી નવી વાર્તાઓ અટપટી રીતે કહેવાતી હોવા છતાં અત્યંત એવી અટપટી પશુ નથી હોતી કે એવી અસ્પષ્ટ પશુ નથી હોતી. પશુ આ સમૂહમાંની વાર્તાઓ વિશે એવું કહી શકાય તેમ નથી. આમાં એક જાતની દેખીતી સ્પષ્ટતા છે અને સરળતા છે અને છતાં એ વાર્તાનું વારંવાર અવગાહન કરવા છતાં પશુ, ધણીયે વાર તેનો દોર કે મને પકડવો અસંભવ મુશ્કેલ બની જાય છે. એ દેખેલાં વાર્તાઓ ગુણપદો જ છે એવું કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે. પશુ ખંચા અર્થમાં આ વાર્તાઓ અટપટી પશુ છે અને અસ્પષ્ટ પશુ રહે છે.

'મહોદ્ધાર' અને 'કામ-કન્યા'ની આસપાસ ફરીને તમે કોઈ નોંધણી લાગુ પાડી શકાય તેવા કેટલાક અનાવશ્યક સલાહસૂચનો કર્યા છે. એ સૂચનો સ્વીકારીને નાદવ જેવો પ્રતિભાષણી વાર્તાકાર પોતાની કારકિર્દી 'સુધારે', તો તે પછી સમ ખાવા જેટલી સર્જકતા — જે આજકાલ દેખાવા લાગી છે — નું ગુજરાતમાં નાગોનિશાન ન રહે.

પશુ સદ્ભાષ્યની વાત એ છે કે પેલા ફૂટપાથિયા જેવીઓના જેવે સાચા નથી પડતા અને 'સૂચનો'નું તો સમજાય તેવું છે. જોકે એમાં રહેલી રમૂજ કરુણતાનો અંત કપારે આવશે એવી ચિંતા જરૂર થાય છે. તમે તો કુશળ જ હો... એટલે એવું ઇચ્છવાનો કરો અર્થ નથી.

પ્રિય ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી,

પરંપર, મને પ્રિયોમાં તમે છો. કેટલાક શક્તિશાળી સમકાલીનો વિશે મને જે મમતા છે તેમાં તમારે હિસ્સે ધણીબધી આવે. પશુ વાર્તાકલા કે કવિતાકલાના સંદર્ભમાં એ શક્તિવતોમાંના કેટલાક પોતાની સર્જકતાને સખણી રાખીને બેસી રહેવાને બદલે ગાળોની લાપામાં, તાર્ત્વિક અર્થને નિરર્થક બણીને, પોતાને રસ નથી. એવું, શેખીપૂર્વક કબૂલ કરીને વિવેચનનો 'વ' ઘૂંટવા બેસે છે. ત્યારે પારાવારનું ધમસાણું ધારે છે. તમે પશુ અવારનવાર આવી ટપક નથી કરતા રહ્યા એમ નહિ. જોકે ત્યાં લગી તાથો નહોતો પશુ અહીં એક બળવાન વાર્તાકારનો પ્રચિય કરાવવાને બદલે તમે મિત્રભાવના આવરણ હેઠળ મુરખીવટ નહિ. દાખવવાની દાનતથી જે મુરખીવટ કરી છે, ને એક ખેરખાની અદાથી જે બપર્યાનો ચીંપા છે એમાં કરી સાર નથી. નાદવની વાર્તાઓ કેટલી ચેલેન્જ ઉપાડમાં તમે નિષ્ફળ નીવડ્યા છો — એટલે અહીં કરી 'પરિચય' મળતો નથી. એ લખાણ સમજ્યા પછી એમ લાગ્યું કે તમારામાં પશુ હવે એ ગુજરાતી બૂદાપો જિતવાની ધડી આવી લાગી છે.

‘નૂની-નવીનું’ ફલદારી તુલ્ય જરાજરાનું’ નમે તે પહેલાં તો અહીં, ‘અ’તે તો વાર્તા જ ને’-વાળા બંદરો બિલ્લીનો ચપોચપ, ન્યાય તોળવા બેસી રહ્યાં છે. પાયા વિનાની ઇમારતો ડોલીતે, ભુજાઈ જવાના રના માર્યા, ખસું કરીકામ રિચર સમતોલ સમજાઈ નામ તેવું સરળ કરી આપવાના એમના ઇરાદા અછતા નથી હવે. યુજ્જ્વાલી ભાષા જેવા માધ્યમની મર્યાદા(1)ને લીધે, નેશનલ ચવાને, બદલે ઔચિત્યમય થઈ રહેલા તમારા જેવા ઔચિદિક રાષ્ટરને, યુજ્જ્વાલીતા, અધ્યાપકોએ આદરેલી માસ્તરપદીના સંજોગોમાં, વિવેચનમાં અદા ન હોય કે સૈદ્ધાન્તિક અર્થો વિચારમાં રુચિ-રસ ન હોય એ સમજવા છતાં, તમને હું એક અતિમવાદી (અને, વિવેચકનું એ પહેલું લક્ષણ) ગણુતો હતો પરંતુ મારી એ બ્રમણના પચાસ ટકા આ વાંચ્યા પછી ખોવાઈ ગયા છે. એટલું જ નહિ આધ્યાપકીય વિવેચનને ઔચિત્ય-પૂર્વક ખંભેરનારઓમાંના એક એવા તમારામાં પણ હવે, કશું જ હાથમાં ન આવે તેવું ગોળ ગોળ, કરી-જ-અથ-ન-નીકળે તેવું બોલું, લખવાની લાલણી પ્રવેશવા માંડી છે. શૈલીના નકામ-હેઠળ આ મંદલાતો જતો અહેરો કુશળતાપૂર્વક છુપાવવામાં તમે સફળ થયા નથી.

— નહિ તો તમે, ‘યુજ્જ્વાલી’ કયાસાહિત્યમાં એક નિઓ-સુરેશ બેળીના જન્મનો બ્રમ-થઈ નામ એવો કયાકાર-બહુ સરકતા દસ્તાકાર સાથે પ્રવેશ કરે છે, એવું સહિય દહીંદ્રધિયું વાક્ય ન લખ્યું હોત. સુરેશભાઈ ને આ બ્રમયુક્ત, બોલકા, શબ્દોથી કર્શો ન્યાય નથી થતો પણ બદલને તો ભારોભાર અન્યાય થાય છે; આ-કે મારવાની પદ્ધતિથી બક્ષી પણ ગમી શક્યા નહિ !

— Absurdityને આટલી બેઠ્ઠી સરળતાથી શોધી-આપવા બદલ તમને જેટલા ધનવાદ મટે છે તેથી અનેકગણા તો એને સમજવાનું આટલું સીધુંસર કોષ્ટક બનાવવા બદલ ઘટે છે. યુજ્જ્વાલી સાહિત્યના માસ્તરોમાંના કેટલોક-ધણ સમયથી યુજ્જ્વાલી વિવેચનની ગોટાળાભરેલી પરિભાષા અને બેસમજ

પર્યાયોજના વિશે વિમાસે છે. ‘અસંબદ્ધ’ને સમજવા ‘પ્રશ્ન’-પ્રકારની લાચારી, અથવા ઉપકાર કરીને વાર્તાની બહાર-તમે કેઈ બહારની-રીતે, ‘અસંબદ્ધનું દર્શન’ બોલ્યું છે. એ-એઈને ‘અસંબદ્ધ’ મને ઘણું સુતરું લાગ્યું. મને લાગે છે કે તમારા જેવા બિન-શિક્ષક માધ્યમો, ઘણી મૂલ્યો, ઉકેલી શકે અને જન-સામાન્યની મૂંઝવણો દૂર થાય. લોકપ્રિય સાહિત્ય-કારો આખરે તો ‘ચાંતિ’ જ પ્રસારતા હોય છે !

— જો, સમજથી અને જે જોડા રસથી આ પુસ્તકમાં વાર્તાકલાની આધુનિકતાને તમે છેડી છે તે જોતાં તમને કેટલાક માર્ગતરી સવાલો પાછી શકાય. એક, નીવડેલા લેખકની દાનત એને ઉગ્રવી જવાની હોય એ જણતાં છતાં તમારી વાર્તાકલા વિશેની સૈદ્ધાન્તિક સમજદારીને છેછેડવાની વૃત્તિ શેઠી શકાય એમ નથી.

- (૧) વાર્તાના માધ્યમમાં મધ્ય પુરાય એટલે શું ? માધ્યમ ગભરું કે વાર્તાનું ?
- (૨) ‘ઉત્તરદાયી’ બનવું હોય છે. એનો શો અર્થ ?
- (૩) ઝીસ-લગાવીતે મૂકી શકતા નથી એવા માપદંડે કયાં ?
- (૪) જે અચૂક વધારે વાર, વાંચી શકાતી વાર્તા ‘સારી’, ‘જીવંતી’, ‘અદિલન, જગાવતી’ ?
- (૫) ‘સુરેખ વાર્તાઓ’ કેવી હોય ? જેની રેખાઓ અને રેખાઓ વચ્ચેના સંબંધો જડી આવે તે ? એને ‘કોતરી’ શકાય ? શામાંથી ?
- (૬) ‘ધણપેલી’ (શામાંથી ?)
- ‘લખાણેલી’ (શામાં ?)
- ‘વાર્તા જ ન કહે છે’ — આમાં ‘નકર’ એટલે શું ?
- (૭) ‘વાર્તા’ એ જાન ગભરું નથી પણ ગભરે અનુ-શાસન અને શિસ્તથી સળવેલી એક ‘ફિનિશ પ્રોડક્ટ’ છે. — માં ‘સળવતું’ એટલે શું ? સળવતું-કેવી રીતે ? ‘અનુશાસન’નું સ્વરૂપ શું ? અને છેલ્લે,

(૮) 'માધ્યમ' 'વાર્તા' (ગદ્ય) છે, દર્શન અસંબ-
ધતાં ABSURDITY છે. ગુજરાતી
સાહિત્યના એક બહુ ઝોઝા ખેડાયેલા,
એક અસાધુનિક માધ્યમને એમણે આ
વાર્તાઓમાં દિમતથી, જહેલાવ્યું છે.
એ વિધાનમાં, 'માધ્યમ', 'વાર્તા', 'ગદ્ય',
'આધુનિક', 'વાર્તાઓ' વગેરે સંતાઓનું
'ગુજરાતી' કરીએ તો ક્યા, સંબંધે. ક્યા
અર્થ હોય આવે?

દૂકમાં તમારી પાસેથી, 'વાર્તા' નામનું પોલાણ
છે ને એમાં 'વાર્તા' નામના ગદ્યથી. 'વાર્તા' નામની
'વાર્તા' સરજી શકાય છે એવો સૂર સંભળાય છે.
આધુનિક-કે: અસાધુનિકને આમ. ખીતાં ખીતાં
ચંદ્રકાન્તભાઈ, શા. માટે. વધાવ્યું? ગ્રીસ લેખેલો
કે ચોપડેલો, તમારો માનદંડ, અહીં નયેઈ દૂકો જ
પડ્યો છે, કેમ કે એનું-કદ તમારી પોતાની વાર્તાનું છે.
ને તેથી જ વાર્તાઓ લખવામાં સુખ સંજામતી
એમણી છે, વિવેચનનો બકવાસ, કરતા હોય તેઓને
જ કરવા દો. કેમ કે, નહિતરે તો તમારી સજ્જ-
કમેજ નાહકની ચેર ચેર થાય. કુશળ હશે.

પ્રિય કિશોર નંદન,
સાહિત્ય પરિપક્વતાં વ્યાસપીઠેથી, 'નવી વાર્તા'
મને તો ખિમકુલું સમજતી નથી' એવા ઉધાડાં
એકરારે કરતાં જરા પણ નહિ લજવાતા બધકે પોતાના
અંગાનનું એ રીતે ગૌરવે કેરાવતાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય-
સ્વામીઓની આ જનાવડી દુનિયામાં, પ્રાગૈતિહાસિક
અને શાંકસભાનાં પ્રકાશન બદલ, મહેશ દવે દ્વારા
દુ:તમને હાર્દિક અભિનંદન આપી દેત, આપું પણ

હું. પણ અસંભ-સિદ્ધને અથવા વાધને બનાવડી માળ
અથવા બનતુ વાધયમ્ ઓહાવાનું તમે કરી બેઠા છો.
“સરસ્વતીચંદ્ર”ના પ્રકાશન વેળા તટસ્થ
નિરીક્ષણના બેત્રણ પ્રયોગો થયેલા ખરા, પણ
અર્વાચીનોમાં એકમાત્ર વિનાયક પુરોહિત સિવાય
ખીજા કોઈએ આ કથાનું શુદ્ધ કલાકૃતિ તરીકે
પરીક્ષણ કયું નથી.”

—એમ કહી ગયેલા સદ્ગત મડિયા (હુઓ
'અંચ' ડિગ્રે. ૬૬: 'એકસોમી સાલગ્રેહ' એ લેખ)
જ્યારે તમારે વિષે, તમારે નામે dream realismનું
ગૌરવ ઐતિહાસિક રીતે આંકે છે સારે અભ્યાસીઓ
ચંકામાં પડી જાય છે: કેમ કે મડિયાએ 'ક્ષિતિજ'
નવલકથા વિશેષાંક (૧૯૬૩, ફેબ્રુ.)માંની સુરેશ હ.
જોષીની 'નવલકથા વિષે' લેખમાંની 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની
આફરી સમીક્ષાને ધ્યાનમાં લીધી જ નહોતી, ને એ
બેજવાળદાર વિધાન હાંસું હતું. દૂકમાં આ બધાં
કીર્તિવંત નામોનો બજબાટ તમારે તમારા આ પુસ્તકને
વળગાડવાની જરૂર નહોતી. નાગાસેન જોડેલી દૂર
છા તેથી તમે સ્થાપિતોની બાંધ પકડી કે તેઓએ
તમારા લગી હોય લંગાવ્યો એની મને તો ખબર
નથી. બેકે પ્રકાર પ્રકારની દહેરાતો અને બિન-
સાહિત્યિક આશયોથી આનું આપણે ત્યાં આગળના
જમાનાથી બનતું આવ્યું છે, પણ સાચુકલો અવાજ
હવામાં ખેાવાઈ ન જાય એવી—એટલી—સ્પંદનરીલ
હવા છેલ્લા દાયકાથી આપણે ત્યાં બહેરાઈ રહી છે,
એટલું જરૂર જણાવે. તમારી વાર્તાઓ અને આધુ-
નિક વાર્તાકથા વિશેના તમારા વિચારોની સમીક્ષા
ક્યારેક અન્યત્ર કરીશું. બાકી તમારા વાર્તાવિકે
ક્ષેત્રકુશળતા તાજા વિનાયક આપે જ છે.

(૨) 'કૃતિ'—૫ અથવા 'હોહો' લુઈસ બેહે'સ' અને, 'કલ્પો કે:કલ્પના' ખરી ખરચરી છે' વિશે—
સંવર્ધિત લાભકર હાંકે, રાધેશ્યામ રામી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા,
'કે'સ સારટ ટેકપ' અને ખીજા-હેટલાંક નોંધપાત્ર

અનુવાદ પ્રકાશન પછી 'કૃતિ' એક વધારે વાર ગમવાનો
વારો, લાભકર હાંકાઈ, 'હોહો' લુઈસ બેહે'સ'માં
આવ્યો. ખેાલકયાઓનું આ ગુજરાતી પ્રકાશન જોઈ
સારી ખુશી બેપજ. ઉન્મૂલનનાદી ગાળાગાળી કે

કાયાં કેવેતાઈ લખાણોના સંપાદનમાંથી બહાર નીકળી, 'કૃતિ' આતું પુખ્ત અને સાચા અર્થમાં સાહિત્ય-પદાર્થ' કહી શકાય તેવું ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ પ્રગટાવશે તો એનો મિશન જ હલો નહિ લાગે, બલકે પોસાશે. 'ક્ષિતિજ' એક જમાનામાં આવાં દુઃસાહસો આદરવાની જગ્યા હતું. એના અભાવમાં 'કૃતિ' નવી જૂમિકા ઉપર વિશ્વસાહિત્યપ્રકાશનનું એકનું એક યુગરાતી સ્થાન બની રહ્યો એમ કહીએ.

આઠ પેરજાલસની ફેન્ટેસ્ટિકલ લેગિરિન્થ, શર્મા!

—No way to any exploration!

પણ કિકે'ગાદ' માદ આવે :

It is duty of human understanding to understand that there are things which it cannot understand, and what those things are... The paradox is not a concession but a category, an ontological definition which expresses the relation between an existing cognitive spirit and eternal truth...

બોધકયાઓ સામાન્ય રીતે 'બાળકો' માટે હોય, અહીં ઊલટું છે. બાળકના જેવી નિર્લેપ જૂમિકાઓથી બેહે'સ પરમોચ્ચ સત્ત્વની રૂપ-સરવાણીઓ સ્ફુરાવે છે. પ્રત્યેક કથામાં એ પરમ, વાતાવરણરૂપે ઝૂમે છે : એને સૂંઘી શકાય, આગળીના દેવવાથી અડી શકાય. શબ્દો અને પદાવલિ અહીં ઓજશને પદાર્થમાંથી ગતિપ્રવાહ બનવાને જાણે કે તળિયે બૂડી નમ્ય છે. દરમ-ચુતિ-કલ્પનો આંખ-કાનમાં છપાઈ-ચોંટી રહેતાં નથી — પેલા વાતાવરણમાં આસતેથી આપણને હસેલે છે. આનંદની વાત એ છે કે આ ગતિપ્રવાહને કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત દાંળ નથી; ઉપર ઝૂમતા કોઈ સજ્જેતર પાંખની અહીં છાયા નથી. બોધનું કોઈ પુષ્પ કોઈ ફલ બેસે એવી જગ્યા જ નથી. જે કંઈ ગળેા તે કયા આંખની પોતે જ છે. અખંડ પરિપૂર્ણની આ સુદ્રા, અને પ્રશિષ્ટોને એકમાત્ર યુજ — અહુવિષ

સંયમ — બેહે'સ પાસે છે; ને તેથી 'જ' પુત્ર ultraist બેહે'સને કે એની સ્થનોઓને 'કર્તાસિક' કહેવા લલચાઈ હું.

સ્વર્ગ નક' દેવો ધ્રુવર ભાષ નિદા સ્વર્ગને જાણવિ 'મૃત પશુથી દાસેદાસ નીક'નું મિહાપણું ખાલીપણું; 'કાળા પંકની અંદરનાં, વરુનાં પગેડું'થી જાળનું મૃત્યુ; દુનું-તે-એક-એ-બહુનું માયાવી ચીપનિપદ — સૌ પર બેહે'સની ભૌતિક પ્રતિભા સક્રિય બની છે, તત્ત્વજ્ઞાન વિચાર અને કવિતા સમેતની કથાનું આ રસાયન સાચે જ આસ્વાદ્ય છે. પરમેશ્વર સ્વપ્નમાં જ બને છે. ને તેમ 'અસદ' રૂપે — વર આપનાર ને કરુણા-નિધિને રૂપે, પણ કદાચ એવું નથી. પૈન્યરતું, વિદોહને જામક આધાસનપદ સ્વપ્ન અને દાનતું સ્વપ્ન; જીવન-કડુતાનું પ્રદાલક, એમને પ્રજ્વલન. પણ દાનતે એ શુભાતી તે મહામણી શલો પંજીની માતના — જાંબના-તોપ પિનાનું મૃત્યુ — પૈન્યરતું તો જીવન છે! વરરૂપે સાપ આપી અવેસા ધ્રુવરની સમગ્ર રચનાના એક લાભ રૂપે રહેલો પૈન્યર, 'શિશુરિપર' પશુ, ને એની આ દીનલીન દ્યનીમ રિયંતિ સામે ધ્રુવવાદા લેતી, સહિની અદ્વાદ વિષમ લંબાનકતા કેવી આકાર લે છે! દાનતેની કરુણતા પશુની આગળ ફિક્કી tasteless લાગે છે — ને, એથી મહાન કરુણ બીજે ક્યો હોઈ શકે? બેહે, 'સર્વ-કોઈ અને નહિ-કોઈ'ના તોને — 'શિશુરિપર'ને પ્રભુ જે ઉત્તર આપે છે... 'આરી જેમ બહુ છતાં કોઈ નથી' માં સ્વપ્ન પ્રભુની દિવ્ય લાચારી, 'એકથી બહુ' થનાર એ મહાન સજ્જેતરી લલ નિઃસહાય નિષ્કળતા એથી પણ વધારે તીવ્ર કરુણને આકારે છે. આ કથાઓમાં, મુખ્ય અને ધ્રુવર બેયની વચ્ચેનાં અસત આભાસી આવરણોના ધર બેહે'સ આમ બેઠે છે. તો બોજ તરફ આસ્થાન બેહે'સ પણ જડી આવે છે. 'સ્વર્ગ' પ્રભુપ્રાપ્તિવિષયક છે. 'દેહિદોસ્કેપિક ઇમેજ'થી હજી સંભાવ્ય રૂપોની અનંતતા પણ સ્પર્શી છે. પ્રભુના આલાસની રીત — સામાન્યમાં જન્મ્યા જન્મ્યામાં અપ્રસવાયા ને વિદુષ્ટ થયા તે છે. બેહે પ્રત્યેક અરીસામાં પ્રત્યેક અંદરમાં એ આલાસ પુનરાવર્તન

પામ્યે, જ નમ છે. સર્વમાં ધ્રુવરને જોતા, અવતાર-
વાદી ભારતીયને ગળે ઊતરે એવી કથા છે. (તો
પશ્ચિમને અડધું લાગે તેવું, અનુમાન “સમરમા”ને
અતે મૂકવું છે.) પણ ‘હું’ પેન્થર છું — અતિશય
જટિલ સંસ્કૃત્યનામાં મિથ્યાત્વનું — જ્ઞાન અને જાણ
સમય ઠેરી શકવું નથી. સ્થિતિમાંથી હું, જે હરેક
દાણે, બ્રામ્હા ગતિની અપેક્ષા બાંધું છું તે હરેક દાણે
મારી, લામણી Sense of lossની, પણ છે ને!
મેહામેદ ધર્મ શકારો માત્ર મારા મૃત્યુ સાથે. “સાક્ષી,”
મૃત્યુનિયમ છે, મારા જવાથી જગતને શું નુકસાન
છે! બેહે’સ કહે છે, ‘આ સેકસનના મરતાં જ જગત
થોડુંક પણ દગ્ગિર, અચૂક બનશે.’ વાત જુદે, રૂપે
કહેવાઈ, છતાં મારી જ પેલી ‘નહિ-કાંઈ’ ન-
કાંઈની સ્થિતિ વધુવાઈ છે. અસ્તિત્વમાંથી કચુંક
બની જવાની લામ સજા કહે’સને એક કલાત્મક
કથા લખાવે છે: “હું અને બેહે’સ”. એક કલાકારના
સભાન, ધારદાર આત્મનિરીક્ષણનો આ સંલાપ અહીં.
અતિશય નૈપુણ્યથી ગવાયો છે, પોતાની પ્રસંગીઓમાં
ભાગીદાર એવા પીળા કોંક બેહે’સને હું-બેહે’સ
પિછાણ છે. એવું સર્જકપ્રતિભાને દિને દિને થતું
રહેતું સર્વસ્વ-અર્પણ ટૂંકી જવાની મૂળ એપણાનું જ
પરિણામ છે. આ જીવિત છે કે વંચના છે, તે નક્કી
કરવાનું રહે છે, ‘હું, બેહે’સમાં, રહી જવાનો’ —
ઉદ્ગારમાં ‘હું’ની લાચારી, ચિરમની એપણા, સ્થિતિની
કમ્પસ અને પરિણામની નિમિત્ત સંભાવના વગેરે
વગેરે વિષવિષ, તરવો, સમરસ, થતાં સંભાગી.

ઉંઘને ગોતે તેટલી હળવાશથી મૃત્યુને ખંજોળનો
સેકસન પ્રતાવનારો બેહે’સ, જ્યારે, ભૂલકાંમાં સાક્ષતી
ટૂંકનાના મહદીના ચહેરાનું કે ટિકિટગારીએ પર-
ચૂરણ આપતા હાથનું, નિસસ, સાથે, ‘રૂપક’ આરોપે
છે ત્યારે ખરેખર ખગમળી જવાય છે. આટલી
આસાનીથી આટલી તીવ્રતાથી આટલા લાઘવથી
આપણને સંસ્પર્શવાની એની સર્જકશક્તિ દાદ માગી
લે તેવી છે.

તમને પણ દાદ લટે છે, સર્માજી. નર્મદથી માંડીને
ગાંધીયુગના પલકારો — જેઓ કચારના પોતાની

ખદાર ‘મહાકાવ્ય’ દૂંદી રજા છે — તેઓને વાંચવા
આ દૂંડી બોધકથાઓ શુભરાતીમાં ઊતારી! જોકે,
અનુવાદને હજી પણ પ્રાસાદિક બનાવી શકાયો
હોત — “સર્વકાંઈ નહિ-કાંઈ” જેવી કથાને તો
ખાસ. શુભરાતીની સાથે જ સંસ્કૃત અરુચી-કારસી
અને સાથે જ તળપદા સપ્તોદયી પર્યાવરણ પામવાની
સાથોસાથ કિલ્લ અધરી અનુવાદરચનાની મર્યાદા
પણ ક્યારેક જન્મે જ છે. ‘સાગિદ્ધ અભિવ્યક્તિ
અને લાપાસામિથ્ય’ની વાત મૂળના અંગ્રેજી અનુ-
વાદના આધારે ઠેવી રીતે થાય? કેમ થાય?’ એ
તમારો મુરકેલીપ્રશ્ન થયાય છે. પણ અંગ્રેજી અનુ-
વાદક પ્રકાસકનાં નામ જાહેર કરવાનું તો તમે કરી
જ શક્યા હોત, એમાં કોઈ ‘જેખમ’ નહોતું:
One should not pour down all of
his pockets into the hands of a guide!
પશ્ચિમનું મોંધું અવતારનારા આપણા, વિશ્લેષણ
રીતે ‘મોંધા’ પડે છે, ધીર.

ચંદ્રમા, તારી ટોપીમાં હવે બેકેટિન પીંછું!
પહેલાંની જેમ નાચી શકે નહિ, રાચી શકે નહિ...
કે પછી દૂંદીસ જૂસકા મારીય!

આમળપાછળનાં ઉપરનીચેનાં બધ્યાં ખિસ્સાં
ભરીને-ધન્યવાદ આપું છું. ગેટઅપ તો બેકેટનેય
ગમી નય. પણ ‘શુભરાતના ધંધાદારી કયાકારને’
અર્પણ કરીને તેં આપણા ઉકરડાનો જે તીવ્ર સંદર્ભ
આપ્યો છે...! આટલો ‘પ્રાધ્યાપક’ ન થયો હોત
તો? જે, વિશે, લગીરેય એમત નથી તેવા આપણા
સ્વીકૃત અતિપરિચિત પરિવેશને કોણ જાણે કેમ
આપણે ભૂલી શકતા જ નથી... છેલ્લી દોઢેક સદીના
નવલ્લવિકાસક્રિયાસને તેં તારી ‘લાંબી’ પ્રસ્તાવનામાં
થોડુંક ઔચિત્યજેખમ વહોરીને. પણ કોંકડાવી
નાખ્યો છે. નવલથી પ્રસ્તાવિક લાંબું ન થવું
જોઈએ-ની! ચિંતામાં તારે ધણા રહેતી, થવું
પડ્યું છે એ, સમજવા છતાં મને કેટલીક
ખાસ સુસ્તીગતો પડી. ઉપારમની સિદ્ધિને અથે
સર્વકાંઈનો, હ્રદય, હિંમત જવાની તારી રીત ધણી
સાહસિક લાગી છે. હા. ત. અભરપો આ વાંચીને

જા અંદાજ ગાથે તો પ્રસ્તુત નવચેતર શૈક્ષ્ય-ચિયે
 કે સારીત આદિની સૃષ્ટિ અથવા તો સ્વયં 'એકેટની
 નાટ્ય-નવલ-દુનિયા 'અવાન્તરો દ્વારા' જળવાયેલી
 દળદાર કદની જ—જાણે કે માખી દેવા જેવી એને
 લાગે! તારા હાથ ચડી તેના લથુ કલ્પ માહાત્મ્ય તું
 ગામ એ કાંઈ કીક નથી. એકે આને 'નવલકથા'
 તરીકે ઉપસાવવાનું એક ખ્યેય પણ એ વિવરણમાં
 કારણભૂત બન્યું છે. ખરેખર તો આ વિકાસનાં
 પગેરુ એકેટમાં જ મળી આવે છે. 'પ્લે'ના પોલિફો-
 નિક સંવાદોમાં, 'પિંગ'ના ગદ્યમાં, 'કાસકે-પ્રે'નો વોઇસ
 કહે છે તેમ no more stories... no more
 wordsની ચક્રાવાહરી એકધારી પદારથિઓનાં
 ધ્રુતિ આવર્તનોમાં, એકેટ શબ્દથી અને માત્ર શબ્દથી
 જ મૂર્ત-અમૂર્ત સંસાર સરજે છે. કેવરે જોયેલા
 neverworldને તે ધ્યાનમાં રીતે અહીં બેસું છે.
 અને માટે જ એકેટને એકેટમાં જ સંદર્ભો શકાય.
 એક લાગતા તેઓ સૌ જલદ રીતે છુદા છે.
 એ જ પ્રમાણે, એકેટ ઉપાસનામાં, 'પૂર્વનિર્ણીત
 સત્યોને કદાકૃતિમાં દાળતો સાત્ર' એવા બેલકો
 અર્થ તું ધરી બેઠો છે એમાં તારી મને પરિચિત
 સાત્રસર લાગે બજવી ગઈ લાગે છે. સાયકો-સાયકો-
 લોજિકલ ડિસ્ટરમિનિઝમમાં અર્થાદિત એવા કોઈ પણ
 શાસ્ત્રને-દશનને સમર્થ વિના માત્ર પોતાની મૌલિકતાને
 જોડે જ સાત્રમાં (કે કામુમાં) માતનાઓ, જરા,
 વ્યાધિ, હતારા, મૂર્ત આદિથી સજારે 'મનુષ્ય' જ
 આપણને પાછો મળે છે. ખૂબીની વાતે તો એ છે
 કે જીવનની નક્કર રજૂઆત અને પોતાની ઇશનિક
 વિભાનાઓ સંપૂર્ણપણે અવિશ્લેષ્ય રૂપમાં કેવી રીતે
 રજૂ થાય એને માટેનો એક આગવો કેસજ તેઓ
 સકળતાપૂર્વક જન્મમાંથી શક્યા છે. નાટકને લાગેવળગે
 છે લાં સુધી, મોડર્ન ફ્રેચ ચિયેટર એક અપૂર્વ
 મૌલિક ચિયેટર કામુ-સાત્રમાં બેસું છે. તત્ત્વતાન
 ચિંતન નથી પણ an object of action છે,
 વિચારધીલા નથી પણ જીવનમાં જ એક લાગ
 એવી વિચારધારાએ અસ્તિત્વધારી ચિંતનને fictionનું
 માધ્યમ બનાવ્યું છે... no doubt; એકેટની તો

વાત જ નિર્ણય છે... ને માટે જ સાત્રની શાસ્ત્રમાં
 એને ન મૂલવાય.
 ફ્રેંચમાં તારી પ્રસ્તાવના 'કલ્પો કે' શું છે
 વિશે ધણુ ઓણું—I mean positively ધણુ
 ઓણું કહે છે. અને દલાય કરું જ કહી શકાય
 એમ નથી...
 વ્યાપક-અર્થમાં ચેતન અને નિચેતન બંધિત
 છે, એવા કોઈ રણકારને અહીં સંભળી શકાય.
 એકે-અહીં જે રીતે બધું 'બને' છે તે પોતે જ
 એક જલદ પ્રક્રિયા છે. વાચક એ પ્રક્રિયાનાં એક
 અવિશ્લેષ્ય ભાગરૂપ છે, ને એના અસ્તિત્વનો નયો
 અર્થ 'દુ' જ અહીં કામ લાગી શકે છે, અને
 aesthetic happening કહેવાની કોઈ જગ્યા
 નથી, આવરયક્તા પણ નથી. ને છતાં જુ અહીં
 Sterility of Feeling feel કેરું છે; નિષ્ફળ-
 નાને કલ્પી છે, નિચેતનાને ચેતનાવવી છે; ભૃતિશીલ
 સંમથના લઘુતમ ભાગમાંની સ્થિતિને ગોચરવી છે;
 અનંતતાના અનુભવને કણ કણમાં ફારી દેવા છે;
 સફેદ પ્રકાશની ગરમાશ અને ગરમ પ્રકાશની સફેદીમાં
 ઓળવોળ થયું છે; કાળાસની, ભૂખરાસની પ્રકાશિતને
 અડક્યું છે—સાન્ત અને અનંત, પતન અને ઉત્થાન,
 પ્રકાશ અને ગરમી—એ સૌની 'વચમાં' પ્રવેશી
 શકાય તો વિરોધ અને વિરોધાભાસની 'વચમાં'
 લેતરી શકાય.
 White 'white' skull-life. નિશ્ચિત ચર્તા
 જતાં નરવારીનો માનવસંસ્કૃતિ. (સુદા, ગરમી, ચાંતિ,
 તોફાન, અસિતો, 'દીવાલ, જમીન, વાળ, આંખ
 વગેરે ધણુધણુ પરિચિત, અનુભૂત પરિવેશ અહીં
 છે.) શું આ ગર્ભમાંનું જીવન છે? શું આ અનંત
 પ્રકૃતિ છે? ચેતનની આ પૂર્વાવેશ છે?... 'અનુભવ
 કહે છે'ની એક authentic સૃષ્ટિમાં એકેટ આપણને
 ધુમ્મસે છે... વિરમણલુણમાં શું છે-કેના જન્મમાં
 તમારે આખી કૃતિ વાંચી જતી જોઈશે. અતિશય
 અંતર એવા તત્ત્વજનને એકેટ અહીં શબ્દવનિ-
 ઓમાં ઓળાળી નાખ્યું છે. કરું સારવવાનો પ્રયાસ
 નરી બાલિશતા પુરવાર થશે.

શ્રવન અને નિર્જીવનની ગતિવિધિનું આ ગિત ગુચ્છનમાં બતાવીને બેકેટ આવશ્યક સીમાનું પરિમાણ બતાવે છે. દમનશીલ આત્માર્થિક અવાજની બેહુકમી હેઠળ પ્રત્યાધાતોનું રૂપ ઉકેલનું અશકય છે. શબ્દનું અવાજમાં, અવાજનું પ્રકાશમાં, પ્રકાશનું ગરમીમાં, ગરમીનું કાળા કંઠા અધકારમાં પરિવર્તન અને પ્રત્યેકનું પરાવર્તન અનુભવતો 'દુ' એક લયલેલ પ્રક્રિયાને પામું છું. અતિશય અવળચંડી આ રચના મારું involvement-તો સંવાદી-જ બતાવે છે. કૃતિના સમાપનને અંતે પણ એ આત્માર્થિક અવાજ-મારા કોનોમાં પાયામ છે; અને એ ઉચ્છ્વ-શીત-પ્રકાશ-અધાર આખિને વેદનાતો ચમકાર આપ્યા જ કરે છે...

આને નવલ-અનવલ ગણવા ન ગણવાની પંચાત તું અને શર્મા બંસે કરે; (છત શર્માની બંસે યાઓ.) એ બધી આળપ-પાળ છે, વાચ્યું તેને પથરો ને જોયું તેને 'દૂધ' એવી વાત છે. જોન વેઈને હમણાં જ ન'કહ્યું... કે... The 'forms' of literature have no importance in themselves, they are simply conveniences. વેઈનના આ વિધાનમાં ઘણું સ્વાસ્થ્ય છે. જોકે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ, એક મૂંઝવણ જરૂર યામ છે: ઓગણીસમી સદીના વારતવંવાદના પરિભ્રમણનાં એધાણ છેક એધોવમાં મળી આવે છે. વીસમી સદીમાં મનુષ્યની સમગ્ર આંતરબાહ્ય સ્થિતિ બિંબાનું કેન્દ્ર બની. કલાઓ, માટેના બધા જ સૈદ્ધાન્તિક પાયાઓ મિથ્યા પુરવાર થયા. Total illusionની અનુ-ભૂતિને અંબહિત રાખવા કલાને બધા જ

કામોમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી. કલાનું willથી broad faithની દિશાનું આ conversion બેકેટ સુધી આવતાં તો કલાનું કયાં પહોંચી ગયું છે! સર્જન પોતે જ વંચના છે એવી વંચનાથી માત રહીને પણ કલાકાર પોતાની સર્વ શ્રમણાઓનો છેદ ઉઘવતો ગયો. આ પ્રયાસ પોતે જ મહાશ્રમણા પુરવાર ચલી રહી. આવી ધારોથી કપાતો કપાતો સર્જક કયાં આતીને બોમો છે? અહીં મન્દ્ર, નવલ-કયાકસળની અદ્યુત stalemate આવી ગઈ છે. આથી વિશેષ anti કશું હોઈ શકે નહિ. ને તેથી જ કસાક તાજગીપૂર્ણ start માટે આપણે પૂરતા કંટાળો-પાયેલા, પૂરતા સજ્જ કહો કે ચોમેરનું સંવનન પામેલા છીએ...

અનુવાદ તપાસનાર તપાસરો, જોકે હંમરો પાનાં હજી લગી આપણે ત્યાં કોઈએ તપાસ્યાં નથી. તારાં તો સવાચાર છે. બાકી શીર્ષકથી જ જુદા પડવાનું આવે... પણ હું કમ્પ્યુટું છું કે આ તારો અને માત્ર તારો જ અનુવાદ છે. જૂની પેઢીના રામ કાકાને વળી આ શુભ લીધે એક વધારે વારના ધન્યવાદ આપીએ: શ્રવંત કીડીને જોઈ શક્યા... એમની રમૂજમાંથી મેં એમના સિવાયનાઓના અધોપાનું માપ કાઢ્યું ત્યારે મળ પડી. પણ એક કોલેજકન્યાએ પૂછ્યું કે ૧૯૬૩નાં કુંવારાં સુઝાન સોન્ટાગ શું હજી કુંવારાં છે—મેં કહ્યું, "અન્દકાત ટોપીવાળા સિવાય ગુજરાતમાં આ વિશે કોઈ કશું જ નહોતું નથી." પછી મળ ન પડી... આનું છું. (૨૫. ૧૨. ૭૦)

[૧૯૮૮નું અનુસંધાન]

ડીઃ સારી રીતે પાસ થાઉં એ પૂરતું નથી. મારે તો રેન્ક પણ મેળવવી જોઈએ.
 ડીઃ વિનીતની રેન્કનો પાસ મહિમા નથી. અતિમ કક્ષાએ જે મેળવાય તેનું મધ્ય છે. અને તે તો તમે મેળવી શકશો.

મારી અનેક આનાકાની છતાં તેમણે મારી પાસે વિનીતનું ફોમ બરાબરું. ફોમ બરવાની મુદત પૂરી થઈ ગયેલી હોવા છતાં તારથી તેમણે પરીક્ષામાં બેસવાની મારે માટે મંજૂરી મેળવી, અને જે, જે અધવાડિયાં રજાં હતાં તેમાં હું પરીક્ષાની તૈયારી કરવામાં ગૂંચાઈ ગયો.

નવી કેડી | સ્નેહરશ્મિ

૪. અસહકાર

૧૯૨૦માં જે વૃક્ષપાના અધિકારી આપણો આ વિરાટ દેશ ખગલળી ઊઠ્યો ને આખા જંગલની ગીટ એના ઉપર મંડાઈ તે અધિકારીએ મને પૂરેપૂરો હસમસાવી દીધો. પહેલી ઓગસ્ટે લોકમાન્યે પોતાની જીવનલીલા સંકેતી લીધી ને અસહકારે જન્મ લીધો, એ પછી સપ્ટેમ્બરમાં કચકતામાં કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકે અસહકારના ફરાવને અપનાવ્યો ને જંગલના ઇતિહાસમાં આવા વિશાળ પાયા પર અજોડ લેખામ એવા એક અદિસક ગુફની શરૂઆત થઈ, એમાં કરોડોની મૂકિત માટે પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાનો આદર્શ દેશ સમક્ષ ગાંધીજી જેવી એક વિમૂર્તિને હાથે મુકતાં એમાંથી એક મોટી મન્ન-શક્તિ પ્રગટી. ત્યારે લોકસમુદાય માટે એ એક અજળ વડીલરણુ હતું. ફનાગીરીનું આખાલસરૂદ સૌને ચેત અરુપું. શાળા-કોલેજોના બહિષ્કાર માટેનું એમાં જે એવાન હતું તે તરત જ મને સ્પર્શી ગયું. જંગલાય શંકર શેઠ સ્કોલરશિપ માટેની મારી તિમારીઓ જ્યારે એની ટાંચે પહોંચી હતી, મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મોટી સિદ્ધિઓ મેળવવાનાં રંગીન સ્વપ્નો જોવામાં, ને શાળાયાત્રાને મુખે અવારનવાર થતાં એના ટ્રેસક ઉત્સેખથી વધુ ને વધુ આત્મવિશ્વાસ મેળવવામાં હું મગ્ન હતો ત્યાં 'યુગનું એ ભગ્ન આદ્વાન આવી પડ્યું', એ વખતની મારી સ્મૃતિઓ હજુ જેવી ને તેવી મારા મનમાં તાજી છે. ચોક્કસ સમય શાદ નથી, પણ ધણુ ખરું ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરની આસપાસના એ દિવસો હતો. હોર્ષ-મોટા ગુરુલા-કર્ણુથી હોય તેમ કાર્યથી જ્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સુરતના પાટીદાર આશ્રમમાં યોજાયેલી વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો માટેની એક સભામાં ગયા હતા,

એમાં ગાંધીજી ઉદ્બોધન કરવાના હતા. એ પહેલાં એમને મેં જોયા ન હતા, પણ મારે મન એ ચિત્ત-પરિચિત જેવા હતા—ત્યારે કે આત્મીય હતા, પદ્માજી જેવા મૌલાના સૌકતઅલી અને મહંમદઅલીની વચમાં 'સજેક્ટ' જેવા ગાંધીજીને જોતાં મારા અંગેશમાં, ત્યારે એ બધામાં હોર્ષ અપૂર્વ ઊર્મિઓ છતકાઈ ઊઠી. અલીબાઈએના લીલા અંચા ને ચાંદતારા-અકિલ જાંઘી ટોપી ભગ્ન દરમ સન્નવતાં હતાં. એ બંનેની વચ્ચે એક જાણુ સંદેહ હજતા મરતકે ગાંધીજી બેઠા હતાં. માત્ર હું નહિ, મોરા બધા સાથીઓ. પણ મન્નમુખ જની એ દર્શનમાં લીન થઈ ગયા. ગાંધીજીની જાણુમરી વાણી મારા ચિત્તને હોર્ષ અપૂર્વ પ્રકાશથી ભરી ગઈ. બંધી મદસ્વાકોક્ષાઓ; સિદ્ધિઓનાં તે રંગીન સ્વપ્નો, કાશીયા ને નાનાં ભાઈબહેન ચિ. શ્રવણ, ગજરા, પાવતી માટેની ચિત્તા—એ બધું ત્યારે કે મનગાથી સરી પડ્યું—શેષ રહી માત્ર એક જ અંખના: મુક્તિમંત્રામ માટેની પાતતા પામવાની. એ માટે સૌથી પહેલું કામ તો શાળા છોડવાનું હતું. એ મારે માટે કેટલું બધું સુરકેલ હતું એનો વિચાર કરવામાં પણ ત્યારે બલિદાન માટેની પાતતા અંખવાતી હોય એવી મારા મનની રિથિતિ જની. સૌથી પહેલાં તો મારા સાથી લાઈ હાકરે મને મેટ્રિકની પરીક્ષા જે હાથવેંતમાં હતી તે થતાં મુધી થોળી જવા આગ્રહ કર્યો. તેની દલીલ એ હતી કે મેટ્રિક થયા પછી એક-એ વર્ષ લાજવાનું પડે તો આગળ વધવાની તક જતી રહે એનું નથી, પરંતુ મેટ્રિક થયા ન હોઈએ અને વચ્ચે એક-એ વર્ષ જતાં રહે તો લાજવાનું લગભગ અશકય જતી જામ છે, પરંતુ આવી બંધી દલીલો મને સ્પર્શી ચકતી ન હતી,

કારણ કે એક વર્ષમાં તો સ્વરાજ આવી જવાનું હતું. ગાંધીજીનું, એ અમોઘ, વચન હતું. એમાં શરત એ હતી કે દેશને પોતાની ફરજ બરાબર અદા કરે તો સ્વરાજ એક વર્ષમાં અચૂક આવે. મોટીકની પરીણામે હજુ ચારેક મહિના પાછી હતા. એટલે વર્ષમાં જે સ્વરાજ આવવાનું હોય તો મારો કાળો એટલો ઓછો જ રહે. એ અને મંજૂર ન હતું. ભટ્ટાચાર્યને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. તેમણે કેલું : “આ પ્રશ્ન મને, પણ મૂંઝવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ શાળા-પાઠશાળા છોડે તો અધ્યાપકોએ પણ છોડવી રહી. હું એમ માનું છું કે આ પણ સૌએ પોતાની ફરજ બળવરી જ જોઈએ, પણ એમાં દરેક પોતા પોતાની રીતે નક્કી કરવું જોઈએ અને તમારે આ નિર્ણય કરવામાં જ કોઈની પણ સલાહ લેવાની હોય તો તમારા માતૃધીને પૂછવું જોઈએ.” ભટ્ટાચાર્યની આ વાત મારા મનને હલમલાવી ગઈ. હું કઈ રીતે જાની પાસે જઈ, કઈ રીતે એમની પાસે રજા માગું ? એ તો રાહ જોતાં હતાં કે ક્યારે એમનો બોજ હું હળવો કરું. પણ જે પ્રયત્ન આદર્યો હતો, એની આગળ આ બધી વસ્તુ યોગ્ય જતી લાગી. મને થયું મારે બા પાસે જવું જ જોઈએ અને તેમની રજા મેળવવી જ જોઈએ. પણ પછી થયું, બા રજા ન આપે તો ? ગાંધીજીએ તો પ્રહલાદનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. પિતા પૂરતું એ ઉદાહરણ કદાચ ઠીક હશે. પણ માતાનો—અને તે પણ જેમણે પોતાનાં સર્વ સુખો-કેવળ અમારી કમ્યાલુ-કામના આગળ મૌન બનાવી દીધાં હતાં, તેવી માતાનો બોલ કેમ ઉઘાળી શકાય ? હું ભારે મૂંઝવણમાં મુકાઈ ગયો. ધડીબર તો થઈ ગયું કે એમને વેદના પ્રમાણે મારે ન કરવું જોઈએ. આ મતામંથન ભારે અજપો પેદા કરે એવું હતું. પરંતુ એમાંથી બા પાસે જવાનો મારો સંકલ્પ સફળતાપૂર્વક બહાર આવ્યો, અને હું ત્રીજી પહેર્યો.

એ દિવસનું દશ આ લખતાં મારા મનમાં હજી તાજું થાય છે. બા રસોડામાં જ હતાં, મને જોતાં જ કંટોળ કરી બેઠાં મારા જાનાં લાંબુઓનો

કેસબહાર અંખોટિયાને માલવે હાથ લેંછતાં કાશીજાને રસોડામાંથી અંખારી પકાર (પરસાળ)માં લઈ આવ્યો. મને જોતાવેત તેમની આંખ મલકા બીડી, પણ તરત જ બહુ ધરતી પર ચોંટી ગયાં હોય તેમ એકાદશે મારા તરફ જોઈ રહ્યાં. મારો પહેરવેશ નવતર હતો. અમારા ગામના હરિજનો વણતા એવી દોટી (ખાદી)નો લગભગ પગની પાની સુધી પહોંચે એવો પાદરીઓના ઝલા જેવો લાંબો ઝબો ને માથે એવી જ દોટીની સફેદ ટોપી. એ પહેરવેશ હજુ ત્રીજી સુધી પહોંચ્યો ન હતો. એના અચ્છસાર લોકોને આવ્યા હતા, ને અવારનવાર વાતવાતમાં એનો ઉલ્લેખ પણ થતો. મારાં ભાઈબહેનો માટે તો એ રમૂજની ઘટના જૂની. ને નાની પાલી (પાવંતી)ને તો ખડખડટ હસતાં ને તાળી પાડતાં આંખમાં પાણી આવી ગયાં. જાની દૃષ્ટિમાં ન કળામ એવા લાવ હતા. પણ જરૂર વારમાં પોતાની જાતને સંભાળી લઈ મુખ મલકતું કરી એમણે મારા કુશળ સમાચાર પૂછવા માંડ્યા. ત્યાં અડોશીપડોશીઓ પણ મેં મલકાવતા બેસા થઈ ગયા. પ્રશ્નોની ઝડી વરસી ને બધા પ્રશ્નોના હું બિલટભેર જવાબ આપતો ગયો. પહેરવેશ અંગેના પ્રશ્નો પણ એમાં હતા જ ને હસતાં હસતાં મેં એમને જે જવાબો આપ્યા તેમાં કંઈક એવું હતું કે, “મહાત્મા ગાંધી જેવા આવી દોટીનાં કપડાં પહેરે છે એટલે મને થયું કે, લાવ, આપણે પણ પહેરી. જોઈએ.” આમ કરવામાં કુતૂહળ કે દેખાદેખીથી પ્રેરાયેલા આચરણ કરતાં મારા મનમાં કંઈક વિરોધ હતું કે કેમ તેની અટકળ કરવાનો લોકોને અવકાશ ન મળે એ રીતે એ પ્રસંગ મેં ઉકેલ્યો.

ચિ. ગુલાબ, ગજરા, પાવંતી નિશાળે ગયાં ને અમે માં ઠીકરે એકલાં પડ્યાં. એટલે બાએ વાત ઉપાડી. વગર કારણે ગાડીલાડું. ખરચું એવો હું ન હતો. એ પોતાની થકા બ્યક્ત કરતાં મારા અંજુ-ધામી આગમનનું કારણ તેમણે પૂછ્યું. અલીભાઈઓ ને ગાંધીજીને : સાંભળ્યાની તેમને મેં વાત કરી, વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને તેમણે કરેલું ઉદ્દેશોધન જે આખો વખત મારા મનમાં ધૂંટાવું હતું તેનો

ભિંમલ શબ્દોમાં તેમને મેં સાર આપ્યો, જે સરકારમાં હાથ પિલાફતને થયેલા અન્યાય ને પંજનના ગોઝારા હસાકાંથી ખરકાયેલા છે તેની સાળામાં એક દિવસ પણ લાલુનું એમાં પાપ છે એ વાત મેં બને તેટલા ઝનૂનથી કહી. ખિલકત શું, એને થયેલા અન્યાય શું, એના કષ્ટ જ ખ્યાલ તે વખતે મને ન હતા, પણ અમે બધા એ વખતના એક પ્રયત્ન ભિંમિઉઝાળની ટોચ પર હતા. ગાંધીજી જે કંઈ-કહે તે અમારે મન વેદવાક્ય જતું હતું. તેમના શબ્દોનું પોપટની જેમ પુનરુચ્ચારણ કર્યું. એમાં અમને અમારી દેશભક્તિની પરમ સાચકતા લાગતી. બાને માટે તો એ બધું હું અંગ્રેજી બોલતાં ને તે એનો અર્થ સમજ્યા વિના સ્થિત સાથે સાંભળતાં તેના જેવું હતું. હા, પંજનના કુલમની વાત નોખી હતી. જેમ મને એનો ખ્યાલ હતો તેમ બાને પણ એની માહિતી હતી. જલિયાવાલા ગાળની નિંદ્ય ઠતલ, માર્શલ લોના અત્યાચારો, લોકોને પેટે અલાવવાના, બહેરમાં ફટકા મારવાના ને એવા બનાવોનાં કારમાં મિત્રો અમારા મનમાં પૂર્ણ અકિત થઈ ગયેલાં હતાં, અને એનો અમને ભારે રોષ હતો. એટલે એ તો સંમન્ય એવું હતું ને ખિલાફતની વાત બાને સમજાઈ હોય, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે સુસમર્થન ભાઈઓના દિલમાં એ વાતનું ભારે દુઃખ હતું. મૌલાના શૈક્ષિકાથી ને મૌલાના મહમદઅલીના વીરત્વની, એમની નીરતાની ને હિંમતની કોઈ અદ્ભુત પ્રતિભા અમારા મનમાં અંકાર હતી. એ બે ભાઈઓ વચ્ચે એકલા ગાંધીજીનું દૃષ્ટિ કરવા તો ફિરસ્તા પણ સ્વર્ગમાંથી ધરતી પર ઊતરી આવ્યા હશે. એવું અને એ દરમિયાનમાં તે વખતે તો હું કવિતા લખતો ન હતો પણ મારામાં જે કંઈ કવિતા પ્રસૂતપણે પડેલી હશે. તેને ટંકાળી, જગાડી મેં જા આગળ એ દરમિયાનમાં હું સુરેષ શંકરવિજય દોશુ. જાએ એ બધું શાન્તિથી સાંભળ્યું. પછી ધીરે રહીને તેમણે કહ્યું, “ભાઈ, મેટ્રિકની પરીક્ષા પછી આ બધું કરે તો?” તેમની આંખોમાં ને વાણીમાં જે ઊંડી સંવેદના હતી તે મને

સ્પર્શમાં વિના રહી નહિ. ધડીલાર તો મને થયું કે એમની વાત સ્વીકારી હાઈ ગયાર મહિના થોભી બાંધ, પણ સુસ્તના પાટીદાર આશ્રમમાં સાંભળેલી પ્રેરક વાણીનું થેન જળપરસ્ત હતું. એટલે બાની વાતનો સ્વીકાર કરવાની મારા મનની સ્થિતિ ને હોવા છતાં તે વખતે મેં એટલું જ કહ્યું કે, “હવે સ્વરાજ આવ્યું જ સમજો. એમાં અંગ્રેજ સરકારનાં સર્ટિફિકેટોની શી કિંમત રહેવાની છે?” આ પણ નેતાઓને એટલે સાંભળેલા શબ્દો હતા. સ્વરાજ મળતાં કેમ જાણે બધાં મુશ્કેલીમાં પણ આમુશ્કેલિત સર્જવાની હતી એવી પ્રતીતિ અમારા મનમાં કળ્પને કરી બેઠી હતી, અને તેથી જ એ ખરબચડી દોટી ને વિદ્વપકના અલ્લા બેવી કરેલી એ બધાંનો અમે ભારે મદિમા કરતા થઈ ગયા હતા. અમારી આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં અમારા પડોશની એક બહેન ખગર અંતર પૂછવા આવ્યાં ને અમારી ચર્ચા અધૂરી રહી.

જમીને હું જાણુભાઈને મળવા ગયો. તેમની સાથે વધુ વિગતે ચર્ચા થઈ. હું જે પગદંડ લઈ રહ્યો હતો તેની અંશરતાના મારા કરતાં તેમને વધુ વાસ્તવિક ખ્યાલ હતા. અંગ્રેજ સરકાર કેસર સામે યુદ્ધમાં ઊતરી હતી તે વખતે જો આવી લડત ઉપકારી હોત તો હિંદુસ્તાનના લોકોને મનાવી લીધા વિના એનો છૂટકો ચાંત નહિ; પણ જમીનીની હાર પછી તો અંગ્રેજ સરકારના હાથ ધણા મળ્યૂત બની ગયા હતા. જનરલ ડાયર જે કંઈ કયું હતું તે કેવળ અકસ્માત ન હતો. જમીનીને હરાવ્યા પછીના અંગ્રેજ મિનિસ્ટરનું એ એક જ બંધી પ્રદર્શન હતું. એનું પુનરાવર્તન કરતાં ઈંગ્લેન્ડના સામાન્યવાદીઓ સંકાય નહિ અનુભવે. એટલે વિજયના નંશામાં એ લોકો બ્યારે ચકચર છે, ત્યારે પોતાના બપાનક પડુ જળથી લોકોને દબાવી દેતાં એ રોક્યા રોકાશે નહિ; પણ જો લોકો ગાંધીજીના માર્ગને ખરાબર અનુસરે તો અંગ્રેજોને રાજ કરવું ભારે પડે. દિલ્હિ આફિકામાંના એમના સત્યાગ્રહના અખંતરામાં ધણાં મોટા પરિણામોની શક્યતા રહેલી છે. સદ્ભાવે

આપણા દેશનો ખીજા નેતાઓ પોતાના અંગત વિચારોને બાહ્ય એ મૂકી ગાંધીજીના પ્રયોગને અનુમાન વધા તમારે થયા છે, એ જોતાં અસહકારની લક્ષતરી પૂરું સ્વરાજ નહિ તો સાંસ્થાનિક ઢગલું સ્વરાજ મળવાની ધણી બધી શક્યતાઓ રહેલી હોવાનો કનકાર થઈ શકે એમ નથી. સવાલ માત્ર એટલો કે વ્યક્તિગત રીતે આપણે કેટલો ભોગ આપવાની તૈયારી રાખવી? આમ બહુ વેધક રીતે પરિસ્થિતિની જીજ્ઞાસ કરી તેમણે મેં લેવા ધારેલા પગલાની મંજૂરીતાનું મને પૂરું જ્ઞાન કરાવ્યું. એમની વાત જાણ્યા પછી ત્યારે તેમણે મારા નિધનમાં મને અગ્ર જોયો ત્યારે નહિ કમ્પાન્યનું કશિદ્ દુર્મોતિ વાત ગચ્છતિ એ ભગવાનના પત્રનમાં શ્રદ્ધા રાખી કાશીયાનાં મનનું સમાધાન કરી દું અસહકાર કરું તે માટે સંમતિ આપી.

વિદ્યાર્થીઓ અને અસહકાર અંગે બાલુભાઈની સમજાવણી કંઈક આ પ્રકારની હતી: સરકારી શાળા-કોલેજો છોડવી ગાંધીજી વિદ્યાર્થીઓને રજાગાવવા નહોતા માગતાં ગાંધીજીના અસહકાર એટલે સમાંતર સરકારની સ્થાપના સરકારની અદાલતોની જગ્યાએ લોકોની અદાલતો સ્થપાય અને લોકોએ આપનાવતા યાચ, સરકારી શાળા-કોલેજોની જગ્યાએ વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં જાય તે એ જ આશુ સરકારી નોકરીનો ત્યાગ, ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર આદિ અસહકારનો ખીજા કાયદોનો જે બેરોબર અમલમાં મુકાય તો સરકાર માટે કામ કરવાનું અશક્ય બની જાય. એટલે હું જે અસહકાર કરું તો એનો અર્થ એ નહિ કે મારું બંધુવાનું બંધુ યાચ. હું સરકારી શાળા છોડી રાષ્ટ્રીય શાળામાં જઈ એ એક વિદ્યાર્થી તરીકે મારે માટે પૂરતું લેખાય એટલે કાશીયાને જે એટલી ખાતરી કરાવી શકાય કે અસહકાર કરવાથી બંધુવાનું બંધુ નથી થતું તો તેમની સંમતિ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી મળે પડે. બાલુભાઈ સાથેની વાતમાંથી મારા મનના ધૂંધળા વાંતાવરણમાં કંઈક ઉદાસ થતો જણાયો મેં કાશીયાની સંમતિ મેળવવાની મને શક્યતા જણાવી લાગી.

બાલુભાઈનાં માતૃશ્રી દેવકીબાઈએ સરજાતમાં

તો કાશીયાના જેમ જ વલણ લીધું, પણ બાલુભાઈ તેમની અસંમતિને ઘણી સિધ્ધિ બનાવી શક્યા ને તેમણે મને વધુ એક એ દિવસ કાશીયા સાથે ગાળી બધી બાલુનો વિચાર કરી જે તે નિર્ણય લેવા મુક્યું.

બાલુભાઈ સાથે હું જ્યારે કાશીયા પાસે આવ્યો ત્યારે તેમણે બુધિવાને વલસાડ મામા પાસે મોકલ્યાના સમાચાર આપ્યા. જ્યારે બહુ અગત્યની બાબત હોય ત્યારે પગપાળા સ્ટેશા મોકલવાનો રિવાજ તે વખતે પ્રચલિત હતો. તાર કરતાં પણ એ વધુ અગત્યનું લેખાતું. જે કાશીયાએ એમને બોલાવ્યા ન હોત તો પાછાવરનો નિર્ણય લેતાં પહેલાં હું એમને મળવાનો હતો જ, એટલે મને એ સમાચારથી આનંદ થયો.

કાશીયા બાલુભાઈ આમજ પોતાના મનનો ડૂમો હળવો કરે એવી મારી ધમ્મજા હોઈ એમને બાલુભાઈ સાથે વાત કરતાં મૂકી દું આડોશીપાડોશીઓને મળવા ગયો. મેં કંઈક ન હતું તે રીતે મારા વિચારો ફરી ફરીને કાશીયા તરફ જ વળતા હતા. એમણે મારે માટે શું શું નેવું કયું? કેટકેટલું જાતે વેડી મને ફૂલની જેમ જળાયો હતો! મારે અંગે એમણે કેવાં કેવાં સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં? મલિકાજીનના દેરામાં પથ્થર-જીંદગી હું કલેક્ટર થવાનો છું એવી કેવી દૃઢ પ્રતીતિ એમનાં મનમાં એમણે ગૂંથી લીધી હતી! એ મનોરથ એમણે કેટકેટલી વાર વાગોળ્યો હશે! આવા આવા અનેક વિચારો હું મારા પડોશીઓ સાથે વાત કરતો હતો તે દરમ્યાન મારા મનમાં ડોકાઈ મને અનમનસક બનાવવા લાગ્યા. પણ પાટી દાર આગમના પટંગિણમાંથી જે મંત્રશક્તિએ મારા મનનો કળને લીધો હતો તેનું વરીકરણ આ બધી લાગણીઓ આડે કઠોર ખરકની જેમ આકાર લઈ રહ્યું હતું મેં હું ભાવનાના તરંગો પર રંગોળાયે જતો હતો.

સમાચાર મળતાં મામા જરા પણ સમય ગુમાવ્યા વિના તરત જ આવ્યા. તેમણે પણ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી જે કંઈ કરતું હોય તે કરવાની સલાહ આપી, પણ મારું મન લેખ ને વધુ મક્કમ બનતું ગયું. મારા નાના ભાઈ ચિન્નુલાણે પણ અંખારી આ સંમતિમાં હલ કરવામાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવ્યો. મારાં

નિશ્ચયને ટેકા આપવામાં તેણે સહેજ પણ મંકીય દબિયો નહિ. આમ તો તે હજુ સાતથીમાં જ હતો, પણ મારી ગેરહાજરીમાં અમારા ભાઈઓમાં ધરમાં તે સૌથી વડો હોઈ બાને સલાહ આપવાનો તે પોતાનો અધિકાર સમજતો. પોતાના વિચારોને આવેશ સાથે તેમ જ ઉચ્ચતાથી વ્યક્ત કરવાની એને નાનપણથી જ ટેવ. એટલે આ વખતે એણે જાણિત સરકારને હટાવવા માટે આખા કુટુંબે ફના થઈ જતું પડે તો તેમ કરતાં અચકાતું ન જોઈએ એવું ક્યોંકે હોકના ભાપણમાંથી મેળવેલું કહ્યું. પણ એ તો બાળક, એટલે એના અભિપ્રાયો તરફ બધા રમકંડી જુઓ, મારા એક જૂના શિક્ષક આવ્યા. તેમણે પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લઈ કહ્યું: “ભક્તાણી (માર્ચ) બાને આ નામથી પણ લોકો બોલાવતા), ભગતજીના ગયા પછી તમે આ ધરને બોજ જેની સહાયથી ઉપાડતાં આખા છે તે ભગવાનને ભરોસે હવે બધું છોડી દો. ગાંધી અવતારી પુરુષ છે. એને પગલે આસનારું ખૂડું નહિ થાય, એ વિશ્વાસ રાખી હવે તમે, ગ્રીલાને આશીર્વાદ આપી એને જે કરવું હોય તે કરવાની છૂટ આપે.” આ શબ્દોમાં જે સચ્ચાઈ હતી, જે શ્રદ્ધા હતી તેની અમારા સૌના મન પર બહુ ઉઠી છાપ પડી. એ પછી ન તો મામાએ કંઈ વાંધો લીધો, ન બાએ; અને હું હળવે તેમ જ આશ્વાસન હોયે જરૂર પાછો આવ્યો.

પણ મારી કસોટી હજુ પૂરી થઈ ન હતી. મારા આચાર્ય છોડુભાઈ પુરાણી પાસે રજા મેળવવાનું મુશ્કેલ બન્યું. એ તો ગોઠા ભાગી અને દેશભ્રમ સાચા બ્રાહ્મણ — પરંતુ તેમને મારા ભાવિની દૃષ્ટિએ મેટ્રિકની પરીક્ષા સુધી ચોખી જવામાં મારું દિલ રહેલું જણાયું. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં એ સૌની ધારણા હતી તે મુજબ જો હું પહેલા દસમાં આવું, સંસ્કૃતની રસોધરશિખર મેળવું ને, પછી, અસહકાર કરું તો મારો એ ભાગ ધણો મોટો લેખાય. અને એમાંથી એનેકને પ્રેરણા મળે. આમ જુદી જુદી, હસીકો કરી પ્રેમથી, વાત્સલ્યથી તેમણે મને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ મારો નિશ્ચય અફર રહ્યો.

મેં અસહકારમાં, કે પલાયન, અને નેત્રનેતામાં ભાગ્યમાં એ લડતના એક વિદ્યાર્થીતો તરીકેનું મને રચના મળી ગયું. બહુક્રાંત્ય વ્યાપકશાળાના મેદાનમાં મળેલી એક સલામાં મને ભાપણ કરવાની તક મળી. એ વખતે મારી સમજ પ્રમાણે વાણીની છટા અને ઉચ્ચ તથા જનભર્યા વિધાનો મેં કર્યા. અને એ વખતે ઉપરાઉપરી ખડતી તાળીઓથી હું ભણે કે સોતમાં આસમાને ચઢ્યો. આ ધેન ધણું ભારે હતું, અને હું વ્યાખ્યાન કરવાની તકો શોધવા મંજો. મારી શાળા હજુ અસહકારમાં ભંગી નહોતી. એ વખતે શાળાએને ફેરવવા માટે તેની સામે પિકેટિંગ કરવાનો પવન શરૂ થઈ ગયો હતો. એ પવન અમારે ત્યાં પણ જોરથી ઉઠ્યો, અને મારી પોતાની જ શાળા ઉપર પિકેટિંગ કરવા માટે ટોળાઓમાં હું ફગોળાયો. છોડુભાઈને નેતાં હું લગભગ ભાગી ગયો. તે મારી પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું, “આપણે મોતાને જે કીક લાગે તે કરવા સ્વેચ્છા છીએ, પરંતુ ખીભના ઉપર આપણા વિચારો, બળજબરીથી લાદવા એ શું બરાબર છે? આપણે આપણી શાળાને પણ અસહકારમાં લઈ જવી છે, પણ એને માટે બધાની સંમતિ, નોંધણી, એમાં કદાચ થોડો સમય પણ લાય.” ... એ વખતની એમની બધી વાતો તો મને માફ નથી, પણ એમના ગૌરવભર્યા વ્યક્તિત્વ, આંચળ હું, અસંત સરમિલો બની ગયો. મને થયું કે હું જે કંઈ કરી રહ્યો હતો, તેમાં અવિનયની પરિસ્થિતિ હતી. તેમાંથી પાછા વળવાનું મેં નિચયું, પણ મારા સાથીઓએ મને પકડીને શાળાનાં પગથિયાં આગળ સૂઈ જવાની મને તેઓ ફરજ પાડવા મંડ્યા. એને તો હું વશ ન થયો, પણ ટોળાની ખઠાર, પણ ન જઈ શક્યો. મારા સાથી ભાઈ ઠાકર મારી સાથે સંમત ન હોતા. એને આ બધું દૈનિક જીભરા જેવું લાગતું હતું. એટલે એ અસહકાર માટે બિલકુલ તૈયાર ન હતા. અને એથી પિકેટિંગની પરવા કર્યા વિના દહનાથી શાળામાં જવાના મક્કમ નિર્ધાર સાથે તે આવ્યો હતો. પણ અમારે આંજણમાં સૂતેલા નિર્ધાર્યોને

એણે જોયા, ને એક શિક્ષકને એમની વચ્ચેથી રસ્તો ફરી શાળામાં દાખલ થતા જોયા ત્યારે એનો સંબંધ તૂટી ગયો. એણે એની પાસેના પુસ્તકો ફગાવી દીધાં અને મારી પાસે આંત્રી કહ્યું : “હું અસહકાર નથી કરતો. એમાં હું માનતો નથી.” પણ મને લાગે છે કે આ વાતાવરણમાં હું લાણી નહિ શકું. મારી કારકિર્દી એ આખી ડોળાઈ. જ્યાં તો એનું પાપ તારા જોવાને માથે છે.” એના બોલથી મેં ઘણો આશ્ચર્ય અનુભવ્યો. મને કંઈ સમજ ન પડી કે મારે શું કરવું. એ તો ત્વરિત ગતિએ ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો. એને સમજાવવા, મનાવવા પાછળ જવાય એમ ન હતું. લાણીઓનાં આવા તુચ્છ દ્વંદ્વો જાણે જાણે ને પગે અનુભવવા પડવાનાં ન હોય એનો મને ખ્યાલ આવ્યો, ને ત્યારે મને થયું કે સ્વરાજ્ય આવવાનું જ હોય તો એની પાછળ કેટલી બધી યાતનાઓ પડેલી હશે? અને જાને જ્યારે પાછા મળ્યા ત્યારે શું બોલવું એની કંઈ સમજ પડતી ન હતી. અને એક જ એરડામાં રહેતા, સતાં સતાં રોજ વાતો કરતા—આજે વાત માટે અમારા બેમાંથી એકેયની છલ ઊપડી ન હતી. બીજે દિવસે સવારે તો તે પોતાને ગામ આવ્યો ગયો. એ પછી મારો એની સાથેનો સંપર્ક તૂટી ગયો. એનું કારણ પણ મારી પાસે ન હતું. આજ પણ તે દિવસની સ્મૃતિ મને ગેયન કરે છે.

અસહકાર તો ક્યાં અને જાને હું કહી પણ આવેલો કે હું રાષ્ટ્રીય શાળામાં લાલવાનું આજ રાખીશ, પણ એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મળવાનું હતું અને એ માટે લાલવાનું પણ એક વર્ષ મુલતવી રહે તો ધણું સારું એવી સલાહ વિદ્યાર્થીની સંપત્તિના ક્યાં છતાં ગાંધીજી તરફથી મળી હોવાથી મને થયું કે જે આપણે બનવું કરી છૂટું જ હોય તો એમાં કંઈ પણ વાતની કમીના શાં માટે રાખવી? વળી ભરખમાં હજી રાષ્ટ્રીય શાળાની શરૂઆત થઈ નહોતી, એટલે મારે માટે એ ચિકેન્ડેમ પણ બિનો થયો ન હતો, એટલે મેં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ જે કામ મેં પામ તે કરવાનું વિચાર્યું. આ વાત મેં બાલુભાઈ

ને કાળી, ત્યારે તેમણે બા સાથે જે સમજૂતી થઈ હતી, તેમાં આ એક પ્રકારનું સમજન હોવાનું મને જણાવ્યું. મેં પણ દ્વારા એમની સાથે મંદાદ શરૂ કરી દીધો. ભરખમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ થતાં તરત તેમાં જોડાઈશ, એનું મેં તેમને જણાવ્યું, પણ રાષ્ટ્રીય શાળા માત્ર અક્ષરજ્ઞાન માટે ન હતી, આજ્ઞાદી માટે પણ હતી. એટલે જે સરખસ વગેરેમાં લાગ લેતાં મારે પડવાનું થાય તો લાલતર તો આપોઆપ જ ચાલવાનું હતું. એ બધું જોતાં અસહકાર ક્યાં પછી આનુષંગિક જે કંઈ જવાબદારી આવે તે ઉપાડવામાં બા સાથે થયેલી સમજૂતીનો ભંગ થતો હોવાનું મને લાગતું ન હતું, એમ જણાવી હું ભરખમાં આગમાં કામ કરવા ઊપડી ગયો.

સહનના કામમાં જોડાયા પછી મારે સુરત જવાનું થયું. એ વખતે સુરતમાં પારીદાર આશ્રમ અને અનાવિશ આશ્રમ તો જાણે યુદ્ધનાં મોટાં કેન્દ્રો બની ગયા હતા. એકમાં સેનાપતિ તરીકે હતા કમ્પાલુજીભાઈ, બીજામાં હતા દયાળજીભાઈ. હું અનાવિશ આશ્રમમાં ગયો, ત્યાંના વાતાવરણથી પ્રભાવિત થયો. ત્યાંનું આશ્રમ-જીવન મને ધણું ગમી ગયું. મળસકે ચાર વાગ્યે ઊઠવાનું, એ પછી સમૂહ પ્રાર્થના ને ત્યાર પછી નિત્ય કામ વગેરે. એ બધું અત્યંત આકર્ષક હતું અને તેમાં હવે અસહકારી વિદ્યાર્થીઓ જ હતા, એટલે આખું વાતાવરણ દેશભક્તિના રંગે રંગાયેલું હતું. અહીં હું દયાળજીભાઈના માથે સંપર્કમાં આવ્યો. ને તેમણે મને આખા વખતની પ્રવૃત્તિ મળી રહે એવા કામોમાં જોતર્યો. મારા બહેણી અને પ્રિય સાથી નાયુભાઈ પણ આ જ આશ્રમમાં હતા. એ મારાથી એક વર્ષ પાછળ. એ પણ અસહકારમાં જોડાયા. એમના પિતાએ સંપત્તિ વાંધો લીધો, પણ એ મક્કમ રહ્યા. એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક નવા સાથી મને મળ્યા. એમાં મારાથી પ્રમાણમાં નાના એવા આજે હોમિયોપાથ ડોક્ટર તરીકે ધણા જાણીતા બનેલા ડૉ. મંગનલાલ દેસાઈ અને દિલ્હીના સરદાર વિદ્યાસપના આચાર્ય તરીકે ખ્યાતનામ બનેલા ડૉ. રઘુભાઈ નાયક સાથેનો

મંથે જીવનભરનો બન્યો. એ ઉપરાંત મારાથી એક વધે આગળ, અને મેટ્રિકમાં આવી - યુનિવર્સિટીમાં આગિયારમા નંબરે પાસ થયેલા હો. મનુભાઈ નામક પછુ મારા મિત્ર બન્યા. એમની પાસેથી મને ધણી પ્રેરણા મળી. શાંતિનિકેતન લાલુચા મયેલા કીકુભાઈ પછુ આવી પહોંચ્યા ને એમની સાથે પછુ મારી જીવનભરની મૈત્રીની ગાંઠ બંધાઈ. આ વાતાવરણમાં અણુવા વગેરેનું તો નામ જ લેવાપણું રહ્યું નહિ, અને લાતની ધૂન જ મન ઉપર આપો વખત સવાર થઈને વિહરતી હતી. ભરૂચ સાથેની ગાંઠ પછુ છૂટતી ન હતી, એટલે અવારનવાર તક મળતાં હું ત્યાં જતો, અને ભદ્રાચામ સાથે રહેતો. એ દરમ્યાન ભરૂચની મારી મંથાએ પછુ અસહકારમાં અંપલાયું હતું. અને છોટુભાઈ, ભદ્રાચામ વગેરે પછુ અસહકારના રંગે પૂરા રંગામાં હતા. છોટુભાઈને હું મળ્યો ત્યારે સૌથી પહેલી વાત તેમણે મારા સ્વાધ્યાયની કરી. મારે વિનીતની પરીક્ષા આપવી જ જોઈએ એવો તેમણે આમ્રહ ક્યો. મેં તો ચોપડીએ અભરાઈ પર યાત્રી દીધી હતી, એટલે હવે લાલુચાની વાત આવે ત્યારે ચૂંકે આવતી હોય એવું લાગતું. એટલે છોટુભાઈની વાતનો મેં વિવેક ખાતર મોટેથી સ્વીકાર ક્યો. પછુ મનમાં એ માટેની કશી જ તૈયારી ન હતી. ભદ્રાચામ પછુ મારે વિનીતની પરીક્ષા આપવી જ જોઈએ એવો આમ્રહ ક્યો, પછુ છૂટી ગયેસો અમ્માસ ફરીથી ચાલુ કેમ થઈ શકે, અને પરીક્ષામાં સારી એવી સિદ્ધિ મેળવવાની જે અંખતા હતી, તે હવે અદ્ય તૈયારીથી પાર પડી શકે તેમ ન હોઈ મેં પરીક્ષાને મારા મનમાં બહુ પ્રવેશવા દીધી નહિ. આમ છતાં જે ચાર-પાંચ દિવસ હું ભરૂચ રહ્યો તે દરમ્યાન ભદ્રાચામ મારી સાથે ગુજરાતીના અમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી કેટલીક કવિતાઓ વાંચી, એ વેળા 'ગિરનારને' ચરણે ના સંસ્કારે મારો મનમાં બહુ દટપણે અંકિત થઈ ગયો. એમાંની કેટલીક પંક્તિઓ નેવી કે

આવત આ જન્મ જીવને ભરીને,
ધારે અધાર નીર સાગર કંલ કરેક

ને, તે મેલા કમલની દેલ પાંખડીમાં,
મેલા, સખિ પરમ બ્રહ્મ પરાગ બેડે,
મારે માટે ચિરમરમણીય બની ગઈ. એમાં સાચાનું એક મહાકમળ તરીકેનું જે ચિત્ર અંકિત થયું છે તે સૌન્દર્યનુભૂતિ મારા ચિત્ત પર કાયમને માટે અંકિત થઈ ગઈ છે. સુંદર અને ભવ્યના આવા મુખે મારી કલ્પનાને ધણી અદોલિત કરી મૂકી. આ પંક્તિની જેમ

લેતાં વિરાટ પદમાં સખિ, વિશ્વગાળે,
વધે સહસ્ર ફેલાં મૃત્વંજીની ફળે,

પંક્તિઓથી જે 'ઇમેજ' બની થતી હતી તે મારે માટે ધણી આસ્વાદ્ય બની. વળી,

વાણે હો નમણી પાંપણ અધર્મીથી,
હોયે પુનઃ પુનઃ પાલવ હરેશી
સકેરી-કેર સસ્તી રત્નેલકીએ
તેના નથી રસિક સાસીય ભાખ્યાશ ?

આ પંક્તિમાંથી આપણી કિશોરીઓ અને સૌવનાઓનું જે અભિનત્યપૂર્ણ, હૃદયંગમ, સુરેખ ચિત્ર હિપસે છે, તે મનમાં કાયમને માટે અંકિત થઈ નય છે. આજે પછુ મને આપણી કવિતામાં આ પંક્તિઓ વાચીની મોટી સિદ્ધિ નેવી લાગે છે. આમ શેલાકે દિવસ ભદ્રાચામ પાસે રહી, સારી એવી પ્રેરણા પાળી ફરીથી હું સુરત આવ્યો, અને પરીક્ષાની વાત ભૂલી, આદેશનમાં મૂંઝાઈ ગયો.

એ દરમ્યાન દવાળજીભાઈના વધુ પરિચયમાં મારે આવવાનું થયું, અને વિનીતની પરીક્ષાને પંદરેક દિવસ બાકી રહ્યા હશે, ત્યાં તેમણે મને કહ્યું, "તમારે વિનીતની પરીક્ષા તો આપવી જોઈએ." મેં જવાબ આપ્યો, "આવતે વધે સ્વાધીન ભારતમાં આપીશ." એ સંવાદનું સ્વરૂપ કંઈક આનું બન્યું :

હૃ: આ વધે પરીક્ષા આપવામાં કંઈ બળાનું નથી.

હી: મારી તૈયારી નથી.

હૃ: વગર તૈયારીએ પછુ તમે સારી રીતે પાસ થઈ શકો એમ છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૨૨ લંપર]

માનવ ચેતનાની નવી ક્ષિતિએ | અચ્યુત પટવર્ધન

આજનાં સંક્રાંતિકાળમાં ગત યુગનાં મૂલ્યો અને સંસ્થાઓ, જેમને માટે સામાન્ય મનુષ્યને આદર હતો, તે ક્રમશઃ હોવાતાં જાય છે. યુવાન પેઢીને અને ચિર સંસ્થાઓને માટે કોઈ શ્રદ્ધા આજે રહી નથી. માનવમનમાં એક પ્રકારનો ઉત્ક્રાંતિ થઈ રહ્યો છે. આ લક્ષણ કોઈ એક દેશ કે સંસ્થા માટે જ નથી, પરંતુ અનેક દેશોમાં આજે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, વિશ્વવાદનું જળ અનેક ક્ષેત્રોને આજે સ્પર્શી રહ્યું છે; અને વિશ્વવાદનાં સ્વરૂપો ઘણી વાર અસભ્ય અને કદરૂપાં આકારમાં પ્રગટ થાય છે. યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓનાં જે નાનામોટા જળવાઓ અને તેનાં હિંસક તોફાનો આપણા દેશમાં તેમ જ કોન્સ, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા જેવાં અનેક દેશોમાં આજે પ્રવર્તે છે, તે સર્વ તેના અસભ્ય સ્વરૂપમાં દેખાય છે.

એટલે કે ગત યુગનાં સામાજિક મૂલ્યોને-ઉપેક્ષી નાખીને સમગ્ર સામાજીક મૂલ્ય પદ્ધતિ ઉત્પન્ન કરવાનો નવા જમાનાએ સ્પષ્ટ સંકેત કર્યો છે. આવતી આંધીનાં આ નિશાનો છે. હિંદુસ્તાનમાં જે રાજકીય ફેરફાર સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના યુગમાં હતું તેને માટે આદર રળ્યો ગયો છે. વિદ્યાર્થી, આદિવાસી હિંદમાં મુદ્દાવિહીન અને ચોંધાદિમાં બન્યાં છે; અને એ છતાં અર્થદૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓ, તેમાં વધુ ને વધુ વમળાતા જાય છે.

આ સાંપ્રત યુગની કટોકટીઓ અને તેનાં લક્ષણો ઝીણવટથી વિચારવા જરૂરી છે. એ લક્ષણોની પાછળ કયાં આંતરિક બળો કામ કરે છે? આ કટોકટી માનવ સામાજીક સ્થિતિને જોખમી, એટલી જધી ઊડી અને વ્યર્થક થતું બિંદુ કરે એટલી

દુઃખદ છે. એના ખરા સ્વરૂપમાં આ કટોકટી એ અદ્ય મૂલ્યોની કટોકટી છે: 'A crisis of faith'. જ્યારે સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત મૂલ્યો અને માન્યતાઓ સામાજીક રીતરિવાજો, વ્યક્તિનાં આદિશ્ય મૂલ્યો અને સંસ્થાનાં ધ્યેયોને—ઉદ્દેશોને—નવા જમાનાથી માત્ર પડકારાતા હોય; એમના વિષે સંકો ઉઠાવાતી હોય, ત્યારે એક વાત તો સ્પષ્ટ છે જ કે સામાજિક જીવનનો એક સુખ સમાપ્ત થઈ રહ્યો છે એમ લાગે.

ગત જે દાયકા દરમિયાન, વિજ્ઞાન અને યંત્રવાદ ઘણાં આગળ વધ્યાં છે અને તેથી ભૌતિક વિશ્વ વિષે મનુષ્યની સમજણ ઘણી બદલાઈ છે. ભૌતિકશાસ્ત્રના પદાર્થ અને શક્તિ—Matter and Energy—ના ભેદો આજે જૂંસાતાં જાય છે. ભૌતિકશાસ્ત્ર આજે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું રૂપ પકડતું જાય છે—ભૌતિકશાસ્ત્રમાં 'ઘન પદાર્થ' (solids)ની સમજણ બદલાઈ છે અને સજીવ અને નિજીવના ભેદ પણ ઓસરતા જાય છે. પરિણામે ભૌતિકશાસ્ત્ર આજે એમ સ્વીકારે છે કે સર્વ ધટના આધ્યાત્મિક ધટના છે, કંહો કે ભૌતિકથી અતીત છે.

એ રીતે વિચારતાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની જે સ્થિર પાર્થક્યમિક ગત યુગમાં હતી તેમાંથી આજે કેળવણીની દૃષ્ટિએ મનુષ્યને મુક્ત કરવો જોઈએ. કારણ, એ વિજ્ઞાવના ખોટા મુદ્દાઓ પર આધારિત હતી. આ રીતે જોતાં વિજ્ઞાનની ક્ષિતિએ ખગોળશાસ્ત્ર અને વિશ્વવિજ્ઞાન બંનેમાં વિસ્તરી છે અને બદલાઈ છે. આજે વૈજ્ઞાનિક રીતે અજ્ઞાતની અનંતતા એ પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિકોણ તરીકે સાબિત થાય છે. એટલે કે વિજ્ઞાન

અને ધર્મની વચ્ચેનું અંતર ભૂંસાતું જાય છે. કારણ કે બ્રહ્માંડની કલ્પના સાથે ધર્મચિંતન સામાન્ય રીતે બેસાયેલું છે.

આટલા વૈજ્ઞાનિક વિકાસ અને ક્રાંતિ પછી પણ માનવ ગરીબી, અરાજક અને રોગથી બધાયેલા છે એ કેવું આશ્ચર્ય છે! વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓનો વિનાશ માટે ઉપયોગ વધ્યો છે. અણુશક્તિની શસ્ત્રસામગ્રી અને રાસાયણિક તેમ જ છવસાલનાં અસ્ત્રશસ્ત્રો એવાં ઉત્પન્ન થઈ રહ્યાં છે કે જેથી જગતનો નાશ સહજમાં થઈ શકે.

જગતના ભાવિ રિધે ભાષંકર નિરાશા પ્રવર્તે છે. વિકસતા શાહરાી ભૌતિક બળો અને જગતી માનસ-ચેતના—આ બંનેની વિસ્તૃતતા વચ્ચે મનુષ્યના હૃદયમાં મહામંથન જાય છે. આ મંથનમાં ધર્મ-પિપાસાની ઠોઠ નવી તાલાવેલી રહેલી છે. પરંતુ તેને સંતોષે કોણ? કોણ તેનું સમાધાન કરે? સંસ્કારક ધર્મો આ જૂખતે સંતોષી શકે તેમ નથી.

પ્રાચીન ધર્મોમાં છવ, જગત અને વિશ્વ વચ્ચે સંવાદિતા શોધવાનો જે ધન હતો તે યત્ન આજે વિશ્વાન કરે છે; ધર્મનું સ્થાન વિજ્ઞાને લીધું છે. વિજ્ઞાન આજે વિશ્વનો વિરાટ અને વ્યાપક ખ્યાલ આપે છે. કાળ, અવકાશ અને વિશ્વની અનંતતાના ખ્યાલોને મનુષ્ય સમજવા મથે છે. ત્યારે બીજા બાજુ મનુષ્યની આંતરિક શક્તિની મર્યાદામાં માણસ ત્રિશંકુ જેવો બને છે. માણસ વિચારે છે: માનવ છવનનું રહસ્ય શું?

આજે મનુષ્યને સ્વર્ગની તમા નથી કેમ કે સંસારમાં વિજ્ઞાને અનેક રૂબર્ગીય મુજોની શોધ કરી છે. અંગત મોક્ષનો વિચાર તેને અર્થહીન લાગે છે. સમગ્ર માનવના કલ્યાણ વિના વ્યક્તિનું કલ્યાણ નથી તે સમજી શકાય છે. મંજળ ભાવિ માટે જ

માણસ તલસે છે. તે કેમ સજીવું? કેમ ધનું? ભૌતિક જગતનો આજનો સંઘર્ષ તે અંતરંગત સંઘર્ષ છે, એ સમજાય તેવી હકીકત છે. તે સંઘર્ષમાં જીડી સંવેદના, ધર્મનું બીજ, પ્રભવસ્થાન રહેલું છે. નવા જાનની ગંજાની તે ગંજાત્રી છે.

૧૭. વિશ્વ સાથે આપણા Being—પ્રાણનું એકત્વ છે એમ વિજ્ઞાન સમજાવે છે અને છુદ્ધિ તે વાત સત્ય છે તેમ સ્વીકારે છે. પરંતુ આપણું અણુવિકસિત વ્યક્તિત્વ વૈશ્વિક પ્રાણ સાથે પ્રેમ, આદર, કે સહકાર લાવથી તાક મેળવી શકતું નથી. માનવની ચેતના એટલો વિસ્તાર અને વ્યાપકતા સર્જી શકતી નથી. છતાં આ અધિચાર વ્યક્તિત્વની ભાગોશો બોલી નાખી નવા વ્યક્તિત્વને વૈશ્વિક ચેતના સાથે સંવાદિતાથી સમ્યક ભાવ સજીવો, આત્મપ્રીત થવું, તેમાં એકત્વ અનુભવવું એ જરૂરી છે તેમ સમજાય છે. આ સત્ય છુદ્ધિ સમજે છે પણ મન તેને ગ્રહણ કરીને આવડતું નથી. તેથી હૃદયમંથન વધે છે. વ્યક્તિત્વના સીમાડા તૂટતા નથી. આંતરિક સંઘર્ષમાં જીડી ધર્મચેતના પડી છે. તેને કેમ ઉધાડ આપવો?

વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્ર પર માનવનો વિજય અને આંતરિક ક્ષેત્ર પર તેનો પરાજય, અને વિરોધી ઘટનામાં પાપાણુહૃદય પણ પીગળી ન્યસ એટલી કડુશુતા પડી છે. સ્થપિત ધર્મો પાસે આ આંતરકલહને ટાળવાનો કોઈ મંત્રાજ, ઓરાડ નથી. મનુષ્ય નિરાશ બન્યો છે. શી રીતે, શા યત્નથી, શા કામથી, કયું છવનવ્યવસ્થાથી મનુષ્ય પોતાના સંકુચિત વ્યક્તિત્વને વિસ્તારતો જગતની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી શકે? આજના યુગનો આ દૂટ પ્રશ્ન છે. તેનો ઉકેલ મામવા માનવ ચેતનાએ કટિબદ્ધ થવું જ પડશે. પ્રતિતિની યાત્રાના આ વિકટ સ્થાને શું માનવ ચેતના હતાશ બની બેસી જશે? આશા સેરીએ કે નવયુગની વિકસમાન ચેતનાને, ભાવિનો માનવ સહજ રીતે આત્મસાદ કરી શકશે.*

*અચ્યુત પટ્ટવર્ધનના 'ધી મોડર્ન કાલ્કસિસ એન્ડ ધી સિસિલિયસ સીલિંગ' પર આધારિત ('ન્યોતિમાધી')

‘પ્રતિદ્વન્દ્વી’ કોણ ? | રાજનીકાન્ત રાવલ

સત્યજિત રાયનું નવું ચિત્ર ગમે મહિને કલકત્તામાં (દિલ્હી, મુંબઈની બેચણ દિલ્હ કલ્યાણમાં) રહ્યું થયું. સત્યજિતની દિલ્હ વિશે દિલ્હી અને ‘દ્વન્દ્વી’ બને પ્રકારના રસિકોના મનમાં સહજ કૌતુહલ, કંઈક નવું—કંઈક મૌલિક ભાવ, બાણવા-માણવાની રૂપિ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. કલકત્તામાં તો સત્યજિતની દિલ્હ રહ્યું થતાં પહેલાં અને પછી બારે તાણું વાતાવરણ બહુ કંઈ છે. ત્યાં તેમના પ્રશ્નસંકો તથા થોડાક નિદાનો વચ્ચે રાજનીતિ, અર્થનીતિ, સ્પર્ધા, દ્વેષ કે ગમે તે કારણે વાસ્તવિક થતા રહે છે. (‘પ્રતિદ્વન્દ્વી’ પહેલાંની તેમની દિલ્હ ‘અરવિન્દ સિનિયાર’ની રહ્યુંઆત વખતે પ્રશ્નસંકો અને વિતરકો વચ્ચે મોટો ગળાગળ થયો હતો.) પથેર પાંચાલી, અપરાજિત, અપર સંસાર આ ‘ચિત્ર-નિદલ’ પછી સત્યજિતની કલા ઉત્તરોત્તર નીચે ઊતરતી ગઈ છે એવું ક્યારેક સાંભળવા મળે છે. આથી વિરોધી મંતવાળા સત્યજિતની વૈવિધ્યપ્રિયતા, મૌલિકતા, પ્રયોગશીલતા અને દાશનિકતાને ગિરદાવે છે—ભલે પછી ‘દિલ્હ’ તરીકે એને તેઓ નમળી દિલ્હ ગણતા હોય (જેમ કે—અભિલાષ, કાપુર-મદ્યારૂપ વગેરે).

‘મહાનગર’માં કલકત્તાના એક મધ્યમ વર્ગના કુટુંબની—પક્ષટાતા યુગના પરિવેશમાં—વ્યથાઓને તથા સમસ્યાઓને ગૂંચી લેવામાં આવી હતી. ‘મહાનગર’માં મંદાનગર ગોળું હતું. પરંતુ ‘પ્રતિદ્વન્દ્વી’માં મંદાનગર કલકત્તા મુખ્ય પાત્ર છે, દિલ્હના નાયક-સિદ્ધાંતનું પ્રતિનિધ્ય બન્યું છે. કલકત્તા સહેરની—દોઝી, ભાગતી, નાસતી ફૂટપાથો, ગલીઓ, મોટરો, બસો, રેસ્ટોરાં, હોટેલો—વિદ્યુતની કલકત્તામાં, અપવાનું કપડું, કામ સત્યજિતે સહજતાથી ક્યું છે.

‘પ્રતિદ્વન્દ્વી’ની વાર્તા (યુવાન વાર્તાકાર સુનીલ મંગોપાધ્યાય) આપણા યુગની, અભારના કલકત્તાની કદાચી છે. આજના કલકત્તાની, જીવતીજીવતી,

ત્યાંના નગર-જીવનની—લોહી અને આંધુથી ખરડાયેલી તસવીર છે. કલકત્તાની સડકો, દુકાનો, મકાનો, સિનેમા-થિયેટરો, ટ્રામ-ગસો, તળાવો; મેદાનો—બીડ, ધક્કામુક્કો, મારામારી, બોમ્બના ધડાકા ને ધુમાડા વગેરેનું—કલકત્તાનું મોહક અને ખીજત્સ, કામળ અને કઠોર સ્વરૂપ અહીં જતાવાયું છે.

નાયકનું નામ ‘સિદ્ધાંત’ (!) [જે બિચારો જીવનનો કે જીવન માટે કંઈ અર્થ સિદ્ધ કરી શકતો નથી.] કલકત્તા પ્રત્યેના તેના મોહનું તેના મનમાં ભાવાત્મક દ્વન્દ્વ ચાલતું રહે છે સતત. કલકત્તા તેને પોતાના મોહપાશમાં બાંધે છે.... ફાણુવાર માટે છોડે છે. પતિતત્ત્વી બળગમથી નીકળી પાછો પડે છે નિષ્પાપ કેયોના પ્રેમ-બંધનમાં. આત્મીય વગરનો, એકલોગટ્ટો, લાવક સિદ્ધાંત. સત્યજિતે આ બન્ને ચરિત્રોનું—કલકત્તા અને સિદ્ધાંતનું વિલક્ષણ રીતે વિશ્લેષણ ક્યું છે—ન્ટરપોઝમાં રાખીને. અહીં તેમણે સાંપ્રત જીવનની વારતવદર્શી, ગતિશીલ જીવી ઉતારી છે. પ્રતિદ્વન્દ્વીમાં ‘સત્યજિતે આજની નવી પેઢીના યુવક-યુવતીના ઉત્સાહ અને હતાશા, સ્વર્ષા અને વિશ્વતાને (આદિનાથ, દાનુ, સુનપા, કેલા વગેરેના પાત્રો દ્વારા) માર્મિક રીતે વાસ્તવ અર્પી છે.

એક મધ્યમવર્ગનું કુટુંબ [પિતાનાં મૃત્યુના સંકેતથી ચિત્રનો આરંભ] એક નેગેટિવમાં દર્શ્ય દ્વારા કાળી વિકૃત ફિગર શોકનું વાતાવરણ રહ્યોનો અડિતો અવાજ] મોટો દીકરો ‘સિદ્ધાંત’ ગેઝિકલ કોલેજમાં બાણુતો હતો. બાણુવાનું છોડી, નોકરીની શોધમાં એને નીકળવું પડે છે. માંની બહેને ક્યાંક નોકરી કરે છે. નાનો ભાઈ કાન્તિકારી બનવાનાં સ્વપ્નો જુએ છે. માતા કુટુંબનો મોજા વેર-વિખેર થઈ જવાની આશંકાથી ભયભીત છે. સિદ્ધાંતે પણ કાન્તિકારી સ્વપ્નો જોયાં હતાં. પરંતુ હવે તેને નોકરી શોધવાની છે. ધણી ટાંચાતોડાકમાં

છતાં નોકરી નથી મળતી. વખત પણ શેષ પચાર થતો નથી. શનાવરશાની વેદનાનો એ સતત અનુભવ કરે છે. સિદ્ધાથ પોતાના મિત્રોનું સંધર્મનમનરહેવું જીવન નિકાલે છે, બહેનની કમાણી ખાતાં મનમાં ભારે ઊધસપાથલ ભરે છે, ઇન્ટરવ્યૂ માટેની લાંબી કતારોમાં એ ઊભો રહે છે, બાળપણમાં સાંભળેલો પેલા પદ્ધતિનો સ્વર તેના મનમાં વારે વારે પડવાય છે... ને શન્યમાં વિચુક થાય છે. પથેરપાથાલી અપરાધિત-અપૂર સંસારની જેમ અહીં પણ સત્વજિત બાળપણમાં મધુર-ગોઠક રમરણોનો — દુલેશ-એક દારા ક્રીતીકાત્મક ઉપયોગ કરે છે. ધસારુછી, દોડાદોડી, મારામારી અને ધમાસની દુનિયામાં ટપી રહેવા બાજુ સિદ્ધાથ બાળપણમાં રમરણોનું રેશમી દોરડું નારેધડીએ પકડે છે.

સિદ્ધાથ કલકતા છોડી બીજે કોઈ કોણે નોકરી કરવા જવા રાજ નથી. કલકતામાં એવું કંચક છે. મણુ છેવટે લાચાર બની ત્યાંથી તેને દિલ્હી જવું પડે છે. કલકતામાં એક છોકરી (કેપો)ના પરિચયમાં આવ્યો હતો. કલ્પ પ્રેમ પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. માનવિહોણી કેપોનો બાપ બીજી વાર સજ્જ કરવાનો છે. સિદ્ધાથ દિલ્હીથી પત્ર લખે છે કેપોને. ‘તું અહીં આવીશ!’ આ પત્રનો નેપથ્યમાં અવાજ સંભળાય છે... અંતે ‘ઇતિ સિદ્ધાથ’ એ શબ્દો વંચાય છે. સિદ્ધાથ જે હોટલમાં રહેતો હતો ત્યાં નીચે એક મુતદેહને ઉપાડી જતા ગાયુઓનો અવાજ સંભળાય છે — ‘શમ નામ સત દે.’ ચિત્ર પૂરું થાય છે.

દિલ્હીની શરૂઆત મૃત્યુથી અને અંત પણ મૃત્યુ વડે. આમ મૃત્યુના ‘કલીપ્ડ શોટ’માં જીવન ફેમ કરવામાં આવ્યું છે. કલકતા તથા ત્યાંના ધાર્મિક-જીવનના ‘પળપળનાં પ્રતિબિંબ’ અહીં રજૂ થયાં છે. છતાં આ પ્રતિબિંબના પ્રભાવમાં એક કૃષ્ણાત્મની, સમગ્રતાની અનુભૂતિ છે. સત્વજિતનાં અન્ય મિત્રો — ખાસ કરીને ‘અભિમાન’, ‘ચિલ્કિયા-ખાના’ કરતાં પણ આ ચિત્ર વધુ ગતિશીલ છે. આ પ્રચંડ ગતિ આજના યુગના માનવીની ગતિની (પ્રગતિ કે અધોગતિ?) ઘોતક છે. દોડતા, નાસતા, ભાગતા કલકતા વચ્ચે ‘સત્વજિત’ બાજુ ‘તેમના

કેમરાએ (સોમેન્દ્ર રામ)ને લઈ જતરી પંખા છે. તેમની બીજી દિલ્હીમાં જેમ અહીં પણ સત્વજિત જીવનની વિલક્ષણ અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવાની પોતાની અનોખી રીત અજમાવે છે. સિદ્ધાથ મેકિક્સ કોલેજનો સુતપૂર્વ વિદ્યાર્થી. તેને કચારે મનુષ્યનો બાલ દેહ દેખાતો નથી... તેની નંગરે તો દેહની અંદરના હાસપિન્નરને વ્યૂએ છે. બહેનનાં બોસ પર કાલ આવતાં તેને ખતમ કરી નાખવાનું હરમ સિદ્ધાથના માનસ-પટ પર કાલું ચાપ છે. સ્વાનનાં દરથોમાં સિદ્ધાથનો ભપ, આતંક, ચિંતા વગેરે ભાવોનું — તેના અવચેતન મનના પ્રવાહોનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

‘પ્રતિદ્વંદ્વી’માં અંગીર પ્રશ્નો વચ્ચે કચારેક હળવાં ક્ષણમિત્રો પણ મૂંઝવણમાં આવ્યાં છે. એક દિલ્હી, ડોક્ટરના રટેરેકેપ વડે કરતાવેલો અવાજ સાંભળે છે, ચુકને ભોઈ દિલ્હી કહે છે, — ‘હાઉ દિલ્હી ઈટુલ’ની બૂમ પાડી ગઈ છે. સિદ્ધાથ પણ કચારેક ભૂમર કરે છે... પણ તેમાં તેની પ્રગટ વેદના ન પ્રગટ થતી દેખાય છે.

નવાગત અભિનેતા પુતિમાન ચટ્ટોપાધ્યાય સિદ્ધાથના પાત્ર માટેનાં અપેક્ષિત પરિભાષા સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. સિદ્ધાથના ચરિત્રની સંકુલતાના, તેના મનના વિરોધી બાવ-પ્રતિભાવને પુતિમાન સાહજિક અભિનયપદ્ધતિ દ્વારા પ્રગટ કરે છે. નવા એકતરે પાસેથી અભિનયનું અમરું કાઢી કેમ લેવું એમાં સત્વજિત-ધંસા દ્વંદ્વરૂપ છે. આ માટેની અદ્ભુત ક્ષમતાનો પરિચય આપણને તેમનાં પાછલાં મિત્રો-મિત્રી મળે છે. સંગીતનું સંચાલન તેમણે જ ક્યું છે જેમાં પ્રશ્નને અનુરૂપ પાશ્વ-સંગીત વિશે તેમની ઊંડી સૂઝ અહીં પણ અનુભવાય છે. સુતપા, કેપો, આદિનાથ વગેરે મૌલ પાત્રોના ચરિત્રાંકનમાં ‘દિશ્’ દરકની કાળેલિયત દેખાય છે.

ચિત્રને અંતે મનમાં ધણા પ્રશ્નો જાગે છે. સિદ્ધાથનું પ્રતિદ્વંદ્વી કોણું? કલકતા? આજના ભારતની પરિસ્થિતિઓ? માનવ-મનની દુર્ગતિઓ, તેની આકાંક્ષાઓ, સ્વપ્નો, મનોરથો? કે પછી કંઈક નિયતિ? પ્રતિદ્વંદ્વી કોણું?

લોકશાહીની કટોકટી :

લોકશાહીની કટોકટી : ઐતિહાસિક વિહંગાવલોકન | નરહરિ ભટ્ટ

ડિસેમ્બર તા. ૯, ૧૯૪૬ના દિવસે ભારતની બંધારણસભાની પહેલી બેઠક દેશનું લોકશાહી બંધારણ ધરાવતી દિલ્હીમાં મળી ભારે પથુ તે, દેશમાં છેલ્લા બે દાયકાઓ દરમિયાન બનેલા અવગતાનાં પરિણામોની ઓમપી મુક્ત ન હતી. કોંગ્રેસ મિશનને આણેલી નિસ્તર યોજનાની, બ્રિટિશ સરકારની સાથે ચર્ચા કરવા, કેમિસ, લીમ અને શીખોના પ્રતિનિધિઓ લાંબા ગયા હતા પણ આ યોજના અનુસારના વિભાગોની જોગવાઈના અર્થે અંગેના મતભેદ ટાળી શકાય નહિ અને પરિણામે, લાંબાની વારાધાટોને પડતી મૂકી, ૧. જવાહર અને સરદાર બગદેવસિંહ ત્રીણા અને તેમના સાથીઓને લાંબામાં રહેવા દઈ બંધારણસભાની પહેલી બેઠકમાં હાજરી આપવા ભારત આપી ગયા. દરમિયાન, ત્રીણા અને લીમના તેમના સાથીઓને લાંબામાં તેમનો પ્રચાર કરવાની પૂરતી મોકળાશ મળી.

અહીં બંધારણસભાનું કામકાજ શરૂ થયું પરંતુ પુસ્તકમ બેઠકમાં કમળ ૬૦-૮૦ પ્રતિનિધિત્વ મેળવનાર લીમના પ્રતિનિધિઓ ગેરહાજર રહ્યા. દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ વિશે કેઈ નિયુક્ત હાથ પેરવામાં આવ્યા નહોતા.

પ્રથમ બેઠક અધ્યક્ષપદની વરણી કરી રીતસરના કામનો આરંભ કરે ત્યાં તેના કામકાજને ચંબીર રીતે સ્થગિત કરવા ડૉ. એમ. આર. જયકરે પ્રમંભ કર્યો અને લીમના પ્રતિનિધિઓ આવે નહિ લાંબામાં કામકાજ ચંબીર દેવાનો પ્રમંભ કર્યો. પણ તેમનો

પ્રયત્ન કારગળ નીવડ્યો નહિ અને બંધારણસભાએ લીમ અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની હાજરી વિના તેનું કામકાજ આગળ ધપાવ્યું.

બંધારણસભાને જે કામ કરવાનું હતું તે ખૂબ જ મંડળવર જવાગદારીભર્યું હતું. તે જે વાતાવરણ હેઠળ મળી રહી હતી તે વાતાવરણ પણ ભવભલાની હિંમતની ભારે કસોટી કરે તેનું હતું. લીમ છેલ્લા બે દાયકામાં લોકશાહી વિરોધી અસંગતાની જે ભાવના જાગવી હતી તેથી વાતાવરણ મુક્ત જન્યું ન હતું. બ્રિટિશ શાહીવાદની રાજકીય સત્તા હેઠળ ગુલામની એકતા આપણે મેળવી શક્યા હતા તેમ છતાં સામાજિક અને ધાર્મિક બાજુઓમાંની તેની બાબ તટસ્થતાએ ન્યાત, જાત, કોમ, ભાષા, પ્રાન્ત અને પ્રદેશોની અલગતાને સતત ઉત્તેજન આપ્યા કણું હતું. આ સૌ પરિણામોમાં મહાત્મા ગાંધીની આગેવાની હેઠળ એકતા અને લોકશાહી ભાવનાને જાગ્રત રાખવાનો પ્રયત્ન કેમિસ કરી રહી હતી. ક્યારેક દેશની લોકશાહી અને પ્રમંભના અન્ય બેગવાન તરવાનાં હિંતોની રહેલા બહાના હેઠળ ઉપરનાં તરવાને મનાવવા સારુ કેમિસને તેના આદેશોથી નીચે ઉતરવું પડ્યું હતું.

આ પાર્થજીનિકા પર દેશના લોકશાહી બંધારણનું માળખું ધરાવતું બંધારણસભા મળી. દરમિયાન દેશની ભાજવા ચર્ચ ગયા અને છેલ્લા બે દાયકાથી અંતરજનનાં માણનારાઓની માગણી માન્ય રજાઈ અને તેમનો અલગ વોટો જનારી આપવામાં આવ્યો;

પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે માનવામાં આવ્યું કે દેશ અલગતા અને કોમી અલગતાવાદથી મુક્ત બન્યો હોઈ તેનું બંધારણ લોકશાહી રીતે ઘડ્યું અને તે બંધારણ હેઠળ દેશનો કારભાર કર્યો.

આ ભાવનાથી તેણે બંધારણ ઘડવાનું કામકાજ હિંમતપૂર્વક આગળ વધાર્યું. કોમ, ભાષા, આંત, પ્રદેશ, ન્યાત, વતત; વિકસિત અને પછાત; સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય વગેરે સમાજને ઇતિવિષ્ણિત કરે તે સઘર્ષ તરવાના દબાણ છતાં તેનું કામ આગળ ધપાવ્યું. દેશે પાકિસ્તાન થતાં જે પ્રદેશ અને લોક-સંખ્યા-શુભાગ્ય હતાં તે કરતાંય વિશેષ પ્રદેશ અને લોક-સંખ્યા દેશી રાજ્યનું વિલીનીકરણ સાધી તેણે મેળવી લીધા હતાં અને સ્થિર અને પ્રગતિશીલ રાજ્યની સફળ કામગીરી માટે તેણે ધારા ધડનારી, કારો-ધારી અને ન્યાયતંત્રની સત્તાનો સમન્વય કરી સ્વતંત્ર બનેલા ભારતને લોકશાહી બંધારણ આપ્યું.

આ લોકશાહી બંધારણ હેઠળ દુનિયામાં ખૂબ જ વિશાળ કહી શકાય તેવી ચોર ચાર ચૂંટણીઓ પણ દેશમાં યોજાઈ અને, ભારતની આસપાસના દેશોમાં જ્યારે લોકશાહી તંત્રો નિષ્ફળ નીવડી રહ્યાં હતાં ત્યારે આ દેશમાં લોકશાહી ગંભીર પાયા પર સ્થિર થઈ રહ્યાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં.

આમ છતાં, આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણે માન્યું હતું તે પ્રમાણે, લોકશાહીનો વિનાશ નોતરે તેવાં પરિણામો સાવ હુમ્મં થઈ ગયાં નથી. લીગના રાજકારણે જગાવેલી અલગતાની ભાવનાના પરિપાકરૂપ પાકિસ્તાન સર્જાઈ જતાં, અલગતાનાં તરવા હેવટનાં ત્યાં આત્યાં, જરો અને આ દેશને તેનું ભવિષ્ય ધડવામાં બાધારૂપ નહિ નીવડે તે આશા હંગામી નીવડી છે.

જે મુસ્લિમ બહુમતીવાળા પ્રદેશો માટે સાર્વ-ભૌમ રાજ્યની માગણી કરવામાં આવી હતી તે પ્રાંતોએ પોતે આ માટે માગણી કરી ન હતી. તે પ્રાંતોનાં પ્રધાનમંડળો પણ શુદ્ધ લીગવાદી ન હતાં. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન કેમિસ સત્તાના, રયાન

પરથી દૂર થઈ, બકિતગત સલામત અને કિવંદ ઇન્ડિયાની લડતોમાં તે પડી ત્યારે રાજકારણમાં આવેલા ચનાવકાશનો ઝીણાએ પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો હતો. કોમી રાજકારણથી અલિપ્ત રહેલા મુસ્લિમ આગેવાનો સિકંદર હયાતખાન, ખિઝર હયાતખાન, ખાન બહાદુર અલ્લાખાન, હિદાયતુલ્લા શાહુલાખાન, કેઈક અંશે ફઝલ હક, મુસ્લિમ-મંડળો, ખાકસારો, અહરારો, મોમીનો, શિયા પરિપદ; અને કેટલાક અપક્ષ પણ વર્ગદાર મુસ્લિમો; સર સુરત્રાન અલમદ, સર મિરઝા હુમાઈલ, જતારીના નવાબ—આ સૌ ઝીણાએ જગાવેલા કોમી વાવરોગમાં ફેંકાઈ ગયા. ઝીણાને લિનલિયો અને એમરીએ ટેકા આપ્યો. અને પાકિસ્તાન આખરે સર્જાયું તેમ છતાં, જુદી પ્રજા, જુદી મંદુતિ અને જુદી સમાજન્યવરધાની વાત કરનારાઓના રાજકીય મનોરથો છતાં સારો સરખો મુસ્લિમ સમૂહ ભારતમાં રહી જવા પામ્યો. અને પાકિસ્તાન સર્જાયું તેના પ્રથમ દિવસે “પાકિસ્તાનમાં કોઈ મુસ્લિમ નથી, કોઈ હિંદુ નથી, તેમાં સૌ પાકિસ્તાની છે,” એવી જવચંત લોકશાહી ભાવના તેના પ્રથમ મવનર-જનરલ ઝીણાએ જગાવી, છતાં પાકિસ્તાન કેવળ મુસ્લિમોનું જ રાજ બની રહ્યું. તેમાંથી મોટી સંખ્યામાં જિનમુસ્લિમોને વિદાય થવું પડ્યું એટલું જ નહિ પરંતુ ભારત છોડી લાં ગયેલા સંખ્યાબંધ મુસ્લિમો ભારત પાછા આવ્યા. ઝીણા જે સવાહનો ઉકેલ લાવવા માગતા હતા તે સવાહનો ઉકેલ આજે નહિ, એટલું જ નહિ તેની શિરો-વેદનાથી પાકિસ્તાન મુક્ત બન્યું, જ્યારે એ તરવા ભારતમાં આવી વસ્યાં.

જે હાલકા દરમિયાન આ તરવા શાંત રહ્યાં હતાં કેમ કે દેશનો કારોગાર કોંગ્રેસના હાથમાં હતો અને તેની આગેવાની પં. જવાહરના હાથમાં હતી. પં. જવાહર વિશે ગમે તે કહેવામાં આવે પરંતુ તેમનું કામગી પ્રધાન દેશમાં લોકશાહીને સ્થિર કરવામાં રહેલું છે, તેમણે આપખુદી અજમાવી છે, પણ તેમની આપખુદી લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા સ્થપાઈ હોઈ તે અજુગમતી લાગી નથી. તેમણે મુસ્લિમો પ્રત્યે

કુળી, લાગણી, રાખી છે પણ લોકશાહીનો પ્રખર તેજમાં કેમી તરતો આંખો બની બેઠો હતો.

જવાહર જતાં, સત્તાની ખેંચાખેંચમાં આખરે બેંગલોરમાં કોંગ્રેસના ટુકડા થયા અને સત્તા મેળવવાની સ્પર્ધામાં અંતરંગીમાં બળવાન બન્યા અને પરિણામે, દેશમાં જે-કેઈ અધિકતાનો તરતો સર્જી રહ્યો હતો તેને જગાડી તેના ખભા પર બેસી સત્તા મેળવવાની દરીદ્રાર્થ જતી.

ભારતમાં કેમી તરતો સંતોષાર્થીઓનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ટેકાથી જેમ બળવાન બન્યા હતાં તેમ આજે પણ સત્તાધારી પક્ષે સત્તા ટકાવી રાખવા, એના એ જ કેમી તરતોને—સુસ્થિત લીગ જેવા સતેષા સાપને—જગાડી રહ્યા છે. કેરળમાં કમ્યુનિસ્ટો અને સુસ્થિત લીગના ટેકાથી સત્તા હાથ કરવામાં આવી છે. ભારતના ભાગલા કરવા માટે જે લીગી તરતો જવાબદાર છે, તે લીગી તરતોને ટેકો મેળવી અંધારની સરકાર ટકી રહી છે અને લીગને ફરી રાજકારણમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ ખોલ્યો બની રહ્યો છે.

એ જ પ્રમાણે લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા લોકશાહી સંસ્થાઓના ખભા પર બેસી સત્તા કબજે કરી છેવટે લોકશાહીને યોગી પી જઈ સરમુખવારી સ્થાપવામાં પારંગત કમ્યુનિસ્ટોનો—રશિયા-તરફ, ચીન તરફ અને તે પછીના અન્ય ફિરકાઓનો—પણ આજે સહારો લેવામાં આવે છે. મધ્ય વિશ્વયુદ્ધ પછી નાઝીઓના વર્ચસ્વ હેઠળથી મુક્ત બનેલા પૂર્વ યુરોપના દેશોમાં લોકશાહીના ખભા પર બેસી ત્યાંના લોકશાહી તરતોની સહાય કરી કમ્યુનિસ્ટ સરમુખવારી સ્થાપવાનો દુનિયાને અનુભવ છે. ખુદ કમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં પણ સ્વતંત્ર વિચારની સહજ હોર દેવાતાં ત્યાં પણ, —પૂર્વ જર્મની, હંગેરી, ચેકોસ્લોવેકિયા અને હવે અત્યારે પોલેન્ડમાં—કમ્યુનિસ્ટ લોકોની જો સરમુખવારીને જાએસલાક બનાવી, આવો, યોગી દિવસે જુલુલ તેવો, કમ્યુનિસ્ટોના હતિહાસ હોવા છતાં, આજે દેશમાં લીગ પછી તેમનો સહારો મેળવવામાં આવ્યો છે. એકલું જ નહિ તેમના સહારાના આધારે નવી ચૂંટણીઓ લડવાના મંત્રેત્રો સમર્થ

રહ્યા છે. કમ્યુનિસ્ટોના સાથમાં પશ્ચિમ બંગાળે વહીવટનો જે અનુભવ હાઈ લીલા તેમાંથી નકસલવાદ બંધો અને આજે ત્યાં ખૂનોની પરંપરા સર્જઈ રહી છે. સી બાળકો અને વિદ્યાર્થી ધામ અને તેમાં વાક્ષસ્યાસેવર પણ તેમાંથી બચવા પામ્યા નથી.

ભારતમાં રાજકારણનું ચિત્ર ચૂંચાઈ રહ્યું છે. અવિભક્ત કેંગ્રેસ દેશવ્યાપી એક બળવાન પક્ષ હતો. એમ તો કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ પણ દેશવ્યાપી પક્ષ હતો, પરંતુ તેનું વર્ચસ્વ એકસરખું સમગ્ર દેશમાં ક્યારે પણ ન હતું. હૈદરાબાદના રાજકારણમાં તેંદંબજનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેનું બળ ત્યાં હેન્દિત બન્યું હતું. કેરળ, આન્ધ્ર, અને પશ્ચિમ બંગાળમાં તે તેનું વર્ચસ્વ જમાવી ચક્યો છે. પરંતુ ત્યાં તેણે તેની પ્રાદેશિકતાના મારણે વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે. આજે આ પક્ષમાં પણ ભાગલા પડી ગયા છે અને આ ભાગલા પોતપોતાના પ્રદેશમાં તેમના ચોકા જમાવી પડ્યા છે.

બેંગલોરમાં દેશવ્યાપી કેંગ્રેસ પક્ષના ભાગલા પડી જતાં તેના બીજા દેશના લગભગ બધા જ પક્ષો પર શરૂ છે. આ સૌ પક્ષો કેંગ્રેસના પગલે તૂટી રહ્યા છે. સમાજવાદી પક્ષો—પ્રજા સમાજવાદી અને સંયુક્ત-સમાજવાદી એક ચર્ચ શક્યા નથી. પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ લગભગ અદર્શ બનવા પર છે, સિવાય કે તેને શાંચક પક્ષ તરફથી પ્રાણવાયુ આપવામાં આવે. સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારમાં થોડું વર્ચસ્વ બળવી ચક્યો છે તે બાદ કરતાં તે પક્ષ અનુયાયીઓ કરતાં આંગેવાનોનો પક્ષ છે અને તેના જેટલા આર્થવાનો છે, તેટલા તેમાં મતમતાતરો છે અને આ સૌ પોતપોતાના અધ્યય ચોકાના નારા જમાવી રહ્યા છે.

આ પક્ષોને બીજા કરતાં દેશવ્યાપી પક્ષોમાં રહ્યા બંનર્મધ અને સ્વતંત્ર પક્ષ. ઉદામવાદ અને અતિમ સમાજવાદી કાયદોના નારામાં સ્વતંત્ર પક્ષ ઝાંખો પ્રકાશાયો છે. જ્યારે એક તરફ સુસ્થિત લીગને

શાંક પક્ષ તરફથી. પ્રેક્ષાદન મળી રહ્યું છે ત્યારે તેના પ્રત્યાધાતરફે જનસંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે બળ મેળવી રહ્યો છે. દેશમાં થયેલાં કેમ્પી રમખાણોએ પણ જનસંખ્યાને બળવાન બનાવવામાં લાગુ થયેલો છે. આમ છતાં લીગને મુકાબલે જનસંખ્યા તેનું કેમ્પી સ્વરૂપ બંધેરી દેશવ્યાપી પક્ષ બનવાના પ્રયત્નો કરે છે, તેમ છતાં ઉત્તર ભારતનાં રાજ્યોને બાદ કરતાં તે બીજાં તેનું બળ જમાવી શક્યો નથી.

દેશવ્યાપી પક્ષોનું અત્યારે જ્યારે પ્રદક્ષુ થઈ રહ્યું છે ત્યારે, પ્રાદેશિક અને સંકુચિત હિતોના પ્રક્ષેપ વધારે બળવાન બની રહ્યા છે. કેરળમાં રાજકારણની સમતુલામાં પોતાને અતુલ, સ્થાન મળી ગયાંનાં લાલ મેળવી તથા ત્યાં મલ્લાપુરમનો અલગ બિલ્ડો, એટલે કે 'કેરળનું પાકિસ્તાન' મેળવ્યા પછી સમસ્ત દેશમાં રાજકીય પક્ષો ઊભાઝા થઈ રહ્યા છે ત્યારે મુસ્લિમ લીગ રાજકારણની સમતુલા હાથમાં લેવાં બીજા પ્રદેશોમાં આગળ આવી રહી છે. સ્વતંત્રતા મળી તે અગાઉ ત્યારના જે યુક્ત પ્રાતમાં તેણે અહીં જમાવ્યો હતો તે જ નવું ઉત્તર પ્રદેશનું નામ ધારણ કરનાર પ્રદેશમાં લીગ ફરી માથું ઊભારી રહી છે.

તામિલનાડુમાં 'અલગ રાજ્ય' અને હિંદી વિદોધી સત્રના જોરે ડી.એમ.કે. સત્તા મેળવી શક્યો છે; એટલું જ નહિ પણ દિલ્હીના દરબારમાં તેનાં લાભ ધણી જોવા જોલાય છે અને શાસક પક્ષે અત્યંત જંગમાં બિતરવાનો ચાલો કર્યો છે ત્યારે તે તેના વિજય માટે લાગણીવાદી અને સરમુખત્યારીના પાયા પર રચાયેલા લીગ અને કમ્યુનિસ્ટ પક્ષોના સાથમાં ડી.એમ.કે.નો સાથ મેળવવા મુસ્તાફ છે.

પૂર્વ ભારતમાં—ઓરિસ્સામાં ઝારખંડ અને જન કેંગ્રેસ, બિહારમાં કુટકબિષા પક્ષો, બંગાળમાં માક્સવાદી, નક્સલવાદી જાપના કમ્યુનિસ્ટો, કોરવડ બેન્કો, બાંગ્લા કેંગ્રેસના પ્રાદેશિક પક્ષો, પંજાબમાં કોમવાદી, અકાલીઓ—આ છે દેશના રાજકીય

પક્ષોનું ચિત્ર, જે દેશમાં સ્થિર અને સ્થિર લોકશાહીને માટે લાયક લાગિની આગાહી કરે છે.

બીજા બાજુ, બંધારણીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ ત્યારે પણ કેવળ નિરાશા જ દેખાય છે. બંધારણ રચનારાઓએ જે લખને ટાળવા પ્રયત્ન કરી, કારોબારી, ધારામંડળ અને ન્યાયતંત્રની સમતુલા જોવાની હતી એ સમતુલામાં આજે વિશેષ પડી રહ્યો છે, અવાસ્તવિક અને બાકિરા (infantile) ઉદામવાદી કાયકમતા પ્રખર પ્રકાશમાં સૌને ઝાંખા પાડવાની ક્ષમતા શાસક પક્ષ આ સમતુલાને હચમચાવી રહ્યો છે. લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા શાસન ચલાવવાની ધીરજ તેણે ગુમાવી દીધી છે. એટલું જ નહિ પણ વહીવટી સત્તામાં આપખુદીનો અંશ આણી તે, ધારામંડળ અને ન્યાયતંત્રની સત્તાની અવગણના કરી રહ્યો છે. બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં તેણે બંધારણીય પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના લોકશાહી પ્રક્રિયાને વટાવી વટલુકમનો આશરો લીધો, જેમાં તેને છેવટે પીડિત કરવી પડી. એ જ પ્રમાણે રાજ્યીયોના સાલિયાણાના પ્રશ્નમાં તેણે સંસદના ધારામંડળની સત્તાની અવગણના કરી મધરાતે રાષ્ટ્રપતિના હુકમથી આ મહત્વનું વહીવટી પગલું લીધું; જેમાં તેને ન્યાયતંત્ર તરફથી જખરો ફટકો પડ્યો અને તેમાં ઉપસ્થિત થયેલા મુદ્દાના તારની કળ વળે તે અગાઉ સંસદ વિખેરી નાખી પ્રજાનું 'એન્ટ્રે' લેવા તેને બહાર પડ્યું પડ્યું છે. શાસક પક્ષની કારોબારીએ ધારામંડળ અને ન્યાયતંત્રની યોગ્ય અવગણના કર્યા કરી છે. એથી લોકશાહીના તંદુરસ્ત વિકાસ માટે ચિંતા ઉપજાવે તેવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે.

આ દેશમાં આજ મુદ્દોમાં અનેક પક્ષો જોવા મળે છે, આ સૌમાં લોકશાહી ધોરણે નળવનાર એકમાત્ર કેંગ્રેસ પક્ષ હતો. તેના ભાગલા પાતા શાસક પક્ષે તેના આંતરિક અવહારમાં કેંગ્રેસની લોકશાહી પ્રજાવીને બાજુ પર મૂકી તેના આગેવાન

હિન્દરા. ગાંધીની બકિતપૂજા શરૂ કરી છે. આજે સૌ નાના મોટા પક્ષો લોકશાહી પ્રક્રિયાની અવગણના કરવાની હરીફાઈ કરી રહ્યા છે. ગાંધીજી અને જવાહરે તેમની “સરમુખલારી”, સ્થાપી હતી; તેમણે તેમની “જીદ” અને “અંતરહમાંતુ વચરેવ” સ્થાપ્યું હતું; પણ ક્યારેય લોકશાહી પ્રક્રિયાને તિલાંજલિ આપી ન હતી. આજે, સુદ્ધ ભયતાં જેમ પહેલી ગોળાનો ભોગ સત્ય બને છે તેમ દેશમાં રાજકારણે જે વળાંક

લેવા માંગે છે તેમાં લોકશાહી પ્રણાલીનો ભોગ આપાઈ રહેલો છે. આ કયાં જઈને અટકશે તેની આગાહી કરવી મુશ્કેલ છે, પણ એમાં એક પરિણામ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું છે કે આમાં નજીકના ભવિષ્યમાં ખુદ લોકશાહી અદ્યય થવાનો ભય જાયો છે; અને આ દેશમાંથી લોકશાહી અદ્યય બનશે તો, ૧૮૫૭ પછી દેશમાં જે પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ હતી તે પરિસ્થિતિમાં પાછા આપણે જઈ પડીશું.

અપસ્તુતતાનુ રાજકારણ | નંદન કાગલ

જવાહરજી આવરપકતા કરતાંયે વરસ વહેતેરા ચૂંટણી ચોળવાતું આપણાં વડાં પ્રધાને હરાવ્યું તે ખરેખર તો આ દેશને એક સમય અને ખેવલક્ષી સરકાર પરી પાડવાની દિશામાં સાહેસમયું પગલું છે. એમ માનીને રાહતેનો દમ જરૂર ખેંચી લેવાય. અને શ્રીમતી ગાંધી આવી જ છાપ જિભી કરવા મથી રહ્યા છે એ પણ સાચું. લોકસભાને વિખેરતાં વેત એમણે રાષ્ટ્રનેજ વાધુપ્રવચનમાં કહ્યું હતું: દેશ સામે તોળાતી સમસ્યાઓને હલ કરવા માટે, અંવરોધોની આરપાર ચોલી જવું જરૂરી હોય ત્યારે સરકારે અસાધારણ પગલું ભરવું પડે એવી પણ રાષ્ટ્રજનતા ક્યારેક ક્યારેક આવતી હોય છે... સમય કંઈ આપણે માટે ચોળશે નહિ. રાજ, રાડી અને રહેઠાણની સવલતો વાળતાં સાખો લોકો આપણને સક્રિય થવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે... એટલે જ તો અને જનતાનાં દરખાસ્તમાં હાજર થઈને નવેસરથી આદેશ યેજવવાનું નક્કી કર્યું છે.” હા, એ વાત સાચી છે કે રાજ, રાડી અને રહેઠાણની ખેવના ધરાવતા સાખો લોકો સરકારને કંઈક કરવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે. આ “કંઈક” તે

એ જ ને કે જેનો વચનો ૧૯૬૭માં શ્રીમતી ગાંધીએ અને જૂની કેબિનેટની વર્તમાન નેતાગીરી સહિતના તેમના સાથીઓએ આપ્યાં હતાં? અને પછી દસ મુદ્દાના કાર્યક્રમમાં પણ એનું પુનરુચ્ચારણ કયાં નહોતું થયું? આ વચનો હજી સુધી પગમાં નથી. અને હવે, એ પાળવા માટે નવા આદેશની જરૂર છે એવો દેખાડો કરવાનો શો અર્થ? આમજનતા માગે છે એ પગલાં અને ખેલમાં કિતરેલા રાજકારણીઓ ૨૨મ સપ્ટેમ્બર માટે હરે છે એ પગલાં એકબીજાનીયો કંટલાં બધાં જુદાં પડે છે. ચૂંટણીઓ પોતે કરીને પ્રજા સમક્ષના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરી નાખે તેવો જાનુઈ દાખિયો છે એ મતલબનો ખ્યાલ પણ બરાબર નથી. એમાં તો જોખમી અતિસરલી કરેલો રહેલાં છે.

આ પૂર્વે અનેક રાજ્યોમાં મધ્યસ્થ ચૂંટણીઓ થઈ ચૂકી છે; અને એમાંની એક પણ ચૂંટણી પ્રજાજીવ પ્રશ્નોના સાચા ઉત્તર સમી પુરવાર થઈ નથી. એનું કારણ સાદું છે: ચૂંટણી બહુ તો એટલું બતાવી શકે કે લોકોને શું જોઈએ છે. પ્રજાની કિમ્મતને ધાસ્તવિકતામાં રૂપાંતરિત કરવાનું કામ તો

એ ચૂંટણીને પરિણામે 'સત્તાદહ' થયેલા પક્ષનું છે. આ પક્ષ પોતે પોતાને કારણે નાકામિયાબ નીવડે ત્યારે એકાએક ચૂંટણી ચોળવાનો ઉપાય, મંદુ ગદુ તો, 'પ્રેમિસરી નોટ' તાજ કરાવના બરાબર છે. એને આ ઉપાય વળી હેતરામણો પશુ છે; કેમ કે, પેલી 'પ્રેમિસરી નોટ' બીબા પાંચ વરસ માટે તાજ કરાવ્યા માત્રથી શ્રીમતી ગાંધીની મુરદેલીઓ અરોપ થઈ જવાની નથી. એ મુરદેલીઓ વણકીકલી જ રહેશે તો પેલા લાખોકરોએ લોકો શ્રીમતી ગાંધીને જ નહિ પરંતુ સંસદીય લોકસભાને સુધ્ધાં ગણી જશે. દેશની સામે મોં વકસીને પડેલા ને દિન-બ-દિન વકરે જતા પ્રયો ચૂંટણીની બહુઈ લકડીથી હથ થઈ જવાના છે એવી હવા બીબી કરવાનાં જોખમો ઓળ નથી.

વર્ગ પ્રધાને કહ્યું છે કે દેશ સામે પડેલા પંકારોને નાથવા સારુ પોતે ચૂંટણીઓ ચોજી રહ્યાં છે. એમના કહેવા પ્રમાણે તો એમનો આશય આ અવરોધોને જંતોષવાદ ચીરવાનો છે; પણ આ અવરોધો કયા તે એમણે સ્પષ્ટ ક્યું નથી. પોતાનાં 'હિચરણોમાં' એમણે 'સ્થાપિત હિતો' અને 'પ્રત્યાષાતી, બળો' જેવી સેદિય સંતાઓ વાપરી છે. એમણે તો ગર્ભિત રીતે એમ પણ સચવ્યું છે કે સમાજવાદી આગેજૂની એમની મહસદમાં 'સર્વોચ્ચ' અદાલત અવરોધ રૂપ છે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે હજુ હમણાં જ વિખેરાઈ તે લોકસભાનું એકંદર કાઠું કંઈ આ અવરોધોમાં ગણી શકાય તેવું ન હતું. વરસેક પહેલાં કોંગ્રેસ પક્ષમાં 'ભોગલા' પડ્યા તે પછી શ્રીમતી ગાંધીની સરકાર લઘુમતી સરકારમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી; તેમ છતાં, લોકસભાની રચના વિષેનું મારું વિધાન તો સાચું જ છે. એનો અર્થ તો એ થયો કે નવી કોંગ્રેસ બહુમતી સાથે પાછી ફરે તો પણ પેલા અવરોધો તો જેમના તેમ રહેવાના જ છે; રોજ, રોડી અને રહેણાણની અછત દર કરવા માટે શ્રીમતી ગાંધીની સરકારે જે કોઈ પ્રયત્ન કે પ્રેરણા પ્રગાળી, ભર્યાં તે લોકસભાએ—અને રાજ્ય-સભાએ પણ—જાહેા, રાખ્યાં છે. પણ હકીકતે

આ પગલાં મટે જ અપૂરતાં હતાં, અને એને અમે શ્રીમતી ગાંધીની સરકારે બીબા કોઈને નહિ પંચ પોતાને જ દોષ દેવાનો રહે છે. એકમાત્ર 'આર્થિક સુધારો' ૧૪ મોડી બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણનો હતો. એને લોકસભાએ જંગી બહુમતીથી હપ્તોદો વચ્ચે પસાર કર્યો હતો. આ બેન્કો પોતાને હરતક લેતી ઘણાએ શ્રીમતી ગાંધીએ જે અપેક્ષા જણાવી હતી તેની તેઓ પૂર્તિ ન કરી શક્યાં હોય તો એ કંઈ લોકસભાની કસર નથી. રાષ્ટ્રીયકરણને લગતો પહેલો કાયદો સર્વોચ્ચ અદાલતે ૨૬ કર્યો અને વધુ વાજબી વળતરની જોગવાઈ કરતો બીબે કાયદો પસાર કરવાની સરકારને ફરજ પડી તે માટેય વિચલિત લોકસભાના કક્ષને જવાબદાર કરાવી શકાય તેમ નથી. રાજ્યોએને કક્ષતા બુધારણીય સુધારાનો ખરડો પણ લોકસભાએ તો દિતૃતીયાંશ બહુમતીથી બહાલ રાખ્યો હતો. શ્રીમતી ગાંધીની મુરદેલીઓનું મૂળ કદાચ લગતું જ છે—એમની ફરિયાદ પ્રધાનપણે સર્વોચ્ચ અદાલત સામે છે.

આ પ્રધાનની પત્તકર પરિપક્વતા જે અસીને આકાશવાણીએ વ્યાપક ને નાઆત્મક પ્રસિદ્ધિ આપી એ પ્રમાણે તો ચૂંટણી પ્રચાર દરમ્યાન એમનો એક મહત્વનો મુદ્દો સમાજવાદી નીતિઓને વેગવંત બનાવવા માટે બુધારણીય સુધારાઓની હિમાયતનો રહેશે. પણ જોલકનાથના કેસમાં * સર્વોચ્ચ અદાલતે અપેક્ષા સુકાઈ પછી તો ખુદ નવી સંસદ સુધ્ધાં બુધારણે જણેલા મૂળભૂત અધિકારોમાં ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. વળી આવા હેતુસર બુધારણુઆ બોલાવી શકાય તેવી પણ કોઈ જોગવાઈ આપણા બુધારણુમાં નથી. મૂળભૂત અધિકારોમાં સંસદને વધુ ફેરફાર કરવાની યોગ્યતા તો પારીને સર્વોચ્ચ અદાલતે 'ખોટું' ક્યું છે તેમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ એટલું તો ખસસ કહેવું જોઈએ કે સંસદીય ચૂંટણી આ સમસ્યાનો ઉધાળ નથી. જોલકનાથના

* જુલો મૂળભૂત હક્કો—સર્વોપરી અદાલત અને સંસદ વિચારનાવ, ઓરિજનલ. ૧૯૭૨

કેસમાં ૭ વિરુદ્ધ પાંચની. જનુમતીથી પોતે આપેલા ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલત પરિવર્તન કરે તે જ આનો સાચો ઉપાય હોઈ શકે.

શ્રીમતી ગાંધી અને એમના સાથીઓનાં નિબંધ પીછાનું ખરું કારણ સાચું સોદું છે. એમને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે વસ પછી નિયતમાને ચૂંટણીઓ ચોળખ તે કરતાં આવી તાત્કાલિક ચૂંટણી જ એમના પક્ષને વિશેષ લાભદાયી નીવડશે.

નવી કેંગ્રેસની કારોબારીનું જનુમાન છે કે આ ચૂંટણીને પરિણામે તે લોકસભામાં ૩૦૦ બેઠકો મેળવશે—વિસર્જિત લોકસભામાં હતી તે કરતાં ૭૫ વધુ. અવિભાજિત કેંગ્રેસ પણ આટલી બેઠકો તો ધરાવતી ન હતી. નવી કેંગ્રેસનો રાજ્યવાર અંદાજ આ પ્રમાણે છે— તમિળનાડુ : ૩૬માંથી ૧૨; મધ્યપ્રદેશ : ૩૭માંથી ૩૦; ઉત્તર પ્રદેશ : ૮૫માંથી ૪૪; કેરળ : ૧૬માંથી ૧૦; બિહાર : ૫૩માંથી ૨૭; આરિસા : ૨૦માંથી ૮; પશ્ચિમ બંગાળ : ૪૦માંથી ૧૫; આસામ : ૧૩માંથી ૧૦; મહારાષ્ટ્ર : ૪૫માંથી ૩૦; આંધ્ર : ૪૧માંથી ૩૦; મૈસૂર : ૨૭માંથી ૧૦; ગુજરાત : ૨૪માંથી ૧૦; રાજસ્થાન : ૨૩માંથી ૧૬; હરિયાણા : ૬માંથી ૭; પંજાબ : ૧૨માંથી ૬; હિમાચલ પ્રદેશ : ૬માંથી ૬; જમ્મુ-કાશ્મીર : ૬માંથી ૬; કેન્દ્ર શાસિત વિસ્તાર : ૧૧માંથી ૧૧. શ્રીમતી ગાંધીનું નવજલિત કિરદા અંશે સાચું છે એ તો અનિવાર્ય જ હશે.

નવી કેંગ્રેસનો ૩૦૦ બેઠકોની છતનો અંદાજ ખરેખર આવશ્યકી શક્યતા નથી. પણ એટલું ચોક્કસ કે લોકસભા અને વિધાનસભાઓની ચૂંટણીનાં લુહાપો એના લાભમાં જશે. ચૂંટણી ફંડના સંચય, ઉપયોગ અને દુરુપયોગની જાખતમાં કેન્દ્ર ખાતેના સત્તાપક્ષનો હાથ હંમેશાં લેણી રહેતો હોય છે. શાસક કેંગ્રેસ કેન્દ્રમાં હકૂમત ચલાવે છે એટલે એને ફાવતું આવશે.

આપણને કહેવામાં આવે છે કે વિધાનસભાઓની અને લોકસભાની ચૂંટણીઓ એકસાથે ચોળખ ત્યારે પ્રદેશિક જાખતો આજળ તરી આવે છે અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને ખૂણે પાળવે પડે છે. પણ આ પૂર્વે પાર પડી ચૂકેલી ચારે સામાન્ય ચૂંટણીઓના આપણા જનુભાવ એવા નથી. એથી જાલદુ, બનેલી ચૂંટણીઓ વચ્ચેના આ-લુહાપો હવે પછી વિધાનસભાઓની ચૂંટણી ટાંકણે પ્રાદેશિક સંઘર્ષમાં વિચારવાની પ્રક્રિયાને ઝીર વેગ આપશે. તદુપરાંત, રાજ્ય સરકારો સમક્ષતા પ્રશ્નો સાથેસાથ રાષ્ટ્રવ્યાપી મહત્વના નથી તેમ સ્પષ્ટનું પણ બેઠકું છે. રાજ્ય યાદી અને સમવર્તી યાદી ઉપર પડે નેઈ જઈ એ તોયે જણાઈ આવશે કે એમાંની જાખતો અતિમહત્વની છે. ભારત જેવા દેશમાં કૃષિપ્રમુખ સ્થાન જીનિયાદો જ હોવાનું, અને આપણે ત્યાં ખેતી તો સંપૂર્ણપણે રાજ્યો હસ્તકેનો જ વિષય છે. શ્રીમતી ગાંધીના કૃષિમ સાંચામાં ઢળાપેલી નવી લોકસભા પણ એકજ રાજ્યોની ખેત-પરિસ્થિતિમાં કેવી રીતે મુજબત પરિવર્તન લાવી શકશે ?

આમણું ભારતને જે વિકાસની ભૂખ છે તે રાજ્ય સરકારો જ ભાંગી શકે તેમ છે. અને કેંગ્રેસ અત્યાર લગી આપેલાં વચનોનો વિપર્યાસ પણ મુખ્યત્વે એ કક્ષાએ જ થયો છે. શ્રીમતી ગાંધીને એની પાછી ખખર છે. એમણે અને એમના સલાહકારોએ સમજાવેલું નેઈએ કે આદિકાં વિકાસનો વિરોધી કેંગ્રેસ પક્ષને ૭૮ બેઠકો મળવાની વચી છે ; આંધ્ર (૪); બિહાર (૧૦); ગુજરાત (૧૫); મધ્યપ્રદેશ (૪); મૈસૂર (૧૨); આરિસા (૩); પંજાબ (૧); રાજસ્થાન (૧) ઉત્તરપ્રદેશ (૧૫) અને રોવ (૨) —એસ. નિહાલ સિંહ, 'ફરેસ્ટર', નવ્યુ. ૧, ૧૯૫૨.

* સુત્રમાર્ગે : શાસક કેંગ્રેસનાં વર્તમાન ફરી રહેલી એક-પાલી એનુસાર એના રાજ્યવાર વિજયોના સંબંધિત અંદાજ સરવાળે રાજ્યો વિશેષ નથી : આંધ્ર (૧૫), આસામ (૧૦), બિહાર (૨૬), ગુજરાત (૧), હરિયાણા (૦), કાશ્મીર (૬), કેરળ (૫), મધ્યપ્રદેશ (૧૨), તમિળનાડુ (૫), મહારાષ્ટ્ર (૩૦), મૈસૂર (૮), નાગાલેન્ડ (૧), આરિસા (૫), પંજાબ (૧), રાજસ્થાન (૮), ઉત્તરપ્રદેશ (૨૩), પશ્ચિમ બંગાળ (૬), દિલ્લી (૨), હિમાચલ પ્રદેશ (૪) અને તે ઉપરાંત (૬).

શાસક કેંગ્રેસની આ જ નિવસતાવાર યાદી મુજબ.

દર અભ્યારે માંડ કન્ય ટકાનો છે, અને એમાં વધારો કરવો હોય તો કહેવાતી હરિમાળી કાન્તિને કારણે આમ વિસ્તારોમાં સરળયેલી સમૃદ્ધિને જોતવાં વિના ચાલવાનું નથી. આ બાબતમાં પણ લોકસભા અસહાય છે. ખેતી પર આવક વેરો લાગુ કરવાનો એને અધિકાર નથી. આમજનતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં વિચારતાં નવી દિલ્હી ખાતેની લોકસભા કરતાં રાજ્યોની વિધાનસભાની કામગીરી વિશેષ

મહત્વની છે. ખરે પાકાર રાજ્ય કક્ષાએ છે. વિધાન-સભાઓ ને લોકસભાની ચૂંટણીને જુદાં પોં આં સીધા-સાદી હકીકતને ઉવેખે છે. શ્રીમતી ગાંધીના અને એમના કેન્દ્રસ્થિત સાથીઓના હિતમાં હોય તે પગલું બારેબાર રાજ્યના હિતમાં પણ હોય જ તેવું, માની લેવાને કોઈ કારણ નથી.

અનુ. ૩.

‘ઇન્ડિયન એક્પ્રેસ’, ૩૧-૧૨-૪૦.

નવી કોંગ્રેસની તરફેણમાં / રબી કોઠારી

૧૯૬૭ની સામાન્ય ચૂંટણી કરતાં પણ ૧૯૭૧ની સામાન્ય ચૂંટણી વિશેષ નિર્ણાયક. પુરવાર થશે. વીતેલા ચાર વર્ષો લોકશાહીયુક્ત રાજકારણની દુત-ગતિના અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસની દિશામાં નવાં તબક્કાનાં હતાં, આ બંને પ્રક્રિયાઓ આડી ન હંટાય અને લોકશાહીયુક્ત રાજકારણ પરવે લોકમાનસમાં અનાદર ને અનાસ્થાની લાગણી ન પ્રવર્તે એટલા સારુ આ ચૂંટણીનાં પરિણામો અસંદિગ્ધ હોવાં જોઈશે.

આ સંદર્ભમાં, નવી કોંગ્રેસ લોકસભામાં ૨૫૬ બહુમતી મેળવશે કે કેમ એ સર્વાધિક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. નવી કોંગ્રેસ, ચૂંટણી પહેલે, સિયર સરકાર રચવાની સ્થિતિમાં નહિ હોય તો આપણા રાજ-કારણમાં અસ્થિરતાનો સુમ શરૂ થશે. આપણને એ પરવડે તેમ નથી. કોઈને કદાચ વિરોધાભાસી વિધાન જેવું લાગે, પણ ભારતીય રાજકારણમાં લોકશાહીને અનુકૂળ એવું મુક્ત સ્પર્ધાનું વાતાવરણ જળવર્ષ રહે તે માટે પણ હવેના દાયકામાં સિયર અને શક્તિશાળી કેન્દ્ર સરકાર જરૂરી છે.

આમ વિસ્તારોમાં વર્ષોથી પ્રવર્તતી આર્થિક

અસમાનતા હવે હરિયાળી કાન્તિને કારણે એક વધરે એવી સ્ફોટક પરિસ્થિતિ સરનાઈ રહી છે. ઉત્તરોત્તર-વર્ગ-ચેતના વિકસી રહી હોય તેવાં ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યાં છે. અતિમવાદી તત્ત્વો નિહ-સ્વાર્થ માટે જોને લાલ લેવાની શકે એવા અસંતોષ અધ્યમવર્ગી નગરજનોમાં ઝસરી રહ્યો છે. દરમ્યાનમાં બેરાજગારી વધી રહી છે, ભાવો ઊંચે ને ઊંચે ચડી રહ્યા છે અને શિક્ષણ હતાશા તથા વિશુષીકરણને પોષી રહ્યું છે. મળમાં રાજકીય જાગૃતિ વધતી જાય છે તેની સાથે સાથે સર્વસંમતિનું ક્ષેત્ર સંકોચાતું આવે છે અને સામસામે આવી જવાનું વલણ વધતું આવે છે. અને આ બધું પાછું, લોકોની નજરમાંથી રાજ-કારણીઓ ખાસાં જતરી મ્થા હોય તેમ જ સુદિધનો, નોકરશાહો તથા લશ્કરી દુષોના જાગ્રત વર્ગોમાં નિરાશાની લાગણી જોર કરી રહી હોય એવા દિવસોમાં બની રહ્યું છે.

આ સંજોગોમાં મળખૂત કેન્દ્ર સરકાર એ દેશને માટે સહુથી મહત્વની જરૂરિયાત બની રહે છે. દેશને જરૂર છે નવા ચહેરાઓની અને નવકોશલની—વહી-વટી ક્ષેત્રે અને અન્ય સહાયક સંસ્થાઓમાં, સિદ્ધાંત-

વિહીન પદ્ધતિ અને તીર્થી ચર્ચાઓના ચોતરો કરતાં વધુ તો રાજ્યનીતિના એક કામકામ કરે છે. સમી લોકસભાની હવે જરૂર છે.

લોકસભાની ક્યાસ કાઢવા માટે સેન્ટર ફોર ધ સ્ટી ઓફ ડેવલપિંગ સોસાયટીઝ દ્વારા છેલ્લા વર્ષોમાં કેટલાક અભ્યાસો હોય ધરવામાં આવ્યા હતા. એના આધારે કેટલાક મહત્વના મુદ્દો જરૂર તારવી શકાય.

—લોકોમાં લોકશાહી સંસ્થાઓ પરત્વે સ્વીકૃતિની માત્રા વધતી જાય છે. ચૂંટણીઓ ને પક્ષો એમને મન કામગીરીને અસરકારક અને પ્રબળીય બનાવવા માટેના જરૂર ને વાળખી સાધનો છે.

—તેઓ સરકારને આર્થિક ને સામાજિક માંગનામાં પરિવર્તન આણતી શક્તિ લેખે છે. તે સાથે, એક કાળે કેટલાક કુટુંબ અને જાતિ પૂરતી જ સીમિત હતી એવી વફાદારી પણ હવે લોકો રાજ્ય તરફ દાખવી રહ્યા છે.

—વધુ ને વધુ લોકો જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવા તરફ ટળી રહ્યા છે. અને આ તાદાત્મ્યમાય વ્યવસાય તથા જાતિનાં જૂથોને અંતિક્ષે છે.

—વિચારસરણીની બાબતમાં વ્યાપક સંમતિ પ્રવેશ છે—જેમ કે, અર્થતંત્ર પર સરકારનો કાબૂ, સંમાનતા, મિનસકામિયાનું, રાજ્ય સરકારો કરતાં કેન્દ્ર સરકારે પાસે વિશેષ સત્તા... એકંદરે, આ સર્વસંમતિ કેન્દ્રથી રાજ્યે કહી શકાય તે રીતની છે.

—આવશ્યક પરિવર્તનો સિદ્ધ કરવાના એક ઉપકરણ લેખે ચૂંટણીની પ્રક્રિયામાં વિશ્વાસ વધી રહ્યો છે. લોકો મતદાન કરતી વખતે જાહેર મહત્વના પ્રશ્નો પર પહેલાં કરતાં વધારે વિચાર કરે છે. જોડતી કહીએ (સ્થાનિક મોટા ભાગે જાતિપર્ય આદિ) અને 'મત બેન્કો'ને ઇક્કા ખસાવવાનું વચણ વધી રહ્યું છે.

મતદારોના રાજકીય શિક્ષણ બાબત આ બધાં ઉત્સાહપ્રદ પ્રમાણો છે.

અમારા અર્થસો પરથી નીકળતું એક તોરણું તો 'વળી' મનમાં વસી જાય એવું છે : મતાધિકારવાળે લોકોમાંના ૩૦થી ૩૫ ટકા લોકો 'સંકેતપદ્ધતિ' પદ્ધતિ-પરસ્ત' છે—અર્થાત્ તેઓ એક ચોક્કસ પક્ષ સાથે તીવ્રપણે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે, એને એમણે મત આપ્યો છે અને ફરીથી પણ એને જ મત આપવા ઉત્સુક છે. આ લોકો રાજકીય ચર્ચાવિચારણામાં સારી પેઠે ઝુકાવે છે, પ્રચાર આદિવનોથી પરિચિત છે અને આર્થિક-સામાજિક બાબતોમાં તેઓ ચોક્કસ અભિપ્રાયો પણ ધરાવે છે. લોકશાહીની પ્રક્રિયા અને તંત્રજન્ય પ્રકાયતત્વો વિષે આ વર્ગ સંગત છે. જેમનાં મંતવ્યો હજી પૂરેપૂરાં બધામાં ન હોય તેવા પ્રબળવર્ગોને આ વર્ગ પોતાની તરફેણમાં પ્રભાવિત કરી શકે તેમ છે. આ વર્ગની હામતાઓ બહુવિધ છે (તાલ બાંધવો, અસતોષને ચૂંટણી-પરિણામો દ્વારા વાચા આપવી, અકિય સરકાર અને ધર્મની નેતાઓને સત્તા પરથી ખેદી મૂકવા...)

અભારે દેશ સમક્ષ પડેલા પ્રશ્નોની સ્પષ્ટ રજૂઆત જરૂરી છે. સત્તા ફરીને પ્રાપ્ત કરવા હચ્છતું વર્તમાન નેતૃત્વ ખરેખર કંઈક કરવા માગે છે એવા વિશ્વાસ જન્માવવો પણ જરૂરી છે. આમ નહિ થાય તો હમણાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે જામત વર્ગ અસ્થિરતા-રચાયક પરિણમ પુરવાર થશે. તાજેતરના જૂતાકાળમાં ચૂંટણી-પરિણામો સરકારો પરત્વે અસ્થિરતાજનક સાબિત થયાં તેનું કારણ એ જ છે કે કોંગ્રેસ સહિત કોઈ પણ પક્ષે વર્તમાન પ્રશ્નોને સમ્યક્ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત કર્યાં નથી. એમણે નથી આપ્યાં ચોક્કસ વચનો કે નથી માગ્યાં સ્પષ્ટ આદેશ, અને કશું કશું પાળ્યું નથી.

નવી કોંગ્રેસ કેન્દ્રથી રાજ્યે કહી શકાય તેવી વ્યાપક સંમતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરી રહી છે. તે સાથે, એની કામગીરી જોડે નળખી છે. ૧૯૭૧ની સંસદીય ચૂંટણીને આ સંદર્ભમાં પામવી રહી. કેન્દ્રમાં સ્થિર સરકાર પૂરી પાડી શકે એવો આ એક જ પક્ષ છે એ હકીકત ટાળી ટળાય તેમ નથી. પણ ખીજ

બાહ્યો, નવા પડકારોને, પહેંચી વળાય તેવી નીતિઓ અમલદાર ક્ષમ્ ચિવાય તેવી, મક્કસ બરા આપી શકે તેમ, પણ નથી.

મોટા ભાગના મતવિસ્તારોમાં આ પક્ષનું સમર્થન કાર્યક્ષમ રહ્યું નથી. એટલે એણે પ્રખાતે સીધી અપીલ કરવાનો રસ્તો જ લેવો પડ્યો. પક્ષ જે કંઈ કરવા તાકે છે તેની રજૂઆત વાટે ડાબ પાડીને જ આમ થઈ શકે. નવી કેમિસે, આ સંદર્ભમાં, ચાર બાબતો લક્ષમાં લેવી પડશે:

— પક્ષે પોતાની એવી પ્રતિભા ઉપસાવવી પડશે જેમાં એકરામ અને આત્મચક્રા, ભારોભાર હોય. ઉમેદવારોની પસંદગી કરતી વખતે એણે આંતરિક, જૂથગ્રાંધી અને પક્ષપલટા બાબત તકેદારી રાખાવવી. પડશે. પક્ષમાં છેલ્લે ઉચ્ચતમ કક્ષાએ તર્ક છે. એવી ડાબ પક્ષ, એણે તિવારની પડશે.

— ચોખ ઉમેદવારની પસંદગીની અમુક આ પૂર્વે કદીયે નહોતી, તેટલી, હવે છે. મતદારોના માનસ પરની આ પક્ષની પ્રતિભાઃધણે અંશે ઉમેદવારોની વચ અને વિસ્તાર પર આધારિત. હશે, મિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશમાં નવી કેમિસે કરેલી ધાલમેલતે હરિયાણા, ને કેરળની મધ્યસૂત્ર ચૂંટણી, દરમિયાનની એની વતી-પ્રકાર સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે જવાનીથી ચતુર્થનતા ઉમેદવારો અનુસરિક પરિણામે લાવી શકે છે. — ચૂંટણીના, લેખમાં તેઓ તફાત નવા નિશાળિયા જેવા હોય તોમણ. ૧૯૬૭માં કેમિસના સંખ્યાબંધ ખેડખાંઓ દ્વારા તે હકીકતનું ઇંગિત પણ આ દિશામાં જ છે.

— હવે 'નવા વચનો' અપાવાં ભેઈએ મુખર્ષીની મહાસમિતિમાં સ્વીકારાયેલો. દસ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ

સંદર્ભ છે, અને કેટલોક અંશે અવાસ્તવિક પણ. (જેમ કે, રાજનીતીમાં સાલિમણીના નાખૂદી એક રાજકીય નિશાન તરીકે ઠીક છે, પણ વિશાળ મંતદાર સમૂહને સ્પર્શવા માટે એ ભાગ્યે જ પ્રસ્તુત લેખાય.) ખરેખર તો, આમાધિષ્ટિ ઉલ્લેખમાં કામગીરીની વધુ તક, આર્થિક સ્વચંનિર્ભરતા માટે સરતી શાખ, શહેરી વિસ્તારમાં સરતા વસવાટો, મદત તબીબી સગવડો, જીવનજરૂરિયાતની ગીજવસ્તુઓના ભાવમાં વધારાને ખાળવા વિશે સાફ બાંધધરી જેવાં સાદાં વચનોની જરૂર છે. અને એ કહેવું પ્રસ્તુત લેખાંશે કે આકાશ-સ્પર્શી વચનો કે લાવાઓની લોકોને મુદ્દલ જરૂર નથી. અહીં અમુક મંધવંદોક સર્જવાની માગણી કોઈ કરતું નથી.

— અને છેલ્લે, નવી કેમિસે ચૂંટણીની દોટમાં એકલવિહારી યત્ન પડશે. વર્ગ પ્રધાને ચૂંટણી નોગણની શક્યતા નહારી કાઢી છે. પણ, એમના સાથીઓ તરફથી તેમ જ કેટલાંક રાજ્યો તરફથી વર્ગ પ્રધાન પર પુનર્વિચારણા અર્થે દબાણ આવશે જ. પણ આવાં ભેગાં તો પક્ષની પ્રતિભાને ગ્રહણની બગાડશે. કેરળમાં મુસ્લિમ લીગના સમર્થનથી આ પક્ષને નહિ જેવા લાલ જરૂર મળ્યો, પણ એથી એની સર્વસામાન્ય ડાબને અત્યધિક હાનિ પહોંચી.

આને ૧૯૭૧માં નવી કેમિસે પ્રજા સમક્ષ જઈ રહી છે. તે પોતાના પક્ષ માટે સ્થિર બહુમતીના ૨૫૪ આદેશની પ્રાપ્તિ અર્થે. એની ટહેલ મિશ્ર સરકારની નથી; કેમ કે મિશ્ર સરકાર તો મુક્તિમત રીતે જ દ્વિધામસ્ત હોવાની.

સી. અનુ. પ્ર.

'પ્રજ્ઞા એક ઇન્ડિયા', ૪-૧-૭૨

[વિશ્વાનંદ]

મતદારો પર પરાગત વફાદારીઓથી નહિ પણ ચોક્કસ પ્રતીતી કેટલે અંશે દોરાય છે તે સમજવા માટે રજની કોઠારીએ એક અભ્યાસ* હાથ ધર્યો હતો. એમણે એ અંગે ટકિલી દક્ષવારી સ્વપ્રદ છે. દાખલા તરીકે, અર્થકારણ પર સરકારનું નિયંત્રણ સવિશેષ ભેદ છે કે અલ્પતર એ સુદ્ધા પરત્વે એમનો અભ્યાસ નમૂના આ પ્રમાણે વહેંચાયેલો હતો : ૩૮ ટકા લોકોને અત્યારે પ્રવર્તે છે તેના કરતાં ઓછા અંકુશો પ્રપતા હતા (એમાંના ૬ ટકા લોકોને તો તદ્દન વિનિયમિત અર્થકારણ જરૂરી લાગ્યું હતું), ૨૮ ટકા લોકોને મન અત્યાર કરતાં વધુ અંકુશો જરૂરી હતા, અને ૧૪ ટકા લોકોને વર્તમાન પરિસ્થિતિથી સંતોષ હતા. એટલે કે, આ પ્રશ્ન પર જે લોકો ચોક્કસ વિચાર ધરાવતા હતા એમનામાંના ૪૭% ટકાને ઓછા નિયંત્રણો તો ૩૫ ટકાને વિશેષ નિયંત્રણો જરૂરી લાગ્યાં હતાં. વિશેષ વિશ્લેષણ કરતાં જણ્યું કે નિયમિતપણે કૌશિસ પહેલે જ મત આપનારા વર્ગમાં—અને નવાં મતદારોમાં પણ—પક્ષદળીનો આવો જ કેમ છે. (આ વર્ગકરણમાં નવાં મતદારો એટલે તરુણ મતદારો એમ સમજવાનું છે : ૭૩ ટકા ત્રીસ વર્ષથી નીચેના, તો ૫૦ ટકા ૧૯૬૭માં પ્રથમ વાર મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરનારા.) કૌશિસ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા લોકોમાંથી ૩૭% ટકા ઓછા નિયંત્રણોની તરફેણમાં હતા, તો ૨૭% ટકાએ વિશેષ નિયંત્રણોની દિમાપત કરી હતી. બિનકૌશિસી મતદારોમાંથી ૪૩% ટકાએ ઓછા નિયંત્રણોની અને માત્ર ૨૭% ટકાએ વધુ નિયંત્રણોની તરફદારી કરી હતી. આ અભ્યાસ-નમૂનાએ પૂરા પાડેલા આંકડા પરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે હિન્દનો મતદાર પ્રશ્ન-કસોટીએ ધ્રુવીકૃત છે અને વિશેષ નિયંત્રણો પાછો વળે કાઢી નાખવા જેવો તો નથી જ; તે સમયે એટલું પણ નિર્ધારિત થતુ હતુ છે કે ઓછા નિયંત્રણોમાં માનનારો વર્ગ

હજી સુધી તો ભારતીય મતદારોમાં સહુથી મોટો વર્ગ રહ્યો છે. આમ, સમાજવાદી રૂઢિત અને ઉદામ પ્રગતિશીલતા એ જ ને અર્થકારણ પર વધુ ને વધુ નિયંત્રણોના આરથા ધરાવે છે તે બેતાં ગમેરી નંદિ પણ જમણેરી પરિજ્ઞાને મતદાર-સમૂહનું સવિશેષ સમર્થન પ્રાપ્ત છે.

એ જ પ્રમાણે પોતાને 'આધુનિકતાવાદી' માનનારો વર્ગ પણ 'મધ્યમમાર્ગીઓ'ની સરખામણીમાં નાનો છે. સ્વપ્રદ બીના તો એ છે કે આ પ્રમાણ સમય અભ્યાસ-નમૂના પરથી તારવી શકાય છે એટલું જ નહિ પણ કૌશિસની તરફેણ કરતા નવા, તરુણ મતદારો પરત્વે પણ એ સાચું છે. (એથી ઊલટું, બિનકૌશિસી વલણો ધરાવનારા તરુણ મતદારોની બહુમતી પોતાને 'મધ્યમમાર્ગી' કરતાં 'આધુનિક' કહેવડવંતું પસંદ કરે છે.) એ સાચું છે કે 'આધુનિક' હોવાનો હાલો પોતપોતાની રીતે સ્વતંત્રવાદી કે સમાજવાદી બંને કરી શકે તેમ હોઈ એ સંઘો અસ્પષ્ટ છે. પણ બંધા 'મધ્યમમાર્ગીઓ'નો સવાલ છે સંઘો તો આવી સંઘર્ષીય સંદિગ્ધતાનો પ્રશ્ન પ્રસ્તુત જ નથી. અને આ મધ્યમમાર્ગીઓ જ તો મતદાર-સમૂહમાં બહુમતી ધરાવે છે. એટલે સૂટણી-ચંચિત કેન્દ્રથી યાએ દોરી ભપ છે એવી ધારણા, માનવામાં આવે છે તે હદે સ્વપચ્છિદ્ર ને શંકાતીત નથી.

એના અર્થ એ થયો કે કોઈ પણ પક્ષ એકલ-વિદ્યારી બનીને સૂટણી છતી શકે તેમ નથી. ૧૯૬૭ની અને અત્યારની પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે કોઈ ચક્રવર્તનો તણવતે હોય તો તે એટલો જ કે સારે કૌશિસ લોકસભામાં બહુમતી મેળવી શકે એમ હતી પણ હવે કૌશિસમાં ભાગેલા યતા એકે પંદરનું ગણું રહ્યું નથી. એથી સૂટણી પછીના ગણામાં કૌશિસનો ભાગલો પૂરે થ—અભ્યાસીઓએ તો કહ્યું જ હતું કે આગામી સામાન્ય સૂટણીમાં કૌશિસ સંસદીય બહુમતી મેળવી શકે તેમ નથી. અને હવે જ કૌશિસ

* 'ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીઝી', નાઈક અંક, ૧૯૭૦.
જાન્યુઆરી : ૧૯૭૧ |

ગ્રીના સંઘર્ષમાં તો આ અવસીકનનો અસ્વીકાર કેવી રીતે કરી શકાય? એટલે ચૂંટણી-જોડાણો અને સત્તા-લાગીદારીને યુગ આવી પહોંચ્યો છે.

૧૯૬૧ની ચૂંટણીઓના તર્કશાસ્ત્રમાં માન્યે જવું અને ત્યારે જેમ કેંગ્રેસ-વિરોધ-વાદે ભારે લાલ કરી આપ્યો તેમ હવે 'હિન્દુ-કેંગ્રેસ-વિરોધ-વાદ' લાભ-દાયી પુરવાર થશે એવી ગણતરીમાં રાજ્ય બૂલભયું

છે, સાર્થે પહેલાં વધુવિવેચક વ્યાપક નિકટતાના આધાર પર થયેલાં જોડાણો ચૂંટણીમાં લાભદાયી નીવડશે. એટલું જ નહિ, આગામી વર્ષોમાં દેશની જરૂરિયાતને માફક આવે તેવા કુવીરૂત રાજકારણના વિકાસમાં પણ એ સહાયકારક સિદ્ધ થશે.

સં. અનુ. પ્ર. 'કેરેટ', બમ્બે-ફેબ્રુ. ૧૯૬૧.

[પ્ર. ૪૮૫] અનુસંધાન]

દાદાનું રમણ હતું રજવામાં, એમનું શમન થયું સત્તમાં — અધ્યાત્મમાં; 'ભાઈ'નો આરંભ અને અંત બંને સાત્ત્વિક-અધ્યાત્મિક, જનલે ગામડાનો ગાંધી. મહાત્મા કહેતા હતા: હું રાજકારણનો ખાલુસ નહિ. હું રહ્યો મુશુસુ. પણ શુદ્ધામ ભારતની મુક્તિ વિના મરી મુક્તિ શક્ય નથી.

મહાત્માએ જે કંઈ કયું તેના જૂળમાં હતી એક જ પ્રેરણા — અધ્યાત્મની. સ્વ. ડૉક્ટર રસિકભાઈ — ગામડાના આ ગાંધીની પ્રત્યેક નાની-મોટી પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા હતી અધ્યાત્મની, એથી જ તો રસિકભાઈના મોટા મામા રામચંદ્રજી જેવા મૈત્ર્યપ્રીએ પોતાના ભાણેજને પોતાના શુરુ સગો પ્રમાણે! વિવિધ બ્વલસાધના, જે જે ઠાઈની સાથ રસિકભાઈનો નાતો બંધાયો એ સૌ રસિકભાઈ માસેથી કંઈક અદકું પામ્યા જ પામ્યા.

રસિકભાઈએ સીધા રાજકારણમાં કદી અંપલાયું નહિ. એમણે સત્તાનાં રથાનો કરો રોખ્યાં નહિ. પણ એમની વાત સાંભળવા સૌ આતુર રહેતા. જ્યાં પોતે અધિકારપદે હતા. અથવા જ્યાં પોતે જ સંસ્થાઓના, સ્થાપક કે પ્રેરક હતા ત્યાંય તેમણે કદી પોતાની મમત પકડી રાખી ન હતી. મત પ્રગટ કરતા ને કહેવા જેવી બે વાત કહેતા. નિષ્કલ્પ કામ કરવાવાળા પર છોડી દેતા. સત્ય પણ મિષ્ટ જ બોલવાનું જાણે. સત્ય કયું, હોઈ જ ન શકે. લગભગ એવો સિદ્ધાંત. પરિણામે કયાંય મોટપ નહિ, તોળાઈ નહિ, અધિકાર નહિ; કેવળ પ્રેમ અને સેવાનો જ આનંદ... આવા વિરીદ જનનો

શુ જન્મે હોત તોય મિત્ર બની રહેત. — જન્મજાત અમતશુભા હશે, આ બધામાં થોડીક અતિશયતા હશે... પણ એ આ લખનારની ઠાઈ અંગત મમતાની અતિશયતા નથી, એ વાતની પ્રતીતિ આ એક સમારંભ જ કરાવી રહ્યો હતો. એમના સાથી સેવકોને દાકતરો, એમના હાથ નીચેના કાર્યકરો, હોરિપટલના ટૂંકરીઓ, દદીઓ, ધનિકો અને અમલદારો, સ્થાનિક નેતાઓ તથા વિદ્વાનો ને વકીલો, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રમુખો અને પદવીધારીઓ; ગામના જ નહિ પ્રદેશનાં, અને પ્રદેશનાં જ નહિ, અમદાવાદ-મુંબઈના વિવિધ હોત્રે આમનું સ્થાન ધરાવનારાઓ — સૌએ જે વેણ હિચ્ચાઈ ને જે શુભેચ્છાઓ પાડવી, એ બધી એક જ વાતની પ્રતીતિ કરાવી મઠ: આ માણસનો પિંડ અનોખો હતો, એના હૃદયમાં સૌને માટેનો મમભાવ વસેલો હતો જ.

ઠાકે — કદાચ, ઉમાશંકર જ સૂત્રને રમતું મૂક્યું હતું: 'ગામડે ગામડે ગાંધી'. આજ પૂર્વે એવા સૂત્રની સાથકતા સૌએ પ્રમાણી હતી. પણ હવે પછીના, ગાંધીના લાયે એના પડઝાયાથી પણ દૂર નાસી છૂટતા, યુગને આણું, સૂત્ર હાંસીરૂપે લાસે લાયે લાસે. પણ સાબરકાંઠા જેવા પ્રદેશના ઉમાશંકરો વેપારી આલમથી લથળથડું મોહાસા; તા. ૩૭ની આખી બપોરે જાણે એક જ સૂત્રનું એકધારું યુગ્મન કરી રહ્યું હતું: 'શક્ય છે... હજી શક્ય છે... 'ગાંધી' નહિ 'દાદા' અને 'ભાઈ' — ગાંધીની નાનકડી પ્રતિભાઓ તો શક્ય છે...

૬-૧-૭૧

ભોગીલાલ ગાંધી

વિશ્વમાનવ:

સ્વ. ઘાટે : કુટુંબ હયાધારણ ? | ભાગીલાલ ગાંધી

૭૫ વરસનું લાંબું આયુ પૂરું કરીને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી (સી. પી. આર્ક)ના એક અગ્રણી નેતા એસ. વી. ઘાટે થયા નવેમ્બરમાં દિલ્હીના પાર્ટી મથકે હૃદયરોગથી અવસાન પામ્યા. કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને તેના હમદસ્તી માટે તો એ એક મોટી ખોટની ધરના હતી. કદાચ, કદાચ જ રોગ કે આડંબર વિના કમ્યુનિસ્ટોએ પોતાની પાર્ટીના જે જૂજ નેતાઓને સાચા દિવસથી અંગલિ આપી હશે તેમાં ઘાટેના અચૂક સમાવેશ થાય. અને સી. પી. આર્કમાંથી છૂટા પડ્યા પછી માક્સવાદી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી (સી. પી. એમ.)ના નેતાઓએ પણ જે સહભાવથી અંગલિ આપી, તે નિષંકાપૂર્ણ ગણાય. આ એક પક્ષો વચ્ચે અને મુખ્ય નેતાગીરી વચ્ચે જીવલેણ વેરઝેર હોય તો પણ અપવાદ બની શકે એનું ઘાટેનું અધ્યયન હતું.

હા, એમનું અધ્યયન જ એનું કે મારા જેવા — કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની નીતિરીતિથી ત્રાસીને લગભગ પંદર વરસથી બહાર નીકળ્યા, અને આ દાયેય એની એકેએક રમતથી પ્રભને સાવધ કરવામાં કતબ સમજનારા, એમની ભાષામાં નિષ રીતે વપરાતો શબ્દોરવ 'ફેક્ટ વાપરુ' તો, મારા જેવા "ભાગેડુ" (રેનેગેડ)ને ૫ — ઘાટેના અવસાનના સમાચારથી કદાચ અગત કુખની લાગણી થયા વિના ન રહી.

ઘાટે સાથેના મારા મુલાકાત ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૮ દરમિયાન પાર્ટીના મુખ્ય મથકના કમ્યુન-જીવન દરમ્યાનના; અને બાદ ૧૯૪૮ના અંતથી ૧૯૫૧ જૂન દરમિયાન જેલની અંદરના સહજીવનનો. જેડી દડી, એકવકુ, કોહુ, સરળ અને હૃદયોગી બાદશી, સાવસતા અને સચ્ચાઈ માટેના, આગ્રહમાંથી બહાર આવતી

સીધી સોસરી જવાન. કદાચ જ પરિગ્રહ વિતાવું એનાસી સમુ જીવન — મરાઠી જીવન પોતિયું, ખમીસ, અને બહુ બહુ તો, હાફકોટથી અધિક કરું નહિ; અને એરી જેમણે જોડ હોય તો ભયો લયો. આખા જીવનમાં એકમાત્ર રસ ક્રાંતિકારી સિદ્ધાંતનો અને ક્રાંતિકારી જીવનનો.

ઘાટેના ક્રાંતિકારી વિકાસની કદાચી કદાચ જ શેમાન્સ વિનાની છતાં સ્થિર શુદ્ધિની હતી. પોતાના વતન બેંગલોરમાં શાળાનો અભ્યાસ પૂરા કરી કોલેજના અભ્યાસ અથો એ મુંબઈ આવ્યા. એવિવસ કોલેજમાં ગ્રેજ્યુએટ થયા ૧૯૧૯-૨૦માં, ૨૩-૨૪ વર્ષની ઉંમરે. એ વર્ગોના સહાધ્યાયી સી. જી. શાહે એમને સમાજવાદ, માક્સવાદનો રંગ લગાઓ. સી. જી. શાહે એટલે ભારતના ચંદ્ર ચુનંદા માક્સવાદી પરિતોમાંના એક — લગભગ અનન્ય. પણ સી. જી. માક્સવાદી જ રહ્યા અને ઘાટે કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી તરફ વળ્યા. ૧૯૨૨માં ગંગેનું 'સોશિયાલિસ્ટ' પત્ર હાથમાં આવ્યું; ગંગેનું 'ગાંધી વિ. લેનિન' પુસ્તક હાથમાં આવ્યું. એ જ વરસે દેશિસના ગયા અધિવેશનમાંથી પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લઈ પાછા ફર્યા બાદ ગાંધીની અસરથી મુક્ત બન્યા.

આરંભથી જ કદી કૌટુંબિક ઉપાધિમાં પરચા નહિ. મુંબઈમાં સરઘાતમાં વરસોમાં શીકૃષ્ય લોળના એનેજર તરીકે પેટિયું રજાતા રહ્યા. ૧૯૨૪માં ગંગે, મુશફ્ફર અહમદ, નયિની સેનગ્રા અને શૌકત ઉસમાની ઉપર 'કાનપુર કાવતરા કેસ' ચાલ્યો ત્યારે તેમના બચાવ માટે હિમત કરનારા જૂજ જવાનોમાં ઘાટે અને જેમજેકર મુખ્ય હતા. આ પછી તો તેમણે

લીલિ વાવંટા કામદાર મંચનોમાં ઝંખલાવ્યું; અને દેશના એકેવીસ જેટલા કમ્યુનિસ્ટ તથા કામદાર નેતાઓ ૧૯૨૮માં મેરુ કાવતરા કેસમાં ઝડપાયા એમાં ધારેનો નબર લાગી ગયો. ૧૨ વરસની કુખ્ત મજૂરીની સજા સાંભળીને જેટલા સ્વસ્થ રહ્યા, એટલા જ સ્વસ્થ સજા પછી દોઢેક વરસે (કુલ ૧૯૨૯થી ૧૯૩૪ દરમ્યાન ૩૩ વરસ બાદ) છૂટીને આવ્યા ત્યારેય હતા.

ધારેને શોખ હોય તો તે હસ્તકોનો અને આ-કાફીનો. એમનું કોઈ અંગત ચિત્ર હોય તો તે ડૉ. નારાયણરાવનું કુટુંબ. એમનો કોઈ અંગત પરિવાર હોય તો તે પાર્ટી કમ્યુન; એમનો કોઈ વિશેષ રસ હોય તો તે પાર્ટી સંગઠનોની બાબતનો, અને ખાસ આવડત હોય તો તે આંતરિક ઝઘડામાંથી મનમેળ ઊભો કરવાની. ૧૯૩૬થી ૧૯૪૩નાં વરસે એમણે મદાસમાં પોતાનું મથક રાખીને તામિલનાડુ, કેરળ, આંધ્ર અને કર્ણાટકમાં પાર્ટી સંગઠનો બાંધવામાં અને 'ન્યુ એન્' અંગ્રેજી માસિકના સંપાદન-સંચાલનમાં ગાળ્યાં હતાં. ૧૯૪૩થી તે છેક જીવનના અંત સુધી પાર્ટીના મુખ્ય મથક (પહેલાં મુંબઈ અને પછી દિલ્હી)ના સંચાલક તરીકે તથા પાર્ટી પ્રકાશનોના સંપાદક તરીકે વિતાવ્યાં હતાં. જૂનું પ્રવૃત્તિ માટેય એ એક ઉત્તમ સંપાદક હતા.

આ બધું છતાં એમની લાક્ષણિકતા તો એ હતી કે કપાંચ પોતાનાં નામનો, સ્થાનનો મોહ નહિ, કશો જીહાપોહ નહિ; એકધારું એકનિષ્ઠ કામ જીવન.

જેનું સરળ જીવન તેવો શિસ્તનો આગ્રહ—સામા પાસે અને પોતાની ભત પાસેય. યરવડાના જેલનિવાસ દરમ્યાન રાજદારી કેડિઓને થતા અન્યાયો સામે અને સૌ કમ્યુનિસ્ટ સાથીઓએ જેલની અંદરની પાર્ટીની જનરલ બોડીમાં જૂગ હુતાળનો નિર્ણય લીધો. અને સૌ ભણતો હતા કે અન્યથા થોપ લેવાના જૂના દર્દી હતા અને ધારે હૃદયરોગના. આ જેલ નેતાઓ માટે બે-પાંચ દિવસના

નકારક ઉપવાસમાં પણ બનતું જોખમ હતું. એથી દાવ કરીને એ બંનેને ઉપવાસમાં જોડાતાં જેમ તેમ વાંચાં હતા. પરંતુ જેલ બહારથી—પક્ષના કેન્દ્રમાંથી—ફતવો આવ્યો અને આ બંને નેતાઓ ઉપવાસ પર જીતમાં જ. થોથે દિવસે ધારેના હૃદયરોગે દેખા દીધી. અને સૌ વ્યથ બની ગયા. પરંતુ ત્યારેય પાર્ટીની શિસ્તને માથે ચાપવીને તેમણે ઉપવાસ ચાલુ રાખવાનો મંકત્વ જરી રાખ્યો. સદ્ગતોએ, જે એક દિવસમાં બહારથી રજા આવી મળે અને ધારેનું આયુષ્ય બીજા બે દાયકા લંબાઈ ગયું...

કેક વાર તો એમ લાગે કે જાણે ધારે કમ્યુનિસ્ટ ફુનિયાનો માણસ જ નહિ. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં શાંતિ, સ્વસ્થતા, સાદગી અને સંયમ—જવડે જેવા મળતાં આ લક્ષણો ધારેએ આત્મસાત્ ક્યાં હતાં. ત્યામની ભાવના જેટલી સહજ હતી એટલી જ સહજ સત્તાસ્થાનની વિરતિ હતી. અને છતાં, કે કદાચ એટલે જ, કમ્યુ. પક્ષના સિંહાસને ગમે તે આંબ્યા ને ગયા પણ ધારેનું સ્થાન એવું ને એવું સુરક્ષિત રહ્યું. માતાઈ રહ્યું.

આજે તો એ વાતનું આશ્ચર્ય લાગે છે કે આવો માણસ કમ્યુ. પાર્ટીના ભળામાં આવી તો પડ્યો પણ આટલાં વરસ—એક પૂરી અરધી સદી—શી રીતે જીવ્યો હશે? પાર્ટીના આંતરિક ભળામાં જીવનારા આ આઠમીએ ધણાં રહસ્યો ગોપિત રાખ્યાં હશે—પેાતે પણ અનેકમાં અટવાયા હશે, અને થોડેધણે અંશે ખરાબા પણ હશે? ડબ્લે, પી. સી. જોષી, રણદીવે, મિરજકર અને અન્ય થોપ જેવા ધીટ હુરધરોની અનેક યુગ કારવાઈઓ કન્દ્રોલ કમિશનના સભ્ય અને (પાછળથી) ચેરમેન તરીકે એમની પાસે અનેક વાર આવી હશે જ. અને એમનેય ધણું બધું લીનું સંકેતનું પછું હશે? હા, પછું હતું જ—એક ઘંટના પૂરેતો તો હું સાક્ષી છું.

વાત સાદી ન હતી. ધણી ગંભીર હતી. ૧૯૪૮માં પી. સી. જોષીની ‘સુધારાવાદી પ્રત્યાધાતી’ નેતાંગીરી સામે જેહાદ ચલાવીને, લગભગ ચૌદ વરસ અડીખમ

[વિધેમાનવ :

સિંહાસને બાંધી બેઠેલા નેત્રીને પદપાદ કરીને, મહા-
 મંત્રીપદે સત્તામાં આવનારા બી. ડી. રજુદીવેએ
 અધસાહસવાદી આત્મધાતી નીતિ-રીતિ પદને માથે
 લાદી. પદના મોટા ભાગના નેતાઓ ભૂખલાંવાસી
 અગર જોશમાં હોઈને રજુદીવે માટે અત્યંત ધૂણાર્પદ
 રીતરસમો અજમાવવાનું શક્ય બન્યું. ભૂખલાંમાં અને
 જોશમાં પુરાર્થ ગયેલા હરીફ નેતાઓના અસ્તિત્વને
 જ ભૂસી નાખવાની સ્તાલિનશાહી તરફથી માટે
 એમનો રસ્તો મોકળો બન્યો. રજુદીવેની આ કારવાઈ
 સામે નાસિક જોશમાં પુરાયેલા ડાંગ અને ચરવડા
 જોશમાં પુરાયેલાં અજબ ધોધ અને ધાટેએ અખરદારી
 ઉચ્ચારી, અને જલ્દર પડતાં તેઓ વિદ્રોહને રસ્તે વળ્યા.
 હકાકતે તો, દેશની પરિસ્થિતિએ જ રજુદીવેની
 નીતિને નિષ્ફળ પુરંવાર કરી. અને થોડા જ સમય
 બાદ, ડાંગ, અજબ અને ધાટે સહિત હજારો કમ્યુ-
 નિસ્ટો ૧૯૫૧માં છૂટીને આવ્યા. રજુદીવેનું સિંહાસન
 ટોલી તો ઊઠ્યું જ હતું. ત્યાં આ નેતાઓએ 'ઈસિ'
 (ઈનર પાર્ટી સ્ટ્રમક)નું આયોજન કર્યું. એક પછી
 એક આલોપોની ઝડી રજુદીવે સામે વરસી રહી. અને
 રજુદીવેને દૂષિત કારવાઈઓ માટે યુનેગારના પીઠ્ઠામાં
 ઊભા કરવામાં આવશે, એમના શાસનકાળની અનાહિત
 કારવાઈઓ માટે એમને નસિબત કરવામાં આવશે,
 એમના હાથે ભોગ બનેલાઓને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવામાં
 આવશે, એવી ધારણાઓ પણ બની ગઈ.
 પરંતુ, બન્યું ઊઠ્યું જ. જોશની અંદર અજબ
 અને ધાટેએ અમને આપેલાં વચનો અને આશ્વાસનો
 એકએક વરાળ બની ઊડી ગયાં. મારા જેવાને, બીજા
 કેઈના વલણથી નહિ, પણ ધાટેના વલણથી, આઘાત
 થયો. યુનેગારને નસમત કરવાની વાત વીસરઈ રહી
 હતી; પાર્ટીના અન્ય નેતાઓનાં અમાહિનાં કુકર્મોની,
 આજ સુધી દટાઈ રહેલી ક્ષણથીઓ બહાર આવવાને
 હાથે બધું જ બીનું સંકેતાર્થ રહ્યું હતું. સેક્રેટો
 આગેવાનો પાસે ફરી ફરીને આત્મ-નિંદાઓ લખાવી
 લેનારા રજુદીવેએ પોતાની ટીકાને ઇનકાર કર્યો
 હતો; અને જે કંઈ 'બુલે' અંગે શરૂમાં એકરાર
 કર્યો હતો તેપણ ખોટોઈ થયો હતો.

ધાટેનું આ રૂપ મારે માટે નવું હતું. મેં
 એમનામાં જે પ્રકારની નિષ્ઠાની અપેક્ષા રાખી હતી
 તેના પર આ એક નવો આઘાત હતો... મેં પાર્ટીની
 'ઈસિ'માંથી મારો રસ પાછો ખેંચી લીધો અને
 પાર્ટીના ગુજરાતી મુખપત્રની જવાબદારી લેવાનો
 સ્પષ્ટ ઇન્કાર લખ્યો; ત્યારે એક વહીવટી લાગણીથી
 ધાટેએ મારા વલણથી દુઃખી થઈ મને ધીરજ અને
 શક્તિનું દેવાવારણ આપ્યું... એમ કેટલું મિથ્યા
 હતું! કદાચ ધાટે સૌથી વિશેષ એ જાણતા હશે.
 મેં ત્યારે પાર્ટી છોડવાનો ઇરાદો લેવો ન હતો
 એટલે પાર્ટીના 'ખડે પગ' મદી જવા છતાં પાર્ટી
 સભ્ય તરીકે ગુજરાતી મુખપત્ર અને છતર સાહિત્યની
 મર્યાદિત જવાબદારી લેવાની ખાતરી આપીને ત્યારે
 તો મેંય તેમને છતી લીધા હતા. પણ એમ કેટલું
 મિથ્યા નીવડ્યું!

ખેર... હજી એટલું તો માનું છું કે ભારતમાં
 ત્યારે કમ્યુનિઝમનું નામ પણ થોડાકને કાને પડ્યું
 હતું ત્યારથી—૧૯૨૨થી—ધાટે એના તરફ આકર્ષા-
 યેલા; ૧૯૨૫થી કમ્યુ. જૂથો સાથે સંકળાયેલા; અને
 ૧૯૨૮માં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના પિંડ બધાયો ત્યારે
 તેના સેક્રેટરી તરીકે, કામદાર આદિશનોના નેતા
 તરીકે, અને પછી પક્ષના મુખ્ય મથકના સંચાલક,
 ટ્રેઝરર અને કન્ટ્રોલ કમિશનના સભ્ય તથા ચેરમેન
 તરીકે ધાટે રહ્યા; આ બધાં વરસો તેમણે સમર્પણની
 ભાવનાથી ગાળ્યાં હતાં; અને આ બધાં વરસો
 દરમિયાન ધાટે બીજા અનેક નેતાઓ કરતાં વિશેષ
 'માનવ' રહી શક્યા હતા...

શક્ય છે કે ધાટેએ મને બધાવેલ કુટકળ
 દેખાવારણ અને મેં તેમને આપેલા કુટકળ આશ્વા-
 સનની જેમ મારી આ માન્યતા પણ કુટકળ જ
 હોય. ખેર... છેવટે, તો એક માણસ બીજા માણસને
 કેટલું જોડું જોળી શકે છે! એમાંય પક્ષના
 બળમાં જિંદગી વિતાવી દેનારાને વિષે તો કશો જ
 હાલો શી રીતે થઈ શકે?

ગામડે ગામડે ગાંધી ?

ગાંધીયુગમાં માટીમાંથી માલુસ બન્યા અસંખ્ય લોકો એમાં સ્વ. ડૉ. રસિકલાલ જેવાનું કાકું અટકું વિકસ્યું. નાનકડા પછાત સાળરકાંકા પ્રદેશમાં મોડાસા ગામમાં આવીને એ કસીકામ થયા. ૨૭ વર્ષની એકધારી સાધનાના મુખરિલામરૂપ એક નાનકડી હોસ્પિટલ ગામને વારસામાં આપી ગયા.

હોસ્પિટલો તો બધે છે ને દર વર્સે વધતી જ જાય છે. એનાં ઉદ્ઘાટનો બારે ધામધૂમપૂર્વક થતાં રહે છે. એમાં પ્રધાનો અને શ્રીમંતોને આમંત્રીને એમની પધરામણીનો લાલ લેવાની ગણતરી થતી હોય છે. ગણતરી અરધીપરધી જ ફળતી હશે, પણ એનો લોક તો વધતો જ જાય છે. પ્રધાનો ને શ્રીમંતોને નાકેય હમ આવે એટલી પડાપડી એમને જન્મ્યાત્યાં ધસડી જવા માટે થતી હોય છે, અને જનનાશય ટેવાતા જાય છે!

મોડાસામાં આ ત્રીજી તારીખે કંઈક શુદ્ધ બન્યું. ત્યાં ત્રણ પ્રસંગો હતા. ત્રણમાંથી એકે પ્રસંગ મુખ્ય મહેમાન તરીકે શોભાવવા ન તો પ્રધાનોને આમંત્ર્યા હતા, ને તો ધનિકોને. આમંત્રિતોમાં એક હતા શ્રી ઉમાશંકર જોશી જેવા વિદ્યાપુરુષ. એમાં એક વધુ અમિત્ય પણ હતું, તે એ કે તેઓ એ પ્રદેશનું જ દરજ્જા છે. ત્યાંની શેરથાઓ અને કાર્યકરો સાથે સારી પરિચયમાં આવ્યા છે. બીજા કાર્યકરો માટે હતા શ્રી જયલલાલ સમા સેવાપુરુષ. જે પુરુષાર્થ પુરુષની પ્રતિમાની અનાવરણ વિધિ એમણે કરી તે હતો એ પ્રદેશની છેલ્લી અધ્યક્ષતાબ્દીની લગભગ એકેએક બહેર પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા દાદા (મથુરાદાસ ગાંધી). બળદેવલાઈ માટે એમની પ્રતિમાના અનાવરણનો આ પ્રસંગ અત્યંત લાક્ષણિક અંગલિકો હતો. અને ત્રીજો પ્રસંગ હતો હોસ્પિટલના એક

નવા 'સારવાર સદન'ના ઉદ્ઘાટનનો. એને માટે આમંત્રવામાં આવ્યા હતા એક નિષ્ણાતને— ડૉક્ટર હરિભક્તિને.

આ બધા ઉપરાંત આ આખા સમારોહના પ્રમુખપદે જેમને આમંત્ર્યા હતા તે હતા ગુજરાતના નિર્વાજ સંત સમા રવિશંકર મહારાજ... આમ મુખ્ય મહેમાનોમાં એક હતા સંત, બીજા હતા સેવક, ત્રીજા વિદ્યાપુરુષ અને ચોથા એક નિષ્ણાત. ન પ્રધાન, ન શ્રીમંત એકે.

સાગરમય કલાકના લાંબા કાર્યક્રમ દરમ્યાન કંઈક કોઈ મોટેસાઓની પુરામદ ન હતી; કંડાળાની અપીલો ન હતી. જે કંઈ હતું તે દરેક વક્તાને મુખે પ્રગટ થતું એક જ મુંબત. 'દાદા' (મથુરાદાસ) અને 'લાઈ' (ડૉ. રસિકલાલ)ની પ્રતિભાઓનું લક્ષિત અને આદરભયુ સ્મરણ-અનુરણન.

મહાત્મા ગાંધીએ આ દેશના અસંખ્ય લોકોને માટીમાંથી ખાનવી બનાવ્યા. ૧૯૨૦-૨૨ની મહાત્માની હાકલે મથુરાદાસ જેવા અસંખ્ય ઝિંદાદિલો મુંબઈનો ધંધો-રાંજવાર છોડી પોતાના પછાત પતનમાં પલાઈ વાળી બેસી ગયા હતા. એક હાથમાં હતું સ્વરાજનું સાર્વિક સળકારણ; બીજા હાથમાં હતું સ્વરાજનું શાંત સ્થનાકરણ. સત્યાગ્રહો ને ખાટી ઉપાદાન, જેલમન ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ... ગાંધીનાં આ રામચાણે ધારણ કરનારા લવ-કુશીની પ્રતિભાઓ આખા દેશને નવી મર્દાનગી ને નવી ઝિંદાદિલી છંપે રહ્યા હતાં.

સાળરકાંકાનું એ સદ્દલાય હતું કે 'દાદા'ની દૃકે 'લાઈ' એમનું કાકું-અટકું દાખવી રહ્યા હતા.

[અનુસંધાન ૫. ૪૪ ઉપર]

અસત્યની હાલતો આવીતી થયાથી તે સત્ય થતું નથી,
તેમ જ સત્ય કોઈની આંખે ન દેખાય તેથી અસત્ય બનતું નથી.

નેવજીવન ૧-૩-૨૫

ગાંધીજી

જી. આ. મી. ૨૬ ૨૬ ૨૬

[સિંગલ-સ્ટેન્ડ ૨૬-૨૬-૨૬ ૨૬ ૨૬]

આખુઆઈ મહિલાલ ગાંધી, અમદાવાદના
સૌજન્યથી

હું કેવળ સત્યનો ભક્ત છું અને સત્ય સિવાય
બીજા કોઈ મારો ગુરુ નથી.
—ગાંધીજી

બેકર એન્ડ કંપની પ્રા. લિ.
[હિમતીબર બિલ્ડિંગ-કોર્કડે મારકેટ-મુંબઈ]
ની
મુલેચ્છ સાથે

ધી બરોડા સીટી કો-ઓપરેટીવ બેન્ક

લિમિટેડ, વડોદરા.

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ-સંસ્થાવસાહત

શાખાઓ

સ્થાપના

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૨૭

- (૧) સરદારભવન શાખા, વડોદરા.
- (૨) વાડી, બરાનપુરા કોર્નર, વડોદરા.
- (૩) ફતેહગંજ કેમ્પ, વડોદરા.

પ્રમુખ :— ડૉ. ઠાકોરભાઈ વિ. પરેલ

- (૧) આ બેંકમાં કરંટ, સેવિંગ્સ તથા બાંધી મુદતની ચાપણો આકર્ષક દરથી સ્વીકારવામાં આવે છે.
- (૨) સેવિંગ્સ ખાતામાંથી ચેકથી નાણાં ઉપાડવાની સવલત આપવામાં આવે છે.
- (૩) બાર માસ અગર તેથી વધુ મુદતની ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ ચૂકનાર સભાસદોને નફામાંથી બોનસ આપવામાં આવે છે.
- (૪) આ બેંક સ્થાનિક ક્રિડિટમાં સ્વયંબોધિત-તરીકે જોડાયેલ હોઈ સ્થાનિક ચેકો વિના વિલંબે વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે.
- (૫) આ બેંક પોતાના સભાસદોને જાત બમીન ઉપર, સ્થાવર મિલકતના તારણ ઉપર કાચા અગર પાકા માલના તારણ ઉપર તેમ જ સોનાચંદીના હાગીના ઉપર નાણાં ધીરે છે.
- (૬) બહારગામના ચેક, દૂરી વગેરે વાજબી કમિશન લઈ વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે. તેમાં ગુજરાત રાજ્યનાં મુખ્ય સ્થળો, ઉપરના ડ્રાફ્ટ પણ કાઢી આપવામાં આવે છે.
- (૭) બેંકની હેઠ ઓફિસમાં આધુનિક સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટના ખાનાં ગોઠવવામાં આવેલાં છે. લોડું સાઈઝ પ્રમાણે રૂ. ૧૨ થી ૫૦ સુધી છે.

રસિકલાલ શા. શાહ

નાથાભાઈ મા. પરમાર

મેનેજર

મંત્રી

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા
સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

સાહિત્ય એકતા

બરોડા

ડેરી

વડોદરા શહેરમાં ૧૪૬ દૂધવિતરણ કેન્દ્રો
મારફતે જનતાને શુદ્ધ દૂધ પૂરું પાડે છે

દૂધ તથા દૂધની બનાવટો, જેવી કે દહીં, એગમાર્ક ધી
વગેરે જનતાને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે આજો દિવસ મળતું
રહે તે માટે નીચેનાં સ્થળોએ જાગ્ર ગોઠવણ કરી છે.

* મિલકતખાર :- કોઠી બસ સ્ટેન્ડ પાસે.

* સરદારભવન ડેપો :- ન્યુબિલી બાગ પાસે.

* ડેરી ગેટ :- બરોડા ડેરી.

આ ત્રિવાય શહેરમાં અન્ય માન્ય વિસ્તારોમાં મારફતે
ડેરીના એગમાર્ક ધીનું વેચાણ થાય છે.

* જિલ્લાબક્ષની ૩૪૦ ગ્રામ દૂધ-ગ્રાહકારી મંડળીઓ મારફતે
પોતાનો દૂધનો પુરવડો ભેગો કરે છે, અને એ રીતે દૂધ-
ઉત્પાદકોને પૂરક અવસાય વિકાસવામાં પૂર્ણ રીતે મદદ
રૂપ થાય છે.

* દૂધ-ઉત્પાદકો અને આહકોના સાથ અને સહકારથી આ
મંડળી પ્રવૃત્તિઓ સતત વિકસી રહી છે.

વડોદરા જિલ્લા સહકારી દૂધ-ઉત્પાદક સંઘ લિ. વડોદરા
બરોડા ડેરી, વડોદરા-૯.

આનંદ વિભોર

જ્યોતિ પંપના પાણીના આ કલકલ કલશેર

જ્યોતિ શ્રેશ્ઠમંથી નીકળતા જોખ્યા

દાણનો આ ગુંબર

કિશાનનું હૈયું આનંદ વિભોર કરી મૂકે છે

કિશાનનો આ આનંદ જ્યોતિમા પરમ સંતાપ છે

જ્યોતિ વર્ટીકલ ટરબાઈન પંપ

જ્યોતિ મિલેટ શ્રેશ્ઠ

QUALITY IS OUR CREED

જ્યોતિ લિમિટેડ, વડોદરા ૩

everest/22/JY Gu

વિશ્વમાનવ

કનૈયાલાલ બનર્સી

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગત સામયિક: ૧૯૭૧ ફેબ્રુઆરી: વાર્ષિક રૂ. ૧૨; છટક રૂ. ૧-૫૦ ૧૨૨

દરેક મતદાર નિર્ણય કરે કે—

- ૧ : ધાકધમકી, લોચ કે બ્યસનને વશ થયા વગર હું મારો મત આપીશ.
- ૨ : શાંતિમય માર્ગે પરિવર્તનમાં માનનારને અને સામાજિક ન્યાય માટે મથનારને હું મારો મત આપીશ.
- ૩ : હિંસા, સામ્રાજ્યિકતા, શાંતિવાદ, પ્રદેશવાદ કે પરરાષ્ટ્રનિષ્ઠા સ્વીકારનારને તેમ જ લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ વિષે અશ્રદ્ધા ધરાવનારને મારો મત આપીશ નહિ.
- ૪ : બ્યક્તિગત લાભથી પ્રેરાઈને પક્ષપલટો કરનારને મારો મત આપીશ નહિ.
- ૫ : ચૂંટણીની પ્રક્રિયા શુદ્ધિથી અને સહિષ્ણુતાથી ચાલે તેમાં હું જાગ્રતપણે રસ લઈશ.

લોકશાહી સુરક્ષા સંધના આશ્રયે અમદાવાદમાં તા. ૧૦-૧-૧૯૭૧ના રોજ મળેલ સંમેલને સર્વાનુમતે પસાર કરેલ ઠરાવ.

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દવે

સંપાદક : શ્રી ભોળીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાર્ગવસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી જગનવિહારી મહેતા

: શ્રી ભગલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી તાલુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકચાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને યુગપાયોના પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ બર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (દ્વિમાસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ ચિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શક નગીનદાસ પારેખ * ભોળીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ અક્ષત * મુકેશચંદ્ર મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

ચિત્રરેખાંકન નરેશ પિંજો (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકકર (વડોદરા)

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રજાપતિ, શ્રી ગણેશ માપની પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી, કુંગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-સવાજમ જ્ઞાંતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સંજ્ઞા) : અનિરુદ્ધ અક્ષત, ૩/૧૭ રીયર્સ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપાડવાળ (જિ. ખેડ)

મુખર્જી કેન્દ્ર દયરાય ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોસલોન, મુંબઈ-૩

વિશ્વમાનવ

પહેલું પાનું

લોકશાહી સમાજવાદ : સમાજવાદી લોકશાહી

કવિતા

મદારીનું પ્રણયગીત

નવન ૨૦૨૭ વર્ષ

નવું કાવ્યો

શ્રી ભગવાન ઉવાચ

મગ્ન

આવતી કાલ

આખિમાં

સમીક્ષા

ભદ્રનામકની દષ્ટિએ રસ અંગેનો અભિવ્યક્તિવાદ

પદ્યની વચ્ચે વજ્ર

આત્મકથા

નવી કેરી

નવા આચારમૂલ્યોની દિશામાં ?

ઈન્દિરાસાહી સમાજવાદ અને લોકશાહી

દ્વિદમ

શુવન સોમ

અંગ્રજિ

સ્વ. ક. મા. મુનશી

કોકોરભાઈ મિસ્ત્રી : સંભારણીની સંવેદના

મૃત્યુ ને પડયા

લોકશાહી સુરક્ષા સંમેલન

અખૂ સંઈ ઐયુબને સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર

નગીનદાસભાઈને અભિનંદન

નવું વાચન

૫૫ ભોગીલાલ ગાંધી

૫૭ રોચ પારેખ

૫૭ રાધેશ્યામ શર્મા

૫૮ સ્નેહરશ્મિ

૬૦ ભૂપેશ અધ્વનુ

૬૦ હરિકૃષ્ણ પાઠક

૬૧ માધવ રામાનુજ

૬૨ મનસુખ વાચેલા

૬૨ તપસ્વી નાન્દી

૬૫ અખૂ સંઈ ઐયુબ

૭૬ સ્નેહરશ્મિ

૮૧ બંસીધર ગાંધી

૮૬ ભોગીલાલ ગાંધી

૯૮ કૃષ્ણ દેવે

૯૯ અનિરુદ્ધ પ્રકાશ

૧૦૦ જોતિદેવ ડી. દેસાઈ

૧૦૨ પ્રકાશ નં. શાહ

૧૦૩ નં.

૧૦૪ રા. બ. આદવલે

૧૦૬

લોકશાહી સમાજવાદ : સમાજવાદી લોકશાહી

આપણા દેશે 'લોકશાહી સમાજવાદ'નો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ, વ્યવહારમાં જેમ બીજા-ધણા દેશોમાં બનવા પામ્યું છે તેમ, આ આદર્શ 'સમાજવાદી લોકશાહી'માં રૂપાંતર પામ્યો છે. આ રૂપાંતર, સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ ચિંતાજનક છે.

૧૮૨૭માં રૉબર્ટ ઓવન (બ્રિટિશ યુરોપિયન : ૧૭૭૧-૧૮૫૮)ના અનુયાયીઓએ ઓવનના 'યુ.પ.' ૫૪ કો-ઓપરેટિવ મેગેઝિન'માં 'સમાજવાદ' શબ્દનો સર્વપ્રથમ વિનિયોગ કર્યો હતો. ત્યારે તેમાં 'એટલું' તો સ્પષ્ટતઃ અભિપ્રેત હતું કે તે જમાનામાં પ્રવર્તમાન 'લેસા ફર' (એટલે કે રાજ્યની દબલ વિનાની મુક્ત, હરીફાઈમુક્ત, મુઢીવાદી) સમાજવ્યવસ્થાને તથાને 'સહકારમુક્ત' (કો-ઓપરેટિવ) સમાજવ્યવસ્થાનો પુરસ્કાર થવો જોઈએ, જેમાં રાષ્ટ્રીય કિર્તાઈ ઉપર સૌ-અધિકારનો ન્યાયી અધિકાર હોય, અને તેની વ્યવસ્થા લોકશાહી પદ્ધતિની હોય.

અલબત્ત, આ પૂર્વે ફ્રાન્સના ઉપરાજ કુટુંબના ક્રાંતિકારી નંબીરા સેન્ટ સાયમને (૧૭૬૬-૧૮૨૫) સમાજવાદની વિભાવનામાં 'સહકાર' ઉપરાંત 'આયોજન'નું તત્ત્વ ઉમેર્યું હતું; અને રાષ્ટ્રીય આયોજનની જવાબદારી રાજ્યની હોય છે. તેણે વિજ્ઞાન, ચંત્રવિદ્યા અને ભૌતિક વિજ્ઞાન ઉપર ઝોક આપ્યો હતો. બીજા બાજુ, ફ્રાન્સના વિચારક કુરીઅરે (૧૭૭૨-૧૮૩૭) 'સમાજવાદ'નું એક નવું પાત્ર રજૂ કર્યું હતું તે હતું નાનકડા વિકેન્દ્રિત સ્વર્ણાસિ-કોમ્યુનિટીવાળા સમાજનું. કુરીઅરનો ઝોક વ્યક્તિની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ ઉપર હતો.

આમ, સમાજવાદી ચિંતનના આરંભથી બે પ્રવાહો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક, વૈયક્તિક નૈતિક અને બીજો સામુહિક ભૌતિક ઝોકવળો.

આ પછી ફ્રેન્ચ ક્રાંતિકારી લેખક પિયરી જોસેફ મૂર્ષો (૧૮૦૮-૧૮૬૫) ખાનગી, મિલકત ઉપર આક્રમક પ્રહારો કરે છે અને કુરીઅરના વૈયક્તિક-સ્વાતંત્ર્યલક્ષી તંત્રને જળ આપે છે. કુટુંબને કેન્દ્રમાં રાખીને સ્થાનિક સંમતિનો તે આગ્રહ સેવે છે. ત્યારે, જર્મનીના મુખ્યવર્તક ક્રાંતિકારી કાર્લ માર્ક્સ (૧૮૧૮-૧૮૮૩) સેન્ટ સાયમના ભૌતિકવાદી સામુહિકતા-આધારિત પ્રવાહને પુષ્ટિ આપે છે, અને જંગતતા વિકાસમાં રોલે ચાલીશ માનેલા વર્ગસંઘર્ષના સંદર્ભમાં, સહેરી કમ્મુનિસ્ટ, (પ્રોલેતારિયત)ની સરમુખત્યારીને કેન્દ્રમાં સ્થાપી વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદનું સાત્ત્વ રચે છે.

આ પછીની દુનિયાએ અનેક સંમિશ્રણમુક્ત સમાજવાદના પ્રયોગો કર્યા છે (દા. ત. સિન્ડિકેલિસ્ટ, જિહડ, ફેમિનિઝ, કો-ઓપરેટિવ, એનાર્કિસ્ટ, ક્રિસિયન-તથા નેશનલિસ્ટ વગેરે). ઝારનો શસ્ત્રામા-શેનિને

• સેન્ટ સાયમને ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ દરમ્યાન ક્રાંતિકારીઓના પક્ષે સક્રિય ભાગ લેવાનો અને સ્થાનિક કેન્દ્રીયતાનો તે પ્રમુખ પક્ષ બનેલો. આ અગ્રહ તેણે અગ્રેવિદ્યા જઈને ત્યાંની ક્રાંતિમાં પાંચ એક ફેમિનિસ્ટના કનંધ તરીકે લાગ લીધો.

માકસ'પ્રણીત' ક્રાંતિવિજ્ઞાનને નવો વર્ણક આપીને કામદારક્રાંતિ સિદ્ધ કરી, સામ્યવાદી સમાજવાદની સ્થાપના કરી, ત્યારથી એ પ્રયત્ન પ્રવાહો સમાંતરે વહેતાં રહ્યા છે; એક છે લોકશાહી સમાજવાદનો; બીજો છે સામ્યવાદી સમાજવાદનો. પહેલો પ્રકાર તે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય-આધારિત સહકારયુક્ત લોકશાહી દ્વારા સમાજવાદની સ્થાપનાનો; બીજો પ્રકાર તે હિંસક વર્ગસંઘર્ષયુક્ત અને કામદારવર્ગી સરમુખત્યારી રાજ્યસત્તાને હસ્તકે ઉત્પાદન અને વિતરણના અધિકૃત સાધનો ધરાવતો રાજ્યસત્તાવાદી સમાજવાદનો.

આ છંતાં, નેધિપાત્ર ધટનાં તો એ છે કે આરંભમાં માકસ'વાદી અસર નીચે આવેલાં અનેક સમાજવાદી જૂથોએ સમય જતાં, માકસ'ની હિંસક ક્રાંતિ અને કામદારવર્ગી સરમુખત્યારીતી અનિ-વાર્જતાને તિલાંજલિ આપી ખરી, પરંતુ ક્રાંતિના એક મુખ્ય સાધન તરીકે, માકસ'વાદી સમાજવાદના અર્થક વર્ગવિમુક્તિને ત્યાગ ન કર્યો. વ્યક્તિક સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીને સ્વીકાર્યા છતાં, રાજ્યહસ્તક ઉત્પાદન વિતરણના સાધનોનો આગ્રહ જતો ન કર્યો. પરિણામે, એક નવો જ પ્રકાર પેદા થયો, તે છે 'સમાજવાદી' લોકશાહી' સમાજનો. ખાસ કરીને, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનાં નવેદિત રાષ્ટ્રોમાં આ પ્રકાર વધુ દેખા દે છે.

૧. વાસ્તવમાં આ 'સમાજવાદી' લોકશાહી' એક આંતરવિરોધી ધટના છે. કેમ કે માકસ'વાદી વર્ગવિમુક્તિ અને રાજ્યવાદનો લોકશાહી સાથે મેળ ખાંચ એમ નથી. એમાં તો ઊલટી વ્યક્તિક વિકાસ અને સ્વાતંત્ર્ય-આધારિત લોકશાહીની વિકૃતિ છે; એમાં તો 'સમાજવાદ' મુખ્ય છે અને 'લોકશાહી' ગૌણ છે. 'સમાજવાદ' સાધ્ય છે, 'લોકશાહી' સાધન. આમ, વર્ગવિમુક્તિ રાજ્યવાદી અણુક સાધ્ય એક વાર નિશ્ચિત રીતે પકડાઈ ગયા પછી સાધન વિશે વ્યવહારમાં ઉપેક્ષા રહી છે. અતે, 'લોકશાહી'ના લોગે 'સમાજવાદ' એકમેવ પ્રેરણા બની રહી છે.

આથી ઊલટું 'લોકશાહી સમાજવાદ'માં સમાજવાદનું નિર્ણાયક તત્ત્વ લોકશાહી છે. તે સમાજવાદના રૂપને ચોક્કસ દિશા અપે છે, અને અંતિમ આકાર પણ તે જ અપે છે. એટલે કે, લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા જ અને લોકશાહી પદ્ધતિએ જ જીવંત રહે એવો જ, અને જોડો જ સામાજિક આદ્ય સમાજવાદ તરીકે આવકાર્યો ઠરે.

દુકમાં, 'લોકશાહી' એ સાધન નથી, મૂલ્ય છે. એ મૂલ્યને અનુરૂપ પ્રક્રિયા દ્વારા જ 'સમાજવાદ' સિદ્ધ કરવાની તેમાં પ્રતિજ્ઞા છે, અન્યથા નહિ. આનો અર્થ એ કે લોકશાહી પ્રક્રિયા જેટલી અપૂર્ણ, દૂષિત, વિકૃત તેટલે અંશે ફલસ્વરૂપ સમાજવાદ અપૂર્ણ, દૂષિત અને વિકૃત, એ પ્રકારનું સમીકરણ સિદ્ધ થાય છે.

આ દૃષ્ટિએ, લોકશાહી સમાજવાદની નિંદા ધરાવનારાએ સમાજવાદનાં મૂલ્યો પર નહિ, ઉત્તરોત્તર વધતા જતા સામાજિક આદ્યની દિશા, પ્રક્રિયા અને ક્રમિક પદ્ધતિ ઉપર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવું રહે છે.

ગાંધીએ પ્રયોગેલા સાધ્ય-સાધન-એકચતું રહસ્ય અહીં છતું થાય છે. ગાંધીને અભિપ્રેત સાધન (પ્રક્રિયા) પોતે જ સર્જનાત્મક હોઈને તે સાધ્યમાં મૂલ્યરૂપે રૂપાંતર પામે છે—ખરે, શુદ્ધ પ્રક્રિયા શુદ્ધ પરિણામને જન્મ આપે છે; અને સાચી બક્ષે છે.

૧૭-૨-૧૯૭૧

—ભોગીલાલ ગાંધી

મદદારીનું પ્રશ્નચીત્ર | રમેશ પારેખ

મારી જાતીના રાક્ષસમાં ચાલતું બનીને

એક ગોટગોટ પોરેલો નાચ છે

આવ સખી આવ... એને છછેડી નાખ

તારી મહુવરમાં મૂંઝતો રાગ છે

આંખોમાં કોઈ પાન ભીખાતું ઘેન હાથચાલાઈ જેટલું જ પોલું

વાહીનો ખેલ કોઈ ખાંધથી ઉતારે તો ખુલ્લા આકાશમયું બોલું

મારી પાસે એક જોખો ભરીને નયોં હું છું ને યીજેલી આગ છે

મુઠ્ઠી તો બોલું, એમાં સુકીડિયાં બેઠાં ડાળખી સિવાય બીજું શું છે?

કેવી કરીશું આ તે પટના ભાણું કે સખી તુંય તારાં આંસુઓ ન લૂછે

ખરી જતા સગપણની વચ્ચે ફેંકીને એમ કહેવામાં આવ્યું: આ બાગ છે

મારી જાતીના રાક્ષસમાં ચાલતું બનીને

એક ગોટગોટ પોરેલો નાચ છે

એક ગોટગોટ પોરેલો નાચ છે

નૂતન ૨૦૨૭ વર્ષ | સંદેશચામ રામ

નિઃશબ્દતાના નકશીદાર દારૂ પર

અર્ધજીવન ટકાવી કરી શકે તો

બહી આવતા વડોળને થીજતીને

દમટમટાં કોઝિયાની દીપશિખાને

સંકેતી અઘડળતી કરી સંકાપ

બોલું બોલું કરતી સિદ્ધાસન બનીથી

વીર વિક્રમની આંધુને સાચવી લેતી

સંવતના મરંજેની કિરણપવિત્ર પ્રભાવે

અને ત્યારે

આકાશની બીની વૃક્ષ પીધેલ તારકોની

ધરાના લીલા લાવણ પર બીજવર્ષા મેંસે

ઉલટીની આંખમાં રાત્રીએલા તારકમંડળ

આંખજુમાં જોએલા રામના સાચિયાને

સગમીને એચિતા પ્રગટ કરી દે

તેના અજવાસે દાન્તેના પે... લો દરજ

ગજકાતરને કેરાણે ચેલી

'શિવ શિવ' કરતા સીવવા મુઠિ!

૧. નેશનલ હાઈવે પર

નગરથી દૂર
નેશનલ હાઈવે પર એનું ઘર;
રાત.

રજીમેન્ટરે જતી
બખ્તરિયા ગાડીઓની
હાઈવે પર ક્તાર.

લશ્કરી વાહનોના
અધારપટ્ટીથી પ્રકાશમાં
સહેજ સળવળી
ગાઢ અધકારમાં ડૂબી
અખોલ બની જતો હાઈવે.

બખ્તરિયા ગાડીઓમાંના જવાનોની
અધકારવાંટી આકૃતિમાં
પરિચિત દેખા અપવા વસખતી
ધરની મેડીની બારી પર
ચિન્તાભરી અનિમિષ એ આંખ.

“મિયાહ” —

નિષ્ફળ ગયેશે સ્નિગ્ધ સંકેત,
પગની પાની પર, ચૂકું સ્પર્શ;
ફરીથી “મિયાહ” —

અધીર આદ્ર.

દેખા સરસી
લપેટાટી મીનીના
ચેતનભર્તા સ્પર્શને
આદ્ર કરતી
ગાઢ પરથી ટપકતી
અખો.

અધકારમાં વિલીન થતી
બખ્તરિયા ગાડીઓના ગળાડાટને
અખાત્રીજના લુવાળ જેવી

નિરવતાની ભરતીમાં

કુખાડતી મધરાત —

ને દેખા પર

અક્ષળ સંવેદનામાં બિડાતાં

મીનીનાં અંગળ પોપચાં પર

ભીતરવા મથતો

નિશ્ચિન્તતાનો વ્યાર.

૨. ડમરો

“માસ અલગેલા લાઈબ્રે

કે ચાલ્યા ચાકરી કે લોલ

ભાઈબંધ, ડમરો લેતા ભભો,

કે આગળ નહિ, મળે કે લોલ.

મારી અલગેલી વાણીમાં

કે ડમરો નેપળે કે લોલ.”

રજીમેન્ટરે જતી ટેંકોના

ખડખડાટ ને ધણધણાટ વચ્ચે

ગણગણતો હતો એક ટેંક પર

એક જવાન ડમરાનું ગીત.

લાધુંતું એને એ

એના છાત્રાલય પાસેના

સ્વપિલ્લ રસ્તા પરથી દર પરાંદે

પસાર થતા દૂધવાળાના

સુકત કંઈમાંથી.

કોઈ નવી જ સંવેદના સાથે

એના રોમરોમમાં આળે

રજીકરી શીંકુ હતું એ.

હાથવેંતમાં હતી

ગીતના બોલ સાથે યવાની પળ,

ને ડમરાની ફારમ

મધમઘી રહી હતી એના પ્રાણમાં

ત્યાં ધેરાર્થ ગઈ

આયમણી કિતિજ —

આંધી ? તીડ ? દિમ ?

પ્રલયની ઝળ ?—

પોંડી વેરાન નહિ યાચ—

નહિ યાચ ! નહિ યાચ !—

રડતાં નીકળી પાંચો એ

ધેરાતા આંસ સામે

બાથ બીડતો,

“દાસ્ત, અમેરો !”—

બોલી ઊઠ્યો સાંધી એનાં

હમરાના એનાં યુવનર્મી વિશેષ પાડતો

ને ધરતો એની આંખ સામે દૂરબીન.

ખીજ ન કાઢે

દુરમનની રાક્ષસી દેક પર

તૂટી પડ્યો એ

ને એક દેકના અંગાર પર

બિંડાતાં તેનાં નેણમાં

મધમધી ઊઠ્યો

મુકા મુકુલ,

અમેરો

૩. હુંદમન

સુકાન પરની

સુદઢ પકડતી જેમ

હાથમાં બંદૂક સાથે

એમેર સાવધ નજર નાખતો

મથી મથીને અહાં માંડતો

ખીજમાં આગળ વધી રહ્યો હતો

એક જવાન.

સહસા તેની નજર પડી

શત્રુદળના મણુવેરામાં

ચોડેક દૂર પડેલા એક સિનિક પર.

બરોબર નિશાન લઈ

જવાન આગળ વધ્યો.

નિશ્ચય હતો

બોંબ પડેલો સિનિક.

તેની પાંખેની

ને મણુવેરા પરના

હરી ગયેલા લાલગરબ પર

ચળકતાં હતો સૂર્યકિરણ.

બંદૂક પરની પકડ ટીલી થઈ,

સિનિકની બધ આંખ

ને ઉઘાડા મોં પર પડતાં

સૂર્યકિરણોથી એ દાઝવો,

સહસા તેના હાથ વધ્યો

પોતાના કોટના ખીસા તરફ

અકળ લાવથી

જોઈ રહ્યો એમાંના

રેશમી રૂબાદને.

જોઈ રહ્યો તે

કમળ ને કમળપત્રોથી ભરેલું

રમાલ પરનું સરોવર,

તેમાં પાણી ભરતી પનિદારીઓ,

તરતાં બતક,

તળાવમાં જિતરતું ધણું

ને ઊચતો સરજ.

જગાઈ ગઈ એની નજર

રમાલ પરના આશીર્વાચન પર;

હરિ તારો ભોમિયો, મારા લાલ.

સૂર્ય તરફ ખીજ કરી જવાન,

સિનિકના મોં પર, અથા પાયરતો ચૂકવું

હાંડી દીધું એને

રક્ષામંત્ર અંકિત રમાલથી,

ને કોંક અળવવો આખની માતાશી

હુંદમના અંગેલ વેદનાના સ્પર્શથી

તરખિત થઈ ઊઠેલી

એની સકળ સન્દેહના

પોટેલા સિનિક તરફ

ખીજ કરી જતી એની ડેડી પર

દોળાઈ રહી.

શ્રી ભગવાન ઉવાચ | ભૂપેશ અધ્યયન

—પછી ત્યાં બિમટયા ભલ્લુ જોઈને
સહુની આંખ મહોથી સાંખરેનું આલ ખરે છે
આંખ આલતે રવે—ખરે ને ફરી રવે ને ફરી ખરે
ને ફરી—

મહોથી

માત્ર રાખથી વારી ચસોચસ કાંમ નિજની,
અને પ્રવાહી રાખનો રેલો આં કંઈ નીક, લઈ ને
વીર, પૌરુષી, જોદાના પોટે પ્રસવેનું સ્વપ્ન,
અંધિનો રાખ બનીને,

ફરી એક ચીતાર, ધસે છે.

હે મહાકુળના દેવ, મહાના ધૂપસ્તંભપે લક્ષ જોડે,
શ્વતસમિધે હવિ ભક્ષવા હવે કડું આદવાન તમોને,
સ્વાહા!

સ્વાહા,.....

કુંજમહાનથી વાંસળીઓનાં પગલાં આલ્યાં?

સ્વાહા,

ઘોરપીચ્છા મુખની ઉપર

દંદાદલની પામરીઓનું તેજવલ્લભ પ્રગટેલું

(કો દી સ્વર્ણદારિકા તાત્ર બને તો

સ્વર્ણ બનાવે એનું,

તડકા જેવું) લાગ્યા?

ક્યાં છે?

અલશસ્ત્રથી ચમકેલા વાયુને જોઈને

એક પિંપલી—વૃક્ષ અપાતક લખાડે,

એનાં લીલાં પર્ણો પરથી ઓસણિદુઓ ખરે વૃક્ષપે

પવાયરગી ઉતરીપ પે ખરે,

સ્વાહા—ખરે કેશ પે—સ્વાહા-સ્વાહા—

ખરે કપોલે—સ્વાહા

સ્વાહા,—રમાન રંગના સૂરીર ઉપર પડે,

આંખમાં આંસુનો આલાસ બનીને અરે,

અને હથેળી મહોં ચૂંચલાં ઘોરપીચ્છનાં જિન

તાંતલા કપી કપી કોટે

સ્વાહા, સ્વાહા.

પ્રિય સખા ત્યાં નથી ધનંજય.

નથી પાંડવો, ધાર્તરાષ્ટ્ર પે નથી.

છતાં પે કુરુક્ષેત્રને કૃષ્ણ એકમે,

ધીરે ધીરે વધુ લખડતા છું એ પિંપલી

વૃક્ષ નીચેથી, કહે

હવે ક્યાંકથી અટવીએ ઝોટવીએ કરેતો,

ઝુજ જીતેલા સ્વર્ણ વિશ્વથી સાવ અભાવે,

કોક પારધી આવે,

મત્તા ચરણપદના હરિણ જાને કેમ કરીને એ સાંખિ?

ગાલ રહેતો રહેતો

ગાંડલે | હરિકૃષ્ણ પાઠક

‘જાગણ’ ઓકોશને ઘેરી વલ્લું

ધરે તમોડું એટલું ઓડું હતું.

વાત લખાયા ફરી એ પામવા—

સાચને પથ જુલું મોડું હતું!

આસ એવી આશથી આલ્યા ક્યાં:

હા મહોં, પે ક્યાંક તો મોડું હતું.

આખરે આકાશ તો વરસી પડ્યું;

અન ધરાનું સાવ ક્યાંક મોડું હતું!

વિસ્તારી કરેલી ક્ષિતિએએ કલું:

ક્યાં કલું આલું કલું ઓડું હતું.

[વિશ્વમાનવ]

આવતી કાલ | માધવ સમાવૃત્ત

આવતી કાલ

પડી છે અક્રમધ

મારા પટારામાં.

સિગરેટના ધુમાડ જેવી ફણો

આસમાં બળી બળીને

ભડી નામ છે.

પેખી હોઈ તો

પાછો ફરું માળામાં રાજ-સાજે

આંધમાં અણુ સર્જીને.

પણ જીવવાનું છે મારે

ફણોની આંધમાંથી ખરતા

સમયની અણુ અણીને.

પણ ફણોએ કયાં

બાધ્યા હશે માળા ?

કે સાધુ તો ચત્રતા બધા ?

કે પાની તો જડતા બધા ?

હા શબ્દો કવિ પાસે પાછા ફરે છે

સાજ પડ્યે,

આંધમાં નવો લખ સર્જીને.

સાજ ગમે ત્યારે પડે.

લખ ગમે ત્યારે જડે.

કાલની જરૂર ભાઈ,

ગમે ત્યારે પડે; એટલે જ

અક્રમધ.....

હા, ગઈ કાલ પાસે

ચોડાકે પગલાંની સચવાઈ રહી છે ઝાપ

અને આવતી કાલ તો—

મારા અસ્તિત્વની સમાનતામાં—

મારા સમગ્રમાં—

આંખમાં | મનસુખ વાવેલા

શબ્દના સમને હવે કયાં ફાટ્યું ?

જન્મની ફણ તો તમારી આંખમાં.

કોઈ દી સરજ આ તૂટી નામ તો ?

પાંપણોનો જન્મ ભમે છે આંખમાં.

પુત્ર પર આધાર કેનો તરફડે ?

મસીઆનાં તેજ જળાની આંખમાં !

આમ ને આમ જ બધા કયાં આંધશે ?

પાતળા રસ્તા નથી ન્યાં આંખમાં !

લીમડાની ઝાળોની લીલાશ કયાં ?

પાનખરનાં પાન મારી આંખમાં.

ભટ્ટનાયકની દૃષ્ટિએ

રસ અંગેનો અભિવ્યક્તિવાદ | તપસ્વી નાન્દી

ભટ્ટનાયકના રસનિષ્પત્તિ અંગેના વિચારોને ઉદ્દેશ્ય અભિનવશુભપાદાયક પોતાની અભિનવભારતીમાં અને ધ્વન્યાલોકોચનમાં કરે છે. આથી ભટ્ટનાયક તેમના પુરોગામી હતા એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. છતાં, ભટ્ટનાયકે પોતાનો મત “દર્શવર્તા” રસના અભિવ્યક્તિવાદની આલોચના કરેલી જોવા મળે છે તે સ્પષ્ટ રીતે આનંદવર્ધનને “નજરમાં રાખીને જ” હોવાની જોઈએ. ઉપર જણાવ્યું તેમ ભટ્ટનાયકનો મત અથવા તેમના મતનો સાર જેવો અભિનવે આપ્યો છે તેવો તેમના અનુગામીઓએ ગ્રીચો છે. તેથી જેવું નિરૂપણ અભિનવે કર્યું છે તેના ઉપરથી જ મગમટે કાવ્યપ્રકારમાં તથા હેમચંદ્રે વિવેકમાં નિરૂપ્યું છે. ભટ્ટનાયક વ્યંજનાવિરોધી હતા અને આનંદવર્ધન રસાપેક્ષા વ્યંજનાવાદના ખંડન માટે, અર્થાત્ ધ્વનિધ્વંસ માટે જ તેમણે હલ્લદર્પણ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો જે હાલ ઉપલબ્ધ નથી. તેમના વિચારો અત્યંત પ્રાગાદ્યિક હોઈ તેમનો સજ્જમાન ઉદ્દેશ્ય અભિનવ વ્યતેક જગ્યાએ કરે છે, તેથી રસનિષ્પત્તિ અંગેના તેમના મતવ્યની તોષ જેવી અભિનવે કરી છે તેવી મૂળમાં પણ દર્શો જ એમ માનીને આપણે ચાલીશું. ભટ્ટનાયક રસનિષ્પત્તિ અંગે ‘ભુક્તિવાદ’ આપે છે, જે અંગે પ્રસ્તુત લેખને દેઈ નિસબત નથી. પણ, પોતાના મતના સ્થાપન દરમ્યાન તેમણે રસના અભિવ્યક્તિવાદનું જે ખંડન કર્યું છે એ અંગે એક વિચાર આપવા અહીં પ્રેરણો છું.

ભટ્ટનાયકનો મત જે અભિનવે પોતાની અભિનવભારતીમાં ટાંક્યો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે વાંચવા મળે છે:—

“રસો ન પ્રતીયતે । નોત્પદ્યતે । નાભિવ્યજ્યતે । ... શક્તિરુપત્વેન પૂર્વં સ્થિતસ્ય પશ્ચાદભિવ્યક્તૌ વિષયા-જન્યતારતમ્યાપત્તિઃ । (Ns. G. O. S. Vol. I. p. 276, Edn. '56).

અર્થાત્ — રસ પ્રતીત થતો નથી. ઉત્પન્ન થતો નથી. અભિવ્યક્ત થતો નથી. શક્તિરુપે પૂર્વસ્થિત [રસની] પાછળથી [થતી] અભિવ્યક્તિમાં વિષયાજન્ય થી [= વિભાવાદિના અજન્યથી] તારતમ્યની આપત્તિ [આવર્ણ]. નોંધી નીચે મુજબ ભાષાંતર આપે છે—

Rasa is neither perceived (prati), nor produced (utpad), nor manifested (abhivyaj). ... If it is supposed that Rasa first preexists in a potential form (saktirupatvena) and is later manifested, then the determinants must necessarily illuminate it little by little.” (p. 43, 44, 45. Edn. '68).

લેખનમાં અભિનવે ભટ્ટનાયકનો મત સ્પષ્ટ ટાંક્યો નથી, ફક્ત તેમના ભાવકત્વ અને ભોજકત્વ વ્યાપારની ખંડાત્મક ચર્ચા જ કરી છે (જુઓ લેખન ધ્વન્યા. ૨, ૨. ઉપરનું).

મગમટે કાવ્યપ્રકારમાં અભિનવ ઉપર આધાર રાખીને ભટ્ટનાયકનો મત આપે છે તેમાં પણ ભટ્ટનાયકે

અભિવ્યક્તિવાદનો જે તિરસ્કાર કર્યો છે તેનો ઉદ્દેશ
નથી મુજબ વાંચી શકાય છે.

ન તત્ત્વસ્થેન નામનિવૃત્તત્વેન રસઃ પ્રતીયતે, નોત્પદતે
નામિવ્યજ્યતે. . . વ. (કા. પ્ર. ૫. ૯૦, ઝાઝાકર,
Edn. '21)

તેમાં ભટ્ટનાયક રસને કેમ અભિવ્યક્ત થયેલો માનતા
નથી તેનું કારણ દાંડવામાં નથી આવ્યું, જે આપણે
અભિનવભારતીમાં શકિતરૂપત્વેન પૂર્વ સ્થિતસ્વ. . .
વર્ણના વાંચીએ છીએ. જોકે 'ન નામિવ્યજ્યતે' એવા
શબ્દોને દીકાકારોએ ઉપયુક્ત રીતે સમજાવવાનો પ્રયાસ
કર્યો છે. જેમ કે, (જુઓ ઝાઝાકર (૫. ૯૧, તે જ) —
'નામિવ્યજ્યતે, ન વ્યજનવાદપ્રસાપતે। સિદ્ધસ્યૈવ

તત્ત્વમવાદિતિ શાયઃ।' રૂતિ વિચરણમ્।
અર્થાત્ ભાવ એ ધેયો કે એ. 'રસાભિવ્યક્તિ
વ્યજનથી થાય છે એમ માનવું હોય તો રસને
પૂર્વસિદ્ધ માનવા પડે, કારણ પૂર્વસિદ્ધ હોય તેને
વિશે જ અભિવ્યક્તિ મેળવે. કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની
દીકામાં શ્રીધર પણ ભટ્ટનાયકને પહેલા જ વાત
નેધે છે —

નામિવ્યક્તિઃ પુનર્વિષયમાનસ્યૈવ સ્થાયિનો ધ્વનિવાદિશિ-
[તિ]મુવગતા। . . . નામિવ્યક્તિપક્ષે વિષયાગ્નંતાર-
તત્ત્વાદયિ રસનીવૃત્તાભાવઃ। [p. 68, K. P. Edn.
with ઈવર's comm. '56 Calcutta.] અહીં
અભિનવભારતી શ્રીધરની નજરમાં હશે જ એ સ્પષ્ટ
થાય છે.

મોહિનિપદ્યંદ આ ઉપરના પોતાના ટીકામાં બંધાવે
છે કે: નામિવ્યજ્યતે। દીકાદિપ્રશ્નપરિચયસ્ય
પૂર્વસિદ્ધિવાધાવાન્। અથ શકિતરૂપતાડસિત ચેત્તવા
તદનિવ્યક્તી વિષયાગ્નંતરતત્ત્વાગ્રપ્રતિઃ સ્વાત્। (જુઓ
સંકેત, ૫. ૪૬, આનંદાશ્રમ Edn. '21). અહીં
ભટ્ટનાયક રસાભિવ્યક્તિનો, વિશેષ રસની કોઈ પણ
સ્વરૂપે પૂર્વસ્થિતિના અનુમધાનમાં કરતા હોય એમ
સમજૂતી આપાઈ છે. અહીં પણ અભિનવભારતી
મોહિનિપદ્યંદની નજરમાં છે જ. એનું જ સોમેશ્વરના
સંકેતમાં પણ નોંધી શકારો. જેમ કે — નામિવ્યજ્યત

ઈતિ। શકિતરૂપસ્ય હિ કુંઠાસ્ય પૂર્વ સ્થિતસ્ય પથાદ-
મિવ્યક્તી વિષયાગ્નંતરતત્ત્વાગ્રપ્રતિઃ સ્વાત્। (જુઓ,
૫. ૪૪, Edn. '59, રાજરશ્મિ આરૂતિ) પ્રદીપકાર
પણ તેમ જ સમજાવે છે — ન નામાનિવ્યક્તત્વેન
વ્યજ્યતે। . . . અન્યે સિદ્ધસ્યૈવ વ્યજ્યત્વાત્ રસસ્ય
નાસિદ્ધિત્વાત્।, સર્વેધામેવામિવ્યક્તિપ્રસંગાન્ચ। (જુઓ
પ્રદીપ, ૫. ૬૬, નિ. સા. આરૂતિ '33) અર્થાત્
રસ પૂર્વસિદ્ધ હોય તો જ નામ યથા શકે. રસ તો
વિલાવાદિની પૂર્વે અસિદ્ધ છે. અને વળી બધાને
વિશે અભિવ્યક્તિ માનવી પડે હેમચંદ્ર (વિવેક,
૫. ૯૬, Edn. '38)માં પણ ભટ્ટનાયકના મતનું
ઉપર મુજબનું જ નિરૂપણ છે.

આમ આ બધાં અવતરણોના અભ્યાસ ઉપરથી
નિષ્કપ્ત એ તારવી શકાય કે ભટ્ટનાયક રસને
અભિવ્યક્ત થતો સ્વીકારતા નથી એ માટે તેમની
હીંસ એ હોઈ શકે કે રસ કોઈ પણ સ્વરૂપે
પૂર્વસિદ્ધ નથી માટે અભિવ્યક્ત થઈ શકે નહિ,
પરો હોય તો પ્રદીપથી અભિવ્યક્ત થાય, ધડો
ધડાને સ્વરૂપે હોય જ નહિ તો તેની પ્રકાશ
પડે અભિવ્યક્તિ શી રીતે થાય? વળી રસ સૂક્ષ્મ
સ્વરૂપે, અર્થાત્ સ્થાપી સ્વરૂપે અર્થાત્ શક્તિસ્વરૂપે,
પૂર્વસિદ્ધ હોય તો તેની અભિવ્યક્તિમાં વિલાવાદિના
અજ્ઞાનથી તારતમ્યોપ આવે. આવી સમજૂતી
નોંધીએ ૫. ૪૫ની પાદપીપ નં ૧ માં સરસ આપી
છે. મીમાંસકોના સ્ફોટવિરોધમાં આવી જ હીંસ
જોવા મળે છે તે એમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આપણે અહીં જે વિગત વિચારવાની છે તે એ
છે કે ભટ્ટનાયકના વિચારમાં કયાંય હોય અથવા દીલી
હી છે કે કેમ?

ઉપર સ્પષ્ટ થયું તેમ તેઓ રસને કાં તો ધટાદિની
પ્રકાર પૂર્વસિદ્ધ માને છે, અથવા એને શક્તિસ્વરૂપે
રહેલો અને પછી આવિર્ભાવ પામતો માને છે, હવે
રસ પૂર્વસિદ્ધ તો છે નહિ. નાટક જોતાં પહેલાં રસ
પાડો નથી. વળી શક્તિસ્વરૂપે પૂર્વસિદ્ધ હોય તો
પણ તારતમ્યાપતિ આવે જ. આ ભટ્ટનાયકની વાત

પણ જ તકેશુદ્ધ છે. અને છતાં તેમનાં જે દોષ રહી ગયો છે, તે તેમના તકેશુ નથી પણ રસ અંગેના તેમના ખ્યાલમાં છે એવું માન્ય મતવ્ય છે. રસાભિવ્યક્તિનો એમણે જે ખ્યાલ બાંધ્યો છે તે આનંદવર્ધનને આપેલા વિચારો ઉપર આધારિત છે એ નિર્વિવાદ છે. આનંદવર્ધનને પોતાના ધ્વનિસિદ્ધાન્તને સાધાર પુરવાર કરવા અનેક સ્થળોએ એમ કહ્યું છે કે અમારો આ ધ્વનિવ્યંજનો વાદ વૈયાકરણોના ર્ફેટ સિદ્ધાન્ત ઉપર આધારિત છે.

આથી જ, સ્વાભાવિક રીતે જે દલીલો ર્ફેટ-સિદ્ધાન્તના ખંડનમાં ચાલી શકે તે સંબંધી રસાભિવ્યક્તિના ખંડનમાં પણ ચાલી શકે જ. ભટ્ટનાયકે પણ એ જ ચાલાકી વાપરી છે. તેમણે પણ મીમાંસકોની એ જ દલીલો અભિવ્યક્તિવાદ સામે ધરી દીધી છે! પણ દુર્ભાગ્યે કાચાં તેઓ જેટલું જાને છે તેટલું સરળ નથી. રસાભિવ્યક્તિ સમજાવવા આનંદવર્ધન ર્ફેટની અભિવ્યક્તિનો આધાર લે છે એ વાત સાચી. પણ તેથી કરીને રસનો સ્વભાવ પણ ર્ફેટના સ્વભાવથી અભિન જ, એવું કહિત થતું નથી. આ બંને વચ્ચે સમાતરતા ફક્ત અભિવ્યંજનની પ્રક્રિયા પૂરતી જ મર્યાદિત માનવાની. અભિવ્યક્તિ થતી વિગતમાં તો સ્વભાવભેદ છે જ. જેમ કે, ર્ફેટને પૂર્વસિદ્ધ મનાયો છે, પણ રસને પૂર્વસિદ્ધ લેખવાનું કયાંય આનંદવર્ધનમાં શોધ્યું જરૂર નથી! ર્ફેટાભિવ્યક્તિ અને રસાભિવ્યક્તિ વચ્ચે સામ્ય ફક્ત અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા પૂરતું જ. પણ આખીય અભિવ્યક્તિની વિગત બંનેમાં એકરૂપ નથી જ. આલંકારિકોની અભિવ્યક્તિ (suggestion) એ વૈયાકરણોની અભિવ્યક્તિ (manifestation) સાથે ફક્ત પ્રક્રિયાશામાં જ સામ્ય ધરાવે છે. એ બંને વચ્ચે સંજોગપણ સામ્ય અર્થવા એકરૂપતા નથી જ. જેવી રીતે ર્ફેટની અભિવ્યક્તિ, તેવી રીતે વ્યંજની અભિવ્યક્તિ — એ વાત સાચી. પણ જેવો ર્ફેટ તેવું જ વ્યંજ; એમ માનવું એ દુરાગ્રહ! પ્રક્રિયાગત સામ્ય પાછળ

તે સમાપ્ત, તેથી વિશેષ એવું તે સાદસ, જે ભટ્ટનાયકે અનનિર્મીલિત્વા જેટી લે છે. ભટ્ટનાયકે રસના સ્વભાવને ર્ફેટનો સ્વભાવથી અભિન માન્યો તેમાં આ ગરબ ભ્રમી યશી વાસ્તવમાં વ્યંજનાવાદીઓનો રસ તો — અભિનંવના અને મમ્મટના શબ્દોમાં “તાત્કાલિક” એવું છે. રસ વિલાવાદિની સ્થિતિની એક ક્ષણ પણ પહેલાં કે પછી કયાંય અનુભવાતો નથી જ. એ તો વિમાવાદિનીવિભાવધિ છે! જ્યારે ર્ફેટ અતીદિ સનાતન છે.

વાસ્તવમાં આ વ્યંજનાવાદીઓ ભારે ચાલાક છે. વૈયાકરણોને મોટા ભાગે એમના આધારે જેટલું મળે તેટલું લઈ લેવું અને ચોખ્ખા સમયે તેમની મશકરી પણ કરી લેવી એવી નીતિ તેઓ ધરાવે છે. કારણ પ્રથમે હિ વિદ્વાસઃ એવા વૈયાકરણોનો જ આકર્ષકરો ઉદ્દેશ્ય કરીને આનંદવર્ધન કયાં નથી કહેતા કે આ ધ્વનિતત્ત્વ એ કાંઈ સ્વદાર્પણસન્નજ્ઞાનમાત્રેયે જ ન વેચતે — એ તો કાવ્યાધર્મ તત્ત્વજ્ઞો જ પામી શકે!

આથી ભટ્ટનાયકે જ્યારે અભિવ્યક્તિવાદનો સામનો કરવા જવાર પડે છે ત્યારે એમના ખ્યાલથી પણ વધારે લપસણી ભૂમિ ઉપર તેઓ પદાપચ્છ કરી રહ્યા છે એ ભૂલી જાય છે. રસાભિવ્યક્તિ ને ર્ફેટાભિવ્યક્તિની માફક “હોય” તો ર્ફેટસ્વભાવ એ જ રસસ્વભાવ એવું માનીને તેઓ ચાલે છે, એમાં એક મોટી તાત્ત્વિક ભૂલ કરી બેસે છે. અભિવ્યક્તિવાદીઓને તો રસના સ્વભાવ વિષે જરાય ભ્રમ નથી, અને કોઈ કચારેય કાંઈ ઘેરી મુશ્કેલી ઉઠાવે તો, “અમારો રસ તો મલૌકિક છે” એવું કંઈ પેટે કહી દે છે!

ભટ્ટનાયકની વિચારસરણીમાં રહેલી તાત્ત્વિક ભૂલ જેવી અને સૂઝી તેવી નિદેશી છે. આ અંગે સૌ વિદ્વાનોનાં મતંત્રો હું આવકારું છું.

પક્ષની વચ્ચે વજ્ર | અબૂ સઈદ એયૂબ

"The truth is cruel, but it can be loved, and it makes free those who have loved it."

["સત્ય નિર્ધમ છે, પણ એના ઉપર પ્રેમ કરી શકાય છે, અને જેઓ એના ઉપર પ્રેમ કરે છે તેઓને એ મુક્ત કરે છે.]

‘અરૂપરતન’ની એક નાની સરખી ભૂમિકા લખીને રવીન્દ્રનાથે જણાવ્યું છે: “આ નાટકમાં એ જ વર્ણવવાનું છે.” તેમ છતાં વર્ણવવાનું છે કે કેમ એ વિશે ખતભેદને અવકાશ રહે છે. ઉકેલતાં મુરડેલી પડે એવા કાંઈ લંબાણના પાક વિશે ખતભેદ થાય અને લખનાર પોતે પ્રયત્નગ્રાસ્ત ત્યાં આવી પહોંચે એટલે પછી પ્રશ્ન રહેતો નથી. શું લખ્યું છે એ જાણતો તે જ કહે તે જ છેવટનું ગણાય છે. પરંતુ ઉકેલતાં મુરડેલી પડે એવા હસ્તકોષની સાથે સમજવામાં મુરડેલી પડે એવી કલાકૃતિને સરખાવી ન શકાય. નાટ્યરચના પૂરી થતાં જ નાટ્યકાર પશું તેનો એક વાચક કે દર્શક માત્ર જાની જાય છે. તે સહૃદય પાઠક હોય છે એમાં શંકા નથી; પણ એટલું જ. અથવા એટલું પણ નહિ. કારણ, પોતાના રચેલા નાટકની સમજૂતી આપવામાં ખુદ રચનારની જલ થવાનો શંકાવ ખીજા સહૃદય વાચકોના કરતાં જણે કંઈ વધુ જ હોય છે. “એકે પોતાની રચના વિશે લેખકનાં મનમાં ઘણી વાર અસંતોષ મત હોય છે તેમ છતાં તે મત જલકરેલા કોઈ શબ્દે એવાં ઇતિહાસમાં અનેક પ્રમાણ છે” — એમ રવીન્દ્રનાથે જ ‘પરંપરા’માં કહ્યું છે. ઇતિહાસને કેટલાં વગર પણ એટલું કહી શકાય એમ છે. રચના પહેલાં નાટકકારના મનમાં જરૂર એક અરપટ બાર: વાગાવી પ્રજાસી દ્વારા

પ્રગટ થવાનો માર્ગ શોધતો હતો — ઉપાખ્યાન, ચરિત્ર અને મંવાદના માધ્યમથી. પરંતુ માધ્યમ-માત્રના સ્વભાવમાં ઠીક ઠીક દુર્વિનય અને દુનિમતા હોય છે. કલાકાર તેને વશમાં લેવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે પણ તેને પૂરેપૂરી સફળતા મળતી નથી. “Between the conception and the reality/Falls the shadow” [કલ્પના અને વસ્તુની વચ્ચે છાયા પડે છે.] એ કાળી છાયાનું અસ્તિત્વ કલાકારના આત્મવિશ્વાસને ખાટું હાનિકાર હોય છે એટલે એ તેની નજરે પડવા છતાં જાણે પડી જ નથી હોતી. પરિણામે પોતાના રચેલા નાટકની સમજૂતી આપતી વખતે કલમના અને કિનારાના સત્ય વચ્ચે ગોટાળો થવાનો સંભવ નકારી શકાય એમ નથી. તેમ છતાં વાચક તરીકે આપણે વિચાર કરવાનો છે તે આ કિનારાના સત્યનો જ. એ જ નાટક. પેલા કિનારાનું સત્ય જીવનચરિત્રકારના ક્ષેત્રમાં પડે છે, વિવેચકને મન તેનું મહત્ત્વ ખૂબ મર્યાદિત હોય છે.

પરંતુ આટલું બધું લંબાણ કરવાની રીત જરૂર છે. ભૂમિકામાં રવીન્દ્રનાથે જે કહ્યું છે તે જ. ‘અરૂપરતન’માં વર્ણવવાનું છે, એમ માની લઈએ તોયે આપણે એમ માનવાને બંધાયેલા નથી કે ‘રાજન’માં પણ તે જ વર્ણવવાનું છે. આ એટલા માટે કહેવું પડે છે કે એકથી વધુ

ત્યાર પછી ધીર પગસે અનેક બાધાવિપત્તિ અને વ્યર્થતાને પાર કરીને તેનામાં સમાવબોધ, કલ્યાણ-બોધ, વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને રૂપની તૃપ્તિ પ્રગટ્યાં સોકેટીસ અને છુદ્ધ, ઈર્ષ્ય અને મદ્દમદ, શેષસ્થિર અને માર્મકલ એન્જેલો, માકસ અને આન્ડરટાઈન જન્મ્યા. આપણી સામે કેટલા બધા અંધારા અને આડ-ટેકરાવાળા માર્ગો પ્રકાશિત અને સુચમ બન્યા છે, કેટલીય સ્વભાગ અસંલગ્નિત લાગતી વાનો (જેમ કે દારિદ્ર્યનો અંત, અને રોગોથી મુક્તિ) સુખલગ્નિત બની ગઈ છે, માણસનું તેમ જ પ્રાણીમાનસું અસ્તિત્વ જ એક કદમી ન શકાય એટલી બધી અસંલગ્નિત વસ્તુ છે. કંઈ કેટલીયે સામગ્રી અને પરિસ્થિતિ અમુક જ ગુણ, માત્રા, સ્થાન અને કાળમાં બેગી થાય એ એને માટે આવશ્યક છે. અંત છતાં એ બધું જ આ પૃથ્વીના મારી, જળ, વાયુ અને વિદ્યુતમાં, આ સપાના પ્રકાશમાં અને તાપમાં મોજૂદ છે. પૂરું વૈજ્ઞાનિક સત્ય ન હોવા છતાં તેની ખૂબ નજીક પહોંચે એવું (જાણે વૈજ્ઞાનિક સત્યનું અંતર્નિહિત ઇચ્છિત) એ છે કે, માણસને જન્મ આપણે અને તેનું લાક્ષણ કરવું એ જ આખી પ્રકૃતિના, આખા નક્ષત્ર-લોક અને સૌરમંડળના પૂર્વ-ઘટિલાસનું લક્ષ્ય છે. એ જ વાત રવીન્દ્રનાથે રાજના મુખમાં પૂરી છે સુદ-રાનાને ઉદ્દેશીને : “હું જ્યેષ્ઠ શકું છું કે જાણે અનંત આકાશનો અધિકાર મારા આનંદના અક્ષરપ્રણીતી ધૂમતો ધૂમતો કેટલાય નક્ષત્રોનું તેજ ખેંચી લાવીને એક જગ્યાએ રૂપ ધારણ કરીને જીએ છે. તેમાં કેટલાય યુગોનું ધ્યાન, કેટલાય આકાશનો આવેશ, કેટકેટલી ઝંતુઓનો ઉપહાર ભરેલાં છે.” (૭૭) કવિ ને “શીળતા ભાવાવેશથી ગાઈ જો—“આકાશે દુષ્કંઠે પ્રેમ બિલામ ઓ કે” (આકાશમાં કેણુ બને હાથે પ્રેમ લુટાવતો નય છે.)—તો એ ઉચ્ચવાસ લગારે અસંગત લાગતો નથી.

પરંતુ સાથેસાથ એ પણ કહેવું પડે કે બને દાથે સુધાની સાથે મરલ પણ વરસાવે છે તે અતિ નિષ્કુર ભયંકર પ્રેમી, તે સુદર્શનાના અંદરનીય કાળો રાત્રી જેમની પતાકામાં પંચરૂઢની વચ્ચે વજ

ચીતરેલું છે. તેમના જ આદેશથી સમુદ્રમાં બીપણ તોફાન ભગે છે, તીર્થયાત્રીઓનું વહાણ રૂંધી નપ છે, સાતસો-આડેસો નિરુપાય સ્વીપુરુષો બાળકો અને વૃદ્ધો અસહાય ચંક્રમુથી થાસ રૂધાર્ધને પ્રાણુ યુગાવે છે. સમાચાર મળતાં જ તરુણ કવિ વિદ્વજ થઈ નય છે, તેમની નજર આગળ જગદ્વ્યાપી એક પ્રાણુહીન મતતાની મૂર્તિ ખડી થાય છે— “ના જાને પરેર વ્યથા ના જાને આપત.”—કેટ-કેટલાં દુષ્કાળ અને રેલ અને સુદો આવે છે, એ બધાને હાંકી દે છે પ્રથમ મહાસુદની ભયંકર ધટનાઓ. માણસનો આત્મસ્વર બોવાઈ નપ છે “ચૌદિકેર ચિરતીરવતા”માં. એ જ માણસનું ભાગ્ય છે, હુમન કંઈશન છે. કમે કમે દુઃખના ગગનચુખી વિરાટ સ્વરૂપ સાથે રવીન્દ્રનાથ સુપરિચિત થઈ નપ છે, પરંતુ તે પહેલાં જ હાકુરદાને એનો પરિચય થઈ ગયેલો હતો. અર્થાત્ જીર્મિ કવિ રવીન્દ્રનાથના પહેલાં જ નાટ્યકાર રવીન્દ્રનાથને અમંગલના વ્યાપક અસ્તિત્વનો મોં મોં અનુભવ થઈ ચૂક્યા હતા.

‘માનસીમાંની’ ‘સિંધુતરંગ’ કવિતા લખતી વખતે રવીન્દ્રનાથ આવા મોટા માઠા સમાચાર સાંજળીને દિગ્મુહ બની ગયા હતા, તેમને સમજાતું નહોતું કે પ્રિયરની દયા અને નિર્દયતા બોડાબોડ શી રીતે રહી શકે છે. કેઈ વાર થતું કે જગવાને કચાં છે જ નહિ, ચારેકોર ફક્ત “જગનો વિલાસ” છે, કેઈ વાર સંદેહ જાગતો જાણે માણસના ભાગ્ય સાથે એ સમાન શક્તિશાળી દેવતા-જુગાર ખેડે છે. ‘નૈવેદ્ય’ જ નહિ, ‘જલાકા’ રચાર્થ ત્યારે પણ કવિ એમ વિચારવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે માણસનું દુઃખ માણસના પાપની સજા છે, પરંતુ એક જણના પાપે બીજાને સજા શા માટે થાય—એવો પ્રશ્ન મનમાં ભગે છે. જેઓ યુદ્ધ મચાવે છે તેઓ કંઈ પણ ભાગે સુદનો માર ખાતા નથી, માર ખાઈને મરે છે લાખો નિરપરાધ નરનારી. એના જવાબ રૂપે તેઓ વિચારે છે—માણસ બધા એક જ ગણાવ. સમાજદેહનો એક ભાગમાં વિપ-સંચાર થાય તો બીજા ભાગમાં, કદાચ આખા દેહમાં ફેલા નીકળવાના જ, એને

દુઃસહ, પંગણા પેદા કરવાના જ — એમ તો બની જ શકે, પરંતુ એ ઉત્તર સંતોષજનક નથી: રવીન્દ્રનાથને પોતાને પણ અંતે એનાથી સંતોષ થયો નહોતો. હું ભણું છું ત્યાં સુધી, રવીન્દ્રનાથ કદી પણ આ જન્મનાં દુઃખ અને અપમાનને ગયા જન્મનાં પાપનું ફળ માની ઉઠારી દેતા નહોતા, અથવા એક કાળનાં બધાં દુઃખોનું લેણું પછીના કાળના મળવક સુખોપભોગથી બાજસિક્કે વસણ થઈ જાય છે, એવા પોષક વિશ્વાસથી પણ તેઓ, આશાસન મેળવતા નહોતા. દુઃખ વળકઠિન સત્ય છે, અને તેનો કોઈ સહેલો ધર્મતાત્વિક ખુલાસો આપી શકાય એમ નથી.

તેમ છતાં કાકુરદાનું ચિત્ત અવિચ્છિન્ન છે, એટલું જ નહિ પ્રકુલ છે. પોતાના કુર્ભાગને તે કુર્ભાગ જ માનતો નથી; પારકાના કુર્ભાગને પણ મૂંઝે મોટે સહન કરતાં તે સીખેલો છે. એથી એને વ્યથા થતી નથી એવું નથી, પરંતુ જેમ પોતાની વ્યથા સાથે તેમ જ સમન્વયા સાથે પણ સમાધાન કરી લેવાને તેણે મનને તૈયાર કરેલું છે. પોતાના દુઃખને ઈશ્વરપ્રસિદ્ધિના અથવા સત્યોપલબ્ધિનો ઉપાય માની શકાય. પરંતુ વિધવા પાડોશજીનો એકનો એક દોકરો જ્યારે કંઈક રોગની ધંધણીથી તરફસો હોય ત્યારે તેને, લીધે ઈશ્વરની પ્રેમકુણામય અથવા જગત્કલ્યાણકર મૂર્તિ મારી નજરમાં ઝાંખી પડી જાય છે, પણ કાકુરદા એમ વિચારે છે કે વ્યથા તો બધી જ મિત્રની આપેલી છે, અને મિત્રને મિત્રને સહી ન લઈ શકે તો એ મિત્રતા યાત્રી? મીતાની પ્રાર્થનાએ એને મોટે સહેજ પરિવર્તિત અને પરિવર્ષિત રૂપ ધારણ કર્યું છે — પિતા જેમ પુત્રને, સખા જેમ સખાને, પ્રેમી જેમ પ્રિયને સહી લે છે, તેમ હે અદૃશ બંધુ, તું મને સહી લે, અને હું પણ તને સહી લઈ શકું એમ કર. નાટકમાં રાગ વારંવાર સુદર્શનને પૂછે છે — મને સહન કરી શકશે ને? અથવા તેને ગળાવે; છે — તું સહન નહિ કરી શકે, ભગવાનને સહી લેવા પડશે, એવું કહેનાર ભગવદ્ભક્ત કવિ

રવીન્દ્રનાથ છે. પ્રેમભક્તિનો એ એક આશર્થજનક અવિલાંબ છે. પણ કોઈએ એની બોદાયેયની જ્યેષ્ઠમી કે વૌલેતરની આચરની સાથે સરખામણી ન કરવી. ભક્તિના રંગપટના બધા જ રંગો એટલું જ નહિ, જાંબુડિયા-પારના (અદ્વા-વાયોવેટ) અનુમાનથી જણાતા રંગો પણ રવીન્દ્રકાવ્યમાં એવા મળશે, પરંતુ કૌસ્મિક આચરનીને એકે રંગ નહિ મળે.

સુદર્શનની સાથે આપણું તાદાત્મ્ય સંધાર્ષ જાય છે પ્રથમ દર્શને જ અથવા પ્રથમ શ્રવણે જ્યારે અધારા યોરડાની અંદરથી આપણે તેનો વ્યાકુળ કંકે સાંભળીએ છીએ — “દીવો, દીવો કયા છે? આ યોરડામાં મું એક દિવસ પણ દીવો નહિ સળગે?” માણસ સદાનો પ્રકાશનો તરંગો છે; તે અંધકારનો જીવ નથી. જેને પ્રકાશમાં ન પામ્યો, તેને મું સાથેસાથ પામ્યો છે ખરો — એ આશંકા તેના મનને અસ્વસ્થ બતાવશે જ. પાછળથી એક દિવસ રવીન્દ્રનાથ આવાતા છે: “આમાર જીવને તોમાર આસન/ગલીર અંધકાર.” પરંતુ તે ગીતમાં તૂમિ અને સાર્થકતાનો સૂર સંભળાવાનો છે. કારણ, તેમના જીવનમાં જેવું આસન છે તેમને તેઓ એ પહેલાં જ પ્રકૃતિના રૂપ, રંગ, ગંધ અને ગીતમાં પામી ચૂક્યા છે; તેમણે જેવું છે

... જેવાય માટિ એજે

કરછે ચાપા ચાપ,

પાથર બેજે કાટછે જેવાય પથ

ખાટછે બારો માસ.

[ચિહ્નો જ્યાં ગદી ભાંગેને ખેડ કરી રહ્યા છે, મજૂરો જ્યાં પથ્થર ફેંકીને રસ્તો બનાવી રહ્યા છે, બારે માસ મહેનત મજૂરી કરે છે.]

બધે જ જેઓ હલ્લ દરી લે છે, બધાની નજર અદાર ગલીર અંધકારમાં તેમને પામવાથી પ્રાપ્તિ વધુ પરિપૂર્ણ બને છે. પરંતુ સુદર્શનએ તો પોતાના રાગને કદી જ પ્રકાશમાં ભેળો નહોતો, લોકસમાજમાં ભેળો નહોતો. એટલે તેની વ્યાકુળતા આપણને પણ વ્યાકુળ બતાવી દે છે; તેની પ્રાર્થનામાં આપણી પ્રાર્થના ભળી જાય છે.

છેવટે સુદર્શનાની મનઃકામના પૂરી થઈ. પણ
શું એને પૂછતા કહેવાય? તેનું દુઃખ તરુણ હતું,
અંચલ હતું, અંધીરું હતું; બની ગયું પ્રૌઢ, સુરિયર
અને ચિરસ્થાયી. સુદર્શના અંધીરી બની ગઈ હતી
પરમ સુંદરને દિવસના પ્રકાશમાં જોવાને; જોવા
પાળી પરમ ભયંકરને. અત્યાર સુધીમાં, ખેતક,
પથ્થરની દીવાલ સાથે માથું પછાડી પછાડી તેના
પ્રેમ કમિન બની ગયો છે, સર્વસદ થઈ ગયો છે.
અર્ધ જ તેણે સ્વીકારી લીધું હસતે મોઢે ન હોય તોયે
ખુશી મને. પરંતુ તે ખુશીમાં શું અવસાદ અને વિપાદ
ભવેલા નહોતા? છેલ્લો પડો પડ્યાની સહેજ જ
પહેલાં સુદર્શના ત્યારે બધો અધઃકાર પૂર્ણ થઈ ગયેલો
અવાજે ખેલી કહે છે — “મારા અધકારના પ્રભુને,
મારા નિષ્કરને, મારા ભયાનકને પ્રણામ કરી લઉં”
(૧૬૪) — ત્યારે તે આત્મનિવેદનનો પાથો આપણા
અંતરમાં પથુ નામે છે. તેમ છતાં તેના એ ગંભીર
પ્રજ્ઞાત કંઠસ્વરમાં આપણે જેનું હૃદય બળી ગયું છે
એવી પેલી પ્રૌઢતાનો સ્પર્શ સાંભળવા પામીએ છીએ,
જેનો મહાર પ્રકાશ બીજા એક મહાકવિના
નાટકમાં બહુ સમય પહેલાં જ આપણે પામ્યા હતા :

Men must endure

Their going hence, even as
their coming hither :

Ripeness is all.

[માણસોએ અહીંથી થઈ પ્રસ્થાન સહી લેવું જોઈએ,
જેમ અહીં થઈ આગમન સહી લે છે તેમ — પક્વતા એ
જ સર્વસ્વ છે.]

પરંતુ પડો પડ્યાની વાત અત્યારે નહિ. ચળને
નજર જોવાના જે આમહે સુદર્શનાને વ્યાકુળ કરી
મૂકી હતી. તે આપણા મનમાં કદાચ પ્રજ્ઞાત રૂપમાં
પ્રકટાઈ જશે — આ અંધારા ઓરડાના અદરશ પ્રેમી
શું દિવસના પ્રકાશમાં જગત્સંસારની વચ્ચે પથુ પ્રેમી
રૂપે જ દેખા દેશે કે પછી ત્યાં તેનું રૂપ શુદ્ધ દેશે ?
તેના પ્રેમકલાણ્વય રૂપની વાત આપણે સાધુક્રોધને
મુખે સાંભળી છે, ધર્મશાસ્ત્રમાં વાંચી છે. એ વાત
શું સાચી છે ?

તોમાર પ્રભુશ્રીએ કુએ કુએ મારે ભાગિયા
જગતે જગતે ફિરિતેઈલ કિ જગિયા,
એ-કિ સત્ય ?

[તારો પ્રભુશ્રી કુએ કુએ મારે મઠે જગતે જગતે જગતે
ચલેને કરતા હતા — એ શું સાચું છે ?]

સુદર્શનાની સાથે આપણે પથુ અશ્રુજ બની
જઈએ છીએ, આત્માભિમાનને પહેંકવા દઈએ
છીએ, એમ વિચારીએ છીએ કે હા, એ વાત જ
તદન સાચી છે, બીજી બધી માયા અને ઝંઝવાનો
બળ છે. તરસ્યા રણનો મુસાફર જેમ દુરથી અગતી
રેતી ઉપર આસપાસના ટેકરાઓની ઝાયા જોઈને
ધારી લે છે કે આ રહ્યું પાણી. લાંદ પછી તે જેમ
જેમ દોડે છે તેમ તેમ પાણી દૂર ભાગી જાય છે.
આખરે પ્રાન્ત ક્યાન્ત થઈને બળખળતી રેતી ઉપર
ઢળી પડે છે ત્યારે તેને સમજાય છે કે પૃથ્વી ઉપર
પાણી છે, પણ ઝંઝવાં પથુ છે, તરસ છીપે છે, તો
તરસથી છાતી ફાટી જતાં મરી પથુ જનું પડે છે.
નિયમનું રાજ્ય આરે કંદર ફેલાયલું છે : નિયમ ખૂબ
સક્ષમ છે પણ હૃદયહીન છે. સુદર્શના પથુ એ વાત
સમજશે, આપણે પથુ તેની સાથે સાથે સમજીશું.

અથવા આગળથી જ સમજીએ છીએ. જરૂર
આગળથી સમજીએ છીએ, કારણ, આપણે કંઈ
સુખસંભોગમાં અપરિમિત ઐશ્વર્યમાં ઊઠેલી રાજ-
મહિથી ઘોડા જ છીએ ? જેમ આપણે પહેલેથી જ
ભણીએ છીએ કે માખણના પૂતળા જેવા રૂપવાન
રાજવેશધારી સુવર્ણ ખરો રાજ નથી. તેમ છતાં
રૂપના નશાથી મતવાલી બનેલી પ્રેમિકા કુલાવામાં
પડે એ સ્વાભાવિક લાલે છે, કમળના પાંદડામાં દૂધ
મેણકે છે એ સુંદર વાણી લાગે છે. ત્યાર પછી તરત
જ સુદર્શનાના માથા ઉપર અચાનક ઉપરાઉપરી
એ પ્રચંડ આપાતો આવી પડ્યા. તેને ખબર પડી
કે જે સુંદર છે તે તેના રાજ નથી; અને તેના રાજ
દેખાવમાં અત્યંત ભયંકર છે. તે ભયાનક રૂપ જોવા
માટે રાજમહેલ અને તેની આસપાસ બધે વિરાટ
લખખળતી અગ્નિચીમની જરૂર હતી ચોખ્ખું પટ-
સૂત્રિકા રચવા માટે. અથવા એ ભાગ્યનો પરિવાસ

પણ હોય. સુદર્શનાએ ઓરડામાં દીવા પેટાવવા બંધાયું હતું, ત્યાં મહેલમાં અને બહાર આમ સગળી બિડી. આ રીતે આપણી પ્રાર્થના આપાત જનીને પાછી આવે છે.

સુદર્શના ભય પામી મર્ષી રાગનું લાગાનક રૂપ તેને અસહ્ય લાગ્યું. સાધોસાય તેને જાગર પડી કે સુવર્ણ નકોમો માણસ છે એમ જાણવા છતાં વેળું મનોહર રૂપ તે જુદી ચકતી નથી. તે પોતાને અપવિત્ર માનવા લાગી, રાગ પાસે તેણે સળ માગી; પરંતુ રાગ તેને કોઈ જાતની પ્રમદ સગ કરવા માગતા નથી. લાગી જવા તૈયાર થતાં રાગને ઉદાસીનલાવે તેને કહ્યું—જા, જવાય તેટલે દૂર જા. આ ઉદાસીનતા એ જ લાચકેર સર્વ છે. પિયરમા નર્મને પણ એ આશામાં ને આશામાં પ્રહર વિતાવવા લાગી—ક્યારે રાગ તેને પાછી લઈ જવાને માટે આવે. બેઠક, રાગ આવ્યા તેને નથી એક આશતમાંથી ઉગારવા માટે; પરંતુ ઉચ્ચરવાનું કામ પૂરું થતાં જ તેના તરફ નજર પણ ક્યાં વાગે ચાલ્યા ગયા.

આપા દુઃખના દિવસોમાં એક રાતે સુદર્શનાના મનમાં યશું કે કોણ જાણે ક્યાંકે રોગની વીજા વાગે છે. “જે નિષ્કુરે હોય તેના કંઠેર હાથે શું આવે કાલાવાંસાભર્યો સ્વર વાગે ખરો! બહારના લોકોએ તો મારું અપમાન જ જોયું, પરંતુ ગોપન રાત્રિનો તે સૂ મારા હૃદય સિવાય કોઈએ સાંભળ્યો નહિ. તે વીજા તે સાંભળી હતી, સુરંગમાં? કે પછી એ મારું સ્વપ્ન હતું?” (૧૫૮) સુદર્શનાનું મન સહેલથી જળાંશિત થઈ ગયું છે—આ વિનંતીના સૂર; તેના ક્ષણપૂરક સ્વપ્નમાં જ તો રૂકા વાગતો નથી ને? વ્યાકુળ પ્રમના ઉપરમાં દાસી સુરંગમાં એ જે કહ્યું તે અતિશય નિરાશાજનક હતું: “એ વીજા સાંભળવા મને એ આશાએ જ તો હું તમારી સાથે રહું છું. અભિમાનને માળા નાખનારા સૂર વાગશે એમ જાણીને જ હું કાન શીડીને પંદી રહી હતી.” (૧૫૮) આટલી લાંબી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી તેણે સહેજે પણ એમ ન કહ્યું કે હા, મેં પણ સાંભળ્યું છે. તમે નિશ્ચિત રહો. રાગને સાંભળ્યા આવીને વીજા વગાડી હતી; ખરેખર જે જન્યું

અથવા અને છે તે તો અપમાન; સૌ કોઈ એ જુલ્ય છે. વિનંતીના કોમળ સૂર ફક્ત સ્વપ્નમાં જ વાગે છે, કાતર હૃદય સિવાય બીજું કોઈ તે સાંભળી શકતું નથી.

જેમ જેમ આપાત થતા ગયા તેમ તેમ સુદર્શનાનો પ્રેમ પુનરુજ્જીવિત થતો ગયો, તે બ્રોડી બિડી—હું હજી કંઠેર આપાત સહી શકીશ. પણ બદલામાં વેને રાગનો પ્રેમ મળ્યો નહિ. ઉવટની મુલાકાત વખતે તેણે કહેવું પડ્યું—“પ્રજુ, જે આદર લઈ લીધો, તે પાછો આપણો નહિ. હું આપના ચરણની દારી છું. અને સેવાનો અધિકાર આપો.” (૧૬૩) વિશ્વચરાચરના રાગ વિશ્વ ઉપર કદાચ પ્રેમ રાખતા હશે, પરંતુ અકિતવિશેષ ઉપર પ્રેમ રાખતા નથી. તેમ છતાં કોઈ પણ પ્રત્યાશા મનમાં રાખ્યા વગર તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો બેઠક એ. આ થઈ લાગવતું પ્રેમની રીત. (વિશ્વપ્રેમ શું એના કરતાં કંઈ જુદો છે?) એમ લાગે છે કે રવીન્દ્રનાથ પણ રિપનોજાની જેડે એમ કહેવા માગે છે, કંઈ નહિ તોયે ‘રાગ’ નાટકમાં તો ખડું જ, કે—

“He who loves God cannot endeavour to bring it about that God should love him in return.”

[જે હૃદય ઉપર પ્રેમ કરે છે તે બદલામાં હૃદય તેના ઉપર પ્રેમ કરે એવું થાય એ માટે પ્રયત્ન કરી શકતો નથી.]

જરાજર આ જ સૂર ‘ગીતાનિર્મિત’માં સાંભળવા મળતો નથી. જે વિચિત્રવીજા વગાડી છે એક જ વીજાવાદકે, પરંતુ એક જ સમિશ્રી વગાડી છે એમ માનવાને કારણ નથી. ઉપરાંત, સિરિકમાં બને નાટકમાં બેઠ ફક્ત આગિક (ટિકનિક)નો જ નથી મનોભાવિતો પણ હોઈ શકે. ચિત્રમાં રવીન્દ્રનાથે બીજાંસને એકસડને કોઈ પણ જાતની ખાધા વગર માની લીધું હતું, પણ કવિતામાં ન માની લઈ શકવા.

અનુભવ નગીનદાસ પારેખ રાગ રાતું ક્રીક છે? અસ્તિત્વવદ્ ભગવાનનું, ઉપાસાર્થમિદં સર્વં ચતિચ જગત્માં જગત્નું, અથવા વિશેષ એક સમુજ્જલ દષ્ટિકોણથી હવેબધ્મ કરેલા આ વિશ્વપ્રાણનું જ ને સમસ્તવાની ચર્ચા હવે પછી કોઈક લેખમાં કરવાની ઇચ્છા છે. રાગને એવો છે કે રવીન્દ્રનાથનું જીવનિકમ નામના વિનંતીના સાચાંપે એ આવે.

નવી કેડી | સ્નેહરશ્મિ

૫. હલુ કલુના સાન્નિધ્યમાં

વિનિતતી પરીક્ષા આપવાનું નક્કી કર્યા પછી મોડે એ અહેવાલમાં વાંચવા માટે મળ્યા હતાં, તે પણ અણુધાર્યા છીનવાઈ ગયાં. મારી જમણી આંખે આંજણી થઈ. આ પહેલાં મને આંજણીનો અનુભવ ન હતો. પ્રમાણમાં એ ઠીક ઠીક મોટી હતી. એને લઈને વાંચવાનું મુશ્કેલ બન્યું; પણ એથી વધુ ખરાબ તો મારા. મન પર જે અસર થઈ તે હતું. જાણે લગતનું કામ છોડી પરીક્ષામાં દિવસો જગાડવાનું મેં સ્વીકાર્યું એમાં એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાના સંકલ્પમાંથી હું કંઈક અસિત થયો હોઈ તેની લાજણી મનમાં અજાણે જાગવા લાગી. એની જાણે સળ હોય તેમ આંજણી થઈ તેનું મેં માન્યું; અને કોમ લારણ હોય તો છે, પણ પરીક્ષા તો નથી જ આપવી એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો. પરિણામે અભિયોગ પર ચડાવી દીધેલાં પુસ્તકો મેં પાછાં ફેરવ્યા. પણ એટલામાં એક બીજો અકસ્માત બન્યો. આશ્રમમાં પૂ. દયાળજીભાઈનો વૃદ્ધ વિધવા માતૃશ્રી હતાં. એ બધા છાત્રોને આજ્ઞાએ અવારનવાર તેમની સાથે વાતચીત કરે, તેમના ધરના સમાચાર પૂછે અને કોઈકની કંઈ મુશ્કેલી હોય તો તે ઉકેલવામાં મદદ કરે. દયાળજીભાઈનો તેમને માટેનો લગિતલાવ ધણો બધો. હું તેમના ખાસ પરિચયમાં આવેલો નહિ એટલે તેમનો સંબંધી મને કોઈ ખ્યાલ ન હતા પણ હું જમીને આવતો હતો ત્યાં રસ્તામાં તે મને મળ્યાં અને મને જોતાં વેત કહ્યું.

“ભાઈ, તું તો બહુ નસીબદાર.”
મેં કહ્યું, “અહીં આશ્રમમાં આવ્યો એટલે તે ?”
“એ તો ખરું, પણ આ આંખે આંજણી થઈ તે.”

“આંજણી થઈ તેમાં વળી નસીબ કયું ? મારે એ પરીક્ષા આપવી ન હતી તે હવે આ આંજણીથી બર આવશે એટલે નસીબદાર ખરો.”

“એમ નહિ. આંજણી તો શુકનની નિશાની. અને ‘ભાઈ’ કહેતા હતા કે તું તો પહેલો નંબર હાલે તેવા છે એટલે આ તો શુકન થયા.”

“પણ બા, હું હવે પરીક્ષા નથી આપવાનો. આ તો લગવાને મને ચેતવણી આપી છે કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આવતે, વર્ષે બહુવાનું ચાલુ કરવાનું. ત્યાં સુધી તો દેશનું જ કામ.”

“પરીક્ષાને હવે ક્યાં વાર છે? એ પછી તારે જેટલું કામ કરવું હોય તેટલું કરજે. આ તો શુકન થયા. જા દીકરા, તારો પહેલો નંબર આવવાનો છે અને ભાઈની રજા વિના હવે બીજું કોઈ ન કરાવ.”

બાએ માથે હાથ ફેરવ્યો મારી આંખમાં અજાણીમાં આવ્યાં. કાશીના આદ આવી ગયાં. ભાલે નાપાસ થઈ પણ આ બંને માતાઓ, પૂજ્ય ભાઈ, પૂ. છોટાભાઈ, ભટ્ટાચાર્ય એ બધાં મારાથી ઓછા દેશભક્ત હતાં, અને સાર્વત્રિક વિદ્યાપ્રાપ્તિની પરીક્ષા આપવી તે પણ લગતનું એક અંગ જ હતું ને ? મારું મન ચગડોળે ચડ્યું. મારા સ્વભાવની આ અસ્થિરતાથી હું અકળાયો. એ ઘટનાને આજે

ખારી અગ્ની સદી ધર્મ હોવા છતાં હું જોઉં છું કે
મારા મનને હું વધુ કેળવી નથી શક્યો. આજણી
એ તો શુદ્ધનની ગિયાની છે અને પુરુષને માટે
જન્મણી આખતી આજણી ખૂબ જ સારી, આ બાબત
શુદ્ધનશાસ્ત્ર પેશ અને લોભાવી ગણુ અને મેં પરીક્ષા
નહિ આપવી એવા થોડી ફાણુ પહેલાં કરેલો સંકલ્પ
સરી પડ્યો.

હું હવે પરીક્ષાની તૈયારીમાં પડ્યો. વાંચવાનું
તો પૂરું ધર્મ શકે તેમ હતું નહિ અને વચ્ચેના
નૃણુ મહિના ચોપડીઓ તરફ માછા વળીને જોયું ન
હતું. એટલે પરીક્ષા માટે કેમ તૈયાર થયું એની તર-
ફથી હું પડ્યો. કાર્મ નાયુલાર્મ પણ આશ્ચર્યમાં
જ હતા. એમણે પણ અસહકાર કર્યો હતો અને
એ સિક્કર (આજની દસમી)માં હતા એમ છતાં એમની
તેજસ્વિતા જોઈ વિનયમંદિરના આચાર્યે એમને
મિનીતની પરીક્ષામાં બેસવાને થોડા લેખ્યા હોવાથી
એમણે પણ દોષ મહેનું હતું. એ વખતે છઠ્ઠીના
પહેલા બીજા છોકરાઓને પ્રિસિમિનરી પરીક્ષામાં
બેસવા દેવાનો વિવાજ કેટલીક શાળાઓમાં હતો.
મેં પણ મુંબઈની ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કૂલમાં આ રીતે
છઠ્ઠીથી પ્રિસિમિ આપેલી. અંગ્રેજીના માઈપુસ્તકના
પેપર સિવાયના બીજા બધાં જ પેપરમાં હું બેઠો
હતો. અને તેમાં મોખરાના સ્થાને ઉત્તીર્ણ પણ થયો
હતો. આ થોડ તાજી થતાં મને હિમત આવી.
નાયુલાર્મએ એટ્રિકનું પાઠપુસ્તક વાંચ્યું ન હતું તે
થોડા દિવસમાં તેમણે તૈયાર કરી લીધું હતું અને
અભ્યાસક્રમ લગભગ પૂરો કર્યો હતો તે જોતા બાકી
રહેલા થોડા દિવસોમાં અમે જાને જો જૂનાં પેપરો
અને બીજી સ્કૂલનાં પ્રિસિમિનાં પેપરો સાથે મળીને
જોઈ જઈએ તો ઘણું ધર્મ શકે તેમ લાગતાં અમે
સાથે સ્વાધ્યાય શરૂ કર્યો. પણ વિવિધ હજી પૂરાં
થયાં ન હતાં. આજણીની પીડા વધી. તાવ પણ
થોડો થોડો આવવા માંજો અને પરીક્ષાને દિવસે
તાવ સાથે હું મંડપમાં ગયો.

મંડપનું વાતાવરણ ખુશનુમા હતું. અંતેવ તે
એટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસનારાઓના લાલનપાલનની

કોઈ કમીનાં હોતી નથી. પરંતુ આ તો આઝાદીના
આશક નવજોદિશાઓ, આ ભારતીની આંખનાં રતન;
એમને જોવા, એમને પ્રેરણા આપવા, એમને શુરતની
અનન્ય લેખાતી કમીતી ખાલ વાનગીઓ આપવા
અનેક સ્ત્રીપુરુષો મંડપની ફરતે એકઠા થયાં હતાં.
એ ઉત્સાહ જોતાં મેં નવી તાજગી અનુભવી. તાવ
જુલાર્મ ગયો. વિનીતની પરીક્ષા આપવી એ પણ
એક દેશભક્તિનું મહાન કાર્ય છે એવી પ્રતીતિ મારા
મનમાં બંધાઈ. અમે બધા મહાન બ્રિટિશ સલ્તનત
સામેની પ્રચંડ ક્રાંતિના પ્રાણુવાન પ્રતીકરૂપ છીએ
એવા સાત્ત્વિક મર, મારા અંતરમાં જલકાર્મ શીખ્યો.
એ સલ્તનતના સ્તંભરૂપ લેખાતા અનેક વિખ્યાત
દિલ્હીઓ જેને જીવનની મોટી સિદ્ધિ લેખતા તે
સરકારી મુનિવર્સિટીઓની પદ્ધતિઓ અને એનાથી
મળતી તકોને કોંકરે મારી અમે લોકો સ્વાધીનતાની
પ્રાપ્તિ એ જ સાચી ‘દેરિયર’ છે એનો જાણુ લોકોને
જીવલંત પુરાવો આપતા હોઈએ એવી ખુમારી મેં
અનુભવી.

મનની આ પ્રસન્ન સ્થિતિમાં જ્યારે પરીક્ષાને
પ્રક્રમજન હાથમાં આવ્યો ત્યારે મારી આંખ આનંદથી
ચનગની બીડી. નહિ આવડે એવું એમાં કશું જ ન
હતું. એક ઇતિહાસનું પેપર બાદ કરતાં બધાં જ
પેપરોમાં, શરીરમાં તાવ હોવા છતાં મેં આનંદ
અનુભવ્યો. ઇતિહાસમાં મુરકેલી એ હતી કે એ વિષય
માહિતીપ્રધાન હોઈ, બધી માહિતી પર નજર
નાખી જવા જેટલો સમય હું મેળવી શક્યો ન હતો.
પણ હું જે કોઈ લખી શક્યો એનાથી મને અસંતોષ
ન હતો. વધુમાં તો પરીક્ષા આપીને આશ્ચર્યમાં જઈ
એટલે તરત જ બા આવે. શરીર પર હાથ ફેરવે
અને “કર્મ નહિ લાઈ, તાવ જરાક જ છે અને
આજણીના શુદ્ધ મોટા નહિ પડે.” આમ ધીરજ
આપે અને હું મોં મલકવું રાખી કહું, “આજણીના
તો કર્મ નહિ, પણ બા, તમારો હાથ ફેરવે છે એટલે
મને એમ લાગે છે કે મેં કોઈ જલ્લ કરી દેશે તે પણ
પેપર તપાસનારાના બ્યાનમાં નથી આવવાની. તમારા
આશીર્વાદ ફળવાના જ છે.”

આમ અનેક વિદ્યા છતાં વિનીતની પરીક્ષા તો હેમજેમ ખાર પડી. હવે પરીક્ષા પહેલાં ન્યાયી અધુરું મૂક્યું હતું ત્યાંથી અર્થાણું શરૂ કરી દેવાનું હતું. સુરત એ વખતે દલુ-કલુની જોડીની ગાળતું હતું. દલુ એટલે શ્રી દયાળજીભાઈ દેસાઈ અને કલુ એટલે શ્રી કલ્યાણજીભાઈ મહેતા. જીવનમાં ઘણાં શક્તિશાળી સ્ત્રીપુરુષોનો પરિચય મેળવવાનું સહભાગ્ય મને મળ્યું છે. સમર્થ અધ્યાપકોને ચરણે ભેટી જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, ગૂજરાત યુનિવર્સિટી, સરદાર વલ્લભભાઈ યુનિવર્સિટી આદિ યુનિવર્સિટીઓની, સેનેટ અને અધિકાર મંડળોમાં તથા રાજ્યકક્ષાની, ભારતીય કક્ષાની તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની અનેક પરિષદોમાં પણ ભાગ લેવાનું અને એ નિમિત્તે ઘણી તેજસ્વી વ્યક્તિઓની સમાગમમાં આવવાનું સહભાગ્ય સાંપડ્યું છે. પણ દલુ-કલુની મારા મન પર જે છાપ રહી છે અને એનું રમરણ કરતાં મારું મન જે આનંદથી પુલકિત થઈ લાઠે છે, જે ઊંડી ઉખા ઓલવે છે તેનું આચાર્ય કૃપાલાનીજી કે ચિદલાણીજી જેવી વિરલ વ્યક્તિઓ બાદ કરતાં આગળની મેટ્રે ગણી શકાય તેવી પરિમિત વ્યક્તિઓ માટે જ એ અનુભવ્યુ હશે. દક્ષિણ ગુજરાતની ગભરુ, નિખાલસ ને બાળક જેવી સરળ આમજનતામાંથી આવેલા આ બંને ધરતીભયા એ પ્રદેશના ઉત્તમ પ્રતિનિધિઓ જેવા હતા. ફળદ્રુપ એવા એ પ્રદેશમાં, નદી, નાળાં, ઝરણાં અને તળાવોની મનોરમ ફૂલગૂંથણીથી ભરેલી એવી હરિમાળી ધારીઓ જે માનવીઓના અપૂર પદ્મિશ્રમ અને તપથી પલ્લવિત બનતી રહી છે તે એકૂતોના એ વારસ હતા. દયાળજીભાઈ જ્ઞાતિએ અનાવિલ પ્રાકાશ અને કલ્યાણજીભાઈ પાટીદાર, જેમાંથી એકેયે યુનિવર્સિટીનું પ્રવેશદાર દીઠેલું નહિ. પરંતુ એમની ચોમેરની અનેક યુગોના અનુભવોની સરસ્વતીએ એમને નિતપંગરતા ને નિતતાબ રાખ્યા હતા, અને એકે... આપણી ઉચ્ચકોટિના કર્તનિષ્ઠ આશ્રવન સારસ્વત બન્યા. દયાળજીભાઈએ પોતાની કોમના વિદ્યાર્થીઓ માટે સુરતમાં અનાવિલ આશ્રમની

સ્થાપના કરી અને કલ્યાણજીભાઈએ પણ એમના મોટા ભાઈ કુંવરજીભાઈ સાથે મળી અનાવિલ આશ્રમની ગાથામાં જ એમની કોમના બાળકો માટે પાટીદાર આશ્રમ સ્થાપ્યો. આ બંને આશ્રમો સહોદરની જેમ વિકસ્યા અને બંનેની ક્ષિતિએ પણ વિસ્તીર્ણ બનતી ગઈ. વખત જતાં નાતબાતનાં બંધન વિના એમાં સૌ કોઈને પ્રવેશ મળે તેવી પરિસ્થિતિ પણ સળગઈ અને એમણે રાષ્ટ્રીય કંચાનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું.

આ બે સંસ્થાઓનો હું જમારે વિચાર કરું છું ત્યારે એ વખતના ગુજરાતમાં જે નવી સંસ્કૃતિક ચેતના ઉદય પામી રહી હતી તેનું પ્રેરક દર્શન-નજર સમક્ષ રમી રહે છે. એ જ અરસામાં ચરોતરમાં શ્રી મોતીભાઈ ખેલ અને સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી નાનાલાલ ભટ્ટ જેવા જીવનવીરોએ જ્ઞાનની નવી રોશનીઓ પ્રગટાવી હતી અને ગુજરાત એના વિવિધ કાગોળમાં પ્રગટવી જ્ઞાનની આ નાની નાની ધીની ફીવડીઓના મધમધાતલ્પમાં પ્રકાશથી દીપી રહ્યું હતું. આ બધું બધું ગાંધીજીના આશ્રમનની તૈયારી રૂપ હોય, અને પોતાની ચોક્કસ યોજના મુજબ પ્રભાઓના જીવનને ધર્મિક આપવાના કુદરતના ક્રમ રૂપ હોય, એનું હું વર્ણવી માનતો રહ્યો છું.

આ બે સારસ્વતો પૈકી આપણા સહભાગ્યે શ્રી કલ્યાણજીભાઈ મહેતા દલુ પણ આપણી વચ્ચે છે. જીવનના આઠ દાયકા એ વટાવી ચૂક્યા છે. અનેક આઘાતોમાંથી એ પસાર થયા છે. મુક્તિ પ્રાપ્તી જે તથા ભારતનું સર્જન એ કંખમાં હતા એ કંખના અધૂરી રહી છે એટલું જ નહિ પણ ન ગમે અને વિવાદ પ્રેરે એનું ધણું બની રહ્યું છે. આમ છતાં મુવાનીમાં જે વિશ્વાસથી એ પોતાની આવૃત્તી કાલને જોતા હતા તે જ શ્રદ્ધા અંદર અને અચૂક રીતે બાજ પણ એમની વાણી ને વર્તનમાંથી નીતરે છે. એ સમયની એમની એક કવિતા જે લાખો લોકોની જીભને ટેરવે રમતી થઈ ગઈ હતી તે એમને જોતાં મનમાં તાજ થાય છે, તેમાં એમણે કરેલી યોષણા — “દીવાલો દુર્ગની વૃત્તે તમારી આત્મ-

શ્રદ્ધાથી” — આને પણ એમનાં યુગ પરની કસ્યંતી-
એમાં સુરેખ રીતે અંકિત થયેલી નજરે પડે છે, માસિક
રૂપિયા સાતના પચાસથી પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે
શરૂ થયેલી એમની જીવનયાત્રાએ એમને અરવા
ગુજરાતીના માનભર્યાં સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં છે.
નિધાનસલાતા રૂપીકરપદે એમની થયેલી વરણીથી
એ આદરને પ્રત્યક્ષ આકાર પણ સમકાલીનોએ
આપ્યો. એ પદે એમની વરણી યર્ષ ત્યારે એમના
ભવ્ય પુરુષાર્થ માટેની વર્ણોથી મારા મનમાં બાંધાયેલી
પ્રતિમા વધુ સુરેખ બની. અભ્યાસકાળમાં એ
અગ્રેજી ભરવા ન હતી, વખત જતાં એમની ભરૂં
પ્રવૃત્તિઓમાં એમને અગ્રેજીની ભણુકારીની જરૂર
જણાતાં ‘મપ પૂરતું અગ્રેજી એમણે શીખી લીધું.’
(કામદાનો) અભ્યાસ કરવાની એમને ભાગ્યે જ કેઈ
ભરિયાત જાતી યર્ષ હોય એટલે ભયારે રૂપીકર
તરીકે એમની વરણી યર્ષ ત્યારે એમાં માત્ર એમની
સેવાઓને જ અંજલિ ન હતી પણ એમની નીચ્છીર-
વિવેકની શક્તિ, ન્યાયશુદ્ધિ, તટસ્થ વૃત્તિ અને સૂક્ષ્મ
મેધાને પણ વિધાનસભાનો એ ભવ્ય અર્ધ્ય હતો.
અનાવિધ આશ્રમના મારા અલ્પ સમયના વસવાટ
દરમિયાન એમને નિકટથી જોવાની અને એમની
વાણીમાંથી પ્રેરણા મેળવવાની મને જે તક મળી તે
જે નવી ઠેકી પર મારું જીવન ફેંટાઈ રહ્યું હતું તેમાં
ધણી પ્રેરક બની.

દયાગજીભાઈ સાથે મારે લાંબું રહેવાનું થયું ન
હતું પરંતુ જે થોડા સમય એમની સાથે ગાળ્યો
તેમાં એમના વ્યક્તિત્વથી હું અત્યંત પ્રભાવિત થયો
અને એમની પાસેથી ધણું શીખ્યો. ભયારે ભયારે
એમનું સ્મરણ યાવ છે ત્યારે ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ
માઠ આવે છે, સ્વામીજીની અને એમની યુગમુદ્રા ભગ-
ભગ એક સરખી. મુંઝ કરેલું તેજસ્વી માથું, શરીર
ધાટીકું, કારાવદાર ને ગોળમટોળ. પહેરવેશ સાદગીના
ઉત્તમ નમૂના જેવો, અર્ધી બાંધવું બદન અને દૂંડી
ચૂડી. ફરવા ભય ત્યારે હાથમાં માથાથી ચાર
અંગૂળ ઉભી લાડી, જેવો એમનો પહેરવેશ તેનું જ
સાદું એમનું જીવન ને વર્તના અવાજ ભવ્ય અને

ભૂલંદ. એ વખતે લાહિર રૂપીકરો ન હતાં, છતાં
તાપીના ડક્કા ઝોવારા ઉપરની એમની વાણીના
સામે કંઈ પણ પડ્યા પડતા હોવાનું એમના
અવાજને મળેલું મિત્ત, એમને પહેલવહેલાં મેં
સાંશલતા ત્યારે એમના જેવો અવાજ, એમની
વાણી અને એમની નિર્ભયતા મેળવવાની મહત્ત્વા-
કાંક્ષા મારા મનમાં જગ્યા વિના રહી નહિ. અને
એકાંતમાં તક મળતાં હું એના અખતરા પણ કરી
જેતો. આમ તો એક જગ્યાસમતા મૃદુલતા તરીકેની
જ એમની કમરકોટી. પણ એમના શીલ અને એમની
પ્રતિભાની માત્ર અનાવિધ સમાજ ઉપર જ નહિ
પરંતુ આખા દક્ષિણ ગુજરાતની સમગ્ર આમજનતા
ઉપર બહુ ઊંડી છાપ. દંતાકા જેવી લેખાવ એની
એમની કડક શિસ્તની અનેક વાતો લોકોમાં પ્રચલિત
યર્ષ હતી. નીતિના એમના આગ્રહની યુવાનોમાં
ઠેકડી પણ થતી પરંતુ એ ઠેકડી પણ એમને માટેના
અખૂટ આદરમાં જ પરિણમતી. મને એ શિસ્તના
સાચી કે ભાગ્ય જનવાની તક સાંપડી નહિ, કારણ કે
હું ભયારે એમના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારે એમનું
કાર્યક્ષેત્ર ધણું વિશાળ બની ગયું હતું. અસહકારની
લડાતના એક સેનાનીપદે એ નિયુક્ત યર્ષ ચૂક્યા
હતા અને એથી એમનો ધણો સમય સભા, સરઘસ
આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં જતો હતો. સરઘસોમાં મોખરે
રહી શંખનાદ કરતી અને લોકોને વચ્ચે વચ્ચે
પોતાના સુશ્લેષ અવાજથી ઉદ્દેખોધતી એમની આકૃતિ
લોકોની કલ્પનામાં ત્વરિત ગતિથી અંકિત યર્ષ જતી
હતી, અને લોકોના પ્રેમની વૃદ્ધિમાં એમની પ્રતિભા
નવપલ્લવિત બની રહી હતી. મને ખબર નથી
આપણી સ્વાધીનતાના ઇતિહાસમાં કોઈ જગ્યાએ
નોંધાયું છે કે કેમ, પરંતુ ટિંગક સ્વરાજ્ય કાળા
વખતે ગુજરાતે આપવાની રકમ કેટલી જરાઈ છે
એનો દિસાગ મેળવવા ભરૂંમાં ભયારે દિનકરભાઈ
દેસાઈના મેડા ઉપર ગ્રાંધીજીની હાજરીમાં કાર્યકર્તાઓની
સભા મળી ત્યારે રકમ ઘણી અધૂરી હોવાની માહિતી
બહાર આવી. યંત્રેમવશાત્ તે સભામાં હાજર રહેવાની
મને તક મળી હતી એટલે ત્યાં જે કંઈ બન્યું એનો

હું પ્રત્યક્ષ સાથી છું—જોકે બધી વિગતો પૂરી
યાદ નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે ગુજરાતે તો આખા
દેશને દાખલો પૂરો પાડવાનો છે અને ફાળે આવતી
રકમ પૂરેપૂરી ભરપાઈ કરવાની છે. આ સાંભળતાં
દયાળજીભાઈએ કહ્યું, “આપની રમ હોય તો મારું
બધું દિગ્ગજ ફાળામાં આપવા રાજ છું.” ગાંધીજીએ
એ વિનંતી તરત સ્વીકારી લીધી. એટલે દયાળજીભાઈને
પગલે ડો. ચંદુલાલ, કલ્યાણજીભાઈ અને ગાંધીજીના
આફિકાના સાથી પ્રાગજીભાઈએ પણ પોતાની
મિલકતો ગાંધીજીને ચરણે ધરી દીધી. ભગ્ન હતી
આ ઘટના. આની અસર એ સર્થ કે ગુજરાતે
પોતાને ફાળે આવતી રકમ ઉત્તમરૂપે ભરી દીધી અને
સ્વાધીનતાની લડત માટે પોતાની પાત્રતાને બિરદાવી.

દયાળજીભાઈના વધુ નિકટના પરિચયમાં આવ-
વાની મને ખૂબી કંપના હતી પણ કમલાજીએ એ
પાર પડી નહિ અને ૧૯૩૨ પછી એમણે રાજકારણ-
માંથી સંન્યાસ લઈ અનાવિલ આશ્રમ પર પોતાનું
લક્ષ દેખાડત કહ્યું. એ એ વર્ષ હું જેલમાં હતો અને
ત્યાર પછી મારે મુંઝવણ રહેવાનું થયું, એટલે દયાળજી-
ભાઈ સંબંધી કોઈ અંગત માહિતી મેળવવાનું સહ-
ભાગ્ય અને મળ્યું નહિ અને એમના અવસાનના બે
કોઈ સમાચાર મળ્યા એ ક્ષણ વેદનાળનક હતા.
દયાળજીભાઈ આજન્મ દર્શિવંત શિક્ષક હતા, પ્રાચીન
શુરુક્રોડો એમના મનમાં મહિમા હતો અને આપણા
દેશમાં આપણી આજ્ઞા શાળાઓની જગ્યાએ એવાં
વસતિગૃહયુક્ત શુરુક્રોડો ભાઈ કરવાનાં એમનાં
અરમાન હતાં. એની શરૂઆત એક ન્યાતના ઇત્તા-
લયથી કરી પણ તેમાં તો સીમિત રહેવા માગતા ન
હતાં. એ જમાનો ન્યાતોની સેવામાં દેશસેવા બેનારો
હતો. એથી એ વખતના બધાં દાનો અને નહેર
મૃત્તિઓ શાંતિઓને ધોરણે મલી. દયાળજીભાઈએ

બધી મૃત્તિઓનું સંભાળ કરી રાષ્ટ્રીય દર્શિ કેળવવાના
મતના હતા. એથી અનાવિલ આશ્રમ, પાટીદાર
આશ્રમ, એની વચ્ચે આવેલ સ્વરાજ્ય આશ્રમ અને
નજીકમાં બીજી કેમના આશ્રમો એક થઈ શકે એ
દર્શિએ ૧૯૨૦-૨૧માં રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ પાસે
શિક્ષણનું એક વિશાળ સંકુલ ‘ભાનુ’ કરી શકાય
એટલી જમીન એમણે ખરીદાવી હતી અને ત્યાં આ
બધાં ઇત્તાલયોને એકસરે સાથે એવું વિનયમંદિર
સ્થાપવાની એમની યોજના હતી. આ યોજના સાથે
જ એક દર્શિવંત પુરુષની હતી અને એ જો પાર
પડી હોત તો ગુજરાતને એક ભગ્ન મંસ્થા લાંબી
હોત. પણ વિધિનું નિર્માણ થઈ હતું. સરદાર
વલ્લભભાઈ પટેલને મળે આ જમીન લીધી હતી.
હતી તેના એક ટ્રસ્ટી હતા. તેમણે એક જગ્યા આપેલી
સમતલ અને વિશાળ એવી આ જમીન દયાળજીભાઈ
અને કમલાજીભાઈના ઉગ્ર વિરોધ છતાં વેચાવી
દીધી. આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતાં પાટીદાર આશ્ર-
મના એ વખતના મુદ્દપતિ શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પટેલ
પોતાનાં સંસ્મરણોમાં નોંધે છે કે, “આ જમીન
વેચાતી અટકાવવા માટે સ્વ. દયાળજીભાઈએ આકાશ-
પાતાળ એક કર્યાં. છેવટે ગાંધીજી સમક્ષ ધા નાખી
પરંતુ એમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. આજ્ઞાવનો
એમને ભારે આઘાત લાગ્યો અને એ જ દિવસમાં
તેઓ આ દુનિયા છોડીને ચાલ્યા ગયા.” સરદાર
વલ્લભભાઈની આ જમીન અંગે દર્શિ શી હતી એનો
મને ખ્યાલ નથી એટલે અનુમાન કરવાનું સાહેસ
કર્તા વિના એટલું જ નોંધવું ઉચિત છે કે દયાળજી-
ભાઈના જીવનનો આ પ્રસંગ જ્યારે જ્યારે યાદ આવે
છે ત્યારે શુભ આશયના અભાવ વિના પણ કેવી
કરુણ ઘટના સર્જાય છે તેનું અંતરબોજ કરાવતું
દર્શન થાય છે.

નવાં આચારમૂલ્યોની દિશામાં? | બંસીધર ગાંધી,

આમાની શિશુની ભતિ આવળથી નહીં કરી રાખીશું ?

અનેક પ્રમાણની પરિસ્થિતિઓમાં સફળતાથી કામ કરી શકે એવી જ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા જરૂરી કિંમતો ધરી રાખીશું ?

નારી-શરીરના અંદકોષ અને નર-શરીરના શુક્રકોષને 'કોલ્ડ સ્ટોરેજ'માં પ્રવીણતા હોવા સાથેની રાખનારી બેકોની યોજના કરી રાખીશું ? એ અંદકોષ કે શુક્રકોષ આપનાર વ્યક્તિના મૃત્યુ બાદ પણ તેમાંથી બાળક જન્મી શકે એવા યુગની ઝાંખી કરી રાખીશું ?

અને લગ્ન-કે-કુટુંબજીવનના બાવિ વિષે કલ્પના કરી રાખીશું ?

વિદ્યાન, ભતીયતા અને આવતી કાલનાં નવાં આચારમૂલ્યોની ઝાંખી માટે તત્પર રહી રાખીશું ?

મનુષ્ય મનુષ્યને બાંધી રાખનાર કુટુંબી બંધનોમાં પરિવર્તન યત્ન જન્ય છે. 'ભતીયતા' અને 'રેનેડ' જેવા શબ્દોના અભિપ્રેત અર્થો નવા જન્માનામાં એકદમ બદલાઈ જાય તે નવાઈ નહિ. કદાચ કુટુંબજીવન અને લગ્નસંસ્થાનું ધક્કોર નવેસરથી પણ કરવું પડે.

પ્રજનન અંગેનું વિદ્યાન અંગદ કુટુંબ કાળ બરી રહ્યું છે. તેને પરિણામે પૃથ્વી ઉપર વસતા મનુષ્યની રહેણીકરણી સદંતર બદલાઈ જવા સંભવ છે. સૈદ્ધાંતોથી ચાલી આવતી પરંપરાથી આપણે એટલા ભલા ટેવાઈ ગયા છીએ કે ભતીય જીવન, લગ્ન અને કુટુંબજીવનને લગતા આપણા સંદર્ભારના ખ્યાલો બદલાતાં શું શું થશે તે આપણી કલ્પનામાં કોતરી શકતું નથી. પ્રજનનશાસ્ત્રનું વિતાંન વિકસ્યું તે પહેલાં હંમેશાં વર્ણોથી મનુષ્યને એટલું જાન તો હતું જ કે પ્રજનન માટે એક નર અને નારીનો સંમિલન જરૂરી છે જ. નારી દેહમાં લાંબા સમય સુધી ધાર્મરૂપે બાળકનો દેહ જન્મ પામે છે ત્યારે એ નિઃસંકલ્પ હોય છે અને લાંબો સમય સુધી માથાપ દ્વારા સંરક્ષણ અને તાલીમ માગી લે છે.

ત્યાર બાદ જ તે સ્વતંત્ર જીવન ગુમરી શકવા યોગ્ય બને છે. મનુષ્યેતર ભનવરો પેટી બકરીનાં બચ્ચાં જન્મ બાદ થોડા સમયમાં જ દૂદતાં શરૂ છે. જિરાફ અને અન્ય પ્રાણીઓમાં પણ એવું જ જોવા મળે છે પરંતુ મનુષ્ય-બાળક જન્મ પછી લાંબા સમય સુધી અસંકલ્પ જ રહે છે.

આમ હોવાથી મનુષ્ય-બાળકનો સારો ઉછેર થઈ શકે એ દષ્ટિએ કેટલીક પ્રણાલિકાઓ જાળવવા તમામ સમાજોમાં વિકસે એ અનિવાર્ય હતું. એટલે જ આપણી લગ્નપ્રથા ને કુટુંબપ્રથા વિકસી અને ધર્મ તથા કાયદાથી આવજત પામી પુષ્ટ થઈ. વળી, તત્ત્વજ્ઞાન, શિક્ષણ, વેપારવણજ, લલિત કલાઓ દ્વારા પરસ્પર આધારિત સામાજિક માળખું સર્જાયું.

બાળઉછેર માટે કોઈક સ્થળે કરીકામ થયું જરૂરી ગણાય તેમ જ તેની જવાબદારી ઉઠાવવી પડે. બાળક કોછરી શકે તે માટે જરૂરી ફરજો બજાવવા ઉપરાંત, તેને માટે જોરાક લાવવાની, કપડાં બનાવવાની, તેનું સંરક્ષણ કરવાની, તેને માટે આશ્રયસ્થાન બનાવવાની એ બધી જવાબદારી મા પોતે એકલી સંભાળી ન જ શકે. એટલે જ આપને

માતા સાથે રહી તેને મદદ કરી પડે. આમ મદદગર સાથે માતાપિતા મૃત્યુએથી રહે. પ્રજનન એ એક જ લક્ષ્ય અર્થે સમાજે મનુષ્યની જાતીય કામનાઓના સ્વચ્છ હિપર નિયંત્રણોની અને જાતજાતના વિવિધ-નિષિદ્ધ કર્મોની કેવી લોડ લેખી કરી દીધી !

કુટુંબમાં માતા, પિતા, મામા, માસી, દાદા, દાદી એ સર્વના નવજાત બાળક પ્રત્યેના સંબંધો, ફરજો વગેરે નિશ્ચિત હોય છે, અને સૌ પોતાપોતાની ફરજો વધારાશક્તિ બળવશમાં જોર જનુકરે છે. સગપણને વિધિબદ્ધ કરી લગ્નને સરકારનું ગિરુદ આપવામાં આવ્યું. પુરુષો માટે કુટુંબનું પાલનપોષણ એક મહત્વની ફરજ બની રહી. બાળકોએ પણ મામાપત્ની આતામાં રહેવું, મોટરાઓને માન આપવું અને મોટરાઓએ બાળકની સુખાકારીમાં ખાસ રાખવો એ સ્વાભાવિક રચીત દરજ્જા બની રહી. પતિપત્નીમાં જાતીયતા મરુતે પરસ્પરની માલિકીની લાવના બળવત્તર બની રહી. પતિપત્ની પ્રરુપણી ફરજોમાં સુધી ન જાય એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર ધનાગ્રા-ઓએ 'પાપ'નો ખાસ જન્માવ્યો, પોષ્યો અને પુણ્ય કર્યો. પ્રજનનના હેતુ સિવાયની કામગીરિને અનિષ્ઠાનીય ગણવામાં આવી. ધાર્મિક નિયેધો પાળવામાં ન આવે તો પાપ સિવાય પણ કેટલીક કુદરતી આફતો હતી જ. લગ્ન પહેલાંની સગાઈવંશમાં, ચાહી-પરમિયા જેવા જાતીય રોગ, પતિપત્નીને પરસ્પર ચર્ચ આવતો અભાવ અને આમાનિષ્ઠ સ્વપ્રતિપદાનો લાલિ એ પ્રત્યેક પ્રજાસિકાઓ જાળની રાખવામાં મદદરતો બાગ બજાર્યો.

કવચિત્ અપરાધ બનતા. પોતાની જાતીય વૃત્તિને મર્યાદામાં રાખવાની શક્તિ અલગઅલગ મનુષ્યમાં ઓછીવત્તી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે કેટલીક અલગતા મનાતી વર્તણૂક ચાહીતરી નેભાવી લેવામાં આવે એ ખરું, 'પરંતુ સમાજજીવનનું 'એકંદર 'માળખું' તો જરૂરેસલાખ જ રહે છે. જુદી જુદી 'સંસ્કૃતિઓને' મુગમકાએ કવચિત્ અરાજકતા આવી

જતી પણ છેવટે જાણી કરીલાગ ચર્ચ રહેતું. લગ્ન અને કુટુંબજીવનની કેલકિ વ્યવસ્થા સિવાય અન્યકૃત સ્થાપી સમાજ ન જ નથી શકે એવી લાવના સર્વ કાળે સર્વ પ્રમુખ સમાજોમાં રહેલી જ. આ બધામાં પોરં વગરની નિયંત્રણો અંદાંતરી આંવતાં હોવા છતાં પણ મનુષ્યની પાયાની જરૂરિયાત સદાય પરી પડી રહેલી. પુરુષની સાધીની, જાતીયતાની, તેનો વંશ કાલમ રાખે તે માટે સંતતિને જન્મ આપનારીની તેમ જ તેની માનસિક ભૂમિકાએ હૃદ ને સોજતની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ ચર્ચ રહેલી. નારીને સગાઈવંશમાં અને મુરારાડ જેવા લાંબા ગાળામાં પૂરતું સંરક્ષણ અને પેદાશ, આશ્રય વગેરે મળી રહેતાં. રોટકો રૂળી આપનારની અને સાધીની તેની પણ જરૂરત પરી પડી રહેલી. માતા કે દાદીનું મૌરવજાણું સ્થાન તે પામતી અને ધરતી રાણી — મૃદિણી લરીકેનું જાણું સ્થાન તે ભોગવી શકતી.

આ પ્રજાકીમાં જીવુપો હશે. તે સંપૂર્ણ' તો નહોતી જ. પરંતુ મનુષ્યની શોધકશુદ્ધિ આથી વધારે સારી પ્રજાકી વિકસાવી શકી નહોતી — કહો કે તેની મર્યાદા હતી. જેમ મુકિયાની ભૂમિતિ બધવા પછી અન્ય કેલ્ક ભૌમિતિક વ્યવસ્થાઓ ન જ રહે તેમ માનવીની શોધક શુદ્ધિને નવી વ્યવસ્થા ન જડી હોય એ સંભવિત છે. તેથી જ તો આપણે બધા જીવન તો આમ જ રગદબગ આસ્વા કરે એવી માન્યતા ધરાવીએ. છીએ (પરંતુ જોસ જેવા કેલ્કને ભૂમિતિની નવી વ્યવસ્થા મુએ) એવી જ રીતે, અસાર છે તે સિવાયની અન્ય કેલ્ક સમાજપ્રજાકી હોય કે હોઈ શકે એવી કલ્પના આપણને બને ન આવે. પરંતુ જગત પરિવર્તનશીલ છે. લાંબા ગાળાથી ચાલી આવતી પ્રજાકી અને તેટલી બળવત્તર હોય પણ તેમાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે, કવચિત્ આખી પ્રજાકી પણ જડમૂળથી જાખરી જાય એવી સંભાવના રહે છે. એવી નવી શિતિને આપણે ખંખોળવી રહી.

નવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સંરોધનો નવી નવી સમસ્યાઓ જન્માવતાં રહે છે. જન્મેતને દર દરને છેડે વસી

રહેલાં નર અને નારીના જનનકોશ દ્વારા બાળક જન્મી શકે—હાથે તે બનેએ એકબીબીનાં સ્થાન કર્યાં ન હોય—એટલું જ નહિ પણ એ બંને એક જ સમયે જીવતાં ન હોય છતાં સ્વતંત્ર સદીમાં જન્મેલા પુરુષનું શુક્રાણુ પત્નીસમી સદીમાં જન્મેલી નારીના અંડને અધારીસમી સદીમાં ફલિત કરી શકે અને પરિણામે બાળક જન્મે એવી કલ્પના કોઈને અવાસ્તવિક ભાસે હાથે પરંતુ વિજ્ઞાન એ ખચીત કરી શકશે. અંદ્ર સુધી પહોંચી જનાર માનવી, પ્રજનનક્ષેત્રે કદાચ અંદ્રથીય આગળ વધી નય. માતા બનવા ઇચ્છતી સુવતી અપરિણીત રહી, કોઈક નરના—જેનું તેણે મોડુંપ રોગું ન હોય કે જે તે સમયે જીવતો પણ ન હોય—શુક્રોપથી માતા બની શકે. એવી કુવારી માતાઓ અનેક હોય ત્યારે સામાજિક વ્યવસ્થાનાં આંખનાં ધોરણો ન જ ટકી શકે. તેમાં પરિવર્તન આવે જ આવે. એક સીના શરીરમાંથી કાઢી લીધેલા અંડ તેના મૃત્યુ બાદ પણ પાંચપચીસ મહિના અન્ય સીના શરીરમાં રોપી શકાય અને પોતાના જનનતંત્રની કોઈક આમીને કારણે વંચી રહેશે એવી જો એ અંડને પોતાના દેહમાં ધારણ કરી, પોતાના રક્તથી રોપી, ઉછેરી બાળકને જન્મ આપી શકે. આવા સમાજમાં વાંચિયામહેલ્યાં જેનું કયું રહે જ નહિ.

આમ, માતા બનવા માટે કોઈ પુરુષની તાબેદારી ઉઠાવવાની કોઈ નારીને ફરજ જ ન પડે. નારી જેમ ઇચ્છાવર વરે તેમ ઇચ્છિત સંતાત પણ મેળવી શકે; પોતાને પુત્ર જોઈએ કે પુત્રી એ ભવિષ્યની માતા પોતે પસંદ કરી શકશે. નરના શુક્રોપો એ પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારના શુક્રોપથી નરજાતિનું બાળક ઉત્પન્ન થાય અને અન્ય પ્રકારના શુક્રોપથી નારીજાતિનું બાળક પેદા થાય. વૈજ્ઞાનિકોએ તો હાતા પુરુષના શુક્રોપમાંથી એ બંને પ્રકાર જુદા જ પાડવાના રહે છે. તેમાં કઈ મહત્ત્વ ન થાય તો પુત્ર કે પુત્રી ઇચ્છાનુસાર અવરજ ઉત્પન્ન કરી શકાય.

બાળકો ન જ જોઈતાં હોય તોઈ તે માટે અત્યંતનીય શુક્રિપ્રયુક્તિઓ વિરોધી ચૂકા છે. દાકતરો

વૈજ્ઞાનિક રીતે બધું જ કરી શકશે. સંતાતની જરૂર હશે ત્યાં નારી દેહમાં અંડ સ્થાપિત કરી, તેના પતિ દ્વારા તેને ફળવી શકશે. માતા થવા ઇચ્છનારી સુવતી પોતાની પગદંગી પણ કરી શકશે. ક્યા કે કેવા પુરુષના શુક્રોપની જરૂર છે એ તે સ્વચ્છી શકે.

પ્રસીતન દ્વારા લાંબા સમય સુધી નારીના અંડોપ કે પુરુષના શુક્રોપોને સંચરી શકાશે. તેની બેન્કો હશે. ક્યા નર કે નારીના એ પ્રજનનકોશો છે એ પરત્વે તેમની કિંમત ઓછીવતી અંકાશે.

બાળક માતાના મર્જસ્થાનમાં હોય ત્યારે તેમાં કોઈક અંચ વિદ્યુત છે કે કેમ તેની તપાસ કરી શકાય અને તે વિકૃતિ તે જ સમયે સુધારી શકાય તો બાળક અપજ ન જન્મે. વિજ્ઞાન તે માટે પણ અપભ્રંશીય છે.

નારી દેહનીય જરૂર શા માટે! રાસાયણિક પોપણુ આપીને ફલિત અંડને ન ઉછેરી શકાય! આવી રીતે જન્મેલા બાળકને તેની માતા કે પિતા કોણ છે તેની અજરેય ન પડે. હા, તેને પાળનાર માતાપિતા તેને જાણી રહે એ જુદી વાત.

ટિસ્યુ કલ્ચર દ્વારા વાવરસ ઉછેરી શકાય છે. તેવી જ રીતે ટિસ્યુ કલ્ચર દ્વારા બાળકો ઉછેરવામાં આવે તો!

ફલિત અંડનું વિકાસન થવા માટે અને શરીરની જુદી જુદી પેશીઓ અધ્યાય, પછીથી કોપ પોતપોતાની પેશી સર્જવા માટે. પરંતુ તે પહેલાં જો કોઈ પણ કોપ જુદો પાડવામાં આવે તો તે કોપ શરીરની બધી જ પેશીઓ સર્જવા સમર્થ હોય છે. એજ તબક્કે કોપ જોત્યો તેને ટિસ્યુ કલ્ચર અગર તો રાસાયણિક રીતે માત્ર પોપણુધારણુ આપવાનું રહે. તે ઉપરાંત યુગ્મ માનવીના શરીરમાંથી લીધેલા કોઈ મણુ કોશ આવી જ રીતે ઉછેરી શકાય તો! તેમાંથી નનું બાળક ઉત્પન્ન થઈ શકે!

આમ કોઈ પણ કોપ તેનાં લક્ષણોની નોંધ મુજબનાં જ લક્ષણો ધરાવનાર માનવીને જન્માવી

રાકે તો કોઈ પણ દેશમાં nationalised human capital (રાષ્ટ્રીયકૃત માનવ અર્થ) કે વીચ બેંકો દ્વારા રાજ્યપુરોગી યાદગતી-લઘુમતીની, રંગદેવની, ધર્મ-પરિવર્તનની કે વસ્તી નિયંત્રણ જેવી સમસ્યાઓ ઉઠેલી રાકે. સામ્યવાદી દેશોને પછી કદાચ દિમાગી ધુલાઈની વચ્ચે જ ન રહે—કેમ કે, પૃથ્વી પરનો પ્રત્યેક નવાગંતુક, પછીથી તો, અગાઉથી રાજ્યે નિયોજ્યા પ્રમાણેનો જ હોય ને!

આ બધું બને ત્યારે સામાજિક પરિસ્થિતિ કેવા વર્ણાક હો એ કદપુરું રહ્યું. પતિપત્નીને બાળકની જરૂર જણાય ત્યારે તે રાસાયણિક પાત્રમાં તૈયાર થયેલું બાળક લાવી શકે. એ બાળકનાં લક્ષણોની યાદી ધંધાદારી રાસાયણિક પેદી તેને પૂરી પાડશે. એ બાળક પ્રત્યે માતાનું વલણ કેવું હશે? પિતાનું વલણ કેવું હશે? અને એ બાળકમાં કોઈ લક્ષણ જ્યાં ઉત્પન્ન થયાં તો? એ પેદી જવાબદાર ગણાયો? એ પેદી ઉપર કામદેસર ટેસ ચલાવી શકાયો?

આજે પરદેશોમાં તો દોહોજ હોસ્ટેલમાં અપરિણીત સુવકસુવતીઓ છૂટથી જાતીય ઉપભોગ કરે જ છે. સંતતિનિયમને સુવતીઓને વલુએક્ટી સગલાં-વસ્ત્રામાંથી મુક્તિ અપાવી છે. કામરેડીઓએ જાતીય રોગો સામે રક્ષણ આપ્યું છે. આવી જાતીયતા એમના મતે પાપરૂપ ગણાતી નથી—હવે મોટેરાઓ કે ધર્મગુરુઓ તેમ માને. ઈશ્વરીય કોપની કેઈને ચિંતા નથી. પહેલાં માતાપિતા સંતતિના લક્ષ્યગ્રાધી નક્કી કરતા. પછી પરસ્પર પરિચય દ્વારા તે નક્કી થવા લાગ્યા, અને હવે! હવે કોમ્યુનિટી દ્વારા નક્કી થઈ શકે છે. સિનેમાનો પડકાર પર કે રંગભૂમિ પર સંભોગનાં દ્રશ્યો બતાવાય છે. અને પોતાનું મહેનતાણું લઈ પતિપત્ની અગર તો કોઈ પણ સુવકસુવતી નાંટકમાં પાત્રો બનવે છે તેમ સંભોગવીલા પણ બનતી બતાવે છે. આ જગાનામાં ચેતાનિકોની આ બધી શોધો બાદ પતિપત્નીના સંબંધો કેવા હશે? તેમની પરસ્પર ફરજો, કંઈ રહેશે. ખરી? જાતીય સંબંધોમાં બંને પૂરેપૂરો લગ્નબાલ સ્વેચ્છિકાર કરી શકશે?

બાળકોના ઉછેરનું શું? ફક્ત એટલા પૂરતું જ કુટુંબજીવન અને લગ્નજીવન ટકાવી રાખવાં પડશે કે તે માટે કોઈ અન્ય ઉકેલ રહેશે? આજે માતાપિતા જે રીતે પોતાના બાળકો ઉછેરે છે તે સંબંધી ધણાના મનમાં અસંતોષ તો છે જ. બાળ સુનેયારો, વેરયાગૃહો અને ખીજ અનેક સામાજિક પ્રશ્નો આજેપ આપણને મૂંઝરી રહ્યા છે. નવી પરિસ્થિતિમાં શું નહિ હોય?

માતાપિતા બનવા માટે પરીક્ષાઓ આપવાની રહેશે? એવા ડિપ્લોમાવાળા લોકો જ બાળકોને કાચદેસર ઉછેરી શકશે? કે પછી રાજ્ય એ માટે સંસ્થાઓ ચલાવશે? બેંકોની માફક બાળકોનું પણ રાષ્ટ્રીયકરણ થશે?

અન્ય એક મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો ગણાય. કેટલીક સ્ત્રીઓમાં માતૃત્વની ભાવના એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે કોઈ પણ બાળકને રતેહ સમર્પી શકે છે. અને માથાપના સ્નેહ વગર ઉછરતાં બાળકો વિકૃત રહે છે એમ માનસશાસ્ત્રીઓ અને સુપ્રજનન-શાસ્ત્રીઓ માને છે. એટલે આ પ્રકારની સ્ત્રીને જ બાળક ઉછેરવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવે. એવું ન બને?

ઊર્ધ્વ, કીડી કે મધમાખં જેવો તો સર્ખાજ નહિ બની જાય ને? બાળકો બંને કારખાનામાં પેદા થાય; તેને ઉછેરી મોટાં કરનાર કારખાનાંઓની કક્ષના આજે તો આવતી નથી. એટલે એ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી માતૃત્વસહજ સ્ત્રીઓને જ એમનો ઉછેર સોંપવામાં આવે અને એ સિંચામનાં નરનારીઓ તેમના પોપલુધારણ માટે જરૂરિયાતો મેળવવામાં લાગી જાય એવો વિચાર ત્યારે રૂઢ બનશે.

એવું પણ બને કે નારીલેહના ગર્ભાશય વગેરે પ્રજનન અવયવો એપેન્ડિક્સ જેવા બની જાય; તેમનું કાર્યવ્યાપારમૂલ્ય (functional value) રહે જ નહિ. કાર્યવ્યાપાર ફક્ત આનંદ ખાતર જ રહે; એવું નૈતિક મૂલ્ય રહે જ નહિ. સાથોસાથ એ વૃત્તિ જ ધસાતી ચાલે એવું પણ ન બને? સ્ત્રીપુરુષ-

સંબંધના પ્રેરકગળ તરીકે ગણાતી કામચૂંતિ જ આયમી જ્ય તો કેટકેટલી સમસ્યાઓ વિદાય લઈ લે? જૂનાં મૂલ્યો ક્યાંથી દેવાની સાથે કોઈક પ્રકારનાં નવાં મૂલ્યો પણ સ્થપાય. તેમને સ્વીકારવાની ને આવકારવાની તૈયારી કરી લેવી ધટે.

આજે પશ્ચિમમાં કોલેજ મુવેક્યુવતીઓનું *dating* સદૃશ રૂપે *matining*માં પરિણમી રહ્યું છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં એક સમયે ખૂબ ગંવાઈ ગયેલા કાંચળિયા સંપ્રદાયને 'શરભાવે તેવા સંપ્રદાયો' સુધ્ધાં ત્યાં ઘાંટ લઈ રહ્યા છે. નવપરિણીત દંપતીઓની કુલ્લો સ્થપાય છે ત્યાં જાતીપંતીના આનંદ પૂરતા સાથી-

દારો બદલવાનો અનેક રમતો આકાર લઈ રહી છે. જૂના જમાનામાં ટોળી ટોળીના સામુદાયિક લક્ષણો હતા. આપણે એ તરફ પાછા તો નથી જઈ રહ્યા ને? લક્ષણવનને લગતા કામદાઓ, પરિણીત સ્ત્રીપુરુષની પારસ્પરિક ફરજો તથા વફાદારીના ખ્યાલ પરત્વે નવાં અભિગનો વગેરેને કારણે હાલનાં કામદાઓ તથા સમાજજીવન વગેરેના ઉપર જોરદાર હથોડા પડી રહ્યા છે. નવો ઘાટ કેવો હશે એની કલ્પના કરવામાં તો અતિયુક્તિ જેવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવ થવા પામી છે...

[Life (ન્યુઝ), ૧૯૧૬]ના આધારે]

લવાજમ લેવાનાં અન્ય સ્થળો

- * બાઈબલબાઈ પરીખ, બાઈબોવિંડ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧
- * મનહર ભંડારી, સેતુ પ્રકાશન-૧૪, આદ્ય સોસાયટી, અમદાવાદ-૬
- * બદ્ર ભુટાલા, ભુટાલા એન્ડ કં. વડોદરા
- * આર. શેઠની કં. કુધારા, ગાંધી-રોડ, અમદાવાદ-૧
- * વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨, કલ્યાણ ભુવન, બીજો માળે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧
- * ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
- * પોટેટ બુક સેન્ટર, (શુટક નકસો માટે) રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧
- * સ્વીન્ડર બુક હાઉસ, બાબવાડા, બાટિયા શેરી વડોદરા
- * વિજય સ્ટોર્સ, મેખાલ ટાકીઝ પાસે, રેશન રોડ, આણંદ
- * આર. આર. શેઠની કં. પ્રન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
- * વિજય સ્ટોર્સ ૨૩૧, ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, હેમિસ્ટારિયેટ બિલ્ડિંગ, પહેલો માળે, ઈસ્ટર્ન વોય કં.ના મેડા ઉપર ફેર્ડ, મુંબઈ-૧ (બી. આર.) ફોન: ૨૬૨૭૦૮
- * એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

ઇન્દિરાશાહી સમાજવાદ અને લોકશાહી | ભોળીલાલ ગાંધી

૧૯૬૬ના નવેમ્બરમાં અખંડ કોંગ્રેસનું વિલાનન થયું. આ વિલાનન પાછળ અનેક કારણો જવાબદાર લેખાય છે. પરંતુ જે એક મુદ્દો ઇન્દિરાજીએ સ્પષ્ટ કરી નાખ્યો હતો તે એ કે અખંડ કોંગ્રેસના મોવડી મંડળમાં વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી, કેમકે કોંગ્રેસે પોતે સ્વીકારેલા સમાજવાદમાં આ નેતાઓને વિશ્વાસ નથી. એટલું જ નહિ, આ મૂઠીભર વ્યક્તિઓ કોંગ્રેસની વિશાળ બહુમતીને કેમે ચડાવીને પોતાની પકડ જાખવી રાખવા ચયે છે.

ઇન્દિરાજીએ આ નેતાઓ માટે બેઠાં (એસિઝ) અને પ્રત્યક્ષાવી (રીએક્શનરી) જેવા ચંદ્રપ્રયોગ કર્યાં. તેમની સુગંધમાથી કોંગ્રેસને ઝુકા કરી, સમાજવાદના પાટો ચડાવવા ખીડું ઝડપ્યું.

વિલાનન પછી તરત જ (૨૨, નવેમ્બર, ૧૯૬૬) નવી દિલ્હીમાં મળેલી પોતાના પક્ષની મહાસભિતિમાં ઇન્દિરાજીએ કોંગ્રેસના અગાઉ સ્વીકારાઈ ચૂકેલા કાર્યક્રમોના કડપી અમલની ખાતરી આપી; ગરીબી સામેનું યુદ્ધ વધુ અસરકારક રીતે લડી લેવાની પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી; અગાઉ કંપલ લોકો સરકારી યોજનાઓને લાભ લેતા રહ્યા છે. હવે હરિજનો અને દલિતો એ લાભ ઉઠાવે તેવી જોગવાઈની આશા આપી. બાળકો

માટે ખાસ 'સમાજવાદી હકપત્ર' (ફૂધ, દવા, મોરારક, શિક્ષણ પુરું પાડવાનો) અમલમાં મૂકવાની અભિલાષા પ્રગટ કરી. આ પછી તરત (ડિસે, ૧૯૬૬) મુંબઈમાં મળેલા તેમના પક્ષના અધિવેશનમાં ધણી ગંધા ધમાકા સાથે તેમણે શહેરોના ગંદા વસવાટોને સ્થાને સુધરા રહેઠાણો તૈયાર કરી આપવાનો અને ગામડાંમાંના ધરત્યાર વિતાના કુટુંબોને ધર તૈયાર કરી આપવાનો કાર્યક્રમ પણ જાહેર કરી દીધો. ત્યાર બાદ તેઓ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સનું રાષ્ટ્રીયકરણ, શહેરી મિલકતની ટ્રાન્સફર, રાજવીઓનું અરાજવીકરણ વગેરે સૂચના દોલ પીટતા રહ્યાં. આમ દેશમાં એક જ ધડાકે તેમણે પ્રજાના માનસ પર ધારી જાસર કરી હતી.

આ પહેલે, રાષ્ટ્રપતિની હોદ્દાવારી માટે પોતે જ પુરસ્કારેલા રેહીને એક લાચરમાં પડતા મૂકીને, પોતાને અણુમતતા મોરારજીભાઈના હાથમાંથી નાણાખાતું એક ઝાટકે છીનવી લઈને, રાષ્ટ્રપતિના વરહુકમ દ્વારા તાબાવેળા બેઠાનું રાષ્ટ્રીયકરણ જાહેર કરી લઈને, અને પરિણામની પરવા કર્યા વિના કોંગ્રેસના ભાગલા વહેરાઈ લઈને, ઇન્દિરાજીએ તેમના મનની 'ધમ-જલ્સી'ની પ્રતીતિ કરાવી દીધી હતી.

૧ : ઇન્દિરાશાહી સમાજવાદની સૂરત

સ્વરાજ્યના ૨૨ વર્ષ સુધી મોટા ભાગની પ્રજાએ સ્વરાજ્યનો લાભ અનુભવ્યો ન હતો. વધતી જતી ગરીબી, ખેડોરી, મોંઘવારી અને બ્રહ્મચારી ત્રસી બહેલી તથા નેતાઓની સત્તાવાચસાથી હતાશ બનેલી પ્રજાના મનમાં ઇન્દિરાજીએ નવી આશા

જગાવી હતી; વાતાવરણમાં નવા તરવરાટ પેદા કરી દીધો હતો. સ્વાભાવિક રીતે જ, પ્રજાના મનમાં એક એવી અપેક્ષા પેદા થઈ હતી કે, હવે ઇન્દિરાજી એક પછી એક સમાજવાદી કદમ ઉઠાવશે. પોતાના પક્ષની અંદરનાં અને બહારનાં જે ઠોષ પરિણામો

આડે આપશે તેમની સામે અંતિમ સંઘર્ષ ખેડીને તેઓ ખરેખર હતાશ બનેલી પ્રબળતા તારણદાર બની જશે...

પરંતુ, એક આખું વરસ કચ્છા જ નક્કર અમલ વિના પસાર થઈ ગયું. અમલ, જેમ ક્રાંતિકારી નેતાનો પાક ભજવીને ઇન્દિરાજીએ પ્રબળી, અપેક્ષાઓને ઊંચે ઘસાવી હતી; તેમ આ વર્ષ દરમ્યાન, પેલાં પુરાણો સુરે રહવાની સાથેસાથ 'વ્યવહારુ' નેતાનો પાક તેમણે ભજવવા માંડ્યો હતો. એક બાજુ, પરિસ્થિતિની કઠોરતા, સમસ્યાઓની જટિલતા અને સાધનોની મર્યાદા આજળ ધરીને, તો બીજી બાજુએ પોતાના શાસનકાળમાં પરિસ્થિતિ સુધરી રહી હોવાની આબોહવા પેદા કરીને, તેઓ 'વચ-ગાળા'ને કપરો સમય કાઢી નાખવા મથતાં હતાં! અને હમમ, એક જ વરસના ગાળામાં (ઓક્ટોબર ૧૯૭૦), ૫૭થા મહાસભિતિની એકઠામાં તેઓ વળી પાછી બોલો કરીને, બોળાધરીઓ આપતાં હતાં! ઇ. ત. —

* ૧૯૭૧ની સાલ સુધીમાં ટાચમર્પાદા ઉપરની બધી જમીનો જમીનમાલિકો પાસેથી છીનવી લઈને હકદાર ગણુતિયાઓને હસ્તક સુપરત કરી દેવામાં આવશે;

* ૧૯૭૧ની સાલ સુધીમાં રાજ્યો: હસ્તક જે બોલાણુ થોઅ પડતર જમીન છે તે જમીનવિહોણા ખેતમજૂરોમાં વહેંચી આપવામાં આવશે;

* ૧૯૭૧ સુધીમાં સહેરાની મિલકતો ઉપર ટાચ-મર્પાદા મુદ્દાઈ જશે;

* ૧૯૭૧ સુધીમાં ઓછામાં ઓછા વધારાના પાંચ લાખ એકરોને માટે કેમગીરી પૂરી પાડવામાં આવશે;

* ૧૯૭૫ની સાલ સુધીમાં દેશનાં દરેક જિલ્લામાં એવી વ્યવસ્થા જામી કરવામાં આવશે કે જેથી તમામે તમામ કુટુંબમાંથી ઓછામાં ઓછા એક સભ્ય દર મહિને રૂ. ૧૦૦ કમાતો હોય જ. આ પાંચે બોળાધરીઓ એવી છે કે જે

સાંચાગતાવિંત એ આપનારાને કુવા દેવાનો ઉમળકો રોટી-શકોષ જ નહિ, અને ઇન્દિરાજીએ તો આ ઉપરાંત દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં દળાણોને વશ થઈને પાંચ જેટલા સ્ટીલના ઓગ્રેક્ટનું વાગ્દાન કરી દીધું હતું. આસામને રિક્ષાધનરી તથા પેટ્રો-કેમિકલ્સ કોમ્પ્લેક્સનું વચન પણ આપી દીધું હતું!

આ અને આનું ધણું ધણું બે-પાંચ વર્ષમાં સિદ્ધ કરી દેવાના મનોરથ ઇન્દિરાજી સેવતાં હોય તો તેમની એ ભવ્ય ભાવના માટે ધન્યવાદ આપીએ. અને પોતાની સામે જે વાસ્તવતા ડોળા ફાડીને જામી છે તેની તરફ જો તેઓ આંખ બંધ કરીને કેવળ કંઈનાના કિલ્લા રચતાં હોય તો આપણે તેમને તરંગી આદર્શવાદી કહીને વ્યવહારુ થવા બે શિખામણુ આપી રાખીએ. પરંતુ, બીજા દેઈના કરતાં નક્કરી હકીકતોનો રોળ રોળ વધુ સામનો કરી રહેલાં ચતુર વડાં પ્રધાન ન્યારે પોતાની પ્રબળ પોક્કળ બોળાધરીઓ દ્વારા રમાડતાં દેખાવ ત્યારે તો ચિંતા કરવા જેવું જ લગાય.

ઇન્દિરાજી જેનાથી મૂરાં વાકેઈ છે એવી થોડીક વાસ્તવિક હકીકતો તરફ નજર નાખીએ:

(૧) બેકારીની સમસ્યાનો વિચાર કરીએ. ૫૭૬થી પંચવર્ષીય યોજના પૂર્વે ૩૩ લાખ બેકારો હતા; યોજનાને અંતે ૫૩ લાખ થયા; બીજી યોજનાને અંતે ૭૧ લાખ થયા, ત્રીજીને અંતે ૧૨૬ લાખ અને ચોથી યોજના પૂરી થતાં ૨૩૯ લાખ થવાનો અંદાજ છે.

—આ આંકડા એમ જતાવે છે કે ઇન્દિરાજીનાં પોતાના શાસનકાળમાં બેકારીનું રૂપ મિહામકુ બની રહ્યું છે.

(૨) માયાદીક સરેરાશ આંવક ૧૯૬૦-૬૧માં ૧૦૦ ગણુએ તો ઇન્દિરાજીની શાસન દરમ્યાન ૧૯૬૭-૬૮માં ૩૨૧-૩ હતી, ૧૯૬૮-૬૯માં પડીને ૩૧૯-૪ થઈ છે.

(૩) દર વરસે બે-ચઢી રકા રાષ્ટ્રીય આવક વધે છે; સાથે તેટલી જ વસ્તી વધે છે.

ઇન્દિરાજી પોતાના શાસનકાળની કારકિર્દી અને તેટલી ઊંળી જતાવવા મથે, પરંતુ ખુદ ઇન્દિરાજીના પ્રધાનોએ આપેલા આંકડા અનુસાર, છેલ્લાં બે વરસમાં જ —

(૪) નિકાસ ૭ ટકામાંથી ધરીને ૪ ટકા થઈ છે;

(૫) ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ૮ થી ૬ ટકામાંથી ૪ થી ૫ ટકા થયું છે;

(૬) ભાવે ૧૫ થી ૨૫ ટકા વધ્યા છે;

(૭) ઇન્દિરાજીએ પોતાના સમાજવાદી કાર્યક્રમના મંગલાચરણ જેનાથી કર્યાં તે બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણથી ખરેખર મૂળભૂત હેતુ સિદ્ધ થયો નથી; સરકાર પોતાના હસ્તક ૨૦૦ કરોડ રૂપિયા વધુ મેળવી શકી નથી; રિપોઝિટનો વધારો ૧૩ ટકા જેટલો નીચો થતરી ગયો છે; ગરીબ મુહુલોગી વ્યવસાયોએને ધિરાણ મળવાને બદલે ઇન્દિરાજી દિલોગપતિઓને અગાઉ કરતાં વધારે ધિરાણ મળ્યું છે!

(૮) ખીજી બાજુ, જેમને કમાણીનાં મોટાં સાધન ગણીને વ્યવજ્ઞે રૂપિયાની મૂડીથી ચલાવવામાં આવે છે તે રાજ્ય હસ્તકના ઉલોગો જંગી ખોટથી ચાલે છે. કુલ ૫૫ મોટાં સાહસોમાં રૂ. ૩૩૩૩ કરોડનું રોકાણ થયું છે. તેમાંથી ૩૩ ઉલોગો ખોટનો ધંધો કરે છે. એકંદરે ૪૮ કરોડનો નફો થયો હતો, ૮૩ કરોડની ખોટ! એક જ વરસમાં (૧૯૬૬-૬૭) ૪૫ કરોડની ખાધ! હિંદુસ્તાન સ્ટીલે ૧૯૬૭-૬૮ (ઇન્દિરાશાસન)માં આગલાં તમામ વરસો કરતાં વધુ ખોટ (રૂ. ૪૦ કરોડ) ખાધી હતી. મોટા ભાગનું ઉત્પાદન ધડી રહ્યું છે. ખાનગી વિભાગના પોલાદનાં કારખાનાં રૂ. ૧૦૦ની મૂડી ઉપર રૂ. ૨૨૫નું વેચાણ કરે છે; ત્યારે આ પ્લાન્ટ સોએ ચોવીસનું કરે છે!

આમ, નેહરુયુગી સમાજવાદના આધારમાંથી દેશને બહાર કાઢવાને બદલે, ઇન્દિરા-સમાજવાદનો આ અખતરો દેશને વધુ કારમી આર્થિક ભીંસમાં જકડી રહ્યો છે.

પ્રામાણિકપણે અને બિવહારુ રીતે વિચારનારાને

એટલી ચિંતા તો થયા વિના નહિ જ રહેશે કે, ઇન્દિરાજી મૂંચે છે તેવી ઝડપી પ્રગતિ અને આબારો સિદ્ધ કરવા માટે જે વ્યવજ્ઞે રૂપિયાની નવી મૂડી ભેઈએ તે કયાંથી મેળવવાની છે? આજ સુધીમાં જે વિદેશી દેવાં કરેલાં છે (૧૯૬૮-૬૯ સુધીમાં ૧૭૩ અબજ રૂપિયા) તેનું બાજુ ચૂકવતાં પણ નાકે દમ આવે છે. હકીકતે, રૂ. ૧૨૦૦ કરોડની ખાધ તો ચોથી ચોળનાના આરંભે જ દેખાઈ રહી છે. રહી સહી બંધી બચત એમાં ધસારાઈ જવાની છે... ખીજી બાજુ, નુંદું હેતું કરવાની યુગ્મયથા જ ધડી મઈ છે.

નાણાંનો નક્કર માર્ગ વિચારમાં વિના જ ફુગ્ગી, ભોળા અને ગરજુ પ્રબળે વચને આપીને લટકાવવાની નીતિ લોકશાહીમાં લખાઈ નોખી છે. ગરીબી અને બેકારીને નામે પ્રબળે ઉરકેરીને સમાજવાદની રૂપાળી વાતોને નામે પાંચ-પંદર વર્ષ સત્તામાં ટકી રહેવાની દૃષ્ટિ લોકશાહી માટે કેવળ આત્મધાતક છે.

સત્ય હકીકત તો એ છે કે, ઇન્દિરાજી આં વિકટ પરિસ્થિતિને પ્રામાણિક સામનો કરવા જ તૈયાર નથી. ૧૯૭૧ના માર્ચમાં, નવા બંજેટમાં સરકારી કમ્પ્યારીઓને વધુ પગાર-બંધમાં આપવા માટે રૂ. ૧૧૦ કરોડ ભેઈએ; નવા પ્લાન્ટ્સ નાખવા માટે વધુ રૂ. ૩૩૦ કરોડ ભેઈશે; તે બધા સાથે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૬૦૦ થી ૮૦૦ કરોડના નવા કરવેરા નાખવાની સ્થિતિ આવી જિભી છે.

● પ્રબળ રોપથી બચવા માટે શું ઇન્દિરાજીએ બંજેટ પહેલાં જ અખસતી ચૂંટણી ચોટીને સત્તા પાકી કરી લેવા તાકતુ છે? અખસત ચૂંટણી પાછળ આવું કોઈ છળ હોય તો તે લોકશાહીમાં અક્ષમ ગણતું ભેઈએ.

ફરિયાદ એ નથી કે ઇન્દિરાજી પ્રબળી જરૂરિયાતો તાજાંતોજા કેમ પૂરી પાડતાં નથી. કોઈ પણ નેતા તે કોઈ પણ પ્રશ્ન-સત્તામાં આવે, કોઈનાથી કરો નહુ ચવાનો નથી. જે વીસ વર્ષ દેશ ઊલટા રસ્તે ધકેલાયો છે તે જ રસ્તે આગળ ધકેલાઈ રહ્યો છે, એનું ફુગ્ગ છે, એની ચિંતા છે.

પ્રમાણિકપણે અને ગંભીર જનીને જો આપણે પરિસ્થિતિ દળથી કેરવી હોય તો તોતિંગ યોજનાઓનાં યોચારંભારથી વહેતા છૂટું રહે, ખૂબજ વિશાળ પાયા પર પ્રાગોદ્યોગી અને ઇતર નાના નગર-ઉદ્યોગી હોવા કરવા રહ્યાં. તેને માટે ભરપૂર નાનાં થતો દેશમાં પેલાં કેરવાં જોઈએ; એ ઉદ્યોગોને પૂરો પાડવા મર્યાદા માલ પેદા કરવા જોઈએ; એ માટે જમીનની અંદરની કુદરતી સામગ્રી (જલસંચય) જલાર કારીને, પ્રેસેસિલમાં લાવીને, મોટા પાયા પર માલની લોડન કરવાની સમયકે લાવી કરવી જોઈએ. પાકો રસ્તા, રેલવે, વીજળી અને પેટ્રોલ પુરતા પ્રમાણમાં મેળવવાં જોઈએ. આ બધાં માટે ધંધાકેષે તાલીમે અને માત્રિક ધૈર્યનિક શિક્ષણ પામેલાઓની મોટી કાર્યક્ષમ સેના જોવી કરવી રહી. આજનાં શિક્ષિત બેકારોને તત્કાલ કામે લગાડી શકાય અને તેવાં બેકારો વધે નહિ તે રીતે શ્રમમુખી ઉદ્યોગ-અવસરો ને આપણે પામે જની શકે. કેમ કે શ્રમ-શક્તિ ભરપૂર છે, અને આ રસ્તે મૂકી-રોકાયે પછી ધણું એકું જોઈએ. મોટા યંત્રોદ્યોગમાં એક માલસંતી રાજ્યમાં રોકે કે. ૧૪૦૦ રોકવા પડે; નાનાં ઉદ્યોગમાં ૫૦૦ અને શુદ્ધઉદ્યોગમાં ૨.૧૫૦નો સરેરાશ અંદાજ ગણાય છે.

ઈન્દિરાજીનાં સમાજવાદીઓ કંઈકસરને સ્થાન નથી, શ્રમજૂ ગૌરવ નથી. એક બાજુ, પ્રજા કુઝ થાતનાઓમાંથી પસાર થઈ રહી છે, બીજી બાજુ "રિલેવીના સમાજવાદી સફેદ હાથો" તરીકે આજ-ખાતો કેન્દ્રનો ફરક પ્રજાન વાર્ષિક રૂ. ૭૩,૦૦૦નું ખર્ચ કરી રહ્યો છે. ઇન્કમટેક્સની ગણતરીએ જોતાં, લગભગ સાઠવાર લાખની કમાણી કરનારો ધનપતિ જ, કરવેરા ગણા પછી આટલી બચત કરી શકે. બધું ખર્ચી નાખે તો આટલી સાધની જોગવી શકે! આપણા દેશનાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ ૭૦૦ એકરની વાડી વચ્ચે ૩૦૦ ખેડના મહેલમાં ને વેલવથી જીવે છે તેની પાછળ સમાજવાદનાનો કયો આલ્સ હોઈ શકે!

ઈન્દિરાજીની સમાજવાદી નિઠા વિશે જ શંકા આવે એવું છે. પોતે પશ્ચિમી વેપારી હોયે જીવવા દેવાંવેલાં છે. મરીમીની વાતો કરે છે પણ તેના સ્પર્શ માનથી તે દૂર રહ્યાં છે. એટલું જ નહિ, એક બાજુ મોનોપોલી ઉદ્યોગોને નાબૂદ કરવાની ધમકીઓ આપે છે, બીજી બાજુ, વિરલા, તાતા, મહત્વાક વગેરેને સીધી વધુ પરવાનાઓ વહેંચે છે!

ઈન્દિરાજી ભંજેમાં પોતાની 'હમેજ' પ્રગતિશીલ, ઉદ્યમ, સમાજવાદી તરીકે ટકા રહે એ માટે વેરા સજો છે. બીજી બાજુ સ્થાપિત હિતોને રીજીયા વિના, પોતાની પાંખમાં એમને લીધા વિના તેઓ પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખી શકે એમ છે નહિ, એ વાત જરાગર સમજે છે; આથી જ તો આ ચૂંટણી વખતે ઈન્દિરાજીએ અનેક ઉદ્યોગપતિઓ પાસેથી ને રીતે જંગી ફંડ 'પ્રકાશ્યા' છે તેમાં આર્થિક સત્વ હોય તોય તે જલુ ગંભીર છે:

* કેરળમાં ચૂંટણી જીતવા સ્પર્ધના ઉદ્યોગ-પતિઓને ધરખમ લાવ વધારી આપીને ખુશ કર્યા;

* ક્ષાના ભાવ ધટાડવાની ભંજેરાત કરીને ક્ષાના વેપારીઓ પાસેથી પોતાના ચૂંટણી લડાઈને તર કરવાની તરફગળ અજમાવી, અને ક્ષાના વેપારનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાની ધમકી દ્વારા ચૂંટણી ફંડ એકઠું કરવાની શુકિત અજમાવી;

* દેશમાં પ્રવર્તતી બેકારી દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા પછી રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ તત્કાળ ફાળવવાની માગને કુકારાવિને, એથી યોજનામાં રૂ. ૨૫૦ કરોડ જેવી રકમ ટેલિવિઝન અને મોટરગાડીઓ જેવા મોજ-શોખના ઉત્પાદન માટે ફાળવી.

આ બધાનો મેળ ખવડાવનારો સમાજવાદ કેવો હશે!

ઈન્દિરાજી જેમના જોરે મરીયા અને બેકારોનાં કુઝ ફેલાના મનોસ્થો સેવે છે તે તેમના પક્ષના નેતાઓ—પ્રધાનો પણ તેમની સાથે સામી રમત રમી રહ્યા હોય એવું લાગે છે.

કેશિસના વિલાનન પછી તેમણે ભારે હેરાંમાં આવીને એક પ્રયાસ આદર્યો હતો. રાજ્યોના મુખ્ય પ્રધાનોના પરિપદમાં કૃપિ-મુધારાઓ એક વરસમાં પાર પાડવા તેમણે દબાણ કયું હતું. પરંતુ શુદ્ધ ઇન્ડિકેટી પ્રધાનોએ—વી. પી. નાપકે, અહ્મદ રેડ્ડીએ, મોહનલાલ મુખર્જીએ—જમીનમાલિકા અંગે બધેલી ટોચમર્યાદા નીચી કરવાની સલાહને અમાન્ય કરી હતી. અને જે રાજ્યોમાં ટોચમર્યાદા વ્યક્તિગત છે તેને કુટુંબ દીઠ બનાવવા અંગેય પૂરી સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. વધુ દબાણ કરવા જતાં સાચું સચન એવું થયું હતું કે “શહેરી આવકની ટોચ મર્યાદા” વધુ મહત્ત્વની છે.

ઇન્દિરાજી ભલેને શહેરી આવકની ટોચ મર્યાદાનું સૂત્ર વારંવાર રદતાં રહે, પરંતુ તેઓ પોતે જ એ બાજુ છે કે, એ તો સાપના રાક્ષામાં હાથ નાખવા બરાબર છે.

આમ આમવિસ્તારોમાંનાં સ્થાપિત હિતો ઇન્દિરાજીને જો કૃપિ મુધારા કરતાં રોકી રહ્યાં છે; તો શહેરી મિલકતના નિષ્કર્ષ સામે ધર્મી વધુ વગદાર અને બલવત્તર હિતો ફૂંકાડો મારે એમ છે. પરિણામે, એ સૂત્રો રદતાં રહ્યાં છે—ગરીબ પ્રજાને આશ્વાસન પૂરતાં!

આ જ રીતે, ૧૯૭૧ સુધીમાં તમામ રાજ્યોમાં સરકારી પાતર (ખેડાણ યોગ્ય) જમીનો ખેતમજૂરાને

વહેંચી આપવાની યોજાધરીનો અમલ પણ પોતાના જ પ્રભાવ નીચેનાં રાજ્યો પાસે ઇન્દિરાજી કરાવી શકતાં નથી!

● સવાલ નવા કાયદા પસાર કરવા નવી લોક-સલાહો નથી; સવાલ જે કાયદાઓ છે એના પ્રામાણિક અમલનો છે.

આ બધા પછી, ઇન્દિરાજીના સમાજવાદની દિશા બણી લઈએ.

ઇન્દિરાજી પોતે સમાજવાદનો પોતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે: “રાજ્યહસ્તકના અને રાજ્યના કાબૂ નીચેના ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર-વ્યવસાયો તથા નાણા-તંત્રનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધે, ખાનગી અર્થતંત્રનું પ્રમાણ ઘટે...”

કમ્યુનિસ્ટો આ વ્યાખ્યા અપનાવી લેવા તૈયાર થશે. ઇન્દિરાજીએ પોતાને અભિપ્રેત અતિમ કક્ષાનો સ્ટાફ નથી કર્યો. ત્યારે કમ્યુનિસ્ટો સૈદ્ધાંતિક રીતે કહેશે કે ઉત્પાદન અને વિતરણનાં બધાં સાધનો રાજ્ય-હસ્તક હોવાં જોઈએ, જેમાં રાજ્યની માલિકી તથા રાજ્યનો કાબૂ—બંને પ્રકારનો સમાવેશ હોઈને ઇન્દિરાજી માટે વિશેષ કરવા જેવું રહેતું નથી.

આવા સરકારી સમાજવાદને આજે ચરેલાં ઇન્દિરાજીના આદર્શો અને સામાજિક ન્યાય અર્થે નાફૂટકે ઓછામાં ઓછી રાજ્યની કબજમાં ખાન-નારાઓ વચ્ચે કરી મેળ છે નહિ....

૨. ઇન્દિરાજી લોકશાહીની મક્કિયા

ઇન્દિરાજીના શાસનકાળમાં સમાજવાદી સૂત્રોની એવે વિકૃત અને તકવાદી અર્થતંત્ર કૃષ્ટદ્રાવ્યું છે, એ જેવી ગંભીર સમસ્યા છે; તેવી બીજી ગંભીર સમસ્યા લોકશાહીને નામે અને બધારણની ઓચમાં તેમણે જે રીતરસૂત્રો અપનાવી છે તે છે.

કેશિસના વિલાનનનો યશ ઇન્દિરાજી લેવા છુટે કે ન છુટે; તેમની જવાબદારી રહેલી છે... શાસ્ત્રીજીના અવસાન પાદ સિન્ડિકેટ મોરારજીને

બદલે ઇન્દિરાજીને જિરે કળશ ટોળ્યો અને ઠીક ઠીક લાંબા સમય સુધી ઇન્દિરાજી સિન્ડિકેટની છાંયા નીચે જાણ્યાં. પરંતુ યુગ્મતપર્ય પહોંચતાં સિન્ડિકેટની પકડમાંથી છૂટવા મથતાં ને છૂટવા પછી ઇન્દિરાજીએ જે વ્યૂહ બેટ્યા છે તે પરથી તો એમ સ્વીકારવું જ રહ્યું છે કે ભારતના આટઆટલા રાજદ્વારીઓમાં ઇન્દિરાજીએ સૌને ટપી બપ એવી ચાણક્ય-પ્રતિભા પુરવાર કરી છે. ૧૯૬૬ના જૂનથી એમણે એક

પછી એક જે હાથ ખેંચ્યા છે તે ભવભવાના મોંમાં આંગળા નખાવે એવા છે.

૧૯૬૬નાં અંતમાં ઈન્દરાજ સત્તામાં આવ્યાં, તેવામાં જ કેન્દ્રના નાણાપ્રધાન સચીન ચૌધરી અને અશોક મહેતાએ બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણની સિફારસ કરેલી; ત્યારે ઈન્દરાજએ જ કહ્યું પાણી રેડેલું; ૧૯૬૭માં ચૂંટણીનો દંડેરો તૈયાર કરતી વખતે પણ રાષ્ટ્રીયકરણને બદલે “સામાજિક અંકુશ”ની સિફારસ કરવામાં આવી હતી. બાદ કામરાજે કો-ગ્રેસ પ્રમુખ ભરીકે ઉદામ નીતિનો આગ્રહ સેવ્યો અને તે વખતે ઉદામ ગણાતા કામરાજ, સુઅલ્પવયમ, ચવાણ તથા અશોક મહેતાએ તૈયાર કરેલ ૧૦ મુદ્દાના કાયદા કમને વર્ગ પ્રધાન ઈન્દરાજએ બહાવી આપી હતી. આ પછી ૧૯૬૮માં ઈન્દરાજની સરકારે સંસદની અંદર બેંકોના સામાજિક અંકુશનો કાયદો પસાર કરાવ્યો ત્યારે બે વર્ષ માટે પ્રયોગ કરવાનું વચન ઈન્દરાજએ આપ્યું.

આમ સારી એવી લોકશાહી પરિપાટીથી લેવાયેલો — અંબાર સ્થાવિચારણાને અતે સૌએમાન્ય રાજ્યો નિર્ણય બદલવા હોય તો પણ તેની લોકશાહી પરિપાટી હતી. પોતાના નાણાપ્રધાન (જે નામય વડા પ્રધાન પણ હતા) સાથે તથા પ્રધાન મંત્રીના કેબિનેટ-સભ્યો સાથે, અને કેબિસ પ્રમુખ સાથે પોતાના પરિપક્વ અભિપ્રાય રજૂ કરીને જરૂર એ પગલું પણ ભરી શકાયું હોત. કદાચ સાથીઓને મળે ન ઉતારી શકાયું હોત; છતાં દેશના હિતમાં એ પગલું અતિશય તાત્કાલિક મહત્વનું પોતાને લાગ્યું હોત, અને તેનો અંગ્રહ કરવાનો આગ્રહ સેવ્યા પછીય બે નાણાપ્રધાન નામકર ગયા હોત, તો નાણાખાનું લઈ લેવાનો અને રાષ્ટ્રીયકરણ બંદો કરવાનો વર્ગ પ્રધાનનો અધિકાર હોત જ હોત. પરંતુ લોકશાહીમાં આવી અતિમ સત્તાનો ઉપયોગ આવશ્યક પ્રમાણે અતે જ કરી શકાય.

પરંતુ, ઈન્દરાજને બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણની જેટલી ઉતાવળ હતી તેના કરતાં પોતાની અતિમ સત્તાને બંને અણગમતા સાથીઓને હાંસેલી

છંદિને અપમાનિત કરીને, સત્તાનો દોર પોતાનો હાથમાં સુઢ જંગમવાની ઉતાવળ વિશેષ હતી.

આ બધા પછીય એટલું તો સ્વીકારવું રહ્યું કે ઈન્દરાજએ જે પાંચ ઉદ્દેશો આટે બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કયું તેમાં તેમને કશી એવી સફળતા નથી મળી, જે રિઝર્વ બેંક દરતકના અધિકારો તથા “સામાજિક અંકુશ” દ્વારા ન મળી હોત. કાગડાં, ચરકારીકરણના દ્વંષણો જ નફામાં ભાગવવાનાં આવ્યાં છે! અને કશી સિક્કુરિટી વિના, જરૂરતના ધોરણે ધિરાણ-યોગ્યતાના આધારે જે રકમો મુખાવારી તેનો બોજ અતે તો પ્રબળે જ સદન કરવાનો આવશે!

ઈન્દરાજની સમાજન્યાદ માટેની લગની સાચી હોય તોય તેમણે ૧૯૬૮ના જુલાઈમાં બેંગલોર મહાસમિતિ વખતે માંદગીને બિજાનેથી કેબિસ કરોવારીને એક “અઘડતી નોંધ” (stray thought) મોકલી આપી, તેમાં બાધેભારે એટલું જ સૂચન હતું કે રાષ્ટ્રીયકરણ પામેલી નાણાકીય સંસ્થાઓએ ધિરાણ-યોગ્યતાના ધારણોમાં એવી રીતે ફેરફાર કરવો જોઈએ કે જેથી ધંધાધારીઓને અને લાભક વ્યક્તિઓને ઉત્તેજન મળે... આ ઉતાવળી — અઘડતી નોંધ ઉપર પણ સાથીઓ સાથે વધુ વિચારણા કરવાની તેમને ગરજ ન હતી! એટલું જ નહિ, ૩૨ કલાકમાં જ સંસદની બેઠક શરૂ થવાની હતી ત્યારે તેની સમક્ષ ગિલ રજૂ કરવાની — સામાજિક અંકુશનો ફરવ સંસદમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો; હવે એ નિર્ણય બદલતાં એની સંમતિ લેવાની — ફરજ હતી.

લોકશાહીમાં સંસદની બેઠકે ચાલુ હોય ત્યારે વા નજીકમાં મળવાની હોય ત્યારે, સતોસાત કથું ભાંટર અનિષ્ટ વૃદ્ધી પડવાનું ન હોય ત્યારે, સંસદને એળગીને ચાલવાની શ્રુતિ જોખમરૂપ જ છે. તેમાંય જંધારણે આપેલી અતિમ સત્તા — રાષ્ટ્રપ્રમુખના વટહુકમ દ્વારા કામ કદાવી લેવાની — રાષ્ટ્રીયકરણ બંદો કરાવી દેવાની તરખીમ — જંધારણે આપેલી અતિમ સત્તાનો આવો ઉપયોગ તો અશક્ય જ લેખાવો જોઈએ.

ઈન્દિરાજીની આવી અવિચારી ઉતાવળનું તત્કાલ પરિણામ તો એ આવ્યું કે સર્વોચ્ચ અદાલતે તે વટહુકમને ગેરકાનૂની ઠરાવ્યો. કેમ કે બંધારણ મુજબ 'યોગ્ય વળતર' અપાતું ન હતું ! પરિણામે ઇન્દિરાજીને પીછેહઠ કરવી પડી. ઘણું બધું વળતર આપીને જ રાષ્ટ્રીયકરણ ચાલુ રાખી શકાયું !

આરો જ બીજો કિસ્સો રાજ્યોના અરાજકીયકરણનો છે.

રાજ્યોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાના ઉત્સાહમાં ઇન્દિરાજીએ લોકશાહીના આત્માને જ ઝંખવાવ્યો છે. લોકશાહીમાં રાજ્યોનાં સાક્ષિપાણી અને વિશેષ હકોને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો સ્થાન હોઈ ન શકે, એ વાત લગભગ સર્વમાન્ય હતી. અખંડ કોંગ્રેસે પણ એ વિષે નિર્ણય લઈ લીધો હતો. સવાય પ્રક્રિયાનો હતો.

લોકશાહી ધોરણે ત્રણ ક્રમિક ભાગ હતા : (૧) સૌથી પ્રથમ રાજ્યો સાથે મંત્રણા કરીને બાંધકામ દ્વારા સંગત ઉકેલ શોધવાનો. હકીકતે સરદાર પટેલે અત્યંત વિપત્તિ સંજોગોમાં રાજ્યોને રીઝતી જતી લેવાનું શક્ય કરી બતાવ્યું હતું, આજે તો તેના કરતાં ઘણા વધુ સારા સંજોગો હતા. ઇન્દિરાજીએ એ કુનેહથી કામ લીધું હોત તો રાજ્યોને સારા ન્યાય તાત્કાલિક બનાવી શકાયાનું ગૌરવ પણ તેઓ લઈ શક્યા હોત ! પ્રગટ થયેલા હેવાલો મુજબ તો વાર્ષિક પાંચ કરોડના સાક્ષિપાણી સ્થાને ૫૦-૬૦ કરોડ રૂપિયાનું એકસાથે વળતર આપવા સુધી ઇન્દિરાજી ખેંચાયા હતાં. પરંતુ, જેમ કૃષિ સુધારા અને સહેરી મિલકતની ટ્રાયમર્ચાદામાં ગ્રામ અને શહેર વિસ્તારનાં સ્થાપિત હિતો આંડે આવ્યાં હતાં તેમ રાજ્યો સાથેના સમાધાનમાં ઉદ્ધામ તુર્કે આગ પગથા હતા.

(૨) આ ગમેતેમ હો, પણ માનો કે રાજ્યોએ જ સમાધાન પર આવવાનો ઇનકાર કર્યો હોય અને વાટાઘાટો દ્વારા બાંધકામનો 'ભાગ' અંશકંઈ બની ગયો હોય ત્યારે 'પાલ'મેન્ટમાં બંધારણ સુધારાને

ઉકેલ આણવો રહે. ત્યારે પણ યોગ્ય વળતર આપીને જ ઉકેલ આણી શકાય. પરંતુ, વળતરની કરી જ બાંધકામની વિના ઇન્દિરાજીએ સંસદમાં પોતાની નેમ પાર પાડી દેવાની યુક્તિ રચી. પરિણામ એ આવ્યું કે,

(૩) લોકસભાએ ૨/૩ મહામતીથી સુધારો પસાર કર્યો પણ રાજસભાએ એકથીયે ઓછા મતે ઊઠારી દીધો.

આવી સ્થિતિમાં સાચો લોકશાહી રાહ રાજ્યોને ફરીથી મનાવવાનો અર્થમાં તો ફરીથી સંસદ પાસે કરાવ પસાર કરાવવાનો જ હોઈ શકે.

● લોકશાહીની નિષ્ઠા ધરાવનારા મારે આ ભાગ ઊઠીને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા વટહુકમ બહાર પડાવવાનો રસ્તો નિર્ધાર્ય હોય. તેમાંય કયા જ વળતરની ખાતરી આપ્યા વિનાનો વટહુકમ તો અસ્થાને જ હતો; અને સર્વોચ્ચ અદાલતે તેને ગેરબંધારણી જાહેર કર્યો જ. પરંતુ, ત્યારે ઇન્દિરાજીએ પોતાની લોકશાહી પ્રક્રિયાની કસર સ્વીકારવાને બદલે, કમ્યુનિસ્ટો તથા ઉદ્ધમોએ સર્વોચ્ચ અદાલત અને 'પાપ-મૂર્તિઓ સામે અવિશ્વાસ અને આશંકાનું વાતાવરણ' પેદા કરવાની ઘુણ્ટા કરી ત્યારે તેમને ઇન્દિરાજીનો ટેકો મળી ગયો !

ત્રીજો મહત્વનો કિસ્સો છે ઉત્તર પ્રદેશનો. ઉત્તર પ્રદેશમાં ઇન્ડિકેટનો ટેકો ખસી જતાં ચરણસિંહની સરકાર બચવી પડી પરંતુ રાજ્યપાલે કંઈ પણ ભરે તે પહેલાં સિન્ડિકેટ, જનસંઘ અને સ્વતંત્ર પક્ષે ચરણસિંહને પોતાનો ટેકો હોવાની લેખી માહિતી તેમને આપી દીધી હતી. આ પંક્તિનો ટેકો ચરણસિંહની બહુમતી પુરવોર કરે તેટલો સમ્પૂર્ણ હતો, છતાં કેન્દ્ર સરકારની ઇચ્છા અનુસાર રાજ્યપાલે રાષ્ટ્રપતિ-સાસન લાદવાની સલાહ આપી. પરંતુ, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ ગિરિ રશિયામાં પ્રવાસ કરતા હતા, એથી વિદેશમાં પ્રવાસ મથકે કાસદ મોકલીને, પરિસ્થિતિથી સાવ અગાળ રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાસે સિક્કો મરોવી લેવામાં આવ્યો !

● આ આખી ઘટના લોકશાહી દૃષ્ટિએ અર્થતંત્ર ચિંતા ઉપજાવે તેવી છે. લોકશાહીમાં સત્તાની ફેરબદલી માટે પક્ષો વચ્ચે કંટર ખેંચતાણ અને ધર્ષણ વળે; ગવર્નરને ખરેખર કટોકટી જણાતાં તે બંધારણના અસ્પષ્ટ આદેશોનું અર્થઘટન કરીને નિર્ણય લે; એ બંને વાત સમગ્રપણે તેવી છે. પરંતુ, એક વાર સ્પષ્ટ અર્થઘટન સ્વીકારાઈ ગયા પછી, કેવળ એક પક્ષના (શાંસક પક્ષના) હિતને લક્ષમાં લઈને ગવર્નર વતે તેો લોકશાહીને માથે એક મોઢું કેસકે જ ગણાય.

ઉત્તર પ્રદેશની ઘટના બન્યા પૂર્વે, બહુમતી જાણવાની પરિપાટી નક્કી થઈ ચૂકી હતી. વહીવટી સુધારણા કમિશન (એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રિફોર્મ્સ કમિશન) તથા દેશભરના રાજ્યપાલોની પરિષદ તથા દેશની વિધાનસભાઓના પ્રમુખ (સ્પીકર્સ)ની પરિષદો સારાઈ ચૂકી હતી. આ ત્રણેમાં એવી એકવાક્યતા સ્થાપિત હતી કે, રાજ્યપાલોએ સત્તા-જૂથની બહુમતી દેખી રહી છે કે નહિ તે ન ભેંજતાં, વિધાનસભામાં એ સરકારની બહુમતી પુરવાર થાય છે કે નહિ તે ભેંજતું જરૂરી છે. કેમ કે ભારતના બંધારણમાં એક પક્ષ વાં અનેક પક્ષોના ભેગાણવાળી સરકાર એવા કોઈ એક નથી. એટલે ભેગાણામાંથી અમુક પક્ષ નીકળી નખ એવી જ કોઈ બહુમતી ખતમ થઈ જતી નથી. એથી જ કોઈ “બંધારણી મશીનરી નિષ્ફળ ગઈ છે—બંધારણ તૂટી પડ્યું છે—” એવું પુરવાર થઈ શકતું નથી.

ખીણ વાત એ પણ છે કે આવે વખતે, રાષ્ટ્રપતિએ વૃત્તુક્રમ કાઢવા પહેલાં પોતાની જાતને પૂરતો સંતોષ થાય તે પછી જ પોતાના સારાસાર વિવેક (ફિઝીશન)ને અનુસરીને પગલું ભરવાનું હોય છે. બંધારણી રીતે ઉપરના બંને મુદ્દા મહત્વના છે.

● આ છતાં, ઇન્દિરાજીએ પોતાની સત્તા-રમતના એક ભાગ તરીકે રાજ્યપાલ અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ બંનેને પોતાની શેઠમાં લઈ, બંનેનો અવદેશ ઉપયોગ કરીને, તથા સુધારણા કમિશન, રાજ્યપાલોની

પરિષદ અને વિધાનસભાઓના પ્રમુખોની પરિષદ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરેલી ભલામણને ઉવેખીને, લોકશાહીની આંધારગિયા ઉપર જ પા કર્યો છે.

હકીકતે તો, ઇન્દિરાજીએ પોતાના પગ નીચે આવેલા રેલો ગાદ કરીને વર્તણું ભેંજતું હતું. કેએસનું વિભાજન થતાં તેઓ એકાએક લઘુમતીમાં મુકાઈ ગયાં હતાં તે જ વખતે વિરોધ પક્ષોએ ઇન્દિરાજીના રાજીનામાની માંગ ઉઠાવી હતી. પણ ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રમુખે તેનો અસ્વીકાર કરીને ઇન્દિરાજીને બચાવી લીધાં હતાં!

પોતાની વખતે એક અને બીજાની વખતે બીજો માપદંડ અપનાવવામાં કેવળ ઇન્દિરાજી નહિ, રાજ્યપાલ અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ ભાગીદાર બન્યા એ આ દેશના લોકશાહી ભાવિ માટે ચોંકાવનારા હથોરા છે. કેમ કે બંધારણે આ ત્રણેના હસ્તક અસાધારણ સત્તાઓ સુપરત કરેલી છે.

એથી કિસ્સો લોકસભાના વિસર્જનનો છે. આપણે ત્યાં ઇન્દિરાજીની સરકાર કેએસના વિભાજન પછીથી લઘુમતીમાં હતી; છતાં અન્ય પક્ષો અને સ્વતંત્ર ઉમેદવારોના ટેકે એને દરેક વખતે બહુમતી મળતી રહી હતી. ઘણી વાર તો સધર બહુમતીથી તેમનો વિજય થતો રહેતો હતો. આમ, એક રીતે, લઘુમતી સરકાર સ્થિર સરકાર તરીકે કામ કરતી રહી હતી. આમ છતાં, ઇન્દિરાજીએ પોતે યદને આ પમડું મધું છે એ નવલઈ છે.

સિદ્ધાંતમાં આવું બન્યું છે ત્યારે તેનો જવાબ પ્રશ્ન એ ચૂંટણીમાં સત્તા પક્ષને હરાવીને આપ્યો છે. વળી ડૉ. આંબેડકરે જણાવ્યા મુજબ, સર્વસાધારણ રીતે, હાઉસ ઓફ કોમન્સના વિસર્જનની સલાહ વડા પ્રધાન દ્વારા મળે તે પછી રાજ્ય વિરોધપક્ષના નેતાને બોલાવીને, વિકલ્પ-સરકારની રાકચતા ચકાસી ભેંજતા હતા. પાણથી આ પ્રયા લોપ થઈ છે... નોંધવા જેવી વાત એ છે કે, સર્વસાધારણ રીતે, વડા પ્રધાનની સલાહ મુજબ રાષ્ટ્રપતિ પગલું ભરતા

હોય છે. પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રમુખને માટે એ સલાહ જુદી-
કર્તા નથી. ખરી રીતે, સલાહજનું વિસર્જન અને
વડા પ્રધાનની નિમણૂક એ બે પરમ-અધિકાર. રાષ્ટ્ર-
પ્રમુખે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર પૂર્ણ જવાબ-
દારીથી ભોગવવાના હોય છે (કલમ ૮૫). આવો
વિવેક અને આવી જવાબદારી આ કિસ્સામાં પ્રત્યક્ષ
રચા નથી. વડા પ્રધાન રાજીનામું આપે તેથી અનિવાર્ય
રીતે, લોકસભા જરખાસ્ત કરવાની જરૂર ન હોઈ
શકે. ખીળ પક્ષ-નૂયોને સાંસનની ધુરા સંજાળવા
આમંત્રવાની રાષ્ટ્રપતિની કરજ રહે છે. સ્પષ્ટ રીતે
પ્રશ્ન એવો આ પરિપાત્રને વડા પ્રધાન અને રાષ્ટ્ર-
પ્રમુખે ઉભેલી છે એ લોકશાહી માટે શુભ ચિહ્ન
તો નથી જ નથી.

લોકસભાનું વિસર્જન એ કોઈ સાધારણ ઘટના
નથી. મધ્યસત્રી ચૂંટણીને નિર્ણય પણ ધણી
મહત્વની બાબત છે. આથી એવો નિર્ણય સા
કારણે લેવામાં આવ્યો છે તે પ્રભુ સમક્ષ (સંસદ
ચાલુ હોય તો તેની સમક્ષ) સ્પષ્ટપણે રજૂ થવું
જોઈએ. વિરોધ પક્ષો તથા સંસદને એવા નિર્ણય
અંગે વિશ્વાસમાં લેવાને બદલે ટટણાવવાની તરફીજ
અને નિર્ણય બહાર કરતી વખતેમ પૂર્વગાં કારણો
આગળ ધરીને, પરિસ્થિતિ ગૂંચવણભરી રાખવાની
તરફીજ બસે ચતુરાઈભરી કરે, પણ લોકશાહીમાં
એ તંદુરસ્ત પ્રથા તો નથી જ.

વળી ઇન્દિરાજીએ લોકસભાનું વિસર્જન કયું છે,
પણ પ્રધાનમંડળ ચાલુ છે! ઇન્દિરાજી પોતે વડા-
પ્રધાન તરીકે ચાલુ છે! એટલું જ નહિ, એમની
સરકાર 'રખેવાળ' (કરેકર) સરકાર નથી, તેમણે
તો બહાર કરી દીધું છે કે "લોકસભા જરખાસ્ત
થયા છતાં પ્રધાનમંડળ પૂર્વવત્ પૂર્ણ સરકાર તરીકે
જ ચાલુ છે!"—આખા દેશમાંથી ચૂંટાયેલા
સલાસદોના પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકસભા જરખાસ્ત
થાય અને છતાં તેમાંના એક બહુમતી પક્ષની સરકાર
પૂર્ણ સરકાર તરીકે પૂર્વવત્ ચાલુ રહે એ અજબ
ઘટના પણ ઇન્દિરાજી લોકશાહીની વિવેકબુદ્ધિ છે!

ભવિષ્યના શુભાશયી સરમુખત્યાર (બેનિવોલન્ટ રિસ્ટ-
ટર)નો ધરાયો અહીં બેવાં મળે છે.

ઇન્દિરાજીએ એકાએક લોકસભા જરખાસ્ત કરી
એ પણ ઇન્દિરાજી રાજકારણનું એક અંતિમ
પ્રકારનું લક્ષણ છે. લોકસભા ચાલુ હતી ત્યાં સુધી
એવા ધરાયો ઇનકાર કર્યો કર્યા અને એક પૂરી
થતાં જ રાષ્ટ્રપતિના વટહુકમથી વિસર્જનની બહારો
કરી ઇર્ષ મધ્યસત્રી ચૂંટણીને બહુ વિરોધ પક્ષો
ઉપર લાઘો! ઇન્દિરાજીની જુગાર ખેલવાની હિંમતો
આ એક વધુ પુરાવા છે; સાથેસાથ લોકસભાની
સલાહ ટાળવાનો વડા પ્રધાનનો ધરાયો પણ પુરવાર
થાય છે.

સર્વ સાધારણ રીતે, લોકશાહી દેશોમાં, રાષ્ટ્રીય
કોઠકડી ઉપરિચિત થઈ હોય ત્યારે લોકસભાનું
વિસર્જન કરવાનું પગલું વાળખી લેખાનું હોય છે;
અથવા સત્તા પક્ષ બહુમતી ગુમાવે અને ખીળ
પક્ષો સરકાર સ્વીકારે તેમ જ હોય ત્યારે, બધા-
રણી કોઠકડી લેખીને, રાષ્ટ્રપતિ માટે નવી ચૂંટણી
કરમાવવાનું અનિવાર્ય બને છે.

પરંતુ અહીં આ બેમાંથી એકે રિચિત નથી.
આ છતાં, ઇન્દિરાજીને મન આનું ગંભીર પગલું
કરવા માટે ગંભીર કારણ હોવું જોઈએ. અને
ઇન્દિરાજીને હેપે રાષ્ટ્રીય હિત સમાધાન હોય તો
એ નિર્ણય વિરોધ પક્ષોને મને તેટલો નિંદા લાગે
છતાં તે આવકાર લાયક ગણાય. પરંતુ, ઇન્દિરાજીએ
તા. ૨૭-૧૨-૭૦ની સાંજે આ નિર્ણય લેતાં આકાશ-
વાણી ઉપરથી જે નિવેદન કયું અને ત્યાર બાદ
અખબારી પરિપદ સમક્ષ તેમણે જે ઉત્તરો આપ્યા,
તથા બ્યવરિચિત નિવેદનો દ્વારા તેમણે જે વક્તવ્યો
બહાર કર્યા એ બધા વાંચ્યા પછી પણ વિસર્જનનું
ખરેખરું અને સ્પષ્ટ કારણ હાથ ચડ્યું નથી, એ
પણ ઇન્દિરાજીની લાક્ષણિકતાનો જ એક લાગ છે.

એમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે એ કે—“અમે
સત્તા ખાતર સત્તા પર રહ્યાં નથી. અમે
સત્તાનો ઉપયોગ આપણી પ્રજાની વિશાળ
બહુમતીને સારું જીવન જીવવા મળે અને

સામાજિક ન્યાયની વ્યવસ્થા માટેની તેમની આકાંક્ષાઓ સંતોષાય તે માટે કરવા મથીએ છીએ. આજની સ્થિતિમાં અમે બહાર કાઢવા અમારા કાપકમને અને વચેનોને પાળી રહીએ એવું નથી."

બહુ-તાજબીઓ આ નિવેદન છે. ઇન્દિરાજીની આકાંક્ષાઓની આડે એવું કોણ આવ્યું છે, એવું સું આવ્યું છે, કે તેઓ પોતાના વચનો પોતે જ પાળી રહ્યાં નથી? સાદો અને સાચો જવાબ તો એ છે કે, જો તેઓ પોતે જ પોતાના બહાર કાઢવા આદર્શો માટે મંબીર હોત તો તેમને અપરંપાર તક મળી જ હતી, એમણે જ્યારે જ્યારે સંસદમાં પોતાની આકાંક્ષા અનુસાર પ્રગતિશીલ ગણતાં પગલાં સૂચવ્યા છે ત્યારે ત્યારે તેમને ભારે બહુમતી મળી જ છે. (ચોખ્ખી બહુમતી અને ૨/૩ બહુમતીય) 'પ્રત્યાધારીઓ' અને 'સ્થાપિત હિતો'ના હાથ હેઠા પડ્યા છે. આ પછી જો પોતાની અને પોતાના પક્ષની આંતરિક કમજોરી તથા તેમના આંતરિક વિસંવાદોને કારણે તેમને ટેટલીક વાર અચકાવું પડ્યું હોય અથવા પીછે હટ કરવી પડી હોય, તો તેમાં લોકસભાનો શો વાંક? તો, પછી, મંથનવર્તી ચૂંટણીમાં ઇન્દિરાજી ચોખ્ખી બહુમતીમાં આવે તોય પ્રગતિશીલ પગલાંની આગતમાં બહુ મોટો ફેર શો પાડવાનો?

ઇન્દિરાજીને વારંવાર પૂછાયેલા આ પ્રશ્નો ઇરાદા-પૂરક અનુસાર રહ્યા છે. આથી આપણે ઇન્દિરાજીના ગણિત હેતુઓ શોધવાં રહ્યા. તેમણે લોકસભાના વિસર્જન પછી ત્રીજે જ દિવસે સંમેલિતી લાંબી અખબારી પરિપક્ષમાં જે જવાબો આપ્યા હતા તેમાં તેમના ગણિત હેતુઓનો ઇશારો મળે છે. તેમણે પોતાની પ્રગતિની આડે 'પ્રત્યાધારીઓ' અને 'સ્થાપિત હિતો' રોડાં નાખી રહ્યાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તેમાં તેઓ કેઈ પક્ષે કે નેતાઓ કરતાં સર્વોચ્ચ અદાલત અને તેના ન્યાયમૂર્તિઓનો સમાવેશ કરતાં હોય તો નવાઈ નહિ. કમ્યુનિસ્ટ અને સમાજવાદીઓ તથા ઉદામો તરફથી આવા સ્પષ્ટ આક્ષેપો થયાં છે.

ઇન્દિરાજીએ એમાં પોતાનો સર પુરાવ્યો છે—એવું સમંધન કયું છે. આ રહ્યો તેમનો ઇશારો:

"મેં ઘણી વાર કહ્યું છે તેમ, કાયદો અને બધારણ પ્રજાના હક્કો રક્ષવા માટે છે. હવે જ્યારે એક બાજુ ઘોઠાક લોકો અને બીજી બાજુ આમજનતા વચ્ચે સંઘર્ષ જાગે ત્યારે એના ઉકેલનો રસ્તો શોધવો રહ્યો..."

દૂકમાં, ઇન્દિરાજી ફરી ચૂંટાઈને બહુમતીમાં આવીને બધારણમાં ધરમળથી સુધારા કરવા તાકે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. જો તેઓ વિજયી નીવડશે તો તેઓ 'પ્રેમીસિવ' ન્યાયમૂર્તિઓની પસંદગી કરશે, અને 'પ્રત્યાધારીઓ'ની સંખ્યા નાની બની જાય એ રીતે સંખ્યામાં વધારો કરશે? કમ્યુનિસ્ટો અને ઇન્દિરાજી વચ્ચે આ બાબત કશી જ ફરક નથી.

પાંચમો મુદ્દો બધારણીમાં ફેરફાર કરવાના અધિકાર-અંગેનો છે.

ઇન્દિરાજી બહુમતીમાં આવે અને બધારણી સુધારા પૂરતી ૨/૩ બહુમતી પણ મેળવી શકે તો? તેઓ આરંભથી જ આ ચૂંટણીને 'લોકોના મેન્ડેટ' તરીકે આગળ ધરતાં હોઈને, બધારણમાં ધરમળથી સુધારા કરવાની પોતાની નેમને નૈતિક આધાર મળી ગયાનું માનશે! પરંતુ લોકરાણી મૂલ્યદષ્ટિએ આ એક ગંભીર 'ફિલ્સી' (બમણા) છે.

આપણે એ રળે જુલો જઈએ કે, અમુક રાજકીય-આર્થિક-સામાજિક કાપકમના આધારે મર્યાદિત હેતુ માટે તથા મર્યાદિત મુદત માટે, ચૂંટાતી લોકસભા અને આખા દેશના વર્તમાન હિતને અને ભાવિ વિકાસને લક્ષમાં રાખીને, લાંબા ગાળાની નેમથી, આસં બધારણ ધરા માટે જ ચૂંટાયેલી બધારણ સભા (કોન્સ્ટિટ્યૂશન એસેમ્બલી) વચ્ચે મૂળમૂત બેઠ છે."

લોકસભા બધારણસભાનું સ્થાન લેવા નામ તો કેવું પરિણામ આવે? આગળ ઇન્દિરાજીની

લોકશાહી સુરક્ષા સંમેલન

પણ માસની દસમી તારીખે અગદવાદમાં લોકશાહી સુરક્ષા સંમેલન મળી ગયું. કલ્યાણકૃત કાર્યે દુર્ગતિને પામતું નથી એ ધીતાવાક્યને તાપણે તાપવાતું હોય તો ભલે; પણ વાસ્તવિકતા તો એ છે કે સંમેલન પોતે મતદારને રૂપટ મળે. હાનિ આપી શક્યું નથી. સંમેલને મતદારો બેગ અપીલ જરૂર કરી; પણ એ અપીલમાં શાંતિમય પરિવર્તનમાં શ્રદ્ધા, પરરાષ્ટ્રનિદાનો વિરોધ, વ્યક્તિગત કોમ અથવા ધર્મ પક્ષપક્ષો પરત્વે નારાજ જેવા અર્થબદ્ધ ઉદ્ઘારો (cliche) જ હતા. લોકશાહી સુરક્ષા સંધેની આજે લગીની વ્યવસ્થા અને આ સંમેલનની ફલશ્રુતિ બેગ, હવે તો, દાદને બદલે ફરિયાદો જ મિળજ નજવો બોધ્યો.

એમ તો, સંમેલન સમક્ષ રજૂ કરવા માટે કેટલાક ઠરાવો પણ સંધની કાર્યવાહક સમિતિએ વિચારી મૂક્યા હતા. પણ સંમેલન મળ્યું ત્યારે ચોક્કસને બાંધે કે બધું જ ઝડપભર સંમેલન આટોપી લેવાની અધીરતા આવી ગઈ હતી. ઠરાવ વાર ચર્ચાની સ્પીક્ટ રસમ મનાવવા જેટલી ધીરજ ને સાહી સૂઝ સુધ્ધા એમણે દાખવી નહિ. ખૂબીની ખૂબી તો એ હતી કે ઠરાવો રજૂ કરનાર એની પ્રાજ્ઞાની ભૂમિકા સમજાવે એવી કેઈ જરૂર પણ સંમેલનના સંચાલકોના મનમાં વસી ન હતી.

અને આ વલણના પરિણામો જે આવવાં બોધ્યો તે જ આવ્યાં. પ્રધાનમંત્રીને તોડવા મથતાં સરમુખત્યારશાહી તત્ત્વોને લખતો પહેલો જ ઠરાવ ગેરસમજનો લોક બન્યો. 'સરમુખત્યારી'ના કિલ્લેને ધણામધામે ઉન્નિરાજની તકારે ધાવા ચેપાં. આ બેસેસો બેકે એક કરતાં વધુ કારણસર વિલક્ષણ હતાં, પણ એની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નથી. આ

ઠરાવ વસ્તુતઃ જનમાંથી એકે કેવિસની સામે હતો જ નહિ! એમાં ધ્રુવો હતા બિનલોકશાહી નિતિ-રીતિ ધરાવતા સામ્યવાદી પક્ષો-સામે. આ મૂળ મુદ્દો પકડાયો હોત તો શાંતક ને સંધા મિત્ર વચ્ચેની સત્તામારીમાં રોક બિચારી ચર્ચા ભેરવાઈ ન પડી હોત.

એમ પણ કહી શકાય કે આ ઠરાવમાં સરમુખ-ત્યારી તત્ત્વોને બદલે સામ્યવાદી પક્ષોનો ચોખ્ખો નમોસ્તેષ હોત તો બધું વિતરણની સંભવિતતા ધરી જત. સમજ્યું સમજાતું નથી તે તો એ કે સામ્યવાદી પક્ષોના રૂપટ ઉત્તરે લોકશાહી સુરક્ષા સંધના સૂત્રધારોએ શા માટે ટાળવો બોધ્યો?

સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૦માં લોકશાહી સુરક્ષા સંધ સંમેલન મળ્યું ત્યારે ઔપચારિક કાયણ પછી પ્રતિ-નિધિઓએ વિભાગીય ચર્ચાઓમાં વહેવાર નર્તન વિવિધ આલુપ્તિક પ્રશ્નો વિષે વિમતે વિચારવિનિમય કર્યો હતો. 'લોકશાહીની લક્ષમણરેખા' પરના અભ્યાસ-જૂથે ઉક્ત સંમેલન સમક્ષ રજૂ કરેલો અહેવાલ બેગ જાણ છે કે બંધારણીય મર્યાદાઓને છડ્યો કે તોડવા મથતા સામ્યવાદી પક્ષોને પ્રતિબંધિત કરવાના સૂચન પર પણ એણે વિચારણા કરી હતી. વાજબી રીતે જ, ચર્ચાનૂયત અભિપ્રાય એ હતો કે આ રીતનો પ્રતિબંધ લોકશાહી સાથે મુસંગત ન લેખાય; પ્રજા નાસમજથી આ પક્ષેનું સમર્થન કરે તો એને ભગ્નત કરી, સમજાવવી એ જ સાચો ઉપાય છે; આમ લોકશાહી સુરક્ષા સંધ જેવી સંધ માટે જનસાધારણને રાજકીય શિક્ષણ આપવા કરતાં અધિકારી કામગીરી કઈ હોઈ શકે?

એ જ અભ્યાસજૂથે એમ પણ કહ્યું હતું કે હવે ભારતીય રાજકારણમાં મિત્ર સરકારો અનિવાર્ય

ખનની આવે છે ત્યારે એવી અપેક્ષા સહેજે રહે છે કે લોકશાહીમાં માનતા પડે. સામ્યવાદીઓ સાથે સરકારનાં મુદ્દા ન સાહે. એકાદાં સુરક્ષા સંમેલન ઈશુઆરી ૭૧માં લોકશાહી સુરક્ષા સંમેલન આવેલું ન હતી શક્ય ? કદાચ આવા કેઈ કથનથી, સામ્યવાદીઓનો એ છેલ્લો સાથ મેળવનાર ઇન્દિરાજીની પરેશા દીકા થાત, 'તો માક્સવાદી સામ્યવાદીઓ સાથેની દોસ્તીની કોશિય કરનાર કામચાંચ ને સંજવ રૂડી પર પણ ઘાંટા તો ભેગા જ ને ?' બદલે, એમ પણ કાગે છે કે, પાનાનો મુદ્દો ઉવેખાતાં આખી ચર્ચા જ, છેલ્લે છેલ્લે તો, નજવા મુદ્દાઓની આસપાસ ડોન કિહોટેની કૈલીએ ચાલી, જેમ કે, શુભરાતમાં શાસક કે ડેઝિસની સલાઓ તોડાવી

હોવાનો હવાલો આપીને, આ અગિયરમને વખોડી કાઢવાનું સૂચન થયું ત્યારે એ દેખીની મિર્ઝાવાતને ધાર્યું. સમર્થન ન મળ્યું; કેમ કે, આનો કારણ અર્થિતપણે સંસ્થા કેઝિસને દોષિત કરાવતો હતો. દલીલ એ હતી કે, જીન કેઈ કારણમાં શાસક ડેઝિસની દીકા જેવું લાગ્યાથી કેટલાક મિત્રો એ કારણ સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તો પછી સંસ્થા ડેઝિસની દીકા પણ ચું કામ ન્યાયથી લેવી જોઈએ. લોકશાહીના ધોરમ્બીર, દિલ્લિયતકોની નહિ પણ વાદવિવાદ પ્રતિયોગિતાના ઉલ્લાહી પક્ષકારોની વાદ આપે એવી સ્થિતિ સરખાઈ તે માટે સુરક્ષા સંધે પોતાને જ ધન્યવાદ આપવાના રહે છે.

૧૮-૨-૭૧

પ્રકાશ ન. શાહ

અખૂ સંદર્ભ ઐયૂબને સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર

હંમણ સાહિત્ય અકાદમીએ સોળ બાપામાં ૧૯૭૦ની સાલના પુરસ્કારો જાહેર કર્યાં તેમાં બંગાળીમાં શ્રી અખૂ સંદર્ભ ઐયૂબના પુસ્તક 'આધુનિકતા એ રવીન્દ્રનાથ'ને એ પુરસ્કાર માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. જ્યે વરસે એ જ પુસ્તક માટે એમને રવીન્દ્ર પુરસ્કાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી ઐયૂબની માંતુબાપા બંગાળી નથી, અને બંગાળીમાં આ એમનું પહેલું જ પુસ્તક છે એ રીતે પણ આ ઘટના ખાસ નોંધપાત્ર છે. શ્રી ઐયૂબનો જન્મ ૧૯૦૬માં થયો હતો. બી. એ. માં એમનો વિષય વિજ્ઞાન હતો અને પદાર્થવિદ્યામાં એમણે ઓનર સાથે બી. એસસીની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. ત્યાર પછી એમ. એ. માં એમણે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય લીધો અને એમની વિશેષ ખ્યાતિ પણ એ વિષયમાં જ છે. એમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં અને વિશ્વભારતીમાં એ વિષયના પ્રોફેસર સહાયક અને આખ્યાતા તરીકે કામ કરેલું છે. પ્રાચ્ય એ પાશ્ચાત્ય દર્શન નામે એક સંકલનક્રમ પણ એમણે પ્રગટ કરેલો છે. આમ,

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના પોતે વિદ્યાર્થી હોવા છતાં બંગાળી કવિતા એમનો શોખનો વિષય રહ્યો છે. પોતે તેર વરસના હતા ત્યારે જ 'ગીતાગોવિંદ'નો ઉદ્ધાર અનુવાદ વર્ધિ એએ. ખૂળ પ્રભાવિત થયા હતા. અતિ તેણે જ એમને બંગાળી શીખવા પ્રેર્યા હતા. આજે એઓ સ્વભાષા ઉદ્ધાર કરતાં બંગાળીને જ વધુ સેવે છે. ઉદ્ધાર, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી, અને થોડું ફ્રેંચ એઓ જાણે છે. ૧૯૪૦માં એમણે શ્રી હીરન મુખર્જી સાથે મળીને 'આધુનિક સાંગત કવિતા' નામે કાવ્યસંગ્રહનું સંપાદન કર્યું હતું. અને ૧૯૫૫માં એમણે 'પ્રવિચ્છ જાહેર પ્રેરે કવિતા' નામે એક કાવ્યસંગ્રહનું સંપાદન કર્યું હતું. (એ મંચની મસ્તાવના રૂપે લખેલો લેખ 'કવિતા અને પ્રેમ' કોઈ વાર 'વિશ્વમાનવ'માં આપવાની ધારણા છે.) એમણે દસ વર્ષ સુધી જાણીતા અંગ્રેજી વિચાર ત્રૈમાસિક 'કવેસ્ટ'નું દક્ષતાપૂર્વક સંપાદન કર્યું હતું. એ વર્ષ પહેલાં જ એમણે જાદવપુર યુનિવર્સિટીમાં નવી કવિતાની તાર્ત્વિક ચર્ચા કરતાં મળ્યું વ્યાખ્યાનો

આપા. હતાં. જેમાંનું એક, પિયેટ્ટિંગ એન્ડ 'ફુથ' 'કેવેસ્ટ'માં પ્રગટ થયું હતું. એ ત્રણે વ્યાખ્યાનો એક પુસ્તકરૂપે 'મોડર્ન પોયેટ્ટિંગ' એ દિલ્હી સ્ટેટિસ્ટિક નામે પ્રગટ થવાનાં છે.

અત્યારે એએ સિમલાના 'ઈન્સ્ટિટ્યુટ' એક એન્ડાન્ડ રટરીઝના ફેલો તરીકે કામ કરે છે અને ધર્મનિરપેક્ષ સમાજના સંદર્ભમાં રવીન્દ્રનાથ, ગાંધી અને મૌલાના આઝાદના ધર્મતત્ત્વ વિશે તુલનાત્મક સંશોધનમાં રોકાયેલા છે. એએ અવારનવાર પોતાના પ્રિય વિષય કવિતા વિશે જંગ સિતનસહર અને વિચાર-પ્રેરક લેખો લખતા રહે છે. જે ગ્રંથ માટે એમને સાહિત્ય અકાદેમીના પુરસ્કાર મળ્યા તેમાં એમણે આધુનિક કવિતાના બે પ્રધાન લક્ષણો—
૧. કાવ્યરૂઢ પ્રત્યે એકાગ્ર ધ્યાન અને ૨. નૈમિત્તિક અમંગલ વિશેની ચેતનાનું અત્યંત આધિક્ય—ની ચર્ચા કરી છે અને રવીન્દ્રનાથની ભાષા વિશે અને

નગતમાંનાં અંશુભા પ્રત્યેની રવીન્દ્રનાથની દષ્ટિ વિશે આધુનિકો જે વાંધા ઉઠાવે છે તેનો રવીન્દ્રનાથના કાવ્યોના પરિશીલનપૂર્વક જેત્રાજ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોની ચર્ચા સિવાયનો એ ગ્રંથનો આઝીનો અર્થો ભાગ, એ જ વિષયને ક્ષમતા એમના બીજા એક લાંબા લેખ સાથે ગુજરાતીમાં 'કાવ્યમાં આધુનિકતા' એ નામે પ્રગટ થયો હતો અને તેણે સારી ચર્ચા પણ જમાવી હતી, એ સૌને સ્મરણમાં હશે.

એમનાં પત્ની શ્રીમતી ગૌરી ઐયૂબને પણ સાહિત્યનો સારો શોખ છે અને તેઓ પણ અવારનવાર સાહિત્યવિષયક લેખો લખતા રહે છે.

બંગાળી વિવેચન સાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ઉમેરો કરી અકાદેમીના પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રી અય્યુ સર્હદ ઐયૂબને અભિનંદન.

૧૪-૨-૭૧

નગીનદાસભાઈને અભિનંદન

શ્રી નગીનદાસભાઈ પારેખનો અભિનવ ગ્રંથ 'અભિનવનો રસવિચાર તથા બીજા લેખો' સમગ્ર દૃષ્ટિથી વાંચ્યા પછી હું નિઃશંકપણે કહી શકું છું કે તે, પ્રાચીન-ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્ર ઉપર ગુજરાતીમાં લખેલા આધુનિક ગ્રંથોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

આ ગ્રંથમાં, અભિનવ ગુપ્તે ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર લખેલી અભિનવભારતી (અથવા નાટ્ય વિવૃત્તિ) નામની કૃતિ દીકામાંથી જ્યાં અધ્યાયમાંના રસ-સત્ર ઉપર લખેલી વિસ્તૃત તથા વિદ્વત્પ્રચુર દીકાના સમગ્ર ભાગનો અનુવાદ છે. અભિનવની આ દીકાની સંસ્કૃત ભાષા એટલી પ્રૌઢ તથા પારિશ્રવિક સંપ્રદાયી જણાય છે કે તેના કેવળ અનુવાદ ઉપરથી તેના પૂરેપૂરા અર્થ પ્રૌઢ વાચકો પણ સમજી શકે નહિ. તેથી નગીનદાસભાઈએ તેનો વિવરણાત્મક અનુવાદ કર્યો છે અને દીકામાંના કેટલાક મહત્વનાં અંશ

ઉપર વિસ્તૃત દિપ્તિઓ લખી છે. તેથી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા ખૂબ વધી છે. વળી એ અનુવાદ કેવળ વાક્યવાક્યનો નથી; પણ દરેક શ્લોકનો સંમર્પ અભિપ્રાય-ધ્યાનમાં લઈ મેંતાની ઢબે કરેલો છે. તેથી આ અનુવાદગ્રંથ છે એમ વાંચનારને લાગતું નથી. અભિનવના રસવિચાર ઉપર લખેલા સ્વતંત્ર ગ્રંથ જેમો તે લાગે છે.

આ ગ્રંથ અભ્યસરીને, કેઈ પણ પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીને તથા અન્ય સુસિક્ષિતોને અભિનવના રસવિષયક વિચારોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપશે એવો મારો દઢ વિશ્વાસ છે.

આ ગ્રંથમાંના બીજા લેખોમાંથી કુતંકના 'વક્રાંકિત-જનિત' આ ગ્રંથની વિવેચનપૂર્વક કરેલી સંમીક્ષાએ મારું ધ્યાન એટલું યોગ્યતાની અનેરી શૈલીમાં કરેલી

આ સમીક્ષામાં શ્રી નગીનદાસભાઈએ વકીલિતજીવિતનું વાયકોને 'દાદ' આપ્યું છે.

અભિનંદની રસમન હિપ્પરની આ ટીકનાં અંગે-
છમાં, દિલીમાં તથા અંશતઃ મરાઠીમાં કરેલા અનુ-
વંદો મારા જ્ઞેવામાં આયા છે. તેથી તુલનાત્મક
દૃષ્ટિએ તે ક્ષેત્ર સુકું છે આ જણા અનુવાદોમાં
નગીનદાસભાઈએ પોતાની વિચિત્ર કૈલીમાં કરેલા

અનુવાદ જીવ્યા સ્થાનને માટે 'અદ' છે.

આવા શ્રેષ્ઠ પ્રયત્ને અકાદમી એવોર્ડ આપીને
ભારત સરકારે પોતાની 'શુભસંતા' પુરવાર કરી છે.

શ્રી નગીનદાસભાઈને આ કીમતી એવોર્ડ મળ્યા
બાદ હાર્દિક અભિનંદન.

૮-૨-૭૧

રા. બ. આદંબડે

[૫. ૯૮૪ અનુસંધાન]

તાકીને બંદકનો ધોરો આવવા નામ છે ત્યારે
ગૌરી એક સ્થળે માટે સોમસાહેબના અભ્યાસ પર
હાથ મૂકે છે. ગૌરીને જ છે કે નિશાન વધુ તો
નહિ જવાય નો અને અંદાજની 'કા' બધે હોવાથી
નિશાન લેવાનું નથી.

ફિલ્મમાં ખીખ અને નાના નાના પ્રસંગોનું
સંકલન આલેખન થયું છે—જેવા કે 'સાહે કોઈ મુઝે
જામલી કહે' જાતા ગામવાળાની સાથેના પ્રસંગો
(સુરસુરીનો પ્રસંગ અને પાણીનો પ્રસંગ), પંખીઓ
ગણી નામ કે સાહેબ પ્રવેશી છે તે માટે સોમ-
સાહેબને પહેરાવવામાં આવતો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રેસાક,
જાડ બનીને રોકેરા સમતા સોમસાહેબ, જાતિયા
મહેશમાંના પ્રસંગો વગેરે.

એ ત્રણ જગ્યાએ ટીકાઓનો સ્પર્શ ઉપયોગ થયો
છે. સોમસાહેબની રોગપ્રતિક્રિયાની પ્રાણીની શોધોમાં
જાતાવવા માટે સોમસાહેબ વગર ન આવડતું નથી
જાતાવ્યું છે. મહેશમાં પાત કહેલી ગૌરી બાજે રાણી

હોય એવો આભાસ જોશે કયો છે. નાનાં મોટાં
સ્વપ્ન, સ્વપ્ન પ્રતીકોના ઉપયોગમાંથી એક પ્રસંગ
પાદ આવે છે: સમુદ્રના કિનારે જાયા જાયા રેલીના
દગ્ધાઓમાં ગૌરી દોડદોડ કરી મૂકે છે—જાણે કે
જીવન સોમના સકા રણ જેવા ભાવપ્રદેશમાં ગૌરી દોડી
રહી છે...

એકે મુશ્કેલી સેને પહેલી દોડે મિનિટની ફિલ્મ
લોકોની પીરજનું ગાય કાલવા માટે બનાવી હોય
તેવી છે. જીવન સોમની સ્વમતોક્તિ માટે ઉપર અને
નીચેથી બે પાટિયાં આવે છે એ ત્રાસજનક છે.
વળી, લોકો કદાચ સમજી નહિ શકે એમ માનીને
શરૂઆતમાં પાટા, એલિન વગેરે બે ત્રણ વખત
જાતાવ્યા છે. એટલું જાદ કરતાં ફિલ્મ સર્વોત્કર્ષદર
છે. ફિલ્મને અસરકારક બનાવવામાં વિજયરાધવાવનો-
ના કાશો ઘણા છે. સાચર કહિં જિહ્વા પંખીઓ વખતે
અને સોમસાહેબ પંખીઓનું પુસ્તક વાંચે છે ત્યારે
જિહ્વા પંખીઓ વખતે સંગીતથી પટ્ટી સજીવ ધર્મ
ગર્હ છે.

સમૂહી ક્રાંતિ અને બીજા લેખો

કિશોરલાલ મશરવાળા

સંપાદક : નગીનદાસ પારેખ

ગુજરાતી ચિંતનાત્મક ગદ્ય સાહિત્યના લેખકોમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈ અમ્ર સ્થાને છે. મૂલ્યાંકની સૂક્ષ્મ અને મૌલિક વિચાર, વિશદ તથા અસંદિગ્ધ નિરૂપણશૈલી એ એમની વિશેષતા છે. 'સમૂહી ક્રાંતિ' માં તેા માનવ જીવનને આવરી લેતી ધર્મ, સમાજ, અર્થકારણ, રાજકારણ અને શિક્ષણ સહિતની પાયાની સમસ્યાઓનું સર્વ સમાયેષ્ટ છે. તે ઉપરાંત બીજા તલસ્પર્શી ૧૬ લેખોને પણ અહીં સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે.

ભારતની સાહિત્ય અકાદમીએ ગુજરાતી દસ ઉત્તમ ગ્રંથો અધી ભાષાઓમાં પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો તેમાં આ ગ્રંથનું સંપાદન અભાસી અધ્યાપક શ્રી. નગીનદાસ પારેખને સોંપાયું. એમની સૂક્ષ્મ સંપાદન દૃષ્ટિને લાભ આ સંપાદનને મળ્યો છે.

૫. ૨૮૬ રૂ. ૬-૦૦

ગાંધીજીનું પહેલું ચરિત્ર

લે: જોસફ ડોક; અનુ: ગાંધીભાઈ પારેખ

ગાંધીજીના આદિકાનિવાસ દરમિયાન તેમના નિકટના પરિચયથી પ્રભાવિત થયેલા એક ધર્મ-પુરુષની કલમે ગાંધીજીનું સર્વ પ્રથમ જીવનચરિત્ર લખાયું એ સુયોગ જ અદ્વિત છે. ૧૯૦૮માં પ્રગટ થયેલું આ ચરિત્ર ગાંધીજીની પાસેથી મેળવેલી સત્ય વીનતો ઉપર આધારિત છે એ એની બીજી વિશેષતા છે.

આ જીવનચરિત્ર ગાંધીજીતાળી વર્ષમાં પ્રગટ થાય છે અને શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ અનુવાદને ગિરદાવેલ છે તે નોંધપાત્ર છે.

૫. ૨૦૦ રૂ. ૪-૦૦

દાદરદોયની ૨૩ વાતો (ભા ૧થી ૪)

અનુ: નિતેન્દ્ર દેસાઈ

દુનિયાના મહાન સાહિત્યકાર અને તેથી

વિશેષ મહાન સંત. પુરુષની ૨૩ વાતોઓનો સુવાચ્ય સચિત્ર અનુવાદ અહીં ૨૦૦ થયો છે.

૫. ૫૦૦ રૂ. ૬-૦૦

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખો

સર્વ ગણિતજ્ઞ વ. પટેલ

સરદારની જગ્યાન તાતાં તીર જેવી હતી, તે જ રીતે તેમની કલમ સીધી સોસરી વેવક હતી. આ પ્રતિકમાં ૧૯૨૦થી આંદોને એમના અંતકાળ સુધીના ૬૪ લેખો સંકલિત થયા છે.

કેમ ૫. ૧૧૫ રૂ. ૨-૫૦

વૈષ્ણવ જન તો તેને ઠહીએ

જનલાલ જોશી

ગાંધીજીને અત્યંત પ્રિય ભગ્ન તે નરસિંહ મહેતાનું 'વૈષ્ણવ જન'. એમાં વલ્લુવેલાં વૈષ્ણવ જનની ૨૦ લક્ષણો મહાત્મા ગાંધીના જીવનમાં કેવાં-કેટલાં વર્ણાઈ ગયેલાં હતાં ને અહીં ચોટદાર રીતે ૨૦૦ થયું છે. કાકસાહેબે 'આવકાર'માં આ પ્રતિકની ખાસિયત દર્શાવી છે.

૫. ૧૦૪ રૂ. ૨-૫૦

ગાંધીદીક્ષ: આશ્રમમાં અને જોલમાં

જનલાલ જોશી

લેખક જણાવે છે તેમ આ સંસ્મરણનું એક વિશેષ મૂલ્ય છે. 'જાહેરતી પેટાં' પર્કતર કરવામાં આ સંસ્મરણ ઘણાં ઉપયોગી થવાની આશાએ એ ગાંધી સતાળી પ્રસંગે પ્રગટ થયો છે.

૫. ૧૦૪ રૂ. ૨-૫૦

સત્યાગ્રહ આશ્રમનાં સંભારણાં

જનલાલ જોશી

ગાંધીજી સાથે જીવનનાં મુશ્કેલીનું વંરસો વિતાવનારા જનભાઈ સત્યાગ્રહ આશ્રમનાં અધ્યક્ષો. સંચાલનમાં ખૂબેલા રહ્યા છે. તેમના અનુભવની આ પ્રસાદી છે—ગાંધીજીની આશ્રમજીવન દ્વારા આશ્રમની કોવણી આપવાની જડીજુડીનાં અનેક રહસ્યો અહીં પ્રગટ થાય છે.

૫. ૧૧૬ રૂ. ૨-૦૦

ધી બરોડા સીટી ડેવલપમેન્ટ

લિમિટેડ, વડોદરા.

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ-સંસ્થાવસાહક

શાખાઓ

સ્થાપના

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૨૭

(૧) સરકારલવન શાખા, વડોદરા.

(૨) વાડી, બરાનપુરા કોર્નર, વડોદરા.

(૩) સ્ટેશન કેમ્પ, વડોદરા.

પ્રમુખ :— ડૉ. ડાક્ટરભાઈ વિ. પટેલ

(૧) આ બેંકમાં કરંટ, સેવિંગ્સ તથા બાંધી મુંદતની યાપણો આશ્પત્રક દરથી સરકારવામાં આવે છે.

(૨) સેવિંગ્સ ખાતામાંથી ચેકથી નાણા ઉપાડવાની સવલત આપવામાં આવે છે.

(૩) બાર, માસ અથવા તેથી વધુ મુંદતની ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ મુકદાર સલાહરોને નિર્ધારિત બોનસ આપવામાં આવે છે.

(૪) આ બેંક સ્થાનિક ક્લિયરિંગ હાઉસમાં સળભેદ્ય તરીકે નોંધાયેલ હોઈ સ્થાનિક ચેકો વિના વિશ્વે વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે.

(૫) આ બેંક પોતાના સલાહરોને ભૂત ભગીન ઉપર, સ્થાવર મિલકતના તારણ ઉપર કાચા અથવા પાકા માલના તારણ ઉપર તેમ જ સોનાચંદીના દાગીના ઉપર નાણાં ધીરે છે.

(૬) બહારગામના ચેક, ફેડી વગેરે વાજબી કમિશન લઈ વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે. તેમાં ગુજરાત રાજ્યનાં મુખ્ય સ્થળો ઉપરના ડ્રાફ્ટ પણ કાઢી આપવામાં આવે છે.

(૭) બેંકની હેડ ઓફિસમાં આધુનિક સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ફનાં ખાતાં ગોઠવવામાં આવેલાં છે. હાલુ સાધક પ્રમાણે રૂ. ૧૨ થી ૫૦ સુધી છે.

રસિકલાલ શાહ

મેનેજર

નાથાભાઈ મા. પરમાર

મંત્રી

વિશ્વમાનવ દ્રશ્યનાં નવાં પ્રકાશનો

ધન્દિરાજ કયે માર્ગે ?

લે : ભોગીલાલ ગાંધી
[શ્રી મનુભાઈ પંચોળીના પ્રવેશક સાથે]
લોકરાહી મૂલ્યોની કસોટીએ પૃથક્કરણ
બીજી આવૃત્તિ
કિ. રૂ. ૨-૭૫

આઈ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

લેખક : સંયોજક
ભોગીલાલ ગાંધી
જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો : સુધારાની મોંઘપોથી
સંસાર સુધારાનાં સંભાવણું
કિ. રૂ. ૨-૦૦

મિતાક્ષર

લેખક
ભોગીલાલ ગાંધી
સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક અભ્યાસલેખો
કિ. રૂ. ૭-૫૦

રવીન્દ્રચિંતન

લેખક
ભોગીલાલ ગાંધી
રવીન્દ્રનાથનું સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય ચિંતન
કિ. રૂ. ૪-૦૦

નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ

લે : ભોગીલાલ ગાંધી
પ્રેરક જીવનની ગાંધી ઉપરાંત
મૌલિક ચિંતન અને સર્જનની
મૂલેલી સામગ્રી સાથે
રૂ. ૩-૫૦

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]
લે : નરહરિભાઈ પરીખ
નરહરિ કે. ભટ્ટ
સરળ સુદાસર ઐતિહાસિક આલેખન
આશરે રૂ. ૪-૦૦

રવીન્દ્રનાથનાં શિશુ કાવ્યો

અનુ : સુલદ્રા ગાંધી
કલાગુરુ રવિસંકર રાવળની કલમે
પચાસ જેટલાં રેખાંકનો સાથે
શુભપ્રસંગે લેટ. યોગ્ય આવૃત્તિ
આશરે રૂ. ૬-૫૦

ભારતીય અર્થકારણ : કયે માર્ગે ?

લે : પ્રા. બક્ષરુસેન લાલીવાલા
ભારતના વિવિધ પક્ષોના
આર્થિક કાર્યક્રમની આલોચના
આશરે રૂ. ૪-૦૦

રાષ્ટ્રિય એકતા

“ચાલો આપણે બૂલી જઈએ કે, ‘હું’ હિંદુ છું,’ ‘તું મુસ્લિમ,’ અથવા ‘હું’ ગુજરાતી છું,’ ‘તું મદ્રાસી’. ચાલો આપણે ‘હું’ અને ‘મારું’ ને સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રિયતામાં એકરૂપ કરી દઈએ. સાથે રૂબવાને કે સાથે તરવાને આપણે બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચય બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું.”

—ગાંધીજી

મુજરાત સંસ્થાના અધિતી નિયંત્રણ દ્વારા પ્રકાશિત

આનંદ વિભોર

જ્યોતિ પંપના પાણીનો આ કલકલ કલરોર

જ્યોતિ શ્રેણમાંથી નીકળતા જોખ્યા

દાણોનો આ મુંબર

કિશાનનું હૈયું આનંદ વિભોર કરી મૂકે છે
કિશાનનો આ આનંદ જ્યોતિનો પરમ સંતોષ છે.

જ્યોતિ વર્ટીકલ ટરબાઈન પંપ

જ્યોતિ મિલેટ શ્રેણ

QUALITY IS OUR CREED

જ્યોતિ મિલિટ્રેડ, વડોદરા ૨

everest/ccc/11Y Guj

વિશ્વ

માસિક

૧૨૩

માસિક મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ઝાંખત માસિક: ૧૯૭૧ માર્ચ: વાર્ષિક રૂ. ૧૨; છૂટક રૂ. ૧.૫૦

ધી બરોડા સીટી કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લિમિટેડ, વડોદરા.

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ-સંસ્થાવસાહત

સાખાઓ

સ્થાપના

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૨૭

- (૧) સરદારભવન સાખા, વડોદરા.
- (૨) વાડી, બરાનપુરા કોર્નર, વડોદરા.
- (૩) ફોર્મોજ કંપ, વડોદરા.

પ્રમુખ :— ડૉ. ઠાકોરભાઈ વિ. પટેલ

- (૧) આ બેંકમાં કરંદ, સેવિંગ્સ તથા બાંધી મુદતની આપણા આર્થિક દરજ્જા સંતોષવામાં આવે છે.
- (૨) સેવિંગ્સ ખાતામાંથી ચેકથી નાણાં ઉપાડવાની સવલત આપવામાં આવે છે.
- (૩) બાર માસ અગર તેથી વધુ મુદતની ફિક્સડ ડિપોઝિટ મૂકનાર સભાસદોને નફામાંથી થોડાં આપવામાં આવે છે.
- (૪) આ બેંક સ્થાનિક કિલ્લારીયો હાઉસમાં સ્પર્ધાગર તરીકે તંત્રચેલ હોઈ સ્થાનિક એકો વિના વિલંબે વસુલ કરી આપવામાં આવે છે.
- (૫) આ બેંક પેશાના સભાસદોને વ્યતિ વર્ષીય ઉપર, સ્થાવર મિલકતના તારણ ઉપર કમ્પા અગર ઘાટા માલના તારણ ઉપર તેમ જ સેનાયાદીના દાગીના ઉપર નાણાં ધીરે છે.
- (૬) બહારગામના ચેક, દૂંડી વગેરે વાજમી કમિશન લઈ વસુલ કરી આપવામાં આવે છે. તેમાં મુજબત રાખવાના મુખ્ય સ્થળો ઉપરના ફિક્સડ પૈસ્ય કાઢી આપવામાં આવે છે.
- (૭) બેંકની હેઠ ઓફિસમાં આધુનિક સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનાં ખાતાં ગોઠવવામાં આવેલાં છે. લાડુ સામગ્રી પ્રમાણે રૂ. ૧૨ થી ૫૦ સુધી છે.

રસિકલાલ શં. શાહ
મેનેજર

નાથાભાઈ મા. પરમાર
મંત્રી

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જુગતરામ દવે

સંપાદક : શ્રી ભોળીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી 'સુભદ્રા' ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ ખેરીખ

પરમર્શકો

: શ્રી અનંતદાસ મહેતા

: શ્રી બળદભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોનો પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ ગર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની ભાગ્યશીલતાને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી
- * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી
- * વિશ્વમાનવ (દ્વિમાસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧૦૫૦]

પરમર્શ : નગીનદાસ પારેખ * ભોળીલાલ ગાંધી

સંપાદન : પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ ઘડાભટ્ટ * મુકેશરાય મુનિ * સુભન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

ચિત્રરેખાંકન : નગેશ પિંગળે (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકર (વડોદરા)

પ્રકાશન : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬૬)

મુદ્રણ : એમ. એમ. પ્રવૃત્તિ, શ્રી મણેશ ગાયત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/બી, કુર્ગરીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-લવાજમ : બપંતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ ઘડાભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીચર્સ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુભન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપડવાળ (જિ. ખેડ)

મુખર્ષ કેન્દ્ર દયરાય ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગેરી કોલેજ, મુંબઈ-૩

સાંવિવાહ

પહેલું પાત્ર	
સ્વાધીનતાનું મૂલ્ય	૧૧૧ પ્રકાશ નં. ૨૫૬
કવિતા	
શ્રી ગાલકૃષ્ણ પટેલનાં મિત્રો	૧૧૩ આદિત્ય મન્સરી
ગઝલ	૧૧૪ આદિત્ય મન્સરી
ગઝલ	૧૧૪ આદિત્ય મન્સરી
વાર્તા	
વિશાળિત મૃત્યુ	૧૧૫ પોલ શાસ્ત્રક
વ્યાકરણચર્ચા	
‘પી’ એક નોંધ	૧૧૯ ચોગેન્દ્ર વ્યાસ
સમીક્ષા	
શ્રી કિશોરલાલ મલરવાળાં એક અધ્યયન	૧૨૧ સુભાષ દત્ત
સ્મૃતિસંવેદન	
એ પનોતું એક વરસ : ૩	૧૨૩ સુભાષ ગાંધી
પ્રવૃત્તિ ને પરલા	
મધ્યસત્ર ચૂંટણીનો ચમત્કાર : નવેસરથી ચિંતન !	૧૫૭ લોગીલાલ ગાં

સંવિવાહ

‘ધાંચમી સામાન્ય ચૂંટણી અને ભારતીય રાજકારણ’ વિષે અમદાવાદમાં હોમવાન (પાઠકી) ખાતે દરરોજ તારકથી શનિવાર તા. ૨૭-૩-૭૧ના રોજ એક વિચારગોષ્ઠિ યોજા છે. અધ્યાપી રાજભાઈ સર્વશ્રી પુરુષોત્તમ માલગંજર, પ્રાંતિદેવ દેસાઈ, પ્રેમીશ રોહ અને રમેશ ભટ્ટ કરશે. ગોષ્ઠિ પર આધારિત સંવિવાહ એપ્રિલ ૧૯૭૧ના અંકમાં પ્રગટ થશે.

સ્વાધીનતાનું મૂલ્ય

સાખારોવે સ્થાપેલી માનવહક સમિતિને સોવિયેત સરકારે ગેરકાયદે બંદી કરી છે. આ બંદીગતથી રૂસના હાકેમો શું લાભશે તે તો તેઓ જ જાણે. પણ તેથી સાખારોવની લગન રૂઢી રૂઢાંશે નહિ. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે આવી તાવણી આખરે તો નિધાને પુટ દેનારી પુરવાર થતી રહી છે.

સાખારોવે કારેકિર્દીની યડઆત તો કરી એક તરુણ ને તેજસ્વી વિજ્ઞાની તારીકે. જંગમ આપુ એમને રૂસી હાઇડ્રોજન બોમ્બના જનક લેખે જાણે છે. ૧૯૪૮થી (ન્યારે એમનું વય કેવળ સત્તાવીસનું હતું) 'ચપ લગી સરકારે એમને સલામતીના કારણે સર લગભગ એઝિરમાં રાખ્યા હતા. ૧૯૫૩માં સોવિયેત રશિયાની વિજ્ઞાન સંઘથી આકાદમીમાં એમની વરણી થઈ. એટલી નાની વયે તે પહેલાં કે તે પછી એ આકાદમીમાં કોઈનેય પ્રવેશ મળ્યો નહોતો નથી.

સ્તાલિનના કાળમાં અન્ય ક્ષેત્રોની પેઠે વિજ્ઞાનમાં પણ એહાંકી ચાલતી હતી. રાજ્ય-પુરસ્કૃત વિજ્ઞે-કોએ લખતી જ અવૈજ્ઞાનિક માન્યતાઓને વેદવાક્યની જેમ ઠોકી મેસાડી હતી. મુદ્દા-પ્રશ્નોવના વખતમાં પણ વિજ્ઞે-કોનો સિદ્ધો સાવ ઘસારા ગયો ન હતો. ત્યાં સતત તાળ-બતાળ રહેલું ધર્મ જ નહિ અનિવાર્ય બની રહે તે ક્ષેત્રમાં સુધ્ધાં પ્રવર્તતી જક અધિનાયકવાદી બવરથા—કહેા ને કે અનવરથા સામે વિરોધ ને આમૂલ પરિવર્તનનો મુલક સુર કાઢ્યો તે દિવસથી સાખારોવનો અગ્રાતવાસ પૂરો થયો. સાખારોવના ને એમના સમાનધર્મીઓના પુરુષાર્થથી ભૌતિકની જેમ જ જૈવિક શાસ્ત્રો પણ રાજ્યના વિમ્બલાવમાંથી મુક્ત થયાં.

સોવિયેત સામ્યવાદી પક્ષની ત્રેવીસમી કોંગ્રેસને ટાંકણે સ્તાલિનવાદની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાની વાત હવામાં હતી ત્યારે એની સામે જે પચીસ ધીમ તોએ ગ્રવાજ હાલ્યો હતો તેમાં સાખારોવ પણ હતા જ. હજી ગયે વર્ષે જ સાખારોવ અને બીજા બે વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રેક્ષનેવ ને કોઝિગિનને ઉદ્દેશીને એક પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રમાં એમણે છેડેલો મુદ્દો પાયાનો હતો. છેલ્લા દસકામાં અમેરિકાના યુકળલામાં રૂસનું અર્થકારણ કેવળ પ્રમાણુતમક જ નહિ પણ ગુણતમક રીતેય આપું પાછળ રહી ગયું છે. બીજી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના મંડાણ કરનાર ગણક યંત્રોના ઉપયોગની બાબતમાં તો આ અંતર એટલું બધું છે કે રૂસ જાણે બીજાં વખતમાં જ છવતું ન હોય!

આમ કેમ બન્યું? સાબરોવે આ પત્રમાં ને ખાનગી રાહે પરિચિત નિબંધ દ્વારા એનો ઉત્તર આપવાની કોશિશ કરી છે. આ સંદર્ભમાં એમણે ટાંકેલું એક માર્મિક ઉપાખ્યાન નોંધવા જેવું છે: રૂસી અર્થકારણનો વિચાર કરીએ ત્યારે એકસામટા ચારણ રસ્તા મળતા હોય તેની યાદ આવી જાય છે. આવે, ઠેકાણે થોડાં વાહનો હોય ત્યાં લગી તો ફરજ પડેના પોલીસ બંધુ સમાવી શકે; પણ રાહદારીઓ ને વાહનો વધતાં જાય એટલે અવરજવરમાં અવરોધો તો જિલા થવાના જ. શું કરશે તમે? કાઢવરોને ફંડશે? ફંડ્યા કરે. પોલીસની બદલી કરશે? કરે. પણ ક્યાં સુધી આ હવાતિયાં! છેવટનો ને સાચો ઉપાય તો રસ્તા પહોળા કરવાનો છે.

સાબરોવ વિચારની તરીકે મોટા છે, પણ રસ્તા પહોળા કરવાની — એટલે કે સ્વાધીનતાની હિમાયત કરનાર લેખે એ મહાન છે. એમનું વિભૂતિમત્વ મનીષી-કક્ષાને આંખવા જાય છે. હવે એ એકાંતકક્ષમાંથી બહાર આવ્યા છે, એમને કહેવું છે તે તો એ કે આધુનિક તંત્ર — શું પશ્ચિમના લોકચાહી જગતમાં કે શું સામ્યવાદી સંદિમાં — અતિ-સંકુલ બની ગયું છે. તંત્રસંચાલનના ને સુવ્યવસ્થાના પ્રશ્નો ગણતર સત્તાફલ, વ્યક્તિઓ ન ઉઠેલી શકે. લાખોહજારે લોકોની સક્રિય સર્જનાત્મક હિસ્સેદારી હશે તો જ સંચાલનની સમસ્યા હલ થશે.

અને રૂસમાં તેમ મુદ્દે સાચી માહિતીની જ સુરહેલી. સાચી ને પૂરતી માહિતી — ભૂલો સુધ્યાની — ન હોય તો વિશેષરો પણ સરવાળે અસજનો સમા પુરવાર થાય અને એમનું યોગદાન રસકસ વિનાનું બની રહે. પરિણામ? 'આમ ને આમ ચાલુ રહ્યું તો રશિયા દૂક સમયમાં જિતવતી કોટિની પ્રાદેશિક સત્તાની કચ્છમાં ફેંકાઈ જશે.'

જરૂર છે ઔદિક સ્વાધીનતાની સમર્થને સુવિકસિત સોવિયેતની સિદ્ધિ અર્થે હવે એ અનિવાર્ય છે. માકસવાદના મૂળભૂત વિચારો પરવે પ્રતિબદ્ધ સાબરોવ સમાજવાદી પ્રધાને સહતર નકારી કાઢતા નથી, પણ એ પ્રધાના લોકચાહીકરણની અનિવાર્યતાને તેઓ આપોક્ષર પ્રમાણે છે.

આર્થિક — બદલે સાર્વત્રિક વિકાસની પૂર્વશરત લેખે ઔદિક સ્વાતંત્ર્યની આ હિમાયત આપણા જમાનામાં સ્વાધીનતાની વિલાપનાને એક અભિનવ પરિમાણ અર્પે છે. સ્વાધીનતા સ્વયં એક મૂલ્ય છે એ વાત સાચી; પરંતુ એ વિકાસની પૂર્વશરત છે એય એટલું જ સાચું છે. એમ સ્વીકારીએ તો પ્રબલકીય ઉત્પત્તિ અને સમાજપરિવર્તન માટેનો સોવિયેત નમૂનો અનેકરીતે પુનર્વિચાર અને નવવિધાનની નવી સિતિને ઉઘાડે છે. એનાં સંકેતો ને કલિતો એમ 'કુકાબ'નાં તેમ 'આગે કદમ'નાં પણ છે. અને મુક્ત જગત તરીકે ઓળખાતો જુલાઈ પણ સ્વાધીનતાને અસતાં બાણદીક પરિબળોને નહિ નાથે તો યાપ ખાશે.

પ્રકાશન: શાહ

શ્રી બાલકૃષ્ણ પટેલનાં ચિત્રો | આદિલ મન્સૂરી

૧

સર્વ શું લીધો મરો
અટકી ગઈ વાણી
અટકી સાવ અણખણી
અમિ ને તેજસુ તો અણકાઈ ગયાં
ખાલી ગોળાકારનો આભાસ
અળકે છે હવે
લીલી લીલી ચન્મતાનો
સાસ અળકે છે હવે
ને હવે તે કાણ નથી
ને હવે કંઈ પણ નથી
કંઈ પણ નથી
.... પણ નથી.

૨

મે મંદોની તાણ વંચો
સ્થિર થી તોળાઈ છું
કપાંધી છટ્ટો પડું છું
કે કશો નોડાઈ છું
મોન હું
અસ્તિત્વના અડેરમાં
પડ્યાઈ છું
હું જ કદા
દેરમાં પણ
હું જ હું ડોકાઈ છું
સંતાઈ છું
પડ્યાઈ છું
પડ્યાઈ છું

સંતાઈ છું
હું નથી તો
કેમ આ આરે તરફ દેખાઈ છું ?

૩

ઘેરું જૂડું; લીલું શમામ
વિસ્તરતું આકાશ
કાંઈ ચિયુના રબરથી
જૂંસારેલું બહાર
જૂંસારેલું તોપણ ગોળ
અંત અને આરંભ
વચસ્તું ગોળ
દંભ વચસ્તું ગોળ
ખાલી કેવળ ગોળ
ખાનું અતિમ સિખરે બનીને
અળકે ન્યોતિર્લિંગ
અળકે હોવાનો આભાસ
અળકે અંત અને આરંભ
અળકે ગોળ
અળકે કેવળ
અળકે ખાલી
ઘેરું જૂડું
લીલું શમામ
અળકે
અળકે.

૪

અન્ધ નગરનાં અન્ધ બારણાં
અન્ધ બારણે ચોરસ સરજ

ચોરસ સૂરજમાં ઊગેલું ધાસ
 ધાસમાં ઝાંઝળા ગિન્દુ
 ઝાંઝળા ગિન્દુ ગોળ
 ગોળમાં ચોરસ સૂરજ
 સૂરજમાં કેં મહેરાઓની બીડ
 બીડમાં આંગો
 આંગોનાં ઊડાણો પાછળ
 અન્ધ નગરનાં અન્ધ બારણાં
 અન્ધ બારણાં પાછળ સૂરજ

તે સૂરજમાં મહેરાઓની બીડ
 મહેરાઓમાં બીડ વચરતું નગર
 નગરમાં સૂર્ય વચરતી સાંજ
 સાંજમાં પડછાયાઓ
 સૂર્ય વચરતા પડછાયાઓ
 સૂર્ય-વચરતા પડછાયાઓ
 નગરના પડછાયાઓ
 વચરતા પડછાયાઓ
 પડછાયાઓ

ગઝલ | આદિલ મન્સૂરી

રેતની ડમરી હરણુ છે જામ છે
 ને હરણુ પથરાઈ રણુ છે જામ છે
 સૂર્યનાં ફિરજોમ વીધી ના શકે
 જ્યારે આ ઝાંઝળા કંઠણુ છે જામ છે
 તુષણા થીજે તો બરફના પર્વતો
 એણે તો એ ઝરણુ છે જામ છે
 મનમાં જે ખાલીપણું બાપી રહ્યું
 અતે એ વાતાવરણુ છે જામ છે
 એક ક્ષણુ એવીથે વચ્ચે આવતી
 જ્યાં ત્યારા પણુ આવરણુ છે જામ છે
 ત્યાં પહોંચી એકલો જુઝાઈ હું
 જ્યાં સકળ બકાસ કણુ છે જામ છે.

ગઝલ | આદિલ મન્સૂરી

વંમળ વમળ વળ વમળ વમળ વળ
 કપટ કપટ છળ કપટ કપટ છળ
 ચળક ચળક ચળ ચળક ચળક ચળ
 કમળ કમળ ફળ કમળ કમળ ફળ
 ફળક ફળક ફળ ફળક ફળક ફળ
 ધળક ધળક ધળ ધળક ધળક ધળ
 પળક પળક પળ પળક પળક પળ
 ઝળક ઝળક ઝળ ઝળક ઝળક ઝળ
 વળ છળ ફળ ચળ ફળ ધળ પળ ઝળ
 વમળ કપટ છળ ચળક ઝળક પળ
 કમળ ધળક ફળ પળક ફળક પળ
 વળળળળળળ વળ છળળળળળળ છળ

[પ્ર. ૧૧૮૯] અનુસંધાન

વેચાયા વિના જ પડી રહ્યું. આ ગાળામાં જ ખીલ
 કોઈ હુવાન લેખકની 'ક્ષીણતા વિના મૃત્યુ' નામની
 નવી નવલકથાએ દેખા દીધી હતી, જેણે એના
 વાચકોમાં હૃદયની અમરતાની કામના જગાડી મૂકી.
 ત્યાર પછી કોઈ વિલંબિતે મૃત્યુની વાત કરતું નહોતું.

પેલો દુઃખી ગાંડો માણસ હજી પણ ગાંડાધરનો ભૂલો
 છે ગિરારો.

અનુબ પ્રા. અધિન દેરાઈ

કેઈર હેમરેટના અંગ્રેજ અનુવાદક પરથી (Bacounter
 Dec. '70)

વિલખિત મૃત્યુ | પૌલ શાલ્યુક

જન્મ : ૧૯૨૨ વેસ્ટફેલિયા, માતા રશિયન અને પિતા જર્મન, ઇસદો હતો કેયલિક ધર્મ પ્રચારક પાદરી બનવાનો, પણ ફોર્ટી નીકોલેવ્સ્કી અને જરેલા ા ઓડિ આગ્યાં, મિન્સ્ક અને કોલોન યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસ અને વર્તમાનનના અભ્યાસ કર્યો. હમણાં કોલોનમાં ફોર્ટી પણ ફોર્ટી બોથિયા વિના લખે છે. કવિતા, નવલકથા, ફોર્ટી વાર્તા, વિજધા અને ટેલિવિઝન રિક્ષે લખ્યા છે હમણાં 'સેરાયર' પર દ્વાપ અજખાગ્યો, ગુન્નર પ્રાસના હમણાં મિત્ર અને હમણાં ખેલાયેલા ચૂટીની ખના સાથે હાર, ખીલ અનેક ભાષાઓમાં એમની કૃતિઓના અનુવાદ પ્રગટ થયા છે, પણ આશ્ચર્યની વાન છે કે અંગ્રેજી ભાષામાં 'ડેથ ડિલેક્શન' પ્રકાશન પહેલું છે. (અને ગુજરાતીમાં પણ..)

એ જુવાન, લેખક એ વર્ષ પહેલાં 'વિલખિત મૃત્યુ' નામની એક નવલકથા પ્રકાશિત કરેલી, તેને હજુ પણ એ ફોર્ટી માદ કરતું હોય તો મને જરૂર આશ્ચર્ય થાય. આ ભારેખમ નવલકથાનો નાયક એક દાકતર છે, એની પુરાકાશ આવે છે સામાન્ય કુટુંબજાનો મજે ભિતરી જમ તેવા આચારવાદમાં, અને અને નિરપાયેલા છે અવલોકુ એની આશનો વિજય. તોતોરાત આ નવલકથાનું નામ 'એસ્ટ સેલર'ની માદામાં ચમકી શક્ય. એના લેખક પ્રખ્યાત થઈ ગયો. એ પોતે પણ કપલોતો કે પોતાની આ નવલકથા 'માસ્ટરપીસ' તો નહોતી જ. એ પોતે જ નવલકથાની શીશીંગત, ખામીઓ, સિધ્ધિ સંપદન અને અપૂર્ણ ચરિત્રચિત્રણનો સ્વીકાર કરતો હતો. આ બધી બાબતો વિવેચકોની નજર ભઠાર પણ નહોતી. પણ, ફરક માનનીના હલખની અતિનિશ્ચય એવું એક વિષયવસ્તુ એ જિયકી લાવેલો : વાંદરાની પ્રથિને માનનીતા શરીરમાં બેસાડી તેની જિંદગીને લખાવરી. એણે પોતાની આ માન્યતા વસ્તુમયનમાં અને ચરિત્રોમાં મૂત કરી. આ સમસ્યામાં નાતીય શક્તિના કેટલાક અંશોનું મિશ્રણ કરવાની તક પણ એણે ઝડપી લીધેલી. એ સમસ્યાના ક્ષિપરતાન વિષયક અને નવલકથાના વિષયક શક્ય તેટલા બધા જ પાસખોને પણ આવરી લીધેલાં. આવા વિશાળ

દષ્ટિકોણે જ આ લેખક અને તેની નવલકથા પર 'એસ્ટ સેલર'ની મહાર મારી આવેલી.

છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં ફોર્ટી પણ પ્રકાશનને લેવા માટે એ અસરકારક રીતનીતિઓ નહોતી અજમાવાઈ તે બધી જ આ નવલકથાના લેખાણ માટે અજમાવાઈ માં આવેલી. સર્વ સર્વ લોકો એની જ વાતો કરતા. બધા જ લાંબુ જીવન જીવવા માગતા હતા. પોતાના પહેલાં પુસ્તકોમાંથી એણે આનાથી વધુ સુંદર એવું બીજું પુસ્તક લખવા માટે એક ટેબલ ખરીદી હતું. જેના પર વાચકોના પત્રોનો હજ ખડકાવા માંડ્યો. હસ્તલિખિત, ટાઇપ કરેલા અને બાંધેલાં સંખ્યાબંધ નિમંત્રણો અને મળતાં જ રહ્યાં. બધામાં જ આ કે તે નગરમાં પધારી નવલકથામાંથી કશુંક વાંચવાની વિનંતી હતી. એ વાતનું એને ગૌરવ હતું. એના પ્રકાશકોએ તેમનો પોતાનો ઉત્તમ સંપાદક પણ એ જુવાન લેખકની સેવામાં ગોઠવી આપ્યો, જેની મોટરગાડીમાં ગારી હાંકનારની બેઠક એક વિશિષ્ટ કરીમર દ્વારા એક વિશિષ્ટ રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી. જુવાન લેખક સંપાદક સાથે આખા દેશમાં ધૂમી વળ્યો.

પોતાના તજરની નગરભવનમાં, મુખ્ય મુખ્ય નગરોના પુસ્તકલિંગતાઓની દુકાનમાં, એણે નવલકથાનું વાચન કર્યું. આકાશવાણીનાં બધાં જ મંચકો

પરથી એનું નવલકથાવાચન પ્રસારિત થયું. યુનિ-
વર્સિટીઓ, કોલેજો, હાઈસ્કૂલો, જૂનિયર સ્કૂલો,
એટલું જ નહિ, મંદ બુદ્ધિવાળાઓની સ્કૂલોમાં પણ
એણે નવલકથા વાંચી સંભળાવી. પરિચારિકાઓ,
ચંપી કરનારાઓ, દાપણો, માતાઓ, સ્ત્રીચ-
િકિત્સકો, સ્ક્રમનંગુશાસ્ત્રીઓ, પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓ,
પાદરીઓ, કુમારિકાઓ, સાધ્વીઓ, દ્વિલેસોલિકેટ
સોસાયટીઓ, મિતાહારીઓના સમાજ, આત્માની
મુક્તિ માટે મથનારા અને યોગને પોતાની જાત
સમર્પી બેઠેલા યોગીઓ, દેહસૌકવ ધનનારાઓ,
શાકાહારીઓ, રૌલિંગ મિલના સંચાલકો, રાજકીય
પક્ષો, મજૂરસંઘના મંત્રીઓ—આ બધાની વચ્ચે
એણે પોતાની નવલકથાના કેટલાક ભાગ વાંચી
સંભળાવ્યા. ખ્યાતનામ માણસોના જૂથમાં અને
આખરે પ્રેસ એજન્ટની સામે પણ એણે નવલકથા
સંભળાવી. કુમારિકાઓની કક્ષણ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ,
ફૂટબોલ અને ટેબલ ટેનિસના ખેલાડીઓ, નિવૃત્ત
કામદારો, કમકાપાલનની આડે આવતી પોતાની
ધાર્મિક માન્યતાઓને આગળ ધરનારાઓ, અણસમ-
ના નિઃશસ્ત્રીકરણના અચારકો, મુઠ્ઠાને કારણે બનેલી
વિધવાઓ, અનાથો, તેમ જ જેઠા સંપીતકારોના
કેન્દ્રમાં પણ એ વારંવાર વાંચવા જતો. બધા જ
એનો ચહેરો જોવા માગતા હતા, બધા જ એનો
અવાજ સંભળવા માગતા હતા. બધા જ લાલુ
જીવન જીવવા માગતા હતા. એની સાથેનો સંપાદક
દરેક અંકવાકિયાને અન્તે પ્રકાશકને પરિસ્થિતિની
માહિતી આપતો રહેતો. જ્યારે એ જીવાન લેખક
ટ્રેન, મોટર કે વિમાનમાં પ્રવાસ કરતો ન હોય
ત્યારે એ પોતાની નવલકથાના કેટલાક ભાગોનું
હાથરપે ધ્વનિચિત્રમાં અને લવિષ્ણમાં પ્રસારિત કરી
શકાય તે માટે રેડિયોનાટકમાં રૂપાંતર કરતો. વધારામાં
એણે પરદેશની ભાષામાં પોતાની નવલકથાના અનુવાદ
પર વૈવક્તિક દેખરેખ રાખવાનું પણ માથે લીધેલું.
જોકે કેટલીક વાર તો જે દેશની ભાષામાં એ
અનુવાદ થવાનો હોય તે દેશના નામનો ઉચ્ચાર
પણ એ કરી શકતો નહિ.

કેટલાક જીવાન લેખકો એના ઉપર તેમની
કૃતિઓ હસ્તલિખિત રૂપમાં મોકલતા, અને તેમના
પોતાનામાં રહેલી ચકિતની પ્રમાણશૂન્યતા વિશે
અભિપ્રાય માગતા. આ પ્રકારના આરોગભર્યા પ્રશ્નોના
ઉત્તર આપવા માટે તો એક સંપાદક જેવો સહાયક
પણ રોકવો પડ્યો. આ સાથે જ પશ્ચિમ ખંડમાંના
દેશોમાં એની નવલકથાની આવૃત્તિઓ થતી અને
તેની ઉજવણી પ્રસંગે શેમ્પેઇન તથા સ્કીઓ સાથેના
કાર્યક્રમમાં હાજર રહેવા માટે વિમાની ઉડ્ડપનોનો
ભરત્યક કાર્યક્રમ પણ રહેતો. ત્રણ વાર તો એની
નવલકથા પરથી ચલચિત્ર ઉતારવામાં આવ્યું, એના
પક્ષા પરના સંવાદને જોઈ જવાનું પણ એને કહેવામાં
આવતું. એ ગળાફૂલ કામમાં હતો.

એનું પેલું લખવાનું ટેબલ નંબી ખીણ નવલકથાના
પ્રથમ વાંકપના કારણરૂપે બની રહેવાની રાહ જોતું
અસ્પૃશ્ય જ પડી રહ્યું. જીવાન લેખકે આ વિશે
વિચારતો અને અંતર્મન જ પોતાની જાતને કહેતો :
“શિવાજી પસાર થઈ જવા દેવાનું તો તને પાલવરો.
તું તારી” કીર્તિનો અને “જે” લોકો, સલાહ માટે
આશાભરી દૃષ્ટિથી જુઓ છે તે લોકોનો તું ખણી
છે. તું વસંતના પ્રારંભમાં જ તારા આંધી વધુ સારો
નવા પુસ્તકનો આરંભ કરી શકીશ.”

વસંત ત્રણ પણ આવી પહોંચી. એની સાથે જ
ફરરના પુસ્તક વ્યાપારના દિવસો પણ આવી
પહોંચ્યા. જીવાન લેખકે પોતાના પ્રકાશકોને નિરાશ
કરવા ઇચ્છતો નહોતો. આ ઉપરાંત, એના સંપાદકને
એવી છૂપી મુશ્કેલી પણ અંધારેલી કે એ પ્રકાશકોને
નિરાશ કરી મૂકે એવી એક પણ તક જોઈ ન થવા
દેવી. એક પુસ્તકવિકેતાને લાંબી બીબને ત્યાં એક
ક્લબમાંથી ખીણમાં, એક નગરમાંથી ખીણમાં એમ
એ પોતાની આશિષિત વ્યક્તિઓને સાથ આપતો જ
રહ્યો. વારંવાર એ પોતાની નવલકથાના વાંચન પછીના
વિવાંદમાં પોતાના બીબ પુસ્તકની ચોજનો વિશે
વાત કરતો રહ્યો. એની આ ચોજ વાત પર લાગ્યે જ
કેઈ ધ્યાન આપતું. એ પોતાના મિત્રોને જાણે જ
વહેલો સવાં જઈ શકતો. મોડી રાતે એના સહાયક

સંપાદકો નમ્રતાપૂર્વક પ્રેમભરી 'કળાજી' સાથે-ઉર્ધ્વની
 'ગોળાઓ' આપતા. ઘણી વાર તો એ પોતે ભણી
 પછુ ન રહેતો કે પોતે ક્યા સહેરમાં રાત ગોળી હતી.
 બ્યારે એ નંગી થાતો ત્યારે પોતાની નતને કહેતો :
 'આ ફરિદરનો દિવસો પસાર થઈ જવા દો, ફરિદર
 પછીનો દિવસોમાં હું મારા નવા પુસ્તકનો આરંભ
 કરીશ.'

ધમે ધમે ફરિદરના દિવસો પછુ પસાર થઈ
 ગયા. હવે પેલા નવલકથા કરનારા સંપાદકોએ નાના
 નગરના પુસ્તકવિકેતાઓના, નાની કક્ષાનાં હસ્ત-
 લિખિત, ટાઇપ કરેલાં, હાથે ચીતરેલાં આમંત્રણપત્રો
 રજૂ કર્યાં. એ બધાને બાજુ સુધી સમયના અભાવે
 પહોંતી મૂક્યાં હતાં. આવાં આમંત્રણોની સંખ્યા
 ખોટીસી મોટી હતી. આ બાબતે જીવાન લેખકને
 જરા નિરાશ કરી મૂક્યો, કોરેણુ કે એ તેમને હવે
 પહોંતી મૂકી શકે એમ નહોતું. 'એણે પહોંતી મૂક્યાં
 પછુ ન એઈએ. આથી એણે નવલકથાનું વાચન જ
 તે સ્થળેએ ચાલુ રાખ્યું. હજુ પછુ એ પોતાનાં બીજા
 પુસ્તકની વાત તો બીજીરૂપે કરતો જ રહ્યો. ગામડાં
 જેવાં રાત્રી સ્થળોમાં પછુ એને એનું લાચું નહિ કે
 પોતે પોતાની ગોણુ વાત લોકોનાં કાન પરે અસર-
 કારક રીતે નાખી શક્યો છે.

આ પ્રવાસમાં એની કુખ્ધતા વધી ગઈ. એ
 શીકે પડી ગયો. જાધની ગોળાનું પ્રમાણુ પછુ વધારું
 પછું. ક્યારેય એને પૌષ્ટિક એવા પુષ્કળ ખેતરોની
 જરાય ખોટ પડી નહોતી. જતાં-ત્યાં થોડી મળજાઈ
 જણાવા લાગી.

કંઈ દેહલાય મહિનાઓથી એને વિચિત્ર અને
 નતનનતા લોકોની સાથે આ, કોઠી કે દારૂ પીતા
 પીતા જળવાન અને રાત્રીની કિમત, પાછપ સ્વોક્ષિય,
 રાષ્ટ્રીય રમતમત વગેરે વિવિધ વિષયો પરની ચર્ચા
 કરતાં કરતાં લગભગ આખી રાતની રાતો આળવી
 પડી હતી. વચગાળામાં ક્યારેક વિષાદસ્ત અહેર
 એ પોતાના બીજા પુસ્તક વિશે કંઈક વિચારી
 લેવાનો પ્રયત્ન કરતો.

બીજા વર્ગનાં આમંત્રણોનું કામકાજ પતી જતાં

ઉનાળા આખા બાદ એણે ધાયુ કે હવે તો એને
 લેખવાનો ટેવ પર બેસી જવા જેટલી કુરસદ મળી
 જ જશે. પછુ તેમ થઈ ચક્રુ નહિ કારણ કે દરિયા-
 કિનારાનાં તથા સરોવર કિનારાનાં વિગ્રામસ્થાનોમાંથી
 આમંત્રણ આવી મળ્યાં. ઔપધવાળા પાણીના કુંડની
 નજીક રહી સારવાર લેનારા અને માટીના ઉપચારોથી
 રોગને કાંબૂમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓના સરોવર
 કિનારાઓના એકંતલણમાં નિવાસસ્થાનમાંથી, કિડની,
 નાક, કાન, મળાની અને શ્વાસોચ્છવાસને લગતી
 માંદગીની સારવાર કરતી સંસ્થાઓમાંથી આમંત્રણ
 મળ્યાં. 'વિલગ્નિત મૃત્યુ' લેખકની સાથે બધા જ
 મિજબાનીમાં જોડાવા આતુર રહેતા. વીશીવાળાઓ
 એની બહેરાત કરી ધધેા ધીકતો રાખતા. સંપાદકની
 નજીક બેઠાર જીવાન લેખકે પ્રકાશકને પૂછી જોયું કે
 આ નવલકથા-વાચનમાંથી છુટકારો મળી શકે કે નહિ
 જેથી પોતે પોતાનું બીજું પુસ્તક લખવાની કુરસદ
 મેળવી શકે. પ્રકાશકેએ ખૂબ જ મિત્રતાભર્યા સ્વરે
 કહ્યું : આ પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિ તો લગભગ
 વેંચાઈ જવા આવી છે... બ્યારે લોકો તપેલું હોય
 ત્યારે ધા મારી લેવા સારા... દરિયાકિનારા તરફના
 વિગ્રામસ્થાન તરફ જતાં સ્વાસ્થ્યલોભ પછુ થશે...
 માટીના થોડા ઉપચારો પછુ કરવાની ભલામણ
 તેઓએ કરી છે જેથી થોડો લાભ થશે અને નવા
 અનુભવ પછુ થશે...

ખૂબ શકયા છતાં, નિરાશ અને નિરુત્સાહી
 થયા છતાં, જીવાન લેખકે દરિયાકિનારાના અને બીજા
 નિવસકોને મંત્રાપલા પ્રવાસ કર્યો. શીર્તિની કડવાસથી
 એના હોઠ સખ્ત બન્યા અને બિગાયેલા જ રહેતા.
 એની આંખમાંનો ચમકારો પછુ અદશ્ય થઈ ગયો.
 શિયાલો સુસ્તીમાં પસાર થયો ન ધધેા એટલામાં
 એનો અહેરો પીળો પડી ગયો. એવામાં તો બીજા
 પુસ્તકપ્રદર્શનનો સમય પછુ આવી પહોંચ્યો.

પોતપોતના દિવસોમાં પુસ્તકવિકેતાઓનાં ધધેા
 દરેકજાણે આજળ વધ્યો. સંખ્યાબંધ વાચકોએ
 પોતાના પુસ્તકવિકેતા પ્રકાશકને કહ્યું કે 'મૃત્યુને દૂર
 લેવાં વિધવવાળા પેલા પુસ્તકનો કિસ્મતસ-માટેનો

ઝોડર તોધાવવા ધૂણે છે. ફરી એક વાર જુવાન લેખકે પ્રવાસે નીકળી પડ્યું જ રહ્યું. તે ફરી તેના તે જ શહેરમાં અને તેના તે જ સામાજિક મેળાવડાઓમાં ગયો, અને પોતાની નવલકથાના ગથા પ્રવાસમાં વાંચેલા તેના તે જ ભાગ ફરી વાંચી ગયો. એકે આ પ્રકારનાં પુનરાવર્તનોની કોઈ એ નોંધ લીધી નહિ. હવે તો એને પાનાં ઉલટાવી જોવાની પથ જરૂર રહી નહોતી કારણ કે કેટલીક વાર તો તે સ્મૃતિચક્રિતાના ભેરે જ એલી જતો. પરંતુ તેના અવાજ પહેલાં કરતાં ધીમે અને વધારે કઠોર બનતો ગયો. ક્યારેક હાથ પથ્રુ મૂછ ઊઠતા, કેટલીક વાર તો સંજ્ઞાન રહેવા છતાં પથ્રુ એકું આવી જતું છતાં એના સંપાદક અને સહાયક દરેક નવલકથાવાચનના પ્રસંગની અગાઉ એને ઉત્સાહ પ્રેરતી ઘુમરકોટેઝ ગોળીઓ આપતા. એના નાના ટેમલના એક ખાનામાં સફેદ કાગળ પડેલા જ રહ્યો જેના પર એની નહું પુસ્તક લખવાની આજ્ઞાના પ્રતીકરૂપ એક પહેલું વાક્ય લખાઈને પડેલું હતું.

આ વખતે તો ક્રિસ્ટમસ અગાઉના થોડા દિવસોમાં એ પોતાના ફ્રેન્ડ્સમાં આવી પહોંચ્યો. અહીં એક ભયંકર બનાવ બની ગયો. કઠોર અને એકધારા નિઃશ્વાસ અવાજે એ સામાન્ય રીતે જેમ વાંચતો તેમ વાંચી રહ્યો હતો. કોણ જાણે, એ તેમ પથ્રુ એકાએક તે જોભો થઈ ગયો. પહેલી નવલકથાને ત્રીસી નાખી ટુકડે ટુકડા કરી તાપ્યા. બીજી નવલકથાના પહેલા વાક્યવાળા કાગળના પથ્રુ લીરેલીરા ઉરાડી દીધા. પોતાના સંપાદકને જમીન પર મથાડી મૂક્યો. આ સફેદક ડોલાહલ અને શોરજકોરથી આખો એરડો મૂછ ઊઠ્યો. તે યુમળરાગ પાડવા લાગ્યો. પાણીના આસને ફેંકી દીધા. પુરુશી કોલકોને મીચુતીના ઝુમર તરફ ફેંકી પોલીસે આવીને જોયું અને એને સ્ટેશન બુકીટમાં મૂકી દીધો. એને ગાંડાની ધરિપતાવમાં લઈ જવાયો. પાંચેક દિવસ બાદ ત્યાંથી એનું ભહેર કરવામાં

ક્રેડિટ બુકીટ : ગાંડા બાણકને ગાંધી રાજવા માટે પહેલાવવામાં આવતો ત્રમ લાંબી ધાંચવાળો ખાસ કોટ.

આવેલું કે તેને ચાંત પાડી દેવામાં આવ્યો હતો.

ખૂબ દેવાનો ધરાવતા અને વચાતા એવા એક સામયિકમાં એક લેખ લગભગ પ્રકાશિત થવામાં જ હતો કે જેમાં અસાધારણ ચોક્કસાઈ સાથે 'વિલગ્નિત મૃત્યુ'નાં છોતરાં છોતરાં ઉરાડામાં આવ્યાં હતાં. દરેક વાક્ય લગભગ રદી જેવું ગણી નાખવામાં આવ્યું હતું. એનું પથ્રુ કહેવામાં આવેલું કે જે ઉમળકાથી લોકોએ આ પુસ્તકને વધાવેલું તે તો બહેરાતના કસબના એક તુકાનું જ પરિણામ હતું. આ યુગની એ એક વિચક્ષણ બેવકુફીનો નમૂનો હતું.

એ તેમ, જ્યારે તેમણે આ જુવાન લેખકના ડુર્લામની વાત બધી ત્રારે આ લેખ પાઠ્યો. પોતી રદ કરી નાખેલો. સંપાદકની સલાહથી જુવાન લેખકની બીજી નવાની નવલકથા વિશે કંઈક દ્યારત્તિથી ભયોં ભયોં એક બીજી લેખ લખાવાયેલો. એમાં એની બીજારીની તો માત્ર અછતી તોંધ જ લેવાયેલી. સામયિકના સંચાલક તો ખાસ આગ્રહ પૂર્વક ગાંડાધરમાં ગયેલા અને ત્યાં પેલા ગરીબા જુવાનિયને પુરાણા સુખી દિવસોનું ચિત્ર આંકેલો અને તેની પોતાની છબીવાળો લેખ શતાવેલો. તેણે તે શાંતિથી વાંચેલો. સામયિક ફરી પાછું આપી દીધેલું. ત્રિસસ વસ્તે ખરેખર હસતાં હસતાં સાચેસાચ તેણે કહેલું : 'તમે તકે' શા માટે નથી જતા ?' સંચાલકે તે તહિ સાંભળવાનો મુમ્તલ કરેલો. ધીમેથી ઉધરસ ખાતાં ખાતાં તેણે તેનો ખસો થાળેલો. પછી તે ત્યાંથી આવ્યો આવેલો. પોતાના સામયિકના બીજા અંકમાં પેલા જુવાન બીજાર લેખકની મુલાકાતનું એણે લાગણીભરી લાખામાં વલ્લખીને અક્ષોસ બજત કરેલો કે તેની બીજારી હવે કાચુમાં આવી ચકે તેમ નથી. સામયિકના આઠકોની સંખ્યામાં હબરોનો વધારો થઈ ગયો.

'વિલગ્નિત મૃત્યુ'ના વેચાણમાં ફરી એક વાર ભરતી આવી. પથ્રુ પછી કોણ જાણે કેમ, પ્રકાશકની મજલતરીથી તદ્દન વિપરીતપણે આખું પુનરુદ્ધ

[અનુસંધાન પૃ. ૧૧૪ ૬૫૨]

‘થી’ : એક નોંધ | યોગેન્દ્ર વ્યાસ

આપણે ત્યાં વિભક્તિના પ્રત્યયો અને અનુયો વિશેની સ્પષ્ટતાનો અભાવ યુગ્વરાતી લેખકોનાં વિદ્વાનોમાં પણ પ્રવર્તે છે. એક સમજ એવી છે કે અનુયો સુકાર્યો તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ પ્રત્યયો દેખીતી રીતે નિમજ્ઞ રૂપો છે. વળી અનુયો અને પ્રસવની વચ્ચે નામયોગી નામનો ‘એક ત્રીજી વિભાજ કરવાનું પણ સૂચન છે. પરંતુ લેખકોના રૂઢિચઢકોને એકબીજાની સાથે ભેળસાળી આવી તત્ત્વોને ડૉ. કાર્લોનએ તેમના ‘*Advanced Reference Grammar*’માં ‘*Ad-juncts*’ (પરંપરને ભેળસાળી તત્ત્વો—સંબંધતત્ત્વો) તરીકે ઓળખાવીને તેના ચાર વિભાજ આપ્યા છે. એમાં (૧) *adverbs* (૨) *clitics* (૩) *particles* અને (૪) *connectives*નો સમાવેશ તેઓ કરે છે.

યુગ્વરાતી ભાષાના ‘થી’ એ સંબંધતત્ત્વને તેઓ *clitic* નામે ઓળખાવે છે, અને *clitic* વિશે તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે. “*Clitics are bound elements which follow the units with which they are construed, joined to them with semiopen transition.*” આ દૃષ્ટિએ ‘થી’ એ નિમજ્ઞરૂપ છે જેથી તેને સંબંધકારી પ્રત્યય તરીકે (અથવા રૂઢિચઢક અને ‘થી’ની વચ્ચે ‘ના’, ઉપર જેવા બીજા સંબંધતત્ત્વો પ્રવેશી શકનાં હોવાથી ‘નામયોગી’ તરીકે, દા. ત. રામથી, રામમાંથી, રામ ઉપરથી વગેરે) ઓળખાવી શકાય. અહીં ‘થી’ પ્રત્યયના વિવિધ પ્રયોગોની એક નોંધ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧. કતાં તરીકે (કર્મીજી પ્રયોગમાં)

આરાથી કામ થશે.

તારાથી શું થવાનું હતું ?

એવું તો મહાત્માજીથી જ થાય.

અહીં ‘થી’ પ્રત્યય જે નામને લાગ્યો છે તે નામ વાક્યમાં કતાં તરીકેનું કાર્ય કરે છે.

૨. કિયાનું દશમસાધન અંગવા પદાર્થ સાધન તરીકે હોય તે સૂચવે છે.

ફળ છરીથી કાપ્યું.

કાળજી પેનથી લખ્યો.

તે એવી જ બંદૂકથી ફાર થયો.

અહીં ‘થી’ પ્રત્યય જે નામને લાગ્યો છે તે પદાર્થ કિયાના સાધન તરીકે વપરાયો છે.

૩. કિયાના સાધન તરીકે કોઈ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ નહિ પણ કોઈ માધ્યમ (*agency*) હોય તેને સૂચવે છે.

એ સૂચના દર્શાવથી મોકલવી.

પેપરો પારસલથી મોકલ્યાં.

પાસ થવાના સમાચાર તારથી આપ્યા.

અહીં ‘થી’ પ્રત્યય જે નામને લાગ્યો છે તે નામ કિયાના માધ્યમ તરીકે વપરાયો છે.

૪. ગુણના સૂચવે છે.

એકથી બે ભલા.

તે સૌથી સારો છેકરો છે.

નરેન્દ્ર મારાથી મોટો છે.

અંદર મંજળથી નજીક છે.

૫. સ્થળ, સમય વગેરે વચ્ચેના ગાળો સૂચવે છે.
અ. સ્થળ—સમય વગેરે વચ્ચેના ગાળાનું સળંગ-
પણું સૂચવે છે.*

અમદાવાદથી મુંબઈ ખાસ દૂર નથી.
વડોદરાથી સુન્દરમ.
આદિથી અંત.
મૌનથી વાણી.
ખેથી પાંચની વચ્ચેના સમય.

ખ. સ્થળ—સમય વગેરેના ગાળામાંથી કોઈએક
ખિન્નુ (જે અનિશ્ચિત છે) તે સૂચવે છે.
પાંચથી સાત માણસ આવશે.
બારથી એની વચ્ચે આવીશ.
ચાળીસથી પચાસ રૂપિયા બેઈશે.

ક. આરંભ સૂચવે છે.
અમદાવાદથી નીકળ્યો.
મોરકાથી આવ્યો.

૭. સંપર્ક છૂટી ગયાનો અર્થ સૂચવે છે.
હાથથી ગયો.
સંસારથી છૂટ્યો.
નિશાળથી છૂટ્યો.
કોલેજથી સીધો આવીશ.
ઝોટોથી અટક્યો.

૮. સીમા-મર્યાદાનો અર્થ સૂચવે છે.
સાત દિવસથી સૂરજ જ્યોત નથી.
બે મહિનાથી કામ ચાલે છે.
મુંબઈથી પાછો ફર્યો.

૯. સહવાચકતાનો અર્થ સૂચવે છે.
(ખાસ કરીને લાગણી અથવા ભાવ દર્શાવતા
શબ્દોની સાથે 'પૂર્વક' એવા અર્થમાં 'થી' વપરાય છે.)

૧. આ પ્રકારના અર્થને જ એવા જે વિભાગ કરવા
સામે કેટલાક મુદ્દાઓ-મિત્રોએ રાજ કરી છે. આ વિશે વધુ
વિચારણાને અવકાશ છે.

ગ્રેમથી બોલાવ્યો.
મમતાથી વાત કરી.
વહાલથી નેહું.
તોષણથી વર્ત્યો.

૧૦. હેતુ અથવા કારણ સૂચવે છે.
કુન્નથી મીઠાય છે.
કંઠથી ધૂન છે.
તાપથી બકામ છે.
મારથી બેહોશ થયો છે.

૧૧. રીતિવાચક 'થી'ના પ્રયોગ છે.
મોટથી બોલ્યો.
ધીરથી હસ્યો.
જરૂરથી આવજો.
જલદીથી કામ કરજો.
સહેલાઈથી વચામ તેવું પ્રસ્તાવ છે.

૧૨. પ્રખ્યાત.
નીચેના ઉદાહરણોમાં 'થી'ના પ્રયોગોને કોઈ
ખાસ વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકતા નથી.
કામથી કામ છે.
કોઈનાથી ખીલું નહિ.
ચોરથી રક્ષાવું.
જૂતથી બીલું.
તમારાથી ધાકયો.
શિખથી ઝાલિને ચર્મ.
પાપથી વાચ્યો.

અહીં 'થી'ના પ્રયોગોની એક નોંધ કરવાનો
પ્રયત્ન છે. આ દિશામાં પ્રાયોગિક કક્ષાએ અનેક
પ્રયોગો નોંધી વધુ વિચારણાને અવકાશ છે.*

* આ નોંધ તા. ૧૨-૧-૭૦ના ફાજ માસના સાહિત્ય-
કવન, અમદાવાદ-૬માં આકરણમાં રસ લેતા કેટલાક મિત્રો-
મુસ્બતોએ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી હતી, જેમાંની
અહીં યંયંયં અપયોગ કર્યો છે.

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા : એક અધ્યયન | મુલાખ દ્વે

સ. કેતકી અંકસારી;

પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૧૪;

પૃ. ૩૮૬; કિ. રૂ. ૮-૦૦

ગાંધીપરંપરાના શુભરાતી સાહિત્યકારોમાં શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. ગાંધીજીના પ્રત્યેક પરિચયમાં રહીને નિઃશંકપૂર્વક ગાંધી-વિચારને સમજવાનો આજીવન પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે. એમની જીવનદષ્ટિ અને વિચારસરણીમાં ગાંધી વિચારની અસર સ્પષ્ટ છે. સક્રિય જીવનમાં ગાંધીજીના ઉપાસક બનનાર શ્રી મશરૂવાળાના જીવનમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને શ્રી કેદારનાથજીની વિચારસરણી પણ મહત્વના પરિણામો બન્યાં છે. આ ત્રણે તત્ત્વોના મૂર્તિમંત સમન્વય એટલે મશરૂવાળા. એવંચંચના સાધક બની, સાધના પ્રક્રિયાના એક અંગરૂપે એમણે આદરેલી સાહિત્યસેવા મહત્વની છે. શ્રી કેતકી જલસારીએ પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ નિમિત્તે, એમના આ સાહિત્યને અભ્યાસ કરી ‘શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા : એક અધ્યયન’ પ્રથમ તૈયાર કરી. એમના જીવન અને કવનનું મુદ્દાઓ, મૂલ્યાંકન કરવાનો સ્વત્વ પ્રથમ કર્યો છે.

શ્રી મશરૂવાળાના સાહિત્યને અને જીવનદષ્ટિને સમજવામાં ઉપકારક નીવડે એ રીતે એમના જીવનની ફરેરમાં વ્યક્તિત્વ-ધકતરનાં પરિણામોના સંદર્ભમાં અભ્યાસના આરંભમાં મૂકી એ પછી એમના વૈવિધ્ય-સભર સાહિત્યરશ્મિને વિષયવાર વિભાગી, પ્રત્યેક વિભાગનો વિમર્શ હાથ ધરાવે છે. જીવન-પર્યેષક, ચરિત્રકાર, કેળવણીકાર, સમાજસુધારક, અનુવાદક અને ગાંધીવિચારના વ્યાખ્યાનકાર તરીકે અને ગાંધીવિચારના વ્યાખ્યાનકાર તરીકેનાં ઉપસર્તા શ્રી મશરૂવાળાનાં વિધિવિધ પાસાંનો,

આ નિમિત્તે, પ્રસ્તુત મંથ, વાચકને પરિચય આપે છે.

ચરિત્રકાર લેખે શ્રી મશરૂવાળાને અબીજુ શ્રેયાર્થનો આદ્ય ‘રામ અને કૃષ્ણ’, ‘બુદ્ધ અને મહાવીર’ જેવા ચરિત્રમંથોમાં કેવો ચરિતાથ’ થાય છે, એ શ્રી કેતકી જલસારીએ મુદ્દાઓ રીતે બતાવી આપ્યું છે. ચરિત્રાલેખનમાં ચરિત્રનામકના જીવનપ્રસંગોના નેટણ જ અથવા તો કથારેક એથી વિશેષ મહત્વ એ પ્રસંગો ઉપરના ચરિત્રકોષોનું વિવેચન પામી જતું હોય છે, એ બતાવી આપી શ્રી મશરૂવાળાની ચરિત્રકાર તરીકેની શક્તિ-મર્યાદા ઉભયને સ્પષ્ટ કરી આપી છે.

‘કેળવણીના પાયા’, ‘કેળવણીવિવેક’ અને ‘કેળવણીવિકાસ’ એ ત્રણ કેળવણી વિષયક પુસ્તકોને કેન્દ્રમાં લઈ શ્રી મશરૂવાળાને કેળવણીકાર તરીકે મૂલ્યવાનો પ્રથમ ત્રીજા પ્રકરણમાં મૂકે છે. આત્મ-નિરીક્ષણ, વાચન, અનુભવો—એમ અનેક તત્ત્વોએ મશરૂવાળાને કેળવણીકાર બનાવવામાં મદદ આપી છે, એ બતાવી સમસ્ત જીવનના સંદર્ભમાં કેળવણીનો વિચાર, વિદ્યા શિક્ષણ અને કેળવણીનો સ્પષ્ટ કરેલો સૂક્ષ્મ ભેદ વિશદતાથી સમજાવ્યો છે. કેળવણી અને વિજ્ઞાન, કેળવણીના શ્વેતમાં પ્રતાપિતનું મહત્વ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાનવિષયક વિભાવના, ઇતિહાસનું શિક્ષણ, ભાષાજ્ઞાન, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, ઉચ્ચ કેળવણી, શાળાના આચાર્ય—એમ વિભિન્ન મુદ્દાઓ પરત્વે શ્રી મશરૂવાળાની વિચારસરણીનો સાધાર પરિચય પણ અહીં

આપણે છે. અને એ સાથે એમાંથી પ્રગટું શ્રી મહારાજાનું સ્થાપિત સિદ્ધિતિ સામે જિહાવેલ જળવવાનું વલણ સ્પષ્ટ કરી આપું છે.

શ્રી મહારાજા ક્રાન્તિકારી છે. ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય એમ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રે એમણે ચર્ચાઓ જળવી છે. 'જીવનશોધન', 'ગીતામંથન', 'સંસાર અને ધર્મ', 'સમૂળી ક્રાન્તિ' જેવા મંથનોમાં પ્રગટ થયેલા ક્રાન્તિકારી વિચારોને ધ્યાનમાં લઈ શ્રી કેતકી જલસારીએ ત્રણ પેઢા વિભાગમાં શ્રી મહારાજાનું ક્રાન્તિકારી વ્યક્તિત્વ તપાસ્યું છે. વિચારોને અનુભવના નિકષ પર કસોટીએ ચડાવી જીવનસત્ય પામવાનો સાધકપુરુષાર્થ મહારાજાએ કેવેલક ખેડ્યો છે. એનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ શ્રી જલસારી રજૂ કરી શક્યાં છે, એ સંતોષની વાત છે. ક્રાન્તિકારી મહારાજાએ જીભા કેરેલા ક્રાન્તિના મુદ્દાઓમાં મનુષ્યત્વનું ગૌરવ દેન્દ્રમાં રજૂ છે. આપણી ચેતનાઓમાં આ દેન્દ્રગિનું ઉપેક્ષા છે, એનો એમને ખટકો છે અને એથી નીડરતાથી, સ્પષ્ટતાથી અને કપારેક અત્યંત કડક ભાષામાં એ નિવારવા એમણે ઉપાયો મૂક્યા છે, એનું શ્રી જલસારીનું નિદાન શ્રી મહારાજાની વિચાર-પ્રક્રિયા સાથેનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે.

'ગાંધીવિચારના ભાષ્યકાર' તરીકે શ્રી મહારાજાની એળખ 'ગાંધીવિચારદોહન'માં ગાંધીજીના વિશિષ્ટ વિષયો પરવેનાં લખાણોના શ્રી મહારાજાએ કરેલા ક્લેપને આભારી છે. ગાંધીજીના નિકટવાસ સ્થૂળ-સ્વરૂપમાં જ નહિ, વૈચારિક શ્રુમિકાએ પણ આત્મીયતા કેવીક હતી, એ ખતાવવાનો પ્રયત્ન શ્રી જલસારીએ કર્યો છે.

'સંત તુકારામની વાણી', 'ગીતામંથન', 'વિદ્યાલેખાઓ', 'તિમિરમાં પ્રભા', 'જીર્ણવું જીવન', 'માનવી અંગિરો'—આ કૃતિઓ શ્રી મહારાજાની અનુદિત કૃતિઓ છે. મદ્રાસી, મસ્કૂત અને અંગ્રેજી ભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષામાં કૃતિઓને અંવતાસ્તા એમની દષ્ટિ કૃતિના વક્તાએ સરળ-વિરાદ અને સુચોલ બનાવવા

માટેની રહી છે એ સત્ત્વ શ્રી જલસારી સાધાર પ્રતીત કરાવી શક્યાં છે. અનુવાદક તરીકે અપભ્રંશ સ્થાન આપવાનું મંતવ્ય પણ શ્રી જલસારીએ ઉચ્ચાર્યું છે, એમાં આરાધ્યવેષક પ્રત્યેના અદોહાસર વિરોધ છે, એ ધ્યાનમાં રહેવું ઘટે.

'જી-પુરુષ-મર્મોદ' વિશે વિચાર કરતાં જી-પુરુષનો જાતીય સંગ્રહ, એ પ્રશ્નની શ્રી મહારાજાની ચર્ચા જીવવાણી અને અત્યાધાતી માનસપ્રાણી છે, એમ કહેવારા એમને અન્યાય કરે છે, એનું શ્રી જલસારીનું મંતવ્ય સમુચિત જણાય છે.

'કલ્યાણી નજરે' શ્રી મહારાજાએ 'આશ્રમનો ઉત્પત્તિ' ત્રણસુસથી નિર્મણિકા સ્વરૂપતા લેખો લખેલા, તેના સંગ્રહ છે. ગંભીર વિષયની અગંભીર રીતે રજૂઆત કરવાનો આ લેખોમાં પ્રયત્ન છે. શ્રી મહારાજાનું પ્રખળ સ્વરૂપ ઉપસાવી આપવામાં શ્રી જલસારી સફળ નીવડ્યાં છે.

ગાંધીજી બાદ 'હરિજન' પત્રોનું તંત્રીપદ શ્રી મહારાજાના હાથમાં આવ્યું અને એ રીતે પત્રકાર તરીકે શ્રી મહારાજાનું વિશેષ યાત્રું પ્રગટ થયું. પત્રકાર તરીકે એમણે ગાંધીજીની 'ધો આદર્શ' સાકાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. લોકહિતની દૃષ્ટિએ પ્રશ્નને તપાસવાના એમના પ્રયત્નમાં, અન્યાયની સામે જિહાવેલ જળવવામાં એમનો આ પુરુષાર્થ પ્રતીત થાય છે, એ શ્રી જલસારીએ મહાર્થ રીતે બતાવ્યું છે.

શ્રી મહારાજાને ગદ્યકાર તરીકે મૂલ્યવર્તા ચિંતનાત્મક ગદ્યસાહિત્યમાં એમના વિશિષ્ટ પ્રદાનના સંદર્ભમાં મહેલી હરેળમાં સ્થાન આપું છે, એમાં અૌચિત્ય છે. એમની ચિંતનાત્મક અને વિનોદાત્મક ગદ્યશૈલીનાં જૂજવાં રૂપોની સ્વલક્ષી મૌલ વિશેષ વૈજ્ઞાનિક બની હોત તો ઉપયોગી નીવડી હોત!

સમગ્રતયા જોઈએ તો શ્રી જલસારીએ મહાનિર્મળ માટે અનિવચ્ય એવો ગ્રમ, સાધનસામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે, ઉઘાડી શોધક-દૃષ્ટિથી એનો ઉપયોગ કરી, આધારભૂત અધ્યયન ગ્રંથ આપ્યો છે, એ માટે ધન્યવાદ આપી, પ્રસ્તુત ગ્રંથને આવકારીએ.

એ પનોતું એક વરસ : ૩ | સુલકા ગાધી

સ્વેતસાનાનું મન મોરકો તરફથી સદંતર મો ફેરવી બેઠું હતું. ને તે એટલી હદે કે ચાતકની આતુરતાથી માત્રી રાહ બેઠું રહેલ વહાલસોમાં મતાનોની વિલાયેલ સુખ-છબી કે વર્ષોની મહેનતે તરબુતોની છાં કરી જમાવેલ દુઃખાળા, માણની મીઠી ધાં સુખમાં એના અવિભક્ત બની બેઠેલ દિલને મોરકોની દિવામાં મો ફેરવવા સમજાવી શક્યાં નહિ ! ધરતીની છાતીએથી જીખડી પડતા વૃક્ષની શિરાએ શિરાએ લીનારાં ધીંગાં તોફાને જાણે સ્વેતસાનાને પોતાનું નિશાન બનાવી હતી. એ વૃક્ષની માથે જ આ એક સ્ત્રી—એ મતાનોની માતા—પોતાના બૂતકાળની ધરતી પર ફરી વળેલા કોઈ અંજા-દુઃખને કારણે આજે પોતાના છવનને મુગિમામાંથી દુઃખમાં જોડેલું, અનુભવી રહી હતી. ને અનુભવ તરિકે વાચાનું વરસાન પામેલી હોવાને કારણે, પોતાના ભર્તૃચયને છિન્ન-વિછિન્ન કરનારી એ પ્રક્રિયાને સમજાવવા-સમજાવવા મંત્રી રહેલી આપણે નેહાંએ છીએ.

ધરતીના અણુએ અણુમાં ભરકર વિલોભ પેદા કરી દેનારી ધરતીકંપની સમગ્ર ધરતીને એકઠા વૃક્ષની આજનીતી માં દારૂતાન કેટલી સમજાવી શકશે? એના સવાલ હોવા છતાં, એ કંપના રહેસને એના અગિત, આંતરિક સ્વરૂપે પામવા માટે પણ આપણે એમ ધરતીનાં એ છાતુની મર્મવ્યથા બણી સંદેશ બની કાન માંડવા જ રહ્યા, તેમ પોતાનું હૃદય મીઠી આપણી સમક્ષ આંદ કાલવતી આ એક વર્ષના—માતાના—સંતોષ હૃદયની—મર્મવિદ્યાને

પામવા બીડી હમદિલીપૂર્વક આપણે કાન ધરવા જ રહ્યા.

*

પોતાના હૃદયના જળમને એવતી હોય એમ સ્વેતસાના કાલાકંઠમાં પોતાના નામે આવેલ દીકરાનો નાનકડો પત્ર આપણી આગળ વાંચવા બેસી બેઠા છે : “મારો દીકરો; સદા સુકોમળ લાવોથી લાગે, મને એની મિત્રતાની દુઃખ ધીરતો લખે છે :

‘મગા! મારી વહાલી... તું કેમ છો? મને તારો પત્ર ને તાર બને મળી ગયાં છે. પણ મને નવાઈ એ લાગે છે કે મારો મોઢવેલો તાર તને કેમ નહિ મળ્યો? જરૂર કાં તો એ ગુમ ચર્ચ ગયો હોવા બોધાં. આઠી બધું હતું તેમનું તેમ છે. બધાં મજામાં, કામકાજ બધું રાખેતા મુજબ ચાલે છે, તે મોઢવેલાં કાગળિયાં અમને મળી ગયાં છે, ને એની મદદથી અમે વીશીનાં હાણાંની દૂપનો ખરીદી લીધી છે. અમારું ‘ગાડું’ બધી રીતે સમુસુતરું ચાલે છે, સિવાય કે કાત્યાને તારા પિતા ગિલકુલ ગમતું નથી. મને પણ તારા વિવા ધરમાં જરા સંતું લાગે છે, તને મળવા-જોવાનું જાણ મન થયું છે. આજી બધી રીતે અમે સરસ રીતે ગોઠવાઈ ગયેલાં છીએ.

‘અમે કેવી રીતે રહીએ છીએ, ને આટલાં વખતમાં સું સું કશું’, તેની વાત પણ કહું તને? રજાઓ દરમિયાન કાત્યા તાત્યા બોડે ગામડે રહી આવી. ને અમે આઈ. એમ. ના બન્નીંગને ત્યાં તિજિલિતીની એક દ્રિપ લગાવી

* ખંડ ૧ : ૧૯૭૦ મે-જૂન અંક; ખંડ ૨ : ૧૯૭૦ મે, ડિસે, અંક.

આભ્યાં. અમારી ગેરહાજરીમાં કાલ્યાણી દેખરેખ રાખવા એ. એસ. આપણે ઘેર રહેલાં. દુકામાં અહીં બધું બરાબર ચાલે છે. એક અપવાદ એટલો જ કે અમને બધાંને તારી ખોટ બહુ સાલે છે. તારા વિના અમને કોઈને મળતું નથી. મહેરબાની કરીને હવે તું જલદી પાછી ઘેર આવી જા. લગવાન સુરેશસિંહ ને એનાં કુટુંબીઓને તંદુરસ્તી ને આનંદ બસે, એ જ પ્રાર્થના. તને ચૂમતો, તારી વાટ જોતો ને વળી વળી ચૂમતો

એસેફ

*

હીકરાનો આ કામળ વંચાવી રવેતલાના વળી પાછી પોતાના હૃદયને મથી નાખનારા સવાલ પર આવી રહે છે. એ કહે છે; “એ ધરતી મને સાદ પાડીને બોલાવી રહી હોય તો તે કેવળ મારા જિજ્ઞાસા દુકા સમાં આ બે બાળકો ને મારા હૃદયની શત્રુતાને પોતાની મૈત્રીથી અહર્નિશ લયુ” લયુ” રાખનારા મિત્રોને જ કાળે; બાકી એ જૂમિ પરતું માડું સમજી જીવન તો કૃમિમ વાતાવરણમાંથી જેમ તેમ પોપણ ચૂસવા મથતા ને સતત વિલાયેલા રહેતા કોઈ છીજરાં મૂળિયાવાળા છોડ જેવું જ રહ્યું છે... હું ચોક્કસ વર્ષની યર્ષ, એમાંનાં સત્તાવીસ વરસ તો મેં સતત કોઈ લખકર આધાર હેઠળ ચંપાતા રહીને વિતાવ્યાં છે. તે પછીનાં તોર વરસ દરમિયાન મેં એ આધારનો ભાર ઉતારતાં ને રક્તે રક્તે મારી જાતને એની નાગચૂસમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયાસમાં ગાળ્યાં છે.”

સોવિયેત રશિયાના ઇતિહાસમાં જે ગાળો ‘સ્તાલિનયુગ’ને નામે ઓળખાયો છે, એનો પોતાને મજેલ પરિચય—પોતાને મજેલ પ્રતીતિઓ દ્વારા—રવેતલાના આપણને કરાવે છે. કહે છે:

૧

“સ્તાલિનયુગ’ને એ ગાળો એટલે ૧૯૨૪થી ૧૯૫૩ સુધીનાં સત્તાવીસ વર્ષોમાં પથરાયેલો ગાળો.

આ ગાળો એટલે એક સરમુખતબાલી નગન તાના-શાહીનો જમાનો. લખકર ધૂનરેણ ને અત્યાચારનો ગાળો. ઘણું આર્થિક કટોકટી, ધોરતમ યુદ્ધો અને વૈચારિક સિદ્ધાંતોમાં ઉગ્ર પ્રત્યાધ તો પેદા કરનારો ગાળો.” આ તમામ ચાતનાઓના અસહ્ય બોજ હેઠળ કચકાર રહેલો દેશ લગભગ મૂર્છિત અવસ્થામાં કણસી રહ્યો હતો.

“પરંતુ ૧૯૫૩માં (સોવિયેત રશિયાના સર્વસત્તા-ધીશ સ્તાલિનનું મૃત્યુ થયું ત્યાર માટે) હળવે હળવે દેશની તરફ પલટાવા લાગી. ચાતનાજનક મૂર્જનામાંથી દેશ બેઠો થવા લાગ્યો.” સૌ કોઈને લાગવા માંડ્યું કે બધું હવે એકદમ સરમુખતબારી તરફ ફેરવાઈ જશે. જુદા-જુદા-સિતમ મર્મજુગરીની વાત બની જશે.”

પરંતુ, રવેતલાના કહે છે કે, અમારા દેશને માટે, અમારી પ્રજાને માટે, એ મુક્તિ મોકળાશનો સરળ ઊગવાને હજી વાર હતી. કારણ—

“અકસ્મત ચંત્રજીઓની જગેતા સમી અમારા દેશની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અવસ્થા—જેણે બંધાતાં બંધાતાં આટલાં વર્ષો લીધાં’ હતાં તે—ધાર્પાં કરતાં વધુ બળકટ પુરવાર થઈ. ખુદ કમ્યુનિટ પાર્ટીને માટે તેમ જ એની ગ્રંથાગીના પાટાએ અંધ બનાવી મૂકેલ લાખો કરોડો લોકોની બધિર ચેતનને માટે, એનું વળગણ હકીકતે નીવડ્યું.

“ને હું તો એક એવા ‘પિરામિડની ટોચ’ પર જીવનારી બંધિત હતી કે જ્યાં સુખનો સ્પર્શ સરખો મળવો લગભગ અશક્ય... છતાં અમારા આખા દેશની માથે જ, મારું જીવન પણ એ કાલ્યાણમાં વહેંચાઈ ગયેલું હતું. એક ૧૯૫૩ પહેલાંનું તે બીજું પગની સાલ વાદ્યું. મારી મૂર્જના વળવાની પ્રક્રિયાને પોતાનું આગવું સ્વરૂપ હતું. બીજાઓ કરતાં થકું, છતાં નિઃશક રીતે એની ગતિની દિશા એક જ હતી... અસહ્યતા, કાળમીઠાં બાકને કોરતું, દીપે દીપે સત્ય મારી સામે પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું.

“લેટિનમાં, એક કહેવત છે; ‘પાણીનું બિંદુપ બળમીઠાં બાકને કોરી કાઢે છે. પણ તે કોઈ બળથી નહિ, કેવળ એકાદુર ટપકવા કરીને.’ લેટિનની આ

કહેવત અમે યુનિવર્સિટીમાં લખાતા હતાં, ત્યારની મારા દેખામાં કોવરાઈ અર્થ હતી. ને એ એ કહેવત પાછળ સત્તનું બળ ન હોત, તો હું આજે લખનામાં બેઠી, મારે હવે મું કરવું ને કયો સ્વેચ્છા લેવો, એની વિમાસનમાં ન હોત. હું *જોઈયામાં* કે ન્યાં હજી મારા પિતાના નામ મારેનો આદર, સચવાઈ રહેલો છે, તેવા એ દેશમાં મુખ્યચેતની મારા દિવસો અતીત કરતી હોત. ને ત્યાંના ગોરી નાગના નગરમાં આવેલ સ્તાલિન મ્યુઝિયમમાં, પાનીઓનાં પૃથોની સદખર બની, એમની આગળ 'સ્તાલિનનાં મહાન કાર્યો' ને એની 'અનન્ય સિદ્ધિઓ'નાં સ્તવન રટતી, મુખે આનંદ મારી જિહ્વા વિતાવતી હોત."

*
પિતે જે કુટુંબમાં જનમ લીધો છે તેનો ખ્યાલ આપતાં સ્વેતશાના પોતાના પિતાની વાત કરે છે, ને એમાં ત્રણ ત્રણ દાખલા લગી સેવિયેતની પ્રબળે માથે સર્વસાધીય તરીકે ફેરાજ કરનાર સ્તાલિનની પિઠાણુ કાવે છે. સ્તાલિનને હાથે ખુદ પોતાની માતાની ને બીજાં અનેક કુટુંબીઓ ને સ્વજનોની — તેમજ એકંદર સમગ્ર દેશની — ધયેથી ભંખં કરે કુદરિયાલું વખાન આપે છે:

"હું જે કુટુંબમાં જન્મેલી તેમાં કશું જ સ્વાભાવિક ન હતું. ને એમાં જે અસ્વાભાવિક તત્ત્વ હતું, તે એટલું તો પાતતાજનક ને જુગલાવનારું હતું કે એ કોઈ પણ માણસને હતાશાની આઈમાં ધકેલી દાંધા વિના ન રહે. મારી માતા આભલતા કરીને જ એમાંથી કુટુંબારો મેળવી રહ્યા હતા. આ એક જ હકીકત કુટુંબની આંતરિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવા પૂરતો છે. કેમલિનની ઉપની જિવ્હી કોવાલો વચ્ચે ઘેરાઈ ને હું બાઈની છું. અમારા ધરમાય ન્યાં છુઓ ત્યાં છુંથી પોલીસની પગરવટ બેવા મેળે! સૂઝમાં જઈ તો ત્યાં પણ તેઓ જ મારા વૅગાનિયા, તેમજ ને રખવાળ તરીકે દેખાવા દેખૂર હોય, ને એમની એ આંખીય પલટાવને માથે

હાકેમીરી બળનનારો એક વહેમીલો ને જહી માણસ. આ માણસ એવો કે જેણે પોતાના તમામ જૂના સાથી ગિરાદારો ને મિત્રોને પોતાની મતથી અજગા પાટી છઈ પોતાની આસપાસ સંઘમરૂપી કંડાની વાઘ બની કરી લીધી હતી.

"આમ કરીને એણે આખી દુનિયાને પોતાથી આવી દાસેલી છઈ, પોતાના જીહ્વારૂપા સામરીલોની મદદથી અમારા આખા દેશને એક કેદખાનામાં ફેરવી નાખ્યો હતો, ને તે એવું કેદખાનું કે ન્યાં કયાંય આશ્વતેજ કે સચ્ચાઈની ચેતનાનો તણખો સરખો જોવા મળ્યો કે એવે છુઆવી નાખવાનું જ કામ એને હાથે થતું રહ્યું. એવું નામ પડતા, દેશના લાખો લોકોનાં હંવામાં ભપથી ખડા ઘર્ષ જતા. લાખોના હૃદયમાંથી એના માટે ધિક્કારની આગ વરસી રહેલી: આ માણસ મારા બાપ હતો...!

"આને બહો વિધિએ જો મને જોઈયાના કોઈ બળપૂર્વા મેચીના મૂંપડમાં જનમ આપ્યો હોત તો મારા પર કેવડી મોડી કૃપા ઘર્ષ હોત! તો ફર ફરની એ રાજનગરીમાં બેઠેલા સિતમગરને, એની પાઈને, એના સખેને, ને એતાં કરોતે હું બીજાં સૌ કોઈની જેમ, કેટલી સહજ રીતે ધિક્કારી રોકી હોત! એટલા અંતરે રહ્યા રહ્યાં કદાચ વરતુનાં કાળાધોળાં પાસાઓને વધુ રપટપણે જોઈ શકાર્યા હોત!

"પણ હું તો એની દીકરી ઘર્ષ ને જનમી હતી. ને બાળપણમાં તો એનાં લાગ્યાઈ પણ રહી ચૂકી હતી. મારી કિશોરવય પછુ મેં એના કડપલધી વાલીપણાની નિવિવાદ ને અકાટ્ય સત્તા હેઠળ વિતાવી હતી. મારી આસપાસની તમામ વસ્તુસ્થિત મને એની સર્વોપરિતામાં માનવા ને વિશ્વાસ મૂકવા શીખવી રહી હતી, ફરજ પાડી રહી હતી. ને તેમ છતાં જ્યારે મારી આસપાસના વાતાવરણમાં માદ વિપાદ છવાયેલો હું બોલી, ત્યારે એ બધું કોક બીજાઓનાં જ વાકે જની રહ્યું હોવાની વાત મારા મનને મેં મનાવી દીધી હતી..."

* સ્તાલિનનું મૂળ વતન.

પરંતુ જીવનયાત્રાની આલીસમી મંજીલે પહોંચ્યા પછી, પોતાનો કૌટુંબિક જીવનના જીવનકાળને ઉકેલતાં સ્વેતલાના કહે છે કે—

પૂરાં સત્તાવીસ વરસ લગી હું મારા પિતાના આંતરિક અધઃપતનની સાક્ષી રહી છું. દિવસ પર દિવસ વીતતા જતા હતા, તેમ તેમ એમનામાં રહેલું જે કંઈ માનવીય તત્ત્વ હતું તે ટીપે ટીપે નિસ્યેવાતું બનતું જતું. ઉત્તરોત્તર તેઓ પોતાની જાતને એક નિર્મમ, સંપૂર્ણ સ્થાસ્ત્રમાં પલટાવી રહ્યા હતા. ને છતાં અમારી આખી પેઢીને એ રીતે ડેળવવામાં આવી રહી હતી કે, એની કુમળી આંખોને તો કમ્યુનિઝમના આદ્યમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ હતું, તે બધું જ આ એક સ્મારકમાં જ મૂર્તિમંત થયેલું હોવાનું હતું! કેમ જાણે કમ્યુનિઝમના આદ્યમાં એ જ એકમાત્ર સ્વયં સંપૂર્ણ અવતાર હોય, એમ માની લેવાયું હતું. મળધૂપીમાંથી જ અમને કમ્યુનિઝમનું શિક્ષણ અપાતું, ઘરમાં, તેમ જ શાળા-કોલેજના શિક્ષણમાં સુધ્ધાં એના જ પાક પકાવાતા તદ્દન શિશુવયે અમે નાનકડા 'ઓક્ટોબરિયો' (લિટલ ઓક્ટોબરિયો) — રશિયનમાં 'ઓક્ટુબ્રિયાના' કહેવાતા. સંજેન મોટા થયે અમે 'પાયોનિયર્સ' બનતાં. તે પછી કિશોરવયે 'દોમોમોલ્દસ્ક' ને એમાંથી તરુણવયે પહોંચ્યાં કે સીધા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડાતાં થઈ જતાં. જે કે યોગ્ય અનેક લોકોની માફક હું પોતે તો પાર્ટી માટે કશું જ કામ કરતી ન હતી. પરંતુ પાર્ટી સંક્રમ તરીકેની મારી ફી હું જરૂર નિયમિતપણે જારી દેતી એટલું જ નહિ, વખતોવખત પાર્ટીના હરકાઈ નિષ્ક્રિયને મારું મત આપી વધાવી લેવાનું કામ તો કરતું જ પરંતુ—પછી લાંબેને એ વિચાર યાં નિષ્ક્રિયને મારી દઈએ હું ખોટો માનતી હોઈ.

“પેરુ” લેનિન અમારું મન ધૂળગાંધ મૂર્તિ સમા હતા. ‘માક્સ’ અને એન્ગેલ્સ એ દેવદૂત હતા. એમના મુખેથી ઉચ્ચારાયેલાં પ્રત્યેક શબ્દ અમારે મન ધ્રુવવાંકય હતા. મારા પિતાનો મુખેથી ઉચ્ચારાયેલો યાં એમની કલંમેથી ટપકેલા પ્રત્યેક શબ્દ પેલા ઇશ્વરી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી વાણી સંજો હતો...

“મારું પોતાને મન પશું શરૂઆતનાં વરસ કમ્યુનિઝમ એ એક અચળ ને અનિચય દુર્ગ સ્થના હતી. મારા પિતાની સર્વોપરિતા વિશે મારા મનમાં ડેઈ જાતને સંશ્ય ન હતો. હું માનતી કે ડેઈ, રૂઝાખાયા અપવાદ સિવાય જ જાણતમાં મારા પિતા હમેશાં સાચા હતા પરંતુ પાછળથી તેઓના હમેશાં સાચા જાણત મારા મને યંકા ઉઠાવવા માંડી. ધીરે ધીરે બિચારહીન નિષ્ક્રિયતા જાણત મારું સંવાદો કરવા લાગ્યું, અકળાવા લાગ્યું. ધીરે સિદ્ધાંત ને વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ પશું માક્સ ને લેનિનવાદનો જાદુ મારા પરથી એસરવા લો વસ્તુરિચત પર કમ્યુનિઝમની ફિલસૂફીએ અડા રજો ધીરે ધીરે શિક્ષા પડવા લાગ્યા. કમ્યુનિ પાર્ટીની કાર્તિકારી મૂરતની આસપાસ રચવે આવેલ ધુરપઆલાની કળાઓ કરમાવા લાગી. ૧૯૫૩ની સાલમાં પાર્ટીએ અમારે પોતાના મ નેતાને ‘મહાન નેતાને પહેંથી ઉતારી પાડી, પોત જાતને એનાથી અળગી દેખાવાનો કંઈગો આત્મવિશ્વાસવિહોણો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે તો ‘કલ્ટ’ પર્સનાલિટી’ ને આ પાર્ટી વચ્ચે જાદુનું આંતરિકત સંજો હોવા વિષે મને ખાતરી થઈ ગઈ. કારણ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકી હતી કે વીસ વીસ વર્ષો એ ‘કલ્ટ’ને પોષનાર-નિલાવનાર તો આ પાર્ટી હતી.

“ધીરે ધીરે એ વસ્તુ મારી નજરે આવી સ્પષ્ટ થતી ગઈ કે મારા પિતા એક આપ સરખાપણ છે. ને પોતાની સત્તાના અમલ એમણે દેશમાં ત્રાસનું એક એવું અમાનવીય ચક્ર કરી દીધું છે કે જેણે લાખો નિર્દોષ લોકોનો કમ્પાણી કાઢી નાખ્યો છે. સાથે સાથે હું એ પણ જાણી શકી હતી કે જેણે આમ અસંખ્ય નિર્દોષોના લેવાનું શક્ય બનાવ્યું તે સત્તાનું આખું તંત્ર સંપૂર્ણપણે સંકેત હતું. વળી મને એ વાતની પણ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ સમગ્ર તંત્રને અકબંધ રાખે એના સંચાલનમાં ભાગ લેનારી તમામ વ્યક્તિઓ

માનું દર્દ, એમની લાખ કોશિશો છતાં, આ કૌભાંતી જવાબદારીમાંથી છટકી શકે એમ નથી... ને આટલી વાત સમજાઈ ગયા પછી, કચ્છનિગમના આદર્શની પેલી મારી કવચનાની કમારત—જેનો, પાયો જ અસત્ય પર રચાયેલો હતો—તે કચ્છજૂસ કરતી તૂટી પડી.

“એક વાર તમારો અધાપો ભેતર્યો ને તમને દર્શિલાત ધર્મ ચૂક્યો, તે પછી આધિગાનો પાકે ભવવેગે એ તમારે માટે લગભગ અશક્ય જ. ખેર... મારે માટે દર્શિલાતની આ પ્રક્રિયા જેમ સહેલી કે સરા ન હતી, તેમ તે એટલી ઝડપી પણ ન હતી. હજી આજે પંચુ ભણે સત્ય મારી આગળ કમે કમે પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. મારી પેટીના લોકો પોતાના દેશના સર્વસાધારણ હિતકાંક્ષ વિશે, દેશમાં, ધર્મેષ ક્રાંતિ તેમ જ કચ્છનિરૂદ્ધ પાર્ટી વિશે, લગભગ તદ્દન અજ્ઞાન રહી ગયેલા છે, એમ કહીએ તો આકે. સત્યને ધણા લાંબા વખત સુધી અમારી નજરથી છુપાવી રાખવામાં આવ્યું છે...”

૨

સ્વેતચાનાનો લેણીપ્રવાહ આપણી સંવેદનાની તાલુકા તરફ આવે તે અધે વહાની લઈ જતો પોતાના તેમ જ પોતાના દેશના ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરાવવા મંથે છે. એ કહે છે:

“મારા પિતાને હું ઝોળખતી હતી તે અમારા ઘરમાં જ. અહીં અનેક બાજુઓમાં એમની વિશ્વવિદ્યા એવા મળાંતી, અર્ધો એમના અભિપ્રાયો ધડીએ ધડીએ પહોંચતા હતા. આવા—પોતાના કૌટુંબિક વર્તુળમાં જ મેં મારા પિતાને જોવાનવળ્યા હતા. ઘણા લાંબા કાળ સુધી, મારા પિતાએ પોતાના પૂર્વજાળના સાથી જિરાદરો સામે રાજકીય તખ્તા પર બેસેલા સંઘાતનો હિતકાંક્ષ ભણવા હું અચમત્સર્ય હતી. પરંતુ, જેમ જેમ હું એને વિશે વધારે ને વધારે ભણતી ગઈ—દેશીક વાર તો તદ્દન અણધાર્યાં સોતમાંથી મને એ સત્યો મળી આવતા—તેમ તેમ મારું દૈન્ય બેસતું રહ્યું. ભમથી મારી ચેતના બહેર મારી બપા લાગી.

મને એમ ધર્મ જતું કે, ભણે મુઠીઓ. વાળીને એવી દોટ મૂકું કે, પાછું વાળીને જોવાય ન ઊભી રહું... અહીંથી ક્યાંક દૂર દૂર... નારી ભૂલ... તો, આ હતા મારા પિતા! આ વિકટ વસ્તવિકતા જ મારે માટે સૌથી વધુ ગિહામણું સત્ય ખડું કરતી હતી.”

પોતાના મર્મના હિંમણનાં જખમ ખતી રહેલ, ને પોતાની આંખ હિંમણનાર જીવનના સૌ પ્રથમ કોણ તરીકે સ્વેતચાના પોતાની માની વાત કરે છે:

“માનું સુખ હું છસાગ છ વરસની ધર્મ ત્યાં લગી જ રહ્યું. પરંતુ જાળપણના એ ગાળાની સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં સુષ્પ્રકાશની દ્વંદ્વેશી સચવાઈ રહી છે, એક અત્યંત રૂપવતી, સ્વસ્મી, અતરકુલેલની મહેક પ્રસરાવતી યુવતી તરીકે માની જખી મારા અંતરમાં તાણ ધાપ છે. મારા ઉછેરનું કામ જોકે સંપૂર્ણપણે, મારી નસ ને જવને સને હાથ સોંપી દેવામાં આવ્યું હતું, છતાં માની હાજરીનો પ્રચાદ સ્પર્શ મારા જાળપણના એ કાળ પર અંકચેલો રહ્યો છે. પોતાનાં જાળકેતું સિદ્ધાંત ને નૈતિક ઠેંગવણી એને મન સર્વોપરી મહત્વ ધરાવનાર વિષય હતા. પ્રામદ્યિકતા, સમ્પાઈ ને શ્રમ કરવાની ઠેંગવણી એને મન જીવનની સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ હતી. ક્રોધ, ક્રિય ને સ્ટેટિક સમું નિર્મળ સત્ય એની પ્રકૃતિનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. “પાપુપીધુ ને રાજ મીધુ”માં જ પોતાના જીવનની પૂજાતાનું સુખ માણી શકનારંઓમાંની એક બનીને એ જીવી શકે એમ ન હતી. માની ઉંમર માંડ તે વખતે ત્રીસ વરસની હશે. ટેકસદાર્શિક મન્દરદ્વીકમાં એ એન્જિનિયરિંગની ડિગ્રી માટેનો કોર્સ કરતી હતી. સમાજમાં ‘હિંમ્યા-ધિકાર’ ને પ્રતિષ્ઠાના પદને આધારે આત્મનિર્ભરતાનો ભોગ આપીને જીવતું મરે એ સ્થિતિ તેને અત્યંત અંકગાવનારી ને મનને સદા ખટકનારી વસ્તુ હતી. પોતે પગભર બની સ્વતંત્રપણે જીવન જીવી શકે, તે માટેની તૈયારી લેખે જ એણે એન્જિનિયરિંગનો કોર્સ શરૂ કર્યો હતો.

“મારી મા એક આદર્શપેલી યુવતી હતી. દેશમાં અધેષ ક્રાંતિને એક રંગદર્શી કવિની, દર્શિયા એ

નિહાળતી હતી. એ એમ માનતી કે જે લોકો પહેલાં પોતાની જાતને સુધારી સંસ્કારી સક્યા હશે, તેઓ જ આ દેશની જનતાને માટે લીજળુ લાવિ નિર્માણ કરી શકશે. પૌલિના મેલોતોવ, ડોસ આન્દ્રેયેવ, મારિયા કાગાનેવિચ, કેશરીન વોરોશિવોવ, આશખન મિકૌયાન વગેરે ભારી માની બહેનપણીએને મોટી મેં મા વિશે ઘણી ઘણી વાતો સાંભળેલી, આ ઉપરાંત એની વધુ નિકટની ને સમાન-રસ-ધર્મી સહાધ્યાપિની સખીઓ પણ હતી. પરંતુ માના મૃત્યુ બાદ હજી એમને મળવાની તક મને મળી નહિ. માજ એની એક સંગીતશિક્ષિકા સાથે મારો પરિચય જળવાઈ રહેલો. એમનું નામ હતું એ. વી. યુખલ્યા-કોવા. એ એક કુદરતી બક્ષિસવાળાં દિલચસ્પ મહિલા હતાં. વર્ષો બાદ દુ:ખારે એમની પાસે સંગીતના પાઠ લેતી હતી ત્યારે ઘણી વાર તેઓ મારી મા વિશે વાત કરતાં કહેતાં કે, તારી મા એક અત્યંત સંવેદનશીલ ને કલારસિક આત્મા હોતો.

“મારાં મોટી બા (માની મા) જે છેક લગી એમના ધણપણમાં પણ એવાં જ તીખા મિલજળનાં ને પાણીદાર જખાનવાળાં રહેલાં તેઓ ઘણી વાર મને કહેતાં કે, ‘તારી માએ તો પહેલેથી જ મૂરખાગી કરી હતી.’ મારાં મોટી બા પહેલેથી જ મારા પિતા સાથેના એના લગ્નના વિચારની વિરુદ્ધ હતાં. આદર્શ ને તંદરોની દુનિયામાં જીવનારી કૂળા હાલની સંવેદન-શીલ બક્ષિતઓ સંસારની કપરી વાસ્તવતા સમજનારા લોકોની દૃષ્ટિએ જે કરડી-તીખી આલોચનાનું પત્ર બનતી હોય છે, તેનો ખડકો મારી મોટી બાના મા વિષેના અભિપ્રાયોમાં ભેળા મળેલા. ... મારી માતી મામીના કહેવા પરથી ને એને ઝાળખનારા ખીજ લોકોની વાતો પરથી લાગે છે કે, લગ્ન જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં, આદર્શોના અખલ વિષેની માની બ્રમણ્યોઓ લાંબી જતાં, એ અત્યંત દુ:ખી ને હતાશ થઈ ગઈ હતી.

“મારા પિતા ‘ક્રાંતિવીર’ તરીકે એની આંખોમાં પહેલવહેલા વંસે, તે વખતે એની ઉંમર કેવળ સોળ વર્ષની. પરંતુ એમની સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાયા

પછી મારા પિતા સાથેના સહવાસ દરમિયાન એને સમજાઈ ગયું કે એમની બાળ્યમાં પોતે મોટી બૂલ-થાપ ખાઈ ખેડી હતી. પતિની રાજકીય કુદાશી જરૂરિયાતો છિદ્રાન્વેષી કાકદૃષ્ટિએ અને જગતિકો માને મન મહામૂલી એવી તમામ જાવનાઓ ને સિદ્ધિતાનો છેદ ઉરાડી મૂક્યો હોતો. ... પોતાની અસપાસ જે કંઈ બની રહ્યું હતું તે માને પોતાના આદર્શોથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જનારું લાગતું હતું. મારા પિતા વિશે એના મનમાં જે બળી હતી તેનાથી તદ્દન જુદી જ બક્ષિત તરીકે તેઓ પુરવાર થઈ રહ્યા હતા. આ જ કારણસર મારી માતીના કહેવા મુજબ—વખત જતાં એમની સાથેનું સહજીવન મારી માને ઉપરે અસંભવ ધર્મ-પણું હતું. એક વખત તો અમને બેઠે લાઈબ્રેરીને લઈને આ ઘેર પાછાં નહિ ફરવાના નિયુક્ત સાથે એ લેનિનગ્રાડ ચાલી પણ ગયેલી. પરંતુ સાથી એને પાછાં બાવતું જ પડ્યું. તે પછી, ફરી એક વાર એણે મુદ્દર્ભન ચાલ્યા જઈ, લાં સ્થાયી થઈ; પોતાની બહેન સાથે કામમાં જોડાઈ જવાનો વિચાર પણ કરેલો. પરંતુ એ બધા પ્રયત્નોમાં હંમેશાં એના હાથ હેરા જ પડેલા. ... ખીજ બાજુ, મારા પિતાની વેર-વૃત્તિના સોય જનનાશઓના બચાવમાં એ પિતા સામે દલીલો કરતી, એ બાળ્યમાં પોતાનો વિરોધ નોંધાવતી, પરંતુ એથી કશું જ વળતું નહિ. જે છે તે પરિસ્થિતિમાં પોતે રજામાં ફેરફાર કરાવી શકે એમ નથી, એ વસ્તુ સમજાઈ ગયા પછી, એને પોતાનું જીવન જ અફળ લાગવા માંડ્યું. આમ જ એક દિવસ-ઘેર હતાશાના અધકારમાં કૂખી જઈ એણે પોતાના જીવનનો અંત આપ્યો.”

*

“૧૯૩૨નું—માના મૃત્યુનું—એ વર્ષ એટલે સમગ્ર દેશને માટે ભૂખમરાની દારુણ માતનાઓનું વર્ષ. પંચવર્ષીય યોજનાઓને સફળ બનાવવા માટેના ક્રાંતિય સંઘર્ષોનું વર્ષ; ખેડૂતો પર જળાકાર-સાધનામાં આવેલ ખેતીના સમસીકરણનું વર્ષ. આ એક એવું વર્ષ હતું કે જે દરમિયાન ખુદ કમ્યુનિસ્ટ

પાટીના સામાન્ય સભ્યોની હરોળમાંથી મારા પિતા સારે જોરદાર અવાજ લેહેલા ને એમને પાટીના સામાન્ય મંત્રીપદેથી દૂર કરવાની માગણીઓ પણ થયેલી.

“માએ મરતા પહેલાં મારા પિતાને એક લાખો—રાજકીય આશ્વેષોથી ભરપૂર—પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર એમના વતુજીમાં અત્યંત નિકટના શેઠાક લોકોએ વંચિયો પણ ખરો. પરંતુ માના મૃત્યુનાં તત્કાલ જ એનો નાશ કરવામાં આવેલો. મારે એમ ન ક્યું” હોત તો એના રાજકીય મંદજોને મારે ભારી માની આત્મહત્યા એ સમગ્ર પાટીને માટે એક ધણી જ અસર કરનારી ઘટના બની રહી હોત.”

સ્વેતકાનાના કહેવા મુજબ, એના પિતા—સ્તાલિન પ્રત્યે એ દિવસોમાં લોકોને એટલી બધી ધૂણા, ભીતિ તે ‘ભક્ષ’ના હતા કે એની માતાએ આત્મહત્યા કરી છે, એનું માનવા જ કેટલાક લોકો તો તૈયાર નહિ. એમને એમ લાગતું હતું કે આવી નબળાઈ તંદુરસ્ત ને સૌનાં મન, છતી લેનારી મિલનકાર બાઈ આમ એકાએક આપઘાત કરે જ નહિ. એનો જાન જ લેવામાં આવ્યો છે. ને એ કામ કરનાર તરીકે સ્તાલિન પર જ સૌને વહેમ... ખેર, સરકારી છાંપાંઓને તો એમની રહસ્યમયી ગૂઢ ભાષામાં ‘હમી નવેમ્બરની રાતે અથેલ અલુધામાં મૃત્યુથી વિશેષ એ સમાચારની વિગતમાં કીતરવાની જરૂર જ નહિ લાગેલી.

પરંતુ સ્વેતકાના કહે છે કે, “મારી માસી અન્ના શેન્કને મારી મામી યેવજેનિયા અલીલુયેવાના કહેવા મુજબ મારી માના અપમૃત્યુની ઘટનાએ મારા પિતાના હૃદયને સખત આપાત આપ્યો હતો. કારણ એમણે જોઈ લીધું કે પોતાની પત્નીએ મરીને બીજા કોઈને નહિ પણ પોતાને જ પડકાર આપ્યો હતો. પોતાની સમિતો આ એનો વિરોધ હતો, વિરોધ હતો. આ ઘટનાએ પોતાને એક ‘ભક્ષ-મરત’ ને ‘સત્ત નિવોવાઈ’ અથેલ આદમી’ બનાવી દીધો હતો. મારા પિતાને મન મારી મા પોતાની એક

અત્યંત વિધાન ને એકનિષ્ઠ મિત્ર હતી. પ્રત્યેક વસ્તુસ્થિતિ વિશેનાં માનાં મૂલ્યાંકનો ને અભિપ્રાયો હમેશાં એમનાથી જુદાં પડતાં ને હમેશાં તેઓ એને બિનમહત્વની વસ્તુ ગણી એની ઉપેક્ષા કરતા. એમની આ ઉપેક્ષા ને માની ભાવના તેમ જ લાગણીઓની અવગણનાનું સાદું કારણ એક જ હતું, ને તે એ કે એ એમની પત્ની હતી. પત્ની તેમ જ કુટુંબ પ્રત્યેનું એમનું વલણ હમેશાં ‘એશિયાટિક’ રહ્યું હતું... ધીરે ધીરે માના મૃત્યુના આઘાતમાંથી મારા પિતા બહાર આવતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ જીસટાના વધુ પાપાણુ-હૃદયી બનતા ગયા. ૧૯૪૮ની સાલમાં એમની એ નંદારતા એટલી હદ સુધી પહોંચી ગઈ કે મારી માસી તેમ જ મામી જેલની ધડપકડ કરી એમને મારે દસદસ વરસની સજા ફોટી દેવામાં આવી. આ જાનેનો ગુનો શો? તો કહે, ‘બહુ બધું બળુતાં હોવાનો દાવો કરે છે’!... માના અપમૃત્યુની ઘટના વિષે, સમગ્ર પાટીને અને કીતારી દેવા માટેના સમાચારની જે આકૃતિ તૈયાર થઈ તેમાં માને ‘મજબૂતી અસ્થિરતા’ તો બાધિ લાગુ પડ્યાની માત કરવામાં આવી. એના નામનો ઉલ્લેખ કરવો એ પણ પાટી સભ્યને માટે આચારબ્રહ્મ કરનારું લક્ષણ ગણાવા લાગ્યું...

“માને જોખાખતારાં જર્ધાં એને ચાહતાં હતાં. જુખારિન તે કિરોલ જેવા પીઠ ક્રાંતિકારીઓ પણ માના વડીલ-મિત્રો જેવા બની ગયા હતા. ને એમાં નવાઈ પામવા જેવું પણ ન હતું. એમની ઉદાર દષ્ટિ ને લોકશાહી વલણને કારણે મારા અનુદાર ને અસહિષ્ણુ પિતા કરતાં આ બેઉ ક્રાંતિકારીઓ મારી માના મત સથે વધુ મેળ ખવડાવી શકતા હતા. જુખારિન ને કિરોલ તો છેવટ લગી એવા ભ્રમમાં રહેલા કે મારા પિતાને સાચી દિશામાં વાળી લાવવાનું કામ મારી માને માટે દજી શક્ય હતું. પરંતુ મારી માનાં ગુલાબી સ્વપ્નો કપાદનાં ભાંગીને જુકો ચઈ ગયાં હતાં. ને જે ક્ષણે એ હતાશાના બોજ વહેવો એને માટે અસહ્ય ચઈ ગયો, તે જ ક્ષણે એણે પોતાના જીવનનો અંત આણી દીધો, એનો

નિહાંગતી હતી. એ એમ માનતી કે જે લોકો પહેલાં પોતાની જાતને મુધારી મંડારી ચક્રવા દશે, તેઓ જ આ દેશની જનતાને માટે જીજ્ઞાસુ બાવિ નિર્માણ કરી શકશે. પોલિતીકો મોલોતોવ, ડોરા આન્દ્રેયેવ, માર્શિયા કામનોવિચ, કેથરીન વોરોશિલોવ, આરમન ગિડોયાન વગેરે મારી માની બહેનપણીઓને મોટેથી મેં મા વિષે ધણી ધણી વાતો સાંભળેલી. આ ઉપરાંત એની વધુ નિકટની ને સમાન-રસ-ધર્મી સહાધ્યાયિની સખીઓ પણ હતી. પરંતુ માના મૃત્યુ બાદ કદી એમને મળવાની તક અને મળી નહિ. માત્ર એની એક સંગીતશિક્ષિકા સાથે મારો પરિચય જળવાઈ રહેલો. એમનું નામ હતું એ. વી. પુખલ્યા-કોવા. એ એક કુદરતી બક્ષિસવાળી દિલચસ્પ મહિલા હતી. વર્ષો બાદ હું જ્યારે એમની પાસે સંગીતના પાઠ લેતી હતી ત્યારે ધણી વાર તેઓ મારી મા વિષે વાત કરતાં કહેતાં કે, તારી મા એક અત્યંત સંવેદનશીલ ને કલારસિક આત્મા હતો.

“મારો મોટી બા (માની મા) જે છેક લગી એમના ધણપણમાં પચ્ચ એવાં જ તીખા મિમ્બજનાં ને પાણીદાર જાનવાળાં રહેલાં તેઓ ધણી વાર મને કહેતાં કે, ‘તારી માએ તો પહેલેથી જ મૂરખામી કરી હતી.’ મારા મોટી બા પહેલેથી જ મારા પિતા સાથેના એના લક્ષના વિચારની વિરુદ્ધ હતાં. આદ્ય” ને તરંગોની દુનિયામાં જીવનારી કૂળા હૃદયની સંવેદન-શીલ બક્ષિતઓ સંસારની કપરી વારતવતા સમજનારા લોકોની દૃષ્ટિએ જે કરડી-તીખી આલોચનાનું પાત્ર બનતી હોય છે, તેને પછી મારી મોટી બાના મા વિષેના અભિપ્રાયોમાં જોવા મળે. . . . મારી માસી મામીના કહેવા પરથી ને એને ઝાળખનારા ખીલ લોકોની વાતો પરથી લાગે છે કે, લક્ષ જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં, આદ્યોના અમલ વિષેની માની શ્રમણાઓ ભાંગી જતાં, એ અત્યંત દુઃખી ને હતાશ થઈ ગઈ હતી.

“મારા પિતા ક્રાંતિવીર” તરીકે એની આંખોમાં પહેલવહેલા વસ્ત્રા, તે વખતે એની ઉંમર કેવળ ચોળ વર્ષની, પરંતુ એમની સાથે લક્ષ સંપ્રદાયી જોડાયા

પછી મારા પિતા સાથેના સંદેવાસ દરમિયાન એ સમજાઈ ગયું કે એમની આંખોમાં પોતે મોટી બા થાપ બાઈ બેઠી હતી. પતિની રાજકીય કુદરે જકડાયેલી છિદ્રાન્વેષી કાકદૃષ્ટિએ અને જન્મિષ માને મન મહામૂલી એવી તમામ જોવાનાઓ સિદ્ધિતાનો છેદ ઉરાડી મૂક્યો હતો. . . . પોતા આસપાસ જે કંઈ બની રહ્યું હતું તે માને પોતા આદ્યોથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જતાં લાગતું હતું. મારા પિતા વિષે એના મનમાં જે છૂંક હતી તેનાથી તદ્દન જુદી જ બ્યક્તિ તરીકે તેણે પુરવાર થઈ રહ્યા હતા. આ જ કારણસર મા માસીના કહેવા મુજબ—વખત જતાં એમ સાથેનું સહજીવન મારી માને છેવટે અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. એક વખત તો અમને એક બાઈબહેનોને લઈ આ ઘેર પાછાં નહિ ફરવાના નિર્ણય સાથે એનિનગ્રાસ ચાલી પણ ગયેલી. પરંતુ સાંધી એ પાછાં આવ્યું જ પડ્યું. તે પછી, ફરી એક વાર એ યુકેર્મન ચાલ્યા જઈ, લાં રથામી થઈ, પોતાની બહે સાથે કામમાં જોડાઈ જવાનો વિચાર પણ કરેલો પરંતુ એ બધા પ્રયત્નોમાં હારેલાં એના હૃદય હો જ પડેલા. . . . ખીજ બાજુ, મારા પિતાની વૃત્તિનો મોઝા બનનારાંઓના બચાવમાં એ પિતા સાં દલીલો કરતી, એ બાબતમાં પોતાનો વિરોધ નોંધાવતી પરંતુ એથી કંઈ જ વળતું નહિ. જે છે તે પરિસ્થિતિમાં પોતે રજમાન ફેરફાર કરાવી શકે એમ નથી, એ વસ્તુ સમજાઈ ગયા પછી, એને પોતાનું જીવન અફળ લાગવા માંડ્યું. આમ જ એક દિવસ થો હતાશાના અધકારમાં રૂખી જઈ એણે પોતાનું જીવનનો અંત આપ્યો.”

*

“૧૯૩૨નું—માના મૃત્યુનું—એ વર્ષ એટલે સમગ્ર દેશને માટે જૂખમરનાની દારુણ માતાઓ વર્ષ. પંચવર્ષીય યોજનાઓને સફળ બનાવવા માટેના ક્રાંતિલ સંઘર્ષોનું વર્ષ; ખેડૂતો પર બળાટોં શાહવામાં આવેલ એતીના સમૂહીકરણનું વર્ષ. આ એક એવું વર્ષ હતું કે જે દરમિયાન ખુદ કમ્યુનિસ્ટ

પાટીના સામાન્ય સંબોધની દરોળમાંથી મારા પિતા સામે ભેરદાર અવાજ ઊઠેલો ને એમને પાટીના સામાન્ય મંત્રીપદથી દૂર કરવાની આગળીઓ પશુ થયેલી.

“માએ, મરતા પહેલાં મારા પિતાને એક કામો—રાજકીય આલોપોથી જારપૂર—પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર એમના વતુજમાં અત્યંત નિકટના શેઠાક લોકોએ વચિતો પશુ ખરા. પરંતુ માના મૃત્યુના તત્કાલ જ એનો નાશ કરવામાં આવેલો. મારણ એમ ન કહ્યું હોત તો એના રાજકીય સંદર્ભોને કારણે મારી માની આત્મહત્યા એ સમગ્ર પાટીને માટે એક ઘણી જ અસર કરનારી ઘટના બની રહી હોત.”

સ્વેતકાનાના કહેવા મુજબ, એના પિતા—સ્તાસિન પ્રત્યે એ દિવસોમાં લોકોને એટલી બધી પૂજા, ભક્તિ તે ‘ભાસ્’ના હતાં કે એની માતાએ આત્મહત્યા કરી છે, એવું માનવા જ કેટલાક લોકો તો તૈયાર નહિ. એમને એમ લાગતું હતું કે આવી નર્મક્રિયા તંદુરસ્ત ને સૌનાં મન, છતી લેનારી મિલનદાર બાઈ આમ એકાએક આપઘાત કરે જ નહિ. એનો બન જ લેવામાં આવ્યો છે. ને એ કામ કરનાર તરીકે સ્તાસિન પર જ ક્રોધ વહેમ... ખેર, સરકારી છાપાઓને તો એમની રહસ્યમયી ગૂઢ કાણમાં ‘હમી નવેમરની રાતે થયેલ અણુકામાં મૃત્યુ’થી વિશેષ એ સમાચારની વિગતમાં ઊતરવાની જરૂર જ નહિ લાગેલી.

પરંતુ સ્વેતકાના કહે છે કે, “મારી માસી અના રાખ્સને મારી મામી એવઝેનિવા અલીલુચેવાના કહેવા મુજબ મારી માના અપમૃત્યુની ઘટનાએ મારા પિતાના હૃદયને સખત આઘાત આપ્યો હતો. કારણ એમણે જોઈ લીધું કે પોતાની પત્નીએ મરીને બીજા ઠેકાંને નહિ પણ પોતાને જ પકાર આપ્યો હતો. પોતાની સામેનો આ એનો વિરોધ હતો, વિરોધ હતો. આ ઘટનાએ પોતાને એક ‘ભમ-મૂરત’ ને ‘સત્ય નિયોવાઈ’ થયેલ આદર્શી બનાવી દીધો હતો. મારા પિતાને મન મારી મા પોતાની એક

અત્યંત વિચારો ને એકનિષ્ઠ મિત્ર હતી. પ્રત્યેક વસ્તુસ્થિતિ વિશેનાં માનાં મૂર્ધાકનો ને અભિપ્રાયો હમેશાં એમનાં જીવંત પડતાં ને હમેશાં તેઓ એને મિનમહત્વની વસ્તુ ગણી એની ઉપેક્ષા કરતા. એમની આ ઉપેક્ષા ને મામી જાનતા તેમ જ લાગણીઓની અવગણનાનું સાદું કારણ એક જ હતું, ને તે એ કે એ એમની પત્ની હતી. પત્ની તેમ જ કુટુંબ પ્રત્યેનું એમનું વલણ હમેશાં ‘એથિયમટિક’ રચું હતું... ધીરે ધીરે માના મૃત્યુના આઘાતમાંથી મારા પિતા બદાર આવતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ જીવતાના વધુ પાપાચુ-હૃદયી બનતા ગયા. ૧૯૪૮ની સાક્રમાં એમની એ નકારતા એટલી હદ સુધી પહોંચી મર્ષ કે મારી માસી તેમ જ મામી બેઉની ધડપકડ કરી એમને માથે દસદસ વરસની સજા ઠોકરી દેવામાં આવી. આ બનેલો બુનો શો? તો કહે, ‘બહુ બધું જાણતાં હોવાનો કાવો કર છે’... માના અપમૃત્યુની ઘટના વિશે સમગ્ર પાટીને ગમે ઉતારી દેવા માટેના સમાચારની જે આશ્રિત તૈયાર થઈ તેમાં માને ‘મગજની અસ્થિરતા’ તો વ્યાધિ લાગ્યુ પડ્યાની વાત કરવામાં આવી. એના નામનો ઉલ્લેખ કરવો એ પશુ પાટી સભ્યને માટે આચારબ્રહ્મ કરનારું લક્ષણ ગણાવા લાગ્યું...

“માને ઓગળનારાં જ્યાં એને આહતાં હતાં. જુખારિન તે કિરોલ જેવા પીઠ ક્રાંતિકારીઓ પશુ માના મરીલ-મિત્રો જેવા બની ગયા હતા. ને એમાં નવર્ષ પામવા જેવું પશુ ન હતું. એમની ઉદાર દ્રષ્ટિ ને લોકસાહી વલણને કારણે મારા અનુકાર ને અસહિષ્ણુ પિતા કરતાં આ બેઉ ક્રાંતિકારીઓ મારી માના મત સાથે વધુ મેળ ખવડાવી શકતા હતા. જુખારિન ને કિરોલ તો છેવટ લગી એવા બ્રમમાં રહેવા કે મારા પિતાને સાચી દિશામાં વાળી લાવવાનું કામ મારી માને માટે દશ શક્ય હતું. પરંતુ મારી માનાં મુલાખી રૂપોતે કચારનાં લાંબીને બૂકો મર્ષ જ્યાં હતાં, ને જે શણે એ દતાસાનો બોજ વહેવો એને માટે અસહ્ય થઈ ગયો, તે જ શણે એણે પોતાના જીવનનો અંત આણી દીધો. એનો

‘અંથ’ તો એ જ કે માની દૃષ્ટિ પેલાં’ એ પીઠ ચળ-
 કાચી પુરુષો કરતાં વધુ તીવ્ર પુરવાર થઈ.”
 વિચાર ને વચણના સામ્યને કારણે નિકટતાના
 સૂત્રે ગંઢાયેલી આ ત્રણેય વ્યક્તિઓનાં જીવનને
 છેવટે કેરુણ અન્નમ આવેલો. એ હકીકતને વાગળતા
 સ્વેતસાના કહે છે: “આ ત્રણેના જીવનની કુણતાએ
 સ્તાલિનવાદ કેવી યોર વિષદ હતી તે સમજવા
 માટેની એક ઊંડી ને વેધક દૃષ્ટિ મને બધી છે. આ
 ત્રણે જણાં પૌત્રપોતાની રીતે આખર લગી એ
 સ્તાલિનવાદ સામે યુગ્મ થતા, ને આખરે પાસવી
 બલાબલની ટુલામાં ઓછાં-જિભાં સ્થાનિત થતાં એ
 સ્તાલિનવાદનાં બલિ બનીને ‘અપી’ ગયાં. કુશ્વેર,
 મિલેયાન જેવા નેતાઓ ને મારો પિતાના તમામ
 માછ સાગરિતાએ પોતાની નોમનફતેને કારણે એમનાં
 તમામ કૃત્યોમાં પોતાનો સાથ પુરાવવાનું જ કામ
 છેવટે લગી કર્યાં ક્યું છે; તેઓ આજે પોતાની એ
 જવાબદારીમાંથી છટકવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે.
 તેઓ ‘મને’ સ્તાલિનવાદને સમજવાની ચારી શી
 રીતે આપી રાખવાના હતા?”

માના મૃત્યુ પછી પિતાના રાજ હેઠળના પોતાના
 જીવનરંગની બદલાઈ ગયેલી જીવિ દેખાડતાં સ્વેતસાના
 કહે છે:

“મા-મરી ગઈ ત્યારે હું છ વરસની હતી. એટલે
 લાંબા વંખત સુધી તો સાચી વસ્તુ શી હતી તે
 બુધ્ધિવા હું અસમર્થ જ રહી. છતાં એવા મૃત્યુ
 પછીના દાયકામાં મેં એટલું જાણ્યું કે મારી માને
 હાથે ધપાયેલી, ગોઠવાયેલી, રચાયેલી, રાખાયેલી પ્રત્યેક
 બાંજ-વસ્તુ, પરિચિત ને પ્રચલિત નોનફુરતાપૂર્વક
 લોપ કરવામાં આવ્યો. અમારા શિક્ષણ માટે એણે
 રાખેલા શિક્ષકો તેમ જ નોકરોને બંધરકે કરવામાં
 આંચા. અમારા શિક્ષણની આખી વ્યવસ્થા બદલી
 નાખવામાં આવી. અમારા બાળપણને લાડવાણું,
 સોનાણું, સુવાણું ને મોઢકે બનાવવાં માંએ પોતાને
 હાથે રચેલાં તમામ પ્રતીકોનો નાશ કરવામાં આવ્યો.
 અમારા બાળકાના મોઝાનમાં અમને રમતગમત માટે

માંએ જીંચું કરી આપેલું નાનકડું બાલોલોન સુધ્ધી
 ઉઘાડી મૂકવામાં આવ્યું. વળી, માં વાપરતી તે
 બધું ફર્નિચર, એણે પોતાના મંપુટમાં સંચરેલી
 શોખની નાની મોટી વસ્તુઓ... એ જાણ્યું ક્યાંક
 અલોપ થઈ ગયું. એનો ખાનગી પંચમંપુટ ને એવી
 બીજી ચીજવસ્તુઓને એક પટારામાં પૂરી તાળી
 દેવાઈ ગયાં ને હરગાંથી ક્યાંક બીજે ખસેડી દઈ,
 એની આવી એમજી.બી. (યુ.પી.યરો)ના કર્મજમાં સોંપી
 દેવાઈ. આખા ઘર પર બાણે લાકરી અમંદ એસી
 ગયાં! એ દિવસ પછીથી ઘરમાં જે કોઈ નોકરચાકર
 રાખવામાં આવતા તે બધા એમજી.બી.ના જ પગાર-
 દાર માણસો હોતા. ને એ રીતે રાખેલા નોકરચાકરને
 માથે પશુ એમ. જી. બી. ને એક કેપ્ટન ‘બાસ’ એકી
 રાખવાં નિમત્તે. માની હમાતીમાં એમજી. બી. ધર
 હતું તે ધર જ આ નહિ! જાણે, અમારા કેમકિનને
 આવાસ, અમારી પસમાંની બગલી, ને મારો પિતા
 માટે બનાવવામાં આવેલું એમનું નવું રહેઠાણ... એ
 તમામ સરકારી ચીજમાંથી નમંદાર ‘મિલકત’ ને
 ‘દામીના’ બની ગયાં.

“માના મૃત્યુ પછીનાં દસ વરસ મારે માટે
 ઔદયસ્ ને ઝાનિમય એકલવાસનાં રહ્યાં. કિલ્લામાં
 પુરાઈ ગઈ હોઈ એમ કેમકિનની જાણી જાણી
 દીવાલો વચ્ચે હું જીછી. મારો પ્રત્યે મમતા દેખાડ-
 નાડું ત્યાં કોઈ હોય તો તે મારી નસ. એ દિવસો
 દરમિયાન દેશમાં શું બની રહ્યું છે, એનો તો મને
 ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે? પરંતુ એ વર્ષોની કપીલુ
 વાસ્તવતાએ અમારા કુટુંબને પશુ ધાપણ કર્યાં વિના
 મૂક્યું ન હતું.”

એમ કહી સ્તાલિનનાં કાપલાબન બનેલ કુટુંબી-
 ઓની કથનીનાં કંઈક અંશ સ્વેતસાના આપણી સમક્ષ
 પેશ કરે છે:

“૧૯૩૭માં મારા મામા (સ્તાલિનનો) આગેલી
 પત્નીનાં (ભાઈ) નેતરજાના નૂના ઓસ્ટ્રોવિક એ.
 એસ. સ્વાનિદ્ઝ તથા એમનાં પત્ની મારિયાની
 ધરપકડ કરવામાં આવેલી. મારી માસી મારિકોને
 પશુ પકડી લેવામાં આવેલી. ત્યાર બાદ પોલેન્ડના

કમ્યુનિસ્ટ નેતા સ્તાનિસ્લાવ રેન્સ— જેની સાથે મારી સગી 'મારી' પરણેલી— એ મારા માસાનેય પકડી લેવામાં આવ્યા. મારા મામા, મામી તથા મારા માસા, ત્રણે કેદખાનામાં જ મૃત્યુ પામ્યાં. આ ધરપકડો પહેલાં મારી માસી પર પ્રતિજ્ઞા મુકાઈ ગયેલો કે એ પોતાની જાહેનના બાળકોને— એટલે અમને— મળી જ ન શકે. પોતાનાં 'સમર્થિત' ધીઓ ને સંખ્યાબંધ મિત્રો પર ધરપકડ ને કારાવાસની તવાઈ જિતરી આવેલી જ્ઞેતાં મારા સમા મામા પૌલ પોતાના મનની સ્વસ્થતા ગુમાવી ને બેઠેલા ને મારા પિતા આજળ એ મનસીજ માનવીઓની નિર્દોષતા પુરવાર કરવાના મિથ્યા પ્રમાણમાં જ તેઓ ખપી ગયા. આઘાતથી એમનું હૃદય બંધ પડી જતાં એમનું મૃત્યુ થયેલું. એમની વિધવા— મારી મામીને અમારી સાથે હજીવા મળવાની બંધી અર્ધ ગયેલી, મારી મોટી બા ને આભાપાપા કોઈ પણ સંજોગમાં કોઈ પણ બંધાને મારા પિતાને મળવા પામે નહિ, એ બાબત ચાંપતો બહાખસ્ત કરી દેવાયેલો. મારા પિતા પોતાના 'જિજ્ઞાસા' નામને બદો લખાનામાં આ બહિસ્તત સંબંધીઓના બચાવમાં એક પણ દૃષ્ટિ, એક હરફ મુધ્ધા સંભળવા તૈયાર ન હતા. કારણ એમીતું જ હતું. એ તમામની તારાજી માટેના હકો કાઢનાર એ પોતે જ હતા!"

સ્વેતલાના જિએરે છે: "મારા જેમી બાર તેર વર્ષની છોકરી માટે આ બધા બનાવો પાછળનું રહસ્ય પામી શેવું અસંભવ હતું. મારા મામા, મામી ને માસા 'લોકોનાં દુરમન' હોવાની વાત, જે અમ જેવાં શાળામાં ભણતાં છોકરાં આજળ પછી નિત દોડરાવવામાં આવતી, એને સાચી મીની લેતી, એ પણ મારે માટે સંભવિત ન હતું. એટલે એ વખતે હું એમ માનતી કે, જરૂર આ બંધાં ખિચારાં લલાં લોકો પણ અંબલણતાં હોંકે. એવા ભાષકર કાવતરામાં મેંડિવાઈ ગયાં હોવાં જોઈએ કે જેમાંથી મારા પિતા મુધ્ધા એમને નોખાં તારવી લઈ છોડારી શકે એમ નથી. અમારાં કુટુંબમાં ને આખા દેશમાં

બની રહેલી આવી બધી ઘટનાઓનો મારા પિતાના નામ સાથે સીધો સંબંધ જોડી શકું તેટલી સમજ કે પકવતા મારામાં ત્યારે હતી નહિ. એ સમજ ને દૃષ્ટિ પાકવા આડે હજી ધણાં વર્ષોનો મારો પડેલો હતો."

જેમની નિર્દોષતા ને સચ્ચાઈ વિષે ખુદ પોતાને અવિશ્વાસ કરવાને કારણ ન હતું, એવા અર્પખ્ય લોકોને ઠડે કચેજે કેદખાનાં કે મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દેતાં સહેજ પણ ખટકા નહિ અનુભવનાર રશિયાનો સરમુખલાર સ્તાલિન સ્વેતલાના માટે હજી વત્સલ પિતાના મહોરા સાથે છુપાયેલાં હતાં. પોતાની આ ચળારાક, ફટકી ને ભણવેમણુવે હોશિયાર દીકરી પર પોતાના દીકરા કરતાં વધુ હેન રાખનારો એ પ્રેમાળ બાપ હતો, કે જે ઘરમાં ને બહાર— જેની નિશાળમાં મુધ્ધા 'મકાન' ને 'શાળા' નેતા તરીકે હરધરી પૂજવો હતો.

3

આ પછી, સ્વેતલાનાના જીવનમાળાં ઉપર મુલાનીનો કાળ શરૂ થાય છે. એ કાળ એવા હોય છે કે જ્યારે માણસ દુનિયામાં અસ્તિત્વ ધરાવનારી હરકોઈ સત્તા સામે માથું ઊંચાડીને જ જીતે ધર્મ જાય છે. તમામ સત્તાઓમાં સૌ પ્રથમ પકાર જાગે છે માયાપની સત્તા સામે જ. તરુણીએ વેરેલ પ્રકાશના સ્વેતલાના આર્જદિન મુધ્ધા જાણેલી જોયેલી ને સાંભળેલી વાતો, પ્રસંગો ને ઘટનાઓની ફેર-મુલવણી કરતી થાય છે. આ વિષે સાંભળેલી વાતોમાં આજ મુધ્ધાની કાચી સળંગ પૂર્ણતા નહિ ગણાયેલું સત્ત્વ જેની આંખ આજળ છતું થવા લાગે છે. ત્યાં જ ચૌવનને ઉમરે પગ મૂકતી આ મુકુમાર બાળાના જીવનમાં પ્રથમ પ્રલુપ્તો દેખાતો ફૂટે છે. સત્તર વર્ષની વયે પોતાથી વીસ વર્ષ મોટા એક આદમી સાથે એને જોડી બધાય છે. તેઓ પ્રેમી બને છે, એમનો આ પ્રેમ કલાકો લગી મોરકોની સડકો પર ફરવામાં, ને એકબીજાના સાથમાં નાટક સિનેમા જેવામાં વ્યક્ત થાય છે.

પરંતુ સ્વેતલાના પોતે જ કહે છે કે, "મારા

એ પુખ્તવયે પહોંચેલા, આંતરસજ્જવાળા મિત્રને ક્યારેનું સમજાઈ ગયું હતું કે, પોતાના જીવનમાં પ્રગટેલા આ રંગરસી પ્રયુષ્ઠને જીવનમાં કયમી સ્થાન આપીને પોતે કોઈ બીજાને લાવિ નિર્માણ કરી શકે એમ છે જ નહિ. એટલે એણે હમેશાને માટે એસકો છોડી ક્યાંક ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. પરંતુ ત્યાં જ એક દિવસ પેલીસે એવી ધરપકડ કરી લીધી ને ગસસીતો આરોપ મૂકી પાંચ વરસની સજા કરી એને ઉત્તર કુવ પ્રદેશમાં દેવવટે મોકલી દીધો."

પિતાની આ વિચારમૂઠતા ને આંધળી જોડકમીએ સ્વેતસાનાને ખૂબ જ આઘાત આપેલો. પિતાના ભાષામાંથી છૂટી ચૂકેલા બાલુને પાછું વાળી પોતાના મિત્રને બચાવી શકે એવી શક્તિ સ્વેતસાના લાવે ક્યાંથી? આ પ્રસંગના આઘાતમાંથી બહાર નીકળતાં એણે ધણી વર્ષો લીધાં. પણ આ પછી બાપ દીકરી વચ્ચે જે અંતર પડી ગયું, તે ધીરે ધીરે વધતું ગયું.

હાર્દ પૂરી થયા પછી તો સ્વામિનું કેમસિનનો આવાસ છોડી પોતાને માટે ખાસ બંધાવેલા બંગલામાં, નગર બહાર રહેવા ચાલ્યો ગયેલો, ને એનાં છોકરાં નમાર્ગ-નમાપાતી જેમ કેમસિનમાં સરકારી અધિકારી-એની નજર ને એમ.જી.બી.ની કુતા-એકાદી હેઠળ બેઠી રહ્યાં હતાં. આમ, એક માધાતાના બાળ ધરુમાંથી છોડ ને છોડમાંથી જાડ બનવા તરફ ગતિ કરી રહ્યાં હતાં.

સ્વેતસાના કહે છે કે, "હું જ્યાં જીવતી હતી તે કેમસિન બાકીના રશિયાથી અજાણ-વિખૂટું પડી ગયેલું સ્થળ હતું. એના દુર્ગની ઇત્તી ઇત્તી દીવાલોને બેઠી, સત્તું કિરણ ત્યાં ભાગે જ પ્રવેશ પામી શકતું. વેરાન ખડકની તિરાડમાં બગી નીકળેલો કોઈ એકલવાયો છોડ, પ્રકાશની દિશા ભણી ખેંચાતો, પોતાની આસપાસની અબોહવામાંથી પોપણ ચૂસતો જેમ તેમ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહે છે, એવું મારું જીવન હતું. કાળમીઠ વેરાન ખડક તે મારું ઘર ને એથી ફર... ફર... એટલે, મતી રહેલ ન

નિર્વાસી, ત્યાંથી હું મારા જીવનને ટકાવવા માટે અનિવાર્ય એવો પ્રાણવાયુ ને પ્રકાશ મેળવતી હતી. ત્યાં મારું પોતાનું મિત્રજનમ હતું. મારાં આ મિત્રોની ફરે જ મારામાં જીવનનું તેજ પડ્યું છે. મારા નામથી મને અળગી પાડીને, પોતાની જ ઉમરની, એક સહાધ્યાયિની તરીકે, પોતાના જેવી એક બગીચી તરુણી તરીકે જોળાઈને એક માનવી બીબા માનવીનો સાથ શોધે તેમ, એમણે સદાય મારો સાથ શોધ્યો છે ને એટલે જ કદાચ આ મિત્રો સાથેની મારી મેત્રી જીવનભર ટકી રહી છે. હજી હમણાં જ —

ભારત આવવાના છેલા દિવસ અગાઉ — હું એ સૌની પ્રેમભરી વિદાય સ્થળેને અહીં આવી છું. અમને બધાને એક સરે બાંધી રાખનારી વસ્તુ હતી પુસ્તકો ને કલા-વિજ્ઞાન માટેના અમારો પ્રેમ. આ મિત્રોમાંના કેટલાયનાં માળખા ને નજીકનાં સમા-સંબંધી ધરપકડો ને કારાવાસતાં બોલ બનેલાં છે. મારા પોતાના કુટુંબની સ્થિતિય ક્યાં, એથી જુદી હતી?"

સ્વેતસાના પોતાના શાળાજીવનનો, એક પ્રસંગ વાદ કરે છે:

"૧૯૪૦ની સાલમાં મારી શાળાની એક ગોઠિય-જૂના પિત્તની ધરપકડ થઈ. એ છોકરી જોડે મારે બહુ બહેનપણું. એક દિવસ એણે એની માએ લખેલો એક પત્ર મને આપ્યો — મારા પિતાને હાથેહાથ પહોંચાડવા માટે. એ પત્રમાં એની માએ પોતાના પતિને બચાવી લેવા માટે મારા પિતાને વીનબ્યા હતા. તે જ સાંજે વાણુ કસવા બેઠો ભારે મેં મારા પિતાને હાથ એ પત્ર આપ્યો. તે દહાડે પિતા જોડે જમવામાં બીબા. પણ ધણી લોકો હતા. તેમાં મોલોતોવ વગેરે હેટલાક જેની ધરપકડ થયેલી એ માણસને સારી રીતે જોળાખતા હતા. એમ. એમ. ત્રણસુલ્કી એમનું નામ. તે આદમી અંચુરિયામાં સોલિયેત કાઉન્સેલ તરીકે ને પાછળથી જવાનમાં સોલિયેતના એલચી તરીકે રહી આવેલો.

"પણ આમાં અસાધારણ ને અમકારિક વસ્તુ તો એ બની કે તે પછી થોડા જ દિવસોમાં પેલા

સાઈ છૂટીને પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા. પરંતુ આ પ્રસંગને કારણે મારા પિતા મારા પર ખૂબ જ ગુસ્સે થયેલા ને મને એમણે સખત શબ્દોમાં તાકીદ આપી દીધેલી કે, ખજારદાર, હવે પછી કોઈ દિવસ આરા કાગળ હાથમાં લીધા છે તો! ને ઘણા લાંબા વખત સુધી મારા પરનો એમનો રોષ બિતરેલો નહિ.

“આ પ્રસંગે મારે માટે દીવાનું કામ કરેલું. એક માણસની જિંદગી કેવી રીતે કેવળ મારા પિતાના એક શબ્દ પર જ ટોળાઈ રહેલી હતી તે હું એઈ શકી. આ પછી ઠીક વાર અચાનક જ મારા પિતા મને કહેવા લાગતા, ‘જેમની ધરપકડ કરવી પડી હોય એવા માખાપનાં છોકરાં જોડે તારે શું કામ હજીનું મળતું જોઈએ!’

‘જેખીલી વાત છે કે, નિશાળમાં હું કેની જોડે હોતું મળું છું, કેની સાથે બિહુબેસું છું, એ બધી વાતો એમને કાને પહોંચાડવામાં આવતી હતી. ને એને જ કારણે મેં એવું હતું કે કદીકે મારી નિશાળના પ્રિન્સિપાલની બહલી કરાવી દેવામાં આવતી, તો કદીકે મારા ‘વર્ગ’માં બાકીનાં એવાં કમનસીબ બાળકોની બીજાં વર્ગમાં હેરફેર કરી નાખવામાં આવતી. તેમ છતાં વર્ગો બાદ વળી ‘માર્ચ’ અને ‘કપાંકનાં’ કપાંક એમાં સર્થ જ જતાં. ને ત્યારે હું જોઈ શકી હતી કે એ લોકોનું મારા પ્રત્યેનું વલણ પૂર્વવત્ર પ્રમાણ ને મૈત્રીભર્યું રહેલું હતું.

‘યુનિવર્સિટીમાં જાવલ સધા પછી તો મારા મિત્રોનું વર્ણન એક બહોળું બની ગયું હતું. તેઓને મળવા માટે હું એમને ઘેર પહોંચી જતી. એમના ‘કમ્યુનલ એપાર્ટમેન્ટ્સ’ નામે ઓળખાતાં ઘોલકાં જેવાં ચાલીઓનાં ઘરોમાં પશુ જતી. એમાંનાં કોઈ જ મને મળવા માટે કેમહિનમાં કદી આવતાં નહિ ને હું પણ કદી આમત્રણ આપીને એમને મારે ત્યાં બોલાવવાની ઇચ્છા કરતી નહિ, કારણ એમને કેમ-હિનનો દરવાજો ઓળંગાવવા માટે મારે ‘પાસ’ કરાવવાની માયાકૂટમાં પડતું પડે એમ હતું; ને આવા બધા નિયમ અને અત્યંત સરમજનક લાગતા.”

સ્વેચ્છાના ઉમેરે છે :

“યુનિવર્સિટીના અભ્યાસકાળ દરમિયાન ‘મોસ્કો કોન્સર્વેટરી’ અર્થાત્ એની સંગીતશાળા એ અમારી ‘કલ્પ’ બની ચઈ હતી. શાળા વખતના મારા મિત્રોની મુલાકાત પણ મને ત્યાં જ ચઈ જતી. સંગીત એ અમારે મન ‘ચોખ્ખી હવામાં શ્વાસ લેવાનું પારુ’ હતું. સંગીતની દિવ્ય-વાણી દ્વારા સત્ય, શિવ ને સુંદરની શાશ્વતીનું આધાસન અમે પામી શકતાં હતાં, બાકી તે સિવાય શુદ્ધ પછીના સારસ્વતોનું જીવન તો અત્યંત ગ્લાનિભર્યું ને વિપદમય બની ગયું હતું : કારણ સમાજવિદ્યા, સાહિત્ય ને કળાના ક્ષેત્રે સ્વતંત્ર વિચાર પ્રગટ કરવાના પ્રયાસમાત્રને કૂર હાથે કચડી નાખવામાં આવ્યા હતા. દમનના આ તાપથી મંત્રિત જીવે જધા શુદ્ધ તાજગીભરી હવાની આશાએ મોસ્કોની આ સંગીતશાળામાં ભેગા થતા, ને ત્યાં અમે માક્સવાદનો અભ્યાસ કરતાં : માક્સ, એન્ગેલ્સ, લેનિન તેમ જ સ્ટાલિનનાં લખાણોનાં પૃથક્કરણ ને સમાલોચના કરતાં, આ જધા અભ્યાસને અંતે મેં જે કંઈ નિષ્કર્ષ તારવ્યો હતો તે મુજબ સોવિયેત રશિયામાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિને સૈદ્ધાંતિક માક્સવાદ કે કમ્યુનિઝમ સાથે કશો જ સંબંધ રહ્યો ન હતો. સોવિયેત રશિયામાં પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવેલા આર્થિક તંત્રને—અર્થાત્ અમારે ત્યાંના એ સમાજ-વાદને રાજ્યના પરીવાહ સિવાય બીજું કોઈ નામ આપી શકાય એમ ન હતું. અમારું એ સામાજિક માળખું એક વિચિત્ર પ્રકારની વર્ણસંકર પેદાશનો નમૂનો હતો, જેમાં લશ્કરી ઓરેકા જેવી જીવનપદ્ધતિ ને નોકરસાહીનું જ પ્રજ્વલ હતું, જેમાં છૂપી પોલીસનું તંત્ર હિટલરના ગેસ્ટાપોના તંત્રની સરસાઈ કરે એવું હતું. વળી અમારા ગ્રામ અર્થતંત્રનું પછાતપણું એ કૌર્સનેય ઓળખીસગી સદીના ગામડાની માદ અપાવે તેવું હતું. માક્સે સ્વપ્નામાં પોતે કયેલા સમાજવાદ, સામ્યવાદનું કદી આવું ચિત્ર કર્યું નહિ હોય, જેમાં સમાજની પ્રગતિની વાતો તો કયાં સુકાઈ ગઈ હોય. સોવિયેત રશિયાએ પોતાના ઇતિહાસમાં જે કંઈ ક્રાંતિકારી હતું તેની સાથે જણે છૂટાછેડા લઈ લીધા

હતા, એટલું જ નહિ, એણે વીસમી સદીના આરંભ-કાળમાં પ્રસ્થાપિત થયેલા વ્યાપક સ્વાતંત્ર્યના પ્રત્યેક સ્વરૂપને કચડી નાખી, એને ઠેકાણે 'ધ્વજાન ધી ટેરિબલ'-વાળા યુગના સિતમોની ચઢી ચાલુ કરી છર્ સર્વ-સત્તાવાદી સામ્રાજ્યશાસન ધોરી માથે જ પોતાનું ગાહું દોડાવી મૂક્યું હતું.”

આટલું કહી લીના ગાદ સ્વેતલાના કેમલિનમાં જિજ્ઞાસાના પોતાના જેવાં જ બીજાં તરુણ કિશોરોની વાત કરતાં કહે છે કે, “મારી માફક તેઓ પણ કેમલિન બહારની હવા માટે હમેશાં તલસતા” ને બહારની દુનિયાના મિત્રવર્ત્તાથી હ્રંદ મેળવતાં. અનન્યતા અનામસે પણ મારે કંઈક જુલિના તેજવાળાં, સહૃદયો ને માયાળુ છોકરા છોકરીઓ જોડે મંત્રી બંધાતી, ને દેવસંજોગે એમાં ચઢી જ વિશેષ હોતાં. મારા પિતાની મારા પરની નારાજગીનું આ પણ એક કારણ હતું. અધૂરામાં પૂરું, મેં જેની સાથે લંઘ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું એ સુરતિયો પણ ચઢી જ નીકળ્યો. આ બાબત ટીકા કરતાં તેઓ ઠાક વાર કહી પણ નાંખતા કે ‘આ બધાં ખેડા ડિપોનિરટો (ચઢી સંધવાળા)નાં જ કારસ્તાન છે, એમણે જ આ માણસને તારી કાઢે વળગાડી દીધો છે.”

સ્વેતલાના કહે છે તેમ, યુદ્ધ પછીનાં વર્ષોમાં તો ઉમ્ર ચઢીવિદ્રેષ (એન્ટિ-સેમિટિઝમ) ભણે કે સેવિયેતની સત્તાવાર ને સૈદ્ધાંતિક નીતિ જની મયો હતો. સરકારી ખાતાં ને યુનિવર્સિટીમાં સુધ્ધાં કમ-મારીઓની નિમજ્જન વખતે આ ભતિદ્રેષ ચોખ્ખો દેખાઈ આવતો.

હારનાં જમાનામાં, સ્વાતંત્ર્ય ને પ્રગતિવાંછુ છુદ્દજીવોના બળને તોડવા, ને પ્રત્યાધાતી નોકર-શાહી પરની પોતાની પકડ મજબૂત કરવા આ જ ભતિદ્રેષ ને સંક્રયિત રાષ્ટ્રવાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો. ક્રાંતિ સરળ થયાં પછીના પ્રથમ દસકા દરમિયાન સુધે દશામાં રહેલા એ રોમને સ્તાલિનના તરે વળા પાડેા સંકેતો ને ટ્રાંસ્ફોર્મ પાર્ટીમાંથી કાઢી મૂક્યા બાદ પુરાણા ક્રાંતિકારીઓને ‘પાર્ટીનો

ને જનતાના ક્રોહીઓ’ ને ‘હુરમતોના હાથા’ ગણાવી એકે એક ખતમ કરવામાં આવ્યા. એ દરમિયાન આ રોમને પ્રજામાં મંદામારીની જેમ ફેલાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

સ્વેતલાના કહે છે કે, “૧૯૪૮ની સાલમાં અકસ્માત એક ઇરાદાપૂર્વકના ખૂનતી હું સાદી બની. કલાના ક્ષેત્રે ‘કોસ્મોપોલિટનિસ’ સામેની ‘પાર્ટી’એ શરૂ કરેલી કળમુખી ઝુબેશના * દિવસોની વાત છે. એ દિવસોમાં સાહિત્ય ને કળાના સમગ્ર ક્ષેત્રે જ્યાં કયાંય પશ્ચિમની જરા સરખી અસર છે એમ ‘પાર્ટી’ના વિવેચકોને લાગતું કે ત્યાં તેઓ તૂટી પડતા. એ દિવસોમાં પોતાને અણમતમાં એવાં માણસો સાથેના હિસાબ ચૂકતે કરવામાં વિદ્યવતા આ સાધનનો બહુ છુટ્ટે હાથે ઉપયોગ થયેલો.

“એ દિવસોમાં મોસ્કોનું વાતાવરણ બહુ તંગ ને અસહ્ય મૂંઝામણભર્યું રહેતું. ધરપકડોનું સત્ર બધે જ આરંભાઈ ગયું હતું. મોસ્કોમાં કામ કરતાં ‘ચઢી નાટ્ય સંઘ’ના દફતરે તાળાં વસાઈ ગયેલાં. એના બારણા પર ‘કોસ્મોપોલિટનિઝમ’ અર્થાત ‘વિકૃત આંતરરાષ્ટ્રવાદનો ઊકળતો ચરુ’નું લેખલ લાગી ગયેલું. સોલોમન મિકોલસ એ ધિયેટરનો સુખ્ય દિગ્દર્શક હતો; પોતે એક અનુભવ કલાધર ને અભિ-નેતા પણ હતા. મોસ્કોના જાહેર જીવનમાં એક નામાંકિત અગ્રણી વ્યક્તિ ગણાતો. ચઢીઓની ફાસી-વાદ વિરોધી સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે ઈંગ્લંડ અમે-રિકાના પ્રવાસે જઈ આવેલો માણસ. યુદ્ધકાળ દરમિયાન પોતાની એ વિદેશ યાત્રાઓ વિષે એણે એક લખણ આપેલું તે મેં સાંભળેલું...”

આ પછી જે બન્યું તે સાંભળીએ :

“મારા પિતાના રહેઠાણ પર મારે જવરદે જ જવાનું હતું. એવી એક વિરલ મુલાકાત વખતની વાત છે. તે દિવસે એમના ઝોરખામાં મેં પગ મૂક્યો, તે વખતે તેઓ ટેલિફોન પર કાંઈની સાથે વાત કરતા

* સાહિત્યમાં પશ્ચિમની અસર લઈ આવનારા સર્જકો સામેની ઝુબેશ.

હતા. એમને સામેથી કોઈ વાતનો અહેવાલ અપાઈ રહ્યો હતો, ને તેઓ એકબીજા બની સંકલ્પી રહ્યા હતા. બધો અહેવાલ સાંભળી લીધા પછી, પોતે એના સાર કરતા હોય એમ એમણે કહ્યું, 'એર; તો એ મોટર અકસ્માત હતો.' એમણે જે રીતે આ સ્પષ્ટો ઉચ્ચારેલા તે મને બગચામાં ચાલ રહી જાય એવું હતું. તેઓ, કોઈને સલાહ પૂછતા ન હતા, પણ ચોક્કસ બારપૂર્વકનું પોતાના તરફથી સૂચન કરી રહ્યા હતા. 'એક મોટર અકસ્માત...' એમની વાતો પરી થઈ કે તરત મારા તરફ એ ફેરવી, એમણે મને આવકાર આપ્યો. ને થોડીવાર પછી મને કહે, 'મિલ્કલસ એક મોટર અકસ્માતમાં માર્યો ગયો છે.' ખેર, તે પછી બીજો દિવસે કુંડોલેજમાં વંચી બારવા ગયેલી. ત્યારે એક વિદ્યાર્થીનીએ રજામાં રજામાં મને વાત કરી કે, પોતાની કાર લઈને બેલોરસિમાના પ્રવાસે મ્યેક્સા મિલ્કલસનું રસ્તામાં ડેવી કરેપીણુ રીતે ખૂત કરવામાં આવ્યું હતું. એ વિદ્યાર્થીનીના પિતા મિલ્કલસને ઓળખતા હતા. તેઓએ મહંદી નાટ્ય પ્રેમમાં ધણી કાંઓ વખત એમની સાથે કામ પંજુ કરેલું... સોવિયેતનાં દૈનિક છાપાંએ કચારની આ આખીય પ્રવાસને 'નર્મી મોટર અકસ્માત' તરીકે ખપાવી દીધી હતી!

આ ઘટના બન્યા પછીના થોડા જ દિવસ આજ મારી માસી ને મામીની ધરપકડો ધયેલી. પ્રોલેથે પહેલેથી આ એકે મંદિલાઓને રાજકારણ સાથે કશો જ સંબંધ ન હતા. મારી માસી અળા સંગેયેવના રહેસે પોતાના જીવનસાથીનાં લખ્યા હતા એ વાંચ્યા પછી મારા પિતા એમના પર કોપી બેઠકાં હતા. મારી મામી પર એમનો કોપ જીતવાનું કારણ એ કે મારા મામાનાં મૃત્યુ બાદ એમણે બેતી સાથે પુનઃલગ્ન કર્યું તે માણસ મહંદી હતો! આ પતિ-પત્ની જાતેને એમણે જોયામાં ન આવ્યાં. એમનો શુનો યુ, તો કહે બહુ વધારે પડતી બહુધારી ધરાવે છે, ને બહુ બળપ કરે છે. દુરમનોનાં હાથમાં રમી નહ એવા માણસ છે!

... આખી દુનિયા પ્રત્યે મારા પિતાના મનમાં

કડવાશ આંખી મૂકે હતી. કોઈનાય બોલ પર એમને વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો. ખુદ મને ચેતવતા હોય એમ મંદિરતાપૂર્વક એક વાર એમણે કહેલું: 'તું મ ધણી સોવિયેત વિરોધી ક્યનો કરતી હોય છે...' આ પછી તો એમની સાથે વાત કરવી પણ મુશ્કેલ બની ગઈ હતી. હું એમને મળવાનો પ્રયત્ન જ ટાળતી. એમને મળવાની મને હમ્મશ જ ન થતી. મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારેય મારે બીજો કયાંક જવાની ઉતાવળ જ હોય! કેમ બાણે એમના પ્રત્યેની લાગણી જ મારા હૃદયમાંથી મરી પડવારી હતી!

૪

ભાણે તમે વાતાવરણમાં જ, ૧૯૫૨ની સાક્ષમાં એ કેમસિનના અમારા રહેઠાણનો સદાને માટે ત્યાજ કર્યો. મારા જાળકોને લઈ હું અમારા અત્યારના આવાસમાં આવીને વસી.

“૧૯૫૨-૫૩નો એ સિયાલો એટલે માણસની સહનશક્તિની પીઠ તોડી નાખે એવા બીપણ અંધકારનો ગાળો. ‘મહંદી કાવતરા કેસ’માં સંડોવીને મોસોતોવનાં પત્ની પ્રોસિનાને કપારનાં પકડી લેવામાં આવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત, વિદેશ આતાના માછૂડેપુડી મિનિસ્ટર સોલોમન લોઝોવ્સ્કી, એકેડેમિસિયન શ્રીમતી લીના રટન, તેમ જ બીજા ગ્રંપ્યાખંધ માણસોને સરકારે પકડી લીધા હતા...

“ઉ-માદની આ અવસ્થામાં સોવિયેત સરકારે વળી તલવારની મૂક પર હાથ નાખવાનો યાગો કરવા માંજો હતો. અમેરિકાના સોવિયેત આતેના એકબી બેજ કેનનને કોઈ સુલ્લક બહાના હુકમ રાજદૂત તરીકેના પદેથી અ્યુત યથેવા બહાર કરવામાં આવ્યા હતા. એ દિવસોમાં જ મારા ભાઈનો એક ‘લશ્કરી સાથી ને’ મિત્ર કે જે તોપખાનામાં ‘કનલનો’ હોદ્દો ધરાવતો હતો, તેણે કોઈ ગુપ્ત વધણ પ્રત્યે સંકેત કરતો હોય એ રીતે મને કહેલું: ‘અત્યારે જ નમગરી આપવાનો ખસે વખત છે. લડીને છૂત મેળવી લેવાનો આ જ ખરેખરો અવસર છે... કારણ, આજે તારા પિતાનાં જીવે જીવે એ કામ મારે પડી શકે એમ

છે. હું તો સ્તબ્ધ થઈને એના મોં સામે જોઈ જ રહી—આ શું બોલે છે. જંબારપણે આવી વાતનો વિચાર સરખો કરવેલ મહારાણી મૂકે એવી વસ્તુ હતી; તે છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, ખુદ સરકારી તંત્રમાં આનું વલણ ને વિચાર ઊઠે ઊઠે જમાઈને ખેંચે હતાં. હા, લોકોનાં મોં બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં; સરકારી નીતિ સભે ઠોકર ચૂંકે ચાં કરવાની હિંમત દાખવી શકે એમ ન હતું. પરંતુ એ, જાણે, અંજાવાત શરૂ મતા. પૂર્વેની ગાદ નિઃશબ્દતા હતી...

“ખરાબર એ જ ટાણે મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું. જાણે પર્વતના શિખર પર જ વીજળી નાટકી ને આકાશમાં ગોરંભાપેલ મેઘનો ઘટાટોપ મજગાટ કરતો દેશની ધરતીને ફૂંકાળી વર્ષા-ઝંડીથી નવગ્રવવાના ને નિરૂપ આકાશનાં દર્શન કરાવવાના કાલ આપતો પૂરા આસમાનમાં વેરાઈ ગયો. કેમ જાણે અમારી ધરતીની પ્રત્યેક ઝીજ સાતકની જેમ આ જ ધડીની રાહ જોઈ રહી હોય—આટલો લાંબો કાળ ધર્મ આસમાનને ઢાંકી દઈ માથે ઝળૂંખી રહેલાં કાળાં ડિમ્બાં વાદળનો અંચળગદ તુટે ને સ્વચ્છ આકાશનાં દર્શન થાય—એ જ આકાશ સૌની હતી. લોકોએ મુક્તાપણે આસ લેવા માંડ્યો. ખરેખર દિલ ખોલવા માંડ્યાં. થીજી ગયેલાં મનમાં વિચારકિરણોનો મંચાર ઝમકવા લાગ્યો. શરીરમાં ને સડકે, ધરમાં ને બહાર, હરતાં ને ફરતાં લોકોએ કંઈક મોઝગાસ અનુભવવા માંડી... હું પણ આ બધાંમાંની જ એક હતી ને!

“જલુ દિવસ મેં મૃત્યુશય્યા પર પાસાં ફેરવતા મારા પિતાની સાદવારમાં ગાળ્યા હતા. મેં એમના મૃત્યુને નજરોનજર નિહાળ્યું હતું. એ મારા પિતા હતા, એને કારણે કંઈક કુઝ ને લમની લાગણી પણ મેં અનુભવેલી ને છતાં અંતરના ઊંડાણમાં હું જાણતી હતી કે, એમના મૃત્યુનાં પગલાં સંઘટી મુક્તિ પોતાનો પંથ દૂંદી રહી હતી. મારે માટે પણ એ મુક્તિ એટલી જ ઉપ અંખનાનો વિષય હતી...”

આટલું કહ્યા પછી સ્વેતલાના પિતાના મૃત્યુ વખતની પોતાની દિધાભરી નાણક માનસિક સ્થિતિની વાત કરે છે:

“પિતાના શબની દફનક્રિયા થાય તે પહેલાં હું એમની કંઈપેડી આગળ બેઠી હતી. સ્તબ્ધતા એ વિશાળ મહાલયમાં થઈ વણે જતા લોકોના અવિરત પ્રવાહને બેઠી બેઠી નીરખી રહી હતી. શબપેડી આગળ થઈ પસાર થતા લોકોનાં મુખ પર નિરનિરાળી લાવલગિઓનું નિરીક્ષણ કરતાં હું જોઈ શકી કે બધાનાં એમના તરફનાં લાવ ને લાગણી એક જ પ્રકારનાં ન હતાં. થણા લોકો રડતા હતા. કેટલાક એમને અંજલિ આપવા માટે ફૂલ લઈને આવ્યા હતા. કેટલાક તો કેવળ કુતૂહલથી જાણે એ વાતની ખાતરી કરી લેવા જ એમના રાખને તેજાશી રચા હતા કે શું ખરેખર જ એ હવે નથી રચા! કોક વાર મારી નજર ત્યાં થઈને પસાર થઈ રહેલ મારી શણાના સહાધ્યાયીઓ પર પણ પડી જતી જેમને હું કંઈ કેટલાંય વર્ષો થયા મળા શકી નહોતી. કેટલીક વાર તો મારા હૃદયના ભીંતરમાં વહી રહેલ લાગણીઓના દોરંગી પ્રવાહથી હું પોતે જ ડહાઈ ગઈ; એક તરફથી મને કુઝ થતું હતું, તો બીજી બાજુથી હું સહતની લાગણી અનુભવી રહી હતી. દીકરી તરીકેની મારી લાગણીઓ બહાર મારી જતાં હું મારી જાતને મનોમન કંપકો પણ આપતી હતી. ને છતાં પિતાના મૃતદેહને છેવટની વિદાય આપતાં દીકરીએ એમનું કપાળ ચૂમવાની અતિમ વિધિ કરવાની આવી ત્યારે, સૌ કોઈની અપેક્ષા છતાં હું એ આચાર માટે મારી જાતને તૈયાર ન જ કરી શકી... ને ખડું કહું તો, તે દિવસ પછી મેં કદીય કેમલિનની ઊવાલોની ઝાયામાં રચાયેલ મારા પિતાની કચ્છરની મુલાકાત લીધી નથી.

“મોરકોનું વાતાવરણ અત્યંત વિશુદ્ધ ને વ્યગ્રતાથી ભરેલું હતું. કેવળ મોરકોમાં જ નહિ, દેશમાં લગભગ બધે જ આ સ્થિતિ હતી. કેટલાક લોકો મારા પિતાના મૃત્યુથી ખરેખર કુઝી હતા, ને એમને માટે આંસુ સારતા હતા, તો કેટલાક

એટલી જ સચ્ચાઈપૂર્વક એમના પર શાપ વરસાવતા હતા, એમના મૃત્યુથી રાજ્ય થયા હતા. મારા પર રોજ આશાસનના ક્ષત્રિય તારો ને પત્રો આવતા ... પરંતુ કેટલાંકાંમાં ને અમ જાવણીઓમાં પુરાયેલા હનનરો લાખો લોકો, જીવંદકંઠે પોતાની સુકિત પોકારી રહ્યા હતા! કંઈક એ લોકો પામી ગયા હતા કે, એમની સુકિતના ક્ષત્રાકનો ડોકો જીજી ચૂક્યો હતો.

‘દેશમાં એટલી આ વસંતની નૌતમ ઋતુને અમારા એક લેખકે એમની પ્રતીકલમક લાપામાં ‘ધી ધો’ અર્થાત્, દિશિસાઓને પિતૃજાવનારી મોસમ કહી, ને ખરેખર જ બધાને મન એવી આશાઓ ભરી હાકી હતી. કે હવે તો આપણી જમીના, આત્માને જકડી રહેલાં ગંધનો વૃદ્ધો, સૌને એક વાત સમજાઈ ગઈ હતી, કે હવે અત્યાર મુધી આસતી આવેલી પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવવા વિના, કોઈનો જ છૂટકો, યવાનો, નથી.

પાર્લીવાણો પશુ આ બાબત કંઈ કરશે જ...

‘ને એ પરિવર્તનની આશા કરતું લોક દેશની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ભણી ઉઠેલાં ભરી મીટ માંડી બેઠું હતું... આપણા મોટા આ દેશની બદલેશ્વરી તો થયો... લોકોની પાસે પોતાને જરૂરી એવાં પરિવર્તન લાવવાનું દેઈ સાધન જ ન મળે!

‘પાર્ટીની બાંહેડર પશુ, એક દેખણી માંડીને ભોંયતળિયા હગીના, લોકોને એક વસ્તુ સમજાઈ ગઈ હતી કે હવે લોકોને માથે કોઈ આદર્શ મૂર્તિના પર્વો આપીને, જડ સિદ્ધાંતવાદનો મંત્ર-મુત્રો દ્વારા કરુણચારીની મૂળ ડોઝી બેસાડી રાકશે નહિ, પ્રભામાં લોકશાહીની જે જૂખ છે, તેને દેઈ ને કોઈ પ્રકારે મતોપત્તી તો પડશે જ. દેશની પ્રચંડ આંતરિક સજિના જે સોતને ઉદારીનતાની મૂળગાયે થીજવી નાખેલા છે, તેને પુનઃ પ્રવાહિત કરવાનું યુક્ત હવાને માથે કરી આપવો પડશે.

* ‘દિશિસા એકદુરબને’ ‘ધી ધો’ નામની નવલકથા લખેલી, એમાં આ નવી દિશામાંથી વહી આવવા ઉધાડની ઝાંખી કથાવી હતી.

“—નિતાન્તે અસહ્ય પુરવાર થઈ ચૂકેલા સમસીકરણના રાહની પકડમાંથી છૂટવા સમગ્ર આત્મપ્રદેશની વસ્તી રાહ જોઈ રહી હતી.

“—દેશના ઉલ્લેખો પશુ ઠેન્દ્રની તોકરશાહી પકડ હેઠળ ગૂંચળાઈ રહ્યા હતા, ને કોઈક નવી વ્યવસ્થા ને માટે તકતી રહ્યા હતા.

“—કામદારો ઉત્પાદનમાં ને અમની કમાણીમાં સાચા ભાગીદાર બનાવવાનાં લાંબા સમયથી અપાયેલાં વચનો ફળવાની રાહ જોતા હતા.

“—પાર્ટીમાં સૈદ્ધાન્તિક મતવાદના બેકેતા હળતા તરંગોના હાથે નાચવાની જેને કરજ પડેલી એ વિશાળ પશુ દુનિયાની રાત્રિ વિશાળની દોડમાં પોતે પાછળ પડી ગયાનો શ્લેષ અનુભવતું હવે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર સાથે આદાનપ્રદાનના વ્યવહારો ઠેળવવા અધીરું, જુનું હતું.

“—કલાકારો પશુ એમનાં રચના સર્જન માટે અનિવાર્ય એવા યુક્ત અવકાશ ને, પ્રત્સા વાતાવરણની આકાંક્ષાઓ પ્રગટ કરી રહ્યા હતા.

“—દેશભરની જનતા—પ્રત્યેક માણસ! જે આજ-લગી પોતાના પ્રાણના ભયે યથરતો જીવી રહ્યો હતો, ગમે તે ધડીએ પોતાનાં કુટુંબી, રેતેલી, સ્વજનો પર તુટી પડનારી આસમાની મુલતાનીથી બચવાનાં કાંઈ મારી મારીને યાચ્યો હતો, જે કારાવાસ ને દેશનિશાલની દસકે દસકે ઠેકવી ભવ-લાંબી સળગેલી મળે આવી ગયો હતો, તે હવે આ અમાત્યો મૂલતાનો યોગદાર માથેથી જિતારે, એની તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

“સ્વાતંત્ર્યના પવનને એની કંઈપેડીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી, સૌ કોઈના માથા પરના આકાશમાં ફરફરતો મૂકી દેવામાં આવ્યો હતો... ને તે વખતે દેશના કહેવાતા ‘નેતાઓએ’ વર્ગ શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં નિશાળિયાં છોટરાં ચૂંટાચૂંટી કરે, એમ મુકમુક્કા ને દેવદેવી કરતાં, એકબીજાને બાજુએ હસેલી પોતે જ એ પવનનો કબજો લેવાની હારચારપદ ને કરુણ ચૂંટાચૂંટ માંડી હતી. એમાંના

હરકોઈના મનમાં 'મહાન' મુકિતદાતા' જનવાના કોડ
બળી' જીક્યા હતા..."

૫

પોતાના દેશના નેતાઓનું આનું વેવક કટાક્ષ-
ચિત્ર દોરી આપ્યા પછી સ્વેતકાન્તા એમની એ
નાદાન છાત્રાં જેવી ધક્કા-મુક્કાની આબેહુલ ચિત્તાર
ખડો કરવાની કોશિશ કરે છે.

"સત્તા માટેની આ કાર્તિકે ઝૂંટ-ઝપટનો આરંભ
થયો. *બેરિયાને તેમ જ એમ. જી. બી. ના એના
નિકટના સાથીતાને 'આંતરરાષ્ટ્રીય બસસો' કહીને
બંદૂકની ગોળાએ ઉગાડી દઈને. તે પછી વારો આવ્યો
યુલ્યાનિનને બાહ્યે અસેરવાનો. તે પછી એક 'પાર્ટી
વિરોધી ટાળકા' ઉપર — 'ખાતિશીલ' માથે-કોવની
જોડે 'રૂઢિચુસ્ત' મોઝોતોવ, કાબોનોવિચને બેજા
સાંકળી લઈ — સરકારને ઉચ્ચાપી ખાવાનાં કાવતરાં
કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. આમ, એક પછી
એક હોળીનાં નારિયેળની બોજ આલતી જ રહી...
તે-વાતેમ સાચી કે, આ સિવાય એમને બિચારાઓને
પીત્તે, માથે સૂંટે પણ ક્યાંથી? છેલ્લાં પચાસ
વરસોથી આ દેશમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ પોપેલી
જાએસલાક સરમુખત્યારશાહી હેઠળ, આ સિવાય
પીત્તે માથે કોઈએ જાહ્યો જ નહોતો ત્યાં.

"એ સરમુખત્યારશાહી શાસન હેઠળ, એક આખી
પેઢી જીતીને જીતી ધઈ ગઈ હતી, કે જેને માટે
'લોકશાહી' ને 'સ્વાતંત્ર્ય'ની વાતો કાર્પનિક પરિકથાથી
વિશેષ મૂક્ય ધરાવતી ન હતી. એવી હાલતમાં શું
પાર્ટી કે 'શું બીજા' કોઈનેય આ સિવાયનો બીજો
કોઈ માથે સૂકવો જ લગભગ અશક્યવત હતું."

"જોઈ રતો એક ખાઈ બ્યારે દેશને ખૂણે
ખૂણે વસનારી લાળો કચોડોની બળતા કેમલિન
લેણી મીટ માંડી, મૂગી મૂગી પોતાની આશાઓ
ફળતાની રાહ ભેઈ રહી હતી, તે વખતે એ કેમ-

* રશિયાની સર્વસવાધીસ દ્વિપી પેલીસ એમ. જી.
બી.નો પડોઃ સ્તાલિનને વિશ્વાસુ સાચીવ

ચિતના બીતરંગી 'સદિવારી નેતાંગીરી' (કલેમિયે
લીરશિપ)ને નામે સત્તા કેળે કરવાં માટેનાં દંગલ
ખેલાઈ રહ્યાં હતાં... એક પછી એક 'રાજમહેલની
કાર્તિ'ના પેતરા મંડાઈ રહ્યા હતાં. 'સત્તાના આ-
દંબલમાં કમરેકેને વિશ્વપતકા કુચેવને હાથ પડી
ગઈ; જે કદાચ કુચેવને ગલ્લે માલે-કાવ થો છુટ્યા-
નિનને હાથ પડી ગઈ હોત, તો પણ એમાં કશું
નવાઈ પામવા જેવું ન હતું.

"બેર, તે પછી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની વીસમી
કોંગ્રેસ આવી ગઈ. એ દરમિયાન દેશમાં ધણી મોટા
ખનાવો બની ચૂક્યા હતાં:

"—દબરો નિર્દોષ લોકો, જે કેદખાનાંની
દીવાલો પાછળ ને શ્રમ હાવણીઓની બેરેકોમાં વર્ષો
યાં સડી રહ્યા હતા, તે બધા છૂટી છૂટીને પોતાને
ઘેર આવવા લાગ્યા. જેમનો આલ્લો સમય યંવાં
કોઈ પત્તો ન હતો, તેવા અનેકાએ દેહ પરી સંજવન
ચઈ; બચાર સમાજમાં પાછી દેખા દીધી!

"—છૂપી પોલીસ — એમ. જી. બી.ના સિતમની
ચક્કી બંધ કરી દેવામાં આવી.

"—બહારની દુનિયા સાથે, અચકાતાં અચકાતાં
પણ નવેસરથી સંબંધ જોડવાની પહેલ કરવામાં આવી.

"—ઉલોગો તેમ જ ખેતીમાં વિકેન્દ્રીકરણની
જરૂરિયાત સ્વીકારી એ દિશામાં કેષિકે ફેરફાર શરૂ
કરવામાં આવ્યા.

"—માનસિક રીતે તંબુ દશામાં હવતા દેશો
હવે કેષિકે હળવાશ અનુભવવા માંડી.

"—ચુદતું રણમથક પાછું ધકેસાઈ જતાં નક્કર
શક્તિ ને સ્વસ્થ હવનની આશાએ નાણે પાછાં
મૂળ પકડવા માંડ્યાં...

"—વિજ્ઞાન, કળા, તેમ જ કમ્યુનિસ્ટ વિચાર-
સરણીએ મુખ્યાં જડ સરના અધાપામાંથી બહાર
નીકળવાના પ્રયાસ આદર્યાં.

"પણ ત્યાં તો બરાબર એવે જ ટાણે હજીરીની
લોહિમાળ ધટના બની!

[વિશ્રામનંદ]

“નોર્વિચમાં. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને, ને
નેવેચેરકાસમાં કામદારોને વળી મોતની લદાણી
કરવામાં આવી!”

સમાજવાદના સ્વર્ગમાં બનેલો નોર્વિચના
વિદ્યાર્થીઓને એ કિસ્સો સ્વેતવાદના શબ્દોમાં જ
સંભળીએ.

“વૃદ્ધવાના માર્ગમાં નોર્વિચના મેંડેકો વિદ્યાર્થી-
ઓ, કુદિત્તીઓ ને ખીન્ન લૂપાનિષાઓ તિથિવિસી
વગરમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની મધ્યસ્થ સમિતિના મકાન
સામે ભેગા થયેલા ને એમણે કુચેવના ‘યુપ્ત’ લાપચુ
બાખત-સ્પષ્ટતા કરવા માગણી કરેલી. અમારા દેશમાં
હંમેશાં મનનું આચ્યું હતું તેમ આ વખતે પણ
બન્યું. હંકીકત એ હતી કે, ત્યાંની પાર્ટી કમિટીને
પણ અત્યાર સુધી યુપ્ત હેવાલ વિષે કશી જ માહિતી
આપવામાં આવેલી નહિ. એમને માત્ર એટલું જ
હેવામાં આવેલું કે ‘તમારે પેલા ફોટા ઉતારી
નીખવાના છે...’ પેલા ફોટા’ એટલે આ વખતે
સાક્ષિનના ફોટા. નોર્વિચની સેન્ટ્રલ કમિટીનો
સેક્રેટરી પોતાની ઓફિસ સામે ભેગાં થયેલાં લોકોનાં
ટોળાંને જોઈ ગભરાઈ ગયો... ને એણે લશ્કર
ખાસથી મંગાવ્યું...”

“સરકારી મંકનોની રક્ષા માટે પણ લશ્કર
ફરતો મોકલો પહેરા ગોઠવી દીધા હતા. કુચેવના
લાપચુ બાખતની સમજૂતી માગતા તાર મોસ્કો
મોકલી દીધા પછી, રસ્તાઓ પર ભેગા થયેલા
વિદ્યાર્થીઓને પકડવામાં આવ્યા, ખીન્ન સાથીઓ
એમની મફતે દોડ્યા. ઝપાઝપી થઈ, લશ્કરી સિનિકાએ
ગોળાઓ છોડી, ઝનખધ દેહો રોરીઓમાં પડી રહ્યા.
બાળાનાં પીછા પકડી ત્યાંથી તજેડી-મુકાબામાં આવ્યા.
મરેલાઓનાં શબો ને કળને એમનાં સર્વાવહાલોને
સોંપવાને ઇનકાર કરી દેવામાં આવ્યા. કારણ એમને
બધ હતો કે ‘શહીદો’ની સ્મરણમાયાને જાદાને બેળાં
મનામાં લોકોનાં ટોળાં નોર્વિચન સેન્ટ્રલ કમિટી તેમ
જ રશિયાની કેન્દ્ર સરકાર વિરુદ્ધ દેખાવો કર્યો.
આથી ગોળીમારથી મરેલા વિદ્યાર્થીઓનાં શબને યુપ્ત

રીતે લશ્કરી પહેરા હેઠળ કપાક મોકલી દઈ, દરે કરી
નાખવામાં આવ્યાં.

“આમ, નોર્વિચન પ્રમુખા છંછેડાયેલા આત્મ-
સન્માન પર દમનનો કોરડો ખીંજતો જ રહ્યો. લોકોનો
રોષ વધારે ને વધારે ભઠ્ઠકતો ગયો. પરિણામે
મોસ્કો પહોંચનારી ટ્રેનનાં બારીખારણાના કાચ
ફૂટેલા જોવા મળ્યા. કારણ એક જ મોસ્કો પ્રત્યેના
ઉમ ધિક્કાર, કારણ માત્ર એટલું જ કે, દુનિયા ભરના
લોકોને સમાજવાદ ને સામ્યવાદના સુખની લક્ષણ
કરવાના ઠોડ સેવનારી રશિયાની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી
લોકો સાથે સીધી રીતે વાત કરવાની જગ્યાન શુભાવી
એકી હતી. પરિણામે લોકો ને સત્તા વચ્ચે ખાઈ પડી
મઈ હતી.”

“મોસ્કોનાં સત્તાવાર તત્ત્વોએ આ ઘટના વિષે
જે મૌખિક પ્રચાર કર્યો, તે જાહેર છાપામાં તો નહિ જ
પરંતુ રાખેતા મુળ્ય સેન્ટ્રલ કમિટી તરફથી મોકલ-
વામાં આવતા ‘યુપ્ત’ પત્ર દ્વારા પ્રસારિત થયો કે
“નોર્વિચમાં રાષ્ટ્રવાદી તરફેળે સોંવિયેલ સમવાય
તંત્રમાંથી છૂટા પડ્યા ગઈ આ તોફાન જગાવ્યું હતું.”

“સરકારનું વર્લિન તંત્ર, પ્રચારનું તંત્ર, દેશભરનાં
છાપાં ને સમાચારનું તંત્ર, સિદ્ધિલુની સંસ્થાઓનું તંત્ર...
બધું જ ત્યાં કોઈ એક જ પાર્ટીના ‘કળમત’ હોય
ત્યાં એની સામેનો અવાજ ટકે કયા? સંવત્સરની
ઇબરકારી કોઈ એક જ પક્ષના હાથમાં હોય ત્યાં
સસને પણ હાથકાઓ લગી એનાં કેદી થઈ ને રહેવું
પડતું હોય છે. આ બધું અહીં જોવા મળે છે.”

વીસમી પાર્ટી કેમિસમાં કુચેવે સ્તાલિનવિરોધની
બાંમ પોકારી હોવા છતાં પ્રમુખની આંશ આકાંક્ષાઓને
બેજ લાગી નળ એવું વાતાવરણ દેશમાં સરળત
રહ્યું હતું. એનો ખ્યાલ આપતાં સ્વેતવાદના કહે છે :

“વીસમી પાર્ટી કેમિસ પતી ગયા પછી થોડા
જ સમયમાં લોકોને સમજાઈ ગયું કે, ‘અતિપ્રમુખ’ના
પંથના આદિ સંસ્થાપકો ને એમના એવાઓ મોટેથી
એનો વિરોધ કરતા હોવા છતાં, એને વિગેનાં સત્યો
પ્રગટ કરવા તૈયાર નથી. એટલું જ નહિ, ખીન્ન

ઠોઈને મુખેથી એનો ઉચ્ચાર થાય તેમ આંખો લેવા ઠોઈ રીતે તૈયાર થઈ શકે તેમ નથી. . . . પછી ભલે એ સત્યનું પ્રાગટ્ય જ્ઞાતિવાસકારો દ્વારા ચતુર હોય, અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા ચલાવેલ હોય, કે લેખકો, દલાકારો ને કવિઓની અવ્યવસ્થિત દ્વારા વ્યક્ત થવાનું હોય.

“પાછલા કેટલાય દાયકાઓથી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી તેમ જ સરકારી તંત્રનો જે વડોસલાક પાટ ધરાઈ ગયો હતો તેમાં ખીલના મત-વિચાર પ્રત્યેની સતિપ્રવૃત્તિ કે લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યમાં અસ્થિત ધરાવતી છૂટછોડોને માટે ઠોઈ અવકાશ જ ન હતો. ફેબે તંત્રની આ જડતાને તોડવાની દિશામાં જે ઠોઈ પ્રયાસો કર્યો, એમાં એને કશુંયુક્ત તત્વોના જનર-લક્ષ્ય પ્રતિકારનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. કહે તે પછી એમની પાસે સામે ઝૂકવું પડ્યું હતું. વીરશી દોષિસ વખતે પાર્ટીએ એક કન્ડેલ કોમિશન નીમિશ્ત. એનું કામ એ હતું કે ૧૯૪૭-૪૮ની સાલમાં સ્તરિય-નનો ખોડ પહેરી સર્જી, કારાવાસની સંબંધો કાપતાં પાર્ટીના જે સમ્યો મુલ્યનો શિકાર બની ચૂક્યા હતા, તેમના અને જેઓ હજી પાછલા તરે મરેલાં કઠક સર્જને છતી રહ્યા હતા, તે બંધોના કેસો તપાસી જઈને નિર્દોષ જણાય એવા લોકોને એમની સંજ્ઞા આપવા ને માનનીય સ્થાન પાછું બાંધવા, આ પ્રકારના કમિશન મારેના પ્રસ્તાવ પાર્ટીની સેન્ટ્રલ કમિટીમાં પસાર કરાવતાં કુમેવને નોકે હમ આવી ગયેલો.

“નાકુનો એક જૂની કમ્યુનિસ્ટ મંદિરા, શીમતી ઓ.ટ. ચાલુનોલ્કાયા સાધ્વીરિયાની જેલમાં સત્તર વરસની સજા કાપીને બહાર આવ્યાં હતાં. વીરશી દોષિસ પછી મુક્ત કરવામાં આવેલાં આ બંદોને પાર્ટીમાં પાછા લેવા પડેલાં ને પેલા કન્ડેલ કમિશન પર પણ એમનું નામ મૂકવામાં આવેલું. કુમેવ ને મિત્રોમાંનું જેવા નેતાઓનું એમને પીળળ હતું. તેમ છતાં એ કમિશન પર એમનું નામ લેવામાં ને નામ લેવાઈ ગયા પછી પણ કમિટીમાં ટકી રહી કોમ સંસ્થામાં એમને અનદદ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આખરે ઘણા વખત પછી એમને એ કમિટી પરથી દૂર કરીને જ એ તરે જઈ લીધા.”

સ્વેતલાના કહે છે કે, “પાર્ટીના તંત્રે પાસે કુમેવ પોતાનું ધાતુ કરાવવામાં ઠોઈ રીતે ક્ષતી થકી નહિ. એનું કસણ એ જ કે, એ માટે એને ધરમણથી મણા મેલા ફેરફારો કરવા પડે એમ હતા. જૂના તંત્રમાં ઘણી તોડફોડ કરતી પડે એમ હતી. આ વસ્તુ કરતાં કુમેવ ગભરાયો હતો. ને એવો એની જ કિમત એવે ચૂકવવી પડી. . . . એ તરે જ એને સઘા પરથી હસેલી મૂક્યો.”

કુમેવે શું કરવું જોઈતું હતું, ને એણે શું કર્યું, એનો ખ્યાલ આપતાં સ્વેતલાના કહે છે:

“કુમેવે ખુલ્લુંખુલ્લું બહેર કર્યું જોઈતું હતું કે, અમતી પાર્ટી પોતે જ સ્તાલિનની વ્યક્તિપૂજના આ પંથને જનમ આપનારી છે ને એક વાર સ્તાલિનને સર્વસત્તા હસ્તગત કરવામાં બંધી રીતે સ્થાય આપ્યા બાદ, પાછળથી એના કલામરા એજન્ટ તરીકે બંધા જીવ્યાં કામ પાર પાડવામાં પાર્ટીએ પોતાના લાય ખરડેલા છે.

“આ વસ્તુ સાફ સાફ કબૂલ કરી લેવાને બંદો એમનો બંધાં જ પાપોનો ટોપશી મોતને પાટ બીતરી ચૂકેલા એક લોર પાપી ને બયંકર આદર્શને શિરે ઉપેા લાગી દેવાનું એને વધુ મહેલું લાગ્યું. પુરેટ આમ કરીને એણે પોતાની જાતને જ નહિ પણ સમગ્ર પાર્ટીને અપજાયતું પોટતું બંધાવી દીધું છે. કુમેવના આ પાસાથી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની આબરમાં જે એમો પડ્યો છે, તે બદલ પાર્ટીવાળા કુમેવને ઠોઈ રીતે માફ કરવા તૈયાર ન હતા.

“પાર્ટી ને કુમેવના આ પરરપર અવહારે ફિનિયાની નજર સમક્ષ એક વસ્તુ સાફ સાફ દર્શાવી દીધી કે, સર્વસત્તાવાદી શાસનતંત્ર પોતાની આંખે પોતાના હોપ લોઈ શકતા સર્વથા અસમર્થ છે. એટલું જ નહિ, પોતાની જાતનું પરિવર્તન કરવામાં પણ એ એટલું જ અસહાય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો, આત્મપરીક્ષણ મા આત્મધર્મને મૂળે એના સ્વભાવમાં જ ન હોવાથી પરપીડન ને પારડાં આન્યાં તેનો ઘાત જ એના સ્વભાવ બની રહે છે.”

આ બધાં નિરીક્ષણોને અતિ સ્વેતસ્નાના બતાવે છે કે, આ જ બધાં કારણોસર વળી પાછા એ જ પુરાણ—પાર્શ્વને કોઢે પડી ગયેલ—‘રાજમહલી ક્રિતિ’ના હાથ ખેલાયા. આ વખતે કુચેવને બહારે ક્રિતિનિર્માણ પાસા સંવળા પડતાં, ‘નવા નેતા’ પ્રેરવનો હાથ પકડીને તેઓ વડા પ્રધાનપદે આવ્યા. અને સર્વસત્તાવાદની એ જ વેઠી પર ચારતી નૈવેદ્ય પ્રસ્તા; ને સરમુખત્યારશાહીને વફાદાર રહેવાના સેમક લેવામાં રાષ્ટ્ર આખાએ બહારે મોળાગી પેઠે આ બધી તાલ-તોમા કર્યાં ને કેમકિને એમના થતી મોડવાનું ને નિલુંથો લેવાનું પોતાનું કામકાજ બરી રાખ્યું.

પોતાના દેશની કુદૃષ્ટાનુ આનું ધોર ચિત્ર દોરી આપ્યા પછી, એ જ મૂકે, બધિર, પંચુ કાસતી રમિયાની વિરાટ, જનતામાં સળવળી રહેલા નવ-જીવનના લક્ષણોને પણ સ્વેતસ્નાના જ આપણી આજ્ઞા છતાં કરે છે :

“સોવિયેત સમાજની ત્રિકોણિયા પ્રમાણતની અણિયાળી રામ પર સત્તા માટેનાં બેદાશ હંમક બેલાઈ રહ્યાં હતાં. તે બખતેય મુક્તિની હવાના એકે તરખિત બની બેઠેલા સમાજના અંતરતરોમાં નવજાગૃતિના પ્રાણનો સળવળાટ જાગી ચૂક્યો હતો. અંકાજાળ ભૂમિનાં પડ ફેડીને સ્ફુટ થતા બિના પાણીના ઝરાની માફક, બધાં ત્યાં પ્રમટી નીકળેલા પ્રગતિના એ પ્રાણવાન આવેગોને ખ્યાનમાં લઈ, સોવિયેતના નવા સંવાધીશોએ પણ પોતાના નંબની સ્થિતિસ્થિતિ-નિતિમાં ‘સત્તાના ટકાવને માટે સાનુકૂળ એવા ફેરફારો કરતા રહેવું પડ્યું’. ખળખળ વહેતા ઝંખની માફક આપસ્ય ને દેવા-લેકલતથી જ પોતાના વહેણની દિશા સોધી લેનારા પ્રગતિના આ પ્રવાહને ‘કોઈ સદંતર રૂંધી નાખી શકે એમ તો હતું જ નહિ. કાળમાંકે ખડકમાં થિજી શોધી કૂટી નીકળનારા ધાસની સમકદાર હરિયાળીની માફક એ જાગૃતિનાં દર્શન અમારા સમાજમાં કેરેકે થઈ રહ્યાં હતાં.

“બરાબર એ જ ધીમી છતાં નિર્બંધ મતિએ મારી પોતાની આંતર-મુક્તિની પ્રક્રિયા પણ એકધારી ચાલ્યા કરી; એમાંથી પસાર થતી દુ ધીમે ધીમે મારા પોતાના તેમ જ મારા દેશના જૂનકાળના એધારોનાં પડ ખંખેરતી, મારી જતને મુક્ત થતી અનુભવી રહી હતી.”

૬

દેશના જૂનકાળને એના સાચા સ્વરૂપે ઓળખવા માટેની પોતાની તમખાને, સર્વસત્તાવાદે રૂંધી મારેલ અંધારની કુનિયામાંથી પણ કેવી રીતે મારી મળી રહી તેનો સ્વેતસ્નાના આપણને ખ્યાલ આપે છે :

“સોવિયેતને બહારની કુનિયાથી લગભગ વિપ્રૂક પાડી દેવાયેલું હોવાથી સોવિયેતના ઇતિહાસ વિષે પરદેશમાં લખાયેલ પુસ્તકો મેળવવા ને વાંચવાનું કામ બહુ કુધ્કર હતું. આવાં જે કોઈ પુસ્તકો દેશમાં પ્રવેશ પામતાં એને ‘ખાસ ઉપયોગ માટેના ગુપ્ત સ્ત્રોત’ તરીકે સખત બંધતા હોવા ચૂકી દેવામાં આવતાં. આવાં પુસ્તકો મોટે ભાગે રાજ્યની લાઇ-બ્રેરીઓમાં જ રખાતાં. ઉપયોગ માટે પણ એવા જ લોકોના હાથમાં સોંપાતાં કે જેમને સંશોધનના કામ માટે ખાસ પરવાનગી અપાયેલી હોય.

“ખેર, આ રીતેય જે કંઈ વાચન કરવા મળી જતું તે અમારે માટે તો રહસ્યના ઘટસ્ફોટ સમુ હતું. વાસ્તવમાં એ પુસ્તકો નરી ઐતિહાસિક માહિતી ને વિમલેન સંગ્રહ સમાં જ હોતાં. પરંતુ એ કદીકતોને સંદર્ભ, સોવિયેતના અખખારાએ એમની ચૂક સન-સનાટી જારી રેલીમાં વખોડી કાઢેલા ‘વ્યક્તિપૂન’ના પથને સમજવામાં અમને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડતો.

“૧૯૪૪ની સાલમાં મને સોવિયેત સાહિત્યના ઇતિહાસ પર અમેરિકામાં છપાયેલાં એ પુસ્તકો વાંચવા મળી ગયાં. એમાંનું એક હતું ‘માઈ રેશનિબલ’ ને બીજું હતું એજ સ્તુવેનું લખેલું. લાઇબ્રેરીવાળાએ આ પુસ્તકો મને એમના વિશિષ્ટ સંગ્રહમાંથી કાઢી

આપેલાં કારણ મારે એ નિયમ ઉપર અહેવાલ તૈયાર કરી એક સેમિનાર સમક્ષ પેસ કરવાનો હતો. આ એ પુસ્તકોમાં આ સદીની વીર્યિના સાહિત્યિક પરિપાકનો જે ખ્યાલ આપવામાં આવેલો, તે વિશે સોવિયેતનો વિદ્યાર્થી સદંતર અચૂત હતો. એ પુસ્તકોમાં ત્રીસીના એ આગાને સોવિયેત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સૌથી ઐશ્વર્યવાન ને સમૃદ્ધ જાનો ગણવામાં આવ્યો હતો. અત્યંત પાર્શ્વે પ્રત્યેક સાહિત્યકૃતિમાં 'સમાજવાદી વારસવાર'ની છાપ ધોળાવાનું સર ક્યું તે પૂરે, એટલે કે ૧૯૩૪ પૂરે સોવિયેત સાહિત્યે અખાધિત વિશ્વાસ સાંખ્યો હોવાનું એ પુસ્તકો જણાવી રહ્યાં હતાં.

"તે વખતના સાહિત્યમાં શેકીનું ધૈર્ય, વિપવ વસ્ત્રની 'ખંડંગી' ને માવજતમાં અનેરી મૌલિકતા હતી, એક જ વસ્ત્રના વેગવેગનાં પાસાંઓનું નિરપેક્ષ અસંત અતીતિભર્યું હતું ને રચનાત્મકતાની સદ્ગતિ વેધક હતી. ઉમદા લેખકોનાં તો જૂમમાં જોવા મળતાં. કેટલાં બધાં નવાં નામ! — 'ધી સેરાપિમન અધસ', 'ધી સાકિથ વેરટ સ્કલ' ધિલ્-ચાક, ખાએલ, એમ્મા-તીન; અને આ દરમિયાન કદાચી ઇંગરહારી લઈ ખેડેલા 'કામદાર લેખકો' સામેના સંઘર્ષનો ખ્યાલ પણ એમોંધી મને મળ્યો. ગોર્કીની પણ તદ્દન નિરાશી જ છબી એમાં એમાં મને જોવા મળી: 'એમાં એજો કાલિની અમાનુષી કૂરતાઓ સામે ધુલંદ પહોં અવાજ ઉઠાવતા કલમ ચલાવેલી હતી. એ બધાં જ લખાણો રોન્સાર બોર્ડની કાતર કે સંપાદકની 'કલમના બોગ ખન્યા પિનાનાં સમને વાંચવા મળ્યાં. અખંડ વાંચતા વાંચતા મન પર ચક્રાવા લેતી ચિતા એકે જ રહેતી કે, રહેને આ બધું. મુસા-સાહિત્યનાં સુધિધણીની બેઠેલ, પાર્શ્વેના જનરલ સેક્રેટરીની નજરે ચડી ગયું.

"એ પુસ્તકોમાં હેવટના પૃષ્ઠો પર એ દિવસોમાં 'નેલો'માં વહેવાઈ ગયેલા ને ત્યાં જ ખતમ, કરી નાખવામાં આવેલ લેખકોની અછાપી નામાવધી મને હાથ લાગી ગઈ, ને એ તમામ લેખકો, એવા કે જેમણે હૃદય પાથરી દઈ, પોતાની કલમ વડે કાલિનાં,

લાય સેનાનાં ને નવજીવનની ઉપાનાં રૂતવન આપ્યાં હતાં... પોતાની કલમ ને પીંછી વડે પાર્શ્વેની સેવા જમાવી હતી!

"૧૯૫૭-૫૮માં અમાનાં વિશ્વસાહિત્ય સંવતરકથી હાલતા સંશોધકોના એક જૂથે — જેમાં આન્દ્રે સિન્નાબ્રુજી ને હું સાથે હતાં — ૧૯૨૦-૩૦ના આગાની સાહિત્યકૃતિઓની માદી તૈયારી કરવાનું મારે લીધું હતું. આ કામને માટે અમને એ કાળ દરમિયાનનાં સમાચારપત્રો ને સામયિકોના જૂના અંકો વાચવાની તક મળેલી. તેમાં ૧૯૨૨ લગીમાં 'ક્રકવે-સ્તિવા'ના ને ૧૯૩૪ સુધીના 'મવદા'ના પાછલા અંકો બેતા, મારી જાણકારી માટે તો તદ્દન નથી જ શોધખોળો મેં કરી.

"હાખશા તરીકે : ટ્રાટ્ટરોએ કળા અને સાહિત્ય ખાખતની પાર્શ્વેની નીતિ રજૂ કરતાં, એ દિવસોમાં, સંજ્ઞે કલાકારોને માટે યશી તેમ જ વસ્તુ વિચારની ખાખતમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરેલી.

"એ જ દિવસોનાં પરદેશમાં નિર્વાસિત તરીકે પોતાનો સમય વ્યવીત કરતા ગોર્કીએ 'એન ધી રશિયન પેન્-ટ્રી' (રશિયન ખેડૂતો વિશે) શીર્ષક હેઠળ લેખોની એક આખી હારમાળા પ્રસિદ્ધ કરીને, રશિયન કાલિ દરમિયાન આચરવામાં આવેલ લોહિયાળ કૂરતાની સખત ઝાટકણી કરેલી. પરંતુ સોવિયેતે પ્રગટ કરેલા ગોર્કીના સંપ્રહોની એક પણ આકૃતિમાં આ લેખો જોવા મળતા નથી!

"—એ જ વર્ષોમાં રશિયન કાલિના એકાદોજર રેવાદ્યુરાન વખતે પાર્શ્વેની સાથે આપનાર સોશિયલ રેવાદ્યુરાનરીઓના જૂથ સામે કામ ચલાવવામાં આવેલું, ને એમની પાર્શ્વેની ગેરકાયદેસર બનાવી દેવામાં આવેલી.

"—બીજી જાણુથી એ જ વર્ષો દરમિયાન દેશ આખામાં ફેર ફેર પ્રકાશન ચૂકો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં.

"—ને એન.ઈ.પી. (ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી) નામની નવી આર્થિક નીતિનો સ્વીકાર ને અમલ કર-

વામાં આગે હતો. વ્યક્તિને ખાનગી સાહસ માટે ઉત્તેજન ને પ્રોત્સાહન આપવાની એ નીતિ હતી.

—“૧૯૨૨ના વર્ષ દરમિયાન સાહિત્યિક ક્ષેત્રે પણ સર્જનમાં વૈવિધ્ય ને મૌલિકતાને ફાવ અતિ સમૃદ્ધ હતો. ‘સ્વયં’ ને પાતાળ વચ્ચે લટકતા એ વિસ્મૃત લોકમાંથી અને કેટલીય સાહિત્યકૃતિઓનાં અને એનાં કૃતાઓનાં નામ રોધી કાઢ્યાં હતાં, જેનાં પુસ્તકો દસકાઓ મઘાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાને કારણે દેશનાં પુસ્તકાલયોમાંથી સદંતર નીકળી ગયાં હતાં.”

“આમ સંશોધનના એ નિખંધ માટે અને ભેગાં મળીને અદ્યતન સામગ્રી ભેગી કરી હતી. પરંતુ અમારા પાર્ટીના તંત્રીઓ ને સેન્સરશોડના નિયંત્રણ-દારોએ મળીને એનાં ‘પર’ કાપકૂપ ને જાનખીનની કંઠી કાતર ચલાવી એ સામગ્રીને આંધી કરી નાખી હતી. અને તૈયાર કરેલ સાહિત્યકારોની નામાવલીમાંથીય અડધોઅડધ નામ ઉડાવી દેવામાં, ગોળીના લેખ સંચયમાંથી બાકાત રહી ગયેલી ને અમને તુરં જ જડી આવેલી ‘રશિયન પેન્ડ્રી’ પરની લેખમાળાને પણ આ જ રીતે કાંકરો નીકળી ગયો. કારણ એટલું જ કે, દેવની મૂર્તિને બહુ ચીતરે એની કોઈ હકીકતને પ્રગટ કરવાની અનુમતિ આપી શકાય નહિ.”

“જીજી” એ એમું કે ૧૯૨૨ની સાલ દરમિયાન પ્રમુખ, સામયિકો કે દૈનિક સમાચાર પત્રોને પાને કથા, સ્તાલિનનો નામોદલેખ, જેવા મળતો ન હતો તો બીજા બાજુથી ૧૯૩૪ પછીના મળામાં એથી તદ્દન જલદી જ પરિસ્થિતિ એવા મળ્યા. સ્તાલિનના નામ વિનાનું ‘પ્રવદાનું’ એક પાનું કથાંચ શોધ્યું જડે એમ ન હતું!

“૧૯૨૪ની સાલમાં સોવિયેત લેખકોની પહેલ-વહેલી કોંગ્રેસ મળી. એ કોંગ્રેસે ‘સમાજવાદી વાસ્તવવાદ’ના અમૂલ્ય ખ્યાલને પાર્ટી નીતિ તરીકે સાહિત્ય-સર્જકોને માથે એક માત્ર દિશાસૂચક કુવતારક તરીકે લેખી એલાયો. રાંતીના વૈવિધ્ય ને વિવિધરસુની વિપુલતા પર મર્યાદાના ચાપાડ જડી દીધા. આનો

અર્થ વાસ્તવમાં એ ‘અગે’ કે સાહિત્યની શક્તિને પણ પાર્ટીની દસી બનાવી એની સેવામાં મોતરી દેવામાં આવી, ને પાર્ટીના જનરલ સેક્રેટરીએ ધણાં લાંબા કાળથી સેવેલી મુરદ આ રીતે ગર આણવા માટેનું ચક્ર ગોઠવાઈ ગયું.

“પાર્ટીની સત્તરમી કોંગ્રેસ એ ‘વિજેતાઓની કોંગ્રેસ’ કહેવાઈ છે. ‘કોંગ્રેસ ઓફ વિઝટસ’નું નામાલિધાન પામેલી એ કોંગ્રેસ પણ એ જ વખતે મળેલી, જેના સભામંચ પરથી અપાયેલ એકેએક ભાષણમાં સ્તાલિનની ભારોભાર સ્તુતિ કરવામાં આવેલી. એ વખતે એકંદર દેશનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિસૂચક આશાનો સંચાર જણાતો હતો. આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તેમ જ લોકશાહી ને શાંતિની સ્થાપનાની દિશામાં દેશ ગતિ કરશે, એવી આશા સૌને હૈયે જાગી હતી.

“જનરાળ એવે જ દાણે મિગેખરની ૧ લીએ કિરોવનું ખૂન થયું ને દેશમાં લોકશાહી તંત્રની સ્થાપના કરવાને બદલે, સ્વસ્થ શાંતિના ગ્રામણેશ મંડિવાને બદલે, સત્તરજિત ત્રાસનું સાધાન્ય ફેલાવી દેવામાં આવ્યું. ધરપકડો, બાસ્તરફીઓ, કાવતરા કેસો ને મૃત્યુ દંડ કાશવાસની ચક્કીમાં દેશ આખો પિસારી રહ્યો. અબાનુર્ની દમનની આ ચક્કીએ ‘કોંગ્રેસ ઓફ વિઝટસ’માં પ્રતિનિધિ જતીને આવેલા મોટા ભાગના પાર્ટીસબ્યોનો—શુષ્કારિન સહિત—લોગ લીધો.

“સાહિત્યકારોની કોંગ્રેસમાં પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલાઓમાંનાય મોટા ભાગના લેખકોનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું.”

“પોતાના આજ્ઞાગીના સાથીદારો ને ક્રાંતિની આકરી કસોટીઓમાં પાર જીતરી ચુકેલા ગિરાદસે સિંતમની” એ અનવરત ચાલતી આંધળી ચક્કીમાં પિસારીને ‘બોસ’ પામી રહ્યા હતા, એ જોવા છતાં, મારો પિતાએ એમને જગ્યાથી લેવા પોતાની આંખોની સરખી ઉંચી કરી ન હતી! એટલું જ નહિ, પાર્ટીમાં

સ્વતંત્ર વિચાર-પ્રતિભા ને ક્ષમતા ધરાવનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જરૂરથી ઉખાડી નાખવાનો જ નણે એમજે સંકલ્પ કરી લીધો હતો. કેવળ પાર્ટીમાં જ નહિ, લશ્કરમાં ને કળા તેમ જ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ કોઈ લોક-ચિંતને આકર્ષે એવી પ્રતિભા ને સામર્થ્યવાન વ્યક્તિ પોતાની સામે ખાડી ચલા પામે નહિ, એ ખ્યાતની એમણે પૂરી કાળજી લીધી હતી.

“તે પછી છેક ૧૯૫૬ની સાલમાં, પહેલવહેલી વાર કુચેવે જ કિરોવના ખૂનમાં રત્નાલિનના સીધો હાથ હોવાની વાતનું સચત કથું” ને પાર્ટીના ઇતિહાસમાં પહેલવહેલી વાર રત્નાલિનનાં હીન કૃત્યોની નિંદા કરવાની હાથ પણ એણે જ બીડી હતી. પછી અલખત, એ વાત છેડતાં એ છેડી તો એકો પણ પછી સત્તા સાપેના એ રાક્ષસમાં ફરીથી હાથ નાખવાની એની હાથ આવી નહિ. કિરોવના ખૂનની આસપાસ જે બેઠી રહસ્થમય સંજોગો ને ઘટનાઓનું આપરણ વીંટળાયેલું હતું, તેની પૂરી જાંચતપાસનું વચન આપી ચૂક્યા છતાં કુચેવે એના સખત સત્તાકાળ દરમિયાન ફરીથી એના વિષે દરેક સરખો ઉચ્ચાર્યો ન હતો. એટલું જ નહિ, ક્યાંય પોતાના એ વચન ખાખત લેખિત આધાર સરખો એણે રહેવા દીધો ન હતો!”

આમ પાણી વધોવીને માખણ કાઢી આપવાના એણે ખેલાતા જ રહ્યા, ને ખૂનએ તો ‘પાસો પડ્યો તે દાવ, ને રાજ બોલ્યો તે ન્યાય’ માની નીચી ખૂંટીએ સર્વસત્તાવાદની ધૂંસરી વહેવાનું ચાલુ જ રાખ્યું.

*

૧૯૫૭ના સપ્ટેમ્બરમાં સ્વેત્સ્લાનએ પોતાના નામની પાછળ ‘રત્નાલિન’ લખાવવાનું બંધ કર્યું, ને બાની અઠક ‘અલીફબેટો’ ધારણ કરી, સોવિયેતના કાઠા મુજબ પુખ્ત વયે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના જીવ મા બાની અઠક પોતાની કુખા મુજબ ધારણ કરી શકે છે. સ્વેત્સ્લાન કહે છે કે, “મારા પિતાના નામ સમયે ટોળાંડના ધારદાર ઘાતક હચિયાર જેવો જે અત્યુપસુહ જઈએ મથો હતો તે મારા કાનને, દેશને સતત વીંધવાનું-ઉંધવાનું કામ કરતો હતો, મોટે ધે

અઠક બઢી નાખી.” પાર્ટીમાં ઘણાવને આથી આશ્ચર્ય થયેલું. કોઈએ એને કપકોચ આપ્યો હતો, પણ એ કહે છે કે એ અઠક બઢ્યા પછી મારા મનને કંઈક સાંતિ મળી છે.

પોતાની આંખો ઉધાડનારા એક ખીમ પુસ્તકનો દવાલો આપતાં સ્વેત્સ્લાન ૧૯૪૯ની સાલમાં ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ અંગ્રેજ લેખક ઈસાક ડ્યુથરને પુસ્તક—‘રત્નાલિન: એ પેલિટિકલ બાયોગ્રાફી’ની પાત કરે છે. છેક ‘૬૬ની સાલમાં પોતાને હાથ આવેલા એ પુસ્તક વિષે લખતાં એ કહે છે કે,

“તમને કદાચ વિચિત્ર લાગશે, પણ એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી જ જીવનમાં પહેલી વાર કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની અંદર સત્તા કાળે ચાલેલા લાંબા સંઘર્ષના સળંગ ઇતિહાસની અખી હું મેળવી શકી હતી. એ સંઘર્ષો દરમિયાન જ હળવે હળવે રશિયાની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ પોતાને જ હાથે, પોતાના સંગઠનને તેમ જ પોતાના આદર્શોને વિકૃતિની પ્રગટાણાએ પહોંચાડવાનું કામ કેવી રીતે સિદ્ધ કર્યું હતું, તેનું મને દર્શન થયું.”

પોતાને આ પુસ્તકમાંથી મળેલ નવતર માહિતી-ઓ એકે એકે મણુવતાં સ્વેત્સ્લાન કહે છે કે,

“—લેનિનની નિદ્રાગીનાં છેલ્લાં વરસો દરમિયાન મારા પિતા ને લેનિન વચ્ચે પ્રવર્તતા ઉગ્ર મતજોદો વિષે મને જાણવા મળ્યું. બાકી સોવિયેતના અચાર તરે તો અમારી સામે આ બને નેતાઓને આદર્શ કૈત્રીના સંબંધે જોડાયેલા સાથીઓ તરીકે જ જુઠું કર્યાં હતા.

“—પોતાના આખરી વસિયતનામામાં, લેનિને મારા પિતાને પાર્ટીના જનરલ સેક્રેટરીપદેથી દૂર કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી તે હું જાણતી હતી. પરંતુ આ પરિસ્થિતિ માટે રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ વિષે બંને નેતાઓ વચ્ચે, લાંબા કાળથી ચાલ્યા આવતા જે મતજોદો કારણરૂપ હતા, તેની માહિતી મને આ પુસ્તકમાંથી મળી.

“—મારા પિતા સમૂહ-ખેતી અંગેના પોતાના વિચારોના સધિા હમેશાં લેનિનનાં ‘કો-ઓપરેટિવ

‘લાન’ જેડે બેસાડી આપતા હતા, પરંતુ વાસ્તવમાં એની સાથે એનો કરો ન મેળ ન હતો, એ વસ્તુ મને આમાંથી નજીવા મળી.

“—હળવે હળવે સત્તાના બધા દોર પોતાના હાથમાં કેન્દ્રિત કરીને ઠેવી રીતે પોતાના પૂર્વેના સાથી-ગિરાદારોનો—પોતાના ભાવિ દરીયાઈ માનીને શિદા-કાઢી નાખવામાં આવ્યો; એ માટે ઠેવી છિદ્રાવેથી કાઢદિષ્ટિ ને ‘હીનતા’ આચરવામાં આવેલી એનો મને ખ્યાલ મળ્યો.”

“—તે છેલ્લે આ બધું કરવા જતાં સમય પાટી ઠેવી રીતે અધનિપતન ને વિનાશની ગતિમાં ભેતરી પડી ને ઠેવી રીતે એક આપબુદ જાણિમના હાથનું રમકડું બની જઈ મળને પીઆરા આંધળા તંત્રની ગરજ સારી રહી, તે મને જોવા મળ્યું. આ બધામાં, લેનિનનાં મનમાં છેલ્લે છેલ્લે જાગી ચૂકેલા સંકેપોનો પડો જોવા મળતો હતો.

“આ ઉપરાંત મને પહેલ વહેલી તાર પાટીમાં ને કાંતિમાં ટ્રોટ્સ્કીએ બાજવેલા ભાગ વિષેની કંઈક સમજ મળી, મારા પિતાના મનમાં જાગેલા મહદિ-રેપ્ત મૂળ પણ ક્યાં હતું તે હું જોઈ શકી. ટ્રોટ્સ્કી ને એમનાં અનુયાયીઓ સામે સત્તાને માટે વર્ષો સુધી મારા પિતાએ સંઘર્ષ કરેલા પાછળથી એ જ રાજકીય દૈવ ઉમ્મ જાતિદૈવ (મહદી દૈવ)માં પરિણમેલો. આ વસ્તુની સાળિતી જોઈતી હોય, તો માત્ર મારા પિતાએ પોતાના માર્ગના કાંદા ગણીને પાટીનાં જે સંચોતો નાશ કર્યો છે, એમની નામાવલી પર એક નજર નાખી જવી બસ થશે. માણસને પાગલ બનાવી મૂકે એવું બપોર ને હીન એ કૃત્ય હતું.”

એ પછી સ્વેતલાના પોતે વચિલ એક વધુ પુસ્તકની વાત કરે છે. મુગોસ્લાવિયાના કમ્યુનિસ્ટ નેતા મિસોવાન જિલ્લાસે (જેને, મુગોસ્લાવિયામાં ટીટોએ લગભગ જન્મોરાત્રી કેદ, આપી દીધી છે, એણે) લખેલ ‘કોન્વરસેશન્સ વિથ સ્ટાલિન’ નામનું પુસ્તક, વાંચવામાં આવ્યું—આ પુસ્તકની એરે-

વિધા માટે પ્રગટ થયેલ આવૃત્તિ - ટેઈક પોતાની સાથે મેન્ડેકો લર્ષ આન્થુ હતું. તે પુસ્તક પણ ઈસાક ડ્યુશરના પુસ્તકની જેમ જ સોવિયેતના કોઈ પુસ્તાકલયમાંથી નહિ, પણ એક હાથથી બીજે હાથ ફરતા રહેનારા ‘અનામ ધન’ પુસ્તક તરીકે મિત્રો પાસેથી જ એને વાંચવા મળેલું. સ્વેતલાના કહે છે કે,

“એ પુસ્તકમાં જિલ્લાસે મારા પિતાના સ્વભાવ ને અવહારવર્તનની જે આગેદુર જામી આંધી હતી તે જોઈને હું છક ઘઈ ઘઈ હતી. જિલ્લાસે વાર્તાલાપના વસ્તુ ને વિષયોની અધિકૃતતા દ્વારા સ્ટાલિનની રાજકીય ધૃષ્ટતા ને સાથી સમાજવાદી દેશો પ્રત્યેની નરાતાર ઉપેક્ષાને એટલે સયોદ ખ્યાલ આપી દીધી હતો કે જે આજ લગી મને બીજે ક્યાંય જોવા મળ્યો ન હતો.

“મુગોસ્લાવિયાનો ટીટો હોય કે બલ્ગેરિયાનો દિમિત્રોવ હોય, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ કોઈ નેતાનું કાનું પોતાના કરતાં ઊંચું ન જતું જોઈએ. ડુનિયાની કમ્યુનિસ્ટ નેતાગીરી બીજા કોઈના હાથમાં સરકી જાય એ સ્ટાલિન શી રીતે ચલાવી લઈ શકે? આ ‘અનન્ય નેતાગીરી’ની સિદ્ધિ માટે ‘ગિરાદારી’ ને ‘આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ’નો ભોગ ધરાવવો પડે, તો તેમ એને મંજૂર હતું. આ જાગતમાં તો એણે પુરાણ સશિયન સામ્રાજ્યવાદની જ પ્રકૃતિ ને કૃષ અપનાવી લીધાં હતાં. ‘સમાજવાદી ગિરાદારી’ના પ્રત્યેક દેશને માથે, એના પ્રત્યેક નેતાને માથે, આખમાં તેમ આંછને એટલી સોવિયેતની છૂપી પોલીસની રાત-દિવસની ચોક્કી તો ખરી જ.....!”

એવા જ એક નવા પુસ્તકની વાત.

“૧૯૫૬ની સાલ પછી, એટલે હુએવના સમયમાં ઓક્ટોબર ક્રાંતિનું વર્ણન આપતું જોન રીડનું પુસ્તક ‘દેન ડેક ષેટ યુક ધ વર્લ્ડ’ (‘ડુનિયાને હયમચાલી નાખનારા દસ દિવસ’) મેરકોમાં ફરીથી પ્રગટ કરવામાં આવેલું. વીડીનાં વર્ષો દર-ગિયાન, એનો સશિયન અનુવાદ પ્રગટ થયેલો ખરો,

કારાવાસ ને નિર્વાસનનો અંત આપ્યો ને એ બધા પોતપોતાને પિર પાછાં આવ્યાં હતાં.

“આ બધો વખત દરમિયાન એમણે જીવન પ્રત્યેની પોતાની નિષ્ઠા ને માનવજીવન માટે જીજ્ઞાસાવિની આશા કદી ગુમાવ્યાં ન હતાં. માનવીના હૃદયનો પ્રેમ ને સહભાવનો ગરો સુકાર્થ ગયાની ફરિયાદ એમને કદી કરવી પડી ન હતી. કોઈનાય પ્રત્યે એમણે પોતાના દિલને કરડાં થવા દીધાં ન હતાં, કે ન તો કદી એમણે કોઈનાય પ્રત્યે હૃદયમાં રોપ સંપૂર્ણો દતો...એ લોકોને જોતી ત્યારે મને સમજાતું કે, બાલક જીવનના આધાતો કે વાતનાઓ માણસના આત્માને કચડી કે ચૂર કરી શકતાં નથી, આત્માને કચડનાર તો અંદરના જ કોઈ કીડાનું કામ હોય છે, જે માણસ જનમથી પોતાની સાથે લઈને આવેલો હોય છે. આ ઉમદા સ્વભાવનાં નિર્વાસિત, અકિંચન માનવીઓએ પોતાના હૃદયની સંપત વડે કઠાકિસ્તાનના એ ગરીબ ગામડિયાં લોકની પોતાનાથી ખનતી સેવા કરી. એમનો પ્રેમ જીતી લીધો હતો, ને એ પ્રેમની ઉમ્મા વડે પોતાનાં જીવનને પ્રકુલિત ને તાજાં સમજાવેલાં કીમિયો અજમાવ્યો હતો.”

જાર નિકોલસ પહેલાના જમાનામાં, એટલે કે ૧૮૨૫નાં ગાળામાં, આ જ રીતે શુદ્ધિશીલ વર્ગનાં સુવાસિત યુષ્મા સર્માં માનવીઓને સાષ્ટાંગીસ્થિમાં લાંબા નિર્વાસને પહેલી દેવામાં આવતાં, એ વખતે એમનો ગુનો, પણ એક જ હતો, ને એ કે તેઓ દેશમાં જે કંઈ શુભ ને સત્યનું દર્શન થતું તેને પ્રગટ કરવાની, અને જીવનમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની એવના ધરાવતા હતા ને એને માટે મથતા હતા. આવા :યુનાસર : સાષ્ટાંગીસ્થિમાં લાંબા નિર્વાસને પહેલાયેલા ‘ડિસેમ્પરિટો’ સાથે એમની પત્નીઓ પણ સ્વેચ્છાએ વનવાસ સ્વીકારી લઈ, નિર્વાસનની કષ્ટાણુ નિંદ્રાને સામી, જઈને વધારી, લેતી... આ બધું યાદ આવી જતાં સ્વેતલાનાનું હૈયું ભરખી આવતું ને એનું મન સવાલ કરી, બેઠું :

“હી, આ તે વિધિની શી વિચિત્રતા! આજે આ વીસમી સદીમાં... ને તે પોતાને ‘કોલિકારી’ ‘સોવિયેત રશિયા’ તરીકે ઓળખાવતા આ દેશમાં પણ એ જ મધ્યયુગી સિતમ પાછો ચલણી બને છે, ને તે ‘આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલદર, વર્ગના નેતાને જ હાથે!’”

ને એને થતું:

“આનું કારણ કદાચ એ તો નહિ હોય કે આ રશિયા એક એવી શાપિત ભૂમિ છે કે જ્યાંની ફરતી પર, પ્રગતિની દિશામાં મંડાતું પ્રત્યેક પગલું, અનિવાર્ય રીતે એના આદર્શ ને આકાંક્ષાઓથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જવા જ સરખયું હોય!” પણ પાછી પોતે જ, મનની નિર્બળતાને કારણે દેશના ઉત્તમવળ લાવિની કલ્પનાને રાહુની માફક મસી લેનારી પોતાના મનની બૂંડી આશકાને ઝટકી નાખતી બોલી બેઠે છે :

“ના ના, એવું નથી જ. નિર્વાસન ને કારાવાસનાં કુસ્સહ કષ્ટોને હસતે સુખડે સીકનારાં એ નિર્વાસિત માનવીઓએ તો કદી એવું વિચાર્યું ન હતું. એ લોકોને તો રશિયન પ્રગતના આંતરિક સત્ત્વ પર, અને એમના જીવનમાં જેમ પૂરનારી શક્તિના અદભ્ય સ્રોત પર અનન્ય વિશ્વાસ હતો. એમને હેયે તો પૂરી શકા હતી કે કોઈ ને કોઈ દિવસ પ્રગતી એ સક્રિય પ્રગતી બેઠશે, રાહુની ગરબ પર લદાયેલ ગુલામીની ધૂસરોને કપાંમ ફાળવી દેશે.”

આવાં જ ઝિદારિલ માનવીઓના હેતુની હરે સ્વેતલાનાનું કરમાયેલું હૈયું પાછું તાણું, ચર્ધ જતું. એક વાતનું એને આધાસન હતું કે એમની આંખે કૂ કોઈ ‘સરમુખત્યાર’ની દીકરી ન હતી, પણ એમના જ જેવી-એક સામાન્ય સહૃદયી નારી હતી; જે એમના પ્રેમ આદરને માટે બધી રીતે એટલી જ હકદાર હતી.

સ્વેતલાના મરીનાના પતિનીય આપણને પિછાન કરાવે છે.

“મરીનાનો પતિ એક પત્રકાર છે. એ પોતે પણ ઘણાં વર્ષોની એક કાપી આવ્યો છે. દેશ આખામાં ફેરે ફેરે, કસ-કારખાનાં અને મોટાં મોટાં બાંધકામ ચાલતાં હોય એવાં સ્થળોની મુલાકાતો લેતો એ ફરેતો રહ્યો છે. ન્યાં જયો ત્યાં એણે ઉધાડી આંખે, આંચકા અવ્યવસ્થા; અરુણ ગોટાળા, નોકરચાહી, ટુમાળી, બદલાવતે ને એવાં મનનાં માલુસોને હાથે યથેચ્છાં ફૂડાં કામ જોયાં છે. લોકોની બદલેમતી પ્રત્યે સદા અસાધારણ કુમારભણું” હેયું પાથરી રહેલા આ માનવીએ હમેશાં એ કમલાગી લોકોને કોઈ ને કોઈ રીતે મદદરૂપ થવાના રસ્તા શોધી કાઢ્યાં છે. એમની ચરણોએ ને વિનંતીઓ લઈ લઈને, એમના વતી એણે સરકારી ‘ઓફિસોના ઉંચા ધર્યા છે. આમારા દેશમાં આ કામ એટલે એક એવું કપરું કસોડીનું કામ કે સોવિયેતની નોકર-ચાહીને નજીકનું તો જાણે જ કોઈ હાથમાં લેવાની હિંમત કરે.

“એક વખત પોતાની પત્રકાર તરીકેની એક મામા ઉત્તરના અંતિમ છેડાના પ્રદેશમાં એ મને સાથે લઈ ગયો હતો. એ મને બતાવવા માગતો હતો કે જો, હવે દેશમાં કેટલાં પરિવર્તન થઈ રહ્યાં છે.

“૧૯૫૩ની સાલ પછી ચેનિસી નદીને કાંઠે આક્રિંક સફાઈની પેઢી ખેર, નોરિસ્ક નામનું એક નું નગર સ્થાપિત થયું છે. પંડની, સાલ સુધી આ સ્થળે આવેલી કોલસાની ખાણોનું કામ કેદીઓ માથેત ચલાવવામાં આવતું ને તે માટે અહીં એક જનરલનું ધમ છાવણી બંધી કરેલી હતી. પંડની સાલ પછી—રતાલિનના મૃત્યુ બાદ—આ કેદી છાવણી બંધ કરી દેવામાં આવી, તે વખતે કેદી-ઓમાંના ઘણા લોકો સ્વેચ્છાએ હવે મુક્ત માનવીઓ તરીકે એમને માટે એ સ્થળે સ્વી પડેલા ત્યાર પછીનો નોરિસ્કનો વિકાસ બહુ ઝડપી થયો હતો. રશિયાની છેક ઉત્તરે આવેલ આ પ્રદેશમાં પ્રચાલનું પૌરણ બીજા બધાની સરખામણીમાં લગભગ બમણું હતું. આગે તો હવે નોરિસ્ક એક અગ્રતન શહેર બની

થયું છે. દુકાનો, સિનેમા-થિયેટર, હોટલો ને જાહેર સ્નાનાગારો ઊભાં થઈ ગયાં છે. નૂના વખતમાં ન્યાં કેદીઓ માટેની બેરેકો હતી ત્યાં કસળો, સિનેમાગૃહ ને નાટ્યગૃહો ઊભાં થઈ ગયાં છે. ને તેમ છતાં ત્યાંના નિવાસીઓએ એ સ્થળનું પુરાણું નામ ‘કાયેર-કાન’ જ રાખ્યું છે, જેનો અર્થ ત્યાંની સ્થાનિક બોલીમાં ‘કાળું મોત’ થાય. અલગત, મારા પિતાના મૃત્યુ બાદ જ આ પ્રદેશને પોતાનું સ્વાભાવિક છવન પાછું મળ્યું હતું.

“નોરિસ્ક જોવાને હું ખાસ ઉત્સુક તો એટલા માટે હતી, કે ૧૯૨૨ની સાલમાં ઉર્બાન્તસેવે આ પ્રદેશની બૂસ્તર સંશોધનવાત્રા કરી તે વખતે મારા મામા પોંચ પણ એમની સાથે અહીં આવેલા ને જાહોના બૂતજમાં સંગ્રહાઈ રહેલી કોલસા ને લોખંડી અશ્વત્થ મંપતિની પહેલવહેલી જાણ કાઢી દેશને સરણે ધરેલી. તે વખતે કદાચ મારા મામાને કલ્પના પણ નહિ હોય કે એક દિવસ એમની આ સંશોધિત બૂમિ પર ‘કાળા મોત’ની છાવણીઓ ઠોકારી તે દેશની બનતાનું આ રીતે રક્ત નિયોવારો.”

આ પછી સ્વેતલાના પોતાની ઉંમરના લોકો સાથેની મૈત્રીની વાત કરતાં કહે છે:

“મારી પેઢીના એ નવા મિત્રો તો, મારી પોતાની આંખ બિહારી તે પહેલાં કેટલાય વખતથી પોતાની આસપાસની દુનિયાને સત્કારીયક દૃષ્ટિથી જોખખતા અને એના મુણદોષ વિષે મત બાંધતા થઈ ગયા હતા. એમાં સાદિયન્કલા દેશના વિવેચકો હતા, કવિઓ ને ગણિતવિજ્ઞાનીઓ પણ હતા. આમાં આન્દ્રેઈ સિન્ચાવ્સ્કી જેવા રશિયન કલાના તલરૂપશી વિવેચક ને સૌંદર્યપ્રારબુ બ્રિજિત હતા. એમની સાથેનો સંપર્ક મને ઘણો જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. આ આન્દ્રેઈને કદી કોઈ વસ્તુનો પ્રચાર કરવાની આદત જ ન હતી. દલીલો કરીને સામા માણસને ગમે વાત ઉતારવાનો પ્રયાસ પણ તેઓ કદી કરતા નહિ. પરંતુ, એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ને ધારતે જ એવું હતું કે એમની સાથે પરિચયમાં આવનાર પોતાની

મેંને ગંભીરતા પૂર્વક વસ્તુને વિચાર કરવા પ્રેરાતા. પછી તો સત્ય માટેની જોગ એ 'એમની' પોતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા બની રહેતી.

જુને વસ્તુઓને હજી નવેનવી જોવા-જોવાખવા લાગી હતી, તેનો આવિષ્કાર આ યુવાનોના વતુજી ધર્મોનાં નિરીક્ષણ ને અનુભવો દ્વારા કથારનો 'કરી લીધો હતો. એટલે જ તેઓ મને કહેતાં કે તમે માત્ર પાર્ટીએ પોતાની જાતે પંડનાં જોણી કાઢેલાં ચાંદાં જુઓ, એણે સ્વહસ્તે પોતાનાં જ કુષ્કર્મોનું જે નિર્ધારું પોટલું છાંયું છે, એના પર એક નજર ફેરવી જુઓ-તો તમને પોતાને એના જલન્ય સ્વરૂપનો અંધારા આવી ગયા વિના નહિ રહે. જરા વિચારો સો કરો, છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષ થયાં દોસ્તેભેદ્યતાના ઈશી પટેરડાના વળગાડવાળા પાત્રની' માફક આ નર-પશુઓએ એકબીજાને હાથ બનાવતાં જે વિભાષિકા સંરજી એના જોટો દુનિયામાં કયાંય જડે એમ છે? એનિમ સિવાય એક નેતા એવો નહિ હોય જે એમના આલેખોનો જોગ બની જહાજબની ટિકિટ કઠાવતાં બચી ગયો હોય. આ બધું એક જ વસ્તુ પુરવાર કરે છે. ને તે એ કે, છેલ્લાં ચાલીસ વરસ થયાં આ દેશે પર' કુટોનું જ રાજ રજું છે. પોતાના જ વિનાશનો આવો ખેલ કદી કોઈ પાર્ટીએ બહિં જોયો હોય."

સ્વેતવાના પોતાની પેઢીનાં કલા-સાહિત્યભિમુખ યુવાવર્ગની રુચિ-અભિરુચિઓ કંઈક ખ્યાલ આપતાં કહે છે કે, "નવી પેઢીના જુવાનિયાંઓ પર દોસ્તો-વેરોનાં લખાણોએ જૂરડી છાંટ્યા જેવી અસર ઉપજાવી હતી. પ્રાંજલ ધર્મભાવનાથી સિત્ત એવી એની વિનમ્રતા ને સમાજવાદ વિશેથી આકેશીને બંધત ફરતા ભીમિલ ઉદ્ગારો જાણે એકાએક જુવાનિયાંના દિલ પર ચોટ જમાવી રહ્યા હતા. ને સોવિચેત ક્રાંતિનાં આ પચાસ વર્ષોએ તો જાણે સમાજવાદ વિશેના ઉચ્ચકોશો માટેની ભાષ તૈયાર કરવાનું જ કામ રજું હતું. આ દેશની ધંરંતી એના પટ પર રોણેલા માનવ-રક્તથી એવી તો તરંગો ધર્મ મેલી છે કે, એ પંદાદશના માનવી જીવનમાં સમર્પણ

સ્થાપનાનું જળ તરીકે ઈશુનો શુભસંદેશ અપૂર્વ એવી શક્તિનો રજુકો જગ્યાડો જુવાન દેખાને સાદ પાડી રહ્યો છે. નવી પેઢીનાં છોકરા-છોકરીઓનાં પગલાં હવે દેવળ લાણી વળતાં દેખાય છે એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે કમ્યુનિસ્ટ સત્તા હેઠળ અંગખામણ ધર્મ પડેલા એ માણે પદ્યંચાર કરીને આ રીતેય તેઓ કમ્યુનિસ્ટ કમકાંડ પ્રત્યેની પોતાની અનોરિયા જ ધોષિત કરવા માગતાં હોય!"

૮

સ્વેતવાના વળી પાછી આપણને પોતાના અંતરની શુદ્ધતાં ડોકિયું કરાવે છે :

"૧૯૬૨ના મે મહિનામાં 'એથેડાક્સ મથ'માં જઈ મે' બ્રહ્મભંજનની દીક્ષા લીધી. મારો સમગ્ર જીવનને માટે આ એક પરમ મળાર ને સાંકેતિક અંધાર હતો. આ દીક્ષા લેતી વખતે મારે મન પ્રિયતી-ધર્મના લાલાચારો કે કમકાંડી વિધિ-નિયંધાનું મહત્ત્વ નહોતું. પરંતુ એણે બોધેલ સાચિત જીવન અને સ્નાતન શુભની શ્રદ્ધાનું જ મહત્ત્વ વિશેષ હતું. દીક્ષાની સંસ્કાર વિધિનું મહત્ત્વ તો કેવળ અંશુભ ને અસત્યના એ બોધેલ અસ્વીકારમાં જ હતું : 'ધાંડિ મોટ મોટ કિલ' — 'તું કોઈનો ધાત નહિ કરે' — ના આદેશમાં હું માનતી હતી. કેવળ દિક્ષા ને રક્તપાત વિના સત્યના સાક્ષાત્કારમાં જ મને વિશ્વાસ હતો. હું માનતી હતી કે આ વિશ્વનું સંચાલન કરનાર હુપધી ભરેલો, મિથ્યાભિમાની મનુષ્ય નહિ, પણ એક પરમ ચૈતન્ય જ છે. હું માનતી હતી કે આ દુનિયાનાં પ્રચલિત ભૌતિક મૂલ્યો કરતાં, સત્યનો આત્મા અનેકગણો બલિષ્ઠ છે. ને નમારે આવાં તત્ત્વોની શ્રદ્ધાએ મારા હૃદયમાં આપી જઈ મારા પર કુળજી જમાવ્યો, ત્યારે જાણપણથી મને રડાવવામાં આવેલ માકસવાદ-લેનિનવાદનાં ચીદરડાં જોડી જતાં ચાર ન લાગી. તે પછી મારા અંતરમાં એક એવી શ્રદ્ધાનું જંગ જાગ્યું કે જેના વડે હું માનવા લાગી કે, હાંથેને આજે કૂર ને પાપી મનુષ્ય સત્તાની બંને આ

પૃથ્વી પર શાસન કરતો દેખતો હોય, પરંતુ, વહેલાં કે મોડાં, સસયો વિવેચ નિશ્ચિત છે. આખરે તો મનુષ્યે 'એવું' એના ભૂતકાળના દર્પનું સિંહાસન પણ ધૂળએયું થવા જ સરળયેલું છે.

“આ વસ્તુ સમન્વયા પછી મને મારા પિતાનું અમર જીવન શાણપણ ને શુભના ઇનકાર સમું દેખાવા લાગ્યું. પોતાની મહત્વાકાંક્ષાની ઓથ લઈ, અશુભની યશસ્વિનિ સ્વીકારી લેનારું જણાયું. ધીરે ધીરે, કેવી રીતે અશુભના કોણે એમના આત્માને કોરી ખાધો હતો, ને એમની નિકટ જીએલાંઓનો કુંધાં નાશ કરી નાખ્યો હતો, તે મેં જોયું. દિન પર દિન કેવી રીતે તેઓ વ્યસનની અધારી ગર્તામાં ડૂબતા જતા હતા, ક્રોધ અને અહંકારના કળણપાં ખૂંપતા જતા હતા, તે દુઃખ જોઈ શકતી હતી. આખરે એ અધારી ગર્તામાં જ મૂંઝાણાઈને તેઓ નાશ પામ્યા હતા.”

“મારા પિતાના આત્માની આ અધોભૂતિનું આલેખન કરવાનો કંઈક પ્રયાસ મેં મારા ‘એક મિત્ર પર લખેલા વીસ પત્રો’માં કર્યો છે. મારી દિક્ષા માદ આ પત્રો લખાયેલા હોવાથી એના પર મારી એ નૂતન ધર્મભાવતાની પુષ્કળ અસર છે. ભેખન મારેતો મારો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ મારે મન કંઈક અંશે ‘એકરાર’ સમે પ્રસંગ બની રહ્યો હતો. પરિણામે, એ રીતે દોહરાવવામાં આવેલ ભૂતકાળની આ સ્મૃતિએ મારી અંતરશુદ્ધિનું કામ કર્યું છે.

“દુઃખ એ ‘વીસ પત્રો’નું લખાણ તમાર કરી રહી હતી, તે દરમિયાન મને દિક્ષા આપનાર પુરોહિત-પાદરીનાં આ વચનો સતત મારા કાનમાં યંજતાં રહેલાં : ‘મારા પિતાનો ન્યાય તોળવાનું કામ તારું નથી. એનો મુકદ્દે તો ઉપરવાળાએ કરારનો આપી દીધેલો છે : એના જીવનકાળ દરમિયાન એણે પોતાની જાતને ખૂબખૂબ હાલિ ચલાવી હતી. પરંતુ આજે એની એ કીર્તિનાં દોટકાં બેયનેમાં ધઈ બેઠેલ છે. એમાંનું કશું જ રહ્યું નથી. કંઈક ભધું જ સરખું કરી દેતો હોય છે. બધી બૂલચૂક એ સુધારી લેતો હોય છે. પણ એ કામ તું નહિ કરી શકે, કારણકે તું એની

દીકરી છે.’

“ને મેં મારા પિતાનો ન્યાય તોળવાં ને બેસી પાયા એની કાગજ લેતાં, એટલું જ દેખાડવાની કોશિશ કરી કે, કેવી રીતે મારા પિતાએ જે વસ્તુને પોતાની જાત સમર્પી દીધી હતી, એ જ વસ્તુએ એમનોય નાશ કર્યો. સત્તા ને કીર્તિના, ઉચ્ચતમ શિખરે તેઓ વિરાજતા હતા, તે વેળાએ પણ તેઓ મુખ કે સંતોષ જેવી વસ્તુ કદી અનુભવી શક્યા નહિ પણ કેવળ અત્યાદિ-અનંત ભયને આશંકાથી જ ઘેરાયેલા ને તસ્ત જતી તેઓ જીવ્યા. પોતાની આસપાસ એક પ્રકારનો સ્વાયત્તકાર રચી દઈ, અંધપણે એમનામાં વિશ્વાસ મૂકી બેઠેલાં તમામને તેઓ બહાર નીકળવાના આરા વિનાની એક અધારી નેળમાં દોરી ગયા.”

“મનુષ્યનો ન્યાય તો ઇતિહાસ તોળે છે, જીવન તોળે છે, સર્વોચ્ચ ન્યાયાસને ગિરાજનાર વિશ્વંશરે તોળે છે, આપણને તો પ્રભુ ન્યાયના એ મુકદ્દાને સમજવાની ને એને સ્વીકારીને માથે ચડાવવાની શક્તિ આપે એટલે બસ. આમ માનવા છતાં કહેવાતા ‘સ્તાસિત યુગ’ વિશે મારો પોતાનો અભિપ્રાય મરાવવાનો મારો હક કોઈ ખૂંચવી લઈ શકે એમ નથી. કારણ ઘણી ભારે કિંમત ચૂકવીને, ઘણી ઘણી મુસીબતો ને માનસિક ચાતનાઓને અતિ આંસુ કે ધોઈ પખાળોને મેં એની વરણી કરી છે.

“જેણે ને શ્રમ જાવણીઓમાં કેદી બનેલાં આટઆટલાં ભીપુરુષો પોતાની જીવનનિશાને વણનંદવાયેલી અર્ખંડ શખીને પોતાનાં જીવાન ટકાવી રાક્યાં હતાં, ‘એવું કારણ એ જ કે એ લોકોનાં હૃદયમાં એવી શ્રદ્ધા હતી કે અતિ સત્યનો જ જય થવાનો છે. કેટલાક એવા પણ હતા કે તે ચોતે જલમાં પુરાયેલા’ હોવા છતાં, તેમના મનમાં વિશ્વાસ હતો કે, આમાં ‘સ્તાસિતે’ બૂલ જરૂર કરી છે, પણ પાટી કદી બૂલ કરી શકે નહિ. જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા પછી પણ જેઓ પાટીની ધ્યેયનિકા ને પવિત્રતા વિશેના પોતાના એ અંધ વિશ્વાસને વળગી રહ્યા છે, એમની ‘સાથે’ દુઃખ કોઈ રીતે સંમત

યર્થ શકતી નથી. 'પવિત્ર ધ્યેય' જેવું કશું રહ્યું છે જ ક્યાં? શું આ બધી વસ્તુઓને 'પવિત્ર ધ્યેય' તરીકે ઓળખવી પડશે?

—પચાસ વર્ષ થયાં આ પાર્દીએ રશિયામાંથી સ્વતંત્ર વિચારનું અસ્તિત્વ જૂસી નાખવા પોતાથી થાય તેટલું દબન કર્યું છે.

—એના ઔદિક જીવનને શત્રુ બનાવી મૂક્યું છે.

—જારના દિવસોમાં સુધ્ધાં આ દેશ જે સ્વાતંત્ર્યે ભોગવતો આવ્યો હતો તે એની પ્રેમ પાસેથી જૂટવી લેવામાં છે.

—પાર્દીને સાથ આપનાર જનતા સાથે છાં રહેતી, આંખે માટા બાંધી, પોતાને બારણે લાચાર મુલામ બનાવી દઈ, લાખો કરોડોની અર્ધ-શિક્ષિત જનતા માટે દર કોઈ પ્રકારની રાજકીય પ્રવૃત્તિ નિતાન્ત મેરવાદ બનાવી મૂકી છે.

આ અર્ધ-શિક્ષિત લાખો કરોડોની જનતાને તો સૈકાઓ યયાં 'જાર-માળાખ'ના હાથે પીરસાયેલ 'મોર્ચ'ને માથે ચડાવી લઈ એનો આધુકના સાટકા માટે પોતાની પીઠ ધરી દેવા ટેવણવવામાં આવેલી હતી. પુરિકન જેવા મહાકવિએ પણ કંઈવા 'કટાક્ષ' કરતાં પોતાના એક કાવ્યમાં કહેલું:

ચર્ચા કરો, આ શાંત ઘેટાં ને દોશનો ધણ!
મુક્તિસંઘામ મરિનો ગરેલા પોઝાર
કેડી તમાશા હુદયને રૂપશી શકવાનો નથી
કે લંબને મુખ બનાવી રણાંજલે જેથી શકવાનો નથી.
...તમારે માટે તો કસાઈની ધરી, ને
જન ઉતારનારનો અત્યો જ સરખાયેલ છે.
ને તમારો વારસો — એ સરવાડોની કાંમ,
ગળાની ધૂંસરી, સાંકળ ને હાકનારાનો આગળો...
આ પછી પૂરા એક સૈકા પાઠ કવિ એકિસનિ-ક્ષિપ્ત વોગ્રોશિન રકરરમાં લખે છે:

ચાલો ને વેકયે ભજો,
કુખડી હો —
તમારી ગરદન પર મુલ્યનો કોસ ને ખાંધ પર
એક રાજસિંહાસન વહેવાયું.
સંકળી ધન ભલે ને રૂપી હો,

અમારાં આકાર. કુખમરાં સ્વખનો
રણકાર તો હજી અમાસ મા અંતરમાં મુકે છે —

*
“કાલ” માહચનો આધાર લઈને લીમી ચયેલી કોતિએ દેશની ગરદન પર એક નવોજા કોસ ને એની ખાંધ પર એક નવું રાજસિંહાસન લાવ્યું છે! ખેર, એક લખકર ખૂનખાર મહાયુદ્ધનો અંત આવી જતાં, મારા પિતાએ ખરે જ હૃદયપૂર્વક, રશિયન પ્રબળો એના અપૂટ ધૈય અદ્દલ આભાર માનીયો હતો.

“ને એ આભાર માને એમાં નવાઈ પાલુ શી હતી? જીજી ક્યું એવું રાણુ હતું કે જેણે એના જેવા આ 'નવા જાર'ને સહી લઈ, એના 'રાજની ધૂંસરી' વહેવાની આટલી ધીરજ બતાવી હોત!

“એની ‘એ ધૂંસરી... ને એ ચાખખો!’ એના રુપરનિકો, એના ઉત્સવો, એની જમુબિહીઓ — એ પ્રત્યેક પ્રસંગે એની ચેતનને મૂર્છિત બનાવી દેવા માટે વેડફાનાં પીપતી લકાણુ: ‘આપણે મહાનોમાં મહાન...!’ ‘આપણે સૌથી ઉત્તમ...’ સૌથી ઝડપી... સૌની મોખરે...’ ‘આપણે’ બધાને પાછળ નાખી દઈ આગળ નીકળી જનારા. અંતે, આપણે જ વિજયી...!’

“પાર્દીને એટલું બોમ્બ કે રુપરનિકની જરૂર નહોતી... તો આકાશપાતાળ એક કરીને પંજુ એ મેળવી લેશે તો... શુદ્ધિ ને સંજનની ક્ષમતામાં રશિયને સંમથોની કોઈ કાળે ખોટ પડી નથી. આજે પણ એ ધન... સંપદ એની પાસે ભરપૂર છે. સરકારને જરૂર પડે ધસ્તોનો પડ દોડીને એવા સમથોને શોધી કાઢશે... ને એવે વેખતે પછી ‘એ મહદી છે’, ‘જર્મન છે’ કે ‘અમીરજીનું ફરજ છે’ આવી નકામી ચૂચાચૂથમાં એ નહિ પડે. એને જેનો ખંપ પડ્યો, એના સોએ યુના માફ! જેના પર મહેરબાન થઈ નેતા વરસી પંચાં, તેને પછી બંજલાં, મોટરગાડીઓ, ને ઇનામ-ઇલાકાઓની નવાં જોશો લીંબી નાખવાનો. પરંતુ સખૂર! એની આ ઉધર સખાવતો જીતનાર માનવીએ શાંતિપૂર્વક આ

બધી સુખસમયનો ઉપભોગ કરતા રહેવું હોય તો એની એક શરત કમ્પ્લેસ રાખવી જ પડશે. ને તે એ કે, પોતે રાજ્યપ્રીતી દેશ ને દુનિયાની નજરથી ઓઝડ રહી, રાતદિવસ એની પોલીસની ચોંટી હેઠળ કામ કરવા તૈયાર છે ! બહારની દુનિયાની વાત તો જવા દો. પોતાના જ દેશની પ્રભુ સુધ્ધાં એના નામથી અજાણ્ય રહે, એ રીતે મૂંઝા બની જીવવાનું. આમ બંદી બનીને રહેલા અમારા દેશના જ્ઞાની-વિજ્ઞાની-સર્જકોનાં જુદાં પોતાની વિચાર-ચુદ્ધિના તેજ વડે અર્જિત લાભની કીર્તિનો આનંદ એ શી ચીજ છે, એ કદી બંધી શક્યા નથી.

“એમાંનાં, કેટલાંયને હું ઓળખું” છું ને જાણું છું કે ૧૯૫૭ની સાલ પછી પણ એમની એ સ્થિતિમાં કશી જ ફેર પડ્યો નથી. તેજસ્વી ખુદ્ધિસક્તિવાળા આ મન મોહી લે એવાં માનવીઓએ અમારા દેશને દુનિયામાં ગૌરવ અપાવે એવાં સર્જન સંસ્થાપનનાં કામ કરેલાં છે. પરંતુ એમની બિદગી હત્યો તો એકાંતે જીવનારા જંગી-જેવી ! એ લોકોને પરદેશ જવાની છૂટ નથી. એટલું જ નહિ, મોરકોમાં પણ તેઓને કોઈ પરદેશીને મળવાનો અધિકાર નથી. અંધે, ભારતીયો જેવા નિરુપદ્રવી પગદંડીઓને સુધ્ધાં મળવાની એમને છૂટ નહિ. એમણે ગેળગેલાં અનેક યોધાઓ-હથકાઓની વાત કદાચ કોઈએ સાંભળી નહિ હોય. ને એટલે જ તો સરકારનો કોઈ સામાન્ય અપહાર પણ એમની હસ્તીને તુચ્છ ગણી, રુઆળ છાંદો એમની આગળ ધર્ષ પસાર થઈ જતો હોય છે. એને બિચારાને વહેમ સરખો. ક્યાંથી હોય કે આ માનવતા નાગરિક તો પોતાના દેશને માટે જ નહિ પણ દુનિયાને માટે એક ગૌરવ લેવા બેગ અક્તિ છે. ને એમની આગળ તો એણે પોતે ટોપી ઉતારીને અદલતેર વ્યાદર જતાવવાનો હોય !

“સરકારને ખપ, પડતાં ગમે તેને બેતરવા તૈયાર. પોતાના. . . મહદીદેપની કલા ત્યાં મોકલી લેવાની, પરંતુ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની સેન્ટ્રલ કમિટીમાં કે એના તંત્રી, કેયેરીઓમાં, ક્યાંય તમને એક પણ મહદી ચોખ્ખો નહિ, જડે. પણ જો કદીક

અર્થશાસ્ત્રને! કોઈ કામગીરી એમને મંજૂરતો હશે, યા પરદેશનીતિમાં ક્યાંક મૂંઝા બની ધર્ષ હશે, યા તત્વજ્ઞાનનો કોઈ સવાલ સમજ્યા વિના વાત આગળ ચલાવવી મુરકેલ દેખાતી હશે, તો તે વખતે સેન્ટ્રલ કમિટી વતી, તે તે વિષયના નિષ્ણુતોને—રોષિયાકિરદોને—રોષી કાઢી એમની મદદ લેવાતી રહેશે. એમનાં દુર્ભાગ્યે જ કહોને, મોટા જામના એ જવા નિષ્ણુતો મહદીઓ જ નીકળતા હોય છે ! પણ સમૂર. એ નિષ્ણુતોનો ખપ માત્ર એમને હકીકત ને માહિતી પૂરી પાડવા પૂરતો જ મર્યાદિત રહેવો બેઈએ. એ માહિતીના મંદકર્મ જે તે વિષયની ચર્ચા કરવામાં કે એના પરથી નિર્ણય લેવાના કામમાં પછી એ નિષ્ણુતોની કશી જ હમલ ન રહેવી બેઈએ. કેટલીક વાર તો તજ્જોને પોતે લખેલા લેખો પણ રશિયન ઉપનામ હેઠળ છપાવવા પડતા હોય છે. અલગત, એટલું તો કમ્પ્લેસ કરવું જ પડે કે ૧૯૫૨ના કાળ કરતાં—એટલે કે બ્યારે મહદીમાત્રને મોરકો બહાર કાઢવાની વાતો ચાલતી હતી, તેની સરખામણીમાં—આજની સ્થિતિ ક્યાંય બહેતર ગણાય. ગમે તેમ માનો, પણ આખરે સોવિયેતની પ્રગતિનું માપ આજે તો આ જ છે.

“રાજકૂત તરીકેનું ખાસ શિક્ષણ પામેલા એક બાહોશ યુવાનને અમેરિકાની સોવિયેત એએસીમાં કામ કરવાને લાયક ગણીને લમલમ બધી રીતે પ્રતિષ્ઠ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ વિદેશ મંત્રણમાં ઓમિકે પાસે એનું નામ ગયું કે એને ઉમેરવારી માટે પણ નાલાયક દરતી એનું નામ કાઢી નાખવામાં આવ્યું ! કારણ એક જ કે એ મહદી હતો. આ બેનાવ ૧૯૫૨માં નહિ, ૧૯૬૨માં બને છે. . . !

“તો શું આ બંધાતે આપણે પાર્ટીના પવિત્ર બ્યેમને વશદાર કાર્યો લેખમાં પડશે ? દરગિજ નહિ. એ કરતાં તો હું ૧૯૧૭ની ક્રાંતિની ઘટનાને એક કમન્સીય ને ધાતક ઘટના તરીકે લેખનારાઓના મત સાથે ગ્રંથત થવા તૈયાર થઈશ. . .

“આંજી સુધી મેં જે કંઈ જોયું, જાણ્યું, અનુભવ્યું છે, તે જે ઇતિહાસે પોતે પ્રગટ કરેલું છે, તે બધું જ મને આ નિષ્કર્ષ ભણી દોરી જનારું છે.”

૯

આ પછી સ્વેતલના પાટી સભ્ય તરીકેના પોતાનાં અનુભવની એકએ વાતો આપણને કહે છે:

“પાટી સભ્ય તરીકેનું મારું જીવન તદ્દન અસહજ ગણાય. સામાન્ય રીતે રાજકારણ એ કદીય મારા રસનો વિષય રહ્યો નથી, ને તેમાં સોવિયેતમાં તો ‘રાજકીય પ્રવૃત્તિ’ એ માત્ર ઉપરજરૂરો ડોળ ને દંભનો જ વિષય બની ગયેલ છે. એની મીટિંગોમાં અનવરત ચાલ્યા કરતી ચર્ચાઓ એટલે નહીં ગયા-ફૂટ જ. ‘આંવા માણસની દીકરી ને તે પાટીની બહાર ? એ કેનું દેખાય ?’ આ દલીલને વચ ચર્ચ, ૧૯-૧૫ની સાલમાં અનેક ઉપાસંભો સહી પછી આખરે મારે અનિચ્છાએ પાટી સભ્ય બનવું જ પડ્યું. હું નિયમિતપણે મારી સભ્ય ફી ભરી દેતી, ને કસ્ટોડીયન એની મીટિંગોમાં મૂગી મૂગી બેસી રહેતી. મારા સમગ્ર પાટી-જીવન દરમિયાન માત્ર બે જ પ્રસંગોએ મને જિજ્ઞાસા થઈ ને બોલવાની પ્રેરણા થયેલી...”

સ્વેતલના એના પાટી-જીવનના પહેલા પ્રસંગની વાતો કરે છે, જેમાં ઇલિયા એહડુનગર નામના રશિયન લેખકની નવલકથા ‘ધ થો’ ને વખોડી કાઢવા માટે પાટી-સભ્યોની એક મીટિંગ બોલાવવામાં આવી હતી. ‘ધ થો’ એટલે ‘જરૂર પીગમવાની ભાસમ’. આ શીર્ષક હેઠળ લખાયેલી એ નવલકથામાં પ્રહ્લ જાંખી ને અસ્પૃશ્ય છતાં પ્રગટરીતે સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર સોવિયેત તંત્ર હેઠળ ચાંચના દંભનની આક્રમક રીતે જાંખી કરાવામાં આવેલી, ને ૧૯૫૩ના ચાળા પછી એનો સૂચક ઇશારો એમાં આવતો હતો. પરંતુ પાટી સભ્યને મન તો પાટીની જરા સરખી ટીકા એટલે

એ સમાન. એટલે એ સંજોગો પ્રત્યેક પાટી સભ્યે જિલા થઈ એહડુનગરની નવલકથાની ખૂબ આકર્ષણી કાઢી: એમાં સોવિયેતના જીવનને ગાંઠા કાળા રંગે ચીતરેલું ને ‘પશ્ચિમની નકલ કરનારું’ છે એમ કહી એને વખોડી કાઢી.”

આ બધું સાંભળી રહેવાયું નહિ, એટલે સ્વેતલનાએ પણ જિલાં થઈ ને કહ્યું કે, “આ તે ઠેરી વાત! ખુદ આપણી પાટીએ પોતાની બહો કપૂલ કરી છે. પાટીનાં સત્તાવાર હાખમાં સુધ્ધા ભૂતકાળની એ ભૂલોનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, કેદખાનાં ને અંધ જાવણીઓમાંથી છૂટી છૂટીને લોકો આપણી વચે આવી વસવા લાગ્યા છે... આ બધું જોયા બાદ પછીય એહડુનગર પર આ પ્રકારના આલેખો કરવા કે એની ટીકા કરી, એ કેટલું બેહુલું છે ?”

સ્વેતલના ઉમેરે છે કે—

“એ સભાસાં પ્રેડેસર એ.એસ. આસ્તિન્કોવ જે તે વખતે અમારા ધોરી હતા—તેમણે મારા આ મંતવ્યને ‘રાજકીય દૃષ્ટિએ’ તદ્દન અપ્રસવ ને બિનબાળદાર ગણાવી વખોડી કાઢ્યું હતું. આ આસ્તિન્કોવ સાહેબે ગોર્કીનાં લખાણો, બાબતનું એ પુસ્તક લખીને રશિયામાં ઇતિહાસને કેમ સુધારી શકાય છે એનું દર્શાવે પૂરું પાડેલું હતું—બોલ્શેવિકો વિષે, ક્રાંતિ વિષે ને લેનિન વિષે ગોર્કીએ જે ટીકા કરતાં લખાણો લખેલાં, એ તમામને પોતાના એ પુસ્તકમાંથી બાકાત રાખીને રજા...!”

એર, બીજી વાર પોતે પાટી મીટિંગમાં બોલવા જીલી થયેલી તે પ્રસંગ હતો સિન્યાવસ્કી ને ‘ઉનિયન નામના બે ભણીતા લેખકોને, એમનાં લખાણો માટે દોષિત ઠરાવી, એકને સાત વરસની’ ને બીજાને પાંચ વરસની સજા ફેરા કાળા પાણીએ ધકેલી દેવાયેલા, તે અંગેનો. સ્વેતલના કહે છે કે, “અહીં પણ દુઃખદ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી હકીકત તો એ છે, કુશ્વેવની વીસમી કેમિસને દસ વરસ વીતી ગયા પછી છેક ૧૯૬૬ની સાલમાં આવે બનાવ બની રહ્યો હતો! એ બનાવની વિગત આપતાં

એ કહે છે કે, “સોવિયેત લિટરરી ગ્રેડે”ના અધિકારી પર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ વર્ક લિટરેચરના સાહિત્યિક વર્તુળ તરફથી બધા લેખકોની સહીઓ સાથે એક પત્ર લખવાનો હતો, ને એમાં સોવિયેત સરકારે પેલા એ લેખકો પર તહોમતો મૂકીને જે સળ ફટકારી હતી તેમાં સાથ પુરાવતી સંગતિ જાહેર કરવાની હતી. હવે બનેલું એવું કે, ઇન્સ્ટિટ્યૂટના કેટલાક લોકોએ ખુલ્લી રીતે એ સળ સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, કેટલાકે એ બાબત સંપૂર્ણ મૌન જાળવવા છતાં, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તરફથી મોકલવામાં આવનાર સહિયારા સંગતિ પત્ર પર સહીઓ કરવાની સાથે ના પાડી દીધી હતી. પાર્ટી કમિટીની નેતાગીરીથી પોતાના આદેશનો આવો શાંત વિરોધ પણ શી રીતે સાંપી લેવાય? ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સંશોધન કાર્યમાં ભાગ લઈ રહેલ એક કમ્યુનિસ્ટો જાહેરમાં આ બધા કૌભાંડ સામે પોતાનો અણખો જાહેર કર્યો ને ખુલ્લુંખુલ્લો એક સમર્થ કલાવિવેચક તરીકે ને પોતાના સંશોધન કાર્યમાં મદદરૂપ થવા બદલ સિન્ડિકેટ પ્રત્યે આદર ને આભારની લાગણી પ્રગટ કરી કે તાબડોલ એને એના આ ગુના બદલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના કમ્યુનિસ્ટો પાણીયું આપી દેવામાં આવ્યું. ઇન્સ્ટિટ્યૂટનું વાતાવરણ આ દિવસોમાં એટલું બમ્બી ગયેલું કે, ધણી જૂના કાર્યકર્તાઓ તો કહેતા કે અત્યારના વાતાવરણમાં પાછી ‘ઝંજી’ સાથે જેવી ગૂંચળામણ વર્તાય છે.”

“એ દિવસોમાં પાર્ટીની એક મીટિંગમાં” સ્વેતલાના કહે છે કે, “હું બોલવા બિંબી ચપેલી. ને કહેલું કે, ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સભ્યો સાથે આ રીતે વર્તવું એ તદ્દન શરમતલયું” છે... ને લેખકો ઉપર આ પ્રકારનાં તહોમતો મૂકીને મુકદ્દમા ચલાવવા એ પણ એક મોટી ભૂલ જ છે. સાહિત્યની દુનિયામાં બધાની સાથે સરખા સરખાના ને જરોખરિયા જેવા જ વર્તાવ હોવો જોઈએ. દોષિત ફરિયાદો લેખકોનાં લખાણો અમને વાંચવા દેવામાં જ ન આવે તો અમે અમારા અભિપ્રાયો શી રીતે જાંધી સંકવાનાં હતાં? પોતાના સાથી જિરાદરોના મોં પર પાયા

વિનાના રાજકીય આક્ષેપો ફગાવવાનું હવે તો બંધ થતું જોઈએ... કોઈ પણ પ્રકારનાં જાહેરનામાં હોય, એના પર પોતે સહી કરવી કે ન કરવી, એ લેખકની પોતાની મુન્સફીની વાત છે... વગેરે

“અમારી એ દિવસની મીટિંગમાં એ દિવસ સુધી ખૂબ ગરમાગરમ ચર્ચાઓ થયેલી. ધણી લોકોએ મારી વાતને ટેકો આપેલો. પરંતુ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડાયરેક્ટર પ્રોફેસર આર્થ. આર્થ. એનિસિમોવના મતે વિરોધ પ્રદર્શિત કરનારાં સૌ ‘રાજકીય દૃષ્ટિએ અપકવ’ હયાં હતાં. સાહિત્યિક વર્તુળમાં ‘વાન્ક-કેઈન’ના ઉપનામથી ઝાળખાતા ‘રાજકીય દૃષ્ટિએ પકવ’ આ એનિસિમોવે ૧૯૩૭ની સાલમાં પોતાના કેટલાય જિરાદરોને ફગા દેવાનું કામ કર્યું હતું.”

સ્વેતલાના કહે છે કે સોવિયેત સત્તાએ અમારા સોવિયેત નાગરિકના જીવનમાં બાળપણથી જે દંભ ને દોરંજાપણું સીંચવાનું કામ કર્યું છે તે એવું સૌથી વધુ લગભણું ને હીંચુપતભણું કામ છે. બાળપણમાં ‘છોકરું’ નિશાચે જતું યાથ ત્યારથી એના પર થડાવવામાં આવતાં આ રંચને કારણે અમારા નાગરિકને માટે આ એક રીડી આદત જેવું થઈ પડ્યું છે. જે લોકો પાર્ટીમાં ન હોય એમને દરેક બાબતમાં પોતાનો મત આપવાની કોઈ ફરજ પાડતું નથી. પરંતુ પાર્ટીના સભ્ય હોય એણે તો એમની આજ્ઞા રજૂ થનારા પ્રત્યેક સવાલ પર બિંબી થઈને પોતાનો મત દર્શાવવો જ જોઈએ, એવી ફરજ પાડવામાં આવે છે. આ ફરજિયાતપણાને કારણે એમને એક એવી આદત જ પડી ગઈ હોય છે કે, પાર્ટી સાથે ત્યારે એક અભિપ્રાય પ્રગટ કરવો ને ખાનગીમાં બીજો જ મત ધરાવવો. પાર્ટીની મીટિંગમાં અમુક એક અભિપ્રાય વ્યક્ત કરનારી વ્યક્તિને મીટિંગ પત્તા પછી જાહેર મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં બીજો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતી જોવી, એમાં કોઈને અહીં કશી જ બેદુરગી જણાતી નથી.”

સોવિયેત સમાજની આ લાક્ષણિકતા પ્રત્યે અંગણી ચીંધ્યા પછી સ્વેતલાના કહે છે કે... “આ

લેખકો પર કોર્ટમાં બંધ બારણે ચલાવેલા અંધ-
શુક્રનિયાળ મુકદ્દમા પછી ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ગૂંચળાવનારા
વાતાવરણમાં હું શ્વાસ લઈ શકી નહિ. ૧૯૬૬ના
ઠિનાળામાં મેં એનો ત્યાગ કર્યો. જોકે ઇન્સ્ટિટ્યૂટના
ડાયરેક્ટર સાહેબને તો એથી યુથી જ ઊપજી હતી.
તે પછી તો હું ધેર જ રહેતી—સંઘની બહારની
બનીને. મારાં છોકરાંની સંભાળ લેતી ને માંદા અજેશ-
સિંહની ચાકરી કરતી.

“જે સંસ્કૃતિને મેં આજ લગી કેવળ વાચન
દ્વારા જ જાણી હતી, તેના હાથપણનો પરિચય
અજેશ મારા જીવનમાં પ્રવેશીને મને કરાવ્યો. મહાત્મા
ગાંધી કે જેને મન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાને પ્રબોધેલ
સ્ત્રી ને અહિંસા એ કેવળ શાબ્દિક ઉપદેશ નહિ
પણ જીવનમાં પણ પળ આચરવાની વસ્તુ હતી એ
ગાંધીના જીવનચરિત્રે વર્ષો પૂર્વે મને મુગ્ધ બનાવી
હતી. એવા એ ગાંધીના ભારતમાંથી આવીને એક
માનવીએ—કહો કે જીવંત ભારતે—બ્યારે સદેહે
મારા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ‘તારા પાઠોશીનું
ભૂંડું તાક મા,’—ના ઇશુના ઉપદેશનો ખરો મર્મ
મને સમજાયો...”

સ્વેતકાનાનું મન બે પ્રકારના કમ્યુનિસ્ટના—
અજેશ અને પોતાના પિતાના ચુલ્લાપગલુની તુલના
કરવા લાગે છે. એને લાગે છે કે, બેઠે પાસે જીવનને
જોવા માટેના કેવા બે તદ્દન ભિન્ન દષ્ટિકોણ હતા!
એકની પાસે હતી સહિષ્ણુતા, બીજાની પાસે કટ્ટર
સૂત્રાધિતા. એકને હેયે વસતી હતી શાંતિ, બીજાને
પારતો રહેતો લમ. એકની પૂછ હતી માનવીનો

વિશ્વાસ, બીજાની દષ્ટિને ક્ષુબ્ધિત કરતો હતો સંઘ.
એક હતો નિરભિમાની વિનમ્ર માણસ, બીજો હતો
ઉગ્ર મહત્વાકાંક્ષીઓનો ઉતાપ. ક્ષમા એ એકને મન
બૂપણ હતું, બીજાને મન મહત્ત્વ હતું વેરની આણતું.
એકના હૃદયમાં માનવીને માટેનું મમત્વ હતું,
બીજામાં દેવની કડવાશ. એકને આત્મચળમાં, તો
બીજાને શસ્ત્રની શક્તિ પર ભરોસો હતો.”

માનવ પ્રકૃતિના આ બે તદ્દન નિરનિરાળા બાવ-
પ્રવાહોનું મૂલ્યાંકન કરતું સ્વેતકાનાનું મન સ્વજનો-
કિતમાં ઉદ્ભાર કાઢતું : “અજેશનું ચરિત્ર, એનું સમગ્ર
જીવન, રે, એનું મૃત્યુ સુધ્ધાં સોવિયેતની જીવનસંસ્થાની—
એના સમગ્ર તંત્રના—પ્રતિવાદ રૂપ હતું. એટલા
જ માટે તો અમારું રાજ્ય એના જેવી નિરૂપદવી
ને સૌમ્ય સુશીલ વ્યક્તિને પોતાની સામેના ‘એક’
પડકાર રૂપ સમજીને એની વિરુદ્ધ ખુલ્લું ધર્મ ગણ્યું.
ખેર, પણ એ તો મરીનેય એની સામે જીતી ગયો
છે : મારા હૈયામાં પોતાનું સ્થાન જમાવી લઈ, કેવળ
મારા જ નહિ, મોરકોમાં એના પરિચયમાં આર્વનાર
અનેક લોકોના હૃદયમાં પણ માનવવિકૃતિનાં એ બધાં
તત્ત્વોને એણે પરાસ્ત કર્યાં છે... ના, કુલેવ મને
મારા જૂતકાળની વિભીષિકામાંથી છૂટવાનો ‘મોજ’
જતાવી શકે તેમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિની ‘વલ્લક’
જ્ઞાનદીપિકાનો પ્રકાશ જ મારી એ શુભકોઓને
ઓઆળી દઈ ચક્રવૃં છે. મારે હવે કંઈ કરવાનું
હોય તો એક જ : મારા પુરાણ જીવન સાથેના
ભૌતિક ઔપચારિક બધો સવંધા છિન્ન કરી મુક્ત બની
રહેવું...”

મધ્યસત્ર ચૂંટણીનો ચમત્કાર : નવેસરથી ચિંતન ?

૧.

ભારતની પાંચમી સાર્વત્રિક ચૂંટણી ઇન્દિરાજીએ એક વર્ષ વહેલી થોડું કેમ કે, તેમને મતે તેઓ જે ફેરફાર કરવા માંગતા હતાં તેમાં તેમને આઝ-અઝથો થઈ રહી હતી. એક તો, કોંગ્રેસના વિભાજન પછી પાલમેન્ટમાં તેમની ચોખ્ખી બહુમતી રહી ન હતી. તેમને જે તે પક્ષો અને જૂથો ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો; અને 'મત્તાધાતી'ઓ તથા ન્યાયતંત્ર સુધ્ધાં તેમના પંથમાં આડખીલી બની રહ્યાં હતાં. પરિણામે, પ્રગત પાસેથી નવી ચૂંટણી દ્વારા નવો મેન્ડેટ મેળવવાના હેતુથી આશુ સોહસમાનું વિચારન કરીને મધ્યસત્ર ચૂંટણીનું સાદસ ખેલું.

આ મધ્યસત્ર ચૂંટણીમાં પ્રગળે જે સુકાદો આપ્યો છે તે અમૂલ્ય છે. ૫૧૫ (કુલ ૫૧૮)માંથી ૩૫૦ બેઠકો સાચક કોંગ્રેસને પ્રાપ્ત થઈ છે. અને તેમના ફરીકે સોહશાની મોરચાએ ૩૫૦ સંયુક્ત રીતે અને ૬૫ સ્વતંત્ર રીતે, એમ કુલ ૪૧૫ બેઠકો માટે જમ ખેલ્યો હતો, પરંતુ તેને માત્ર ૫૦ બેઠકો જ મળ્યા છે. સાથેસાથ કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો જે પોતાનું માથું વધારી રહ્યા હતા તેમની હસ્તી પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરે સાવ કંગાડ બની ગઈ છે. અમાળમાનો માહસવાદીઓનો એકજીની ગદ પણ તૂટ્યો છે. બીજા બાદ, મુસ્લિમ લીગ જે માથું ઊંચું કરતી હતી તેનું રાજકીય અસ્તિત્વ પણ નહિવત બન્યું છે.

આમ, ઇન્દિરાજીએ પોતાના ફરીકે 'લોક મોરચા' માંના ધરધા કોંગ્રેસ, સ્વતંત્ર પક્ષો, જનમંડલ, શ્રી. સ. પક્ષની તથા પોતાના સાથી-ટેકદાર ગણાતા પ્ર. સ.

પક્ષ, ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ અને લીગની તથા અંગા-ળમાં જેની સામે સામી છાતીએઝ હોતો તે માહસવાદી પક્ષની — આમ, દેશના તમામ મુખ્ય રાષ્ટ્રીય પક્ષોની રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા જ હરી લીધી છે. ડી. એમ. કે. ને જે વિજય મળ્યો છે તે ઇન્દિરા-પક્ષની સાથેના કસારને કારણે અને ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષે જે થોડોકે સારો દેખાવ કર્યો છે તેમ અરધાથી વધુ બેઠકો ઇન્દિરા પક્ષ સાથેની સમજૂતીના પરિણામે છે.

વળી, ન્યાય સંસ્થા કોંગ્રેસનું શાસન પ્રવર્તે છે તે ગુજરાતનો અઢ તૂટ્યો છે, અને મીસરમાં તો તેના પત્ર નીચેની ધરતી જ ખસેડી લેવાઈ છે. એવી જ સ્થિતિ ઓરિસ્સામાં સ્વતંત્ર પક્ષની બની છે. અને લોક મોરચો વત્તા મી.કે.ડી.ની બનેલી ઉત્તર પ્રદેશ અને ગિહારની સ્વિદ સરકારો પણ કસા જ આધાર વિનાની હવામાં હવાતિયાં ખાતી થઈ ગઈ છે.

આ રીતે, ભારતની પ્રગળે ઇન્દિરાજીને તેમણે માગેલી આ ચોખ્ખી બહુમતી આપી છે; એટલું જ નહિ તેમને ૨/૩ બહુમતી આપીને બધારણ બદલવાનીય પૂરી સત્તવ કરી આપી છે. આ પરિણામોએ એટું સચલી દીધું છે કે ભારતમાં એક સિવાય બીજો કોઈ રાષ્ટ્રીય સ્તરનો પક્ષ છે જ નહિ (વળમાં એક જ પુરુષ છે, બાકી બધી બેપીઓ!) અને આપવા જ બેઠા છીએ ત્યારે કુંભુસર્લ સું કામ? લોકસભામાં બેપીઓને અવાજ કાઢી શકે, સત્તાપક્ષની ખુશી-ઓને જાનીનીયી કરી શકે, અધ્યાક્ષને કપાળે પસીનો લાવી શકે તેવી વ્યક્તિઓ-આયામ? કપાલાની અને ડગિએ રવેચ્છાએ નિવૃત્તિ લીધી છે. રામસુભગ-

સિદ્ધ, મસાણી, રંગા, કિમચે, ફર્નાન્ડિસ, તારકે-
 શરી, સુચેતા આ સૌને ઇન્દ્રિયાત નિરૂપિત મળી છે !
 જનતા-જનાદનેનું આ દેવું વિચિત્ર પમણું છે !
 ૧૯૬૭માં તેણે ૨૦-૨૦ વરસના અખંડ કોંગ્રેસના
 એકધારા એકદમ શાસનથી વાસીને, એક-પક્ષી પ્રલા-
 વના આધારને પોતાના સિરેથી એકએક દૂર કરીને,
 એક ચમત્કારી રૂપ દાખવ્યું હતું. આજે ફરી એ જ
 જનતા-જનાદનેનું ભત્રેં કરીને અઘણીય અટકેરું
 એકમંત્રી શાસન ઇન્દિરાજીના હાથમાં ધરી લઈને
 બીજું જ રૂપ દાખવ્યું છે !

શાથી ? કારણે અનેક છે અને હશે. પહેલાં
 ઇન્દિરાજીના વિરોધીઓ અને દીકરાઓની વાત
 બોલેએ. તેમના મતે —

* પહેલી વાત : ઇન્દિરાજીએ તેમના શાસનનો
 ગેરફાયદો કરીને લાભ લીધો છે; ઉલ્લેખપતિઓને
 દળાવી-લલચાવીને આદ્યગક નાહું પડ્યા લીધું છે;
 રેડિયો દ્વારા એકતરફી પ્રચાર કર્યો છે; સરકારી
 સાધનો-વાહનોનો ઉપયોગ પણ પક્ષપ્રચાર માટે કર્યો
 છે; મતદાનની શુદ્ધિ જોખમાવી છે — સામા પક્ષના
 કાર્યકરોને નાણાંથી ફેડવાના પ્રયાસો કર્યા છે; ધાક-
 લમણોનો પણ આપી છે.

આ પ્રકારના આક્ષેપોમાં ભલે આંશિક સત્ય
 હોય, પરંતુ, સત્તાપક્ષોને આવી તક રહેતી જ હોય
 છે; અને કારણે ચૂંટણીમાં તેમને આંશિક લાભ
 મળતો હોય છે. પરંતુ તે 'આંશિક' જ. જેઓ આવી
 વાતોને અર્થ મહત્ત્વ આપે છે તેઓ પ્રજાની નજ-
 રમાં વધુ ને વધુ હલકા પડે છે...

* બીજી વાત : ઇન્દિરાજીએ 'ઝરીમી હાકલ'ના
 સૂત્ર દ્વારા આદિવાસીઓ, હરિજનો અને ઝરીમી લગેને
 આશાઓ આપીને તથા મુરિલગેને મિનસાપ્રદાયિકતા-
 ને નામે રક્ષણ આપવાની ખાસ હિમાયત કરીને,
 'રેડી-રેલ્વેની' અને 'રક્ષણની' મરજી પ્રજાને આંજી
 દીધી છે.

આ દીકા બહુતઃ સત્ય હોય તોયું ? ઇન્દિ-
 રાજીનો દાવો એ છે કે પોતાનો જ પક્ષ સાચો

લોકતંત્રવાદી છે, અલ્પો સમાજવાદી છે અને સાચો
 મિનસાપ્રદાયિક છે : માટે લોકશાહી, સમાજવાદ અને
 મિનસાપ્રદાયિકતાને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા પક્ષેએ
 એમનો વિરોધ કરવાનો રહેતો નથી. વિરોધ કર-
 નાનાઓમાં લોકશાહી મોરચો તો સમાજવાદનો જ
 વિરોધી છે; સમાજવાદી, ઇનિક્ષાવાદી અને કોમવાદનો
 પક્ષકાર છે; પ્રત્યાધારી છે. એમને માટે આજના
 પ્રગતિશીલ યુગમાં રથાન હોઈ ન શકે. બીજી બાજુ,
 જેઓ સામ્યવાદ લારીને-ઝરીમી હાકલવાની હાકલો
 કરે છે તેમના નકસલવાદી સામ્યવાદીઓ દત્તા દ્વારા
 ક્રાંતિની ધૂનમાં ચૂંટણીથી દૂર રહ્યા છે. માકસવાદી
 કમ્યુનિસ્ટો ચૂંટણી લડના છતાં હિંસા અને બુધ્ધિશીલ
 તોડવાની વાત પર મુસ્તક છે. ભારતીય સામ્યવાદી
 પક્ષ એક પગ સમાજવાદમાં અને બીજો પગ સામ્ય-
 વાદમાં રાખે છે. એમને ટેકો લઈ શકાય, પણ એમના
 પર આધાર ન રાખી શકાય; એમના હાથમાં સત્તાનાં
 સૂત્રો સોંપી ન શકાય.

દૂકમાં સભ્યશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહીએ તો,
 ઇન્દિરાજીનો પોતાનો પક્ષ ગમેરી એકવાંજો — *left*
of the centre છે. લોકશાહી, સમાજવાદ અને
 મિનસાપ્રદાયિકતાનો હામી છે; પ્રગતિશીલ છે. આથી
 પ્રજા સમાજવાદી, સંયુક્ત સમાજવાદી અને પલે-
 અંશે ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષની અને બી. કે. ડી.,
 બામલા કેંગ્રેસ, ઉત્તલ કેંગ્રેસ, ફેરજ કેંગ્રેસ વગેરે
 પ્રાંતિક નૂથોની દબાવી ક્ષત્તવશ્યક — *tediousness*
 છે; મુસ્લિમ લીગ, અકાલી દળ વગેરેને પોતાના
 હિતરક્ષણ અર્થે કોમી પોરણે પક્ષો રચવાની આવ-
 સ્યકતા નથી; તેમ 'પીએનટ' છે.

બીજી બાજુ, જમણેરી છેડાના મિનસમાજવાદી
 'પ્રત્યાધારી' પક્ષો (લોકશાહી મોરચાવાળા) તથા બીજા
 છેડાના ક્રાંતિવાદી સામ્યવાદી (નકસલવાદી અને માકસ-
 વાદી) પક્ષો *irrelevant* છે... ભારતને
 લોકશાહી, સમાજવાદ અને મિનસાપ્રદાયિકતાની
 જરૂર છે. એ પાર પાડવાનું બીજું અમારા (ઇન્દિરાજીનો)
 પક્ષે અર્થ છે. ઇન્દિરાજીને ટેકો એ રાખું તે ટેકો છે...
 ઇન્દિરાજીનો આવો દાવો કતો.

લોકશાહીમાં તેમાં કાયદેસર પક્ષોને પોતાના દાવા પ્રત્યે સમર્થન રજૂ કરવાનો અધિકાર છે. આ દાવા સાચા છે કે ખોટા તેનો નિર્ણય ચૂંટણી પ્રક્રિયા મતદારો કરે છે. આ વખતની ચૂંટણી વખતે લગભગ બંધો જ પક્ષોએ પોતાનો દાવો આંશિક ધર્મો હતો કે તે લોકશાહી છે, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી છે. મંર્યા કેવિસે તે આ વચ્ચે ઉપરાંત રાષ્ટ્રીયતા(રાષ્ટ્રીય વફાદારી)નો મુદ્દો પણ પોતાને પક્ષે ઉમેર્યો હતો. અને આ બંધો જ પક્ષોએ પોતપોતાની રીતે, પોતાના પક્ષની 'સરસાર્થ' સાબિત કરવા અને બીજા પક્ષોની 'પોકગતા' પ્રત્યાર કરવા શક્ય એટલો સુખેશ ચલાવી હતી. લોકશાહીમાં આવી સુખેશ આવશ્યક છે.

અતે, ચૂંટણીના દિવસે આવી પક્ષોમાં ત્યારે દેશભરમાં બે સુખ્ય પરિપક્ષો પ્રત્યે સમજૂતી કીડીકી રચકરે તરી આવ્યાં હતાં. એમાંથી એક તે શાસક કેમિસ. તેણે થોડે રથબે પ્રત્યે સમાજવાદી, ભારતીય સામ્યવાદી 'સયા' મુસ્લિમ' લીખે 'સાયે ચૂંટણી' સમજૂતી કરી હતી. ડી. એમ. કે. સાથે પાકું સમાધાન સાધ્યું હતું. તે સિવાય મોટે ભાગે બધે સ્વતંત્ર રીતે જગમાં અપવાધ્યું હતું. તેની સાથે સુખ્ય હરીફ હતો લોકશાહી મોરચો. આરંભમાં તેના આંતરિક વિમ્વલોને કારણે તે ખોખરો થવા શક્યો હતો. પરંતુ, ચૂંટણી આવતાં સુધીમાં તે તેમ સારો આકાર લઈ ચૂક્યો હતો. કુલ ૩૫૦ મેકે ઉપર તે તેણે સંગ્રહ રીતે લખત આપી હતી.

આ એતાં બે વચ્ચે સારો જગ જગમો એવી આગોહવાં પેજુ બની હતી. કેમિસેલના પક્ષોને ગણાવેની ૨૨૦ મેકે કરતાં બહુ બહુ તે પનીસ પયાસ વધારે મજા અને મોરચાના પક્ષોય તેમની કુલ ૧૫૦ મેકેમાં બીજા ૧૫-૫૦ના ઉમેરો કરી શકે એવી ધારણાઓ ધર્મકેદી હતી.

(જનજનનગમ જેવાએ ખબુ આવો અંદાજ માધિયો માંડ્યો હતો)

પરિણામ આ બંધો ધારણાઓની હારી ઉઘાવનારું છે. પરિણામ સમકારિક ક્લી સકાય એનું આવ્યું છે. દંદિરાજની કેમિસ સિવાયના બંધો પક્ષો લગભગ અસ્ત પામ્યા છે. શું આખી પ્રત્યે એકચક્રિત પ્રભાવમાં આખા દેશને ધરી દઈને એથીય અઢકો 'જુલાર' ખેલ્યો નથી? રાહી-રાહીની ગરજ પ્રત્યે અને સ્થિરતા, સુરક્ષિતતાની એની આરમૂએ પક્ષો, પ્રદેશો, કેમો, ભાષાઓ અને છંતર વાગ્યોથી પર ચર્મને અજમ એવી 'રાષ્ટ્રીય એકતા' પ્રગટ કરી છે, એમ કહીશું? પ્રશ્નો કાઢી નાખીને કહીએ તો, કેશ જ પ્રકારના વિરોધ, પકાર અને ભય વિનાનો 'પરમાધિકારી તાજ' દંદિરાજને સિરે પહેરાવી દીધો છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે.

પરિણામ? absolute power corrupts absolutely એક્ટનનું આ મહાસત્ત્વ આ જ પૂર્વે અચૂક સાચું પુરવાર થતું આવ્યું છે. લોકશાહી પ્રકારનો અખતરો કરનારા આદિક અને એસિયાના નવોદિત દેશોનો અંજામ એના જીવંત દર્શાવ છે: બૂખી અને ખેકાર, પછાત અને દતાસ પ્રત્યે રાહી, સુરક્ષિતતા અને સ્થિરતા આપનારા benevolent dictator—શુભાશયી સરમુખસાર દેકા ગાળા માટે ઘણી મોટી વાહવાદ હતી નમ છે.

દેકમાં, લોકશાહી પદ્ધતિ દારામ સંવસંતા અને સંધાથી સત્તા એકાદ વ્યક્તિ વા જૂથના હાથમાં એક વાર ચાલી નત્તા, તેણે તેને સત્તાદેક કરેલ છે એ જનતા-જનાદને પોતે જ લાચાર પરિસ્થિતિમાં ફેકોઈ જતાની પરી શક્યતા રહેલી છે.

લોકશાહી ચૂંટણીમાં જનતા-ચૂંટણીના તાત્કાલિક પરિણામની દિલ્હિએ જનતા-જનાદનેના સુકાદો વાલિમ છે: પરંતુ એના અર્થ એ નથી કે એ સુકાદો વાલિમ સત્ત્વ છે. વળી, એ પણ જરૂરી નથી—દિનાવદ પણ નથી કે ચૂંટણીના બીજા આવસર પાકે ત્યાં સુધી સૌએ યૂર્જ મોટે બહુ નલાવી લેવું. ના, લોકશાહીમાં

તો, આજનો નિર્ણય આવની કાલે પહોંચવાનો અવકાશ છે, એની પ્રક્રિયા બૌદ્ધિક અને આંતરિક (હૃદય) પરિવર્તનની હોય એટલું જાણ છે. આવા સતત પરિવર્તનની તક અને આવો અવકાશ લોક-શાહીનો પ્રાણુવાય છે.

જનતા કદી કોઈ અધોઽજ્ઞ (લાંબા કાળનાં મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ) નિર્ણય કરે જ નહિ, એનો નિર્ણય તે પશ્ચિમ ને સત્ય હોય, જેને વિશે ચંકા થઈ શકે જ નહિ—એનું વક્ષણ લોકશાહીના આત્મા(સ્પિરિટ)ની વિરુદ્ધ છે. ‘જનતા—પીપલ’ને નામે, યુવાનો અને નવી પેઢીને નામે, દલિતો અને ગ્રમણીઓને નામે તથા તેમની ખુશામદ કરીને આજ સુધીના સરમુખ-ત્વારોએ એકચક્રી સત્તા જમાવી અને ટકાવી રાખી છે. જનતાની સરતી ખુશામદ અને ભક્તિની ઓથે ‘પીપલ્સ ડેમોક્રસી’ (સામ્યવાદી સરમુખત્યારી)ઓએ જનતાની જ ગરદન પર આતંકવાઃ લાઘો છે. લોકશાહીમાં બધા જ લોકો ‘પીપલ’ છે. એવો કોઈ એક સામૃદ્ધિક અંતિમ નિર્ણય હોતો નથી જેને કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ પુકાર ન કરી શકે. લોકશાહીમાં દરેક નિર્ણયને અંતે તેના પરિવર્તનની ધારણા પણ અભિપ્રેત છે.

આપણે ત્યાંની વાત પર પાછા ફરીએ. છેલ્લા દોઢ વર્ષ દરમિયાન ઇન્દિરાજીની નીતિરીતિ (કમ્યુનિસ્ટોનો ટેકો લઈને પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી; બંગાળમાં સામ્યવાદી સત્તાએ આતંકવાદી અને અરાજકતાવાદી રૂપ ધારણ કર્યું ત્યાં સુધી ચાલવા દીધું.) એમાં સામ્યવાદના વિસ્તારનો ભય જરૂર ઊભો થયો હતો. અને ઇન્દિરાજી પોતે કેવળ સામ્યવાદનો ઉપ-યોગ જ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમ છતાં એ રસ્તે સરકાર પોતે જ સામ્યવાદનો સિકાર બની જાય એવો ભય પણ ઊભો થયો હતો. પરંતુ—

આ ચૂંટણી દરમિયાન ઇન્દિરાજીએ પુરવાર કર્યું છે કે તેઓ પોતાની મણતરીમાં સાચાં ક્યાં છે. બંગાળ અને કેળથરી શરૂ થઈને દેશભરમાં વીકરી રહેલાં સામ્યવાદી બળોને તેમણે સારી એવી શિક્ષત આપી છે.

બોકે, આ ભયમાંથી દેશ બહાર ચાલી ગયો છે એનું રજો કોઈ માની લે. પરંતુ, હવે ઇન્દિરાજીને તેમના ટેકાની ગરજ ન રહેતાં તેઓ તેમની સામે બચાવ જાય બીકરો એવી આશા રાખી શકીએ.

ખીજો ભય: ઇન્દિરાજીની વિદેશનીતિમાં રસિય ઉપરનો ઝોક ચિંતા પેદા કરાવે એવો વધતો હતો. આ ભય સામે ઇન્દિરાજી કેટલાં દૃઢનિશ્ચય રહે છે તે હજી બેવાનું છે.

ત્રીજો ભય: ઇન્દિરાજી પોતે જ બિનકમ્યુનિસ્ટ સરમુખત્યાર બની રહે એવો એમની નીતિરીતિ અંગેનો હતો. લોકશાહીની ક્રમિક પદ્ધતિ એટલે કે તેની અખંડ પ્રક્રિયાને ઉશ્કેલી, બંધારણના માગખામાં રહીને બંધારણને મર્યાદાનો સિરસ્તો બેખમી હતો. પરંતુ આ વિશે ઉતાવળ અને લગભગ આક્ષેપાત્મક અભિપ્રાયો પ્રગટ કરવામાં પણ બેખમ હતું. લોકશાહીના ચિંતકોએ આ વિશે નવે-સરથી ચિંતન કરવું રહે છે.

૩

નવેસરથી ચિંતનની જરૂર એટલા માટે છે કે ૨૩-૨૪ વર્ષના સ્વરાજ્યને અંતે આ દેશની પ્રજા બરીબી અને બેકરીને કારણે ભરણપોષણની સ્થિતિએ પણ પહોંચી નથી. જે કંઈ ઉત્પાદન વધ્યું છે, કૃષિ ક્ષેત્રે ‘હરિમાળા ક્રાંતિ’ થઈ છે તેનો સિદ્ધલાભ ઉપરના વર્ગોને ભાગે થયો છે. પરિણામે, થોડીક પ્રગતિ તમામ વર્ગોની થઈ હોય છતાં, છેક ટોચના અને છેક તળિયાના વર્ગો વચ્ચેનું અંતર વધ્યું છે. સમાજવાદની આ મોટામાં મોટી નાકેશી છે. આ પ્રકારના આર્થિક લાભલાભનું પ્રતિબિંબ રાજકીય સત્તામાં પણ પડે છે. પરિણામે પંચાયતો દ્વારા થયેલું રાજકીય સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ પોતે જ વિકૃત બન્યું છે.

આવી બુનિકાએ પહોંચીને હતાશ અનેલી પ્રજાને ‘ગરીબી હાકાવ’નું સત્ર ભારે આધાસક અને એમાં કશું આશ્વ નથી. આનું સત્ર ઉચ્ચારનારાં વર્ગ પ્રધાન, તરફ પ્રજા આશાની દૃષ્ટિએ જુએ તેમાં

આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. વળી, સૌ એ જાણે છે ને સૌએ જાણવું પણ જોઈએ કે ભારત જેવા, વિરાટ વસ્તીવાળા અને પછાત આર્થિક રીતે વસોયથી રૂપાઈ રહેલા દેશને યોગ્ય જીવનધોરણ ઉપર લાવવાનું કામ અત્યંત મુશ્કેલ છે. એ માટે કેવાં કાળજી ઉપરનું વ્યવહાર આયોજન પણ બસ નથી. કેવળ કમસા બસ નથી. એ બધાના અમલ કરવાનું કુશ્મર છે. એ માટે સર્વ ક્ષણે સિસ્ત અને નિયંત્રણ આવશ્યક છે. જે સ્થાપિત હિંતો આ પ્રગતિની આડે આવતા હોય એમને જરૂર કરવા રહે. આ રીતે, વર્તમાનયુગી કક્ષાંશું રાજ્યના વિકાસની સાથેસાથ રાજ્યસત્તાનો વ્યાપ વધે; રાજ્યસત્તાની દબલ વધે; દ્વિભાગવ્યાપાર તરેા ઉપર રાજ્યનો કાબૂ વધે; સમાજવાદને નામે કેમકે રાજ્ય-મૂલીવાદ આવીને જીમો રહી જાય ! અને ત્યાં સુધી 'ક્રાંતી' પ્રગતિની દોશમાં પ્રભુ પણ ધસડાતી રહે ! લોકશાહી ક્યારે સારા મંદિરને સરખાવવારી (દિર્ઘપણ પ્રકારની) હોય રીતે હકીકત બની જઈ તેનું આશ્ચર્ય અનુભવવાનો વારો આવે ! આમ, વિરાટ પછાત રાષ્ટ્રનો કાપથી વિકાસ કરીને ગરીબોને રાટલો આપનારા હાય જ હતારે બની પણ જાય !

આ ભય એક પ્રકારનો છે. સામેથી બીજે ભય એ પણ છે કે દરેક ક્ષણે લોકશાહીને 'સિદ્ધાન્ત રેડતા' રહીએ; રાજ્યની ઠોઈ પણ પ્રકારની દબલથી ભરી રહીએ; વ્યવહારમાં સોળમી સદીના 'લેસા ફેર' (રાજ્યની કદી જ દબલ વિનાના મુક્ત ઉલ્લેખવંધાર)ની વાત નવે રૂપે આગળ ધરતા રહીએ; સ્થાપિત હિંતો વધુ ને વધુ અજવતાર યંત્રાં જાય; અંતે, ગરીબ અને હતાશ પ્રભુ લોકશાહીને 'સવંધો નંખાવી' સમજીને તલિત પરિણામની આસાએ કંમુનિઝમ તરફ દોરે !

● હકમાં, સમાજવાદને નામે સરખાવવાર રાજ્ય-મૂલીવાદ પેધા પડે; અથવા લોકશાહીની નિષ્ફળતા પ્રભને એક કે બીજા પ્રકારના સરખાવવારના જોળામાં પકેલી દે. — અને પ્રકારના જોળા જલ્લ છે. સમજવાનું એ છે કે આમાંથી એકે ભય તત્કાલ બની

એકેલો નથી. બદલે, ભારત જેવા દેશમાં ૨૩ વર્ષની હતાશાને પરિણામે, ગંધી પ્રગતિના રાહે થોડુંક જોખમ ખેડીનેય આગળ વધવું અનિવાર્ય બન્યું છે. કુશળ નેતાગીરીએ રાજ્યસત્તાનો એવો ને એટલો ઉપયોગ કરવો રહ્યો કે જેથી રાજ્યસત્તાવાદમાં અને રાજ્ય-મૂલીવાદમાં તે ન પરિણમે.

આજની રિયલિટમાં આપણા દેશની પ્રભુ એવું અનુભવી રહી છે કે ઇન્દિરાજી આ પ્રકારનો અખતરો કરી રહ્યાં હતા. એમાં જોખમ હશે તેમ નહતું. એ જોખમથી ભાકીને તેમને એ અખતરો કરતાં જ રાકનારા અને ઇન્દિરાજીને હાથે લોકશાહી ખતમ થઈ રહી છે એવો 'હોળાશો' જીમો, કરતારા જ પ્રગતિના વિરોધીઓ છે. બદલે, લોકશાહીવાદીઓ સ્થાપિત હિંતોના સાચીરત બની ગયા હોવાની હદે પ્રભુમાં આશંકા જાય છે.

અને તેમ પણ, લોકશાહીવાદીઓએ સામાજિક ન્યાય માટેની પોતાની તમના દાખવવામાં કદાચ જોકાળી સેવી. 'લોકશાહીની સુરક્ષા' અગે એકઠી એક આપનાસઓએ લડે સાચી નિષ્ઠાથી અને સમજથી ઇન્દિરાજીને હાથે જીમો થતો ભય પ્રકટ કર્યો હોય પરંતુ તે પ્રભને ગળે ઉતારી શક્યો નથી, જો સ્પષ્ટ છે. એટલે જ જેમ જેમ આ લોકશાહી સુરક્ષાનો અવાજ મોટો થતો ગયો અને તેમની ઝુલેશ જરૂર પકડતી જઈ તેમ તેમ એમની 'ગરીબી દહાવ', અંગેની નિષ્ઠા-વિષે શંકા વધતી જઈ. અને ત્યારે એમાં 'સ્થાપિત હિંતો'ની પકડ વધી રહી હોવાનું પ્રભને દેખાયું કે તરત જ સહાનુભૂતિ પેદા થઈ હતી તે પણ એકાએક અદરશ થઈ જઈ ! અને 'ઇન્દિરા દહાવ' સુરના અર્થ 'ગરીબી દહાવ' જેવો તેમને લાગ્યો ! પછી તો પૂછવું જ શું ? એક પક્ષના અતિરેકનો પક્ષો પ્રભતા અણસમતોલ સુકાદમાં પડ્યો છે... !

● હા, પ્રભને અણસમતોલ ચુકાદો. તે એટલા માટે કે પ્રભ સ્વસ્થ હોત અને સૌમ્ય તથા પક્ષ પરિણામ અગે જાગ્રત હોત તો તેણે ઇન્દિરાજીને

વિશ્વમાનવ દૂસ્તનાં નવાં પ્રકાશનો

ધન્વિરાજ કયે માર્ગે ?

લે : ભોગીલાલ ગાંધી
[શ્રી મનુભાઈ પંચાળના પ્રવેશક સાથે]
લોકશાહી મૂલ્યોની કસોટીએ પૃથક્કરણ
બીજી આવૃત્તિ
કિં. રૂ. ૨-૭૫

આઘ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

લેખક : સંયોજક
ભોગીલાલ ગાંધી
જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો : સુધારાની મોંઘપોથી
સંસાર સુધારનાં સંભાષણો
કિં. રૂ. ૨-૦૦

મિતાક્ષર

લેખક
ભોગીલાલ ગાંધી
સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક અભ્યાસલેખો
કિં. રૂ. ૭-૫૦

રવીન્દ્રચિંતન

લેખક
ભોગીલાલ ગાંધી
રવીન્દ્રનાથનું સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય ચિંતન
કિં. રૂ. ૪-૦૦

નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ

લે : ભોગીલાલ ગાંધી
પ્રેરક જીવનની ઓળી ઉપરાંત
મૌલિક ચિંતન અને સર્જનની
ચૂંટેલી સામગ્રી સાથે
આશરે રૂ. ૨-૫૦

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]
લે : નરહરિભાઈ પરીખ
નરહરિ કે. ભટ્ટ
સરળ સુદાસન ઐતિહાસિક આલેખન
આશરે રૂ. ૪-૦૦

રવીન્દ્રનાથના શિશુ કાવ્યો

અનુ : સુભદ્રા ગાંધી
કલાશુરુ રવિશંકર રાવળની કલમે
પચાસ જેટલાં રેખાંકિતો સાથે
શુભપ્રસંગે ભેટ યોગ્ય આવૃત્તિ
આશરે રૂ. ૬-૫૦

ભારતીય અર્થકારણ : કયે માર્ગે ?

લે : પ્રા. જકરદુસેન લાલીવાલા
ભારતના વિવિધ પક્ષોના
આર્થિક કાર્યકર્મની આવોચના
આશરે રૂ. ૪-૦૦

વડોદરા શહેરમાં ૧૪૯ દુધવિતરણ કેન્દ્રો
મારફતે જનતાને શુદ્ધ દુધ પૂરું પાડે છે

દુધ તથા દુધની બનાવટો, જેવી કે દહીં, એગમાર્ક ધી
વગેરે જનતાને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે આપો દિવસ મળતું
શહેર તે માટે નીચેનાં સ્થળોએ ખાત્ર ગોઠવણ કરી છે.

* મિલકખાર :— કોઠી બમ્બ સ્ટેન્ડ પાસે.

* સરદારભવન ડેપો :— જ્યુબિલી બાગ પાસે.

* ડેરી ગેટ :— બરોડા ડેરી.

આ સિવાય શહેરમાં અન્ય માન્ય વિસ્તારોમાં મારફતે
ડેરીના એગમાર્ક ધીનું વેચાણ થાય છે.

* જિલ્લાભરની ૩૪૦ ગ્રામ દુધ-સહકારી મંડળોએ મારફતે
પોતાનો દુધનો પુરવઠો ભેગો કરે છે, અને એ રીતે દુધ
ઉત્પાદકોને પૂરક અવસાય વિકાસવામાં પૂર્ણ રીતે મદદ
રૂપ થાય છે.

* દુધ-ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકોના સાથ અને સહકારથી આ
સંઘની પ્રવૃત્તિઓ સતત વિકસી રહી છે.

વડોદરા જિલ્લા સહકારી દુધ-ઉત્પાદક સંઘ લિ. વડોદરા
બરોડા ડેરી, વડોદરા-૯.

જ્યોતિ અધતન સંશોધન કેન્દ્રમાં અવિરતપણે
ચાલી રહેલું સંશોધન જ્યોતિ સ્ટાર્ટરની સફળતાનું
દ્રશ્ય છે. જ્યોતિ સ્ટાર્ટર ગોઠવો-પરિણામ
આપમેળે જોઈ શકશો-એ સ્ટાર્ટરને બરાબર
કરવાની કે બદલવાની આપને લાંબામાથા સુધી
જરૂર જ નહિ પડે! જ્યોતિ અન્ય સ્ટાર્ટરને વારંવાર
મરામત કરવા કે બદલવા પડે છે ત્યારે જ્યોતિ
સ્ટાર્ટર તો સતત મુંદર કામગીરી ગરવતું જ
રહે છે. જ્યોતિ અટલેજ લાગી આવરકાવાળું
સ્ટાર્ટર! વિકટ પરિસ્થિતિ સાથે ટકી રહે એકું
આ સ્ટાર્ટર જ્યોતિ સંશોધન કેન્દ્રની આગવી
સિદ્ધિ છે.

સંશોધન-
જ્યોતિ
સ્ટાર્ટરની
લાંબી
આવરકાવાળું
રહસ્ય

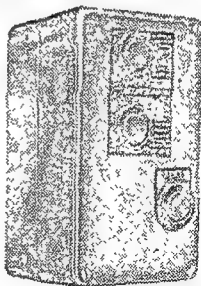
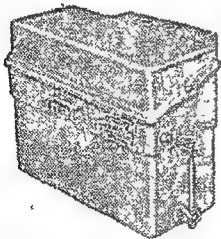
quality is our creed

જ્યોતિ સિમિટેડ

મોલ સેલિંગ એજન્ટસ:

જ્યોતિ કોર્પો-એશન સિમિટેડ, મુંબઈ ૩

શાખાઓ: મુંબઈ • રાઈલી • દલગુજા • મદ્રાસ • લખનૌ
ચિંઈકાગાલ • જયપુર

विश्व

भानव

ધી બરોડા સીટી કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લિમિટેડ, વડોદરા.

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ - સંસ્થાવસાહત

શાખાઓ

સ્થાપના

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૨૭

- (૧) સરદારભવન શાખા, વડોદરા.
- (૨) વાડી, બસનપુરા કોર્નર, વડોદરા.
- (૩) ફોર્મન કમ્પ, વડોદરા.

પ્રમુખ :— હો. ઠાકોરભાઈ વિ. પટેલ

- (૧) આ બેંકમાં કુલ મેમ્બર્સ તથા બાંધી મુદતના ચાપલા આકર્ષક દરેક સ્વીકારવામાં આવે છે.
- (૨) મેમ્બર્સ ખાતામાંથી એકની નાણા ઉપાડવાની સવલત આપવામાં આવે છે.
- (૩) બાર માસ અગર તેના વધુ મુદતના ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ મકાન સમાસહોને નક્કીમાં મોનસ આપવામાં આવે છે.
- (૪) આ બેંક સ્થાનિક કિલ્લારીય હાકિસમાં સ્વચ્છેતર તરીકે નોંધાયેલ હોઈ સ્થાનિક ચેકો વિના વિલંબે વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે.
- (૫) આ બેંક પોતાના સલાસદોને જાત જાતની ઉપર, ન્યાય મિલકતના નારણ ઉપર કાચા અગર પાકા માલના તાગલ ઉપર તેમ જ માન્યાદીના દાગીના ઉપર નાણાં ધીરે છે.
- (૬) બહારગામના ચેક, હાંડી વગેરે વાજગી કમિશન લઈ વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે. તેમાં મુજરાત રાજ્યના મુખ્ય સ્થળો ઉપરના ડ્રાફ્ટ પણ કાઢી આપવામાં આવે છે.
- (૭) બેંકની હેઠ ઓફિસમાં આધુનિક સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટના ખાતા ખોલવામાં આવેલાં છે. લાફ સાઈઝ પ્રમાણ ૩. ૧૨ થી ૫૦ સુધી છે.

રસિકલાલ શં. શાહ
મેનેજર

નાથાભાઈ મા. પરમાર
મંત્રી

સ્વાધ્યક્ષ દ્રુષ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી લુગતરામ દ્વે

સંચાલક : શ્રી મોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

શ્રી નગીનદાસ પારેખ

શ્રી હાર્દદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

શ્રી અમલભાઈ મહેતા

શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

શ્રી નાનુભાઈ અગીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યમિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોનો પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ પર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (દ્વિમાસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ ચિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શક નગીનદાસ પારેખ * મોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશક ન. શાહ * અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ * મુકુંદરાય મુનિ * સુભદ્રા શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

ચિત્રરેખાકર્તા નરેશ પિંગળે (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકર (વડોદરા)

પ્રકાશન પ્રકાશક ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

મુદ્રક એમ. એમ. પ્રગપતિ, શ્રી ગણેશ ગ્રામની પ્રિન્ટરી, ૨૧/બી, કુર્ગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

વિસામ-સંચાલક વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશક ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સારિય વિભાગ (સંસ્કૃત) : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીએસ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

* સાદિય વિભાગ (વિવેચન) : સુભદ્રા શાહ, રેલેવન રોડ, કપાડવંજ (જિ. ખેડ)

મુખ્ય કૅન્ડિડેટ દયરવ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોલોન, મુંબઈ-૩

સાંચી

પહેલું પાત્ર

ભારતીય સમાજવાદ : ત્રિવિધ અભિગમ

૧૬૭ ભોળીભાલ ગાંધી

કવિતા

પીરણ સાચરાનાં ચિત્રા

૧૬૮ આદિલ મન્સૂરી

દુઃસ્વપ્ન

૧૭૦ મોસેફ મેકવાન

ત્રણ બપોરી કાવ્યો

૧૭૦ ઉદાત્ત

આલુ

૧૭૧ પ્રાણીવન મહેતા

બે ગરબ

૧૭૧ મનોહર ત્રિવેદી

વાર્તા

પ્રજ્ઞાનું સૂક્ષ્મ

૧૭૨ જુહાદેવ મુક

સમીક્ષા

ઉદાત્તત્વ : એક વિભાવના

૧૭૭ ચંદ્રશેખર ભટ્ટ

સાધનામય જીવનની કથા

૧૮૨ રમણસાલ જોશી

નવું વાચન

૧૮૪

સંસ્કૃત સંસ્કૃતિવાદી મહાશય

૧૮૫ ડૉ. એન. પી. નયવાણી

સંવિવાદ : પાંચમી ચૂંટણી અને ભારતીય રાજકારણ

૧૮૪ કીર્તિદેવ ડી. દેશાઈ

એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રધાન : પુનઃ સ્થાપનાનાં પરિભાવો

૧૮૬ રમેશ મ. ભટ્ટ

લોકશાહી પ્રયાત્ન વિષયન : બૌદ્ધિકો જીવાવામાં ?

૨૦૩ અરીષ્ટ ન. શેઠ

૧૯૭૧ : વિકસતી રાજકીય ભાત

૨૧૦ ભોળીભાલ ગાંધી

પાંચ પ્રશ્નો

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

૨૧૧ પ્રકાશ ન. શાહ

સ્વતંત્રિયતા પાંચમા દેશ : રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિતાની કટોકટી

૨૧૫ ભોળીભાલ ગાંધી

શુદ્ધાત્મક વળાંક

સંવિવાદ

ગઈ તા. ૨૬-૬-૭૧ના રોજ વિશ્વમાનવ દરમિયાન ૬૫૩મી પાંચમી ચૂંટણી અને લોકશાહી રાજકારણ વિશે અમદાવાદમાં યોજાયેલ વિચારણા પર આધારિત સંવિવાદ આ અંકમાં અનુવૃત્ત પ્રકાશિત કર્યો છે. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ગુજરાત સમસ્તની બૌદ્ધિક સહજોજનમાં સમાવેશ ને સહાય રૂપ થવાની વિશ્વમાનવને કબજે છે. એ અંગે વાચક પરિવારનાં સંચો ને પ્રતિભાવોને અંગે આવકારીએ છીએ.

ભારતીય સમાજવાદ : ત્રિવિધ અભિગમ

કોંગ્રેસે તેનાં અવાહી અધિવેશનમાં અને ત્યાર બાદ ખાસ જયપુર મહાસભિતિમાં, 'સમાજવાદ'ના ધ્યેયનો સ્વીકાર કર્યો. તે પછી, ભારતના લગભગ બધા મુખ્ય પક્ષોએ એક થી બીજા પ્રકારના સમાજવાદની ઘોષણા કરી છે. ભારતની સંસદે પણ તેના અંગીકાર કર્યો છે — એકે, ભારતના બંધારણમાં લોકશાહી અને બિનસાંપ્રદાયિકતાનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર છે; પરંતુ, 'સમાજવાદ'નો કયાંય ઉલ્લેખ નથી. છતાં, બંધારણના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સામાજિક ન્યાયના પ્રતીક રૂપે 'સમાજવાદ'નો આદર્શ સ્વીકારાયો છે એમ કહી શકીએ.

ભારતના આ સમાજવાદનું રૂપ કેવું હશે? આ જ સુધી આને અંગે દેશભરમાં કરી એકવાક્યતા સધાઈ નથી. સર્વસાધારણ રીતે, સૌ પક્ષો સમાજવાદમાં શોષણ દૂર થાય, જરીથી ટળે, સમાનતા સ્થપાય અને આળાહી પ્રવર્તે, એવો આદર્શ સેવે છે. સવાદ તે સિદ્ધ કરવા અંગેના એકોત્રાય — અભિગમનો છે. કેમ કે અભિગમો અનુસાર વિવિધ પ્રકારે જન્મે છે. સર્વસાધારણ રીતે ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર એવા મળે છે.

પહેલો પ્રકાર : માકસવાદી સમાજવાદનો આ સમાજવાદ સામ્યવાદનું આગલું સોપાન છે. તેના આર્થિક માળખામાં દેશની અંદરનાં ઉત્પાદનનાં (કૃષિ સહિત ઉદ્યોગોનાં), વિતરણનાં (વ્યાપાર ક્ષેત્રનાં) અને વિનિમયનાં તમામ સાધનો ઉપર રાજ્યની માલિકી હોય, તમામ નાગરિકોની આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર (અને તે દ્વારા સમગ્ર જીવન ઉપર!) કાબૂ રહે; રાજ્ય દ્વારા સર્વસાદી આયોજન અનિવાર્ય બને.

તેના રાજ્યદારી માળખામાં ચહેરી કામદાર વર્ગનો પ્રતિનિધિ રાનાતો કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ સર્વસત્તાધીશ હોય.

તેનો બ્યૂડે : આદર્શો, મધ્યે અને જ્યાં સુધી પૂર્ણ સામ્યવાદી રાજ્યશાસન (એટલે કે વર્ગવિહીન, રાજ્યવિહીન સમાજશાસન) ન સ્થપાય ત્યાં સુધી (એટલે કે, કદાચ, આજે તો હજી ન શકીએ એવા દૂરના ભવિષ્ય સુધી!) વર્ગવિગ્રહથી શરૂ કરીને કામદારવર્ગી અસ્પૃશ્યવાદી અનિવાર્ય રીતે પ્રવર્તતી રહે... આનું નામ "વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ".

આ પ્રકારના ઉપાયકો : ભારતના એક કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો અને અન્ય યુસ્ત માકસવાદી ક્રાંતિકારી જૂથો.

બીજો પ્રકાર : માકસવાદી સમાજવાદમાંથી મૂળ પ્રેરણા પામેલા છતાં એના કેટલાક દોષો ભેદીને, અનુભવ અનુસાર કેટલાક ફેરફાર કરવા મથનારાઓનો પ્રકાર. એના આર્થિક માળખામાં ઉત્પાદન, વિતરણ અને વિનિમયનાં ધર્મા ધર્મા સાધનો અને તત્ત્વો ઉપર રાજ્યની

માલિકી અથવા કાળુ આવસ્થક છે; વિશાળ ધોરણે રાજ્ય પુરસ્કૃત આયોજન જરૂરી છે; મિશ્ર અર્થતંત્ર 'ખરું'; પરંતુ રાજ્ય હસ્તકના બહાર વિભાગની સર્વોપસ્થિતિ.

રાજકારણી ક્ષેત્રે સમાજવાદના સંચાલન માટે વિશાળ ભોક્ષશાહી ઉપર આધાર રાખવા છતાં, આ માળખાની અંદર લોકશાહીનો શક્ય એટલો વ્યવહાર! એટલે કે, સમાજવાદને અનુસરે તેવી લોકશાહીનો પુરસ્કાર. જંધારણમાંથી રાજ્યસત્તાને હસ્તક વધુમાં વધુ સત્તા; અને એ સત્તાના કડક ઉપયોગ દ્વારા ગરબી પરિવર્તન.

બ્યૂદાદિએ 'વર્ગવિચ્છેદ'નો જ અભિગમ (ધનિક-ગરીબ વચ્ચેનો વિદ્વેષ); છતાં કોઈ પણ વર્ગની સરસુખત્યારીનો ઇનકાર!

દૂકમાં, લોકશાહી પદ્ધતિએ રાજ્ય-મૂડીવાદ અને રાજ્ય-સત્તાવાદની સ્થાપના! આનું નામ "રાજ્યાશ્રિત સમાજવાદ".

આ સમાજવાદના ઉપાસકો : પં. નેહરુ, ઇન્દિરાજી અને આપણા દેશના મોટા ભાગના સમાજવાદીઓ અને ઉદામો.

ત્રીજો પ્રકાર : આર્થિક ક્ષેત્રે અત્યોદયથી સર્વોદયી પ્રગતિ માટે ના છૂટકે જરૂરી હોય તેટલા પ્રમાણમાં રાજ્યહસ્તક ઉદ્યોગ-વ્યાપાર-વિનિમય વગી, અનુભવ થાય તે અનુસાર એ દિશામાં આગળ વધવાની કે પાછા ફરવાનીય તૈયારી. મોટા ભાગનું આર્થિક તંત્ર 'સહકારી' સ્વરૂપનું; છતાં નાના અને ગ્રામ ઉદ્યોગો, તથા ખાસ તે, કૃષિક્ષેત્રે અમુક હદે 'વિકાસ' ન થાય ત્યાં સુધી વ્યક્તિગત માલિકીનિય પૂરતો અવકાશ. રાજ્યની માલિકી અને કાબૂને સ્થાને સ્વાયત્ત ઘટકોને રાજ્યની સહાય અને પ્રોત્સાહન.

રાજદ્વારી ક્ષેત્રે વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ ઉપર આધારિત અને વિવિધ પક્ષોની મુક્ત સ્પર્ધાવાળી લોકશાહીમાં નિષ્ણા. જંધારણમાં વધુમાં વધુ સત્તા ગ્રામસભાને : અતિરિક્ત ઉપરના સ્તરોને. વગી, જંધારણમાં પુસ્તકારેલી સત્તાનો પણ વિવેકપુરઃસર ઉપયોગ.

બ્યૂદ : ભૌતિક આર્થિક વિકાસની એકાંગી દોટ નહિ; અને અતિગતિના જનન દ્વારા તત્કાલ રૂપાળાં પરિણામો દેખાડનારાઓથી અંગતથા વિના, માનવીય મૂલ્યોને સાચવતા જઈને સૌના સર્વાંગી વિકાસની દિશામાં સ્થાયી ગતિનો આવહ.

આ પ્રકારના ઉપાસકો : ભારતમાં એક પણ પક્ષ આને વરેલો નથી. પરંતુ, ગાંધી-વિચાર સાથેની ગાંઠ જેમની ટકી રહી છે, અથવા પશ્ચિમી લોકશાહી પદ્ધતિનાં ઉત્તમ લક્ષણોને વળગીને જેઓ આગળ વધવા મથે છે એવાં જૂથો અને વ્યક્તિઓ.

ઉપરના ત્રણમાંથી એકે પ્રકાર શુદ્ધ સ્વરૂપે ટક્યો નથી. વ્યવહારમાં ભારેભાર વિકૃતિ પ્રવર્તે છે. છતાં મૂળભૂત એપ્રાય—અભિગમ સમજવો અત્યંત જરૂરી છે. કેમ કે, સવાલ "સમાજવાદ"ના આદર્શનો નથી, તેને વિષે પ્રવર્તતા ધૂંધળા અજ્ઞાણની સહાયનો છે—

અતે તો, સવાલ સાચા અભિગમનો છે.

—ભોગીલાલ ગાંધી

[વિષયમાનવઃ

પીરાંજ સાગરાનાં ચિત્રો | આદિ મન્સુરી

૧

કાતેય ધોડા મૌન ઊભા સૂર્યમાં
સૂર્ય
પીગું હલુદલે છે એકમે
એકમે
દેશવાળીથી સકલ અવકાશને ભરતો
જીળતો
રોડો
ચારે દિશાએ
વાણોની ધૂળ ઊડતી આંખમાં
આંખમાં
પીગા અવાળે એકલા
મેંદો સદીઓના પાણીમાં
સતત તરતું રહી
ફોવાયતું કે લીલગાઝતું કાષ્ઠ
ભ્રમ-રથ-અવરોધ
પીગા આંખમાં
કાતેય ધોડા મૌન
લીલ-આંખો સૂર્ય
જોડો હલુદલે છે
એકમે
પીગું હલુદલે છે
એકમે

૧૮-૩-૭૧

૨

જળ નદી
સ્થળ નદી
પળ નદી
કેલુ અહીંમાં માછલી મૂળી ચલું
માછલી
એ-પ્રસનો ઉતર નથી
માછલી
પ્રસ દેવળ શક્યતા
માછલી
કંપના દેવળ અનુભૂતિ
માછલી
સ્વપ્ન દેવળ
માછલી
ની આંખના પોલાણમાં
થીજ ગયેલી રિકતતા
સાત સાગરના
અતલ ઊંડાણનાં પોકળ રહસ્યો
ફોવાયતી માટી
ખજિત બહાણ
સહનાં ચીંચરાં
દેવળ સ્વપ્ન
પણ માછલી
દેવળ પણ
૧૮-૩-૭૧

દુઃસ્વપ્ન | ચોસેક મેકવાન

સ્વપ્નના મૃત્યુમાં હું જનમ્યો !

કાળા નામનાં ઝરણાંઓ

પવ્વે

હું પ્રકાશ ચર્ચને ફેલાવ્યો

ચોપાસ

તારકમહત્વ રમ્ય આકાશ,

મારી આસપાસ

નાચતી કીકીઓના અળકાટની વાસ...

જાંબ ઊડી જાય

પથારીમાં પડખાના પડયા છવાય

ફરી લાગતીદમહી ઝૂકું.

દીવે લગેલી શેરીઓમાં

પાંખ પહેરીને ફરું.

ઝરણે ઝરણે હું ઊભો ઊભો મુજને જોઉં-દસું.

માંસ કાપમાં ઝહેરાનો ચાંદ

ચાંદમાંથી લટકે કાળા નામ...

હું એક સ્વપ્ન છું!

હું એક બહાણુ છું!

હું સંકીર્ણાર્થ ગયેલો પવન છું!

આંખનું ખૂલવું—પાંખોની જેમ.

સ્વપ્નનું—ઝોરમાં ઝૂકવું!

હું મૃત્યુના સ્વપ્નમાં જનું છું!

ત્રણ બપોરી કાવ્યો | ઉશનસ

૧. બપોરની કાવ્યો ને કીડીઓ

ધર-ઝોળાના

કોળ મળીને

વાંધીચૂકી

મક્કીઓમાં ના માથ;

ફેલાઈને

ફૂલી ગયેલી કાવાવાળા

અજબ જેવા

ધેન ચડેલા

મંદ આળસ

આ ફહાડાને

મરી ગયેલો માતી

ઝીણી કીડીઓ

દરમાં લે જવા

તાણવા મથે.

દીવણુ ધૂણ્યા જળમાં ઊભો

પવન

ફંગોળાને ફેંકે નિજની જાળ

ફરફર...

(સાંભળીયે ચકાચ)

જલલહેરોમાં

આનંદની માછલીઓ

ઉંધીચતી—ઉપર તળે

—ચાંદી ચમકે

(ચમકે તે દેખાય)

ત્યાં તો પાછો

પવન જરાક

આથે જઈને ફંગોળાને

ફેંકે નિજની ફૂંચ એવી જાળ

ફરફર...

૩. બપોર

ચૂકી નીકે બે

જૂખરી પાસ, ચાટે

ફેરડું લગ્ન લગ્ન...

આંખની સામે

કદમ્બસ કંરેડું રેતીના પટ પર

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

તૂટી પડેલું આકાશ

ખમે ઊંચકી ચાલું.

ખગલેલ સમયને

બાવળની શુભામાં લટકારી

ફેલાવી ફગાવી

ક્યાં વહી ગયાં ?

પગલાં પડી રહ્યાં ને ચરણ ક્યાં વહી ગયાં ?

સ્મરણે રહી ગયાં ને સ્વપ્ન ક્યાં વહી ગયાં ?

ચરિયાણું સુકાવીને હરણ ક્યાં વહી ગયાં ?

કહી કહી કરે કે ઝણ ક્યાં વહી ગયાં ?

સરળ ભવે ન ઊઠે એકાન્ત આંગણે

ઊંઘોનાં સાવ દુર્ણાં-કિરણ ક્યાં વહી ગયાં ?

ક્યાંથી હવે મળે તે હેતાળ દિવસો

સ્વપ્નને હતાં છતાંયે સ્વપ્ન ક્યાં વહી ગયાં ?

ધેરી વળે હતાસા ખાલી મકાનને

પૂછે મથી મથી એ ચરણ ક્યાં વહી ગયાં ?

સંવાર

દિવસની આંખોએ ઊઘડો કરી

કેકે કાણુનો સપ્ત સૂયાં ઊઘડો કરી

હૃદયે તિમિર ત્યાં સિતિબાં

રાતનું એકાન્ત પણ ઊઘડો કરી

ખખીઓથી આજ ભરચક-ચર્ચા કરી

જિંભની પરીઓખ પણ ઊઘડો કરી

પીળચડાં ફૂલની નીક લઈ

ધાસની-નદીઓખ ખળખળશે કરી

રહેજ આ હસતાં હવાની ઝોળખી

મેળની પત્તી ખરર ખરશે કરી

કોઈશે પાંખો સુકોતાં ખોરશે

આરીઓનાં ફૂલ ઊઘડો કરી

ઇચ્છાનું મૂલ્ય | બુદ્ધિવંતુ

અરાએ કહ્યું, તમે તો કંઈ જ ખાધું નહિ, મારાથી તો જરા વધારે ખવાઈ ગયું. એમ બોલી દીવાને પરથી ઊભી થઈ બારી પાસે ગઈ અને થોડી વાર ઊભી રહી, તે પછી ફરી દીવાને પર તકિયો ખેંચી અડધી સવાની મુઠામાં બેઠી. બોલી, ખરેખરની મરમી શરૂ થઈ ગઈ, નહિ? રાત્રીએ કહ્યું, હા. તોપણ તમારી હલનીયાળી ગરમી તો મને ગમે છે: સૂઈ મરમી—મનની બધી બીનાસ શોષી લે.

—તમારા મનમાં બીનાસ છે ખરી?

મારી વાત નથી. જેમના મનમાં છે તેમની વાત છે.

તે પછી તેમના બેમાર્થી કોઈ કંઈ ખોલ્યું નહિ. અરાનાં બા આપુ જન્મા પછી સત્તા હતાં. કાણકી બિલાડી લાડાઈતી આખે અરાના સરીર સાથે ધસાઈને બેઠી હતી. રાત્રીએ બારી બહાર જોયું, કેનેરી પર્વત તારામાં અને ધૂળની આંધીમાં વાદળો લાગતો હતો—રાત્રીમાં સૂઈ પાંદાને, ઉઝાડી ગોળ ગોળ ફેરવતી ગરમ હવા જંગલ તરફથી આવતી હતી, બહારના દરવાજા પર ખોળવેલિયાની ફૂલો-ભરી ગળી હાલકાર કરેલી હવામાં ઊંચીનીચી ચર્ચ રહી હતી. દરવાજા પાસેના ઝાડ પરથી પાંદાં હાલતાં હતાં—ખરતાં હતાં.

આવી ગરમ બપોરની વેળાએ રાત્રીને કંઈ થતી હતી કે એકાદ સૂઝા શાલના પાંદાની જેમ જોડી જોડી, બટકી બટકી આ હતાશ હવા પર આધાર રાખી કોઈ શાન્ત નિર્લિપ્તિને સમર્પિત થાઉં. તે પછી કોઈ છાછરી નદીની રેતમાં અથવા

કોઈ રુક્ષ કાળા પહાડની તલેટીમાં પાપો રહું. હવે અધારો નહિ, વિચારો નહિ, અને બગારો નહિ. સત્તા સત્તા, આકાશ બધી જોતાં જોતાં એક દહાડે પથર થઈ જતું રહ્યું.

અરા બોલી, શું વિચારો છો? બહાર જોતાં જોતાં?

—કંઈય નહિ. કદાચ વિચારતોમ હોઈ તો પણ વિચાર તો કોઈને બતાવી શકતો નથી.

અરા બોલી—બતાવવા માંગતા નથી, એટલે બતાવતો નથી.

—એમ-હોમ તો એમ.

રાત્રી એક સપ્ત પછી બોલ્યો નહિ. એ સિગારેટ કાઢી. સપ્તોની રમત હવે ગંભીરી નથી. બહુ દિવસ થયા. હમણાં હમણાંથી ન્યારે તે અરા પાસે આવે છે, તેની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. આખમાં લુએ છે ત્યારે તેનું આપુ સરીર લાકડામાં આમ સળગી હોય તેમ. આમ આમ ચર્ચ ગય છે. હોઠ મુકાઈ ગય છે—હૃદય હાથ હાથ કરે છે. રાત્રીના મનમાં થાય છે કે કોઈ કોઈ વાર અરાના દિલમાં પણ જરૂર આવી જોતી ચતી હશે, પણ એ બહુ છુપાવી રાખનારી ઝાળ-બોલી છોકરી છે. એનું મોં જોઈ કંઈ પણ અનુમાન કરવું સહેલું નથી. એના હૃદયમાં આંધી જોડે તોય મોઢા પર તો શાંતિ હોય. તોપણ રાત્રીના મનમાં બધી વખતથી એનું લાગે છે કે તે બંને જણ એક જાનકરી હોડીમાં બેસી ઇચ્છાના પાણીમાં હલેલા મારી રહ્યાં છે. તેઓ જાને સતત હલેલાં ચલાવે છે, પણ કોઈ દિવસ એકસાથે પાણી કપાઈ નથી.

ભગવાન ભગવાન જેવી કોઈક વસ્તુ છે, જે તે બંને જીવને એકસાથે હલેલાં ચલાવવાં દેવી નથી. સિકોનાખેશન જેવી ઘટના જ તેમના બંનેના જીવનમાં બની નથી. એક જીવ જ્યારે અત્યંત તીવ્રતાથી બીજા જીવને જીએ છે ત્યારે તે કોઈક વસ્તુને રહે છે, અને જ્યારે અન્યજીવ હાથ લંબાવે છે, એરથી હલેલું ચલાવી મળ્યૂત હાથે પાણી કાપે છે, ત્યારે બીજાનું હલેલું પાણીમાં હોય જ નહિ. કોના અભિલાષથી આમ થાય છે, તે રાખ જાલતો નથી; અરા જાલે છે કે નહિ તે તો અરાને ખજર. રાખએ અરા બાણી ભેંપું. એક સફેદ ઝાપેલા વૉયલની સાડી પહેરીતી તેણે આળે.

એક નીલા રંગનું ફૂલ શોભતું હતું અરાની વેણીમાં. તકિયાને સહારે અડધી સૂતી છે. એના બણી ભેતા ભેતા રાખએ એકાએક નક્કી કરી લીધું કે આજે કંઈક ફેંસલો થશે. બધું લે છે પણ કશુંય આપતી નથી—એ લાંબો વખત ચાલશે નહિ. ઊંઘી વખતે હું તેના ભેનો વિચાર કરતાં કરતાં હોયું છું—ઊંઘ જાગતાં જ પહેલાં તેનું જ મોં યાદ આવે છે—પુઘી પર બીજી કોઈ જીવું મોં ભેઈ રોકેલો જ નથી, કોરણ કે પ્રત્યેક ક્ષણ તે એક જ મુખ રાખના મન સાથે વ્યથિત રહે છે, આંખોમાં સમાયેલું રહે છે—તોપણ અરા તેને જરાખર આ રીતે સાપની કંચળીની જેમ ચીતવતામાં જ દબાવી રાખે છે એ હલે નહિ ચાલે. આજ તેના આટલા દિવસનો હાલો વસલ કરવો જ પડશે.

રાખએ કશું ચોપડી બાળું પર મૂકે. મારી સામે જો.

અરાએ એ સ્વચ્છ આંખો જોવી કરી કહ્યું—
શું? થયું? શું?

—શું થયું તું જાણતી નથી?

—ના. અચમ્બતા કરશે નહિ. પ્લીઝ, તમે આ રીતે ન જોશો, જેથી તમેજ બંધાના જેવા સામાન્ય બની જાઓ. તમે જાણતા નથી રાખ, તમે મારી નજરે દેટલા મોટા છો. તમને દેટલી વાર-કશું છે.

રાખએ કશું અસાધારણ બનીને તો આટલા

દિવસ પંચાર કર્યાં. તેથી લાલ તેો થયો નથી જરાય, પોતાની અંદર માત્ર બંધાના વધતી જ ગઈ છે. તારી કોઈ ધારણા છે. તે મને દેટલી ચંચળા આપી છે આટલા દિવસ, આટલા વર્ષ, પ્રત્યેક ક્ષણ?

અરાએ મુખ નીચે કરી કહ્યું, મેં તો આપવા છમ્મી નહોતી—તમને જરાય ચંચળા આપવા છમ્મતી નથી. ખરેખર તો ચંચળા ભોમવવાની તમને મળે છે. તમારો એક વિલાસ છે.—વેલના વિલાસ. બોલી અરા તેની બિલાડીના નરમ શરીર પર હાથ પમાળવા લાગી.

સિગારેટ એંશરે પર ખંખેરતાં ખંખેરતાં રાખએ એક નિવાસ મૂક્યો. કશું બોલ્યો ના.

તકિયો છોડી, સીધી બેસી અરા બોલી, શું? સાહેબ ખુસે થયા કે શું? તમે મને માત્ર ઉપર ઉપરથી જ આહો છો. પરખર આહતા હોત તો તમે મારી છમ્મજાનું મૂલ્ય ચૂકવત.

તોપણ રાખ કશું બોલ્યો નહિ, મારીની બહાર જોતો રહ્યો.

આ છમ્મજાના મૂલ્યની વાત અરાએ બધી વાર રાખને કહી હતી. એક માત્ર રાખ જ જાણે છે કે, અરાની છમ્મજાનું મૂલ્ય કેવી રીતે બંને શાના બદલામાં તે ચૂકવતો આવ્યો છે. તોપણ અરા તેને વારે વારે આહ દેવાય છે તેની છમ્મજાના મૂલ્યની વાત. તેમ છતાં રાખની જાણે કોઈ છમ્મજા નથી. કોઈ શકે નહિ. રાખ જાણે ભગવાન; જાણે તે હાડયામનો કોઈ સર્વસાધારણ માણસ હોય જ નહિ. રાખની તો છમ્મજા હતી એરકોસરો પાંચસત થયાની, પણ પિતાજીની છમ્મજાનું મૂલ્ય ચૂકવીને તે સોલિસિટર થયો છે. રાખની ખૂબ છમ્મજા હતી માલિનીને કુખી ન કરવાની, પણ માની છમ્મજાનું મૂલ્ય ચૂકવતાં તેણે માલિનીને મિહુરતાથી કુખ પહેંચાડ્યું છે. અને રાખના નિરૂપણ પ્રેમને આજે અરા પ્રત્યેક ક્ષણે પગતેજ છૂંદી રહી છે—એને તેની છમ્મજાનું મૂલ્ય ચૂકવવાનું કહે છે. કહે છે, મદિરતા ભગવાન બનીને ચિરદિન તેના મનના જગતમાં નિવાસ કરશે. મન જ

જે છે તે છે, શરીર તો ધૃણાપાત્ર છે, એમ બોલી
બોલીને અરાએ રાગના પોતાના શરીર પર જ બાળે
ધૃણા જન્માવી હતી.

આ પૃથ્વી પર કોણ કોની ઇચ્છાનું મૂલ્ય ચૂકવે
છે? કોઈ એક નિજનું બપોરના ફરિયાની જેમ
મનની ડાળી પર તેની સ્વપ્ના મુગધી ઇચ્છાનાં ફૂલ
સળગીને રાગ કેટલા દિવસથી ફેરી કરતો ફરે છે.
કોઈ તેની ઇચ્છાનું કશું મૂલ્ય ચૂકવતું નથી. તેની
બધી ઇચ્છાનાં ફૂલ તડકાના તાપમાં એક એક કરીને
કરમાઈ ગયા છે. તોયે બધાં તેની પાસે ઇચ્છાના
મૂલ્યનો દાવો કરતાં આવે છે. અને એ પોતે એવો
બોલો છે કે, એવો ઉદાર છે કે તે બધાની ઇચ્છાનું
મૂલ્ય પોતાની જાતની વારે વારે વચન કરીને પણ
ચૂકવતો. આવ્યો છે, “ઇચ્છાનું મૂલ્ય” વાત સાંભળતાં
જ આજકાલ રાગને બારે ઘરેથી ચડી આવે છે.
તે પણ સામાન્ય મનુષ્ય છે. સામાન્ય યદને જ
રહેવા મારો છે, પણ અરાની પાસે આવતાં જ અરા
કોઈ મોટી દુઃખાનના મેનેજરની જેમ હસી હસીને,
રાગને નાનો કીકસો સમજીને “મહાનતા”નું કુંદ
મહોરુ, પહેરાવી દે છે. દરેક વાર રાગ “મહાનતા”નું
મહોરુ પહેરી રોતો કઢળતો પાછો જાય છે. આવી
રીતે હવે પોતે પાછો નહિ જાય. હવે આમ કહાણ
નહિ જાય.

એકાએક અરા બોલી, ખજાર છે? તમને કહેવાનું
શૂદ્ધી મળી હતી. તે દિવસે એક બનાવ બની ગયા
હતા. ગયાં મહિને જ્યારે કલકત્તા મળી હતી ત્યારે
જોયા, કેવેશ, મુનિષા એ બધાંએ જીદ કરી, ચાંદનીક
હોટલમાં જઈએ. પાકેરીટમાં ગયાં. જન્મા પછી
જ્યારે નીકળ્યા— ત્યારે શું બેસું બાળો છો?

શું?
અરા જરા વિચારીને બોલી— તમને કહું છું
ખીન કોઈને કહેશે નહિ.
રાગને કહું— તું જ, બધાને કહીશ, એ
બાળતમા કું નિશ્ચિત છું. કું કોઈને કહીશ નહિ—
એ બાળતમા નિર્ભય રહેશે.

—તે દિવસે બેસું તો રંધુદા— એટલે કે રિનિદિદા
વર, ખૂબ પીને એક બારમાંથી નીકળ્યા. — સાથે
એક છોકરી— છોકરી સાલીયે, શકતી, તહેલી એટલી
મહોરા. ટેક્સી— ટે. . . કસી કરી બે વાર મોડવા,
તે પછી ટેક્સીમાં બેસી બે જણ, એવી રીતે ગયાં
કે તમને કહી શકવી નથી. ફૂટપાથ પર બીક જન્મા
ચર્ચ મળે. એવા વગેરે, બધાં એ અંગે રીક કરવા
લાગ્યાં, અને તો એટલી શરમ આવી, હતી કે
રંધુદાને હું બોલ્યું છું, એ વાત પણ બોલી શકી
નહિ. દેટલું અરામ કહેવાય, નહિ? મિચારી રિનિદિદા.

રાગને કહું, તું જો મને કોઈ દિવસ આ
સ્થિતિમાં બુએ તો મારી બાળતમાં શું ધારણા બાધે!

આખો મોટી કરીને અરાએ કહું— ધારણા
એટલે? તમારી સાથે કોઈ દહોડો બેસું પણ નહિ.
ધેર આવો તો ફૂતરો છોડી મૂકે તમારા પર.

રાગ હસ્યો. બોલ્યો, અહીં જ તારો પાવતી
સાથે મેળ નથી ખાતો. દેવદાસને જોઈને પાવતીને
છેવટે તો દવા આવી હતી. તારામાં તો દવા જ
નથી.

— ના નથી. અરા બોલી, એવો દાખલો
આજે નહિ ચાલે. શરત એટલેની, સમયના દેવ-
દાસો આજ કાલ પાકતા નથી. તમે શું એમ કહેવા
માગો છો કે રંધુદા સાથે જે છોકરી હતી તેની
સાથે રંધુદાને કોઈ ઇમોશનલ કનેક્શન હતું? તો
પછી? દેવદાસની જેમ માત્ર શરણ પીને એક જણનું
દુઃખ બૂલવાને માટે મરી જાય, તો તેનો કેસ કસોડ
કરી શકાય. પણ એ બધા તો મહો બ્યાપાર છે.
રંધુદાને પ્રેમની શી ખજાર પડે?

રાગ આ વેળા હસ્યો. બોલ્યો, તને તો જાણ
નથી. હું પ્રયત્ન કરવા છતાંયે કોઈ દિવસ રંધુદા
જૂની શકવાતો નથી. કારણ કે તમે લોકો જેને મૂલ્ય
કહો છો, તે મારામાં છે જ નહિ. તે સિવાય કદાચ
તેના અકારની શક્તિમાં હું વિશ્વાસ કરતો નથી. એક
કણ માટે જેને તેને પામીને ખુશ થવાને મહેલો
આપ્યું હોય એક જણ નિઃશય કોઈને ચાહીને કું ખી

મું સારું. પામવાનું જ બધું કંઈ નથી, મું પામવાનું છે તે જ બધું છે. અરુ, તેને ચાહીને મારા આ લોક અને પરલોક બંને ગયા. તે મારા પ્રેમ બંને હાથે કેલીને સેરવી દીધો છે. — અને મેં બીજા બધાના પ્રેમને કાચના વાસણની જેમ હાથમાંથી ફેંટા દીધો છે. મારા આવે છે વિચારતાં !

અરાએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો. ચૂપચાપ મૌન આપે રાખીની સામે જોઈ રહી. જતે જણુ-હરી વાર ધણી બધી સમય સુધી ચૂપ રહ્યાં. જોત-જોતામાં સાંજ પડવા આવી. એકએક રાત્રી બોલ્યો, આવ, અરુ, મારી પાસે આવ.

—ના, કંઈ છું ને, અસંભવાત ન કરો. અરાએ કંઈ ન કહ્યું.

પરંતુ રાત્રીએ અરાના મોં પર તે હાથે પણ બળે એક બળશુી લાકાશ જોઈ જે તે પહેલાં ક્યારેય જોઈ નહોતી — જે કોઈ કારણ હોય — આ બળાળના બપોરે તેની કાણસી બિલાડીની જેમ અરા પોતે પણ લાડ પામવા આઢે છે, અથવા રાત્રીને પોતાને તે એ જ લાગ્યું. રાત્રી એકએક ક્ષણે છોડીને અરાની પાસે ગયો. જતાં પહેલાં આરાની પડો પાડવા લાગ્યો એટલામાં તો અરા દોડી રૂમ છોડી બહાર વરંડામાં જઈ બેઠી રહી.

રાત્રીના આખા હૃદયમાં લોહી ભરે બહારવા-લાગ્યું — કોઈ દિવસ તેને આનું થયું નહોતું, કોઈ દિવસ પણ તેણે બોલાવી — “અરા” અરાએ જવાબ ન આપ્યો. — વરંડામાંથી બિલાડીએ ખાઈ કમું. રાત્રીએ ફરીથી બોલાવી “અરા, આ રૂમમાં આવ” અરાએ જવાબ આપ્યો — મું ? પણ રૂમમાં ન આવી. રાત્રીએ ફરી એક વાર બોલાવી, આ ઘખતે અરાએ પડો, ખસેડી રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો. અને એ સાથે જ રાત્રીએ તેને પોતાની છાતી બધી ખેંચી તેને ઓઢે એક અગાધ. અરાએ સામેથી સહેજ નમી રાંજનું સમજાવી કીચું તે પછી ત્યાંથી અવાજ સાથે એક નિશ્વાસ સાથે બોલી — આ જગી મર્દ છે, મા જગી મર્દ છે. છોડો, બીજા જ હાથે રૂમ છોડી, દોડતી તે

ભાગી મર્દ. અનેક કાણુ સુધી રાત્રી પડો પાડેલા રૂમમાં એકેકો બેસી રહ્યો.

તે પછી અરાને શોધતાં શોધતાં જોયું તો અરા બાણુના રૂમની બારી પાસે બેઠી હતી. — તે વખતે જ ઉત્તરનાના આવેશમાં હાંફતી હતી. રાત્રીએ બોલાવી, “અરા”. મોઢું ફેરવ્યા વગર જ અરા ધીરે ધીરે બોલી કેમ આનું કયું ? તમે બહુ અસંભ હો, ભારે અસંભ. આજ તમે મારી આંખે બધાનાં જેવા બની ગયા રાત્રી તમે મારી ઇચ્છાનું મૂલ્ય ચૂકવ્યું નહિ.

રાત્રીને લાગ્યું હતું કદાચ અરા રડશે, કદાચ ધૂણાં કરશે, તેને ચાલ્યા જવાનું કહેશે, પણ અરાએ કંઈ ન કહ્યું — કોઈ એક રહસ્યમય સ્મિતથી મોઢું લાક કરીને ફરી વાર બોલી — આજથી તમે નાના બની ગયા. ચચ. . . આનું કેમ કયું ? રાત્રી બારી બહાર જોઈ રહ્યો.

સ્મિત સાહેબના બંગલાના બાગમાં રંગ રંગનાં ફૂલ ખીલ્યાં હતાં — હળવા વેંચણી રંગનાં ફૂલને ગુચો હવામાં ઝૂલી રહ્યો હતો શુંકાખી આકાશની પદ-શૂભિમાં. મધ્ય તરફ જતી બસ થોં થોં કરતી લાક ધૂળ ઉડાડતી નિર્જન માર્ગ પર એકએક પસાર થઈ જાય. રાત્રીએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો.

રાત્રીના હોઠ પર ત્યારે પણ અરાના હોઠને મધુર સ્વાદ હતો. તેની છાતી પાસે અરાનો પાતળાં સરીનેનો લોપ હળુ પેશુ ફૂલની મુવાસ જેવી લાગતી હતી. તેમ જતાં તે કાણુ રાત્રીને મનમાં ભારે રડ્યું આવ્યું. આટલા દિવસ તો તે મંચુથી દુઃખી તો હતો જ પણ તે મંચુના કોઈ એક ગંભીર આનંદ પણ હતો — પણ આજની આ પ્રાપ્તિ — આ ઉજ્જવળતા, આ મુવાસ — બધામાં ભરે એક દુઃખ રહ્યું છે, પોતાને તે નાના લાગે છે.

આટલા દિવસ સુધી તે હમેશાં અરાને અપ-રાધી ગણતો આવ્યો હતો. આજે તે પોતાને મોટો અપરાધી લાગ્યો. રાત્રીને ખૂબ ઇચ્છા થઈ આવી અરાને કહેવાની કે મારા મૂળ ‘મહાનતા’ના ફેંટા

દાખલા મહારાને પોતાને હાથે ફરીથી પહેરાવી દે. તેને બોલવાની ધ્વજ યથા, અર તારી બધી રંગીન ધ્વજોએને હું નીલકંઠ પંખીના ઈંડાની જેમ એક એક કરીને મારા પ્રેમના ઉત્પાપમાં સેવીને પક્વીશ એક ને એક દા'ડો. તું જો અર. તું જો. તને હું સાચે જ ચાહું છું. અર એ દેખાવ માત્ર નથી. પણ વાચાળ રાજ ત્યારે તો મોઢે કંઈ બોલી ન શક્યો. જેમ તેમ દખાવેલા અવાજે બોલ્યો, બહિં છું.

આટલા દિવસ સુધી હમેશાં અર વરંગ સુધી આવી રૂપાણું રિખત કરી કહેતી — રાજ, આવજો. આજે બહાર આવી પણ ના, કંઈ બોલી પણ ના. જેમ જીભી હતી બારીની પાસે, તેમ ને તેમ જીભી

રહી ઉદાસ આંખે. દરવાજે વડાવીને એકેલિટસનો આડનાં પાંદડાં બિજાવેલા રસ્તા પર મોં નીચું કરીને ચાલતાં ચાલતાં રાજ વિચારવા લાગ્યો, સાચે જ શું અરની ધ્વજાતું મૂલ્ય તેણે ચૂકવ્યું નથી? ધ્વજાતું મૂલ્ય. સાચે જ શું ચૂકવ્યું નથી?

હવામાં બોમનવેલિયાનું મૂલ્ય જોતાં અર પોતાના મનમાં ને મનમાં હસી રહી, મનમાં મનમાં બોલી, અસભ્ય રાજ હારે અસભ્ય.

તે પછી તેણે હીટર પર ચાનું પાણી ઉકાળીને માને ઘ્રૂમ પાડી. બોલી, મા બાકે, બહાર આવીને જો તો ખરી, આજની સાંજ કેવી તો મુંઝ છે!

અતઃ સોળાભાઈ પટેલ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળો

* ભાઈદાસભાઈ પરીખ, બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧ * મનહર ભંગારી, સેતુ પ્રકાશન, ૧૪, આદર્શ સોસાયટી, અમદાવાદ-૬ * ભદ્ર સુદાલા, સુદાલા એન્ડ કં. વડોદરા. * આર. આર. શેઠની કં. કુવારા, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧ * વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨, કલ્યાણ સુવર્ણ, ખીજે માળે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧ * ગૂર્જર મેચરલ કમ્પાલિય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧ * પોર્કેટ બુક સેન્ટર, (છૂટક નકલો માટે) રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧ * રવીન્દ્ર બુક હાઉસ, બાળવાડા, લાટિયા શેરી વડોદરા * વિજય સ્ટોર્સ, ગોપાલ ટોક્કીઝ પાસે, સ્ટેશન રોડ, આણંદ * આર. આર. શેઠની કં. પ્રસેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨ * વિજય સ્ટોર્સ ૨૩૧, ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, કોમિસારિયેટ બિલ્ડિંગ, પહેલે માળે, ફ્રિટન વોય કં.ના મેડા ઉપર ફોર્ટ, મુંબઈ-૧ (બી. આર.) ફોન : ૨૬૨૭૦૮ * એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

ઉદ્દાત્તત્વ : એક વિભાવના | ચન્દ્રશંકર ભટ્ટ

શ્રી વાગ્મિતાલકે સોન્નહનસના 'On The Sublime' ગ્રન્થનું પશ્ચિમી સાહિત્યભીમાંસામાં ચોક્કસ મહત્વ છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો શ્રી ચન્દ્રશંકર ભટ્ટે કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ 'વિશ્વમાનવના' ૧૧૮ પ, ૬૦ અને ૯૧ નંબરના અંકોમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા, તાન્નિસમાં જ પ્રસ્તાવિત પ્રગટ થનારા આ અનુવાદગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતનો કેટલોક અંશ અત્રે પ્રગટ કરીએ છીએ. —૨૬.]

૩ : ૧. આ પ્રબંધ વિશે વિચાર કરતાં કેટલીક નજીવી નજીવી પ્રશ્ન આવરક બને છે. સુવાણીસ ખંડમાં મુદ્દાવાર લખેલા આ પ્રબંધનો લઘુકલ એક-ત્રીસ લાખ અપ્રાપ્ત છે. આગળ જણાવ્યું તેમ સિસિલિયસના આ વિષયના પ્રબંધની ક્ષતિઓનું નિરાકરણ કરવાના આશયથી સોન્નહનસે આ પ્રબંધ લખ્યો તે તો એનું નૈમિત્તિક કારણ માત્ર છે; પરંતુ આ પ્રબંધનો જે વ્યાપ છે તેને તો લેખકનો આશય, પોતાના આ વિષયના વિચારો કવિઓ-લેખકો-વક્તાઓ અને ખંડ ૧માં ૨૫૮ કરે છે તેમ, સાવજનિક પ્રતિના માન્યોને ઉપયોગી થાય તેમ છે કે કેમ તે જાણે તેવા તપાસવાનો છે. તેની નજરે સાવજનિક પ્રતિમાં સર્વોપરી હોય તો તે માનવજીવનને દિતકર સેવા છે. આમ સોન્નહનસનો વિચારઆધાર મોટો છે અને ઉદાત્તતાના વિચારને સાહિત્યની એક વિભાવના તરીકે અને તેની સાવજનિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તે સ્થાપે છે તે પ્રબંધની અદ્વિતીયતા છે.

૩ : ૨. શ્રી શબ્દ 'Peri Hypsous', જેનો અર્થ અનુવાદ 'On the Sublime' થયો છે તે અનુવાદકે જે જે અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે તેનો વિચાર કરવો આવરક છે. શ્રી શબ્દ 'Peri Hypsous' નો અર્થ શબ્દકોષમાં 'on high' એવો મળે છે,

પ્રબંધમાં 'Sublime' ઉપરાંત elevated, grandeur, lofty, excellence, majestic, exaltation, marvellous, greatness જેવા શબ્દો વારંવાર વપરાયા છે. શબ્દકોષમાં આ શબ્દો Sublimeના પર્વાત તરીકે આપવામાં આવ્યા છે. આમ 'હીઝ' આ દરેક પર્વાતને પોતાનો કોઈ અર્થ-વિશેષ કે વિશિષ્ટ અર્થજાણે છે. આ પરથી પ્રબંધમાં વપરાયા છે તેથી કોઈ પણ વાચકને પ્રશ્નજોભો થાય કે તે ઉદાત્તતાના જ અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે? પરંતુ દરેક વખતે વપરાયેલ પર્વાતને તેના સંદર્ભમાં જોતાં જ્યારે તે Sublimeના તે જ્યારે તે તે શબ્દની પોતાની આગવી અર્થજાણમાં વપરાયાનું જણાય છે. ખંડ ૧માં (૧. ૨) ભાષા વિશે વાત કરતાં તે excellence શબ્દ તેના પોતાના, સામાન્યથી વિરુદ્ધ ઉદ્દૃષ્ટતાના અર્થમાં વાપરે છે. આ જ ખંડમાં (૧. ૨) તે marvellous શબ્દ તેના અદ્વિત એવા અર્થમાં યોજે છે. ખંડ ૨માં (૧. ૩) તેજે વાપરેલો શબ્દ greatness ઉદાત્તતાના અર્થમાં છે. ખંડ ૩માં (૧. ૪) જે વ્યક્તિએ ઉદાત્તને, લક્ષ જણાવે છે તેમને વિશે વાત કરતાં તે grandeur શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે Sublimityનો જ અર્થસૂચક બને છે, ખંડ ૪માં (૧. ૫), ખંડ

૭માં (પૃ. ૮), ખંડ ૯માં (પૃ. ૧૦, ૧૬) વાપરેલા greatness અને great શબ્દ મહાનતા, ઉમદા-પણુંના અર્થમાં વાપર્યા છે. ખંડ ૯માં (પૃ. ૧૪) majestic શબ્દ Sublimityના અર્થની વધુ નિકટ છે. પ્લેટોના સંદર્ભમાં ખંડ ૧૩માં (પૃ. ૨૩) થોએસો greatness શબ્દ વળી ઉદાત્ત અર્થની સ્પર્શીપ બાજુ છે. ખંડ ૧૫માં (પૃ. ૩૧) વિચારોની ઉચ્ચતા, ઉમદાપણની ઉદાત્ત અસરની વાત કરતાં વાપરેલા high શબ્દ સ્પષ્ટપણે તેના મોતાના અર્થમાં છે. તે ઉચ્ચ વિચારો જે માનવ આત્મામાંથી જન્મે છે તે સંદર્ભમાં થકેસો greatness શબ્દ વળી ઉદાત્તતાના અર્થમાં છે. આ જ ખંડમાં (પૃ. ૨૫) વપરાયેલ grandeur શબ્દ ઉદાત્ત અર્થે ધ્વનિત કરે છે. ખંડ ૧૭માં (પૃ. ૩૩) અને ખંડ ૩૪માં (પૃ. ૫૪) ત્રપારેલ શબ્દ marvellous ઉદાત્ત અર્થની નજીક જાય છે. ખંડ ૩૦માં (પૃ. ૪૮) થોએસ રીતે પસંદ થયેલા મહિમાવાંત શબ્દોની અસરો વર્ણવતાં વપરાયેલો exaltation શબ્દ ઐશ્વર્યસૂચક છે. પુનઃ જ સૂચક રીતે ખંડ ૩૩માં (પૃ. ૫૨) greatness શબ્દ મહાન શ્રેષ્ઠતા વિશે વપરાયો છે. તેમાં અર્થ એ સુમનસ છે કે : ઉદાત્તતાને પહોંચવાની શક્તિવાળા લેખકો-કવિઓ. આ જ ખંડમાં (પૃ. ૫૨) વપરાયેલ excellence શબ્દ પણ તેના સંદર્ભને લીધે ઉદાત્તતાસૂચક બને છે. આનાં વધુ દર્શાવતે હિમેરોસની જરૂર નથી. સુત્ર ત્રાયક સંદર્ભથી તેના અર્થને સમજી શકો. આમ બનવાનું કારણ એ હોય કે, અનેક જાવજામવાળી કોઈ સંકુલ વિભાવના વિશે વાત કરતાં જ્યારે તેનાં જુદાં જુદાં તત્વો અથવા જાવજામ ઉપર અણુક સંદર્ભમાં જાર ચુકવાનો હોય છે ત્યારે તે અર્થવિરોધવાળા જુદા જુદા શબ્દ ત્યાં વાપરવા અનિવાર્ય બને છે.

૩ : ૩. પ્રજાધના મૂળ ગ્રીક શીર્ષક, 'Pari Hypsous' માટે પ્રચલિત બનેલ 'on the Sublime'ની થયાર્થતાનો થોડો વિચાર કરીએ. શ્રી એલન ટેઈટોને, છે કે, પ્રજાધના અનુવાદ જોન હોવેર્થ, ૧૬૫૨માં કરેલા, અનુવાદમાં ગ્રીક

શીર્ષકનો 'on the Height of Eloquence' એવો જે અનુવાદ આપ્યો છે તે, તેના પછીથી થયેલા 'on the Sublime' કરતાં વધુ ચોક્કસ છે. તેનું કારણ આપતાં તેઓ જણાવે છે કે 'on the Sublime'માં, Boileauએ, ૧૮મી સદીમાં ઇંગ્લેંડમાં વિવેચકોએ અને બર્ક તથા કાર્ટેઝેલા આરોપણોનું ઉમેરણ છે. આ આરોપણો, આ પ્રજાધમાં જે વિચારણા છે તેનાથી કંઈક અંશે દૂરનાં છે. શ્રી એલન ટેઈટોના આ અભિપ્રાય વ્યાપક અર્થમાં કદાચ થોડાં જ, અથવા મૂળ ગ્રીક શીર્ષકના બરાબર અનુવાદ લેખે થોડાં જ, પરંતુ વિચારણામાં રહેલાં કેટલાંક વિશેષ તત્વોને કારણ અગ્રિજ સાહિત્યમાં Sublime શબ્દ એ સર્વસ્વીકૃત બન્યો હોવા સંભવ છે. સોનનકનસે ગ્રીક Hypsous શબ્દ જે રીતે અર્થવિસ્તાર કરી વાપર્યો છે તે, પ્રજાધમાંના વિચારો : 'જાપાની સર્વોત્કૃષ્ટતા', 'મહાન આત્માની અભિવ્યક્તિ', 'કવિતાનું શ્રેષ્ઠત્વ' અને તેટલી વાર વાંચવા છતાં વિવિધ શબ્દવાળા કેષ્ટ પણ ત્રાયકમાં દરેક વાંચને આનંદસમાધિ (ecstasy) ની અવસ્થા ઉદ્દીપ્ત કરવાની, ખેંચવાની તેની શક્તિ વચ્ચે જોતાં ઉદાત્તતાના અર્થમાં છે. જોન હોવેર્થ અનુવાદ 'on the Height of Eloquence'થી જે ધ્વનિત થાય છે તે પ્રજાધમાંના વિચારોમાંથી એક છે, જ્યારે ઉપર જોયું તેમ પ્રજાધમાં આનંદ સમાધિ, અલૌકિકતા, દિવ્યતા આદિ વિચારો પડેલા છે. આ દૃષ્ટિએ જ્યાં અર્થજાંચોમાં સમાવતો 'Sublime' શબ્દ સ્વીકૃત બન્યો હોય તે થોડાં જ શબ્દો.

૩ : ૪. આટલી સ્પષ્ટતા પછી સોનનકનસની ઉદાત્તતાની વિજ્ઞાવનાનો તત્ત્વવિચાર કરીએ. ઉદાત્તતાને સોનનકનસ, તેના પુરોગામીઓની જેમ દેવતા શૈલીના લક્ષણ તરીકે તદ્દિ પણ સમગ્ર સાહિત્ય—કવિતા કે ગદ્યલેખનના સર્વોચ્ચ તત્ત્વ તરીકે ક્ષીકારે છે. સર્જકલેખકની આત્મશક્તિમાંથી પ્રાદુર્ભાવ-પ્રાગ્જ્ઞ આ તત્ત્વ છે, જે ક્યારેક તત્ત્વજ્ઞાની જેમ સ્પષ્ટી આવે તો ક્યારેક અજાણની જેમ કોઈ

1 'Lectures in Criticism': ૧૬.

વિશિષ્ટ વિશેષ ક્ષણે કૃતિમાં સમગ્રતથા વ્યાપી બને છે. અને ભાવના યેતન્મમાં પ્રસરી જઈ તેને ખેંચી નખ છે અને આનંદ-સંભાષિમાં લીન કરે છે. આ શક્તિને તે ઉપરદત્ત માને છે. કાવ્યસાહિત્ય અભ્યાસ કે રચનાકોશલની અતુરપ્રીતિ તે આવતી નથી. ખંડ દ્વારા તે કહે છે: 'Sublimity is the echo of the greatness of Soul.' ઉદાત્તતાને તે આ રીતે, આત્માની મહાનતાના તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે એટલે સાહિત્યને ભતિભેદ (genre distinction) ક્યાં વિના વાણીનાં ભાષણ, કવિતા આદિ સ્વરૂપો, શૈલી, ધારણા, અભિપ્રયોગ જેવા તેનાં લક્ષણોમાં સાર્વજનિક રીતે વ્યાપી રહેતું આ તત્ત્વ છે તેનું લોન્નપ્તનસને અભિપ્રેત છે. સાર્વજનિક રીતે પ્રસરી જતા આ તત્ત્વને જે દેવળ શૈલીના લક્ષણ તરીકે સમજવામાં આવે તેા વાગાડમ્બર, ભારે, મોભર સ્વરૂપોએ અને નવીનતાના એકાદી થતી વૈચિત્ર્ય-પૂર્વ પોષક અભિપ્રયોગ આદિને ઉદાત્તતા સમજી શકાયા આવે. વાગાડમ્બર, છીછરા તુચ્છ તરંગ, ભિન્નિધતા તથા દાઢીભોળા નિચેતન, કૃત્રિમ અને ઔપચારિક લાગણીએને તે ઉદાત્તતાથી રમટ રીતે વિરોધી ગણે છે. આ મુદ્દા સિદ્ધ કરવા તેણે ધણાં સંલેખકાધિક ઉદાહરણ પ્રમથમાં આપ્યાં છે. આમ ઉદાત્તતાની સાચી દિશા તે ચીધે છે. દેવળ મદાન વિચારો નહિ, આંકડાઈ કરવાનો નહિ, ભારે ભારે સંદેશ નહિ, પરંતુ ચિત્તને રમટ-ઉત્તેજ જતા તત્ત્વને ઉદાત્તત્વ તરીકે સ્થાપે છે. સંદેશ સામાન્ય હોય કે મોટા, શૈલી આંલંકારિક હોય કે અનલંકૃત, કંપનો ભડે વીણાવીધુને રજૂ કરેલાં હોય તેાંધણું લાગણીએને અને વિચારોનાં સંમિશ્ર સંવેદનશક્તિને ઉત્તેજ નહાર તત્ત્વને તે ઉદાત્તતા ગણે છે. અંધગત્ત તે જાણી ન લાગણીએને એકરૂપતા સર્પી અને ઉભવ મજુતો નથી. અંધક મુશ્કેલીવાળા લાગણી-એની અનુકૃતિને તે ઉદાત્તતામાં સમાવે છે.

કે. ૫. ઉદાત્તતાં લાગણીએ અને ભાવ સંલેખના પારસ્પરિક સંબંધો નહોતે છે. 'અને' પરસ્પરને ઉપારક હોય, પરંતુ હોય તેાંજ ઉદાત્તતા નહોતે. શૈલી

વિષયનું સન્નને કરતી નથી, પરંતુ વિષયને પ્રાકટ્ય આપે અને વિષય-શૈલીને પ્રાકટ્ય આપે. એવાં એકરૂપ આંતરસંબંધ બને વચ્ચે હોય ત્યારે ઉદાત્તતા આવે છે. ઉદાત્તતાની સંબંધમાં શૈલી પરસ્પરની વિચારણામાં લોન્નપ્તનસ પરંપરાને અનુસરે છે ખરો; પણ તે સાથે તે એ વાત રમટ કરે છે કે આવેદિક સાધાર્યે તે ઉદાત્ત શૈલીને હેતુ છે. શૈલી ભડે પંછી આંલંકારિક હોય કે સીધી. ભંભવાળા પણ નિષ્કળ અને સાર્વજનિક પણ હોય શૈલી વચ્ચે તેની હેતુસાધક શક્તિને આધારે તે વિવેક કરે છે.

અહીં એક મુદ્દા વિચારી લઈએ. ઇંગ્લેંડમાં ૧૮મી સદીમાં જે વિવેચન-સિદ્ધાંતો પ્રચલિત હતા તેમાં ઉદાત્ત શૈલીની જે ચર્ચા થતી તે કેવળ અલંકારસાહિત્ય એક મુદ્દા તરીકે થતી હતી. તેને ગ્રયાને લોન્નપ્તનસની ઉદાત્તતાની વિચારણાએ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી કે ઉદાત્તતા એ સૌન્દર્યસાહિત્યના મુદ્દા તરીકે વિચારવા લાગી. દરે એમ મનાતું જાણ્યું કે ઉદાત્ત શૈલી એ હેતુ નથી પણ સાધાર્ય છે, નહારે ઉદાત્તતાં એ સંલેખ હેતુ છે. આ વિચારોમાં રહેલા તત્ત્વને કારણે લોન્નપ્તનસ ઉદાત્તતાને વિભાવના તરીકે સ્થાપી શકે એ જ કહી શકાય.

કે. ૬. ઉપરના મુદ્દા સાથે વિષય વસ્તુ-વિચારોનો મુદ્દા તપાસી લેતાં એએ અંગૂઠો. ઉદાત્તતા કૃતિનાં વિષય-વસ્તુ કે વિચારોની મહાનતામાં રહેલી છે એવું લોન્નપ્તનસ સ્વીકારે છે એમ એડમ્સ બંકની જેમ કેટલાક માને છે. સાચે પડે ઓલસન (Olson) કહે છે તે પ્રમાણે લોન્નપ્તનસ સંજ્ઞા-સંલેખકની પ્રતિભામાં ઉદાત્તતાના પ્રાકૃત્યને સૂચે છે. વારતેવમાં લોન્નપ્તનસ જેમ ઉમ્મદા પ્રેરણા લાગણીએ સાથે ઉદાત્તતાને સંલેખ નેડે છે તેમ, ખંડ દ્વારા 'પાવ્ય ઉદાત્તશક્તિ'માં તે પ્રથમ સ્થાને મહાન વિભાવનાઓ (વિચારો)ને આપે છે તે બેતાં વિષય-વિચાર સાથે પણ નેડે છે. મહાન વિચારો તેને મન અમિશ્ય છે; પરંતુ તે સાથે જ ખંડ દ્વારા 'અર્ધમાતૃ ઉદાત્તપણું' તે ગણે છે. વિચારોમાં પ્રકટતાં ઉદાત્તતાં પણ સંવચસીવ મહત્ત્વ ઓળખાયાથી જ ઓળખાવે પામે છે એમ તે

કહે છે. સભાન તાર્કિકતાથી ગોઠવેલા મહાન વિચારોથી નહિ પણ પારમિતા પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભા-માંથી સહજ ઉદ્ભવતા મહાન વિચારોથી કૃતિમાં ઉદ્ભવતા આવે છે. આ અર્થમાં મહાન વિચારો અને સર્જકના આત્માના ઉમદાપણના આંતર સંબંધને તે સૂચવે છે. વળી જે કૃતિ કોઈ પણ કાળના, કોઈ પણ રુચિવાળા ભાવકને હમેશાં રપશે અને તેને કોઈ જિજ્ઞાસાભરિત સ્થાપિતે તે ઉદ્ભવ સાહિત્યકૃતિ બને છે તેવા વિચાર પ્રમંથમાં સાચી ઉદ્ભવતાની કસોટીરૂપે રજૂ થયો છે.

૩:૭. પ્રમંથમાં વર્ણાયેલા બે શબ્દો: ભાષાની ઉચ્ચતા (elevation of language) અને જિજ્ઞાસાભરિતિ (transport) તેમાંની વિચારણાની ચર્ચા છે એવો મત એલન ટેમ્પ્લે દર્શાવે છે. આ પરવે તે બે પ્રશ્નો ઊભા કરે છે: (૧) શું ઉચ્ચતા એ સાહિત્યકૃતિનું પરલક્ષી લક્ષણ છે? (૨) શું જિજ્ઞાસાભરિતિ તે ઉચ્ચતાના પ્રભાવને પ્રદર્શ કરનારની ભાવોર્મિઓનું આત્મલક્ષી લક્ષણ છે? ખંડ ૧માં લોન્ગ્મનસ ઉચ્ચતાને સંભાષણની એક પ્રકારની સર્વોદ્કૃષ્ટતા તરીકે ઓળખાવે છે અને તેની બહુવિધ વિશે કહે છે: 'તેની બહુવિધ વાચકને સમજાવવા કે પોતાના મતનો કરવાની નહિ પણ અસામાન્ય રીતે તેને કૃતિમાંની વિશિષ્ટ ભાવરિતિએ ખેંચી જવાની છે.' તેને, આશ્ચર્યચક્ર અને ચક્રિત કરી દેવાની મુશ્કેલી છે. 'Not to persuade, but to entrance, like a flash of lightning.' ઉદ્ભવતાની ખાસ તો આ transport કરવાની અસર વિશે લોન્ગ્મનસ સ્પષ્ટ કહે છે કે સહસંમત થવું કે ન થવું તે આપણી સત્તાની વાત છે; પરંતુ ઉદ્ભવતા આપણી બૌદ્ધિક સત્તા (શક્તિ)ને તેની અદ્ભુત શક્તિથી ઘોઈ નાખે છે અને આપણા ચિત્ત પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવે છે. તેના આ વિચારમાં ઉપરના પ્રશ્નોના સચિત જવાબ મળે છે. વળી આ વિચારણામાં ઉદ્ભવતા અને સંવેદનાનો જે સંબંધ અને અસર સચિત છે તેની ઘણી આગળ જતાં વિવેચનક્ષેત્રે ઉદ્ભવતા સૌન્દર્યશાસ્ત્રની એક વિભાવના

તરીકે સ્થાન પામે છે. આને, ઘણે જ લોન્ગ્મનસ તેના ૪૦૦ થી ૬૦૦ વર્ષના પુરોગામી કાવ્યશાસ્ત્રીઓ કરતાં વિચારણામાં શુદ્ધ જ તરી આવે છે.

ભાવકના સંદર્ભમાં એક વાત સ્પષ્ટ સમજવા જેવી છે. એવિઝ ડેમ્પ્સ્ટ્રી નોંધે છે કે લોન્ગ્મનસની વિચારણાનું મહત્ત્વ, તેણે સાહિત્ય વિશે પુરોગામી પ્લેટો એરિસ્ટોટલ કરતાં આગવી રીતે શુદ્ધ જ પ્રમાણ ઊભા કર્યાં તે છે. એરિસ્ટોટલે કવિતા (વિશિષ્ટ આનંદ આપે છે તેમ કલાનું સ્વીકારીને) પણ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે લોન્ગ્મનસ કવિતાની ભાવક ઉપર અને ભાષણની શ્રેતાઓ ઉપર થતી અસર તરફ પહેલી વાર ધ્યાન ખેંચે છે અને સાહિત્ય મૂલ્યાંકનમાં એક નવું જ પરિમાણ સ્થાપે છે. ઉપર બોધે તેમ કૃતિની ઉદ્ભવતાની કસોટી અને તેનું મૂલ્ય ભાવકને આનંદસમાધિમાં ખેંચી જવાની, ભાવાભેગની ઉત્કૃષ્ટતાનો અનુભવ કરાવી જિજ્ઞાસાભરિતિ પહોંચાડવાની તેની શક્તિમાં છે એમ તે જણાવે છે.

૩:૮. ધણા વિવેચકો માને છે કે લોન્ગ્મનસને રચનાવિધાન (Structure)માં રસ નથી. વાસ્તવમાં એમ નથી. ઉદ્ભવતત્ત્વના ઉદ્ભવશક્તિની ગણના કરતાં પાંચમા ઉદ્ગમશક્તિ તરીકે તે રચનાવિધાનને ગણાવે છે. આ બતાવે છે કે આ શુદ્ધ તેની વિચારણાની બહાર નથી, બલકે તેની ઉપર તેણે અંતરંગ નજર માંડી છે. પ્રણયિકાગ્રહ સાહિત્યસ્વરૂપની સિદ્ધિ એ રચનાવિધાન નથી તેમ તે સૂચવે છે. ખંડ ૧૦માં સોફોની 'ode to Anactoria' કાવ્યની સંરચનાની અસરોનું સંક્ષિપ્ત પૃથક્કરણ મળે છે. સંરચનાનું પૃથક્કરણ કરનાર પહેલો કદાચ લોન્ગ્મનસ જ છે. તે સંરચના પરવે સભાન છે તે, લક્ષ્ય વિશે કહેલી વિચારણામાંથી પણ સમજાવે છે. કાવ્યની સંરચનામાં લક્ષ્ય એ કાવ્યના પ્રદર્શનને એકરૂપતા અપનાવું અને વળી તેમાં સમાર્પ, જનારૂ તરફ છે તેમ એની વિચારણામાંથી ગૃહીત કરી શકાય છે. આ સૂક્ષ્મ વિવેચનાત્મક સર્જ, શબ્દોના સાચા અર્થમાં

૧. 'Critical Approaches to Literature': ૮૧.

અનુભવ અને ઠાલવિશ્વ સુધીમાં અદિતીય છે એમ અનેક પાશ્ચાત્ય વિવેચકોએ સિદ્ધ કર્યું છે.

આ ઉપરાંત ખંડ ૧૦માં (પૃ. ૧૭) "to make into one body" એમ કવિતાને એક કલાદેહ આપનાર પ્રયત્ન લાગણીઓ છે તેમ તેણે કહ્યું છે. પોતે એક કલાસિદ્ધાંત સ્થાપી રહ્યો છે તે વિશે તે કદાચ સલાહ નહિ હોય; પરંતુ તદ્દન આધુનિક શ્રદ્ધા તેવો organic theory of poetryનો સિદ્ધાંત અહીં સૂચિત થાય છે તેમ સ્વીકારવું પડે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમંદીર સ્થનાવિધાનની ચર્ચામાં, ભાષા દ્વારા કાવ્યમાં સ્થનાવિધાનની એકતા સધાય છે — સાધવી જોઈએ એમ કહે છે ત્યારે આ વિચાર પ્રમાણમાં સાધે છે. લય અને પ્રયત્ન લાગણીઓ તથા ભાષા કલાકૃતિની એકતા સાધી આપે છે તે તરફ લોન્ગમનસનું ધ્યાન ગયેલું છે.

૩:૬. આત્માર સુધીની ચર્ચાથી લોન્ગમનસની ગણનાપાત્ર મૌલિકતા એ સમગ્ર છે કે, એની પૂર્વેની વિવેચનાનું કેન્દ્ર નૈતિક મૂલ્ય હતું તે સ્થાને તે સૌન્દર્યને સ્થાપે છે. આગળ જોયું તે આનંદસમાધિ ઉદાત્તત્વને લીધે આવે છે તેમાં કૃતિનો ભાવકને થતો રસાભક્ત અનુભવ કારણભૂત છે. આમ કહેવામાં તે સૌન્દર્યાનુભૂતિને કેન્દ્રમાં લાવે છે તેમ સ્વીકારવું પડે.

૩:૧૦. પ્રસ્તુત પ્રમથમાં લોન્ગમનસે અલંકારો વિશે લખ્યાં સુધી ચર્ચા કરી છે. તેના આ લખાણનું કારણ તપાસતાં સંમુચલ મંક કહે છે કે, લેખનમાં ઉદાત્તતા કેવી રીતે સાધી શકાય તે દર્શાવવાના આદ્યકારો કારણે તદ્દાસ્થિત અને એવા રીતે જ અલંકારચર્ચા વિસ્તૃત થતી છે. અલંકારો સદૃશ રીતે, તે અલંકાર છે તેની ખજાર પણ ન પડે તે રીતે પ્રયોજવા હોય તો જ તે ઉપકારક બને છે તે માન્યતા વિશે લખ્યે જ કંઈ કહેવાનું હોય. રૂપકની મંખ્યા વિશે તે જ અભિપ્રાય ઉત્પાદે છે તે સમગ્ર અલંકારચર્ચા વિષય પણ લાગુ પડે છે. અન્યની અભિ-

વ્યક્તિની ઠાલવિશ્વ કરતાં એક પણ અલંકાર વધુ ન જોઈએ એમ તે જણાવે છે ત્યારે તેની વિચારણામાં મૌલિક અને વિવેકના મૂલ્યને જોઈએ તો અનુચિત નહિ ગણાય.

૩:૧૧. ઉદાત્ત યેહી માટેની અલંકારશાસ્ત્રની એક રીત તરીકે તે સંવદ્ધીકરણનો વિચાર આપે છે. આ ચર્ચામાં ફરીથી તે જણાવે છે કે સીદ્ધી નહિ પણ ઉદાત્ત ભાવો વિના કૃતિમાં ઉદાત્તતા કે પ્રજ્વળતા આવતી નથી. સંવદ્ધીકરણની ઠાઈ પણ રીત અજમાવવામાં આવે, પણ જે ભાવકને ખેંચી જવાની શક્તિ ધરાવતો ભવ્ય ભાવરૂપશ્વ ન હોય તો દેહગાંધી આત્માને ખેંચી લીધા જેવી રીતિ થાય. તે સ્પષ્ટ કહે છે કે ઉદાત્તતા આત્માની શુભવૃત્તામાં રહેલી છે, સંવદ્ધીકરણ સંખ્યામાં રહેલું છે. ઉદાત્તતા કોઈ એક જ વિચારમાં ગળાઈ નય, જ્યારે સંવદ્ધીકરણ એક ઉપર એક એમ અનેક વિચારોની દારમાળામાં દેખાય.

૩:૧૨. ઉદાત્તતાની આ વિચારણામાં એક એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કંઈ મહાન, બૃહત્ અમેય હોય છે ત્યાં ઉદાત્તતા અનુભવ થાય છે. પ્રકૃતિમાંથી ઉદારદશ્ય આપતાં તે કહે છે કે માનવચિત્ત ઉપર ભવ્યતાની અસર ગરજાતી નહિ, પરંતુ નાઈલ્સ કે રાઈન જેવી મોટી નદીઓની, સૂર્યની કે જ્યોત્સ્ના જેવા મોટા જ્વાળામુખીઓની થાય છે, અને આપણને આશ્ચર્યમાં કુળાડી દે છે. આમ ઉદાત્તત્વનું એક લક્ષણ ઇન્દ્રિયતાત અનુભૂતિ હોવાનું દર્શિત થાય છે.

પોતાના પ્રમથના આ મુદ્દાઓનું સમર્થન કરવા અને વાચકને મુદ્દા ગ્રાહ્ય અને તે માટે લોન્ગમનસે અનેક મહાન લેખકોમાંથી સાધકગ્રાધક ઉચિત દષ્ટિમાં આપ્યાં છે. આનાથી એટલું તો લાગે છે કે લોન્ગમનસ અવશ્ય એક વિદ્વાન અને બહુશુભ લેખક છે.

પણ તેમણે બહુ સરલ ભાવે ગાંધીજીના અંકિતવને
હાથે ઉઠાવ આપ્યાનો નિદર્શનો પણ પુસ્તકમાં
ઠીક ઠીક સુસભ છે. દા. ત. તે કહે છે: “એ એવા
મહાનુભાવોની પરંપરાના છે જેમની સાથે ચાલો તો
સંસ્કારિતાના પાઠ શીખવા મળે; જેમના પરિચય
કરો તો ચાલ્યા વિના રહી ન શકો.” ભાગ્યે જ
આથી વધારે સારી રીતે આ વસ્તુ મૂકી શકાય।

આ પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રાસાદિક છે. પ્રવાહિતા
પણ છે. શબ્દોની પસંદગીમાં તેમણે સારી કાળજી

લીધી હોય છે: ‘એશિયર્સ ઓ’ એ શબ્દ પ્રચલિત કરવા
જેવો છે. તેમણે અનુવાદમાં “ભૂમી પરમિટ” શબ્દ
વાપર્યો છે તે યોગ્ય છે. ‘એટી પરમિટ’થી અર્થ
આવે નહિ. પુસ્તકમાં પૂરક માહિતી આપવા કે વિશેષ
પ્રકાર પાઠવા અથવા તેમ છડાકોનો પરમર્શ કરવા
અનુવાદકે ટૂંકી સુરેખ પાટીપો “છોરી છે એથી
પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે.

ગાંધીજીના સાધનામય જીવનનો આલેખ આપતું
આ ચરિત્ર ઉપયોગી છે એટલું જ પ્રેરક પણ છે.

નવું વાચન

ચત્ર પ્રકાશન, વડોદરા-૧

મહોદ્ધમતનો પયગામ

બાદશાહ ખાન

સરહદના ગાંધીનું ભારત આગમન એક મહત્વની
ઘટના ગણાય, ગુજરાતના કેમી દાવાનળની આજથી
દાંડેલા હોયે તેમણે ગુજરાતમાં જે પ્રવચનો કર્યા
તેને આધારે આ પુસ્તક શ્રી નારાયણ દેસાઈએ
તૈયાર કરી છે. બાદશાહ ખાનની ૮૦મી વરસગાંઠને
દિવસે તે પ્રગટ થઈ હતી.

પૃ. ૨૦ ૩. ૦-૨૦

ગાંધી : જેવા ભેયા બાપુયા

દો. વિનોબા

વિનોબાનું ગાંધીદર્શન વિનોબાજીના પોતાના
શબ્દોમાં અહીં રજૂ થયું છે. પણ એ ભગીરથ
કામનો. મશ ‘ભૂમિપુત્ર’ના સંપાદક કવિભાષન છે.
તેમણે વિનોબાના અર્થજ્ઞ લખાણો-પ્રવચનોમાંથી
વીણી ગૂંથીને સળંગસત્ર રજૂ કર્યું છે. સ્વામી
આનંદે આ સંકલનનું ભારે ઉત્સાહભર્યું સ્વાગત કર્યું
છે, જે માર્ગ છે.

પૃ. ૨૦૧. ૩. ૨-૫૦

ત્રીજી શક્તિ

વિનોબા

આ ગ્રંથમાં ‘ગાંધી અને સામ્યવાદ’ની તુલના
કરીને ‘સર્વોદય આદેશનઃ એક સિંહાવલીકેન’, ‘આમ-
દાનઃ એક પરિપૂર્ણ વિચાર’, ‘આતમચાત અને વિચાર’
વગેરે પાયાની સમસ્યાઓ અંગેનું ચિંતન રજૂ થયું
છે. શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે ‘ભૂમિકા’ લખીને કેટલીક
વિશદ છણાવટ કરી છે.

પૃ. ૩૦૦ ૩. ૩-૩૦

શિક્ષણ વિચાર

વિનોબા

વિનોબાના ચિંતન અને અનુભવના પરિપાકરૂપ
આ વિચારોમાં વિરલ મૌલિકતાનું દર્શન થાય છે.

પૃ. ૨૪૦ ૩. ૨-૫૦

સત્ય બહારવટ

મુબક્કા ગાંધી

૧૯૬૨માં પ્રગટ થયેલી પુસ્તિકાની આ બીજી
આવૃત્તિમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે.

પૃ. ૧૧૦ ૩. ૨-૨૦

[વિશ્વમાનવ :

૧૩ તરણીઓડહાસજ મહારાજ | ડૉ. એન. પ્રી. મથવાણી

સંત રણીઓડહાસજ મહારાજને વિદેહ યથાને વસે થવા આવ્યું. દુષ્કાળ, નદીઓનાં પૂર વગેરે કારણોને કારણે સંતો, દરમ્યાન વિશાળ પાયા પરનાં માનવા, તેમ જ, પરશુરાહતમા કામો, દારા હેલ્યાં થોડાં વરસોમાં એમનું નામ દેશ આખામાં જાણીતું હતું. એમનાં ભક્તો, તેમ જ અનુયાયીઓનાં સંખ્યા પ્રતિપ્રાંતમાં મોટી છે. આમાં મોટા ઉલોગપતિઓ, મિલ્લમોહકો, વેપારીઓથી માંડીને પાશ્વર્યોઓ, દાકતરો, ઇન્જનેરો, મજૂર, ઉગ્રજિયાત, આદિવાસી મુખી તમામ લોકોનો સમાવેશ થાય. પણ એમને હિંદુઓ અવતાર કે પ્રભુ પુરોષોત્તમ પણ માનતા.

મારો એમની જોડેનો પરિચય થોડાં વરસ અગાઉ એમની માંડગી દરમ્યાન ભક્તોની વિનંતી તથા આગ્રહને વશ થઈ મુળમમાં જાતીનો એકસરે કરાવવાં એમો કમૂલ થયા ત્યારે દાકતર નામે થયો. રાઈમસર, સિવાય થઈ અમારી જોડે આવ્યા અને ફોટો લેવાતાંવેત જોડીને જવા માંડ્યું. અમે ફોટો ક્લાય પ્રોજેક્ટર આવ્યા ન હોય તે દરી વાર લેવા પડે તે સાહે તે થોડી વારમાં રૂબરૂ થઈ આવે ત્યાં સુધી થોડાં વિનંતી કરી તો કહે,

‘મેં તો દક્ત ફોટો ક્લાયવા પુરતી દા પાડી હતી-મોડું વચન પડું થયું, જે હમે તે હશે. મારે કંઈ જાણતું નથી.’

આખરે થોડી વાર રાદ કોવી કમૂલ થયા અને ફોટો જરાજર પડેતું જાણતાં જ આવી નીકળ્યા. પરિણામ જાણવાની એમને જિજ્ઞાસા નહોતી.

પાછળથી સને ૧૯૬૮નાં અક્ટોબરમાં તળિયત વધુ કચળી ત્યારે તેમના એક ભક્ત શ્રી દેવકરણુ તમાના આગ્રહને માન આપી દાકતરી સારવાર માટે વળી મુળમ પધારવા કમૂલ થયા.

હું શ્રી દેવકરણુભાઈનો ફોટો દાકતર-એમો મને કહે, ‘મહારાજશ્રી. તો. ૨૭-૧૦-૬૮ને રોજ મુળમ પધારશે. ચિકિત્સા સારવાર કોઈ પ્રત્યક્ષ જોડી ન સમ્પન્ન. જરૂર લાગે તેટલા સ્પેશલિસ્ટોની પણ મદદ લેવી.’

પ્રથમ તો મને લાગેલું કે મહારાજ સારિવાર નહિ હો. પણ દેવકરણુભાઈ કહે, ‘આ વખતની વાત જુદી છે.’ કહેલી તારીખે પધાર્યા અને ‘અમે દાકતરોએ તપાસ્યાં. આખરે બધાંને કહે ‘હવે હું જરાજર સારવાર કરાવવાનો છું. તમાને મેં વચન આપ્યું છે. એટલે હવે હું તમને હોડવાનો નથી, ને તમે મને હોડાવો માં.’

આમ લાંબી માંડગી દરમ્યાન-એમની સારવાર કરવાની અમૂલ્ય તક અમને મળી. મોટી જિજ્ઞાસા એ અનન્ય લદાવો હતો.

સારવારમાં ખીજ દાકતરો મારી જોડે હતાં. અમે બધા એકમતે કામ કરતા. મુળમ કે બુદ્ધિગામ જ્યા જતું પડે ત્યાં સજવ અજવે કરાવો વિચારે ક્યાં વખરે કિત્સાદહેર જતા આવતા.

એમનાં જીવનનાં ધર્મો પાસાં મૂલવવાનું કે તેનું માપ કાઢવાનું મોડું મળું નથી. પણ આ જાણીમાં મેં જે કંઈ જોયું કે તેમની પાસેથી

સાંભળ્યું તેનાં થોડાંક સંભારણું એમના વર્ણશ્રાદ્ધ નિમિત્તે અહીં આપવા માગું છું.

૧

એમની બીમારીમાં બહુ જૂની ખાંસી, જલગમ શ્વાસ (દમ), પેટનો દુખાવો, કાનમાંથી રસી વગેરે હતી. જર્મર ઉંમર અને નળગાઈ. વજન ૨૮ કિલો.

કાનની તકલીફ બહુ જૂની હતી. જૂને કાળે જ્યારે દેશમાં ટ્રેનો નહોતી ત્યારે મધ્યપ્રદેશના પર્પટન દરમ્યાન એક વાર કંઈક અચાનક વાદળ ધોરાઈ આવીને વરસાદ વીજળી ત્રાટક્યાં. પગથિયાંવાળી એક જૂની વાવ દેખાઈ. તેમાં આસરો લીધો. બીજા ચાર પાંચ વટેમાગું પણ ત્યાં જરાધેકા. ત્રરસાદનું જોર વધ્યે ગયું ને વીજકડાકા એવા ચાપ કે મહાગજને વાવમાં રહેતું સલામત ન લાગ્યું. પેલા બીજાઓને કહે, 'વીજળી પડશે આવો બહાર નીકળી જઈએ.' પેલા ન માન્યા. કહે, 'ના. બીજે વળી શી વધુ સલામતી જાવાની છે?' મહારાજ એકલા જ બહાર નીકળી ગયા. થોડે ગયા ને જ ભારે ઠગાકા સાથે વીજળી વાવ પર પડી. પોતે વાવથી કીકડીક દૂર પહોંચી ગયેલા છતાં આંચકે વાગ્યો જ. ખેલાન ચર્ચ પડી ગયા. જાન આવ્યું ત્યારે જુઓ તો શરીરનો જમણો ભાગ કાળો પડી લુલો અર્ધ ગયેલો! કાનમાં પણ અસહ્ય પીડા. વાવમાંના સાથીઓ તો બધા લગ્યું જ અર્ધ ગયેલા.

હાથ તથા શરીરની શક્તિ અને રંગ આવતાં ધણા દિવસ પીત્તા. કાનની વેદના પણ શમી. પણ રસી નીકળવાનું ત્યારથી આખી જિંદગી ચાલુ રહ્યું. ખાંસી બલગમ શ્વાસ પણ પોતે કારમીર ગયેલા ત્યાં બહુ ખરફ વગેરે રલાથી ન્યુમોનિયા અથવા ત્યારથી લાગ્યું પડેલું તે ધર કરી બેઠાં. કહી પૂરાં ન મટ્યાં.

અમે જોયા ત્યારે ખાંસીની તકલીફ જહુ હતી, તે દમ. ચાલવા ખેસવાની ઝેવડ ન મળે, પડપું પણ કોઈ ફેરવે ત્યારે જ. શરીરમાં માત્ર હાડકાં અને કરચલીઓ પડી ગયેલી સામસી. કલાકના કલાક ખાંસે

ત્યારે થોડો બલગમ છૂટે ને ધડીક જાય. દમ તો ચાલુ જ રહે. ઝાઝો એનિમા વગર ભાગ્યે આવે. કચારકે તેટલાથી પણ ન આવે, ખોરાક લેવામાયે મુશ્કેલી. થોડુંક ખાપ તોયે પેટમાં દુખાવો લિપટો ને ગેંસ થાય.

શરૂમાં રાજ અંગે અમારું નિદાન અને સાર-વારની લોખંડન અમે તેમને સંમતાર્યા ત્યારે કહે, 'હવે શરીર તમને સોંપું છે. ઠીક લાગે તેમ કરો.'

શેના ઉપર શી દવા એવી કરી માથાદોડ ન કરે. કહેજે, 'એ બધું તમારું કામ. મારે તો આપો.' તે દવા નિયમિત અને નિઠાપૂરક લેવી અને તમને પૂરેપૂરાં સહકાર આપવો.' કહીએ તે બધી દવાઓ જરાખર લે. રાત્રે છેલ્લી દવા અપાપ ત્યારે પછી રો, 'હવે કોઈ દવા લેવાની બાકી તો નથી રહીને?'

કોઈ દવા માફક ન આવે તોપણ એમ કહી ને કહે કે નથી ફાવતી માટે નહિ લઉં. પોતાને ધવી તકલીફ કહી બતાવે પણ આવી તકલીફ સાંધું છું. તરીકે થાય. છતાં આ જ દવા લેવી જરૂરી છે. એમ કહીએ એટલે ચાલુ રાખે જ. બાંગલાં દિવસના રિપોર્ટ બરાબર આવે. અને પછી બધું અમારા પર છોડે. ક્યાલું મને વધુ માફક આવશે માટે આમ કરો કે તેમ કરો એવું કશું ન કહે.

શ્વાસ અંગે શરૂમાં અમે પ્રાણાયામ સૂચવ્યા. અમુક રીતે કરવાથી હામદો થાય છે એમ, કહેતાં એઓ કહે, 'તેટલાંક વરસથી મારા પ્રાણાયામ છૂટી ગયા છે. ખાંસીને કારણે શ્વાસ પર કાબૂ રહેતો નથી.' વળી કહે, 'સંપત્ર તુટે એ મર્મો બરાબર. હરકાઈ માણસ માટે પણ એ સાચું તો હું તો સંપત્ર તુટે ત્યારથી મરી ચૂક્યો છું.' આસપાસ સેવા કરનારાંઓને દવાઓ વગેરેને ચોંધાને કહે, 'આ બધી સાલગી લુઓ છો ને? આમાં તપસંચમ ક્યાં રવા?'

ખાંસી અને દમના દુમલા એવા સખત આવે કે મોટેથી બોલ ન નીકળી શકે. આમ છતાં ખાસ પ્રયોજન હોય ત્યારે ખાંસી તેમ જ દમ ખેડ પર

અન્ય કામ કરી લેતા. દાકતરને કે ઠાકરને કે શું ખાસ કહેવું હોય ત્યારે બધું પૂરું કહી દે ત્યાં સુધી વગર અંટકાને બોલ્યે જમ પછી બે મિનિટ લાગે કે દસ. અર્થાત્ પૂરું થતી જ હુમલો આવે અને પહેલા અંતર વળતર વાજ સાથે ચૂકવવું પડે.

ખોરાકમાં પણ જે સૂચના આપીએ તે મુજબ જ લે. તેમ કરવામાં તકલીફ પડે તોપણ તે જ લેવા ઠાકર કરે, આ લાવે કે તે લાવે તેવી વાત જ નહિ. સ્વાદ જોડે કરી લેવાદેવા નહિ. ક્યારેક કોઈ એટલું કહે કે થી દૂધ લેવાથી અને કંઈ વધુ થાય છે. છતાં અમે આર્થિક ક્યો ત્યારે વગર ફરિયાદ લીધેલાં, પછી છોડી દીધાં. મારા અનુમાન મુજબ એમની તબિયત ઉપર દૂધ ધીની માડી અસર ન થતી. પણ ખીન કારણસર ન લેવા માગતા.

સ્વાદ ઉપર પૂરેપૂરો સંયમ. ક્યારેક કહીએ કે આ ચીજ ખાવા કે પીવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગશે, તો એક વાર કહે, 'હું તો મદિનાઓ સુધી નહાં ચણીયાર ખાઈને જીવ્યો છું. ક્યારેક ખીચડીના ઝોસામણ પર, સ્વાદની શી અમર? પૂંડોપણ ખાતર ખાવાનું.'

પહેલી ત્રાર મુખર્થમાં ૪૦ દિવસ રોકાયા. જ્યાં સુવાણ થઈ અને થોડાં ડઝાં ચાલી શકાય એટલી કીડા આવતાં જ દક્ષિણ હિંદ ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં આ મુસાફરી પોતે એકસે પડે સામાન્ય મુસાફરોને પડતી. બધી હાડમારીઓ બેઠીને જસ સર્વિસમાં કરેલી. ભક્તોએ આપેલી મોટરકાર પાછી મોકલેલી.

મુખર્થ પાછા આવ્યા બાદ તુરત મધ્યપ્રદેશ ભેપડી ગયા. ત્યાં એમના તરફથી નેત્રચત્ર ચવાનો હશે. આસા દિવસો સુધી ત્યાં રોકાઈ થયે સંગીપાત્ર પૂરી કરાવ્યો.

પણ સર શિયાળાની ઋતુમાં આ બધું પરિશ્રમને કારણે ખાંસી તથા દમો વળી પાછું જોર પકડ્યું ને મુખર્થ આવવું પડ્યું. દોરેક મદિના દેવલાંલી રહ્યા. પછી પાછા મુખર્થ આવી, ઇરંપિતાળમાં રહ્યાં. પંચ

રોકાઈ ને ચક્રો અમલિયા નંકી થયેલા કંશાક પ્રેમાત્મ અંગે નજળી તબિયતે વળી પાછા મધ્યપ્રદેશ ગયા. કર્તવ્ય આગળ તબિયતને ખ્યાલ ન કરતા.

વળી પાછી તબિયત લાંગી ને બેંગલોર ગયા. ત્યાં શાંતિ વધુ ને મુલાકાતીઓ ઝોળા તેથી તબિયત જરા ઠીક રહી. ગુરુપૂર્ણિમા ત્યાં જ ઊજવી. પણ મુલાકાતીઓ વધ્યા અને જોકે થોડું વધુ રોકાવા કમૂલ થયા છતાં કહે, 'ખીજે ખસેડો.' એક જ સ્થાનમાં ઠાકરને બોળાપ થયું ન ગમતું.

આ જ અરસામાં એક દિવસ એમને અચાનક લાચું કે પોતાની તબિયત ગંભીર પડતો લેશે. પોતે સામેથી કહેવડાવીને દાકતરને કહી ન બોલાવતા. પણ આ વખતે ખાસ હેન કરાવ્યો: 'જલદી પહોંચો; ૨૪ કલાકમાં જ પહોંચો.'

એમને સાત્વી આભાહી થઈ હતી. 'વળતે જ દિવસે લકવાનો હુમલો થયો. તબિયત ગંભીર થઈ મઈ. આઠેક દિવસે ખસેડાય એવી સ્થિતિ જણાતાં મુખર્થ લાવ્યા. પંદરેક દિવસ પછી વધુ શાંતિ અને હવાપાણીના લાભ માટે પૂતે ખસેડયા. ત્યાં લગભગ બે માસ અર્ધલાન જેવી સ્થિતિ રહ્યા બાદ સુવાણ લાગી. આ પછી જ પોતાને શી ખીમારી થઈ હતી તેના એમને ખ્યાલ આવ્યો. બધું વિશ્વરણ થઈ ગયેલું.

ગંભીર માંદગીના આ ગળા દરમ્યાન ખોરાક અને હિતારતા એમને બહુ તાસ થતો. પણ 'હવા છે. હ્યો' એમ કહીએ એટલે ગમે તેટલો તાસ થાય તોપણ 'હવા' લઈ જ લેતા.

ધીમે ધીમે મોટરમાં બેસી ફરવા જઈ શકે એટલી સુવાણ થઈ. લકવાની અસર થયે પડે હતી તે પંચ હડી. સૌને આશા બંધાઈ કે હવે સાડું થઈ જશે.

પણ માચ (૧૯૭૦) મદિનામાં ખાંસી દમ વળી પાછાં કનડો લાવ્યાં. ખોરાક લેવાની સુરકેલી વધે મઈ. એટલે વળી પાછા મુખર્થ લાવ્યા.

તકલીફ દિનપ્રતિદિન વધે મઈ. દવાની અસર પણ ઝોળો થવા લાગી. અને હાંકતોરો ચિતામાં

પડ્યા. અને સચવ્યું 'અમારા કરતાં આવાં દુઃખો
વધુ અનુભવી નિષ્ણાતને બોલાવીએ.' કહે, 'ના. મને
સાડું થવાનું હશે તો જે કંઈ દેવા કરવાનું હશે તે
તમને જ આપોઆપ સૂચશે.' પછી નરસી મેંતા,
પાર્વતીજીના દામણ કહ્યા :

‘ઉમાએ શિવજીને પામવા મહાતાપ આદર્શ.
સપ્તમ્ભયિઓ અગત્યવા આન્યા. “ગાંડી! મસાણુ
વાસી મહાદેવમાં તેં શું લાભ્યું? એનાં આશીર્વાદ
જૂતાગ્રેત. પહેરવા આમરું;” આશુપણમાં સાપ અને
મિસ્રકતમાં ખૂદો બળદ! વિષ્ણુને વર્ષ, વિષ્ણુ નવનિધિ
અષ્ટસિદ્ધિનો સ્વામી છે.”

ઉમા કહે :

“મહાદેવ ઔશુનયવન, વિષ્ણુ સકલ ગુણધામ
અદિ કે સર્વ રમ નય મન, તાદિ તાદિ સંગ કમ.”

એમ તમથી વડા દાકતરો બને હોય. પણ મારે તો
‘તમે જ બધું છો. બીજા ન ખપે.’

“૧૪મી એપ્રિલની રાત્રે ગળગળા થઈ ગયા.
જ્યારને લાચું કશુંક કહેવા બાગે છે. પણ કશું ન
બોલ્યા. ફક્ત હાથ જોડી બધાને ‘આપેલી’ તકલીફ
બહસ ‘મારી માગીને’ બીન રહ્યા.

વળતે દિવસ મંથાદને બેક ધાગે દેહ છોડ્યો!

૨

‘હૃદયી વરસોની એમની આળી માંદગી દરમિયાન
દાકતરને નાતે વખતોવખત એમને તંદુરસ્તી જેવા
સમજવાનો અને એમની વિશ્વતિનાં વિવિધ પાસાં
નિહાળવાનો અલભ્ય લાંબા મને મળ્યો. આમાંનાં
સૌને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં થોડાંક પાસાં કે
પ્રસંગો અહીં આપવા પ્રયત્ન કરીય.

પોતે આસુને દા મોટા બાળકાર હતા. તેના
ધણા લાગે મોટે હતા. એમની સલાહ ચિકિત્સાથી
ધણા લોકો નરવા મરતા દાખલા છે. છતાં પ્રસંગ
પડ્યે બ્યારે પોતે એકોપચી ઉપચાર માટે મંગત
થયા ત્યારે તે જ છડીથી તેમણે દાકતરને નિહાળ-

નથી. અનુકરણીય સહકાર આપે. નિદાન, દવા
વગેરે અને અમારી જોડે કરી ચર્ચા ન કરે. પોતાની
તકલીફ-તેટલી જ બખાવે. દવા, ખોરાક બધી વાતમાં
દાકતરને સ્વતંત્રપણે નિર્ણય લેવા દે. આપેલી એક-
એક સૂચનાનો ચીપટપૂર્વક અમલ કરે. ક્યારેક ગેસ
કે ખાંસી બહુ સતાવે ને દવા લેવામાં બરાં વિવેક
થાય, તો હુમલો વળતાં જ તુરત ચાદ કરીને દવા
લઈ લે.

‘માંદગીના છેલ્લા દિવસો બાદ કરતાં-દાકતરો
કહી મયા હોય તે ઉપરાંત તેમને કહી બોલાવે નહિ.
તકલીફ વધારે હોય તો ટેલિફોન કરાવી પુછાવી લે.
આવે પ્રસંગે પાસેનું ઠાઈ સચવે કે દાકતરને બોલાવી
લાવું’ તો કહેશે, ‘ના. એમને બીજા દુઃખો
ચંલાળવાના હોય. એમનું કામ કરવા હો. પૂછતું હોય
તે ફાનથી પૂછી લો.’ પોતાને કારણે દાકતરના
કામમાં વચ્ચે જ વિશેષ થાય’ એવું કહી કંઈકે કં
કરવા દે નહિ.

સેવાયાકરી કરનારામાં ચાન્સ મેળવવાની પદ્ધતિ
પડી હોય. ચાન્સ મળે તે પોતાની જાતને લાંબે
ચાળી ગયું. પણ મહારાજ ‘ઠાઈને’ વધુપડું તાણ
પડે નહિ એની કાળજી રાખે. પોતાને ટેકાં દેવા પડ્યે
ભાગ રહેવાને કહેશે, ‘હવે બસ. ક્યારેક ઠાઈને
વધુ વખત’ બેસવું પડે તેમ હોય-તો થોડી વાર
બહી કરાવે. લાગે વખત રહેનારને કહેશે, ‘હવે થોડ
બચો; દવાણે બાંધમે આવતો.

ચોખ્ખાઈનો આગ્રહ તેવો જ. બંધમૂં પડે
તેવો જ સાફ કરાવે. માખીને ચાન્સ મળવા ન દે.

વરસો જૂની ખાંસી. દમ, કાનની પીડા, બંધ
ઉમર—એ બધાં વચ્ચે દરદીની મગજશક્તિ સ્વાભા-
વિક રીતે જ ક્ષીણ થઈ જાય. પણ એમની માદ્યક્તિ,
વિચારશક્તિ છેવટ સુધી સ્પષ્ટ રહી, દરેકને તામ
ઈને બોલાવે; સ્થળ તારીખ બધું; બરાબર ચાદ
રહે. વાતમાં બિલકુલ થોથવાય નહિ. કોણ જાણે આમ
હતું કે તેમ હતું એવું મુદ્દ નહિ.
માત્ર એક બે પ્રસંગે પોતે કહેકું કે, ‘મારી
મગજશક્તિ હવે તમાળી પડી ગઈ’ મેં પૂછ્યું.

‘શાથી કરો છે ?’ તો કહે, ‘મેં દેશના એક મોટા માણસને મૃત્યુ પામતા જોયા. પણ તે ડૉ. બકિર-દુસેન એ દુ પિઠાની ન શક્યો. અગાઉ કદી આમ ન થતું.’ પછી, ‘બકિર દુસેન તો દિલ્લીમાં મુઝર્માં. અહીં મુઝર્માં એમાં આપે કેવી રીતે જોયા ?’ તો કહે, ‘કેટલાક લોકો (યોગી) એક જગ્યાએ એમાં દૂરનું જોઈ શકે; મનને ધારે લાંબાઈ જઈ શકે; વિચાર આદિસને મોકલી શકે.’ પછી બીજી વાર કહ્યા, ‘મોડી દુ જોતો કે આવી ગયાં એઓ સામાન્યપણે દુકામાં, પતવતા કાં વાતને ચિત્તથી જલ્દી નાંખતા. બીજો પણ એક આવો દાખલો યાદ આવે છે. મારે અમુક કામસર બહારગામ મધ્યપ્રદેશમાં જવાનું થયું. મહારાજશ્રીને કેટલા દિવસ મુઝર્માં દુ નહિ હોઈ એ એમને કહીને ગયેલો. દરમ્યાન પૂનામાં એમની તંબિમત બગડી અને મારી પૂછતપાસ કરવી પડી. પારેના સેવક કહે, ‘દુ મુઝર્માં ફોન જોડી ઠાકતારને પૂછી લઉં. આજે સવારે પાછા આવી ગયા હશે.’ મહારાજ કહે, ‘ના. મુસાફરીમાં કિસેય પડ્યો છે. હજુ મુઝર્માં પહોંચ્યા નથી. રાત્રે ફોન કરજો.’ અને સાથે જ રોકાણ થયેલું તે સાંજે મુઝર્માં પહોંચેલો. રાત્રે પેલા ભાઈએ ફોન બેઝમાં ત્યારે મેં આ કશું પેલા કહે, ‘મહારાજને ખબર હતી. એમણે જ સવારે કહેલું કે “હજુ નથી આવ્યા. રાત્રે ફોન કરજો.”’

માનવસેવા અને ભારતીય સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે ભારે ધન્ય ધરાવતા. રાણા દિવસોમાં જ એક વાર અમને કહેલું: ‘શરીર પર હવે કાબૂ ન રહ્યો. ખરજીની તો જરાય ફિકર નથી. પણ આ શરીર ‘સેવાઓ’ ખપ ન આવી શકતું હોય તો છવતું નકાસું છે.’ જરા મૌન રહીને કહે, ‘આવતાં પાંચ છ વર્સ દેશ માટે ધણી કપરાં જવાનાં છે. છવહાનિ ધણી ધરો. ચીન-પાક ટિપ્પવ ધરો. ‘૭૫ પછી હાલ સંસ્કરણે. અને દેશને નકશા જલ્લશે.’ વળી કહે, ‘મુસીબત કાલે લોકો વચ્ચે રહી સેવા કરી શકું તો તેવો લોક, મનને, જરાક રહે છે.’

બીજી એક વાર બહુ ભારપૂર્વક કહેલું, ‘ચીન-

રફ વચ્ચે મુદ્દા નિર્ણયિત છે. લખી લો. આ કરવાનું નથી.’

દર્શનાર્થીઓની બીડ દરદમેશ રહેતી. આરિતક નારિતક, મુખી દુ:ખી, સ્વાર્થી પરમાર્થી, દાની લિશ્તુક, સેવક કે દરદી સૌ કોઈને પોતાના દમેશના નિર્મળ દારવથી આવકારતા. છેલ્લી માંદગી વેળાએ લોકો કલાકો મુખી બેસી રહી ચાન્સની રાફ જુએ. મહારાજ પણ બહુ નજગઈ હોય છતાં મુલાકાતો આપે. છેલ્લા છ માસ સખત અંકુશ મૂક્યા પડેલો. તેમનાં રાહત અને માનવસેવા કાર્યોના કાર્યકર્તાઓ જ ફક્ત મળી શકતા.

દર્શનાર્થી મુલાકાતીઓમાં મોટો ભાગ સંપત્તિ, સ્ત્રી, સ્થાન, સત્તા, સુખ માટે આશીર્વાદ મેળવવાની કામનાવાળો હોય; સેવા, ધર્મલાભ કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનારાં જવલ્લે જ હોય. સૌને હસીને આવકારે. કેઈ તરફ ધુણા કે અથુમનો નહિ. ક્યારેક અમારા આજુબાજુ જિનેશના મનોભાવ કળી જઈને કહેશે, ‘આવા લોકોનો જ સંપર્ક રાખવો જોઈએ. એમને માર્ગદર્શનની વધારે જરૂર છે. એમની સંપત્તિ કે શક્તિ સન્માને’ વળે તો શું. સારાં, પ્રમાણિક માણસોએ મારી પાસે આવવાની જરૂર નથી.’

માંદગીની વધારીએથી પણ પોતાનાં રાહત કાર્યો તેમ જ માનવસેવાની પ્રવૃત્તિઓની તપાસ રાખે, રિપોર્ટો મેળવે અને જરૂરી સલાહ સૂચનાઓ મોકલે. કાર્યકર્તાઓ માનવસેવાનાં કાર્યોના અહેવાલો લઈને આવે ત્યારે પ્રફુલ્લિત થઈ જાય. શરીરમાં પણ સ્ફૂર્તિ આવી જાય. કાર્યકર્તાઓને કહેવાનું હોય તે કહી તેમનાં હિસાબ વધારી વિદાય આપે. ક્યારેક કહેશે, ‘મારાથી લાંબાં જવાનું નથી. મારું આયુષ્ય નિર્ણયક જાય છે.’

પહેલી વારની માંદગી વખતે મુઝર્માં ૪૦ દિવસે થોડી મુનાજાત થતાં જ દક્ષિણને પ્રવાસે ને ત્યાંથી મધ્યપ્રદેશમાં નેવમત્ર માટે ગયેલા એ, પાછળ રહી ચૂક્યો છું. એક જગ્યાએ લાંબું રોકાવું ન મળતું. સારવાર અંગે થતા ખર્ચ માટે પણ બળાપો કરે.

કહેશે, 'મારે ખાતર આટલો 'બેળો' ખરવ ચાલ છે.' નર્સ રાખી હોય ત્યારે કહેશે, 'હવે આ ખરવો બંધ કરો.'

મધ્યપ્રદેશવાળો નેત્રમય એમનો ૧૯ મો હતો. એ તરફ એમના આચાર હોળા ચાલતાં જીન માનવરાહત કેન્દ્રોની મુલાકાત લઈ નેત્રમયની તૈયારી ચાલુ હતી તે રથને પહોંચેલા. આવા નેત્રમયો માટે હમેશાં નાના કેસખાનું રથન પસંદ કરે. દરદીના ઓપરેશન, સારવાર હિપરાત દરદીના તથા તેની આકરી માટે સાથે આવેલ એક સગવડદાતા કે બરદાસીના ખાવાપીવા દરદી જોડે રહેવા વગેરેની કુલકષ્ટ ગોઠવણો કરાવે. આવાં સમાજસેવાનાં રાહતકાર્યોની અતિ ધગશ. ન્યાં ન્ય ત્યાં એવું 'વાતાવરણુ ઊંચું' કરે કે સેવાજ્ઞાની ભાર્ગવદેનોનાં ટોળાં ઊઠે. આવનારાંમાં ભાતભાતની પ્રકૃતિવાળાં લોકો હોય જ, છતાં સૌ પ્રેમપૂર્વક પોતાની સેવાઓ આપીને પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી ગણે અને બધાં કામો સરળતાથી પાર પડે.

આ નેત્રમયની તૈયારીઓ ચાલુ હતી તે વચમાં જ તળિયતને કારણે એમને અચાનક ઝુંખઈ જવું પડેલું. વ્યવસ્થાપકોની દિશ્મત તૂટી. કહે, 'આપ વગર નેત્રમય નહિ પાર પડે.' કોઈએ તો આડા સૂઈને વાટ રોકી. મહારાજ કહે, 'આ પ્રજાનું કામ છે એમ સમજીને ચાલુ રાખો. સેવામાં નિષ્કાવાળો સેવા કરતો કદી ન અટકે. ચાલુ રાખો. હું બરાબર દાકરે પૂરીશ.' ચાર જ દિવસમાં પાછા પહોંચ્યા. નેત્રમય સાગોપાંગ પાર જીત્યો. ૪,૦૦૦ ઓપરેશન અને ૮,૦૦૦ માણસોની વ્યવસ્થા થઈ હતી.

પાકશાસ્ત્રના પૂરા પ્રવીણ. પોતાનો મોરાક તો ફક્ત 'ધઈની આદી.' પોતાને હાથે જ શેકાં છે. પણ ગુરુપણિમા, શમનવમી જેવા ઓશ્વ વખતે મોટા લાડારાનાં જમણ કરાવે. તે અંગે નંતિ દેખરેખ નીચે ત્રીજામાં ત્રીજી સૂચનાઓ આપી બધું તૈયાર કરાવે. ખુદ પોતે જાતજાતનાં પકવાન મીઠાઈઓ આપ્યા કરી નાણે. એ કળામાં મોટી જમણવાર વાડીઓના ધંધાદારી, સોહાઈ હલવાઈઓને હાંમે. મરજીને

આગવે વરસે આવાં એક ઓશ્વને ટાંકે એમણે પોતાની આંખ સામે જનાવડાવેલી મીઠાઈઓ સૌ કોઈની દાદમાં રહી ગઈ હતી.

છેલ્લાં વર્ષોમાં જિલ્લાર, હિતર ગુજરાત વગેરેમાં દુષ્કાળ રાહત અંગે વહેંચવામાં આવેલી સુખડીનો ફામ્બુલા એમણે માદ્રીને જિજાનેથી ધડી આપેલા જૂગોળનાથે એવા અદમ જાણકાર કે કેળવનાં દુષ્કાળમાં પશુધનને જ્યાવવા કરાવેલા રથજાતર વખતે દોરોનાં ધણુ ક્યે રસ્તે નમ, રોજ કેટલી મજલ કાપે, ચારાપાણીવાળી જગાઓ કઈ કઈ, રાતમુકામ, ક્યાં કરવા વગેરે બધું વિગતવાર લખાવે. ગામે ગામનાં અંતર, વાટની મુરકેલીઓ લખાવે. આખા પ્રદેશનો ચિતારે એમની આંખ સામે હોય.

પોતાનાં કાર્યો આયોજનોને રાજકારણથી દૂર રાખે. કોઈ પણ પાર્ટીવાળા એને વરાવી નં ખામ એની કાળજી રાખે. કાચકતીઓને પણ તેવી તકેદારી રાખવા કહે. એક વાર એવો એક આવીને કહે, 'ક્યાણુ પ્રધાનને કહી ફલાણુ કામ તાજાંતોળ કરાવી આપુ.' મહારાજે ના પાડીને વિદાય કરી દીધો.

એમનો ઉદ્દેશ સંક્રમ મધ્યપ્રદેશના અતિ પછાત વિસ્તારના અનંતપુર ગામે શાળા ઈસ્પતાળ વગેરે કાઢવા અંગે હતો. આસપાસ ગાઈલો સુધી ફેલાવે, દાકતરી, એરી કરી સરવડ વગેરેનાં આ રથને વિદાય, ખેતીવાડી, ગોશાળા, પશુપાલન વગેરેનું કેન્દ્ર સ્થાપવા માટે એમણે વિશાળ જમીન મેળવેલી. હિંદુ આચાર્યો અને ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકોને સરખાવીને કહેતા કે, 'હિંદુઓએ જન્મતાના શિક્ષણની કે તપીથી સગવડોની સંસ્થાઓ ઊભી ન કરી, ન્યારે ખ્રિસ્તી પાર્ટીઓએ દલિત પછાત જગલવાસી પ્રજા વચ્ચે વસીને આવી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રગ્નનો મોટો આઈ મેળવ્યો.' વેલુરની પ્રખ્યાત ઇસ્પતાળનો ઉદ્દેશ કરી કહેતા, 'કેવી નસી ક્યાં આવે એની ઇસ્પતાળ જનાવી છે' એથી જીલ્લુ આપણા દેશી સ્વાર્થી સાધુઓએ દેણું મુકવાન જ વાલું ક્યું છે.' શહેરોમાં ઇસ્પતાળો કાઢનારા દાનેશ્વરીઓના બારામાં કહેતા, 'એ જલુ દીક છે. પણ શહેરોમાં તો કોઈ ને કોઈ

રીતે સમગ્ર મળી રહે. પછાત આદિવાસી પ્રદેશોમાં કાં કોઈ જન્મ નથી? આથી જ મેં અનંતપૂર એવા સ્થળે મોટી સંખ્યા લગી કરવાનો ચંકલ્ય કર્યો.”

સંકલ્પબળ ઉપર. બહુ હાર ચૂકતા. કહેતા, ‘સંકલ્પબળથી બધું શક્ય બને છે. ચોખીના ચમત્કાર સંકલ્પબળથી જ થાય છે. સંકલ્પ પાછળ સમગ્ર પુરુષાર્થ આવે છે. અને અંતરાયો દૂર થઈ કાલ આગળ વધે છે.’

કોઈ પણ સ્ત્રીઓ શરૂ કરે એટલે પછી તેની પાછળ પૂરા ઉત્સાહથી પુરુષાર્થ કરવામાં રોકાઈ જાય. તે માટે ધનની ચિંતા મુદ્દલ ન કરે. જરૂરી ધન મળી જ રહેશે એમ માને. કહેશે, ‘કોઈ શુભ કામ વૈસા વગર અટકનું નથી. અમુક રકમ -જેણી કાલ પછી કામ શરૂ કરું એવું એમણે કહી ન કહ્યું.’ વૈસા આપોઆપ આવી જ પડતા. જરૂર દરતાં વધારે આવે તો લેવા ના પાડતા. ક્યંત સંચય કરવામાં ન થાતતા. નાણાં માટે અપીચ કહી. બહાર ન પાડે. એમનાં સેવાકાર્યો માટે પૂરતા વૈસા હમેશાં આપો-આપ આવતા.

શ્રીમંત ધનાઢ્યોને કહેતા, ‘તમારી પાસે સંપત્તિ છે, સેવકો છે, બજારી છે. તમારે તથા તમારા સેવકોએ પછાત પ્રબલવર્ગો, આદિવાસીઓ વગેરે માટે શાળા, દરિયાકાંઠા એવું એવું કાઢવું જોઈએ. નકરો ધનસંચય. નિરર્થક છે. આ દિશામાં લાવિયમાં મુશ્કેલી પ્રબલ ક્ષમતા તમારી પાસેથી ફરી વાર મળવા આવે. ત્યારે આલિંગીય તો મને બહુ આનંદ થશે. મુલાકાતે આવનાર દરેકને તેની શક્તિભર્યા કુલ્ય કોઈ ને કોઈ શુભ કામમાં લગાડી દેતા. અમુક પ્રાધીના પૂનઃ કે બાળન કરે. એવું નકરું. કોઈને કહેતાં મેં એમને કહી ન સાંભળ્યા.

મંદિરો બાંધવા બંધાવનાં એમને ન ગમતાં. તે માટે આજનાં દેશકાળ ચોખ નથી એમ કહેતા. કહેશે, ‘દવાણે કેકણે દવાણે મંદિર બંધાવ્યું છે. આજે તે ધૂળ અને પશીઓની હજારોથી છવાયેલું છે. તે કરતાં શાળા વિવાસંધ દરિયાકાંઠા કાઢી હોત તો કેટલો બધો ઉપયોગ થાત?’

‘આસ આખ્યાન’ ઉપદેશ ન આવતા. નકરો લાવલજનની છાપવાળી લાકિત ઉપર હાર ન મૂકતા. કહેતા, ‘જે પોતાનું નીચેલું કામ બરાબર કરે છે તે બલન જ કરે છે.’ એક વાર હું પાસે હતો ને ઉદવ સંપ્રદાયના ધર્મશુરુ એમને મળવા આવ્યા. મદારાજે ખાટલા પરથી નીચે જિતરી દાણ ભેડી સામે જઈ માનસર આવકાર્યા. શુરથી પર બેસારવા. પોતે તેમની સામે સેમના ખાટલા પર બેઠા. બેસવામાં તકલીફ પડતી છતાં આખી મુલાકાત દરમિયાન ટેકા વગર બેઠા રહ્યા. થોડી વાતચીત પછી કહે, ‘આપના શુરહેવનો આદેશ દલિત પછાત વર્ગોને સુધારવા આદારવાનો હતો. તે માટે થીજીએ ઉંમર આખી મદાપુરુષાર્થ કર્યો. અને આપની પાસે સેવકો, સંપત્તિ વગેરે છે અને જરૂર કામમાં લગાવી દો અને જ્યારે લાવિયમાં આપની મુલાકાત થશે ત્યારે આમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ એ બાણીને આનંદ અનુભવીશ.’ આમ આ મુલાકાતનો અંત આવ્યો.

એમના પ્રત્યે અપરંપાર શ્રદ્ધાભરિત ‘ધરાવનારા’ ભક્તો તેમ જ અનુયાયીઓને ઉત્સાહ આ લેખના આરંભમાં હું કરી ચૂકો છું. આવા લોકોની મોટી સંખ્યા પ્રાંત પ્રાંતે છે અને જોકે એમના જીવનચરિત્રની આ રૂપરેખા એમના એક દાહતરનાતે થયેલા અનુભવો પૂરતી જ લખી છે. છતાં એમની જોડેના મારા થોડાં વર્ષોના સમાગમ દરમિયાન એવા ભક્તો તેમ જ અનુયાયીઓની જે શ્રદ્ધાભરિતતા જે પ્રત્યક્ષ પરિચય મને થયો તેના બે દાખલા મારા સ્મૃતિપટ્ટ ઉપર ચોંટી ગયા છે. મધ્યપ્રદેશનાં કેટલાંક ગામોના આદિવાસીઓમાં એવો સિદ્ધાંત આવુ હતો કે વસ્તોવસ્ત મેલીમાં વાવેતર મદારાજને મૂકીને કરે અને લાણી વખતે દરેક કિસાને એકે રૂપિયો, મદારાજને બેઠ વર્ષા પછી જ ખાતાંનાં અનાજ થેર લાવે. એક રૂ. થી વધુ ભેટ કોઈએ ન ધરવી એવી મદારાજની આજ્ઞા હતી.

૧૯૬૮ના એ પ્રદિનામાં પૂનામાં માંદગીને બિજાને હતા. મધ્યપ્રદેશ તરફ જવાનું ન બનેલું. એટલે મદારાજની માંદગીના સમાચાર મળતાં જ એ લોકોની

એક નાનકડી ટોળી છે પૂના સુધી આવી. મહારાજની માંદગી એવી કે કોઈ મુલાકાતીઓને એ દિવસોમાં મળવા દેવામાં ન આવતા. પણ આ આદિવાસીઓ મળવા આવવાનું સાંભળતાં જ મહારાજને તુરત અંદર-બોલાવી બહુ પ્રેમપૂર્વક આવકાર્યા. બધી ખજાર અંતર પૂછી. આવનારા દરેકે પગે લાગી પોતાનો અંકેક રૂ. મહારાજને ભેટ ધર્યો. અંતે જ્યારે મહારાજે દરેકને ફરી વાર આશીર્વાદ આપીને વત્સલ પિતાની જેમ બહુ હેતુપ્રીતથી દરેકને વિદાય આપી ત્યારે એ આદિવાસીઓના ચહેરા પર જે દેવી પ્રસાદની ઝળક મેં જોઈ તે હું કદી બીજી શકું એમ નથી.

બીજા દાખલો મહારાજની આવી જ બીજી માંદગી દરમ્યાન સુખી શ્રીમંત વર્ગના બીજા એક શક્તિની અકાબકિતનો. મહારાજશ્રી માંદા છે, તબિયત ચિતાજનક છે, એવા સમાચાર મળતાવેત મહારાજનાં દર્શન ધામ તે પછી જ અતજજ સેવાની પ્રતિષ્ઠા લઈને ભારતી મોટરે રાજકોટથી નીકળ્યા. કાંઠો. ઉતાળો.

મધ્યપ્રદેશ પહોંચ્યા ત્યાં ખજાર મળ્યા કે મહારાજને મુંઝઈ લઈ ગયા છે. એટલે એમ ને એમ લાંથી પાછા મુંઝઈ પહોંચ્યા. દર્શન કરીને જ અતજજ શીધા!

૩

એમની ઉંમર વિશે જાકો મુલાકાતીઓ બધાં મંડળોમાં સમેશાં કુતુહલ રહેતું. કોઈ એમને પૂછે તો કહેશે, 'ઉંમર જોડે તમારે શી નિરખત છે? કર્તવ્ય તરફ જુઓ.' વળી કહેતા, 'સાધુની ને સ્ત્રીની ઉંમર ન પૂછવી. એક વધારીને કહેશે ને બીજી ઘટાડીને!' એમનાં અમુક ભક્તમંડળોમાં એઓ ૧૫૦-૨૦૦ ઉંમરના હતા એમ મનાતું. ૧૮૫૭ના બળવા કાળની, ઘણી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને પોતે જોવાની વગેરે વાતો પોતે ક્યારેક કરતા. અમારા કુટુંબના એક વડીલ મુરખીએ એમને પૂછ્યું:

‘મેં સાંભળ્યું છે કે દાકર રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવને આપે જોયેલા.’

‘હા.’

(શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ સને ૧૮૮૬માં દેવ ગયા)

શીખોના રાજા રણજિતસિંહને પણ મળેલા નાના ફર્જનીસને પણ મળેલા.

માંદગી અને આયુષ્ય વિષે કહેતા કે માંદગી માણસના શા દાવ કરે છે તે જાણતું હોય તો મારા સાધુ જુઓ. વેદોમાં માણસનું આયુષ્ય સો વરસનું કહ્યું છે, પણ માણસ સંયમ નાળવી શકે તો સરીરને રોગવાધિ અને વૃદ્ધત્વથી દૂર રાખી એથીયે વધારે લાંબું જીવી શકે.

સાધુ સંત મહાત્મા વિશે ઘણાં ચોક્કોમાં એવી દૃઢ માન્યતા હોય છે કે ભૂતભવિષ્ય, તમારાં મનની વાત અગાઉથી જ જાણવા ઉકેતવાની, માંદગી સાગ કરવાની, પોતાના આશીર્વાદથી કોઈનાં ભાગ્યનાં તાળાં ખોલી આપવાની કે એવા કોઈ ને કોઈ ચમત્કાર કે પરચા કરવાની તેમનામાં શક્તિ હોય છે. બહે આવી શક્તિના ચમત્કાર કે પરચાનો અનુભવ ચા વગર કોઈ સાધુ મહાત્માને સાચા તરીકે ઓળખી શકાય જ નહિ. આ બારમાં મહારાજને મોટેથી તો મેં એટલું જ સાંભળ્યું કે ‘યોગી પોતાના સંઘર્ષ બળથી ચમત્કાર લાગે એવી ઘટનાઓ સરજી શકે છે. પણ આવી બાબતમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી ન માનવું. જે વાત બુદ્ધિથી ને સમજાય તે તરફ દુર્લભ કરવું એ જ બહેતર છે.’ પૂત સાધુઓએ આ બાબતમાં આવશ્યકી ઓળખ અકાબકિ પ્રબળ બહુ નુકસાન કયું છે એમ પણ કહેતા. એક વાર પોતે કુતુહલના માગે કોઈ તાંત્રિકને મળવા પેલાને ગામે ગયેલા તેની વાત કરી. પેલા તાંત્રિક ગુરુ તે ધડીએ મુદમના તાલ પર નર્તિકાઓને નાચ શીખવી રહ્યા હતા. ‘મને જોતાવેત મારું જૂન નામ છંદને મને બોલાવ્યો! મને તાણુબી ચર્ચ. પછી કહે, ‘તુમ ચર્ચા દેખને આપે હો. મેરા સામન્ય’ જાનના હૈ નહીં અચ્છા તો સુનો. તુમ યહાં કહેરો તળતક ઉચાટ રહોએ. મનન નહિ કર પાઓએ.’

અને સાચે જ હું ત્યાં, બહાર એ ગામમાં રહ્યો ત્યાં
સુધી મનને ઊંચાટ જ ઊંચાટ રહ્યો. ગામ છોડતાં-
વેત મન શાંત થઈ ગયું !”

સમાધિ વિષે તો એટલું જ કહેતા કે ચોગી
સંકેતપૂર્ણથી સમાધિ અવસ્થા દરમ્યાન પોતાના
હૃદયની ચામડીનો નજીરો પાંદે હવા તેમજ પ્રકાશથી
જરૂરી ચોપણ મેળવી શકે છે.

અમહારોની વાતો દરમ્યાન હજોવો વિનોદ પણ
કરે. એક વાર મારી હાજરીમાં કેઈ સદાશુ પોતાના
બીમાર સ્વજન માટે મંત્રેલ પાણી મહારાજ પાસે
માંગવા આવ્યા. મહારાજ કહે, ‘પેલી બાટલી આપી
દો.’

પછી પાણી કેમ હેતું વગેરે અંગે સૂચના આપી.
પૈલા બાઈ ગયા ત્યાં અને કહે,

‘સાચે જ મંત્રેલ પાણી એને દોષું. કયો મંત્ર
તે કહું? મંત્ર આમ: “મેં હુલ નહીં જાનતા કોયે લોગ
હુલ નહીં માનતા !”’ આમ કહી હસવા લાગ્યા.

અપાર દેહકંઠ વચ્ચે વિનોદ દ્વારા કુખવેદનાને
મૂલવાનો, કામિયો એમની ગાંઠે હતો. એક વાર
ખસીથી એમને હતા. પૂરા ચાર કલાકના મહા-
પરિશ્રમ પછી છાતીના કંઈ છૂંદે પડી બહાર નીકળ્યો
ત્યારે કહે, ‘હ્યો, જ્યોતિ બસ બહાર આવ્યા !’
આમ એનાર પણ મારી - કાઠે એવી વસમી ખાંસી
વચ્ચે પણ હસી હસાવી આસપાસનાંની ગ્યાનિ દૂર
કરે. ક્યારેક વળી બેઠકણી પણ સ્થાન સૌને હસાવે.
‘જના’ તખતસુધી પોતે બેઠકણી રચતા. આવ્યા
પૈલાકે નમસ્કાર આપી આપું :

સાધુ કે વન કે ખાંસી !
મેળીન ગમ પીર પેમગાર
બધે નહિ સંજારી

બસાધુ કે

કહે હવા છોડનાં લે લો.

સળ કી ખુદિ નારી

‘જના’ હાસ દે તેરી સરખમે

રસા કરે અવિનાસી

બસાધુ કે

૨
શેરો ને તો ઘેર વિયા, ન રહ્યાં અમ બિરવાસ
તિસ પર લી ડાહર કહે, લંબા લે લો ધાસ

૩
ખાતે ખાતે દવાઈયાં, ખીત મયા એક વખ
ફિર લી અચ્છે નહીં ફુગે, હસ જા હમ જા હવ

૪
માનો ન માનો બાપી રાજ
હમ તો રાશી રહ મધે, રહે નહિ ‘બાબાજી’ !

૫
ન લડકપન, ન જવાની, ન બૂઝપા રહ અયગા
ચાહ કરને કે લિયે, ફેરો ફૂત રહ અયગા !

શ્રીમદ્ ભાગવતનો એક શ્લોક જે અમારા દાદાને
બહુ પ્રિય છે અને જે એઓ હમેશાં કહી સંભળાવતા
અને સંભળવતા હોય છે તે ૧૦ મહારાજ રણુછોક-
દાસજીનાં જીવનને ‘બહુ’ બધેએસવો. હોવાથી અહીં
પ્રસ્તુત અણી ટાંકાને પૂરું કરું છું :

શાન્તા મહાન્તો નિવસન્તિ સંતો

વસંતવત્ સ્લેષદિતં ચાન્તઃ ।

તીર્ણાઃ સ્વયં સીમ ભવાર્થે જનાર

મહેત્વના અન્યાત્ અપિ તારયન્તઃ ॥

[સંસારમાં એવા બહાન સંતો વસતા હોય છે એઓ
વસંતના નાણુની પેઠે સ્લેષદિત ક્રેતા વિચરે છે. આવા
પુરુષો સીમ એવા વસતા ભવસાગરને તતે, તરી ગયા હોય
છે અને પછી કયા હેલ વગર બીજાને પણ તારે છે.]

અંબઈ તા. ૧૦ ફેબ્રુ. ૧૯૭૧

પાંચમી ચૂંટણી અને ભારતીય રાજકારણ

એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથા : પુનઃસ્થાપનાનાં પરિમાણો । કીર્તિદેવ ડી. દેસાઈ

સરકારની ચૂંટણીએ કેંગ્રેસની એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાને ગંભીર ફટકો માર્યો હતો હતો; તો એકા-તેરની ચૂંટણીએ એક-પક્ષ-પ્રથાને પુનઃજીવિત કરી છે. આમ પાંચમી ચૂંટણીને પરિણામે ભારતીય પક્ષ-પ્રથાના ઇતિહાસમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાનો ખીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. આ પ્રથાનો પ્રથમ તબક્કો વીસે વર્ષ (૧૯૪૭-૧૯૬૭) ચાલ્યો હતો. ૧૯૬૭-૧૯૭૧ના ચાર વર્ષો સંસીદા, પ્રવાહિતા અને સંક્રાન્તિનાં હતાં. આ સંક્રાન્તિને અતે પક્ષ-પ્રથાનું ઠેકું ચિત્ત વિકસશે તે અંગે યશુ વૈકલ્પિક શક્યતાઓ હતી : (૧) શાસક કેંગ્રેસ : ૨૨૦-૨૩૦ બેઠકો (૨) શાસક કેંગ્રેસ : ૨૬૦-૨૮૦ બેઠકો (૩) શાસક કેંગ્રેસ : ૩૦૦થી વધુ બેઠકો. આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી દરેક વિકલ્પ પક્ષપ્રથાની આગવી ભાત ઉપસાવવાની ક્ષમતા ધરાવતો હતો. પ્રથમ, જે શાસક કેંગ્રેસને ૨૨૦-૨૩૦ની વચ્ચે બેઠકો મળી હોત, તો શાસક કેંગ્રેસ અને સંસ્થા કેંગ્રેસની આસપાસ બે પક્ષ-સમૂહોનું બેઠાણ આકાર લેત. ત્યારે બીજી તરફ શાસક કેંગ્રેસને ૨૫૫ થી ૨૬૫ સંક્રાન્તિ બહુમતી મળી હોત તો ચૂંટણી પહેલાંનું શાસક કેંગ્રેસ વિરુદ્ધ મોરચાનું રાજકારણ ચાલુ રહ્યું હોત. આ બંને પરિસ્થિતિ-વિકલ્પોમાં સ્પર્ધા અને પ્રવાહિતાની માત્રા યૂગ ઊંચી રહી હોત.^૧

૧. ૧૯૬૭ થી ૧૯૭૧ના સંક્રાન્તિમાળના પ્રયો, એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાની પડતીના તબક્કાઓ, તેનાં અસરગ્રસ્ત પરિણામો

પરંતુ પાંચમી ચૂંટણીને પરિણામે ત્રીજો પરિ-સ્થિતિ-વિકલ્પ સાકાર બન્યો. તેથી શાસક કેંગ્રેસે ફરીથી એકચક્રી પ્રભાવ પ્રાપ્ત કર્યો. ભારતીય મત-દારોની તીવ્ર બનેલી આકંક્ષાઓ, રાષ્ટ્રીય અને અસરકારક નેતા તરીકે ઇન્દિરા ગાંધીની પ્રતિભાની વ્યાપક લોકસ્વીકૃતિ અને શાસક કેંગ્રેસના ઝાબેરી એકને કારણે તેને મળેલા લઘુમતીઓ અને ગરીબ વર્ગોના ટેકો—આ સર્વ આ “ચૂંટણી-અમત્કાર” પાછળનાં પરિણામો હતાં. એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાની પુનઃસ્થાપનાનાં કારણોમાં ઉઠાણુથી જન્વાતો અને અવકાશ નથી.

પરંતુ એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના આ ખીજ તબક્કામાં રાજકારણની ભાત કેવી હશે તેની ચર્ચા કરવી વધુ જરૂરી છે.

એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના પરિમાણની સંકુલ-તાઓ સમજવા માટે ૧૯૬૪ની આશુબાલુના ગાળામાં મોરિસ-એન્સ અને રજની કોહારીએ એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથા (One Party Dominance System)નું આભાસિક માળખું વિકસાવ્યું હતું. માત્ર પક્ષોની તથા સંક્રાન્તિને અતે સંબંધિત વિકલ્પોની ઇલાવડ માટે જુઓ સર્વ શ્રી કીર્તિદેવ ડી. દેસાઈ, જન્મતો કે. પંડિત અને પ્રકાશ ન. શાહે કરેલી ચર્ચા વિશ્વમાનવ (માર્ચ, ૧૯૬૮).

૨. વધુ માટે જુઓ :

(i) W. H. Morris-Jones : 'Parliament and'

સંખ્યાના આધાર પર વિકસેલી પક્ષોની પ્રજાલીનતા પ્રકાર-વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં આ ખ્યાલ હિતોત્ક્રમને કલ્પનારીય હતો. અનેક પક્ષોની હાજરી અને છતાં એક પક્ષનો ઇર્ષાશાહી પ્રભાવ એ આ નવી પ્રકાર-આત્મતા લક્ષણો હતા. આ પ્રથમાં રાજકારણની મુખ્ય ત્રણ પ્રક્રિયાઓ—રાજ્ય કરવું, વિરોધ કરવો અને સરકાર બદલવી—એક પક્ષની અંદર જ થતી. આમ, સામાન્ય રીતે જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે રમાતી રાજકારણની રમત એક પ્રભાવશાળી પક્ષના આંતરિક જૂથો વચ્ચે, રમાતી. આમ એક પક્ષનો એકચક્રી પ્રભાવ હોવા છતાં રાજકીય સ્પર્ધાની માત્રા તીવ્ર હતી; માત્ર તે આંતરપક્ષીય (inter-party) હોવાને બદલે અંતરપક્ષીય (intra-party) પ્રક્રિયા બની રહી હતી. આને લીધે ભારતમાં એક પક્ષના ઇર્ષાશાહી પ્રભાવ છતાં લોકશાહી જીવંત રહી રહી હતી.

આવી એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના પાંચ મુખ્ય ઘટકો છે: (૧) સર્વસંમતિનો પક્ષ: એક પ્રભાવશાળી પક્ષ કે જે વ્યાપક સંસ્થાકીય રીતે અને પોતાના કાર્યકર્મ પરત્વે વ્યાપક લોકરવીક્ષિત ધરાવતો હોય; આવા પક્ષની લાક્ષણિકતા એ હોય છે કે તે સ્વચ્છ રાષ્ટ્રની પ્રતિકૃતિ સમા હોય છે અને રાષ્ટ્રનાં વિવિધ મુખ્ય પરિબલોને પોતાનામાં સમાવી શકે તેવા હિંદ અને હિંદી હોય છે.

(૨) આંતરિક જૂથો: પ્રભાવશાળી પક્ષમાં આંતરિક જૂથો હોય છે. પ્રભાવશાળી પક્ષની અંદરનું આનું જૂથવાદી રાજકારણ આ પ્રથાનું કેન્દ્રબિંદુ ઘટક છે. આવી આંતરિક જૂથવાદી સ્પર્ધા એક તરફ એક પક્ષની રાજકીય ઇર્ષાશાહી

હોવા છતાં લોકશાહી પ્રક્રિયાને જીવંત રાખે છે; તે પીછું તરફ ખેંચે નહીં જૂથો એકબીજાની સત્તાવાર થવા માટે પ્રયત્ન વધુ ને વધુ વર્ગોને પક્ષમાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. વિથી જૂથવાદી સ્પર્ધા એક તરફ પક્ષમાં લોકશાહી જીવંત રાખે છે, તે પીછું તરફ પક્ષનો પાથો વધુ ને વધુ વ્યાપક બનાવતી રહે છે.

(૩) ટોચ પરની જૂથવાદવિહીન નેતાગીરી: પ્રભાવશાળી પક્ષમાં જૂથવાદી સ્પર્ધા સાથે છતાં તે પક્ષના માળખાને તોડી ન નાખે તે માટે ટોચની નેતાગીરી જૂથવાદવિહીન હોય તે જરૂરી છે.

આમ ટોચની જૂથવાદવિહીન નેતાગીરી એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના પરિણામન માટે આવશ્યક છે. કામરાજ યોજના પછી ટોચની નેતાગીરીમાં જૂથવાદ દાખલ થયો તે કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રભાવની પડતીનું મુખ્ય કારણ હતો. કોંગ્રેસ વિભાજન પછીના બનાવોને, કારણે તથા પાંચમી ચૂંટણીને પરિણામે ઇન્દિરા ગાંધીની નેતાગીરી એવી વિઠસી છે કે જે જૂથવાદથી પર હોય અને અણગમતાં જૂથો વચ્ચે પક્ષ-પાલી બન્યા વગર તેમને કાબૂમાં રાખી શકે.

(૪) સૈદ્ધાંતિક સંદિગ્ધતા અને જૂથવાદી સંદિગ્ધતા: આ પ્રથાના પરિણામન માટે સૈદ્ધાંતિક ધૂષણપણું અને પરસ્પર અણગમતાં જૂથો પ્રત્યે સંદિગ્ધતા જરૂરી છે. પક્ષમાં સમાજના વિવિધ વર્ગો રહે, અધડે અને અધણા છતાં પક્ષ એ છેડે તે માટે પક્ષનું માળખું ઢીલું અને બહુવાદી હોવું જોઈએ. સૈદ્ધાંતિક મતભેદ-પણું કે જૂથવાદી અસંદિગ્ધતા સર્વસંમતિના પક્ષના આવશ્યક સ્વરૂપને ધાતક નીવડે છે. અણગમતાં જૂથો પ્રત્યે અસંદિગ્ધ બની તેમને કોંગ્રેસ છોડવા ફરજ પાડવાની કામરાજે ૧૯૬૬માં અપનાવેલી કડક નીતિ ૧૯૬૭ ના કોંગ્રેસ પરાજયો માટે જવાબદાર છે.

(૫) દાખજૂથો: જ્યાં સીમાવર્તી પક્ષો: આ પ્રથામાં પ્રભાવશાળી પક્ષો સિવાયના અન્ય પક્ષોનું મહત્વ સીમાવર્તી છે. તેઓનું સ્વરૂપ રાજકીય પક્ષો કરતાં દાખજૂથો વિરોધ હોય છે. આવા પક્ષો

Dominant Party 'Indian Experience', Parliamentary Affairs Vol. 17, No. 8 (Summer, 1964)

(i) Rajni Kothari: 'The Congress System in India', Asian Survey, vol. iv, No. 12 (December, 1964).

પ્રભાવશાળી પક્ષની અંદરના સમાનવર્તી જૂથો સાથે સંપર્ક રાખે છે અને એ રીતે પ્રભાવશાળી પક્ષની અંદરની જૂથવાદી સ્પર્ધામાં લાભ લેજો છે.

આમ આ પાંચ ઘટકોની આશુબાહુ એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારનું રાજકારણ આકાર લે છે. ૧૯૪૭-૬૭ વચ્ચેના ભારતનો આવા પ્રકારનો રાજકારણનો પથ અભ્યાસો થયા છે. હવે ૬૭ પછી, ચાર વર્ષોના ગાળા બાદ એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારના પરિવાહન ને તેની ગતિદીક્ષતા અંગે વિવિધ પરિગેથો ફરીથી પ્રસ્તુત બન્યા છે. આમ એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારના પ્રથમ તબક્કા (૧૯૪૭-૬૭)નો અભ્યાસ પરથી વિકસેલ અભ્યાસો અને સમજ તેના ખીલ તબક્કા (૧૯૭૧-૬)નો રાજકારણને સમજવામાં ઉપયોગી થશે.

એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારના આ બે તબક્કાઓ વચ્ચે સાતલ છે પરંતુ એ બે વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાનતા નથી. આ બે તબક્કાઓ વચ્ચે મહત્વના તફાવતો પણ છે. આ તફાવતો કેવા આકાર લેશે અને તે એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારના પરિવાહન પર કેવી અસર પાડશે તે અંગે અત્યારે નિશ્ચયાર્થક રીતે કહેવું શક્ય નથી. પરંતુ આ તફાવતોનો નિદેશ ફરી તેની શક્ય અસરો અંગેની કેટલીક પૂર્વાધારણાઓ અર્થા માટે રજૂ કરી શકાય :

(૧) પ્રથમ તબક્કામાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારની લોકસ્વીકૃતિ કેમિસનના ઐતિહાસિક વારસા પર આધારિત હતી. સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં કેમિસે અપેક્ષા ફાળાને કારણે લોકોમાં કૃતજ્ઞતાની લાગણી હતી. આમ કેમિસના ખીલણ અને તેના પ્રભેની લોકોની વફાદારીનો પાયો સ્નેહલક્ષી (affective loyalty) હતો. આવી વફાદારીમાં હિતો કે લાભલક્ષ્યતાની ગણતરી કરતાં લાગણી અને કૃતજ્ઞતાની સાત્તા વધુ હોય છે. આવા પ્રકારની વફાદારી પ્રદાન વર્તમાન કોષ્ઠ કે સફળતા પર બહુ આધાર રાખતી નથી. તેથી આવી વફાદારી સ્થાયી હોય છે; વચ્ચેના પ્રશ્નો

કરવાની કે, કયો પાર પાડવાની પક્ષની શક્તિ કે અશક્તિ આવા પ્રકારની વફાદારીને આગી સ્પર્શતી નથી.

આની સરખામણીમાં, ખીલ તબક્કામાં શાસક કેમિસની લોકસ્વીકૃતિનો આધાર લાભ અને હિતોની ગણતરી પર વધુ રહેતો છે. ભૂતકાળની સેવા કરતાં લાભિનાં વચ્ચેના પર શાસક કેમિસની લોકસ્વીકૃતિએ આધાર લીધો છે. આવી વફાદારી લાગણી કરતાં લાભલક્ષ્યતાની ગણતરી પર વધુ આધારિત હોવાથી તે વધુ તાર્કિક અને સાધનલક્ષી (instrumental loyalty) હોય છે. આથી તે વધુ સંચળ અને અસ્થાયી છે. હિતોના લાભની ગણતરી પ્રમાણે પક્ષ દેખાવ ન કરે, તો આ પ્રકારની વફાદારીને જાહેરાત વાર લાગતી નથી. પ્રજાની વધતી જતી આકાંક્ષાઓની કટોકટીના સંઘર્ષમાં શાસક કેમિસની બાપક લોકસ્વીકૃતિ કેટલી સ્થાયી નીવડશે તેનો આધાર વચ્ચેના અને આકાંક્ષાઓ પૂરી કરવાની તેની શક્તિ પર રહેશે.

(૨) ૧૯૬૩ થી ૧૯૭૧ના આઠ વર્ષો પછી કેમિસને ફરી પાછી ટોચની જૂથવાદવિહીન નેતાગીરી સંપાદી છે. આપણે આગળ જણાવ્યું છે કે એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારની નિયંત્રિત જૂથવાદી સ્પર્ધા માટે આવી જૂથવાદવિહીન નેતાગીરી આવશ્યક છે. હિન્દો ગાંધીની નેતાગીરી જૂથવાદથી પર છે. પક્ષના જૂથવાદી માળખાની ઉપરવટ જઈને લોકોને સીધી અપીલ કરી મેળવેલી બાપક લોકપ્રિયતા પર તેમની નેતાગીરીનો પ્રભાવ આધારિત છે. સ્મિતકંઠ અને લોકપ્રિય નેતૃત્વ એ હિન્દો ગાંધીના પ્રભાવની ચાવી છે. હિન્દો ગાંધી જૂથવાદી પરિચયો પર આધાર રાખતાં નથી; પરંતુ એથી બેઘડું, જૂથવાદી પરિચયો હિન્દો ગાંધીની લોકપ્રિયતા પર આધાર રાખે છે.

(૩) આવી ટોચ પરની જૂથવાદવિહીન નેતાગીરી એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારને ઉત્તરારક છે. પરંતુ આ પ્રચારના પહેલા તબક્કાની નેહરુ-શાસ્ત્રીની નેતાગીરી

અને ખીન તળાની ઇન્દિરા ગાંધીની નેતાગીરીની શૈલીમાં તોષપાત્ર વિલિખતા છે. નેહરુની શૈલી સૌમ્ય સંભાધાનોની, અને સ્વયંસંમતિની શૈલી હતી. એમને માટે એક વિવેચકે તોષ્યું હતું કે એઓ ભક્તિ માનિતા સર્જક નથી; પરંતુ તેઓ વિશાળ રાષ્ટ્રીય, સર્વ-સંમતિના સર્જક જરૂર છે. વિવિધ જૂથો અને વિભિન્ન વિચારો દર્શાવતા સાથીઓ તરફ તેઓ ખૂબ ઉદાર અને સહિષ્ણુ હતા. મોટે ભાગે તેમનું વ્યક્તિત્વ વિવાદથી પર હતું. તેમની નીતિઓ કે કોંગ્રેસ પ્રથા સામે જેમને વધી હોય તેઓને પણ નેહરુ અસ્વીકાર્યા હાથતા ન હતા.

ત્યારે ઇન્દિરા ગાંધીનું વ્યક્તિત્વ અને તેમની શૈલી કંઈક જુદા છે, તેઓ સંઘર્ષ અને કટોકટીમાં દોષી જોઈ છે. ઇન્દિરા ગાંધીનું નેતૃત્વ બાપક સર્વ-સંમતિના ચિહ્નને બદલે બાપક વિવાદનું કેન્દ્ર બન્યું છે, તેમની નેતાગીરી વિવાદાસ્પદ રહી છે અને આવા વિવાદોમાંથી તેમની નેતાગીરીને બળ પણ મળ્યું છે. ઇન્દિરા ગાંધીના વ્યક્તિત્વમાં કંઈક એવું છે કે જે તેમની તરફથી અને વિરોધમાં તીવ્ર ઊર્મિઓ અને પક્ષપાતી વલણો જન્માવે છે. સૈદ્ધાન્તિક સ્પષ્ટતા માટેના આગ્રહ, ગતિ અને પ્રગતિ માટેની અધીરાર્થ, જૂથવાદી ભાગખાઓ પર આધાર રાખવાને બદલે વિશાળ પ્રતનવગતિ સીધા સાથ મેળવવાની રીત (populist style), જૂથવાદી રાજકારણ પ્રત્યેનું કંઈક અને અસહિષ્ણુ વલણ તેવા બિનસમાધાનકારી મહત્વાકાંક્ષા—એ સર્વ ઇન્દિરા ગાંધીની નેતાગીરીની શૈલીના મુખ્ય પાસાં છે.

ઇન્દિરા ગાંધીની શૈલીની આ વિલિખતા વ્યક્તિગત છે કે પરિસ્થિતિગત છે તે અચિત્ત વિષય છે. એવું જન કે તેમની નેતાગીરી પડકારી શકાય નહિ તેવી ખનતી હવે આ શૈલી જાહેરાત પણ ખરી. સંઘર્ષની સ્થિતિમાં, જે ઉગ્રતા અને આત્મતિકતા ઇન્દિરા ગાંધીની શૈલીમાં દેખાતી હતી તેને સ્થાને હવે સૌમ્ય સંભાધાનેતૃત્વ આવશે જ એવું તે યામ પણ ઇન્દિરા ગાંધીની નેતાગીરીની અસર એક-પક્ષ પ્રભાવ-પ્રથાના પરિણામનું સ્વરૂપ પર પડશે તે કહેવું

અશકે. નેહરુની નેતાગીરીથી જુદી પડે છે અને ભાવિમાં આ વિલિખતા વધશે કે ઘટશે તે અભાસ અને અનુમાનનો વિષય છે.

(૪) એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના પ્રથમ તળાકામાં પરિણામ અને સ્પર્ધાનું સ્થાન સારું એવું હતું. ઇન્દિરા ગાંધીની શૈલીએ કોંગ્રેસના જૂથવાદી ભાગખાને ગંભીર ફટકો માર્યો છે, જૂથવાદી ગણતરી પર આધાર રાખતા અને વ્યૂહો ગોઠવતા નેતાઓ હાર પ્રાપ્ત છે કે નિસ્તેજ બન્યા છે—પછી ભલે તેઓ ઇન્દિરા ગાંધીના પક્ષમાં હોય કે વિરોધમાં હોય. વધુમાં સિન્ડિકેટ અને વડીલશાહી સામેની લડતને કારણે જૂથવાદી રાજકારણની લોકરવીકૃતિમાં પણ સારી એવી ઓટ આવી છે. આને કારણે ભાવિમાં શાસક કોંગ્રેસમાં આંતરિક જૂથવાદી રાજકારણની ખાત્રા ધણી ઝાઝી થશે.

(૫) વધુમાં સૈદ્ધાન્તિક સ્પષ્ટતા અને શુચિતાના આગ્રહને પરિણામે જૂથવાદનો બાપ સાંકડો બનશે. સમાજવાદ અને ‘મરીય વર્ગ’ તરફ વધતી જતી અધિમુખતાને કારણે શાસક કોંગ્રેસમાં જમણેરી જૂથોના વિકાસ વધુ મુશ્કેલ બનશે. વધુમાં આત્માર-સુધી જૂથવાદી સ્પર્ધામાં જે સૈદ્ધાન્તિક ઉદાસીનતા હતી તેને બદલે જૂથની સ્થના સૈદ્ધાન્તિક પોરણે વધુ થશે. આમ સૈદ્ધાન્તિક અસહિષ્ણતાનો આગ્રહ શાસક કોંગ્રેસમાંના જૂથવાદનાં બાપ અને સ્વરૂપ બને પર અસર કરશે.

(૬) રાજકારણથી અલિપ્ત રહેલા અનેક સામાજિક વર્ગોને રાજકારણમાં ઘસડી લાવવાની પ્રક્રિયા એક-પક્ષ પ્રભાવ-પ્રથાના પ્રથમ તળાકામાં ખૂબ કેન્દ્રવર્તી રહી હતી. આમ આ બે હાથકાને ઉત્તુખીકરણ અને રાજનીયકરણ (mobilisation and politicalisation)નો મુગ કહી શકાય. ત્યારે ત્યારે પક્ષના નેતાગણમાં સ્પર્ધા જનને ત્યારે ત્યારે સિને દર્શાવવા માટે રાજનીયકરણની આ પ્રક્રિયા કામમાં આવતી હતી. પક્ષમાં જાગૃતી લાગીદારીની કટોકટીને નિવારવામાં ઉત્તુખીકરણ અને રાજનીયકરણ એક બીર જેવું કામ કરવાનું.

પરંતુ ૧૯૭૧માં સમાજના, લગભગ બંધાઈ ગયેલા રાજકારણમાં પ્રવેશી ચૂક્યા છે. રાજકારણથી અલિપ્ત હોય એવા કેઈ વર્ગ મોટે ભાગે રહ્યો નથી. તેથી એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના આ બીજા તબક્કામાં ભાગીદારીની કટોકટી-જગે ત્યારે તેને કામવા માટે રાજકારણથી અલિપ્ત રહેલા વર્ગોને રાજકારણમાં ખેંચી લાવવાની સુકિત હાથવગી રહી નથી. આમ રાજકીયકૃત વર્ગના વિસ્તારની સીમા આવી ગઈ હોવાથી હવે ભાગીદારીની કટોકટીની શક્યતા અને તીવ્રતા ખૂબ વધી-છે. એમ પણ કહી શકાય કે રાજકીય ઉલ્લૂકતીકરણનો યુગ પૂરો થયો છે; અને રાજકીય સામના (confrontation)નો યુગ શરૂ થયો છે.

(૭) એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથામાં વિરોધ પક્ષોનું સ્થાન સીમાવર્તી અને અપ્રાદિત રહ્યું છે. પ્રથાના પ્રથમ તબક્કામાં વિરોધ પક્ષોએ યુગ્મત્તમક રીતે અગત્યનો અને અસરકારક ભાગ ભજવ્યો છે. પરંતુ બીજા તબક્કામાં આવી ભાત એટલી સરળ બનનાર નથી. જ્યાં સુધી વિરોધ પક્ષોએ કેવળ સીમાવર્તી સ્થાન જ ભાગવ્યું હતું ત્યાં સુધી તેનો માનસિક સ્વીકાર-તેમને માટે સહેલો હતો. પરંતુ ચાર વર્ષો સુધી સરકારે રચવામાં અને ઉચલાવવામાં સિદ્ધભાગ ભજવ્યા પછી કર્મી સહસ્રક-પૂર્વેના સીમાવર્તી સ્થાનમાં સરકારી-જગું મુરકેલ છે. રાજકીય નાટકમાં અપ્રવર્તી ભાગ ભજવ્યા પછી માત્ર અંચના નેપથ્યેથી-અપ્રાદિત ભાગ ભજવવાની સ્થિતિ આવી પડે તેનો માનસિક સ્વીકાર ખૂબ મુશ્કેલ છે. તેથી આ બીજા તબક્કામાં વિરોધ પક્ષોની હતાશા વધુ હશે અને તેથી તેમની અધીરાઈ અને વલોપાતની માત્રા પણ વધુ હશે. સ્પર્ધા અને સત્તાનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી માત્ર દાળજૂથો તરીકે વર્તવાના સ્થાનથી પ્રતોષ મળવો મુશ્કેલ છે.

આમ એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાના બે તબક્કાઓ વચ્ચે એક તંત્ર-સાતત્ય છે તો બીજા તરફ વિલિન-તાએ પણ છે. એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાનો આ બીજો તબક્કો પહેલા તબક્કાની મૂળ ભાત અનુસરશે.

પરંતુ તેના પેરિચાલનની વિશેષતા અને શૈલીમાં અગત્યના તફાવતો હશે.

એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથાની બેવી શૈલીનો આકાર ત્રણ તરફે ધડશે: (૧) પ્રભાવશાળી પક્ષનું સ્વરૂપ (૨) આંતરિક જૂથવાદનો શક્ય વ્યાપ અને માત્રા (૩) વિરોધ પક્ષોની ટેકનિક અને શૈલી.

પ્રથમ પ્રભાવશાળી પક્ષની વાત કરીએ તો તેમાં આંતરિક જૂથવાદનું જોર એકદમ હશે. ઇન્દિરા ગાંધીના ઇરાદો જૂથવાદી માળખાંમાં પર આધારિત પક્ષને બદલે લોકો સાથેના સીધા સંપર્ક પર આધારિત પક્ષ રચવાનો છે. જો આ ઇરાદો સફળ થાય તો શાસક કેશિસ સવર્ષમતિનો પક્ષ હશે પરંતુ તેનું પીઠબળ અને લોકસંપર્ક જૂથવાદી માળખાંને બદલે આધુનિક અને સ્વામત સંસ્થાકીય માળખાં પર આધારિત હશે. આમ જૂથવાદને ખસેડી તેને સ્થાને પક્ષીય તંત્ર-રચના બાંધી કરી શકાય તો સવર્ષમતિના પક્ષનું સ્વરૂપ બદલાશે. વધુમાં, જૂથકાળની સેવાઓને બદલે વચોવેતો અચલ એ એની અપીક્ષેના પાસે બન્યો છે. તેથી જૂથકાળની સેવા કે જોડવાસનો સિદ્ધો હવે રાજકીય સત્તા માટેનો પરવાનો બની શકશે નહિ. ઇન્દિરા ગાંધીની નેતાગીરીની શૈલી જોડે અરો નેહરુની શૈલીથી હુદી પડે છે તેની અસર પણ પક્ષના સ્વરૂપ પર પડશે. આમ બીજા તબક્કાનો પ્રભાવશાળી પક્ષ વધુ સુગ્રયિત, જૂથવાદી રાજકારણ તરફ ઝોઝો સહિષ્ણુ, એને આધુનિક પક્ષીય તંત્ર દ્વારા લોકાંના સીધા સંપર્કમાં રહેનાર બનશે.

આ તબક્કામાં આંતરિક જૂથવાદનું સ્થાન શું હશે? એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથામાં આંતરિક જૂથવાદના પ્રમાણ અને બાહ્ય વિરોધ પક્ષના બળ-વચ્ચે કેઈ સંબંધ છે? જો આંતરિક જૂથવાદ નબળો હોય તો રાજકીય સ્પર્ધાના તકને કારણે બાહ્ય વિરોધ પક્ષ બળવાન બને છે. ત્યારે આંતરિક જૂથવાદ નબળો હોય, તો તેથી કોલકુ બને છે. આ પૂર્વધારણા (જોકે એનો વધુ અભ્યાસ જરૂરી છે) સાચી હોય તો આંતરિક જૂથવાદની માત્રા બાહ્ય વિરોધ પક્ષના શક્ય બળની વૃદ્ધિનો નિદેશ કરી શકે. કાલના

સકોતો, પરથી લાગે છે કે, આંતરિક જૂથવાદની શક્યતા પહેલાંના કરતાં, ઓછી થઈ છે. ઇન્દ્રિય ગાંધીના રાજકારણમાં જૂથવાદી સ્પર્ધાઓ ઘોષી અને કલામનું સ્થાન ભાગવેરો. એનું પણ કહી શકાય કે ગુજરાતમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારનો એક જુદો પ્રકાર વિકસ્યો હતો, તેવો અખિલ ભારતીય કક્ષાએ પણ વિકસે. ગુજરાતમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારનું જે સર્વોચ્ચ મોડલ વિકસ્યું હતું તેમાં આંતરિક થવાદ પ્રત્યે આપખુદ અને અસહિષ્ણુ વલણો દાખવવા છતાં કેંગ્રેસનો પ્રભાવ ટકી શક્યો હતો. આમ કેંગ્રેસ પ્રધાની તરીકે જાત નિવસરો કે-જેમાં જૂથવાદી સ્પર્ધા માટેની ઓકાશ ઓછી હોય મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર, રાજસ્થાન જેવાં રાજ્યોમાં પણ સર્વોચ્ચ મોડેલો વિકસી રહ્યાં છે એનું કહી શકાય, પરંતુ આ અંગે નિર્ણયાત્મક રીતે કંઈ પણ કહેવું આજે શક્ય નથી. આજે તો માત્ર શક્યતાના નિર્દેશ જ કરી શકાય. આ શક્યતા કેટલે અંશે સાકાર અને તેના આધાર અનેક પ્રશ્નો પર અવલંબશે. શાસક કેંગ્રેસમાં આંતરિક જૂથવાદ ફરીથી પ્રબળ બનશે? અને તો એનું સૈદ્ધાંતિક સ્વરૂપ ક્યા પ્રકારનું હશે? આવાં જૂથોનાં પીછળનાં કેવાં હશે? આ પ્રશ્નોના જવાબ માટે ભાવિ જનાવોને

ઝીણવટથી તપાસતા રહેવું પડશે. વિરોધ પક્ષોના અભિનયમાં 'રોલ-પરસેપ્શન'ની કોટકટી અનુભવી રહ્યા છે. સંસદમાં તેમનું સ્થાન અતિનિમ્નજીવન ગણી ગયું છે. વિરોધ પક્ષો ઇન્દ્રિય ગાંધીના કાર્યક્રમ સાથે સંમત થવાની હરીફાઈમાં પડશે કે પછી કાર્યક્રમના આધાર પર નીતિ-વિકલ્પો, વિકસાવવાની ક્ષમતા બતાવશે? હાલના પક્ષો ખૂબ વાગંજી અને દૂંધી દૃષ્ટિના પુરવાર થયા છે. વધુ અર્થપૂર્ણ અને વ્યાપક પક્ષ-માળખા કે પક્ષાતીત રાજકીય માળખાની શોધમાં તેઓ સફળ થશે? વિરોધ પક્ષોની મુખ્ય નબળાઈ સંસ્થાની બાંધણી અંગેની અશક્તિમાં રહી છે. એવું પણ નબળે કે સંસદમાં અમાદિત અને બિનઅસરકારક સ્થાનથી હાથીસ થઈને વિરોધ પક્ષો સંસદના અસહિષ્ણુતાત્મક રાજકારણ તરફ વધુ વળે?

એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રધાનતા ભાવિ આકારનો આધાર આ ત્રણ ઘટક-તત્ત્વો કેવી રીતે વિકસે છે તેના પર રહેશે. આ ત્રણ તત્ત્વોની શક્ય વિકાસ-જાતો એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રધાનતા આ બીજા તથાકાનાં રાજકારણમાં રહ્યા પડશે.

સંસ્થાનિક સ્તરે આંતરિક જૂથવાદની શક્યતા પહેલાંના કરતાં, ઓછી થઈ છે. ઇન્દ્રિય ગાંધીના રાજકારણમાં જૂથવાદી સ્પર્ધાઓ ઘોષી અને કલામનું સ્થાન ભાગવેરો. એનું પણ કહી શકાય કે ગુજરાતમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારનો એક જુદો પ્રકાર વિકસ્યો હતો, તેવો અખિલ ભારતીય કક્ષાએ પણ વિકસે. ગુજરાતમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રચારનું જે સર્વોચ્ચ મોડલ વિકસ્યું હતું તેમાં આંતરિક થવાદ પ્રત્યે આપખુદ અને અસહિષ્ણુ વલણો દાખવવા છતાં કેંગ્રેસનો પ્રભાવ ટકી શક્યો હતો. આમ કેંગ્રેસ પ્રધાની તરીકે જાત નિવસરો કે-જેમાં જૂથવાદી સ્પર્ધા માટેની ઓકાશ ઓછી હોય મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર, રાજસ્થાન જેવાં રાજ્યોમાં પણ સર્વોચ્ચ મોડેલો વિકસી રહ્યાં છે એનું કહી શકાય, પરંતુ આ અંગે નિર્ણયાત્મક રીતે કંઈ પણ કહેવું આજે શક્ય નથી. આજે તો માત્ર શક્યતાના નિર્દેશ જ કરી શકાય. આ શક્યતા કેટલે અંશે સાકાર અને તેના આધાર અનેક પ્રશ્નો પર અવલંબશે. શાસક કેંગ્રેસમાં આંતરિક જૂથવાદ ફરીથી પ્રબળ બનશે? અને તો એનું સૈદ્ધાંતિક સ્વરૂપ ક્યા પ્રકારનું હશે? આવાં જૂથોનાં પીછળનાં કેવાં હશે? આ પ્રશ્નોના જવાબ માટે ભાવિ જનાવોને

લોકશાહી પ્રધાન વિઘટન: બૌદ્ધિકે સુલાતામાં? | રમેશ મ. ભટ્ટ

ચૂંટણીનાં પરિણામોનાં કારણપૂર્ણ પરિણામોના અંશિત-અવલોકનથી પ્રારંભ કરવો કોઈ અર્થ પડશે. શાસક પક્ષની અને તેના નેતા તરીકે વર્ગ પ્રધાનની તથા એકરૂપ ગણીએ તો તે પક્ષના અકસ્મિત વિજય માટે ત્રણ વ્યક્તિનિર્ધારિત કારણો જવાબદાર લેખી શકાય. પહેલું છે પ્રબલ, ચલેલી એ પ્રતીતિ કે વર્ગ પ્રધાન 'કંઈક' કરવા મંજી છે, 'એકશન-ઓરિએન્ટેડ' છે. 'અમ' સાચું કે 'ઓહુ', સિદ્ધ થયું કે નહિ યામ

અને તેમ કરવામાં અનુભવાવેસા ઉપાયો ઉચિત કે અનુચિત એ બધું પિટ્ટપેપલ નિરધારકો નોર્મલ છે. મતિ, પગલું, કાર્ય, પ્રબલના દિલમાં વધી મહેલી અધીર્મતાનો પારખી. એમને કુચે, એવો 'અરીખી' હાથોનો કાર્યક્રમ બહાર કરી પંત્યા તેના પુરાવારૂપ સાલિલાલુનાપૂહી અને રાષ્ટ્રપરજુનો કદમ-ઉઠાવી વર્ગ પ્રધાન પ્રબલના દિલમાં અદા 'પ્રેરી', 'ત્રીલ', 'સારી' એસમ પ્રેરી થતાવિતલ અને અંધાંજલેપત્રમાં મોટી મોટ પ્રેરી કરવાનારે કરવેરાની નતવાજેશ

કરવી પડે તે પહેલાં ચૂંટણીમાં સમય મર્યાદા રચવામાં આવ્યો. ઉપરાંત શાળાની ચૂંટણીને રાષ્ટ્રીય ચૂંટણીથી અલગ પાડી નોંધવામાં આવી. આ બધાં પરિણામો એક અર્થમાં વ્યક્તિગત જાણતરી કે સૂઝનાં છે. તે અત્યંત પ્રસ્તુત હોવા છતાં જાણે રાજકારણ માટે થયેલાં જરૂરી નથી લાગતાં.

ખીજું મહત્વનું પરિણામ છે 'ભણતું રાજકારણ'— ફ્રીક્વર સાઇકેલિસ્ટ વડે પ્રધાને જેમ જેમ પોતાના પ્રજાના કાર્યક્રમમાં ગંભીર હકોનો ઉપર હાર ચૂક્યો તેમ તેમ ગાંધેરી પક્ષો મુરકેલીમાં મુકાતા ગયા. તેમની ખાજી હાથથી જતી લાગી. અતિમવાદી તત્ત્વો પેદા થયાં એટલું જ નહિ સક્રિય ગાંધીનાં ગળાગામાં પેદા થયેલાં રાજકારણે અને તેના દરરોજ અખબારોમાં અમકાવવામાં આવેલા સમાચારો અને 'મિન-સલામતી'નો નમૂનો પૂરો પાડ્યો. ઉદામવાદી અને હિસક સામવાદિઓથી ખચવા માટે 'મજબૂત' વિકલ્પ તરીકે તેમને શાસક કેમિસ ઠીક લાગી.

ખીજી તરફ જેમ જેમ રાષ્ટ્રવાદ, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને હિંદુત્વ પર હાર ચૂકીને ઉમ રાષ્ટ્રવાદનું રાજકારણ ખેલાતું ગયું તેમ તેમ માન મુસલમાનો જ નહિ પણ ખીજી બે હરિજનો અને આદિવાસીઓની લઘુમતીઓએ, ભૂતકાળમાં કયું હતું તેમ શાસક કેમિસની જગ્યામાં એક વર્ગ તરીકે સાર્વજનિક રીતે જતા રહેવાનું મર્યાદા કર્યું. પ્રજાના 'હરિજન' પ્રમુખ અને શીખ-મુસ્લિમ (સ્વલ્પ સિદ્ધિ-ખરુદીન) સેનાનીઓને આગળ રાખીને શાસક પક્ષને બીજા પ્રકારના હિંદુત્વની સરભરીના ભયનો પણ લાભ મળ્યો. એથી જીલ્લા પાકિસ્તાનનો કે મુસલમાનોનો ભય હિંદુઓને હિંદુ તરીકે સંકલિત ન કરી શક્યો; તે પરતો અતીતકર જરૂરી ન લાગ્યો. ભારતની વિવિધ લઘુમતીઓ કે જે ધાર્મિક સમૂહને બદલે વ્યક્તિગત રીતે મતદાન કરતી થઈ હતી તે વળી પાછી નૂથ તરીકે મતદાન પામીને શાસક પક્ષની જગ્યામાં જતી રહી. નોંધપાત્ર ઘટના એ છે કે હરિજનો અને આદિવાસીઓ માટેનો અનમિત સ્થાન હતાં જ. પિરતુ મુસલમાનોએ સોસલમાં મુસલમાન પ્રતિનિધિ

બેકસલાને બદલે શાસક કેમિસને પક્ષે મતદાન કર્યું. આ બંને સમય પર આધારિત પરિણામો શાસક પક્ષને પુનઃ શાસક બનાવ્યો.

ત્રીજી, એક અતિ મહત્વની ઘટનાને ખૂબ અગત્યવામાં આવી છે. કોરણ સમજી શકાય તેવું છે. આપણા અર્થતંત્રમાં અગત્ય ભણેલાં વર્ગ અને તેમાંથી પેદા થતા મેનેજરો કમચારીઓ, વ્યવસાયીઓ, ડોક્ટરો, વકીલો, ઇન્જનેરો, આર્કિટેક્ટો અને નાના ઉદ્યોગકારો એ સૌ ધનિકવર્ગની મૂખો અને સારા સંબંધો પર જીવતા હતા અને સમૃદ્ધ બનેતા હતા. હવે આર્થિક વિકાસ અને સમજાવવાને નામે રાજ્યની પાસેનાં અને રાજ્યનાં બંધુકો હોજનનાં સાધનોમાં ખૂબ વધારો થયો છે. અને તે વડે આ બધા જ વર્ગો હવે રાજ્યમાંથી અભાગ છે તેઓ. હવે જરાબર અમલ બધા છે કે ધનિકોને અભાગ જરૂરી નથી. એટલું જ નહિ પણ ધનિકોને તિરસ્કારી શકાય છે. તેમ કરવાથી પ્રાથમિક દેખાઈ શકાય છે. લખપતિ સમાજવાદી બની શકાય છે અને છતાં પોતાની આખાદી અને સમૃદ્ધિને અપભેદ વેંધારી શકાય છે. ચૂકીદાર પાસે પૈસા મેળવવા કે પગાર મેળવવા મુશ્કેલ છે. તે તો વધારે કામ કરીને જોઈ શકે અમ આપવાની હિત ધરાવે છે, ન્યારે રાજ્ય અને તેની પ્રેરિત સંસ્થાઓ પાસેથી નાણાં કઢાવવાં આસાન છે. રાજ્યને કમ્પાયુકારી કે અભાગેથી કે વિકાસના માધ્યમનું વિશેષણ વળગાડી શકાય છે. રાજ્યના ઉપર નૈતિકતાનું પોટલું ચડાવી શકાય છે અને નૈતિકતાના આધાર પર જે જે વર્ગને જે જે પ્રાપ્ત કરવું હોય તે કરી શકાય છે, પછી તે લોન હોય, સ્કાંડલ-સ હોય કે પગાર વધારો હોય. આ નવા શીખતવર્ગે, રાજ્યમાં નાખૂદ કરવાની વાતને જોર આપીને પોતાને પ્રાથમિક કેહેવડાવ્યા છે અને અમલ ખ્યાન અન્ય કેમિસ્ટ કર્યું છે. તેમણે પોતાનું દિલ જરાબર સચવાઈ રહે અને વધે તે માટે ચાલુ સરકારને ટેકો આપીને શક્ય રાખી છે. સરકારી કમચારીઓને મોંઘવારીથી આપોઆપ રહેણાં આપવામાં આવ્યું છે. હમણાં જ

રાતોરાત રૂ. ૧૦૭ કરોડની રકમ તેમને માટે ફાળવવામાં આવી. પત્રકારોનાં પગારધોરણો અને સવંલનોમ નીચાં ઊતરે નેમ નથી. નવા ઉચોગકારો, વ્યાપારીઓ અને આયાતકારોના ફાળો પણ સરકારને 'રિથર' રાખવામાં આછો નથી.

આમ બૃતકાગમનાં રાષ્ટ્રીયતા કે સ્વદેશીના નામે અમુક વર્ગને લાભ મળતો હતો. દરે 'સમાજવાદ' ને નામે નવા સમૃદ્ધ વર્ગનો ખોલાખાલા રાઈ થઈ અને તેમનો સરકાર પરનો કાબૂ ખરાબર સિદ્ધ થયો છે. નવા શાસક પ્રદેશ આ વર્ગનો પ્રતિનિધિ છે. મૂડીદારોને ઓળખવા આસાન હતા અને છે; કાશુ કે, તેમનું મુખ્ય ક્ષેત્ર હતું ઉત્પાદન કે વ્યાપાર. તેમનું પ્રતીક હતું મિલકત. પણ આ નવા સમૃદ્ધ વર્ગને ઓળખવો અધરો છે. તે બહુરૂપી છે: અમલદાર, સલાહકાર, નિષ્ણાત, પક્ષનો, નેતા, સમાજસેવક, પ્રિફેસર અને કોણું નહિ? આ વર્ગ માટે મિલકત મહત્વની નથી પણ ભોગવટો મહત્વનો છે. તેમની નાણાકીય આવક અને તેમને મળતી સેવાઓ, સગવડોને જો સાથે લઈએ તો આ વર્ગ સમાજવાદી તો ન જ કહેવાય. ભારતની ગરીબ પ્રજાના દિલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હોઈએ તો આ વર્ગની કામગીરીને ખૂબ જ ગંભીરતાપૂર્વક જોવી જોઈએ. વિશ્લેષણ પૂરતી છેલ્લી ઘટના એ પણ નોંધવી જોઈએ કે ૧૯૬૭માં દેશભરમાં દેશિય પક્ષના એકઠાકી રાજ્યનો ભંદાર અંત આવ્યો અને વિરોધ પક્ષને એમાં મળીને રાજ્ય કરવાની તક મળી ત્યારે જે 'મિત્ર સરકારો' કે 'મંદિર' સરકારો સ્થાપી તેમનો વર્તવિક મંદિરેશક ન રહ્યો. શાસક પક્ષે આવી સરકારોને ઉચવાવવામાં પોતાની કામગીરી જરૂર બળવી જ, પરંતુ સાથેસાથ નાના પક્ષો ઓચિત્તી પોતાના હાથમાં આવેલી સત્તાને છુટી ન શક્યા. પક્ષપંથાતનું અને બંદુક્તી અણીએ કાળક્રમો પાર પાડવાનું રાજકારણ ખેલાયું. નાનકડો પક્ષ કે નાનકડું જૂથ ધારાસભામાંની પોતાની શાસક જૂથની પાંખો બહુમતીને કારણે પેદા થતી રિથિતિને આધારે

વૃધ્મતી ઉચર જોર કરી ગયાં. એમાં કેટલાંક સારાં કામો જરૂર થયાં હશે. પરંતુ તેની પાછળ બહુમતી ધારાસભ્યોનો સમજપૂર્વકનો રૈયેદિગ્ધ ટેકો હતો એવું કહી શકાય ખરું? રાજકીય અરિથરતાની ધમકી દ્વારા અને સોદાખાજી દ્વારા પક્ષનાં ધ્યેયો સિદ્ધ કરવાનો અદમ્યુક્ત ઇતોપ મેળવાયો. પરંતુ તેમ કરવામાં લોકશાહી પ્રક્રિયા સૂક્ષ્મ રીતે ફીણ થતી હતી એ વાત જૂઠી જવાઈ. પરિણામે પ્રજાનો આવી સરકારોમાંના વિશ્વાસ ડગી ગયો. રિથર સરકાર, મજબૂત સરકાર અને કંઈક કરવા માગતી સરકારને બરપટે ટેકો મળ્યો.

આ છે વિજય-પરાજયનું પૃથક્કરણ. ભાવિ રાજકારણની ચર્ચા માટે હું એએક અત્યંત તાત્વિક મુદ્દાઓ રજૂ કરવા માગું છું.

અત્યાર સુધી આપણે દ્વિપક્ષ પ્રયા સહિત સંસદીય લોકશાહીને આદર્શ તરીકે સ્વીકારી છે. આ ધારણાને આધારે આપણે એમ પણ દિમાયત કરતા આવ્યા છીએ કે ભારતીય રાજકારણમાં અનેક પક્ષોને સ્થાને બે રાષ્ટ્રીય પક્ષો જોવા થાય એમ બનતું જોઈએ. આ પ્રક્રિયાને ધ્રુવીકરણનું નામ આપ્યું છે. વળી દ્વિપક્ષ પદ્ધતિની સાથેસાથ વર્ગમંદય' કે વર્ગભેદને પણ જોડી દીધો છે. સામ્યવાદી વિચારસરણી અનુસાર છેવટે સમાજ બે વર્ગોમાં વહેંચાવો જોઈએ. વર્ગો સ્પષ્ટ થતા જ્યાં જોઈએ. લોકશાહીવાદીઓ એમ કહે છે કે બે પક્ષ સ્પષ્ટ થતા જ્યાં જોઈએ. ધ્રુવીકરણ શબ્દ આ બંને અર્થમાં વપરાયો છે. લોકશાહીમાં માનનારાઓ અને ન માનનારાઓ બંનેએ તેની અત્યાર સુધી દિમાયત કરી છે.

આ જ વિચારને આગળ લઈ જઈએ તો જો દેશની મોટા ભાગની જનતા ગરીબ હોય તો ગરીબીનો પક્ષ વૃધ્મતીમાં આવવો જ જોઈએ. અને અમીરો લઘુમતીમાં હોઈ તેઓ વિરોધ પક્ષમાં આવે. અમીરોનો પક્ષ અને ગરીબોનો પક્ષ પાલ્લેન્ટ દ્વારા સંઘર્ષ ખેડે અને છેવટે વૃધ્મતી તો ગરીબોની જ થેયી. વિરોધ પક્ષ પરાજત જ થાય. એટલું જ નહિ પરંતુ

ને, ઓછી વયવાળા સભ્યો વધ્યા છે. આમ ૧૯૬૭ સુધી ઓવર, વર્ગના સંસ્કારો લગભગ એકરૂપ હતા જ્યારે બહુજનસભાની સંસ્કૃતિ ખુબ વ્યાપક રીતે વિલક્ષણ થયેલી હતી. હવે ક્યા પ્રકારનો સંસ્કૃતિ-મુક્ત આ અગ્રવર્ગ-આમસમૂહ દ્વારા રચાય છે તે કળનું સુરક્ષ છે. પણ તેમાં પામ્યાત ફરકાર યવાની આછી શરૂઆત જરૂર થઈ છે ખરી.

આપણા દેશની રાજકીય પ્રક્રિયામાં આ એક ચોક્કસ બ્રેક (Break-અને Brake પણ?) છે, એમ કહી શકાય.

ઉદ્બુક્તીકરણનું પૂર્ણ વર્તુળ

ભારતનો રાજકીય સમાજના વર્તનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ સમયે સમગ્ર સમાજમાં રાજકીય પ્રક્રિયા, પ્રવાહો અને બનાવોએ કાં તો કંપનો જમાવ્યા છે, કાં તો સ્પંદનો જમાવ્યા છે. ૧૯૬૭માં અને તે પછી ૧૯૬૬ના કોંગ્રેસ-વિલાજન પછીના નોટચાલક બનાવોની ઘટમાળાની જવમાનસ પર જોડી અસર પડી છે. આથી સમાજના અત્યાર સુધી રાજકીય રીતે અચાત કે નિષ્ક્રિય વર્ગોનું રાજકીય-કસ્યું સમાધું છે. તેમને માટે આ વર્ષો રાજકારણ કે તેના કિલ્લાક આર્થિક-સામાજિક પાસાં અંગે પરિચિત થવા માટેના, રાજકીય સમાજકરણની વર્ષો નીવડ્યા છે. આ વખતે તેથી પછાત વર્ગો અને નીચલા વર્ગો પહેલાં કદી નહોતા એટલા ઉદ્બુક્ત થયા છે. કોંગ્રેસપ્રભાવના પહેલા લાંબા પ્રકરણ (૧૯૫૧-૧૯૬૭) દરમિયાન ભારતીય સમાજ પરિભ્રમણ પ્રણાલીગત ઉચ્ચ વર્ગો સાથે વચલા-મધ્યમ કક્ષાના વર્ગો (મરાઠા, નાદર, કચ્છો, ક્ષત્રિયો, જાટ, કાકુર વગેરે કેમો) મળી ચૂક્યા હતા. તે પછી સમાજનાં હજુ નીચલા વર્ગો ૧૯૬૭માં ૧૯૬૬ની સાલમાં (કિલ્લાક રાજ્યોમાં) ચોખ્ખાં મધ્યમ ચૂટણી દરમ્યાન આંધીર, કુર્મી, શાદવ, હરિજનો પણ વધતા પ્રમાણમાં રાજકીયકૃત થયા હતા. આ

વખતે આ ઉપખંડીય દેશના અંતર્ગત લાગમાં, ધણા લાંગા સમયલગી અલિપ્ત રહેલા સમાજના આદિવાસી વર્ગો નીચલા ચરો લગભગ સંપૂર્ણ રીતે રાજકીય મધ્યપ્રવાહમાં સામેલ થઈ ગયા છે. અને આમ હવે અનુક્રમ રહેશે સામાજિક વર્ગો પાસે જોવા મળતો નથી. લગભગ સંપૂર્ણ સમાજ ઉદ્બુક્ત થઈ ગયો છે. અસાર સુધી આવા સામાજિક વર્ગોને પ્રસુખ આધારમાંના બનાવી નાના પ્રાદેશિક પક્ષો (જાટ-કાકુરોનો જા. કા. દળ, આંધીરોનો વિશાળ હરિયાણા પક્ષ, પહાડી અને આદિવાસી પ્રદેશોના ગ્રામ્ય પક્ષ કે. જનતા પાર્ટી વગેરે)એ તેમને રાજકારણમાં ઉદ્બુક્ત કર્યા હતા. અને તે રીતે રાજકારણમાં તેમને પ્રવેશ કરવાનું વિધાયક કામ કસ્યું હતું. હવે આ પક્ષોનાં આધારમાંનાઓ શાકક કોંગ્રેસે ખેંચી લીધાં છે. આથી આ નવાં તરફીકૃત બેળા વિશાળ રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં તેમનું વર્તન નવા વિશાળ પરિભ્રમણમાં ધસ્ય કે તેઓ આ રીતે વિશાળ પરિપ્રેક્ષામાં પકેટાય તેવી સ્થિતિ જળી થઈ છે. તે જ રીતે મુસ્લિમો મધ્યપ્રવાહમાં નેવસરથી બળ્યા છે અને તેમની પ્રથા પરની અચરકારકતાનાં નવાં દર્શન તેમને થયાં છે. લઘુમતીઓ અને પછાત વર્ગોને પોતાની અચરકારકતાનાં દર્શન જોટલાં સળગ અને જોડાં હશે એટલા પ્રમાણમાં તેમનું વર્તમાન ઉદ્બુક્તીકરણ ભારતીય રાજ્યપ્રથા માટે દરમ્યાની સચિતાથો લીસા કરશે.

સાતત્યનું વિશદીકરણ

આ રજૂઆતના મધ્યભાગમાં વ્યક્ત કરેલ નૂતન પ્રવાહો નીરખ્યા પછી હવે પ્રથમ ભાગમાં રજૂ થયેલ 'પરિવર્તન'નું બીજું પાસું જોઈએ. રજૂઆતના મધ્યભાગના પ્રવાહો અલિપ્ત રીતે છેલ્લી ચૂટણીએ જ જમાવ્યા નથી, પણ ૧૯૬૭માં તેમણેલા વહેણાઓ મહાપ્રવાહમાં રૂપાંતરિત થયા છે ને આમ ૧૯૭૧ના પ્રવાહોને વેગમાળ બતાવવાનું કામ એકાંતેરે કસ્યું છે. તે નોંધવું જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો ૧૯૭૧માં ૧૯૬૭નું સાતત્ય દબીકૃત થયું છે એમ કહી શકાય.

(૧) ૧૯૬૭માં એક લક્ષણ સ્પષ્ટ બનતું હતું: તે એ કે મત આપવાના નિયુક્તિમાં મતદાર આર્થિક રીતિ અને આર્થિક મુદ્દાઓ: અંગે તેનું કંઈ પણ છે. તે મહત્વનું બનશે. તેનાં એમાંથી તેમાં વર્તાતાં હતાં, સારી એવી પ્રમાણતા મતદારો આનંદમય મતદારના આયોજનમાં, ઉદ્યોગની માલિકી અને ગંધાકાર વગેરે બાબતોમાં રાજ્ય કેન્દ્રવર્તી, જામિકા-બાન્દવે એમ માનતા હતા તથા અધિકારીનું માળખું વિશેષ પ્રમાણતાપૂર્વક અને તેનું ઇચ્છતા હતા. આથી કેન્દ્રથી જામી બાણ-દળોને જે પક્ષ લોકોની આ વધતી જતી સલામતતા, પક્ષનિષ્ઠા અને આકર્ષણોને પોષે તેને વિશેષ લાભ મળે, તે સ્વાભાવિક હતું. શાસક કોંગ્રેસ પરિવર્તન અને પ્રગતિશીલતાની પ્રતિતિકરકતા (credibility) જામી કરીને તથા શ્રીમતી ગાંધીના સંયુક્તિ આકર્ષણોને કારણે આપે લાભ લઈ ગઈ છે. ૧૯૬૭માં કોંગ્રેસ અને કોંગ્રેસની રીતિ દ્વિધાથી ભરેલી હતી; બ્યારે શાસક કોંગ્રેસ કોંગ્રેસ પ્રતિની વચનપદ્ધતીની રીતિમાં મુકાઈ છે.

(૨) ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાને આંધ આવી હોવા છતાં બીજા બધા પક્ષો કરતાં તેના ટેકેદારોની પક્ષ પ્રતિની નિશા વધુ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થઈ હતી. પક્ષીય વંદાદારોની દૃષ્ટિએ 'પક્ષનિશાનું સૌથી પ્રભાવક અને સૌથી સ્થાયી કેન્દ્ર કોંગ્રેસ પ્રતિની: વંદાદારી બની હતી.'^૧ હવે કેન્દ્ર શાસક કોંગ્રેસ બની છે, અને એ રીતે ૧૯૬૭નું સાતત્ય તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

(૩) સંગઠન તંત્ર દ્વારા મતદારોનું ઉત્ક્રાંતિકરણ એકાંતે અસરકારક બનવામાં આવી હતું. 'સેન્ટર'ની તારણમાં કહેવાયું હતું કે મેતાની વ્યક્તિમત સીધી અપીલ પક્ષની છાપની સીધી અપીલ કરતાં મહત્વની બનેલી બાબ છે. ચૂંટણીનું એક અને તેમાં મંડાયેલા

મતદારના મુદ્દાઓ અમલનો 'રોલ' બળવતા બશે.^૨

(૪) ૧૯૬૭ના ચૂંટણી-અભ્યાસે એ પણ બતાવ્યું હતું કે મતદારો મોટે હલે, પ્રમાણમાં, સ્વતંત્ર અને સીધા-રોલ બળવવાનું, શરૂ કર્યું હતું. માત્ર પક્ષના મંચનીય નેતાઓ, કે વોટ બેન્ક દ્વારા ઉદ્ધૃત થવાને બદલે તે પ્રતિસ્પર્ધી મંત્ર્યો અને મુદ્દાઓ વિશે પોતાની નિયુક્તિ વાપરતો થશે. મતદારનાં વચનોનું પ્રયત્નસ્વ-૧૯૭૧ની ચૂંટણી પછી નહિ, પણ તે પહેલાં રજની કેશરીના 'સેન્ટર' કર્યું હતું તે નોંધીએ તો આવા અભ્યાસો કે અવલોકનોને માત્ર દોષદર્શી નંબરે જોવાનું કારણ નહિ રહે.

૧૯૬૭ના મતદારનીય વર્તનમાં કૃત્રિમ માંડિલા આજનાનાં આ અંકુરો હવે ૧૯૭૧માં વધારે પોષાયા છે, તેની ધારણા બંધાય છે, આમ ૧૯૬૭નાં પ્રલેણોનું સાતત્ય જળવાયું છે એટલે ૧૯૭૩-૭૧નો કળ પક્ષ-પ્રધાની દૃષ્ટિએ કામચલાઉ સંક્રાંતિ જેવો નીવડ્યો હોય, છતાં મતદાર-વચણની દૃષ્ટિએ તેણે પ્રચલિત વચણનું સ્થાયીકરણ થતું દેખાય છે. એટલું જ નહિ, પણ આવા નવા વ્યક્તીકૃત (individualized), રાજકીય વચણની અસર મતદારની રાજ્યપ્રથા પ્રતિની અભિમુખતાને તથા પક્ષીય પક્ષકર્મી અને વંદાદારોને વધુ અંકિત કરીને, તેને દર્શાવે તેનું પણ બને. જુદા જુદા મતદાર સમૂહો મહત્વના મુદ્દાઓને અને સરકારની કાર્યજન્યવણીને અભ્યાસમાં રાખીને પોતપોતાનું વર્તન વિકસાવે તેનું જળાય છે.

આનો અર્થ એ કે અસ્પષ્ટ ચૂંટણી: દરેક, સ્થાનીય તંત્ર કે વોટ-બેન્કોને, બદલે સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનનાં ચોક્કસ મુદ્દાઓ તથા નીતિ અને તેના અમલ, પરત્વે, લોકો વિશેષ સલામત બન્યા છે. આમ થાય તો પક્ષો તથા તેમની નીતિ પ્રતિની નિશા પર મતદારોનું વચણ આધાર રાખતું બશે.

૧. ર. વિજયનાર આંકડા વગેરે માટે Rajni Kothari, 'The Political Change of 1967', 'Economic and Political Weekly (Annual, Number) January, 1971.

૨. D. L. Sheth, 'Partisanship and Political Development' in EPW as above and Rajni Kothari, Ibid.

૪. સાતત્ય નં પરિવર્તન

‘સમગ્ર રીતે’ વિચારીએ તો અહીં ‘થયેથી રજૂ-આતને’ એટલે લાગુ સંસ્કૃતિ જુદી પડીને એકાતેરે પૂર્તાવેલ ‘પરિવર્તનના’ મુખ્ય નિદેશકો ગતાવે છે, તો તેનો ‘છેલ્લો’ લાગુ તેમાં રહેલ સાતત્યને છતુ કરે છે.

૧૯૭૧ આગ ધણી રીતે રસપ્રદ બની જાય છે. તે ૧૯૬૭ પહેલાંની પ્રભાવ-પ્રથાને યુગ આવકારે છે, તો ૧૯૬૭માં બીએલી મતદાનીય ભાતને વધુ વિશદ કરીને વિકસાવે છે. ૧૯૬૭ની મતદાનીય ભાતને તે ‘વિસ્તારે’ છે — વધુ સ્પષ્ટતા અને વિશ્વાસ સાથે; ૭માં ૧૯૬૭ના બિનદેશિયવાદ અને મિથ્ય રાજ-કારણના પ્રવાહોને સીધું વિદીધું કરી નાખે છે. આગ સાતત્ય ‘ઉપરાંત’ પરિવર્તનનો સાદ તે સાંભળે છે. બીજી બાજુ ૧૯૬૭ પહેલાંની પ્રભાવ-પ્રથા તે પ્રસ્થાપે છે, પણ મતદાનીય વલણો અને શાસક કેમિસના સ્પર્ધાત્મક નેતૃત્વમાળખા અને વિચાર-અભિ-મુખેતામાં થયેલા પરિવર્તનને કારણે આ પ્રભાવ-પ્રથા

એ જૂની પ્રભાવ-પ્રથાની ‘યુન: સ્થાપના’ નહિ હોય તેનો નિદેશ આપી જાય છે. પરિવાસનનાં ગતિશીલ તત્વો તો હવે મુખ્યત્વે નોખાં હોવાનાં.

અને અપેક્ષાઓની જે કીર્તિ તથા અહુન-સમાજની ભાગીદારીની કટોકટી પર આપણી રાજ્યપ્રથા આકાર લઈ રહી છે તેને કારણે ભારતનું રાજકારણ એ કાયકમનિષ્ઠા કે વચનપદ્ધતાનાં રાજકારણનું સ્વરૂપ લેવા પ્રેરાશે. સમગ્ર પરિણામ, એણે જન્મપેત્ર નવો સંદર્ભ સરકારને માટે કાય-બળમણીનો પડકાર બિગો કરે છે. આથી રાજકારણ ‘બેક-ગ્રાઉન્ડ’ લે અને અર્થકારણ કે વિકાસકારણ આગળે સ્થાન લે તે સંબંધિત તેમ જ જરૂરી બની ગયું છે.

સ્થિરતા સહિતના પરિવર્તનના આવાહનનો લોકોએ શાસક પક્ષને પ્રોત્સાહક ઉત્તર આપ્યો છે. હવે સ્થિર સરકાર કેવું અને કેટલું પરિવર્તન લાવે છે તેની ગતિવિધિ ઉપર ભારતીય રાજકારણના સ્વરૂપ, સત્ત્વ અને સ્થાપત્યનો આધાર રહેશે.

પાંચ પ્રશ્નો | લોગીલાલ ગાંધી

પાંચમાં ચૂંટણી અને ભારતીય રાજકારણ પરની વિચારણામાં ઉપસંહાર રૂપે મેં ચોક્કસ પ્રશ્નો બિલા કર્યા હતાં. વક્તાઓએ રજૂ કરેલા વિચારો પણ મંદુ સ્પષ્ટ થાય એ જરૂરી હતું. પરંતુ, સમયના બંધાવે અર્થાં નહિ જેની ચર્ચા ખારે મતે, નીચેના સુદાઓ અંગે વંધુ વિચારણા થવી જરૂરી છે :

(૧) ઇન્દિરાજીએ અગાઉનાં અનેક સંકુચિત સ્તરો અને ફેલકોને સાફ કરીને ‘રાષ્ટ્રીય’ સ્તરે રાજકીય એકતા સ્થાપી છે. આ એકતા કેટલે અંશે પકવ છે? વૈચારિક કે સીદ્ધાંતિક છે? લોકશાહીના વિકાસમાં કેટલે અંશે સાધક-આધક છે?

(૨) ઉદામ સંચાલણી નવી નેતાગીરીનું પોતાનું આંતરિક ક્ષેત્રેવર ખાસ બદલાયું છે? એમ ન હોય તો સરોના પ્રમાણમાં નક્કર પરિણામ કેટલે અંશે આવી શકે?

(૩) ઉદામ સંચાલ દ્વારા જયત કરવામાં આવેલી આકાશઓને એકાદ વર્ષમાં આધાસન પૂરતો સંતોષ

પણ નહિ મળે તો વધારે આવેશપૂર્ણ? અત્યાધાર બિલા થશે? ત્યારે આજના ઉદામીકરણનો લાભ કમ્બુનિરોડો નહિ ઉઠાવે?

(૪) ‘એક-અકિત-પ્રભાવ’માં બિલા થયેલા સત્તા પક્ષને, લાલ બીજા કોઈ સમગ્ર વિરોધ પક્ષની ‘એક’ રહી નથી, તે સિથિતિમાં ‘એક’ કરી, ચક્ર, ‘બેન્ડ-સ’ ટકાવી શકે એવું શું છે? સત્તાપક્ષમાંની આંતરિક જૂથો માટે અગાઉની જેમ પ્રોલેક્ટિક કે બીજા કોઈ સંકુચિત ધરી પર એકમ થવાનું — આંતરિક જૂથોની એઆપેય દ્વારા આવતું દબાણ કેટલું શક્ય રહ્યું હશે?

(૫) જે જનતાએ ઇન્દિરાજીને જાદુ ટકા ગતિથી ચૂંટ્યાં છે (પરિણામની દૃષ્ટિએ ૬૮ ટકા બેઠકો ભાવે ગઈ હોય) એ જનતાને, પાંચ વરસે અથવા ઇન્દિરાજી પછી ત્યારે, નવી તક સાંપડવાની હોય તોય વચગાળાનું શું? અને વચગાળામાં પ્રામાણિક પડકાર માટેની શક્યતા ઓછી થતો પાંચ વરસને અંતે પણ શું?

(વિષ્ણુભટ્ટ)

રક્તરંજિત આંગણ દેશ : રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિતાની કટોકટી

માર્ચની ૩૧મીએ ભારતીય સંસદે પૂર્વ બંગાળની લોકસભાને સમર્પેન આપતા ઐતિહાસિક ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો. આ ઠરાવે બેઠે બાબદા બ્રહ્મચારીને લોકસભા અધિકારો માટેના સંઘર્ષ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. પણ એથીયે અધિક નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે આ હકત વાંચેલી અધિકારીના ને પાક-હકૂમત દેશની રવામતતાના પેલા બહુઅર્થાં ■ મુદ્દાના ચોક્કસાંથી ક્ષવારણી બહાર આવી ગઈ છે, અને હવે એણે સંધાનવાદ વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદનું વ્યાપક સ્વરૂપ પકડ્યું છે. બાબદા દેશના વડા પ્રધાન તાજુદીને દહુ દમણી ન' કહ્યું તેમ અજાગ પાકિસ્તાન તો લાશીના બોલ હેઠળ વીસા વખતનાં સંભારણું જેનું બની ચૂક્યું છે.

આમ બન્યું એના શ્રેયપશ્રેયની ચર્ચા કરતાં તેવારીખ એક વાર્તા જરૂર નોંધશે : પાકિસ્તાનના પશ્ચિમ પંજાબી રાજકીય અગ્રવર્ગની હસ્તવદ્દિ. હમણાં હમણાં સૌખ મુજિહુદ રહેમાનને આપણે બાબદા રાષ્ટ્રનિર્માતા લેખે પ્રીયતા યથા છીએ, પણ મુજિહુદની ભૂમિકા હજી યોગ્યક અઢવાડિયા પર સુધ્યાં સમજૂતી ને સંમાધાનની હતી. 'પૂર્વ' બંગાળના બીજા કેટલાક નેતાઓએ — ખાસ તો મૌલાના આઝાદીએ જોઈક મુજિહુદને સીધા સંવાલ કરવા ખાંડ્યો હતો : સ્વતંત્રતા કેમ માંગતા નથી ? ૧૯૪૭માં તત્કાલીન પ્રમુખ અમરુથપાએ ગેળગેળે ચોટ તારામે રીજે તો પાકિસ્તાનની અખંડિતતાની નાજવદ્દી કાગે ને 'સ્વામતતાની રમૂઆત કરી હતી. સૌખની એકંદર ભૂમિકા ઉઘ કરતાં ઉદાર કહી શકાય તેવી મહી છે. એટલે જ તો અરમારણ અસગરખાએ મુજિહુદને પાકિસ્તાનની

બને પાંખ વચ્ચેની એકમાત્ર કઠી તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

પણ ત્યાંની પંજાબી અગ્રવર્ગે વારતવ્યક્તિતાને સતત નગરદાજ કર્યા કરી છે. હાંમે અંતરે આવેલા બે બૂ-બાગમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની નિમિત્તિ લરકરી રુક્ષાથી શક્ય બનવાની હોય એની જાડી ને અનૈતિહાસિક સમજ સાથે એણે કામ લીધું છે, બને કે બને પ્રદેશ વચ્ચેની એકમાત્ર સંમોનતા જેવો ઇસ્લામ રાષ્ટ્રવ્યક્તિતા સર્વાધિક પ્રભાવક પરિભળ તરીકે ધારી આપશે એ મતલબનો હસો જ્યાં મદાર એમણે બાંધ્યો હોય. ઇસ્લામની અંધીક નંધી જ, નં જ હોય એનું સ્વવવાનો આરપ અંદા નથી. એમ તો, ચૂંટણી પ્રચાર દરમ્યાન મુજિહુદે પણ ઇસ્લામ ને મુજાહદની અહમ બાજવવાની વાંત સતત કહી હતી. પણ ઇસ્લામ નામનો મજહૂબે છેવટે કોઈ એકાદી કે નિસાહલ પડતો તો નથી જ ને ? પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના રાજકીય અગ્રવર્ગે ઇસ્લામને નામે પોતાનું ન્સવિશેષ સંધાન — કવચિત તાદ્દાત્મ અનુભવ્યું તે તો અરબસ્તાન, ઇરાન અને તુર્કસ્તાન સાથે. એમની આ ગિરાદરીમાં, એમની હદે, પૂર્વ બંગાળી મુસ્લિમ કઈ રીતે સહસંગી બની શકે ? શબ્દશાહી અનિવાસિનીનાં રાજનિષાઠ્યનાં અધ્યાપક બહુદીન ઉમરે આ પ્રશ્નોત્તર વિગતે અધ્યાપક કયો છે. એમણે ખ્યાન બેચ્યું છે કે પંજાબી મુસ્લિમો જેવો જ માનવતો મેમો મેમવવા માટે કામનાં નવ સમુદ કુદે બો પોતાનાં વંસવેશે પરાપ્રવૃથી અરબ કે ઇરાન કે તુર્કી પર પરામાથી જોતરી આંખો હોય એવી છાંપ જોઈ કરવા માટે મંચતા બહુમા છે. આ લોકો,

માનસિક સ્તર પર તો, પોતાની જ જન્મભૂમિમાં પરદેશી જેવા બની રહેવાનો, એમની અજનબિયત એમને મુબારક. પણ સર્વસાધારણ લોકસમૂહ તો અજનબી બની રહેવા કરતાં પોતાનાં મૂળમાં શોધવાનું ને દર્શાવવાનું જ પસંદ કરવાની. અને એ મથામણમાં — ઉફ લાલચ તેની સામે — જંગાળની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા માટેનાં ગ્રંથપુ સરેરાશ પૂર્વ જંગાળને મન રવાણિમાનપણે અસ્તિત્વના માનચિહ્ન સમે બની રહે એ સ્વાભાવિક છે. બજારો કહે છે કે બંગલા રાષ્ટ્રીયતાનું પદ્ધતિન સત્તર-અઠાર વરસ પરનાં ઉદ્ધારિણી આદિવાસી શરૂ થયું હતું.

એ આદિવાસી કેસક વળાંકની ગરજ નરર સારી હતી, પણ પૂર્વ-પશ્ચિમ પાકિસ્તાન વચ્ચેના મનબેદ તો એમાં પુરોણ છે. છેક બન્નુઆરી '૪૮માં લંકરી કામગીરીસર અપૂર્ણાની નિમણૂક પૂર્વ પાંચમાં ધર્મતારને એમને અનુભવ આ જુદાપણને જ હતો એમ એમની આત્મકથા 'Friends, Not Masters' જેતાં સમગ્ર છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ખાતે પાકે એલચીની હેસિમતથી કામ કરી ચૂકેલા યોધરી ખલિક-ઉક અમાને 'Pathways of Pakistan'માં તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વ જંગાળ સ્વતંત્ર રાજ્યને બદલે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના સંસ્થાન જેવી કાલતમાં મુકાફ થયું એમાં જ બીજાનાં કરતોતોના કાળે જોઈ નથી, આ તળકે કદાચ એ હકીકત લક્ષમાં લેવી નહિ એ કે મુસ્લિમ લીગે લાહોર અધિવેશનમાં (માર્ચ ૧૯૪૦) કરાવ્યા પ્રમાણે પાકિસ્તાન એ સમૂહતંત્ર કરતોથિ વધુ તો નૂય જેવું હશે, જેમાં મુસ્લિમ બહુમતીનાં સ્વતંત્ર સાવલોમ રાજ્યોના સમાવેશ થતો હશે, આ કરાવે અકસોસ સાથે યાદ કરીને જમાત-ઇ-ખરલામીનું રિઝિન્સ (૧૧ એપ્રિલ) લખે છે. નિષિની વક્તા તો જુઓ — જન્મભૂમિત પોતે જ શોકપ્રસરિત જેવું બની રહે છે! જુદાં જુદાં રાજ્યોના નૂય સ્વરૂપે પાકિસ્તાનની કલ્પના કરવી પડી એ ધરના ઇસ્લામ-આધારિત એક-રાષ્ટ્રીયતાની અનિવાદ દેવી કામી છે તે સૂચવે છે. એમાં મુસ્લિમ ને બાચાની આ વાત રહી રહીને સમગ્રન્યા? હા, તરી રહીને;

કેમ કે, ૧૯૪૭ સુધી તો જંગાળી મુસ્લિમ પોતાની બકિતતા જંગાળી હિન્દુ કરતાં કેવી તો જુદી પડે છે એ સિદ્ધ કરવાની મથામણમાં હતો. એમાં વ્યસ્ત રહેવાને, કારણે અન્યપ્રાંતીય સાધનિકે અને પોતાની વચ્ચેનું એથીયે મોટું અંતર એ પાંચી શક્યો નહિ. વિલાજન પછીના ગાળામાં એને આ અંતરને અંદાજ આવ્યો. (હમણાં ત્યાં લોકપ્રિય થયેલા એક કાન્યગ્રંથ હતું નામ છે 'ઉત્તરાધિકાર') પાકિસ્તાની શાસક વર્ગની અણસમજે અને શોષણે આ અંતરને ઝોર વકરાવ્યું. એનું પરિણામ તે સ્વાયત્તાની અસહ મૂળને પણ અતિક્રમી ને રાષ્ટ્રીયતાની કદાને આપતી અલિપ્યકિત — ગરકે વિરોધ.

ચૂંટણી-પરિણામોએ મુસ્લિમ અને અવામી લીગને નવલંત બહુમતી બહી તે પછી જોખમાં જોણું પૂર્વ પાકિસ્તાન પૂરતી તો યાહા-બૂદો ખરીને મારે લોકરૂઝીકિતી તણ બેંચ મુખર્ષા રહેતી નથી. આરંભિક અવલવને પરદરીને, એક તળકે તો, ખુદ યાહાખાંએ જ મુસ્લિમને 'લાલિ વડા પ્રધાન'ના મંત્રોપનથી એટલે જ નવાન્યા પણ હતા. જાંગકા દેસના બેકળના અડુ વિરે વિચારતી વેગાએ શું પડોશના દેશો કે શું મહાસત્તાઓ સીએ મુસ્લિમ હકમતેનાં લોચકમત ઓચિલવને લક્ષમાં લેવું ઘટે. પેકિંગ તરફી વસણ મારે બજાણીતા બાચાનીને જે સાક વસ્તાયું તે બેવાની પેકિંગની ના આ મંદજાંમાં તરત અર્પન જોડે છે. (કહે છે કે માઓએ એક વાર લીન પિયગોને પૂછ્યું હતું: 'જનરલ, આ "જનરલ" કલેકશન કોણ છે? કયા મુદ્દમાં એમણે લાંચ લીધેલો?')

પેકિંગની રૂબ મોડેથી ૨૫૪ ધર્મ પણ એનો આગેતરો અણસાર આપણે ત્યાંના માકસાદો લેનિંગવાદી પત્ર દેશપ્રતીએ આપી જ દીધો હતો — મુસ્લિમને શાહીવાદના હાથા તરીકે જાણખારીને ક્યો એ શાહીવાદ ને ક્યાં એનાં ધામ એવો મંજવતો સવાલ ચીનને ન પછીએ પણ એટલું જરૂર, કહીએ કે ખરેખર તો યાહા-બૂદો બેરી જેવું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે શાહીવાદના હાથા બનેવાની મુસ્લિમની સાક ના આ વિરોધના મૂળમાં રહેલી છે. પણ સામ્યવાદી

મીનને તો એના પોતાના કારણસર એનાં હોતાં નહિ
જોવાની ઉચકાંતીતી ઠીક કાવતી આવે છે — નહિતર
તો રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા સંપર્કને સમર્થનની નીતિને
આપે કમોડિયાના મોરેડમની જેમ જ યુનિયનને
પેકિંગે પોખંચો જોડેતાતા. ના, મીન ઉલ્લંઘનથી : એને
જે જોવું છે તે જાણીને હેખાં છે... વિધન પછીનું
પાકિસ્તાન હિન્દને ધારી પળવણી કરી શકે નહિ ને ?
મીનને એ કેમ ગમે ? ૧૯૬૫ના બનાવોમાં એણે
‘અંત’ બચાવવાની અશરૂં દુરસો નહોતો દાખવ્યો ?
જોકે એ ખોટું તેરફ સંક્રિય નહોતું થયું — ઇસ્લામ
ઇસ્લામ-સંપર્કમાં રસે કંઈ હતું એમ જા. ગમે તેમ
પણ એમે રહ્યાં એકગોળી.

જોકે હાલના બનાવોમાં સોવિયેત રસની એકંદરે
રૂપ ઠીક ઠીક સાક ને સરાહના લાગે રહી છે.
યાલાખાંએ રસના સિલોદિમાગમાં વિચસનીયતાને
અંગે જે આશંકા ને અવગણ જાણી કરી છે તેને
કારણે રસને સ્પષ્ટ નિશ્ચય પર આવવું સહેલું પડ્યું
હશે. તારફ સમજૂતીની લાવનાનો પાક દોહ —
ને એથીયે વિશેષ તો ઇરાન-અફઘાનિસ્તાન-હિન્દ-પાક
-રસ આર્થિક સંપર્કો વિકસાવવાની કોઝિગિનની
અપીલને અનૌપચારિક રસ્તે સમર્થન આપ્યા પછી
વિધિવત્ દરખાસ્ત વખતે યાલાખાં ફરી ગયા હતા
એ કોઝિગિન જૂતી શકે તેમ નથી. આમેય રસના
હાલેમને તો છેક સ્તાલિનેના વારંથી પાકિસ્તાનની
દસ્તી બેઠગ ને ઉટપેટાંગે લાગતી આવી છે અને
એમને મન એ પશ્ચિમી મહાસત્તાઓની સ્પર્ધાનલક્ષી
સંજ્ઞાત જેવું જ રહ્યું છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં જૂ
રાજકીય ગણતરીઓથી રૂઝિયા પાકિસ્તાન તરફ
કે પકે ચૂકવું થયું હતું. એમાં હવે ઓટ ન આવે
તોય એ હુકાવ વધશે તો નહિ જ. ફરી પ્રશ્ન
પોઝાનોએ એપ્રિલની ત્રીજી તારીખે પૂર્વ બંગાળ
માંના દુલસે હવાકાંને રોકવાની સીધી અપીલ
પાકિસ્તાનને કરી એ સચક છે. આ અપીલ મીનને
અધિકારોનાં હવાકો આપીને યુનિયનનાં સંસદીય
વિજયનો સ્વીકાર કરવા સુચવે છે. યુનિયનની જિંદગી
બંધમાં ન મુકાય તે જોવાની જવાબદારી હાંકોની

લરકરી સાસનની છે એમ પણ કહે છે અને સમગ્ર
પરિસ્થિતિનો હલ લરકરી નહિ પણ રાજકીય હોઈ
શકે એ વાત પર એનો ખાસ ભાર છે.

અને અમેરિકા ? ભારતસ્થિત અમેરિકા રાજકીય
ક્રાંતિને કબૂલ્યું તો ખરું કે પૂર્વ બંગાળના બનાવો
પાકિસ્તાનની આંતરિક ખામત નથી. પણ આ
વિધાનના બધાંયે સચિતાયેને વચ વતી અમેરિકા
નીતિ હતી તો જોજોના જ દોરે છે. અમેરિકાએ
એની ‘અગ્રી’ આલા વિરે પુનર્વિચાર કરવાનો
વખત ક્યારનોયે પાછો એવો છે એનું એક વધુ
ઉદાહરણ બાંગલા દેશ પૂરું પાડે તો નવાઈ નહિ.
સંઘર્ષ છેપ્રથો એ અરસામાં ‘પોશિટન પોસ્ટ’માં
એલિય હેરિસને પાકિસ્તાનના એક કાળના વડા
પ્રધાન સુદરાવદીના ઉદ્ઘાટના ટાંકા હતા : ‘અમેરિકા
સામ્યવાદને ખાળવા સારું પાકિસ્તાનને જે મદદ
આપે છે તે છેવટે તો હિન્દને ત્રાસ પમાડવામાં ને
અમને પૂર્વ બંગાળીઓને જોર કરવામાં જ વપરાવાની
છે.’ સામ્યવાદ સામેની કે બિનલેક્ષ્યાહી બંજો
સામેની એશિયાર્થ કિલ્લેબંધી તો ત્યાં પાંગરતી
નરવી રાષ્ટ્રીયતાઓના જોર પર જ બેબી ચંઈ શકે.

સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં ભારતનું ઉત્તરદાયિત્વ ધણું
મોટું છે એ વિરે લાગે જ એ મત હોય. બાંગલા
દેશને માન્યતા આપવાની હદે જવું પડે — અંતર્યા
એ અંગે પહેલ કરીને ત્યાંની લોકલકાતને પશ્ચિમ
બંગાળને મોરચેથી સક્રિય સહાયરૂપ પણ થવું પડે.
આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં માન્યતાને પ્રમેં હમેશા
માલુક ને મિલ્યાંક રહ્યો છે. અદિજરિવાને ફાંસે
માન્યતા આપી ત્યાર પછી જ આપણે એ-રસ્તે
વળ્યાં, અને મોડા પડ્યા બદલ બોલામણુ અમુકાંથી
એ વધારામાં. સિટન અનિ અમેરિકાએ સ્વાધીને
ફેન્સ સંરકારને માન્યતા ન જણી હોત તો ખીન
વિશ્વકુદ પછી અંતે સંદીના પ્રતિભાષાળી રાજકીય
લેખે દગોલમાં ને તોફાન સત્તા રૂપે ફાંસેનો
ઉદ્ધ કરાયે ‘સકલ’ જ ને બંધ્યો હોત. સંઘળી

પશ્ચિમી સત્તાઓની ખૂબી વહેરી લઈને આપણે માઓના ચીનને સૈનિકારી રાજ્યા હતા તો હવે સંકેત શીલે ? સામ્યવાદી પૂર્વ જર્મનીને આપણે માન્યતા નથી આપી ? જે સ્વતઃ કોઈ સાર્વભૌમ રાજ્ય જ નથી તે આરબ લીગને પણ આપણે ત્યાં તો રાજકીય દરજ્જેને આપાઈ ચૂક્યો છે. માન્યતા આપીને — કે આખા વગર પણ — આપણે સંયોગ અંતિસક્રિય થવું રહ્યું; નહિતર તો પૂર્વ જંગલ અંતરવિઘ્નમાંથી ઊંચું જ નહિ આવે અને વિદેશનામની જેમ તે ચિરમધ્યસ્થિ જની રહેશે. ભારતીય નેતૃત્વની અનિર્ણીતતા, આગ, જાગ્રતા સ્વાધીનતાને માટે છવલેલુ પુરવાર થશે.

પણ જાગ્રતા દેશ પરણે ભારતની નિસંગત માન્યતાના મુદ્દા આગળ અટકી જતી નથી. જોને પ્રદેશોનો વારસો, હવે તો, સહિયારો છે એટલે કેટલાક ખાસ સવાલો ઊભા થાય છે. જેમ કે, ચોંચાંશાહી અને ભારતીય મુસ્લિમ. અલ અકસાના જનોવથી ઉદ્દેશ્ય બહોળો ભારતીય મુસ્લિમ શાહાખાના વલણની સામે તત્કાળ કેમ બોલી રાકવો નથી ? એ અંગે એકાદ દબીદ દશાઈ કે એકાદ છાગલાનો એકલો અટ્ટો જ અનાજ આપણે સદૈવ સાંભળ્યા કરવાનો છે ? એ સિવાયના જે અનાજ સંભળાય છે તેમ તે ખાસા અવનવા કહી શકાય એવા. નમિયા મિલિયાના એક અધ્યાપકે કહ્યું કે પાકિસ્તાન એક રાષ્ટ્ર તરીકે ઝૂરી રહ્યું છે, કારણ ત્યાંની પ્રજા અને નેતાઓ ઇસ્લામની દુશર્ષ દે છે પણ એમણે તાદાત્મ સાધ્યું છે દિલ્હીના મુખ્ય સાથે — નહિ કે શુદ્ધ ઇસ્લામના સુવર્ણકાળના પેલા ખલીફાઓ સાથે. આપણા એક મુસ્લિમ અખવાદને વળી અધ્યુષણ માદ આવી ગયા : તેણે હોત તો પહેલી વળત 1. કેમ નહિ, શાહાખાની દમનશક્તિ ઓછી ન હોય ? ... બેર, એમ તો, ભારતીય રાજદાનની હેસિયતથી વિદેશસૂત્ર કરી ચૂક્યા પ્રા. ફયઝીનો પણ વિરોધસર સંક્રામણ હતા ખરો : પાક. વલણ મિનપ્રસ્થામી છે ! એટલે કે, આ દેશના મુસ્લિમને અપીલ તો જ થઈ શકે, જે એ ઇસ્લામને નામે હોય.

કવચિત્ત બિલાદત, કવચિત્ત રજાત, જાગ્રતા દેશના મુક્તિ આદેશને કરી એક વાર એ વાત તરફ ખાંન એચ્યું છે કે રાષ્ટ્રભાવ ધણી વાતે સદૈવ ને અકળ હોય છે અને એના ઉન્મેષો પ્રદેશગત, તેમ જ ધર્મ અને સંસ્કૃતિગત પણ હોય છે. તંજાન્ય સધળી દ્વિધાઓ ભારતીય મુસ્લિમમાં મૂલ્ય ધરેલી અત્યારે તો એવા બળે છે.

અને આવી જ સંદિગ્ધતા કે દ્વિધા, કેટલેક અંશે, જનમંથ દ્વારા વ્યક્ત થતા હિન્દુમાનસમાં પણ અનુભવાય છે. આ નોંધ પ્રગટ પરી ત્યાં મુધીમાં તો જનમંથ સ્વાધીન જાગ્રતા દેશને માન્યતા આપવાની માગણી માટે કંઈ કેટલાંય સહાનુસરણસ થોડા ચૂક્યો હશે, થાય છે કે અખંડ ભારતની માગ અને સ્વતંત્ર જાગ્રતા દેશ વચ્ચે કોઈ કહેતા કોઈ વાતે મેળ ખરે ! કે પછી, પાકિસ્તાનના વિષ્ટનના વાવડે મધોક દરમ પડ્યા થઈ ગયા છે ? ઇસ્લામ-આધારિત એક રાષ્ટ્રીયતા પાકિસ્તાનનાં જે અંગે વચ્ચે શક્ય ન બની એટલા માનથી રાષ્ટ્રવાદને લગતી જનમંથની વૈચારિક સુનિયાદ અણિચુદ્ધ પુરવાર થઈ શકે નહિ. કેમ કે એ જ પ્રમાણે હિન્દુત્વ આધારિત રાષ્ટ્રીયતા પણ વિવાદાસ્પદ હોઈ શકે. હિન્દુત્વ — અને કેવળ હિન્દુત્વ જ રાષ્ટ્રીયતાનો આધાર હોય તો નેપાળ અને ભારત જ્યાં જ્યાં રાષ્ટ્રો થા માટે ? ધારો કે નેપાળ, પોતાને હિન્દુ રાજ્ય તરીકે ઓળખાવતું નેપાળ, સંચારતું એકમાત્ર હિન્દુ રાજ્ય નેપાળ દિલ્હી પર હુલો કરે તો ! અલગત, મધોક મુકાબલો કરશે જ. આ કિસ્સામાં એમનો રાષ્ટ્રવાદ ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિકને બદલે પ્રદેશગત આધિપત્ય પરથી વિશેષે કરીને નથી પ્રદેશપાતો !

કોઈ કોઈ ખૂણેથી એવી હલેયત રજૂ થાય છે કે દેન્દ્રને શરતા-પાકરતા ઢાકાનું ઉદાહરણ ભારતીય અખંડિતતાને વિધાતક નીવડશે. આ ભીતિ મદદરે અકારણ લાગે છે. કારણ કે મદ્રાસને ગમે તેટલી ફરિયાદો હોય તેમણે ઢાકાની જેમ સંસ્થાનવલ ઓસિયાળો અવતાર તો એમને લખણે લખાયેલો નથી જ. લોકશાહીને સહજ ને સાનુકૂળ સૈલીએ કેન્દ્ર ને સંભળ્યો. વચ્ચે આપણેની ધણી મોટી સુનયેશ

આપણે ત્યાં છે. મદ્રાસના પ્રમુખો જ સત્યાગ્રહિતા પહેલાંને તે પછીને। મિત્રજનને જોતાં આ વાત સમજાશે. (અન્નાદુરાર્થ વિદેશવાસને મંચથી ત્યારે વડા પ્રધાન ઇન્દિરાજીને સાંભળવાની મહેલા : આપણી વિદેશનીતિ વિશે પૂછ્યા થયેથી મારે શું કહેવું ?)

આ નોંધ લખાઈ રહી છે ત્યારે જાગૃતા આંદોલન હવે કેવો વળાંક લેશે એને અમે તરેહવાર અટકેલા ચાલી રહી છે. સંભવ છે, કેઈને પૂર્વ બંગાળની પરિસ્થિતિ જોતાં ભારતીય ઉપખંડ પર કબુલા આકાર લેશે એવો અદેશો ભગતો હોય. એ જને વચ્ચે દેખીનું સામ્ય છે પણ ખરું : કારદ્રોની હસ્ત આદિસ્તાની બેલુકામાં સામે હતી, અહીં ચાલાખાની તાનાશાહી છે. પણ કબુલામાં બન્યું તો એવું કે સરવાળે ત્યાં નવી સરમુખત્યારી સ્વયંપાઈને રહી. કારદ્રોએ પોતે કશું છે કે મેં સરખાતા તો કરીતી માહસવાદ-બેનિનવાદ સામેના પૂર્વમદ્દો સાથે, પણ પછી : જાગૃતા દેશમાં નહિ જાને એની શી ખાતરી ? મોટી ખાતરી તો જાને આંદોલન વચ્ચે ગુણાત્મક સ્વરૂપેલે છે, તે. લેટિન અમેરિકામાં યુગેલા વિપ્લવી પ્રયાસોમાં જૂજ લોકોની સંગઠિત સાક્ષી કામ કરતી જણાય છે. હસ્ત લોક મારેની ખરી, પણ લોકહસ્ત નહિ. હસ્તમાં સક્રિય હિસ્સેદારી ગણતર લોકોની, અને પરિણામે સત્તાન્તર થયેથી સત્તામાંય લોકનું નામ નહિ. એ અને દે'એની

તો સ્થાપના જ એ કે એક વાર પાળીલોકને ચારી મળવા દે—પછી સમાજપરિવર્તનનાં વૈચારિક મૂલ્યો કાળશે અને લોક એની આસપાસ સંગઠિત પણ થશે. બેલિવિયામાં એમે એવી કાશિય કરી જોઈ. એમને કમિયાબી ન મળી, એથી બેલુકા, મુન્નિગની હસ્તનાં મંગલુ આદિસક મુશ્કેલીઓ એટલા વ્યાપક પાયા પર થયેલા છે કે ચાળે તો એમાં શોહિસેદારીનું પ્રમાણ મળ્યું છે. 'જી પૂર્વે' આંધી-પ્રેરી હસ્તોમાં મુસ્લિમ ગણજનસમાજ સરવાળે આછો બેઝયેલો એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એને ભહેર જીવનમાં પ્રબળીય હિસ્સેદારીની તાલીમ ન મળી. તેથી જ તો પાકિસ્તાનમાં લોકશાહી પરંપરાને કાયમ થતાં આટલી મુશ્કેલી નડી છે. પણ પૂર્વ બંગાળે હવે પ્રબળીય સક્રિયતા ને સહબાજિતાનો અનુભવ લીધો છે એટલે, લેટિન અમેરિકન નમૂનામાં જેવા મળે છે તેવી મર્મોદિત બહે એતિનિયંત્રિત સત્તા-લાગીદારીની રિયતિ ત્યાં સરખવાની વધી કે ધારતી જોણી છે.

પણ બાલા સહામના અઝાવે ધરીબર સૈનિકોના ધારાસે જ પાંગરા દેશ મુકાઈ જાય અને લોકહસ્તનું ફક્ત અતિસીમિત ધર્મ જાય તો કબુલાનું સ્મરણ સુસંજત લાગવા પણ માટે—અને એવું ન જાને એ ચિતાથી જ વારત આદિ સત્તાઓની તવાખદારીનો પ્રવાહો શરૂ થઈ જાય છે... પ્રકાશ ન. શાહ

ગુણાત્મક વળાંક

લોકશાહીના વિકાસનું એક લક્ષણ એ છે કે પ્રમુખી પાછળ સંકુચિત હિતરક્ષાની દૃષ્ટિ હોય, તોય મતદારો નાતજાત, ધર્મ-સંપ્રદાય, પ્રદેશ, અને ભાષા એક વાર સંકુચિત વાઙમધીથી બહાર નીકળવાની નેવા સંકુચિત વાઙઓથી પર ધર્મને, પોતપોતાના પ્રતિનિધિત્વની સંકુચિતતામાંથી બહાર વાઙઓના પ્રતિનિધિત્વની સંકુચિતતામાંથી બહાર આવતી, રાષ્ટ્રીય સ્તરના પંથોમાંથી અને તે એકને માટે પોતાની પરંપરા પ્રમટ કરે, આરંભમાં આ

મત મેળવવા માટે જે-તે નાતજાત-કોમના ઉમેદવારને
પ્રેરે છે; અને જે-તે નાતજાત-કોમના મતદારો
દેશિસને મત આપતા પશુ રહ્યા.

એક પરિણામ એ આવ્યું કે રાષ્ટ્રીય લક્ષના
વરસો દરમ્યાન આ સંકુચિત વાગ્યો ઠીક ઠીક
પ્રમાણમાં તૂટીને રાષ્ટ્રીય સ્તરની વફાદારી તરફ
વળ્યા હતા, તે વળી પાછા સંકુચિત વફાદારી તરફ
પાછા ફરતા દેખાયા. કેમ જાણે, નાત-જાતવાદ,
કોમ-સંપ્રદાયવાદ, પ્રેરણાવાદ, કોંગ્રેસના સત્તાવાદી
રાજકારણને પ્રતાપે, પાંગરવો થયો.

લોકશાહી મતદાનનો ધીમે તથા ૧૯૬૨થી
શરૂ થયો. ગિનકોંગ્રેસી પક્ષે જોરમાં આવતા થયા
તેમ તેમ એક જ નાતજાત-કોમ-આધારના ઉમેદવારો
સામસામી જાવણીમાં વહેંચાતા થયા. પરિણામે જે-તે
વોટરનો મતો પશુ વહેંચાતા થયા; ઇન્દિરાજી
સામુદાયિક મતદાનમાં આજ્ઞા પડ્યાં. જોકે, હજી
પોતાના સંકુચિત વાગ્યો આગ્રહ જરૂરી હતો. તેથી
દેશિસ અને ગિનકોંગ્રેસી પક્ષો મતો મેળવવાની
જાણતરીએ નાતજાત-કોમ-આધારના ઉમેદવારો જોશ
ફરતા રહ્યા. પરંતુ, હવે એક જ નૃત્ય-વાગ્યના
ઉમેદવારો સામસામી જાવણીમાં એટલી દહે વહેંચાઈ
રહ્યા હતા કે મૂળ સંકુચિત હિતની રક્ષા કરવાનો
સ્વાત્ત અનેક હાથોમાં અટવાઈ ગયો હતો.

૧૯૭૧ની ચૂંટણી દરમ્યાન આનાથી પશુ
એક અંતુ આગળ મંડાઈ છે. ઇન્દિરાજીના પક્ષે
આદિવાસીઓ, હરિજનો, મુસ્લિમો વગેરે વિશિષ્ટ
સમૂહોના મત મેળવવા માટે, જે-તે સમૂહના
ઉમેદવારોને જોશ રાખવાનો આગ્રહ સ્વીકાર્યો નહિ.
કેટલેક સ્થળે તો આ સમૂહોમાંથી કેટલાક ઉમેદવારો
ઇન્દિરાજીના વિરોધમાં જોશ રહ્યા; અથવા મુસ્લિમ

સંસ્થાઓએ પોતાના કોમી પ્રતિનિધિઓ જોશ કર્યા.
આમ છતાં, આ સમૂહોએ મોટા પ્રમાણમાં પોતાના
વાગ્યના પ્રતિનિધિ—ઉમેદવારોને મત આપવાને બદલે
ઇન્દિરાજીના પ્રતિનિધિને જિતાડવાનું વધુ પ્રયત્ન કર્યું.
અલગત, એવી ગ્રંથાલે કે ઇન્દિરાજી જે એમના
વિભાગીય હિતોની રક્ષા કરશે. ઇન્દિરાજીએ પશુ
મરીયા, દલિતો અને લઘુમતીઓને (ખાસ કરીને
મુસ્લિમોનો નામ-નિર્દેશ કરીને) એવું આધાસન
આપ્યું હતું.

લોકશાહીના કમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ આ પગલું
આગળનાં પગલોની સરખામણીએ એક નવું કદમ
જણાય. સંકુચિત હિતો પોતાના પ્રતિનિધિઓને બદલે
રાષ્ટ્રીય સ્તરના પક્ષ માટે પોતાની વફાદારી પ્રગટ
કરે એ હકીકત પોતે જ નવા વર્ગીકરણ આરંભા
જણાય. તેમાં, મુસ્લિમોના વિશાળ સમૂહોએ સુ.
લીંગ, જમાતે છરસામી વગેરે સંસ્થાઓના મુસ્લિમ
ઉમેદવારોને ખાણ પર હાસેલી દર્ષને ઇન્દિરાજીના
ગિન-મુસ્લિમ ઉમેદવારોને મતદાન કર્યું એ ધમ્મા
મદત્તની છે. લગ્ને પોતાનાં કોમી હિતોની રક્ષાની
આસાએ તેમ કર્યું હોય, પરંતુ મુસ્લિમ સમૂહો
રાષ્ટ્રીય સ્તરે ગિન-મુસ્લિમોને પોતાના હિતરક્ષક તરીકે
સ્વીકારતા થાય એ જ લોકશાહી વિકાસની દૃષ્ટિએ
એક ગુણાત્મક વર્ગીકરણ છે.

અને કે આને પરિણામે શાસ્ત્રે પક્ષ પોતાનો
લાભ લઈને એવી રીતે વતે કે જેથી આ ગુણાત્મક
પરિવર્તનની પ્રક્રિયા વળી પાછી ફર્યા. (જોકે,
અવુ' જનરો જ એમ માની લેવાની જરૂર નથી.)
અને તેમ પશુ, એમ અને તોય આ વર્ગીકરણ મુસ્લિમ
બદલાઈ નથી. લોગીલાલ ગાંધી

શૂલ-ગુધાર

આ અંગ્રેમાં પ્રકાશિત વાર્તા 'જંગલ' મુદ્દમાં
૫. ૧૭૪ પર પહેલા કોલમમાં ઉપરથી છઠી લીટીમાં 'ગળી
પરને બદલે 'જાળીમાં' વાંચવું એમ અનુવાદકે સૂચવ્યું છે.

—સુ.

અંગણધુ મુનિપુર રહેમાન

“બહે લરકર આલે અને અને પકરી જાય. તમી તમારી સગી આંખે જ છુઓ-મેં કાઉ જા’અ-રસકે કોકી નથી. તેઓ બધી જ બંદૂકો રાખીને બેઠા છે. તેઓ અને મારી નાખી શકશે, મારા કુટુંબની પલ્લ કાઢી શકશે, પણ તેઓ યાદ રાખશે કે તેઓ કદી અંગણના લાખો-કરોડો લોકોના આત્માને કચડી શકવાના નથી. લોકો મારી પાછળ છે અને તેઓ પોતાના અધિકારો માટે પ્રાણની આકૃતિ આપવા તૈયાર છે. તેમણે એ બતાવી પણ આપ્યું છે. અંગણના લોકોને લરકરની તોષી કહી ખામોશ કરી નહિ શકે.”

ક

“હું મારી પ્રાણો ઉઠાડ છું છું. મેં મારા બાવળોમાં સ્વાતંત્ર્યની તો વાત પણ કરી નહોતી-પણ સ્વાતંત્ર્યની માગણી અમારા ગોદામાં તેમણે જ રોકાવી. ભારત પર અંગેજીય રાજ હતું ત્યારેય

આણું થયું નથી. અમારી ધરતીનાં ફળો તે લણી ગયા. પણ આવા કરમેશ અમારી ઉપર તેમણે નાખ્યા નહોતા. અત્યાદે તો પશ્ચિમ પાકિસ્તાન અંગણને સંસ્થાન ગણીને તેની સાથે વર્તી રહ્યું છે.

“અમારા પણ જન્મસિદ્ધ અધિકારો છે અને અમારી ચૂંટણીનાં પરિણામો તેની ઉપર જ ભાર મૂકે છે. તાલિસ્તાનમાં ભારતમાં ચૂંટણી પછી યોગાદ દિવસમાં જ થીમતી માંપીને વડાપ્રધાન તરીકે સોગંદ લેવાવવામાં આવ્યા, મારી ચૂંટણી-મયા મને મળે હોવા છતાં હું સોચરવિધિની રાહ જોતો બેઠો છું!”

“આમ તો હું આશાવાદી છું-મેંજમાં એક અને તેણે છું છું, પણ અરાખમાં અરાખ અને તો તેના માટે હું તૈયાર છું.”

—રોષ મુનિપુર રહેમાન

ભારતની પ્રથમ તાત્કાલ શી સહાય કરે ?

ભારતની બાંહેડા દેશ સહાયક અગિતિએ બાંહેડા દેશને ભારતની પ્રથમ તાત્કાલ શી રીતે સહાયક બની શકે તેના સ્પષ્ટતા કર્યા છે :

- બાંહેડા અને રજાં તથા બિમારો માટે દુધપાકડા
- પ્રાણનો માટે કપડાં
- સેવાઓ આપે છું રહેશ આપે

• ઉપરાંત ભારતની — પશ્ચિમ બંગાળ અને આસામ તથા ત્રિપુરાની — સરહદ પર બેલાઈલ દોસ્તપરવાનાં ઘાટો કરવાની કસોટી કરવામાં આવેલાં બાંહેડા દેશને સહાયક બની શકે તેના સ્પષ્ટતા કર્યા છે.

માન્યતા આપીએ

“ઘટિલાસની મારી સમજ અને આંતરરાષ્ટ્રીય મામલાઓનું મારું જ્ઞાન મને કહી નથી છે કે બાજવા દેશને તકમાળ માન્યતા આપવાથી કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનનો ભંગ નહીં થાય...રોષ મુજિબુર રહે-માનની સરકારનું ઔચિત્ય (લેજિટિમસી) એક મિલ્લ વર્ષ ચૂકેલું તથ્ય છે. સામ્યવાદી દેશોને બાદ કરો તો મુઝ વૂંટણીમાં રોષની અવાખી લીગે મેજલેલા લગભગ સંપૂર્ણ વિજય એવા બીજા દાખલા શોધ્યા જડે તેમ નથી. લોકશાહીના દમ્પિટોલુથી જોતાં પ્રમુખ યાજ્ઞાખાનના લશ્કરી રાજ કરતાં રોષ મુજિબુર રહેમાનની સરકાર ધત્તું વધારે ઔચિત્ય ધરાવે છે.”

કે. એ. જી. “બીજી વર્ગનાદાર દ્વંદ્વિત એ છે કે પાર્સિતાનની પૂર્વ પાંખ પશ્ચિમથી સદાને માટે જુદી થકી જઈ છે. ગમે તેટલા નરસંહાર કે ત્રાસ ને લુલભ એ દ્વંદ્વિતને બદલી શકે એમ નથી

“એશિયા-આફ્રિકાના ત્રીજા વિધની ક્રાંતિની અને લોક-અધિકારની વાત કરવા દેશોની આ કસોટી છે. એક સરમુખત્યારની ઇચ્છા આજળ બૂધી પડીને તેઓ જો તટસ્થ રહી લોકકંઠિતિયા આ મદાન હારણને લશ્કરી મેતાઓની-શોધ-લગે કંથારી જાનું મિર્ક રહેશે તો તે ઇતિવાસની એક લગ્નર કકાંતિકા-મદિ થાય ?”

“સંકલ્પ અને સદાનુમતિની માત્ર શોધિક-અભિવ્યક્તિથી દવે કોઈ ઉપયોગી હેતુ નહીં સારે ને સમગ્ર-લેવાના સમય-આવી જયો છે. સદાવ અને દાખરી મદદ સિવાય એ પણ પાકું કરતું જરૂરી છે કે બાંમશા દેશનો મુજિબ-ધર્મ પ પાક ફોજને લાયક કમલાર ન બધ. દવે જનકે વલુ વિજળ ક્યાં-વિનો તે માટેની તમામ-જરૂરી મદદ પૂરી પાડતી નહીંએ, એ મદદ કેવી હોય, સકિય સત્તાવનું નક્કર મંપ. કેલું કોષ તેનો વિલુપ્ત સરકાર થર છે.હી.દેવે જ સારી”

કે-કે-કે — અંચમકાર નાસયલુ

“મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બંધા દેશ કાયદેસર અને બંધારણીય રીતે રચાયેલી સરકાર છે.... માન્યતા આપવામાં બીજા દેશો પ્રહેલ કરે તે અગાડ આપણે પગલું બરડું જોઈએ”

— એમ. સી. આગલા

કારતે પોતાની હિતમાં અંચા દેશને સમજાવિક (પ્રિયોથેટિક) માન્યતા આપવી જોઈએ. માન્યતા આપવામાં થતા વિવળ કરીને બારત પાર્સિતાની સેનાઓને આસામની નીચ એકરી થવા દે છે એટલું જ નહીં, બેકારની વાતોને ને દસ્તકેષ-કરવાની તક આપે છે. પશ્ચિમને પૂર્વ બંધાજ બીજું વિચેતનામ બની રહેશે.

— વી. કે. કૃષ્ણમેનન

૩૦-૩-૭૧

સ્વીકૃતિનાં પ્રમાણો

આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અનુસાર :
 છ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ (પરસન)
 નો ઉદય થયો ત્યારે જ સ્વીકારાય
 કે ન્યારે [અ] એની સરકાર હોય,
 [બ] મોટાભાગના પ્રદેશ ઉપર એનું
 પ્રભુત્વ હોય, [ક] એને યતનતાના
 બહુમતનું સમર્થન હોય [ડ] આંત-
 રરાષ્ટ્રીય સંધિ કરવાની ક્ષમતા
 હોય, [ઈ] સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના
 સભ્ય માટેની લાયકાત હોય.

છ બંધા દેશ પોતાનું સાવંભોમ
 પ્રભસત્તાક બહેર કરી દીધું છે.
 અને મોટાભાગના પ્રદેશ એના
 પ્રભુત્વમાં છે. તથા પ્રભાની પ્રધંડ
 બહુમતી—બંધસેના અને ન્યાયતંત્ર
 મુધા—તેની વફાદારી ધરાવે છે.

પાકિસ્તાન : બંગલા દેશ

[વિષમતાની કણ્ઠાણી : બોલતાં આંકડા]

આંશ્વાનિક સ્થિતિ !

[પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં
પૂ. બંગાળની સંરખામણીએ
ઉપસોગ]

પાકિસ્તાન	પૂ. પાકિસ્તાન	પૂ. બંગાળ
કેબલ (ચોરસ માઈલ)	૩,૧૦,૩૭૬	૧૫,૧૨૭
ખેતીમાં ભૂમિ (કુલના ટકા)	૨૫.૫	૬૩.૬
વસ્તી (૧૯૬૬-૭૦)	૬ કરોડ ૧ લાખ	૭ કરોડ ૧ લાખ
ભૂમિલીન	૧.૫ કરોડ	૨.૨૫ કરોડ
વિકાસ ખર્ચ	૬૦૦૦ કરોડ	૩૦૦ કરોડ
વિકાસનો દર — ૧૯૬૪-૭૦	૬ ટકા	૪ ટકા
રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન	૫૧૫૦ કરોડ	૬૦૦૦ કરોડ
રાષ્ટ્રીય આવકની થકીનો હિસ્સો	૫૮.૪	૨૦.૪
દેવ-ધુ ખર્ચ	૬૦૦૦ કરોડ	૧૫૦૦ કરોડ
યોગનાગત ખર્ચ	૭૦ ટકા	૩૦ ટકા
બાંકિત દીક આવક	૫૫૦	૩૫૦
કૃષિ ઉત્પાદન	૮૫ લાખ ટન	૮૫ લાખ ટન
શિક્ષણ	૧૪ ટકા	૨૨ ટકા
આમશ્રમની વસ્તી (ટકા)	૭૭.૫	૮૪.૮
મુસ્લિમ પ્રજા (ટકા)	૯૭.૧૭	૮૦.૪૩
વિદેશી સહાયનો લાભ	૮૦ ટકા	૨૦ ટકા
કેન્દ્રનાં સત્તાસ્થાનો પર નિયુક્તિ	૮૦ ટકા	૧૦ ટકા
ચોખ્ખાનો લાભ	૨૫ રૂ. મહુ	૫૦ રૂ. મહુ
સોનાનો ભાવ	૧૩૫ રૂ. તોલો	૧૭૦ રૂ. તોલો

પાકિસ્તાની લશ્કર ૭૦,૦૦૦

*

પૂર્વ બંગાળ રેશમેન્ટની તાકાત

- * ૪૦૦૦ અમેરિકાનો અને શસ્ત્રોમાં
માત્ર ૪૦ ટકા બંગાળી અમલદારો, ૬૦ મિનબંગાળી
- * ૭૦,૦૦૦ સાર્વિકની તાકાતમાં
૬૦ ટકા બંગાળી
- * ૧૦,૦૦૦ સ્થાનિક હોમગાર્ડમાં
લગભગ બધા બંગાળી
- * મેજર મિયાખાનની મુક્તિફળ ૨૦,૦૦૦
- * બાસાણીનું ગેરિલા સૈન્ય ૫૦,૦૦૦ [?]

લોકોને પગારો ન ચૂકવાય
અને ગોળાઓ દેવાય, લોકોની
દયા કરાય, તેવા સંયોગોમાં
મારી તમને બધાને વિનંતી છે કે
—એકેએક ખર ગદ બનાવી દો.
—સચિત્ર શક્તિના પડકારો
જ્યાં જોઈ તમારી પાસે
હોય તેનાથી આપો.
—તમામ વાહનવહવાર બધ
પાડી દો.
—એમને પીવા જોગ પાણી
નહીં રહેવા દઈએ.

૦૦

પશ્ચિમ પાકિસ્તાનોએ !
તમે બધા મારા લોકોનો છે.
તમારા બૂટ-અમારી કાતી - ખર
ન મુકરી. સાક્ષાત કરોડ
લોકોને તમે દબાવેલા રાખી નહીં
શકો કોઈ નહીં રાખી શકે.
સરકારી નોકરોને હું મારો
આદેશ જ માનવા કહું છું.
કોઈ-કોઈને પગથિયું કોઈ
અડશે મા !
—દેશ આઝાદ ન થાય ત્યાં
મુખી કરવેરા એકે બરશે નહીં.
—બાંગ્લા દેશમાં હિંદુ-મુસ્લિમ
તમામ બંગાળી છે. બિન-બંગાળી
પણ જો બાંગ્લા દેશમાં વસે છે
તે પણ અમારા ભાઈ છે, આ
માફ રાખજો.
—એને તે પળે આક્રમણ માટે
રૈયાર રહેજો. હું કે મારા સાથી
તે વખતે લુકમ આપી નહીં
શકીએ.
—આ દેશના લોકોને ઉચ્છેદ
કાદવાની કોશિશ કરાય તો તમને
જો કાંઈ ઉત્તમ મૂલે તમ કરજો.
મારે વધુ કાંઈ કહેવાનું નહીં
હોય."

- પ્રમુખની જો ખરેખર એવી ઇચ્છા હોય કે રાષ્ટ્રીય ધારા
સભા મળે, તો તેમણે ફેલાક પગલાં તાત્કાલિક લેવાં પડશે :
- (૧) તમામ લશ્કરી ટુકડીઓને અત્યારે જ તેમની બસાકોમાં
પાછી બોલાવી લેવી પડશે.
 - (૨) નાગરિકો પર ગોળી ચલાવવાનું બંધ કરવું પડશે.
 - (૩) કાયદા અને વ્યવસ્થાનું કામ સંભાળશે અને પોલિસ, પૂર્વ
પાકિસ્તાન રાઈફલ્સ, જરૂર જણાયે અવામી લીગના સ્વયં-
સેવકો તેમને મદદ કરશે.
 - (૪) માર્શલ લો વહેલામાં વહેલી તકે પાછો ખેંચી લેવો પડશે.

ભારતની સંસદે પસાર કરેલ ઠરાવ

"લોકશાહી જીવનપદ્ધતિ હાંસલ કરવા માટે પૂર્વબંગાળની પ્રજા જે લાગ
લગી રહી છે અને તેમાં તેણે જે ઐક્ય દાખવ્યું છે તેના પ્રત્યે આ મૂલ ભાડી
સહાનુમતિ પ્રગટ કરે છે.

"ભારતને શાંતિમાં જે રસ છે તે જોતાં, અને માનવ અધિકારોની પ્રતિષ્ઠા
અને રક્ષા કરવામાં તેણે જે નિષ્ઠા પ્રગટ કરી છે તે જોતાં, આ મૂલ વિશ્વની
પ્રજાઓ અને સરકારોને એલાન કરે છે કે એવાં તત્કાલ અને રચનાત્મક કદમ
ઉઠાવો, જેથી કરીને પાકિસ્તાની સરકાર હાલ સમસ્ત બંગ પ્રજાના નિકાલ દ્વારા
અવશ્યિત રીતે માનવહત્યાના રાહે ધસી રહી છે તેને રોકાઈ જવું પડે."

આમાર સોનાર બાંગલા

[સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર]

આમાર સોનાર બાંગલા

આમિ તોમાય લાલો બાગી.

બિરહિન તોમાર આંકાશ

તોમાર વાતાશ

આમાર પ્રાણે બાલ્ય બાંગી.

ઓ મા ! કશુંને તોરે આમેર વને

પ્રાણે પાગલ કરે

મરિ હાય, હાય રે -

ઓ મા ! આમાને તોર ભરા ખેતે

કી રેખેછિ અધુર હાથિ.

કી શોભા, કી છાયા ગો,

કી રનેહ, કી માયા ગો.

કી આંચલ બિછાયેછ વટેર મૂલે

નિહીર ફૂલે ફૂલે.

મા ! તોર મુંખેર વાણી આમાર કાને

લાગે મુધાર મતો

મરિ હાય, હાય રે

મા ! તોર વદનખાનિ મલિન હલે

આમિ નયનજલે ભાસિ

તોમાર એઈ ખેલાધરે

શિશુકાંઈ કાટલા રે

તોમારિ મુલામટિ અંગે આમિ

ધન્ય જીવન માનિ.

તુઈ દિન, કુરાલે સંધ્યાકાલે કી દીપ

જ્વાલિશ ધરે

મરિ હાય, હાય રે -

વખન ખેલાધુલા સકલ દેલે

તોમાર કોલે છુટે આશિ

ધેનુ ચંરા તોમાર માટે

પારે થાભાર ખેયા ધારે

ચારા ખિન પાખી ડાકા

છાંયાય લાકા તોમાર પલ્લિ બાટે

તોમાર ધાને ભરા આગિનાતે

જિવનેર દિન કાટે

મરિ હાય, હાય રે -

ઓ મા ! આમાર જે ભાઈ

તારા સખાઈ તોમાર રાખાલ, આપિ.

ઓ મા ! તોર ચરણતે

દિલેમ એઈ માયા પેતે -

હે ગો તોર પાયેર મુલા

સે જે આમાર માથાર માનિક હોલે

ઓ મા ! ગરીબેર ધન

જા આ છે વાઈ દિબા ચરણતલે

મરિ હાય, હાય રે -

આમિ પચેર ધરે -

કિમળોના આર

બૂલલુ બોલે ગલાર કાંચી.

“જય બંગાળ” અને પૂર્વના આકાશનો સૂર્ય

પૂર્વ બંગાળમાં અત્યારે જે સૂર્ય દશે દિશાઓમાં પડધારી રહ્યું છે તે છે શ્રેષ્ઠ મુન્શિયર રહેમાનનું જનતાને આપેલું ‘જય બંગાળ’. સત્તાના આ બે શબ્દો કાતે પડતા જ પ્રત્યેક પૂર્વ બંગાળવાસી પ્રગળન ક્રિયા થઈ જાય છે. ‘જય બંગાળ’ એ વાસ્તવમાં પૂર્વબંગાળને ઘેરઘેર ગવાતા ગીતના ધ્રુવ-શબ્દો છે. ઘણાનું કહેવું છે કે કદાચ પૂર્વ બંગાળનું રાષ્ટ્રગીત પણ એ જ બનશે.

આ ગીતની રેકૉર્ડ પણ બહાર પડી ચૂકી છે. પૂર્વ પાકિસ્તાન ગ્રામોફોન કંપનીએ રેકૉર્ડના કવર ઉપર શ્રેષ્ઠ મુન્શિયર રહેમાનની તસ્વીર છે. રાજદ્વારી નેતાની તસ્વીર સાથેની ગીતની આ રેકૉર્ડ કદાચ સૌ પહેલી છે. ગીતના સ્વર સંયોજક આઝાદ રહેમાન અને ગાનાર છે ગ્રામોફોન કંપનીના કલાકારો. ગીત સમૂહગાન રૂપે ગવાય છે. તેના શબ્દો છે.

“પૂર્વના આકાશનો સૂર્ય જોઈ છે આલોકે આલોકમય
જય જય જય જય જય જય બંગલા
ધુમધાડાની મસિપિસિ બેરિયે બેરો, બહે,
બગીચાંદિ-આસે તાહેર તાડિયે દિતેથી હબે,
તાડિયે દેબો તાડિયે દેબો બુલબુલિયે ધન દેબો
સાદર સોહામ હરે
સોઈ તો આમાર ખાનના દેબા, લાલોખાસાય બરે
દરુચુલો તાડિયે મે છે આંધાર હથે છે લય,
જય બંગલા જય જય જય જય જય જય

“પૂર્વના આકાશમાં પ્રકાશથી ઝળહળતો સૂર્ય-ઉગ્યો છે.
બંધ લાવવા માણ દાક્ષર્યાં આવી ફાઈઓ બંને માસિયો,
તમે બહાર આવોને બોલો, કે જે હુમલાખોર આવશે તો
એને લગાડવો પડશે, અમે તેને બગાડી મૂકીશું, બાદર અને
આનંદથી બુલબુલ કંઠે અમે એમનું સ્વાગત કરીશું,
અમારા પ્રેમ અને મમતાની એ મીતે ખંડણી ચૂકવીશું
ઓરો લાગી ગયા છે. અંધકાર દૂર મચે છે. જય બંગાળ.”

૧૯૭૧ ના માર્ચની ૨૫મીની મધરાતે, ચાલુ વાટાઘાટો — લગભગ
સમાધાન પર આવવાની સ્થિતિએ, દગાખોર હુમલો.

૭ હજાર પંબખી સૈનિકો દ્વારા
૭ કરોડ બંગાળી મળા ઉપર અત્યાચાર !

ૐ

વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાધ્યાપકો, લેખકોનો સ્વાધીનતાના આ
સંગ્રામમાં ઘણો મોટો ફાળો અને પહેલ.....

ૐ

પાકિસ્તાની હત્યાકાંડના સૌથી વધુ લોગ !

આંતરરાષ્ટ્રીય રેડક્રોસને પાકિસ્તાની સત્તા દ્વારા પૂ. બંગાળમાં પ્રવેશવાની મનાઈ !

વડોદરા શહેરમાં ૧૪૯ દૂધવિતરણ કેન્દ્રો
મારફતે જનતાને શુદ્ધ દૂધ પૂરું પાડે છે

દૂધ તથા દૂધની બનાવટો, જેવી કે દહીં, એગર્માર્ક ધી
વગેરે જનતાને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે આપો દિવસ મળતું
શહેર તે માટે નીચીનાં સ્થળોએ ખાસ ગોઠવણ કરી છે.

* મિલકતખાર :- કોઠી બસ સ્ટેન્ડ પાસે.

* અરહારભવન ડેપો :- ત્ર્યુબિલી બાગ પાસે.

* ડેરી ગેટ :- બરોડા ડેરી.

આ સિવાય શહેરમાં અન્ય માન્ય વિસ્તારોએ મારફતે
ડેરીના એગર્માર્ક ધીનું વેચાણ થાય છે.

જિલ્લાશરની ૩૪૦ ગ્રામ દૂધ-સહકારી મહાળીઓ મારફતે
પોતાનો દૂધનો પુરવડો બેગો કરે છે, અને એ રીતે દૂધ
ઉત્પાદકોને પૂરક વ્યવસાય નિકમાવવામાં પૂર્વ રીતે મદદ
રૂપ થાય છે.

* દૂધ-ઉત્પાદકો અને સહકારીના ગ્રામ અને સહકારથી આ
ગંધની પ્રવૃત્તિઓ અત્યંત વિકસી રહી છે.

વડોદરા જિલ્લા સહકારી દૂધ-ઉત્પાદક સંઘ લિ. વડોદરા
બરોડા ડેરી, વડોદરા-૯.

જ્યોતિ અદ્યતન સંશોધન કેન્દ્રમાં અવિરતપણે
ચાલી રહેલું સંશોધન જ્યોતિ સ્ટાર્ટરની સફળતાનું
રહસ્ય છે. જ્યોતિ સ્ટાર્ટર ચોક્કસ - પરિણામ
આપમેળે લેઈ શકશો - એ સ્ટાર્ટરને મરામત
કરવાની કે બદલવાની આપને લાંબાગાળા સુધી
જરૂર જ નહિ પડે! જ્યોતિ અન્ય સ્ટાર્ટરને વારંવાર
મરામત કરવા કે બદલવા પડે છે ત્યારે જ્યોતિ
સ્ટાર્ટર તો સતત મુંઝવે સામગ્રીની બચતનું જ
રહે છે. જ્યોતિ એટલે જ લાંબી આવરદાવાળું
સ્ટાર્ટર! બિઝેસ પરિસ્થિતિ સાથે ટકી શકે એવું
આ સ્ટાર્ટર જ્યોતિ સંશોધન કેન્દ્રની આગવી
સિદ્ધિ છે.

quality is our creed

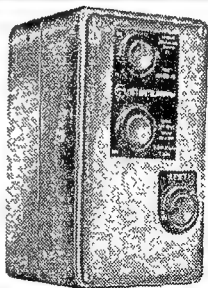
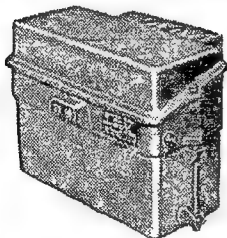
જ્યોતિ લિમિટેડ

ધોલ સેમિંગ એન્ટરપ્રાઇઝઃ

જ્યોતિ ઈલેક્ટ્રો-એપ્લાઇડ લિમિટેડ, વડોદરા ૩.

શાખાઓ : મુંબઈ • રિશ્મી • કલકત્તા • મદ્રાસ • લખનૌ
ચિફ્ટાગાંઢ • અમરેલી

**સંશોધન-
જ્યોતિ
સ્ટાર્ટરની
લાંબી
આવરદાનું
રહસ્ય**

भानव

स्वाधीन जांगला आंदोलन

ધી બરોડા સીટી કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લિમિટેડ, વડોદરા.

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ - સંસ્થાવસાહિત

ગ્રામ્યાઓ

સ્થાપના

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૨૭

- (૧) સરદારભવન શાખા, વડોદરા.
- (૨) વાડી, બસનપુરા કોર્નર, વડોદરા.
- (૩) ફેતેગંજ હમ્પ, વડોદરા.

પ્રમુખ : — ડૉ. ઠાકોરભાઈ વિ. પટેલ

- (૧) આ બેંકમાં કરંટ, સેવિંગ્સ તથા બાંધી મુદતની યાપણા આકર્ષક દરથી સ્વીકારવામાં આવે છે.
- (૨) સેવિંગ્સ ખાતામાંથી ચેકથી નાણા ઉપાડવાની સવલત આપવામાં આવે છે.
- (૩) બાર માસ અથવા તેથી વધુ મુદતની ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ મૂકનાર સભાસદોને નફામાંથી મોનસ આપવામાં આવે છે.
- (૪) આ બેંક સ્થાનિક કિલમરિંગ હાઉસમાં સળમેઅર તરીકે જાગ્રાયેલ હોઈ સ્થાનિક ચેકો વિના પિલબે વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે.
- (૫) આ બેંક પોતાના સભાસદોને જનત જાગીન ઉપર, સ્થાવર મિલકતના તારણ ઉપર કાચા અથવા પાકા માલની તારણ ઉપર તેમ જ મોનાચાંદીના દાગીના ઉપર નાણાં ધીરે છે.
- (૬) બહારગામના ચેક, હાંડી વગેરે વાજગી કમિશન લઈ વસૂલ કરી આપવામાં આવે છે. તેમાં મુજરાત રાજ્યનાં મુખ્ય સ્થળો ઉપરના ફાઈટ પસ કાઢી આપવામાં આવે છે.
- (૭) બેંકની હેઠ ઓફિસમાં આધુનિક સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટનાં ખાતાં મોલવવામાં આવેલાં છે. બાહ્ય સાફ્ટ પ્રમાણે રૂ. ૧૨ થી ૫૦ સુધી છે.

રસિકલાલ શં. શાહ
મેનેજર

નાથાભાઈ મા. પરમાર
મંત્રી

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જ્ઞાતરામ દવે

સંચાલક : શ્રી બોળીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગમનચંદ્રી મહેતા

: શ્રી જયલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ શિક્ષણ સંસ્કાર ટ્રસ્ટ

ગોપાળવર સમલુંમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને યુરુષાયોના પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની કિલિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી
- * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી
- * વિશ્વમાનવ (દ્વિમાસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧-૫૦]

પરામર્શ : નગીનદાસ પારેખ * બોળીલાલ ગાંધી

સંપાદન : પ્રકાશ નં. ૨૪૬ * અનિરુદ્ધ પ્રજાભટ્ટ * મુકુન્દરાય મુનિ * સુમન ૨૪૬ * સુભદ્રા ગાંધી

ચિત્રપ્રેરણાકર્તા : નરેશ પિંગળે (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકર (વડોદરા)

પ્રકાશન : પ્રકાશ નં. ૨૪૬, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ : એમ. એમ. પ્રભાત, શ્રી મણેશ જાવની પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી., કુર્ગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

દિસાખ-વેવાજમ : વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, ગોપાળવર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પરિવ્યવહાર : પ્રકાશ નં. ૨૪૬, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ પ્રજાભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીયર્સ હોટેલ, મુનિ, વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન ૨૪૬, સ્ટેશન રોડ, કપડવાળ (જિ. ખેડ)

મુખર્ષ કેન્દ્ર દયારામ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોલેજ, મુખર્ષ-૩

પહેલું પાત્ર

નવા રાષ્ટ્રનો જન્મ : ઇસલામી નહિ, બંગાળી

૨૧૯ ભોળીશાંત્ર ગાંધી

કવિતા.

શૈયુસ્મના કિનારે

૨૨૧ મહેશ દવે

ગદ્ય

૨૨૨ આદિલ મન્સૂરી

ગીત

૨૨૨ મનહર ચરાણવા

એ ગદ્ય

૨૨૨ મનોહર ત્રિવેદી

વાર્તા

બળાત્કાર

૨૨૩ કાન્તિ પટેલ

સમીક્ષા

બનન્તી : મુલગામી સમીધીકરણની ક્ષમ

૨૨૬ સુઝાન સોન્ટાગ

સ્વરાજ્ય દર્શન

૨૪૦ મીનેશ ત્રિવેદી

અનુભવકથા

નર્તી કંઠી

૨૩૩ રતેશ્વરિમ

વિશેષાંગ : સ્વાધીન બાંગલા આંદોલન

રોશનારા

૨૪૫ સૌમ્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર

એ

૨૪૬ શમ્સુરહિમાન

પ્રભુને

૨૪૭ શમ્સુરહિમાન

ધારાપાત

૨૪૭ બ. ખા. મ. આદિલશહ

પૂર્વ બંગાળ : ૧૯૪૭થી ૧૯૭૧

૨૪૭ ભોળીશાંત્ર ગાંધી

અધૂરી કાન્તિ

૨૫૦ ગિરિજા કે. કુખરજી

બાંગલા દેશને અ-માન્યતા : દુરગામી સચિતાર્થો

૨૫૫ પ્રવીણ ન. શેઠ

બાંગલા સમસ્યા : ભારતના મુસ્લિમ અખબારોની નજરે

૨૫૮ (સંકલિત)

અંગ્રહિ

પરમાનંદભાઈ : એલિયા આદમી

૨૬૦ ભોળીશાંત્ર ગાંધી,

ક્રિદ્ધ

સંવાદી 'આનંદ'

" સુભદ્રા ગાંધી

૨૬૩ કુખન્ત દવે

નવા રાષ્ટ્રનો જન્મ : ઇસ્લામી નહિ, બંગ્લીય

જન્મતેના ઇતિહાસમાં અનેક નવાં નવાં રાષ્ટ્રો રચાતાં રહ્યાં છે. યુગે યુગે 'રાષ્ટ્ર' કહેવું, ને ક્યારે તે 'અલગ રાષ્ટ્ર' બની શકે; 'સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર' તરીકે ઓળખાવા માટે. ઓળખાં ઓળખાં, ક્યાં ક્યાં હોવાં ભરખે વગેરે અંગે વિવાદ ચાલતો રહ્યો છે.

સર્વસાધારણ રીતે, વર્તમાનયુગી રાષ્ટ્રનાં લક્ષણોમાં ભૌગોલિક સંઘમતા, સમાન ઐતિહાસિક ભૂમિકા, સમાન આર્થિક હિત અને સ્વતંત્ર રાજકીય માળખું વગેરે મુખ્ય લેખામ છે. એકે, ઇતિહાસ કોઈ એક વ્યાખ્યાને આધીન રહ્યો નથી. પરંતુ, એક અંતિમ નિર્ણાયક ક્ષી સ્થાય તેવું પરિણામ છે. પ્રાચીન ઐતરિક માનસિક એકમતા, ભાષા-સાહિત્ય, ધર્મ-સંપ્રદાય અને સામાજિક-સાંસ્કારિક પરંપરાની એકતા આમાં મશેા ભાગ ભજવે છે. છતાં અવતન યુગમાં ભારત—જ્યાં અનેક રાષ્ટ્રો છે, જ્યાં ભાષાઓ, ધર્મો અને સંસ્કારોનું પાકુત્વ અને ધૈર્ય હોવાને કારણે તેઓ રાષ્ટ્ર કરતાં, ઉપખંડોના આભાસ જન્માવે છે; અને છતાં તેમના સમસ્ત ધરતરમાં વ્યાપી રહેલી ભાવસિક, આંતરિક, (આધ્યાત્મિક ?) એકમતા તેમને એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે વિકસવામાં કારણભૂત બની હોમ છે.

આવાં બહુરાષ્ટ્રીયતાવાળા રાષ્ટ્રનું માળખું લોકશાહી દૃષ્ટિએ, જેટલું ઉદારચર અને, લવચીક હોય એટલી એની રાષ્ટ્રીયતા સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત રહે છે. આ હેતુથી, આવા રાષ્ટ્રનું રાજકીય માળખું, જેને દેશની જરૂરિયાત અનુસાર, ફેરફાર-સમવાયત્રી લક્ષણો ધરાવતું હોય એ ઉદાપણભર્યું મળાય છે.

ભારતનું રાજકીય માળખું એકતંત્રી (યુનિટરી) નથી; પ્રચિદ્ધ સમવાયત્રી (ફેડરેલ) ફેરફાર પંથ નથી. ભારતનું માળખું 'સેધ' (યુનિયન) સ્વરૂપનું અને સંસદીય (પાર્લિમેન્ટ) લોકશાહીનું છે. ભારતીય રાષ્ટ્રની આ લોકશાહી, જેટલે અંશે જીવંત હશે એટલે અંશે તેની અંદર, વસેલી વિવિધ ભાષા, ધર્મો અને સંસ્કારોવાળી પ્રજાઓને વિકાસનો અવકાશ રહેશે. બદલે, ભારતીય રાષ્ટ્રની, આંતરિક અખંડિતતાની આ આવી છે.

પાકિસ્તાનના જન્મ અને વિકાસની ઘટના આથી ત્રિપરીત છે. મુસ્લિમ લીગી નેતાગીરીએ કેવળ ધર્મના આધારે અખંડ ભારતની પ્રજાને વહેંચી નાખીને, હિંદુ રાષ્ટ્ર અને મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર એવા ધર્માધારિત દિશા-સિદ્ધાંતનું જનન જમાવીને, પાકિસ્તાનનો, પાયા રચ્યો. પાકિસ્તાની રાષ્ટ્રની આ પ્રમાણી વિકૃતિ જ તેના વિઘટનનુંય વિખળીજ છે.

રમો મુઝીએ કે પાકિસ્તાન પણ ભારતની જેમ અનેક ભાષા અને સંસ્કારિતાવાળી, ઐતિહાસિક અને માનસિક ભિન્નતાવાળી પ્રજાઓના નાનકડાં ઉપખંડો છે. તેમાં પૂર્વ, બંગાળી, પંજાબી, સિંધી, પંજાબી અને બહારી પ્રજાસમૂહોને જોડવામાં આવ્યા છે. જાડે આ બધી પ્રજાઓ, બદલે જોઈતા અવધર્મી હો, પરંતુ ભારતમાં જેમ મુસ્લિમધર્મી લઘુમતી છે, તેમ પાકિસ્તાનમાં હિંદુ વસ્તી પણ છે.

આવા આ પાકિસ્તાની ઉપખંડો તંત્ર તેમાં વસતી પ્રજાઓના સમાન અધિકારોના ધોરણે—સમવાયી અને લોકશાહી ધોરણે—રચાઈ નથી. બદલે, ત્યાં પંજાબી-સિંધી-વચસ્વવાળી જગખે સલામ આપખુદી સમસ્ત રાષ્ટ્રને ઘેરે, લાકેલી છે. પાકિસ્તાનના વિઘટનનું આ પ્રીતિ, પરિણામ છે. પૂર્વ બંગાળનો પ્રસંગ આ રહેલો જનું કરે છે.

કેવળ ધર્મના આધારે કોઈ રાષ્ટ્ર કદીય પોતાની અખંડિતતા સાચવી શક્યું નથી. શું ખિસ્તી કે શું હિંદુ રાજ્યો અન્ય સ્વધર્મી રાજ્યો સાથે શુદ્ધ ગાંધી છે; એકબીજાના ભોગે સામ્રાજ્યો સ્થાપતા રહ્યાં છે. પોતાના વિસ્તાર અને પ્રભુત્વ માટે સમાનધર્મી પ્રબળો પરસ્પર ધોરતમ હિંસા અને અત્યાચારોના શબ્દ અપનાવતી રહી છે. ઇસ્લામી રાજ્યો પણ સમાન ધર્મીઓ વચ્ચેના દુર અને કરપીણ વિગ્રહો અને દુર્મનનીતિઓની શાહેદી પૂરે છે.

વર્તમાનયુગી રાષ્ટ્રો માટેય ઇસ્લામ એકતાતું સાધન બની શકેલ નથી. આજનાં ટુકડાં, ઇજિપ્ત, સીરિયા, ઇરાક, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન અને સાહિદી અરેબિયા જેવાં સળંગ પ્રદેશોવાળાં ને ઇસ્લામને વરલાં રાષ્ટ્રોનેય ઇસ્લામી મળદળ એક બેબ, એક રૂપ, એક શાસનમાં એકત્ર કરવા સમર્થ બન્યો નથી.

કેવળ ધર્મના આધારે કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાની અખંડિતતા સાચવી શક્યું નથી એ સત્ય ઇતિહાસે ફરી ફરીને પ્રગટ કર્યું છે. પાકિસ્તાન એતું સ્વોદ દર્શાવે છે. કેવળ મળદળનાં ભેરે તેણે વિભિન્ન પ્રબળોને બળબળારીધી બાંધી રાખી છે. વસ્તો પૂર્વે અબ્દુલ મહમદખાને પહાણોની એ ખાતનાને ત્રણ શબ્દોમાં વાચા આપી હતી: "Thrown to wolves" "અમને વરુઓને (શરણે ધરી દીધાં છે!)"

કેલ્વિ, સમસ્ત પાકિસ્તાનમાં 'પૂર્વ' બંગાળ પ્રબળ માટે આ "વરુઓને શરણે"નો અનુભવ ત્યાંની ખીજ કોઈ પણ પ્રબળ કરતાં, વધુ કાતિલ હતો. આખે ભીડને વળે એવી એ નક્કર હકીકત છે. એક તો, પૂર્વ બંગાળની ભૂમિ પશ્ચિમ પાકિસ્તાનની ભૂમિથી ૧૩૦૦ માઈલ દૂર છે, અને ખીજુ એ કે, સમસ્ત પાકિસ્તાનની અન્ય પ્રબળોની કુલ સંખ્યા કરતાં પૂર્વ બંગાળી પ્રબળી વસ્તી વધારે છે. લોકશાહીની પ્રાથમિક કસોટીએ સમસ્ત પાકિસ્તાનની ધુરા તેના હસ્તક હોય એ સ્વાભાવિક છે. ૧૯૭૦ની રિસેઝરની સાવત્રિક ચૂંટણીએ આ વાત પુરવાર કરી દીધી છે.

સૌથી મોટી વાર્તા તો એ છે કે, પાકિસ્તાનમાં સર્વથા બિલ સંસ્કારિતા ધરાવનારી કોઈ પ્રબળ હોય તો તે પૂર્વ બંગાળ છે. પૂર્વ બંગાળ સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને માનસનો પશ્ચિમ પાકિસ્તાની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને માનસ સાથે જોખમાં જોખ મેળ છે.

પૂર્વ બંગાળ પ્રબળને બનોખી અસ્થિતા છે. બંગાળી પ્રબળ પ્રાચીન અને સુવિકસિત છે. ઇ. સ. પૂર્વે ઐતરેય આરંભકમાં બંગાળી જાતિ પૂર્વ બંગાળમાં સ્થિર થયાં હોય છે; અને ઇ. સ. ની ૭મી સદીમાં વાકાટક વંશના શાસન દરમ્યાન પૂર્વ બંગાળની અતિષ્ઠા 'બ્રહ્મ બંગાળ' તરીકે જોવા મળે છે. તેની ભાષા અને સાહિત્યે બંગાળી પ્રબળમાં સદીઓ થયાં એ અસ્થિતાને પોષી છે; પૂર્વ બંગાળની સંસ્કૃતિમાં વાકાટક વંશના શાસન દરમ્યાન પૂર્વ બંગાળની અતિષ્ઠા 'બ્રહ્મ બંગાળ' તરીકે જોવા મળે છે. તેની ભાષા અને સાહિત્યે બંગાળી પ્રબળમાં સદીઓ થયાં એ અસ્થિતાને પોષી છે; પૂર્વ બંગાળની સંસ્કૃતિમાં વાકાટક વંશના શાસન દરમ્યાન પૂર્વ બંગાળની અતિષ્ઠા 'બ્રહ્મ બંગાળ' તરીકે જોવા મળે છે.

પશ્ચિમ બંગાળી અને પૂર્વ બંગાળી, હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રબળ વચ્ચે બંગાળી ભાષા-સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાએ વળકેપતું કામ કર્યું છે.

પૂર્વ બંગાળી મુસલમાનને બંગાળી સંસ્કૃતિ સાથે ટકરાવવાનો પ્રયાસ બંને મળદળી સંપ્રદાયિક ઓવેશને કારણે તાત્કાલિક કામચાંચ બન્યો હોય; પરંતુ એ વાત ભૂલી શકાય એમ નથી કે પ્રાદેશિક પરંપરા, મધ્યયુગી સામંતી સમાજ અને અંગ્રેજોના આગમન-કાળથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કાર—આ ત્રણે પરિબળોના અલાવ બંગાળી હિન્દુની જેમ બંગાળી મુસ્લિમનાં ચિત્ત પર પણ પડ્યો છે. વળી, મુસ્લિમ શાસન-દરમ્યાન ધર્મ-પરિવર્તન કરી ચૂકેલા અંગ્રેજી બંગાળી મુસ્લિમોના ચિત્ત પર મૂળ હિંદુ સંસ્કાર ઠીક ઠીક ટકા રહ્યાં છે. મધ્યયુગ દરમ્યાન હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રબળી સામાજિક અને ધાર્મિક પરંપરાએ—સંત, સૂફી અને બાઈબલ પરંપરાએ—બંને પ્રબળ વચ્ચે ખાસ કરીને આગ વિસ્તારોમાં ઘણું અંશે સમાવેશ (અનુસંધાન પૃ. ૨૬૨ ઉપર)

વૈપુલ્યના કિનારે | મહેશ દવે

અસહ્યતાની આંગળી પકડી ચાલતી રાતને
 પંપાળી બેવી કે કેમ
 ને મસજીતના કુલાર્થ મર્મ
 આખના દરમાં જમડી ઉદરોની દોડદોડ
 સવારને રોષી શકે તો જ
 સંજનો કૌંસ પૂરે ચામ ને।
 ધૂંટણ પરના ખરજવામાં કોડાઓની ખદખદ
 હાથ પલ્લુ એક ચામું જ છે,
 હવે તો આગસ મરડી જોમો થયો છે મારો દેશ
 દેશ કહેતા વેશ ને વાનરના કેશથી જુદો નહિ
 પાંખને ખેંચતા શરૂઆતમાં જુદો નહિ,
 હાઈ બ્લડ પ્રેશર જેવા હોસ્પિટલમાં
 ખાસતા દર્દીઓથી જુદો નહિ.
 કેકડસના છોડને કેકડયર થયું છે;
 તેમ વિચારોની ગતિ
 હાઈ બ્લડ પ્રેશર અને લો બ્લડ પ્રેશર વચ્ચે
 અટવાય છે.
 આપણા આ સમયને થયું છે જ સું—
 વિચારો ચિત્તમાં માતાં નથી, કે
 લોહી શરીરમાંથી બહાર ધસી જવા મથે છે—
 કદાચ
 આવનાર મહાપુલ્કને કેઈ પ્રત્યાધાત જ નહિ હોય!
 ભરખાપોરે
 અચાનક અધકાર છવાઈ જતો નથી
 એટલે તો કાપા વિનાની કેઈ ખજૂ વસ્તુ હોતી નથી.
 સમયને શરીર નથી, છતાં
 સમયના વૃદ્ધત્વને કેઈ આંગળી શકતું નથી.
 મારી અશરીરી વિપજ્જીતાને પ્રતિદિન પાંખો ફૂટે છે;
 હવાને ક્યાં પાંખ છે—

માંસના ટુકડા પીણવા
 કાપાઓની કાપારોળ
 ખરતાં પલ્લોની કાપારોળ
 વહેતી નદીની કાપારોળ
 વચ્ચે
 રાત્રિ ચંદ્ર માણસ
 છિન્નકન્યા છિન્નકણુ
 જ્વલિતોના જોડસાતું જોબોશન
 અરધાખતકાંની ચકચક
 પરસ્પરને છિન્નછેદ
 દૃષ્ટિથી વિખૂટું પડતું દરમ
 સ્વનો મુકાબલો ફંટકયા જેવો.
 અખર તાપમાં જાડતી ચલ્લીની દોટ
 જોડની હાંફ
 અને વૈપુલ્યનો શિકારી સસલો માણસ.
 ક્યા વિચારોની વેલિગિટી સિદ્ધ કરશે, મહેરમાન!
 લાશે પર દોડતી દૂનોમાં જેઠલા શિકારી સસલાઓ
 આધનરૂપાઈને બેધા નહોતા;
 અને ત્રણ પુત્રને જન્મ આપ્યા બાદ
 સ્તનોનું સૌન્દર્ય બધારવા મથતી માતાને
 વાલ્મીકિએ વણવી નહોતી,
 ખડખડાટ હસીને ગાથ સતા ચતા નથી,
 લયથી કવિતા ખરડાતી નથી.
 ભયથી સોપારી ભગાતી નથી,
 રટ્ટોથી જિદ્દથી સુસાતી નથી,
 (જ્વલિતન હકરચેને માણસ ચામ, કે
 છન્નેદનોથી અમને પાવરફલ પ્રભા જોડતી નથી).
 નદી દરિયાથી ગભરાતી નથી.

ગઝલ | આદિલ અન્સૂરી

રાખ્તની ખ્દાર સાંભળું કોને
સાંભળું તો પછી કહું કોને
છૂટવું ખુદથી ક્યાં સહેલું ને
ખુદથી છૂટ્યા પછી મળું કોને
એકસો હોને શું કરું બહાનું
હોને પાછું એ આપતું કોને
ખાલીમાં એર છે કે અમૃત છે
એટલું જાન પથ્ય હતું કોને
સર્વ નાહક મરી રજાં અહીંયાં
જીવવતું કહેો કહ્યું કોને
કેમ શું ક્યારે કેટલું ને ક્યાં
કોણે આપું અને મળ્યું કોને
મીઠ માંડીને ક્યારનો આદિલ
દશની ખ્દાર જેઠું છું કોને

ગીત | મનહર ચરાડયા

જિખડેલી કેદી-થી કાઢેરી કાયામાં પછડાતો
ધોર કાળમીઠા
ફવાના ભમ્મરિયા પીળા અધાર જૂના
સીંચણિયે વળમીને આવતા,
ચારે પા પાંદડાંના લુખખા અવાજે જિના
વાયરા પલાવ્યાની વારતા
પુરાણ પીપળાની કરચલીઓ ગણી ગણી
કંઠે રૂપાય દવે મીઠા
જિખડેલી કેદી-થી કાઢેરી કાયામાં પછડાતો
ધોર કાળમીઠા
કાઠરિયા રંગ સમું વાધે એકાંત, રવે
રુએ ખરેર એકસામટાં,
નજરુંનો હાથ ક્યે પીંછાવિહોણા મોર
દરિયા જળહીન એમ લાગતાં
વીતી ચલાની જારે એદેથી ધાબળીમાં
આવે ન જીંધ એવી પીઠા
જિખડેલી કેદી-થી કાઢેરી કાયામાં પછડાતો
ધોર કાળમીઠા

એ ગઝલ | મનાહર ત્રિવેદી

અવસર

કેટલાં પાછાં મળ્યાં ક્ષણમાં વરસ ?
માઠના રસ્તા હતા કેવા સરસ ?
આપણું પ્રત્યક્ષ મળતું ના થતું
તે છતાં યદ્ય જામ પરપરને દરસ
ને વિરહજળને સતત પીધાં પછી
કેમ સુકાશે કંઠો લીલી તરસ ?
આંખથી કળીમોય પણુ જિધડી ફરી
ઘઈ ગયો બીના પ્રસંગોનો પરસ
આ જ આ એકાંતને અવસર મળ્યો
હો પધાર્યા આંગણે વીત્યા દિવસ

ગામ ઢળતું આવશે

ગામ ઢળતું આવશે પગરવની આસપાસ
જૂંઘશે આંખો પછી યૈશવની આસપાસ
ફેર દઈને ખૂસશે ત્યારે ખુશીતાં દાર
હું પછી બેસીશ એ વૈભવની આસપાસ
દોષો જારીને હાથની લીસો મળી જશે
હોઈશ કોઈ આંખના આસવની આસપાસ
સીમ વચ્ચે જઈ અને હું જુદા-સો જિભીશ
જૂમવા મળશે અને કલરવની આસપાસ
હમણાં નગરનો પન્થ આ પાછો વળી જશે
ગામ ઢળતું આવશે પગરવની આસપાસ

બળાત્કાર | કાન્તિ પટેલ

ભણી જોઈને પેલી બાહ્ય મોં ફેરવી એણે હસી લીધું. એમ કહીએ તો ચાલે કે એનાથી હસ્યા વગર ન રહેવાયું. - પણ સવાલ : માત્ર એ હતો કે ધણી બધા માણસો ઊભા હોય ત્યારે એકલા એકલા સહારણ કે અહારણ હસતું એ જરા નવાઈ પામવા જેવું. ખરું. અર્થવા એમ કહી શકાય કે એ સાહસનું કામ હતું. અને તો માટેનું જરૂરી સાહસ એનામાં હતું એની-પ્રતીતિ જોનારને થાય તેમ તેણે હસી લીધું.

મને લાગે છે, વાત કહેવામાં મેં કંઈક જૂલ ફેરી છે. આપણને જેની જોડે સંબંધ પહેલાનો છે તે બનાવ કંઈક ભૂદા પ્રકારનો છે. તેના દસવા જોડે એને કંઈ નિસમત ન હોય કદાચ. એક કબૂતરમુગ્ધ સંવનન કરતું હોય તેને જોઈને હસી પડનાર વ્યક્તિનું હસી પાડું એ કંઈ અગત્યનો બનાવ ન કહેવાય. તેથી સરતચૂકથી જ એનો ઉદ્દેશ્ય પહેલો થઈ મથે હશે એમ માની મૂળ વાત શી છે તે દેવે હું તમને કહું છું. ચારેક દિવસ પહેલાં અહીં, આ જ જગ્યાએ એક અસંગદ ઘટના ઘટી હતી. પણ એની કોઈ સંબંધ કરી હાથ લાગી નથી એ કડુણનો વિષય છે. કહે છે કે એક દુઃખાનંદી, અને ધરક વચ્ચે કોઈ નાનકડી બાબતમાં બહુ મોટો અડોડ. મવાને પરિણામે વાત-રમખાણ સુધી પહોંચી ગઈ અને પોલીસને લાડીયાજી કરવાની ફેરજ પડી હતી. આજે એમાંનું કશું નથી, માત્ર ત્યાં આગળના એક જસ સ્ટોપ આગળ એક યુવતી અને બીજા પછી શોમાક માણસો દમણાં ઊભાં છે. શહેરના વિવિધ બાગોમાં

જતી બસોમાંની ડેટલીક બસો અહીં આ સ્ટોપ આગળ ઊભી રહે છે.

હવે અહીં એકાદ બસ આવશે અને પેલી યુવતી તથા અન્ય મુસાફરો એમાં ચડી જશે. પછી થોડી વાર સુધી ત્યાં કોઈ મુસાફર નહિ રહે. પણ બસ આવશે ?

બહુ મુરકેલી બાદ શહેરનું વાતાવરણ ચાત પછું હતું. અહીં આ જ જગ્યાએ છરી કુલાવવાના બનાવને પરિણામે આપું શહેર ખળભળી ઊઠ્યું હતું. કુદરતે ચારે કોર બાપી વળ્યાં હતાં. કંઈ કેટલાયે બનાવો — ચેરી, લંડકાટ, ખૂન, બળાત્કારના — અપામાં અમત્વા લાગ્યા હતાં. અને આજે તો હજી ત્રીજે જ દિવસ હવો.

તેથી જ પેલી યુવતી અને અન્ય મુસાફરો જે જગ્યા ઉપર રાહ જોઈને ઊભાં હતાં ત્યાં કોઈ બસ આવશે કે કેમ એ વાતની જોનારને તો શંકા આવે તેમ જ હતું. એ જોનારાઓમાં હું પણ એક હતો. કારણ મારું મકાન એ પશ્ચિમ બસ સ્ટોપની બરાબર સામે જ છે અને મારા આગળ રૂમની બાંકની બહાર રસ્તાની બાજુએ પડે છે જ્યાં આગળથી, આગળથી-જતી બસો અને તેમાં ચડતા-ઊતરતા મુસાફરોને સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

હવે હું આનંદપૂર્વક જોઉં છું. બસ આવવામાં કોઈ વિલોપ દેખાતો નથી અને ત્યાં આગળ ઊભેલા મુસાફરોની આકાશમય વધતી નંબ છે 'સા', પેલી યુવતી જ કંઈક સ્વચ્છ જણાય છે. એની નજર પેલાં સંવનન કરતા કબૂતરમુગ્ધ પર ફરે છે અને

માં ફેરવીને એ હસી પડે છે. હસી પડે છે એટલે કે રિખત કરે છે. એને રિખત કરતી એઈ મને પણ રિખત કરવાનું મન થઈ આવે છે. આજુબાજુ ઠોઈ જોતું તો નથીને, એવી ખાતરી કરી લઈ હું તેમ કડું છું.

પછી મને યામ છે, બસ ન આવે તો સારું. પણ તેમ ન થયું. થોડી વારમા એક બસચક બારેલી બસ આવીને બિમી રહી. ધણા મુસાફરો તેમાંથી ઊતર્યા અને થોડાક — એટલે કે ત્યાં બિમા હશે તેટલા બધા જ — તેમાં ચડ્યા. બસ ઊપડી ગઈ. હું અંદર ચાલી ગયો.

થોડી વાર પહોંચે પર આડો પક્ષો ત્યાં ધાસવેટ-વાળાની બૂમ સાંભળી ઝાપટી ગયો. એકાએક યાદ આવ્યું, નંદાવાનું પાણી ગરમ કરવા લીધેશે ૨૮૫ ધાસવેટના અભાવે ધણા વખતથી પડી રહ્યો હતો. ધાસવેટ જો લેવામ તો ગરમ પાણીથી નંદાવાનું બને. તરત જ, બે સિટર ધાસવેટ લઈને ઉપર આવવા માટે ધાસવેટવાળાને બૂમ મારી બહારવ્યું. ઉપર એટલે કે બીજે માળે. ધાસવેટવાળાને આવતાં ધણી વાર લાગી. હું રાહ જોઈને થોડી વાર બેઠો. પછી ગેલેરીમાં બે આંટા લગાવી આવ્યો. પહોંચે પર આડો પક્ષો. બેસ વાગ્યો એટલે બારણું ઉઘાડ્યું. એ અંદર આવી એટલે મેં બારણું બંધ કર્યું.

થોડી વાર મુઠી કસી વાતચીત થઈ નહિ. પછી મેં તેને પાણી આપ્યું. “ઓહ, થેંક યુ !” કહી તેણે આસ હાથમાં લીધો.

મેં પૂછ્યું, “શામા ઉપર દસ્તાં હતાં ?”

તેણે કહ્યું, “અમસ્તું જ !”

મેં કહ્યું, “અમસ્તું કંઈ હોય ?”

તેણે કહ્યું, “બસ, અમસ્તું જ.”

પછી અમે એકમેકનાં નામ પૂછ્યાં. ક્યાં રહેવું, શું લાગ્યું વગેરે વાતોમાં ઠીક ઠીક વખત ચાલી ગયો. છેવટે મારાથી પુછાઈ ગયું, “કેટલા પેસા ચયા ?”

તેનાથી હસી પડ્યું. મને લાગ્યું કે એને કારણે વગર હસવાની આદત હોવી જોઈએ. પછી તેમા

ગયા બાદ મેં ઝામો બાજુ પર મૂકી દીધો. પાછા ખિસ્સામાં મૂકાને બેઠો. ત્યાં મુઠીમાં ચા તૈયાર થઈ ગઈ હતી.

હું બહાર બાઝનીમાં એક રોકિયું કરી આવ્યો. બસ હજી આવી નહોતી. મેં નિરાંતે ચા પીધી. બેબી એકએ બિસ્કિટ પણ ખાધી. ચા પીને કપ સાથે બિર્જો થઈ ફરીથી હું બાઝનીમાં આવ્યો.

લોઠો હજી ઉરકેરાટની રિયતિમાં હતા. પોલીસને પહોંચે જાણ્યો હતો. પણ તેમ છતાં હિંસાના છૂટક બનાવો શહેરમાં બન્યા કરતા હતા.

સામે થોડાક મુસાફરો બિમા હતા. બસ હજી આવી નહોતી. પેલી યુવતી હજી ઉત્સુક નમને બસની રાહ જોતી આસપાસમાં નજર ધુમાળે જતી હતી. એકાએક મારા હાથમાંના કપ પડી જતાં રહી ગયો. હું બાઝનીમાં રાખેલી આરામ-પુરણીમાં બેસી ગયો. ચા ખલાસ થઈ ગઈ હતી તેથી મેં કપ નીચે મૂકી દીધો. મને આંખે અંધારા આવતાં હોય એવું લાગ્યું. સરજ એકદમ આંખે સામે જ આવતો હતો, મેં રોકું ધુમાળી સરજની નજર ફેરવી લીધી.

પછી કંઈક ધુરેરાડી એવું થતાં હું બિમો થઈ ગયો. પોલીસને લઈ જતી એક વાન ઝાપટી ગઈ બાજુએથી આવીને જમણી બાજુ અદશ્ય થઈ ગઈ. બસ કેમ હજી આવી નહોતી ? શું તોફાન વધી પડ્યું ? હશે ? બધે કંઈ ? તો નહિ લગાવી દેવાયો હોય ? પેલી યુવતીનું શું થશે ? તેના ચહેરા જોતાં, હવે તો તેનું હસવાનું શાશુપણ પણ અદશ્ય થઈ ગયેલું લાગતું હતું.

અંદરના ભાગમાં ડોઈ ઘંટડી વગાડવામાં કરતું હતું. મારું ધ્યાન બહુ મોડેથી ગયું. હું ઉતાવળે પગથે પાછલા રૂમમાં જઈને અને દરવાજો ખોલ્યો. આશ્ચર્ય, પેલી યુવતી ફરી વાર આવીને બિમી રહી હતી. દરવાજો ઉઘડાવાની વારમાં તેણે રિખત કર્યું. મેં ફરીથી કહ્યું, “આવો.”

અમે બેઠાં ધણી વાત કરી. પછી મને મુરતી

જેવું લાગવા માંડ્યું. થોડી વારમાં જસ જેવું કંઈક આપ્યું અને લોકો હોદા કરતા મંગળાયા. હું દોડ્યો. ગરબા વધી પડેલી લાગી. જસ તો આવી નહોતી પણ સાંવત્રીના પગલારૂપે પોલીસની એક જાપ આવીને ઊભી રહી ગઈ હતી. અવાજ વંધ્યો જતો હતો. પછી તો ફટફટાફ પથ્થર મારવાનો અવાજ પણ મંગળાયા લાગ્યો. હું સાબદો થઈ ગયો. પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ ચિતાર મેળવવા દિંમત ફેળવીને હું બાઈકનીમાં આવ્યો. ત્યાં તો ઉપરની છત સાથે એક પથ્થર આવીને અથડાયો. હું અંદર ભાગી આવ્યો. તરત બાઈકનીનો દરવાજો બંધ કર્યો. બાહુની બારીના સળિયામાંથી જલ્દારનું દરમ જેવાંના મેં પ્રયત્ન કર્યો. કંઈ સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું. ફક્ત હોદા સંભળાતી હતી. હું જઈને પાલખે પર પડ્યો. ઊંધ આવતી હોય એવું લાગ્યું. ત્યાં તો કોઈની ચાસ સંભળાતાં ચમકીને ઊભો થઈ ગયો. બાઈકનીમાં દોડ્યો. નીચે જેવું. કંઈ ધમાકું નહોતી. બધું શાંત હતું.

જસ રોડ પર દોઈ માણસ નહોતું. પેલી એક સુવતી તાંકામાં અકાળાતી બસની રાહ ભેતી આસ-પાસમાં દટ્ટિ-ધુમાવી રહી હતી. એક વાર તેની મારા પર નજર પડી તો તે હોબીથી પડી ગઈ. થોડી વાર બીજે એક માણસ આવીને તેની ગાદમાં આવીને ઊભો રહી ગયો. તેણે થોડી વાર સુધી સુવતીની સાથે જેવા છાંયું. પછી આજુ-બાજુના દરમનું બારીક નિરીક્ષણ કર્યું. અને એકએક પેલી

સુવતીને કેડ આગળથી પકડી હાથકીને જસ રોડની પાછળની ઝાડી તરફ લઈ લાગ્યો. ચીસ ન પાડી શકે એટલા માટે તેણે એક હાથ તેના મોં પર દાબી રાખ્યો. તેને જતો ભેઈ મને બાળપણમાં ભેવેડું રાવણનું સીતાદરજીનું ચિત્ર માફે આપી 'ગુણ' શું કરવું તે તરત તો મને મુશ્મું નહિ. પછી ધર બંધ કરી ઉતાવળે હું ઘરેલો ઊતરવા લાગ્યો. મન એકકું કરી હું પેલો ગયો હતો તે દિશામાં જવા દોડ્યો.

ત્યાં તો રસ્તામાં થોડાક માણસોએ મને રોક્યો. શું છે? એમ પૂછું તે પહેલાં તો તેમાંના એકે આગળ આવીને મારા પેટમાં લાત મારી મને પજાડ્યો. હું ચત્તો હળી પડ્યો. ત્યાં તો બીજા કેટલાક માણસો મારા પર ચડી બેઠા. તેઓ મને નેરસોરથી મુઝા સમાવવા માંડ્યા.

જેણે મને પજાડ્યો હતો તે પહેલવાન અને લીંડર જેવો લાગતો માણસ તુમાખીમાં બોલ્યો, "ઓરતકી ભેઈજતી કરતા દે?"

"જેંસા કરનેમે તુમકો સમ નહિ આયો?" બીજાએ તેનું સમર્થન કર્યું.

"તેરી કોઈ માનદન નહી હૈ કયા?" ત્રીજાએ જાણે કે સમાધન કર્યું, થોડી વાર ગાલી ગલોચ કરી મુઝાનો વરસાદ વરસાવી તેઓ ચાલ્યા ગયા. મારા તો હોશહવાસ બિરી મચા હતા. જરા વાર અજાન જેવી પરિસ્થિતિમાં પાંચો રહી ઊભો થઈ ધૂળ ખંખેરતો હું ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો....

બનન્તી : મૂલગામી સન્નિધીકરણની કલા | સુજાન સોન્યામ

[૧૯૬૨માં લખાયેલા સોન્યામના મૂળ અંગ્રેજી લેખનું, કવચિત્ રચુળ વીખતે છાંદી દીવિલું, આ મુક્ત બાપાંતર છે. 'Happening' માટેનો એકદમ હચિત્ પર્યાય 'બનન્તી' ભણીતા નાટ્યવિદ્ શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ રચેલા છે. લેખ બનન્તીવિષયક હોવા છતાં પણ કલાની આધુનિક ગતિવિધિનું સાંનિધ્ય બચાવે છે.]

તાજેતરમાં ન્યૂયૉર્કમાં દરયેકલાના એક નવતર — નેકે હજી નિહ — પ્રકારનો ઉદ્ભવ થયો છે. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં, કલા-પ્રદર્શન અને રંગમૂર્તિ-પ્રયોગોના સંકરરૂપ જણાતી આ રજૂઆતોને 'બનન્તીઓ' એવી જરા અકળાવનારી સંજ્ઞાથી જોળવાવવામાં આવે છે. માળિયાઓમાં, આટંગેલેરીઓમાં, ત્રાનકમાં નાટ્ય-મૂહોમાં સરેરાશ ત્રીસથી માંડીને સોએક જેટલી વ્યક્તિઓના પ્રેક્ષકસમૂહો આગળ એ બજવાઈ છે. અપરિચિતોની સામે બનન્તીનું વર્ણન કરવા જતાં બનન્તીઓ શું નથી તેનું જ ખમાન આપવા બેસી જવાય છે. ૧૬ પ્રકાર-પદ્ધતિના રંગમય ઉપર નહિ, પરંતુ વસ્તુઓથી ખોચાખોચ એવા નકરા સન્નિવેશની ઘર્ષમાં એ બજવાઈ છે — આ સન્નિવેશ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય, જોડી કાઢવામાં આવ્યો હોય, ખોળી કાઢવામાં આવ્યો હોય અથવા તો આ ત્રણેય રીતો એકમાં જ ઠાડી દેવામાં આવી હોય, એનું પણ બને. આ સન્નિવેશમાં અભિનેતાઓ નહિ પણ થોડાંક બજવનારાં હલનચલન આદરે છે; પરંપરા પ્રતિભાવ આપતાં તેઓ (ક્યારેક) શબ્દો, શબ્દહીન અવાજો, સંગીત, ઝમકતા પ્રકાશ અને ગંધોના ઝમેલા સાથે સંવાદી રહીને વસ્તુઓ લેખેલ કરે છે. બનન્તીમાં વસ્તુસંરચના (પ્લોટ) નથી હોતી — જોકે એ પોતે ક્રિયા અવરમ છે, અથવા કહો કે ક્રિયાઓ અને બનાવોની એક ભરમાર છે. સાતત્યપૂર્ણ અને તક-

સંગત એવા વાણીસંવાદને એણે ક્યાવી દીધો છે; હા, એમાં 'હેલ્પ' 'લવ મી' 'કાર' 'વન' 'ડુ પ્રી' વગેરે પ્રકારના શબ્દો હોઈ શકે ખરા. વાણીને અહીં પરિશુદ્ધ કરી નાખવામાં આવી હોય છે અને, વિપર્યયાથી ઘાટી રમડો બનાવી દેવામાં આવી હોય છે (અહીં માત્ર મદદની, જરૂરતની જ વાણી હોય છે); અને સારખાદ પરિણામસ્થિતતા જન્માવીને, બનન્તી બજવતી વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંગંધોના અભાવો સંરચને, એનો વિસ્તાર સાધવામાં આવે છે.

ન્યૂયૉર્કમાં બનન્તીઓ વીસીત્રીસી વચ્ચેનાં નવ-યુવકો બજાવે છે — એાસાકા, રોડકેહોમ, ક્વેલન, મિલાન અને પારીમાં આ જ બનતની સમાન્તર પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થયાની જાણ મળે છે, ને તેથી આને માત્ર ન્યૂયૉર્ક-ઉન્નયે કહી શકાય નહિ. જુવાનોમાંના મોટા ભાગના તે ચિત્રકારો છે, કેટલાક વળી સંગીતકારો પણ છે. પ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિને એક કલાપ્રકાર તરીકે ઉપસાવી આપવામાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર નામ આશન કેપ્રોનું છે. ૧૯૫૭થી ચિત્રકાર કેપ્રોએ પોતાની ચિત્રકલાની અવેજીમાં બનન્તીઓ રચવી શરૂ કરી છે; એ પોતે જણાવે છે તેમ બનન્તીઓ એની ચિત્રકલાનું જ વિકસિત રૂપ છે. જોકે ખીજાઓની બાબતમાં આવું નથી — પ્રયોગપાત્ર બનન્તીઓ રચવા-બજવવાની સાથેસાથ તેઓએ સંગીત કે ચિત્રકલાની પોતપોતાની સાધનાઓ ચાલુ રાખી જ છે.

જાહેરમાં પહેલવહેલી, 'એન્ટિન હેપનિંગ્સ ઇન સિક્સ પાટ્સ' નામની આલન કેરોરચિત બનતી ૧૯૫૮ના ઓક્ટોબરમાં બીબીસીના સહયોગથી રજૂ થઈ ત્યાર બાદ રેડ બુક્સ, જિમ કાર્બન, રોબટ વિહટમન અને બીબી અનેકો માટે બાણીતી આટ ગેયેરીઓ બનતી ભજવવાનાં કામકેસાણો બની રહી. બનતીઓ જાહેર જનતામાં મુકાઈ ત્યારથી માંડીને આજદિન સુધીમાં, એ નાનકડાં મિત્રમંડળોનાં ભજવનારાં જૂથોમાં વિસ્તાર થયો છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ સૌ બનતી વિશેની વિભાવના બાબતે પણ એકમેકથી સારા એવા જુદા પડતા આવ્યા છે; એક કલાપ્રકાર તરીકે બનતી કેવી છે એ વિશેના એકાદ વિધાનને પણ તેઓ સર્વમાન્ય રૂપે સ્થાપી શક્યા નથી. બનતીઓમાં કેટલીક ધણી વેરવિખેર સ્વરૂપની હોય છે તો વળી કેટલીક ઘટનાઓથી ખીચેખીચ ભરેલી હોય છે; કેટલીક આકર્ષક હોય છે તો કેટલીક રમૂજપ્રદ પણ હોય છે; કેટલીક હાસ્ય જેવી તો વળી કેટલીક મહાકાવ્ય જેવી પણ હોય છે; કેટલીક ઝંખા મુખરખાંનરૂપની હોય છે તો કેટલીક નાટકીય પણ ધણી હોય છે. તેમ છતાં પણ, એના સ્વરૂપની લાક્ષણિક એકવાક્યતા શોધી કાઢવી, અથવા તો રંગબ્રંમિ અને ચિત્રકલા સાથેના એના સંબંધો વિશે કેટલાંક તારણો કાઢવાં શક્ય છે. આ બધું હું અહીં સમજાવવા મથીશ તે કંરેતિ, 'એ નોંધું જરૂરી છે કે સમકાલીન કલાની ગતિવિધિના સંદર્ભમાં બનતીઓને અર્થ' શું તે તથા સ્થળ પોતાની કલાસાધનામાં અચેલી બનતીની ઉત્ક્રાંતિ સમજાવવાનો ઉપરાંત બનતીમાં અક્ષરો: શું 'બને' છે તે વર્ણવવાનો, આલન કેરોએ બનતીઓ વિશેના 'આટ-બુક્સ'ના મે ૧૯૬૧માં પોતાના એક લેખમાં સમગ્ર પ્રુપાથ કર્યો છે.

બનતીની કદાચ સૌથી મોટી લાક્ષણિકતા પ્રેક્ષકસમુદાયની એની 'ટ્રીટમેન્ટ' (આ જ એક ઉચિત શબ્દ જણાય છે) છે. પ્રેક્ષકસમુદાયને જાણે કે લાંબા—સીડવવા માટે બધું છટકું ગોઠવાયું ન હોય! એના પર ભજવનારાં પાણી છોટે, પૈસા ફેટે, છોકા આવે તેવા પાહિર પણ ઉઠાડે. કોઈ

એક્ઝિક્યુટિવ ઉપર કાનમાં ધાક પડી જાય એવડા જોરનાં અવાજો કરે, તો વળી પ્રેક્ષકો પર અજાળની ન્યેત અજકતી પ્રક્રિયધારણો પણ ફેંકવામાં આવે. ધણીબધા રેડિયો, એકાસાથે વાગવા માટે, મંદી બીડવાળા ખંડમાં પ્રેક્ષકને ટાંચા તોડતા ઊભા રહેવું પડે, પપ ટેકવવા પૂરતી જગ્યા મેળવવા અધવાતું પણ થાય. સંતોષપૂર્વક પ્રેક્ષક બધું જોઈ શકે એની અહીં કોઈને પડી નથી. કેટલાક જનાવોને અરધા અધારમાં ભજવીને તો કેટલાકને વળી જુદા જુદા ખડોમાં ભજવાતા બનાવીને સાથે જ ઇરાદાપૂર્વકની વિહવળતા જન્માવવામાં આવે છે. (કેઈ નહિ તો પણ પ્રેક્ષકની આવા પ્રકારની સંમુલ્લ સંવાવણી બનતીના નાટ્ય-હાસ્યે પરિચય તો અવશ્ય આવે છે.)

'બનતીની બીજી લાક્ષણિકતા એનું સમજાવવાનું છે. એની સમજાવવાની કોઈ ધારણા ધર્મ શકે નહિ—સ સ્મિનિટથી માંડીને પિસ્તાળીસ મિનિટ સુધી પણ એ પહોંચે; એકે સરેરાશ બનતી અરધા કલાક ચાલતી હોય છે. મે' જોયું છે કે; પ્રેક્ષકસમુદાય સસજ્જ અને કેળવણીથી જાણી જાણી સમજી શકે નહિ કે બનતી કયાં પૂરી ધર્મ—એને પ્રેક્ષાગાર છોડી જવાનું કહેવું પડે. સ્વરૂપ વિષયક અપરિચિતતાને લીધે જ આમ બને છે એનું નથી. ન કળા શકતો સમજાગ્રામ અને વસ્તુ દરેક બનતીની લાક્ષણિક અંસરના સંદર્ભમાં આવશ્યક છે. કેમ કે બનતી કરી વસ્તુમંડલના કે કશું કયાનક ધરાવતી નથી અને તેથી કુવૃક્લ જગ્યામાં સંતાવવાનો પ્રયત્ન અહીં અપ્રસ્તુત બની જાય છે. કથી-પરાકાશ કે કથાને ઉપસંહાર વિના, માત્ર વિસ્મયોની વિષમ-બળ જૂથોને બનતી પોતાની અસર ઉપસાવે છે; ધણીખરી કલાઓમાં એવા મળતા તક(સિનિટ)ને સ્થાને અહીં આમ સ્વપ્નનો; અતંક (એલેનિટ) એવા મળે છે; સ્વપ્નનો 'સમજ'ની કોઈ સૂચૂચ હોતી નથી; બનતીઓમાં પણ નથી હોતી. વસ્તુમંડલના અને સાતત્યપૂર્ણ એવા તકસંજત વાણિવિવાદનાં અભાવમાં

બનન્તીએતિ 'જૂતિકાળ' હોતો નથી. નામ પેરેતે જ સચવે છે તેમ બનન્તીઓ હંમેશાં 'સ્વત્માન'માં જ ધમકે છે: કદાચ હોય તોયે એનાં એ જ સખ્દો અહીં વારંવાર બોલાય છે; વાણી તોતડી બનાવી મુંઝવામાં આવી હોય છે. સમય કેદ કરી દેવાનો છે એવો અમાસ પહોંચ્યાડા એકની એક બનન્તીમાં એણેલિખાં બગાડતી એક પ્રકારની એની એ જ કિચાઓ તારંવાર દોહરાવવામાં આવે છે. ક્યારેક તો અપ્રમી બનન્તી, ઉવાડની કિચા કે એણેલું અંતમાં પુનરાવર્તન કરીને ચતુર્થાવી હોય છે.

ક્રસદાપૂર્વકના અસ્થાયીત્વ દ્વારા બનન્તીઓ એકરીતે તો પોતાનું સમયનિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્ય જ વ્યક્ત કરે છે. કેઈ એક ચિત્રકાર કે કેઈ એક શિલ્પીએ બનન્તીઓ રચી હોય, છતાં તે એવી ચીજ નથી જેને ખરીદી શકાય. બનન્તી કેઈ ખરીદી શકે નહિ; તેમાં તો સર પુરાવાય. સ્થળ-પરંબ એળવવાની ચીજ. આ તથ્ય બનન્તીઓને રંગભૂમિસંગત કલાપ્રકાર તરીકે સ્થાપી આપે છે — કેમ કે રંગમંચ ઉપર રજૂ થાય તેને માણસ બેઠું બાણી શકે છે, ધેર હાઈ જઈ શકેતો નથી. પરંતુ નોટકને પોતાની તૈયાર અને સુપ્રાપ્ત વાચના હોય છે, સમગ્ર ભજવણી માટેની સંપૂર્ણ છાપેલી નોંધ અહીં, મેળવી શકાતી હોય છે; એનું ભજવણીથી નિરપેક્ષ અસ્તિત્વ હોય છે. રંગભૂમિનો અર્થ નાટકો કરીએ, તો તે બનન્તીઓને વળી પાછી એમાં સમાવી શકાશે નહિ. તેમ છતાં પણ (—કેટલાક બનન્તીપ્રેક્ષકો માને છે તેમ—) બનન્તીઓ દુરતો-દુરત ઉપભવી કાઢવામાં આવી હોય છે એ વાત ખોટી છે. અઠવાડિયાથી માંડીને ક્યારેક તો મહિનાઓ, લગી એતાં બરાબર કાળક્રમવંકનાં રિહસંધ દરવામાં આવે છે—કિચાકલાપો માટેનાં સૂચનો અને આવશ્યક સાધનસામગ્રીનાં વર્ણનો આપવા પૂરતી આ વાચના લેવેને પછી દૂંડોટય કે એકાદ પાનાની હોય, ભજવણીનો ધણે બધે ભાગ તો ભજવનારાઓએ પોતે જ રિહસંધ દરમ્યાન શોધી કાઢ્યો હોય છે; અથવા તો, એના આવશ્યક

એકબેના પ્રતીકાત્મક સંયોજનનો નકશો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય છે; અને જે બનન્તી એક પછી એક એવી અનેક સાંજેએ, ભજવાય, તો નાટકની તુલનાએ તો, અહીં ભજવણીએ ભજવણીએ સારો એવો ફક્ જણાવાનો. પણ, ત્યારે એકની એક બનન્તી અનેક રાતોએ ભજવાય ત્યારે બધું પુનરાવર્તનિયા બનાવેલા અંદાર જેવું ન બની ભજ-તેની કાળજી લેવાય છે, એક અથવા એકથી વધારે વાર ભજવાયેલી અને પછી વિખેરી નાખવામાં આવેલી બનન્તીને કંડી પણ પુનર્જીવિત કરવામાં આવતી નથી, એ કંડી પણ ફરીથી ન ભજવાય. કાગળ, કરડિયા, પતરાનાં પીપ, ખખખડિયા કંતાનના કોથળા, ખાલ પદાર્થો, ચીતરેલી કામચલાઉ દીવાલો વગેરે એવા જ ભણ્ણી કરીને કામચલાઉ રાપેલાં વસ્તુપદાર્થોની દુનિયામાં ભજવાતી આ બનન્તીઓમાં, વસ્તુસામગ્રીનો, ભજવણી દરમ્યાન સાચે જ વાસ્તવિક અર્થમાં ઉપભોગ કે નાશ આદરવામાં આવે છે.

બનન્તીમાં વસ્તુપદાર્થોનું અને તેમની પ્રાંદોગ્યતરી અને સ્વચ્છસાદ કે સખત-પોચી અવસ્થાઓનું ચક્રત્વ છે. રંગભૂમિ કરતાં બનન્તી, ચિત્રકલાને વધારે મળતી આવે છે એવું બતાવનારી, સાધન-સામગ્રી વિશેની આ પૂર્વનિર્ધારિત જાગ્રવટ, વ્યક્તિ-એને બનન્તીમાં 'ચરિત્રો' તરીકે નહિ પણ ભૌતિક વસ્તુઓ તરીકે રજૂ કરવામાં પણ અભિવ્યક્ત થાય છે. ખખખડિયા કંતાનના મોટા કોથળાઓ, કાગળનાં લાંબાં-પહોળાં આવરણો, ચાદરા કે મહોરોઓમાં છુપાવીને વ્યક્તિઓને બનન્તીમાં ધણીયે વાર-સાચે જ ભૌતિક વસ્તુપદાર્થો તરીકે જ રજૂ કરવામાં આવે છે. (અથવા આલન કેપ્રોની 'અન્ટાઇટલ્સ ઓફ નિંગ'માં બને છે તેમ—લટકતી નિસરણી પર પડી રહેલી નખ જેની જેમ—બનન્તીમાં વ્યક્તિને 'સ્ટીલ લાઈફ' તરીકે પણ વાપરવામાં આવે છે. બનન્તીઓમાંની હિસક-આકમક કે અન્યથા પ્રકારની મોટા ભાગની 'કિચા'માં વ્યક્તિનો આવો વસ્તુપદાર્થ-રૂપનો વપરાશ ગ્રાધાન્ય ભોગવે છે: બનન્તીમાં બહુધા એવા મળશે—ભજવનારાઓના રહેનો

અક્રિતા પોતાના દ્વારા (ફીની, પડીને), થતો અથવા તો પ્રસ્પર દ્વારા (ઊંચકીને, પછાડીને, ફોડીને, ધકેલીને, મારીને, કુત્યાજી કરીને) થતો હિંસક આક્રમક પ્રકારનો ઉપયોગ; તો વળી કેટલીક વાર એવો મજાસો — અક્રિતાનો, ખીખાનો દ્વારા કે ખુદ પોતાના દ્વારા — થયેલો (લાડ, મીઠી ધમકી, ટપર ટપર રીઝી રહેતું વગેરે પ્રકારનો) ધીર ગતિનો વધારે વેનંતરીષ ઉપયોગ. એળખાણો અથવા તો વસ્તુઓના રૂઢિચાળ ઉપયોગોને સ્થાને તેમની સેન્દ્રિય, આત્મથી ઉપસાવી આપે તેવા સામગ્રીઓના ને પુનરાવર્તિત ઉપયોગો પોણાને લોકોને અહીં આવી વિશિષ્ટ રીતે પશુ સંજોવવામાં આવે છે; પાણીભરેલી ખાલડીમાં રોટલીના, ટુકડા નાખવા; બોજન માટે ટેમલ, સળવડું, મોઢા, લાંબાવચાક કાળાપટ્ટાની, ફોર / પર લપેટ લપેટી કરવી; કપડાના કાપાચા લટકાવવા; વગેરે; જિમ ડાર્બનીની કાર કેસના અંદરે એક માણસને કાળા પાટિયા પર રંગીન ચોકનો, ટુકડાનો, ધસીધસીને કચ્છરધાણ કાઢવા કરે છે, ને બનન્ટી પૂરી આપે છે. કોઈ ખાંચા કરે, કોઈ લાડી બનાવ્યા કરે કે ચોડાક લોકો બસ મામ, ખાખા, જ કરે વગેરે પ્રકારની સાધીસીધી ક્રિયાને પુનરાવર્તિતેથી, લંબાવી લંબાવીને એક પ્રકારની નૃતાવળવા અને પોતાની ફક્કાએ પહેંચાડી દેવામાં આવે છે. આ સન્નિવેશ, આ રંગમંચસામગ્રી કે આ વેશપરિધાન એવા બેઠો નાટકના વિપવર્ગો કેટલી સરળતાથી જતાવી શકાય છે તે બનન્ટીમાં, વસ્તુ-સામગ્રીના આવા ઉપયોગને લીધે, જતાવવા શક્ય નથી. જેવી રીતે ચિત્રકલામાં, દોવાલમાં ઉપસાવી આપેલા રંગ છાંટ્યા કાગળનાં ગરના લોંછા જેવા આકારો અથવા તો જમીન પર પથરાયેલાં કચરો ક્રિતાના સમગ્ર ચિત્રધાનનો જ એક લાગ હોય છે તેમ, તેવી જ રીતે, અહીં બનન્ટીમાં લાજવતારાએ પહેરેલાં અનુરંગ, કેટલાંક કપડાં પશુ સગમનો જ એક લાગ, યર્ષ; પડે છે. નોટકથી વિવિધ પશુ આધુનિક ચિત્રકલાને — મજાતી રીતે બનન્ટીમાં વસ્તુઓ

મૂલ્યાંમાં નથી આવતી, પરંતુ, કેરેર વેરી દેવામાં આવે છે અથવા એના દમકા કરવામાં આવે છે. બનન્ટી સારામાં સારા શબ્દોમાં જેને “પરિ-રિયતિ” કહી શકાય — તેમાં બને છે, અને પ્રસ્તુત પરિ-રિયતિ બરાડ ભંચાર — કાળજી, લગાચા વગેરેમાંથી કેટલીક વાર, તો કેટલીક વાર મંદોગાત્રી ને ગિઝાળવી અવસ્થાને લીધે, જ પસંદગી પામેલા પદાર્થોમાંથી, લક્ષ્યશીલ રીતે મૂંચવાડાલરી, અન્યવરિયત અને ઉત્તર સમી બનાવી લેવામાં આવી હોય છે. આ રીતે બનન્ટીઓ કલામંદરસ્થાનની આખી વિકાવના સામે, કલાકારનું કામ સંધરવાલાવક અને ગતન કરવા જેવી વસ્તુઓ પેદા કરવાનું છે એ આખા વિચાર સામે માત્ર વૈચારિક સ્વરૂપનો નહિ પરંતુ સાચુલો વિરોધ નોંધવે છે. બરાબર મોં પાસે યર્ષ ને કોઈનો ફાકડો ફૂટી જાય ને જે મળ આવે તેવા જ કંઈક પ્રકારની મળ બનન્ટીમાં આવે — બનન્ટીને કોઈ પોતાની માલિકીની બનાવી શકે નહિ.

બનન્ટીઓનો, કેટલાક, ‘ચિત્રકારોની રંગમૂર્તિ’ એવો પરિચય આપે છે — ચિત્રકારો દ્વારા એ રજૂ થાય છે માટે નહિ પરંતુ સજીવ બનાવેલાં ચિત્રો તરીકે અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહેતું હોય તો ‘જીવતા ભગતાં દોલાબ’ તરીકે એમનું સારી પેલું વર્ણન આપી શકાય છે માટે. એટલું જ નહિ પરંતુ બનન્ટીઓને પચાસીની ન્યૂયોર્ક રૂઢિ-ચિત્રકલાના એક રીતસરના તાર્કિક વિકાસ તરીકે પણ વર્ણવી શકાય એમ છે. પ્રેક્ષકને જાણે કે સંકુચ કરવા, કહો કે ઠાકી દેવાના ધરાદારી જ ચીતરાયેલાં, ન્યૂયોર્કના, હેન્ડા દાયકામાં અનેક તોલિય કેન્વાસ; વળી રંગ સિવાયની ધણીબધી વસ્તુઓ ચિત્રકારવા-ચોટાવાનું વધતું રહેલું વધણ — આ જાતની ચિત્રકલાને કેન્વાસથી વિસ્તારીને નિર્વિમાણ્યુકત સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાની છૂપી એપેલાનાં જ સૂચક હતાં. અને બરાબર આ જ પ્રમાણે કેટલાક કરવા મડેલા, પચાસીની મધ્યમાં અને અંતમાં વર્ષોમાં રોગટ રોગેનગરે આવત દેખાએ તથા ખીખા અનેકાએ ‘એસેમ્બલાજ’ના

નવા રૂપે—ચિત્રકલા, કોલાજ અને શિલ્પના એક વર્ણસંકર રૂપે—કાલમાળનો વૈવિધ્યસભર ઉપયોગ કરીને પોતાની કૃતિઓમાં આ કસોટીરૂપ પગલું બરાબરની હિંમતથી ભરેલું બેવા મળે છે. એસેમ્બલાજીથી ‘પરિસ્થિતિ’ સુધી પહોંચ્યા હવે એક જ ગાંઠ બંધ હતી. અને છેલ્લું ગાંઠ—બંધ બનતીનું—પેલી પરિસ્થિતિમાં હવે, માત્ર લોકોને મૂકી દે છે. બનતીની મૂલ્યવાન વિગેતી સર્વસાધારણ બની ચૂકેલી લાક્ષણિકતા, કે કશાએ કલાત્મક વિષ્ણુ વિનાના વસ્તુપદાર્થો—ખાસ કરીને શહેરી સંસ્કૃતિના કાલ-માળ—એટલીજેટલી આપવાનો બનતીનો શોખ વગેરે પ્રકારની બનતી-શૈલી ન્યૂયૉર્ક ચિત્રકલાના અનુભવ અને દર્શાવોને જ આભારી છે. (જતાં, નોંધવું જોઈએ કે એક દેશોએ બનતીકલારૂપમાં શહેરી ભંગારને પ્રયોગવાનું અનિવાર્ય બપરું નથી; એની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિની ‘શુદ્ધ’ વસ્તુસામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને પણ, એટલી જ સારી રીતે, ગ્રામીણ લાતાવરણ વચ્ચે બનતીઓ રચી શકાય છે.)

આમ અધુનાતન ચિત્રકલાની મદદથી બનતી-શૈલી અને એની દૃષ્ટિભંગિ સમજસમજાવી શકાય છે તોયે એના સ્વરૂપ ઉપર કશો ચોક્કસ પ્રકાશ પડતો નથી. આ સંદર્ભમાં ચિત્રકલાની પેલે ખાતર અને ખાસ તો સર્વિયલિઝમ પ્રતિ જવાની જરૂર છે. સર્વિયલિઝમનો અર્થ, હું, ૧૯૨૪માં ખાંદ્રે બ્રેટોના દેશ દ્વારા ઉદ્ઘાટન પામેલો ચિત્રકલાનો એ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કે એની સાથે સંકળાયેલા મેક્સ એર્નસ્ટ, ડાસિ, શિરિકે કે બીજા અનેકાનેક એવા એવા કલાકારો, એમ કરતી નથી. પરંતુ હું ત્રીસમી સદીની બધી જ કલાઓને છેદીમેદીને વહેતા વેદનશીલતાના એ રૂપવિશેષની વાત કહું છું. રંગભૂમિમાં ચિત્રકલામાં, કવિતા સિનેમા સંગીત નવલકથામાં કે અરે સ્થાપત્યમાં પણ સર્વિયલિઝમ પ્રવાહપરંપરાઓ બેવા મળી છે. ‘કોલાજ સિદ્ધાંત’ દ્વારા એટલે કે મૂલગામી સન્નિધી-કરણ દ્વારા ૨૬ અથેના સર્વનાશ કરી નવા જ અર્થો સર્જવા વિશે આ બધી જ કલાઓની સર્વિયલિઝમ પરંપરાઓ એકમતી ધરાવે છે. આ નવતરરૂપે અવ-

ગત થયેલી કલાને દેખીતી રીતે જ આક્રમણ દ્વારા—એના સાવકસસુદામના પૂર નિશ્ચિત રહિશરૂપ સામેના આક્રમણ દ્વારા, એટલું જ નહિ પણ—પોતાના જ ઉપાદાન સામેના આક્રમણ દ્વારા—પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થયું. મૂલગામી સન્નિધીકરણની ટેકનિકો દ્વારા સર્વિયલિઝમ વેદનશીલતા આઘાત આપવા/તાકે છે. અરે ‘ફી એસોસિયેશન’ જેવી મનોવિશ્લેષણની ‘પુરાણી’ પદ્ધતિને પણ મૂલગામી સન્નિધીકરણનાં સર્વિયલિઝમ સિદ્ધાંતની પ્રક્રિયા તરીકે ઘટાવી શકાય છે. દર્દી વડે ઉચ્ચારાતા, સદબચ્ચત, ઊગી નીકળેલા, એકેએક વિધાનને પ્રસ્તુત તરીકે સ્વીકારતી અર્થઘટનની કૌશલ્ય ડિગ્રી ટેકનિક પોતે જ બતાવે છે કે તે ‘વિશ્લેષણ’ પાછળ છુપાયેલી સંગતતાઓના એ જ બાકરણ ઉપર ઊભેલી છે—જેની સાથે આધુનિક કલામાં આપણે હેવાયા છીએ.

સન્નિધીકરણની આ કલા દ્વારા બીજાનું અંધારું પણ એટલી જ સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. સર્વિયલિઝમની મોટા ભાગની કલાઓ નર્મ(વિદ્ય)નાં અંધારું સમજતાપૂર્વક હાંસલ કરી આપ્યાં છે—પણ ત્યાં જ કંઈ રિક્તતાસભર બાલિશા ઊઠાઉ કે વળગણ-રૂપ હોય તેનો એક આખો આસ્વાદ્ય દુચ્ચકો (નોંક) હોય અથવા તો કશોક સામાજિક અંગ (સેટાપર) હોય. પારીના ૧૯૩૮ના અંતરરાષ્ટ્રીય સર્વિયલિઝમ પ્રદર્શનનું તથા ૧૯૪૩ અને ૧૯૬૦નાં ન્યૂયૉર્કનાં અન્ય પ્રદર્શનમાં વ્યક્ત થયેલા સર્વિયલિઝમનું, અને જેવા જર્મ એ તો પેલી લાદાશેલીનુંયે મૂળ અંધારું તો આ જ હતું. સર્વિયલિઝમ સિદ્ધાંતે ખરેખર તો આધુનિક સંસ્કૃતિના અનાથ, નધણિયાતા, રિક્તતા-સભર, કાલપ્રસર, ફેશન બદલાય પદાર્થોને એક પ્રકારની નર્મ(વિદ્ય) શૈલીમાં આસ્વાદ્યવાની વૃત્તિને જન્મ આપ્યો છે; ‘કેમ્પ’ નામે ઓળખાતી એક ભાતની ધીંગી અ-કલા વિશેની નમ્ય અભિરુચિને જન્મ આપ્યો છે. આવા નર્મ માટે સર્વસાધારણ મૂલ્ય-દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ગણાતા, કલાપૂર્ણ કે મુરુચિપૂર્ણ તરીકે ઓળખાતા ‘પદાર્થો’ની આવરણકતા નથી—અહીં તો, સામગ્રી જેટલી વધારે તિરસ્કૃત કે અવિશ્વકા

ધર્મેલા સંવેદનો જેટલા વધારે નિઃસામાનાતેટલી વધારે સારી અસરો જન્માવી શકાય.

નર્મ સિવાયના બીજાં પણ ધ્યેય, સર્વિયક્ષિરક સિદ્ધાંત દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે. એનો રોગનિવારક ઉપચારના સંદર્ભમાં—(કથામાં) ઇન્દ્રિયોના અચર્યા તો (માનસચિકિત્સામાં) ચારિત્રના પુનઃસંશ્લેષના હેતુ અર્થે—વધારે મંભીરતાપૂર્વકનો વિચાર થઈ શકે છે. અને છેવટે ભયનાસ(ટરર)માં ધ્યેયોનાં સંદર્ભમાં પણ પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત કાચાત નીવડે છે. કેનંદ્રિય જીવનની તકમકતા તીવ્ર પડેલાં સ્વપ્નોના અતકની શોધ એ જ જે આધુનિક કલાનો અર્થ હોય, તો તો, પોતાની બાવારમક સીમામર્યાદાને અર્થે સ્વપ્નો રચવાની-સ્વતંત્રતા-ધરાવતી કલાને પણ આપણે અપેક્ષીએ. જાહો નર્મસભર સ્વપ્નો છે, મંભીર સ્વપ્નો પણ છે—તો વળી જાહો દુઃસ્વપ્નો પણ છે.

સર્વિયક્ષિરક-સિદ્ધાંત-નિયોજિત ભયનાસના નિઃશ્ચનો વધારે તો, સંગીત કે ચિત્રકલાની સરમામધ્યે સાદિત્ય અને દિવ્યમર્મથી ભળી આવે છે. લોન્ડોનનાં 'માસદોરર'નો, કાશ્કાની વાર્તાસંપ્રદાય તો ગોલ્ડીએડ-મેલનાં મોર્મ-કાવ્યોનો વિચાર આ સંદર્ભમાં અવધ્ય કરી શકાય. દિવ્યમર્મથી પણ ઘણાં દર્શાત યતાવી શકાય. પરંતુ 'ટેરિએશન'ના સંદર્ભમાં સર્વિયક્ષિરક સિદ્ધાંતની ઉમદા સમાજ-તો અન્તોનિન આર્ટ્સનાં લખાણોમાં જેવા મળે છે. પોતાના નિર્મ-ધોમાં આર્ટ્સ એક રચણે લખે છે: "રંગમૂર્તિએ પોતે જીવન-સમ બનતું જ રજૂ—વ્યક્તિગત જીવન-સામ્ય નહિ, જેમાં 'પાત્રો'ની જીવન-ધ્યાય છે તે, જીવનનું વ્યક્તિગત પાત્રું નહિ—પણ એક પ્રકારનું મુક્ત બનાવેલું જીવન કે જેમાં માનવીય વૈયક્તિકતા સાવ-ધોવાઈ ગઈ છે." આર્ટ્સ જેને તુરજકારની ભાષામાં 'મનેષિસાનિક અને સામાજિક માનવ' કહે છે તેનાં ઉપર ઉપરનાં આવરણ માત્ર એનાં સ્વપ્નોમાં જ બેસાય છે. પરંતુ આર્ટ્સને મન સ્વપ્નોના અર્થ માત્ર કવિતા કે તરંગલીલા થતો નથી; 'સ્વપ્ન'ને એ દિસાઆકમલ ગાંડપણ અને દુઃસ્વપ્નના અર્થમાં

મલુ ઘટાવે છે. સ્વપ્ન સાથેનો આ અન્યમ, સપ્ટેમ્બરે, આર્ટ્સના 'થિયેટર એન્ડ ક્રેએટિવીટી'ને જન્મ આપે. રંગમૂર્તિએ "પ્રેક્ષકને સ્વપ્નોના એવા તો સાચાકલા દોગાલો પૂરા પાડ્યા જોઈએ કે જે દ્વારા એની અપરાધવિપયક રુચિ, એનાં રસવિપયક વળગણો, એની જંગલિયત, એના કપોમકરિષ્ક રાક્ષસો, જીવન અને પ્રકૃતિ વિશેની એની શુદ્ધિપયન સમજ અને એની નરસક્ષકરિષ્ક—અર્થે જ, કૃતક અને ભાગમર્મી પર એવી વધારે ઉડી—અંદરની—ગૂંમમાં જઈ દોળાય... સ્વપ્નોની જેમ રંગમૂર્તિ ધાતકીકર અને અમાનુષી હોવી જોઈએ."

પોતાના 'થિયેટર એન્ડ ક્રેએટિવિટી' નામના મંચમાં આર્ટ્સે આપેલા આદેશો બનતીઓનું હુંદર વર્ણન આપે છે. આર્ટ્સ બનતીની ત્રણ નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતાઓ વચ્ચેના મંચે આમ વર્ણવે છે: ૧. વ્યક્તિઓનો એમા યતો નિર્વૈયક્તિક કે અતીવ-વૈયક્તિક વિનિયોગ; ૨. દરખાવધાન અને ધ્વનિ ઉપર મૂકેલા ભાર, અને શબ્દ પ્રત્યેની એની ઉપેક્ષા-રૂચિ તથા ૩. પ્રેક્ષક પ્રત્યેની એની સ્વરૂપવિલક્ષણ આક્રમકવૃત્તિ.

કથામાં આક્રમકવૃત્તિના ઉન્મેષને જાગ્યે જ નવેા અણી શકાય. છેક ૧૮૮૦માં રચિતે 'અવાચીન નવલ' વિશે વિચારતાં, તરંગલીલામય, બહિર અને તિરસ્કૃત રચિત વિશેની અલિપ્તરુચિ તથા આધાત પામવા માટેની સૈચ્છિક તૈયારી જેવાં આધુનિક પ્રેક્ષકોનાં વિલક્ષણો નોંખ્યાં છે. અનિવાર્યતા આ પછી તો કલાકાર, પ્રેક્ષકની પ્રતિક્રિયા જગવવા વધારે મહાન અને વધારે તીવ્ર પ્રકારના પ્રયત્નો આદરવા શ્રેય છે. પ્રથમ માત્ર એટલો જ છે કે દરેક વખતે પ્રતિક્રિયા 'ટેરિએશન'થી જ ઉદ્ભવેલી જોઈએ કે કેમ. બનતીઓ રચનારના ગર્ભિત સર્વાભિપ્રાય એવા જણાય છે કે ઉરકેરણીના બીજા પ્રકારો (દા.ત. બનતીય) હકીકતમાં એટલે અસરકારક છે અને ભાવ-જગતનું અતિમ સુરક્ષારથાન (એશન) બસ એક ભીતિ જ છે.

એ નોંધનું પણ એટલું જ દસપ્રદ છે કે, આધુનિક

પ્રેક્ષકને એની સુસ્ત-દૃષ્ટાણી ભાવવિષયક જણતા-
(અનેસ્થેસિયા)માંથી જાગાવાને સ્વાયેલું આ કલા-
સ્વરૂપ, એકમેકથી વિયુક્ત ધીર ગતિએ વર્તતી
એવી જ જડબેહોશ વ્યક્તિઓનાં પ્રતિરોપ દ્વારા
પરિણામશૂન્યતા અને ઔપચારિકતાનાં લક્ષણોવાળી
કાર્યની આપણને એક આખી જાણ ઉપસાવી
આપે છે. બરાબર આ જ વખતે લખનાસની
સરિયલિસ્ટ કલાઓ કોમેડીના ગભીરતમ મર્ગ સાથે
અનુસંવાદ જાળવે છે: અજ્ઞેયતાનું પ્રતિપાદન. કોમેડીના
હાઈમાં જ ભાવવિષયક જાણ પહેલું છે. દર્દીઓ
અને કંઠંગા પ્રસંગો પર આપણે હસીએ છીએ, કેમ કે
આપણે જોઈએ છીએ કે જેમને આ પ્રસંગો પડ્યા
છે તે લોકો ખરેખર તો પૂરતી પ્રતિક્રિયા જ
આપતા નથી. તેઓ ગમે તેટલા બરાડે કે દુર્દૃષ્ટ
કરે અથવા સ્વર્ગને ગમે તેટલું નિંદે કે પોતાના
દુર્ભાગ્યને ચાહે તેટલું રડે—પ્રેક્ષકો જાણે છે કે
તેઓને એટલું બધું કંઈ લાગતું નથી. મહાન
કોમેડીના બધા જ પુરસ્કૃતઓમાં સ્વયંચાલિત ચંચલ
કે ચંચલાનવનું કથુંક લક્ષણ અવરમ છે. એસ્ત્રો-
ફેનિઝની ‘ધ ક્લાઉડ્સ’, ‘ગુલિવર્સ’ ટ્રાવેલ્સ’,
રેક્સ એવેરી કાટ્ટોના, ‘કેન્ડીડ’, ‘કાઇન્ડ હાર્ટ્સ’ એન્ડ
કોરોનેટ્સ’, ખરેખર કોઈનનાં અલચિત્રો આદિ કોમેડીનાં
વિવિધ નિદર્શનોનું આ રહસ્ય છે. કરી પલ્પ
અભિવ્યક્તિ વિનાનો જગત્તુ ચહેરા અથવા તો
ઉચિત પ્રતિભાવની વિરૂપનાશ્વ અતિસમિત પ્રતિક્રિયા
કે ખોટી પ્રતિક્રિયા કોમેડીનું રહસ્ય છે. ભાવાત્મક
પ્રતિભાવનની અમુક ચોક્કસ શૈલીએ કોમેડી ટ્રેજેડીના
જેટલી જ અસરકારક અને છે. ટ્રેજેડીના વિષયમાં
એ બને છે લાગણીના આદર્શ(નોર્મ)ની માત્રા
વધારી મૂકવાથી, તો કોમેડીના વિષયમાં એ બને
છે લાગણીના આદર્શો અનુસાર અપૂરતી કે અનુચિત
પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા.

સરિયલિઝમ કલાત્મ, કોમેડીની વિભાવનાનો
અતિ દૂરનો નમૂનો લખનાસ લગીની સીમામર્મલ

ધરાવતો એક પ્રસ્તાર છે. ‘ટ્રેજિક’! ખરેખર તો
‘કોમિક’ છે, કેમ કે સંરિયલિઝમ (અનંતીઓ
સહિતનાં એનાં બધાં જ દૃષ્ટાંતોમાં) વિરૂપવિધતાની
અતિશયતાઓ પર ભાર મૂકે છે—જે મુખ્યત્વે
કોમેડીના વિષય છે, જેમ ‘અંશવિધતા’ ટ્રેજેડીનો
વિષય અને આધાર છે. હું અને પ્રેક્ષકારમાંનાં
બીજા લોકો અનંતીઓ દરમિયાન ઘણી વાર હસીએ
છીએ. દિસ અને અસંગ્રહ ક્રિયાઓ દ્વારા અમને
ગૂંચળી નાખ્યાં કે છુલ્લ કરી નાંખ્યાં, એને લીધે
જ માન, આત્મ અને છે એવું હું નથી માનતી.
હું તો માનું છું કે, અનંતીઓમાં જે કંઈ બને છે
તે એના ગભીરતમ અર્થમાં ‘દુની’ હોવાને લીધે
આપણું હસીએ છીએ. આનાથી એ, કંઈ આપણું
નાસપ્રદ બની જાય છે એમ નથી. આધુનિક
વિનાશી અને અત્યાચારીની અતિશય લાખાનકતાઓ
વચ્ચે, આપણી સામાજિક ધર્મનિષ્ઠાઓ અને મંત્રો
વિશેની અતિરૂઢ સમજ જો એમ સ્વેચ્છા દે, તો
હાંસ્યાભિમુખ કરનારું કંઈક અહીં અવરમ છે.
આધુનિક અનુભવમાં ‘ડિવાઇન’ નહિ. તો ‘હોમીનિક’
કોમેડી જેવું કથુંક કોમિક અવરમ છે—એટલે
સુધી કે વિરૂપવિધતા અર્થહીન ગતિનુગતિક અર્થ-
સ્થિતિઓથી આધુનિક અનુભવ, સુપેર દાસલિક
બનેલો છે.

કોમેડી કંઈ જોઈ કોમિક નથી, કેમ કે એ દંડ
વિષયક છે, ટ્રેજેડીની જેમ દરેક કોમેડીમાં. હોળીના
નાગિયેરની—એક બલિની—આવશ્યકતા રહે છે:
બલિ કે જેને સખ ફરમાવણ, જેને સખાજવ્યવસ્થામાંથી
હકાલી થકાય. અનંતીમાં જે કંઈ બને છે તે દશ્યતા
આવૃદ્ધિ આપેલા આદેશને જ અનુસરે છે—દર-
વિધાન કે જે રંજમંબને. એટલે કે લખનાસનાં
બેનાનાં વચ્ચેના અંતરને દૂર કરે. . . અને જે ‘પ્રેક્ષકને
ખરેખરનો જાવરી દે’. અનંતીમાં આ બલિ પ્રેક્ષકો
છે.

૧૮-૪-૭૧

અનુ. સુમન શાહ

વી કેડી | સ્નેહરશ્મિ

વિનીત થયો

અસહકારની શરૂઆતના એ દિવસો યાદ કરતાં જેમ કોઈ હાથ ગિરિશિખરે પસંધી કે વિમાનમાંથી ધરતીના છુદા છુદા ભૂમિખંડો એકબીજામાં મૂંઝવેઈ જાયેલા દેખાય તેમ વિગંતો જાણે કે પૂર્વાપર સંગ્રહ ઓગાળો નાખી એકબીજામાં ઓતપ્રોત થયેલી મનમાં ઊભરાય છે. અસહકારના પંચવિધ બદ્ધિકારના કાર્ય-ક્રમ પૈકી શાળા મહાશાળાઓના બદ્ધિકારના આદ્ય-યોગે મને અસહકારના રંગથી રંગ્યો. એમાં બાંધીજીનો વ્યક્તિત્વનું આકર્ષણ સૌથી મોટું હતું. પંજી બીજા મેણ અનેક ગુરુવાક્યોથી જાણે કે દેશની કાવા પાલટાઈ રહી હતી, એ આદ્યવાને અનેક વિશ્વતિઓને નેતાત્વનો ભોજ આપી દેશ સમક્ષ ધરી દીધી. કહ્યું હતું જે આપણા ધરઆંગણમાં એતનકુવારો હતા તો ગુલામતાની ધરતીને નંધપદ્ધવિત કરતા અનેક ભવ્ય સોતો દેશના છુદા છુદા ભાગમાંથી આપણે ત્યાં વહેતા થયાં હતા.

અખૂટ એતના ને પ્રેરણાના એવા એક સાવના-સહાર સોત હતા આચાર્ય. ગિદવાણી. મારી આ ઇજનપંચામાં મારા પર એમનું કેવું ભારે નજરું છે તેનો અંદાજ કાઢવાનું મારી શક્તિ બહાર છે. એમને પહેલવહેલા મેં કંઈ સાંભળ્યા—ભણે કે સુરતમાં તે યાદ નથી, એમને એ વખતની જાહેર સભાઓમાં કેટલી વાર સાંભળ્યા તેનો પણ કશો હિસાબ આપી શકાય એમ નથી, પણ આજે જ્યારે એ વખતની સ્મૃતિઓ તાજ યાય છે ત્યારે પ્રાચીન રામની સેનેટનો કોઈ પ્રતિભાવનત સેનેટર આપણે ત્યાં જીતરી આવ્યો

હોય એવી સ્વેત ખાદીના અજબા ઉપર જનોઈએ શાસ્ત્ર-વેદિત એક લગ્ન આકૃતિ અડધી સદીના કાળનો પડકારે હટારી દરિયોચર થાય છે, આપણાણીની આંખી કરાવે એવી ગિરા ફરીથી પ્રાણમાં ગુલુ જાડે છે, ને તે હિ નો દિવસા ગતા? એવા એક પ્રશ્નાત્મક ઉદ્ગાર મનમાંથી નીકળી જાય છે, એમના મુગ્ધ શ્રોતા અમે સૌ કિશોર ને તરુણો એમની વાકજીવા ને લાપા-વેલવના સસિયા હતા. અંગ્રેજોનો આમારે મન ભારે મહિમા હતો. દર આવાગિયે થયે ઈડિયામાં આવતાં બાંધીજીનાં લખાણોનું ગદ્ય, એમની વેધકતા ને લાપા ઉપર એમનું પ્રજ્ઞાત્મક ગમે વધુ ને વધુ મુગ્ધતાથી એમાંનાં વાક્યો ને લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો મોટે ધર્ષ જાય એ રીતે ચર્ચતા. એવી જ શ્રદ્ધા ગિદવાણીજીએ પંજી અમારા પર નાખી.

ગિદવાણીજીની વાણીનું વચીકરણ કેવું ભારે હતું એ શબ્દોથી લાગ્યે જ લખતી શકાયે. સંભવ છે કે એ વખતની એક સભાના નિર્દેશથી એનો "કેઈકે અમારે આપણે"

કોઈ પ્રયત્ન થાય પોતો હોય એવી અસંખ્યિત એમની વાણી સાંભળતા અમે એ સભામાં ભેરા હતા. એમને શબ્દે શબ્દે જાતને શ્રુતી એ જેમ હોરે તેમ જાણે કે અમે-દોરવાયે જતા હતા. એ શબ્દો બધા તો ફર્યાદી યાદ નહોતા હોવા! પણ જે થોડું ધણું યાદ છે તે પૈકી કેટલુંક આ પ્રકારનું હતું: "When Mother India is in bondages will

you cling to these institutions* and hug the chains that bind her? How long will you suffer the humiliation and indignity of having on your person foreign clothes, buttons, pens, watches etc. that are poisoning your mind and soul like venomous reptiles? અર્થાત્ ભારતમાતા પરધીનતાની બેડીમાં છે ત્યારે ક્યાં સુધી એ બેડીએને આલિંગતા તમે આ સંસ્થા-એને વળગી રહેશો? ક્યાં સુધી ઝેરી સર્પોની જેમ તમારા મન અને આત્માને દૂષિત કરતાં વિદેશી વસ્ત્રો, બટન, પેન, કાગ્ગરિયાળ આદિ તમારા અંગ પર રાખવાની છુદ્દતા ને હીણપત તમે વેઠશો? એમનાં આ વાક્યાં પૂરા થાય ન થાય ત્યાં તો મારી પાસે એકેલા છન્દર આટ્સની ખરીદ્યા માટે તૈયારી કરતા મારા એક મિત્રે થોડા જ દિવસ પહેલાં ખરીદેલી દોઢસો રૂપિયાની તે જમાનામાં ખૂબ કીમતી લેખાપ એવી કાગ્ગરિયાળ જમીન પર પગડી ફગાવી દીધી! મળખતું હતું એ વર્ષીકરણ. સુન્દરમને સત્યાગ્રહની ક્ષત વખતે 'સાક્ષ્યતાણુ'માં લાધેલું દર્શન રોજ રોજ નજર આગળ લગવાતું અને જોતા અને જોના વધતા જતા અદ્ભુત નશામાં અને એકબીજા સાથે ત્યાગની હોડમાં ઊતરતા. ગિદ્વાણીજીને સાંભળ્યા પછી એમના સાનિધ્યની ઝંખના પ્રજ્વળપણે મારા મનમાં જગી અને હું એ માટેની તક શોધવા લાગ્યો.

એમનું નામ સૂચવે છે તેમ ગિદ્વાણીજી મળે સિન્ધી. અસહકાર વખતે દિલ્હીની રામજસ હોસેજના આચાર્યપદે એ હતા. શાળા-હોસેજના પ્રદિષ્ટકારની હાકલના જવાબમાં આચાર્યપદનો ત્યાગ કરી પોતાની જાતે તેમણે ગાંધીજીને ચરણે ધરી દીધી હતી ને ગાંધીજીએ તેમને ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયકપદની ને ગૂંજરાત મહાવિદ્યાલયના આચાર્યપદની જવાબદારી સોંપી હતી. એમની આયોજન શક્તિ ને સજ્જક પ્રતિભા કેવી અમોઘ હતી તે એ પ્રચંડ ઝંઝવાતમાં

પણ એની અપૂર્વ શ્રી સાથે દરિગોચર થવા લાગ્યું. ગૂંજરાત મહાવિદ્યાલયનું અધ્યાપ્ય એનું એક ઉત્તમ પ્રતીક જનું.

એ અધ્યાલય ન્યારે જોવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું ત્યારે કોઈ અપૂર્વ-અવેદના મેં અનુભવી. શક દ્રણ આદિ વિદેશીઓનાં આક્રમણને ખાળતા પ્રચંડ ધનુષટંકારથી પોતાની ચોમેરની સીમાઓ ન્યારે ગાજી રહી હતી ત્યારે એ ધનુષ ટંકારથી પોતાના મનની સ્વરચનાને વિચલિત થવા દીધા વિના રશુકુળના દિગ્વિજયને અમર કવિતામાં ઉતારતા કલિદાસની સારસ્વત ચેતના જાણે ત્યાં ચોમેરના સ્વાધીનતા માટેના તુમુલ્હ ઝંઝવાતોમાં નવપ્રસ્થવિત થતી સુખમાલરી વિલસી રહી હતી, ગિદ્વાણીજીના ચાનનું ફલક કેવું વિશાળ હતું એના જોતવિંત જ ખ્યાલ આવે એવા વૈભવવન્તો એ અંબકાર એટલા ટૂંકા સમયમાં એ કેવી રીતે એકઠો કરી શક્યા હશે એ નવાઈ પમાડે એવું હતું. ખુલ્લી જાળવી (open shelf)વાળી એની થોળના મોરે માટે તદ્દન નવી ને જારે કુટુંબપ્રેરક હતી, કોઈની પણ રોકડોલ વિના ગમે તે જાળવી પરથી પુસ્તક ઉપાડી ત્યાં બેસી તમે વાંચી શકો ને જરૂરી નોંધ કરી શકો એ માટેની સગવડો ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં જોવા કરવામાં આવી હતી. ત્યાં અભ્યાસમાં નિમગ્ન વિદ્યાર્થીઓ ને પરિતોને જોવા એ કોઈ તીર્થપૂર્મિમાં આવેલા મંદિરની શાન્તિ ને શુચિતામાં પ્રવેશના જેવી અનુભૂતિ હતી.

અને જો વિદ્યાર્થીઓના મંથાલમમાં આપણને યાત્રોપાસના માટેના ગિદ્વાણીજીના થોળનું આ દર્શન લાધતું હતું. તો વિદ્યાર્થીઓના મકાનથી થોડે દૂર હોયરજ આશ્રમ પાસે ગિદ્વાણીજીએ રથાપેલા સ્વરાજ આશ્રમમાં એમના થોળનું ખીણું એવું પ્રાણુવાન પાસું જોવા મળતું હતું. સ્વરાજ માટે ગાંધીજીની અધીરાર્થ ને સીમા ન હતી. એક વર્ષમાં દેશને સ્વરાજ મેળવી આપવાનો એમણે હેતુ આપ્યો હતો. "એક વર્ષમાં સ્વરાજ" શબ્દપ્રયોગે જાણે કે એક-અકારની અનુચિત મેળવી લીધી હતી. આ

ભાષ્ય રાષ્ટ્રમંત્રી આપણે રજા રહી જઈએ એ
 અપના આજ્ઞાસરૂઢ લાખો ને કરોડો લોકોના
 હૈયામાં થતગતી જોડી હતી એક કરોડનો દિગ્ગ
 કાળો, કોંગ્રેસના કરોડ સભ્યો ને વીસ લાખ
 રેડિયોના ગુંજતવરથી દેશને ભરી દેવાના કાર્યક્રમને
 પાર પાડવા અસંખ્ય જાણે પોતપોતાની શક્તિ ને
 રુચિ અનુસાર, અપેક્ષાઓ હતી. શાળા પાઠશાળા
 છોડી આવેલા વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો અભ્યાસ
 આજી રાખવાની સગવડ વિદ્યાર્થીકેની સ્થાપના કરી
 ગાંધીજીએ જોખી કરી આપી. પણ તેમના લોકોને
 થોભ ન હતો. સ્વરાજ તેમને સતરના તાંતણામાં
 દેખાતું થયું હતું. એમના અહિસક યુદ્ધમાં તોપ,
 બંદૂક, ટેંક, બોમ્બ, સજામરીના આદિ જે કંઈ તે
 વખતનાં પ્રચલિત યુદ્ધસજ્જો હતાં તે બધાં તેમને
 મન રેડિયોમાં, સમાર્ષ, ગયાં હતાં. દેશ રેડિયોને
 અપનાવી લે ને ધેરધેર રેડિયો ગુંજતા ચર્ચ જમ તો
 ભેતભેતતામાં અંગ્રેજોને અદાથી કિચાળા ભરી
 વિશ્વાસ ન જતા રહેવું પડે એવું અત્યંત ટેરક ચિત્ર
 તેમનાં આખ્યાનોમાં તે દોરતા. આના જવાબમાં
 વિદ્યાર્થીના આખ્યાસક્રમમાં કાંતણુને સ્થાન મળ્યું.
 પહેલાં તો લગભગ ચાર ઠવાક જેટલો સમય એમાં
 આપવાનું નહીં થયું, પણ વ્યવહારમાં ક્લાસિક
 જેટલું જ અમકમાં મુકાવા માંડ્યું. એટલે ગાંધીજીએ
 યુદ્ધસમના વિદ્યાર્થીધર્મની વાત શરૂ કરી. યુદ્ધમાં
 ધર્મિયોઈટીના વિદ્યાર્થીઓ પુરતકોને અભાર્ષકો
 અભારી શરૂ સજી રજુખૂમિ પર ધરી જતા હોય
 છે. વિગાથ સાથે એમને આ અરસામાં જે
 સંવાદ થયો તેમાં પણ આ જ વાત ભારપૂર્વક
 કરતાં એમણે કહ્યું કે, 'when the house is
 on fire the poet lays aside his lyre.'
 પર ન્યારે ભડકે જાણતું હોય ત્યારે વીણુને બાજુએ
 મૂકી ઈ પાણીની ડોલ ભરી આગ દારવા દોડી
 જવાના કવિધર્મની વાત તેમણે કહી. ગિદવાણીજીએ
 ગાંધીજીની વાતનો આ તંતુ પકડી લઈ શાળા
 પાઠશાળા છોડી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ પેટી જોઓ
 આખો વખતના સ્વનાત્મક કાર્યક્રમમાં જોડાઈ જઈ

સ્વાધીનતાના સૈનિક, થવા આગતા હોય તેમને માટે
 અલગ સંસ્થાની સ્થાપનાનો વિચાર કર્યો ને એ માટે
 ગાંધીજીની અનુમતિ મેળવી. એ રીતે કોચરખ
 આશ્રમ નજીક આવેલા ડાહ્યાભાઈ ઈન્દરામના
 જંગલમાં તેમણે સ્વરાજ આશ્રમની સ્થાપના કરી
 ને ત્યાં પોતાનું નિવાસસ્થાન પણ બનાવ્યું. સ્વરાજ
 આશ્રમમાં એક જ કાર્યક્રમ હતો — કાંતવાનો ને
 કાંતણુ શીખવવાનો ને એ રીતે તૈયાર થયેલા
 વિદ્યાર્થીઓને મામડાંઓમાં પ્રચાર અર્થે મોકલવાનો.
 એ વખતે કાંતવાની પ્રવૃત્તિએ આશ્રમજનક આકર્ષણ
 જમાવ્યું હતું. એમાં જ જાણે મુક્તિની અમોઘ
 શક્તિ હોય એવી પ્રાણવાન હવા એણે જોખી કરી
 હતી, એટલે એ પ્રવૃત્તિના પોતાના આગવા આકર્ષણ
 ઉપરાંત ગિદવાણીજીના વ્યક્તિત્વનું પણ ભારે મોડું
 વસીકરણ હતું. સ્વરાજ આશ્રમમાં રહેનારા એમના
 સાચા અન્તેવાસી જન્મા ગ્રંથના શબ્દોને સ્થાને
 કાર્યમાંથી અનુભવાતાં મૂલ્યો ને સત્યોથી આપતાં
 પામતી તેમની વાણીની એ આશ્રમના અન્તેવાસીઓ
 માટે ડગલે ને પગલે લદાણુ યવામીડી ને "આશ્રમ"
 શબ્દની સાચીતા ત્યાં સિદ્ધ થતી હોવાનું અનુભવાતું
 થયું.

આ ગંધી વાતો અમારા મુઠ્ઠી પહોંચતાં ભટ્ટાચાર્ય
 મને સ્વરાજ આશ્રમમાં જઈ કાંતણુ શીખી આવવાનું
 સૂચન કર્યું. મારે માટે એ સરલ ન હતું. અમદાવાદ
 જવા માટેનું ગાડીભાડું, ત્યાં જતવિંત ઊતરવાનું
 સ્થાન એ બધા મૂંઝવે એવા મહાપ્રશ્નો હતા, પણ
 ભટ્ટાચાર્ય વાતવાતમાં એનો તોડ કાઢ્યો. એમણે
 પોતે પણ આ બધું નજરોતનજર જોવાનું વિચાર્યું.
 સતોરાત ખાદોનો લાંબો કબ્જો તેમણે સિવગાંધી
 લીધો ને અમે જને અમદાવાદ પહોંચ્યા.
 અમદાવાદ એમના ઠોક સંગઘીને ત્યાં અમે
 ઊતર્યા. એ કંઈ જગ્યા હતી યાદ નથી, પણ અમદા-
 વાદની પહેલી છાપ મારા મન પર સારી પડી નહિ.
 એના કરતાં તો ભરૂચ મને અનેક દરજ્જે સારું લાગ્યું.
 ધર આંમણે જ વહેતી ખુલ્લી ગટરો, તેમના અંદા
 પાણી પુરના મજબૂરો, ધરમાં પ્રવેશતાં એટલા પરનું

નજર—એ બધું ભારે અલગનો ઉત્પન્ન કરે એવું હતું. એ વખતના સુરતમાં રહેનાર માટે આ નવું ન હતું. પણ સુરતમાં જ્યારે જ્યારે મારે જવાનું થતું ત્યારે અનાવિલ આશ્રમમાં જ ઉતારો થતો હોવાથી શહેરની ગટરોનો લાલ અને મળ્યો ન હતો. કિશોરાવસ્થામાં મામા સાથે થોડા દિવસ પારેખ ટેકનિકલ સ્કૂલના છાત્રાલયમાં રહેલો ત્યારે પણ નજર સંસ્કૃતિમાં આ બધાં દ્રવ્યો મારી નજરે ચડ્યાં ને હતાં. એટલે અમદાવાદે અને જાણે કે એક મોટા આશ્રમે આપ્યો.

અમે 'ફેટલા દિવસ અમદાવાદ રહ્યા તે યાદ નથી,' તે એ વખતે જે કંઈ અનુભવ્યું તેમાં બહુ જ ઓછું સ્મરે છે; પરંતુ એક ઘટના મારા મનમાં કાયમને માટે અંકિત થઈ ગઈ અને આ લખું છું ત્યારે તે દુષ્કર્મ સ્મૃતિમાં ઊપસી આવે છે.

એ ઘટના આ પ્રમાણે બની: અમદાવાદમાં એ વખતે લક્ષ્મીવિલાસ હોટલની બોલબોલા હતી. મને અખર નથી રાધી, પણ છેક ખાત્મકાળથી મને હોટલનું ભારે આકર્ષણ રહેતું આવ્યું હતું. બનવાબોલ છે કે 'પહેલવહેલું આશ્રમ' મેં સુરતની એક હોટલમાં આધેડું ને ત્યારે મને તેમાં દેવોના અમૃતનો સ્વાદ જણાયેલો. એથી હોટલ માટે મારા મનમાં અહોભાવ બંધાયો હોય. એટલે તો મામા સાથે 'પહેલવહેલો' હું મુંબઈ ગયો ત્યારે ત્યાં કઈ હોટલ ધણી જાણીતી છે એની પૂછપરછ કરી તે બતાવવા તેમને મેં વીનવેલા. તેમણે ત્યારે ગોખડે હોટલનું નામ આપેલું ને એમાં રોજનો હજારોનો વકરો ઘંતો હોવાની વાત કરેલી, એટલે સ્વરાજ આશ્રમના અતેવાસી થવા આવેલા અને અમદાવાદમાં લક્ષ્મીવિલાસ હોટલ જેવાનું કુતૂલ સ્વરાજ આશ્રમના દર્શન કરવા કરતાં ઓછું ન હતું. એથી પહેલી તકે 'લદાચાપ' સાથે હું લક્ષ્મીવિલાસમાં ગયો.

એ કોઈ નવી જ દુનિયા હતી. "પાસેર" આવે, "ગુલાબી" આવે એવા રાગો તાણી થતા "ઓડરો"થી આખી હોટલ ગાજતી હતી. આજે પાસેર કે ગુલાબી જણાવે, વપરાય છે કે કેમ તેની ખબર નથી, પણ એ

બધા ચાના માપ ને ગુણવંતાના સચક હતા. અમે ચા મંગાવી. ચાના કપ અમારી સામે મુક્યા ન મુક્યા ત્યાં અમારી આસપાસનાં ટેબલો પર રમૂજ ને છાવિનોદ શરૂ થઈ ગયો. 'મહાત્મા ચાના રસિયા છે,' એવાં ઉદાહરણો અમારે કાને પડ્યાં. લદાચાપના મુખ પર ચીતરાતી લગ્ન મેં જોઈ. ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જવા જેવી મારા મનની સ્થિતિ એ શબ્દો કાને પડતાં જ થવા માંડી હતી, એટલે રૂબીમાં ચા રેડી એનો ધૂંટ લીધા વિના હું જીભો ચર્ચિયો. લદાચાપ મારી ગ્લાનિ સમજી ગયા. તે પણ કોલા થયા, ને આ પીધા વિના ચાના પૈસા આપી અમે હોટલમાંથી નીકળી નાહ્યા.

આ ઘટના પાછળ તે વખતની નૈતિક હવા હતી. ગંધીજીએ અસહકારની લડતને ધાર્મિક લેખી શક્ય એવી શ્રમિકા મૂકી હતી. એ માટેની એમની પ્રયોગશાળા સત્યાગ્રહ આશ્રમ. ત્યાં એ જાતે પોતાના પર અર્થમ્મ બંધતો લાદતા ને શાથીએને પણ પોતાના સહલાભી બનાવતા. જેમ આપણે ત્યાં ભરમાં વજ સાથે અમુક આચારવિચારની અપેક્ષા રહે છે તેમ તાજેતરમાં જ વપરાશમાં આવવા માંડેલી દોડી અથવા ખાદીના પાદરીઓના ઝગઝગ જેવા દગડાં વિનંતો લાંલા ઝબ્બા રમૂજભડું કુતૂલ પ્રેરવા ઉપરાંત ઘણાં નૈતિક મૂલ્યોના પણ પ્રતીક બનવા માંડ્યા હતા. વિદેશી કાપડના બહિષ્કારની જેમ ચાના બહિષ્કારની પણ સ્વરાજની લડતના એક અંગ તરીકે હાલ કરવામાં આવી હતી. ચાના બગીચાઓમાં ગોરાંઓ તરફથી થતા અગાધી અત્યાચારોની આધાતબંધ વિગતો આપી "ચા પીવી એ મજૂરોનું લોહી પીવા બરાબર છે" એવાં આકર્ષ વિધાનો નાનીમોટી બધી પ્રચાર સલાઓમાં થતાં. આ સંજોગમાં "અમે ભડે ચા પીએ, પણ ખાદીધારી થઈ ને તમે" એવાં લાવ કોઈ ખાદીધારીને ચા પીતો જોતાં લોકોના મોં પર તરી આવતો. ગિદલાણીજીએ પણ ચા સાગેની જેલદ આદરી હતી. એટલે લક્ષ્મીવિલાસમાં જઈ અમે જાણે ક્યાંક ભેરવાઈ પણ હોઈએ—ફાઈ ગયા હોઈએ એવી નામોસી અનુભવી.

વ્યવસ્થાપિત કુળજીવન, આરક્ષણવાદ, આદરણીય
ને આચાર્યનું જરૂરી અંગ હોવાં સાથે એ માટેનો
આમદ જે પ્રવૃત્તિ ને અસહિષ્ણુતાને પ્રેરે છે તે અંગે
આગળ કિપર મારા મનમાં જે વિચારો યોજાતા થયા
તેનું લક્ષ્યવિલાસમાં જનની આ ઘટના વખતે મને
લાગ્યું ન હતું. ત્યારે તે સ્વાધીનતાની જે તત્ત્વાવિષ્ણનો
કળને કરી બેઠી હતી તેણે મને આત્મનિરીક્ષણ કરવા
પ્રેર્યો ને એ મનોમન સ્વીકાયું કે ગાંધીજીને મળે
જનું હોય તો વિચાર, આચાર ને સાધન એ બધાં
શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. એ દિવસે મને લાગ્યું કે મેં
કામમ માટે યા છોડી છે.

સ્વરાજ આશ્રમનું વાતાવરણ હોઈ અલગ રંગે
રંગાયું હતું. ત્યાંના રેડિયાના યુનિવર્સમાં એક
અપૂર્વ સ્વરસંધિ સર્જાતી હોય એવી મુશ્વતા ત્યાંના
વાતાવરણમાં યોત્તપ્રોત થયેલી મેં અનુભવી. હું
પણ રેડિયા આલવાથી થતા અવાજોમાં, સંગીતનું
મને સાંભળવા હોવા છતાં, હોઈ અધુર સંવાદની સંધિનું
સંજન કરતા સંગીતના મુદ્દા જોવા મળે. મારી આ
માત્રા કંતતા શીખવા માટેની હોઈ તરત હું કામ
પર ચડી ગયો. હાથનો ઉપયોગ કરવા ટેવાયેલો નહિ
હોઈ ને નાનપણથી જ બેઠેલું જીવનની ટેવા સાથે
પોતે કામ કર્યા વિના બીજા પાસે કામ લેવામાં
મોટાઈ લેખવા ટેવાયેલો હોવાથી કંતજીવી પ્રવૃત્તિમાં
મારી અલ્પજ્ઞતા તરત જ છતી થવા માંડી ને ગાંધી-
જીએ કંતજીને ધણું અદિમાવેન્ત બંનેની મુઠેલું હોવા
છતાં, ને એમનાં એ વિધાનોમાં મને અપૂર શ્રદ્ધા
હોવા છતાં કંતવાની ક્રિયા માટે જીમકો કેળવવાનું
મને મુશ્કેલ લાગેલા માંડું. કંતતાં તરે, સતર બંદુ-
પાતળુ, નીકળે ને સંપાદાનેર કોંકુ બરી હેતા બીજા
રેડિયામાંથી નીકળતા એકધારા મુરખ તાર પર
તંજર પડતાં જે લઘુતામયિ હું અનુભવું તેણે મને
મારી પરી નિશ્ચ છતાં સાચા અર્થમાં કંડી કંતજી
અભિમુખ થયો નહિ ને જીનિવાદી શિલ્પજીના એક
આજીવન પુરસ્કર્તા તરીકે એ કારણે મારામાં ધણી
મોટી જીલ્પ રહેવા પામી. એથી વિદ્યાર્થી હોતોજોને
રાજતા અભ્યાસક્રમમાં જે ગૌરવભણું સ્થાન આપ્યું

છે તેના સંચાલન માટેની મારી પાતતા લેખવામાં
હું ભારે યંત્રણ અનુભવતો રહ્યો છું. આ મર્યાદા
ને મારામાં ન હોત તો મને પૂરા વિચાર છે
કે વિદ્યાર્થીઓને એ અખતરાનાં જે નોંધપાત્ર પરિ-
ણામે તબક્કાનું ધ્યાન ખેંચતા આવ્યાં છે તે એના
કરતાં પણ અનેકજાનાં વિશેષતાવાળાં બની શક્યાં
હોતા.

સ્વરાજ આશ્રમમાં મોટે ભાગે તો કોલેજ કક્ષાના
વિદ્યાર્થીઓ હોઈ હું એ સૌની સરખામણીમાં કોકરડા
જેવો હતો, ને જે અદ્ય સમય માટે ત્યાં રહેવાનું
થયું તેમાં હોઈ કાયમી સંબંધ બંધાવા પામ્યો નહિ.
પરંતુ ત્યાંના વિચાર, વર્તન ને વાસ્તીમાં જે અદ્ય
ઉત્સાહ, જીવનશીલતા ને ત્યાંની ભાવના હતી તેમાં
જાહે ને પગથે સર્વાંગ તરબોળ થવા જેની અનુભૂતિ
આહ્વાદક રીતે આપણા ચિત્તને કળને કરી લાઈ
વિકસતી રહેતી. રાત્રે મીતો, લોકગત્યો, જુદા જુદા
દેશની સ્વાધીનતાની લડતની વાતો, આપણે ત્યાંના
ક્રાંતિકારીઓના જીવનની રોમાંચક કહાણીઓ વગેરેથી
મન ભણું ભણું બની જતું. એ વખતના ગિદ્યાણીજીના
સૌથી પ્રીતિપાત્ર અન્તેવાસી તરીકે બાઈ પરીક્ષિત-
લાલ મન્યુદાસ હોવાની મારા મન પર છાપ રહી
છે. અહિંસક સુદના સેનિકા માટેની એ એક પ્રકારનો
તાલીમશિબિર હતો ને ત્યાંથી તૈયાર થઈ વિદ્યાર્થીઓ
માટે પ્રચાર ગયો જતા અથવા નવી સ્થપાતી
રાષ્ટ્રીય શળાઓમાં અધ્યાપન માટે જતા.

સ્વરાજ આશ્રમમાં જઈ આવ્યા પછી વારંવાર
વિદ્યાર્થી નેતા તરીકેનો મારો દરજ્જો વધ્યો. સ્વરાજનો
મંદિરો ઘેર ઘેર પહેલાયવાની હીમતી કેમગીરી મને
સોંપાઈ. ખભે બગડેલો નાખી મને સોંપવામાં
આવેલાં ગામોની યાદી મળવામાં રાખી પગપાળો
હું નીકળી પડ્યો. ક્યાંય પરાપાપણની લાગણી
અનુભવી પડી નહિ. જ્યાં જ્યાં જવાનું થયું ત્યાં
બધે ભાવભર્યો આવકાર હતો. કોને ત્યાં બિતરું,
શું ખાતું વગેરે કશી જ ચિંતા કરવાપણું ન હતું.
એમાં સહજાએ મને એક સંખ નુરખીતો એક જે
મામ પૂરતો સાચા મળી ગયો. એ હતો મનુદાસ

માનિક—ઇન્દુવાયા. ગિદ્વાણીની પ્રતિભાથી જેમ
હું અન્યથા હતો તેમ જ એમના વ્યક્તિત્વથી પણ
પ્રભાવિત થયો. હાથી તેજસ્વી કાષા, મેધાની
ચમકાવાળી ને રનેદનીતરતી લાવનારાળી, આંખો,
સાંજળતાં કદી ધરાઈએ નહિ એવી અમૃત જેવી
મીઠી ને પીળળી જેવી ધારદાર ઉદ્બોધક વાણી અને
એમાં રહેલી હૃદયગમ નાજરિકતા એ બધાની મારા
મન પર બહુ ઊંડી છાપ રહી છે. અને જ્યારે
ટિંગક સ્વરાજ કાળાની ટિકિટો પર એમની સહી
મેં જોઈ ત્યારે એમની સાથે જે એક બે દિવસ
ગાળવાની તક મળી હતી તેનો મારે મન ધણું
મોટો મહિમા રહ્યો. અમે ક્યા ગામે ભેંજા યઈ
ગયાં હતા ને ક્યાં ક્યાં સાથે ક્યાં તે પૈકી માત્ર
એક જ વાત માદ રહી છે. અને તે 'વિદ્યામત'
નામના ભણતના એક ગામે અમે સાથે રાત ગાળેલી
તે. એ નામ કેવી રીતે પશુ હશે તેની ખબર નથી,
પણ એ સાંજળતાં મનમાં જે રમૂજની લાજણી યઈ
હતી તે ભુલાઈ નથી.

ગામડાઓમાં ફરવાનું મળ્યું તે એક પ્રકારની
ધનિક તાલીમ જેવું હતું. એમાં સાચું દેશદરશન
હતું. આપણા લોકોનાં સુખદુઃખ સાથે તોદાત્મ્ય
સાધવાની ને તેમને ઝાળખાવાની એમાં વિપુલ તક
હતી. ભંચ ઉપરાંત સુરત જિલ્લાનાં ગામોમાં પણ
ફરવાની મને તક મળી. લગભગ બધે જ ગામે
પ્રમુખાળા જવાનું થતું. લોકો સવારી ગાડી, ગાડું,
ઝમણિયું વગેરે આમંદ કરીને આપતાં, પણ કોઈ ને
મોનને રૂપ ન થવાની સ્વપ્રસંગિકામાં સાંવત્રિક બનેલી
લાગણી હંમેશા એ આમંદ સામે નિર્ભયી બનતી
અને દેશદરશન કરતાં, એની વૈવિધ્યસભર ભરેલતા
જોતા, લોકોનાં મનનાં વિવિધ રતરોમાં દષ્ટિ કરતાં
અમે એક ગામથી બીજા જતા ને બીજા જઈએ ત્યાં
કોઈ પરમ આત્મીય હોઈએ એવો લાવેલો સંકાર
પોમંતો.

એ વખતનો એક અનુભવ નોંધવા જેવો છે. અમે
એક નાનકડાં ગામે ગયા. લોકો કહેતાં હતાં કે આગળનાં
એ જ ઘર હતો. આગળનાં ઘરે વસવાણો વગેરેનો હતો.

એ બે ઘરો પૈકી અમે એક ઘરે ગયા. ત્યાં અમારો
બહુ ઉમળકાભર્યો સંસ્કાર થયો, ને અમારું આખું
ગામ તમારી સાથે છે એવું વચન અમને મળ્યું.
ત્યાંથી ઊડી અમે પેલા બીજા ઘરે ગયાં. ત્યાં ઉમરમાં
પર મુકતાં જ અમને નંકારો મળ્યો, “તમે પેલા
ઘરે ગયા હતા ને? જાઓ, તે તમને મદદ કરશે.
જેઈ છું અહીંથી એના સિવાય તમારી પડખે કોણું
જેણું રહે છે તે.” અમે તો ડોકાઈ ગયા. એ વખતે
આપણા દેશની જે પાયાની નમજાઈનું મને હૃદય
થયું તે ગાંધીજી ખાસી અંધી સદી આપણા લોકોને
એકધારી દોરવણી આપીને મર્ધા છતાં તેવી ને તેવી
જ રહી છે. જલકે સ્વરાજ આપ્યા પછી તો વધી
છે. આપણું લાગ્યે જ એવું એકાંક ગામ પશુ હશે
જ્યાં લોકોમાં તક ન હોય, આ તે કેવી મોટી
નમજાઈ!

અસહકારમાં જોડાયા પછી એક વાર ભણવાનું
મુલતવી રાખવાની યોજના અનુસાર આ રીતે કામ
કરતાં અને ધણું તરું જાણવાનું ને જોવાનું મળ્યું.
અનેક પીટ કાર્યકર્તાઓનો પરિચય થયો, તેજસ્વી
પુવાનોનો સાથ સંપર્કો ને બહુજનસમાજની વધુ
નિકટ આવવાનું મળ્યું.

એમ કરતાં વિનીતની પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર
થવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. હું એ વખતે ભણતના
કોઈ ગામડામાં હતો. ત્યાંથી બપોરે ચારકે વાગ્યે
ભણ આપ્યો ને જાપામાંથી પરિણામ મેળવવા
દાદાસાઈ નવરોહ લાઇબ્રેરીમાં ગયો. પરિણામ પર
મેં નજર કરી, નામ સાધ્યું, તે મળ્યું નહિ. એ પછી
મળ્યું ને સ્વસ્થતા મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યાં
એક લાઈએ મને પૂછ્યું, “તમે જ ઝીણાલાઈ ને?”
મેં કહ્યું, “હા.”

“ખૂબ ખૂબ અભિનંદન!”

“સાથી?”

“બીજાં નંબરે પોસ થયા છે તે માટે.”

મેં કહ્યું, “ના, હું નાંપાસ થયો છું. માત્ર નામ
આં પાડીયાં નથી.”

... એ ભાઈએ મારા હાથમાંથી જ્યુ' લઈ લીધું ને મારું સાથે અપાયેલી એ માટીમાંથી ને પહેલાં દસ નામનાં તારણમાંથી મારું નામે તેમણે મને બતાવ્યું, પહેલે નંબરે થોરિયા હતા (એ પાછળથી જન્મની જઈ પાંચેય, ડી, ચર્ચ આવા હતા.) ને બીજા નંબરે મારો હતો. મને અપાર આનંદ થયો ને એ ભાઈનો મેં આભાર માન્યો. હવે હું વિનીત બન્યો, કેટલી બધી સૂચક છે આ સંજ્ઞા!

... લાઇબ્રેરીમાંથી હું સીધો હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીનને ઘેર ગયો. અમારો જેવા કાર્યકર્તાઓ માટે એ ઉખાલો - 'ધર હતું' ત્યાં ઉંચરામાં પંચ મૂકતાં જ મારા પર ઉમંગકારણો અભિનન્દનની ઝડી વરસી. સંમે દોડી આવી 'મુ. હરિભાઈએ મને બાથમાં લઈ લીધો, તેમની ને મુ. કાશીભાઈની ચરણજ મેં લીધી.

... એ પછી તરત જ હું દોડ્યો મુ. ભટ્ટાચાર્ય ને મુ. છોટુભાઈ પાસે. સંદેશાએ એ બંને એ

દિવસે ભરતમાં જ હતા. બેઉ ખૂબ રાહ થયા. છોટુભાઈની આંખમાં તો ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એ વખતે મારી શાળા પૂરપૂરી રાષ્ટ્રીય ચર્ચ સ્વાધીનતાની લક્ષતના કેન્દ્ર જેવી બની ગઈ હતી એટલે મારી સિદ્ધિ સંસ્થાની સિદ્ધિ પણ બની.

જેમની પ્રેરણાથી હું આ મેળવી થકયો તે મુ. દયાળજીભાઈ અને પુ. બાના આશીર્વાદ મેળવવા બીજા જ દિવસે સવારે હું સુરત પહોંચ્યો. પુ. કાશીજીને ત્રારથી ખબર આપી, ને વહેલામાં વહેલી તકે આપવી પહોંચું છું એમ જણાવ્યું. આ આટલી વિગતે એથી લખવાનું મન થાય છે કે આપણે જગતમાં હવે એકલા આવતા હોઈએ ને એકલા જતા હોઈએ — પણ એ આગમન ને વિદાય વચ્ચેના ગાળામાં કેટલો બધો સહભાવ, કેટલો બધો નિસ્વાર્થ પ્રેમ ને કેટલી બધી ઉખા આપણને સાંપડે છે! પરિચિત-અપરિચિત, અવજન-પરજન એવા કેટલા બધા લોકોને આપણા સહભાગમાં સમવાવું ગમે છે!

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળો

- * ભાઈદાસભાઈ પરીખ, બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧
- * મનહર ભાંગરી, સેતુ પ્રકાશન-૧૪, આદર્શ સોસાયટી, અમદાવાદ-૬
- * ભદ્ર છુટાલા, છુટાલા એન્ડ કં. વડોદરા.
- * આર. આર. શેઠની કં. કુવારા, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
- * વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨, કલ્યાણ જીવન, બીજા માળે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧
- * મૂળ-૨ અંચરલ કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
- * પોકેટ બુક સેન્ટર (શ્રેષ્ઠ નકલો માટે) રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧
- * રતીન્દ્ર જુક હાઉસ, બાગવાડ, ભાટિયા ચૌરી વડોદરા
- * વિજય સ્ટોર્સ, ગોપાલ દેશીજી પાસે, સ્ટેશન રોડ, આણંદ
- * આર. આર. શેઠની કં. પ્રન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨
- * વિજય સ્ટોર્સ ૨૩૧, ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી રોડ, કોમિસારિયેટ બિલ્ડિંગ, પહેલે માળે, ઇસ્ટર્ન વોય કે.ની મેડા ઉપર ફાટ, મુંબઈ-૧ (બી. આર.) ફોન : ૨૬૨૭૦૮
- * એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

સ્વરાજ્ય દર્શન | મીનશંકર ત્રિવેદી

માનવજોતી અંચેશ્વરીના આ પાંચમા અંચના પ્રથમ વાચને શ્રી ઉ. ન. રેખરે આમુખમાં કરેલું નિરીક્ષણ સાચું જણાય છે : “સત્તા-પરિવર્તનના સાક્ષી તરીકે કદું છું કે ભાષ્યે જ કોઈ ઉપયોગી વિગત છોડી દેવામાં આવી છે.” અંચના મુખ્ય ભાગમાં ભારતીય રાજકારણની પ્રથા ને પ્રક્રિયાથી માંડીને સમવાયતંત્રની રચના ને સ્વરૂપ, સંસદ, ચૂંટણી ને રાજકીય પક્ષો વગેરે સમાવી લેવામાં છે. તે સાથે વિશેષ, ખ્યાન, જોડી દષ્ટિ અને ધણી મહેનત પછી તૈયાર થયેલી ૮૦ પાનાંની પુસ્તકી પણ જોડી છે. પુસ્તકી પાછળનો આ શ્રમ વાચકના પરિતોષમાં જરૂર પરિણમે છે.

‘સ્વરાજ્ય દર્શન’ના વાચન દરમિયાન સતત એવી ઓપ ઉપસ્થા કરે છે કે સંપાદક લોકશાહી રાજ્યપ્રથામાં જોડી થકા ધરાવે છે અને તેમની શ્રદ્ધાને આશાવાદના ઊંડા સ્રોતમાંથી સિંચન પણ મળ્યા કરે છે. પરિણામે એક સારી વસ્તુ એ થઈ છે કે વિવિધ વિષય, વ્યક્તિ અને પ્રમંડો વિષે જ્યારે પણ અભિપ્રાય, ઉચ્ચારવામાં આવે છે ત્યારે તે સામાન્ય રીતે ઉદાર, સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને સામાને નવેસરથી સમજવાની તૈયારીવાળા—open હોય છે. અને આથી, લોકશાહીની—અને લોકશાહીની જ—વિચાર-સરણીમાં થકા છતાં આખોયે અંચ મહદંશે પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત રહી શક્યો છે. આ નીપજ, ભારતની લોકશાહીની

છે કે લેખકોના વ્યક્તિત્વની એ કહી શકાતું નથી. પણ એક વાત ચોક્કસ કે વૈચારિક ઉદાપોહ, જન-વચાની જે અપેક્ષા સંપાદકીયમાં એવાઈ છે તેને માટે ભાગતાં કરણો ન મળી રહે એની લેખકોએ આશંકાથી જ કાળજી લીધી છે. લેખકોની વૈચારિક પ્રૌઢિ માટે આ માન ઉપજવનારી બાબત ગણાય.

અંચનું પ્રથમ પ્રકરણ રાજ્યશાસ્ત્રીય અભ્યાસની નવી પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરે છે. આપણી જાણમાં પ્રથમ જ વાર થતી હોઈ આ ચર્ચા સરિશેષ આવકાર્ણ છે. આધુનિક રાજ્યની સાર્વત્રિકતા અને સત્તાઆપની વાત કરીને લેખકે, રાજ્યબંધકારની વ્યક્તિ પોતાના મૂલ્યો કે હિતોની તરફદારી કરતી અસર કેવી રીતે જણી કરી શકે તેની ઓચાવટ કરી છે.

તે પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે, લેખકે તુલનાત્મક રાજકારણના ઉપશાસ્ત્રની ચર્ચા છેડીને દૃઢ વિવાદપ્રસ્ત એવી ઉદ્દ્યોત અને ઉદ્દભવંત નવી પ્રકારઅવસ્થાઓ ને એશિયા-આફ્રિકાનાં નવોદિત રાષ્ટ્રોની એકસમાન લક્ષણિકતાઓ તપાસી છે. આ નવોદિત રાષ્ટ્રચક્ષિના એક થકક લેખે ભારતીય રાજકારણની લક્ષણિકતાઓ જણવાસમજવામાં આપણને વિશેષ રસ. પડે એ સ્વાભાવિક છે. ભારતીય જીવનમાં સમાજજીવન અને રાજકારણ વચ્ચે પ્રજ્ઞાલીનગત રીતે મોઢું અંતર રહ્યું છે. તેથી લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો “યુગોથી સ્થગિત રહેલી રાજકારણની પ્રજ્ઞાલીનગત વ્યવસ્થાનાં બધિયાર પાણી અશ્વત્થપૂર્વ વેગથી આદિગિત થયાં છે. આ રીતે જોતાં વર્તમાન સમય ભારતીય રાજકારણનો સંક્રાન્તિકાળ છે. પરિવર્તનના વ્યાપ અને વેગની દૃષ્ટિએ આ સંક્રાન્તિકાળ ભારતનો રાષ્ટ્રજીવનમાં

સ્વરાજ્ય દર્શન (રાજકારણ) : યે. નગીનદાસ સંઘવી, પ્રોતિદેવ દર્શાઈ, ભોગોડાલ મોધી : જ્ઞાનગજોતી અંચેશ્વરી, સંસ્કાર પટેલ યુનિવર્સિટી, મું. રૂ. ૨૦, પૃ. ૨૧૦ + ૮૦, ૧૯૬૬.

અપૂર્વ પ્રવાહિતા અને નાટ્યભક્તિ સહ રહી છે.”
(૫. ૧૭) ભારતીય રાજકારણનાં માળખાં અને શૈલી
વચ્ચે સંબંધ ચર્ચા રહ્યો છે. રાજકારણનું માળખું
આધુનિક (એટલે કે પશ્ચિમી) સ્પર્ધાત્મક અને સંસ્કૃતિ
છે. જ્યારે તેની શૈલી પ્રણાલીગત, સર્વસંમતિ તરફ
જાતી અને વ્યક્તિકેન્દ્રી છે.

લેખક કહે છે કે આ વિરોધાભાસથી રાજકીય
વિકાસનો પ્રસ જાગે શકે છે. અહીં તેઓ દ્યુસિપન
પાઈને સહારે આગળ આવે છે. કોઈ પણ રાજકીય
પ્રશ્નને દ્યુસિપને જ કટોકટીમાં દબ કરવી પડે છે :

(૧) આત્મ-ઝોળખતી, (૨) લોકસ્વીકૃતિની, (૩)
પ્રશ્નરચના, (૪) કાગીદારીની, (૫) એકાંકરણની, (૬)
વહેંચણીની. આમાંથી ભારતે હવે માત્ર બે જ કટોકટી
— એકાંકરણ ને વહેંચણીની — દબ કરવાની રહે છે.

‘ભારતીય રાજકારણ : પ્રશ્ન અને પ્રક્રિયા’થી આ
ચર્ચા શરૂ થઈ વધુ પડતી પારિભાષિક યર્ષ ગઈ છે અને
થોડાં થોડાં વાક્યોએ ત્રિરામચક્રોની માફક વિદેશી
લેખકોનાં નામો નજરે પડે છે. એમાં કંઈ આપણને
આંતર નાખવાનો પ્રમાણ નથી; પણ નવા વિચારોને
અભ્યાસ-મુખી સંપ્રદાઈત કરવાની લેખકની મથામણ છે.

પાઈની જ કટોકટીઓની વાત કરતી વખતે લેખક એમાં
પાર પણ જોતરે છે અને તે ખેંચીને લખાણ સુનિર્વાહ
બન્યું છે. પણ શરૂઆતનું આખું લખાણ, લખાણ
કરતાં વધુ તો લખાણો જેનું — વાક્યો ને વિચારના
દ્વિપો જેનું બની ગયું છે. બીજા પ્રકરણમાં ભારતીય
રાજકારણના પાયાઓની ચર્ચા પણ, શરૂ શરૂમાં એવી
જ નમજાઈનો ભાગ બની છે. પરિભાષાના સરસી-
કરણની કટોકટી આપણા સમાજનિઘ્નાલેખકો જે દિવસે
ઉકેલશે તે દિવસે આપણા પ્રશ્નો, ઐતિહાસિક અપરાધના
નીચેના સ્તરો લગી પહોંચી શકશે. એ દિશામાં હજી
ધણું કરવાનું રહે છે, એ આ પાઠ્યપુસ્તકના બની
જતા પ્રકરણ પરથી પણ સમગ્ર છે.

ભારતીય ઇતિહાસનો નિર્દેશ કરતાં લેખક કહે
છે : “રાજકીય એકતાની... જનના પ્રજ્ઞાનમાં
વધુ તીવ્ર બની છે. દિશાસૂચી કન્યાકુમારી સુધી
ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યો સ્થાપવાના આદર્શો અને પ્રયત્નો

ભારતીય ઇતિહાસમાં દરેક યુગમાં થયા છે; એમ પણ
કહી શકાય કે રાજકીય એકતા એ ભારતીય સમાજનાં
લોકસ્વીકૃત અને સર્વમાન્ય રાજકીય મૂલ્ય બની ગઈ
છે.” (૫. ૩૪) ભારતના ઇતિહાસમાં ભારતવર્ષને
રાષ્ટ્ર-રાજ્ય તરીકે જોવાના સ્તરે પ્રજા કોઈ સમયે
પહોંચી છે, ખરી? ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના
રાજ્યો ને લોકરોના પ્રયાસોને લોકસ્વીકૃત મૂલ્ય
કઈ રીતે કહી શકાય? રાજ્યના ચક્રવર્તીપણામાં પ્રજાએ
કદી પણ જાત ભજવી નથી.

લેખક જેને રાજકીય એકતાનું ‘લોકસ્વીકૃત મૂલ્ય’
કહે છે તેના જ અગ્રેસર સમા સામંતશાહી વર્ગે
૧૯૫૭માં માથું ડાકયું હતું; પણ એને લેખક
સમાજસુધારા અને ટેકનોલોજીના દ્વેષ પ્રગટી રહેલા
નવા ઉન્નયો સામેની દુષ્કર્મતામાંથી જામી થયેલી
છેલ્લી લડત તરીકે મૂકે છે! આવાં મૂલ્યાંકનોને
ભારતીય ઇતિહાસના અગ્રાન તરીકે ન ઝોળખીએ
તો પશ્ચિમી પ્રયોજના સતત સેવનનો પરિપાક ગણવા
પડશે. સત્યાગ્રહની અગવળ દરમ્યાન મૂડીનાદીઓ ને
દલિત વર્ગો વધુ સક્રિય બન્યા તહિ એનું વિધાન પણ
આ સેવનની ફળશ્રુતિ રૂપે જ કહાય આવ્યું હશે.

નીતિ અને સત્તાનાં મૂલ્યોની ચર્ચા કરતાં
લેખક વળી પાછા પશ્ચિમનો કબજો પહેરી લે છે :
“રાજકારણના સત્તાના તરફ અંગે યુજા અને
નીતિના તરારની અસરકારકતા અંગે શંકા — આ
બંનેની અસરપ્રેરિતિએ ભારતીય રાજકારણમાં નૈવિ-
પાત્ર વિકૃતિઓ સહ છે.” (૫. ૫૮) એટલે કે
પશ્ચિમના કોઈ પણ વિચાર કે ધંધાએ પૂર્વમાં જ
વિકસતું હોય તો પણ પૂર્વની જામી જમી પશ્ચિમની
બતાવી, દેવી! આ પછી, તરત જ થયેલો “મંત
શૈલી” પ્રયોગ પણ લાપતાની દૃષ્ટિએ આકર્ષક છતાં
રાજકારણની ચર્ચામાં અપરાધ જેવો બની જાય
છે. સત્યાગ્રહ — વ્યક્તિ સાદી ને સંઘમાં હોવી જોઈએ
એનું જે સાર્વજનિક વલણ આપણે જાણે છે તેને
લક્ષમાં રાખીને આ પ્રયોગ કરતાં લેખક ઉમેરે છે
કે “આથી સત્તા અને સમૃદ્ધિ ગમતી હોય...
તો પણ બહારથી તે પ્રયોગ ઉપેક્ષાગ્રસ્ત બતાવવી

રહી... સાડું જીવન જીવી રહ્યા છીએ તેવો કેળવ
કેરવો પડે..." (પૃ. ૫૯) બંને અને ભારતના
પાંત્રાને કોઈકની કલ્પનાનું સર્જન માનીએ તોયે
કિંવાઈ ને શાસ્ત્રીજી ને કરી ગયા, જ્યારેકેશજી ને
કરી રહ્યા છે, અથવા તો ગાંધીજીને બાદ કરતાયે
તે જ સમયે સુભાષે કે સાવરકરે ને કરી ગતાંયું
તે બધું શીઈ જ છે? અને આમ માત્ર વ્યક્તિગત
અને પ્રયોગાત્મક ધારણે જ નથી થયું, પણ સંઘ
ધારણે પણ મહદંશે 'રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ'ની
પ્રવૃત્તિમાં અને અમુક અંશે સર્વોદયની પ્રવૃત્તિમાં
થઈ રહ્યું છે.

અરેખર તો, પ્રકરણનો બધો વાળતાં લેખકે જ
કહ્યું છે તેમ, આ બધા તત્ત્વ પ્રયોગો—ad hoc
premises છે અને તે ઉડું સંશોધન તથા
પુનર્વિચાર માગી લે છે.

ત્યાર પછી દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ અંગેની
પૂર્વજૂમિકા નિરપત્ત પ્રકરણ રસપ્રદ ને સિદ્ધ-
સિદ્ધાંત બાદિતી આપે છે. પણ સમવાયતંત્રના
સિદ્ધાંત ને વ્યવહારને લગતા પ્રકરણમાં સિદ્ધાંત-અસના
હોલ પ્રકરણ એક ને બે જેવા જ થયા છે. અનેક
લેખકોના અવતરણભારે આખી લખાવટ પાઠ્ય-
પુસ્તકીય થઈ ગઈ છે. આવે વખતે જી. સી.
રીડરનું 'Political Theory' યાદ આવી જાય
છે. આપણને જોઈએ છે તે તો પ્રવાહી ગદ્યમાં
ગંભીર સિદ્ધાંતોની સરળ ચર્ચા.

સમવાયતંત્રની રચના પરનું પ્રકરણ સાડું
લખાયું છે. ભારતીય સમવાયતંત્રનાં સંદર્ભમાં
વિલીનીકરણ વિષેની માહિતી પણ ચોખ્ખી રજૂઆત
પ્રેમી છે. કારખીરના કોંકડાની ને તેના પરના પાક.
આક્રમણ (૧૯૬૫)ની વાત કરી છે તે સાથે એક
તોળકે આ પ્રશ્ન બળથી ઉકેલાઈ શકે એવો હતો
(વિજયી) સેનાને 'ડુક નવની' હુકમ ક્ષતિહાસમાં
પ્રેરેલો જ વાર અપાયો હતો) એનો ને કારખીર-પ્રશ્ન
યુરોમાં ઉપરિચિત કરી પાકિસ્તાને ભારતને હમ્મેશ
આરોપીના પિંજરમાં જીંદું કંઈ છે એનો ઉદ્દેશ
કરવો જોઈતો હતો. ભારતની 'રાજનીતિનેપુર્ય

—diplomacyની આ અણુઆવડન અશુભિનિદેશ
માગી લે છે.

વિલીનીકરણની ખાતમમાં રાજ્યો વિષે કહેવામાં
બધી વખતે વિવેક નથી. જળવાયો. દા. ત.
પોતાની સંપત્તિ અને લોકોના જીવનશૈલી માનસનો
લાલ લઈને રાજવી કુટુંબોના નખીરાઓએ લોકશાહી
રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો... (પૃ. ૯૯) આ
આખું વિધાન પૂર્વગ્રહયુક્ત નથી શું? નખીરા
રાજને ત્યાં જ નહિ ખીજે પણ પાકે છે; અને
સંપત્તિનો લાલ લીધા વગર ભારતમાં કેટલા લોકો
ચૂંટણી લડ્યા છે? પ્રજામાનસનો ગેરલાલ લેવામાં
કયો રાજકીય પક્ષ રાજ્યોથી પાછો રહી ગયો
છે? લોકશાહીમાં દરેક નૃપ પોતાનો પ્રભાવ સ્વતઃ
ઉપર પાડવા પ્રયત્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે એવું
પણ રાજ્યસાચના શિક્ષક યાદ ને રાખી શકે એ
કેમ પરવડે? અને ધર આંગણે, કુમાર મનોહરસિંહજીની
ગુજરાત વિધાનસભામાંની કારકિર્દી દોષ પણ
લોકશાહીવાદી જેટલી જ ઓગડવી નથી?

લેખક પોતાનો મત સાલિયાણાં વિરુદ્ધ ઉચ્ચારે
છે. અસંપ્રમ્ય એકર જમીન ધરાવનાર સંપન્ન-જેઠ
વર્ગ ને દેશના મોટા ભાગના હિંદોગો પર કાબૂ
ધરાવતાં જૂજ કુટુંબોની આવક વિષે કંઈ જ
કહેવાપણું નથી અને સાક્ષ્ય ચાર કદાચ રૂપિયાના
વર્ષાસન્ની રકમ જંગી જથ્થામાં છે.

ભાષાવાર ધોરણે રાજ્યોની પુનરચના પરની
ચર્ચામાં ઉચિત રીતે કહેવાયું છે કે "ભારતીય
રાષ્ટ્રવાદ અંગેનાં બે વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ એકો
ટકર લઈ રહ્યા છે." (પૃ. ૧૦૬) એમાંથી એક
દૃષ્ટિબિંદુ મુજબ તો ભારત અખંડ, અવિભાજ્ય,
એકાત્મક રાષ્ટ્ર છે; બીજારે ખીજા મત અનુસાર
આવી રાષ્ટ્રભક્તિ જર્મનના કોઈ સંગ્રામમાં નથી,
માત્રવી અનેક સમૂહોમાં બેસાયેલો દોષ તે બધો
પ્રયે તેની નિષ્ક હોય છે, એટલે ભારત જેવા
સુવિચારને 'સેક્યુલર' સમાજમાં પ્રાદેશિક ભાવનાઓ
હોય એ સ્વાભાવિક છે.

સમવાય તત્ત્વો સ્વરૂપ પરના પ્રકરણમાં વિષેષક વહીવટી ને આંધિક સંપ્રદાને લગતી સમવાયી જોગવાઈઓની ચર્ચા કરવા સાથે આપણા સમવાય તંત્રના એકતંત્રી લક્ષણોને સારી રીતે ઉપસાવ્યા છે. વળી કેન્દ્રના એક વચ્ચેને લેખકે ઠીક ટપાવ્યું છે: “રાજ્યોના સાસનતંત્ર પર પકડ જમાવી બેઠેલાં... અનિચ્છનીય તંત્રોને... ફર હાંકવાનાં... જવાબદારી સંઘ સરકારને સોંપતા પહેલાં બે ચર્ચાપદ બધારણીય પ્રશ્નો વિચારી જવા જોઈએ. એક તો, રાજ્યને સોંપવામાં આવેલાં સાસનક્ષેત્રોના વહીવટમાં માથું મારવાનો, તેની તપાસ ચલાવવાનો... સંઘ સરકારને કરી શકે અધિકાર છે ખરો?... વળી સાસનતંત્રની ધુરા સંભાળનાર વ્યક્તિઓએ શિરસ્તા, અને કાપદોઆનો લેખ કર્યો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય આદાક્ષતી અધિકારીઓ મારફત કરાવવા જોઈએ નથી.” (૫. ૧૨૧) પણ આમાંના ખીજા વર્ણા સામે ધણી લીધા લઈ શકાય; કારણ, આપણે ત્યાં રાજપુરો દ્વારા પ્રયોજનનું અર્થેષ મંજ (unconformious force) ઉમેશા ‘સમાજ-સ્વંયોમાં ઝડપી ફેરફાર’ માટે જ નથી હોતું. અને એક વાર અધિક જળનાં જુદાને, તેની જરૂરત પાછળના તંત્રને સ્વીકારીશું તો સામ્યવાદી હાથાનાં તારતમ્યોની નજીક પહોંચી જઈશું. અને ત્યારે સર્વોચ્ચ આદ્યતે સાક્ષિપાણી વિષે આપેલાં નિર્ણયને લક્ષમાં લઈને ખુદ બધારણું જ રદ કરવાની થી ગોપાલનની હિમાયત પર આપણે સ્વીકૃતિનો શેર મારવો પડે.

સંયતી કારોગારીને લગતા પ્રકરણમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ લેખક વારંવાર જમાવવા પ્રયત્ન કરે છે તે આવા ગંભીર પ્રકરણમાં આમ તુક જણાતાં કંઈ છે. (૫. ૧૩૨) રાજપ્રમુખની ચૂંટણીમાં ઉત્તર પ્રદેશ, ગિહાર, રાજસ્થાન વગેરેની બહુમતીને કારણે કોઈ તત્ત્વ દાખલ થાય છે એ વિધાન છાપા કે ચોક્ષની ચર્ચાની જેમ જ પ્રદિની કાગળ લીધા વિના કરાયું છે. (૫. ૧૩૪) આવા વિધાનો લોકશાહીમાં અચ્છા ન પ્રેરે! વળી, પ્રમુખની સત્તાની ચર્ચાના અંતભાગમાં

લેખક કહે છે: “પ્રમુખની સત્તા આભાસી છે તેનું સ્પષ્ટપણે દર્શાવતી કથમ બધારણમાં ઉમેરી દેવાનો સમય પાડી ગયો છે.” (૫. ૧૪૦) રાજપ્રમુખ અને કારોગારી વચ્ચે કોઈ નિર્વિપાત સંબંધ જોવા થાય અને લોકોને પોતાનું લોકશાહી ખરીદ ખતાવવાની તક મળે તે પહેલાં જ “સાવધાન”નો આ સર! “ધુરાપખ”નાં અનેક સંસદીય રાજ્યોનાં બધારણમાં આવી જોગવાઈ હોવાનું લેખક જણાવે છે, કુલ પંક્તિની જેમ “ધુરાપખ”નાં અનેક રાજ્યોમાં” દોહરાવ્યા કરે છે; પણ જે તે દેશનો કે સંપ્રધિત જોગવાઈઓનો ઉલ્લેખ સુધ્ધા કરવાની તરફ એમણે લીધી નથી. જોકે નેહરુના અનુગામીની ને ભારતીય કેબિનેટની ચર્ચા આ પ્રકરણનું જમા પાડ્યું છે.

સંસદના સ્વરૂપ વિષે વાત કરતાં લેખકે સંસદ સંખ્યના સમ્મપદની અનિશ્ચિતતા પર આટલો બધો ભાર શું કામ મૂક્યો હતો? ૫૦ ટકા જેટલા સભ્યો ફરીથી નથી ચૂંટાતા; ફેર ચૂંટણીનાં અનિશ્ચિત પરિણામો જોતાં હોંદા હર્માન જ તેઓ અને તેટલો આંધિક ને રાજકીય લાભ લેવા મળે છે; સંસદસભ્યોની વારંવારની ફેરબદલીથી અનુભવી આગેવાનોની અગ્રંતનો સંભવ પેદા થતાં લોકશાહીનાં વિકાસમાં ખતરો જોવા થાય છે (૫. ૧૬૧)—આ મતસળના ઉદ્દગારો કાં તો ખીજી-ખીજી કક્ષાનાં પાંચપુરતકના હોય કે પછી લોકશાહીનાં ચાલક બળ પ્રત્યેની અશ્વદામર્ધી એ જગ્યામાં હોય. લોકશાહીને તેનાં વિચારને ‘સાનુરૂપ’ કર્યાંએ નથી મળી એ સાંસુ; પણ જે કંઈ ઈશ્વરકીય ઉપસાધિ આજ લગી શક્ય બની છે તેનાં ઉત્તરંશિને બહાર લાવવા એ કોઈ પણ ઉદીકમાની લોકશાહી પ્રંનને આદવાન રૂપ છે. એટલે ‘સંસદ સંસદસભ્યોની રાજગત કરતાં વધુ તો પ્રંનની કાર્યક્ષમતાનો છે. એ ચુકિતિને જ જરૂરી છે તે એ રીતમાં.

જેમાં રમત રમનારાઓએ જ નિમજો નક્કી કરી આપ્યા છે એવી રમતના કેવળ રેફરી સમા સ્વીકરને “સમાગમના અધિકારતા” (૫. ૧૬૨) કહેવા તો વાચપરણી ને બેગાળણ સિવાય કશું નથી. સંસદીય

લોકશાહીના nuances નહિ પકડી શકાયથી આનું બન્યું દર્શક ?

આપણે ત્યાં સંસદ નહિ પણ બંધારણ સર્વોપરી છે એ વિધાન પણ અસ્વીકૃત છે. મંસદ બંધારણીય નિયમોને વશતરીને કામ કરવાનું છે એ ખરું, પણ આ નિયમો એણે પોતે ધજા છે અને પોતે જ એને બદલી પણ શકે છે તેનું શું ? બંધારણની સર્વોપરિતાના સમર્થનમાં લેખક ગોલકનાથ વિ. ભારત સરકારના કેસનો ચુકાદો દાંડે છે. પણ લેખક અહીં એટલું જૂઠું નવ્ય છે કે સર્વોચ્ચ અદાલતનો ચુકાદો પણ આખરી નથી, સર્વોચ્ચ અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ હિદાયતુલ્લાહે સમયસર કહ્યું છે તેમ “New group of judges could always differ from the precedents... In India we suffer from a wrong notion that a court judgment is binding for ever.”

ચૂંટણીતંત્ર અને લોકશાહી પ્રક્રિયા પરનું પ્રકરણ સારી એવી આકાશીય માહિતી આપી નવ્ય છે. રાજકીય પદ્ધતિના પ્રકરણમાં એક-પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રધાની અર્થાં ચરસ થઈ છે—જોકે કેટલાક અંશોમાં એ તારતમ્ય લાગવાની, પણ એ કરામત લેખકની નહિ પણ ભારતીય મતદારની છે.

રાજકીય પક્ષો પરની ગતિ-જેતાં એનું લાગે છે કે આ પ્રકરણો કાં તો ઉતાવળે લખાયાં છે, કે પછી અંતરું કદ સાચવવા માટે છેવટે છેવટે દૂકાવવા પડ્યાં છે. પક્ષો વિશે માહિતીથી વિશેષ કશું નથી અપાતું એટલે ગાંધીનાં પ્રકરણોના પ્રમાણમાં આ પ્રકરણો નબળાં પણ પડે છે. સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ અને જનસંઘને ભાગે આવેલાં નહિ જેવાં પાનાં એમને અન્યાયરૂપ છે. આમેય, પ્રતિનિધિત્વનિર્ણય લોકશાહીમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતી મુખ્ય એજન્સીને ઓછું મહત્વ આપીને નિર્ણયનું વજન બરાબર નથી જ.

લોકશાહીવાદી પ્રયુક્તલીંગો જનસંઘ ને સામ્યવાદી પક્ષો તરફ ધરાવે છે તેવી સૂચના આ લખાણ દર રહ્યું છે તે હકીકત લેખકની તરફેણમાં નવ્ય છે. સામ્યવાદી પક્ષના નકસલવાદ લેંગીના ભંગાણની ક્રમિક પ્રક્રિયા લેખકે જરૂર દર્શાવી છે; પણ તેઓ એક નોંધપાત્ર વાત સૂધી ગયા છે,—માકસવાદી સામ્યવાદી પક્ષ બંધારણ દ્વારા સત્તા હાંસલ કરવામાં માને છે, પણ બંધારણમાં નથી માનતો !

સમસ્યા અને પ્રવાહોને લગતું પ્રકરણ સરસ રીતે લખાયું છે. ઉપસંહારમાં થતું ભેદનું અવલોકન અહીં થયું છે, અને લોકશાહીમાંની અખૂટ શ્રદ્ધા પુનરુચ્ચારણ પણ પંચાયતી રાજની મર્યાદાઓ બતાવી એ સારું જ થયું છે. જોકે જૂઠાન આદિલનની રીઝ કરવામાં જરાક વધુ પડતી અદ્ય નળવવામાં આવી છે. આ આદિલને આપણી કેટલીયે બૌદ્ધિક શક્તિઓને વેચી છે અને અનેક વ્યક્તિઓ એના રાજ્યાધિપ સંસ્થાનસ્વરૂપનો અમુક સત્તાવત્તુઓમાં પ્રવેશ કરવા માટેના સાધન લેણે ઉપયોગ કરતી રહી છે.

આખર, દીકરાઓના છતાં પુરતકનું વાચન નિર્વાહ છે. છપકામતી ભૂલો તો માત્ર નજર ન લાગી નવ્ય એટલા પૂરતી જ છે. ભાષા પણ ક્યાંક જ શિથિલ કે કચળાતી લાગે છે. માત્ર ક્યાંક ક્યાંક પારિભાષિક શબ્દો વિશે ફરિયાદ રહે (‘Role’ એટલે ‘વેશ’ ?). અમુક રચણે ભાષાન્તર પણ સારું નથી—જેમ કે, સોળી મોગીના અંધમાંથી કરેલું ભાષાન્તર (૫૮૪) ગોખરેને “દલીલબાજ” કહેવાય ? ‘મિત્રસાપ્રદાયીકરણ’ જેવા અશુદ્ધ શબ્દપ્રયોગો પણ ન ચલાવી લેવાય.

અંતરું લખાણ ને સમૃદ્ધ પુરવાણી ભેતાં એની કિંમત વધારે નથી; છતાં, સહેજે મનમાં એનું ધર્ષ આવે કે કાચા પૂકા ને સાદા કાળજની સસ્તી આટ્ટિ સુલભ અને તો એ વધુ વાંચકો સુધી જરૂર પહોંતી શકે.

સ્વાધીન બાંગલા આંદોલન

રોશનારા | સૌમ્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર

ધૂસર આકાશ તારા સ્પર્શ વડે સહસ્રા નીલ તેં કીધ,
બાંગલા નદીઓ તારા પ્રાણુજીવાળે છલી સોપે કિનારા.
પ્રાણુનાં મારાં રૂપેલાં દારના આગળા ખેલી તેં કીધ,
ચિર-વસન્ત બાંગલાની તું અપ્રતિમ રોશનારા.

ફરીથી છાતીની નીડે સ્વપ્નદલ ઠરી રહે બીડ
ફરીથી બળે છે પ્રાણે મૃત્યુજ્યૈ આશાના ફેવાસ,
અવિવાસ ફોળી છે, પ્રેમ કરે ઉચ્ચ નિજ શિર,
આ તારી જ સરજત સૌ—બાંગલાધુભારી રોશનારા.

દુઝમ વિપ્લવવહિ બવલે નિત્ય બાંગલાને પ્રાણે
હુદ્ર, જેઓ, લીરુ જેઓ, અગ્નિકથે હુપ્ત તે સારા.
નિખિલનું હૃદય તેં ભરી દીધું અગ્નિકેરા ગાને
વહિનું રૂપ ધરી પ્રત્યક્ષ તું થઈ રોશનારા.

[કિન્નરાભિમં રાખ્સાંતર: ૭.]

‘દોષા’ યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્મિની રોશનારાએ જાતી પર કાઢેનેમાઈ રાખી,
પાકિસ્તાન દેશ આગળ સૂઈ જઈ, આદમખાનિશ્વરથી તેને નારા ક્યોં દતો.

એ | શમ્સુર હેમાન

એક શાંત સુદર જામમાં, એ હતી
પોતાના સંસારની એક દબાર એક
નાની નાની જન્મભોમાં વ્યસ્ત, તદ્દલીન.

—એને એ નીરખવાનીય કુરસદ નહોતી કે,
આકાશમાં ક્યારે સરજ ધધકચો.
અને ક્યારે વાદળાંઓનું ધણુ તરતું તરતું નીકળી ગયું!

—એધ્વાનપણે જ કાળવ્યય આમ થતો રહ્યો.
સમગ્ર પરિવેશ અતિ પરિચિત
ચૂલા પર ઊંઘીતા ભાત
એકમે મચ્છી, થોડીક બાજ
પોતાના સાધારણ સૂક્ષ્મ-આવરણ પરિત માટે.

કવચિત એ દૃષ્ટિ ઊઘી કરીને નીરખતી
કે કોળાની વેલ વાડ પર ચડી રહી છે
અને ફણસની શાખા પર એકેણું
એક પીણું પ'ખી પોતાનું યુગ્મ નચાવી રહ્યું છે
પહોર પછી પહોર આમ જ વ્યતીત થાય છે.

ફવામાંથી પાણી એવીને, નાહ્યા બાદ,
એ પોતાના કંઠાંક કંઠાંક સફેદ થતા દેશને
આપડતી હતી.

અને વિચારતીતી કે ગામની નિરાશામાં
એનો બધુ પાગ ચાદ કરતો હશે
અને પછી એને આવતી હતી.
હર, શહેરની સૂલમાં ભણુતા તેજવી આંખોવાળાં
એના મોટા દીકરાની ચાદ
એને માટે. પરે, અંતથી બતાવેલા

ભાતીમળ, મીઠા પુઝાને
એક ડગરામાં બારીને મોકલવાના છે.

એ ધરથી ક્યારે બહાર નથી નીકળી!
સીધી અને સાદી,
સંપત અને ગંભીર છે એની નિદ્રા,
ક્યારેક ક્યારેક એનું મન પીડાઈ જોડે છે.

—જ્યારે એને મનમાં મૃત આત્માની સ્મૃતિ
સગવળે છે.

અને એક દિવસ સમગ્ર દેશ બહીને બિના-થયો
બણે કુદ દેવતા!

મુણેખુણેથી ખખરો આવવા લાગી,
બૂમિ બહિદાનોથી સીંચાવા માંડી
પોતાના બાણુડાની રક્ત-નિજિત વચ્ચે એને
એવીને 'સર્વ' ગયા.

પાછળ રહી ગયાં વેલી-વેલાઓ, નદી,
મેદાન અને ખેતરો.

અને આણું થયું ગામનું પુરાણું પુકર.

આજે મળે છે એનાં પદ્મિક

શહેરની પહોળી સડક ઉપર

અને ગલીઓમાં

તમામ સડકો અને તમામ ગલીઓમાં

પોતાની ફૂખના લાકડવાપાને ખોઈને, માએ

પોતાના આહત છદ્વનાં ચમકતાં-અગકતાં અધુઓ

મેળવી દીધાં છે વિદોહતા આહવાનમાં!

[શુદ્ધરતી સ્વચ્ચાતઃ સુનિ]

પ્રભુ, સંભળ !
 મોઝલવો જ હતો મુજ અધમને,
 —તો યા માટે ન મોઝલ્યો ! પોપટ બનાવીને ?
 બેઠો બેઠો પીંજરામાં,
 સર્વગ્ની મારક
 ઠોલાવ્યા કરત મારી પૂછ !
 ચલુતો રહેત તીણી નમણી ચાંચ વડે ઠાણાપણી
 મુશોમ સાંપાત,
 પડાવેલી વાતો રેતતા રહેવાનો;
 બંધ પીંજરામાં !
 નિજની ક્યા કહેવાનો
 કહિને ભાર તો મારા પર ન રહેત !

[શુભશતી, રજૂઆત : સુનિ]

કેટલાંમ વાચાળ મોઢાં મૂક થઈ ગયા,
 હામ મૂક થઈ ગયા,
 કેલ-ટાર લીધેલા રસ્તા લાલ થઈ ગયા,
 હામ લાલ થઈ ગયા.
 તાળાં ફૂલ ! કેટલાં ફૂલ ! વૂડી વૂડીને ખરી પડ્યાં !
 હામ વૂડીને નીચે પડ્યાં !
 કેટલા સોનેરી દિવસો કાળા મેશ થઈ ગયા !
 તોમ જઈશ હું કાંયે, જવાનો પગપાશે
 કેલ-ટાર લીધેલા એ જ રસ્તે
 સૂંઘી લઈશ મધ એ, તાળાં તાળાં ફૂલો વચ્ચે
 પડેલાં એ ખર્પાં ફૂલની, રાજવસ્તે !

[શુભશતી રજૂઆત : સુનિ]

* આંક શીખવાની પ્રારંભિક પુસ્તિકાને બંગાળીમાં
 “ધારાપાત” કહે છે.

પૂર્વ બંગાળ : ૧૯૪૭ થી ૧૯૭૧ | લોગીલાલ ગાંધી

પાકિસ્તાનનો જન્મ થયો ભારતના વિભાજન-
 માંથી. એ પછી ભારતની જેમ સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર
 બન્યું. પરંતુ તેના જન્મની સાથે જ એક અઘટક
 સમસ્યા સંકળાયેલી હતી. પાકિસ્તાનના પાયામાં
 દિરાણનો સિદ્ધાંત હતો : અખંડ ભારતમાં હિંદુઓ
 અને મુસ્લિમો — બિન ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળી આ
 બે પ્રજાઓ એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે અને તેથી ધર્મના
 ધોરણે બે બિન રાષ્ટ્રોનું નિર્માણ થવું જોઈએ, એવો
 સિદ્ધાંત મુસ્લિમ લીગ વર્ષોથી આગળ ધર્ષો હતો.
 અતે, ભારતનું વિભાજન થયું ત્યારે પંજાબી અને
 બંગાળી પ્રદેશોમાંના મુસ્લિમ બહુમતીવાળા હિસ્સાને
 પાકિસ્તાનમાં જોડવામાં આવ્યા.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પૂર્વ બંગાળનો પ્રદેશ પશ્ચિમ
 પાકિસ્તાનથી સંકળે માર્ગ દ્વારા હતો. અવરજવરનો

સીધો ઠોઈ માર્ગ ન હતો. બનેલી ભાષા અને
 સંસ્કારિતા વચ્ચે કચો મેળ ન હતો. બનેલા ઐતિ-
 હાસિક અને માનસિક અભિગમ વચ્ચે કશું સામ્ય
 ન હતું. રાજકીય અસ્થિતિનો અને આર્થિક વિકાસ
 પણ વિભિન્ન હતા. આમ છતાં, ખસ્લામી સંપ્રદાયની
 એકમાત્ર સમાનતાની કસોટીએ પૂર્વ બંગાળનો
 સમાવેશ પાકિસ્તાની રાષ્ટ્રમાં કરવામાં આવ્યો.

કેવળ બંગાળની જ વાત નથી. સરહદની
 પશ્ચિમ પ્રબળે પણ માત્ર ખસ્લામી ધર્મના શરણે
 પાકિસ્તાનમાં જોડવામાં આવી હતી, અને ખાન
 અબ્દુલ ગફારખાને આ ઘટનાને “ચરુઓને શરણે —”
 (Thrown to wolves) તરીકે ઓળખાવી —
 આત્મચ્છાત્મક મંથનું નામ જ આપ્યું રાખ્યું છે.
 આપણે એમ જરૂર કહી શકીએ કે પૂર્વ બંગાળની

પ્રબળ માટે તો આ શીર્ષક અધિકતર સાચું પુરવાર થયું છે.

પાકિસ્તાનની ગળથૂપીમાં જ રહેલા વિગ્રવાદો પ્રગટ થયા વિના ન રહ્યા. આરંભથી જ ભાષાનો સવાલ ઊભો થયો. બંગાળના પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને પ્રદેશોના વતનીઓએ—મુસ્લિમ અને હિંદુ બંનેએ—બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસમાં સાહિયારું અપાણું કર્યું છે. સમસ્ત બંગ પ્રજાની નસેનસમાં બંગ ભાષા-સાહિત્યનું રક્ત વહ્યું છે. માત્ર ધર્મના ધોરણે હિંદુ-મુસ્લિમ બંગવાસીઓને બે અલગ ગણના વિચિત્ર કરીને એક નવો વિસ્ફાદ પેદા કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૪૯માં પાકિસ્તાનના સરન્ધીન કાયદે આઝમ ઝીણાએ ઠાક વિશ્વવિદ્યાલયના વ્યાખ્યાનમાં ન્યારે બહેર કયું કે પાકિસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા બીજી કોઈ નહિ પણ ઉર્દૂ જ હોઈ શકે, અને રહેશે, તે જ કાયદે વિદ્યાર્થીઓનો વિદોહ ભગી બીચો: “રાષ્ટ્રભાષા માત્ર ઉર્દૂ નહિ, બંગાળી પણ રહેશે...” આ પછી, બંધારણસભાએ એકમાત્ર ઉર્દૂને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે બંગપ્રજાને માથે ઠેકવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓનું આદાલત ગાંધીય આદાલત બની રહ્યું.

ભાષા ઉપરાંત, પશ્ચિમ પાકિસ્તાનનીઓની પૂર્વ બંગાળ ઉપરની ફિટિશસાર્થ આર્થિક શોષણ નીતિએ બંગપ્રજાને ચોંકાવી મૂકી હતી. અને એથીય વધુ આંધાત બંગ પ્રજાએ અનુભવ્યો રાજકીય અધિકારોના ક્ષેત્રે ચાલી રહેલી દમનનીતિને કારણે. સમસ્ત પશ્ચિમ પાકિસ્તાનની કુલ વસ્તી કરતાં વધારે વસ્તી ધરાવનારા પૂર્વ બંગાળની પ્રજાને કેન્દ્રની સત્તામાં, નાણાંરિક અને લશ્કરી હોદ્દાઓમાં અપાર અન્યાય સહેલો પાતો હતો. ઉચ્ચ કક્ષાએ પંજનબી લઘુમતીનું વ્યસ્ત્ર ભાનું હતું.

કેમ બાણે પૂર્વ બંગાળ એક સંસ્થાન (ડિવેન્શી) હોય તે રીતે, સાર્વજનિક, આર્થિક અને રાજકીય

ક્ષેત્રે બદલ્યવહાર યથ રહ્યો હતો.

પૂર્વ બંગાળના રાજદારી નેતાઓ—ફઝલ હક અને મુહરરાવહીએ આ અન્યાય-શોષણ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. પૂર્વ પાકિસ્તાન (બંગાળ) ઉપરની પશ્ચિમ પાકિસ્તાનની એકહથ્થુ પકડ ટીલી કરવા આદાલત આરંભ્યું. (મુહરરાવહીએ તો કમ્યુનિસ્ટ બંગાળનો પુરસ્કાર પણ કરેલો.) ત્યારે તેમને ‘દેશદ્રોહીઓ’ તરીકે હઠ્યુતસમાં આવ્યા હતા.

૧૯૫૩માં બંધારણસભાની ચૂંટણી પ્રતિ મુસ્લિમ લીગની હાર થઈ અને બંગાળ નેતાઓ—ફઝલ હક અને મુહરરાવહી વિજય પામ્યાં. આથી ચોંકી બીડીને મુવનર-નરસ રાક્ષાસ મોહમદ બંધારણસભાનું તત્કાલ વિસર્જન કરી દીધું. આખરે ૧૯૫૫માં નવું બંધારણ તૈયાર થયું. પરંતુ તેમાં (૧) પૂર્વ બંગાળ, (૨) પંજનબ, (૩) સરહદ પ્રાંત, (૪) સિંધ, અને (૫) બલુચિસ્તાનને ઉત્તરોત્તર સ્વાયત્તતા આપવાની મૂળભૂત માગણી જ ઉઠાવી દેવામાં આવી; પૂર્વ પાકિસ્તાન અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાન એવા બે વિભાગ માન્ય થયાં, બનેતું સંસદગૃહ સાહિયારું રહ્યું. પરંતુ, પૂર્વ બંગાળના લઘુમતીવાળા પ્રદેશને લોકશાહીમાં જે ન્યાયમુક્ત અધિકાર—સમ્રામણ પ્રતિનિધિત્વ—પ્રાપ્ત થવો જોઈએ તેનો જ મનકર. થયો. બીજી બાજુ, રાષ્ટ્રપતિને હસ્તક અસાધારણ અધિકારો સુપરત થયા. સંરક્ષણ, વિદેશ મંત્રાલય, ચલણ, બેંક, સંદેશવ્યવહાર, વિદેશ વ્યાપાર જેવાં ખાતાંઓ કેન્દ્રને હસ્તક—એટલે કે પશ્ચિમી આપખુદોને હસ્તક—રહ્યાં.

આ પછી, અધ્યૂષખાનના પૂરા એક દાયકાનો શાસન દરમ્યાન, નવા બંધારણને નામે, ‘બેસિક ડેમેન્સ્ટી’ના અંગળા હેઠળ અત્યંતશ: ચૂંટણી દ્વારા પૂર્વ બંગાળનું અદક રંધામણ શક્ય બન્યું.

૧૯૬૯માં રાષ્ટ્રવ્યાપી, અસંતોષ ભૂમૂકી બીચો: અધ્યૂષખાનને ગોળમેળ પરિપદ બોલાવવાની ફરજ

[વિશ્વખાનવ:

પડી. પરંતુ ફરી પાછો એ જ એક ખેડાયો : “જને-
મખ્યાના આધાર પર પ્રતિનિધિત્વ”ના મૂળગત લોક-
શાહી અધિકાર સ્વતંત્રતાઓ. પૂર્વ જંગલોના પ્રતિ-
નિધિઓ—શેખ મુન્નિશુર રહેમાન, સુરશેઠ તથા
નરુલ અમીન સહિત સૌએ ગોળમેણનો બહિષ્કાર
કર્યો.

આ બધા વચ્ચે દરમિયાન—૧૯૪૬માં ઢાકા
વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રગટ થયો ત્યારથી—પ્રગટેલી
ચેતનાના તણખામાંથી ઊડકો થઈ ચૂકો હતો. જોને
સુઝાવી નાખવા માટે ૧૪૪મી કલમ, કાવતરા-કેસ,
કારાવાસ, હાડી અને બંદૂકોનું દમન નાકામિયાન
નીવંધું હતું. એક પછી એક શહીદોના બસિદાનોએ
વિદ્રોહની ભવાળા બમ્બકતી રાખી હતી. શેખ મુન્નિ-
શુર રહેમાને એક વિદ્યાર્થી નેતા તરીકે ૧૯૪૬માં
ઢાકા ઘટનાથી આરંભેલી કૂચ ૧૯૬૬ સુધીમાં તો
પરામાર્યાએ પહોંચી ચૂકી હતી : મુન્નિશુર રહેમાન
‘મંગળ’ તરીકે અનન્ય આદર અને સ્નેહનું ભાજન
બની ચૂક્યા હતા.

૧૯૬૬ના નવમ્બરની રાત્રીએ “પાકિસ્તાની લોક-
શાહી અધિકાર”ની પૂર્વજગીશ શાખાએ નવી ચૂંટણી-
ઓનો બહિષ્કાર પોષાયો; તેમાંથી ઊમેદકેટિક એકશન
કમિટી (D A C)નો જન્મ થયો. મુન્નિશુર રહેમાનની
આગેવાનીમાં અવામી લીગે રજૂ કરેલા ૭ મુદ્દાઓને
આધારે ૮ મુદ્દાઓના સ્વીકાર કરીને અધિલનને
નવો મેગ આપ્યો : (૧) સરકારનું સરકાર ફેરફાર
પાલમેન્ટરી (સમવાયી મંસદીય), (૨) પુખ્ત વયના
ધોરણે સાંવત્રિક મતાધિકાર; (૩) ‘કેડેકટી’નો
અમલ તરોલ નાબૂદ; (૪) નામરિક સ્વતંત્રતાની
પૂરી સ્થાપના; (૫) રાજદ્વારી કંદીઓ (મુન્નિશુર
રહેમાન, સરહદના મોંઘીના પુત્ર ખાન, વલીખાન,
મુદરીકાર અલી ખૂતો તથા અનેક વિદ્યાર્થી નેતાઓ,
પત્રકારો અને કોમકારો સહિત) સૌની મુક્તિ; રાજદ્વારી
દેસો પાછા ખેંચી લેવા; (૬) સભા સ્વયંસ પ્રત્યાદિ
પ્રતિનિધક. હુકમો ૧૪૪; (૭) કામદાર હડતાલોને
માન્યતા; (૮) અખગારો, પ્રેસ અને ક્ષતર પ્રચારનાં

સાધનો ઉપરનાં પ્રતિનિધીની નાબૂદી.

આ કાર્યક્રમની સિદ્ધિ માટે લોકશાહી હાત
સમિતિએ “વલ્લુથંભ, અધિકાર, વ્યવસ્થિત અને
ચિસ્તબદ્ધ સામૂહિક અધિલન”ની દેશગામી પ્રતિશાઓ
લેવરાવી. અક્ષયત, આ વખતે રાષ્ટ્રીય અવામી લીગના
ભાષાણી એ તથા પીપલ્સ પાર્ટીના ખૂતોએ હુદા
ચોકા કરી કાયર મારી ત્યાર સામેથી પૂર્વ પાકિસ્તાન-
ના વિદ્યાર્થીઓની સર્વપક્ષી હાત સમિતિએ ૧૧
મુદ્દાનો વધુ જલદ કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો, ઢાકાએ
સાંવત્રિક હડતાલ દ્વારા નવો જ મિળન પ્રગટ
કર્યો. ગોળાગારમા ચાર નામરિકોની આહુતિ અપાયા
પછી તો અધ્યુગતું સિદ્ધાસન ડોલાવી દેનારું
અધિલન ભમ્બકીલાખું : કરાચી, લાહોર, ફૈરખાદ,
રાવલપિંડી, પેશાવર અને મિતાગેમ સળગી ઊઠ્યા.

અતે, અગરતલા કાવતરા કેસ પાછો ખેંચી
લઈને, મુન્નિશુર રહેમાન સહિત નેતાઓને મુક્ત
કરીને, ફરી પાછી વાઝાપાટો અપૂર્ણે શરૂ કરી. પરંતુ,
વસ્તીના ધોરણે પ્રતિનિધિત્વ તથા પ્રદેશોને વધુ
સ્વાયત્તતા જેવા પાયાના અધિકારોની બાજતમાં
બીનું સંકેલવા કોશિસ કરી. ફરી પાછું મુન્નિશુર
શાંતિમ ને જંધારણીય માટે લોકસહતનું રજૂશીયું
ફેરફાર. અતે, અધ્યુગ ખાનનં માદી પરથી હકી
જવાની ફરજ પડી. સર સેનાધિપતિ ચાલાખાન
સચારક બન્યા—પ્રબલે શિરે એક નરું સરસુખત્યાર
શાસન ઝીંકાયું !

ચાલાખાને આરંભમાં દેખાવ તો એવો કર્યો કે
અધ્યુગખાનની જોહારી નીતિને પોતે મુદ્દારી લેવા
માગે છે; પાકિસ્તાનને લોકશાહીના રાહે ચલાવી તેની
પૂર્વસત તરીકે બહુમતી ધરાવનારા પૂર્વ જંગલોને
છવી લેવા માગે છે. આ હેતુથી તેમણે સાંવત્રિક
ચૂંટણીનું સાહસ પંજુ ખેડ્યું. પરંતુ તેમાં (ડિસે. ૭૦)
પૂર્વ જંગલોની અવામી લીગે (શેખ મુન્નિશુર રહે-
માનના નેતૃત્વ નીચે) પ્રચંડ વિજય મેળવ્યો. અવામી
લીગ સમગ્ર પાકિસ્તાનમાં સૌથી મોટા ને ચોખ્ખી
બહુમતી ધરાવતા પક્ષ તરીકે બહાર આવી અને

માલ્લાના હાંબ ગણી ગયા. વાઘાવાટેનો દેખાવ ચાલુ રાખી તે દેખો રમ્યો.

૧૯૬૬ના માર્ચની ૨૫મી તારીખે માલ્લાખાનનો

અમલ શરૂ થયો. ૧૯૭૧ના માર્ચની ૨૫મીની મધ્ય રાત્રે—ગરગર એ વરસે—પાકિસ્તાની સેનાએ પૂર્વ બંગાળને અમાનુષી હત્યાકાંડના આતંકમાં હેમી દીધું...

અધૂરી કાન્તિ | ગિરિજા કે. મુખર્જી

સને ૧૭૮૬ દુલ્હાઈની ૧૪મી તારીખે ડ્યુક ડે લા રોચકુકોલ-લાંકૂરે (Duc de la Rochefoucauld-Laincourt) હાંસના રાજ લૂઈ સોળમાને ખેસ્ટાઈલના પતનના સમાચાર આપ્યા હારે રાજ્યએ તેને કહ્યું, “પણ એ તો બળવો છે.” ચતુર લાંકૂરેનો જવાબ સચોટ હતો: “બળવો નહિ, એ ક્રાંતિ છે.” ખેદની વાત છે કે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનીઓના ધોડા સામે દાકાના લોકો ૨૬મી માર્ચે રહે ચઢ્યા ત્યારે માલ્લાખાનને બીજો કોઈ લાંકૂર મળ્યો નહિ. પૂર્વ બંગાળમાં સમરત જનસમુદાય બીજો થયો એ ધટના માલ્લાખાનની સમજમાં. કીતરે એવી ન હતી. ‘બળવો’ શું અને ‘ક્રાન્તિ’ શું એનો ભેદ સમજવાનું એમનું ગણ ન હતું.

૧૯૪૭ની અધૂરી રહેલી ભારતીય ક્રાંતિ શેખ મુન્નિયુર રહેમાને આજે આગળ ધપાવી છે એ નિઃશંક વાત છે.

ક્રાંતિની અનેક વ્યાખ્યાઓ છે. ઐત્સરિકિકોએ સ્વીકારેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે લેનિનને બે ફેઝ ક્રાંતિનો છેલ્લો વારસદાર ગણાવી શકાય; તે ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં શરૂ થયેલી ભારતીય ક્રાંતિના શેખ મુન્નિયુર રહેમાને છેલ્લા વારસદાર છે એ રાજકીય બીજા ક્રાંતિકાંસની દૃષ્ટિએ નકારી શકાય તેમ નથી. ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની કક્ષામાં આવી ચડે એવી સિદ્ધિ તેમણે હાંસલ કરી છે. રાષ્ટ્રભાવ અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને લગતા ભારતીય દૃષ્ટિબિંદુના અતર્ગત

લાભ તરીકે ધર્મનિરપેક્ષ વિચારસરણી પણ આ લક્ષ્યમાંથી ઉદ્ભવી છે.

‘સામ્યવાદી બહેરનામું’ બહાર પડ્યું તે પહેલાંના માકસના સિદ્ધાંતોની સંગીનતા પણ શેખે પુરવાર કરી છે. માકસે માનવસ્વાતંત્ર્યના અર્થમાં “સામાજિક સવાલ” વિશે અને “સામાજિક નૈતિક બળ”થી સિદ્ધ થતા ક્રાંતિ વિશે લખ્યું છે. સમરત રાષ્ટ્રનું પીઠબળ મેળવીને મુન્નિયુર રહેમાને અર્વાચીન ભારતેના આઘ ધડાયેલાઓની આકાંક્ષાઓ અને અરમાનોને સિદ્ધ કર્યા છે અને ‘શુદ્ધ’ માકસવાદીઓએ આજ લગી જેની સિદ્ધિ અર્થે મૃત્યુ વલણમાં માર્યા કર્યા છે તેનું ક્રાંતિકારી દટાવત પણ પૂરું પાડ્યું છે.

બાંગલાદેશમાં ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રવાદનો વિરોધ થયો તે તરફનું આશ્ચર્ય જોકે સમજી શકાય તેનું છે. એનાં કારણોની શોધમાં ‘સત્તાની ફેરબદલી’ વિશે બિટિશ સરકારે ભારતીય નેતાઓ સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે ક્રિસ મિશનને મોકલ્યું હતું ત્યાં લગી જવું પડશે. જો કોઈ પણ વ્યક્તિ અપૂર્વ ધીરજથી એ સર્ગયના દસ્તાવેજોના ચંનવર ખડકલાંને જોઈ જશે તો તેને એક દહીકત જરૂરથી જાણવા મળશે—કેમિસી નેતાઓએ સત્તાની ફેરબદલીની બિટિશ દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કર્યો હતો... જેનું કારણ નેહરુએ લેનિન મોસ્લેને (Leonard Mosley) એ આપ્યું હતું કે “અમે યાદી ગમા હતા અને ઉમરમાં પણ પહેલો ચુક્યા હતા. અમારામાંથી બહુ શોડા

ફરીથી કારાવાસ અરદરણ કરી શકે તેમ હતા. **

આ એકરારને હાલમાં બાંધવા દેશમાં જે બનાવો બની રહ્યા છે તેની સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓની સત્તા મેળવવાની આતુરતાને પરિણામે જે ક્રાંતિ અધૂરી રહી અર્થ હતી તે હવે આપણી નજર સામે જ આગેમૂય કરી રહી છે. નોઆપાલીની યાત્રા દરમ્યાનના ગાંધીજીના મંત્રી પ્રા. નિર્મળ બોઝાના જળબાધા પ્રમાણે ગાંધીજીએ નીરપણે કહ્યું હતું કે હિંદનો અંગેવિચ્છેદ સ્વીકારવા કરતાં તો આતંરવચ્ચે વહોરી લેવો બહુતર લેખાંશે. હાખો લોકોને મન આ અંગેવિચ્છેદનો અર્થ શો એ તેને ખાન અબ્દુલ ગફારખાંએ વારંવાર વાત્યા આપી છે. પંદરોએ 'વરુઓને હવાસે કરવા' બદલ ભારતને તેમણે હમેશાં દોષિત ગણ્યું છે.

આ 'વરુઓ' કાણ હતા તે યાદ કરવાની તરફ સ્વાતંત્ર્ય બાદ બહુ થોડા હિંદીઓએ લીધી હતી. આપણે એમને મરે વીસરી ગયા હોઈએ, બાંગલા દેશ તેમને ભૂલ્યો નથી અને આજે એ સુંદર દેશમાં નગરોમાં ઝીના શાન્તે, ગ્રામસ્તારોમાં જે જમાનુષી સંહાર અને હવાકાંઈ થઈ રહ્યો છે તેમાં આ વરુઓનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે, અને ત્યારે, આપણને ફરીથી એક વાર સમજવું જોઈએ કે સરહદના ગાંધી અનિચ્છેયોગિતા નહોતા કરતા.

રાજ્યશાસ્ત્રના આધુનિક નિષ્ણાતોની આપણે ત્યાંની જમાત અમેરિકાએ ભણાવેલ યાનની ગાંસડીઓ એમની જ સમજા શબ્દજાળા સાથે, કપારનીયે પોપટની પેઠે જોતરી ને કાઢવી રહી છે છતાં પશ્ચિમ પાકિસ્તાની સરકારનું ફાસીવાદી સ્વરૂપ આપણે આટલા લાંબા સમય સુધી કેમ ન જોળખી શક્યા તે એક પ્રશ્ન છે. પરદેશી નિદાનોના વિચારોને વિના-કસોટીએ સ્વીકારી લેવાની આપણી વધારે પડતી તાત્કાલિકતા તો આ પરિણામ નથી ને ?

એમ ન હોત તો, એ અજે આપણું ખ્યાન પ્રથમ વાર દોરવાનું તાથા જિન્કિને ફાળે ન આવત.

પાકિસ્તાનના સંજ્ઞાનમાં ખૂબ કુતૂહલપ્રદ વસ્તુ એ છે કે જેમણે પાકિસ્તાન માટે જેહાદ ચલાવી તેઓ તો ભારતમાં જ રહી પડ્યા: જ્યારે જ્યાં હિંદુ-મુસ્લિમોની મિત્ર સંરક્ષા હતી તે પંજાબ પશ્ચિમ પાકિસ્તાન બન્યું અને જે બંગાળી મુસ્લિમોને પશ્ચિમ પાકિસ્તાન સાથે જોડવું ન હતું, કલકત્તાને રાજધાની રાખી અલગ રાષ્ટ્ર કરવું હતું તેમને ફાળે પૂર્વ પાકિસ્તાન બનવાનું આવ્યું. પંજાબીઓના બંગાળ તરફના વસાહતવાદી વલણ વિશે અને બંગાળી તથા પંજાબીઓ વચ્ચેના વહીવટી સંઘર્ષ વિશે તાથા જિન્કિને તો છેક ૧૯૪૯માં 'ગાર્મિયન'માં લખ્યું હતું. *

આપણા રાજ્યશાસ્ત્રીઓ આ તમામ હકીકતોની ઉપેક્ષા કરી રહ્યા છે. સદીઓ પુરાણી ભૌગોલિક, રાજકીય અને આર્થિક એકતા છતાં આજે આપણા રાજકીય નેતાઓની વિચારરીતિને કારણે ભારતનું વિઘટન થઈ રહ્યું છે—આ વિચિત્ર લાગતા વિરોધા-ભાસનું બાંધણા દેશના બનાવોના સંજ્ઞાનમાં મૂલ્યાંકન થઈ શકે તેમ છે.

સુઝતાલીસની ભારતીય ક્રાંતિને પરિણામે જે મેળવ્યું છે તેને વિશે આપણે ત્યાં બહુ ઓછો વિચાર થયો છે. બરફે, સરકારમાંની ક્ષિતનના પક્ષકારોને મન તો 'અંગ્રેજ સરકારની કૃપાપૂર્ણ' સંમતિથી સહા-યેલ શાંતિમય સત્તાપલટા કરતાં સુઝતાલીસની ક્રાંતિનું મહત્ત્વ સહેજે વધારે નથી:—એક સડી કરતાંય વધારે સમય સુધી રાજ કરી ચૂકેલા ક્ષિતિશ લશ્કરની અધિસક વિલંબ આ મતને, સ્વાભાવિક રીતે જ, જોર પુષ્ટિ આપે છે. અને એથી અંગ્રેજો શા માટે સત્તા છોડી ગયાં એવો પ્રશ્ન એ સમયે ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો ન હતો. આજે બાંગલા દેશના સામસ્યત કરેલ માનવીઓ પાકિસ્તાનના યુવામ બનવાના પુનઃકાર એક અવાજે કરે છે. આ હકીકતને સમજવા મંજૂતા હોઈએ તો ભારતીય ક્રાંતિના નિયત રહસ્યને સમજવું જરૂરી છે.

હાલતને અને ત્યારબાદ હાંસલ કરવામાં આવેલા સ્વાતંત્ર્યને આપણે સાંખી રીતે સમજે શક્યા નથી

*Last Days of the British Raj, p. 248.

*Reporting India, 1991.

એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણા ઇતિહાસ-કારોએ અંગ્રેજ લખાણો, વિચારો, હસ્તાવેશો, પુસ્તકો અને સંશોધન-પદ્ધતિનો આધાર લીધો છે. અતિ-સંપત્તિ સાથે પણ આજમાં આજુ-એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે ભારતવાસીઓનાં મિલન ને ચંતવ્યનો પડો તો વરડે ન પારી શકે. ભાગ્યે જ ઠાઠ લેખકે ભારતીય લાખાઓમાં પડેલી સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો હશે. જેમણે કંઈક પણ ક્ષમતાપૂર્વક લખ્યું છે તેમણે પણ અંગ્રેજ ભણતર પામેલા ભારતીયો ઉપર આધાર રાખ્યો છે. તેઓ લોકોના સંપર્કમાં નથી તે હકીકત છે.

આ મોટા બેદને પરિણામે અંગ્રેજ ભણતર પામેલા હિંદીઓ લગત દરમ્યાન હિંદુ-મુસ્લિમ આઘ-જનતામાં નગેલી ઠાંઠી લાગણીઓ સમજવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. પ્રભુના સાચા વિચારોના ખોટા અર્થઘટનથી દોરાર્ધને હિંદી નેતાઓ ક્રિષ્ણ દરબારનો સાથે સંપત્તિ યથા અને વ્યાજે આપણે એ ઉતાવળિયા નિર્ણયનાં પરિણામો લણી ને વેડી રહ્યા છીએ.

વિવિધ પ્રકારનાં સામાજિક અને રાજકીય સુધારાનાં અદિક્ષેપોના ફલસ્વરૂપ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણા દેશવાસીઓમાં એક આત્માત્મિક અને માનસિક પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું એ વસ્તુ આપણા નેતાઓ વિચારે પારી એ ખરેખરની જાણ હતી ને છે. હિંદુ છોડોની લગત અને આગ્રહ હિંદુ દાન સામે ચાલેલા મુકદ્દમાઓથી ભારતભરમાં જે પાયુર્મંડળ ઊભું થયું તેને પરિણામે આપણા લોકો અમેરિકા અને ફ્રાન્સની મદદન ક્રાંતિઓની લગોલગ ઊભી રહી શકે એવી સામાજિક ક્રાંતિ અર્થે સજ્જ થઈ ગયા હતા. આ વાત આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓ એક શકેલા નહિ.

આ ક્રાંતિનું નેતૃત્વ લેવાને બદલે આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ બાધઓનો રાહ સ્વીકાર્યો, આ રીતે ભારત મુક્ત બન્યું છતાં ક્રાંતિને લીધે જે સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ તે સાચા અર્થમાં મળી નહિ. આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ કે રાજ્યકર્તાઓની ફેરવદલી માત્રથી ક્રાંતિ થતી નથી. અને જે ક્રાંતિથી

રાષ્ટ્રીય મુક્તિ અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય ન મળે તે ક્રાંતિને માટે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડે છે. મુક્તતાલીસના અરસામાં એટલું તો ચોક્કસ હતું કે ભારતીય તખ્તા પર પરિવર્તનની ફાળ આવી પહોંચી હતી. વિશાળ એવા ભારતમાં ક્યાંક ક્યાંક મધ્યયુગી અને જડતાવાદી જગો સક્રિય હોવા છતાં ટેવળ રાષ્ટ્રીય-સ્વાતંત્ર્ય લાવનાર ક્રાંતિ તથા રાષ્ટ્રીય મુક્તિ અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય એ બંને લાવનાર ક્રાંતિ વચ્ચે વિભેદ કરવા જેટલું આધુનિક તો ભારત ચોક્કસપણે બન્યું જ હતું.

ખીલ રીતે કહીએ તો ભારતીય જનસમુદાય તેમના નેતાઓ કરતાં રાજકીય વિચારમાં આગળ હતો. આમ લોકોની લાગણી અને વિચાર-રૂપથી સદંતર અગ્રણ્ય એવી મધ્યમવર્ગીય નેતાગીરીએ સત્તાની ફેરવદલી વિષે કે લાગણીના સંપર્કાર એવી મહત્ત્વની બાધકાંડ વિષે લોકોના મત જાણવાની અને માંધીલની જાણી મેળવવાની તરફ લીધી ન હતી.

શેષ મુન્નિયુર રહેમાને આ નેતાઓ ખોટા હતા તે સાબિત કરી આપ્યું છે. લોકો પર ઠાઠા બેસાવામાં આવેલા ભાગલાને ઉપસાવવાના ક્રાંતિકારી અદિક્ષેપમાં મુન્નિય સફળ થયા છે. ક્રાંતિઓના ઇતિહાસમાં આટલો વિશાળ લોકસહકાર ક્યારેય શક્ય બન્યો નથી. Hannah Arendt તેમના ક્રાંતિ વિષેના પુસ્તકમાં સમાજ-પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાં નેનું ટકા જેટલા લોકો સામેલ થયા હોય તેનું એક પણ દર્શાવ આપી શક્યા નથી એ જણું ન જોઈએ.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે અમેરિકન ક્રાંતિ એક પ્રયુદ્ધ લઘુમતીને આભારી હતી. ફ્રેન્ચ વિપ્લવને શરૂ શરૂમાં તો ફ્રાન્સની કુસ વસ્તીના એક ટકા જેટલા લોકોએ પણ ટેકો આપ્યો ન હતો. ફ્રેન્ચ ટકા જેટલા લોકોને પોતાની તરફ વાળવાની પહેલ્ય લેનિનમાં ન હોત તો બોલ્શેવિક ક્રાંતિ સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ નીવડી હોત. અમેરિકાની પોપ્યુલરિસ્ટ ક્રાંતિ એ લઘુમતીની ક્રાંતિ હતી. જ્યારે ચીનના જનસમુદાયને આજોનું વર્ચસ્વ અનિવાર્ય લાગ્યું ત્યારે જ તેમણે પોતાના

રાષ્ટ્ર-નેતા ચાંગ કાન્ગ-શીને પંડિત મૂકેલા. સુસ્તાલીસમી
ભારતીય ક્રાંતિને વંસ્તીના ગીસ-પચીસ ટકાથી
વધારે પીડળા કંપારે ન હતું. — છતાં પાછળથી
તેને વીસમી સદીની મોટામાં મોટી ઘટના તરીકે
લેખવામાં આવે છે. માનવજાતના ક્રિતહાસમાં પચાણ
ટકાથી પણ વધારે લોકોના ટેકાવાળા રોષ મુઝિયુર
રહેમાને અંગ્રીષ ધપાવેલી રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ આમ અતેરી
છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના ભવિતવાદી ને ફાસીવાદી રાજ્ય
સાથે બળજબરીથી લદાયેલા જોગણને તોડવા લોકોએ
તેમને ચૂંટણી દ્વારા અદિશ આપ્યો છે એ ઘટનાની
જેઠ ક્રાંતિઓની તવારીખમાં સોધી જડે તેમ નથી.

માકસવાદીઓ માટે આ ક્રાંતિ એક દર્શાતરૂપ
બનવી જોઈએ. માકસે ક્રાંતિ તરફ દોરી જતા
“સામાજિક પ્રશ્ન” પર ભાર આપતાં ઉમેયું છે કે
સમાજની જીવનપ્રક્રિયા તમામ માનવપ્રવૃત્તિ અને
પ્રથનોના કેન્દ્રમાં રહેલી છે. જોકે પાછળથી તેણે
ક્રાંતિના આર્થિક સિદ્ધાંતને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું,
છતાં ૧૮૭૧ના પેરિસ કોમ્યુન બાદ સ્વાતંત્ર્યનો
વિચાર ક્રાંતિકારી પરિવર્તનોના મૂળમાં હોવાનું લાગતાં
તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો પણ હતો.

જોરડું તો કહી શકાય કે સ્વાધી અને લાલચ
એવી પાકિસ્તાની સામંતશાહીએ બાંગલા દેશને
આર્થિક અધોગતિ તરફ ધકેલી દીધી — તે ક્રાંતિનું
એક કારણ છે. તેમ છતાં, તેનું મુખ્ય પ્રેરક બળ
તો ભારતીય ક્રાંતિની જેમ જ માનવીય ગૌરવ અને
સ્વાતંત્ર્યની ખેવનાનું જ છે. (મરીયાઈ જ ક્રાંતિનું
અમાર કારણ નથી તે ખુદ માકસથી પણ જાનવરું
ન હતું)

બાંગલા દેશના સુદિજીવી અમ્ર વગેરે જનસમુદાયના
હૃદયમાં બંગાળી સાહિત્યના ઉચ્ચ કક્ષાના ખેડાણ દ્વારા
સ્વાતંત્ર્યની ભૂખ જળાડી છે. બાંગલા દેશમાં આજે
બનતા બનાવોને આપણે ભારતીય ક્રાંતિકારી ક્રિત-
હાસના સહજ અંગરૂપ લેખના જોઈએ. પશ્ચિમ
પાકિસ્તાનીઓના વસાહતી પંજમાંથી મુક્ત થવાની
પૂર્વ બંગાળની ખેવનાનાં મૂળ ભારતીય રાષ્ટ્રીય
ચળવળનાં આરંભકાળમાં બંગાળી લોકોએ જે દિસ્સો

આપ્યો હતો તેમાં ન જોઈ શકાય? —
આજે પૂર્વ બંગાળનાં જે નગરો અને ગામડાઓ
સમાચારોમાં ચમકે છે તેઓએ આ સદીની વીસી
અને ત્રીસી દરમ્યાન અસહકારના આદિલનોમાં
આવો જ ભાગ ભજવ્યો હતો. ૧૮૫૮ના નિષ્કળ
બળવા બાદ, ચિતાગોંગી ટેકરીઓમાં ચિટિશ રાજ-
ભંડાર પર લૂંટ ચલાવીને તરુણ પૂર્વ બંગાળીઓ
અંગ્રેજો સામે આધુનિક હથિયારોથી લડવા હતા.
રાષ્ટ્રીય લડતમાં બંગાળનો જે ફાળો છે તેનો ધણો
મોટો દિસ્સો પૂર્વ બંગાળમાંથી આવ્યો હતો તે
હરીકતનો ઇનકાર કાઈ કરી શકશે?

ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં કલકત્તાના રાજકીય,
સાહિત્યિક અને વેપારી આગેવાનોનો મોટો ભાગ પૂર્વ
બંગાળથી આવેલા લોકોનો હતો. એમણે જ તો
સ્વરાજપ્રાપ્તિ પહેલાંના બંગાળને એની રાજકીય,
સામાજિક અને સાહિત્યિક વિશિષ્ટતા અર્પી હતી.
કલકત્તાથી રાજધાની ફેરવ્યા બાદ, હિંદના ક્રિતહાસમાં
પૂર્વ બંગાળે અદા કરેલી ભૂમિકાને ઉતારી પાડવાનું
વલણ બહુ ધણું છે. પ્રભવી સંમતિ મેળવવા વિના
કોઈ ખેડાસવામાં આવેલા નવા ને વિલાગિત રાજ્યમાં
પોતાની સ્થિતિને અર્જ્યૂત કરવાની રાજદ્વારી
નેતાઓની બ્યહરચના એના મૂળમાં છે.

જ્યાં સુધી ભારતના અગવિગ્ધને લોકોની
બહાલી ન મળે ત્યાં સુધી તેના વાજબીપણા વિષે
પ્રશ્નો ઘર્ષ શકે તેમ છે અને થવા જ જોઈએ —
આજે ત્યાં જે બની રહ્યું છે તે જોતાં હિવા જેવું
દેખાય છે કે આ ઉપખંડનો એક મોટો ભાગ
પાકિસ્તાનના હાલના માળખા વિષે સંમત ન હતો.
અક્ષયત એનો અર્થ એ નથી કે ભારતે બાંગલા દેશને
ભારત સંઘમાં ભેળવી દેવો જોઈએ અથવા મંચુજા
બંગાળની રચના કરી જોઈએ.

છતાં, જે કંઈ જન્મ્યું છે તે એતાં સમગ્ર ઉપ-
ખંડના ભૌગોલિક અને રાજકીય માળખાની તવરચના
અનિવાર્ય બને છે. કારણ બાંગલા દેશ સ્વતંત્ર થતાં
પાકિસ્તાનની રાજકીય પ્રયાત્ન વિધટન થશે, એનો
આ વંરુ આપણા દેશ માટે એક કોપકાં ૨૫-બની

રહેશે. જ્યારે કોઈ પણ દેશમાં સરકારનું પતન થાય ત્યારે તેના પડોશીઓ માટે કોમકા ઊભા થવાની શક્યતા રહે જ છે. સમય જતાં, આપણે પાકિસ્તાન વેરવિખેર થવાને કારણે ઊભા થતા પ્રયોના ભાર નીચે આવી જઈશું. જાવિધમાં ઊભી થનારી પરિસ્થિતિને પહેંચી વળવાની તૈયારીઓ અગાઉથી જ કરવા માંડીએ તે આપણા હિતમાં લેખાશે. આપણે આ કોમકાઓ એકલે હાથે ઉકેલવા પડશે; કારણ કે, આ દુનિયામાં આપણી પાસે કોઈ સાથીદારો અને મિત્રો નથી. સૌને રાજ રાખવાની હાથમાં આપણે કોઈને પણ રાજ રાખી શક્યા નથી.

પાકિસ્તાનને નામે જાણીતી બનેલી રાજકીય વ્યવસ્થાની અંદર જ, આમ તો, પાકિસ્તાનના વિઘટના સંકેતો આરંભાથી જ હતા. પણ તેની રાજકર્તા ટોળકી તેના અસ્તિત્વને લંબાવે સમયામાં અને તેના પતનને ખાળવામાં ઠીક ઠીક સજ્જ રહી. આ માટે તેણે મિનઅનુભવી અમેરિકન સરકાર સમક્ષ, એશિયામાં સામ્યવાદને ખાળવા માટે પોતે એક ગઠ રૂપ છે એવું જૂઠાણું હાંક્યું રાખીને અમેરિકાને લશ્કરી સાથ મેળવ્યો. પણ પાકિસ્તાન પોત પ્રકાશનું ગયું તેમ તેમ અમેરિકન પરદેશ નીતિના બાલિશ ધર્મશાસ્ત્રોને પણ રૂપરૂ રીતે સમજાવું ગયું કે એશિયામાં સોવિયેત હાવના સામ્યવાદને ખાળવાની ક્રિયાતમાં પાકિસ્તાન ક્યારેય ન હતું એટલું જ નહિ પણ એને ખાળવાની દાનત સુધ્ધા પાકિસ્તાન ધરાવતું નથી.

એકસાથે સોવિયેત સંઘ અને સામ્યવાદી ચીન બંને જોડે જોડાણ કરવાના પાકિસ્તાની નેતાઓના ખર્ચા વજણથી ફરી એક વાર પુરવાર થાય છે કે પાકિસ્તાની સરકાર સર્વસામાન્ય રાજકીય સ્વસ્થતા ધરાવતી નથી. એની શાસક ટોળકી વસ્તુતઃ ખુદ પાકિસ્તાનના જ હિતને તુકસાન પહેંચી તે રીતે કેવળ જૂથ-સ્વાર્થથી વર્તતી હતી એ પરપોટો હવે ફૂટી ગયો છે. પાકિસ્તાન જેવા રાજ્યની વિચિત્રતા તેના નમ સ્વરૂપમાં જીવી ચર્ચા ગર્ભ છે.

આ, ચર્ચાની શ્લેષ્ઠતિ એ છે કે ભારતની વિદેશ-

નીતિ અને મૂલ્યનીતિ પરત્વે ફેરવિચારની ને તેને નરું રૂપ આપવાની અનિવાર્યતા ઊભી થઈ ચૂકી છે. ભારત તે કેવી રીતે કરી શકે? પાકિસ્તાનને આપણે છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી આધુનિક અર્થમાં એક રાજ્ય તરીકે ગણતા આવ્યા છીએ. આ ના-સમજનાથી આપણે બહાર આવવું પડશે. વળી બાંગલા દેશમાં આવી રહેલી ક્રાંતિ સ્વતંત્રતા માટેના આપણા મંત્રાચની સાથે ગાઠ રીતે સંકળાયેલી છે. એ તથ્ય સમજપૂર્વક સ્વીકારવું પડશે. બાંગલા દેશનો સવાલ આપણા પોતાના સવાલથી ભિન્ન નથી. બાંગલા દેશમાં આવે જે ક્રાંતિ આવે છે તે ભારતમાં શરૂ થયેલી ક્રાંતિના ભાગ રૂપે જ છે; ૧૯૨૦ની નાગપુર કોંગ્રેસના અસહકારના કારણે ઉપરાંત રાજ્ય રામમોહન રાય આદિએ છેક ઝોગણીસમી સહીથી આદરેલા રાષ્ટ્રીય નવજાગરણના મહામત સાથે તે અભિનવપણે સંકળાયેલી છે.

ખીળ સળદોમાં કહીએ તો ભારતના રાષ્ટ્રીય આદિચનોએ પ્રેરેલી ક્રાંતિ અધૂરી રહી હતી તે હવે ભારતના ઈશાન ખૂણે આગળ વધી રહી છે. આપણે એનો સ્વીકાર ને સમાદર કરવો રહી. દેશની સરકારને માન્યતા આપવા માત્રમાં આ સ્વીકૃતિ સમાઈ જતી નથી. બલ્કે, પૂર્વ જાગાણીઓની લડતને, આપણે એશિયાઈ અને ભારતીય પ્રભુની માનવગૌરવ અને સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતના ભાગ રૂપે વધારી લેવી જોઈએ. બાંગલા દેશ ભારતનો ભાગ અને કે પછી સ્વતંત્ર સાવંભોમ રાજ્ય અને તે મુઠ્ઠી મહત્વનો નથી. અગત્યની બાબત એ છે કે આપણી સ્થિતિ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ યુગઃપ્રવહમાન થઈને એના અંતિમ લક્ષ્ય તરફ જઈ રહી છે. તેની સજ્જતા ભારતને ફરી એક વાર જગતની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવશે અને વિશ્વના રાષ્ટ્રોમાં આપણા અવાજનું એથી વળન પડશે.

ન જૂઠીએ કે ભારતની મુક્તિ વિના આશિકા અને એશિયાના દેશો તેમની વસાહતી શુભલાઓ કહીએ તોડી શક્યા ન હોત.

અનુવં સિદ્ધાર્થ ભટ્ટ

બાંગ્લા દેશને અમાન્યતા : દુરગામી સૂચિતાર્થો | પ્રવીણ ન. શેઠ

બાંગ્લા દેશના ઉદ્ભવથી 'ભારતીય' ઉપખંડનું રાજકારણ હંદા જ પરિપ્રેક્ષામાં રચાવા માંડે. દક્ષિણ એશિયાના આંતર-રાષ્ટ્ર સંપર્કોના સંદર્ભમાં જોઈ શકે તેવા મંબીર અને દુરગામી સૂચિતાર્થો એમાંથી પ્રકટી શકે તેમ છે. અને ભારતને માટે, સૌથી વિરોધ તો, એના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ ભારત સરકાર સમક્ષ બાંગ્લા દેશનો પ્રશ્ન તક અને પાકાર અને સ્વરૂપમાં ઊભો થયો છે. માનવતા, લોકશાહી, સમાજવાદ અને બિનસાપ્રદાયિકતાનાં મૂલ્યોની ધરણા તથા તેના સંજોગન પરત્વે પણ આપણી કસોટી થઈ રહી છે.

બાંગ્લા દેશને 'રાજદ્વારી' માન્યતા આપવાનો અને તેની સાથે અસિપ્રેત એવી લશ્કરી સહિત અન્ય સહાય આપવાનો પ્રશ્ન એટલો તાત્કાલિક બની ગયો છે કે ભારત સરકાર એને અંગે જલદી નિર્ણય કરવો જોઈએ.

એપ્રિલના અંતભાગમાં—જ્યારે (પશ્ચિમ) પાકિસ્તાનના લશ્કરી સત્તાવાજાઓએ પૂર્વ બંગાળ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તરત બાંગ્લા દેશને માન્યતા આપવાની મંત્રણી થોડી રીતે જ, ક સમયની મર્યાદા હતી. તે સમયે ભારત સરકારે આ પદના આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પેચીલી બને તેની હોવાથી થોડી મંબીર વિચારણા માટે સમય માગી લીધો તે સંમતી શકાય તેમ હતું. અને કે મહા-સંપ્રતિષ્ઠાના પ્રત્યાધાતો સમજવા તેણે શક્ય જોઈ હોય. દેશની નિકાળ મુસ્લિમ લઘુમતીની લાગણી કેવી દોષ શકે, તેના વિચાર કરવા પણ તે થોળી હોય; પરંતુ બંગાળ અને પશ્ચિમ બંગાળ વચ્ચે રહેલ ઊર્મિય સંસ્કૃતિક અને આર્થિક મંદગતને કારણે બને પ્રદેશોના એકીકરણની ભાગની જાતિ પણ ત્યારના અનિર્ણય પાછળ રહેલી હોય. બાંગ્લા દેશને માન્યતા આપે પણ એક રચાઈ અને સક્ષમ રાજકીય એકમ

તરીકે તે નિષ્પન્ન નીવડે મા તો 'લશ્કરી સંઘર્ષ'માં પશ્ચિમ પાકિસ્તાનને હાથે તે હારી જ વળે તો માન્યતા આપવામાં ઠોઠ મજબૂરીએ. ભારત પાકિસ્તાનને નબળું પાડવા માગે છે તેવા બે દરકાર જૂના પાકિસ્તાની પ્રચારના આપણે હાથા બની જઈએ. પાકિસ્તાન ચીન સાથે મળીને કોઈ કબો ઊભો કરે. બાંગ્લા દેશને માન્યતા આપીએ તે સાથે જ તેને સહાય પણ આપવી પડે. ને તો શાકાખાનને બંગાળમાં વંધારે વ્યાપક અને નિષ્કુર લશ્કરી પરિવાહન માટે કારણ મળે... આ જ્યાં કારણો ભારત સરકારે આપ્યા હોય, વિચાર્યા હોય કે તેના વધણને ન્યાય આપવા માટે કોઈ ને કોઈ સ્થળે કપવામાં આવ્યાં હોય. પણ વર્ગ પ્રધાન તો એક જ અરપટ કારણ આપે છે (૧૬ મી મે, ૧૯૭૦). કચકતામાં પૂર્વીય વિસ્તારોમાં બાંગ્લા દેશમાંથી આવેલ નિરાશ્રિતોની ધાવણીઓની મુલાકાત પછી એમણે અતિ અરપટ વિધાન કર્યું : "હું માનું છું કે બાંગ્લા દેશને માન્યતા આપવામાં એકમાત્ર મુશ્કેલી એ છે કે આમ કરવું બાંગ્લા દેશના લોકોને સહાયકતા નહિ બને. માન્યતા ખોટું સમયે (કસમયે?) આપવી જોઈએ નહિ."

સાત અઠવાડિયાં થઈ ગયાં છતાં ચકાસણી હજી બાકી છે. દરમ્યાનમાં શીઘ્ર ચકાસણી અને વેળાસર માન્યતા માટે પૂરતી દલીલો ભેગી થઈ થઈ છે.

૨

બાંગ્લા દેશની પ્રજા પાકિસ્તાની લશ્કરી આક્રમણને સફળતાપૂર્વક સામનો કરશે, તે છતાં પર છે તેવા અપાઓના અને આકાશવાણીના હેવાલો દોઢ માસ પછી હવે તાર્કિક રીતે જ થઈ શકે ઉત્પન્ન કરે તેવા બને છે. આધુનિક રાજ્ય સામે, તેની પાસેના અતિ આધુનિક અને વિપુલ શસ્ત્રો તથા તાલીમગ્રસ્ત સૈન્ય જોતાં પ્રબળતાથી બગવો સમજ થાય એ શક્ય નથી—સિવાય કે લશ્કરના એક મહત્વના વિભાગનો તેને ટેકો હોય. પ્રજાનું લાંબક સત્ત્વ અને

રાષ્ટ્રીય ખમીર આપણે સત્તાધીશોના લડકરને રૂંધાવી
છતા ન મેળવવા દે એ ખરું, પણ એ પ્રબલ પોતે
જ છતાં એવા ભાવનામ્મ ને અવાસ્તવિક કચ્છ-
વિચાર સાચા ધ્યેયને મદદકર્તા નહિ બને. આથી
તાત્કાલિક પગલાંની જરૂર ભારતને સમજાવી જોઈએ.

શરણાર્થીઓની સમસ્યા

સૌથી મોટો પ્રશ્ન શરણાર્થીઓનો છે. પૂર્વ
ખંડમાંથી છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં જેટલા શરણાર્થીઓ
(૪૦ લાખ) ભારતમાં આવ્યા હતા તેના અડધા
કરતાં વધારે (૨૫ લાખ) તેા છેલ્લા દોઢ માસમાં
ભારતમાં આવી ચૂક્યા છે. એમને માટેના રાજિદો
ખર્ચ લગભગ ૬૦-૬૫ લાખ રૂપિયા થાય છે.
આવતા ■ માસમાં તે કુલ ૫૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો
થઈ જશે — આપણે ૧૯૬૫માં પાકિસ્તાન સામેના
યુદ્ધમાં ક્યાં હતો એટલો! પાકિસ્તાન સરકારને
હારકરી કામકાજ માટે રૂ. ૧ કરોડનો રાજનો ખર્ચ
થાય છે, તે પરિસ્થિતિ તેના કબજામાં આવતી બધ
તો ઘટેતો જશે, જ્યારે આપણે માટે તો તે વધતો
જશે. પાકિસ્તાને કાશ્મીરમાં આપણને કેડતોડ મોળો
વેઢારવાની હદ નિઃસહાય ક્યાં છે. હવે ખંડાળમાં
પણ આપણે ફાલે એની રમતનો ભોગ બનવાનું
આવે છે.

ખીલો લાગે છે અરાજકતા અને અજવાનો.
શરણાર્થીઓને સુતોપી ચકામ એટલી હદે તો ભારત
ભાગ્યે જ સગવડો પૂરી પાડી શકે. એમાં નિવાસ,
ભોજન અને ખાસ તો નોકરી-રાજગારીનો પ્રશ્ન
પશ્ચિમ ખંડાળના રાજકારણને ઝોર ઉદામ બનાવશે.
કલકત્તા નવી રફાટકતા અને પ્રક્ષોભોનું કેન્દ્ર બનશે.
પશ્ચિમ ખંડાળના રાજકારણમાં ૧૯૪૭-૪૮માં
આવેલ નિરાશિતોનો 'શાલ' બૂલી જવા જેવો નથી.
ત્રિપુરા, આસામ જેવાં રાજ્યોમાં નાનાં નાનાં શહેરમાં
આખર્તુક મુરશિઓની વસ્તી જે તે શહેરની મૂળ
વસ્તી કરતાં વધવા માંડી છે અને ત્યાં કોમી પ્રશ્ન
નવેસરથી જીજ્ઞાસે તેવો ભય રહે છે. તે જ પ્રમાણે
ભાષાધારી સમુદાય પણ આ પ્રદેશમાં જોષમાશે.

આસામમાં ખંડાળીઓની વધતી સંખ્યા
પ્રણાલીગત આસામી-ખંડાળી ક્ષયને ને 'લલિત
સેના'ને ઉત્તેજન આપશે.

શરણાર્થીઓનું આગમન એ નાનો વહેણ નથી,
પણ મોટો પ્રવાહ છે. એમની ચકાસણી કરતી અશક્ય-
વત છે. ચાલ્યામાનની સરકારે આ પરિસ્થિતિનો
વાલ ઉઠાવીને શરણાર્થીઓ સાથે ધૂસણખોરો, પાક-
જસૂસો અને લાંમફેડિયા મોડલો આપ્યા હોય, એ
ખુબ મંભવિત બની જાય છે.

કોઈ પણ સમાજમાં તેના મધ્યપ્રવાહથી અલિપ્ત
રહેનાર વિભાગ ત્યાની પ્રથા પ્રતિ એક પ્રકારની
ઉદાસીનતા કે વિરોધ બતાવીને પ્રથામાં તનાવ ઊભા
કરે છે. પાકિસ્તાન એનો મોળો મોહો કરી આપણે
માથે એની વસ્તીને આપણી પાસે સેવાવવાની અને
કામ પાડવાની ટૂંટીતિ આપરે તેને માનવતાની
દૃષ્ટિએ તો જોઈએ, પણ તે સાથે ક્રમરાષ્ટ્રે જોડનમાં
કાલવેલ પંચેરદાર્મન નિરાશિતોએ જોડન માટે ઊભા
કરેલ શિરદહને પણ પાઠ કરીએ. મોટી સંખ્યાના
આ જ નિરાશિતોની ઘટના સમગ્ર પ્રશ્નને અતિર-
રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપીને રાજદ્વારી મુશ્કેલી પણ ઊભી
કરે તેમ છે.

બૂરાજકારણની દૃષ્ટિએ

બ્યૂદામક દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ નાણુકે એવા
આપણા ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તારમાં નવું ગતિશીલ-પણ
વિરોધાટક તત્વ પ્રવેશશે એ શક્યતા પણ હકમાં
લેવી જોઈએ. મેધાલય, આસામ, નાગાલેંડ, મિઝો-
પ્રદેશ, બંગાળ વગેરેમાં ઉદામ અને અરાજક બળો
મળખૂત બને તેનું પણ બને છે. અને તેને લાલ
આવી પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરવાની ક્ષમા જેને
હસ્તગત છે તે ચીનને મળશે.

ઉત્તર-પૂર્વીય બૂરાજકારણની દૃષ્ટિએ આવી દર-
ગામી શક્યતાઓ આપણે નિવારવી જોઈએ. ખેરખેર
તો, બાંજલા દેસ એ અનામણે આપણા હિતમાં
ઊભી થયેલ ઘટના છે. ભારતીય ઉપખંડના આંતર-
રાજ્ય પ્રશ્નોના નિખુણત શિશિર શુષ્કે કહ્યું છે.

તેમ જાંગલા દેશે સમગ્ર ઉપખંડના માંગખાની પુનઃરચના કરવાની તક આપણને આપી છે. ભારતને સતત પબલતા રહેલા, પાકિસ્તાનના જીવનની આ સૌથી મોટી કટોકટીના લાજ તેને નબળું પાડવામાં રહેલો છે. આથી પૂર્વમાં એક મિત્ર રાજ્ય આપણને મળશે. ચીન સાથે મજા બહુલમક પગલાં લેવાનો પાકિસ્તાનનો હુકમનો એકો આપણે જીએ કરી શકીશું. વળી પ્રચંડ બહુ-મતીથી લોકશાહી સમાજવાદને ન્યાય ટેકો મળ્યો છે તે મુઠિશુર રહેમાનના પૂર્વ પાકિસ્તાન (જાંગલા-દેશ), શ્રીમતી બંદાર નામકેનાં સિંધને અને શ્રીમતી ગાંધીના ભારતના ઉપખંડીય ત્રિકોણ દ્વારા લશ્કર-અબલાદેશ-મૂટીપતિઓની પ્રવરન્નિર્મિતિથી શાસિત પાકિસ્તાન સામે તેમ જ ચીનની સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી સામે એક નવું પ્રાદેશિક ભૌમિયજીવન બિનુ કરવાની ભૂમિકા ગાંધી શકાય. પાકિસ્તાન નબળું પડે તો ભારત આમ બળવાન સત્તા બને. પણ ભારતને બળવાન બનતું એવા યોજિષ્ટન, મોરકો અને પેકિંગ જેવી મહાસત્તાઓ તો રાજ નથી જ. પણ આફ્રો-એશિયન રાજ્યો પણ તૈયાર નથી. નહિ તો કતારા અને બમાહને સહાય કરનાર આમાં ધણા બાંધા દેશને ટકાવવા કેમ આગળ આવતા નથી? તેમનામાંના ધણાને અહીં 'મયાવત સ્થિતિ'માં સ્થાપિત રાજકીય હિત છે.

જાંગલા દેશને અહીંને સમયે સહાય ન કરીને આપણે એક બિનઆધારપાત્ર, આનાકાની કરતા અને બિનઅસરકારક પડોશી તરીકેની છાપ અમિ-એશિયાની પ્રજામાં ઊભી કરીશું. દક્ષિણ અને અમિ એશિયામાં એક મતિશીલ પરિબળ તરીકે આપણા મજાના ધામ તેમ જ અજ્ઞતા હોઈએ તો જાંગલા દેશના પ્રવાહને પાકિસ્તાની બંધાની મરજી પ્રમાણે વળવા દેવાનું અટકાવવું જોઈએ. પાકિસ્તાન જરે પોતાનો "આંતરિક મામલો" મજાવે છે તેમાં વચ્ચે નહિ પડીએ તેથી તે કારમીરનો પ્રજા જૂલો જવાણું નથી કે ચીન સાથે રહી આપણી સરહદો પર ધમકી નિવારવાનું જોવાનું નથી.

જાંગલા દેશને આનંદતા આપવા વિષે આપણે ખીળ સંખ્યો કે મહાસત્તાઓના મંદલમાં વિચારી શકીએ તેમ નથી. કારણ, આપણે માટે આ પ્રજા મૂળ નબળો છે. માત્ર ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ આર્થિક, બહુલમક અને રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ પણ તે આપણો પોતાનો પ્રજા બને છે. જાંગલા દેશની પ્રજા આથી જ આપણા પર જોમિલ મીટ માંડી રહી છે. તેમની અધકણીઓને આપણે ન સંતોષીએ, તો તેના પ્રમાણાત રૂપે તેઓ આપણા અમિત બની બેસશે. આ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રજા મંબીરતા પૂર્વક વિચારવો પડે.

જેમ મોડું યાપ તેમ પાકિસ્તાનની વસ્તીમાં ઘટાડો થાય છે. અને આથી પશ્ચિમ પાકિસ્તાન (૪૬%) વિરુદ્ધ પૂર્વ પાકિસ્તાન (૫૪%)ની વસ્તીની સમાપત્તી સરસાર્થ નિશુર લશ્કરી પમલાથી ગજુતરી-પૂર્વક જૂસી નાખવામાં આવી રહી છે. વધુ મોટી મંખ્યાના લોકો તરીકે પૂર્વ પાકિસ્તાન પોતાના લોકશાહી અધિકારો સ્થાપિત કરે એવા ભાવને માલાખાન અને શૂંટો દૂર કરી રહ્યા છે. પાકિસ્તાનને વિજય મળતાં પ્રતિષ્ઠા મળશે અને ભારતને? માત્ર પ્રજો—નિર્વાસિતોના ને ખીળ.

ડૉ. મહમદ અયૂબે થોડા સમય પહેલાં જણાવ્યું હતું તેમ ત્રાસલિક આનંદતા માટે ખીલ એક સળગ કારણ પણ છે. હજુ જાંગલા દેશના મુક્તિ અદિશનનો દોર ત્યાંના મધ્યમમાર્ગી અવાઈ લીંગના નેતાઓના હાથમાં છે. તેઓ જેમ હારો કે પુઢમાં નામરૂપ થશે, તેમ તેનો દોર ટાંપીને બેઠેલાં ઉદામ બંધાના હાથમાં જશે, અને ત્યાં લાંબા મજાનો મેરીલા બહુ અપૂર્ણતાઓ તો તેમાં ચીનનો પગપેસારો વધશે અને પશ્ચિમ મંખ્યાના અતિમવાદીઓને પણ સાય, હૈ અને સહાય મળશે.

આહવાન અને આવાહન

આનો અર્થ એ નહિ કે પાકિસ્તાનના લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સળગ થશે. હકીકતમાં તેમાં કંઈ નહિ તો થોડા સમય સુધી પૂર્વ પાકિસ્તાનની આવક

તેમને ગુમાવવી પડશે. વળી 'કરોડોનો ખર્ચ' ઇસ્લામા-
બાદને વેઠવો પડશે. ધર્મ પર અવલંબી પોતાની
અસ્થિતા કે આત્મ-ઓજાખની કટોકટીનું ઠોષ
નિરસન તે કરી શકશે નહિ. બાંગ્લા દેશની પ્રજાને
પાકિસ્તાની સત્તાવાળાઓએ છેવટે તો ખંતોપરી જ
પડશે. એ માટે લશ્કરી અત્યાચારનું નામ જેની સાથે
બંધાયું છે તે માતાખાનને 'બકરી' પણ બનાવવામાં
આવે. પણ તેથી જોકે આવા સમાધાનમાં ભારતને
ઠોષ ફાવેદો નહિ થાય. મોટા ભાગના રાજકીય પક્ષો
તેમ જ શિથિર ગુમ, ડો. મહમદ અબ્દુલ, અજિત
ભટ્ટાચાર્ય, પ્રાણ ચોપરા વગેરે રાજકીય નિરીક્ષકો ને
નિષ્ચીતો આથી 'માન્યતા'ની તરફેણ કરી રહ્યા છે.
ભારત તો પાકિસ્તાન ધાર્મિક યુદ્ધમાં પર એ
રાષ્ટ્રનો જે સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાને જામ્યું છે તે
સિદ્ધાન્તનો નકાર કરવાની બાંગ્લા દેશી આવેલી તકને
ઝડપીને જ બાંગ્લા દેશના ને પોતાના બિનસાપ્રદાયિક
સરકારને યોગ આપી શકશે. જે લોકશાસી સમાજવાદ

અને બિનસાપ્રદાયિકતાનાં સિદ્ધાન્ત માટે તીવ્રતરના
ભારતીય પ્રજાએ પોતાનાં વલણો સ્પષ્ટ રીતે બહુ
કર્ષાં છે તેના પુરસ્કાર માટે તેમ જ રાષ્ટ્રીય હિતની
દૃષ્ટિએ, ૧૯૪૭ના ભાગલાનાં ઠેકઠાક નિર્ણય
પ્રવાહોને અનુકૂળ દિશામાં વાળવા, ઇતિહાસના એ
નુકસાનને ભરપાઈ કરવા માટે આવેલી તકનો યોગ્ય
ઉપયોગ કરવાનો પક્ષકાર ભારતને થયો છે. આ
તકનો ઉપયોગ કરવા માટે ભારત સરકાર જે દિશા
અનુભવે છે તેનાં કારણો તે સ્પષ્ટ ન કરે ત્યાં સુધી
માન્યતાની માગણી માટેની દલીલો વિશેષ વળનહાર
અને પ્રતીતિજનક બની રહે છે.

બાંગ્લા સમસ્યા જેમ "રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિતાની
કસોટી" છે, પાકિસ્તાન માટે "આત્મ-ઓજાખની
અને એકતાની કટોકટી" છે, તેમ ભારત માટે તે
મૂલ્યો તેમ જ રાષ્ટ્રીય હિત બંને દૃષ્ટિએ આખી
આવવાના આવહન રૂપ પણ છે.

બાંગ્લા સમસ્યા : ભારતનાં મુસ્લિમ અખબારોની નજરે

બાંગ્લા દેશમાં બાંગ્લાની ને પંજાબી લોકો વચ્ચે
સર્જાયેલા સંઘર્ષની સમીક્ષા કરતાં લખનીના એક
જિલ્લા અધવાડિકે એના પહેલા પાના પરના ખાસ
લેખમાં લખ્યું છે :
"આ ઉપખંડમાંથી મુસ્લિમ બહુમતીના સમર્થનથી
કોમરે આક્રમકીલીએ પાકિસ્તાનનું સર્જન કર્યું તે
નિઃશંકપણે એક બહુ જ મોટી મજહબી છૂટ હતી.
પાકિસ્તાનનું સર્જન મજહબનાં પ્રભાવનો બોલતો
પુરાવો છે. ઇસ્લામાના છેલ્લાં ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષના
ઇતિહાસમાં એનો જોડો જડે તેમ નથી...
પાકિસ્તાનની સ્થાપના, દલીકરણ અને પ્રતિષ્ઠા
તાથા દુનિયાના દેશોની બિરાદરીમાંના એના ગૌરવ-
પુણ્ય વ્યવહારે લક્ષ્યસ્થ રાજપુરુષોને, આંતરરાષ્ટ્રીય

રાજકારણના ખેરખાઓને ને રાષ્ટ્રવાદીઓને
મોંમાં આંગળાં ધાલતા કરી મૂક્યા છે...

વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક આપણે કાને પાકિસ્તાનની
અંદરનાં પ્રાદેશિક હિતોનો મજહબવિરોધી વિસ્તવાદી
ચર સંચાળાતો હોતો ખરો. પણ, સ્વાભાવિક રીતે જ,
જેમણે હજુ તાજેતરમાં જ આસમાનનેય આંબી
મજહબી કવેદ જોઈ હોય એમનો તો આવા વિસ્તવાદી
સરો નજરચંદાજ કરવા જેવા જ લાગે...

તો હવે કર્યું શું? આ અવાધિ-કહે છે કે,
ભારતીય ઉપખંડ પરના ૧૮ કરોડ મુસ્લિમોએ પોતે
ત્રણ-ત્રણ ભાગમાં કેમ વહેંચાઈ ગયા છે એ મુદ્દા
પર નવેસરથી વિચારવાની જરૂર છે. આ લખનેવી
અખબારને એમ લાગે છે કે ઇસ્લામ ને રાષ્ટ્રવાદ

એના ગ્રંથર્થમાંથી હાથની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ દોષ વે એ સમય પાછી ચૂકી છે જ્યારે દિંદ પાક. પખંડના ૧૮ કરોડ મુસ્લિમો રાષ્ટ્રવાદને અતિક્રમીને જાહેશી અપીલને વશ વતે.

બીજા એક ઉદ્ધૃત્ અવાગિહ 'નરોમન'નું કહેવું છે : પાકિસ્તાનમાં ચાલી રહેલા ગ્રંથર્થમાંથી મુસ્લિમોએ એક બોધપાઠ 'અલ્લુ' કર્યો જ છૂટકો : રાષ્ટ્રભાવના ને રાષ્ટ્રીય વફાદારી માનવજાતના યત્ન સમાન છે. મુસ્લિમ માનની આખરી ને અંતર વફાદારી ઇસ્લામ માટે જ હોઈ શકે. મુસ્લિમો 'ખુદાના કાપદા' તરફ ગેરપરવાળીને રાષ્ટ્રવાદના સ્વાડે ચડશે તો મુસ્લિમો માટે 'કપાઈ' મરશે અને એમનાં જે કંઈ વગ ને વસ્તુ છે તેમ ખોશે.

હકલકાનું ઉદ્ધૃત્ દૈનિક 'ઇમરેડા' વળી ગાંધીજી અહિંસાન્યાય. આશાનું કિરણ નિહાળે છે : 'અરે, ખુદ બાંધકા દેશ પણ છેવટે તો ઇસ્લામી મુલક છે ને! કેટલાક કહે છે કે બાંધકા દેશ આઝાદ થતાં પાકિસ્તાન નામનું પડશે. પણ એમની સામે કેવી દલીલ કરી શકાય કે મુક્ત નહિ એવા નારાજ બાંધકા દેશ ઊલટાને પાકિસ્તાનને માથે બોલારૂપ થઈ પડશે...

'વખતોવખત સાંભળવા મળતી બીજી દલીલ એ મતલબની છે કે પૂર્વ બંગાળ છૂટ પડતાં દુનિયાનો સૌથી મોટો ઇસ્લામી મુલક રહેશે થઈ જશે. પણ આ દલીલ સામે એમ બોલસ કહી શકાય કે પૂર્વ બંગાળમાં આઝાદ હકૂમત સ્થપાતાં દુનિયાના નકશા પર ઊલટાની એક મુસ્લિમ હકૂમત ઉભેરાશે.'

એંગ્રેજોનું ઉદ્ધૃત્ અવાગિહ 'નરોમન' વડા પ્રધાન શ્રીમતી ગાંધી પર બંધા છે : 'શ્રીમતી ગાંધી વેરામિથી બળતાં હોય તેમ વગેરી રહ્યાં છે. પાકિસ્તાનની વિમાની અધિપતિઓને બદલો લેવાની તક બાણે એ બોવા માગતાં નથી! કદાચ એમને એ બતાવી આપવું છે કે, જુઓ! આરા વિરોધીઓ બોડે હું કેવા કમ હાથે કામ લઉં છું... માહિતી અને પ્રસાર ખાતું પોતાના હાથમાં લઈને શ્રીમતી ગાંધી પાકિ-

સ્તાનને જુઓ ન બુધાય એવા પાઠ બાણવી રહ્યાં છે. પાકિસ્તાનના વિરોધમાં ને પૂર્વ બંગાળની તરફખર્ચા બધાં સત્રો ગતિમાન કરીને એ પાછાં ઝાલોમરો કરીને ચૂપચાપ બેસી ગયાં છે.'

દિલ્હીના ઉદ્ધૃત્ દૈનિક 'અલ્લુમિયત'નું મુસ્લિમ મંડળએને આગ્રહભર્યું સૂચન છે કે પૂર્વ બંગાળથી આવતા મિત્રબંગાળી મુસ્લિમોની જવાબદારી એમણે જ ઉઠાવી લેવી જોઈએ. કારણ, ભારત સરકાર પૂર્વ બંગાળની તમ્બદાર હોઈ એ મિત્રબંગાળી મુસ્લિમોની દરકાર નહિ લે.

દિલ્હીના બીજા એક ઉદ્ધૃત્ દૈનિક 'દાવત'ની રૂબં પલ્લુ નોંધવા જેવી છે. એનું કહેવું છે કે પૂર્વ બંગાળ વિષે દિલ્હી અખબારોમાં આવતા સમાચારો એક તરફ ને અંધાંખાણી છે. દિલ્હીથી અંગ્રેજી ભાષામાં એક મુસ્લિમ દૈનિક શરૂ કરવાની દિલચાલના વાવડે 'દાવત' ખુશ છે. વધામણી ખાતું હોય તેમ એ ઉમેરે છે કે કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળના બે સભ્યો કમ્પાર્ટીન અલમ અને મોહનૂલ હક ચીધરી આ બંને કાર્ય છે. જોકે 'દાવત' સંકલ ને સાવધાનીનો સુર પણ ઉચ્ચારે છે : સાચા મુસ્લિમો જ આ સચિત અખબારના મંપાદન વિભાગમાં હોવા જોઈએ. રૂઢિમંત ઇસ્લામમાં એમની અવિચળ અદા હોવી જોઈએ અને 'હા, અમે રૂઢિચુરત છીએ' એમ જાપરે ચડીને દુનિયા આખી સાંભળે તેમ પોકારતા એમને કશો સંકેપ નાશે ન જોઈએ.

પટણનું ઉદ્ધૃત્ દૈનિક 'મંચમ' તો વળી ખુદ ભારત સરકારને જ બિધડો લેવાના મિલજમાં છે : 'નવી દિલ્હી બંગાળની એક એવી સરકારને પ્રચાર ચલાવી રહ્યું છે જે સરકાર કેવળ કાદમિકે છે! અને વળી, નવી દિલ્હીના હાકેમે એક એવા અહિંસાનું સમર્થન કરી રહ્યા છે જે હવાતી જ ધરાવતું નથી!'

અંચમનું નામ ઉલ્લેખ રાખ્યું-હોય તો ! (સંકલિત)

પરમાનંદભાઈ : ઓલિયા આદમી | ગોખીલાલ ગાંધી સુલકા ગાંધી

પરમાનંદભાઈમાં વ્યાસસદગ્જ જિજ્ઞાસા હતી; યુવા-સદગ્જ સાહસિકતા હતી; પ્રૌઢ સદગ્જ જ્ઞાનની તલ્લસ હતી; અને સત્ત્વનિષ્ઠ નાગરિકની ખુમારી હતી; ઉપર સમાજસુધારકને જાણે તેવી લગ્નચક્તા સાથે સ્વસ્થ સમજદારી હતી.

આદલા શુણે એક સાથે બહુ વિરલ વ્યક્તિ-ઓમાં જ જોવા મળે. આજના યુગમાં—જ્યાં પોતાની થોડીથી માહિતીની મૂકી પર રાચવાનું, કંથી જ્ઞાન-પિપાસા વિના સુઝતી તરીકે ગાજવાનું, સમય વસ્તીને જવાં ચલાવવાનું વા આખું મીઠાવાનું, અને તે છેલ્લા અભિપ્રાયો મૂકવાનું અને પોતાને જ્યારે જે અનુકૂળ હોય એને પ્રગટિથીજતા તરીકે ખપાવીને લેવું ‘રેટેટસ’ પામવાનું સદગ્જ હોય, એવા આજના યુગમાં—ઉપર નોખાં તેવાં લક્ષણો જોવા મળે એ વિરલ, ગણ્ય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

હા, શાણા ધીર પુરુષો માટે તો આ બધા શુણો ‘મુર્ખ બેશના મોટા ડોળા’ સમા, મૃત્યુ પછીની બીપચારિકતા પૂરતા, ખપમાં આવતા હોય છે.

પરમાનંદભાઈ બોળા મને તેટલા હોય, પરંતુ ‘રેટેટસવાદી’ ખંધી મુલ્યપ્રણાલીથી સાવ અનજનું ન હતા. મૂળ તો ઝવેરી, ઝવેરાતની સાથે માણસનાય પારખું ખરા. નિખાલસ આત્મીયતાનો સ્પર્શ ચર્તાં આવા રેટેટસવાદીઓની અંદરની પેકળતા અંગે ઇશ્વરે ક્યાં વિના રહે નહિ.

ખાનગી અને જાગત રીતે ઉચ્ચારાયેલા આવા અભિપ્રાયોની કિંમત કેટલી? —એવો સવાલ કરીને મુરમાનંદભાઈને બોલા પાડી સકાય એમ પણ ન

હતું. પરમાનંદભાઈનું આખું જીવન ખુલ્લી કિતાબ સમું પડ્યું છે. પોતે માનેલી ભાવના, આદર્શ કે વ્યવહારનું, બીજાની દૃષ્ટિએ અને તે મુલ્યકેન હોય, ઝવેરીની કાઠાસુઝથી તેમણે માણી જોયેલા મુલ્યોને ચાતરીને ચાલવાનું એમને માટે શક્ય ન હતું. દૃષ્ટાંતોનો તોડો નથી.

—જે જેન ધર્મના લેખા આદર્શોમાં એમની ડાડી મઢા હતી અને જે આચાર્યો માટે એમને આદર હતો એ આદર્શ અને એ આચાર્યની દૃષ્ટિ-વિકૃતિ આંખે ચાતાં એમણે બાંધે ચલાવીને, ખુલ્લે-ખુલ્લો જંગ ખેલવામાં કહી પાડ્યું વળી જોઈ નથી, એમની જીવાનીયી શર કરી પ્રૌઢ વયે, અને અંતે, ટૂંક વયે એમણે પરિપક્વ, સંમિલનો, વ્યાખ્યાનો, કસોટી, લખાણો અને વિવાદ દ્વારા પોતાની સંસ્કાર પ્રગટ કરવામાં કંથી કચાશ રહેવા દીધી નથી.

—‘મજબૂત જીન’ (સામગ્રીયિક સામયિક)નું ‘મજબૂત જીવન’માં રૂપાંતર કરતાં અને તેને અસિધારાનવે ચલાવતાં તેમણે આંધું સાહસ નથી, એમણે, આંધું કંઈ નથી વેંડ્યું.

—પૂ. રવિશંકર મહારાજ અને શ્રી મોરારજી દેસાઈ માટે એમને આદર હોવા છતાં, જ્યારે મોરારજીભાઈના બહુ અવાચેલા પુત્ર ક્રાંતિસાથે શર કરેલા કારખાનાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મોરારજીભાઈએ હાજરી આપી અને પૂ. મહારાજે પોતે ઉદ્ઘાટન ક્યું ત્યારે ઘણા બધાને આશ્ચર્ય, દુઃખ અને આઘાત થયા હશે; પરંતુ પરમાનંદભાઈ જ, પહેલી વ્યક્તિ

હોય એમણે પોતાનો આધાર લવચેષ છુપાવ્યો ન હોય.

—કાકાસાહેબને તો પરમાનંદભાઈ એક પૂજ્ય વડીલ લેખતા એમણે જ્યારે વસ્તીવધારાની સમસ્યાના સંદર્ભમાં, અસાવધપણે એવા પ્રકારનો ઇશારો કર્યો કે કશી રીતે સમાજ માટે ઉપયોગી નહિ એવા તરફો પોતાનું આત્મવિશ્વાસન સવેજા નહિ કરે તો તેમને-દેહાંત આપવાનું સમાજના શિરે આવી પડશે; ત્યારે, કાકાસાહેબના આ ઇશારાને લેખના જ પુનઃચતીસ-હિટલરી શિરસ્તા તરીકે ઉલ્લેખીને વખોડી મદ્યો. છતાં કદાચ સૌથી પ્રથમ અવાજ ઉઠાવનાર પણ પરમાનંદભાઈ જ હતા.

—વિનોભાણ અને સર્વોદયના તો પરમાનંદભાઈ ભક્ત જ કંઠી રોકાય. પરંતુ સૌમ્યતર, સૌમ્યતમ પદ્ધતિના અતિરેકમાં, અમદાન જ એક પ્રતિકર છે એવા સિદ્ધાંત તારવી વિનોભાણે સત્યાગ્રહી અંતિકારનો માધિમાઈ ટાળ્યો છે; પરિણામે, જાણ્યે-અજાણ્યે અન્ધારને પોષણ-સમર્થન મળ્યું છે, જેવું માનનારા પરમાનંદભાઈએ વિનોભા અને જાણપ્રકાશની ખજર લઈ નાખી હતી.

આવાં દૃષ્ટાંતો પાર નથી. પરંતુ પરમાનંદભાઈને મન આ બધા કેવળ તારિકે ચર્ચા-જિહ્વા-પોહનાં મુદ્દા ન હતા; જીવનશૈલી સંલિષ્ટ પરિચયો દરમ્યાન ચિંતને ખગલગાવી મૂકનારી આ બધી સમસ્યાઓ હતી.

‘હેલ્થ વર્ક’ દરમ્યાન, પરમાનંદભાઈએ વૃદ્ધાવસ્થાની સમસ્યા અંગેનું પોતાનું અવલોકન બાલસહજ સરળતાથી પ્રગટ કર્યું. તેમને સવણ એ હતો કે, સરીર અને મન પ્રદૂષિત માટે. શિષ્ય અને ત્યારે નિવૃત્ત નિષ્ક્રિય-જીવનની ‘બોનોટોની’ દૂર કરવા અંત્યત્ર માણસ શું કરી શકે? પોતાની પેઢીના (૭૫ થી ૮૫ ની વયના) અનેકને આવી મુશ્કેલી સંતાવતી હતી. ‘પ્રેમુદ્ધ’ જીવનમાં ચારો બિહાપોહ થયો! ‘ધણિ’ એમાંથી પ્રેરણાં પણ મળી. પરંતુ પરમાનંદભાઈએ તો, ‘બોનોટોની’ એમને ‘પકડે’ એ પહેલાં જ પોતાનો રસ્તો દસલેન્ગતે કોઠી લીધો!

મરણના થોડા દિવસ પૂર્વે (તા. ૪-૨-૭૧) મારી (બા. ચાંધીની) નવી ચોપડીએ ‘(મિતાકર’ અને ‘રવીન્દ્ર ચિંતન’)ની નકલ મળતાં તેમની જિજ્ઞાસા તીવ્ર બની હતી, લખ્યું: “આપણે ધણી સમસ્યા મળ્યા નથી: સ્મરણ થયા કરે છે. મુશ્કેલી આવવાનું બનતું નથી?...” પોતાની તબિયત વિશે અમાહિના પત્રોમાં ‘ખાસી મજાની’ શબ્દ વાંચવા મળતો; આ વખતે લખ્યું હતું: “મારી તબિયત પ્રમાણમાં સારી રહે છે.”

અમારા (હું ને મું) વિશેની એમની જિજ્ઞાસા આઠેક વર્ષ પૂર્વે જામી હતી. એક વાર મનમાં જિજ્ઞાસાનું જોર બાંધ્યું પછી એને પૂરી કર્યું જ છૂટકે. પરંતુ આવ્યો હતો: તમને મળવા અને તમારે વિશે પ્રશ્નપત્રે વધુ જાણવા આતુર છું. બનતું જોય તો... આવી પહેલ્યું—એક બે દિવસ સાથે જાણી શકાએ તે રીતે.

અને આવી પહેલ્યા જ. ફુનિમાલરની ધણી વાતો—જાણે વસ્તોનાં સ્વપણ જોય એવી રીતે—છઈ. છેલ્લે ‘તમે સામ્મવાહી સાથી બન્યાં ને શાપી મટી ગયાં?’—એ એમની જિજ્ઞાસાનો વિષય બન્યો. રાજકારણી રસને કારણે નહિ, પણ માણસનું સ્વમ જીવન—આંતરમાલ રૂપ-એવા સમજવાની તાકા-મેલીના કાચ રૂપે જ.

વાતો એવી જાણી કે બીજે દિવસે અમે એમને વળાવવા રેંટશને ગયાં. વડોદરાથી નેમરારા રિઝર્વેશન-વાળા ડબ્બામાં અમે ત્રણેએ બોલકે જમાવી, ટ્રેન આવે ને ક્રમો નોંધાય ત્યાં સુધી ફરેફરે ઉપજોગની હતી. એવાં વાતે વળાવ્યા કે ક્રમો ક્યારે બેઠાઈ થયો ને ટ્રેન ક્યારે ડેપડી એનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. રાતની ટ્રેન હતી; બધે ધરમાં અમારા ૬-૧૦ વર્ષના હિકરાને એકથી જામતો મુકી, બહાર તાણું મારીને અમે પરમાનંદભાઈને વળાવવા રેંટશને આંખાં હતાં. સાહસ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. પરમાનંદભાઈ વારતા રહ્યા ને અમે બેઠે કહી ‘પર્યાં...’ સફલાએ કશું વાચ્યું કયું નહિ. પણ પરમાનંદભાઈના મનમાં

વસવસો રહી ગયો : દેન ચાલુ થઈ ગઈ એ વિશે પોતે (1) ખેખાન રહ્યા તે માટે !

મુંબઈ પહોંચ્યા પછી પડુંપણ બ્યાખ્યાન માળા માટે આમંત્રણ આપ્યું. અમે સામ્બવાદમાં શાથી ગયા ને શાથી નીકળ્યાં એવો વિષય રાખેલો. આમંત્રણ તો રીકાઈ પણ પરમાનંદભાઈની કેવી ખાસસહજ રસિ ! ત્રણ લવ (ગાંધીવિચાર, સમાજવાદ અને સામ્બવાદ)ની કલાણીનો, વડોદરામાં કલાકો સુધીની વાતો દરમ્યાન એક બંધ રખ કરી શકાયો હતો, એ આપું રામાયણ માત્ર ૩૫-૪૦ મિનિટમાં રજૂ કરવાનું હતું ! તેમાં, એક આગવી સંગીતકારે દસ મિનિટ છીનવી લીધી, ને બે પાંચ મિનિટ બૌદ્ધચારિક વિધિ-પરિચયમાં નીકળી ગઈ ! માંડ

૨૫-૩૦ મિનિટમાં જે થઈ શકે તે કયું. હજારો તો, શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસા નંગાડીને હું થઈ ગયો હતો, એનો અફસોસ પરમાનંદભાઈ કરતાં મને જ વધુ રહી ગયો...

ખીલું મને તેજ, ઊંચી કક્ષાના એમના ગાંધીમાર્ગી પત્રકારવને ન તો સાહિત્ય પરિપદ મૂલવી સુધી ન તો પત્રકાર મંજો ગિરદાવી શક્યાં, પરંતુ એનો ન રોષ, ન અકથામણ પરમાનંદભાઈના મનમાં હતો. એ તો પોતાના સ્વધર્મમાં રત, હતો, પોતાની રીતે જીવવામાં ખસ્ત હતો, 'પ્રયુદ્ધજન'ની ૨૫મી વર્ષગાંઠે, અલગત, ગુજરાતના ચિંતકો-બૌદ્ધિકોએ એમનું બહુમાન કયું... એનાથી વધારે, નેરો એમ, શું !

પરમાનંદભાઈ સાચા અર્થમાં ઓલિમ્પિયા આદર્શી હતા... એનાથી વધુ કહેવા જેવું હોય પણ શું !

[અનુસંધાન ૫ ૨૨મું વાહુ]

સાધ્યો પણ હતો અને છેલ્લી સદી દરમ્યાન વિદ્યાસત્તર, શરદાણુ, માઈકેલ, રવીન્દ્રનાથ અને નમ્બુકરસામની સંસ્કારધારાથી તેનો પિંડ પુષ્ટ બન્યો છે. એથી જ તે, તમે મુસ્લિમ છો, બંગાળી નહિ; તમે પાકિસ્તાની અને મુસ્લિમ છો, બંગાળી નહિ — એવી અલગતાવાદી શંખલામાં પૂર્વ બંગાળ પ્રજાને લાગે કાળ જરૂરી રાખવાનું શક્ય ન હતું.

એટલે જ બંગાળી લાખાને હડપ્તવામાં આવી; બંગાળી, ભાષા અને સાહિત્યના પ્રેરણાસ્ત્રોતને બિનધરતીમાં ગણવામાં આવ્યો; મહાન બંગ સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાને સિંદુસાહી ગણાવી નિંદામાં આવ્યો; પશ્ચિમ બંગાળમાં સરળતા બંગાળી સાહિત્યમયો, સામયિકો તથા ફિલ્મોને, ભારતીય ને ધરતીમયિરોધી ગણીને તેમના ઉપર પ્રતિબંધો લાદવામાં આવ્યા; રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ઉદ્ધારે માથે મારવામાં આવી અને પક ટકા વસ્તીની બંગાળી ભાષાને માત્ર ૩ ટકા વસ્તી જેને ખપમાં લેતી તે ઉદ્ધારે લિપિમાં લખવાની બળબળરી થઈ કે તરત જ કૃત્રિમ આવરણ હડી મળ્યું. પાકિસ્તાનની પંચમી-સિંધી ટોળકીને હાથે પૂર્વ બંગાળનું આર્થિક સોપણ અને રાજકીય દમન વધી ગયું કે તરત પૂર્વ બંગાળ પ્રજાને પ્રાણ સળવળી ઊઠ્યો : પૂર્વ બંગાળી રાષ્ટ્રીયતાનો જન્મ થઈ ચૂક્યો.

છેલ્લા છ આઠવાણમાં દરમ્યાન જે બની રહ્યું છે એ પછી તો બંગ રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે. તત્કાલ પરિણામ મને તે આવે, પશ્ચિમ પાકિસ્તાન માટે પૂર્વ બંગાળ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને કયડી નાખવાનું હવે શક્ય નથી. હવે તો, પાકિસ્તાનની અંદરની ખીણ પ્રજાઓ — ખાસ કરીને બુલ્શેરી, પહાણી અને કદાચ સિંધી પ્રજાનામ પ્રકટેડની શક્યતા અવગણી શકાય એમ નથી. આ બધાને પહોંચી વળવાનું પાકિસ્તાનના સરનામીનો માટે જલઉપરવટનું છે.

પૂર્વ બંગાળ પ્રજા ત્રણ તળકો વટાવી ચૂકી છે. પહેલો તળકો સાંતિમય લોકશાહી લાગતો; બીજો તળકો સશસ્ત્ર વિદ્રોહનો; ત્રીજો તળકો કામચલાઉ સરકારની બહેરાતનો. હવે તો, તેણે પોતાના સાવજીમ સ્વાધીન બાંગલા દેશની સ્થાપના કરી દીધી છે. પૂર્વ બંગાળી રાષ્ટ્રીયતાનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે. હજારો અધૂરો, જૂનો અને માલાઓ તેને કચડી શકે એમ નથી, કેમ કે એનો પાયો મજબૂત — અધ્યુગ્રી નથી, અઘતનયુગી બંગાળી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો છે.

તા. ૨૨-૫-૭૧

લોગીલાલ ગાંધી

સંવાદી 'આનંદ' | હુબ્બત દ્વે

કેટલાક લેખકોને 'નવલકથા' લખ્યા પછી સાપ્તકની મોટર ચર્ચ મર્ષ, જ્યારે મારે નવલકથા છપાવવા માટે સાપ્તકલેખી તેમ વેચવી પડી. જેવા હળવા સંવાદથી જ હિંમતો સરસ ઉપાડ થયો છે અને આનંદના આગમનની સાથે જ પ્રેક્ષકો સંવાદની પકડમાં આવી જાય છે. આનંદ એટલે મધુર સંવાદોનો સ્રોત, તેથી જ આનંદ બોલતો નથી ત્યારે ત્યારે કુરુક્ષત્ર વધુ ઘેરી જતી છે. આગળ જતાં તો એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે કે હુપીકેશ આનંદને ફક્ત બોલતો અટકાવે એટલે આપોઆપ વિવાદ જન્મે અને આનંદના પાત્રનું બીજું પરિભાષ્ય પણ ઊભું થાય.

એક રીતે જોતાં તો મોટે ભાગે સંવાદ નહિ પણ એકાંકિત જ છે. એકલો આનંદ જ પ્રેક્ષકોને પોતાનાં તરફ આકર્ષી શકે છે. બીજા પાત્રોને બોલવાની મંજૂરી જરૂર રહેતી જ નથી અને આનંદ તેમને બહુ તાક આપતો પણ નથી. હો, જો આનંદ જેવો જ કોઈ મુરારિલાલ ભેટી જાય તો રંજે જામે અને આખરે આનંદને મુરારિલાલ ઉકેં ઈશાભાઈ મળી જાય છે. તે પછી સંવાદની રંગત જાગે છે. સંવાદની મધુ ચરમ સીમાઓ તો બુલામ તેવી નથી. ત્રણ-છ માસની દૂંધી નિદ્રાગીવાસો આનંદ નિસાસો નાખે છે, 'અહેન, હું એવા આરાધીવાદ પણ નથી આપી શકતો કે મારી ઉંમર તને મળી જાય.' ('ઉમરિયા હમ જાય' જેવી ચવાઈ અચેલી ઉકિતને પણ કેવી સહર કરી દીધી છે!) બીજા એક સંવાદમાં આનંદ કહે છે કે 'મારે રોજ તમારા ચહેરાઓ પર મારું

મોત જોતું પડે છે,' અને ત્રીજા સંવાદમાં 'તમારું નામ તો ભારકર જ છે ને?' કહીને ઈશાભાઈ હારખને ચરમ સીમાએ પહોંચાડે છે.

સંવાદ પછી અસરકારક છે પાત્રોની જીવંતતા અને સંજોગોની મધુરતા. આમ તો આનંદ એ હુપીકેશનો ત્રીજો કેન્સરનો દર્દી છે. પણ એ કેન્સરમાંથી જ જીવંત પાત્રો મળ્યા છે અને પાત્રો વચ્ચેના સંજોગોની મધુરતા પ્રગટ થઈ છે. તેનું શ્રેષ્ઠ હુપીકેશને હાથે જ જાય છે. ગદ્યથી હળવા સંવાદ બોલતા અને અંત વાતોને છુપાવવા માટે વાતો બદલતા આનંદને તો જાણી સાક્ષાત મળી આવ્યા હોઈએ તેમ લાગે છે. ડૉ. ભારકર અને ઈશાભાઈના પાત્રો પણ ધણી જીવંત છે. સુમનનું પાત્ર આણું ઊંપસું છે. જોકે હુપીકેશના મનની આકૃતિઓને ઉપસાવવામાં રાજ્યેશ ખુશા (આનંદ), અમિતાભ બચ્ચન (ડૉ. ભારકર) અને જોની વોક્સર (ઈશાભાઈ)ના અભિનયનોયે હાથો છે. કદાચ જોની વોક્સરનો આ ઉત્તમ અભિનય દેરો પાત્રોને પરિભાષ્ય આપવામાં હુપીકેશની સૂઝ ધણી છે. મંબોર પ્રકૃતિનો ડૉ. ભારકર આનંદ પ્રત્યે ખૂબ લાગણી ધરાવે છે અને ડૉક્ટર હોવાથી આનંદને જીવવાની કેટલી હાલો બાકી છે એ ૨૫૯ જેઈ શકે છે. તેથી તે આનંદની ચિંતામાં પોતાના રૂમમાં અધારામાં બેઠે છે. તેને શોધતો આનંદ, 'બાલુ મોસામ' કરતો પ્રવેશે છે. જતી થાય છે. રૂમમાં એક બાલુ મંબોરતા અને દુનખ છે જ્યારે બીજા બાલુ હળવાસ છે. હવે શું થશે? એવો પ્રશ્ન થાય છે. સાં જ હુપીકેશની સૂઝ પ્રગટ થાય છે. ડૉ. ભારકર

આનંદ પર યુરસે થઈ જાય છે અને તેને રૂમમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહે છે. આટલા સંવાદમાં જ ડૉ. ભારકરના પાત્રની આનંદસિદ્ધિ સંકલ્પતા સૂક્ષ્મ રીતે રજૂ થાય છે.

આવી જ સૂઝ બીજા એક પ્રસંગમાં પ્રગટ થાય છે. આનંદ પધારીવશ છે અને ઈશાલાઈ તેને નાટકનું આમંત્રણ આપવા આવે છે. વાતચીતમાં આનંદને કેન્સર છે એવી ખબર પડે છે અને તેની આંખમાં પાણી આવે છે. સાચે સાચે આનંદ પોતાનું દુઃખ છુપાવીને બીજાને ખુશીમાં રાખતો હોય, એ બાણીને એક કલાકાર તરીકે ઈશાલાઈથી 'વાહ' બોલ્યા સિવાય રહેવાનું નથી. આમ, દુઃખ અને શાખારી એકસાથે સંવાદમાં ગૂંથાય છે અને ઈશાલાઈનું પાત્ર બનેલા બની જાય છે.

પાત્રો જીવંત છે એટલે તેમના સંબંધો પણ જીવંત છે. આનંદ સંબંધીનો જ માણસ છે. નાના-મોટા રસ્તે ચાલતા કોઈ પણ માણસ સાથે તેને 'મૂંઝું રસપૂર્વક સંબંધ બાંધવાની છાંય છે. તેના પાત્રની આં' લોહીશુદ્ધિ છે. તેથી જ આપણને ફિલ્મ દરમ્યાન મધુર સંબંધોના અનુભવ થવા કરે છે.

ફિલ્મમાં આનંદ દોરે તેની એક વસ્તુ સંકલનની છે. એકબે નાની ખામીઓ સિવાય સંકલન પણ સુંદર છે. આનંદનું અંગત જીવન મહત્વનું હોવા છતાં તેને ઓછામાં ઓછી બાબતોથી અને ક્યારેક તો ફક્ત

ઈશાલાઈ જ પ્રગટ કર્યું છે. વળી, બિનજરૂરી વાતોને પણ એકંદરે દાખી છે.

ફોટોગ્રાફી અને સંગીતે ફિલ્મમાં ખાસ ઉમેરું નથી. પ્રકાશ અને જાયાની દૃષ્ટિએ એકબે દરથી સારાં છે.

ફિલ્મના અંતમાં હાંધીકેશ માદ આવી જાય છે. હાંધીકેશનો ડૉ. ભારકર આવે છે ત્યારે 'આનંદ મૃત્યુ પામ્યો છે. કોઈ કર્યું બોલતું નથી. ડૉ. ભારકર આનંદને પકડીને મોટેથી બોલે છે, 'જ મહિનાથી માડું' માડું ખાતો હોય. હવે તું મારી' જોડે વાત કર. તું બોલ.' ત્યારે, પહેલાં ચાલુ કરેલી ટેપમાંથી 'જીવન અને મૃત્યુ ઈશ્વરના હાથમાં છે' એ ટપ્પા આનંદના આ અગાઉ બોલાયેલાં વાક્યો સંભળાય છે. પછી આનંદ તથા ડૉ. ભારકરનું ધીરે ધીરે વધતું હાસ્ય ટેપમાંથી સંભળાય છે અને ટેપ પૂરી થઈ જાય છે. અહીં જ ફિલ્મનો અંત આવ્યો હોત તો સારું થાત. પણ, ફિલ્મના લોકોને કારણે હાસ્ય અને રુદનનાં વિરોધી તત્ત્વો સામ્ય કરીને મેલો રૂખા બનાવવા માટે હાંધીકેશ ડૉ. ભારકર અને રણુને રજા આપે છે. પછી 'આનંદ અમર છે' એવા સૂત્રોચ્ચાર સાથે કુચ્છા જોડે છે અને અંતની અસર ધોવાઈ જાય છે. સરચાતમાં પણ ડૉ. ભારકર પાસે કુદબિંયોજનના પ્રચારમાં કામ લાગે એવાં સૂત્રો વાક્યો બોલાવીને ફિલ્મનું મુદ્દમ પ્રદાન્યું છે. ઉપરાંત કેટલાંક પાત્રોને શોધાં આપ્યાં રજા આપ્યાં હોત તો સારું થાત એમ લાગે છે.

બરોડા

ડેરી

વડોદરા શહેરમાં ૧૪૯ દૂધવિતરણ કેન્દ્રો
મારફતે જનતાને શુદ્ધ દૂધ પૂરું પાડે છે

દૂધ તથા દૂધની ગળાવટો, જેવી કે દહીં, એગમર્ક ધી
વગેરે જનતાને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે આખો દિવસ મળતું
રહે તે માટે નીચેનાં સ્થળોએ ખાન ઓફવણ કરી છે.

* મિલકતખાતે :— કોઠી બગ્ગ સ્ટેન્ડ પાસે.

* સરદારસભન ડેપો :— ત્યુબિલી બાગ પાસે.

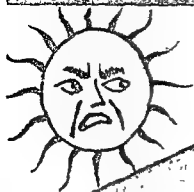
* ડેરી ગેટ :— બરોડા ડેરી.

આ ત્રિવાચ શહેરમાં અન્ય માન્ય વિદેશીઓ મારફતે
ડેરીના એગમર્ક ધીનું વેચાણ થાય છે.

* બિલ્લાબરની ૩૪૦ ગ્રામ દૂધ-સહકારી મંડળીઓ મારફતે
પોતાનો દૂધનો પુરવઠો એજો કરે છે, અને એ રીતે દૂધ
ઉત્પાદકોને પૂરક વ્યવસાય વિકાસવામાં પૂર્ણ રીતે મદદ
રૂપ થાય છે.

* દૂધ-ઉત્પાદકો અને આદકોના સાથ અને મદદકારી આ
સંઘની પ્રવૃત્તિઓ સતત વિકસી રહી છે.

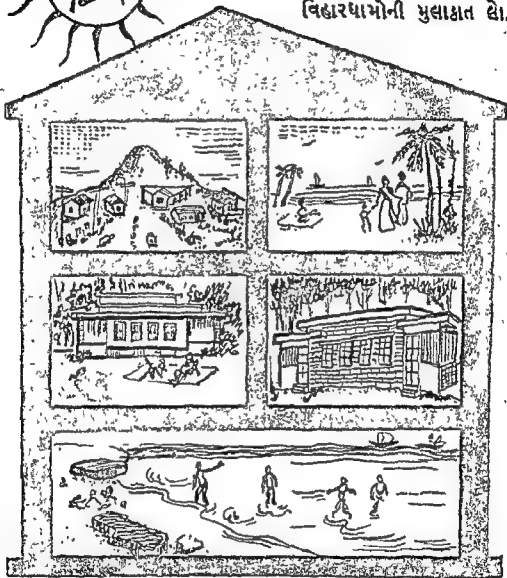
વડોદરા જિલ્લા સહકારી દૂધ-ઉત્પાદક સંઘ લિ. વડોદરા
બરોડા ડેરી, વડોદરા-૯.

શ્રીમ કતુની અસહ ગરમીથી

રાહત મેળવવા ગિરીમથકો અને

વિહારધામોની મુલાકાત લે.

વધુ વિગત
માટે લખો
ટા.સે.૦૮૦.

નિયામકશ્રી, માહિતી અને પર્ચેઝ વિભાગ,

ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય,

સાચો સુખ

મિલે

સાચો સુખ મળે તો

સાચો સુખ મળે તો ૧૨૬

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દવે

સંયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

ગંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગગનનિહારી મહેતા

: શ્રી યજ્ઞલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ શિક્ષણ સંસ્કાર ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર સમજીમદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દક્ષિણ વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિઓ વિસ્તારવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી

* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ ચિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ જાલમદ * મુકુંદરાય મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

ચિત્રરેખાંકન નરેશ પિંગળે (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકર (વડોદરા)

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રજ્ઞપતિ, શ્રી ગણેશ પ્રાચીન પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી. કુંગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-લેવાજમ વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, સમજીમદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ જાલમદ, ૩/૧૭ રીયસ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપાળજ (જિ. ખેડા)

મુખર્ષ કેન્દ્ર દયરાય ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોસવેન, મુંબઈ-૩

વિશ્વગોશ્વ

પહેલું પાત્ર	૨૬૬
કલિકારી પ્રતિજ્ઞા	બોલીલાલ ગાંધી
કવિતા	
૭ કાવ્યો	૨૬૯ મનમુખ પાથેલા
	૨૭૦ પવનકુમાર જૈન
જોવાનો દોલ તો દુષ્કરો	૨૭૧ માસુમ વીસનગરી
વાર્તા	
રવિવાર	૨૭૨ સુવર્ણ
સમીક્ષા	
શાન્ત કાશ્કા અને દેવીસુ	૨૭૪ વિજય શાસ્ત્રી
સાંપ્રત ચિંતન	
નવી દુનિયાની દિશામાં	૨૮૦ આશ્વપત્રી ગોરાવિષા
વિશેષાંગ	
માગલા દેસ : આત્મજેતની દીપ્તિ	૨૮૨ શિખરજી બેનરજી
અમારી દુખિયારી, માવડીને	૩૦૦ બેબી મૌદુદ
તેઓ	૩૦૧ અનિસુબજીભાન
હું પડ્યાતી	૩૦૧ સમયુર રહેમાન
સામયિકી	
કમંડાંતોના યુગરાતી વિશેષાંગ	૩૦૨ જોનાભાઈ પટેલ
ચિંતનને આવકાર ને અપેક્ષા	૩૦૫ પ્ર. નં. ૨૫૬
અંજલિ	
કાઠેરભાઈ : આપદ્ધર્મી રાજકોરણી	૩૦૭ જોગીલાલ ગાંધી
પ્રવૃત્તિ ને પડંબા	
મવનરનો રાક્ષ : વણકેલાપેલા પ્રભા	૩૧૦ પ્રવીણ નં. રોડ
શ્રી જ્યન્તિ દલાલ રમ્પતિ નિધિ	૩૧૩

ક્રાંતિકારી પ્રતિબદ્ધતા

ક્રાંતિકારી પ્રતિબદ્ધતા ઇતિહાસનો એક કાષ્ઠકો જ છે.

એલા દામસ્કસ-રોડ દામસ્કની ક્રાંતિકારી લેખાલી ઘટનાઓ એક વિશેષ ઇરાદો કરી જાય છે : શું યુરોપ કે શું અમેરિકા, વિશેષે લેટિન અમેરિકા અને એશિયા, એથીય વધુ નેધરલેન્ડ, પૂર્વ યુરોપી કમ્યુનિસ્ટ રાષ્ટ્રો અને રશિયા સુધ્ધા, જતે. પૂર્વ બંગાળમાં જે તૂટત ક્રાંતિકારી ઘટનાઓ બની રહી છે તેમાં મુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો, જામત ચિંતકો અને લેખકોની ક્રાંતિકારી પ્રતિબદ્ધતાનું સ્પષ્ટ ચર્ચા રહ્યું છે.

મૂડીવાદના મખાદને મૂડીવાદના પતનનો નખચિખ આવેખ દોરનાર કાલ્સ માર્ક્સે અવિખ ભાખ્યું હતું તે અનુસાર ક્રાંતિની પૂરી પ્રતિબદ્ધતા સિદ્ધ કરવાનું કેવળ પ્રેક્ષિતવિયેત—શહેરી કામદાર વર્ગે માટે જ શક્ય છે. કારણ કે માર્ક્સને મતે એ જ એક એવો વર્ગ છે જે મૂડીવાદી જમાનામાં વધુ પરાયો—દરાયો—એલિમેન્ટ છે, શોષિત અને અધિક્ષન છે. જેને કશું શુભાવવાનું નથી—સિવાય કે તેની ભેડીઓ, અને છૂતવાની હો સારી ફુનિયા.

ખીજા બધાનું શું ? માર્ક્સે કહેશે : ખીજા બધા ? કોણ ? મૂડીપતિ-ઉલોચપતિ-ઓપકો ? એ બધા તો વેરડેઝ ઇન્ટરેસ્ટ—રક્ષાપિત દિતો છે. પોતાના જ પગ પર જાણીપૂછને કુહાડો મારવાનું કોઈ રક્ષોખંડયો મખા માનવી કરી એસે; પણ આખો વર્ગ તો જાતમદ્દત્તા ન જ કરે.

અને મખમવગી વ્યવસાયી ? મખમ કક્ષાનો કુઝાનદાર, કારખાનદાર, મેનેજર, વગીધ, ઇન્જનેર, દાકતર ? માર્ક્સે કહેશે : એની તજર પોતાથી ઉપરના પગથિયે જોલેલા ઉપર જ રહેવાની. એ ‘ઉપર’ જવા હરદમ તક્ષસતો રહેવાનો. ‘ઉપરવાળા’ની લાત ખાતો છેક નીચે ગખડવાનો, પણ લાલસા ને મયામજી તો નિસરણીની ટોચે પહોંચવાની રહેવાની. અને ખેડૂત—કિસાન ? એનું ગણું કેટલું ? એ ગિતારો એના સૂંપડાની અને એકર-બે-એકર—અરે, શું-બે-શું-હા જખીનની જમતામાંથી છૂટવાનો જ નહિ. જિંદગીભર એ ચેતડું કરવાનો; લાંબા ગ્રામવિસ્તારોમાં છૂટાછવાયા પથરાયેલા અજમદિત ગ્રામજિવાની ત્રેવડ જ કેટલી ?

સુદિછીની વાત મૂકો કો ? પ્રખર બૌદ્ધિક માર્ક્સે કાવકારથી કહેશે; હા, એણે જમતાની ક્રિતિકાસ વાંચ્યા હશે, ને એનું બૌદ્ધિક માળખું સાખૂત હશે, તો એને ક્રાંતિની લગની લાગશે; એ જખના એને સતાવતી રહેશે, અને કોક વાર અતિ આવેશમાં આવીને પેડી છૂડવાં રેવાપૂરનિજમ—મખમવર્ગો ક્રાંતિવાદમાં નહિ ધારેલું સાદસ પણ કરી બેસશે. પણ એનાં ‘ખૂડવાં’ મળિયાં ધણી ઊંડાં દોષને એમાંથી સદંતર બહાર આવવાનું એને માટે લગભગ અશક્ય રહેવાનું. એ ડી-કલાસ ન બને, એની વર્ગીય કાપાપવટ ન થાય, ત્યાં સુધી તો કટીક આવેશ, કટીક હતાશા... મોટે ભાગે તો આમચેર-વિદ્રોહ ! ક્રાંતિએ તો આ વર્ગથી સોથી વધારે સાવધ રહેવાનું...

માધ્યમની પ્રેક્ષિતારિયેત વિચેની જીવિમ્બવધતા એ રીતે ખોટી પડી કે જ્યાં વિચાર વધુ, જ્યાં મંત્રિલોચો વધ્યા તે જ્યાં નવાં નવાં નજરો વસતાં જ્યાં ને નવાં કારખાનાં ઊભાં થતાં જ્યાં તે બધે સ્થળે શહેરી કામદારોની એખ્યા જાણી ગઈ, એમનું સંગઠન વધુ થયું આટલી વાત સાચી, પણ સંપત્તિના મેવડીએએ એમની લૂંટમાંથી થોડકે થોડાળા સિદ્ધા કામદારોની દગેચીમાં ધરી દીધા; તે નહિ કેઈ શુભાનુ; ફક્ત શુભવા બેડીએવાળા પ્રેક્ષિતારિયેતના પેટાળમાં 'નું દિત' ભાગ્ય, જેને દિવસે એ 'વેસ્ટેડ ઇન્ડેસ્ટ્રી' અને 'એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ'નો ભાગ જાની રહ્યો! આમ, માણસે ભાખ્યાથી તદ્દન બચદું બન્યું. જેનો એકશર લેખિને બ્રિટિશ કામદારોનું દર્શાત યંત્રને બહાર રીતે ક્યો...

દુકંમાં, કાલિતો એકમાત્ર ઇન્દરદાર પોતે જ ખરીદાર્થ ગયો હતો!

ચાહીવાદ કે મિનચાહીવાદ: મૂડીવાદ કે સમાજવાદ અને સામ્યવાદેય — પછી એ રસી હો કે ચીની: બધાં જ સમાજોમાં, યાત્રિકે ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે એક નવો 'કિંચન વજ' ઊભો થઈ રહ્યો હતો — ગઈ કાલનાં કામદારો, કારીગરો અને કારકુનોમાંથી, આ વજ, 'માણસે' ભાખ્યું હતું તેમ સદતર નિયોવાદને ફેંકઈ જવાને બદલે, 'ઉપર' આવતો ગયો, તે સંગઠન તથા લોકચાહી અધિકારોના રાહે સંપત્તિની ભાગીદારી બાંધી સરકતો થયો; અને એમ 'એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ'નાં પગથિયાં ધસતો થયો.

જેકે, સામ્યવાદી રશિયાને વિષે લેવસી, મુધી એક ફેલસી — ગ્રંથમ આપ્યા ક્યો હતો. ત્યાંના વિચારીઓ અનેક ભવ્ય સિદ્ધિઓ (ઔપધવિદ્યા, અણુવિદ્યા, અવકાશવિદ્યા વગેરેમાં) ખતાવતા રહ્યા. એને જોઈ એવો ભ્રમ પોપાતો રહ્યો કે રશિયામાં ખીજની હાલત ગમે તેવી હોય, પરંતુ ત્યાંના વિચારીઓને તો સ્વભાગ પૂણું મુક્તતા છે. લૌકિક એવું હતું કે, વિચારન વિષયક ભવ્ય શોધો અને ઊંચી સિદ્ધિઓ પૂણું મુક્તતા વિના શક્ય જ ન બને.

અને સ્તાલિન એટલે ઉસ્તાદ હતો કે તેણે લેખકનેય 'આત્માનાં એન્જિનિયર' તરીકે ઓળખાવીને તથા લેખકો અને કલાકારોને, વિચારીઓ અને છદ્દિજીવોને અલગ-અલગ મુખ્યમંત્રીઓથી ન્યોછાવરીને (સાધારણ નાગરિક કરતાં ૨૫-૫૦ ગણી) એવો ભાસ ઊભો કર્યો હતો કે રશિયામાં બૌદ્ધિકોની ખોસખોસ છે. હકીકતે, યજ્ઞોના એન્જિનિયરો દ્વારા લૌકિક સમૃદ્ધિની 'ઇમેજ' ઊભી કરવાનો તથા આત્માના એન્જિનિયરો દ્વારા રશિયાના તરંગી-ચુલાળી ચિત્રો જાત સામે રજૂ કરી તેને આજી નાખવાનો નુસખો અજમાવવામાં સ્તાલિન સફળ નીવડ્યો હતો.

માણસે પંથ 'સેંકડો વિચારોને એકસાથે વહેવા દો,' અને 'સેંકડો કુસુખોને એકસાથે ખીસવા દો'નું મૂત્ર ગાળતું કરીને એવો જ જાગર આશાસ ઊભો કર્યો હતો. વર્ષો બાદ, જગતને એ સ્વપ્ન સમભયું કે સ્તાલિને લેખકોસજ્ઞોને 'આત્માના એન્જિનિયર' કહ્યા હતા, 'આત્માના સિદ્ધી' નહિ. અને માણસે સેંકડો કુસુખો ખાલે એટલે કે સેંકડો વિચારો પ્રગટ થાય એના સાલ લઈ એમને ચૂટી લેવાનું સંરણ બને એ હેતુથી જ આશાસી મૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતું...

આજે ધણીજાઈ ફેલસી દૂર થઈ છે. શું મૂડીવાદ કે શું સામ્યવાદ બંધે જ અનેક બૌદ્ધિકો અને સજ્ઞો મુધ્યાં એસ્ટાબ્લિશમેન્ટની પકડમાં લપટાયેલા છે. એલિયેનેટ અને ડીયુમેનાઈઝ છે... કન્સિસ્ટ જાની બેઠા છે!

તો પછી શું ઠોઈ વજ, ઠોઈ જૂથ કાલિકારી પ્રતિબદ્ધતાની અપેક્ષા પૂરી કરી શકે એમ છે જ નહિ? આખા વર્ગની વાત જવા દઈએ તો એમ કહી શકાય કે બૌદ્ધિકો અને સજ્ઞોનો એક એવો

સમૂહ છે, જેનો અવસાન જ એવા છે કે જે તે સંસ્કારથી પવે તો તેને માટે કન્ડમિસ્ટ નાનપાશમાંથી બંધવાનું પ્રમાણમાં સંરણ છે. શુદ્ધ સર્જન અને સદ્ગતિ ચિંતને માટે જે કંઈ અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક હોય તો તે છે વૈયક્તિક અનુભૂતિ અને ચિંતનનો મુક્ત અવકાશ, અને સંસ્કારકારી અભિવ્યક્તિની નિરોધ. કેમ કે, આવા મુક્ત અવકાશ જ સર્જક અને ચિંતકનો પ્રાણવાયુ છે. શુદ્ધ સર્જન અને સદ્ગતિ ચિંતકને જાણ હોવાનો — સાધનો કે પ્રચારની ગરજ નથી. કારણાની જેમ અજો મૂકેલીને, ચોળીની જેમ શેફવાસી બનીને એ સુરક્ષિત અને સ્વસ્થ, ખરત અને મુક્ત રહી શકે છે. પાસ્તરનાકે એવું શ્રેષ્ઠ ઝિંદગિય દર્શાવે છે...

પ્રેક્ષિતારિયેત — શહેરી, કામદાર તેના મેજેસ્ટી અને અવસાયે ક્રાંતિકારી છે એમ કહ્યા પછીય માફસે એકવાતનો તો સ્વીકાર કર્યો છે કે, ક્રાંતિની પ્રતિબદ્ધતા માટે સિદ્ધાન્તદર્શન — ચિંતનની યક્તિ અનિવાર્ય છે; અને ક્રાંતિકારી પ્રેક્ષિતારિયેતમાં સદ્ગતિ રીતે, આપોઆપ તે ઊભી નથી. જોકે સર્વદારા સમજવી એની રોજિંદી લગતોપથી નામત અને સંસ્કૃતિ યતો નામ છે; પરંતુ એટલાથી તે ક્રાંતિકારી બની શકતો નથી. ક્રાંતિનું તત્ત્વજ્ઞાન જેણે વાંચ્યું છે, વિચાર્યું છે — ક્રાંતિકાસનું જેણે અભ્યસન-આકલન કર્યું છે એવા બૌદ્ધિક ધર્મ દ્વારા જ — એટલે કે પોતાના વર્ગ વહારથી — આ જ્ઞાન પ્રેક્ષિતારિયેત પ્રાપ્ત કર્યું રહે છે. અને તે અનિવાર્ય છે, કેમ કે વૈચારિક ક્રાંતિ એ કૌતિક ક્રાંતિની કેવળ પ્રેરણા જ નથી, એની વૈજ્ઞાનિકતાનો પ્રાણ છે.

પરંતુ એટલું જ જાણીને બેઠી જઈશું તો એક નવી ફલસી નહિ ઊભી કરીએ? — દરેક અર્થ-સત્ય કરે છે તેમ? આ અર્થસત્ય એટલા માટે છે કે સર્જક એના અવસાય દ્વારા સદ્ગતિ રીતે ને પામે છે તે ક્રાંતિ નથી, બહુ બહુ તો તે વિદોહનો ઉદ્વેગ — મૂઝ — મિળજ છે. અને બૌદ્ધિક ને પામે છે તે બહુ બહુ તો ક્રાંતિનું ચિંતન-દર્શન છે. પરંતુ ક્રાંતિ કેવળ ઉદ્વેગ વા મિળજ વા મૂઝ નથી. સિદ્ધાન્ત — વિચારસરણી — તત્ત્વજ્ઞાન પોતે જ ક્રાંતિ નથી, જે સમજનું સચોટનું કરી શકે, એ સમજનો સમન્વય સાધીને સૌને કાર્યાન્વિત બનાવી શકે ને એના પરિણામેને રચાપીત્વ બસે, એવું રચામણ એ ક્રાંતિ છે.

જેમ પ્રેક્ષિતારિયેતનો અવસાય અને તેટલો ક્રાંતિગામી હોય, પરંતુ તેને ક્રાંતિના ચિંતન-દર્શન માટે પોતાના વર્ગ વહાર આધાર રાખેલા પડે છે; તેવી રીતે, બૌદ્ધિક અને સર્જકને પણ કમ, આરોગ્ય અને સંગઠન માટે વહારની ગરજ રહે છે. આનો અર્થ એ કે સમાજનો ઠેક પથ વર્ગ અને તેટલો સાધીર્ય હોય તો મણુ પોતે ક્રાંતિની પૂર્ણ પ્રતિબદ્ધતા ધરાવતો નથી.

ક્રૂકમાં, ક્રાંતિનું વર્ગીય દર્શન અને વર્ગીય ઉદ્વેગ સીધવામાં જ માફસે ગાયું પાઈ ગયો નથી? આપણેય અતિ, ઉત્સાહમાં આવી — ત્રાજેતરની ધટનાઓના ઉત્સાહમાં — સર્જક અને બૌદ્ધિકમાં પૂર્ણ ક્રાંતિકારી પ્રતિબદ્ધતાનું આરોપણ કરીશું તો તેમ એક બીજા હેઠળી જ બૂલ નહિ હોય? 'એકદશનવાદી' વિ. 'દર્શનવાદી' ફેલસીથી અને ક્રાંતિકાસના વર્ગીય દર્શનની ફેલસીથી બચીએ.

કદાચ, આ જ્ઞાને પ્રકારની સંગ્રમણા વિદોહ અને ક્રાંતિ વચ્ચેનો ભેદ વિસ્મરણ જવાને કારણે જ હશે? ક્રાંતિ એ સમગ્રતા છે; વિદોહ એ સનાતનતા છે, તે ક્રાંતિ તો નથી જ નથી.

— ભોળીલાલ ગાંધી

૧૯૫૧

છ કાવ્યો

૧૯૫૧ ૧૯૫૧ ૧૯૫૧ ૧૯૫૧ ૧૯૫૧

પૃથ્વી એક કાવ્ય

ઈવ
મને એક કાવ્ય સોપી ગઈ છે—
રક્ષણ કરવા
તારથી
સુધના તેજસગિયા
મારી તીક્ષ્ણતાનો પોચા માસમાં સોંકાયા કરે છે.
વાં વિનાનો
બગીચો
વિસ્તારનો જ નામ છે

પથ
આદમ
એના હાથ ક્યાં સુધી લેખાવે ?
એની
પારદર્શક નમ્રતા ભરેલ
હાથ જ
અપરથી હતી
તો
ઈવ મને જ, મને તને
છા કેમ સોપી ગઈ ?
એ સમજાવું નથી.
તમને સંભળવા છે કે ?
એ
સમજાવું હોય
તો
આ કાવ્ય લોકેન્સ ઓલિવર પાસે લઈ જાયો
એના
નવા નાટકમાં ખૂટે છે.
આદમ.

ગનમુખ વાણેજી

લીધમ

કપાળ
કચલીની બે રેખાઓ વચ્ચેના રસ્તામાંનું
રિથર પ્રવેદનિદુ
બીડીના ઠોં...ઠોં...થી તડપી
પાંપણમાં ફેલાય છે.
મુગળને ખાર પામવા મથતા
મારા પિતાને
હું
કેમ કરીને શાંતી શકું ?
બહી
મારી સામેના જ સાગરમાં
અસંખ્ય મીન
હવે નીચે ચલા કરે છે.
મને જ
એકાદ મીન લઈ લેવાનું મન થાય છે.
પથ
તેં મારા પગમાં
રેતની બેડી નાખી દીધી છે.
મારી મહાનતાની હે જન્મદાત્રી
જરા બહેલી રાખનેય
જવાબ આપીશ ?
હા, હા
હું
તને જ, તને જ પૂછું છું.
“અરવચ્છા
મેં
તારું શું બચાવ્યું હતું ?”

ભૂખ

છરી કાંટા ચમચી

વચ્ચે

મારા હાથ જ નથી.

આંતરના

આણુ આણુને ફૂંકી ફૂંકી કોલનાર

ઉદરો

સતત તીવ્રતાથી આંટા માર્યા કરે છે.

સામેની

ફોટોમાંતું પડ

ને

છાંચું હોત

તો

વહેલી સવારે

બાગ પોકારીને

મારી આંખો પર ભીમી મચેલા

હવાના ધરને

ફર ખસેડત.

મેં

અને

ટેબલ વચ્ચે

કાચ પસટાય એટલું જ અંતર છે.

પથ

છરી કાંટા ચમચી

વચ્ચે

મારા હાથ જ નથી.

ભૂલ

ભૂખ ભાંગવા

જ્યારે મનુષ્યે

હાથમાં ઈંડું લઈ ફાંચું હશે.

ત્યારે

ભીતરના અધઃજંઘાયેલ ચરતા છવને

સંજ્ઞા યથેલી

થું

કે

ઈંચીની ભૂલને લાંબા કરું ?

લાંબા કરું...

સતત

ગારીની આસપાસ કેઈ આવતું સતત

ને ડંખડંખમાં, વધુ આપેલું સિતંતું.

રસ્તાની આરપાર જવા કે નથી સ્પષ્ટ.

મારું જ આ મન તમોને લાવતું સતત ?

મારી જ આસપાસ કે વીખરાઈ ને પડ્યો

લાચું દીવાલને જ કંઈ ભમતું સતત.

સારું સ્થૂં કે સ્પષ્ટમાં સમજી તમે, ગેરો.

આસોથી મીનં વોડનું ન ફાવતું સતત.

એકાંત આપણું જ મને રોજ ખાપ છે

ને શન્ય આસપાસ રહે ગાજતું સતત.

ગમડા

પાપ મારું લાખ જાનોથી ડરે.

જડ મચેલા આસને તોડયા કરે.

પીપલો એકાંત આંખે તરવરે.

છાપ આંખની હવે રોઆ કરું.

ભારીઓરે બહાર કોલાહલ કરે,

એકલો મારા મુઠે દોડયા કરું.

રે! ગમડાનું ગામ પાંચળુ પે ફરે,

સીમને રસ્તા જવા પૂછયા કરે.

[પવનકુમાર જૈન]

કે વટાળિયા તું આવ

નહિ તો

સમુદ્રને તળિયે ફરેલ રેતી

ખાડો થઈ જશે;

નહિ તો આ વૃક્ષ પરતું

પાકું લચતું ફળ ત્યાં ને ત્યાં જ

સડી જશે;

[રિધમભાવ]

નહિ તો શેષ રચેતિ
કામ રહી જશે ;
હે વરોળિયા કું આવ

નહિ તો
આ આધુની વણુબર ચાલ્યા કરશે,
વિના પ્રયોજને.

જેયાનો દોલ તો ઢબૂકયો. | માસુમ વીસનગરી

ઓળખતી મેડીયુંની અંબુદોરી ખારીની નજરે અજાવ એક ઊભો,
સંભવના સંકેતો પોદ્યાને કે નેજવાને લેખાનો દોલ તો ઢબૂકયો,
સાટસાટ દંડિયા ધંબ્યા વિચારના
પરુકાનો પડછયો રહે,
ધરની બહારનું ઓઠી એકાંત આજ
જોડેલું ચક્ષુ છે કેમ હવે.
બેળતી બપોરે અંધો સૂરજનો ઊંચડે પરચેવેનો દંડુકો નો ધુન્ધો
સંભવના સંકેતો પોદ્યાને કે નેજવાને લેખાનો દોલ તો ઢબૂકયો,
આખરાનો બોલ થઈ જતા કપોતને.
ધખતી બપોરની આજ
હોતું થઈ પોપચાના પરપોટ ફૂટેતી
આંખસ હોવાની એક તાજી.
અરજસા આગળની બીની હથેળીયુંથી આખરાનો અવસર ના જોયો,
સંભવના સંકેતો પોદ્યાને કે નેજવાને લેખાનો દોલ તો ઢબૂકયો.
[ખનુસેખાન પ. ૨૦૩૫/૧/૫૬]

આવતા-જતા વિખાતો નેટલો એક રવિવારે એક સિંચારે પીતી ગઈ. એને વિચારે અંબેઈ રવિવાર
નેટલો તેટલા નેપાં સિંચારે પીતી ગઈ તે સમય
થેલા ભારે બહાર આવી ગઈ.
બહાર આવીને પહેલી નજરે કંઈક પર પેરી.
એણે નેપું. એ પાડું નેપાં અંબેઈ એણે ટેસી
મોઢાળી. અંદર મેડી. એ ને રેસા પર થઈને એ
ને આંખાને વચ્ચે થઈને એ પાછી આવી ગઈ.
દુખી આંખોને એણે લાંબા કરી ને પાંજી પીધું.
પરંતુ પર ટકા રેતી ઓઠી પડી ને પાંજી એક પાંજી
એક સિંચારે પીતી ગઈ. એને વિચારે અંબેઈ રવિવાર
નેટલો એ પાડું આંખે એણે ઓઠી નેપાં છે. રવિવાર
માટેની એની લાગણી એને સંભળતી નહોતી. એ
પર વિચારવાનું એ બહુ વિચારતી નહિ. એણે
રવિવાર છે. એ રવિવારે ઊડ્યા પોજીનો પહેલો
વિચાર ને રવિવારે માટેની ને સંભળતી લાગણી
સાથે બેઠેલો રહેતા તે વિચારની નેપાં રવિવારે
સાચે રવિવાર પૂરે થયેલો વિચાર એને ને આપતો.
રવિવાર પૂરે થઈ જતો.

રવિવાર | સુવર્ણ

સાંજ પડી એટલે એ ઓરોડોમ પર જવા તૈયાર થઈ. કપડાં તો સંધ્યાના બહેરેલાં બધાં ધટ્ટુ ઉમેરી, પૂરા ફ્રેસ બનાવી એ બહાર નીકળી ગઈ, ટેક્સીમાં બેઠી. નિશાની ને થોડા બહુતી તે શબ્દોના ઉપયોગ પછી મહા મહેનતે ફાઇવર સુધી પહોંચાડી યાત્રી પોતાને કેપાં જતું એવું રથાનું નામ. ફાઇવર જરા ખુશ થઈ ગયેલા લાગ્યા.

એણે ફાઇવરની સામે પડતા નાનાં વાપનામાં પોતાનો અહેસાસો જોવા બેસ્યું. ફાઇવરનાં ચરખાં દેખાયાં. ત્યારે ટેક્સી ચાલુ થઈ ગયેલી. એણે બેઠી બાલુના કાચ સટાસટ કીધા ક્યાં ત્યારે ફાઇવર અરીસામાંથી એની સામું જોઈને બોલ્યો. અટપટા શબ્દો ને ખારણા તરફ નિશાની. ખડખડખડ... એને સમજાયું કે ખારણું લોકડ નહોતું. એણે ધીમેકથી ખારણું ખોલી જોયું. એમાં બેઠા. ફાઇવર હસ્યો. એણે કાચ સામું જોયું —

રસ્તાની બેઠી બાલુનાં ઝાડખાં એણે જોયાં. એના રાજના એ પહેરેગીરો. એ રાજ એ બધું જાણતી. અંધારામાં એણામાં એણું બેઠો સાંજ પડતાં એ ઓરોડોમ તરફ હંકારી જતી. એ માટે એણે પ્રતિભાસ નિશ્ચિત રકમ અડધા મૂકવા બાંહેલી.

એરપોર્ટ પર પહોંચ્યા પછી એ અંદર જતાની ટિકિટ લેતી. અંદર જતી. લાઉન્જમાં બેસતી. ને સિગારેટ સળગાવતી. જુદી જુદી એ લાઉન્જનાં જુદાં જુદાં નામ આકારવાળાં વિમાનો આવતાં. ઊતરતાં, ચોભતાં, મુસાફરોને ભરતાં, સ્વચ્છતાનિયમકરની બહેરાતો. સાંજનાં ને પછી મરીન ચાલુ કરતાં ને ફરફર કરીને ઊડી જતાં. એ બહુતી કેટલાં વિમાન આવ્યાં, કેટલાં ગયાં, કેટલાં કેટલી ત્યાર બાજી રહેશે, કેટલાં કેટલી વાર આવશે. એને મંગળવાર ને રવિવારનાં

બધાં વિમાનોની આવન-જાવનની સુચિ મોઢે થઈ ગયેલી. એ દિવસે રવિવાર હતો.

ફુનિયાની ખૂબ ઓછી ચીજો. એને રવિવાર જેટલી એક્સડ લાગતી... એને રવિવાર માટે એક પ્રકારની એવી લાગણી થઈ ગયેલી જે એ સમજ ન શકતી. એને રવિવાર માટે એક્સડ લાગણી કેમ થતી હશે તે સમજવા વિચારવાનો એને વિચાર ન આવતો. એ લાગણી એક એવી અવિભાજ્ય ચીજ બની ગયેલી કે રવિવાર પડે ને ઊંઠાવિંત પહેલાં વિચાર આવે કે 'આજે રવિવાર છે' એ સાથે જ આ લાગણી જોડાયેલી રહેતી. એ 'આજે રવિવાર છે'ના વિચારથી આ લાગણીને જુદી પાડીને જોઈ ન શકતી.

ટેક્સી ઓરોડોમ પર આવી ગઈ. ને એ ઊતરી ગઈ ને પ્રેસા ચૂકવી દીધા. એરપોર્ટની સામેની કમળ સામું એણે એક વાર જોયું. પછી અંદર ધૂસી આવી. ટિકિટ લીધી, લાઉન્જમાં પ્રવેશવાની ને લાઉન્જમાં આવી ને સિગારેટ માટે પસંદ બોલી. ત્યારે સિગારેટ ન બળી. ખરીદવા જવાનો વિચાર ન આવ્યો. એ એમ જ બેસી રહી. એને કંઈ જુદી લાગણી ન થઈ. એ મધક તરફ જોવા માંડી. પછી ધડિયાળ જોઈને હાલે આ વિમાન આ રૂટ પરથી આ તરફ આવેલી તારમાં આવશે એવું એણે વિચાર્યું. થોડી વાર બહેરાત થઈ કે એ વિમાન મોકું આવવાનું છે. કેટલું થોડું આવશે તેમ જુદેર થયેલું. ખરાબર એ જ સમયે ખીલું વિમાન પણ આવ્યું હતું. જિલ્દી દિશામાંથી એ વિચાર એને આવ્યો. એ વિમાન અંગેની બહેરાત પહેલાં થઈ ચૂકી હતી. થોડા અવધનાર વિમાનમાં જતાર મુસાફરો લાઉન્જમાં બેઠાં ત્યાં કેટલાક અહેસાસો એને જોયેલા

લાગ્યા. ટેલવાક ચહેરા એના સામું એવી રીતે
 બેસતાંતા બાણે એમને એનો ચહેરા કપાક બેપેલો
 લાગ્યો હોય. એ સમયે એને એકદમ સિગારેટ પીવાની
 ઇચ્છા થઈ. એ બાળુબાળુ બેવા લાગી. બરાબર
 ત્યારે એક ચહેરા એના સામું બુએ છે એ સહાન-
 તાએ એને થોડી સહાન કરી ને એય એના સામું
 બેવા માંડી. એને/લાંઠું આ ચહેરા કપાક/એવો
 છે...અહીં જ કપાક...એ શાદ કરી શકે કે
 કપાં તે પ્રદેશ તે જ ક્ષણે એ યુવક એની નજીક
 આવી ગયો. એ સોફા પર બેઠીતી. 'ઈંદુ યુ ડોન્ટ
 માર્ડન્ડ'. કહી એના જવાબની રાહ. એવા વગર
 એની બાળુમાં બેસી ગયો.
 ત્યારે થોડું આવતાર વિમાન એમાઉટ 'ડુ લેન્ડ
 ઓવર' નહોતીત ધઈ એમાં જનારા મુસાફરો એમમ
 ને એવું બહુ ઠીક કરવા માંડ્યો.
 'ઈંદુ તરફ' સાફ એકેશમાં નવયુવકે પૂછ્યું.
 ત્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે બેઉ એકદમ અપચાપ
 બેસી રહેલા. 'કપાં નહિ' એ બોલી. ત્યારે એ
 યુવકના ચહેરા પર કંઈક ઊભીલાપણું કે આશ્ચર્ય
 કે એવું કંઈક એને દેખાયું. એને લાગ્યું, યુવકને લાગ્યું
 હશે કે હું મનુષ્ય કડુ છું. પણ એ મનુષ્યના મુઠામાં
 નહોતી. 'તમે' એણે કંઈક સિદ્ધાંત બાળવવા, કે
 યુવકને ઊભીલાપણું દૂર કરવા વાત આણી રાખી.
 યુવકે એવું 'ગન્ટવ્થ' કહ્યું. એ સાંભળતાં એ
 થોડી દટાર થઈ ગઈ. એને પૂછવાનું મન થયું કે તમે
 એ જ પ્રદેશના વારી હો...ને...જતાં અકેશ
 આટલું સાફ...ને...પણ એને થયું કે આ
 પ્રશ્નોને અગિયે બેઠાવીને સાંભળી સકાય તેવું છે.
 એણે કંઈ પૂછ્યું નહિ. એને બીજો વિચાર આવ્યો
 તે બીજો પ્રશ્ન પૂછવાનો કે એ ત્યાં કેમ ગયો છે...
 એટલે કે ત્યાં જ રહે છે કે અમથા કામ માટે ગય
 છે કે કોઈ કંપની તરફથી કંપનીના કામ અંગે
 ગય છે...પણ એ કંઈક બોલી નહિ...પછી
 યુવકે એએક મિનિટ સુધી કંઈક બોલ્યા ક્યું જેના
 સાર નીચળતાંતો કે એ એએક મહિનાથી એજ

શહેરમાં હતો ને હલુ થોડો વખત ત્યાં જ રહેવાનો
 હતો. પણ અર્થકારે એની કંપનીના તાર આવ્યો ને
 એણે જલદીથી ત્યાં જવાનું છે... વિમાનમાં જેમણે
 જવાનું હતું તેમને મથક તરફ પ્રયાણ કરવાની સૂચના
 અપાતી હતી. ત્યારે ખિસ્સામાંથી એક કાર્ડ ઠાઠી
 યુવકે એની સામું ધસું. એણે લઈ લીધું. 'થેંકસ'
 કહીને બસમાં મૂક્યું. ને પછી પોતાનું નામ બોલી
 ત્યારે યુવક બિભા યઈ ગયેલો. ને થોડું દસીને બોલ્યો:
 'અહીં જ રહો છો!'
 'ના' એણે એટલું જ કયું. ત્યારે એણે સિગારેટનું
 પેકેટ ખોલ્યું ને એને આંધર કરી 'લેશો?' 'થેંકસ'
 કહીને એણે સિગારેટ લીધી. યુવકે એની સિગારેટ તે
 પછી પોતાની જવાની. એ ફરી 'થેંકસ' બોલી. ત્યારે
 એ દસ્યો. થોડીક ક્ષણે એ એના સામું બેઠી રહી.
 ફરી સૂચના અપાઈ ને ત્યારે એ એકદમ રિથર
 બિભાવો. 'કેમ નથી જનું?' એ બોલી. બોલ્યા પછી
 એને કંઈક મૂર્ખાઈ ક્યાં જેવું લાગ્યું. ને યુવકે દસ્યો.
 કંઈક વધુ બાવ—આત્મીયભાવે. એ મ દસી. 'ઈંદુ
 તુ ખી નાઈસ ટુ મીટ યુ અગેઈન' કહી એણે હાથ
 લખાવ્યો. રાખા હાથમાં સિગારેટ લઈ ને એણે થોડ
 આમ કહી બીજો હાથ આપ્યો. ને યુવકે મથક
 તરફ ચાલવા માંડ્યો. એ સોફા પર બેસી ગઈ ને
 સિગારેટ પીવા લાગી. બાળુમાં સોફા પર સિગારેટનું
 પેકેટ રહી ગયેલું. એને દોડીને યુવકને પાછું આવવાનો
 વિચાર આવ્યો. ત્યારે ચાંકિ પર યુવકનું નામ
 બોલાયું. એ જલદી પહોંચી ગય. એ બેસી રહી. થોડી
 વારે બીજા વિમાનના આવવાની જાહેરાત ધઈ ને
 તરત થોડી વારે જ બિભેલું તે વિમાનના ઊડવાની
 એક પછી એક કરી બધા પેસેન્જરોને અંદર લઈ
 ગયેલા મોટા આવતાર વિમાને અહીંના માણ કયું
 ધુરર ધુરર થયું ને વિમાન બહી ગયું.
 એ ત્યાં જ બેસી રહી. એણે બીજી સિગારેટ
 લીધી. બીજું વિમાન આવ્યું. બીજા પેસેન્જરો ગયા.
 અહીંના માણ થયું ને બીજું વિમાન બિભે. રેડિવારે
 અંતરમાં...

ફાંચ કાફકા અને ફેલીસ | વિજય શાસ્ત્રી

કાફકાના પ્રણયપત્રો પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયા છે. આ પત્રો કાફકાના આંતરજીવનને સમજવાની મહત્વની ચાવી પૂરી પાડે છે. તેની નવલકથાઓ તેમ જ નવલિકાઓના સર્જનની કાચી સામગ્રી ફેલીસે તેનો ખ્યાલ પણ આ પત્રો પરથી આવે છે. પોતાની જાતથી ભાગ્યે જ વેગળા જઈ શકનાર કાફકાનાં તેની પ્રિયતામાં ફેલીસ બોહર સાથેના બહુધા વ્યગ્ર સંવનનકાળનો ચિતાર આ પત્રોમાંથી સાંપડે છે.

૧૯૧૨ની ઑગસ્ટની ૧૩મી તારીખે પ્રાગ ખાતે વસતા ઓડ કુટુંબના નિવાસસ્થાને કાફકાની સૌ પ્રથમ ફેલીસ સાથે મુલાકાત થઈ. એ પ્રથમ મુલાકાતે જ પ્રણયના ખીજ નખાયા; અને ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે કાફકાએ ફેલીસ ઉપર પહેલો પત્ર લખ્યો. એક વાર પત્ર લખવાનું શરૂ થયું એટલી જ વાર, પછી તો દિવસનો એક, ક્યારેક બેએ તો ક્યારેક વળી ત્રણ ત્રણ પત્રો લખાવા લાગ્યા. પત્ર લખવા માટે કાફકા એટલે ભાગે રાત્રિનો અથવા તો બપોરનો સમય પસંદ કરતો; અને ૧૯૧૩ના માચે બહિનામાં તો ફેલીસની ફરી મુલાકાત કરી ને, જૂન બહિનામાં તો વિવાહ માટેનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. આ પ્રસ્તાવ મૂક્યા બાદ દસેક મહિને (૧૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૪) તેમની અનૌપચારિક સગાઈ થઈ. સગાઈ થયા પછી, ભાવિ કુટુંબજીવનની વ્યવસ્થા વિચારવા ફેલીસ અવારનવાર કાફકાને મળતી. પણ કાલુ મળે કેમ ૧૨મી જુલાઈના દિવસે બહિનની 'એરકસિનર-હોફ' હોટેલમાં ત્રણેક અંગત મિત્રોની હાજરીમાં આ વિવાહ મુંઝવ

તૂટી ગયો—તોડી નખાયો! પણ સંમર્ધ તુટવા સંવાવાના જનાવો અત્ર એક વાર બન્યા. ૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીમાં ફેલીસ ને કાફકા પાછા મળ્યા. મે માસમાં વળી પાછા મળ્યા અને જૂનમાં તો કાફકાએ ખાતે તેઓએ સહજીવન શરૂ કર્યું. માથું ૧૯૧૭માં તેમણે ફરી સગાઈ કરી પણ તે જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં ફરીથી તે તૂટી. અને ૧૯૧૯ના માર્ચમાં કાફકા ફેલીસ બહિનના એક વેપારી સાથે પરણી ગઈ. ૧૯૩૬માં તે અમેરિકા જોવા ગઈ. અને ત્યાં કાફકાના અવસાન પછી છત્રીસ વર્ષે તેનું ૧૯૬૦ના ઓક્ટોબરમાં અવસાન થયું. પણ ત્યાર પહેલાં સાહિત્યજગતના લાભારે કે ગમે તે દષ્ટિએ ફેલીસે કાફકાએ પોતાના પર ૧૯૧૨થી ૧૭ સુધીમાં લખેલા સંઘર્ષો પત્રો (—જેમાં 'તેમના નિષ્ઠળ વિવાહ સંઘર્ષની' વિગતો જણવાયેલી છે—) કાફકાની કૃતિઓના પ્રકાશકને સોંપી દીધા. નવાઈની વાત તો તો એ છે કે ફેલીસે કાફકા ઉપર એકેવ પત્ર નથી લખ્યો! સમગ્ર પત્રવ્યવહાર એકપક્ષી જ રહ્યો છે.

*

આ પત્રો ખૂબ જ આનંદપ્રેરક અને કડબ છે. રોજિંદી અને તેથી જ કષ્ટક આસે કંઠેથી રીતે લખાયેલા આ પત્રોમાં કાફકાના હૃદયનો વિવાદ અને ભાવિને જિંદગીના એક શત્રુરૂપે જોતા માનવીની આંતરિકતાનું આવિષ્કરણ થયેલું છે. જોન ક્રાઈસ્ટના પોતાની પ્રેમિકા ફેલીસ બાઉન પરના પત્રોમાં છે ઉત્તમ અને મુશ્કેલી, જ્યારે કાફકાના આ પત્રોમાં ધગકે છે ચેતન્ય અને હૃદયની રવાણાવિક અંબનાઓ.

[વિશ્વમાનવ]

માનસિક નિર્જાતાઓ સામે એવિરતપણે ઝૂમતા યુધ્ધસુ આત્માના આ પત્રોમાં દર્શન થાય છે. એક મુલાકાતમાં કાફક પોતાની લેખનપદ્ધતિને જીવંતોરી સમી ગણાવે છે.

“મારું ‘આપ’ જીવન મેં કશુંક લખવાના નિર્ધેશ મનોમાં જ વિતાવ્યું છે, પણ ને હું લખવાનું છોડી દઉં તો બેચે પરી જઈ કોઈક પ્રયત્ન વાવટોળમાં પસારી જઈ.”

કાફકની કૃતિ બેરોમોફેસિસને સમજવામાં આ સૂચના મહત્વની છે. એક બાળકના પિતા થવાની ધટનાને કાફક ‘મૂળ’ ભયંકર ગણે છે. તે માને છે કે “જ્યારે પોતાની જ જિંદગી ઉપર મંદ્રણ પ્રભુત્વ મેળવી શકાતું નથી ત્યારે એક મેલી જિંદગી સેવવી એ કેટલું બેહકું છે” બર્લિન ખાતે રહેલી જિવારી બોળા ફેલીસને આ બધી વાતોમાં કશી મતંગમ પડતી નહોતી. કાફકના પત્રો તેને માટે ‘હોડા’ હોવા ને ફાદી બોંબ, શીખું સાંભળ્યું સવે ‘હોડા’ના અનુભવ કરાવતાં. આ પત્રો ફેલીસને માટે એક અનંત અને ઘેરી શ્વેલશ્વમામણી સ્વચેજતા હતા. “શાન્ત તેને મળવો કેમ આવતો નથી?” એ પ્રશ્ન ફેલીસના અંતરને કોરતો રહ્યો. એને શી ખબર કે કાફક પોતાની અંતરને પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછતો હતો.

પરી મુશામલ તો હવે શરૂ થાય છે. “હું આવી શકું” એમ છું, મારે આવવુંજો જોઈએ જ, આવવા તમારે પણ છું—પણ આવી શકતો નથી. તને મળવાથી પરિરેયતિ વધુ દુઃખદ બની જશે. છતાં તારાથી હું કેટલી ધાર દૂર રહી શકવાનો છું! દૂર અર્ધિનમાં રહેલી તને હું શું વીતવું કરી, તને કેવા કેવા વિચારો આવતા હશે તેની કલ્પનાએ મારાથી થઈ શકતી નથી. તું રડે છે વહાલી,?” “ડુદન મારામાં કોઈ વિચિત્ર ભય પેદા કરે છે, હું રડી શકતો નથી. ડુદન મારે માટે કુદરતની કોઈ મૂઠ લીધા સમી વસ્તુ છે.” ૧૯૧૩માં તે પોતાના મૃતપ્રાય થઈ અવેશ અશ્વમંત્રપત્ર રાતભર જાગીને અવલોકન કરતાં લખે છે :

“ક્યા હાથે ને કેવા સ્વપ્નમાં તું લખી રહી છે મેં તને મંદ્રણ જીતી લીધી છે!” પ્રિયતમે, તું શણગાર મારી લે કે આપણે અન્ધોન્ધથી ખૂબ દૂર છીએ. આવી રીતે અને સારા અર્થમાં દિશાપૂર્વક તને જીતવા માટે; મારી કલમને ચલાવતા સ્નાયુના હલનચલન માટે કોઈએ તેનાથી કોઈ ભુઠી જ ક્રિયાની જરૂર છે. તું પણ વિચાર કર, તને પ્રશ્ન આ સમજશે. હું આ પત્ર સંપૂર્ણથી પર થવા મારું છું પણ આપો ક્ષમા મારી વેદના સાથે, ખીજ બાંજુ વધુ બંધનસતો આવતો જાય છે. (ધામાન્વ રીતે મારી વેદનાને મેં આ રીતે કઠી સ્પર્શી-અનુ-ભવી નહોતી) આ સરહદની બહાર નીકળવાથી આપણા બંનેનું અદિત જ થશે. હું મારી જીતને, તેમ છતાં કપારેક કહું છું કે તારી સાથે રહીશ (ફેલીસ સાથે), તને ગાઢ અલિંગન આપીશ, તને કપારેમ ખાસથી દૂર નહિ કરું.” આમ છતાં તેની સ્વચત વાર્તાલાપ એમ પણ કહે છે કે “તાત્રે વિચાર કરતાં મને ધાર્યું છે કે આપણે કેવા એક ધર્મ ગમા છીએ, છતાં મારા મનમાં આપણે કેટલાં દૂર છીએ. મારે તારાથી દૂર રહેવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. હે પ્રભુ, આનો અંત કેવો આવશે?”

૧૯૧૩ના માર્ચમાં તે લખે છે : “વહાલી, તું મને સ્વીકારી લે, અને તારાથી અળગો કરીશ નહિ અને લાજ આપ્યે ધક્કો મારી મને દૂર દડોલી દેજે” થોડા દિવસો બાદ કાફક લખે છે : “મને આદરો અને સાથે ધિક્કારજો પણ.” આવી પારસ્પરવિરોધી વૃત્તિઓની મંબીરતા તે ફેલીસને સમજાવી નથી શકતો. ૧૯૧૩ના એપ્રિલમાં કાફકને પોતાની મેદના અલંત નાહક-અનતી જણાય છે તે પોતાની અંતરને માદા આનંદી ખુશાખદ કરતા આન જેવી ગણાવે છે. અને “આવી વૃત્તિ મેમનું નહિ પણ પાશવતાનું ચિહ્ન છે.” (આ પત્ર ભયંકર છે એટલું જ નહિ પણ કોઈ વિચિત્ર પ્રોસ્ટિટ્યુશન અને પાછળથી લખાયેલી હસ્તપ્રતનો છે.) જ્યારે, ધણાં વર્ષો બાદ કાફકની આ તેને ‘રાત્રિની સલામ’નું યુજન કરવા તેના અંગમાં પ્રવેશે છે ત્યારે એ લખાયેલી એમ મનાય છે.) ને

માસમાં કાફકા પોતાની જાતને ‘અરણ્યમાં એકલા
 અગાતા-કોઈ પ્રાણી’ સાથે સરખાવે છે. પોતે જાણે
 કે. “એવી વસ્તુઓ સામે ઝૂમી રહી છે કે જેનું
 માનુષી વાણીમાં કમન અશક્ય છે.” ત્યાર પછીના
 એક પત્રમાં ફેલીસ સાથે લખે કરવાની, વધુ એક વાર
 માગણી કરે છે અને જોન ક્રીડ્સની જેમ પ્રહેલી જ
 વાર ક્ષયના પ્રથમ તબક્કાની પણ ખબર આપે છે.
 જોકે તેને પોતાને રોજના ચોક્કસ સ્વરૂપની જાણ
 નહોતી. તે લખે છે: “ચારે તરફ અજાણતા માનવીઓ
 મને ઘેરી વળ્યા છે એવા એક ખંડમાં હું ફસાઈ
 ગયો છું. એમાંના એકેયને હું પિછાનતો નથી અને
 આખો ઘોરો જાણે. મારી છાતીને કોઈકે લચકર
 યંબનથી ક્રેચડતો હોય તેમ લાગે છે. હું જ્યાં પણ
 જાસી શકતો નથી. એ માણસોની નસોમાં હું ચારા
 અસ્તિત્વને, હુલાવી દેવા માગું છું અને તરત જ
 મધું શાંત અને ઉત્કંઠાળી બની જાય છે.”
 ફેલીસથી તેને અજાણ કરનાર પણ આ અનુભવ
 જ છે, તેને આટલા વિશાળ વિસ્તારમાં પણ એક
 પ્રકારની લખકર અજાણતાપણા અને પરાયાપણાની
 લાગણી થાય છે. આવી લાગણીના અનુભવ વખતે
 તેની સતેજ આત્મજાનની કૃતિ પણ મંદ પડી જાય
 છે. ફેલીસને તે પત્રમાં પૂછે છે “(આવી કૃતિ)
 અને તારાથી વધુ ને વધુ અપરિચિત બનાવે છે.
 આટલા વધુ અને દૈવપ્રેરિત બંધને ક્યાં છે?
 આપણે મહદી છીએ એ એક જ સમાન ગુણ
 આપણને વનજીવ આણી શકશે?”
 કાફકા જેને “આંતરિક સંસ્થાના જ્ઞાનનો”
 [News from the under-world] કહે છે
 તેને અવિરતપણે ફેલીસ સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય જારી
 રહે છે. પ્રેરણા, દેશપ્રાપ્ત અને તરત જાણના માગતા
 ક્રાંતકોલની પરખે સંખ્યા છે. તેમનું સ્વપ્ન પણ આવે
 વખતે કોઈક સાન્વનાર પણ બની રહે છે—પણ તે
 આશાસન સ્થાપકની નીવડે ૧૯૧૪ના જૂનમાં
 કાફકા એટી પોલેક ઉપર એક પત્ર લખે છે. એટી
 પોલેક આમ તો ફેલીસનો મિત્ર હતો અને કાફકા
 સાથે તેની સ્વાકાંત-તૈની પાછળથી ઘણી. એ પત્રમાં

કાફકાએ પોતાના વિચિત્ર વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ ચિત્ર
 રજૂ કર્યું છે. પોતાની જાતને એકાંતપ્રિય વ્યક્તિ
 તરીકે કાફકાએ આ પત્રમાં ઘોળાવ્યા છે. લોકોમાં
 રોજનાં વચ્ચે આવતું તેને ગમતું નથી. કાફકાની સાથે
 હળવા મજાવાની વેનામાં વૃત્તિ જ નથી. તેની શારી-
 રિક અવસ્થા પણ જાદુનું અશક્ય અને તેથી જ
 મરણાસન્ન છે. ક્રિયોનવાદમાં પ્રકાશ વખરો પોતાના
 માનસને લીધે તે, એક મહાન અને શક્તિશાળી
 સમાજકી વિપ્લૂટ પડી ગયો છે. જોકે એક વાર
 તેણે આ ક્રિયોનવાદ વિશે પરસ્પરવિરોધી એવું મતભ
 ઉચ્ચાર્યું કે ક્રિયોનવાદને હું વખાણું છું છતાં તિસ્તરું
 છું. જીવું પણ એક મહદી સમાજથી વિપ્લૂટ પડી
 જવાની તેની વૃત્તિનું પોષક; કારણ છે અને તે મહદી
 નીતરિવાળેના પાલનમાં તેની ઉદાસીનતા. એ તો
 ખરું જોતાં એક કલાકાર આત્મા હતો કે જે ઐતિહાસિક
 ચૈતરથી સતત વ્યવસ્થાને અનુભવ કરે છે. ફેલીસ
 દુઃખી થઈ જાય છે. એ આત્મા અવહારની દુનિયાનો
 જીવ નથી. અને તેથીરો. લખે તેને માટે આત્મ-
 ધાતક વસ્તુ બની રહે તે સ્વાભાવિક હતું. તે
 માનતું હતું કે લખજીવન જીવવું એ ગાંડપણું જ
 હતું છે.
 આ પછી ૧૯૧૬માં કાફકા સ્વસ્થતાનો કાળ
 આવે છે. એકસ બોડ પરના કાફકાનો પત્ર તેના પ્રુટરમાં
 રૂપ છે. ફેલીસની પહેલાં કાફકા જે સ્ત્રીઓ સાથે
 પ્રલુપ્ત-સંગ્રામ બાંધી ચૂક્યો હતો. ફેલીસ તેના જીવનમાં
 પ્રવેશેલી ત્રીજી સ્ત્રી હતી. તેના આંતરવ્યક્તિત્વ ઉપર
 પ્રકાશ પાડવી વિચારોમાં પણ તેમ છતાં કાફકાનાં
 સંકેશીલતા, પોતાની જાત સામેના શસ્ત્ર સમા સત
 માટેનો આગ્રહ જેવી લાક્ષણિકતાઓ પ્રવેશવા વિના
 રહેતી નથી.
 ક્રીડ્સના અતિથિ પત્રો છે તેમ ૧૯૧૭ના
 સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર દરમિયાન ફેલીસ ઉપર લખાયેલા

૧. અંગ્રેજીમાં Zionismનો અર્થ ‘જાણીપંદકો અને
 ‘સરહદને’ સંતાપત રાજવા માટે થતી ચળવળ’ એવો થાય
 છે. ખાસ કરીને ‘પેલેસ્ટાઈનમાં’ આવી ચળવળ થતી અને
 મહદીઓ આવી ચળવળના પ્રવેશો છે.
 —અનુ.

પત્રો ખૂબ વેલકા છે. તને એક રહેલું કહેવા માગું છે કે હું રોગમાંથી બેઠો - થવાનો નથી. આરામ-ખુશીમાં પડી રહીને કે નસોની સુખીમાંથી મરી શકે એવા હાથનો આ રોગ નથી. પણ મારા જીવનને કોરી ખાતું કાઢી લીધું છે એવો છે એવો અંત આરા જીવનની સાથે જ આવશે. એને બંને રીતો અને હું એક સાથે જીવી શકાએ એમ નથી. કોઈનેય નરંગીપણની શોધ પ્રેરે એવું કોઈકાં ફ્રીસ પત્રવ્યવહારનું અંતિમ વાક્ય મળે છે. સમેટી લેવું હોય એમ લોગે છે. આમ રાખીને જ પ્રજા પ્રગટ એવી મુશ્કેલી શાંતિ એહો છે. — શ્રાવ્ય.

'Letters to Millett' માંના ઉપરોક્ત પત્રો આખા સંતકમાં સંપાદેશી સૌથી વધુ હૃદયસ્પર્શક લખાણ છે. તેમાં પ્રસરેલી ઉદાસીનતા મનુષ્ય સંધે વર્તેલા કાફકાની જીમીને એક લસરકા માંથી ઉપસાવી આપે છે. એટલું જ બહિષ્કૃત પોતાની પ્રતિભામાં અનન્ય અદ્વા ધરાવતા મહેતોના સ્વર ઉપર પણ તે પ્રકાર પાડે છે. ફ્રીસ પત્રના પત્રોમાં એક પ્રકારની રોપેની લાગણી આપેલી દેખાય છે. આદિત્યિક દષ્ટિએ એમાં પણ તેમાંના સેક્ટરી મુશ્કેલી પુનઃક્રિયા અર્થિત છે. અને વારંવાર તેમાં નીચે મુજબની પુજાઓ થયેલી દેખાશે. "તને બહુકાં રાત્રે સવારે ને બપોરે લખેલા પત્ર બહુ ટૂંક નહિ. તું જરામર, લાગે જવાબ કેમ નથી આપતી? તને શું થયું છે? હું મારા પત્રોને ગુમ કરનાર એ છોડી દેખી ક્યાં છો કોણ છે? પણ આવા એકધારા કૌપમ્ય પત્રોના હુમલા બાદ તે પોતાની જાતને જ છોકા બાપવા મરી જાય છે. "તું કેટલા જામમાં રોકાયેલી હશે તે મને ખબર છે. મારા પત્રોથી તને તોડ યતો હશે. બોહિસના કામમાંથી પત્ર લખવા નેટશે સમય થયું તને ક્યાંથી મળે? મારી સંતન માણશું તને વ્યથિત કરતી હશે, અને ક્યાં કર ફ્રીસ, પણ તું પત્ર જરૂરી લખજો, લખજો ને લખજો જ." —

મિથેના મામતો ને મુલતી સાથે કાફકાને મંડવું હતો તે તેજસ્વી, ગ્રીક અને આગલા વ્યક્તિત્વવાળો હતો, બપોરે ફ્રીસને મળે તો એક સરેરાશ વ્યક્તિ પણ કહી શકે કે તે એક સંધારણું કરી પલુ વેવકિતક વિશિષ્ટતા વગરની, તરંગમાં ફ્રીસાયેલી બાક હતી. તેની જીમીમાં પણ તે કંઈક લોરેખમ, કંઈ સ્વધાવનો મુલતી હોય એવી દેખાય છે. કાફકા ઉપર લખાયેલી ફ્રીસને એકાદ પત્ર પણ મળે તો આના મુલાકાતે વિશે નિલુચ કરી શકાય. પણ ગ્રામ્ય પત્રવ્યવહાર તો એકપક્ષી જ છે. — તેમાંથી ઊંડે છે માત્ર પ્રત્યુત્તરની અંખમાંથી વ્યમ થઈ ગયેલા અધીર હૃદયનો અવિભાગ.

આ પત્રો કાફકામાં વસતા કલાકાર અને લેખક આંતરમાં પરિથય કરાવે છે. તેની નેવકથાનાં આ પત્રો, જેમાં કે 'જે જર્જર્મેન્ટ' માંની ફ્રીસ બેનડન ફ્રીસ, 'જે દ્રાપક' માંની ફ્રીસ લક્ષ્મર, 'જે ફ્રીસ' માંની ફ્રીસ, એ સૌ એક પાં બીજી રીતે ફ્રીસનાં જ રૂપાંતર છે. વાસ્તવિક જીવનની અસંકલ્પતાઓ અને પરસ્પર સંબંધોમાંનું મૂલ્ય રૂપ આ પત્રોમાં સરખાયેલું છે. ફ્રીસ અને કાફકાનાં બાંધ યતા સંબંધના વિવિધ તળાજાઓમાંથી જ કાફકાની ઘણી મહત્વની કૃતિઓની કાળા સંમતી ઉદ્ભવી છે. કાફકાના જીવનકાળને જુલુ કરતી, ક્યાં દૃઢી છતી ક્યાં દષ્ટિએ શુદ્ધ એવી 'જે જર્જર્મેન્ટ' નવલકથા ૧૯૧૨ના સપ્ટેમ્બરની ૨૨ અને ૨૩મીની રાત્રે લખાયેલી; અને એમાં ફ્રીસ ઉપર લખાયેલા કાફકાનાં પ્રથમ પત્રનું જ અનુરુદ્ધ સંકળાય છે. આ નેવકથામાં તેમના વિરાહસંગ ધની પૂર્વનિશ્ચિત નિષ્ફળતાનું અને તેમાં પ્રવેશવા મોડેલી શિથિલતાઓનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. ફ્રીસ પ્રત્યે પૂરતો રુદ્ધ દર્શાવવા અંતરકત કાફકાનાં હૃદયની વ્યથા, સામાજિક, આર્થિક, પ્રભુને લગતી તેમ જ સાંસારિક બાબતો પરત્વેની તેની ઉદાસીનતા; આમ તે બેકે પત્રો દ્વારા જ સૌ પ્રથમ પ્રગટ થઈ જતાં તેની 'એડામોફ્રીસ' માં તે જ જગ્યામાં નિરખાયેલી જણાય છે. આવી ઉદાસી નેપરવાઈ માટે તે પોતે versagelt એવો નંબર

શબ્દ પ્રયોગ છે. જે સામાન્ય નિષ્પન્નતાઓ અને વાણીની વૃદ્ધતાનો સૂચક છે.

૧૯૧૪માં જુલાઈ માસમાં ફેલીસ સાથેના વિવાહ વટવાથી કારકાને તીવ્ર રોગની લાગણી થઈ હતી. તેણે પોતાની જાતને ખૂબ જ ઠંડકો આપ્યો હતો. તેની આ આત્મનિષ્ઠ વૃત્તિનો ચિત્તાર ઓગસ્ટમાં લખાવી શરૂ થયેલી 'ધ ટ્રામ્પલ'માંથી સાંપડે છે. ૧૯૧૫માં કારકાએ ફેલીસને 'Before the Law' નામક પુસ્તક વાંચી સંભળાવ્યું હતું. એના પત્રોનો જ પરચો પાડતી આ નીતિ-દષ્ટાન્ત કથા પણ આગ્રહતરી રીતે કારકાની માન્યતા તરફ આજણી થી છે. "હું કદાપિ સુખ મેળવી શકવાનો નથી, જીવનમાં કદાપિ વસંત ખીલવાની નથી. તેને નિષેધનો ન્યાય થયો છે, [બધી જ વસ્તુઓની મના થઈ છે—Justice of Prohibition] છતાં આરણ્ય દેશમાં કરીશ અને દરવાનને કોઈક દિવસથી વાણી ઉચ્ચારવા-શોધવાનું હશે." ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં રચાયેલી 'ઇન ધ પેનલ કોલોની'માં પણ સ્પષ્ટપણે તેમના વિવાહ સંબંધની પ્રતીકાત્મક સૂચક હકીકતોનો અણસાર મળે છે. કૃષિપાર ધીરે ધીરે પણ નિશ્ચલ રીતે તેના 'સિદ્ધાંત'ને કોરું જાય છે.

૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીના એક પત્રમાં કારકાએ મેથિલી હકીકત કેટલી સાચી છે! "મારી નવલકથાઓ એ હું જ છું, મારી વાર્તાઓ પણ હું જ છું." આ જ વર્ષના ઓગસ્ટમાં લખાયેલો એક પત્ર પણ કારકાનું સાહિત્ય સાથેનું અત્યંત સાધુજન્ય દર્શાવતાં કહે છે કે "જે હું લખવાનું બંધ કરું તો જીવવાનું પણ પૂરું થઈ જાય." ... "હું મ્હાનું, એકલો, અંધારું, આત્મચર, હતાશ અને માનસિક રીતે રોગિષ્ઠ છું. સાચી રીતે હું આર્થિક એક પણ લાવને કનિષ્ઠ દષ્ટિએ નથી જોતો. પણ એ તો કોઈક અપાર્થિવ આવરણકતાની પાર્થિવ — બ્યવહારિક — પ્રતિક્રિયા જ છે." ફેલીસને પણ કપકાની

લાપામાં "જીવનને એક કુદ પદાર્થ મણીશ નહિ. સામાન્ય નિષ્ઠા તો માત્ર મર્યાદા જ ભરેલી હોય છે" — [schrecklich] — "બીજા કોઈ પણ માનવ પ્રાણીને નહિ મતી હોય, એની લાગણીઓ અને યાચ છે."

૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીમાં એક કુદરતી લખાયેલો છે. સાહેબની કેમિનમાં કારકાને બોલાવાયા. તે વખતે તેને બોલા પર કૃત્રિમ હાસ્ય આણેલું પાડ્યું. તેણે લખ્યું "હું ખરેખર એક 'મહાન' દુઃખવાલો છું." 'In mope' નામની કૃતિમાં કારકાની કલ્પકા પ્રતિભાના એક વિશિષ્ટ સ્ફુર્તિને કમકામ દેખાય છે. લગ્નર આનંદો, માનવીની સ્વપ્ન, જાતિ-શક્તિની સમજ અને એક વિસ્તૃત વિનાશને આલેખતા શબ્દના લસરકાઓ આમાં છે.

લેખકો દ્વારા જેના વારંવાર ઉપયોગ થાય છે તેવી લાવિદ્યમંત્રી કરામતનો ઉપયોગન દેખાતી કૃતિમાં કારકા પોતાનું 'કુદર' લાવિ દર્શાવે છે. તેના મૃત્યુ તથા અસ્તિત્વ લખાયેલી અને 'આમલી કૃતિ' કરતાં દસ વર્ષના ગાળા પાડતી 'ધ બેરો' નામક કૃતિમાં અતિ અદ્યતન પ્રદેશનું, મિહામણું અને અસહ્ય દર્શાવેલું તેમ જ પોતાની એકલવાઈ નિઃશ્વર નિષ્ફળ થયેલું છે. પત્રો ઉપરથી જ, દુહોમેનેનો અને તેમાં ખાસ કરીને 'ધ એન્સુકેશન ઓફ મેન્ટલિસ'નો અભ્યાસ કારકાએ કર્યો હોવાનું અનુમાની શકાય છે. એક જ નામની બીજી એક સી સાથેના તેના વિષય સંબંધેલું તેમ જ આ યુવતીના લગ્ન થઈ જવાથી કારકાને થયેલી અચાનુ આલેખન પણ પત્રોમાં થયેલું છે. કારકાના એક સ્વપ્ન પત્રમાં સિન્ટલર તેમ જ વફેલની કૃતિઓ પ્રત્યેનો રોષ તેમ જ બીજી બાજુ તેની પોતાની પ્રારંભિક કવિતાપ્રવૃત્તિ અને પણ ગ્રાહિતી મળે છે. પ્રાથમિક આતેના સેનેરી અને એન્સ પ્રેતવિદ્યા સાધક સ્થળોની કારકાએ લેધિલી સુલાકાતની વીમલો પણ આ પત્રોમાંથી ઠેરઠેર સાંપડે છે.

સમગ્ર પત્રસાહિત્યની વિચિત્રતા એક છે કે તેમાં કયાંય પણ સમકાલીન ઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ નથી પડ્યું. ૧૯૧૩-૧૪ના અરસામાં સેકેડો પત્રો લખાયા

૧. રોડસપિચરના 'એન્સેમ'માં 'પંચ' પેટીસીસીનમાં નકલો પહેરેલી, એક દિવસથી વાણી દબાવતા પાદરીના પ્રવેશનું સ્વપ્ન જુએ છે. — અનુ.

હોવા છતાં તેમાં કશાં પણ સમજ મુરોપને કાંઈ પણ વિનાશમાં થયેલી જગત પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની જાણ પતિસ્થિતિનો એક પણ હિસોબ નથી. ૧૯૧૪નું ૧૧મું જાન્યુઆરીએ ફેલીસ સાથે થયેલી કડવી મુલાકાત બાદ તુરં જ નિવાહને કારણે કાફકને માટે મહત્વનું હતું. તે જ વર્ષના ઓક્ટોબર-સપ્ટેમ્બરમાં 'ધ ટ્રાયલ' અને 'ધન' ધ પેનેલ કોલોની' નામક કૃતિઓ પૂરી થયા આથી હતી. આખરતે અને કાવ્યોત્ક્રમ જનુ-ભૂતિમાં વ્યસ્ત. [L'opéra] ચિત્ર માટે કોઈ જાણ જાણતું અસ્તિત્વ જ નથી હોતું. ૧૯૧૫થી ૨૦ ની વર્ષો દરમિયાન મુરોપીય કલિદાસમાં થઈ રહેલા મહાન પરિવર્તનોની જોડ કીફસ, ટિપ્પર, પણ કશી અસર નહોતી પડી. કાફક અને કીફસ વચ્ચે આ મુજબ એક કામ્ય. ફેલીસ બાદ પ્રમો સમજવામાં નાદાન છે એવી માનતાથી પ્રેરણા મેળવ કાફકને પત્રોમાં તેનો કશો ઉલ્લેખ નથી હોય. એવું એવું માનવું હતું કે એ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, તો પાછળથી સમજવાનાર એક મહાન-ભૂતરતાનો નાટકનો માત્ર પૂર્વરૂપ અને 'સિદ્ધ પ્રવેશક' જ છે. ખરું નાટક તો આખા મુરોપ અને તેની જીવદોરીનો નાશ કરશે. વ્યથા અને અનામી મૃત્યુની કાફકને રચેલી કથા-ઓમાંથી આવી આંતરિક્ષા મળે છે. કાફક પોતાની પર એવા કોઈ પણ પદાર્થને જોવા તેમ જ વાર્તા-વિષયોને રચીકારવા અસમર્થ હોતો એમ કહી શકાય. ફેલીસ બાદર પણ આ એ જ અસ્થિતત્વ ધરાવતી હતી. તે તો જિંદગારી દુઃખને માટેનું આવશ્યક એવું 'નિમિત્ત' જ નીવડી, નિહોટકપણે કાફક કંઈએથી એક અસ્થિત માત્ર હતી — કે જેના દ્વારા અદ્યતનતા આખાએ કામ્યને મૂકી યતું હતું. ફેલીસ તરફથી કાફકના પત્રોનો એક પણ જવાબ મળતો નથી એ જિના પણ આ જ છાપ મૂકી જાય છે. કાફકને માટે ફેલીસ એક જીવંત છતાં અમૃત એવા હિરેકાટપ્રેરક તત્ત્વ કરતાં વધુ તો એક સંપૂર્ણ પીડાસ્થિત માનવ હતી. કાફક વીસમી સદીનો અત્યાધુનિક છતાં સૌથી

વધુ 'મૌલિક' અને સદીનો પ્રાતિનિધિક લેખક છે. તેની કથનો અને સંભાળપૂર્વક નીતરાણના ચોંચારોની સૃષ્ટિ સામ્રાટ જ્યોતને એક મહાન ભેટ છે. બ્યૂરો-ક્રસીના કાફકસચિત જાવિમાં આપણે છાંયે છીએ. બેટાએફેસિસ [રિપાર્ટરોમાંની પ્રાણીઓમાં પરિવર્તન પામવાની પ્રક્રિયા] આંખે સ્પષ્ટ કરી જોવાય છે. આપણે સમજવામાં એ "રિપાર્ટરો"માંની પરિ-વર્તનોને જ પામી રહ્યો છે. કિંગ્મોડના રિનિમા બોલ્સન સાથેના નાણી, જોઈને તોડાયેલા સંપત્તિનો પ્રસિદ્ધ જનાવ પણ જેમ-કેવળમાં અને iconic છે તેમ કાફકનું છે. અંગત, પ્રણયના અનાવોને જાહેરમાં મૂકવાની કાફકની સ્પષ્ટ અનિચ્છા. ચોંચારોની કથનાવાણી 'ધ ટ્રાયલ' નવલકથામાં અને 'ધ કેસ' માં મુખે પ્રદર્શિત થઈ છે. સામે પરદે, આ વેદના-મય સંદેશો, વેદના દૃષ્ટાવૃત્તો પત્રો કાફકની આપણને થયેલી પિણાલુ વધુ ગાદ, જનાવે છે. તેની પ્રથમ કથનાની સ્થિતિ અને ૧૯૧૩-૧૪ના અરસામાં રચાયેલી કૃતિઓ, તો માત્ર સપાટી પર દેખાતી દિશાચિરિની ટોચ જ છે. કાફકને પોતાની સંસ્કૃતિ-ત્વક શક્તિનો — સિદ્ધાંતનો હેતુપૂર્વક, સમાનપણે કેટલો ઉપયોગ થયો છે તેની આ પરથી સમજ પડતી નથી; પણ તેમ છતાં માર્ક્સ, સ્થિતિ, તેને અમકંત માનસશાસ્ત્રીય સંસ્કૃતિપુરુષ એવા જર્મન મૂલના અહીં દર્શન થાય છે, જે કાફક સિવાય બીજા કોઈ સ્તરી શકે એમ નથી. કાફકની વિવશજી મૃતિ જ દેખાય છે. આ પત્રો પ્રગટ કરવા એ જો હોય, તો તે પ્રગટ ન કરવા એ એથીય વધુ છે. જો કાફકની દોષદોષને અપાયેલી પ્રસિદ્ધ અ-લિનું કોઈને સ્મરણ થાય તો, આ પુસ્તક પણ છે કે કાફકની આ દુનિયામાંથી, આ જમાનામાં થયેલી વિશ્વે પ્રત્યેક માનવીને ઝાંઝવતે સંજો સ્વજન-રક્તિ જનાવી દીધો છે. — એક મોટી બોટ પાટી છે. (કાફક જિંદગી સંબંધિત જાણના અંગ્રેજ અવલોકનને આધારે)

શબ્દ પ્રયોગે છે. જે સામાન્ય નિષ્ફળતાઓ, અને વાણીની તૂટકતાનો સ્વચ્છ છે.

૧૯૧૪માં હુલાઈ માસમાં ફેલીસ સાથેના વિવાહ તૂટવાથી કાફકાને તીવ્ર રોગની લાગણી ધર્ષ હતી. તેણે પોતાની જાતને ખૂબ જ ઠપકો આપ્યો હતો. તેની આ આત્મનિરંક વૃત્તિનો ચિતાર ઓગસ્ટમાં લખાવી શરૂ થયેલી 'ધ ટ્રાન્સલેશન'માં સાંપડે છે. ૧૯૧૪માં કાફકાએ ફેલીસને 'Before the Law' નામક પુસ્તક વાંચી સંગળાવ્યું હતું. એના પત્રોના જ પડથો પાસતી આ નીતિ-દષ્ટાન્ત કથા પણ આપ્યું હતરી રીતે કાફકાની માન્યતા તરફ આંગળી ચીંધે છે "હું કદાપિ સુખ મેળવી શકવાનો નથી. જીવનમાં કદાપિ વસંત ખીલવાની નથી. તેને નિષેધનો ન્યાય થયો છે. [અર્થ જ વસ્તુઓની મના ધર્ષ છે—Justice of Prohibition] છતાં જ બારણે ટકોરા માર્યા કરીશ અને દરવાનને ઠેકઠેક દિમુખી વાણી ઉચ્ચાસ્વા-શોષવાનું કહીશ." ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં જ્યાંયેલી 'મન' ધ પેનલ કોલોની'માં પણ સ્પષ્ટપણે તેમના વિવાહ સંબંધની પ્રતીકાત્મક સત્ય હકીકતોનો અણસાર મળે છે. હૃદયપાર ધીરે ધીરે પણ નિશ્ચલ રીતે તેના 'શિકાર'ને કારણે જન્મ છે.

૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીના એક પત્રમાં કાફકાએ નેંધિલી હકીકત કહેલી સાચી છે। "મારી નવલકથાઓ એ હું જ છું. મારી વાતોઓ, પણ હું જ છું." આ જ વર્ષના ઓગસ્ટમાં લખાયેલો એક પત્ર પણ કાફકાનું સાહિત્ય સાથેનું અત્યંત સાચુંબ્ધ દર્શાવતાં કહે છે કે "જે હું લખવાનું બંધ કરું તો જીવવાનું પણ પૂરું થઈ જાય." ... "હું આનંદ, એકલો, અમિત, અત્યંત, હતાશ અને માનસિક રીતે રોગિષ્ઠ છું. સાચી રીતે હું આમાંના એક પણ ભાવને ફિગિદ દષ્ટિએ નથી જોતો. પણ એ તો કોઈક અપાર્થિવ આનંદચક્રાની પાર્થિવ — વ્યાવહારિક — પ્રતિક્રિયા જ છે." ફેલીસને પણ ઠપકાની

લાપામાં "જીવનને એક ક્ષુદ્ર પદાર્થ-ગણીય નહિ. સામાન્ય જિંદગી તો માન લેયોયી જ, ભરેલી હોય છે" — [schrecklich] — "ધીન કોઈ પણ માનવ-પ્રાણીને નહિ થતી હોય એવી લાગણીઓ મને થાય છે."

૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીમાં એક ક્ષુદ્ર પત્ર લખાયેલો છે. સાહેબની કેમિનમાં કાફકાને બેલાવાયા. તે વખતે તેને મોઢા પર ફિનિશ હાસ્ય આણું પડ્યું. તેણે લખ્યું "હું ખરેખર એક 'મહાન' હસવાવાળો છું." 'In nupte' નામની કૃતિમાં કાફકાની કથાકાર-પ્રતિભાના એક વિશિષ્ટ સ્ફુર્તિગતો અગ્રકાર દેખાય છે. ભયંકર આનંદો, માનવીની સ્વર્ગ, ગતિ-ચક્રાંતી, સમજ અને એક વિસ્તૃત વિનાશને આલેખતા શબ્દના લસરકાઓ આમાં છે.

લેખકો દ્વારા જેનો તારવાર ઉપયોગ થાય છે તેવી લાવિદ્યનની ક્ષમતાનો ઉપયોગ દેખાતી કૃતિમાં કાફકા પોતાનું 'ક્ષુદ્ર' લાવિ, કષ્ટે છે. તેના મૃત્યુ વર્ષ દરમિયાન લખાયેલી અને 'આગલી કૃતિ' કરતાં દશ વર્ષના 'માનો' પ્રાક્તી, 'ધ બેરો' નામક કૃતિમાં અતિ મહન પ્રદેશોનું, મિહામણું અને અસહ્યમ દર્શાવું તેમ જ પોતાની એકલવર્ષ, જિંદગીનું નિરૂપણ થયેલું છે. પત્ર ઉપરથી જ, ક્ષોભરેલો અને તેમાં જ આસ કરીને 'ધ એન્જુકેશન સેન્ટ્રેન્ડેલ'નો અભ્યાસ કાફકાએ કર્યો હોવાનું અનુમાની શકાય છે. મેકસ બ્રોડ નામની ખીજ એક સ્ત્રી સાથેના તેના વિધિ સંમધોનું તેમ જ આ જીવતીનાં લક્ષ ધર્ષ, જવાથી કાફકાને થયેલી વ્યથાનું આલેખન પણ પત્રોમાં થયેલું છે. કાફકાના એક રસપ્રદ પત્રમાં સિન્ટરલર તેમ જ વફેલની કૃતિઓ પ્રત્યેના રોષ તેમ જ ખીજ બાણ્યે તેની પોતાની પ્રારંભિક કવિતાપ્રવૃત્તિ, અંગે પણ માહિતી મળે છે. પ્રાચ ખાતેના સેનેરી અને 'અન્ય' પ્રેતવિદ્યા-સાધક સ્થળોની કાફકાએ લીધેલી મુલાકાતની વીમલો પણ આ પત્રોમાંથી હેરેર સાંપડે છે.

સમગ્ર પત્રસાહિત્યની વિચિત્રતા એ છે કે તેમાં ક્યાંય પણ સમકાલીન ઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ નથી પડ્યું. ૧૯૧૩-૧૪ના અરસામાં સેંકેરો પત્રો લખાયા

૧૨. રોક્સપિયરના 'એન્જેલ'માં પણ પોલ્ટરનીમમાં નકરો પહેરોર, એક દિમુખી વાણી ઉચ્ચાસ્તા ખાદીના પ્રવેશનું સ્વપ્ન લુએ છે. — અનુ.

હોવા છતાં તેમાં કયાંય પણ સમજ સુરોપને દારૂણ વિનાશમાં ધસી જતાર પ્રથમ વિષયુદ્ધની બાજુ પરિચિતિનો એક પણ ઉલ્લેખ નથી. ૧૯૧૪નું વર્ષ બલિન ખાતે ફેલીસ સાથે થયેલી કડવી મુલાકાત બાદ પુટલા વિવાહને કારણે કાફકાને માટે મહત્વનું હતું તે જ વર્ષના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં 'ધ ટ્રાયલ' અને 'ફ્રન ધ પેનલ કોલોની' નામક કૃતિઓ પૂરી થવા આવી હતી. આત્મરત અને કાબૂાત્મક અનુભૂતિમાં વ્યસ્ત, [engaged] ચિત્ત માટે કોઈ બાજુ જગતનું અસ્તિત્વ જ નથી, હેતુ. ૧૯૧૫ થી ૨૦ ના વર્ષો દરમિયાન સુરોપીય ઇતિહાસમાં યર્ષ રહેલા મહાન પરિવર્તનોની જોન કીટ્સ, ઉપર પણ કંથી અસર નહોતી પડી. કાફકા અને કીટ્સ વચ્ચે આ પણ એક સામ્ય ફેલીસ બાજુ પ્રમો સમજવામાં નાહાન છે એવી માન્યતાથી પ્રેરાઈનેય કદાચ કાફકાએ પત્રોમાં તેનો કરી ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય. એનું એક માનવું હતું કે એ પ્રથમ વિષયુદ્ધ તો પાછળથી ભજવાનાર એક મહાન પુણ્યરતાના નાટકનો, માન પુણ્ય અને 'શિષ્ટ પ્રવેશ' જ છે. ખુદ નાટક તો આખા સુરોપ અને તેની અવધારીનો નોંધ કરશે. બંધા અને અંતોમાં સુરોપી કાફકાએ રચેલી ક્યાં-ક્યાંની આવી આગોશીઓ મળે છે. કાફકા પોતાંથી પર એવા કોઈ પણ પદાર્થને જોવા તેમ જ વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવા અસમર્થ હતો એમ કહી શકાય. ફેલીસ બોકર પણ કાફકા જ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, તે તો મિચારી દુઃખને માટેનું આવરણ એવું 'નિમિત્ત' જ નીવડી. નિહાળકપણ પસંદ કરાયેલી એક બક્તિ એમ હતી કે જેના દ્વારા આત્મકથાતંત્ર આખા ક્યાંને ખત થતું હતું. ફેલીસ તરફથી કાફકાના પત્રોમાં એક પણ જવાબ મળતો નથી એ બિના પણ આ જ છાપ મૂકી જાય છે. કાફકાને માટે ફેલીસ એક છવત છતાં અચૂત એવા ઉરકેરાટપ્રેરક તત્વ કેરતાં વધુ તો એક સંપૂર્ણ પીઠામસ્ત માનવ હતી. કાફકા પીસમી સદીનો અચૂતપદ છતાં સૌથી

વધુ 'બૌદ્ધિક' અને સદીનો પ્રાતિનિધિક લેખક છે. તેનાં કલ્પનો અને સંભાળપૂર્વક ચીતરાયેલા આધારોની સૃષ્ટિ સામ્રાટ જ્યોતને એક મહાન ભેટ છે. અપૂરો-કસીના કાફકાકથિત ભાવિમાં આપણે છવીએ છીએ. 'એટામોફોસિસ' [સ્પાંતરો]માંની પ્રાણીઓમાં પરિવર્તન પામવાની પ્રક્રિયા આજે સાકાર થતી જોવાય છે. આપણે સમયસમાજ એ "સ્પાંતરો"માંનાં પરિવર્તનોને જ પામી રહી છે. ક્રિકેટમાં રેગિના ઓલ્ડસન સાથેના જાણી જોઈને તેડાયેલા સંબંધનો પ્રસિદ્ધ બનાવ પણ જેમ રૂપકાત્મક અને ironic છે તેમ કાફકાનું છે. અંગત પ્રણયના બનાવોને જાહેરમાં મુકવાની કાફકાની સ્પષ્ટ અનિચ્છા આધારની કલ્પનાવાળી 'ધ ટ્રાયલ' નવલકથામાં અને 'એટલેસ' માં સુપેરે પ્રદર્શિત થઈ છે. સામે પક્ષે, આ વેદના-મય સંદેશોએ, વેદના ટપકાવતા પત્રો, કાફકાની આપણને થયેલી પિછાણ વધુ ગાઢ બનાવે છે. તેની પ્રભાવ કલ્પનાશીલતા અને ૧૯૧૩-૧૪ના અરસામાં રચાયેલી કૃતિઓ. તો માત્ર સપાટી પર દેખાતી દિમ્ભિરિની ટોચ જ છે. કાફકાએ પોતાની સજ્જનાત્મક શક્તિનો — સિદ્ધશાનો હેતુપૂર્વક સમાનપણે કેટલો ઉપયોગ કર્યો છે તેની આ પરથી સમજ પડતી નથી; પણ તેમ છતાં ખરદર્શી, શીતળ તેજે અમકંત માનસશાસ્ત્રીય સફળતામુક્ત એવા જર્મન ગદ્યનાં અહીં, છતાં યાવ છે, જે કાફકા સિવાય બીજું કોઈ સ્વી શકે એમ નથી. કાફકાની વિલક્ષણ મૂર્તિ અહીં જ દેખાય છે. આ પત્રો પ્રગટ કરવા એ જ અશુભ હતો હોય તો તે પ્રગટ ન કરવા એ એથીય વધુ અશુભ છે. જો મોટાની ટોચરોવને અચાચેલી પ્રસિદ્ધ અંગત વિનુ કોઈને સ્મરણ થાય તો, આ પુસ્તક પણ કહે છે કે કાફકાની આ દુનિયામાંથી, આ જમાનામાંથી થયેલી વિદાયે પ્રત્યેક માનવીને ઓછેવટે સંશે સ્વબન-રહિત બનાવી દીધો છે. — એક મોટી ખોટ પાડી છે.

(અર્થસ, લિટરરી સપ્લીમેન્ટમાંના અંગ્રેજી અનવેશનને આધારે)

નવી દુનિયાની દિશામાં | આલ્ફ્રેડ મોરાવિયા

ખ: તો, તમે હવે ચીન ફરી લીધું.

અ: હા, હું ચીન ફરી જાણી.

ખ: ચીનમાં તમારા ઉપર એની સૌથી વધુ

અસર પડી?

અ: ગરીબીની.

ખ: ગરીબી?

અ: હા, ગરીબી.

ખ: શું ચીનની પ્રજા ગરીબ છે?

અ: પશ્ચિમી દેશોના ધોરણે જોતાં ઘણી ગરીબ.

ખ: તેમની ગરીબીએ તમારા મન પર શી

ઘાપ પાડી?

અ: રોકતની.

ખ: એક લગવાને મને ખબર છે ત્યાં ઘણી મરીબી એટલે અવરખતન અને નિરાશા. તેને બદલે તેમને તો રોકત લાગી. એવું સાચી?

અ: મને એવું જ લાગ્યું. — ખાતરીથી...

પોતાની લાગણી જાણતંમાં કોઈ જૂઠું ને કરી શકે. હું ચીનમાં હતો તે બધા જ વખતે મને તેમ લાગતું હતું. પણ તમે તો પૂછો છો કે આનું સાચી લાગ્યું? એ વિષે મેં વિચાર નહોતો કર્યો. પણ હવે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને તમને જવાબ આપીશ.

ખ: પશ્ચિમી દુનિયામાં તો ગરીબી રોકત ફેરતી નથી. બલકે લોકડું અને છે. તેનાથી હમનની

લાગણી જન્મે છે, અને સાથે બળાવતનો ભાવ જન્મે છે. અમેરિકન નિયોને જ જુઓને, તેઓ તેમના ધોલકાંઓ નથી જાળતા?

અ: અમેરિકામાં કેટલાંક અમીર લોકો છે અને કેટલાક ગરીબ લોકો છે. ગરીબ લોકો ગરીબ છે; કારણ કે, કેટલાક લોકો અમીર છે, અને અમીર લોકો અમીર છે; કારણ કે ત્યાં ગરીબ લોકો છે. ચીનમાં તો ચાન ગરીબ લોકો જ છે.

ખ: બરાબર. ચીનમાં બધા જ ગરીબ છે. મને આ વિચાર આવેલો જોઈ તો હતો.

અ: હા, સંધ્યા જ. પરંતુ તમે તેમને ગરીબ કહો છે તે આગેહજ વલુન નથી. તેમને ખીણ કોઈ રીતે ઓળખાવવા જોઈએ.

ખ: લાખડા તરીકે?

અ: તમને હું લાખડો નહિ બાપી શકું. કેમ કે ગરીબ માણસને અમીર માણસ સાથે સરખાવવા વિના તેની પોતાની જ પરિબાધામાં વર્ણવવાનો કોઈ શબ્દ અસ્તિત્વમાં જ નથી.

ખ: તો પછી ચીની પ્રજાની ગરીબી છે શું?

અ: હું તેને સંપત્તિ વિનાની ગરીબી કહીશ.

—તમે ગ્રીક્ષવટપૂર્વક જોશો તો મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ આ જ છે.

ખ: તમારી વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરશો?

અ: બહુ સારી વાત છે. મનુષ્ય જ શબ્દો પ્રાણીઓની જેમ ઉધાડો ને વસ્તુવિહોળો જન્મે છે. જન્મ સમયે મનુષ્ય હજુ 'મનુષ્ય' નથી હોતો. માણસ બનવા માટે તેણે પોતાની જાતને એવી

મોરોના ચીનની મુલાકાત પછી છટકીના આ નજીકના વાલિસરે લખેલ: 'The Red Book and the Great Wall' (Tr. Ronald Ström, 'Martin Secker & Warburg Ltd., 1968)નો પ્રાસ્તાવિક સંવાદ. —સં

ચીજો પૂરી પાડી જોઈએ, કે જે મનુષ્યને, મનુષ્ય બનાવે છે. બીજા શબ્દોમાં, કહીએ તો, એવી ચીજો કે જે મનુષ્યને પશુથી જુદો તારવે છે, આત્મ કારણ એ છે કે બીજાઓની માફક આજે પણ મનુષ્ય, ધર્મશાસ્ત્ર પૂરેપૂરો, પશુ છે, અને, તે પણ જોઈતી માત્રામાં, કે મનુષ્ય બનવાના પ્રયત્નો, પણ કરવા જેવા છે કે કેમ તે વિચાર પણ નવાઈ પ્રેરે! દ્રવ્ય, મનુષ્ય થવા માટે જે જરૂરી છે તે ગરીબાઈની અમાઈમાં, શક્ય છે, ખરેખર તો ગરીબી ખોતે જ તે ચીજ છે, એવી વધુ કશું નહિ, એણું કશું નહિ. આ અમાઈની આશય શરૂ થાય છે સંપત્તિ, અને તેને ઉપરજીવી કહી શકાય. વળગણ, કહી શકાય. પરંતુ ગરીબીએ મનુષ્યની સહજ, રિયતિ છે. કારણ ઉપરજીવી એવી સંપત્તિ તેને ગરીબી કરતાં વધુ માત્રામાં, મનુષ્ય બનાવતી નથી.

પ્રો. : એટલે દારા મતાનુસાર તો અમીર મનુ એ માણસ, માટે અસાધારણ રિયતિ રૂપ લેખાય! ?

અ. : અસાધારણ, અને તેથી અમાનવીય.

પ્ર. : આ અમાનવીયતા શોમાં રહેલી છે ?

અ. : જે કંઈ ઉપરજીવું વળગણ, સચું છે. તેનામાં અભિવ્યક્તિશક્તિ, કાલ્પનું, આશય પણ કરતું તેમાં અમાનવીયતા રહેલી છે.

પ્ર. : શું ઉપરજીવું, અભિવ્યક્તિશક્તિ નથી ?

અ. : દેખીતી રીતે જ નહિ. મહાત્મ, તો તે ઉપરજીવું ને હોય!.

પ્ર. : તો, તમે અને એ કહેશો કે મનુષ્ય જરૂરિયાત એટલે કે માનવીયતાને, એજીએને ઉપરજીવણપણામાં એટલે કે અમાનવીયતામાં, ગંધારે પ્રવેશી છે ?

અ. : આપણે ફરી વાર ચીન પર નજર નાખીએ, એકાંતી શરીરોમાં જે નજરે ચડે છે તેનાથી નિહાળીએ તો ચીની પ્રજા પાસે જરૂર પૂરું જ છે. અને કંઈ નહિતરો, અત્યારે તો ઉપરજીવું કશું નથી. હું અપાઉં કહી ચૂક્યો છું તેમ તેઓ ગરીબ છે, તેમની માનવતા પરિપૂર્ણ છે એ વિશે કોઈ સંશય ઉઠાવી શકે નહિ. પરંતુ તેમનામાં સંપત્તિ કે

જે ઉપરજીવી છે, તેનાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું કંઈક મૂટે છે. ખરું ત્રીસ વર્ષ પહેલાં હું ચીનમાં ગયાં હતાં. ત્યારે માંડમાં પેટ-પૂરું મનુષ્ય હોય તેવા ગરીબ ચીની લોકો હતા અને ઉપરજીવી ઉપર જીવતા અમીર ચીની લોકો, પણ હતા. પહેલે તમને આવનત હતો, બીજો અમાનવીય. અમીરો અને તેમનું ઉપરજીવણપણું અદ્યતન યતાયેત ગરીબો પાસે માનવીય શની મવા. જોકે તેમને હજુ પણ પૂરું તો માંડમાં મળે છે.

પ્ર. : આમ છતાં, વિપુલતામાં કંઈ યુરમિલજ હાથ, આનંદશાળી અને જીવનપ્રદ છે ખરું. તમે જોને 'જરૂરી' કહેા છો તે કદાચ માનવીય હશે તેની હું ના નથી કહેતો. પણ એ અમીરનાથું તો ખરું જ.

અ. : આધુનિક દુનિયામાં વિપુલતા છે જ મહિ. તેમાં છે ઉપાદાન. તે નથી તો યુરમિલજ કે આનંદ કે જીવનપ્રદ.

પ્ર. : વિપુલતા અને ઉપાદાન વચ્ચે શો ફરક છે ?

અ. : વિપુલતા એ કુલ્લતમી ભેટ છે અને, તેને માટે અમ, માણ કે સમય, ખર્ચવાં પડતાં નથી. તેના હેતુ—તે વિપુલતાનો હેતુ વપરાશ નથી પણ કલ્પના છે. પણ ઉપાદાનમાં તો અમ, સમય અને નાણાં ખર્ચવાં પડે છે અને તેથી તે કહી વિપુલ હેતુ નથી. તેમાં નથું યુગશક્તિ હોય છે એટલે કે એક જ પેઢાચનો, વધુ વપરાશ માટે શુભાશર જ હોય છે.

પ્ર. : કદાચ એમ હોઈ શકે. પણ તમે એ કમૂલ કરશો જ કે ચીની પ્રજા પણ તેની ગરીબી એ, મનુષ્ય શ્રેણી સામાન્ય રિયતિ છે એવું તેને કહેવામાં આવે તો, કદાચ વિરોધ કરે. સંસ્કૃતિ મેટા પ્રાગત્તા ચીની લોકો એટલા ગરીબ બનવા માગે છે. અથવા તો સામ્બાલદી સંસ્કૃતિઓમાં અને સાધનો વડે અમીર પણ બનવા માગે છે.

અ. : તમે કદાચ સાચા પચાઈશો. પણ હું તો ચીન અત્યારે જેવું છે તેની વાત કરી રહ્યો છું. એક જોખમી પૃષ્ઠધારણ કરી રહ્યો છું. તે બદલાઈ નહિ. બીજા શબ્દોમાં, ત્યારે માટે ચીન એ

સિદ્ધ કરાયેલો સ્વપ્નદેશ છે. કદાચ અનિચ્છા છતાં આમ બન્યું હશે, કદાચ આકસ્મિક રીતે આમ બન્યું હોય. પરંતુ તેથી કોઈ ફરક પડતો નથી. તે સિદ્ધ થયો છે. અને તેથી એક દૃષ્ટાંત તરીકે મારી દલીલમાં તેનો ઉપયોગ કરું છું. પાછળથી, સંભવ છે કે ગીત પણ બીજા દેશો સહિતના દેશો જેવા જ એક દેશ બની જાય ત્યારે તેમાં ગરીબો હશે કારણ કે ત્યાં અમીર હશે, અને અમીરો હશે કારણ કે ગરીબો હશે. પરંતુ અસારે તો એ અમીરો વગરનો ગરીબ દેશ છે એટલે કે એવો દેશ છે કે જેમાં ગરીબ અને સ્વાભાવિકતા પથિય સમાં છે.

ખ : સમજાવો. એટલે પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપરાંતનું ઉત્પાદન અને વપરાશ અમાનવીય છે. પણ મનુષ્ય માટે શું જરૂરી છે અને શું નથી તે કોણ નક્કી કરે ?

અ : મનુષ્ય પોતે જ. બીજા શબ્દોમાં દેવાચર.

ખ : ઇતિહાસમાં એવા યુગો પણ આવ્યા છે જ્યારે મનુષ્ય બનવા તારે 'ઉપરછલું' નજરાવું પડતું હતું, તેનું પ્રદર્શન પણ કરવું પડતું હતું — જેમ કે, યુરોપીય રિનેસાંસ. આ બાબતમાં તમારે શું કહેવું છે ?

અ : હું એમ કહીશ કે ઇતિહાસના યુગો મારામાં કોઈ રસ જગાડતા નથી, અને આમ તો

ખજાનો કે તૃપ્તિનો... એક દિવસ સામાન્ય જુદિ-વાળા સામાન્ય બાલુસો, અમાનવીય બનેલામાંથી કંટાળી જશે; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો સંપત્તિને કારણે સતત અમાનવીય થઈ જવાથી કંટાળી જશે; અને ત્યારે તેઓ સંપત્તિને ફગાવી દેશે. 'પછી, ભલેને, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ઉપરછલો ચીજોના પેદા કરનારાઓ સોગંદપૂર્વક કહ્યા કરે કે એ લોકો ખોટા છે.'

ખ : સંપત્તિના મુકામલામાં દેવાચર કેવી રીતે વતશે ? એટલે કે સંપત્તિને ફગાવી દેવાની. દિશામાં દેવાચર કેવી રીતે કામ પાડશે ?

અ : સંપત્તિની ભરમારમાં દેવાચર કેટલેક અંશે, જોતેમ કરીને પણ આપોઆપ વતશે. અમાનુષિતાની ચરમસીમા ઉપર પહોંચ્યા બાદ મનુષ્ય ગરીબ થવાની ઇચ્છા કરશે, ગરીબ થશે.

ખ : આપોઆપ ? મનુષ્યના આપોઆપ થતાં વતેના તો લાંબી, કટ્ટણી, ચુરકેશ અને ખર્ચાળ પ્રક્રિયાઓ હોય છે.

અ : આ માનવીય પ્રક્રિયા હશે. મનુષ્ય ધીમે છે.

ખ : તો એક વાર અમીર બન્યા બાદ ફરીથી ગરીબ બનવાની

અ : ખ : તો એક વાર અમીર બન્યા બાદ ફરીથી ગરીબ બનવાની

અને ગરીબીની વાત કરીએ. આજે સૌથી વધુ માનવતાહારી ગરીબી ક્યાં છે?

અમ : મારા મત પ્રમાણે ચીનમાં. હું એમ કહેવા માગું છું કે આ પછીએ તો તે ચીનમાં જ છે. આજે પોતે જે સ્વખેદેશને કામચલાઉ ધોરણે સાકાર કર્યો છે અથવા જેનું તે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, તેને ચીન વિરુદ્ધથી વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તિત કરી શકશે અથવા તો તેમ કરવાની ક્ષમ્મા ધરાવે છે, તેનીય કાંઈ ખાતરી નથી. બીજા શબ્દોમાં ચીનની પરિસ્થિતિ આવતી કાલે પણ આજના જેવી જ રહેશે કે કેમ એ જણાયે ચોક્કસ નથી. સ્વખેદેશ સ્વખેદેશ બનતો. બધું થઈ જાય અને વાસ્તવિકતા અને તે માટે તેણે ટકી રહેવું જોઈએ.

અમ : હવે, મને કહો કે આજે સૌથી વધુ અમાનવીય સંપત્તિ ક્યાં છે?

અમ : મારા મત પ્રમાણે આજે તો તે પશ્ચિમમાં છે.

અમ : આપણે એક પછી એક મુદ્દા લઈએ. સૌ પ્રથમ ચીનની વાત કરીએ. આપણે પારી લઈએ કે તમે જેને ગરીબીનો સ્વખેદેશ કહો છો તે કાપમાં બને છે અને તમારા જ શબ્દો વાપરું તો તે વિરુદ્ધથી વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તિત થાય છે. પણ ચીની પ્રજા આ ખોય કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે?

અમ : જાણ સારી વાત છે. તેમણે તો અત્યારે પોતે જે કરી રહ્યા છે તે જ કરવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ.

અમ : પણ તમને ખબર તો છે જ કે ચીન પ્રોતાના દેશને ખેડૂતના દેશમાંથી ઔદ્યોગિક દેશમાં ફેરવવા માગે છે. એટલે એમની ગરીબી એ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિપૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી મૂડીરાકાણું કરવાની કસર ને જરૂરે આવેલું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, એથી વિશેષ કંઈ નહિ.

અમ : મને તે ખબર છે. ચિંતાએ જે ચાલીસ વર્ષ પહેલાં ક્યું, પશ્ચિમે જે એક સદી પહેલાં ક્યું તે ચીન અત્યારે કરી રહ્યું છે.

અમ : હવે આપણે એમ પારી લઈએ કે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સિદ્ધ થઈ ગઈ, વધુ તે વધુ માત્રામાં નફાનો ગાંઠો ભેગો થતો ગયો છે અને રોકાણની જરૂર ઓછી થતી જાય છે. તો હવે જે મૂડી એકધારી ભેગી થતી જશે તેનું ચીની પ્રજા શું કરશે? તેમણે પગાર વધારવો પડશે અને આ પગાર ખર્ચામ તે માટે લગવા ઉલોગે લેવા કરવા પડશે અને વપરાશી માલસામાન પેદા કરવો પડશે અને પછી ... ચીન પણ બીજા દેશો જેવા જ બની જશે. તે પણ સમૃદ્ધ થશે, અમીર થશે.

અમ : હા, આ સાચું છે. પરંતુ તમે એ ભૂલી જાઓ છો કે આપણે સ્વખેદેશની વાત કરતા હતા. અત્યારે ચીન એક સ્વખેદેશ છે જ અથવા તો ત્યાં સ્વખેદેશને ધતિલાસમાં પવિવર્તિત કરવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. અને દેખીતી રીતે જ સ્વખેદેશ સ્વખેદેશી ઉકેલો તરફ લઈ જાય છે.

અમ : સમૃદ્ધ બનવા છતાં ગરીબ રહેવા માટે ચીન ક્યા સ્વખેદેશી ઉકેલ શીધી કાઢી તે જાણવાને હું ખરેખર આતુર છું.

અમ : સૌ પ્રથમ તો સ્વખેદેશ અંતઃકરણ બનવું જ જોઈએ. એક વખત આ અંતઃકરણ સરળપણ એટલે સંપત્તિને પાપયુક્ત, શુનાયુક્ત અને કંબયુક્ત લાગતી કરી મૂકવી એ જ ઉકેલ.

અમ : મારે કહેવું જોઈએ કે ક્રિશ્ચિયાનિટીએ આ પ્રયાસ કર્યો, પણ પ્રોત્સાહક પરિણામો મેળવ્યા વિના.

અમ : આમ છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મ થોડીક સહીએ સુધી ગરીબીને એક આદર્શ સ્થિતિ તરીકે મૌરવહારી મણવવામાં કામચાળ થયો છે. ખુદ આજના સંદર્ભમાં પણ આ એક સારી એવી સિદ્ધિ ગણાય. તમારે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે હું કંઈ નિરપેક્ષ શબ્દોમાં વાત નથી કરતો પણ સાપેક્ષ રીતે કરું છું. નથળ કમળની બહારની વાત નથી કરતો, પણ આપણને જે સ્વજાળમાં રહેવાનું નરણીય થયું છે તે કાળ અને દુનિયાના સંદર્ભમાં વાત કરું છું. આમ છતાં મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે આદર્શ વિશેષણમાં નિષ્ફળ

તાનાં મિત્રો સ્પષ્ટપણે દેખા દે છે. આ વિશેષણ
ધિરંતી ધમે સુચવેલી સ્થિતિને બકત કરે છે. પણ
નહિ હવે ગરીબીને એક-“આદ્ય” સ્થિતિ” તરીકે
એકાંગ ધરવામાં આવે તે પરંતુ નહિ થાય. એને
બદલે તે તો મનુષ્યની એકમાત્ર અને વાસ્તવિક
એવી સ્વાભાવિક સ્થિતિ બનવી જોઈએ.

ખ : પણ આ બધું થવાનું છે કેવી રીતે ?

ખ : પોતાના અતિદૃઢા હિતકાંક્ષમાં પહેલી જ
બીર માનવજાતિને સંસ્કૃત : સમૃદ્ધ બનવાની, જે
જે ઉપરબળ છે તે તમામ માણવાની તક
મળશે. માત્ર એક હિસ્સો જ નહિ પણ સમગ્ર
માનવજાતિ ત્યારે બચશે કે અધીર બનશે એ શી ચીજ
છે. આથી બધારે સમગ્ર માનવજાતિએ સંપત્તિની
અમાનવીયતા ચાખી હશે ત્યારે તેથી જ એકબીજાથી તે
મર્યાદા ધરાવી ધૂંધા કરશે.

ખ : આ ધર્મને એક વાતનો તો સ્વીકાર
કરીએ કે હાથને તબલે બે તૃતીયાંશ એટલી માનવ-
જાતને અધીર થવાથી તો ઘણી દૂર છે. તે એટલી
ગરીબ છે કે તેમની પાસે પરંતુ ખાવાનું પણ નથી.
ધણી કોઈ પણ એટલી સ્વીકારીએ કે એવો વખત
કેન્દ્રે આવશે બધારે સમૃદ્ધિને પાપયુક્ત, યુના યુક્ત
અને ડાંગેરી ગણવામાં આવશે. પણ સંપત્તિ તો
રહેવાની જ—કદાચ રાજ્યની તિમેરીમાં. તેનું શું
થશે ?

ખ : એ-એ તેનો વિચાર કર્યો છે. તમે કદી ફરે
વિષે સાંભળ્યું છે ?

ખ : વળી ફરે એટલે ક્યાં ધૂંધા ગયા ?

ખ : તમે તમોરી જાતને કદી પૂછ્યું છે ખરું
કે ‘પિરામિડો’ આટલો બધા મોટા કેમ છે ? અને
આટલી બધી સમૃદ્ધ, આટલી બધી શ્રમ અને આટલી
બધી સંપત્તિને બોલે શું માટે બન્યા છે ?

ખ : કહો, હું સાંભળું છું.

ખ : આટલું કાંઈયે કે, આશ ચેત પ્રમાણે, મનુષ્ય
પોતે ‘આવશ્યક’ કરતાં કંઈયે વિશેષ ન હોય તેવું
કંઈયે માટે આટલું હવે : એ સિવાય સર્વ કંઈયે નો
નોંધ કરાયો. હવે : યુદ્ધકાળમાં યુદ્ધની જ અગતી

છે તે ઇતિહાસમાં પિરામિડો છે. તે એવી ચીજ
છે જે સંપત્તિનો નાશ કરવાની સેવા આપે છે અને
મનુષ્યને ગરીબીમાં રાખે છે.

ખ : પણ આપણા પિરામિડો ક્યાં છે ?

ખ : આપણા પિરામિડો તે મંગળ, શુક્ર કે
ચંદ્ર પર વિલય પ્રાપ્તિની અને ‘ગ્રાહ’ સોસરા
પ્રવાસની પૈતાનિક યોજનાઓ. આ પૈતાનિક
પ્રયોગો તેમના અસાધારણ અર્થને કારણે, તેમાં
સાકાયેલી જગ્યા માનવસક્રિતને કારણે અને તેમાં
સમાવિષ્ટ અકાદ અમને કારણે બાંધાયેલા પિરામિડો
જેવા જ છે. વળી પિરામિડો કંઈ સરખાપણે
ધર્મશાસ્ત્રના વિચિત્ર તરજો રૂપ નહોતા. તેઓ તો
એક પરિપૂર્ણ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રરૂપ હતા, બરાબર
આપણી આજના આંતરગ્રહ ઉડવોનો જેમ જ.

ખ : પરંતુ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ—એક દાખલો
હઈએ તો,—યુદ્ધ પણ કરે છે, અને આંતરગ્રહ
વિલય માટેની યોજનાઓના પિરામિડોમાં ઊભા કરે
છે, અને છતાં સમૃદ્ધ પણ છે.

ખ : ચીન જેમ ‘કોમ્યુનિસ્ટ’ ગરીબ છે તેમ
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ‘કોમ્યુનિસ્ટ’ અમીર છે, અને તેથી
ચીનનો ગરીબ તરીકેનો એટલે કે, સ્વાભાવિક માન-
વીય માનવજાતિ તરીકેનો દાખલો મેં આપ્યો છે તે
જ રીતે હવે અમેરિકાનો અધીર તરીકેનો એટલે કે,
અસ્વાભાવિક અમાનવીય માનવજાતિ તરીકેનો દાખલો
આપું છું.

ખ : યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો કે સમગ્ર પશ્ચિમનો ?

ખ : યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એ હાદ્યાલુક પશ્ચિમ
દેશ છે. વાસ્તવમાં પશ્ચિમ જ.

ખ : તમને એમ લાગે છે કે પશ્ચિમ કાપમને
માટે સમૃદ્ધ રહેશે ?

ખ : જરાયે નહિ. હાકલમાં, ગરીબ બનવા
માટે બહારી બધુંયે તે કરી રહ્યું છે. પણ ભવિષ્યને
હમણાં બાજુ પર રાખીએ, કાંમાનને જ વળગી
રહીએ. સંપત્તિ અમાનવીય અને અસ્વાભાવિક શા
માટે છે તે જોઈએ.

ખ : જરૂર !

અમ : કેઈ નેવું અને સાવ ઉપરજેલું શોધીને સમૂહ બનવા માગતી કોઈ પણ એક વ્યક્તિને લઈ જો દાખલા તરીકે એવો જોડો, જે પહેરીને સાંલતા પગલે પગલે સંગીતના મુશી યુગ જોઈ આ જોડાના શોધનારને તેને મોટા પાંખા પર પેદા કરવા માટે અને તેને સામાન્ય પ્રેમમાં વેચવા માટે મુશી કરશે કે બે અને બે અંક નથી અને લાગે છે કે તેની બહાર ખૂબ કરશે.

અમ : બરાબર, બહાર ખૂબ જીવન શબ્દમાં કહીએ તો તે સંગીતજ્ઞો માટેની માળ જોડી કરશે અને વળી આ એવી માળ છે કે જે આ જોડા બંનેમાં મુકાવા પહેલા અસ્તિત્વમાં જ ન હોતી. કોઈ પણ ઉત્પાદક કારણે એવું નથી કહેવાનો કે મુશી તેમને એવું કેઈ વિચારી શકો છું, જેની તેમને જરૂર નથી. તે તો એમ જ કહેશે કે મુશી તેમને એવું વેચી શકો છું કે જેના વિના તેમને આવી શકે નહિ. કાલી ઉપરજેલો મીઠાને જરૂરિયાતમાં પલટાવવાની આવી જ પ્રક્રિયા, પેલો કહેવાતો ગ્રાહક પેલા કરે છે.

અમ : પણ ગ્રાહકો તો બધે જ છે, લેધો ખરીદે છે ત્યારે મુશી મીનવાસી પણ એક ગ્રાહક જ છે ને!

અમ : ના, એ ગ્રાહક નથી; કારણ કે તે જરૂરી કપડું ખરીદે છે. તેના મનમાં મનુષ્ય વિષે જે ખ્યાલ છે તેને આધારે તે પોતાની પગ, પેટ અને ફૂલા ઢાંકવા પૂરતું કપડું ખરીદે છે. પણ ગ્રાહક તો મુશી અળસિયું છે.

અમ : તમે કહેવા શું મર્જો છો?

અમ : હું એમ કહું છું કે ગ્રાહક એ અળસિયું છે, જેને માત્ર મોં, આંતરડું અને સુદાહર જ હોય છે. આમાં જીવંત મોં, મોંમાં આરવા, પંચાવવા અને છેલ્લે કરવા સિવાય બીજું કશું કરતો નથી.

અમ : પણ લેધો વાપરનાર મીનવાસી પણ લેધાના ઉત્પાદનને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો અળસિયું જ કહેવાય ને!

અમ : તેમાં ફરક છે. ગ્રાહક વિંતું લાપરે છે માટે

અળસિયું બધી વપરાતું તે પોતાનું કામ માત્ર વપરાશ કરવાનું જ છે એવું, સાદા જીવંત મીનવાસી માટે, માનતા અળસિયો હોય છે ત્યારે અળસિયું બને છે, ગરીબ ગિયારો મીનવાસી તો બિચારો ઉપાસા ને કરતું પડે તે માટે લેધો ખરીદે છે. દુકામાં, જેમ અળસિયું કોઈ પણ પ્રકારની માટીને પોતાના આંતરડાની નળીમાંથી પસાર કરવા તૈયાર હોય છે તેમ ગ્રાહક કોઈ પણ પ્રકારના વપરાશ માટે તૈયાર હોય છે.

અમ : તો, એ ગ્રાહક કહેવાય? — એટલે કે જીવંત?

અમ : બે અળસિયું કે, 'કોડ' જેવા શબ્દો તેમની કોઈ પણ નૈતિક વ્યવહારને કારણે તેમને સત્યાવતા હોય તો આપણે માત્ર એટલું જ કહીએ કે ગ્રાહક એ ઉત્પાદન અને વપરાશ વચ્ચેની ખૂટતી કડી છે. માનવ કડી ખરી, પણ તેથી વિશેષ કશું જ નહિ. એ જ પ્રમાણે ઉત્પાદક પણ ઉત્પાદન અને વપરાશ વચ્ચેની કડી છે; આમ ઉત્પાદક અને ગ્રાહક અળસિયાના મુખજામ અને અંતભાગ જેવા જ છે.

અમ : ઉત્પાદક અને ગ્રાહક, બીજું કશું નહિ? કોડર, કળાકાર, અધિક કે કિસાન એવું કશું નહિ? ઉત્પાદક અને ગ્રાહક સિવાય બીજું કશું જ નહિ?

અમ : 'ઉત્પાદન' અને 'વપરાશ' એ શબ્દો તમામ પેદાશો અને તેમના વેચાણને સમાવી લે છે, સૌથી વધુ સુધારેલી અને મોંઘી ઘાટ મીઠાને પણ.

અમ : એટલે જ પશ્ચિમનો મનુષ્ય ઉત્પાદન અને ઉપભોગ સિવાય બીજા કશાનો જ વિચાર કરતો નથી?

અમ : નિઃશંક જરૂર.

અમ : અને તે પોતાની જાતનો પણ વિચાર કરતો નથી?

અમ : તમે જે જાતની વાત કરો છો તે અસ્તિત્વમાં જ હોતી નથી, અથવા તો ઉત્પાદન અને વપરાશના ધોરણરતી આવતા ગણામાં જ એ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પણ મનશૂંત રીતે તો વપરાશ એ જ ગ્રાહકની લાક્ષણિકતા છે. (એવો કોઈ

ઉત્પાદક નથી હોતો જે ઉપભોક્તા ન હોય. ન વાપરે તો તે બૂખો ચરી જાય. પણ ઉત્પાદક કરતો ન હોય એવો આદક જરૂર અસ્તિત્વ ધરાવે છે— સામાવાદી કે મૂડીવાદી, બધા દેશોમાં) આપણે તે માત્ર એટલું જ કહીશું કે આધુનિક સંસ્કૃતિનું ધોરણ છે ઉપભોગ એટલે કે ઉત્સર્ગ.

ખ: ઉત્સર્ગ ?

અ: ઉત્સર્ગ. ધરમા બાદ જે કંઈ રહે છે તેને શરીરમાથી ઉત્સર્ગ. પોતે જે વાપરી શકે તે તમામ ચીજો તેની વધુમાં વધુ વિવિધતામાં તે વાપરે છે. આદકતા આદર્શ છે વપરાશ, અને તેને અતુરપણવાનો તે પુરુષાર્થ કરે છે. પરંતુ છેવટનું પરિણામ તો ઉત્સર્ગ જ છે. આદક-સંસ્કૃતિ ઉત્સર્ગપરાયણ છે. આદકે વપરાશ કર્યો હોવાનું સ્વયંતરી વાર્તાવિક સર્વોત્તમ સામિતી તે મળતામળતું પ્રમાણ.

ખ: કી. આ એક રૂપ છે અને તેવ તે વસ્તુ-સંસ્કારક રૂચિવાળું, તેના શાબ્દિક અર્થ કરતાં તેને વિસ્તારી શકાય કે કેમ તે જોવાનું રહે છે. દુનિયામાં અન્ન સિવાય પણ બીજી ચીજો છે.

અ: જે વસ્તુઓ આવશ્યક નહિ છતાં વાપરવામાં આવે છે તે તમામને પણ આ રૂપક એટલી કદે જ લાગુ પડે છે. પણ, સામાન્ય રીતે ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન માટે તે સીધી વધુ સાચું છે.

ખ: કઈ રીતે ?

અ: આધુનિક ધરોમાં ઘણુંખડું જેમ બાથરૂમની અડોઅડ જ રસોડું હોય તેમ આધુનિક શહેરોમાં ઉત્પાદન અને વપરાશ એટલે કે ઔદ્યોગિક વપરાશ અને શેષ ઉત્સર્ગ એ બંને એકબેકની ખૂબ નજીક હોય છે. તમે શહેરોના કેન્દ્રવર્તી વિસ્તારની મહારની જાણજોજો જોશો તો તમને ખાલસામાન પેદા કરતી મોટાં મોટાં હાપરવાળી અને ધમણભડીઓવાળી ફેક્ટરીઓ જોવા મળશે. અને આ ફેક્ટરીઓથી જલ્દી દર તરફ એવાં રથાનોએ ધસા; પૂજા અને લગ્નના ઉકરમાં મળશે. રહેર માલ વાપરી લીધો, પચાવ્યો અને ખાઈ રહ્યું. તે ઉત્સર્ગ કયું.

ખ: આધુનિક મોટાં નગરોમાં કઈ માત્ર

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન જ નથી થતું. બીજી ઘણી વસ્તુઓ હોય છે, દા. ત. સંસ્કાર.

અ: હા, સંસ્કાર જરૂર છે. ચોપડીની, દુકાનો, હાપરની દાટડીઓ, સ્વચ્છિતો, રેડિયો, રેડિયો, સુક્ષિપ્ત ગ્રન્થકો, અલિપ્ત સામગ્રી, પિરસાપ્રસ્તકો, રાનકોરો, ઝંખકો, લોકપ્રિય ત્મારતિઓ અને ચતુર્વાદો. પણ આ સંસ્કારનો ઉપભોગ પણ ઔદ્યોગિક માલની જેમ જ થાય છે. તે આરોગ્યમાં આવે છે, પચાવાય છે અને પછી એનાં ઘડે દુકાના કેટલાક ઉત્સર્ગકેન્દ્રોમાં ત્વજ દેવાય છે. સંસ્કારના સર્વાંગી ઉપભોક્તાઓ સંસ્કારથી નરવા મનતા નથી. તે ઉપભોગ કરે છે ખરા, પણ સાંસ્કારિક ભર્થમાં કયમી ભાવકમિયા જ રહે છે. સાંસ્કારિક ઉપભોગ થાય સાંસ્કારિક ઉકરઓ જ કીસા કરે છે. બીજું, કયું નહિ.

ખ: પણ તમને એમ નથી લાગતું કે—તરફ કઈ રીતે કહું ?—આ બધું અમુક અંશે 'સ્ક્રીમેટિક' છે ?

અ: હા, એમ છે. ચોક્કસ એવું છે. વપરાશ અને ઉત્પાદનની આધુનિક દુનિયા જ એવી છે. બહાર-જરૂરે પ્રગતી વિવિધતાના બીતરમાં એક જ ખ્યાલ અથવા એક જ હેતુ છુપાવેલો છે.

ખ: શો છે એ હેતુ ? નફો ?

અ: ના, એની પાછળ નફોના ખ્યાલ નથી, કેઈક છૂંદું જ છે. —એ એક નવો પ્રિચાર, નવો હેતુ છે. આ મહેલો અસ્તિત્વમાં ન હોય તેવો.

ખ: તમે ખરી ઇતેનરી વધારી મૂકો છો.

અ: ઉત્પાદન-વપરાશની પ્રતમાળની જોડે જોડે નાણાનું ઝડપી પરિભ્રમણ ચાલતું હોય એમાં નફો કોણ જાની ભજ છે. નફો એ કોઈ ખ્યેય નથી, સાધ્ય નથી. પણ એ ઘટમાળને ચાલુ ને ચાલુ રાખવાનું સાધન માત્ર છે. ના, વપરાશી ઉલોગોના ઉત્સર્ગકક્ષી આકાળના ચૂળમાં નફો નથી; બીજું કંઈ છે.

ખ: પણ -યું ?

અ: તેની વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. કોઈ એને કદાચ ઔરુપની પ્રુજા કહી શકે. —અરેખર તો,

તેને પૌરુષવિદીનતિની અર્થ કહીએ તો તે સદૃશી
 વધુ નહીં કહેવાય. ઔદીગિક સમર્થતા પૌરુષ
 (પોટેન્સી) એટલે શું? તે છે ઉત્પાદન કરવાની
 ક્ષમિસિદ્ધિ અને એટલે કે મૂળભૂત રીતે તો કુદરતની
 નજરે દર્શનકર્તા કુદરત અવિરતપણે અને અન્યથા
 રીતે ઉત્પાદન કરે અને એ એથી માંડીને પૌરુષયુક્ત
 છે. કુદરતી મનુષ્ય તો વર્ણવવાની એની ક્ષમતા ન
 પ્રતિષ્ઠિતાની પ્રમાણમાં ન પૌરુષયુક્ત ગણાવે એમ,
 ઉત્પાદન અને વપરાશની સંસ્કૃતિમાં પૌરુષના અર્થ
 સંકેત એટલું વધુમાં વધુ ઉત્પાદન કરતું એવો ન
 થવાનો. આ અર્થમાં ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા વપરાશની
 પ્રક્રિયા કરતાં વધુ મહત્વની બની જાય છે. આમ
 જતાં એ તો દેખીતું ન છે કે વપરાશ વગર ઉત્પાદન
 સંભવી શકે નહિ.
 બ : આનો અર્થ શો? એમ જ ન કે ઔદીગિક
 સંસ્કૃતિ કુદરત સાથે દરિયાઈ કરી રહી છે?
 બ : હા, હું જરાયર એ ન કહી શકો છું.
 પૌરુષવિદીનતાની અર્થ અને પીરેષના સંતોષ એ
 મોટેસાની પેદા કરનારને વધુ મોટેસાનીએ
 પેદા કરવા પ્રેરે છે અને આને જાને તે ઉત્પાદન
 કરવાના એવા અર્થ અંગેના સંદર્ભમાં બને છે,
 જે આવેશમાં સાદીને માછલી માંખી ઉડા પૂજા
 દુનિયામાં લાખો સાદીને માછલીઓનું અવતરણ
 સંભવિત બનાવે છે સંદર્ભમાં આ દિગ્ધા બીજી
 માછલીઓ આદીની અર્થ છે, અને તે વળી પાછી
 માંખી દરમિયાન ઉડા મૂકે છે, નિવડ્યા પોછા બીજી
 માછલીઓ પાંદડે બરો અને અર્થમાં આમાં જ
 કરશે. ઔદીગિક સંસ્કૃતિ એ કુદરતની આ અવિરત
 ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની અંગ્રેહમાં નહીં ન જાય અને
 કુદરતની માફક જ ઉત્પાદન અને વપરાશમાં કાર્યમાં
 કુદરતી દારો તે કાળની ને આમિલગીતની પહેલ
 બહાર નીકળી જવા માંડે છે. આમ તો આ
 કુદરતી સામતપણા જેવી જે પાત કંઈ પરત
 ઔદીગિક અને કુદરતી સામતપણાની વચ્ચે એક
 ફેર છે.
 બ : શા ?

બ : કુદરત જનશક્તી નથી કે પોતે શું કરી
 રહી છે અને કારણ તેથી તે પોતાનું કાર્ય ઉત્તમ
 રીતે કરે છે. જ્યારે ઔદીગિક સંસ્કૃતિને સલામતતાની
 એક પગ, ખરે એક પગ આવે છે અને તે તો
 કુદરત સાથેની હોદ્દામાં હંસવવાને પૂરતી છે.
 બ : આ સલામતતાની પગ એટલે શું?
 બ : આ જિવી પગ છે જ્યારે વપરાશ અને
 ઉત્પાદનની અર્થમાં કહી રહ એવા મનુષ્ય પોતાની
 જાતને સુએ છે બીજા સંદોમાં કહીએ તો એ
 ચિત્ત કરે છે, અને ઉલોચ તેને જે સામતપણું
 આપે છે તેનો ધનકાર કરે છે.
 બ : આમ કરવાને માટે આકર શક્તિમાન છે
 ખરા?
 બ : આકર પલુ વ્યાખરે તો એક મનુષ્ય જ
 છે ને અને તેમાં મનુષ્યની ચિત્તશક્તિ પશુ
 છે. તે અંતઃકર્ષક કરે છે. અને તેને પ્રતિસાધક
 છે કે હરહંમેકેન મોટે ઉત્પાદન અને વપરાશ કર્યા
 ન કર્યાં એ કુદરત માટે ખરું હોઈ શકે. મોટે
 અભ્યર્થિત રીતે ઉત્પાદન અને વપરાશ કર્યું જવા
 માટે જાનવલતિ બધાએથી નથી. તે તો સીમાની
 રહી પોતે જાતે રહેલી સ્થિતિ અને કાળની
 સીમામાં રહીને પોતાની જાતને અભિવ્યક્ત કરી
 શકે છે.
 બ : તો, કુદરત અને જાનવલતિ વચ્ચે આ
 ફેર છે, ખરું? એક પેદા કરે છે અને વપરાશ છે
 બીજી બીજી પોતાની જાતને અભિવ્યક્ત કરે છે.
 બ : હા, અને લાગે છે કે વાત છે તો એથી
 બેન કરી.
 બ : પલુ બીજી કશું કર્યા વિના, ખરે ઉત્પા-
 દન અને વપરાશ દ્વારા જ આભાવિચિતિ ન થઈ
 શકે?
 બ : આપણે તો કશું નહીં કે ઔદીગિક
 સંસ્કૃતિ ઉત્પાદકથી છે અને તેનું પરિણામ ઉત્પાદન
 માં હોઈ શકે માંજુલ ઉત્પાદન કરતાં હોખીલારે શું
 કરતા હશે? કદાચ, પોતાની જાતને અભિવ્યક્ત કરતા
 હશે.

ખ : ના, ના, મારાથી એમ ન કહી, શકાય. જો તે કંઈ કરતો જ હોય તો, બહુ બહુ તો પોતાની જાતને દગળી કરે છે એટલું જ.

અ : બિચકુલ સાચું. તે પોતાની જાતને દગળી કરે છે. એટલે કે તે પોતાની જાતને ફરી વપરાય માટે તૈયાર કરે છે. આ રાહત પણ એક ઉત્સર્ગનું જ કર્મ છે. વળી, એવા પણ માણસો છે જેઓ વધારે પડતું પેદા કરે છે અને વધારે પડતું વાપરે છે. તેમને અપયો થાય છે. આનું અને તો આપણી પાસે જુદાંય છે. ધીન શબ્દોમાં કહીએ તો યુદ્ધ. ઉત્પાદન-વપરાશની ઘટમાળમાં, ઉત્પાદન-વપરાશી સમાજને વખતોવખત ચતા અપચાને દૂર કરવા યુદ્ધો અનિવાર્ય છે. હકીકતમાં, યુદ્ધ દરમિયાન, શાંતિ-કાળના ગ્રાહકનું સ્થાન સૈનિક લે છે. અને તેનો વપરાશ અસાધારણપણે સધન, વિપુલ, ઝડપી અને વિવિધતાભર્યો હોય છે. શાંતિકાળમાં જેટલું એક વર્ષમાં વપરાય છે તેના કરતાં યુદ્ધમાં એક જ દિવસમાં વધુ વપરાય છે. ઉંચકે, માલસામાન અને સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવા છતાં ધરવ ન થતાં, સૈનિક માનવજીવનનો નાશ શરૂ કરે છે. પહેલાં તેના દુરમનોનો જ્ઞાને ઉંચકે પોતાનો. હા, તમારે એક અગત્યનું સત્ય લગીર ન બૂલવું જોઈએ કે, આ ગ્રાહક-ઉત્પાદક અતિ-ઉત્પાદક અને તેથી માનવનાશક બનવું પડે છે. કારણ, અતિવસ્તી સિવાય, જંગી પાયા પરનું ઉત્પાદન સંકલ્પી ન શકે. અને, અતિઉત્પાદન વિના યુદ્ધ શક્ય ન જાને. માનવહત્યા અતિઉત્પાદનના ચિહ્નની બીજી બીજી બાજુ માત્ર છે.

ખ : તો તો, યુદ્ધ એટલે માલસામાનના પહેલાં યુદ્ધ માનવનો જ ઉપયોગ ને?

અ : સાચું. તેને મોટી પડેલી બાળકલા પણ કહેવામાં આવે છે. પણ, યુદ્ધ એ તમચાથી માંડીને અલ્પમાત્ર સુધીનાં જાતજાતનાં સાધનો સહિત સિદ્ધ કરવામાં આવતો, માનવ-ઉપયોગ જ છે. આધુનિક દુનિયાની અતિવસ્તી માટે તમચો અપૂરતો છે તેથી તો હવે અલ્પમાત્ર સાંપડ્યો છે. આ જાને, શરૂ થયે વચ્ચે તાત્કાલિક કોઈ ફરક નથી, સિવાય કે તેમની

વપરાશ-શક્તિ. વળી, બોમ્બ અતિવસ્તી સાથે સંકળા-યેલા છે અને અતિવસ્તી બોમ્બ સાથે. હું કહેવા મરું છું તે તો એ કે અતિવસ્તી ન હોત તો બોમ્બ પણ બન્યો ન હોત. તેની શોધ જ ન થઈ હોત, કારણ તેની જરૂર જ ન પડતી હોત. પચાસ લાખ કે કરોડની વસ્તીવાળાં મહાનગરો હોવાં થાય છે ત્યારે જ બોમ્બ જન્મે છે, તે પહેલાં નહિ. અતિવસ્તી અને બોમ્બ વચ્ચે એક પ્રકારની સંવાદિતા છે. સમ-જન પારસ્પરિક આકર્ષણ છે. વિધવા વિશાળ નગરો ઇતિહાસમાં અમૂલ્યવાં ધોરણે માનવ-ઉત્પાદન કરી રહ્યાં છે અને બોમ્બ પણ ત્યાં જ મોજૂદ છે. અને બોમ્બ જ આટલા રાક્ષસી ઉત્પાદનનો એકમાત્ર સંભા-વિત ઉપયોગી છે. કેઈ એક ચોક્કસ મિલ્ડે ઉત્પાદન અને વપરાશ એવા મળે અને, પ્રેમ તથા સહકારથી, પોતાના પ્રયત્નો ઉકેલી કાઢે એ અનિવાર્ય લાગે છે. મૂળભૂત રીતે જોતાં બોમ્બ માધ્યમિયન છે. માત્રુએ અતિવસ્તીના નિવારક તરીકે દુકાળને કંબો છે. પરંતુ માત્રુજ પૂર્વ-ઔદ્યોગિક સમાજનો વિચાર કરતો હોતો. તે અમાઉથી એ નુ જોઈ શક્યો કે મનુષ્ય બહાનના કેન્દ્ર તરીકે મટી જતો અને આપણે અમાઉ કહ્યું તેમ એ ઉત્પાદન અને વપરાશ વચ્ચેની નરી કમી ઉપરાંત વધુ કશું નહિ રહે. આજના સંતોષોમાં તો તે જરૂર સંમત થાય કે એક બોક્તા તરીકે દુકાળે કરતાં બોમ્બ વધુ પસંદ કરવા જેવો છે.

ખ : મારું કર્યું, પણ આ તમચો મને એક વસ્તુ નથી સમજતી. મનેતેમ તોયે મનુષ્ય અતિ-ઉત્પાદક છે, સ્વવંશવર્ધક છે, એમ કહીશ—શું વપરાશ અને ઉત્પાદન પર આધારિત ઔદ્યોગિક સમાજમાં કે શું મનુષ્ય પર આધારિત માનવવાદી સંસ્કૃતિમાં એ તમારી વાત સાચી છે કે જો અતિ-વિસ્તારની ઇચ્છા ન હોય તો મોટા પાયા પરનું ઉત્પાદન ન હોય અને પરિણામે ઉત્પાદન અને વપરાશની એકધારી અને ધારતી દળાણ આજીવી ઘટમાળ પણ અસ્તિત્વમાં ન હોય. મનુષ્ય કમેશાં માણસનો ઉત્પાદક અને તેથી ઉપયોગી રહ્યો છે—ન્યારે તે મોટા પાયા પર ઉત્પાદિત સીનવસ્તુ

આનો ઉત્પાદક અને ઉપયોગતા મહોલો સારે પણ.
 અ. : પુરાણી દુનિયામાં વસ્તીનું ક્યાણ આધુનિક
 દુનિયા જેવું નહોતું. માનવ વસ્તી, પ્રાણીઓની માફક,
 પૂરેપૂરી કુદરતી દક્ષાએ જ વિકાસ પામી હતી. ત્યાર
 બાદ, મનુષ્યના અસાધારણ ઉત્પાદનને કારણે, મનુષ્યે
 નહિ પણ કુદરતે, દુકાળ અને રોગચાળાના એટલા
 જ અસાધારણ વપરાશ દ્વારા પોતાનો જીવાવ કર્યો.
 અને યુદ્ધો પણ દુકાળો અને રોગચાળાના—ઠોઠા
 કુદરતી કબી શકે તેવા—પરિણામો હતા. ખીશ બાણ્યે,
 આધુનિક દુનિયામાં તમામ વસ્તુઓ ઔદ્યોગિક
 દક્ષાએ વિકાસ પામી છે—મનુષ્યની અતિઉત્પાદકતા
 પણ અને એમ લાગે છે કે મનુષ્ય એ મનુષ્યનો
 અને માલસામાનનો ઉત્પાદક હોવાની હકીકતને
 કારણે વસ્તીના ક્યાણ અને હામસી ઉઘોળો તથા
 હોસ્પિટલ, વ્યવસ્થા વગેરે ગાંઠ સંબંધ છે. મનુષ્યનું
 ઉત્પાદન, સંમોહનશ્યાની આધારેથી નિકટતામાં તોટું
 નથી થતું, એટલું જ્યેતવજવારી, ડોક્ટરો અને
 પરિચારિકાઓની વચ્ચે, સ્પર્ધાના, ખડોમાં અને
 સારવારખડોમાં. માનિક પરિપૂર્ણતાએ મહોલો
 કુદરત કારખાના જેવાં આ સ્થાનોમાં, મનુષ્ય મનુષ્યનો
 ઉત્પાદક બન્યો છે, નહિ કે ધરમાં પોતાની પધારીમાં.
 હકીકતમાં, આ સ્થાનોએ જ ભાવિ આદકો અને
 ભાવિ ઉત્પાદકોને પેલી અન્યાયી, ને, કરકસરિયણ
 કુદરતે તેમને માર્યા નિમેષા, મનુષ્યમાંથી, જ્યાંથી
 સેવામાં આવે છે. કારખાનોએ જ રીતે જાણક
 માલ કે મોદરગારીએ જાહર માટે છે તે રીતે દવા
 ખાનાઓ અને હોસ્પિટલો, માણસો જાહર પાડે છે.
 અ. : એટલે તમે એમ જણાવો છો કે આધુનિક
 મનુષ્ય એ માન, મનુષ્યનો, જ. ઉત્પાદક અને
 ઉપયોગતા છે ?

પ્ર. : અને તો, માન એ જ ઉકેલ દેખાતો છે.
 સીધો મનુષ્યના પોતાના પર આધાર રાખતો હોય
 તેવો તો એક જ.

અ. : શું ?

અ. : સંભવ (ચિરિટિ).

પ્ર. : સંભવ કે તમને નથી લાગતું કે એ અત્યંત
 કઠોર ઉકેલ છે ?

અ. : હા, સંભવ. ગરીબી અને સંભવ, તમે
 વિચાર કર્યો તો જણાશે કે આ બંને મનુષ્યની
 સાહનિક રિયત છે. અને આજની દુનિયામાં તો
 તે જ સામાન્ય રિયત હોઈ શકે; આજની દુનિયામાં
 મનુષ્ય એક ઉત્પાદક-માહક મરી શકે. તેવા ખીજે
 ઠોઠા માણ અને દેખાતો નથી, સિવાય કે ગરીબી
 ને સંભવ.

પ્ર. : એ હું તમને સમજ્યો હોઉં તો, ગરીબ
 આજુસ વાપરતો નથી અને તેથી તેને ઉત્પાદન
 કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સંભવ માણસ જાળકોને આ
 પૃથ્વી પર અવતરતો નથી અને આમ કરીને છેવટે
 તે અસાચી, માહક સંસ્કૃતિને તેના તત્ત્વવિશેષથી
 છૂટી કરી દે છે—એટલે કે આમજનતાની જરૂરિ-
 આતો સંતોષવાની, જરૂરિયાતમાંથી તેને મુક્ત કરી
 દે છે. તો જાળકો નહિ તો જનસમૂહ નહિ; વપરાશ
 નહિ—તો ઉત્પાદન નહિ. ખડું ને જરા વધારે
 ખડું ખડું નહિ વારું ?

અ. : તમે મારા કહેવાનો અર્થ બરાબર પાકો
 સમજ્યા. આ ઉપરાંત તમે અતિ ઉત્પાદન અને
 અતિવસ્તી તરફ ચાલતી પ્રક્રિયાનું સરખાપણું
 પણ સમજાવ્યું. આજેકાલે પેદા થતા મશીનકુદરતને
 સ્થાને પધારીમાં પેદા માનવવંતી વચ્ચેના માનિક
 અસિંજનને મૂકે અને તમને એ જ રીતે મોટા
 પ્રમાણ પર પ્રેરતા માલનો અવાજ આવશે એ
 બેમાં ફરક જ શો છે ? અધરમાં નિદા અને જાગૃતિ
 વચ્ચેની અણસહાન વ્યવસ્થામાં ને વ્યક્તિઓ વડે
 મનુષ્યનો જાતી સ્વામ છે; આ રીતે મનુષ્યનો ગળાં સ્વાર્થ
 રહ્યો હોય છે તે જ વખતે હજારો કારખાનાઓમાં
 જાહરા કરી મૂકે તેવા જવાનો વચ્ચે પેલી હજ

હંમણી ને ગેલમાં પ્રવેશી વ્યક્તિ નજી, મોટી ચાંચ અને પુખ્ત બનિ તે જવા 'ગાળા દરમ્યાન વાપરવા જોગ હજારે ચીજવસ્તુઓ મોટા પાખા પર ઉત્પાદન થઈ રહ્યું હોય છે. દુકાં વખતમાં ખૂબ જ દુકાં વખતમાં આ માણસ એક ઉત્પાદક તેમ જ શ્રાદ્ધક બનશે. તેણે એક ચક્ર 'પુરુ' કહ્યું. માલસામાનના ઉત્પાદન કરતાં મનુષ્યનું ઉત્પાદન-પ્રમાણ નીચું રાખે તો તમને તરત જ અતિઉત્પાદન દેખાશે. આનાથી જીવડી પરિસ્થિતિ હશે તો તમને અતિ ઘસ્ટી જાયશે. ખાત્ર સંપત્તિ જ આ ચક્રને બેરી શકે, અતિઉત્પાદન અને અતિવસ્તીને ટાળી શકે અને તેમના સંકલ્પ જ્યારે પુરુ, દુકાળ અને માતનના પલ્લુ, માત્ર સંપત્તિ જ અને હા, ગરીબી પણ ખરી.

ખ : આટલા ગેરવાજબી પ્રતિભાવ સાથે દંપતીનું વલ્લુન કરતી વખતે તમે જુલો જાઓ છો કે, ઉત્પાદન કરવા અને વાપરવા નિર્માણ મનુષ્યનો મૂર્તિ સજાતી વખતે તે પ્રેમ તરીકે જોળાખાતું એક દેવી અને અંકગ કાષ્ટ પણ કરે છે.

ખ : હકીકતમાં જ્યારે એ સંપત્તિ અનિષ્ટ બની ગયો હોય ત્યારે પ્રેમની વાત કરવાનોમ શો અર્થ ? 'પુરુષ, બીની યોનિમાં એન્જિનના પિસ્ટનની જેદે કાઠ-માલ કરે છે, આ પ્રસારથી પેદા થતા ઉત્કેશનની અસુક માત્રાએ યોમ નીકળી જાય છે અને તેમાંથી ગલ નીકળે છે. આ વાતને પ્રેમ સાથે વળી-શી શેવાડેલા ?

ખ : પણ આ જે જાણ એકબીજાને પ્રેમ કરતાં હોતા, એસો એકમેકને કદાચ આહતા પણ હોઈ શકે. આપણે તે વિશે શું જાણીએ ?

ખ : પ્રેમ ધીનસંપત્તિ તરફ દોરી જતો મથી. તે સંપત્તિ તરફ દોરી જાય છે.

ખ : મને એની ખબર નથી. હું તો આ પહિલી નિઃવારે આંતુ સાંકળું છું.

ખ : હું તો અહીંની અને આવારની જ દુનિયામાં વાત કરું છું. શૂન્ય અને અવિષ્ય મને સ્પર્શતા મથી. મને તેમનામાં રસ પણ મથી પડેલો.

ખ : મને સમજ ન પડી સમજાવો.

ખ : આલંબી આં દુનિયામાં અહીં અને અંધારે પ્રેમ અને ધીનસંપત્તિ એકમેકથી અપરિચિત છે. તેઓ પરસ્પર વિરોધી અને દુશ્મનાવટવાર્મ છે. મૌનિકિયા માત્ર ઉત્પાદન બની ગઈ છે. ખીજા માત્ર એ પ્રેમ તો પ્રેમ જ છે. એટલે કે તે એક શોધખોળ છે, સંશોધન છે, પ્રકાશન છે, દેવીકરણ છે. તાંત્રિક છે, કસ્ટના છે. મનન ચિતન છે. દુકાં ઉત્પાદન સિવાય બધું જ છે.

ખ : તમે માનો છો તેમ અને અડિધ રહે રાખો છો તેમ, મૌનિકિયા એ માત્ર ઉત્પાદનનું જ કાષ્ટ નથી. ઘણી વાર તે પુરુષ અને સ્ત્રી પરસ્પર આનંદ મેળવવા માટે આ ક્રિયા કરે છે. અને પ્રશુપતીલા તો અનુત્પાદક છે. અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો તે જાનનું સાધન પણ બની શકે.

ખ : હા, આંતુ હતું ખરું. એકસ, આપણો પ્રાથમિક, અર્ચાઇ અને archaic સ્તરકાળમાં આંતુ હતું. પરંતુ આજે તો તે ઉત્પાદનની ક્રિયા સિવાય બીજું કશું નથી. હા, ઉત્પાદન દર કરી દેવાનું છે. 'માડુ' એમ કહેવું છે કે આજે સ્ત્રીપુરુષ એકમેકને જ આનંદ આપે છે તેમાં જાનની કોઈ શક્યતા નથી. હકીકતમાં, માત્ર બાલકાલસ સિવાય, વેરમાનુષિ કરતાં મૂળજાત રીતે 'હુ' નથી. વેરમાનુષિ એ એક પ્રકારનો વપરાશ જ છેને ?

ખ : જ્યારે દયાબળકી જાન પામવાની અપેક્ષા સાથેની પ્રણયપરીક્ષા માટે તમે વ્યવર્ધ કરો છો તો તે મને આનંદ આત. જ્યારે તેમ પણ, તમે જે સંપત્તિ અને મરીબ મનુષ્યની આગાહી કરો છો તેને નામશીય થઈ જવાનો પ્ર નહિ રહે ? ઉત્પાદન નહિ, વપરાશ નહિ, પ્રબનન નહિ... ! મનુષ્યભતિ ખૂબ અપથી વિલમ પામશે.

ખ : હું એમ નથી કહેતો કે માણસનતિએ વિલમ પામવું જ જોઈએ. જોકે આજે સી, તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ આજ રાખવાનું કાએ જ રહેઈ કારણ જણાય છે. પણ હું તો એમ કહું છું કે તેણે પોતાનું પરિમાણ ઘટાડવું જોઈએ, તેની અંતરની અતિપ્રબનની અવસ્થામાંથી અંતરપક પરિમાણમાં

આવી જનું ભેદજો. વળી, એક વાર તે વિલપને કિનારે પહોંચી જશે. પછી માનવજાતિ પોતે જે પ્રેમને લગભગ નેસ્તાનાપૂદ કર્યો છે, તેને કારણે જ આત્મવિસ્તારનાં બીજાં નવાં કારણો શોધી કાઢશે. માનવ નામની ચીજ, કુદરતી ચીજોની માફક કારણ અને અસરની એકબીજી સંતુલિત આગળ પ્રવૃત્તી નથી. પણ ગુણાત્મક જલગ મારે છે. અતિવસ્તી અને અતિઉત્પાદનની સંસ્કૃતિ પછી તેની વિરોધી લાક્ષણિકતાઓવાળી સંસ્કૃતિ આવે તેમાં હું કશું જોઈ જોતો નથી.

ખ : અહીં હું એમ કહીશ કે તમે કહેવાઈ ગયેલી વાત જ કરી રહ્યા છો. તમારા પહેલાં પણ લોકોએ નવાં મધ્યયુગનું સ્વયં કયું છે. અને તો આ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનું સીધું શાસ્ત્રવાદી અને સ્થગિત પ્રસંગમત જ છે.

અ : અત્યંત તરફ દા. માટે જોઈ છે કે મધ્યયુગની તો આવાત જ નથી. માત્ર, મનુષ્ય માટે બનેલી દુનિયા ભેદજો છે.

ખ : પરંતુ આજે જુઓ અંગ્રેજીની બની ગયેલી મંત્રવિદ્યા, આ નવી દુનિયા તરફ દોરી જતી હોય એવું લાગે નથી. એનાથી ભેદજો જ બનતું લાગે છે.

અ : જો તો મંત્રવિદ્યા ઉત્પાદક અને ઉપ-લેક્ષા એવા માનવસમુદાયની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. પરંતુ આવતી કાલે તે પોતાનો માર્ગ બદલે પણ પૂરી, ગરીબ અને અસ્પૃશ્ય પાંખતા માનવ-જોનાની જરૂરિયાત પણ તે કદાચ પૂરી પાડે.

ખ : શ્રી ટેમ્પેસ્ટ નાટકમાં આવે છે, તે પ્રેમપ્રેરના દાણની વાત કરે છે. જેમાં શાણો મંત્રવિદ્યાવિદ બહુમત હોય અને ગુણગાંઠનાં કંદર

મુવાન અને સંતાનશુકા સીધુઓ નિર્જન સમુદાય લટાર મારતા હોય ? અને ચારેકોર સ્વર્ગીય સંગીત, અગમ્ય અવાજો અને અદ્ભુત છવાતાઓ. . .

અ : મને ખબર નથી, આ વાત અગાઉ કહેવાયેલી છે. વાણી ન સ્ફુરતી હોય તેવી ચીજો વિશે મૈત્રેય મધ્ય સ્થાન.

ખ : આપણા સંવાદના પ્રસ્થાનમાંનું ચીનથી તો આપણે ક્યાંનાં ક્યાં નીકળી ગયા છીએ એવું મને લાગે છે. અને તે પણ આખરે તો સંસ્કૃતિ ક્રાંતિ ઉપરનાં એક નોંધા પુસ્તકની માત્ર પ્રતાપના છે. પણ ચીનને આ બધા સાથે શી લેવાદેવા ? ચીની પ્રભુ ગરીબ છે એ સાચું. પણ એ તો તમે જ કમ્પ્યુટર જેવે કામચલાઉ ધોરણે એ અનિચ્છાએ સંપન્નની વસ્તુ કરીએ તો, એ સમજતે તમે જે અર્થ આપો છે તે અર્થમાં તો — તેઓ સંપન્ન નથી જ. પછી કહેવું તેઓ એક જમાનામાં પંકાતા હતા તેવા યુગારી હવે ન હોય. ખરેખર તો તેઓ વધે જ જવાનું વલણ ધરાવે છે. અને તે એટલી હદે કે રાત્રિ તેમને ત્રીસ વર્ષની વય પ્રવેશ પ્રસ્થાન કારે છે. તો પછી, આપણી વાત જેને નિમિત્ત આશી તે ચીન વિશે આપણે કરીશું શું ?

અ : આપણે કશું જ કરવાનું નથી. ફરીથી કહું કે ચીની પ્રભુની ગરીબી જોઈને મને રાહતની લાગણી શા માટે થઈ તેનાં કારણો તમને અને મારી જાતને સમજાવવાના મેં પ્રયાસ કર્યો. ખસ એટલું જ ચીનનો આ સ્વખર્ચક કામચળ માટે રહેશે કે કામ-ચલાઈ અને કુશળિક નીચડો એ બીજી પ્રમ છે. પરંતુ તેણે એક ચોક્કસ અર્થ માટે નિમિત્ત મૂક્યું પાંચુ એટલું જ મારું માટે તો પરંતુ છે.

અનુ. રમેશ મ. ભટ્ટ

બાંગલા દેશ : આત્મતેજની દીપ્તિ | શિબદાસ બેનરજી

હજી સેનિરી ધાનની દરિયાબીને એની ભારે ખરીઓ વડે ફરેલી ચપટી કોઈ મતેલો સંદે
એના આંધળા શેષમાં નસકોશો ફલાવતો ને શિંગડાં ઉઠાવતો કોઈ ખેતર પર ધમધમકી મચાવો મૂકે,
એમ બાંગલા દેશની ધરતી પર યાદાશ્ચિનનાં પાંક લસકરના આંધળા આતંક હવેરી પડ્યો છે, હજારો
નિર્દોષ માનવિકો, સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક, બાલિકા કેવળ એ ધરતીની પેદારા હોવાને નાતે પાંક લસકરના
પાવક શિષ્ટ નિશાન બની ગયાં છે. પોતાના સત્ત્વથી પેલેલાં, પોતાનાં લાડકવામાં, માનવીએનાં
આમ વિનહારણ... કેવળ પોતાની શાનને ભળવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરવા બદલ કમ્પરસાણ નીકળી
જતો ભેઈ, ત્યાંની ધરતીનું ફેરવું નાસનાસ પેદારી ભણ્યું છે, એ ધરતીના આતંકનાને માનવીની
પ્રાણમાં પ્રગટ કરનારો એનો કોઈ એટલો આ લેખમાં એ બંગલા દેશની પ્રભા આત્મતેજની દીપ્તિ
ને એના ધાયણ રુચિરજતા હૃદયની સૂઝો વ્યથાને વ્યક્ત કરવા મથેલ છે. શિબદાસ બેનરજીએ ક્રીસ્ટ
જનકના પાંચમી ને સાતમી મેના અંકમાં લખેલ લેખમાંથી આ લઘુ અર્ધ ઉતારવામાં આવેલ છે.

—શુ. મોહી

સિદ્ધહર ગિદલામાં ક્યાંકથી

ત્યાં નગર નામો ત્યાં ગણે જ... હરખ ભખંડર
છે, હરનાથ છે. સાથે ઉત્સાહપ્રેરક પથ એવું જ.
કપાક નાવામાં, કપાકે છપ, કપાકે મોટર, વડે રસ્તો
કાપતા અમે અમારી માત્રા ભરી રાખી રહ્યા છીએ.
હું નાતો હતો, ભારે આ બધા રસ્તાઓ ખૂંદી
મળેલો અહીંના કંઈક જાણકાર છું.

સામે મારીનાં ચોર્યાં પર કોઈ કે પોતાના
હસ્તાક્ષર વડે લખ્યું છે. આપણા બનીને છુપા કરતાં
મૂઝા બહેતર, અહીંના એકુનો આ મિળન છે,
જેટલેવળ વાત કયાંથી નહિ, જેવાથી જ સંગળય
એવો છે. સફેદ કદનીઓની ખૂલતી બાથિ ફરકાવતા
આપણા જેવા કંઈક દીંગલાઓમાં પૌરુષ ને પ્રાણ
ભરી દેવાની એનામાં તાકાત છે.

અસલા... માનવીના સંવેદનતંત્રને તીવ્રપણે
હરેરી મૂકે એટલી હદે મરીખ છે આ લોકો.
વર્ષાનુવર્ષ... રે... હજાજળ થયાં જૂખરાની

ખાઈની કિનાર પર રહ્યા, જીવનની જ્યોતને દીપે
દીટ ટોતાં તેઓ નિભાવતા આવેલા છે... પથુ ના,
એમનું, સ્વત્વ તો એટલું જ ઓળખી રહેલું છે;
ને તે કંઈ આગકાશની વાત નથી... કંઈ કેટલાય
કાળથી. મારે ભતઅનુભવે એનો પરિચય કેળવવાનો
આવ્યો છે... મારી એ ફરજ થઈ પડી છે...
કારણ હું પોતે પથુ આ જ જૂમિની પેદાર છું.
પૂર્વ જગતમાં મારો જન્મ. આ લોકોની વચ્ચે જ
હું જાણ્યો છું. એક ફેર મળકે જ કહોને... બે સંગા
લોઈને વિખૂટા પોંદી દીધા. એ વાતનેય કેટલો
બધો સમય નીકળી ગયો. તે પછી આજે વળી પાછો
હું આ જૂમિ પર પગ મૂકે છું... એ જ ધરતી.
એ જ દેશ; ને છતાં બધે કોઈ થતો દેશ—બાંગલા
દેશ.

દરમ જહુ કરુણ છે. ગામડાના આ લોકો પાસે
હચિમાર શી છે? લાડી, લાલા, તીરકમહા. આ
મામડાની સ્ત્રીઓ પાસે આત્મરક્ષા માટે છે માછલી

ભારવાની છરીઓ... અર્થાત્ 'બોટીઓ' ને છીટાઈ. આ હથિયારો વડે એમણે સરસવતી સૈનિકોની ટુકડીઓનો સામનો કરવાનો છે. એમની ટેકા ને જેટ બોમ્બરો સામે જૂઠવાનું છે.

માનવામાં ન આવે એવી વાત છે. શું ખરેખર... એ સાચું છે?

હા, તદ્દન સાચું... કલેઆમ રાઈ થર્ષ મર્ષ છે. લૂટ... સરેઆમ લૂટ... હાકલા કે રંગ છાંટેલા વિનાની વિરૂપતા. એક પછી એક... શું એનો અંત જ નહિ આવે?... આ કાળક્રુષ્ણ નાટકને કોઈ અંત જ નહિ હોય? એવું લાગે છે કે જાણે એને અટકાવવા માટે કોઈ કશું જ કરી શકે એમ નથી, બોમ્બવર્ષા... મશીનગનનો મારો... ને લોહીની નદી... આ લખુ છું તે વખતે મારો હાથ મૂળે છે... મને તે ધરીએ મશીનગનનું નિશાન ખની નર્વ એટલી હદે ખુસ્તો પડી ગયો છું. વસ્તુને એનાં સંદર્ભમાં મૂકીને વર્ણવવાની શક્તિ ને અપ્રત્યક્ષ ટુંક શુભાવી બેઠો છું... નન્દર સામેનાં દરખને યોગ્ય પરિવ્રેક્ષમાં વર્ણવી પ્રેમ વા પટનાને અવસ્થિત આકાર આપવાની મારી આવડતે નજરે દૃશ્ય થઈ ગઈ છે. એકાએક લોહીથી લથપથ એવું કોઈ દોડ્યું અમારા લશ્કી આવે છે ને જરાડી ઊઠે છે. "એ બાજો... દોડો... દોડો."

એક નાનકડું નિરીક્ષક-વિમાન કીચમાં ફૂંચેલા આ નાનકડાં મહેર પર અંકરાવા લેતું ફરે છે. અમારી આસપાસ અત્યારે ગીમ ઝાંડીવાળો આંખપ્રદેશ ને જંગલી ધાનનાં ખેતર પથરાયેલાં છે.

હજી મર્ષ કાસે જ પોતાની બાનને બખ્તરિયા માડીની ઝોથે ન્હુપાવી લશ્કરી ટુકડીએ અહીંના લોકો પર મશીનગનનો મારો ચલાવેલો. "જનો મૃત્યુ..."

એટલે દત્તો... 'દોરો'ની ચેતવણી મળ્યા કે તરત અમે સલામત રથેણ દોડી પહોંચ્યા.

એ લોકોની પદ્ધતિ તદ્દન સરળ છે; શરૂ કરો, જોખાળો દાગો. મશીનગનની છાંઓ વડે જૂંજ નાખો,

ભયથી થયરાષી, થીજતી નાખે. આખી વસ્તીનું જોમ લાંગી નાખો...

ખજાતકાર—અત્યાચાર કરનારો, ઠાંકુઓ, એ કતલખોર કસાઈઓ ને લૂંટારુઓનાં ધાંડાને વસ્તી પર છોડી મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ લોકોને 'પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના સૈનિકો'ને નામે ઝોળખાવવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે પંજાબીઓ છે. પણ એમના બેગા કેટલાક પકણો પણ દેખાય છે. દારૂ ટીંચીને લથપતા હોય એવી એમની યાલ છે... એવું જ હશે?

ખાલ્લા દેશમાં તમારે સંતર્ષ રહેવું હોય તો આ કુનિયામાં કોઈ તમને શોધી કાઢી શકે નહિ પણ તે તો જો તમે અહીંના જ હો... ખંખાળી હો, તો જ.

અમે સંતાતા, જીવ બચાવતા ફરીએ છીએ... આમ ક્યાં લગી ચાલશે 'એની કંઈ ખખર નથી... એટલામાં તો ક્યાંકથી એક હાથ-બોમ્બ રસ્તા પર ઝીકાયો... ને છતાં મારી નબર સામે જે રસ્તો દેખાય છે, તે હજી સતો જ છે, પણ થોડી જ વારમાં પાકિસ્તાની સૈનિકો એમની રીતે 'આ બદ્દ-જાત બંગાળીઓને બિંદગીની ખો ભુલાવી દે એવાં પાઠ ભણાવવા' નીકળી પડશે, ને આ સૂતી સમકની એમ બાણનાં ધરધરને ફેંદી નાખશે.

'બીજું' કોઈ છે?'
'ના,' જવાબ આપીને, મારો અસળાળ લાઈ હું મારા બીજા મુપ્ત આવાસ લશ્કી ઝલાં માંડું છું. ક્યાંકથી કોઈ સ્ત્રીની હૃદયવિદારક ચીસ ઊઠે છે: 'ના, ના, ના...' બીજા બારીમાંથી બીજી સ્ત્રી કંકળીને ચીસ પાડી ઊઠે છે: મારી નાખો... રે મને મારી નાખો.'

એ ચીસ મારા દેખાને શારી રહી હતી... હું મારી બાનને શક્ય એટલી સ્વચ્છ રાખવા મથી રહ્યો; હું પ્રાર્થા રહ્યો હતો પૂછી રહ્યો હતો... પ્રથુ, તે મને જનમથી બહેરા કેમ ન બતાવ્યો?

એક કુતરું લપાતું છુપાતું બાલુની ગંધીમાં વળ્યું... એની પાછળ સખમશીનગન ધણધણી ઊડી

આલમાંથી ટપકી પડ્યા હોય એમ મુકિતકોળના જે સેનિકો એક મશીનગનમાં સહિયારું ખેડતા નીકળી પડ્યા હતા, ને જેવા અણુધાર્યા એ આખા એટલો જ અણુધાર્યો કોઈ સ્ટેનગને એમનો સત્કાર કર્યો... એક ભૂખ્યા, રચળતા ફૂતરાના અવશેષોથી ઝલીને આખો રસ્તો છિતરાઈ ગયો... પરંતુ ગંતવતી વાત એ છે કે, પેલી સહિયારી સ્ટેનગનના એક માલિક અક્ષત... આખાદે... અસોપ ઘર્ષ ગયા! વળી પાછા ક્યાંક ખીજે પહોંચી જઈને તેઓ ફરી પોતાનો દાવ અજમાવશે... પણ અસાચારનો ભોગ બનેલી આ સ્ત્રીઓ ને બાળકોની ચીસો તો હંધું ચીરી નાખે છે; કાનના પડા ફાડી નાખે છે...

*

ઘાઠીના લોક મને કહે છે: આ બાંગલા દેશમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધની તરાહ તો આમ જ — લગભગ બધે સરખી જ છે, એક પક્ષે નખશિખ આધુનિક શસ્ત્રોથી સજ્જ, વ્યૂહરચનાને આધીન રહી લડનું આખું સૈન્ય છે. બીજી બાજુ બાંગલા દેશના કામખી સૈન્યમાંનો એક નાનકડો ફિરસો... ને એની પડખે રહી લડનારા આવા શીખ-સેનિકોના છૂટક દળ!

ઠાકાથી આવેલા નિર્વાસિતોએ એમની સગી આંખે જોયેલું ને જાત પર વેહેલું છે, એના કમકમાં ઉપનવે એવાં બચાન મને આખાં છે. પરંતુ આજે તો હવે બાંગલા દેશનું પ્રત્યેક નગર, એનું પ્રત્યેક ગામનું ઠાકાની જ પુનરાવૃત્તિ નીરખી રહ્યું છે. બધે એકસરખો આતંક, એકસરખાં આક્રમણ... નિઃશસ્ત્ર નાગરિકોની બેરહમ કતલ, જગખંધુ મુળિયુર રહેમાનના અનુયાયીઓનો નખર એ કતલમાં સૌને મોખરે રહે છે. તે પછી છુદ્ધિછવીઓ, લેખકો, કવિઓ, પત્રકારો, શિક્ષકો-આચાર્યો, એમના વિદ્યાર્થીઓનો નખર લાગે છે. માછીમારો ને ખેડૂતોના બાહુદયવાળી ઘાઠીની વસ્તીમાં એમની ધંખ્યા તે ટેટલીક હોવાની! સાહિત્યકારો ને સિદ્ધિઓ પછી આવે છે એવો જ સુવાળો-સ્ત્રીઓનો વર્ષ. કિશોરી કન્યાઓ સુધ્યાં એમના જુલમનો શિકાર બનતાં બચી શકી નથી, એમ તો ગામડાંની સમગ્ર વસ્તી

એમની કલેઆમ ને ખૂનરેઝનો ભોગ ક્યાં નથી બની!

દરમ ભપંકર કહે બિહારમણ છે.

*

આ ચાલુ પેદી દરમિયાન જ લેખકે અંગ્રેજ દૈન્ય-પ્રકાશન ને ઇન્દિય વચ્ચે ખેડાયેલા વિગ્રહ દરમિયાન ઇન્દિયની ભૂમિ પર રહ્યાં રહ્યાં ખખરપત્રી તરીકેની પોતાની ફરજો બજાવેલી છે. હજેરીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો, તે વખતે પણ ભારતના એક માત્ર અધિકારી-પત્રકાર તરીકે હજેરીની ભૂમિ પર પહોંચી જઈ, ખખરો મેળવવાનો પરવાનો સ્વીકૃતિ પહેલો એણે મેળવી લીધો હતો. પરંતુ ઇન્દિય તેમ જ હજેરીમાં એણે જે દરયો જોયેલો ને આજે બાંગલા દેશમાં એ જે દરયો જોઈ રહ્યો છે, એ બેની વચ્ચે કોઈ પ્રકારની સરખામણી ઘર્ષ શકે એમ નથી. અલગત ઇન્દિય ને હજેરીમાં પશુબળનાં જે બેફૂદગી-લર્ષાં ધમકંડ ને ઉદ્વેગતા એણે નજરે નિહાળ્યાં એણે એને આપણા યુગમાં પડેલી તિરાડનું દર્શન તો કરાવી જ દીધેલું. પરંતુ અહીં પાકિસ્તાનનાં કમળ હેઠળના પૂર્વ બંગાળમાં તો પરિસ્થિતિએ જે નાટકીય સ્વરૂપ લીધું છે તેને ‘નારકીય પાગલપણ’ સિવાય બીજા કોઈ નામે ઓળખાવી શકાય એમ નથી.

હજી મઈ કાલે રાતે જ, ઝંઘરની ખેતી કરનારો એક છુદ્ધો ખેડૂત મને કહેતા હતા: ‘મને કહી આવો ખ્યાલ સરખો આવેલો નહિ કે એક દિવસ અમારા જ ધર્મજીવને હાથે અમારી આવી કતલ થશે...’ એ ખેડૂતનો ચહેરો ભપકી અમયમી રહી હતો.

બાંગલા દેશના લોકો સાધારણ રીતે કંઈક વિશેષ ખાસતલ ને જોગવંતા હોય છે. સજ્જનશીલ ને સ્વનાતમક વૃત્તિઓવાળા પણ ખરા. તમે એમનાં ગીતો સાંભળો કે મુગ્ધ બન્યા વિના નહિ રહી શકો. એમની કવિતા વાંચો, ઉદ્દીપક હોવાની સાથે સાથે એમાં એટલું જ લાલિત્ય ને ભાવનું સંતુલન જોવા મળશે. પોતાનાં ખેતરોમાં એમને હળ ફેરવતાં જુઓ... જળાશયોમાં જળ નાખી માછલાં પકડતાં જુઓ... જીવન પ્રત્યેની એમની રમ્ય લગભગ દિલસૂક

[વિદ્યમાન :

જેવી લાગશે. કંઈ નહિ તોય સૌએક પેઠી તો એમણે આમ જ ચરીખી ને નિરક્ષરતામાં વિતાવેલી છે. ને છતાં એમણે કોઈ ને કોઈ રીતે પોતાની હસ્તી—પોતાનું સત્ત્વ ટકાવી રાખેલ છે.... પણ આજે તો જાણે હવે એમનું એ અસ્તિત્વ પણ જોખમમાં મુકાઈ ગયું છે... આજ પહેલાં આનું કદી જન્યું નથી.

ખેર, પણ ૧૯૪૭ની સાલ પછી તો પોતાની સ્થિતિમાં એમને જરૂર કંઈક ફરક જોવા મળવા જોઈતો હતો. પરંતુ એનું જન્યું નહિ. એટલે જ તો તેઓ એક માણસની જેમ ખડા ચર્ષ ગયા ને પહેલવહેલી તક હાથ લાગતાં એમણે બધું... મિત્ર... શેખ મુનિશ્વર રહેમાનને પોતાનો મત જાહેર કર્યો. ને એમાંથી જ આજની સ્થિતિ ઊભી થઈ...

આમારે તત્કાળે હું જ્યાં છુપાઈને બેઠો છું, એ માત્ર મધ્યાન દર શહેરથી બહુ દૂર નથી. અહીંની ભણપી સંકેતો ગમેલી વસ્તી એમના પર હિપરા-હિપરી થયેલા હુમલાઓથી લગભગ બચાઈ ગયેલી છે. એક મિત્ર આવીને માટીના ભીંતાને અડેલી મોરા મોં સામે નિર્ધેસી જાય છે. એના હાથમાંની બંદૂક હેઠી મુકાતાં એ સોખમના રણકાર જાણે છે. ધધાની દીક્રીએ સિલહટની એક કોલેજમાં એ પ્રાધ્યાપક છે. આજ પહેલાં કદી બંદૂક હાથમાં પકડવાના મોકો એને આવ્યો ન હતો. રૂપથી માર્યાની એ અપ-શુકનિયાળ રાત્રીએ એની પત્ની લોકમાં સપડાઈ ગયેલી હતી. ભગવાન જાણે આજે એ જીવતી છે કે નહિ.

મારા હાથમાંથી સિગરેટ લઈને એક આંચકા સાથે એણે સળગાવી, ને પછી અચકાતાં અચકાતાં કહેવા લાગ્યો ‘હું તો કદી છું, ભયને એ લોકો આપણને મારી નાખે, આપણી પાસે મરણનો તોલ ઝીલી શકે એવો હેતુ છે, ધારીક અંટકાને કંઈક વિચારમાં પડી જતાં એ બોલ્યો, ‘...આપણા લોકોમાંથી નવાં ફલ કેમ નહિ ખીલી નીકળે?...’

હેયું વહેરો નાખે એવી પીડામાંથી પસાર થતા હોય, તેવે વખતે પણ કેવી કાવ્યાત્મક શ્રુતિમાં એમનું ચિત્ત વિચરતું રહે છે. આ તે વિચિત્ર-લોક નહિ ?

‘જેંથું ને તમે... ?’

‘ના, હું કયું જોઈ શકતો ન હતો. મારી નજર તો અમારા વાસની મારીનાં બંધ શટરનાં એક નાનકડા કાચામાંથી બહાર રસ્તા પર શું પળી રહ્યું છે, તે જોવા જોઆઈ રહી હતી... એક પાકિસ્તાની સૈનિક એક સ્ત્રીને રસ્તા પર ઘર્ષ પસારી લઈ જઈ રહ્યો હતો. સ્ત્રીના મુખ પર લાગી હાથ ઢળી ગઈ હતી. અર્ધનર્મ દસમાં ‘દસગતી એ સ્ત્રીના મુખમાંથી ખીસ નીકળી પડી, ‘આમારે મારીએ ફેંદો...’ (‘મને મારી નાખો.’)

*

‘થુ...મ... થુ...મ’

એક પાકિસ્તાની સૈનિક લથડિયાં ખાતો રસ્તા પર ઢળી પડે છે... સાવ ઊંચો તરુણ... મોઝ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપીને હમણાં જ નવરો પડ્યો હશે. ઊંચે મોટે રસ્તા પર લાગે ચર્ષ પડે છે... લાં તો કાણ જાણે કયાથી... ઊંડાંઓ... નાના નાનાં ઊંડાં ઊંડાંઓ એક દોળું આવીને જૂખ્યા તરુની માથે એના પર વડી પડે છે. સૈનિકની બોટી બોટી શરીરના રસ્તા પર છિતરાઈ જાય છે...

એમણું બેસી ગયું છે. શરીરો ને સડકો પર રણપેલું લોહી તો આમ જ ધોવાઈ જશે... સામેની ભીંત પર લોહી જેવા લાલ ચટક અક્ષરે કોઈએ લખેલું છે: ‘આમારા જીત્યો, આમારા જીત્યો, આમારા જીત્યો...!’ (અને જીતીયું જ...!)

કેસાર નગરમાં કપાંકેથી...

વરસાદ વરસી રહ્યો છે, અનરાધાર વર્ષા! જરાક વધારે પડતો આત્મવિશ્વાસ... સર્વેકની ગફલત... ને તોપનો ગોળો અને હિંગોને મુલતને કિનારે પહેંચાડી દે એમ છે.

‘ને છતાં કેલકિ અંદજીત આનંદથી ‘માત્ર’ હેયું ખીલી જાય છે. ચોરી જ વાર પહેલાં મારી જાતને વરસાદમાં ભીંજવા દેતો હું ખુદશામાં જઈ જોવા રહી ગયો હતો...

મોંઘે આવી પડેલી ચોક્કસ કલ્પે આમમાંથી જતવા જઈ સત્રે લેંચત નહીંમાં ફેદી પડી ગમે જીવ

બચાવેલા. તે વખતે સગી આંખે જોયેલી જંગલિ-
પતને યાદ કરી હું મારા ચિત્તને અત્યારે ખરડવા
મંથી માગતો. હા, પણ તમને એટલું કહી દઉં કે
હજી આ શહેર પિશાચ-નગરી જેવું જ છે. ફરી પાછું
એ પાકિસ્તાનીઓના પંખમાં સપાઈ ગયું છે. એનાં
કેટલાં બધાં ઘરો ખોળખારાને કારણે ભાંગીને
લુકો થઈ ગયેલા છે. ‘પાક લશ્કર’ના ‘બહાદુરો’એ
હમણા બધ લોથો અહીં ખડી દીધેલી છે. એમાં
મોટો ભાગ વિદ્યાર્થીઓનો...! જેસોર નગરી અત્યારે
સેંકડો નરપિશાચોના અસાચારોના ભોગ બની,
અચેતન થઈ પડેલ કોઈ નારી—કે જેની શિરાએ
શિરાએથી રક્ત ઝરી રહ્યું હોય, એવી ભાસે છે. તે
છતાં એ જ જેસોર ખીજી દૃષ્ટિએ જોતાં ‘બાંગલા
દેશ’ના જ એક ભાગ બની રહેલ છે. જલ્દી ચોડા
જ સમયમાં આક્રમણખોરોના પીછો પકડીને એમને
અહીંથી ભગાડી મૂકવામાં આવશે જરૂર એમને
અહીંથી પીછેઠઠ કરવાની ફરજ પડશે. સાથે તમને
એ મ કહી દઉં...આ જ જેસોર મારી જામભોમ છે.

શહેરના દક્ષિણ વિભાગમાં એક કાળો પહોડો
ઊઠી રહ્યો છે. કુમારના બે સ્તંભ આકાશ ભણી
જાયે ચડતા દેખાય છે.

જોઅ અંકિતને અડિયેર બનાવી મૂકેલા આ
શહેરમાંના ‘પાક લેનિકા’ની તીણી નજર કદાચ
અહીં—આ દરમાં આશ્રય લઈ રહેલાઓને—
એને ને મારા મિત્રોને પકડી પણ પાડે. પરંતુ હવે
એવો કો સંખવાનો શો અર્થ છે? અમારા જેવા
શોડાક ભરી પરવારશે એવી કંઈ ‘બાંગલા દેશ’ નો
આસોઅવાસ ઓછો જ અટકી જવાનો છે?

અમારી ને કાળો કુમાડો ઓકતાં પેલાં મકાનોની
વચ્ચેના લગભગ બધા વિસ્તાર વેરાન બની ચૂકેલો
છે. ને આ બેહાદ બનાવી દેવાયેલી ધરતી પર રેડાયેલું
માનવીનું રક્ત વરસાદનાં પાણીએ ધોવાઈ રહ્યું છે...
પણ... ફર ક્યાંક એમરોમેટિક, મશીનગન ધણલણી
જોડે છે—એમરે મૃત્યુનાં બીજ વેરેલી વિખેરેલી...
બેદામપણે... પરંતુ આજે તો હવે એ વાતનોય

શો સંખવાનો નથી.

તો આવો, આપણે થોડો નશો કરી લઈએ
નશો શેનો... ખાકોનો?... દુધ ને ખાંડ વિનાની
ચાણુકે ચાના જે ઘૂંટ તે અમારું પીણું! અમ
ચાર જણની મંડળી એના પર માતી રહી...અમે
બેઠા હતા ત્યાંથી ફર ફરતું એક સુંદર પ્રાકૃતિક દરય
અમારી નજરને બાધી રહ્યું હતું. અમારાથી ત્રીસ
જ વાર જેટલા અંતરે મશીનગનોની એક આખી
હાર સિકારની તાકમાં ગોડવાઈ ગયેલી છે, આ રસ્તા
પર ને આ આખાય વિસ્તારમાં કોઠેર સિકારને
સપ્લાવવા માટેની ભથ્થો બિલાવાઈ ગયેલી છે.

હવે અમારે તાબડોલ અહીંથી નીકળી જવું
જોઈએ. અમારું ચાણું બહારી નાખવું જરૂરી છે.
એમની દૃષ્ટિએ તો આ આખાય વિસ્તારમાં કંઈય
અમારી હરતી જ નથી... શકય જ નથી! ધરને
પાછો બારણેથી નીકળી અમે તળાવોની કિનારા
દોડીએ છીએ. તળાવની કાખી બાજુએ આખાવાણું
છે. એમાં પેસીને અમે કંઈનાં કંઈ નીકળી જઈએ
છીએ. શહેરમાં ચાલી રહેલી કેતલોનાં અમે સાક્ષી
રહી સકીએ એમ નથી...

મારા સાથીઓ બિલકુલ નિર્લપ છે. એમની
સામે માત્ર બે જ રસ્તા ખુલ્લા છે...ક્યાં રસ્તો પસંદ
કરવો? ‘એકબીજાથી વિખૂટા પડી જઈ, છૂટા
છવાયા મરવું... કાં બધાએ ભેગા મળીને જીવતા
રહેવાનો પુરુષાર્થ કર્યો કરવો?’

અમારી એકબીજા ઉતાવળમાં બાંગલા દેશના વડા
પ્રધાન તાબડોલને એકમદે એમિલની ૧૭મી તારીખે
વિશ્વના દેશો ભેગા કરેલ બુલંદ અપીલની ટીપ સાથે
લેવાનું અમે ચૂકી ગયા... આ અપીલ દ્વારા બાંગલા
દેશની સ્વાધીનતા માટેના જંગમાં નૈતિક તેમજ
આર્થિક સહાય પહોંચાડવાની એમણે વિશ્વના દેશોને
અપીલ કરી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે આ સહાય
કરવામાં વિલંબ થઈ રહ્યો છે... પરિણામે રોજ ને
રોજ આ દેશનાં એક હબનર નાગરિકો જાન ગુમાવી
રહ્યા છે... બાંગલા દેશનું હીર નિયોવાઈ રહ્યું છે.

માનવતાને ખાતર આજે ને અર્ધધી-સક્રિય બેનો,
ને સદાને માટે અમારી અમર-મૈત્રીનો સંપન્ન બેઠ-
વાની આ તક ઝડપી લો.

આ ટેપ ક્રાંતિસેને—અર્થાત્ પાક સૈનિકોને
હાય પડવાની, એ વાતનું મને ખૂબ દુઃખ છે.

વરસાદ ચાલુ જ છે. નવા ચાનકે પહોંચવા
માટેની અમારી પદયાત્રા ચાલુ જ છે... આ ચર્ચા...?
એને તો, હું નજીક ચારનો બૂલી ચૂક્યો હતો. બાકી
અહીંથી થોડે જ દૂર ધણી વર્ષો પૂર્વે, એક ગામના
મોરડામાં મારી આપોએ સ્વર્ગ-કિરણોના તેજ ત્રીલ્યા
હતા. મારા માયાપ, એમનાં માયાપ ને એમનાં
વડાઓએ એ જ નાનકડા ગામડામાં જન્મ ધર્યો
હતો. એ મારી માવડી!

તું એ ગામની મુલાકાત હું લઈ શકીશ? આજે
એ શક્ય બને ખરું?

કોને ખબર? આ બાંગ્લા દેશમાં બધાં મળાને
આવી ૬૫૦૦૦ ગામડાં છે. ભૂતકાળમાં દષ્ટિપાત
કરતાં હું-જેઈ શકું છું કે, એ પ્રત્યેક ગામડું
મારી જનમબોમ છે... ને કદાચ ફરી હું એ જ
ગામડામાં જનમવાનો છું. આજે એ ગામડાંનો
પ્રત્યેક માનવી... સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક... કેવળ સ્વાધી-
નતા માટેની પોતાની ખ્વાહિશ પ્રગટ કરવાના
‘અપરાધ’ બદલ અસહ્ય પાતનાઓનો ભોગ બની
રહ્યો છે! પાકિસ્તાની નાલિબોને હાથે અત્યાચારનો
ખસિ બની રહ્યો છે. ટેપમાંનો અવાજ દુનિયાભરની
માનવતાને સાદાઈ રહ્યો હતો: ‘બાંગ્લા દેશનાં
કમનસીબ માનવીઓની વફાર કરો...’ કોણ જાણે
છે: અત્યાર લગીમાં, કદાચ અને સ્વચ્છ મૂકી
દીધેલી એ ટેપ ક્રાંતિસેને હાય પડીશ, ચૂકી હશે!

લોલો—મૂએલા માનવીની લોલોથી આપો
રસ્તો છવાઈ ગયેલા છે. તરુણો... દંપત્ય યુવાનોની
લારો! એમની સામે કોઈ કિયાર જ ન હતો...
પરંતુ તું સદાને માટે તેઓ ‘મરેલા’ રહી શકશે નહીં!
તેઓ જાણે ઘોર નિદ્રામાં પોતી ગયા છે... સ્વપ્ન-
વસ્તીને કિનારે સડતાં અનવ-ચમો, રસ્તાની

જોઈ રહ્યાં છે. એમના કચ્છાઈ, છૂંદાઈ ગયેલા યુવાન
ચહેરાઓને ખૂણેથી હજી લોહી ટપડી રહ્યું છે।

આ બીજી લારો... આ તો કોઈ છોકરીનો
દેહ... એના દેહ પર વસ્ત્રનું આવરણ નથી. શરીરનો
ગુલ લાગ્યો કાતવિકાત... માખીઓ, બહુમણી રહી
છે. બાહુમાં બળી ગયેલા ફણસના આં પર કાગડા
કાલિ કાજી કરી રહ્યા છે. ગીધર્મા પણ વરસાદમાં
ભોળાઈને પાણીથી નીતરી રહ્યાં છે.

બાંગ્લા દેશમાં રોજ ને રોજ છોકરીઓ આપ-
પાત કરીને મરી રહી છે, એનું કારણ હવે મને
સમજાય છે... હાકા યુનિવર્સિટીની એ કમનસીબ
વિદ્યાર્થીનીઓના વિચારમાત્રથી કમકર્માં આવે છે,
એમની પૂઠે પડેલ માતેલા વાસનાબૂખ્યા સાથે
જેવા ‘પાક. સૈનિકો’ કેટલી... સાઠ કે પચાસ જેટલી
એ છોકરીઓની થી ફુદંદા...! છોકરીઓએ એ
બીપણ માતનામંથી જયવા ઇમારતની ટોચેથી
ફરી પડીને પોતાના પ્રાણ કાઢી આપેલા. હાથથી
પિસ્તાલીસ માર્કલ વામબે એમાંની એક
છોકરીના મોઢાભાઈ સાથે ભેટા થઈ ગયેલા.
એણે મને આપેલ સમાચાર મુજબ, એ લોકોએ
મારી માનીતી નવલકથાકાર નીલિમા ઇબ્રાહીમને
જનથી આરી નાખી છે. એની સાથે જ મારી
માનીતી કવિયત્રી મુસ્લિમા કમાલના જીવનનો પણ
એમણે અંત આણી દીધો છે! એ ઉપરાંત ડૉ. જી.
સી. દવે કે જેઓ હાકા યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાન
વિભાગના મુખ્ય વડા હતા અને આ દેશમાં સૌથી
મોટા ઇતિહાસજ્ઞ ડૉ. એ. એમ. હખીયુસ્લા એમનામ
જીવનનો નાશ કર્યો છે. નારકીય હત્યાકાંડના કેન્દ્ર
સમા એ નગરની મુલાકાત હજી હું લઈ શક્યો
નથી. પરંતુ એક દિવસ જરૂર હું ત્યાં જવાનો છું...
કારણ બાંગ્લા દેશના વડા પ્રધાનનું મને હાર્દિક,
આગ્રહભર્યું નિમંત્રણ મળી ચૂકેલું છે.

સુરામધ્યાર વર્ષા...
વસ્તીને કિનારે સડતાં અનવ-ચમો, રસ્તાની

અમારી દુખિયારી માવડીને / બેળી મૌદ્દ

મારી માતું સુખ
મારી માતી વાણી
મારી માતું ગીત
આ દેશની માતીમાં
એના છિદ્રે છિદ્રે
આ દેશના આકાશમાં
વાયુમંડળમાં
વેરાઈ ગયેલાં
છંટકારાઈ ગયેલાં છે.
અમારા પ્રત્યક્ષના પ્રાણમાં
ને રક્તના બિંદુએ બિંદુમાં
ધૂંટાઈ ઘોળાઈ ગયેલાં છે.
ભયપણમાં—
પાકશાળાની પાટલીએ ખેંસી
શીખેલાં તે બાળપોથીમાં
પ્રિય કવિ રવીન્દ્રનાથની કવિતાના સ્વર
એણે તો મારું મન મોહી લીધું છે.
મારી એતના એના વડે
આગતો પારસમણિ બનીને રહી ગઈ છે.
પળે પળે
એ મને જીવનનાં સ્વપ્ન દેખાડે છે.
શણે શણે
એ મારામાં આશા જગાડે છે :
અમે બચવાના જ.
ને તેમ છતાં,
મારું મન પાંખું રોઈ ઊઠે છે.
જ્યારે હું સંભળું છું :

મારે જીવવાં પડશે, મારી માતી વાણી—
મારી લાથા,
બાળપોથીમાંનાં મારા પ્રિય કવિનાં માન.
ને હું એમ સુણું છું કે :
એ જીવવાં જ પડશે ...
એટલે શું
મારા રક્તસ્રોતથી એને જીવવાં પડશે ?
ઓ દુખિયારી માવડી મારી
તું કોણ છે ... એ બાણતા નથી !
તને એ પિછાનતા નથી.
તેઓ બાણ છે માત્ર દારૂગોળાની ગંધને.
આ હરિયાળી સ્યામલ ધરણી માથેથી
આ સુખ ને શાંતિના દેશ ચડી
તને ને મને
મિટાવી દેવાનું જ એ બાણ છે ...
પરંતુ —
એ તો અમે ચવા દઈ શાના ?
ચવા દઈ શાના ?
રતનના કટકા શા તારાં હોરા ને હોચિયું
હર રસ્તે ઘાટે
ધૂંટાઈ કે ઘેળાઈ લોપ પામ્યાં છે.
પણ તે જીવતાંને કાજ
મૂલ ચૂકવતાં.
ઓ મારી લક્ષ્મી મા —
તું તો તારે ઉગમણી દિશે ટગી રહે જે —
રાતા સૂરજનાં દર્શનની આસે.

તેઓ *... | અનિસુતરમાન

તેઓ દર ફેબ્રુઆરીએ

પાછા આવે છે.

ગામગામમાં રંગોના દરબારમાં નહિ:

ફૂલ પદ્મવોની મિલન વેળાએ.

જ્યાં જીવનનો પ્રવાહ

સુખ છંદે વહેતો

ગૂંજતો ધૂધવતો

હૃદય સમુદ્રે જઈ મળે છે ત્યાં.

તેઓ આવે છે...

વારંવાર આવે છે...

ધીવેનું ગૌરવ,

કામની ભરતતા...

જીવનની આદેનાએ ભરત...

આવીને એમણે

મુક્તિની મુછનાને આશીર્વાદ લીધો!

અમણિત અપામ્ય બિહારીઓની

મુક્તિનો મૂલ ચૂકવતો

પ્રત્યેક, પોતપોતાનું —

જીવન સમર્પી દીધું.

આજેય

તેઓ આપણી વચ્ચે

જીવંત વિચરે છે.

ફેબ્રુઆરી પગલાઓ પાડતાં
ને ઝાકળબીની

ધાસની દરિયાળી પર

હડિયાદોટી કરતાં બાળાદંદામાં

તેઓ જીવંત છે.

રાતાં શુભાગ કૂચે રમતાં

જેઓ સુક્રામળ હાથે વડે

એને ખરબી પેરે ફરકાવે છે.

* ૧૯૫૨ના ફેબ્રુઆરીમાં પોતાની સાધુભાષા તરીકે
‘જામલા ભાષા’ની દરેકી ટકલી સમવા કાને જામલા
દેશના વિભાગીઓ, સુદ્ધિષ્ટીઓ ને યુવાનવરો ફરેલી
હાલતમાં થયેલા સંલોહિત રમણ.

હું પક્ષપાતી... | શમશુર મહેમાન

અસમજ,

ધાસમાં સરતા,

ઝેરીલા સપને હું ચાહું છું.

કારણ કે

મપથી દોરત કરતાં કંઈ વિશેષ

ફર નથી એ.

લોહીતરસી

આંધળી વાગોગનેય

ચાહું છું હું.

કારણ, વિવેચક કરતાં એનામાં

કંઈ જાણી અનુકંપા નથી.

રોષે ભરાયેલા

વીછીનો રંગ મને પારો લાગે છે.

કારણ

એના દંડની આય શી વેદના

જેવણ એમિકાના

રક્તરંગી યુગ્મનથી

અછી નથી જ.

ધનવેર જંગલમાં

મને બેટી જનારા

દેખાવડા વાધને હું ચાહું છું.

કારણ

એના નોકર પંચ ને રાક્ષસી જાળમાં

દાદે છે વ્યૂહ એવતાં સરમુખતાને રો

સર્વજ્ઞી વૈરાગી નથી જ.

(૧૯૫૨ ઇ.સ. ૧૯૫૨)

અનુવાદ છે. (અનુવાદક કવિરુલ ઇસલામ) જંગાળી
અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

તારિખ દેખે કિ હવે
પરં નિરર દિકે તારાએ
સબાર પાયે ફરિયાદો કાઠી
તમિ હેંટ હવે પશ્ચિમે ચેદિન સેરા નીરવે ટુલેછિયે
સે દિનદે તો ચાંધીજર જગદિન
કારણ સેદિન મંચર ધુલાય ભૂમિજ દબેછિયે
એક સ્વર્ગીય સત્ય—

મૂળ ગુજરાતી અંશે આ પ્રમાણે છે :

માર્ગમાં કંટેક પડ્યા
સૌને નડ્યા;
બાહુ મૂંઝા ઘેલ્યા,
તે દી નડી
જન્મ ગાંધીબાપુનો,
સત્યના અગ્રોધ મોંઘા બંદુનો

* * *
—તિથિ ન જોશો દીપણે
ગાંધીજીવંતો તે દિને.

મૂળ કવિતાની છેલ્લી પંક્તિઓ અનુવાદમાં
આરંભમાં ચૂકી છે—પણ જે જંગાળી અનુવાદ
છે તેનો વળી ગુજરાતી અનુવાદ કરીએ તો આમ
થાય : તિથિ જોઈશું ? / પણ પોતા ભણી બુઝો.
પછી 'કારણ ચેદિન... સત્ય' એ અનુવાદ—
'સત્યના અગ્રોધ મોંઘા બંદુનો' છે, પણ તે જંગાળીને
'ગુજરાતીમાં' સમજાએ તો આમ થાય : કારણ તે
દિવસે પથની ધૂળમાં ભૂમિજ થયું હતું / એક સ્વર્ગીય
સત્ય !'—અહીં અનુવાદ તદ્દન જૂલલરેલો અને
અશ્વસ્ત છે. પછીની કડીની તો એથી પણ વિશેષ
અવશ્ય છે. કવિતાના અનુવાદમાં યોદ્ધીક સ્વતંત્રતા
હોય, પણ તે એવી ન હોય કે મૂળમાં અભિપ્રેત
ન હોય તેવું અધઘટન થાય, કે પછી જે ભાગનો
અનુવાદ ન હોય તે છોડી દેવાય. સિતાશુની પાંચ
કવિતાના ગુન્જનો 'સોનારસંધાને' નામે અનુવાદ છે.
(સંપાદકોએ બૂલથી સિતાશુ યશચંદ્રમાં યશચંદ્ર એ
એમના પિતાશ્રીનો નામને તેમની અટક ધારી
લખીને સંપાદકીયમાં 'ધરોધંદ્રની કવિતા' એમ લખ્યું

છે; એમની અટક તો મહેતા છે.)

વાર્તાઓની પર્વતી અને અનુવાદ સારો છે.
સુંદરમની 'ખોલકી' વાર્તાને એ જ શીર્ષકથી (કારણ
જંગાળીમાં એને માટે પ્રથમવાચી શબ્દ નથી,
પાટ્ટીપમાં અર્થની સ્પષ્ટતા કરી છે) અનુદિન કરી
છે. અનુવાદ માટે આવી અધરી રચના પસંદ કરી
સફળતાથી પાર પાડ્યા બદલ અભિનંદન આપવા
જોઈએ. તે પછી, જગત ખનીની 'ખત્રાસ' ('ખત્રા
ખપોર'માંથી) વાર્તા છે. હસરુખ પાકેક કવિ તરીકે
ભણીતા છે, પણ વાર્તાકાર તરીકે તેમની શક્તિઓ
પિછાની 'સંસ્કૃતિ'ના બૂલા અંકમાંથી તેમની 'મા-
દીકરો' નામે સરલ વાર્તા શોધી કાઢી અહીં 'મા ઓ
છેલે' નામે આપી છે. મુરેશ જોષીની 'ઝેર' વાર્તાનો
અનુવાદ છે અને ગદ્યકાન્ત બક્ષીની 'કમસઃ' વાર્તા
છે.

શિવકુમારનું 'પ્રસન્ન દામ્પત્ય' અને મધુ રાવનું
'વૃષ' એ બે એકાંકીઓ છે, અને તે સાથે 'તે પથ-
દર્શીર દહિલે' કરીને શિવકુમારનો નાટ્ય પ્રવૃત્તિ
વિષેનો એક રિપોર્ટજ છે. તેમાં 'યુ'બર્મના ગુજરાતી
મંચની વાત કરતાં ભાગલાડી ચિત્રેદરમાં ભેળવાતું
'પૈસા બોલે છે' નાટક એક પરદેશીને ખરેખરનું
'ભારતીય' લાગ્યું એટલું જ નહિ, ખરેખરનું 'ચિત્રેદર'
પણ લાગ્યું તેનો ઉલ્લેખ છે... તે લાગે છે 'સિરિયસ'
પણ બની રહે છે રમૂજપ્રેરક ! આપણે તો પરદેશી-
ઓની નજરે જ જોવાનાતો ! શિવકુમારને મન પ્રબોધ
જોશી અને પ્રાગજી ડોસા 'સાર્થક' નાટકકારો છે.
૫૦૦ એકાંકી (૧) અને ૧૫ પૂર્ણાંક નાટક લખનાર
પ્રબોધ જોશી પર તો તેઓ વસ્તી પડ્યા છે ! સૌ
સૌની રુચિ, બીલું શું ? જ્ઞાનામથી લખતા હોય
કે સાચા નામથી, પણ શિવકુમાર પ્રસન્ન આવતાં
પોતા વિષેનો ઉલ્લેખ ન દાખે. એમના એક નાટકના
ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા થયેલા પ્રોડક્શનની વાત
અહીં નિખાલસ પ્રગટતાથી કરવામાં આવી છે.

અહીં કરેલ ટીકાટિપણીવાંકું પાઠ્યનાતી રીતે
જરાય ન હોય કે ન હોય ક્યા અહોભાવથી, જંગાળી-

[અનુસંધાન પૃ. ૩૦૬ ઉપર]

‘ચેતન’ : આવકાર ને અપેક્ષા | પ્ર. ન. શાહ

દેવિસના લાગણા પછી દેશબાપી ધેરણે ને શુભરાતમાં એક જુદું જા પૈયારિક વાતાવરણ સરભરેલું અનુભવાય છે. સુદ્ધિજીવીની સંસ્થાથી જોળા-ખાતી જમાત ડાબેરી... કહેતાં ઇન્દિરાવાદી યજ્ઞમાં કેમ જણે કશીક ફેરફારતા ન અનુભવતી હોય ! અને પક્ષો ધમ્મેની સત્તામારીએ સરજેલા અસમજ-સને ‘કારણે વિચારોની રમણતા નામનો પદાર્થ સહેલાઈથી શોધ્યો જડે એવુંયે રહ્યું નથી. આ સંજોગમાં, અમુક અંશે વિચારપત્ર જનવા તાકી રહેલા ‘વિશ્વમાનવ’ જેવા સામયિકને ‘ચેતન’ને* આવકારતાં આનંદ થાય જ. અલગત, નાનુઆરી ‘૭૫ થી શરૂ થયેલું ‘ચેતન’ ‘વિશ્વમાનવ’ કરતાં છુટું પડે છે તે એ રીતે કે એણે એક વાદવિરોધ અંગી-કાર કરેલો છે—રોષની વિચારપરિપાટીએ ચાલવાનો એનો નિર્ધાર છે. ‘વિશ્વમાનવ’ વિષે એવું ન કહી શકાય.

પણ, રોષની વિચાર-પરિપાટીના સંખ્યાબંધ અંશો એવા છે જે પોતાને સુદ્ધિજીવી સમજતી કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે મુદ્રાજ્ઞ બની શકે. ‘ચેતન’ના પહેલા જ અંકમાં ‘અમે’ શીર્ષકથી પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કરવા સારુ રજૂ થયેલા વિચારો આ સંદર્ભમાં ઉત્તેજનથીયે છે. ‘ચેતન’ની ત્રણ રોચે પ્રેરેલા નવ-માનવવાદ કે મૂળગામી માનવવાદમાં છે. અને આ ‘મૂળગામી’ વિશેષજી મૂળ-ગમ્યું—ખાસે તો—એટલા માટે કે અહીં એ ‘રેડિકલ’ના અર્થમાં ઓળખાયું છે.

* તંત્રી : ચન્દ્રકાન્ત દત્ત. સળી રૂપમતીની મસ્જિદ
—સામે, મિરાપુર રોડ, અમદાવાદ-૬.

‘રેડિકલ’ શબ્દને સાધારણપણે આપણે ડાળા-જમણાના ચીરેચલ, આચાતી ને કાળમસ્ત સંદર્ભમાં ઘટાવીએ છીએ. સાચો સવાચ ડાળા-જમણાની દારૂખાની છાપનો નથી; વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ને પાયાની મૂલ્યોનો છે.

રોચે પૂજાના ત્રણેક ખડો પરના અવનવા અનુભવોને અંતે કહ્યું તો એ કે સત્ય માટેની ઝંખના અને સત્યની શોધ એ જ માનવપ્રગતિના સાક્ષક બને રહ્યા છે; સમાજ નામની જેમી સમજીને નહિ પણ પ્રત્યક્ષ એવી વ્યક્તિને જ અચૂતા આપવી જોઈએ; સમાજના મધ્યબિંદુએ, આમ, માનવી જ હોઈ શકે. રસના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પછીનો રોષનો આ સર સમજિવાદ—એની અભિવ્યક્તિ રૂપી હોય કે ફરસી—સામેની સાવધાનીનો છે અને એનો કોઈ એ દબાડત પર છે કે પ્રગતિનો માપદંડ એક જ હોઈ શકે : વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય.

એકે સામ્રાટ ભારતીય રાજકારણના સંદર્ભમાં આ વિચારોના પ્રકાશમાં વિચારતાં બધા એકમત ન પણ થઈ શકે. નવી દિલ્હીના રોપવાદી માસિક ‘રેડિકલ હુમેનિસ્ટ’ના અવસ્થાપક-સંપાદક પ્રેમનાથ જાળજ પોતાની ઠીક ઠીક વંચાતી-કટાર ‘કુતુબ મિનારેથી’માં ઇન્દિરાજીનું સમર્થન કરે જ છે ને ? એકે એ મુશ્કાળાઈ નવમાનવવાદીઓને લાગે જ ‘મહાંધ હોય.

પણ, મુદ્દાની વાત લોકશાહીના વિકાસ ને સુરક્ષા અર્થે, મતદારની ભૂમિતિની છે. ‘ચેતન’ના પ્રથમ અંકમાં જ સાંજદાં મતદારમંડળોની રચના

વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

ધન્દિરાજ કચે માર્ગે ?

લે: ભોગીલાલ ગાંધી
[કી મનુભાઈ પંચોળીના પ્રવેશક સાથે]
લોકશાહી મૂલ્યોની કસોટીનો પૃથક્કરણ
બીજી આવૃત્તિ
કિ. રૂ. ૨-૭૫

આવ મુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

લેખક: સયોજક
ભોગીલાલ ગાંધી
જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો: મુધારાની નોંધપોથી
અંશાર મુધારાનાં અભાષણો
કિ. રૂ. ૨-૦૦

મિતાક્ષર

લેખક
ભોગીલાલ ગાંધી
સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક અભ્યાસલેખો
કિ. રૂ. ૬-૫૦

રવીન્દ્રચિંતન

લેખક
ભોગીલાલ ગાંધી
રવીન્દ્રનાથનું સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય ચિંતન
કિ. રૂ. ૪-૦૦

નવયુગનો મહરી નર્મદ

લે: ભોગીલાલ ગાંધી
પ્રેરક જીવનની અંખી ઉપસંત
મૌલિક ચિંતન અને સર્જનની
ચૂંટેલી સામગ્રી સાથે
રૂ. ૩-૫૦

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]
લે: નરહરિભાઈ પરીખ
નરહરિ કે. ભટ્ટ
સરળ મુદ્રાસર ઐતિહાસિક આલેખન
રૂ. ૪-૦૦

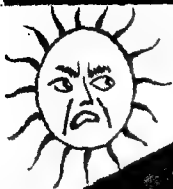
રવીન્દ્રનાથના શિશુ કાવ્યો

અનુ: મુલાદા ગાંધી
કલાશુરુ રવિચંદ્રે રાવળની કસમે
પચાસ જેટલાં રેખાંકનો સાથે
શુભપ્રસંગે લેટ. યોગ્ય આવૃત્તિ
આશરે રૂ. ૬-૫૦

ભારતીય અર્થકારણ: કચે માર્ગે ?

લે: પ્રા. બક્ષરુસેન લાસીવાલા
ભારતના વિવિધ પદોના
આર્થિક કાર્યક્રમની આલોચના
આશરે રૂ. ૪-૦૦

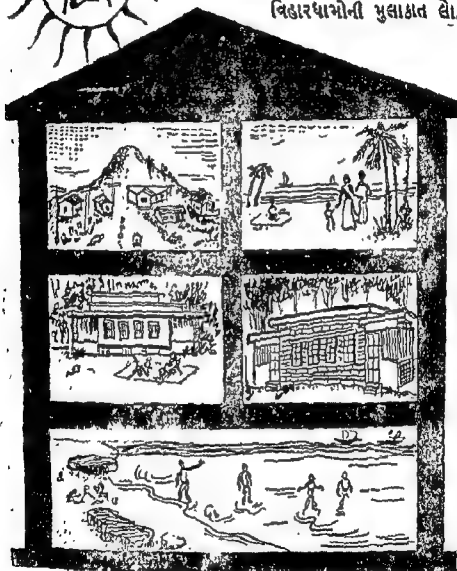
પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુજ્જર અંથરત્ન કાર્યાલય: ગાંધી માર્ગ: અમદાવાદ-૧

ગ્રીષ્મ ઋતુની અસહ્ય ગરમીથી

સહત મેળવવા ગિરીમથકો અને,

વિહારધામોની મુલાકાત લો.

પ્રદ્યુલિંગલ
માટે લખ્યો
અમોળો.

નિષ્કામકર્મો, મોહિની અને પર્વતન વિભાગ,

ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, ૩૬૪૧

WITH BEST COMPLIMENTS

FROM

JYOTI ELECTRIC MOTORS LTD.,

MOGAR

विश्व

भानव

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જ્ઞાતરામ દવે

સંચાલક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી અગનિદાસી મહેતા

: શ્રી બમલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અગીન

વિશ્વમાનવ શિક્ષણ સંસ્કાર ટ્રસ્ટ
ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને યુગપાઠોના પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી

* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ અબલદ * મુકુંદરામ મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

ચિત્રરેખાંકન નગેશ પિંગળે (વડોદરા) * સી. એમ. નાસિકકર (વડોદરા)

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રભાકર, શ્રી ગણેશ ગાયત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી, કુર્ગરીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-સબાજમ નર્મદી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ અબલદ, ૩/૧૭ ટીયર્સ હોસ્ટેલ, યુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપડવંજ (જિ. ખેડ)

મુખ્ય કેન્દ્ર દશરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોલેજ, મુમ્બઈ-૩

વિશ્વઘોષ

પહેલું પાત્ર

ક્રિતિની ઐતિહાસિકતા

કવિતા

તમે સાબરો છો ને મને ?

અતુલકૃતિનો વળ

એક કાળ

—

મારું ગામ

આજ અને દિવસ

માતા

સમય પસાર કરવો છે

વિશેષાંગ

સત્તા પ્રાણીની એ તરી

જન્મ જમિની વિદ્યા

કેવળ રોકે છે રોકે તો મને

તારી ફાંસ પડી છે

મિત્રભાની

એપારે જાણ્યા : એપારે જાણ્યા

અવધાનસભ્ય

પ્રાચીન આર્યોની ભાષાના અવશેષ

સમીક્ષા

સરના એ દુઃ

જનનિર્મલ મવએક-નિરીક્ષા

આત્મકથા

તવી કદી

જામચિટ્ટી

એક, કથા

અજલિ

કિલિપ સ્માટ : સામવાદી સુરજને

વલુકાવાસ-સોટવાળા

ફિરમ

ગુપ્તી જાણે આવા જાણે

પ્રવૃત્તિ ને પડવા

વિકસરો સમાજ અને પ્રકારના અભિવ્યક્તિ

સમાજવાદી કોમળા

સાતનું પત્રકાર

૩૧૫ ભોગીલાલ ગાંધી

૩૧૬ પ્રાણજનન મહેતા

૩૧૮ યોસેફ મેકવાન

૩૨૦ નીતિન મહેતા

૩૨૦ ઉપેન્દ્ર શર્મા

૩૨૧ મેધનાદ દ. જી

૩૨૧ મેધનાદ દ. જી

૩૨૨ આશુતોષ મોશાલિયા

૩૨૩ શ્રીકાન્ત ત્રિપાઠી

૩૨૪ સુરેન્દ્રનાથ કુકેવર્તી

૩૨૫ પદ્મ પટ્ટી

૩૨૬ વારાપદ સાય

૩૨૭ અમતા મીત્ર

૩૨૮ જી. સંકાશી

૩૨૯ હરિવલ્લભ ચ. ભાવણી

૩૩૬ સુમન શાહ

૩૩૮ નરેન્દ્રસિંહ પરમાર

૩૪૫ સ્નેહરશ્મિ

૩૫૩ વિવેકાનંદ જોષી, એમ.જી.ભાઈ

૩૫૬ ભોગીલાલ ગાંધી

૩૫૮ નરેન્દ્ર દ. જી

૩૫૯ દુષ્યંત શે

૩૬૧ પ્રવીણ ન. શે

૩૬૪ પ્રવીણ ત્રિવેદી

૩૬૬ પ્રકાશ ન. શાહ

ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતા

જિ. ૧૯૧૧-૧૨

૧૯૧૧-૧૨

૧૯૧૧-૧૨

૧૯૧૧-૧૨

સામ્રાજ્ય સમાજમાં— તેમાં અદ્ય વિકસિત સમાજોમાં— ક્રાંતિ વિશે ધણે બહુ બોલપોલ, ચર્ચા, ચર્ચા, ચર્ચા આપણે જોઈએ છીએ. ધણી બધી વાર નાની મોટી રાજદારી જાણકારોએ માટે ક્રાંતિ (revolution), વિદ્રોહ વા ખંડ (rebellion), સરખા જમાવટ (mutiny), સરખા ઉઠાવ (insurrection) અને એકાએક ફોજ, સત્તા-ચૂંટ (coup) વગેરે વિવિધ સંજ્ઞાઓ વપરાય છે. આ બધી સંજ્ઞાઓમાં બીજી બધી સંજ્ઞાઓથી ક્રાંતિ એ રીતે જુદી પડે છે કે જે તે દેશ વા પ્રબળી સિક્કા આપૂલ ફેરવી નાખે એવી સિદ્ધિ, તેમાં અભિપ્રેત છે.

જોકે, ક્રાંતિ શબ્દ મૂળે વપરાયો ત્યારે આવો કોઈ સ્પષ્ટ કે સચિત અર્થ કદપનામાં ન હતો. આ શબ્દ (અંગ્રેજીમાં 'રિવોલ્યુશન') જર્મન વિજ્ઞાની કેપ્લરે (૧૫૭૧-૧૬૩૦) 'તારકોની અટક' એવી, ભૌતિક વિજ્ઞાનના કાર્યને અનુસરનારી, ગતિ' માટે વાપરેલો. એમાં નિર્ધારિત 'ગતિ'નું સ્થાન છે. પરંતુ, કયાં 'પરિવર્તન' કે નાની-મ સુધ્ધાના અણસારો નથી. વળી, એમાં માનવીય ચૈતન્યના રાસ— ભૂમિકાનો સવાલ જ કયાંથી હોય? સામાજિક સંઘર્ષમાં હોલ્સ (૧૫૮૮-૧૬૭૬) અને ફોર્કે (૧૫૬૬-૧૬૫૦) એ આ શબ્દ 'નૂતન વિચારોને અનુસરીને પ્રયોગેલો. પરંતુ એની પાછળના મૂળભૂત ભાવ ઉપરહટ કાર્યને અનુસરવાથી વિશેષ ન હતો. અર્થાત્, જેમ ભૌતિક કાર્યને વશવર્તી તારકમંડળ ક્રાંતિ (ગતિ) કરતું હતું, તેમ મનુષ્ય ઉપરહટ કાર્યને વશવર્તી વૈચારિક ક્ષેત્રે ગતિ કરે છે.

આ બધું જતાં, ઇસ્ટનમાં ઈ. સ. ૧૬૪૦માં જે પ્રબળીય વિદ્રોહ બચ્ચો ને આલ્ફ પહેલાને ફ્રાન્સી આપણે એ ઘટના— પાછળથી 'રાજકીય ક્રાંતિ' તરીકે ખ્યાતિ પામી તે— ઇતિહાસમાં તો 'સિવિલ વોર' (આંતરવિગ્રહ) તરીકે જ નોંધાઈ હતી અને ૧૬૬૦માં રાજસાહીની પુનઃપ્રતિષ્ઠા (restoration) બાદ, પાલખેન્ટનો વિજય થયો. (૧૬૮૮), ત્યારે યજ્ઞોનો કથા જ ખજાખજાટ થયો ન હોવા છતાં, તેને 'ભવ્ય ક્રાંતિ' તરીકે ઇતિહાસકારોએ ગિરદાવેલો. કારણ, એ ઘટના અર્થ અને રાજસાહીની જોડાકોના અંતની અને પ્રબળ પ્રતિનિધિત્વની પ્રતિષ્ઠાની લોતક હતી. આપણે તેને 'રાજસાહી ક્રાંતિ'નું બિરુદે આપી શકીએ.

આમ, ક્રાંતિને એક નવું રાજકીય સંઘર્ષ પ્રાપ્ત થયો. આ સંઘર્ષમાં ક્રાંતિ એટલે કે આંતરિક શાસનના પ્રકારમાં તે દેશની પ્રબળ મોટાં સમૂહો જળ અને દિશ્વા દ્વારા મૂળભૂત પસદો આપે, તેથી ઘટના, ટૂંકમાં, ક્રાંતિમાં આંતરિક બળો પોતાના દેશની સરકાર અને રાજકીય બધારજીના મૂળભૂત માળખાના પરિવર્તનમાં અરજીભૂત બન્યાં હોવાં જોઈએ.

આ પછી 'સમગ્ર ૧૭૦૦ વરસે યુરોપમાં' ક્રાંતિ-ચર્ચ (ઈ. સ. ૧૬૮૩) અને એક નવું પરિમાણ જોવાનું. એક પ્રદેશની પ્રબળ વિદેશી હકમતથી મુક્તિ મેળવવા અણમત્સર કરે એ ઘટનાને

આપણે 'રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ' તરીકે જાણીએ છીએ, જોકે, અમેરિકાની આ ક્રાંતિનું ઔરવ તો 'ગ્રીનીની નામૂદી'ના તેના સંસ્કૃતમાં રહેલું હતું.

આ જ અરસામાં, (૧૭૮૯) ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ ઝળાટી લાગી. આરંભે ખુદ રાજ્યની ફાળે જણાવત કરી પરંતુ, હાંસના સમુદાયમાં જ મહત્વના દલો એમાં મંડાવામાં અને જોતજોતામાં ગરીબો અને ગુનેગારો, તરછેડાયેલા અને કેદીઓના એ વિદ્રોહ ખની રહ્યો હતો. બાસ્તિયના કિલ્લા (જેલ)ના પતનના સમયાર સાંજાળી રાત્રી, લૂંટ, પૂર્ણ રિવોલ્યુશન થયો છે કે શું? જવાબ મળ્યો: 'ના સરકાર, રેવોલ્યુશન!'

આમ તો, ઐતહાસિક જોમ આ પણ 'સિવિલ યોર' છે, જ્યાં, રેવોલ્યુશનનો આ રાજકીય સંદર્ભ એ સૂચવે છે કે જે બન્યું છે તે એક એવી ઘટના છે જેને ટાળી શકાય એવી નથી, અને જે બની ચૂક્યા પછી 'રેટરસ કો' સ્થાપવાની કોઈ સંકલ્પતા નથી. જાણે કે કોઈ આજીવ મહત્તર જણ વીરો બોલે છે:

ક્રાંતિના નેતા રોબર્ટપિયરે ઘોષણા કરી: 'સદર ક્રાંતિએ યોગ્ય જ દિવસોમાં આખી માનવ-જાતના આ પૂર્વેના સમસ્ત ઇતિહાસની ઘટનાઓ કરતાં વધારે મહાન ઘટનાઓને જન્મ આપ્યો છે.!

દુકર્મ, એનું રહેલું માત્ર તત્કાલીન ઘટનાઓ કરતાં, તેના ખજ ઉપર આસેખાયેલા 'સમાનતા, સ્વાધીનતા અને ગૃહિતા'ના મહાન આદર્શો ખાટી તમત્રામાં વિશેષ હતું.

આ પછી, ક્રાંતિને એક વિશેષ અર્થ આપવાનું કામ માક્સે' ક્યું: 'રાજકીય શાસનની ફરખદલી ને ક્રાંતિ નથી, એ પક્ષે ધણે બધે આજે પૂછું હોવા જોઈએ; અને એનું ત્યારે જ અને કે જ્યારે એક વર્ગના હાથમાંની રાજ્યસત્તા ઝૂંટવાઈને બીજા વર્ગના હાથમાં લગભગ પૂર્ણપણે આવી ગઈ હોય. સાથેસાથ માક્સના મતે 'દિસા એ તો ક્રાંતિની દાયણ છે.' (જેમ, માઓના મતે 'સત્તા બદલના નાજામાંથી આવે છે.')

દિસા અને બદલ ક્રાંતિની પ્રક્રિયા દરમ્યાન મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ તો માક્સે' પૂર્વેના જમાનામાં લગભગ સ્વીકૃત માન્યતા હતી. પરંતુ, અહીં ફેર એ હતો-કે, સામ્યવાદી દૃષ્ટિએ યજ્ઞનેા મોજો તિર્ણાયક બન્યો! પરંતુ, માક્સવાદના ઉપરના વિધાનમાં આનાથીય વધુ ચિંત્ય મુદ્દો તો એ છે કે ક્રાંતિની કસોટી એક જ રીતે થઈ શકે; કોઈ પણ વર્ગનું શાસન તે વર્ગની સરખપત્તરી જ હોઈને એ કદો સ્વેચ્છાએ ખસી જતું નથી, એથી એ વર્ગીય શાસનને ઉચલાવી નાખીને, મૂળમૂત રીતે તેના વિરોધી વર્ગનું શાસન સ્થપાનું જોઈએ. માક્સની ઐતિહાસિક વિશ્લેષવાદી દૃષ્ટિ અનુસાર આમ જ બન્યું છે અને બનવાનું છે: *ઇતિહાસના આરંભે મુલાખો (સ્વેચ્છ) ના માલિક વર્ગનું શાસન હતું, તેને ઉચલાવી પારીતે અર્ધ-ગુલામ જોત-મજૂર(સર્ક)ના માલિક સામંત-વર્ગે સત્તા સર કરી; અને તેને ઉચલાવીને તેનો ફરમન પૂછપતિ વર્ગે સત્તા હાંસલ કરી, તેને ઉચલાવીને શહેરી કામદાર (પ્રોલેટારિયેટ) વર્ગ પોતાનું શાસન સ્થાપે છે. આ આખી ઘટનાના દરેક તબક્કે ક્રાંતિનું ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ રૂપ પ્રગટતું રહ્યું છે—એ પ્રગતિશીલ જ હોઈ શકે!

અહીં માક્સે' બે મુદ્દા પ્રસ્તુત કર્યા છે: એક તો, વર્ગીય અર્થવાદનો અને બીજો, ઐતિહાસિક જોતિશવાદી, વિકાસનો. પહેલો મુદ્દો તપાસીએ.

આપણે જોઈ ગયા તેમ પૂર્વ ક્રાંતિના સંદર્ભ સામાજિક હોતો, એ પછી રાજકીય સંદર્ભ ઉમેરાયો હતો મુજબે માક્સે' એમાં એક નવો 'આર્થિક' સંદર્ભ ઉમેરે છે? ના. એનું નથી અહિં ફક્ત જ વર્ગીય-આર્થિક

* માક્સવાદી પરિભાષામાં વર્ગ-વિશ્લેષ સમાજ જન્યો ત્યારથી ઇતિહાસ શરૂ થયો ગણાય છે.

સંઘર્ષ જ ક્રાંતિની કસોટી બની જાય છે. આ 'શત' પૂરી થતાં સમાજના બીજાં ભાગો પાસાનો શોધ વિકાસ આપશે ત્યારે એવી જોણી આસ્થામાં માફક જેવા વૈજ્ઞાનિક અટવાય છે !

ક્રાંતિના સ્વરૂપવિકાસની વાત થાદ કરીએ. બ્રિટનમાં લોકશાહી પ્રતિનિધિત્વ. અમેરિકામાં રાષ્ટ્રીય સ્વેચ્છાશ્રમ અને ગરીબીની નાબૂદી, ફ્રાન્સમાં સમાનતા, સ્વાધીનતા અને બહુતા તથા રશિયા-ચીનમાં ખાનગી મિલકતની નાબૂદી, વર્ગોની સમાજ તથા રાજ્ય સંસ્થાના વિલય જેવી ક્રાંતિની ઉત્તરોત્તર સર્વોચ્ચ વિભાવના ઉપસી આવી હતી. આ સર્વોચ્ચપણાને ધનકાર કરીને, આર્થિક પાસાને જ પાયાને ગણાવીને મોક્ષવાદે ક્રાંતિને ખરેખર અર્થવાદની દારી બનાવી મૂકી છે.

આર્થિક પ્રગતિ એ જ જે ક્રાંતિની મુખ્ય વા એકેએવ કસોટી હોય તો સપ્રિત સુવિકસિત પૂણ્ડવાદી સમાજ (દા.ત. અમેરિકા) આર્થિક રેત્રે એટલી ઉપી પ્રગતિ સાધી શક્યો છે કે જેથી ભાના તમામ નાગરિકોની આર્થિક જવાબદારી ઉપાદી શકે. આ ન્યાયે તો અમેરિકામાં ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતા ખતમ થઈ ચૂકી ગણાય ? (કિટલાક મિન-માક્સવાદી વિચારકો આવો દાવો કરે જ છે)

રશિયા-ચીનની વાત વિચારતાં આનાથી જીલ્લટા સવાલ પૂછવા રહે છે; માક્સવાદી ઇતિહાસક્રમ અનુસાર મૂકીવાદી વર્ગસંસ્થાને ઉચ્ચતાવીને પ્રોલેતારિયત વર્ગનું શાસન સ્થાપિત થઈ ચૂક્યા પછી શું ? એ સરમુખત્યાર શાસનને ઉચ્ચતાવીને કોણ કેવી ક્રાંતિ કરશે માક્સ દોલ પ્રીડીને નહર કરે છે કે કહેડી કામદાર વર્ગ સર્વહારા હોઈને એની મુક્તિમાં સૌ અમૂળ્યીઓની મુક્તિ સમાર્પ જાય છે, અને એની સાથે જ શોષકોનો મૃત્યુવંટ બજ ચૂક્યો હોઈને, એ પછી કળિ માટે કયા આવશ્યકતા જ નહિ રહે બકે ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતા જ ખતમ થઈ ગઈ હશે !

હકીકત પોતે કેવી સાક્ષી પૂરે છે ?
 ૧. રશી ક્રાંતિમાં મજ વર્ગ પછી અને ચીની ક્રાંતિમાં ૨૨ વર્ષ પછી ખાનગી માલિકીની નાબૂદી બાદ કામદાર વર્ગ સર્વહારાના શાસનમાં ક્રાંતિની કેવી હાલત છે દોટલ સરમુખત્યાર શાહી શાસનમાં ક્રાંતિની આવશ્યકતા ખોળે કયાંય હોઈ શકે એમનાથી બોળી તો નથી જ; પરંતુ, અસોસ એ હકીકતને છે કે, એને માટે કવચલ નથી ! મજ સર્વહારાના શાસનમાં ક્રાંતિને દેલવડે દેવાઈ ગયો છે !

આર્થિક પાસું અને વર્ગીય પાસું એ જીવનનું મુખ્ય કે એકમાત્ર પાસું ન હોતું જોઈએ; ન હોઈ શકે. વળી, આર્થિક પ્રગતિ આપોઆપ સ્વાતંત્ર્ય અને સંસ્કારિતા તરફ દોરી જાય, એ અમૂલ્ય રશિયાં અને અમેરિકા જેલ રાષ્ટ્રોના બ્યવહારે બાંગી નાખી છે. ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતાતો વકાદો એ સે દેશોમાં, બીજા, અનેકની સરખામણીએ, સવિશેષ નથી શું ?

પૂછી તો એ છે કે, ઇતિહાસવાદી ભૌતિકવાદની 'ધૂનમાં માક્સવાદ 'રેવોલ્યુશન' સંસ્થાના મૂળ બર્ષ' સુધી મીઠેહક કરી ગયા છે; ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં મતિ (રેવોલ્યુશન)ને અટલ કાનૂન કામ કરતો હોય છે—મનુષ્યની ચેતનાથી પર એવો જ—માનવ-ચેતનાથી પર ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદી અટલ કાનૂન સામાજિક (સાંસ્કૃતિક સહિત) ક્રાંતિના સંઘર્ષમાં આરોપીને માક્સવાદે ક્રાંતિને પૂર્વનિધિત ઐતિહાસિકતાની દારી બનાવી દીધી નથી શું ?

૧૯૨૦-૨૧ : ૭૫

સોશીયલ આર્મી

તમે સાંભળો છો ને મને ? | પ્રાણજ્વન મહેતા

એકાદશે આમ આકાશને
શું તાણી રહ્યા છો આમ આકાશને એકાદશે...
તમે; તમારી દટિને આકાશમાં પરાલીને
હેઠ નક્ષત્રો મુખી સર્જી નરો શું તમે;
પશીની ઉધાડબધ યતી પાંખ જેવાં નક્ષત્રોને તમે

આમ શું
તાણી રહ્યા છો ?
તમે સાંભળો છો ને મને ?
મારી ઉપ સુખડા મૂમસરમાં અટવાય છે
રુવાંટીના સ્તર નીચે વહી રહેલાં લોહી
જમી રહ્યું છે મુગધને
મારી આંખ અટકી ગઈ છે
મારી આગળ ફરકતા ફરકતા વિષની પાસે
ને હું મારા તમારી સાથેના સંગધને
વિચારની ખરસમાં ધૂંટી રહી છું...

કહું ?
દીવાની જેમ કોઈ પ્રગટતું નથી અહીં ધરમાં
સંગધનું નામ આપીને હવા પલુ થસે છે મને
સાંભળ્યું છે
આ સંગધને ઉતરડી ચકાચ નહિ
આ સંગધને સાંધીય ચકાચ નહિ

અનુભૂતિનો વળ |
દુઃખમહી રૂપી નય હવ્ય
ત્યારે જતની પ્રતીતિ યાય સુખમય !
સંગધોના તાણવાણી વચ્ચે
જુલમાં કે ઉધમાં
જોલ્યા બધા રખેડો કેરા અચ્છ જિથડો !
અચ્છની રેલગાડી ચક્રોને ચડે...
રેલગાડી જેમ

સંગધનું નામ આપીને વચ્ચે છે ભીંટા ધરમાં,
તમે સાંભળો છો ને મને ? —
આ સંગધને ક્યા નામે મ્યોધનું મારે
ક્યા નામે મ્યોધનું મારે —
...

પલુ પીળાં પલુ સુઝાં પલુ લીલાં ખખડે ફરફરે
નળિયા ઉપર કાચ બની મેઢેલા તડકામાં —
ને વીતેલાં વર્ષો પીપળાની ઉમેરી ડાળે ફટતી
ફૂંપળમાં ક્યારેક દેખાતા
તમે મૌન લીમડાના ફૂંડામાં વાવીને મેઢા છો
અને લીંગળીઓ લહેરાતી આંગણમાં જેઉં છું
ભયના સંગધથી મુજું કે, કહું ?
ધમિ ધમિ હેઠ આવતી છત હવે
ભીંસી નાખશે મને
ધીરે-ધીરે જાતીના પોશાણમાં પસરતું એકાન્ત
ફેલાઈ જશે હાડ-ચામમાં—

તમે સાંભળો છો ને મને ?
હું કાણના વિચેત્રની માંડું વારતા ને
તમે આમ આકાશને શું તાણી રહ્યા છો ?
તમે સાંભળો છો ને મને ?

એક પછી એક કેવાં જવાં વળગણ છૂટી જાય...
ભમકેરા પરપોટા આપોઆપ ફૂટી જાય...
થાય,
કોણ અરે આપણી આ અખાતત ધૂંટી જાય...
હવાની જેમ-કરું ના કળાય...
સુખમહી રૂપી નય હવ્ય
ત્યારે જતની પ્રતીતિ યાય દુઃખમય !

સંદર્ભ જ ક્રાંતિની કસોટી બની જાય છે. આ સંત' પૂરી થતાં સમાજનાં બીજાં ગણાં પ્રાસનાં થોડાં વિકાસ આપશે થશે એવી બોળા આસંચામાં માહસ' જેવા વૈજ્ઞાનિક અટવાય છે ।

ક્રાંતિના સ્વરૂપવિકાસની વાત માદ કરીએ. ઇંગ્લેન્ડમાં લોકશાહી પ્રતિનિધિત્વઃ અમેરિકામાં રાષ્ટ્રીય સ્વશાસન અને ધર્મીઓની નાણુદી, ફ્રાન્સમાં સમાનતા, સ્વાધીનતા અને બંધુતા તથા રશિયા-ચીનમાં ખાનગી નિઃસકતની નાણુદી, વર્ગહીન સમાજ તથા રાજ્ય સંસ્થાના વિલય જેવી ક્રાંતિની ઉત્તરોત્તર સર્વાંગી વિભાવના ઊપસી આંધી હતી. આ સર્વાંગીપણાનો ધનકાર કરીને, આર્થિક પાસાને જ પાયાનો મજાવીને મોહસ'વાદે ક્રાંતિને અરેખર અર્થવાદની દાસી બનાવી મૂકી છે.

આર્થિક પ્રગતિ એ જ એ ક્રાંતિની મુખ્ય વા એકમેવ કસોટી હોય તો સપ્રિત સુવિચ્છિત પૂર્ણવાદી સમાજ (દા.ત. અમેરિકા) આર્થિક ક્ષેત્રે એટલી ઊંચી પ્રગતિ સાધી શક્યો છે કે જેથી ત્યાંના તમામ નાગરિકોની આર્થિક જવાબદારી ઉપાદી શકે. આ ન્યાયે તો અમેરિકામાં ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતા ખતમ થઈ ચૂકી ગણાય ? (કેટલાક જિન-માહસ'વાદી વિચારકો આવો દાવો કરે જ છે)

રશિયા-ચીનની વાત વિચારતાં આનાથી ઊલટા સવાલ પૂછવા રહે છે; મહસ'વાદી ઇતિહાસકર્તા અનુસાર મૂડીવાદી વર્ગસત્તાને ઉચલાવીને પ્રાસેતારિયત વર્ગ'તું શાસન સ્થાપિત થઈ ચૂક્યા પછી શું ? એ સરમુખત્યાર શાસનને ઉચલાવીને કોણ કેવી ક્રાંતિ કરશે માહસ' દેલ પીડીને નહેરે કરે છે. કે કહેરી કામદાર વર્ગ સર્વહારના હોર્ષને એની મુક્તિમાં સૌ અમશીઓની મુક્તિ સમાર્થ નય છે, અને એની સાથે જ શોષકોનો મત્સ'યંટ બજ ચૂક્યો હોર્ષને, એ પછી કામિ માટે કશી આવશ્યકતા જ નહિ રહે બદકે ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતા જ ખતમ થઈ ગઈ હશે !

હકીકત પોતે કેવી સાક્ષી પૂરે છે ?

રશી ક્રાંતિનાં ૪૪ વર્ષ પછી અને ચીની ક્રાંતિના ૨૨ વર્ષ પછી ખાનગી માલિકીની નાણુદી બાદ કામદાર વર્ગ સર્વહારના શાસનમાં ક્રાંતિની કેવી હાલત છે એટલે સરમુખત્યાર શાહી શાસનમાં ક્રાંતિની આવશ્યકતા બીજે કયાંય હોર્ષ શકે એમનાથી જોણી તો નથી જ; પરંતુ, આસેત્સ એ હકીકતનો છે કે, એને માટે જગજગત નથી ! માત્ર સર્વહારના શાસનમાં ક્રાંતિને દેશવટો દેવાઈ ગયો છે !

આર્થિક પાસું અને વર્ગીય પાસું એ જીવનનું મુખ્ય કે એકમાત્ર પાસું ન હોવું જોઈએ; ન હોઈ શકે. વળી, આર્થિક પ્રગતિ આપોઆપ સ્વાતંત્ર્ય અને સંસ્કારિતા તરફ દોરી જશે, એ અમશી રશિયા અને અમેરિકા જેઉ શંજોના વ્યવહારે ઊંચી નાખી છે, ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતાનો તકાહો એ બે દેશોમાં, ધીન, અનેકની સરખામણીએ, સવિશેષ નથી શું ?

ખૂબી તો એ છે કે, ઇતિહાસવાદી ભૌતિકવાદની ધૂનમાં માહસ'વાદ 'રિવાલ્યુશન' સંજાના મૂળ અર્થ' સુધી પીછેઠક 'કરી ગયો છે; ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં બતિ (રિવાલ્યુશન)નો અટકે કાનૂન કામ કરતો હોય છે—મનુષ્યની ચેતનાથી પર એવો જ—માનવચેતનથી પર ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદી અટકે કાનૂન સામાજિક (સાંસ્કૃતિક સહિત) ક્રાંતિના સંદર્ભમાં આરોપીને માહસ'વાદે ક્રાંતિને પૂર્વનિધિત ઐતિહાસિકતાની દાસી બનાવી દીધી નથી શું ?

૧૯-૬-૭૧

જોગીસાલ ગાંધી

તમે સાંભળો છો ને મને ? | પ્રાણજ્વન મહેતા

એકાદશે આમ આકાશને
શું તારી રહ્યા છો આમ આકાશને એકાદશે...
તમે તમારી દટિને આકાશમાં પોતાની
ઠેક નક્કરો મુખી લઈ જશો શું તમે
પક્ષીની ઉધાડબધ યતી પાંખ જેવાં નક્કરોને તમે

આમ શું
તારી રહ્યા છો ?
તમે સાંભળો છો ને મને ?
મારી ઉપ મુખના પ્રમચરમાં અટવાય છે
રુવાંટીના સ્તર નીચે વહી રહેલાં લોહી
જમી રહ્યું છે મુખધને
મારી આંખ અટકી રહ્યાં છે
મારી આગળ ફરકતા ફરકતા વિધની પાસે
ને હું મારા તમારી સાથેના સંબંધને
વિચારની ખરકમાં ધૂંટી રહી છું...

હું ?
દીવાની જેમ ઠોંઠો પ્રગટતું નથી અહીં ધરમાં
સંબંધનું નામ આપીને હવા પલ્લુ થસે છે મને
સાંભળું છે
આ સંબંધને ઉતરડી ચક્રાંશ નહિ
આ સંબંધને સાંધીય ચક્રાંશ નહિ

અનુભૂતિનો વળ | ચોસેક મેકવાન

કુખમહી રૂખી નામ હલ્લ
ત્યારે ભતની પ્રતીતિ યામ મુખમય !
સંબંધોના તાણાવાણાં વચ્ચે
મુખમાં ઢે ઉધમાં
ખોલ્યા બધા સંસ્કૃતિ કેરા અમર જીવડે !
અર્થની રેલગાડી ચક્રોએ ચડે...
સ્વેચ્છનની જેમ

સંબંધનું નામ આપીને વચ્ચે છે ભોગો ધરમાં,
તમે સાંભળો છો ને મને ? ---
આ સંબંધને ક્યા નામે મળેલાં મારે
ક્યા નામે સંબંધનું મારે ---
...

પલ્લું પીળાં પલ્લું સુઝાં પલ્લું લીલાં ખખડે ફરકે
નળિયા ઉપર કાગ બની બેઠેલા તડકામાં ---
ને વીતેલાં વર્ષો પીપળાની ઉચિરી ડાલે ફટતી
ફળમાં ક્યારેક દેખાતા
તમે મૌન લીમડાના ફૂંડાયા વાળીને બેઠાં છો
અને લીંચળીઓ લહેરાતી આંચકામાં જોઈ છું !
ભયમાં મંત્રપંથી મુજું કે, કહું !
ધમિ ધમિ હેઠ આવતી છત દરે
લીસી નાખરો મને
ધીરે ધીરે છાતીના પોલાણમાં પસરતું એકાન્ત
ફેલાઈ જશે હાડ-ચામમાં ---

તમે સાંભળો છો ને મને ?
હું દાણના વિગેળની માંડુ વારતા ને
તમે આમ આકાશને શું તારી રહ્યા છો ?
તમે સાંભળો છો ને મને ?

એક પછી એક કેવાં જવાં વળાણ છૂટી જાય...
ભમકેરા પરપોટા આપોઆપ છૂટી જાય...
ચાય,
કોણ ત્યારે આપણી આ અધાનત ધૂંટી જાય...
હવાની જેમ કશું ના કંપાય...
મુખમહી રૂખી નામ હલ્લ
ત્યારે ભતની પ્રતીતિ યામ કુખમય !

એક કાવ્ય | નીતિન મહેતા

અને આ શહેરમાંથી દરિયાનું વૃક્ષ
વૃક્ષમાંથી લંબાયેલા વડવાનેલના ડાળી જેવા હાથ
જળરિત હાથ હાથમાં રક્ષે મકાન ખાલી
ખાલી ખાલી મકાનમાં કે ચંદ્ર વચ્ચે ફરતી આંખ
આંખ આંખમાં

મકાન જૂના
મકાન ખાલી
ખાલી મકાન
જૂના મકાન
આંખ પાંખમાં

મકાનમાંથી હવા બનીને છીડી અપેલી વાસ જેવું
પૂર્વજેનું ટોણું મધકે
પૂર્વજેનું ટોણું લીધું-મીઠું મકાન ત્યજ્યા જેવું

ખાડું ખાડું
કે ઝીણું ઝીણું સાલ આંખમાં પીળી આંખ બનીને
ધરકે

પૂર્વજેનું ટોણું— રામરાણી
અમલું બ્રહ્મ
દેર ટોણું

—મંત્ર જેવી વારતાને ચણુચણુ ચણુનું નય
ચણી ચણીને બોરના કળિયા જેવું

આમ તેમ
ને
તેમ આમ
ને

અમને તો લે રાજ ઠેલા મારું નય
ને કપાઈ ગયેલા અંત જેવા અમારાં સપનાં
દરિયામાં તરતાં સૂર જેમ કણુ કણુ વેરાતાં નય
ને પછી સૂર મણુમાં તરફતા કાગળ જેવું પૂરવઝેનું
ટોણું ખાડું ખાડું હસે

ને આમ પછી તો—
જામર જામર વરસનાં લીલમંડીકા
છેડ બનીને પૂરવઝેનાં શાપિતે કુંખો
ચંદ્ર કિરણ જેવું પાકુ કે અંમે
પછી આંખ મણુસ
પણ આ મણુસ

પૂરવઝેના આશ્રિત શાપિત કુંખ લઈને
શહેર વચ્ચે શહેર બનીને
શહેર વચ્ચે ખાલી મકાન બનીને
ડુચ્ચ દાનાના ચારકે
મીઠામાં સ્પર્શિત ગેરિત દરિયા જેવું
આંખઆંખમાં વૃક્ષ બનીને મૂલે
અને આ મણુસ શહેરમાં દરિયાનું વૃક્ષ ?

— | ઉપેન્દ્ર રાવળ

ગયો તાસ કપાથી પરત આવે
તારો મને ત્યાં ખ્યાલ આવે !
કેમકે તો એવો દિવસ આવે
તારો મને એતમાર આવે !

તમે બધે મુઠ્ઠી કરીને છુઓ
મુઠ્ઠીમાં કોઈનો નવ આવે.

હજુ એજ છે લાલી ફૂલોની
અને પાનખરની દવા આવે !

અમે છે જરમ આજ મઝિસનો
જર છે, ન રસ્તાનો અંત આવે !

કમળોથી આચ્છાદિત થયેલાં તળાવની નવી ફુનિયામાં
હજી હમણાં જ આગંતુક બનેલા બતકગાળને
“જો નજરોથી દેખાય એ જ ફુનિયા નથી” કહેતી
મરાઠમાતા,
સમદર સાથે સનાનસૂતકનોય સંબંધ ન ધરાવતી
મારું ગામના ખડકાળ પાદરમાં જ સમાઈ જતી
‘સેના’ નહી—
—જેણે જોઈ ન કહી ધોડાપૂર!
ગ્રીષ્મની ચાંદની રાત્રે ગદાંભસવારી કરી ખુલ્લા ખેતરમાં
ગોરખબંધા કરતી આરો-માખોડિયાઓ,

અને... ભધું જ જોતાં છતાં કરું જ ન જોતાં
વડ્યોતરે બેઠેલા નામી, અનામી વદ મામદેવતાઓ—
—અ ગતિથી ક્યારેય ખાખ્યા નથી એવાં મારાં
કેટકેટલાં સ્વર્ણનો!
અચાનક ગતિયાન બનેલી
ગમથી અને દૂરદૂર લઈ જતી ભસને જોઈને
ભગી જે અજનબી અકળામણ તમારી આંખોમાં
એ જ મારું ગામ—
વિસ્મૃતિનાં વિપુલ વારં કહી ન શીજીવે જેને
એ જ...

આગ અને હિમકણ

અનુ. મેઘનાદ હ. લેલું

(રોમન્ટ ફોરેટના Fire And Ice કાબોનો અનુવાદ)

“આગની સિપિયી સખાઓ
આ જગતના મરસિયા”
“ક્રાંત્ય, હિમકણથી જ
આ જગતની કબરના કાંચરા પુરાશે.”
આ તો ક્યા અન્યના અભિપ્રાયો
અનુભવ વાસનાતો મારો આકંઠ અનુભવ
રેણુ ભણે દેમ અને કાનમાં કહી જાય છે:
“આગની સિપિયી બાપા સાચી છે.”
પણ...

મુખે લાર મૃત્યુની નિજાત નીચે નો પૃથ્વીને
ચોડવાનું હોય
તો
ધૂલાની ધખધખતી ચિતાનો અને એટલો તો
અનુભવ છે જ
કે
હું મોકારી મોકારીને કહીશ
“સર્વનાશ માટે તો હિમકણ અદ્વિતીય છે—
પૂરતો પથ.”

સંમિલન પસાર કરવો છે | આલ્મતો આશવિયા

બારણા પરની અને ટેલિફોનની બંને ધંટડીઓ એક જ ક્ષણે રણકી ઊઠી. અને રેડોએ વિચાર્યું કે પોતે પહેલાં બારણા તરફ ધસી જઈ બારણાં જ ઉધાડવા જોઈએ, કારણ કે એ જ સૌથી અભયનું કામ હતું. બરાબર ત્રણ વાગવા આવી હતી. અલીના આવડી જોઈએ, એના અભયનનો સમય ચર્મ ગયો હતો. આ જ એના અભયનનો રોજનો સમય હતો. ટેલિફોનની ધંટડી તો કદાચ વાગ્યા જ કરશે. પોતે એના જવાબ પણ કદાચ ન આપે. ચોક્કસ સામે ઠોર્મ કેટલો આપનારું હશે. જે જરાય અભયનું ન હોય તેવું પણ કદાચ કંઈક હશે. હમણાં તો એને માટે એક જ વાત અભયની હતી અને તે અલીનાનું આગમન. એ આવી જ હશે.

પોતે આ બધું અભ્યાસપાઠમાંથી બારણા તરફ ધસી આવ્યો તે દરમિયાન વિચારી લીધું. એ ધસ્યો. એન્જિનિયરિંગની કેટલીક નોટશુક એક નાના ટેબલ પર પડી હતી તે પણ અડફેટે ચડી ગયું. ટેલિફોનની ધંટડી રણક્યા જ કરતી હતી. લગભગ અધધર શ્વાસે એણે બારણાં ઉધાડી નાખ્યાં!

સાર્મે નેચું તો અલીના ન હતી. બારણે પચ્ચિમાં પર રેડોરામાંથી આવેલો સ્વરમા ગાલવાળો છોકરો હાથમાં દારૂની શીશીઓ લઈ ઊભો હતો. અને રેડો પોતે જ ઘેર આવતા આવતા એના મોંડર આપી આવ્યો હતો. છોકરો બોલ્યો : 'આ શીશીઓ.'

ટેલિફોનની ધંટડી સતત રણકતી જ રહી. ધસ્યા જરા પણ અટકી નહિ. આથી અને રેડોને લાગ્યું કે નક્કી કંઈક મહત્ત્વની વાત હોવી જોઈએ. અનિષ્ટ અને અશુભની આશંકાથી એનું ચિત્ત કુખ્ય

જની ગયું. એ નિગ્રાસ ચર્મ ગયો. એણે છોકરાને કહ્યું : 'અહીં નીચે મૂકી દે તો ભાઈ. એ ટેલિફોન તરફ દોડ્યો. એકાએક એના કાને સાથે જ અલીનાનો અવાજ પડ્યો : 'આખરે.....'

'શું છે? તું મને એવું તો નથી કહેવાની ને કે તું ન આવી શકે?'

'હા, સાચું કહું તો ના. હું રોજના વખતે આવી શકું એમ નથી.'

'તો તું ક્યારે આવી શકે એમ છે?' અને રેડોએ જરા નિરાતનો શ્વાસ લઈ કહ્યું.

'મે કલાક પછી. લગભગ પચિસ વાગ્યે.'

'પણ શા માટે?' કહ્યું પહેલાંની નિરાતે બૂલી જઈને એણે ચિચારી જતાં પૂછ્યું.

'એ હું વને આવીને કંઈક સંમિલનથી. મે કલાકમાં જ આવી પહોંચું છું. રાહ જોજો.'

'પણ તો પછી એ મે કલાકમાં હું શું કરું?'

'તારે ધણું બધું કરવા જેવું છે. તું વાંચી શકે, સંગીત સાંભળ, કામ કર. શાંત હમણાં તો છાં, મળ્યાં ત્યાં સુધી અંદરવિદ્યા.'

અને રેડો પોતે જાણે હજી કંઈક કહેવા માંડતો હોય તેવી રીતે રિલીવર તરફ જોઈ રહ્યો. અને પછી મૂકી દીધું. તે અભ્યાસપાઠમાં ગયો. અલીનાની વાત તો સાચી જ હતી. એણે ધણું કરવાનું હતું. એટલે એ શુક્રેશ્વર તરફ વલ્યો. એક નવલકથા ઉપાડી જે હજી સુધી વાંચી ન હતી. એણે રેકડ પેચર પર કલાસિકલ સંગીતની રેકડ મૂકી. ઉલ્લે આરંભમાં 'પહેલી ચૂં ચૂં' અવાજ કરતી રિપ્રેગવાળી પુરુશોમાં બરાબર લાગ્યાં. હમણાં જ જાણે કે એ

કલાક 'તો' એ 'આરામખુરશીમાં' ના આરામથી શાંતિપૂર્વક પસાર થઈ જશે.
 પશુ, એ નિર્મલતો શાંત લીધા, તે ખોટો છે એવું એને તરત જ લાગ્યું. એને સાથે જ લાગ થયું કે એની આંખ પુસ્તકના પાના પર છપાયેલા શબ્દો પર ઝાંખી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ ચંચલ રૂપો કરતી હતી. અને ચિત્ત તો ખીજે જ ભગતું હતું. પોતે જે 'કેકે' વાંચતો હતો તેનો 'અર્થ' પકડાતો નહોતો. 'રેકડ' પ્લેયર પરથી વાંચાવિનનો, વાંકાચૂકા સ્વરકર્તા સાવની જેમ તૂટતો મરડાતો આવતો, અવાજ કાનના પાડાને ગલીપચી કરતો હતો. એથી વિરોધ કર્યું નહિ. આથી જ તે માત્ર ખનિના સાદા રૂપમાં જ રહી જતો, અને ખનિ જે બિંદુએ સંગીતમાં પરિણમે તે બિંદુએ તે પહોંચતો જ નહોતો. તેમ છતાં પશુ તે વાંચતો રહ્યો, 'સંગીત સાંભળતો રહ્યો. પશુ પછી તેણે, ધીમે રહીને પોતાનું પુસ્તક બંધ કર્યું' એટલા જ હાંબેથી ઊભા થઈ 'રેકડ' પ્લેયર મક્કે જઈ તેને પશુ બંધ કરી દીધું.
 એની નજર પોતે જેનો ફાઇન માટે ઉપયોગ કરતો હતો તે 'ટેબલ' પર પડી. એને ફરી એક વાર અલીનાની સલાહ, માદા આવી. સલાહને અનુસરીને તે કામ કરવા બેઠો. એણે વિચાર્યું કે કામમાં એ પોતાની જાતને સંગીત કે વાચન કરતાં વધારે લીન કેરી શકશે. આરામ કરતાં કામકાજમાં વધારે સંકાનતા અને સાહસિકતાની જરૂર રહેવાની. પશુ એણે બ્યારે લેખને 'ફાઇનટેબલ' પર સ્થિર કર્યો અને ટેબલ પર વાંકો બાજુએ એટલામાં તો એને એક વિચિત્ર અને અગ્રિમ એરી લાગણીનો અનુભવ થયો. બાજુ કે પોતે એક વ્યક્તિ રહ્યો જ નથી, પશુ બેમાં વિલાનિત થઈ ગયો છે. એ બેમાંથી એક વ્યક્તિ બાજુ કે હજુ પેલી આરામખુરશીમાં જ બેસી રહી છે, ખીજી વ્યક્તિ ટેબલ પર વાંકી વળી કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. પેલી આરામખુરશીમાં પડી પડી વાંચતી વ્યક્તિ જ વધારે મહત્વની અને વિશેષ વાસ્તવિક છે, ફાઇનબોડ પર વાંકી વળી કામ કરતી વ્યક્તિ તે એક દલકા અભિનેતાની જેમ

ખૂબ જ ખરાબ અભિનય કરતી હતી. જરા વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે એણે સિગારેટ સળગાવી અને લેખ છુટાવી ટેબલથી દૂર ખસી ગયો.
 એને માદા આવ્યું કે સમય પસાર કરવા માટે સૌથી પહેલી સલાહભરેલી વાત એ છે કે ધર્મિયાનના કાલ પર આધારેલા સમયના રૂઢિગત વિભાજનને ધ્યાનમાં રાખતું જોઈએ સંગીત, વાચન કે કામમાં પસાર થતા વખતનું નિયંત્રણ માનસિક રીતે લાગણીથી થાય એ સમય પસાર થવાની વતીજોઈથી ઝડપનો આધાર રસ પર પશુ રહે છે. પશુ ધર્મિય પ્રમાણના રૂઢિગત મિનિટસેકન્ડના વિભાજિત થયેલા સમયને પસાર કરવા માટે લગભગ બધી જ પ્રયત્નિને બાકાત રાખતાં કોઈ કામની જરૂર જાણી થાય છે જે ચાત્રિક હોય. આ પ્રકારના કામમાં શેકાચેલી વ્યક્તિ ખીજી કથામાં પશુ ભાગ લેવાની વૃત્તિને પશુ બાકાત જ રાખે. કોઈ પશુ પ્રકારની માનસિક વિચારધારાને ટાળવા માટે, કોઈ પશુ પ્રકારના લાગણીના આવેગને ટાળવા માટે અભિજ્ઞ એવા હાવભાવનું પુનરાવર્તન કરી કરી એણે પોતાની જાતનું ચંચળ રૂપો કરી નાખ્યું જોઈએ.
 એણે એરડામાં ચારે કોર તબક્કા નાખી. બધે જ ચીજવસ્તુઓ અવ્યવસ્થિત વીખરાયેલી પડેલી હતી. નાના ટેબલ પર કાગળથી વીરેલું એક પાસુંલ પડેલું જોયું. એને એ જોતા જ એકાએક માદા આવ્યું કે હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસને લગતાં ખરીદ્યાં એ ફ્રેન્ચ પુસ્તકો એમાં પડ્યાં છે. એને એ પશુ માદા આવ્યું કે એ બંને પુસ્તકો સિવાઈ વિનાનાં અને પાનાં શાખાં વિનાનાં હતાં. તે બેકથો, પાસુંલ લઈ આવ્યો અને ખોલ્યું. સાતસો સાતસો પાનાંના બે મોટા દળદાર મથો એણે ખદાર કાઢ્યા. એ પાનાઓ એવી રીતે વાળવામાં આવ્યાં હતાં કે એના ઉપરના જ નહિ પશુ ઉપરથી મોટી નીચે સુધીના અને બાજુના લાગને પશુ કાપવો જ પડે. વળી, એ કાળ પશુ એવો. જાડો હતો કે જેને એક સાથે ચારના નૂથમાં કાપી જાડ શકાય. પશુ એક વખતે એક જ

કાપી સકાય. એ આરામપુરથીમાં બેસી બેઠો અને ઝડપથી ગણતરી કરી નાંખી: પંદર સેકન્ડમાં એક પાન, ચાર પાન માટે એક મિનિટ લાગે. આ રીતે તો દરેક પુસ્તક માટે બે કલાક કરતાં પણ વધારે સમય જોઈએ. એણે મેપરફેટર માટે આજુબાજુ નજર નાંખી પણ પછી એને થાક આવ્યું કે એ તો એની પ્રાણે છે જ નહિ. પેન્સિલ લેવા માટે વાપરતો તે રેઝર બ્લેડ ટેમવાના ખાનામાંથી કાઢ્યું. પહેલાં મંથના પાનાં કાપવાની શરૂઆત કરી, આ કામ પણ કંઈ સહેલું નહોતું. રેઝર બ્લેડ નાતું અને મારદાર હતું. તે વારંવાર આમતેમ આડે મારે ચડી જતું. પાનાને ચીરી નાંખતું, વારંવાર આંજળી-માંથી સરી જતું. આન પુસ્તકના પાનામાં ખોવાઈ જતું. આમ છતાં પણ, એણે ચાર્લિસ પર્કલિસર પાના કાપવાનું કામ કેટલીક મિનિટ સુધી ચાલુ રાખ્યું. પાનાના બાજુના કામ કપાતો ગયો અને ખૂણતાં પાનાં એને ખીણતા ફૂલ જેવા લાગ્યા. એને એક વિશિષ્ટ પ્રકારના આનંદનો અનુભવ થયો. પણ પછી જરાક હાલી જવાતાં બ્લેડ પાનું વાળીને પાડેલી કરચલી બહાર સરકી ગયું અને લગભગ અર્ધ પાનું ચિરાઈ ગયું. અને જેટલેએ બીજીને ચુંદરવાળા કાગળની શીઘ્ર કરી. બરાબર તેટલી જ લખાઈવાળો ચુંદરવાળો કાગળ કાપ્યો અને તેનાથી પેલા ચિરાયેલા પાનાને સાંધી દીધું. ફરી પાછો પાનાં કાપવાની શરૂઆત કરવા જતો હતો ત્યાં તો એણે જોયું કે રેઝર બ્લેડ પાંચું ફેંચી જાય ત્યાં ક્યાં બહાર થઈ ગયું. એણે કહાય પાનાં કાપવાનું કામ રસોડામાંના અપુધી, કાર્બોઈડના હુકમથી કે પેન્સિલથી ચાલુ રાખ્યું હોત, પણ એને લાગ્યું કે પોતે જણે તેમ કરવાની ઇચ્છા જ ગુમાવી બેઠો છે. એ સાચું હતું. જ્યારે એ પાનાં કાપતો હતો ત્યારે એ અન્યમનસ્ક દશામાં જ હતો. લાગણીનો પ્રવાહ જણે સ્થગિત થઈ ગયો હતો. એ વધારે ને વધારે સલામત બનતો ગયો હતો. એના કામમાં એક પ્રકારની નામરુદ્ધ હતી, એના આખા સરિસા સ્નાયુઓમાં એક પ્રકારનો વિરોધ અનુભવતાં જ

તે નિરાશ થઈ ગયો અને વચકપાયેલાં પુસ્તકનાં પાનાં તરફ જોઈ રહ્યો. એણે બંને પુસ્તક બીજાં વચાયેલાં પુસ્તકોની જેમ બુકશેલ્ડ પર બોટરી દીધાં. તેને લાગ્યું કે પાના કાપવાનું કામ ખરેખર સાચી રીતે નિષ્કર્ષમયક સ્વરૂપનું તરોનું. કોઈ નવું પુસ્તક ખરીદી લાવે ત્યારે તે ઉત્સાહ, આતુરતા અને અધીરાર્થ પૂર્વક તેનાં પાના કાપવાનું કામ કરે. એ વાંચવાની અતુરતાનો જ અગ્રાવ હોય તો નામરુદ્ધની લાગણી જનમે જ એ સ્વાભાવિક હતું. જાનું તો ન અવાધી લેવાય. એણે વિચાર્યું કે કંઈક તો કરું જ જોઈએ—એનું કામ જે સંપૂર્ણપણે પાત્રિક હોય, વિચાર સક્રિયતા કે વિચારવાની જરૂર જ ન પડે, જેમાં કોઈ પણ રીતે સહેજે સહેવાનું ન પડે. આરામપુરથીમાં બેઠો બેઠો થોડીક મિનિટ પછીના વિચાર પછી એણે પોતાની ભાતને જ કાનું કે જેમાં વિચાર જ ન કરવો પડે સંપૂર્ણપણે પાત્રિક કામ શોધી કાઢ્યું સુરેક્ષ હતું. કારણ એ જ કે માણસ કંઈ થતું નથી. વિચાર કરવાની જેમાં જરૂર જ ન પડે એનું કામ કરવાની ઇચ્છા પણ એ સામાન્ય રીતે ધરાવતો નથી. પછી જણે એકાએક કોઈ ઉદ્દેશ સાંપ્રતો હોય તેમ એ બીજો. રમ. છોડી રસોડામાં ગયો.

રસોડામાં તાના ટેમણ પર વાસણોનો ઢગ પકો હતો. બારીની નજીક આજે જ ઠરિયાણાની ટુકાનેથી ખરીદી લાવેલો તે મેહું પડીકું પડેલું હતું. એ પડીકામાં લગભગ અડધો, કિલો કોફીબીન્સ હતો. કામ કરતી વખતે અને જેટલે વારંવાર કોફી પીવાની ટેવ હતી. પડીકા તરફ આસાલરી નજરે જોઈ એણે વિચાર કર્યો કે તદ્દન પાત્રિક અને વિચારમાં વગર ફરી સકાય એનું આ જ એકમાત્ર કામ છે. એક પછી એક કોફી બીન ગણવાં અને પતરાતા-જીવામાં નાખવાં. વળી, અરેબી કિસોના પડીકાનાં કોફીબીન્સને ગણવાનું કામ કહાય પેલાં ચૌદસો પાનાં કાપવા કરતાં વધારે ઝડપથી પણ થઈ શકશે. વધારામાં, એક વાર એ કોફીબીન્સ ગણી કાઢે તો એ બીજી ઘણી બધી વસ્તુઓ એ જ રીતે સમય પસાર કરવા માટે એ

કરી શકશે. દાખલા તરીકે એ આખા વર્તમાનપત્રને નાની નાની પટ્ટીઓમાં અને નાના નાના ચોરસ ટુકડાઓમાં કાપી શકે. વિચાર કર્યા વિના અને યાંત્રિક રીતે કરવાનું કામ હવે એણે શોધી કાઢ્યું. એના મનમાં એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ કે એનાં પણ અસંખ્ય કામો છે. જે માત્ર સમય પસાર કરવાની વાળખી ખાતરી પૂરક જ કરી શકાય.

પુરથી ટેબલ નજીક ખેંચી, અને તેના પર બેસી ટેબલ પર પડીકું ઊંછું. મોટા લાગના કોફી-ખીન્સ ટેબલ પર વેરાઈ ગયાં. તેમની ગોળ ચીકણી સપાટીના કારણે ટેબલના છેડા કુંધી ગય્યાં. એણે પડીકું ખાસી કરી નાંખે તપખીરિયા રંગેના પિરામિડ જેવા હા બનાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. જેમાં પહેલાં બિરિકટ બરેલી હતી તેવા એક ગોળ પતરાનો ડબ્બો લીધો, કોફીખીન્સના પિરામિડ જેવા હળી નજીક ગોઠવ્યો. એણે પહેલું કોફીખીન્સ ઉપાડ્યું, મોટેથી એક એમ બોલ્યો, અને ડબ્બામાં નાખ્યું. તે પડતાની સાથે જ ઘંટડી વાગે એવો અવાજ થયો. આમ જ કોફીખીન્સ મથૂની ગણીને એક પછી એક ડબ્બામાં નાખવાનું ચાલુ રાખ્યું. એની આંખોએ ચીકણી થઈ ગઈ. એકાએક એને એવું લાગ્યું કે રસોડામાં પુરથી પર બેસીને આમ એકલા એકલા કોફીખીન્સ ગણતી પોતાની જાતને એવી — જાણે કે પોતે ગંડો થઈ ગયો છે. આ ગાંડપણના વિચારે એને એકદમ શેક્યો. કારણ કે સાચેસાચ જ જો મંત્ર પોતે મંત્ર હોવાના લાનવાણું હોય તો તે નિઃશંકપણે મંત્ર જ ચલાય, અને પરિણામે આ વિચારના કારણે જ એ કામ અટક્યું. મંત્ર બની જવાતાં અટકી જવાયું, અને મંત્ર પર કામ કરતાં બંધ પડી જવાયું. ડબ્બો હજી પણ ખાલી જ હતો. અને રોડેએ ચોક્કસ વધારે કોફીખીન્સ અંદર નાંખ્યાં, કેટલીક વાર જાણે લઈ ને બેઠેથી નાંખ્યાં.

કરી પાછો એ પોતાના અભ્યાસખંડમાં ગયો, એના મનમાં એક લપકણે વિચાર ઊપસી આવ્યો કે આ બે કલાક જો એ કંઈ જ ન કરશે તો એ ક્યારેય પસાર થવાના જ નથી. પોતાની જાતના

મંદઈમાં સમયનું વહેણ ધંભી જશે, એટલું જ નહિ, એ બે કલાક માત્ર બે કલાક ન રહેતાં. આદિઅંત સહિત સનાતન બની રહેશે. સમય પસાર કરવાની સંપૂર્ણ અશક્યતાને લીધે તે અને અડીના બને કદી ન મળી શકે, બને દૂર દૂર ફેંકાઈ જશે.

એણે પોતાનાં મનને હાથથી માથું પકડી લીધું. વાળ વાળી નાંખ્યા. એટલામાં એકાએક અડીનાનો અર્થ પરિચિત વણબુલાયેલા બારણા પરનો ટકોરો એના કાને પડ્યો. સફાળો ઊડી એ બારણું ઉઘાડવા ધસી ગયો. એના આનંદ અને આશ્ચર્યની વચ્ચે અડીના જ સામે હસતી હસતી બારણા આગળ ઊભેલી નજરે પડી. તે બોલી: 'મારું કામ ધાર્માં કરતાં વહેલું પડું થઈ ગયું, હું વહેલી આવવી રહી.' 'પણ તારે એવું કયું કામ હતું કે તું રોકાઈ ગઈ?'

'જરા કદમના કર, એક અસહ્ય કામ, મારા બાધરમાના નળનું સમારકામ કરવા આવેલ કડિયા પર હેખરેખ રાખવા મારે ત્યાં રોકાઈ જવું પડ્યું. મને લાગ્યું કે આ કામ કદી પણ પડું થવાનું નથી. કાણ જાણે કેમા પણ તેણે મને ક્યું કે સમારકામ પડું થઈ ગયું છે અને પોતે જાય છે.'

'આટલો વખત તું શું કરતી હતી?'

'મને લાગ્યું કે આ તો અનાદિ અનંત શાશ્વતતા જ છે. પણ પછી મેં સમય પસાર કરવા માટે એક ખૂબ જ સરસ રસ્તો શોધી કાઢ્યો, આજ ધાડ, જોઈ, મેં શું કયું હશે?'

'શું?'

'હું તારા વિચાર કરતી હતી.'

અને રોડે એની પાછળ પાછળ અભ્યાસખંડમાં ગયો. પાછળ જતાં જતાં આશ્ચર્યસ્તમ્બ અને અવાક બની મનમાં ને મનમાં અભ્યસો: 'શા માટે મેં એના જેવું જ ન કર્યું? શા માટે મેં એના, કે એને વિશેનો વિચાર ન કર્યો?'

અનુભવ આપ્યો આશ્ચર્ય દેસાઈ

રાતાં પાણીની એ નદી.....! | શ્રીકાન્ત વર્મા

વિસ્મિત નયને

રાતાં પાણીની એ નવતર નદીને જોતી

પક્ષા નદી વહી રહી છે...

‘આ તો લોહી!’

છળી જોડેલી પક્ષા પોકારી બીડી :

ને એને કેટલી જલજો ભરતી

પક્ષા જંગલમાં થઈને

સોસરી ભાગી છૂટે છે,

સદા-જીવંત માછીમારોનું લોહી...!

જેઓ રોજ સવારે

પક્ષાનાં શ્વામલ નીલાં નીરમાંહિ

નહાતા ને ધોવા.

ના. ના. એ લખ નહિ,

પશુ વ્યથા...

• વ્યથા નહિ

બાકુળતા...

જેણે એ સમગ્ર ધરતીનો કબજો લીધો છે :

એટલે જ તો

રહી રહીને... હરપળે

બાંધેલા બેતાર કેન્દ્ર

ચિત્કારી બોલે છે :

સવાલ કરે છે :

રે, જીવનનો—આ અસ્તિત્વનો અર્થ શો છે ?

સિવહટ, ડેમિસ્લા, જેસોર...

આ નગરીઓ બધી...

તળાવમાં પડી ગઈ |

એ નગરીઓના તારણહાર ખતો.

તળાવમાં જૂડતી હમારી લો એમને...

હરકરી અમલની એ લૂંટાયેલી રાતમાં

વીસમાં સદી શ્રુત્યની

નીલમાં પોલી ગઈ છે !

એનું શિર...

ચોકેસોવાઝિમાં રાળી રહ્યું છે.

ધડ એનું

વિચેતનાત્મક લેટ છે.

શેષ લાગ લગ્યડી પડ્યો છે

હાક... ચિત્તગોળમાં.

સુરવાગતમ... અંગીઝખાન— |

કાળના હર વળાંકે

આપણો મોટો થઈ જાય છે.

ને આ અજરામર ખાન...

* વનસતા સેનનું હાથ ઠેકાણું

પૂછતો કરાંચીમાં રખડે છે !

અભારભર્ય પરથી

એક પુસ્તક ખસી પડે છે...

* જીવનાનંદ દાસનું રેખાચિત્ર.

* જીવનાનંદ દાસ બંગાળના એક શ્રેષ્ઠ

‘લતા સેન’ તેમની એક કવિતાનું શીર્ષક અને

જન્મભૂમિની દિશામાં—

નીરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી

સરહદની પેલી બાજુ તે મારો જન્મદેશ,
આ દિશામાં મારો સ્વદેશ—

આ દિશાએ લિખો હું

પેલી દિશાએ મીઠા માંડી રહ્યો છું...

ને હું જોઈ રહ્યો છું કે...

મારી જનમનોમકાન આગ્રા

રક્તના રંગે રંગાઈ ગયું છે...

કોણ રોકે છે ?

રોકે તો ખરો... પૂછું પત્રી

*

મરીનગન તો આખરે એક પત્ર જ ને ?

એ જીવંત પ્રાણધારના અંતરે—

પ્રેમસુત્ર સાધન શો જાને ?

કોણ છે એને રોકનારો ?

રોકે તો ખરો ?

અમારો ખૂબ એ તો

દાઉ દાઉ સળગતા

મુરજદાનો ખૂબ...

તારી હાક પડી છે... ! તારાપદ ચાય

તે ગોવાગિયાનાં છેડને હાય

તલવાર ઝડપી દોધી !

હું તો અમારું સ્વપ્ન છે,

ઓ મારો ગામવા દેશ—

મિજબાની | અમૃતા પ્રીતમ

જીવનના સ્વાગતની મિજબાનીમાં

ભોજન પીરસાઈ ચૂક્યાં છે.

એક પગત મૃત્યુના સ્વાગત માટેની છે.

સત્તાની માન એક જ રાત છે :

શબદંડવારીઓના કેવળ એક જ આદેશ છે—

ઓ માનવંતા અતિથિઓ !

આવો, આવો, મિજબાની માણો...

જીવનના સ્વાગત માટેના યાજ્ઞ

કળીઓ ને પૂલોથી સળવેલા છે.

પણ ખાંભોય... ખનરોહાર...

પહેલો ધીલિયો જીવને નહિ,

મૃત્યુએ લેવાનો રહેશે

પીણાનો પ્રથમ ધૂટકો

મૃત્યુ જ લેશે.

મૃત્યુ જ...

*

આ મન્યુસ્ક્રિપ્ટનો અનુવાદ સુખદા માંડીએ કર્યો છે.

“નિવૃત્તિ નહીં થાઉં !”

મેને ૮૨ વરસ થયાં એટલે ફિક્કો બનાવવાના કામમાંથી હું નિવૃત્ત થઈ ગયો હશું, એમ લોકો માને છે. પણ એ સાચું નથી. હું કદીયે નિવૃત્ત થઈશ કે કેમ તેની જ મને તો સંકા છે. કમરમાં જ એક રોત મને એક નવી ફિક્કમનો વિચાર આવી ગયો, ને મેં એની પર કામ માંડી પણ દીધું છે. અઢત્ઠાશિયામાં મેં ૧૨ પાનાં એટલું લખી માખ્યું છે. એમાં હું અલિનય કરી શકું એવી એ કથા નથી, પણ હાલ મારો પુત્ર સીડની એ પાઠ લખવી શકે, મારી એ પુત્રીઓ વીકા અને જોસી, માટે મેં બીજી એક પટકથા પણ લખી છે. એ લેખનું દિગ્દર્શન સંભાળવાનું મને ગમે. મારી જૂની, ફિક્કમ ‘કોઈની નવેસર રજૂઆત થવાની છે તેનું’ પચાતમગીત પણ મારે તૈયાર કરવાનું છે. આજકાલ હું સિનેમામાં પણ જતો નથી. ઘેર બેઠાં જ ટેલીવીઝન પર મને કશી ફિક્કો લેવા મળે છે. મારી પોતાની જાતેથી જૂની ફિક્કો લેવામાં હજીયે મને આનંદ આવે છે. એ જોઈને મને હમેશાં સુખ આપતું યાંચ છે કે એ ફિક્કો કેવી સરસ હતી !

આર્ટી ચેપલીન

એપાર બાંગલા : એપાર બાંગલા

બાંગલાર માટી, બાંગલાર જલ,
બાંગલાર વાયુ, બાંગલાર ફલ
એક હોકે, એક હોકે, હે ભગવાન.

ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના દુકા
કરવા ૧૯૦૫માં કમર કસી હતી. ત્યારે કવિતાની
ઉપયુક્ત પંક્તિઓથી રવીન્દ્રનાથે બંગલગતો વિરોધ
કર્યો હતો. વિભાજનના વિરોધમાં સમસ્ત બંગાળ
ત્યારે અહિંસાનોથી ધમધમી લેકે, અને અતે
બ્રિટિશ સલ્તનતને વિભાજનની તલવાર મ્હાન કરેવી
જ પડી. પરંતુ રવીન્દ્રનાથની ઉપયુક્ત કાવ્યપંક્તિઓ-
નું અસ્તિત્વ હોવા છતાં ૧૯૪૭માં “સોનાર બાંગલા”ની
ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક એકતાના પુરાવાઓની
સામે પ્રમથિરામ મુકાતા ગયા, અને અતે બંગાળના
બે દુકાઓ થઈ જ ગયા. પૂર્વ બંગાળ અથવા
પૂર્વ પાકિસ્તાન અને પશ્ચિમ બંગાળ અતે અસ્તિ-
ત્વમાં આવ્યા. —

આમ છતાં જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં, તેમ
તેમ આ ભાગલાની કૃત્રિમતા છતી થતી ગઈ.
અતે એ સ્પષ્ટ થતું ગયું કે, કોઈ ધાર્મિક મત કોઈ
પણ સંસ્કૃતિને હજીમ કરી શકતો નથી, કે નથી તો
એને લાભી વખત દબાયેલી કચડાયેલી રાખી શકતો.
આજે તો બંને બંગાળમાં આ કૃત્રિમ ભાગલાની
સામે જારે રાખની લાગણી પ્રવર્તે છે.

સાંસ્કૃતિક એકતાથી બહુ બંને બંગાળની વચ્ચે
જે સરકારો દ્વારા ખેંચાયેલી લક્ષ્મણરેખા આજે તો
એક પ્રથિવિરામ બની ગઈ છે. અંતિમ બે વર્ષમાં
પશ્ચિમ બંગાળ અને પૂર્વ બંગાળને રચાને “એપાર
બાંગલા”, “એપાર બાંગલા” એ શબ્દો ચોખ્ખતા
થયા છે — જોકે, એનું શ્રેય કોઈ એક વ્યક્તિને નહિ,

પણ બંને બંગાળની લાખો કરોડોની જનતાને છે;
જે જનતાએ બહુ સહજભાવથી આ શબ્દોને સ્વીકારી
લીધા છે, પરંતુ એ બાબતમાં વસંતવૈતાલિકે થનાર
એક જ વ્યક્તિનું નામ લેવું હોય, તો આપણે
બંગાળની નવી પેઢીના અમરણી સુપ્રસિદ્ધ લેખક
શંકરને યાદ કરવા જોઈએ. શંકરે “એપાર બાંગલા :
એપાર બાંગલા” નામનું માત્રાસંસ્કરણનું પુસ્તક
લખીને ભગલકી જવાણમાં થી હોંચ્યું છે.

ફુનિયાને એક વાર “અવલોકવાની” અંદાજ
અભીષાથી પ્રેરાયેલા લેખકે સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૭થી
ડિસેમ્બર ૧૯૬૮ સુધીમાં અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ
અને જપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો.
આ ફુનિયાનું દર્શન કર્યા પછી લેખકને લાગ્યું કે
આખી ફુનિયામાં “એપાર/બાંગલા એપાર/બાંગલા”
સિવાય બીજું કશું જ નોવામાં આવ્યું નહિ. બધે
જ એમણે સ્વદેશમાં જ દર્શન કર્યા.

શંકરે આ દશકામાં સૌથી અધિક વેચાયેલી
અને વંચાયેલી બંગાળી નવલકથા “ચૌરંચી”ના
લેખક છે. પરંતુ “એપાર બાંગલા : એપાર બાંગલા”
એ તો એનાથીયે જિંચે જોતો કૃતિત્વજન સહુરાવ્યો
છે. ૧૫ એપ્રિલ ૧૯૭૦થી આજ સુધીમાં આ
પુસ્તકની નવ નવ આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

“એપાર બાંગલા એપાર બાંગલા” તો હવે
લોકોની જીભે વાત વાતમાં બોલાતી કહેવત બની ગઈ
છે. હવે તો કલકત્તા અને દાકા રેડિયો પુરથી
લશ્મી વાર પૂર્વ બંગાળ પશ્ચિમ બંગાળને બદલે
એપાર બાંગલા એપાર બાંગલા સાંભળવામાં આવે

છે. કલકત્તાની મહાનગરપાલિકાનો નગરપતિ પ્રસાદ
 મુર પૂર્વ પાકિસ્તાનની તોફાનપીડિત જનતા માટે
 કાળો ઉપરાવતાં વારંવાર બોલતાં મંત્રણામાં છે—
 “ઓપાર બાંગલાના” તોફાનપીડિતો માટે “ઓપાર
 બાંગલાની સહાય.” વિશ્વની કાર-રૂપવાની મોટર
 ગાડીઓ બધાને પશ્ચિમ બંગાળની સીમા પાર કરી
 કરીને પૂર્વ બંગાળમાં પ્રવેશવા લાગી ત્યારે “ઓપાર
 બાંગલા ઓપાર બાંગલા” અને “જય બાંગલા” જેવાં
 સત્રો ગાણી લોકો દર્તા. શક્તિનિકેતનનાં વિશ્વભારતી
 વિશ્વવિદ્યાલયના અંગણમાં પૂર્વ બંગાળનાં આધુનિક
 સાહિત્યના પ્રદ્યોતનું ઉદ્ઘાટન કરતાં સોમેન દાગોર
 પૂર્વ બંગાળ નહિ, પરંતુ “ઓપાર બાંગલા”ના
 આધુનિક સાહિત્યની પારાવાર પ્રશંસા કરી; એટલું
 જ નહિ, પણ અનેક અર્થોમાં “ઓપાર બાંગલા”ના
 આધુનિક સાહિત્યથી “એને ઉત્તમ” ઠેરવ્યું. લાંબા
 સમયથી બંગાળી વતનમાંથી એ પંથુ બંગાળનાં એક
 ખંડો માટે આ જ નહું, સંબોધન સ્વીકારી લીધું છે.

એક મુલાકાતમાં શંકર એશાયને પૂછવામાં
 આવ્યું, “આ નામની પાછળ શું રહસ્ય છે?”
 શંકરે કહ્યું: “આ નામ પાડવાની પ્રેરણા મને
 એક ભૂતી નાનકડી લોકકથાએ આપી. જેમાં એક
 બાપાવ્યું છે કે—

“ઓપાર બંગા ઓપાર બંગા, મધ્યખાતે” અર
 તાહાર મધ્યે બાસે આસે સાધુ સદાગર.”
 (આ પાર ગંગા, પેસે પાર ગંગા)
 વચમાં છે ખેતર પાદર.”
 એની વચ્ચે છે સંધુ-સોદાગર.)
 “મેં ઓપાર ગંગા ઓપાર ગંગા” ઓપાર
 બાંગલા ઓપાર બાંગલા” કરી નાખ્યું પછી તો મેં
 જોયું કે, આ નામ સૌને ખબર જાયું છે. એ વિશે
 દળદોરે પવન અને મધ્યા છે.”

શંકરે કહ્યું છે કે, “વિદેશમાં ભારત અને
 પાકિસ્તાનના બંગાળીઓ એવા હળીમળીને છેવે છે
 કે, તેઓ એકબીજાના સાચા શુભચિતક અને
 સંરક્ષક બની બેસા છે. એ જોઈને હું ખૂબ પ્રભાવિત

થયો. એવું જે કંઈ ત્યાં મેં જોયું, તેને યથાતથ મેં
 રજૂ કર્યું છે.”

એ એક હરીકંત છે કે, પ્રત્યેક બંગાળી પહેલાં
 બંગાળી છે: અને પછી હિંદુ મા મુસલમાન અથવા
 હિન્દુસ્તાની મા પાકિસ્તાની.

હવાઈ ટપુમાં લાકના એક પ્રવાસી ખ્રિસ્તી
 વિદ્યાર્થી વેડિક્ટ ગોમેઝ સાથે શંકરની મુલાકાત
 થઈ હતી. એ વિદ્યાર્થીએ પોતાના બંગાળી હાવભાવ
 વાણી, વતન અને વિચારોથી શંકરને અભિમુગ્ધ કરી
 દીધા. વેડિક્ટે પોતાને ઘેર શંકરને નજરુલનાં ગીતો
 સંભળાવ્યાં, અને પછી કહ્યું હતું: “બંગાળીઓનું
 એક વિશિષ્ટ ‘કચર’ છે—એ બીજાઓથી ઉત્તમ છે,
 એમ હું નથી કહેતો, પરંતુ એ સૌથી વિભ છે.
 એ ‘કચર’ને સંપૂર્ણ રીતે પત્તામાં (ગંજાની એક
 શાખા બંગાળમાં વહે છે.) વિસર્જિત કરીને અન્ય
 ‘કચર’ને અપનાવી લેવાનું બંગાળીઓ માટે સુરદેહ
 છે. પરંતુ એનો એ અર્થ હરમિય નથી કે બીજા
 જોનાં સંસ્કૃતિ પ્રત્યે, બાંધા પ્રત્યે અમારી યદ્દા
 નથી. અને અમારી બાપાને ખ્યાર કરીએ છીએ,
 પંથુ અન્ય બાપાઓ માટે હકાવી દોનો” સુત્રોચ્ચાર
 એથી કરેલો. એમ અન્ય બાપાઓના અર્હો પર
 કાદવ નથી ઉછળી શકતાં.

“આપણું સાહિત્યમાં જે કંઈ ઉત્તમોત્તમ છે,
 તેને ઉપેક્ષાર સ્વરૂપે ડુનિયાને આપણે નથી આપી
 શક્યા. અન્ય ઉત્તમ બાપાઓનું ઉત્તમોત્તમ
 સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં અનુદિત થઈને વિદેશમાં
 ફકાનોની શોભા વધારે છે. અને આપણે સ્વીચ્છનાથનો
 પંથુ પ્રચાર નથી કરી શક્યા. અહીં મોટા મોટા
 પ્રાધ્યોપકોને હું મળ્યો છું. તેમણે સ્વીચ્છનાથનું
 નામ સુધ્ધાં નથી સાંભળ્યું!—”

વેડિક્ટનો સંદોહમાં—જે સંદોહ માત્ર વેડિક્ટના
 જ નથી—વિલાસન વર બંગાળીઓની પુષ્પાત
 દેશનું કારણ છે.
 વિદાય લખતે વેડિક્ટે લેખકને “સાદરી” પર
 ગૂંથેલી “પૂર્વ બંગાળનાં” એક માંમની તસવીર ભેટ

આપતાં કર્યું હતું: “આપવા લાયક કર્યું જ નથી. દેશ પાછા ફરશે ત્યારે, કલકત્તામાં તમારા ટેબલ પર ભેરીને ફરીથી જગાળી લાપામાં તમે લખવા બેસશો, ત્યારે આ એક સામાન્ય ચાલુગીરી જ સરહદ પારના એક બીજા રૂપાળા જંગાળની તમને યાદ આપ્યા કરશે.

પૂર્વ પાકિસ્તાનની બાંગ્લા અઝાદી સાથે લેગેરેલા ત્રિયા દેહર એક જાતરતિ મેગ્નીને અમેરિકા ગયા છે. ત્યાં આખો વખત એમની સામે દેશમાં વસેલું એમનું ધર જ નાચતું રહે છે. એક વાર રાત્રે મુશળધાર વર્ષા થતાં શું થયું?

કાલે રાત્રે પશુ વર્ષા થઈ
સહસ્રા સતાવે રચ્ચિત દેશની,
પિતા ખૂબ બીમાર છે,
હું એમનો મોટો દીકરો છું—
મા, ભાઈ, બહેનો બેઠાં છે
કર્મા કરે છે મને યાદ—

વતનની યાદથી ત્રિયા ખૂબ પરેશાન થઈ જાય છે, ત્યારે કવિતા લખે છે. અને ભારતના ભવાંગીભાણીની કવિતા જ એ શુભ રસમાં એને દિલાસો દે છે. એમની કવિતામાં પોતાના વતન અને કુટુંબ માટેનું દેનું હઈ અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે! બાપુ કદાચ વિશેષ દૃઢ થયા હશે, કદાચ માના વાળ પકેવ થયા હશે, નાનકડી કિશોર વયની બહેનો મૌવનને ઉંચેર પગ મૂકી ચૂકી હશે. સાફી પહેરેલી છોકરીઓની વચ્ચે હું ઠેવી રીતે શોધીશ બહેનને એને ફાફ પહેરતી જ મેં જોઈ હતી? જે બહેને વિદ્યામ વખતે ડહું હતું: “ભાઈ, મમ્મ પરશુને વહેલા આવજો—

એપાર બાંગ્લા એપાર બાંગ્લાએ ભારતના જ નહિ, પણ પૂર્વ પાકિસ્તાનના મુવકોને પણ અર નવી પ્રેરણા અને અજૂતપૂર્વ ચેતના સમર્પી છે.

બંને ખાલુ સ્વાભાવિક રીતે એક બીજા તરફ ચેતનાનો સંચાર આ પૂરતકે કર્યો છે. પાકિસ્તાનના જવાબ આભેટે ટેકિસથી યંકરને જે પત્ર લખ્યો છે, તે પાકિસ્તાની મુવકોમાં જંગેલી ચેતનાનો ખોલતો પુરાવો છે:

“એપાર બાંગ્લા: એપાર બાંગ્લા” માત્ર વાંચીને જ ન રહેવાયું, એની ફોટો દોપીઓ કઢારીને અદીના બધા બંગાળીઓ (ભારતીય અને પાકિસ્તાની)માં વહેંચી દીધી. પાકિસ્તાનમાં અનેક પાકી તમારા બકત છે, એ મને સમજાઈ ગયું.

“બંને તરફના છુદ્દિછરીઓ અને લેખકો વચ્ચે ઠેરી રીતે સેતુ બાધી શકાયે, તે તો નથી જાણતો— પરંતુ ખોટી ગેરસમજના પદ્ધતિને વિવેક બાંધે કરવાનું તો થોડું નથી જ, એમ મને દમેશાં લાગ્યું છે.

“તમારી ક્લમની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને અને અહીં (ટાકિયોમાં) બંને બંગાળના બંગાળીઓને એક કરીને એક સાંસ્કૃતિક મંડળ સ્થાપવા પ્રયાસ કરીએ છીએ.”

વયોદ્ધ સાહિત્યકાર પ્રમોદચંદ્ર સેન પોતાની જાતને એક, “અખંડ બંગાળી” માને છે. એમને જાગ્રસા કરવાનું, કહીએ તો તેઓ-કહેશે કે, હું એ તુતીપાકિ પૂર્વ, બંગાળનો, બંગાળી અને એક તુતીપાકિ પશ્ચિમ બંગાળનો બંગાળી બની જાઉં કારણ કે, જીવનની, પત્રાસ વસંત એમણે પૂર્વ બંગાળમાં અને લખણ, પત્રીસ વસંત પશ્ચિમ બંગાળમાં માણી છે.

સેન મોસામ તો, લાંબા સમયથી શુદ્ધ અવાજે કહેતા આવ્યા છે કે, પૂર્વ બંગાળ કડી પણ પશ્ચિમ પાકિસ્તાનની સાથે નહિ રહી શકે. પરંતુ સાથે તેઓ એવું પણ, નથી ધન્યતા કે પૂર્વ બંગાળ અને પશ્ચિમ બંગાળ એક સર્વ જાય. પૂર્વ બંગાળ સ્વતંત્ર રહીને જો પશ્ચિમ બંગાળ સાથે સહયોગ સાધે તો એમાં કોઈનેય વાધો નથી. સંયુક્ત રાજ્ય, અમેરિકા અને કેનેડાએ અલગ અલગ રહીને પણ પરસ્પર કેવો સહયોગ સાધ્યો છે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે.

શ્રી સેનના મત મુજબ બંગાળના વિશાળનું તાલોગિક દુષ્પરિણામ એ જ છે, કે આર્થિક અને

રાજકીય કારણોથી હિંદુ યુવકમાનોમાં ફરીથી અવ-
નવી રીતે વૈભવનસ્ય ખુલું થાય, અને નવી મુસીબતો
મળે બાંધવી પડે—બીજું કુખરિણામ એ આવે કે બંગાળી
ભાષાને આજે. માત્ર રાષ્ટ્રીય નહિ પણ આંતર
રાષ્ટ્રીય ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે, એની સામે પ્રશ્નવિરામ
સુઝાઈ નય— પૂર્વ બંગાળી બંગાળી ભાષાને એક
વિશિષ્ટ દરજ્જે પ્રદાન કરીને પશ્ચિમ બંગાળના
બંગાળીઓને પણ ગૌરવાકિત કર્યા છે. પૂર્વ બંગાળના
બંગાળીઓએ ભારે કુશળતા આપીને ઉર્દૂનું
આધિપત્ય તોડ્યું છે; પરંતુ પશ્ચિમ બંગાળના
બંગાળીઓએ તો બંગાળી ભાષાને હિંદી ભાષાથી
આગળ નથી વધવા દીધી.

પૂર્વ બંગાળમાં આજે જે કંઈ ચર્ચ રહ્યું છે,
તેનો પૂર્વાશાસન તો પ્રથમથી જ નજીક હોતો.
પૂર્વ પાકિસ્તાનના છુદ્દિબીઓ યુનેગાર શાસન
તંત્રના અભયથી ધીમે ધીમે છુદ્દિ થતા જતા હતા.
એમના વિરોધ રોપતું એક કારણ એ પણ હતું કે
પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના પશ્ચિમ બંગાળ તરફ પિછારની
સામગ્રી ફેલાવે જતા હતા.

થોડા મહિના પૂર્વે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં થયેલા
પ્રતિનિતા તાંત્ર પછી રાષ્ટ્રપતિ માલાખાને વિમાનમાં
તોશનપીડિતો અવલોકન કેહી ભારે દુઃખ સાથે
કહ્યું હતું: “માર બચી જવાની ઇચ્છા છે, તેથી જ
કંઈ કોઈ બચી શકું નથી.” સ્પષ્ટ છે કે રાષ્ટ્ર-
પતિએ બંગાળીઓના નાજુક મિત્રજને સમજા
વિના જ આમ કહીને પોતાની જાડી અલ્પજનો
પરિચય આપ્યો હતો. માલાખાની આ ઉક્તિને
સફમાં રાખીને ખાન અબ્દુલ મકારખાએ એક
કવિતા લખી હતી, એ કવિતા કલકત્તા આઝાદવાણી
પરથી પણ પ્રસારિત કરવામાં આવી હતી. એ લખી
કવિતાની થોડીક પંક્તિઓ અહીં વિશેષીએ :

બચવાનું સાહીને જ નથીયું.

એવી વાત તો નથી.

પુરાવા તો મળી આવે કે,

આજે આ લાખ નથી રહ્યા

શિશુ, યુવક નારી,

ખપી ગયા છે એક રાતમાં.

બચવાનું સાહીને જ નથીયું

એવી વાત તો નથી.

સ્થેનમાં બેસીને

એમણે (માલાખાને) જેનું બંગાળનું મુખ.

નાકે સ્પર્શ યુવાનો રાખીને

વહાવ્યાં આંસુ.

એમના જેવો બીજો કોણ હશે પ્રત્યાપાલક !

બેતાર, રેલિવિઝનમાં

એમણે આઘા છે પુરાણે રાગ

બચવાનું સાહીને પણ લચીયું

એવી વાત તો નથી.

*

મરુખમિની છાતીમાં

નથી જ ઝરણું.

કેવળ શોકસળા—એનું જ નામ

છે આજે બાંગલા દેશ

હાય બંગાલ, તારા શોકનો નથી પાર.

અબ્દુલ મકારખાએ પાકિસ્તાનના રાષ્ટ્રપતિને

જેવો ઉપહાસ કર્યો, તેવો જ ઉપહાસ પૂર્વ બંગાળના

બધા જ લોકો આજે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના શાસકોનો

કરી રહ્યા છે. બધાની છલ પર એક જ નય

બાંજાનું ગીત ગુંજ રહ્યું છે :

પૂર્વાશયમાં કોઓ છે સ્વં

આલોકથી આલોકમય.

જય જય જય બાંગલા જય;

ઓ સુલેહી ખાસી, ફોઈ,

બહાર આવો—

લૂંટારા આવ્યા છે, તો એને

ખટ્ટી મૂકવા છે.

ખટ્ટી મૂકીયું, ખટ્ટી મૂકીયું.

શુલબુલને ધાનના કણ દર્શ્યું

આદરથી, માનથી, ખારથી—

ભાગી ગયા છે દરય

અધકારનો થયો છે શય

જય બાંગલા જય જય જય જય.

અનુકું સુહાસી

અકિતનામો, દુર્ગાઓનાં લખાણોમાંનાં રાજ્યવંશી નામો, સિરિઆ અને પેલેસ્ટાઈનનાં નગર રાજ્યોમાંથી મળેલાં કેટલાંક અકિતનામો તથા દિત્તી-દુર્ગા લખાણોમાંનાં અમુક દેવનામો અને અધવિદ્યાના પારિભાષિક શબ્દો — એ સામગ્રી આ દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વની હશે. આપણે તેના જરા વિગતે જોઈએ.

૩. એમિસોનના કાસેરી (Kassite) વચના (ઈ. સ. પૂ. ૧૭૫૦ થી ૧૧૭૦) દસ્તાવેજોમાં આયોની લખાણો પ્રભાવનાં યોગ્ય એધાણ મળે છે. કાસેરીઓની પોતાની ભાષા આય (કે ભારત-યુરોપીય) થી તદ્દન જુદી હતી, પણ તેના ઉપર આયોની લખાણો પ્રભાવ પડેલો. તેમનાં ખતોમાં એમિસોની પચાસ સાથે જે દેવોની નામાવલિ આપેલી છે તેમાં બે નામો આય-દેવોનાં છે, અને ખતોમાંનું એક રાજ્યનું નામ પણ આય-શબ્દાવી સંકાય તેમ છે, એ ત્રણ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:

કાસેરી	વેદિક
શુરિઅશ	દુર્ગા
મરુતશ	મરુત
અમિરતશ	અમિરશ
	અકિતનામ

૪. કાસેરી લોકોની ભાષા પરના આ આય પ્રભાવના મૂળમાં મિતનીના લોકો છે. ઈ. સ. પૂવે ૧૬૫૦ લગભગ એમિસોનના પ્રતન પછી દુર્ગા લોકોએ મેસોપોટેમિયાના પૂર્વ ભાગમાં મિતની રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એ રાજ્યનો પ્રભાવ આસપાસનાં રાજ્યો પર પડ્યો. મિતની રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓ અને અમીરકેમરાવોનાં વંશ આય લોકોનો બનેલો હોવાનું જણાય છે. બહુ જ ગ્રામીણ સમયમાં આવીને યાસક તરીકે રિપર થયેલા આયો મિતનીઓની સાથે તદ્દન લળી ગયેલા.

* આય-ભાષા જેટલે માત્ર વેદિક ભાષા નહિ, અને આદર્ એટલે માત્ર ભાગતીય જ નહિ, પ્રાચીન ઈરાનીઓ પણ પોતાને આય કહેતા, અર્થાત્ 'આય' એટલે ભારતીય આય, ઈરાની આય અને તેઓની એકલાની પુરસ્થિતિ સમયના આય — એ ત્રણમાંથી કદાચ પણ ચોક્કસ કંચા તેની ચર્ચા આ નોંધને અર્થે કરી છે.

પણ તેમનાં મૂળ ભાષા અને ધર્મની દેટથી એધાણીઓ, મિતનીનાં દુર્ગા લખાણો ખતોમાં જન્મવાઈ છે. વળી તે જ પ્રમાણે મિતનીના રાજકીય અને સંસ્કૃતિક પ્રભાવ નીચેના આસપાસના પ્રદેશોમાંથી પણ આય તત્ત્વવાળી કેટલીક શબ્દસામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૭માં હર્બિખતમાં આવેલા એલ-અમનામાંથી કીલાદારી લિપિમાં લખાયેલી કેટલીક તક્તીઓ મળી આવી, આ લેખસંગ્રહમાં ફારસોહ અમેનો ફિસ યોધાનો (આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૩૬૪ થી ૧૩૪૭) અને ત્રીમનો (આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૨ થી ૧૩૬૪) તેમની પૂર્વ તરફનાં રાજ્યો સાથેનો — ખાસ કરીને સિરિઆ અને પેલેસ્ટાઈન સાથેના અને પૂર્વ એનેતોલિયા સાથેના (એના રાજ્યકર્તાઓ ફારા-ઓહની સાથે વિવાહ સંબંધે સંકળાયેલા હતા) પત્ર-વ્યવહાર જળવાયેલો છે. તેમાં જે કેટલાંક મિતની રાજ્યીઓનાં નામોનો નિર્દેશ છે, તે આય લખાણો હોવાની પ્રમણ થાપ પાડે છે. જેમ કે

દુર્ગા	સ-સ્કૃત
સુતન	સુતરજી (વેદિક, મુનર્મન)
પરસતર	પ્રશાસ્તર
સૌરસતર	સૌસન
અતસમ	અતધામન
અતસુમર	અતસુમર
ગુત્રત	ત્વિષ્ય- (વેદિક, ત્વેષરય-)
મતિવજ	મતિવાજ

પે. વળી મિતનીમાંથી મળેલા એસિરી લખાણો કેટલાક ખાનગી દસ્તાવેજોમાં મળતાં સ્થાનિક વિશિષ્ટ જનોનાં નામ પણ આય લાગે છે, જેમ કે

એસિરી	સ-સ્કૃત
અતમન	અતમન
અદશ	વાર્ધાશ
ગિર્મશુર	વીયશર
પુરુષ	પુરુષ

શ્રેષ્ઠશુર
સતવજ

શ્રેષ્ઠશુર-
સાતવાજ- (સર-
વૈદિકે વાજસાતિ)

૩. મિત્રનીની મોરારના સિરિયા અને પેટે-
રત્રાપ્તિ સુધીનાં રાજ્યો પર મિત્રનીના પ્રભાવ
વિસ્તરેલો હતો. તે પ્રદેશમાંથી મળેલાં નામોનાં
સ્પષ્ટપણે આથ પ્લાવવાવાળાં નીચેનાં કેટલાંક નામો
છે :

	સરસ્વત
શુવર્ણત	સ્વર્ણત-
શત્રુવર	સત્વર-*
અતમન્ય	અતમન્ય-
મિરિદ્ય	વૃક્ષાન્ય-
મિર્મવજ	વીર્યવાજ-
ધન્વરોત	ધન્વોત-
શુભન્દુ	શુભન્દુ-

૭. મિત્રનીને તેના સમકાલીન હિત્તી રાજ્ય
સાથે યાદ સંબંધો હતા. અંકારાથી એથી માઈલ
દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલા બોમઝકોઈ (પ્રાચીન નામ
'હુશ') ગામમાંથી ઈ.સ. ૧૯૦૬માં મળેલા હસ્તાવેજો
મિત્રનીનાં આથો ઉપસ્થિત હોવાનો વધુ મહત્વનો
પુરાવો પૂરો પાડે છે. તેમાં મિત્રનીના રાજા મતિવજ
(એ તુઝતનો પુત્ર હતો) અને હિત્તી રાજા મુખિલુ-
સિઉમ વચ્ચે ઈ. પૂ. ૧૩૫૦ લગભગ થયેલો સુલેહ
કરાર પણ છે. તે કરારમાં જે દેવોને સાક્ષી ગણીને
શપથ લેવાયા છે, તેમાંથી ચાર દેવોનાં નામ વૈદિક
દેવોનાં નામોને મળતાં છે. આથેતર પ્રત્યયોવાળાં
એ નામો નીચે પ્રમાણે છે.

હિત્તી	વૈદિક
ઈન્દર	ઈન્દ્ર-
મિત્રશિલ	મિત્ર-

અવેસ્તામાં મળતા 'હસ્તવજ'ના એવા સંબંધ વૈદિક
'ઈન્દ્ર' સાથે તેવા જ 'સત્વવજ'ના સંબંધ આ 'સત્વર-'
સાથે.

નશતિઅન નાસત્ય-
ઉરુવનૈરિસ્ય વરુણ-

વેદમાં મિત્ર અને વરુણની, તથા ઇન્દ્ર અને
નાસત્યની યુગ્મગતિ મળે છે. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૨૫, ૧માં
તથા અથર્વવેદ ૩, ૪, ૪માં આ જ ચાર દેવોનો એક
સાથે નિર્દેશ છે. વળી ઋગ્વેદમાં તે દેવોનું સુલેહ
નામો અને કરારનામાના રક્ષક તરીકે પણ આદવાન
થયેલું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સૂચવાય છે કે મિત્રની
પ્રદેશમાં અને તેની આસપાસ તે સમયે કેવળ આથ
બાપા જ નહિ, પણ કેટલેક અંશે તો વરુણ વેદમાં
છે તેવાં સ્વરૂપને આથ ધર્મ પણ પ્રચલિત હતો.

૮. ઉપસુકત બોમઝકોઈમાંથી ૧૯૦૬-૧૯૧૨ના
બોમઝકામમાં હિત્તી ભાષામાં લખાયેલો અને ઈસુ પૂર્વે
આશરે ચૌદમી સદીમાં રચાયેલો એક અશ્વવિદ્યાનો
ગ્રંથ મળ્યો છે. તેનો કર્તા કિક્કુલિ છે. તે હિત્તી
રાજ્યની રાજકીય અશ્વશાળાનો ઉપરી હતો. તેને
'અશશુરશનિ' કહ્યો છે (આ શબ્દને 'અશ્વ' શબ્દ
સાથે સંબંધ હોવાનું એક અનુમાન છે.) આ પ્રદેશમાં
ઈ. સ. પૂ. બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના આરંભમાં આથોએ
જ પહેલું પ્રથમ થોડો દાખલ કર્યો હોવાનું મનાય છે.
કિક્કુલિના અશ્વશાસ્ત્રમાં જે કેટલીક અશ્વવિદ્યાની
પારિભાષિક શ્રેણીઓ મળે છે, તે સ્પષ્ટપણે આથ
ભાષાની છે. તે શ્રેણીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

હિત્તી	સરસ્વત
એકવર્તન	એકવર્તન-
તેરવર્તન	ત્રિવર્તન-
પન્નવર્તન	પંચવર્તન-
સત્તવર્તન	સપ્તવર્તન-
નવર્તન	નવવર્તન-

અહીં 'વર્તન' = સં. વર્તન- (ઘોડાવાના માર્ગનો
એક વળાંક). વૈદિક ભાષામાં 'વર્તનિ' - શબ્દ છે જ.
સમાસને અંતે 'વર્તનિ'નું 'વર્તન' થાય, જેમ
'દશાંશુલ'માં 'અંશુલિ'નું 'અંશુલ' થાય છે, અને
'અંજલ'માં 'અંજલિ'નું 'અંજલ' થાય છે. તેમ.

૯. મિત્રની રાજ્યના દક્ષિણ-પૂર્વે છેડે આવેલાં

નુત્રી શહેરમાંથી ૧૯૨૫-૩૧ના ગણતરી મળી આવેલા પ્રાચીન દસ્તાવેજોમાં પણ યોગ્યતા વિવિધ પાનને સુચવતી જે સંજ્ઞાઓ છે, તે આર્થ' હોવાનું સમજાય છે. જેમ કે

સંસ્કૃત

મધુ-નુ

પરિત-નુ

પિકર-નુ

મધુ-

પરિત

પિકર-

૧૦. એનેતોલિઆમાંથી આ આર્થ' ભાષાના અવશેષોનો ભાષાદૃષ્ટિએ સંગ્રહ નિશ્ચિત કરવા માટે આપણી પાસે ત્રણ વિકલ્પ છે: કાં તો એ આદિમ-આર્થ' ભૂમિકાની સામગ્રી હોય, કાં તો ભારતીય-ધર્મની ભૂમિકાની, અથવા તો ભારતીય-આર્થ' ભૂમિકાની. વિદ્વાનોમાં આ અંગે સારો એવો મતભેદ છે.* પણ એમાં આ સામગ્રીની ભાષા વૈદિક ભાષાની સૌથી વધુ નિકટ હોવાનો ખત વધુ સ્વીકાર્ય જણાય છે. યુગ્મવાચક એકને માટે વૈદિક શબ્દ 'एक' ભારતપુરોષીય ભાષાઓમાં અનન્ય છે. એવું કમર-વાળું સ્વરૂપ બીજા કોઈ ભારતપુરોષીય ભાષામાં મળતું નથી. અને પિકરસિના અર્થસાત્રમાં મળતા 'એકવર્તન'માં તે જ મળે છે એ કટોકટી ઉદાહરત સામગ્રીની ભાષા ભારતીય-આર્થ'ની લગભગની હોવાનો સંજ્ઞા પુરાવો છે. વળી મિત્ર અને વરુણ, તથા ઈશ્ર અને નાસત્ય એ દેવો વૈદિક રીતે જ્ઞેયથેલા મળે છે તે પણ આપણું સૂચક નથી.

૧૧. ડૉ. હરિકેર એનેતોલિઆમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આર્થ' સામગ્રી ભારતીય-આર્થ' હોવાનું માને છે. તેમનું અનુમાન એવું છે કે લગભગ ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦૦ સુધી ભારત-પુરોષીય લોકો એકજ દત્તા. તેમાંથી ઈ. સ. પૂ. ૨૮૦૦ લગભગ દ્વિતીઓએ છૂટા પડીને સ્વર્ગાતર થયું. ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦૦ લગભગ

આર્થો ફેરાર્કેને જુદા પડ્યા હોય. ઈ. સ. પૂ. ૨૨૦૦ લગભગ આદિમ-ગ્રીકોએ ગ્રીસમાં પ્રવેશ કર્યો હોય. આર્થો આગળ વધીને પ્રથમ બદખ પ્રદેશમાં થોડો સમય રિથર થયા અને ત્યાંથી તેમણે ફરી સ્વર્ગાતર આરંભ્યું. તેમાં પ્રથમ તો એક સમૂહ પૂર્વ તરફ સંપત્તિધુના પ્રદેશની દિશામાં આગળ વધ્યો (એ દત્તા આદિમ ભારતીય-આર્થો) અને પછીથી બાકીનો સમૂહ ઈરાન તરફ બેપડ્યો (એ દત્તા આદિમ ઈરાની આર્થો). સંપત્તિધુ તરફ આગેક્ય કરતા આર્થોમાંથી એક નૂથ આગળ વધવાને બદલે પાછું ફર્યું અને તેણે ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાણ આરંભ્યું. એ નૂથની કેટલીક પેઢી પછીના વંશજો મેસોપોટેમિઆ સુધી પહોંચ્યા, અને ત્યાંના હુરી લોકોની વચ્ચે રિથર થયા. હુરી લખાણોમાં આ આર્થ' સુશરોનો 'મરિથ-નુ' કહ્યા છે—આ શબ્દ વૈદિક 'मरुत' (મરુત)ની સાદ આપે છે. તે આર્થોના નેતૃત્વ નીચે હુરીઓએ, ઈ. સ. પૂ. ૧૬૫૦ લગભગ બેબિલોનના પતન પછી ત્યાં મિતની શબ્દ સ્થાપ્યું અને તેમાં ઉક્ત આર્થોએ શબ્દકર્તા અને ઉપરાવો તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. મિતની અને તેના પડોશી શબ્દોના લખાણો પરના આર્થ' ભાષાના પ્રભાવને તેમણે આ રીતે ધરાવ્યો છે.

[આધાર:

T. Burrow : The Sanskrit Language (બીજા આવૃત્તિ, ૧૯૫૬, પૃ. ૨૭-૩૦).

આર. એન. હરિકેર : (૧) The Antecedents and the Early Beginnings of the Vedic Period (The Proceedings of the Indian History Congress, ૧૯૪૫ અધિવેશન, ૧૯૪૭, પૃ. ૪૪-૫૨).

(૨) Some Aspects of the Indo-Mediterranean Contacts (Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, ચપ્ ૫૦, ૧૯૬૬, પૃ. ૬૧-૬૬).

Amelies Kanichenhuber લેટ Die Aries im Vorderen Orient (૧૯૧૮) એ મંથની સમીક્ષા. સ્વયંજનો નક્કી ડૉ. હરિકેરે આવેલા નકશાને આધારે.]

* વહેંચે મતે આ અંગે સામગ્રી અનિર્ણયક હોવાનું માને છે. અમેલિએસ કાનિચનહુબર તેમના ૧૯૬૬ના પુસ્તકમાં લખેલી 'ભાષાસામગ્રીમાંથી' 'હુરીઓની' સાથે સંજ્ઞાથેલાં માત્ર સાત નામો જ આર્થ' હોવાનું સ્વીકારે છે.

સૂરનાં એ દૂર | સુમન.શાહ

દેશના એ સૂર: નિબંધ સંગ્રહ: એ દિગ્વીશ મહેતા, ગુજરાત પ્રકાશન, મું ૨: ૧૦

સોપડીના ઉપરણા ઉપર એ વિદ્વાનોનાં અને એક રઘુવીર ઔપરીલું એમ જુમવે ત્રણ મિતાદારી વિવેચનો છે. ઉપરણું જોઈ નાખવાની વ્યવસ્થા સોપડીના બંધારણમાં જ છે; અને તે સારું જ છે. છતાં દિગ્વીશ મહેતાના અભ્યાસીને રઘુવીરનાં વચનો જોઈ તેવાં છે—તેથી, ઉપરણું જોઈ નખ્યા પછી પણ સ્વેચ્છાએ પણ એ વચનોને જોઈ નાખી સકાય નહિ. પરંપરાના હાથી અને પાણીનાં કમળ, જ્યાંતું કોઈશું ને પૂતમનો ચન્દ્ર—ના લીલા-નીલા ઈન્દર ટાઇટલવાળું આ શુદ્ધ, કલાસિકલ, ‘ગુજરાત’ જ્ઞાન પ્રકાશન છે. અન્ય ઈન્દર ટાઇટલોમાં એક પર કવિ સુન્દર મંત્રી બે પંક્તિઓનું ઉચિત રમરણ છે ને એક પર સંસ્કૃતિના તંત્રી ઉમાશ કરને ઉચિત અપહ્રં અર્થ છે. સ્વના સરનામાવાળી લેખકે પોતે લખેલી એક સૌમ્ય નાનુક પ્રસ્તાવના—આભારિકા—પણ એક પર છે. ઉપરણા ઉપર મોરન આટની ધમ્મ વગરની, જોર વગરની, ગેરવાળખી મરકરી જેવું કઈક ચિત્રકામ છે જેમાં સોપડીના શીપકને ‘એકું’ કરવાનો માંદગો પ્રયાસ છે. પરંતુ આ બધાં આવરણોની આળપવાળને હરી લઈએ પછી, એક ‘દિગ્વીશ મહેતા’ જ સુરેખ boric ટાઇટલવાળું નામ આપણી પાસે બચી જાય છે, ને નિબંધસંગ્રહની સોપડી આખી ઓળખી જાય, પછી, એટલું જ બચી જતું નોંધએ ને?

લલિત નિબંધ વિશે જ ખાસ્સો મળતો સર્જનાત્મક નિબંધ લખી સકનાર લેખકની એકસો આઠ પાનની આ પુસ્તિકામાં છાપણૂંઓ ખચરકો તો

કવચિત જ વાગે છે પણ, ચૌદમાંનો ‘સોમ નિબંધ સંગ્રહ’ મળે જોતરી જાય એવો ‘મધુરા’ લલિત નથી—વ્યક્તિત્વના તંત્રીની ફેલાતી ગૂંચવાતી જાળનાં સંકુલનો paritext પ્રત્યેક રચનાની પ્રાથમિક ઓળખ છે. દિગ્વીશ મહેતાની સર્જકતાને આકાર ભેટી ભેગો ઇચ્છનારને આ જાળમાં ફસાઈ જતું ગંભીરો ભયવો કદાચ, સોપડી પતારી નાખ્યાની હાથ અનુભવનારના ચિત્તમાં આ પાનાં થોડા-દિવસો બાદ ધરીએ ને તલકે કદાચ માંડશે. સ્મૃતિની પાંપણ કશું ખંખેરતી જશે ને. છતાં ચિત્તમાં તો કશુંક ગૂંચવાતું જ જશે. દિગ્વીશ વાતો કરતાં તો કશું જ કરતા નથી જાણે, પણ દૂર જઈને એમની વેધક નજરને ઇશારે ખેંચે છે. અને સાચું જ નથી! સર્જક નિબંધનો લેખક શૂન યદિને જીવનકરને માટે વળગે છે....

...પાત્ર, કથા કે કવિતાનું મહોડું ખસેડી લઈ પછીના ‘અસલ’ના પરિચયમાં આવવાની પ્રક્રિયા નિબંધની છે. ને ‘અસલ’નું આ વળગણુ સદા, ભાષામકસુંદર અને સ્વેચ્છિક એવા વ્યભિચારનો પર્યાય છે.

એક જ કોલોનીના હોય તેવાં એકસરખી સમવધવાળાં ચૌદ મક્કાનો જેવી આ રચનાઓ વચ્ચે ચાસાયેલી ‘ભય’, હરીદાઈનું તત્ત્વ પણ એવું જ નોંધપાત્રપણે અનુભવાય છે, કેમ કે પ્રત્યેકને પોતાના જીવંત ધમકારવાળું અજ્ઞાનું અને ધરણુ ‘વાતાવરણ’ છે, છેલ્લા નિબંધને બાદ કરતાં આખાંમાં સૌથી

વિશેષ બોલકા તે પહેલાં છે. એમાં કાલેક્ટરી તરીકે કાંતું સંસ્કૃતિચિંતન પડેલું છે — જે દિગ્વીચના સંદર્ભમાં સાવ foreign લાગે છે. બીજી રચનાઓમાં તેઓ પોતાના જ દૂસની સુવાસની — જ્યાં જે કલાક્રમકતાથી, ધોમેશથી ખોલીને, રચનાને અતિ જ્યાં બંધ કરી દે છે એમાં વસ્તુતાતી વ્યવસ્થાની ખૂબી અધખૂલી રસપ્રદતા 'અહીં' ગરહાન્વર છે. નિબંધનો સિવ-નેમિવાલો સમીકરણો બાંધતો 'અઘણુ લાગ કચીક ખીંકનાં' નિવારણુ અર્થે મુકાવેલ પેપરવેઈટ જેવો લાગે છે. એ 'ગળણીમાં' ગળાઈને રેલાતા વૈયક્તિક સૂરોની દૃશ્યતા વિસ્તરે છે ખરી પણ અવરોધાતી. નિબંધમાં 'હુ', કદાચ, આવા 'અવરોધો'ને જ સંધે છે — ઈમ કે આ એક જ સ્થળ એવું છે જ્યાં એને 'પૂર્ણતમા original' થવાની તક સાંપડે છે. હા આથી 'અવરોધો' બીજાઓના સંક્ષિપ્ત નિબંધોમાં લાગે 'નિવાય' લક્ષણુ' ગણાતા હોય દિગ્વીચ એમને ઓળખી લેવા ભ્રમ એ 'એવું' એમની સર્વાંગ સંજ્ઞા-તાનો 'પ્રકાર' સ્મરણમાં રાખીને અવરજ કહી શકાય. ધરનાનની એમ બોલું મણુ મણુ 'પેટામેક્સ' ભત્તીઓની હોરમાળાની 'કમનીય' અનિયમ' વાળી રચના કદાચ આ 'સી' નિબંધોની છે. પણ 'આકર્ષક' આક્રમણના એ તેજલિસોટાઓમાં 'હાલકોલક' થતું વિષ્ય ધીરતાથી આસ્વાદી શંકાય. એટલું 'magnum opus' લેખકે એક સમજકની સાર્વજનિકતાથી સાંધી લીધું છે. ખિરસામાં મૂકી રાખવા જેવો, ભરૂર પડ્યે ત્યારે યુર્જન મળતી એમ મનગાવેલા જેવો 'પ્રશ્ન' તો થયેા વલેઈનવાલો છે : 'દિવસનાં' અર્જવ્યાળામાં રાતવાળા વરઘોડાના એ સૂરે કયાં ખોવાઈ જતા હશે ?' ખરેખર, કયાં ખોવાઈ જતા હશે ? પ્રશ્નના આ 'હુકમાં' ભેરવાઈને આપણી 'સ્મૃતિચેતના' દિગ્વીચના સંકેતની અંગારી ઉપરથી પોતાની દરેકદરની કિલિતિએમાં કેવી તો મુઝ બાપડી ખોવાતી જાય છે ? સૂરનાં આ દૂર અનિત કરવામાં જ લેખકનો આગેવો, પ્રગળ ને નિર્માજ અવાજવાળો વિશેષ છે. 'પ્રવાહ' 'ધર' 'પુલ' રચનાઓ આ સંદર્ભમાં એ અવાજના નિદેશની લેખે ઘણી બળુકા છે. અવાજના એ શુદ્ધપણને જાળવી રાખવાની

જવાબદારી એક પ્રતિજ્ઞાવાન નિબંધકાર તરીકે દિગ્વીચે આમ પહેલેથી જ વહોરી લીધી છે. અને હા, એ દિશામાં એમણે જરૂરજરૂરી કમર કરી છે.

નિબંધકાર બહુમતે કયાં પછી, બધાં તરફ ને પ્રયત્નોમાં ફસાયા પછી, ખરેખર તો પોતાના નિવારણુ 'હુ'ની સંકીર્ણ આપણને મૂકી દે છે, દિગ્વીચનો વિશેષ, એ 'હુ'ને વિશિષ્ટ સ્થળ મંજૂરોમાં લીધેલી ઠેટલીક હાણને 'અધાર કરવામાં' રહેલો છે; એટલું જ નહિ, એ હાણના અનુભવનમાં આપણે હતા કે શું એવો એક અદેશો રચનાને અતિ ગમી રહે છે. બાકી નિબંધનો લખનાર ભાવકનું total involvement ઠેટલું કરી શકે એ જ પ્રશ્ન છે. અને તેથી જ અહીં, નિબંધકારની personalityનો ભોળો ઉપાડીને ફરતી રચનાઓ મળતી નથી. આ રચનાઓ કેઈ અંશજનતા રીતરની છે કે શું એવી શંકા પાને પાને દહ થતી આવે છતાં એના વર્તનમાં આપણે કયાંક અવલે દંડાઈ જતા નથી એવું રહસ્ય પણ, આપણી આવી કલામક સંજોવણીમાં રહેલું છે. જતને વિશ્વથી અળખી કરી શકાય નહિ અને છ-વન સંદર્ભથી છૂટી પાડીને, મૂકી શકાય નહિ; અને તેથી જ કદાચ સ્થળાગ્રણનાં વણું નિબંધ સખનાર માટે અનિવાર્ય બની જતાં હશે? અપવા એની સંસાર વિષયક માવા જ એને બાગી છૂટવા જેવી નહિ હોય? બધા જ personal esssayના ઉદ્ગમકેન્દ્ર લેખે એને ધરી શકાય? કદાચ. પણ નિબંધની ગતિ તો બાગી છૂટવા પ્રતિની જ હોય છે. એમાં બહુ ઓછાને સજ્જતા મળે છે. એ ઓછાઓમાંથી આ લેખકને ગણત રાખી શકાય નહિ. દિગ્વીચની એ ત્રીક્ષિકતા આપણા નિબંધ સાહિત્યનું આજનું ધન બની રહેશે. આના સમર્થનમાં કોઈ પણ અધિકારી ભાવકને 'પ્રવાહ', ધર, 'પુલ', 'પાવડિયાં', 'મેલેઈ', 'દિવસને છેડે' વગેરે કૃતિઓ ચીંધી શકાય. બાપા આ સંદર્ભમાં translating બહુ ઓછી જગ્યાઓએ છે તાદર્ય વણુંનામકતા પણ એવી જ selective વિગતોવાળી છે. છતાં એમનાં બધાં જ વણુંનો

વિગતખંધિત, ઝીણી ઝીણી રેખાઓમાં ગૂંચવાતાં, વિસ્ફોટાં છે. ગતિનો એક આલ્સાદક ધ્રુવભાગ એમની વલ્ચુનકક્ષામાં અવરખ છે; એ સર્વાણીએ :

“ શરી...તે ટોળાવ પક્તી શરીને પેથે નદી તરફ ઢળતા ખૂણે, તેને નીચલે ખાંચે, જ્યાં ઉત્તરની ઉત્તી પેળ, કાચા મહાડના દરવાખથી રેલાતો ટોળાવ રંગડો આવે છે, જ્યાં સહજ ખચકાઈ પાછો રસ્તો પૂર્વમાં ફેળાઈ રહે છે, જ્યાં મારી ખારીમાંથી રોજ સવારે મરિજનના મિનારાના ટેકરા દેખાતા... ત્યાં એ ખારીમાંથી દેખાતું, પૂર્વતું આકાશ ખુસ્કું ન દેખાય, કટકો જ દેખાય, મિનારો...એકથો. ખરેખર મારા ઉડાણમાં કિતરી મારાથી આંખ ઉચકાય, ઉપર, ત્યારે મારાથી કંઈક એવું જ gesture થઈ જાય, મારા gestureમાં એવો એ મિનારો જ આવીને ઊભો રહે.” (પૃ. ૯૦)

પરંતુ આ વલ્ચુનો, શબ્દચિત્રો, કે ‘પાત્રો’માંનાં પાત્રો કે ‘લોક’માંના લોકની બધી જ physicality પૈકી જીવંતીયબક્તી ક્ષણોના સજ્જનમાં, એક સમયે તો પૂરેપૂરી extraxist થઈ જાય છે. ચિત્રખંધિત રૂપરતો રૂચો વાળીને આપણે ક્યારે કયાં પધરાવી દીધો ને ખસ એ અમૂર્તતામાં તરતા રહ્યા, તેનું કશું જાન રહેતું નથી... આ અર્થમાં નિયમની ચોપડી ઓગળી જાય છે...

જે કંઈ બચ્ચું હયેળીમાં, તેનું સ્વરૂપ શું છે? શું ફિગીશ પાસે આનન્દશંકરવાળી integrated હતી રહી છે? કદાચ ના. છતાં આ નિયમોમાં તેઓ અકળાયે જળાય છે. વર્ણનનો ઝેરી પવન કે પ્રણયકર્તાનો ધાટો રંગડો એ ખારીમાંથી જોઈ શકાતો નથી. એ આખી જીવનદિશા જ કોરી હોઈ શકે? એવું તો કેમ હોય, પણ એની વાત ક્યાં વિના માણસ રહી શકે નહિ... હવેની રચનાઓમાં તેઓ જો એમની લાક્ષણિક રીતે હસવા માડે, તો એમના

વલ્ચુનું પંગેરું મળી આવે ખરું... અને બીજા ખડમાં જવા જોટલી કટિબદ્ધતા તો — અને એકવિધતા પણ — એમણે સાધી લીધેલી જ છે! તેઓ પોતે પણ જાણુએડું છે, ને તેથી જાણે છે કે પંદરમી રચના આવી તો ન જ હોય...

નમદે પ્રારંભેલા પ્રકારમાં પક્તી આપણે કયાં ચોળી શકેલા? કાકાસાહેબ પાસે. એમની આગળી પક્કડીને પ્રકૃતિમાં રખડવાનો એક specialized જ્ઞાનદં—વિદ્વાતાના રંદાથી સાફ છેલેલો, ધર્મ-મંરકૃતિની પાતળી ગન્ધની આક્રી પોલિથવાળો જ્ઞાનદં—માણસ અમુક વયે માણી શકે, પણ પક્કી તો ઓળખાણના લયટાપણનો જ સ્વાદ લેવાનો. હસવાની ધ્રુવ રાખી હોય તો જ્યોતીન્દ્ર પાસે એ બહુધા પૂરી પડે ખરી. પણ હસીને ત્યાં તમે કુટુમ્બી નહિ યાઓ. સજ્જન નિયમના ધાટા વજનદાર દેશમાં કોણ જાણે પણ એમના હાસ્યનિબંધો ચોખખા પાણીની ભેળસેળ જ કરતા હોય છે. દુઃખમાં આ પ્રકાર અંજેની આપણી ગરીબી પર જ મુસ્તાક રહેવાનું. હજીયગી તો બનેલું. નિરંજન લગત તો એમની લાક્ષણિક રીતે ફકીર માણસ છે ને કશુંકાએ કરીને અસજ થનારા છે; તેથી એમને નિયમ-‘ગુજરાતી સાહિત્યનું સૌથી વધુ સમૃદ્ધ સ્વરૂપ’, ઘાગે, તો એ સમજી શકાય એવું છે, પણ છેલ્લા દાયકામાં આપણને એ સિત્ત પ્રકૃતિના, પણ સમય, સજ્જન નિયમકારો મળ્યા છે: ‘જનાન્તિકે’ના સુરેશ જેથી અને ‘દૂરના એ સૂર’ના ફિગીશ મહેતા: અથવા, ફિગીશ મહેતા—એમ જ કહોને! કેમ કે, એમના બધા જ અવિષ્કારોને ટાણે એઓ લગભગ નિયમ-કારની જ લાવેહગવી વ્યક્તિતાએ ધબકતા હોય-છે. આ એમની પાસે સાહિત્યપદાર્થ અંખતો કોઈ પણ વિશ્વજન સા...ડું એવું ચોળી શકે,

૧૧-૭-૭૧

‘જનાન્તિકે’નું ગદ્ય-એક નિરીક્ષા | નટવરસિંહ પરમાર

સુરેશ ભેખીના ‘જનાન્તિકે’માં લેખકના હૃદયની ક્ષિતિક્ષે સંગોપાયેલી સામગ્રીની ‘જનાન્તિક ઉચ્ચારણો’ની રૂપરૂપિ ઉદાહરણો છે. વસ્તુજન્યતા સાથે સંપર્ધમાં આવતાં વસ્તુજન્યતાનાં પદાર્થો, ઘટનાઓ, વ્યક્તિઓ, દૃશ્યોત્તર સ્થાનો, પ્રકાશ-અંધકાર જેવાં અમૂર્ત તત્ત્વો, ભાવશબ્દક અવસ્થાઓની લેખકના ચિત્તમાં ઊપસવા પામેલી રૂપરૂપાઓ (impressions) તથા તે પ્રતિ લેખકના ચિત્તમાં સંગ્રહિત પ્રતિભાવોના વિશિષ્ટ નિવેદનોનાં ગદ્યનિખન્ધોનું શિશુવૃક્ષ એમાં ઊપસવા પામ્યું છે. ગદ્યનાં એ જનાન્તિક રૂપોમાં લેખકની મનસ્થિતિનો જહુવિધ પાસાઓ, એમના ચિત્તમાં તરંગીલા, મનોહીન, યદ્યચિત્ત વિમુક્ત, અનિયત નિરીક્ષણો, અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે.

આવા વિશિષ્ટ નિવેદનોમાં સામગ્રીનું સામગ્રી ભેજે વિશેષ મહત્ત્વ હોતું નથી, સામગ્રીને વળગીને રૂપ પામતો કહેનારનો — લેખકનો ‘વ્યક્તિત્વસ્પર્શ’ જ મહત્ત્વનો બની રહે છે. નગ્ન લાગતી સામગ્રીમાં પ્રવેશી જતા લેખકનો ભાવસ્પર્શ એ નગ્ન સામગ્રીને સજીવ કરી શીરડ અર્પે છે. એ નિવેદનોમાં સામગ્રીનું વસ્તુનિષ્ઠ તત્ત્વ નહિ, પણ એ સામગ્રીમાં પ્રવેશી વ્યક્તિના સત્ત્વ — essenceની પ્રખટ યતી બહુવિધ મુદ્રાઓ જ રસાવહ બની રહે છે, અને એમાં વ્યક્તિનાં અનેકવિધ રૂપો જમાવાનો જ આનંદ હોય છે.

આરંભમાં જ લેખકના મનોમય અવકાશમાં કશીય ધરી વિના, કશા જ બંધના આધાર વિના ટપી રહેલો લેખકનો શિશુનોક રૂપ પામ્યો છે.

અદ્ભુત અને ભયાનક રસથી વધાયેલા સીમાડાઓ વચ્ચે વસતા અનામી જામની ભોંયમાં એ શિશુનોક ઉદય પામ્યો છે. રાગનો કિલ્લો, વન, વાઘનોંછ જેવાં રાગી પ્રાણીઓ, નદી, સતીનું વન, સતીનાં પગલાં, કેસુડા, મહુડો, શીમળો, લીમડો, પીપ્પો, મોઝરો, જૂંધ, જાંઘ, ચમેલી, ઘાસનાં બીડ એ આ શિશુનોકની વસ્તી. સાતકારીનું ગાઢ વન, એમાં ચર્ચને વહેતી તાપી, બાગલાલુ ને સાઈવેર મુલ્હેરના પદાડ એ આ વસ્તીનો પાડોશ. વનચલની આવી અદ્ભુત, ભવાવહ અને રમરણીય વનશ્રીમાં પેલા શિશુનોકના શિશુનો વિદાર સંભવ્યો છે.

શિશુવિહારની એ ઘટનાઓ પોતે અપૂર્વ નથી, આરંભક પ્રદેશમાં જીધરતા કોઈ પણ શિશુના જીવનમાં સંભવતા પામતી એ સર્વસાધારણ ઘટનાઓ આરંભક પ્રદેશ અગર ગ્રામપ્રદેશમાં જીધરલી કોઈ પણ વ્યક્તિને એ પોતાની જ વાતની સંકથા લાગે. પરંતુ, એની રૂપનિર્મિતિ પાછળ અવતારતાં અભિનંવ અભિગમ, પ્રવચન સંવેદનશીલતા અને રચનાનો કસબ એને અપૂર્વતા બક્ષે છે.

એ શિશુનોક કથનના પાતળા બન્ધમાં પરિવેષિત થયેલા વણનમાં નિખન્ધન પામ્યો છે. ચિત્તમાં ગ્રંથરૂપ બનીને ધૂમ્મા કરતી ઘટનાઓના નિદર્શનથી આરંભ પામી, દૂંડી ધૈર્યોરિક પ્રતિક્રિયા દ્વારા સ્થગણનો વિશેષ પ્રખટ કરી, ‘માડું’ ગાળપણ જે બાંધમાં વીલ્યું તેનું નામ દૂંડાં તમને નહિ કહું’ વાક્યના આરંભ સાથે કથનનો બન્ધ રચાવા માંડે છે. કથનનો બન્ધ રચતાં એ વાક્યનો પૂર્વાર્ધ સાથે આપણા ચિત્તમાં અપેક્ષાનો લય સંદોષિત થઈ

જોડે, વાક્યના 'હેનું નામ' સ્પષ્ટપણે પાસે એ લય-સાદોલ તરાર પડ્યા નય લાંબ વાક્યના ઉત્તરાર્ધના 'હું તમને નહિ કહું'ના આધારે એ વિરોધ પામી નય, નામ, દર્તા, ક્રિયાના પ્રપંચને વિષય બનાવતા યાદચ્છિક વિમર્શના અવરોધે કથનના બન્ધનો વણાતો તાણો નિરાલંબ લટકતો રહી નય છે. એ યાદચ્છિક વિમર્શની ચતિના લોપને પડે 'મારા મામમાં રાગનો કિલો હતો, વન હતું, વનમાં વાધ હતો, રીંછ હતો. એક નદી હતી' એ વાક્યસમૂહના આલંબને પેલો લટકતો નિરાલંબ તાણો ગૂંચાઈ જઈ કથનનો બન્ધ રૂપી દે છે. કથનના એ પરિવેષનમાં ઝાંખરી, એનાં છીછરાં પાણી, સતીનું વન, વૃક્ષરેણી ભિન્ન છાયાઓ, ધાસનાં બીડ, કિસ્લામાં છલું અવરોગની જુએ પર ખેડયેલાં સાદસો, અરુણાચલ કિસ્લામાં પરિકથાની અદ્ભુત ઇંદ્રિની શોધ તથા બાન્ધવપ્રમાં છન્દ્રચોનાં દ્વારે બીડ કરીને ઊભા રહી જતા જગતનાં અને તે પ્રતિ સંભવેલા પ્રતિભાવોનાં સ્વાયેલાં વણુનોના સંધાતમાં શિશુલોક રૂપ પામ્યો છે.

સ્મૃતિની ભોંપમાં અચેતન પડી રહેલો શિશુલોક આ વણુનોની વિશદ દેખાઓમાં સદૃશ બની ગયો છે. વિગતોની સમુચિત અને દક્ષ વરણી, એમાં અનુભવાતો ઇન્દ્રિયસ્પર્શ તથા સળસ, અનસસ, ક્રિયાશીલ વાક્યરચનાનો વિનિયોગ એ વણુનોને સ્પષ્ટરૂપ અને હન્દ્રિયગ્રાસ બનાવી દે છે. અને હન્દ્રિયનાની ભોંપમાંથી ઊગી નીકળતાં એ વણુનોનો સંધાત સમગ્ર નિર્બંધને સ્વનનાત્મક પરિભાષ્ય આપી દે છે. ઝાંખરીનું વણુન જુઓ :

"પણ આ ઝાંખરીનાં છીછરાં પાણીમાં પણ ખળંગાંએ કે તરત ધરતી સાથે જકડાયેલા પણ પણ પ્રવાહી ધર્મને વહી નય, એના અસ્ખલિત ખળખળ નાદમાં તાપીની વાણી સંભળામ, એના શીતલ સ્પર્શમાં સાતકણીના નિમિડ અરુણમાં ધૂંટાયેલા મસણ અધકારના સ્પર્શની સ્મૃતિ હતી."

ઝાંખરીનું ભૌગોલિક વારતવ અહીં તિરોધાન

પામી મળું છે, લેખકના ચિત્તમાં રહેલી ઝાંખરીની બાવલમક રૂપગામીની ચુલકીય ધરી પર ચીનીકિત તાપી અને સાતકણીના સ્મૃતિસંસ્કારના દ્રાવણમાં રસાયેલ ઝાંખરીનું રૂપ વણુવાણું છે. ધરતી પર રચી રચીને જકડાયેલા પણ પાણીમાં અખંડતાને અનુભૂતિ-રવિદન આપચુને સર્વને યામ તેને બ્યક્ત કરવા ચોમ્લું "... પણ પણ પ્રવાહી ધર્મને વહી નય" એ emotional equivalent—હેનું તો કાર્યોપયુક્ત, વિચક્ષણ અને પર્વાપ્ત બની આવ્યું છે! 'પ' 'પ' નો સદૃશ રચના પામી મળેલો આવત વહેતા પ્રવાહને અભિચક્ત કરવામાં કાર્યસાધક બની રહે છે. અને કિયાનું નિદર્શન કરતા એ equivalentમાં સમગ્ર વાક્યરચના ક્રિયાશીલ બની ગઈ છે. પ્રથમ વાક્યના લયના અદ્યવિરામે આપણા પગની પાટલીની તરયાને ભીંજવતાં પાણીના સ્પર્શ અનુભવાય, એ સ્પર્શસુખના હેઠમાં ચિત્ત ચાતા અનુભવે ત્યાં વિરામ પામેલા લયમાંથી બીજું વાક્ય ઊગી નીકળે. એ વાક્યનો ઉપાસ એવો થયો છે કે નવું પગનો પ્રવાહી ધર્મને વહેવાનો વેગ બળ પકડી લે છે, અને એ વાક્યમાં યોગ્યેયો રવાનકારી 'ખળખળ' બળ પકડતા એ પ્રવાહમાં તાપીની વાણીના ઘોપને શ્રવણચોર બનાવી દે છે. અતિથ વાક્યમાંથી સ્ફૂટ થતા આરુણ અધકારની મખમૂઝી, સધન સુવાળય આપણા આખા દેહને સ્પર્શી નય છે. તો 'અરુણ'ને વળગેલો 'નિમિડ' અને 'અધકાર'ને વળગેલો 'ધૂંટાયેલા' તથા 'મસણ'નો વિશિષ્ટ સંકેત અધકારના હન્દ્રિયવેદને definite entity અર્થે છે. વણુનની આવી વિશદતા લેખકનાં શૈલ્ય અને રસતતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

આ સમગ્ર નિર્ગમનું કેવળ લક્ષ્ય સ્પર્શ અને શ્વેદ દાસ વસ્તુજગતને ઓળખવા નિમિત્ત થયેલા શિશુ વિહારની વિવિધ મુદાઓ વણુવવાનું છે. મનિ-શીલ રહેતા લાવાત્મક પરિગ્રેહમાં શેષવના એ ગદ્યવિધ-વિહારોની ચતિચિધિ વણુનો દ્વારા હન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ બની રહે છે. નજર સામેથી લોપ પામેલા શિશુલોકના વણુનમાં જે વિશદતા પ્રગટી છે તેના

જામાં લેખકની દૃઢ નિરીક્ષણશક્તિ, તીવ્ર અનુ-
ભવશક્તિ તથા પ્રગટ્થ વિગતોના પ્રવર્તનનો
સાવધ પરિચય સાંપડી રહે છે. અને સમગ્ર
નિબંધનમાં સંજ્ઞાઓ કરતો આરવચક શિશુનો
વર નિબંધનને વૈયક્તિક વિશેષતા અપે છે. તો
મે સ્વરમાં ગ્રજ ગ્રજ મરણના આધાતથી મૂક થયેલા
દા અને બહેરા-મૂંગા ફેફસાના સંનિકટ વસતા
શિશુના મૂંગા, પ્રગટ, અણસમજ શોકનો છતો
વિશેષ બેસો સંજ્ઞાપ છે.

અન્ય લઘુદીર્ઘ નિબંધનોમાં લેખકના ચિત્તમાં
રહેલો પ્રાકૃતિક વિચના સંસ્કારો- impressions
તથા કાન્ય સાહિત્ય અને વિવેચના પ્રતિના પ્રતિભાવો
૧૫ પાના છે. પ્રાકૃતિક વિચના ચિત્તઓધન, એના
sense perception ને પ્રાપ્ત થયેલી રૂપનિર્મિતિ
સર્જનાત્મક બની રહે છે. અરૂપ પવન, અધકાર,
ઉનાળાની સવારના તાકાતું થઈ પોત, પ્લાસ્ટર
જામી ગયેલી ભીત પર તકોની તથા મધુમાલતીની
લતાની સહોપસ્થિતિથી રચાવા પામતી ભાત, બેસતા
પાંખાની પાંખમાંથી હવામાં ખરતા પાંખાંએ અહિલી
અદૃશ્ય રેખાઓમાં રચાતું નિરાકાર ઈશ્વરું ચિત્ર,
તોત્કાલી દીગ્બીઓ, તરત જ પ્રગટેલી કૂંપળ
પરથી સરીને ટપકતા વરસાદ, મધુમાલતીની ગજડ
કળાને આવેલું દુસ્વપ્ન, જાપના બહુવિધ પોત એ
લેખકના sense perception ને પ્રાપ્ત થયેલી
રૂપનિર્મિતિઓ છે. એ સર્વના મૂળમાં પ્રવર્તતી
પ્રક્રિયા સર્જનાત્મક છે. એ રૂપનિર્મિતિઓમાં લેખકનું
રૂપનારીક્ષણ સર્જકચિત્ત હિન્દ્ર પ્રત્યક્ષીકરણના સ્તર
પર જ પ્રવર્તતી જણાય. પરંતુ એ હિન્દ્રપ્રવેશન
પ્રક્રિયિક પ્રજ્ઞ પ્રતિભાવોને ચિત્તમાં ઊપસાવી દે
છે. ઊપસતા પ્રતિભાવો ધૂટાયેલા ભાવ-emotionનું
પરિભાષ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. એ ભાવોનું સ્વરૂપ એવું
તો ચંદ્ર હોય છે કે એમાં તાત્કાલિક હિન્દ્રપ્રત્યક્ષી-
કરણ—immediate perception જ નહિ,
પ્રજ્ઞ બહુવિધ સ્મૃતિપ્રકારો અને સાદ્યથેની
સમાહાર એમાં સંપ્રવિષ્ટ થયેલો હોય છે. લેખકની
અતિ પદ સંવેદનશીલતાને બળે ચિત્તમાં ઊપસવા

પામતા. પ્રજ્ઞા, ચંદ્ર, ભાવો લેખકની પેદી
સંવેદનશીલતાને વ્યાપનશીલ બનવાને પ્રેરી આત્મ-
પ્રક્ષેપ, આત્માલિપ્યક્તિ અને આત્મસર્જન સિદ્ધ
કરવાને સમર્થ એવી અશિલ્પજનક શબ્દચર્યાના
નિર્માણ કરી લે છે. આ નિર્માણમાં સર્જકના બોલા
કૌશલની પ્રતીતિ અનુભવાય છે. સર્જનનાં પરિભાષ્ય
સાધી લેતાં એ નિર્માણમાં લેખકના વૈમકિતક ભાવ-
પ્રતિભાવોનાં ઉચ્ચારણો વસ્તુલક્ષી અને મૂર્ત ૧૫
પાનાં છે. એ રૂપો મૂર્ત અને વિશદ હોવા છતાં
સુવિનયરત નથી. ૧૫ પાનેમાં ભાવ-પ્રતિભાવનાં
પ્રતિરૂપો પૃથગિત્થ અને રૂઢ છતાં અનિયત છે
પરિણામે એ પ્રતિરૂપોનું નિબંધન સપ્રમાણ રચના-
વિધાનને બંદો એક પ્રકારના ચિત્રોપમ પ્રકિરેતું
૧૫ પાનું કરતું જણાય છે. આ પ્રકારના ગદ્ય
નિબંધનની એ સ્વાભાવિક ગતિ છે.

કેટલાંક ગદ્યનિબંધનોમાં નમસ્વાસી સંસ્કારના
દાન હેઠળ નિરોધ પામેલો પેલા આરવચક શિશુનો
સ્વર રહી રહીને મુખર બનવા, સંસ્કારના દાખથી
છટકવા મથ્યા કરતો જણાય છે. સૈશવની લીલા-
ભૂમિમાં રમગીતો, હિજરાતો એ સ્વર બોવાઈ ગયેલા
શિશુઓને દૂંદગા કરે છે. આવા ખડોમાં શોકનો
નિમિત્ત ૧૫ અનુભવાય છે.

આવા ભાવત્મક નિબંધનોના મધ્યમધમાં પ્રતીત
યતું લેખકનું કૌશલ અપૂર્વ છે. એક નિબંધનમાં
અરૂપ પવનને ૧૫ આપવી લેખકના ગદ્યની ગતિ
જુઓ :

“પવન કવિને પાકારે એનું એક તત્ત્વ છે. આમ
જુઓ તો એનો કેટલો ૧૫ છે! કાપની રિયર
જ્યોતને બેટતો પવન, સળંગળા યુવતીના
પાંધવમાં ભરાઈ ને એને સદમાં ફેરવી નાખતો
પવન, બંધ કરેલાં દારૂની કામથી અંગને
મકિનીને ચોર પમલે દાખલ થઈ જતો પવન,
અવાવડુ વાવનો અંધારાના લેપવાળા પાણી
પરની લીલની ચૂલને હલાવી જતો પવન, બે
મૂઠ ગ્રેમી વચ્ચે ધૂધવતો પવન...

...ફેડી દીધેલા કાગળના ટુકડા સાથે પકડ-
દાય રમતો શિશુપવન... પ્રિયતમાના મુખમાંથી
સખીના કાનમાં. ચોરીછૂપીથી સરી જતા
પ્રિયતમાના પ્રથમ નામોચ્ચારણના ઉષ્ણ ઉચ્છ-
વાસ રૂપ પવન..."

પવનની અટવાતી ફરતી, આંધળી, અરૂપ ગતિ
કર્ષ રીતે રૂપ પામતી ગર્ભ તે પ્રક્રિયા વર્ણવતા પ્રથમ
પરિચ્છેદના અંત પછી આ પરિચ્છેદનો ઉદ્ભવ થયો
છે. અંત પામેલા પરિચ્છેદનો લય પવનની રૂપ-
નિર્માણની પ્રક્રિયાનો જાણે કોઈ અન્ત નથી એવું
સૂચવી વિરામ પામી જતો જણાય, પવનનાં રૂપ-
રૈવિધ્યનું લેખકનું કલ્પનાપ્રાણિત નિરીક્ષણ પણ
સાથે મંથર બનતું લાગે, અને એક વિરામની
અવસ્થા પ્રવર્તે છે. અનુભામી આ પરિચ્છેદનું પ્રથમ
વિધાન પણ એ વિરામને સમર્થન કરતું જણાય,
ન્યાયી ઠેરવતું જણાય. એ વિધાનની ધરી પર રિયર
થવા જતો વિરામ એ જ પરિચ્છેદના દ્વિતીય વાક્યના
ઉચ્ચારણ સાથે જ ગતિ પકડી લે છે. ગતિતા એ
લય પર પવનનાં સૂક્ષ્મ છતાં મૂર્ત રૂપો લીધડાં
જમ છે. દીપની જ્યોત, પાલવ, લીલની ખૂસ વગેરે
આશયોની ધરી પર પેલો અરૂપ પવન વિવિધ
રૂપમુદ્રાઓ પામી જમ છે. રૂપમુદ્રાઓને પ્રગટ કરતા
એ વર્ણનમાં પવનનાં ગતિ, સ્પર્શ અને સ્વરનો
સંભવદ્ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. દીપની જ્યોતની
હાલવાની ક્રિયાનો આશ્લેષ સાથે, સુકાયેલાં પાંદડાંના
અવાજનો સાપની સરસાદટ સાથે, પવનથી ઊડતા,
ધુમરડી ફરીને ભોયે પડતા, ભોયેથી ધુમરડી લઈને
વળી ઊડવા મથતા કાગળના ટુકડાની એ ગાખી
ક્રિયાના પકડાવ સાથે યોજાયેલા સંજ્ઞાનું લેખકનું
પ્રત્યક્ષીકરણ અભિનવ અને તાજગીનું છે, એ
પ્રત્યક્ષીકરણમાં લેખકના *Virgin observation*નો
અર્પવ પરિચય સાપડે છે, ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો
વચ્ચે રચાતો સાદરપનો અતર્કિત સેતુ અપ્રત્યક્ષી-
કરણને પ્રાપ્ત થયેલી વાક્યમયિક સંકેતોની સંચયનાને
અભિનવતા અર્પી દે છે. તો એ અભિનવ સંચયના
લેખકની મૌલિક સર્ગશક્તિની છોતક બની રહે છે.

'જનાન્તિકે'નાં અન્ય નિબંધોમાં પણ લેખકની
આ શક્તિનો પરિચય થાય છે: 'શ્રીમત્માં મેળસ
અને શિરીષની અત્યુક્તિ હવામાં સંકળાયા કરે છે.'
'હલ્લની અંદરની ઘણી ભેખડો ધસી પડે છે.'
'અથવા એમની દુનિયામાં વધ જેવું જ કશું નથી,
કે પછી એક જ વચ છે, ને તે એમની જોડે રમ-
નારની વચ।' 'યુવાનના હારથમાં એકદરેખા મહેલમાં
રહેલી અણમાનીતી રાણીનું આંસુ ધૂંટીને,' 'ભારી
આગળ એક કન્યા આંખને અણિમાણે અધકારને
વીટતી બેડી છે.' 'સમુદ્રનાં ઊછળતાં મોખ' સાથે
પવન પેતાનો પ્રાસ મેળવે છે. એના અગ્રધરા છંદની
બધી યતિ જોડી ગઈ છે.— આ ઉદાહરણોમાં કથન
રીતિમાં લેખકે સિદ્ધ કરેલી નૂતનતામાં દર્શન થાય
છે. આવી અભિનવ કથનરીતિ લેખકની મૌલિક
સર્ગશક્તિની છોતક છે.

'આનંદના કૃત લખ્યો એકમાત્રે બોલી નાખ્યા
પછી બાળકનું મોહું' આસ લેવા પુણ્ય રહી ગયું
હોય તેથી એ કૃતોની મુદ્રા છે.' '...ફરથી આવતા
પેલા દુર્વાસા જેવા ઉનાળાના લણકારા હવામાં
સંકળાયા છે.' 'દશનાયીઓની બીડ વચ્ચેથી કોઈનો
પેતાને સ્પર્શ ન થાય એ રીતે રસ્તો કાઢતી એ
(સોનિત) કુલવધૂ ન હોય જાણે!' 'કેસડામાં વસેલની
પગલીઓ ખોવાઈ ગઈ છે.' 'ક્ષિતિજના અર્ધનિર્મી-
લિત અશુભાં કામવિહ્વળ કપોતની આંખની રતાય
છે.' 'સમુદ્રોત્થિતા જેવી બધી ક્ષણો અવતરતી જાય
છે.' 'કોઈ દાનવીર સભનના જૂના તામ્રપત્ર જેવા અણિ
અણિ મોર છે.— આ ઉદાહરણોમાં પ્રસ્તુત અને
અપ્રસ્તુત વચ્ચે ઊપસતા સાદરપના સેતુથી સંબંધી
અલંકારયોજના નિરૂપ વ્યવસ્થા બળ, વિશદતા અને
ત્વરા અર્પે છે, એ દ્વારા *clarity of impres-*
sion સિદ્ધ થાય છે. પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુત વચ્ચે લેખકે
યોગ્યેવો સાદરપનો સેતુ લેખકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષ-
શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે અને વિશેષ તો એમાં
લેખકના વૈયક્તિક વિશેષની મુદ્રાનો સંભવદ્ સ્પર્શ
અનુભવાય છે.

આવી અભિનવ અને પ્રત્યક્ષ રૂપનિર્મિતિ

લેખકની સ્વદેશીયતા અને અતિપ્રદુર સંવેદન-
શીલતાનું પરિણામ છે. આવી રૂપનિર્મિતિઓમાં
લેખકની સર્ગશક્તિનો ઉત્તમ પરિચય સાંપડી રહે છે,
એટલું જ નહિ પણ, નિબંધનના ઘટક અંશોમાં
પ્રવેશીતી નિરવ્યવસ્થામાંથી ઉપસવા પામતા ઘટક
અંશોના અદ્ય સંગ્રહની ગ્રંથ નિબંધનને પૂર્ણતા
તથા લાવણ્ય અર્પે છે. એ પૂર્ણતા અને લાવણ્ય
સિદ્ધ કરતી સર્જનાત્મક ગદ્યની ગુણવિધ અપૂર્વ
ગતિ લેખકને એક સમયે ગદ્યકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત
કરી આપે છે.

અદ્યતન, આ ગદ્યનિબંધનોમાં પ્રવેશી શકેલા
ઓ, પણ અછતી, રહેતી નથી. 'નાનકડા ધરતી
પાછળના નાના, સા જમીનના ડુકડામાં પ્રસન્નતાનું
વાવેતર કરું છું' ને પ્રસન્નતા લાવું છું.' 'એ
(તડકો) જાણે વિધાતાની ઝોળીમાંથી અસાધ્યતાને
કારણે પડી ગયેલો કોઈકના લાખી સુખનો ખંડ
ન હોય!' 'હર અન્ધકારમાં સમુદ્રની ફેનરેખાની
મુશ્કતા કોઈ ડાકણના અદ્દારમ જેવી દેખાય છે.'
'વાધની ત્રાસના જાણિયા બરેલો, અન્ધકાર...'
'આજકાલ અન્ધ અનાથ સિંહુની આંખમાં ચીંછ
ગયેલાં આંસુ જેવો, લાગે છે'—આ ઉદાહરણોમાં
પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુત વચ્ચે સાદરપનો સેતુ ઉપસાવવા
ગતિ કરતી તરંગીલા કૃતક મૌલિકતા—counter-
fiet. originalityના સ્વરે સરી પડતી જણાય
છે. અને ત્યારે એ સર્જકતા સિદ્ધ કરવાને બદલે
એક પ્રકારનું intellectual Leger-de-main
—મૌલિક આલસ્ય બની જાય છે. ક્યારેક lyricism
ના એકવિધ અતિરેકથી મો. ભાંગી જતાનો અનુભવ
પણ, કદાચ થાય ખરો.

કાવ્ય-સાહિત્ય અંચર વિવેચના અંગે લેખકનો
પ્રતિભાવાત્મક વિમર્શ વિવરણાત્મક ગદ્ય—expo-
sitory prose—નું રૂપ ધારણ કરે છે. અદ્યતન
એ વિમર્શમાં વિચારની વ્યવસ્થિત મોડ્યુલી નથી.
લેખકનો એવો આશય પણ નથી. કોઈ નિમિત્ત
મળતાં વ્યાપારશીલ બની બેસતો વિમર્શ image-
ની શ્રેણીઓમાં, અન્યથા પામતો ગતિ કરે છે. એ

એક પ્રકારની પ્રતિભાવાત સંભવેલી શૈયારિક પ્રતિ-
ક્રિયાઓ છે. છતાં એમાં વિવરણાત્મક—વિમર્શાત્મક
ગદ્યની ભાગી ઉપસવા પામી છે.

સામગ્રી કવિતાની પ્રકૃતિ, એની સિદ્ધિઓ અને
મર્યાદાઓ, કાવ્યની સર્જનપ્રક્રિયા, કાવ્યની અદ્ય
રૂપનિર્મિતિ, એ રૂપનિર્મિતિમાં પ્રતીક અને પ્રતિરૂપ-
ની પ્રવર્તનપ્રક્રિયા, મુજરાતી વિવેચનાની ગતિવિધિ,
એની પાસે રખાતી થયાઈ અપેક્ષાઓનો માદચિત્ક
વિમર્શ આ વિવરણાત્મક ગદ્યમાં નિરૂપણ પામ્યો છે.

મહદંશે વિવરણાત્મક ગદ્યમાં ધારણ કરતાં આ
પ્રકારના વિમર્શમાં લેખક આરંભમાં વિષયનો
નિર્દેશ કરે છે, વિષયનું આનું નિર્દેશન નિબંધનની
ગતિને ગ્રેરે છે. વિષયના નિર્દેશન સાથે રચના
પામતો પરિચ્છેદ પોતે એક તર્કનિષ્ઠ એકમ બની
રહે છે. પ્રકરણસૂચક વાક્યો (Topic sentence),
અન્યથા (links) અને સંક્રમણો (transitions)ની
ચોળના દ્વારા લેખક વિમર્શને રૂપ આપતા નિમ્ન
અને પૂર્ણ પરિચ્છેદ વિકસાવે છે. કેટલીક વખત
કેન્દ્રીય વિચારના સામાન્ય વિધાનરૂપ પ્રકરણસૂચક
વાક્યને પરિચ્છેદના આરંભમાં નિર્દેશ કરી, એ
ગિરુએથી કેન્દ્રીય વિચારને સ્ફુટ કરે, વિસ્તારે
સમર્થન કરે, પ્રમાણિત કરે એવી વિગતોના આલે-
ખન દ્વારા વિમર્શનો પૂર્ણ વિકાસ સાધી, વિચારના
એક એકમને પૂર્ણ કર્યો છે એ દર્શાવતા સમાપ્તિ-
વાક્ય (Terminating sentence)ની ચોળના
દ્વારા પરિચ્છેદનો અખંડ આકાર લેખક ઉપસાવે છે;
તો ક્યારેક પ્રકરણસૂચક વાક્યનો નિમ્ન કરી રાખી,
વિચારના કોઈ ગિરુનું સદસા નિરૂપણ આદરી,
કેન્દ્રીય વિચાર ઉપસાવવા તરફ એ નિરૂપણના
વિકાસને વાળી, પ્રકરણસૂચક વાક્યના નિર્દેશ સાથે
પરિચ્છેદનું રૂપ સિદ્ધ કરે છે. સામગ્રી કવિતા અંગેના
લેખકના એક પ્રતિભાવને રૂપ આપતા ગદ્યનો વિવ-
રણાત્મક-વિમર્શાત્મક ગદ્ય હુલો :

“આ જટિલતાનું સમગ્ર દર્શન હજી આપણી
કવિતાઓ તો આપવાનું છે. એ જ જટિલતાની
વાત કરે છે તે તો બીજાંદાન, જેની વાત

કરવી શકે એવી, જટિલતા છે. એની વાત કરતાં ભાષાને પોતાનું આશુ કલેવર બદલવું પડ્યું હોય, એમ કરતાં જે મુરકેલી નદી હોય તેમો ખ્યાલ આ કવિતા વાંચતાં આવડતો નથી... અત્યારે તો 'ઈધિયુ ઝોર્જ પડ્યા' હોય એવું લાગે છે. આનું એક કારણ કદાચ એ છે કે આપણા સર્જકમાં પૂરતી માત્રામાં અલગારી સ્વભાવ નથી. એ વધારે પડતી દોડધામમાં મગ્ન રહે છે. ગ્રીષ્મની નિસ્તબ્ધ બપોરના નિર્જન એકાન્તમાં પેલો હોલો જે અલગારી-પણું જોગવે છે તે હજુ એને સિદ્ધ થયું નથી. એની પાસે બૌદ્ધિક સિદ્ધિતા (ગોટા ભાગના જીંજીના લીધેલા), પોતાની રચનાને આધુનિક કે અત્યાધુનિક ઠરાવવા માટેની તદ્દખીર છે. પણ એ બધા ધોધાટથી પર રહીને, કશી દોડ-ધામમાં જીતમાં વિના આજીઆણના વિરાટ જીવનને રિથર દૃષ્ટિએ જોઈને એનો અર્ક સારવાં લેવાની હામકેધીરજ કદાચ એનામાં નથી. આ મૂળ મુદ્દાની વસ્તુની ખોટ ફેશનપરસ્તી કે નવીનતાના જાદુથી પૂરી નહિ શકાય."

'આ જટિલતાનું સમગ્ર દેશન હજુ આપણી કવિતાએ તો આપવાનું છે,' પરિચ્છેદના આ પ્રારંભના પ્રકરણસૂચક વાક્યના બિન્દુઓથી વિકસવા પામતા પરિચ્છેદ સાથે વિમર્શ એતિશયીક બને છે. એ પ્રકરણસૂચક વાક્યના પાછા કવિતાની સામ્પ્રત પ્રકૃતિનું લક્ષણ સૂચવતું, 'એ જે જટિલતાની વાત કરે છે તે તો બીજાંકાળ, જેની વાત કરવી શકે એવી જટિલતા છે'ના વિરોધી વાક્યની ઉપરિચિત્તિમાં પરિચ્છેદના સંવિધાનનું સ્થાપત્ય સ્થાવા મટિ છે. આંશયતું સાતત્ય દર્શાવતું પછીનું વાક્ય, 'જટિલતાનું શુભદર્શન કરાવી પરિચ્છેદને નિશ્ચલતા અપે' છે. તે પછી કવિતાની અપચોત્ત પ્રકૃતિનો વિગતવિસ્તાર આલેખી લેખકનો વિમર્શ નિદાનના નિષ્પાદન માટે યત્ન આરંભે છે: 'આપણા સર્જકમાં પૂરતી માત્રામાં અલગારી સ્વભાવ નથી'નું લક્ષણ રૂપ નિદાન તારવી ગ્રીષ્મની નિસ્તબ્ધ બપોરના નિર્જન એકાન્તમાં

અલગારીપણું જોગવતા હોવાના દૃષ્ટાંત દ્વારા વિમર્શ નિદાન રૂપ તારણના વિશદીકરણ તરફ વળે છે. અહીં સુધી પરિચ્છેદની નિશ્ચલતા અકર્ષક રહી છે. એના સ્થાપત્યવિધાનની રૂબાઓ પૂર્ણ બનવાની દિશામાં વિકસી રહે છે પરંતુ અલગારીપણાને વિશદ કરવાને ચોખ્ખું હોવાનું દૃષ્ટાંત એના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. હોવાનું અલગારીપણું એટલે કેવું અલગારીપણું? — કશાકને વિશદ કરવાને ચોખ્ખેણું વિધાન એના લક્ષ્યને સાધી શકે નહિ તો એવો અપચય નિર્ગમનની પૂર્ણતા અને નિશ્ચલતાનો જન્મને સિધ્ધિ જ બનાવે. પરિચ્છેદના સંવિધાનમાં એ એકે ગ્રીષ્મી તિરાડ રહી જ્યા પામી છે. પરંતુ નિર્દાનના વિસ્તરણ તરફની વિમર્શની ત્વરિત ગતિ એ જીણુંપતે ઢાંકે અપચયિત લક્ષણોના વિરોધમાં કાળના અપેક્ષિત લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાને 'પણ એ બંધા' ધોધાટથી પર રહીને કશી દોડધામમાં જીતમાં વિના આજીઆણના વિચાળ જીવનને રિથર દૃષ્ટિએ જોઈને એક ને અર્ક સારવી લેવાની હામ કે ધીરજની આવશ્યક શુભમંપતિનું નિર્દેશન કરી શકે છે. આ રીતે પ્રકરણ સૂચક વાક્યથી મતિનો આરંભ કરતા લેખક વિમર્શના કેન્દ્રસ્થ વિચારને સ્પષ્ટ કરે, પરિવર્ધન કરે, વિશદ કરે, પ્રમાણિત કરે એવી વિકાસસૂચક વિચારો દ્વારા વિવરણાત્મક ગદ્યમાં પ્રવર્તતાં વિચારનાં લક્ષણ, idealification, વર્તીકરણ કાર્યકારણની ઘટનાઓ ઉપસાવી વિમર્શના એક અખંડ, અવિકલ પ્રતિદેશાત્મક સંઘાતનું નિર્માણ કરી આપે છે. અને એમાં લેખકના ઉત્તમ કૌશલનો પરિચય સાંપડી રહે છે.

કાવ્યસાહિત્ય અંગેના લેખકના પ્રતિદેશાત્મક પ્રતિભાવો વિમર્શાત્મક ગદ્યનું પરિમાણ ધારણ કરી લેતાં એ એક પ્રકારની વિવેચના બની રહે છે. એ વિવેચનમાં લેખક વાચકને સાવધાનીપૂર્વક અલગ રાખી વિવેચ્ય વિષયના એક મા બીજા પાસાનો નિદેશ માત્ર ધરીને અટકી જતા નથી. વિષયના પાસાનું વાચકને showing કે pointing out માત્ર નથી, લેખક એમના વિમર્શમાં વાચકને પણ involve

(અનુસંધાન પૃ. ૩૫૧ ઉપર

નવી કેડી | સ્નેહરશ્મિ

૭

ઋષિઓના વંશજ

અસહકારે રેશમાં જે નવી હવા લીધી કરી
એનો, યોગે ઉત્સેખ આ પહેલાં આવી ગયો છે.
એનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આપતું અચકચ છે. એ વખતે
સાપ્તાહિક 'નવજીવન'નો પ્રવાહ આખા દેશને
માટે પ્રેરણાના પ્રયંત્ર મૂકે એવા હતા. દર અઠવાડિયે
એના આગમનની અમે આતુરતાથી રાહ જોતા,
અને તેના દરેક અંકમાંથી કંઈક તરી પ્રેરણા,
નવી દૃષ્ટિ, નવી જાગૃતિ વગેરે મેળવતા. આ હું
હિંમતુ છું ત્યારે એ સરસામાં 'નવજીવન'માં જાણેલા
સહી વિનાના એક લેખનું ચીપકે મને માઠ આવે
છે. એ લેખ 'ઋષિઓના વંશજ' એ. વખતે
અમારો ખ્યાલ એવો હતો કે એ લેખ મહાદેવભાઈએ
લખ્યો હોવો. જેમ્સે, અથવા તો એમની પ્રેરણા
હોય જાયો હોવો જોઈએ. એ પ્રેરણા સત્વામલ
આશ્રમમાં એ તખતે જે નેત્રુ ભાવનાંજન્યત સ્વર્ગ
રશું. હતું એ માટેનો મુખ્ય અહોભાવ હતો. ધણે
દિવસે મહારાજામીરી અભ્યાસી આશ્રમમાં પાછાં
વળતાં લેખકે આશ્રમમાં જાયે, કે કોઈ નવી જ
કુનિયા જેમ્સે. એ કુનિયા હતી આદર્શની રંગેરેડી
જાણી. એમાં હતી 'તિમિર', ચારિત્ર્ય માટેની
સાંસ્કૃતિક રૂપરેખા અને ત્યાર, માટેની જોડી તમજા.
લેખકે આશ્રમમાં જેનું સ્વર્ગ 'કુપું' તે નાખી 'મજર
મ' પહેલે એવી અમારી તે દિવસોના આદર્શની
ક્ષિતિઓમાં જાયે લહેરાતી જોતા. આખો દેશ અને ખાસ
કરીને એની કિશોર અને તરફ કુનિયા અને
ઋષિઓના વંશજ જેવી જાયતી. જ્યાં નવ મે

ત્યાં આદ્યધિશાં યુવક યુવતીઓનાં મુખ ઉપર
મુક્તિની કંપના અને એ માટેની સાધનાની દીપ્તિ
નજરે પડતી. એ વખતે અસહકારના રંગે રંગાયેલી
જે કોઈ અકિરને—કિશોરોથી માંડી વૃદ્ધો સુધીને
મગજાતું થતું તે ગંધી જાયે ભાવનાના પ્રયંત્ર
તરંગે ખરે એવા ખાતા દેવા જેવી લાગતી. એ
પ્રત્યેકને હાથે મતોગંજત અને વેદનાઓના યોજને
હસતે મુખે હજવા કુલની જેમ ઉપાડી પોતે જ્યાં
હોય ત્યાં પોતાનું એ જ અર્પણ જોવા અને એ
અસહકારની ધન્યતાથી પુષ્કલિતતા અનુભવતા જેવા
એ જીવંતો એક અણુએક લહાવો હતો. આ
લખતી વખતે મારા મન સમક્ષ એ વખતનાં
કેટકેટલાં રજૂતિચિત્રો જાપસી આવે છે. એમાંથી
ધોરકેતો અજડતો ઉત્સેખ કરી શબ્દોમાં જેને
અભિવ્યક્તિ આપી શકાય એમ નથી એવી મારી
સંવેદનાને આશ્રિત રીતે પણ જે વ્યક્ત કરી શક્યો
હોઈ તો હું કૃતજ્ઞતા અનુભવીશ.

નાયુભાઈનો ઉત્સેખ આ પહેલાં હું કરી ગયો છું.
અતિ તેજસ્વીને સાવનાશાળી વિદ્યાર્થીઓમાં એમની
દીપ્તિમય એવાને લઈને એમણે પોતાની આસપાસ
સારું એનું આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. મારા માઠ મિત્ર
હોવા ઉપરાંત એ મારો જનેરી હતા. અમારે સૌએ
અદ્ય સાધનથી વિદ્યાજ્ઞે, ચિંતનમાં ઉત્તર શૃંગો
સર કરવાં હતાં. નાયુભાઈ ચીખતીની શાળામાં નવ
એણી સુધીના અભ્યાસ પૂરા કરી આગળ અભ્યાસ
કરવાં મુશ્કેલી આનાવિલ આશ્રમમાં જાયે અથવા

હતા. સુરતના ભણતરનો આર્થિક બોજ જે
અમારે માટે વધુ લેખાચ એવો હતો તે એમના
પિતા બહુ ઉમળકા ને આશા સાથે ઉપાડતા હતા.
તેમની મળતરી હતી કે એ બોજ તેમને બેએક
વર્ષ ઉપાડવો પડે—એ પછી તો નાથુભાઈ
સ્વશક્તિથી મુંબઈની જી. ટી. બોર્ડિંગમાં સ્થાન
મેળવી પોતાના ભણતરનો બધો બોજ જાતે ઉપાડતા
થઈ જશે. નાથુભાઈના પિતાની આ મળતરી
બિલકુલ યથાર્થ હતી. મારે માટે પણ કશીખાના
મનમાં આ પ્રકારનો વિશ્વાસ હતો જ નહીં રાકયો
હતો ને મારા ચિ. નાના ભાઈ શુશાનને પણ મેટ્રિક
પછી આ તક (જે એને પાછળથી ખરેખર મળી
હતી તે) મળવાની જ એવો અમારા સૌનો વિશ્વાસ
હતો. આમ અધ્યસાધન વિદ્યાર્થીઓ હોવા છતાં
અમે અમારી જાતને સમર્થ લેખતા. જી. ટી.
બોર્ડિંગની લખ્ય પરંપરાઓથી અમે પૂરેપૂરા
પરિચિત હતા. એમાં અમારા નિશ્ચિત સ્થાન અંગે
અમારા કે અમારા વડીલોના મનમાં કોઈ માન
શંકા ન હતી. પરંતુ અસહકારે આજી પલટાવી
હીધી. પિતા અને પુત્ર વચ્ચે ઠેર ઠેર સોરણ ટુસતમી
જામી, જેને લીધે અનેક કુટુંબોમાં હતાશાના વાલોના
ધરાટો પ છવાયા.

નાથુભાઈના પિતા વલ્લભભાઈ ને દીકરા પોતાની
તેજસ્વી કાર્યકર્દી આમ વેઠી નાખે તે ગમ્યું નહિ.
તેમણે મેટ્રિક થયા પછી જે કંઈ કરવું હોય તે
કેરવા સમ્મતિ આપી. પણ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની
પરીક્ષાને તો હજુ દોઢ વર્ષની વાર હતી. નાથુભાઈને
તો વર્ષમાં સ્વરાજ મળવાનું છે ને પોતે એમાં
કાશો આપ્યા વિનાના રહે એ વિચાર અસહ્ય હતો.
તેમણે હસમીમાંથી વિનિતની પરીક્ષા આપવા માટે
ખીંટું ઝડપું ને મારાથી એક વર્ષ પાછળ હતા તે અંતર
બૂસી નાખી મારી સાથે વિનિત પરીક્ષામાં બેઠા ને
બહુ મશરવી રીતે ઉત્તીર્ણ થયા. વલ્લભભાઈને તો
એથી પોતાના આગ્રહમાં વધુ મક્કમ બનવાની
પ્રેરણા મળી. તો એક વર્ષમાં બે ચોપડી આટલી
સફળતાથી કરવાની નાથુભાઈમાં શક્તિ હતી તો

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પ્રથમ સ્થાન તે અવશ્ય મેળવી
શકે એવું તેમને સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યું—અને
એમની એ માન્યતા બૂલભરેલી પણ ન હતી. પણ
નાથુભાઈ કેમ કરીને અસહકારના માર્ગમાંથી ચલિત
થવા તૈયાર ન હતા—આથી પિતાને ધણું મારું
લાગ્યું, ધણી વેદના થઈ. પિતા હુલાયા છે એની
વેદના નાથુભાઈને એછી ન હતી, પણ તે નિરુપામ
હતા.

પિતાપુત્ર વચ્ચેનો આ મતભેદ કડવાશમાં પરિ-
ણમે એ નાથુભાઈ ટાળવા ઇચ્છતા હતા. તે સ્ત્રીમણી
આત્મા ને પિતાને સમજાવી ધરઆંગણે રહી હાલતું
કામ કરવાની યોજના કરવા માંડ્યા. પિતાએ હવે
નવો મેરથો શરૂ કર્યો—જે પ્રચલિત શિક્ષણપ્રથા
છોડી હોય તો શરીરશ્રમ વિના રેટલો નહિ મળી
શકે એ વાત. નાથુભાઈના મન પર ઠસાવવાં તેમણે
પ્રયત્ન કર્યો, નાથુભાઈએ એનો ન પ્રતિકાર ન કર્યો.
એટલું જ નહિ વિદ્યા વેચીને ધન કમાવા કરતાં શરીર-
શ્રમથી મેળવેલો રેટલો વધુ મીઠો છે એવી પોતાની
માન્યતાને તેમણે હલતાથી વ્યક્ત કરી. પિતાએ એને
વળતો જવાળ આપી એ વાત સાબિત કરી આપવાનું
આહવાન આપ્યું. નાથુભાઈએ એ કીધી લીધું ને
અસહકારના કામ સાથે પોતાના ધરતી ખેતીની ધૂસરી
તેમણે ઉપાડી લીધી. એ કુમળી વયે મળસકે ચાર
વાગે બેઠી તે પોતાને ખેતર જઈ ઠેસ ઢાળવા લાગ્યા
ને લોકો ચકિત બને એવી સહનશક્તિ ને ખર્ચ
દાખવતાં એમણે પિતાને ભણે કે નિઃશસ્ત્ર કરી મૂક્યા.

પિતાપુત્ર વચ્ચેનો આ મતભેદ ઠેસા લાગે
આસત તે અંગે તો કેવળ અટકાવ જ કરેલી રહી, કારણ
કે માધીજીની ગિરફતારી ચર્તા અસહકારની હાલતમાં
એક પ્રકારની ઓટ આવી. જે લાખો વિદ્યાર્થીઓએ
શાળા પાઠશાળા છોડી હતી ને જેમણે મજાસાત
છોડી હતી તેમાંના ધણા મૂળ સ્થાનોએ પાછા ફર્યા.
આ સંજોગમાં વલ્લભભાઈ વધુ આગ્રહી બન્યા ને
બ્યારે નાથુભાઈ સરકારી સંસ્થામાં અભ્યાસ ને કરવા
ના પોતાના નિર્ણયમાં અફર રહ્યા ત્યારે એક
સ્નેહી સાથે મસલત કરી નાથુભાઈ માટે આદેશમાં

તેમણે કામગીરી શોધી કાઢી. એ વખતે દેશમાં
ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં પં. મોતીલાલ નેહરુ, દેશ-
બંધુ દાસ, વિદુલભાઈ આદિએ સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપના
કરી અસહકારના ધારાસભા અધિકારના કાર્યક્રમને
પડતો મૂકવાનું કાર્યનું હતું. આ સંજોગમાં વિદ્યાપીઠમાં
ભણવાની પિતા રત્ન ન આપે તો અસહકારના
કાર્યક્રમને વળગી રહેવાથી પોતાના માર્ગમાં જે અનેક
સુરેક્ષાઓ આવવાની હતી તેનો નાથુભાઈને
ખ્યાલ આવી ગયો હતો. તેથી તેમણે ખેતીનું જ
જે કામ ઉપાડી લીધું હતું તેને જ વળગી રહી
ખેતી બનવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ પિતાએ જ્યારે
આદિકા જવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે પરિસ્થિતિમાં
પકડો આવ્યો, ને પિતા જે એથી રાજ થતા હોય
તો નાથુભાઈએ, અસહકારમાંથી અલિત બની
કરીથી સરકાર માન્ય સંસ્થામાં અભ્યાસ કરવાને
બદલે આદિકા જવાનું પસંદ કર્યું ને એમ તેમના
જીવનમાં એક દુરદોષ વળાંક આવ્યો.
આનું ઠેર ઠેર મન્યું, અનાવિલ આશ્રમમાં
જેને મનુભાઈ નામક નામના એક તેજસ્વી વિદ્યા-
ર્થીના પરિચય થયો જે તરત જ મૈત્રીમાં પરિણમ્યો.
પ્રાયશ્ચિત્ત શાળાના એક નિવૃત્ત અને ખ્યાતનામ
આચાર્ય જસદાસપોરના શ્રી મકનંદ નાયકના એ
પુત્ર, કુશાલ, શુદ્ધ અને પ્રયત્ન બ્યવસ્થિત એટલે
મેટ્રિકમાં પહેલા પરાસમાં આવી ૧૧મા નંબરનું
સ્થાન પ્રાપ્ત કરી એ જી. ટી. બોર્ડર બનેલા. એ
મિલિયસમાં હતા ને અસહકારની હાલત ધર્મ જે
તેક વિરલ લેખાવ ને જે પ્રગતિ જીવન ધન્યતા
અનુભવે એવી જી. ટી. બોર્ડરની તકને કુકરાવીને
જા. અસહકાર કરી શકાય. આ ત્યાં નાતોસુતો
ન હતો. ભાવિ ઉચ્ચવળ-કારકિર્દી માટેની કેટલી
અધી-શક્યતાઓ મનુભાઈ, સમજા હતી, પણ તે
અધી જતી કરી તેઓ અસહકારી બની લડતમાં
જોડાવા સુરત આવ્યા. પિતાને સખત આઘાત લગાડ્યા
વિના આ પગલું ભરાય એમ ન હતું. પિતા
આદર્શવાદી હતા, પણ તે સાથે વાસ્તવિકતાનો
પૂરો ખ્યાલ તે કરી શકતા. મનુભાઈ જે પોતાનો

અભ્યાસ પૂરો કરે તો દેશને આ માટેની વધુ ઉચ્ચવળ
તકો તેમને મળવાની શક્યતાઓ તે જોતા, ને
મનુભાઈને એ વાત સમજાવવા તેમણે બનતી
મથામણ કરી. પણ મનુભાઈ અડગ રહ્યા. આ રીતે
પિતાપુત્ર વચ્ચે મન જોડાયા ત્યાં તે વાત ધરધરની
કહાણી જેવી બની ગઈ હતી અને એની જે પિતાને
વેદનાઓ હતી તો પુત્રને એાછી ન હતી, ૧૩૦-૩૨ની
સ્વાતંત્ર્યની લડત દરમ્યાન લખાવેલા ઉમાશંકરના
કાવ્ય 'પિપાસા'માં આ સંવેદના બહુ સારી રીતે
બ્યક્ત થયેલી છે, કવિ ગાય છે—

ઓ ! યુગતરસ્યા જળ કંઠે ! જરી તું પુકાર કરજે ધીરે.
આ જગી જશે અધાર વીધાતાં તર રવ-કંપ-સમીરે.

*

હું જાણું તારી તરસ, કરું છું બીપણ્યતમ તૈયારી;
તું ધમિ સાદ પુકાર, ક્યારની સુધી મેં કરુણ સિતારી.

જો ! જગી જશે મુજ માતા !

નિજ અંત પછાડી પથે મારા ચરણ રંગશે રાતા !

આ મહાન રાષ્ટ્રીય ઉત્થાને આપણામાં જે કંઈ
એક હતું તે બધાને અખૂટ એતનાથી ભરી દીધું હતું.
રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, હમાનંદ સરસ્વતી
આદિ આપણા સંતાએ જે ભાવનાઓનું સિંચન
લોકમાનસમાં કર્યું હતું તે આ વખતે પાંગરી ઊઠી.
અનાવિલ આશ્રમના એ વખતના મારા જે કોઈ
સાથી પર નજર પડતી તેની આંખોમાં આ ભાવ-
નાની ચમક સહેજે વરતાઈ આવતી. મનુભાઈએ
તો સરીર ઉપર આત્માનું વર્ચસ અનુભવું હોય
તેવા યોગ જ આદર્શ હતા. અસહકાર કર્યો એટલે

* મનુભાઈના પિતાની આ બ્યવહારક્રિયામાં ટીક ટીક
નજર હતી એમાં અનેક પ્રમાણ પાછળથી મળ્યાં. ૧૯૨૦માં
જે તેજસ્વી વિદ્યાર્થીએ અસહકાર કરી યુનિવર્સિટીમાંની
પોતાની ઉચ્ચવળ કારકિર્દી હોમી દીપી તેના કરતાં તેમનાથી
નીચલે નંબર રહેનાર વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાક યુનિવર્સિટીની
દિગ્ગ્ધી મેળેના સુકારી નોકરીમાં કે અન્ય જોડાઈ ૧૯૩૦ની
લડત વખતે નોકરી છોડી લડતમાં આવ્યા તેમના ત્યાં
વધુ મોટા લેખાવ.

તવ દામકાનાં એમનાં માતૃશ્રી.

રંજનગહેનની અનેક રમૂતિઓ આલેખવી મને ગમે, પણ અહીં તો એ કાળની એમની જે છબી મારા મનમાં અંકિત થયેલી છે તે જ પ્રગટ કરું. એ તેરેક વર્ષનાં હશે ત્યારે એમના પરિચયમાં હું આવ્યો. એ વખતે એમના અત્યંત જાનિક ને પ્રેમાળ પતિ સાથે એ ઉંઘના રહેતાં હતાં. રેલવેના ક્વાર્ટેસમાં એમને રહેવાનું મળ્યું હતું. એમને જોતાં વેંત જ મારી નાની ગહેન પાવતી મને યાદ આવી, ને એ જ ક્ષણથી મારા હૈયામાં બહેન તરીકેનું સ્થાન એમણે લઈ લીધું. નાની વયમાં લગ્ન થયેલું હોઈ ભણતર અધૂરું રહેલું, પણ જન્મે જાઈએ અને એમના મિત્રોના ઉપમાભર્યા શબ્દ સંપર્કને લઈને શાળા જણે એમના ઘરમાં આવીને વસી. સુરતી ખોલીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ યાદ કરતાં એમની વાતચીતમાં એ સ્વીયટપૂર્વક લાપાશુદ્ધિ જળવતાં થઈ. જાઈએ પાસેથી આવના શોખ ને સુંદર ગીતોનો વારસો મળ્યો. લડતે જે લાવનાનો જુવાળ પ્રેયો હતો તેમાં એ પૂરેપૂરાં જંગોળામાં ને ત્યારથી એમણે ખાદી અપનાવી તે આજ પર્વત એમની સાથે રહી છે. એ કિશોર વયે પણ ઘેલછા લેખી શકાય એવા એમના ખવડાવવા પિયસાવવાના ઉમંગકાચોને એમના સ્નિગ્ધ વ્યક્તિત્વે મગનના અનેક સાથીઓને મધમાખની જેમ ખેંચી લાવી એમના ઘરને મધપૂરા જેવું બનાવવા માંડ્યું. ને નિર્બાળ રતેહની એ પરપરા આજ પણ, જ્યન્તિભાઈની કે મગનલાલની એમને આથ નહિ રહી હોવા છતાં યાદુ છે. લડતના સૈનિક તરીકે કામગીરી બજાવતાં ત્યારે છુટ્ટી મળતી ત્યારે અમે ઉંઘના હોડી જતા ને અનેક રેલપાટા ઝાળંગી એમને ઘેરે પહોંચતાં અમે અપૂર્વ આનંદ અનુભવતા. નાની શાન્તિ પણ એ વખતે ત્યાં આવતી ને તેનાં કસોડાઓ ગીતાથી વાતાવરણમાં જીર્મિઓની છાલકો ઉછળતી. આમ અસહકારની લડતે રવજનોની એક નવી જ સૃષ્ટિ સર્જી — જેમાં પ્રેમ હતો, વાતસલ્ય હતું, ઉંમર હતી ને આલિંગ્યની અખંડિત અભિવ્યક્તિ હતી.

આ બધી રમૂતિઓમાં જાઈ કીકુભાઈનો ઉલ્લેખ વિના એ વખતનું ચિત્ર અધૂરું જ રહે. દયાળુભાઈના એ પ્રીતિપાત્ર અન્તેવસી. એમની સાહિત્ય માટેની સૂક્ષ્મ અભિરુચિ જોતાં દયાળુભાઈએ એમને સાંતિનિકેતન જવા પ્રેરણા આપેલી. ત્યાં તે બંગાળી શીખ્યા ને બંગાળી બાલિય ગીતોની અદ્ભુત સૃષ્ટિમાં આનંદયાત્રા કરી આવ્યા. ક્ષિતિબાહુના એ ધણા પ્રીતિપાત્ર જન્મા ને એમનો અભ્યાસ ત્યાં અત્યંત તેજસ્વી રીતે ચલતો હતો. ત્યાં અસહકારની હાકલ પડતાં એ અધૂરા મૂકી લડતમાં જોડાવા તે અનાવિશ્વ આશ્રમમાં પાછા આવી ગયા. મારાથી ઉંમરે મોટા, અભ્યાસમાં પણ ધણા આગળ, ને એમના વિશાળ વાચનને લઈને મારે માટે જણે એ આદર્શરૂપ બની ગયા. એમના અક્ષર સુરેખ ને મોતીના દાણા જેવા, વક્તવ્ય છટાદાર ને કાવ્યપદન ક્ષતિ આકર્ષક — આ બધાંથી પ્રભાવિત બની કીકુભાઈ સાથે બંગાળી સાહિત્યની હું ઠીક ઠીક ચર્ચા કરવા માંડ્યો. એમની પાસેથી ટાગોરનાં અનેક બંગાળી કાવ્યો ને બાહ્ય જલ્લન મને સાંભળવા મળ્યાં. એની મારા મન પર એવી જાંડી અસર થવા પામી કે જ્યારે મેં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં ત્યારે બંગાળી ભાષા કે પિંગળનો મને કશો જ ખ્યાલ ન હોવા છતાં મારાં અનેક કાવ્યોમાં બંગાળી ગીતોના લય પ્રવેશ્યા. કીકુભાઈ પોતે બંગાળી ગીતોના મૂળ છંદમાં ગુજરાતી ભાષાન્તર કરતા ને મને તે સંભળાવતા. એમાનું એક હજાર સુધી મને વૃટક વૃટક યાદ રહ્યું છે. એ કંઈક આ પ્રકારનું હતું —

સખિ, પ્રતિદિન આવી હાય ! પાછો જાય તે,
મારી વેણીમાંનું એક લેને કુસુમ ફેરે !

પૂછે, “આપું કેણે? ક્યા રસોદાને?”
મારા સમ — માડું નામ કેતી તેને રખે !

એ વખતે તેમની પાસેથી જે બાહ્ય જલ્લનો સંભળવા મળ્યાં તેમા રહેલા કાવ્યતત્ત્વની મારા મન પર કામગીરી અસર રહેવા પામી છે ને તેનું વર્ણના એક બાહ્યનું અંતિમ ગીત અને એ ગીતને

સાથે કરનારી તેના છવતની ધટના આજ પણ મને ટ્રેસણા આપે છે. એ વૃદ્ધ બાહ્ય બાહ્યોના એક સંધમાં પર્ષટન કરી રહી હતો. આના સંધમાં બેઠાઈ બાહ્ય ગીતો બેઠા કરવાનો ક્ષિતિગણને શોખ. એ આ સંધ બેળા હતા ને આ વૃદ્ધ તેમને ધણા આકર્ષિત કર્યાં. એક-સતે એ બાહ્ય હસતે પોતે રમેલા એક ભજનની ધૂન મચાવી. તેનો ભાવ કંઈક આ પ્રકારનો હતો —

“હું અધરસે આવી યાદને લોચપોચ ચર્ષ પંજો છું. એ શ્રીહરિ, મારાં બંધોં ભાંગ્યાં છે, હવે એક પણ અહું આગળ ભરવાની મારી રક્તિ નથી. આ બંધોં વખતે હું એકરોં જ ચાલ આંધે કરંતો રહી છું — તારે કંઈ જ કરવાપણું નથી? તને મારી કોઈ જ ગંજ નથી? જો એમ હોય તો હજુ બહુ મોડું નથી થયું. મને કહી દે કે તને મારે માટે નવરાશ નથી, મને મળવાની તને કોઈ ખતેભરી નથી — ભલે ‘મારાં અંજો’ વિગળ હોય પણ હું તારા તરફ પીક કરી દસડાતો દસડાતો તારાથી નેટલો દર નર્મરોડું લેલો જઈશ —” એ

“મળ ભજનને અર્પણાં પણ આખાં જીવંતો નથી, પણ આ ભાવ ને એમાં રહેલો ભજનના મસ્તી, ખુમારી ને શ્રદ્ધામાં આપણી સંસ્કૃતિ એ સંભળતાં ને દર્શન થયું તેનાથી હું ખૂબ પ્રભાવિત બન્યા છું.”

[અનુસંધાન પૂ. ૩૪૪૭ ભાગ ૩]

કરે છે. લેખકના બૌદ્ધિક વિમર્શની ગતિને અંગ્રેજ રહી નીરખી રહેવાનું વાચકથી જનનું નથી, પણ એ વિમર્શમાં વિચાર કરવાને એ પણ શાગિલ થાય છે. વિષમની મોજણી કરતા નહિ પણ વિષમનું સંદેશ અન્વેષણ કરતો અનુક્રમ સંજોગ-વિવેચકના રતરત અનુક્રમ એ વિવેચકના સંભળાવા કરે છે. અન્ય કાવ્યવિમર્શમાં અને રિહેના પ્રેમપ્રેરના આરેવાદનો વિમર્શની ગતિ વાચકના ચિત્તમાં પણ સ્પર્દ પામતી રહે છે. એ સર્વમાં જીવંતતા કવિપ્રતિભા, કાવ્યપ્રકૃતિ, રેકનિક, રૂપનિર્મિતિ વગેરેના અસ્થોભમાં વાચકને શાગિલ કરી એમને સતત વિચાર કરવાને અને ભાવ અનુભવવાને પ્રેરી રહે છે.

વૃદ્ધ આખી રાત આ ભજન ગાતો રહ્યો ને ગાતાં ગાતાં વહેલી પરાટે એણે દેહત્યાગ કર્યો.

કોમ્પ્યુટરની જેમ અનાવૃત્ત આશ્રમમાં મને ખીબા ને મિત્રો મળ્યા તેમાં દિલ્હીના સરદાર વૃક્ષભાઈ વિદ્યાલયના આચાર્ય કે. શુભાઈ નામકનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ મારાથી ઉંમરે નાના — મનસાલના સમવસ્ક. એમનો લાગણી પ્રધાન સ્વભાવ ને એમની એ વખતે રહેલી નાણુક તબિયત મને એમની નિકટ લઈ ગયાં — ને એમની સાથે એવી આત્મીયતા ફેળવાઈ કે મારી સમાજ સ્વીકારી તે મારી સાથે નિસર્ગોપચાર માટે મુંબઈ જવા તૈયાર થયા. એ વખતે બંધાયેલા આ બધા સંબંધો ચિર મિત્રીમાં પરિણમ્યા.

આ બધો વખત જાણવા મૂકવાનું તો નામ જ લેવાનું ન હતું — ને છતાં કોઈ યુનિવર્સિટીમાં જાએ જ મળે એવી યાનસહાય અમને અનામસે કહે ને પસંદ મળતી જ રહેતી. આથી ન્યારે ‘નવજીવન’માં સત્યાગ્રહ આશ્રમના અન્તેવાસીઓને ‘ત્રપિઓના વંશજ’ તરીકે જિરફાવાતા મેં વાંચ્યા ત્યારે મને લાગ્યા વિના નહિ રહ્યું કે હું પણ અન્તરવિલ આશ્રમમાં આવી ત્રપિઓના વંશજોની યુનિવર્સિટી પ્રવેશવા લાગ્યાશી બન્યો હતો.

આ પ્રકારના યાદચ્છિક વિમર્શને રૂપ આપતી નિમ્નલેખનામાં લેખકના સંવેદનસમૃદ્ધ વિદ્યવ ચિત્તનો પરિચય પડેલ છે. સાથે એમાં અનુક્રમ સંજોગની મુદ્દા પણ સતત જીવંત રહે છે. ક્યારેક કરવા રોષ કે તીખા વ્યંગના કાકુઓ એમાં મુંબરે છતાં રહે છે, અભિગ્રહ કે પ્રતિગ્રહેનો અભિનિવેશ પણ તારસ્વરે વ્યક્ત થઈ ગયે છે અને એ રીતે લેખકની વ્યક્તિ-નિષ્ઠતાનો સ્પર્શ આ સંદર્ભક વિમર્શને પણ વળગ્યો જ છે.

આથી સર્વ રીતે જઈના જનાન્તિક સ્વરૂપને અપૂર્વ કૌશલથી સિદ્ધ કરતું ‘જનાન્તિક’ શુભરાતી સાહિત્યમાં સીમાચિહ્ન રૂપ મહર્ષિનું અર્પણ બની રહે છે.

ઓહ, કલકત્તા ! | શિવકુમાર જોષી, ભોળાભાઈ પટેલ, અનિરુદ્ધ અક્ષયક

કલકત્તા-૨
૧૨-૭-૭૧

ત્રીશ્રી,
વિશ્વમાનવ,

કલકત્તા ખાંભાળી માસિકના ગુજરાતી સાહિત્ય
વિશેષાંક અંગે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનું વિવેચન
'વિશ્વમાનવ'ના જૂન અંકમાં વાંચવા મળ્યું.

શ્રી ભોળાભાઈએ કરેલાં વિધાનોના અનુસંધાનમાં
ઓહી ચોખવટ કરવાની જરૂર અને હાથે છે તે કંઈએ
આ પત્ર.

'કલકત્તાના સાહિત્યકારો માટે અધિક આસક્તિને
કારણે'—મધુ રામ, ચંદ્રકાન્ત વાક્ષી અને શિવકુમાર
જોષીનો પરિચય લક્ષ્યાંકિત ક્ષમે લખાયો છે જ્યાં
ખાકીનાઓ વિશે પંક્તિ પછુ નહિ!—આનાં
લખાણ પાછળ લાઈથી ભોળાભાઈની ટકોર સાબ
જોળી નથી, એ ગુરત આક્ષેપનું રૂપ લે છે, 'વિશ્વ-
માનવ' સાથે જ સંકળાયેલી એક વ્યક્તિને ગુજરાતી
સાહિત્યકારો—જેઓની કૃતિઓ આ અંકમાં સમાવી
શકાઈ હતી તેઓનો પરિચય લખી આપવાની
વિનંતી કરવામાં આવી હતી. પ્રેમપૂર્વક એ કાર્પ
પાર પાડી આપવાની ખાતરી પછુ શ્રી જ્યોતિ
દત્તને એ મહાતુલાવે આપી હતી, બે મહિના સુધી
એવાં લખાણની રાહ જોવામાં આવી હતી, છતાં એ
લખાણ પ્રાપ્ત ન થઈ શક્યું તે બાક તે તે
સાહિત્યકારોના પરિચય સિવાય જ પ્રગટ કરવા
પાછી હતો.

યોસેફ મેકવાન તથા ગુલામ મોહમ્મદનાં કાવ્યોના

કાવ્યાપાકા અનુવાદ તૈયાર હતા છતાં સંપાદકને
સંતોષ મળે એટલી હદે લાટફપમાં એ તૈયાર ન થયા
તે કારણે એ કાવ્યોનો સમાવેશ ન થઈ શક્યો—
એ કાવ્યો સંપાદકને ખૂબ ગમ્યાં હતાં છતાં તેનો
સમાવેશ ન થઈ શક્યો—એનું દુઃખ સંપાદકે પ્રગટ
ક્યું હતું. પરંતુ એમ બહાર કરીને ગુજરાતીના
ખીલ કવિઓ પ્રત્યે 'અવિચાર', કરવાનો, આશય
શ્રી જ્યોતિ દત્તનો ન હતો.

નાટ્યપ્રવૃત્તિના 'રિપોર્ટ' અંગેનું શ્રી ભોળા-
ભાઈનું લખાણ પછુ કંઈક અણસમજ બતાવે છે.
એ રિપોર્ટ છે, એ દ્વારા લાગવારી ચિપેટરનાં
પક્ષકાર કે પ્રસંસક બનવાનું પાપ લેખકે આચર્યું
નથી, આત્મ પરિસ્થિતિનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રમેાધ જોશી અને પ્રાગજી ડોસાને સાથે—
સફળ—નાટ્યકાર તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે તે શિવકુમાર
જોષીનો અભિપ્રાય નથી. એ હકીકત છે. એવી હકીકત
ભોળાભાઈને તો શું ખીલ પછુ ગુજરાતી રંગ-
બ્રમિના પ્રેમજોને રુચે કે નહિ તોયે સ્વીકારવી જ
રહી.

પ્રમેાધ જોશી ઉપર વરસી જવા જેવું એ
લખાણમાં પછુ કશું નથી. પ્રમેાધ જોશી અંગેની
હકીકતોનો રિપોર્ટ માત્ર એ છે, અને એનો એકે-
એક શબ્દ સાચો છે. ૫૦૦ એકાંકી પ્રમેાધ જોશીએ
લખ્યા છે એ આકરો અને શ્રી જોશી પાસેથી જ
મળ્યો છે. ખાંભાળી પાઠકો પાસે આવી આવી વિગતો
ગુજરાતી રંગભૂમિની દશા-અવદશા પ્રગટ કરવા
પૂરતી જ આપવામાં આવી છે.

[વિશ્વમાનવ]

શિવકુમારે પ્રસન્ન આવતા પોતાં વિષેનો ઉલ્લેખ ન કર્યો— એ વાક્ય દ્વારા ભોળાભાઈ ક્યું નિરાન પાડ્યા માટે છે તે સમજાવું નહિ. આ રિપોર્ટજ લખાવતી વેળા મુંબઈની રંગભૂમિ સાથેના મારા અનુભવની વાત મારે લખવાની હતી, સંપાદકની સચવાનુસાર—! આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિ વિષે કયું લખવાનું થાય તો ભોળાભાઈ પટેલને પંજુ શિવકુમાર જોશી— [નાટક લખનારા એક ગુજરાતી શિવકુમાર જોશી]—વિષે લખવાનું ટાળવાનું કારણ? સામાન્ય કે કાનવી કહાનો એ નાટક લખનારો છે એનું જાહેર કરવું હોય તો પંજુ!

મૂળે ‘કલકત્તા’નાં અંકને ૨૦૦ પાનાં સુધી પહોંચાવવાની સંપાદકોની ઇચ્છા હતી. લેખકોનો પરિચય, જીવન સાહિત્યકારોનાં શબ્દચિત્રો, ગુજરાતના ઇતિહાસની રૂપરેખા, ગુજરાતની ભૌગોલિક વિશેષતાઓ—આવાં આવાં લખાણો અંદર સમાવી લેવાની સંપાદકોની આસ ઇચ્છા હતી. એવી સામગ્રી મળે તો તે વિષયના જાણકાર પ્રકાશ મિશ્રોને વિનવી

કરવામાં આવી હતી પરંતુ એક મા ખીનું કારણે એવી સામગ્રી ઠીક ઠીક રાહ જોવા છતાં ન જ મળી.

આ અંક તૈયાર થયો છે દત્ત દંપતીના ઉત્સાહ અને પરિશ્રમને કારણે. એમાં રહેલી ક્ષતિઓ માટેની જવાબદારી મારા આચાર્યને કારણે મારી છે. કોઈ કોઈ ક્ષિપ્ર લેખકોની કૃતિઓનો ભજનો જ અનુવાદ થયો હોય તો કવિતા સમજવાની સમજવાની મારી મર્યાદાને કારણે. એવી ક્ષતિઓ તરફ શ્રી ભોળાભાઈએ ખ્યાન દોષુ” તે માટે એમનો આભારી છું. જોકે શ્રી ઉમાશંકરભાઈની કૃતિ બાઈથી જ્યોતિ દત્તને કબાકથી તૈયાર મળી હતી અને કલકત્તાનો અંક મારા હાથમાં આવ્યા પછી જ તે મને જોવા મળી. આ હકીકત પંજુ જવાબ તરીકે નથી મૂકતો, અતિ-ઉત્સાહને કારણે કદાચ આવી ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે; પંજુ ગુજરાતી સાહિત્યકાર તો આમે મણો ઉદાર છે એટલે આવી ઊલ્લુપો નભાવી શેશે એવી અદા છે.

આપનો
શિવકુમાર જોશી

શિવકુમાર જોશી
અમદાવાદ-૬
૧૬-૭-૭૧
સંપાદકશ્રી,
સિદ્ધમનવ,
કલકત્તા સામગ્રિકની ગુજરાતી વિશેષકેના
મારાં અવલોકન અંગે શ્રી શિવકુમાર જોશીએ લખેલા
અભિપ્રયોગ સંદર્ભમાં મારે આ પ્રભાણે કહેવાનું છે :

(૧) આ અંકમાં મારે ગુજરાતી સાહિત્યકારોની કૃતિઓ છે. તેમાં પંજુ—શિવકુમાર જોશી, મધુ રામ, ત્યંત્રકાન્ત બક્ષી—વિષે, એમની કૃતિ વિષે સંપાદકીય નોંધ છે. બાકીના નવ વિષે નથી. આ હકીકત છે, જે કોઈ પંજુ અવલોકનકાર નોંધ્યા વિના ન રહી શકે. શ્રી શિવકુમાર, કહે છે કે ‘વિષમભાવ’ સાથે સંજાગેશ એક વ્યક્તિને બધા

પરિચયો લખવાનું કહેલું, પંજુ તે પરિચયો મળ્યા નહિ, એટલે તે વિના ચલાવી લેવું પડ્યું—પંજુ આ વાતની મને અવલોકનકારને કેવી રીતે ખર્ચાર હોય? જ્યારે આ પ્રશ્ન સિવાય બાકીનાઓનો પરિચય ન જોયો ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું, તેનું કારણ શું હશે તેનું અનુમાન કરતાં, સંપાદકીયની આ પદ્ધતિઓ નજરે પડી : “મધુ રામ કુદ. આ તરુણ. શિવકુમાર જોશી પરિદાસમયે આ પ્રાણવન્તે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી જગત સાહિત્યિકે આ કલ્પલક્ષ્મી, કિન્તુ એના ગુજરાતી સાહિત્યિક શુદ્ધ નન, એના કલકત્તા સાહિત્યિક. કલકત્તાનાપર, પત્રિકામ એટલે રચનાત પ્રતિ એકદુ બધિક જાણકિ તો થાએમ.” એટલે મને થયું કે આ કારણ હશે. ‘આસક્તિ’ હોય એ

સ્વાભાવિક પણ હશે જ. પણ તો પછી, અને હાથે છે કે કંઈ નહિ તોય સુદરશ, મુરેશ જેથી, જ્યંત ખત્રી કે ઉમાચંદ્ર જેથી વિષે સ્વયં શિવકુમાર પરિચય આપી શક્યા હોત, એટલું જ નહિ એમની છબીયેની કૃતિ વિષે ચંપાદક સ્વયં કશુંક હકી શક્યા હોત. અથવા તો છેવટે સમાન ચંપાદકીય ધોરણો સાચવવા કોઈનો વિશેષ પરિચય ન હોય. અને યત્નચાતાના વાચકોને આ 'કલકત્તી' સાહિત્યકારોના પરિચયની વધારે જરૂર હતી કે 'તળ શુન્દરાત'ના સાહિત્ય-કારોની?

(૨) મોસેફ મેકવાન અને શુભમ મોહનમદ રોખની કવિતાઓ આ અંકમાં ન હોવાના વસવસા... અથવા પણ મારે એટલું કહેવાનું કે ચંપાદકના એ વિધાન, પાછળ શ્રી શિવકુમારે જે ખુલાસો કર્યો છે, તેની અને જલ્દી નહોતી, ન હોય. આ અંકના નેપથ્યમાં શ્રી શિવકુમાર છે, પણ મારી પાછો, શ્રી શિવકુમારની—નેપથ્યદર્શીની દૃષ્ટિ ક્યાંથી હોય?

(૩) લાગવાડી વિચેરના શ્રી શિવકુમાર પદ્યકાર કે પ્રશંસક છે—એવું કહ્યું નથી, પણ એ લખાણ વાંચતાં છાપ જરૂર એ લાગી થાય કે પેલા 'જોરાની' વાત શ્રી શિવકુમારને જમાન્ય તો નથી જ, એ નાટકો વિષે પોતે પણ પછી મેન્ડલ પંક્તિમાં જે કહ્યું છે, તે તે અંગેનું તેમનું અનુકૂળ વલણ પ્રગટ કરે છે.

(૪) શુન્દરાતી નાટકકારોમાં પ્રબોધ જેથી અને આજણ હોસા 'સાધક નાટ્યકાર' છે, તે શ્રી શિવકુમારોનો જ અભિપ્રાય હોઈ શકે. કોઈ પણ જવાબદાર નાટ્યવિવેચક પોતાને ભોળે જ જીવું વિધાન કરી શકે. સંખ્યા એ શુભવર્ત્તાની ખાતરી નથી જ. ૫૦૦ એકાંકી લખ્યાં છે, એટલું જ નહિ શ્રી પ્રબોધ જેથી પ્યાલા પછી પ્યાલા કોરી મટમટાવતાં રોજ ત્રણેયાર એકાંકી લખવાની ઈર્ષ્યા આવે તેવી શક્તિના અધિકારી

છે એવાં વિધાનો (જે વિધાનો માટે તો જરૂર ઈર્ષ્યા આવે પ્રબોધ જેથીની) શ્રી શિવકુમારની રનેકવપતિ આવિષ્કાર છે, પાછી એ ચાર એકાંકી દેવાં હોય, તેનું અનુમાન પણ કરી શકાય. આપણે ત્યાં એકાદ જાણું જાડું અખણ એટલે પછી 'દાહ્યું'. ગતાનુગતિકતા વારસામાં છે. પ્રબોધ જેથીનાં નાટકોમાં 'વેરાપત્રી' હોય તો 'ગીપ' પ્રકારની લાગી છે, નાટકો જોવાનો અનુભવ નથી; પણ કાદેજ સાથે સંજોગેસો હોવાથી, એકાંકીઓની ખૂબર છે. એક પણ એકાંકી અને સ્પર્શી શકાયું નથી. લાજવણીને કારણે નહિ, રિક્ષ ને કારણે. કદાચ મારો હોય હશે.

(૫) શ્રી શિવકુમાર પ્રબોધ આવતાં પોતાં વિષેનાં ઉદ્દેશ્ય ને ટાળે... એવું કહી કોઈ પણ નિશાન પાડવાનો મારો આશય નથી જ. એ તો એક હકીકત છે, જે તે લેખતા સંદર્ભમાં જેટલી સાચી છે, તેટલી આ અર્થાવનના સંદર્ભમાં પણ. છતાં, એમ કસ્વામાં કશું હીલું પણ નથી, અને જો શ્રી શિવકુમાર 'આત્મકથા' લખે તો પણ એના વાચકોમાં હું પણ એક ઉત્સાહી વાચક હોઈશ. હું જરૂર શ્રી શિવકુમારને નાટ્ય લેખક માનું છું, એમને કેમ ટાળી શકાય? પણ મને લાગે છે કે ખમાણી વાચકો માટે લખેસો આ લેખ શુન્દરાતી વાચકોને પણ આપવામાં આવે તો, શુન્દરાતી વાચક શ્રી શિવકુમારના અભિપ્રાયોનો સ્વયં નિર્ણય કરી શકશે અને નેરસસનને અવકાશ નહિ રહે.

(૬) 'શ્રી ઉમાચંદ્રભાઈની કૃતિ બાઈ શ્રી જ્યોતિ' દત્તને કેપાંકથી સંપાદન મળી હતી — એ કેપાંકથી મળેલી અનુદિત કૃતિ અને પણ હંમણાં 'કેપાંકથી' જોવા મળી છે. અને હાથે છે કે, ચંપાદકે એ અનુવાદને ખાટિ ખમાણી બનાવવાના આંદરથી મચકાડયો છે, જેથી કૌંવ અને અનુવાદક બંનેને અન્યાય થયો છે.

પણ સંપાદકશ્રી, મારે જે અરેખર કહેવાનું છે તે તો એ છે કે આ બધી વિગતો મહત્ત્વની નથી. આ તો, અવશોકનકાર તરીકે મેં કેટલીક અસંમતિ-ઓનો સહજ બાવે નિદેશ કર્યો હતો એટલું જ. મારા અવશોકનના મહત્ત્વના મુદ્દા તો સામગ્રીના

સંપાદન અને અનુવાદ અંગેના હતા, તે અંગે મેં કરેલાં વિધાનો વિષે કોઈને જે કહેવાનું હોય તે જરૂર કહે. બાકી આ અંકના પ્રકાશન માટે તો એના યોગદાને મારાં અભિનંદન છે જ.

લોનાલાઈ પટેલ

૩

અમદાવાદ-૬
૨૦-૭-૭૧

શ્રી. શિવકુમારભાઈ,

‘વિશ્વમાનવ’ના તંત્રીશ્રી ઉપરનો આપનો પત્ર મેં વાંચ્યો. એમાં ‘વિશ્વમાનવ’ સાથે સંકળાયેલ એક વ્યક્તિનો આપે જે ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે તે હું જ છું. મારું નામ આપે જાહેર કર્યું હોત તો મને ખોટું ન લાગત.

આપે પત્રમાં મારે અંગે જે વિગત લખી છે તેમાં મને લાગે છે કે ગેરસમજ છે. કલકાતાના શુભરાતી સાહિત્ય અંક માટે મારે શુભરાતી દ્વંદ્વ વાર્તાના વિવેચનાત્મક પરિચય આપતો લેખ આપેવાનો હતો. મેં આપને એ અંગે જણાવ્યું હતું કે મારે થોડો ‘ધણ’ સમય જોઈશે અને આપે એવી સંમતિ પણ આપેલી કે કલકાતાના પછીના કોઈ અંકમાં એ પ્રગટ કરીશું.

લેખકોનો પરિચય લખી આપવા અંગે જે વાત થયેલી તે તો શ્રી જગન્નાથ ચક્રવર્તી શુભરાતી કવિતાનું જે પુસ્તક તૈયાર કરે છે તેને માટે. આપને એનું રમરણ હશે કે શ્રી ચક્રવર્તીએ નમૂનારૂપ એક પુસ્તક બતાવ્યું પણ હતું, જેમાં કવિનો ફોટો હોય, પરિચય હોય અને પછી લેખન પ્રસંગ કરેલી કૃતિઓ હોય. એવો અંદાજ શુભરાતી કવિ અને કવિતાનો જે જગાણીમાં પ્રગટ થતો હોય તો તેમાં પરિચયો લખી આપવાનું મેં સ્વીકાર્યું હતું.

જો કલકાતાના આ વિશેષાંકમાં પણ મારે જ પરિચયો લખવાના હોય તો આપે આપના મારા પરના પત્રોમાં ‘પેલા લેખની જ ઉપરાશ્ચી ક્યે’ રાખી છે અને પરિચયો માટે તો કોઈ નિદેશ સરખો નથી, તે શું સચવે છે? બીજું કલકાતાના વિશેષાંકમાં જે સળંગકાની સામગ્રી પ્રગટ થવાની હતી તેમનાં નામોની યાદી પણ આપે મને મોકલેલી નથી. આપણી વચ્ચે અછાતી વાત થયેલી તેમાં આપે એટલું વાતવાતમાં જણાવેલું કે શ્રી જયંત ખત્રીની ‘અલાસ’ વાર્તા અને શ્રી હસમુખ પાંડેની વાર્તાના અનુવાદો તૈયાર થઈ ગયા છે. બીજી સામગ્રી તૈયાર થવાની બાકી હતી એવો મારો ખ્યાલ છે. વિશેષાંકમાં શું આવશે અને શું નહિ આવે એનો કદાચ ત્યારે આપને જ પૂરો ખ્યાલ નહોતો. મને એવું ન હોત તો આપની જાણ બદલાર શ્રી જ્યોતિર્ભાઈ દત્તે શ્રી ઉમાશંકર જોશીના એક કાવ્યનો મળ્યો તે અનુવાદ પ્રગટ કરી દીધો ન હોત!

ખેલદેવીથી આવા રમ્ય ગોટાળા શ્રી રશીદ કદમકાવાળા કોઈ કોઈ વાર કરી નાખતાં હોય છે. અંગે એ માણીએ છીએ. તમે, શિવકુમારભાઈ, રશીદભાઈ સાથે જળરી દોસ્તી બાંધી દીધી લાગે છે! અમને એનો આનંદ છે.

કૃતજ્ઞ હશે.

શિ.
અનિરુદ્ધ પ્રજાપતિ
રોહવદન

રણુછોદાસ લોટવાળા | નરહરિ કે. કાદ

આપણા જાહેર જીવનમાં છેલ્લી અર્ધ સદીમાં એટલા બધા પલટા આવી ગયા છે કે એને ધડતર કેટલીય વ્યક્તિની અવસાન નોંધ મોડે મોડે પણ લઈને તેમના પ્રત્યેક કુશળ અદા કરી નવી પેઢીને તેમના પ્રદાન વિશે મહિતગાર કરવાનું અસ્થાને નથી.

મુખર્મીના સહગત રણુછોદાસ જી. લોટવાળાનો ધંધો તો આટાની મિલ ચલાવવાનો, પણ તેમનો પ્રમુખ રસ પત્રકારત્વ દ્વારા રાજકારણનો. ગુજરાતનું પત્રકારત્વ પારસીઓ હસ્તક હતું ત્યારે રણુછોદાસે 'હિન્દુસ્તાન' પત્રોની સ્થાપના કરી ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં નવો ચીત્રો પાડ્યો. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોને પારસી ગુજરાતીમાંથી મુક્ત કરી શુદ્ધ ગુજરાતી લાપા આપવામાં 'હિન્દુસ્તાન' પત્રોનો ફાળો મહત્વનો હતો એટલું જ નહિ પણ આ પત્રોએ આપણા જાહેર જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રની પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરી નવી જ હવા પેદા કરી હતી. સામાજિક ધાર્મિક સુધારણાથી માંડી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સુધીના વિષયોની આ પત્રોમાં નિખીક ચર્ચાવિચારણા થતી; પ્રગતિશીલ ને ઉદ્ધામ વિચારવલણોનાં એ વાહક હતાં.

રણુછોદાસ અને એમનાં પત્રો જતે દહાડે સંસ્કારક બની ગયાં અને દેશના અનેક જીવિજીવીઓ, ઉદ્ધામ વિચારકો, પ્રચારકો ને કામકરો માટે સહાયક બની રહ્યા—પછી એ વિશ્વભ્રમ પેલ હોય કે સુભાષ-ચંદ્ર બોઝ ને માનવેન્દ્રનાથ સમ, કે ઇન્દુલાલ યાત્રિક, નૃસિંહ વિલાસર ને કનૈયાલાલ મુનશી જેવા સહિત્ય-સેવકો કે હંમેશાં મિરજકર ને જોગેડકર જેવા હાથેરી મજૂર સંગઠકો—આ સહુ 'હિન્દુસ્તાન' સાથે એક મા બીજી રીતે સંકળાયેલા હતા. છેલ્લી લગભગ

અર્ધી સદી દરમિયાન દેશના ખાસ કરીને પશ્ચિમ ભારતના યુવક વર્ગને ગ્રેરણા આપવામાં, આમ આપનોનો ઘણો ફાળો હતો; લોટવાળાના જ ચાર. એલ. ટ્રેટ અને વિશાળ પુસ્તકાલયનો પણ.

લોટવાળાએ પોતાના વિચારો અંદરમાં ક્યાં નથી. તેઓ વલણે પ્રગતિશીલ હતા. પરિણામે, દેશમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી ન હતી ત્યારે પ્રગતિશીલ કદી શક્ય એવા આર્થિકમાજ તરફ તેઓ ઢળેલા. (મુખર્મીના તેમના મઠાનું નામ પણ તેમણે 'આર્થિકનિવાસ' આપ્યું છે.) ફરી કાન્તિ બાદ તેઓ સામ્યવાદ તરફ ઢળ્યા. તે અગાઉ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રવૃત્તિથી આકર્ષાઈ ગાંધીજી તરફ ઢળ્યા હતા. ગાંધીજીને એમણે ગ્રામ સહાય પણ કરી હતી. પણ પછી સામ્યવાદના ઉદ્ધામ વિચારોમાં આ ગાંધીપ્રેમ અદરક બની ગયો. તેઓ ગાંધી ને ગાંધીવાદના પ્રખર વિરોધી બન્યા અને દેશના ઉદ્ધામવાદીઓમાં મોખરે આવી બિભા. તેમનાં પત્રો ઉદ્ધામવાદનાં પ્રતીક બન્યાં. સામ્યવાદમાં પણ તેઓ ટ્રોટ્સ્કીની વિચારસરણી તરફ ઢળ્યા. પણ સામ્યવાદની પ્રખરતા તેમના અંગત જીવનને જોખમરૂપ બનતાં તેઓ તેનાથી પણ વિમુખ બન્યા, અને materialism તરફ ઢળ્યા. પણ એકંદરે આ સૌ પરિવર્તનોમાં તેમણે ઉદ્ધામ વિચારપ્રવાહને જખરી વેગ આપ્યો.

છેવટે છેવટે, લાંબી માંદગી ભોગવી ફરી પાછા આર્થિકમાજ તરફ લોટવાળા ઢળેલા. પણ ઉદ્ધામ પત્રકારત્વની એમની કારકિર્દીનું સ્મરણ જ અત્યારે તો મહત્વનું છે—નર્મદાસંકરના વક્તવ્ય તરફ જોવા કરતાં તેમની જીવાનીનો 'એસ્સે' મહત્વનો છે તેમ.

ગૂપ્તી ગાઈન, આઘા આઈન | દુષ્યન્ત દયે

આમ જુઓ તો તેદને બાળકોની જ વાત. ગોપીને ગાવાનો શોખ; આઘાને ઢોલ વગાડવાનો શોખ. બંનેને રાત્રી ગધેરા પર બેસાડીને હદપાર કરે છે. બંને જગલમાં મૂકે છે. લાંબા વાધના કાંધથી બંને એકબીજાની નજીક આવે છે. જગલમાં ખૂતે તેમના પર પ્રસન્ન થાય છે અને વરદાન માંગવાનું કહે છે. બંને જાણી મણુ વરદાન માંગે છે. અંખને એ લાંબાં વાંધાવાનું અને કપડાં મળી રહે; નંદુઈ મોઝડી પહેરીને ઊડતાં ઊડતાં ગમે લાંબી જીંદગી, અને અંખને સંગીત વરે. આ વરદાન પ્રમાણે પગમાં મોઝડી હોવી નેઈએ અને પહેલાં બે વરદાન સિદ્ધ કરવા માટે બંને જાણે (એક) હોય ગોપીનો અને એક આઘાનો એ રીતે) તાળી પાડીને કાંખના કરેલી નેઈએ. હવે આ સ્વર-તાલની નેડી ઊપડે છે સંગીત સમારંભમાં. ત્યાં સંગીતથી રાજગાથકો બને છે. પછી તે સંગીતથી યુદ્ધ અટકાવે છે અને રાજગાથા મેળવે છે. જેવી વાત તેવી રજૂઆત. મોટાં મોટાં ચિત્રાકાળી, બાળકો માટેનાં કોઈ સુંદર ચિત્રવાતાં વાંચતાં હોઈએ તેનું લાગે. છતાં દિશ્મ બાળકો માટે જ નથી. દિશ્મમાં ધણા સ્તર છે અને દરેક પ્રકરનાં પ્રેક્ષકોને ગમે તેવી છે.

સમગ્ર દિશ્મ દરમ્યાન બાવની એકસૂતતા બેનાં મેળે છે. કોઈ પણ પ્રમંગે કે કોઈ પણ પાત્રનાં અભિનયમાં દિશ્મનો જાવ ખંડિત થતો નથી. તેમાંથી વરતાય છે કે સત્યજિત રાખનો દિશ્મના માધ્યમ પર કેટલો કાબૂ છે! કદાચ બાવની એકસૂતતા એ દિશ્મ દશકની એક મોટી કસોટી છે. જેને દરેક પ્રમંગે

સમગ્ર દિશ્મનો ખ્યાલ હોય તે જ આ એકસૂતતા બાળવી શકે.

દિશ્મ 'દેન્ટસી'માં છે એટલે હાસ્ય રસ જ તેનું ચાલકબળ બની શકે. સત્યજિત પાસે હાસ્ય નિબ્ધન કરવાની એક આગવી કલામત છે. પહેલાં તે એક પ્રસંગને તેનું વાતાવરણ બિશ્વ કરવા દે છે અને પછી એક હાલુ તેને હાસ્યમાં ફેરવી નાખે છે. પ્રારંભમાં ગોપી ખભા પર મોટો તંબૂર લઈને આવે છે. જાણે મોટો માથક. પછી તેને ગાવાનું કહેતાં તે પૂછે છે કે 'આ સવારે છે ને? કારણ મને એક જ રાગ આવડે છે. તે રાગ સવારનો છે—હૈરવી.' ત્યાંથી જ ગોપીનું પાત્ર બધાય છે અને હાસ્યનો પ્રારંભ થાય છે. પછીનાં એક પ્રસંગમાં રાત્રી ઘુસે થયા પછી કાંઈક મારે છે ત્યારે સમગ્ર ગંભીરતા હાસ્યમાં પરિવર્તે છે.

ખીન એક પ્રસંગે, રાત્રી ગોપીને ગધેરા પર બેસાડીને હદપાર કરે છે ત્યારે, ગોપીને ગામ છોડવાનું કુખ છે. કુખથી ગોપી આખો લૂછે છે. હવે, સત્યજિત યુ કરશે એવાં પ્રથમ થાય છે, ત્યાં જ ગોપી બોલે છે: 'તૃતીય સ્વર ગે અને પછી સ્વર ધ'. (અને એ બંને ભેળા થતાં) ફરી હાસ્ય... શુદ્ધીમાં સંગીત સ્પર્ધા છે. ગોપી-આઘાની નેડી રાજમહેલમાં આવે છે. નાથો ઢોલ પર મોઝડીઓ મૂકે છે, સફરજન મૂકે છે, પછી તે આલુગાથા લેખે છે. આલુગાથા તો સારંગીઓ મેળવાતી હોય છે; તંબૂર મેળવાતા હોય છે; તખલા મેળવાતા હોય છે. કોઈ મોટી સંગીતસ્પર્ધા થવાની હોય તેનું વાતાવરણ

જામ્યું છે. એટલામાં બાધાને થાય છે કે તેણે કંઈક કરવું જોઈએ. તેથી તે પોતાના દોષને ઠપકારે છે. સંગીતની ગંભીરતા હાસ્યમાં પરિણમે છે. સંગીત-સ્પર્ધામાં તોડી જેવો રાજ બરાબર જાણ્યો હોય છે ત્યારે રાજ બંધતો હોય છે. ત્યારે બાધો દોલ વગાડે છે ને રાજ જાગે છે. ફરીથી હાસ્ય. અતે માટલામાંથી મીઠાઈ ખાતો રાજ અને રંગીન ઘઈ જતાં પાત્રોથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે.

હાસ્ય સિવાયની ઉત્તમ ક્ષણો પણ ધણી છે. જેમ કે ગોપીને પોતે સુંદર ગાર્હ શકે એવી ખબર પડે છે તે ક્ષણને સત્યજિતે ખૂબ સૂક્ષ્મતાથી પ્રગટ કરી છે. પાત્રના અનુભવની સૂક્ષ્મતાને પ્રેક્ષકો અનુભવે એ મુશ્કેલ કામ છે. પીળ એક પ્રસંગમાં રાજને બંધતો બતાવવાનો છે. તેમાં રાજે દેમેરા પગથી બાધા સુધી ફરવ્યો છે. નસકોરાં સંભળાય છે અને રાજએ એટલી હાથધોડાનાં ચિત્રોવાળી શાલ દેખામ છે. કપાનકે જગમમાં દોલ પર દેખતા પાણીના અવાજથી ગોપી ખેંચાઈ આવે છે એ પ્રસંગ પણ જુલામ નહિ તેવો છે.

પાત્રોના અભિનય અને સંગીત પર સત્યજિતની સૂક્ષ્મતા આધારિત છે. ખાસ કરીને આ દિશ્મમાં અભિનય મુશ્કેલ છે. સહેજ પણ આડોચવળો અભિનય થાય તો દિશ્મ હાસ્યારુપક ઘડી જાય અથવા તો ગંભીર બની જાય. ગોપી તરીકે તપન ભટ્ટાચાર્ય અને બાધા તરીકે રવિ થોષે સૂક્ષ્મ અભિનય કર્યો છે. હરીન્દ્રનાથ ટ્રોપાખ્યામ બહુગરના પાત્રમાં ગોઠવાઈ ગયા છે. અભિનય જેટલું જ સંગીત ઉત્તમ છે. એક પણ સૂર કે તાલ અસ્થાને નથી. જૂતોના નૃત્યમાં 'રીધમ'નો ઉપયોગ અસરકારક છે. બરાબર તિહારની સાથે નૃત્ય ગઢવાય છે. આવર્તનો દુર્લભ થાય છે; અને અતે ચારે નૃત્યો એક સાથે બતાવાય છે. વળી, આવી દિશ્મમાં જોડકણું જ શોભે. જોડકણાં સ્વસ્થોજન તો સાલગવાથી જ

માણી શકાય.

સત્યજિતની આંખો જ દેમેરાની છે. આકારોને distort કરીને જૂતાવળ બની કરવામાં તેની ટેકનિકલ સૂઝ પ્રગટ થાય છે. વળી, વાદ્ય આવે છે ત્યારે ગોપી-બાધાના ભાવને સ્વીકારી ફોટોગ્રાફીમાં બતાવ્યા છે. પછી, વાદ્ય ગયા પછી એક ઝીણી થયેલી આંખ ધીરે ધીરે બંધાતી બતાવી છે. તેમાં ફોટોગ્રાફી દ્વારા જ ભાવ-પ્રદર્શન થયું છે.

સ્થાનમાં છપાયેલી એક મુલાકાતમાં સત્યજિતે કહ્યું હતું કે, 'મારી દિશ્મમાં મળજને તરફી આપવી પડે છે.' જેમ જે લાઈનની વચ્ચે ધણું ધણું હોય છે. તેમ તેના એક ચોટમાં ધણું ધણું છુપાયેલું હોય છે. આસપાસની નાની નાની વસ્તુઓ ધણી-સૂચક હોય છે અને પ્રેક્ષક તે શોધી શકવાની હોય છે. આ દિશ્મમાંથી ધણી સૂચનાં શોધી શકાય; જેમ કે, સનમાં સંગીતનું શ્રુત હોય તો, ગધેડાં પર મેસવાનો વારો આવે. અથવા બરફના પ્રદેશમાંથી ગરમ પ્રદેશ સુધી રખમું પડે. સંગીત એ વરદાન છે. નવું તણ. દિવસ ટકે, જ્યારે સંગીતની અસર જાડી છે. સ્વાધર્મ માટે મંત્રીઓ જૂપી પ્રાંતને મુદમાં હસે છે. છતાં, 'ગૂપી ગાર્હન, બાધા બાર્હન' દિશ્મ અર્થથી પર છે. કશો જ અર્થ ન તારવે તોપણ એક કલાકૃતિ તરીકે દિશ્મ પોતે જ સુંદર અને માણી શકાય તેવી છે. અર્થો તારવવા જતાં આ દિશ્મને આપણે કદાચ એક ભુદા જ સ્તર પર લઈ જવાનો શુનો કરી બેસીએ.

દિશ્મનું વસ્તુ સામાન્ય હોવા છતાં, જૂતાવળ લાંબી હોવા છતાં અને 'જૂતનો તારો' આંખમાં વાગતો હોવા છતાં એક નવા જ પ્રયત્ન તરીકે દિશ્મ ઉત્તમ છે. 'નાયક' દિશ્મમાં એકમે દરેકથી મનમાં થયું હતું કે સત્યજિતનાં વળતાં પાણી ચર્માં છે. પણ, આ દિશ્મ જોયા પછી થાય છે કે આપણને સત્ય-જિત રાય જેવો બીજો દિગ્દર્શક મળશે ખરો ?

વિકસતો સમાજ અને લશ્કર: ભૂમિકાઓનું વૈવિધ્ય

‘વિકસતા’ સમાજોમાં રાષ્ટ્ર-નિર્માણ, રાજકીય સ્થિતિ, આર્થિક વિકાસ અને આધુનીકરણમાં લશ્કરની શી ભૂમિકા હોઈ શકે? આ પ્રશ્નોની ફરીથી ચર્ચા આપતા હોય તેમ આજે આસપાસ ‘આફ્રિકા’ને એશિયામાં કેટલાક નોંધપાત્ર બનાવો બન્યા છે. આ બનાવોમાં લશ્કરની ભૂમિકા કેન્દ્રવર્તી રહી છે. ઇન્ડોનેશિયામાં પ્રમુખ બંનરહ સુહાર્તોના લશ્કરી શાસન નીચે કારાસમાની સામાન્ય ચૂંટણી થઈ તે તેમની પ્રમુખતા દેશર સેન્ટર ગોલકર પક્ષને સંકલન કરી બહુમતી મળી. બર્મામાં લશ્કરી પ્રમુખ ને વિન લોકશાહી અથવા ઓઢીને વડા પ્રધાન બન્યા. રોમને ઉપલોચીને લશ્કરી ક્રાંતિ કરવાના મોરોક્કોના કેટલાક અફસરોને પ્રેમસ નોટરોમ રીતે નિષ્ફળ ગણી. નોટરોમ રોમના લશ્કર અને પેરેસ્ટાઈન ગેરીલાઓ વચ્ચે એક વિશેષ સંલગ્ન સંબુધતાની સ્થિતિ ઊભી થઈ અને શી બે.

હવે ૧૦ દેશની નીચે આવી ગયો છે. તેમણે ૬૪૦૦ લાખ ડોલરની વિદેશી સહાય રશિયા, અમેરિકાં વ. પાસેથી મેળવી એ પછુ ઇન્ડોનેશિયાના લશ્કરી શાસનની સાનુકૂળ હાથ વિશે કહી નાખે છે. ને છેલ્લે ચૂંટણીમાં સેન્ટર ગોલકર દ્વારા ચૂંટણી-તંત્ર ગોઠવીને સુહાર્તો ૬૦ દેશ મત લઈ ગયા. હજુ આ દીપાદુની રાષ્ટ્રીય એકતા, બેકારી, વસ્તીનું સ્થગિતર વ. ધણા પ્રશ્નો ઉકેલવાના બાકી છે. છતાં લશ્કર-કેન્દ્રી ‘નિરીક્ષિત લોકશાહી’માં આર્થિક વિકાસની ભૂમિકા ખેડાઈ રહી છે. અગ્રિ એશિયામાં બીજા દેશો કરતાં પ્રમાણમાં વિપરીત પરિસ્થિતિમાં કામ કરી રહેલા સુહાર્તો થોડી કદર બાગી લે એમ છે, જોકે તુર્કીમાં લશ્કરે ક્રેલી આધુનીકરણ અને આર્થિક વિકાસના કાંઈની વચ્ચે તે આવી શકે નહિ.

૩. બીજા બાજુ બર્મામાં વડા પ્રધાન હું તુના લોક-સાહી તંત્રને હાથવીને લશ્કરી તંત્ર સ્થાપનાર ને વિન રાષ્ટ્રીયકરણની હાથ નીતિ છતાં ત્યાં ખાસ આર્થિક પ્રગતિ બતાવી શક્યા નથી અને સતત અંસકાં મતીની પ્રથિયા પીડાતા રહ્યા છે. તેમણે બંધને અંતરુખ બનાવ્યું છે, તે પડોશના પાકિસ્તાની લશ્કરી નેતાએ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ગતિ-શક્તિ લાગ લાગે છે. પાકિસ્તાનમાં અધૂરખાનના લશ્કરી તંત્ર-દરમિયાન આર્થિક વિકાસ સારો થયો પછુ બળાળેનાં પ્રશ્ન કે આંતરિક લોકશાહીની માર્ગણીનો પ્રશ્ન સમક્ષ તેઓને દારીને સત્તાં સ્થાનેથી વિદાય લેવી પડી. બર્મામાં દેશમાં ફરીથી લોકશાહી અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય અભિયાન કે અરિમંતાએ લશ્કરી સરખુખત્તારશાહીને પાકાર આપી છે.

૪. ચીનમાં રાંધાનાં મંજો સહિતેનાં વંતગાન નેતાઓનાં કુખિયાન-સાનેનાં દીપકાંચીન સંધ્ય

૧. ભારત/બેંગાલ દેશની વિશિષ્ટ પ્રજાની અને અંતુલવને કારણે લશ્કર નાગરિક રાજ્યતંત્રમાં દરમિ-યાનગીરી કરે-ચોતાની ગળ અને મુખ્ય ભૂમિકાનું વિસ્તરણ કરે- તે ચોઅ-કે ઇન્ડીયન ગણતંત્ર નથી, પણ આફ્રિકા-એશિયાના ધણા દેશોમાં લોકશાહી કરતાં લશ્કરની ભૂમિકા વિશેષ બાપક તેવા મહત્વની લેખાતી હોય અને, કદાચ સીક્રિટ યોઈ હોય તેમ દેખાય છે.

૨. ઇન્ડોનેશિયામાં ૧૯૬૬માં ૩૦ માર્ચ સપ્ટેમ્બરનાં નાકાબાલંકર દિને પ્રમુખ સુકોર્નો ને પદઘટ કરીને સુહાર્તોની લશ્કરી નેતાગીરી પ્રસ્થાપિત થઈ ત્યાર પછી એક વખતના ૬૫૦ દેશ સુધી વધેલા કુનાવો

દરમિયાન ધણેય લશ્કરી ભૂમિકાને કારણે લશ્કર અને રાજકીય તંત્ર વચ્ચેના સમાગમ અને સહકાર સહજ બન્યો છે. આવા વિશાળ સમાજ અને તળભૂમિના વૈવિધ્ય સામે રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવામાં તે ઉપકારક રહ્યો છે. સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ દરમિયાન રાજ્યપ્રથામાં સક્રિયતાથી વિરોધી તત્વોનાં પ્રભાવ માટે લીન પિપાઓ જેવા લશ્કરી સેનાપતિનું પીઠબળ નિર્ણાયક પણું રહ્યું. આ બધાને કારણે તથા ત્યાંની રાજ્ય-પ્રથામાં વૈધિક રીતે પણ સર્વોચ્ચ સંરક્ષણ સમિતિનું સ્થાન આવીશ્ય હોઈ ત્યાં સામાજિક તરફીકરણનાં ધણાં પાસાંઓમાં લશ્કરની છાયા વર્તાઈ આવે છે. તે બીજી બાજુ ત્યાંના સામ્યવાદી પક્ષ દ્વારા વિશ્વ-રાજકારણમાં સ્વતંત્ર અભિગમને પરિણામમાંથી બનાવવામાં, ને “પિંગ્વિન ડિપ્લોમસી” વિકસાવવામાં લશ્કરી અધિનાયકોનો ફાળો મહત્વનો છે, એવી પણ એક માન્યતા છે.

૫. આરબ દેશોમાં તે લશ્કરોએ મુખ્યત્વે રાજકીય સ્થિરતા કરતાં અસ્થિરતા લાવવાનું જ કામ કર્યું છે. આ દેશોમાં લશ્કરે નાણેરિક શાસન અને તેની સાથે સંકળાયેલ આર્થિક નીતિ વગેરે કાંઈ પોતાના હાથમાં ધરી પોતાની ભૂમિકાને વિસ્તૃત કરી છે. આવા ભૂમિકા વિસ્તરણ (Role-expansion)ને પરિણામે સ્વામત્વ અને સ્થાયી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ સોં ફાઈ ગઈ છે. પશ્ચિમ એશિયા, યુ.એ.આર., સહરાની દક્ષિણી કેટલીક આફ્રિકન રાજ્યપ્રથાઓ વગેરેમાં આવા દૃષ્ટાંતો છે. વળી જ્યાં જ્યાં પ્રતિસ્પર્ધા રાજકીય બળો કે માળખાંઓ સુસ્થિત ને અસરકારક રહ્યાં નથી, કે લોકોને ઉજીર કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યાં છે ત્યાં (પાકિસ્તાન, બર્મા, ઇન્ડોનેશિયા) અતે લશ્કરી તંત્ર ભરે જે તે સમાજના ઉદ્દેશો અને રાષ્ટ્રીય વિચારસરણીને ધ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આમ, લોકશાહીનાં સ્વામત્વ, માળખાંઓ જ્યાં પોતાની ભૂમિકા બળવવામાં નિષ્ફળ રહ્યાં છે ત્યાં શન્યાવકાશ પૂરનાર, સાહજિક બળનું કામ કરવાનો પ્રયાસ લશ્કરે કર્યો છે. આ જ પ્રમાણે બ્યારે સમાજના અંગ્રવગે કે પ્રવરો અને લોકસમાજ વચ્ચેનું

અંતર વિશેષ રહ્યું હોય કે લશ્કરી અંગ્રવગે કે જૂથો વચ્ચે પણ મોટું અંતર રહેતું હોય ત્યાં પણ લશ્કરી બચલપાચલો વધુ પ્રમાણમાં રહી છે. ઇરાક, સીરિયા બીજી ઘટનાનાં બાણીતાં દૃષ્ટાંતો છે. જોકે સીરિયામાં ૧૯૬૬થી વિશાળ આઘાતી સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી લશ્કરી નેતાગીરીનાં હાથમાં શાસન આવતાં, ત્યાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી સ્થિરતા રહી છે.) આવી પરિસ્થિતિમાં લશ્કરી તંત્ર પણ સામાન્યતઃ રાજકીય સ્થિરતા આપવામાં કે આર્થિક વિકાસ સાધવામાં એકંદરે સફળ પ્રવાર ધરી શક્યા નથી.

૬. આ બધામાં જુદું, પરંતુ તેનું હોય તે તે પ્રકારપલ. ઇરાયલ એ રાષ્ટ્રનિર્માણમાં, લશ્કર, કેવો વિધાયક, લાગ બળવી શકે છે, તેનું ઉદ્દેશ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. લોકશાહી, નેતાગીરી, સમાનતાવાદ, રાષ્ટ્રવિકાસનું ફરન અને સંરક્ષણ ઇરાયલની આ ચારે લક્ષણિકતાઓનું પ્રતિબિંબ ઇરાયલી લશ્કરમાં પણ દેખાય છે. ઇરાયલના જન્મ પહેલાં, લગભગ ‘જહાલ’ સંસ્થાએ બહોલી વસાહતોઓને સલામતી આપવામાં તથા આરબ આતંકવાદીઓ સામે, લડવામાં સારો એવો ફાળો આપ્યો હતો. એકતા અને રાષ્ટ્રીય સમાનતા બાબત તેણે નામના મેળવી હતી. પછી ૧૯૪૮ માં સ્વતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પૂરા થતાં જ ઇરાયલી સેનાનું વિ-રાજકીયકરણ કરી નાખવામાં આવ્યું. ઇરાયલના વડા પ્રધાન બેન ગુરિયેને સેનાને સ્વતંત્ર કે સ્વામત્વ રાજકીય વર્ગ રૂપે રહેવા દીધી નહિ. જે એક ધેરાયલ સમાજ બેનું છે, સતત નાની મોટી અથડામણો અને સમાનતરી વિચરો સહેતું રહ્યું છે તથા જેને વિજય અને ગૌરવ અપાવવામાં સેનાએ અતિ મહત્વનો લાગ બળ્યો છે તે ઇરાયલમાં આમ કરી શકાયું છે, એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. પણ આમાં કેટલાક કારણોએ મહત્વનો લાગ બળ્યો છે. એક તો, આપણા કૃષ્ણ મેનનની પાઠ અપાવે

તેવા લેવાનને બાદ કરતાં ઇજરાયલના નેતાઓ શુરિયેન, ખાન કે રેખીને પોતાની તેજસ્વી લશ્કરી ભૂમિકા છતાં નાગરિક-રાજકીય વંત્રને સૌથી વિશેષ મહત્વનું ગણ્યું છે તે બતાવ્યું છે. વિશાળ આરબ શત્રુજગત સામેના ભય. લશ્કરી વિજયોના પશ્ચીમ કે વ્યક્તિગત રાજકીય ક્ષિત માટે તેમણે ઉપયોગ કર્યો નથી.

બીજી, ઇજરાયલ યુદ્ધસાતત્વની માનસિક અવસ્થામાં હોવાથી સત્તા સમાજ જરૂર પડ્યે સેનામાં ફેરવાઈ જાય છે અને યુદ્ધકીય જરૂરિયાતો હળવી થતાં તરત તેમનો કેટલોક ભાગ નાગરિક ભૂમિકામાં પાછો ફરતે ખેતી કરવા મડિ છે, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં લાગી જાય છે કે શિક્ષણ-કાર્ય આદિમાં પેરોવાય છે. આથી ભાં અકસ્માતે રદિયસ્ત એવો અર્થસાથી સૈનિકવાન ઊભો થયો નથી.

સૌથી વિશેષ તો, ઇજરાયલમાં સામાજિક મૂલ્યો સમાજમાંથી પ્રગટે છે. — પડોસના આરબ સમાજ (સમાજો)ની જેમ સેનામાંથી નહિ, એટલું જ નહિ પણ સેનામાં મૂલ્યો અને સમાજમાં મૂલ્યો એકબીજામાં ભળી જાય છે. અને રાષ્ટ્રને કેન્દ્રમાં રાખીને અભિસર છે. ભાં અકસ્માતે ફિવસેથી સેના અને સમાજ બંને વ્યક્તિગત, વૈચારિક અને સંસ્કારકીય કક્ષાઓએ એકબીજામાં મળી જાય છે. આથી ઇજરાયલ સમાજની એવી સેના વિશેની 'એજ' "તદ્ દુરે, તદ્ અન્તિકે" જેવી રહી છે. સમાજ અને સેના વચ્ચે કે સેનાની પોતાની અંદર વિશાળ જૂથકીય અંતરો દેખાતા નથી. સૈનિકમાંથી નાગરિકની ભૂમિકામાંનું સંક્રમણ ભાં સરળ-સહજ બની શકે છે. તેથી જ ભાં સૈનિક-ગણ પોતે હેસના આર્થિક વિકાસ અને આધુનીકરણમાં વિધાયક ફાળો આપી રહ્યો છે. આમ ભાં નાગરિક-લોકશાહી તંત્ર અને સેનાતંત્ર વચ્ચે શંકા છતાં મંથન નથી; અને સેનાતંત્ર નાગરિક તંત્રથી ગોણ રહે છે. [ભારતમાં ઇજરાયલથી શુદ્ધ જ કારણ.

સર લશ્કર આપણા નાગરિક તંત્રમાં દરમિયાનગીરી ફેરવાથી અલગ રહ્યું છે અને તેનાથી ગોણ રહીને લોકશાહી ઔચિત્યને સન્માને છે. સ્વરાજપ્રાપ્તિના અદિલનમાં લશ્કરના સીધા સહયોગના અભાવને કારણે, સેનાની પ્રાદેશિક તેમ જ વિભાગીય વિભિન્નતા અને રચનાભાસને પરિણામે તથા સેનાપતિઓના પોતાના ભૂમિકા-દશાને લીધે અહીં આમ બન્યું છે.]

૭. ભારતમાં લોકશાહીના સાતત્યને લશ્કરે સ્વીકાર્યું પણ આધુનીકરણમાં કે આર્થિક વિકાસની નીતિ કે પ્રક્રિયામાં તેણે પોતાનો સક્રિય ભાગ સ્વીકાર્યો નથી. તુર્કી, ઇન્ડોનેશિયા, ચીન વગેરેમાં પોતાની મૂળ ભૂમિકાનું વિસ્તરણ કરીને આર્થિક વિકાસઅદિલનમાં લશ્કર પેરોવાયું છે, પણ લોકશાહી પ્રક્રિયા વિકસાવવામાં પોતાની ભૂમિકાને તેણે પ્રાધાન્ય આપ્યું નથી. ઇજરાયલ લશ્કરે પોતાના ભૂમિકા-વિસ્તરણમાં લોકશાહી, રાષ્ટ્રનિર્માણ અને આર્થિક વિકાસ એમ બધા પાસાં સાચવ્યા છે, પણ, ઇજરાયલી, સેનાની, ભૂમિકા ખીલ, ધણી રાષ્ટ્રો માટે આદર્શ હોવા છતાં તે નમતો. (મોડેલ) બની શકે તેવા સંકલ્પ બીજા પ્રાપ્ત થતો નથી.

આમ, સરકાર રાહે માનવપ્રવૃત્તિઓના આયોજનની પદ્ધતિ સ્વીકારતા, અથવા તો ઠાંઈ કેટલાક કડીના નિરસન માટે લશ્કરનું મહત્વ વધતું ગયું છે. વળી વિકસતા સમાજના આયોજનિક વહીવટમાં એટલા બધા તાલીમબદ્ધ, નિષ્ઠાવાન કે દક્ષ માણસોની જરૂર વર્તાય છે કે સમાજનો દરેક વિભાગ સમાજનો વિકાસ-વહીવટમાં ચોક્કસ તે જરૂરી બન્યું છે. આવા સંજોગમાં ધણી દેશોમાં લશ્કરે પોતાના મૂળ અને પ્રધાન કાર્ય (સરકાર)ની ભૂમિકા વિશેની સમજ બદલી છે અને આ ભૂમિકાને વિસ્તારી છે, પણ લશ્કરની આ ભૂમિકાનું આ વિસ્તરણ કેટલાક પડકારો ઊભા કરે છે.

૧૮-૭૭૧ પ્રવીણ ન. શેઠ

સમાજવાદી એકતા

સમાજવાદી સંચલનના પુરસ્કર્તા કાન્ડોર્ફ જિત-
રેન્ડ ફ્રેન્ચ સોશલિસ્ટ પાર્ટીના અંગ્રીપદે નિમાયાના
સમાચાર જૂના યાજ તે પહેલા જ આપણા સમાજ-
વાદીઓએ ભારતીય સમાજવાદી પક્ષ નામના નવા
રાજકીય પક્ષની સ્થાપનાનો નિયુક્ત કર્મના સમાચાર
આપ્યા.

પૂર્વસ્વાતંત્ર્ય કાળમાં સમાજવાદીઓએ રાષ્ટ્રીય
કોંગ્રેસમાં જ અલગ જૂથ સ્વીને પોતીકાં વ્યક્તિત્વની
સલામતતાના અણસાર આપી દીધેલા અને તે સમયે
તેમણે સામવાદી અને તેથી સામવાદીઓ પરથી
દશવિલ કૂણી લાગણી માત્ર રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાંના
જનજીવોમાં અંગેની તેમની નિશાંતિમાયી જ નહોતી
ઉઠાવી પણ સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોમાંની તેમની
નિર્ભેળ-શ્રદ્ધામાંથી જગી હતી. પણ સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક
સંઘર્ષોએ અને સત્તાપ્રાપ્તિની પગેમાં કહેવાતા સત્તાપ્રાપ્તિ
નેહુ પાછા મુખ્ય બનેલ અમણિત "સમાજવાદીઓ
કારણે ભારતીય સમાજવાદી પક્ષ સમયસર જન્મી ન
શક્યો. આવાય નરેન્દ્રદેવના આશીર્વાદ છતાં જન્મ
માટે આ પક્ષે-આચાર્ય કૃપાલાની અને બીજાઓની
નિમ્નનિતિ લગી રાહ જોવી પડી. રાજકીય પક્ષની
પૂર્વસરત્ત સમાજવાદના કાષ્ઠકરને પક્ષના સિદ્ધાંતો
પરથી અભિપ્રાય કરવા જનપ્રકાશનું વ્યક્તિત્વ નેહરુના
આકર્ષણ અને આધીજની પ્રભાવે કારણે બીજું જ
જીત્યું. આમ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સેધાર સામે સમાજ-
વાદીઓનો પિંડ બધાએ તાકિ.

પદ્મચંદ્રાણ પિલ્લકની પહેલી સમાજવાદી સરકાર
કેરળમાં સત્તા ઉપર આવી ત્યારે ભારતભરમાં
સમાજવાદીઓ સત્તાની પેદાઈબૂમમાં પક્ષને મળેલ
સંધિવામાં તરફ આંશીની ગીટ માંડીને બેઠા. પણ
સમાજવાદીઓ માટે સત્તા બળે કે - *applic of*
discomfort બની ગઈ. મજૂરો ઉપરના જોળીવારમાં
સત્તાભૂખ જોઈ સમાજવાદી પક્ષ છોડી દેતા લોહિ

અને તેમના સાથીઓ ઘણા સમાજવાદીઓને ચોખ્ખા
સિમા લાગ્યા. (જોકે ત્યાર બાદ વિવિધ રાજ્યોમાં થતાં
રહેલ જોળીવારના વિરોધમાં આ જ સમાજવાદી
ઓએ મોરચા કાઢે રાખ્યા છે. આ રીતના વર્તન
પાછળ સમાજવાદીઓની અવસરવાદી કંડેરદશિ
જોવામાં કોઈને વાંકડેઆપણું લાગવાનો સંભવ છે.
પણ સમાજવાદી અદિક્ષનનો વલ્લેભાષાત ૨૫૫
છે જ.) અને આ પહેલાં જનપ્રકાશ તો ફેરમનાસ
બઈ ચૂક્યા હતા. પછીની સામાન્ય ચૂંટણીએ ચૂંટણી
અને આજની સાઠમારી જોઈ. રાજકીય મૂકીની
અજીતની પગેમાં પણ આવી. અમીરી. હિમલગીરી
સમાજવાદીઓ કરતા રજા તે માત્ર વિધિની નકતા
નહોતી, એમાં સામવાદને ખાળવા સત્તાધારી પક્ષને
ટેકા આપી પ્રગતિને અનુકૂળ રાજકીય વાતાવરણ
સરજવાના સિદ્ધાંત અંગે બંને જૂથોની પરસ્પર
અસંમતિ પણ કામ કરી ગઈ હતી. [વકતા તો એને
કહેવી જોઈએ કે કેઈકે આવા જ કારણસર સામ-
વાદીઓની એકતા ટૂટી અને ભારતને સામવાદીઓ
ઉપરાંત માર્ક્સવાદીઓ મળ્યા.] આસમાં ચીને મંદ
કરી નહિ ત્યાં સુધી નેહરુની મોહિનીમાંથી ભારતનો
મતદાર બહાર નીકળી ન શક્યો. અને તેથી બીજા
કોઈ રાજકીય પક્ષને તક મળી નહોતી. ત્યાં સુધી
લોહિયા સાત વખત સત્તાના સિદ્ધાંતથી ઘર કરીને
સર્વેપક્ષ-સમભાવના સિદ્ધાંતનું ઉચ્ચારણ કરવા લગી
પહોંચી ગયા હતા. સધળા સમાજવાદીઓએ મે
૧૯૬૪માં સંયુક્ત સમાજવાદી બનવા મરણિયો પ્રયત્ન
કર્યો પણ વાસલસ્ટીની પવિત્ર બૂમમાં આ પ્રયાત્નનો
વિલય થયો. એ વખતે પક્ષની એકતામાં સિદ્ધાંતો
કરતાં વ્યક્તિઓ વધારે નહીં. પછી તો નેહરુની
જીવનસંઘર્ષોએ ગેરકોંગ્રેસવાદ ઉગ્ર અને શક્તિમાં
જાઓ. રાજકીય ક્ષિતિજ પર લોહિયાના વૈકલ્પિક
નેતૃત્વનો ઉદય થયો હોય એમ લાગ્યું. અને ભારતના
માત્ર સમાજવાદી વિરુદ્ધ જોનો થઈ રહ્યો છે

તેની દલા બધાવા માંડી. એવામાં લોહિયા યમા
ને કોંગ્રેસ પક્ષ લાગી.

આ જ સરકારમાં વિવિધ રાજ્યોમાં સંયુક્ત
સરકારો રચવા ને તોડવાનું વલ્લભ પટેલે જની
મથું આમ, સત્તાકાંક્ષી સમાજવાદી અને સિદ્ધાંતકાંક્ષી
સમાજવાદી વચ્ચેની ભેદરેખા શોધવી કુશળ થઈ પડી
અને સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ તૃતીયાની અણી ઉપર
આવીને જીત્યો. આ પરિસ્થિતિએ જ કદાચ સમાજવાદી
એકતા તરફ સંયુક્ત સમાજવાદીઓને પુનઃ અભિ-
મુખ કર્યાં. દરમિયાન, નેહરુભક્તિમાંથી ઈન્દિરા-
ભક્તિમાં જન્મી પરિણતિ થઈ હતી તેવા પ્રબલ
સમાજવાદીઓ અતિપરિચય પછી નિર્ભાંત થતા
જણાયા અને તેના પરિણામરૂપે સમાજવાદી
એકતાનો તિણ્ય આપણને મળ્યો.

એકતાના આ નહેરુનામાં "દેશમાંથી" સાંસ્કૃ-
તિકસને અને રાજ્યોમાંથી બિનસમાજવાદી સર-
કારોને ફર કરવાના "નિયંત્ર" રૂપે લેઈ લેવા દેખા દે
છે. પ્રબલ સમાજવાદીઓએ આને આપેલ અનુ-
ભવન તેમની ઔદિ સચવે છે કે નિર્ભાંતિ તે
અસંધિ નથી. આ નહેરુનાયું કોંગ્રેસને યથા-
રિચિત્વાદી, જનસંપન્ન સંસ્થાવાદી, કોમી તથા
સંવિચાર, સ્વતંત્ર પક્ષને પ્રત્યાધાંતી, માકસવાદીઓને
લોકશાહીવિધાંતક અને સામાજિકવાદીઓને રાષ્ટ્રવાદી
હિતમાં કાંઈ કરનાર પક્ષો તરીકે ઓળખાવે છે. તેમાં
સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ઉત્તર લોહિયાની અતિ-
ભક્તિમાંથી સંયુક્ત સમાજવાદીઓ અને કોંગ્રેસ
દ્વારા સામાજિકવાદીઓની તરફદારીના આગ્રહમાંથી
પ્રબલસમાજવાદીઓ ઊભરી ચકયા છે. અને આના
સમર્થનમાં બને-પક્ષે પ્રિયદાર, કેરળ અને પ. બંગાળ
[હવે રાષ્ટ્રપતિ શાસન નીચેની સરકારોમાંથી છૂટા
થવાનો ઇરાદો નહેરુ કર્યો છે એ બંને પક્ષોની
નિષ્ઠાનું પ્રમાણ છે. પ્રબલસમાજવાદી પક્ષના રાષ્ટ્રીય
નેતાઓના જે તે સંયુક્ત સરકારો ઊડવાનાં જોસ-
ભેરનાં પુનરુચ્ચારણાં તેને સમર્થન આપે છે.

આની સાથે સાથે જ સમાજવાદીઓને વળી
વળીને પ્રજાતા મંચવણોથી સવાલ છે.

"જન-મુ- ૧૯૬૫માં વારણસીમાં કયું" હતું એવું
કરીથી નહિ કરો?" અત્યાર સુધી તો બેધક્ક જવાબ
મળે છે કે 'વારણસીની ભૂલ' અને દોહરાપીયું નહિ.

ઐક્યના નહેરુનામાં ઉદામ સિદ્ધિતા અને
વહેવારુ હાપણનું સમિત્રણ જીડીને આંખે વળગે એવું છે.
નહેરુનામાં આર્થિક સમતતા, સામાજિક બરાબરી
અને સમાજવાદી વ્યવસ્થાનો વાત છે. પણ સાથે
જ શાંતિપૂર્ણ માર્ગે સત્તા કાંસલ કરવાની હિમાયત
પણ છે. વળી આવક અંગે રાજ્યમથાંદોને કોઈ
ઉત્સેષ નથી.

અીઓ, હરિજનો, દલિતો અને કચ્છાચેકા
વર્ગના ઉદ્ધાર માટેની મથામણનું પુનરુચ્ચારણ છે,
પણ સંયુક્ત સમાજવાદીઓ સરકારી નોકરીમાં
પજાત વર્ગોને જે જોયી ટકાવારી આપવાની નહેરુનાં
કરતાં હતાં તે અહીંયાં ગેરકાળજર છે. હિંદી ભાષાની
વાત છે, તો બિનહિંદી પ્રદેશોમાં અંગ્રેજીના ઉપયો-
ગની છૂટ પણ છે અને આ સવશત માટે કોઈ
સમમમથાંદો પણ નહેરુ નથી કરી. સંયુક્ત મોરચાની
તીર્થિના ત્વણ ક્યો છે, પણ જરૂર જણાય તો
વિવિધકોણી સ્પર્ધા ટાળવા ચૂંટણી ગોઠવણી કરવાની
તત્પરતાં કદાવી છે.

અહીંયાં સવળા ઉદામવાદી સિદ્ધિતા હાપણના
રસે રસાયેલા નેઈને થાય છે. ભારતમાં ઉંચકે
સમાજવાદી વિચારધારાએ ઔદિ પ્રાપ્ત કરી કે શું ?
પણ આવું આચાસન સહેજ વહેલું કહેવાય.
નહેરુનાંને અમલ વગર સ્વીકારી ન લેવી નેઈએ.
અને કેરળની સંયુક્ત સરકારોના સત્તાપાંકુ સમાજ-
વાદી સભ્યો તરફ પક્ષ ફેંડું વલણ લે છે તે ઉપરથી
ચિન્ન સ્પષ્ટ થશે.

છેલ્લાં ત્રીસ વર્સથી સમાજવાદીઓની ભારત-
માંની કારકિર્દીથી પ્રગ્ન થાય છે કે લોકશાહીના
નિર્ભેળ સિદ્ધાંતોને વરેલ આ લુદ્ધિજીવીઓ એક
સત સાથે, એક મંચ પર અને એક આદિલન રૂપે
સાથે કેમ નથી રહી શકતા ? મુરોપના અને ધીજન
દેશો તરફ નજર ફેરવતાં સમાજવાદીઓમાં ભૂતકાળમાં
અને હાલ વિસંવાદ જ નજરે પડે છે. અને ભારે

સમાજવાદી સંગઠનના પુરસ્કર્તા કાન્ડોર્ક મિત-
રેન્ડ. કેન્સ સોશલિસ્ટ પાર્ટીના અંગ્રીપદે નિમ્નલેખના
સમાચાર વ્યૂના શાષ્ તે સહેલા જ આપણા સમાજ-
વાદીઓએ ભારતીય સમાજવાદી પક્ષ નામના નવા
રાજકીય પક્ષની સ્થાપનાનો નિશ્ચય કર્યાના સમાચાર
આપ્યા.

પૂર્વ સ્વાતંત્ર્ય ઇંગ્લેન્ડમાં સમાજવાદીઓએ રાષ્ટ્રીય
કોંગ્રેસમાં જ અલગ બૂથ સ્થાપી પોતાનો વ્યક્તિત્વની
સળાંનતાના અણસાર આપી દીધેલા અને તે સમયે
તેમણે સામ્યવાદી અને તેથી સામ્યવાદીઓ પરત્વે
દલીલો દૂણી લાગણી માત્ર રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાંના
જર્મનિયોના અંગેની તેમની નિશ્ચિન્તિતાથી જ નહોતી
ઉદ્ભવી પણ સામાજિક આપણા સિદ્ધાંતોમાંની તેમની
નિર્ભય અકામથી છોડી હતી. પણ સ્વાતંત્ર્યની પૂર્વ-
સંધ્યાએ અને સત્તાપ્રાપ્તિની પળોમાં કહેવાતા સત્તામુગ્ધ
નેહરુ પાછળ મુગ્ધ અને અભિજિત સમાજવાદીઓ
કારણે ભારતીય સમાજવાદી પક્ષ સમયસર જન્મી ન
શક્યો. આવા નેરેન્ડેવનો આશીર્વાદ હતો જન્મ
માટે આ પક્ષે આપણા દૂપાલાની અને બીજાઓની
નિષ્ક્રિયતા લગી રાહ જોવી પડી. રાજકીય પક્ષની
પૂર્વસરત સમાજવાદના કાષ્ઠકરોને, પક્ષના સિદ્ધાંતો
પરતે અભિમુખ કરવા જનપ્રકાશન વ્યક્તિત્વ નેહરુના
આગેવાણ અને અધીશ્વરતા હાથને કારણે જીલ્લો જ
જીત્યું. આમ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના નોધાર સામે સમાજ-
વાદીઓનો વિરોધ થયો નહિ.

પદ્મચાલુ પિંડલક્ષ્મી પહેલી સમાજવાદી સરકાર
કેન્ડેન્ડમાં સત્તા ઉપર આવી ત્યારે ભારતભરમાં
સમાજવાદીઓ સત્તાની પેંચાદબૂમમાં પેંચને ગળેલ
સંધિવારો તરફ આંધોની ગીટ મારીને બેઠા. પણ
સમાજવાદીઓ માટે સત્તા બાજુ કે applic of
discredit બની ગઈ. મનુષ્ય ઉપરના ગોળીબારમાં
સત્તામુગ્ધ જોઈ સમાજવાદી પક્ષ છોડી દેતા લોકો

અને તેમના સાથીઓ ઘણા સમાજવાદીઓનો ચોખ-
લિમા લાગ્યા. (જોકે ત્યાર બાદ વિવિધ રાજ્યોમાં થતાં
રહેલ ગોળીબારના વિરોધમાં આ જ સમાજવાદી-
ઓએ મોરચા કાઢ્યે રાખ્યા છે. આ રીતના વર્તન
પાછળ સમાજવાદીઓની અવસરવાદી હસ્તવેદિ
જોવામાં કોઈને વાંકેઆપણું લાગવાનો સંભવ છે.
પણ સમાજવાદી આદેશનો નવેતોઆધાત કેપણ
છે જ.) અને આ પહેલાં જનપ્રકાશ તો કોંગ્રેસના સ-
લ્લ અંકુશ હતા. પછીની સામાન્ય ચૂંટણીએ ચૂંટણી
અને આગળ સાંસદોની જોઈ. રાજકીય પક્ષની
અછતની પળોમાં પણ આવી. અમીરી, કોલકોળીરી
સમાજવાદીઓ કરતા રમ્યા તે માત્ર વિધિની વક્તા
નહોતી, એમાં સામ્યવાદને આગવા સત્તાધારી પક્ષને
ટોકો આપી પ્રમતિને અનુકૂળ રાજકીય વાતાવરણ
સરળતાના સિદ્ધાંત અંગે અને જૂથોની પરસ્પર
અસમતિ પણ કામ કરી અર્થ હતી. વિકલ્પો તો એને
કહેવી જોઈએ કે કંઈક આવા જ કારણસર સામ્ય-
વાદીઓની એકતા તૂટી અને ભારતને સામ્યવાદીઓ
ઉપરાંત માકસવાદીઓ મળ્યા. બાકસમાં ગીતે મેદ
કરી નહિ ત્યાં સુધી નેહરુની મોહિનીમાંથી ભારતનો
મતદાર બહાર નીકળી ન શક્યો. અને તેથી બીજા
કોઈ રાજકીય પક્ષને તક મળી નહોતી. ત્યાં સુધી
લોહિયા સાત વર્ષમાં સત્તાના સિદ્ધાંતથી શરૂ કરીને
સર્વપક્ષ-સમભાવના સિદ્ધાંતનું ઉચ્ચારણ કરવા લગી
પહેંચી ગયા હતા. સમજા સમાજવાદીઓએ મે
૧૯૬૪માં સંયુક્ત સમાજવાદી બનવા મરજિયો અર્પણ
કર્ષો પણ વારાણસીની પવિત્ર ભૂમિમાં આ પ્રયત્નનો
વિલય થયો. એ વખતે પક્ષની એકતામાં સિદ્ધાંતો
કરતાં વ્યક્તિઓ વધારે નહી. પછી તે નેહરુની
જનવસંધ્યાએ ગેરકાયદેસરના ઉપ અને શક્તિમાન
બન્યા. રાજકીય ક્ષિતિજ પર લોહિયાના વૈકલ્પિક
નૈતિકતા ઉદય થયો હોય એમ લાગ્યું. અને ભરોસા-
પાત્ર સમાજવાદી વિકલ્પ જોતો યશ રહ્યો છે.

તેવી રીતે બધાવા માંડી. એવામાં, લોકોમાં ગયા
ને કોંગ્રેસ પક્ષે જાણી.

આ જ અરસામાં વિવિધ રાજ્યોમાં સંયુક્ત
સરકારો રચવા ને તોડવાનું વલણ રોજિંદું બની
ગયું. આમ, સચાઈથી સમાજવાદી અને સિદ્ધાંતકર્તા
સમાજવાદી વચ્ચેની ભેદરેખા શોધવી કુશ્મર થઈ પડી
અને સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ તુટવાની અણી ઉપર
આવીને ઊભો. આ પરિસ્થિતિએ જ દલાય સમાજવાદી
એકતા તરફ સંયુક્ત સમાજવાદીઓને પુનઃ અભિ-
મુખ કર્યા. દરિયાનું, નેહરુભક્તિમાંથી પ્રિન્સિપલ
ભક્તિમાં જેમની પરિણતિ થઈ હતી તેવા પ્રજા-
સમાજવાદીઓ અતિપરિચય પછી નિર્ભ્રાંત યતા
જણ્યા અને તેના પરિણામસ્વરૂપે સમાજવાદી
એકતાનો નિર્ણય આપણને મળ્યો.

એકતાના આ નહેરુનામાં "કેન્દ્રમાંથી સાંસદ
કોંગ્રેસને અને રાજ્યોમાંથી બિનસમાજવાદી સર-
કારોને ફર કરવાની નિર્ણય" રૂપે લોકોમાં હોમા કે
છે. પ્રજા સમાજવાદીઓએ આને આપેલ અનુ-
ભવન તેમની પ્રૌદિ સૂચવે છે કે નિર્ભ્રાંત તે
અસંદેહ્ય નથી. આ નહેરુનામાં કોંગ્રેસને મધ્ય-
રિયલિટીવાદી, જનસંઘને સંઘર્ષતાવાદી, કામી તથા
રિયલિસ્ટ, સ્વતંત્ર પક્ષને પ્રત્યાધાતી, માક્ષવાદીઓને
લોકસાહીવિધાતક અને સામ્યવાદીઓને રશિયાના
હિતમાં કામ કરનાર પક્ષો તરીકે ઓળખાવે છે. તેમાં
સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ઉત્તર લોકોવાની અતિ-
ભક્તિમાંથી સંયુક્ત સમાજવાદીઓ અને કોંગ્રેસ
દ્વારા સામ્યવાદીઓની તરફદારીના આગ્રહમાંથી
પ્રજાસમાજવાદીઓ ઊભરી શક્યા છે. અને આના
સમર્થનમાં બને-પક્ષે ગિહાર, કેરળ અને પ. બંગાળ
હિંદુ રાષ્ટ્રપતિ શાસન નીચીની સરકારોમાંથી છૂટા
થવાનો ધરાશે નહેરુ ક્યો છે એ બંને પક્ષોની
નિર્ણય પ્રમાણ છે. પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના રાષ્ટ્રીય
તોતાઓના જે તે સંયુક્ત સરકારો છોડવાના બેચ-
બેચના પુનરુચ્ચારણો તેને સમર્થન આપે છે.

આની સાથે સાથે જ સમાજવાદીઓને વળી
વળીને પુષ્ટિઓ મેળવણીઓ સવાલ છે.

"જન-મુ. ૧૯૬૧માં વારાણસીમાં કયું" હતું એનું
કરીથી નહિ કરો!" અત્યાર સુધી તે ગેપડા વ્યાખ્યા
મળે છે કે 'વાસણસીની જૂથ' અને દોડરાવીયું નહિ.

અંકચના, નહેરુનામાં ઉદામ, પ્રિન્સિપલ અને
વહેવાર ઝડપણું સંમિત્રણ ઊડીને આપે વળગે એનું છે.
નહેરુનામાં આર્થિક સમતતા, સામાજિક ભગવારી
અને સમાજવાદી વ્યવસ્થાની વાત છે, પણ સાથે
જ યાંત્રિકતા માર્ગે સત્તા ફાંચલ કરવાની દિશાપત
પણ છે. વળી આવક અંગે ટોચમધ્યાદાનો કોઈ
ઉદ્દેશ્ય નથી.

અંકો, દરિજનો, દલિતો અને ક્યાયેકા
વર્ગના ઉદ્ધાર માટેની મધ્યમણું પુનરુચ્ચારણ છે,
પણ સંયુક્ત સમાજવાદીઓ સરકારી નોકરીમાં
પણત વર્ગોને જે જોઈ કોઈસારી આપવાની નહેરુના
કરતા હતા તે અર્થમાં ગેરદાનર છે. હિંદી ભાષાની
વાત છે, તે બિનહિંદી પ્રદેશોમાં અંગ્રેજીના ઉપયો-
ગની છૂટ પણ છે અને આ સવસત માટે કોઈ
સમયમર્યાદા પણ નહેરુ નથી કરી. સંયુક્ત મોરચાની
નીતિને ત્યાજ કર્યો છે, પણ નહેરુ જણાય લા
વિવિધકોણી સ્પર્ધા ટાળવા ચૂંટણી ગોઠવણો કરવાની
તંત્રરતો દર્શાવી છે.

અહીંથી સર્વળા ઉદ્ધારવાની સિદ્ધિ: ઝડપણુંના
રસે રસાયેલા જેઈને યાચ છે: બારતમાં જેવડે
સમાજવાદી વિચારધારાએ પ્રૌદિ પ્રાપ્ત કરી કે શું ?
પણ આવું આત્માસન સહેજ વહેલું કહેવાય.
નહેરુનાને અમલ વખત સ્વીકારી ન લેવી જેઈએ.
અને કેરળની સંયુક્ત સરકારોના સત્તાવાળું સમાજ-
વાદી સભ્યો તરફ પક્ષ ફેવું વલણ લે છે તે ઉપરથી
ચિત્ર સ્પષ્ટ થયે.

ઉલ્લાં ત્રીસ વરસથી સમાજવાદીઓની બારત-
માંની કારકિર્દીથી પ્રશ્ન થાય છે કે લોકકલ્યાણના
નિર્માણ સિદ્ધિતાને વરેલ આ બુદ્ધિજીવો એક
સર સાથે, એક મંચ પર અને એક અધિશન-રૂપે
સાથે કેમ નથી રહી શકતા ? યુરોપના અને ખીજ
દેશો તરફ નજર ફેરવતાં સમાજવાદીઓમાં ભૂતકાળમાં
અને હાલ વિચારા જ નજર પડે છે. અને ત્યારે

લોકશાહી સમાજવાદના આ શ્રદ્ધાવાનોને પ્રથમ પૂછવાનું મન થાય છે કે જેઓ લોકશાહીમાં માને છે અને વિવિધ વિચારો પરત્વે સહિષ્ણુતાની જેમની પાસેથી સૌથી વધુ અપેક્ષા છે તેવા તમે ઇચ્છુક કેમ રહી શકતા નથી ?

—કે પછી, એવું તો નથી ને કે લોકશાહી અને સમાજવાદના સિદ્ધાંતો જ પરસ્પર વિરોધી છે ? અને આ બે વચ્ચે સમતુલા ભળવવા, આ બંનેનું કુલ ઉપર જુદા જુદા ભાર મુકતાં જુદાં જુદાં નીચે બીજાં ચર્ચા કરે છે ? અને એ સહુ સમ્મ કરતાં જુદાપણીને એમતા આપવામાં રાચે છે ?

જેના ઇતિહાસ લગભગ સ્વથી વિશ્વવાદનો છે તે સમાજવાદી અદિલનના ભવિષ્યનો વિચાર આવે છે ત્યારે આ અદિલનના સ્વપ્રકારો તેમના કાર્યક્ષેત્ર તથા શક્તિ અને માર્ગો વિષે કેટલા રમટ છે એવા પ્રથમ સામ છે. આજ સુધી સી. સો. પા. અને પ્ર. સો. પા. બંનેએ એન કેન પ્રકારે સત્તાપ્રાપ્તિના મંદર્ભમાં જ વિચાર્યું છે. અને તેથી સિદ્ધાંતોના મુખ્ય ઉચ્ચારણો અને પુનરુચ્ચારણો પછી પણ એ જુદે જુદે સમયે ઉપગ્રહ લેવા જ ખતી રહ્યા છે. વિવિધ સંમિલનોમાં અન્ય પક્ષો સાથેના ભ્રમણ અંગેના સંદિગ્ધ હાલો હારો તેમની નરી સત્તાકક્ષા છતી થયા કરી છે.

બંને પક્ષોમાં આ ઉપરાંત આંતરિક વિચવાદનું

વલણ પણ વારંવાર નજરે પડતું છે. રાષ્ટ્રીય ધોરણે મળતી આ પક્ષોની બેઠકમાં મહત્વની બાબતો ઉપર રાષ્ટ્રીય નેતાગીરી અને રાજ્યનેતાગીરી હંમેશા સામસામે ટકરાયા કરી છે અને આ અંધગમણ હંમેશા સંદિગ્ધ હાવમાં પરિણમી છે. એટલે રાજ્ય-કક્ષાએ અને રાષ્ટ્રકક્ષાએ લેવા ધટતા નિષ્ણોનાં નિરાળાં ક્ષેત્રો પરત્વે સૂચિત નવા પક્ષ યોગ્ય સીમાકેન જેટલે અંશે કરી શકશે એટલે અંશે તે સંદિગ્ધ કાર્યસૂચિની કસરતમાંથી બેગરી જશે.

એક બાજુ કૌશિસ પક્ષનો આંખ આંહુ દે તેવો ચળકાટ અને બીજી બાજુ સામ્યવાદીઓના બંને ચોકાના દગાગતા કાર્યક્રમો—આ બેની વચમાં સમાજવાદી અદિલન પોતા પરત્વે પ્રભાવક્ષેત્ર સિદ્ધ કરવામાં આજ સુધી નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. કારણ કદાચ એ હોય કે આ પક્ષો પાસે નથી રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ પ્રભુને આકર્ષી શકે તેવા નેતા, કે નથી પક્ષના સિદ્ધાંતો વિષે સ્વચ્છ સાથેની ધગશ ધરાવતો કાર્યકરો.

સંયુક્ત થવા કંમતા આ પક્ષોએ બહાર પાડેલ નાદેરતામાં પછી બંને પક્ષો આ કસોટીઓમાંથી જેટલા પાર બીતરશે એટલે અંશે એમનું અને લોકશાહી ભારતનું ભાવિ બીજું હશે.

૧૮-૭-૭૧

મીનશ ત્રિવેદી

સાર્વત્રિક પત્રકારણ

સાર્વ સામે પ્રેરેખર અદાલતી કારવાઈ થશે ? લાગે છે તો એવું જ, હજી હમણાં લાગી શાન્સના હાકેનેની રૂપ આનું પગલું ટાળવાની હતી. (દે ગોલે આબાદ કહેલું : વોલ્ટરને વળી બંદી બનાવતો હશે !)

ખાકી, La Cause du Peupleના ને Tounના નામમાત્રના—કહે ને કે નાગી-તંત્રી તરીકેના હોદ્દો સંભાળી લઈને સાર્વ તો સત્તાધીશને વરસે-કથી અવસર બસકે પાકારે આપ્યો જ છે. ચીલા બહારના સામ્યવાદી પત્ર Revolutionનું તંત્રી-પદ સાર્વ સામે માલીને જોડી લીધું છે : એવો,

હવે માત્ર પુરોગામી તંત્રીઓની પેઠે મનેયે પકડો છે કે નહિ ?

સાર્વને લાગ્યે જ કાઈ માઓવાદી કે ટ્રોટ્સ્કી-વાદી કહે. એમના વિષે એાછામાં એાછી બૌદ્ધિક મિનસલામતી સાથે બહુ બહુ તો એટલું જ કહી શકાય કે એ માકસવાદી છે, ને તે પણ સાર્વશીલીના અને છતાંય એ આપાં અવનવા અખમારો સાથે નામચેણ સાધવાનું વહોરી લે છે. La Cause du Peupleમાં એમણે રમટ નોંધ મૂકી જ હતી કે હું તંત્રી બનું છું તેટલા માત્રથી આ-પત્રના કે

મારા રાજકીય વિચારો પસંદગત નથી. તે સારા પોતાના આ પગલાને અતિસાંકેતિક માને છે. અને આજકાલ એ સરકારની, એથીયે આગળ વધીને સામ્યવાદી વલ્લ સમેતના પ્રતિષ્ઠાનનાની સામે મુકા-ગલાના મિલનમાં છે.

અને કે સારનું આ વતન નાટકી, અતિનાટકી લાગે, અને સારને એવી કાવટ નથી એવું તો નથી. 'એકલ' એક રીઝનનું પેલું પાત્ર (શું નામ એવું? ડેનિયલ ?) 'મે' બધું જ સાંભળ્યું છે.' કહેવુંકે બારણા પાછળથી 'ફટ' દેવું 'પ્રગટ' થાય છે. અસ્સલ દેશી નાટકી પ્રવેશ છે એનો. સારની પોતાની કારકિર્દીમાં પણ આવવા પ્રવેશો ને પ્રશ્નો ઓછા નથી. ના, હું કેનેલ યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાનો આપવા નહિ જઈશ. કેમ? તો કહે, અમેરિકા વિષેનોંમ પર સિતમ મુજબ છે ને!... શબ્દ મિત્રે? હું મારી કસોડીએ એ ખરો જીતરે તેમ નથી. મઈ કાલ લગી અમે ફાન્સની અલિયરિયા નીતિના વિરોધમાં એક સાથે હતા અને હવે એ એક એવી દ્વિધા, ઉતારવામાં પડ્યો છે જેને અલિયરિયા સાથે કશી નિસબત નથી... તોમેલ પારિતોષિક? ના, હું એ નહિ સ્વીકારું!

પણ આજે સાર સામે ચાલીને અદાલતી કારવાઈ વહોરી લેવા ઉત્સુક છે એ ઘટનાને જરા જુદી રીતે જોવી જોઈશે. સરકારના દમનકારી અંતરંગને ખુલ્લું પાડવાની એની કોશિશ છે. ક્રાન્તિ-કારીઓ સાથે અસામાનિક તત્વોને છાજતો વ્યવ-હાર કરતી સરકારને લોકો એની અસંધિયતમાં પિંછાણે એમ સારને કહે છે. અને એમની આ મજાના પ્રકારમાં અતિનાટકના ઔચિત્યને પ્રમાણનું પણ પડે.

સાર પ્રકરણની ચર્ચા કરતાં ડેનિયલ સિયરે 'ન્યૂસ્ટેડમન'માં ટકેલાં ભૂમિકા રૂપ 'હિટલરલે' આ સંદર્ભમાં ઉલ્લેખપાત્ર છે. ફ્રેન્ચ વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં ચતા અભ્યાસો સામે ગયા એ માસમાં નાના પાયા પર દેખાવો યોજનામાં હતાં. અમેરી પત્ર *Nouvel Observateur* ને - કટારની જોએર આ દેખાવો

દરમિયાન મવાયેલી એક વ્યક્તિને દવાખાને પહોંચા-ડવામાં સહાય રૂપ થવા ગયો. દેખાવોમાં એણે બાજ લીધી ન હતો પણ પોલીસે એની એરી તો ખાતર જરૂર કરી કે દવાખાને પહોંચતાં પહોંચતાં ખો ખુદ જોએર જ એક 'કેસ' શની ગયો! છતાં સત્તા-વાળાઓનું વલણ તો પોલીસને છાવરવાનું જ હતું. કારણ, પોલીસ એટલે શંકાપારંગત નાગરિક; એની જ સાહેબાએ તો નાગરિક માનને અપરાધી કે નિરપરાધી કરાવી શકાય. એટલે પોલીસ તંત્રને, જોએરની વાત સાચી હોય તો પણ, લોકનું ટીકા ભાજન તો ન જ થવા દેવાય.

આ બનાવને અંતવાદિયું માંડવીનું હશે એવામાં પોલીસના લેટિન ક્વાર્ટરમાં કેટલાક અળવયા લોકો દુકાનો ને વાહનો પર તૂટી પડ્યા. નજરે નિહાળનારા કહે છે કે એ તોડફોડિયા લોક કંઈ દીધેકેથી યુવજનો ન હતા. એ તો હતા દુકાં વાળવાળા મધ્યવયી લોકો (પોલીસના જ માણસો?) થાણું મોઢાણુ ધાએ જ હતું છતાં પોલીસની કુમ્મક આવી લાગતાં કક્કાકાં વીતી ગયા. સરકારને જાણે કહેવું હતું: જેવું? પોલીસ ન હોય તો શું થાય! નક્કી કરો, તમારે શું જોઈએ છે? એક બાજુએ છે જેવું છે તેવું પોલીસ તંત્ર ને બીજી બાજુએ છે રમખાણ, અધાધૂંધી, ભાંગફાટ, બળાકાર ને ન જાણે શું નું શું...

સમાચાર સમીક્ષકો પ્શન દોરે છે કે પ્રમુખ પોમ્પીડુએ હજુ દમનમાં જ એક બાજુની શરૂઆતમાં 'કપલો ને વ્યવસ્થા' પર બારે ચૂંચો દિતો અને ફ્રેન્ચ પોલીસની લરપટ-પ્રશંસા કરી હતી.

સરકાર, ચૂંટાયેલી સરકાર પોલીસ સાથે સમીપ્ત થવું પર્મક કરે; લોકશાસનને દંડશક્તિમાં જ સ્વલભ્યર્થ થવા લાગે સારે બુદ્ધિશીલો ધમ શો? હેટલાં વર્ગોમાં, સત્ત્વરે એવા તાકેલું પત્રકારણ બૌદ્ધિકસકલ્પ દાપિત્વ અજ કરવા મયતી ધમ બુદ્ધિનો આવિષ્કાર તરીકે ન જોઈ શકાય? પ્રકાશ ન, શાહ

વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

ઇન્દિરાજી કયે માર્ગે ?

લે: ભોગીલાલ ગાંધી

[ઓ મનુભાઈ પંચોળીના પ્રવેશક સાથે]

લોકશાહી મૂલ્યોની કસોટીએ પૃથક્કરણ

બીજી આવૃત્તિ

કિં. રૂ. ૨-૭૫

આદ્ય સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

લેખક: સચેત્રક

ભોગીલાલ ગાંધી

જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો: સુધારાની નોંધપોથી

સંસાર સુધારાનાં સંભાષણો

કિં. રૂ. ૨-૦૦

મિતાક્ષર

લેખક

ભોગીલાલ ગાંધી

સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક અભ્યાસલેખો

કિં. રૂ. ૭-૫૦

રવીન્દ્રચિંતન

લેખક

ભોગીલાલ ગાંધી

રવીન્દ્રનાથનું સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય ચિંતન

કિં. રૂ. ૪-૦૦

નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ

લે: ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રેરક જીવનની ઓંખી ઉપરાંત

મૌલિક ચિંતન અને સર્જનની

ચૂંટેલી સામગ્રી સાથે

રૂ. ૩-૫૦

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]

લે: નરહરિભાઈ પરીખ

નરહરિ કે. ભટ્ટ

સરળ સુદાસર ઐતિહાસિક આલેખન

રૂ. ૪-૦૦

રવીન્દ્રનાથના શિશુ કાવ્યો

અનુ: સુભદ્રા ગાંધી

'કલાચુરુ' રવિશંકર શંખણી ઠલમે

પંચાસ જેટલાં રેખાંકનો સાથે

શુભપ્રસંગે લેટ. ચોગ્ય આવૃત્તિ

આછરે રૂ. ૯-૫૦

ભારતીય અર્થકારણ: કયે માર્ગે ?

લે: પ્રા. જાકરદુસેન લાલીલાલ

ભારતના વિવિધ પક્ષોના

આર્થિક કાર્યક્રમની આલોચના

આછરે રૂ. ૪-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન: ગુજર અંચરત્ન કાર્યાલય: ગાંધી માર્ગ: અમદાવાદ-૧

આનંદ વિભોર

જ્યોતિ પંપના પાણીનો આ કલકલ કલસેર
જ્યોતિ શ્રેશરમાંથી નીકળતા ચોખ્ખા
દાણાનો આ ગુંબાર

કિસાનનું હૈયું આનંદ વિભોર કરી મૂકે છે
કિસાનનો આ આનંદ જ્યોતિનો પરમ સંતોષ છે.

જ્યોતિ વર્ટીકલ ટરબાઈન પંપ
જ્યોતિ મિલેટ શ્રેશર

QUALITY IS OUR CREED

જ્યોતિ લિમિટેડ, વડોદરા ૩

ઓધલિ-ઇમર્સ, ડાઇરેક્ટ-ઓન-લાઇન સ્ટાર્ટર,
ઓધલિ-ઇમર્સ સ્વયંચાલિત સ્ટાર-ડેડ્યા સ્ટાર્ટર,
ટેક્ષ્ટાઇલ મોટર સ્ટાર્ટર, એર-ગ્રેક સ્ટાર્ટર, કેમ
સ્વિચ, એર ગ્રેક કોન્ટેક્ટર્સ વગેરે સ્વિચગિયરના
નિર્માતા :

જ્યોતિ સ્વિચગિયર્સ લિમિટેડ

મોરાર, તા. આણંદ, બિ. ખેડા

१२८

नयन्ति दशाह

अथम पुस्तकतिथि : ऑगस्ट २४, १९७१

રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા

રાષ્ટ્રીય એકતા

“આલો આપણે બૂલી જઈએ કે, ‘હું’ હિંદુ છું,’ ‘તું મુસ્લિમ,’ અથવા ‘હું’ ગુજરાતી છું,’ ‘તું મદ્રાસી’. આલો આપણે ‘હું’ અને ‘મારું’ ને પ્રમથ ગાસ્તીય રાષ્ટ્રીયતામાં એકરૂપ કરી દઈએ. સાથે કૂળવાને કે સાથે તરવાને આપણે બહુજન સમાજ કૃતનિમિત્ત બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું.”

—ગાંધીજી

પ્રજાસત્તા પત્રિકાના માસિક નિયામક દ્વારા પ્રકાશિત

રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા

રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા

વિશ્વવિદ્યાલય

પહેલું પાઠ

સામાજિક ન્યાયની દિશામાં

રાજકારણ

અમેરિકાની નવી ધરીના ચક્રો

૩૬૯ એમીલાસ ગાંધી

૩૭૩ એમીલાસ ગાંધી

કવિતા

એક કવિતા

હું છાકો છકેલો

પીણું આકાશ

વનસ્પતિ

અહો મનોખાને મેલો

સમય નામે કથન

૩૮૧ મહા એકા

૩૮૧ બંદુ પુનઃ

૩૮૧ અંતક્રમર યુગી

૩૮૧ રમેશ પરિખ

૩૮૨ રમેશ મારખ

૩૮૩ મહેશ દવે

આસ્વાદ

મે આસ્વાદ

સામ્રાટ ચિંતન

વિદ્યાન વચનો

નગર અને નાગરિક

અમદાવાદ, ૧૯૮૦

સ્મૃતિસંવેદન

મારી અશુભચાલની આત્મકથાનું પ્રકરણ

દિલ્લ

પરપરાનો સ્વચ્છ વિશેષણોનું — 'સારા આકાશ'

સામયિકી

શ્રદ્ધા સાહિત્યિક સામયિકી દેશાંદ

ઓહ, કલકત્તા

૩૮૪ 'ચ' વ્યાસ,

૪૧૨ મહામહા મનસરી

૩૮૬ 'વેવેલી' સેમોસોવિયત્સાગી

૪૦૧ અનંતિ દલાલ

૪૦૫ દિશાનંદિય સાવલા

૪૦૬ અંબેદક અંબેદક

૪૧૨ મુખન શાહ

૪૧૩ વિશ્વમાનવમા એક

૪૧૩ વિશ્વમાનવમા એક

પ્રવૃત્તિ અને પરચા

મીડું સંભારણું : શ્રી અનંતિ દલાલ-સ્મૃતિ સંખ્યા

૪૧૪ પિપ્પાસિન ન. દવે

૪૧૪ પિપ્પાસિન ન. દવે

સસ્નેહ—

મિત્ર,

ઔદેક વરસ ઉપર ભોંગીલાલ ગાંધીએ 'વિશ્વમાનવ' શરૂ કર્યું.

ગુજરાત અમરતાલી બૌદ્ધિક મથામણમાં સહભાગી થવાની 'વિશ્વમાનવ'ની ઠોસિદથી આપ સુપરિચિત છે જ.

સર્વતા સાહિત્ય સાથે તેમ સામ્રાત સમસ્યાઓ સાથે 'વિશ્વમાનવ' હંમેશ 'કામ' પાત્રું છે. સર્વસત્તાવાદની જામલી આવતી હવા વચ્ચે લોકશાહી ને માનવીય મૂલ્યોની માવજત એનો આપ-અંગીકૃત સ્વધર્મ સદાય રહ્યો છે.

૧૯૬૬ની સાલમાં 'વિશ્વમાનવ' વડોદરાથી અમદાવાદ આવ્યું, રેખા સહકારી પ્રકાશનની તેમ હેક્ટર એલે પરીચિત હોવાની સ્વસ્થ પરંપરા કાયમ કરી. સામાન્ય ચૂંટણીથી માંડીને યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તાતા કે હોમીટ રીડી માંડીને છુદ્દિજીવીના દાયિત્વને આવરી લેતી એ ચર્ચાઓ આજે અસ્મિત નથી બની.

હવે એક સ્વતંત્ર ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે 'વિશ્વમાનવ' બરાબર બાર વરસ એટલે કે એક તપ પછી, નવેસરથી આજગ ધપી રહ્યું છે. પૂર્વપ્રવિચ્છે અને પરંપરાઓ પરસ્પર આદર સાથે એ અવનવું કરવાને કૃતસંકલ્પ છે.

એક-બ્યક્તિ-મથામણ તુરીકે શરૂ થયેલું આ સામયિક, આજે તે, ગુજરાતના બૌદ્ધિક વિકાસનો આદેશ થવા તાલે છે એમ સહેજ ધ્રુષ્ટ થઈ ને બેચક કહી શકાય. હવે એનું સંસ્થા રૂપ કોળવામાં છે.

આ તબક્કે 'વિશ્વમાનવ' એક અપેક્ષા નિર્લક્ષ્ય ને સાધિકાર વ્યક્ત કરી શકે એમ કામને લાગે છે.

અપેક્ષા છે સદ્દેવી વાચકગણના સક્રિય આર્થિક સહકારની.

અનુદાનો ને નંદેર અર્થેરો પર નબલા કરતાં આપના આ સામયિકને સ્વાભાવિક રીતે જ માહકજીવી થવાની હોંશ છે.

આશા છે વૈયક્તિક ને સંસ્થાકીય ધોરણે આપ સાનુકૂળ પડ્યો પાડ્યો જ.

સંપાદક મંડળ,
'વિશ્વમાનવ'

* સામાજિક ન્યાયની દિશામાં

પ્રવર્તમાન સમાજોમાં એકેય સમાજ એવો નથી કે જેણે મૂડીવાદ, સમાજવાદ કે સામ્યવાદનો રાહો પોતાના આદર્શો સિદ્ધ કર્યા હોય, અથવા જ્યાં આદિ મૂડીવાદ, આદિ સમાજવાદ કે આદિ સામ્યવાદનો સ્વરૂપો ટકી રહ્યો હોય. બધાં તરફો અને બધા વાદો ક્યાંક ને ક્યાંક અટવાતા રહ્યા છે. આ અટપટી પ્રક્રિયા જેટલી રસપ્રદ છે એટલી જોષક પણ છે.

૧. પહેલાં જોઈએ મૂડીવાદની સિદ્ધ અને તેના રૂપાંતરની પ્રક્રિયા.

૨. મૂડીવાદે તેના આરંભમાં (૧૮મી સદી) ભૌતિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે ચમત્કારિક ક્ષત્રી શકાય તેવી શક્યતાઓ પ્રગટાવી, અને ઇતિહાસકારોએ—અરે, કાક્ષાં માક્ષાં જેવા ક્રાંતિકારી ચિંતકે પણ—એને ખિરહાવતાં લખ્યું: “ઇતિહાસના એક તબક્કે મૂડીવાદે અત્યંત ક્રાંતિકારી ભાગ લેખ્યો છે.”

૩. પરંતુ, મૂડીવાદનું પ્રભુત્વ સ્થપાતાં, ૧૯મી સદીમાં લેસે દેરના સિદ્ધાન્ત બહુએસલામ સ્થાપિત થયો. આ સિદ્ધાંતના મુખમાં તો ૧૭-૧૮મી સદીમાં વિકસેલા ભૌતિક-વિજ્ઞાનવાદમાં બેસા મળે છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓના કાનૂનોની અસર સામાજિક—ખાસ કરીને આર્થિક—ક્ષેત્ર પર પડવા લાગી હતી. તે મુજબ, જેમ કુદરતી કાનૂનો કોઈની દબલ વિના ભૌતિક પદ્ધતિઓનું સંચાલન કરે છે, તે જ રીતે કોઈની કર્મી દબલ વિનાં મુક્ત દરીદ્રાર્થના “અદરમ હાય”માં આર્થિક તંત્રનું સંચાલન હોતી દેવામાં આવે તો, અધિકાર અને સમાજ સૌનું હિત જાળોજાવ સધાયા વિના ન રહે, એવી અદા લાંબા કાળ સુધી પ્રવર્તી હતી.

૪. ‘લેસે દેરના’ આ સિદ્ધાંત દ્વારા અર્થશાસ્ત્રીઓએ એવું પ્રતિપાદિત કર્યું કે સરકારે આર્થિક તંત્રમાં કશી દબલ-જ-કશી અને મુક્ત દરીદ્રાર્થના ધીરણે મુક્ત વ્યાપાર તથા મુક્ત ઉદ્યોગોને પૂરે આવકારા આપવો. સરકારે તટસ્થતાના આ અંગણા હેઠળ હજારો અન્યાયને એક બાલુ રક્ષણ આપ્યું. બીજા બાજુ અચલિત રિયલિતે, પદ્ધતિનારાઓ ઉપર દમન-અત્યાચારોની ગદી વરસાવી. પરિણામે, સ્વા-આર્થિક રીતે જ હોયકે અને-રોષિયો વચ્ચેના સંઘર્ષે ઉઘડે ૨૫ ધારણ કરી રહ્યો. આ સંઘર્ષને નૈતિક રાજકારણી સંદર્ભમાં ૨૭૦ ક્યો વિલિયમ ગોડવિને—Enquiry Concerning Political Justice (૧૭૯૩) દ્વારા, એમથી પ્રેરણા, લઈને વર્ણવ્યું, કોલરિજ, ચાઉપે અને મેલી જેવા ફિલોસોફે માનવીય, રૂઝામણને વાચ્યા આપી. ચાર્ટરડ અદાલતના નેતા એકોનોર અને પત્રકાર ટોમ્પેટ એને પ્રેરિ આપી. આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે, કે રોસકેનો ઉદ્યોગપતિ બેન આર્ટ યાંચિદામનો બેંકર વેપારી ટોમ્સ એટલુક, કોન્સ્ટિટ્યુ નેતા રોગટ પીલ અને બેન્જમિન ડિસ્સચથી, તથા લોડ સેક્ટસ-બરી જેવા ઉપરાય પણ મંગા ન રહી શક્યો. અલગન, ‘લટાર્ટ’ કહેવાતા કામદારે જૂથે તો આવેશમાં આવીને સંઘા અને મત્રોની, જાંમિદાર આદિ; અન્ય કામદાર જૂથોએ સલા-સરથમે દ્વારા રાજ્યસભાને સીધા પગાર ફેંક્યો, ખાસ ઉલેખ કરવા જેટી દરીદ્રતા એ છે કે બ્રિટનના મહિલા મહામંડળે પાવમેન્ટ પાસે પરિચયિતમાં સુધારા કરાવવા અને પુખ્તવયના મતાધિકાર સ્વીકારાવવા કુલેશ ઉપાધી.

૫. દેશમાં, ‘લેસે દેરના’ સિદ્ધાંતનું નિહાળણ અને કોઈ ૨૫ ખુદ્દાં ખુદ્દાં : રાજ્યની પામે તેનું છતસાદી કલેષ, બળવરાવવા : મોટેનું દબાવું કારમત, બનનું. અર્થ. એક પછી એક કાગલ દ્વારા, એક બાજુ

કામદારોને સંરક્ષણ આપાનું ગયું; બીજી બાજુ મૂડીપતિઓના મનસ્વી શોષણ ઉપર કાંપ સુધાનો ગયો. રાજ્યની દબલ શોષણને બદલે સોષિતાના પક્ષે વધતી ગઈ...

આ જ અસરમાં દરદેશી વિતંકોએ એવી ય આગાહી કરી કે, બે રાજ્યના હાથે અર્થતંત્રમાં વ્યવસ્થિક દબલ થશે તો જન્મ મહાલાનું યના પામશે. માર્કિસ દ આયુસોનાના ઈ. સ. ૧૭૫૩ના કથન મુજબ; “વધારે સારા રાજ્ય શાસિને માટે અદ્ય શાસન હોવું. આવશ્યક છે.” જેકસનના શબ્દોમાં “શાણપણ એ વાતમાં છે કે જે પ્રજા ઉપર ઓછામાં ઓછું રાજ્યશાસન કરશે તે શ્રેષ્ઠ શાસિત પ્રજા હશે.”^૧

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, પશ્ચિમના દેશોનો પ્રસિદ્ધ મૂડીવાદ શ્પાંતરની પ્રક્રિયામાં આગળ વધતો રહ્યો છે. ૨૦મી સદીની ત્રીસી પછીના દાયકાઓમાં સામાજિક ન્યાયની દિશામાં તેની પ્રતિભા “કલ્યાણ રાજ્ય” (વેલ્ફેર સ્ટેટ) રૂપે વિકસવા લાગી, ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધના અંત સુધીમાં તેણે ખાસી દરજ્જાના બરી, જેમાં શોષણની નાબૂદી નહિ, શોષણ ઉપરનું, પ્રાચ્છ નિયંત્રણ શક્ય બન્યું. વધતા પ્રમાણે-વેતન ઉપરાંત ધણી બધી સામાજિક સેવાઓ (સગવડો)નો લાભ શ્રમજીવીઓને મળતો ગયો. મેકારોને પોપણ-ભય આપીને રાજ્યે એક મોટી જવાબદારી સ્વીકારી લીધી. નાણાકીય, વ્યૂહ, અને ફરવેરાના માળખા દ્વારા વ્યક્તિગત આવકની ટોચ અને બોમ વચ્ચેનું અંતર; ધણાનું રક્ષણ, બેદર, આ બધા છતાં, મૂડીવાદનું મૂળ યશ્ચું તે મિલકત ઉપરની શ્રેણીક સ્થાપિત હિતોની, એક, મૂડીવાદી, કલ્યાણ રાજ્ય હજી એને નહિ જેવી અસર પહોંચાડી શક્યું છે.

મૂડીવાદના આ મર્યાદિત શ્પાંતરનું, શ્રેષ્ઠ, કામદાર અને મધ્યમ વર્ગનાં વ્યાવસાયિક સંગઠનો અને અદિહાજનો તથા પ્રજાની લોકશાહી નિયંત્રિતી વધતી જતી માત્રા ઉપરાંત મૂડીવાદી કહેવાતી, સરકારનાં પોતાનાં, સામાજિક સમતુલા ભળવવા માટેનાં, અનિવાર્ય પગલાં,—આ સૌ પરિબળોને, આ અને ઇતર રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય પરિભળો હવે પછી આ દિશામાં કેવા અને કેટલો “નિયંત્રક” ફાળો આપે છે તે તો ઇતિહાસ જ કહેશે. પરંતુ, એટલું નિશ્ચિત છે કે ૧૮મી ૧૯મી સદીના પેલે દર મૂડીવાદની ચિકલ ન ઓળખાવ એટલી હદે ફેરવાઈ રહી છે; અલગત, આ પરિવર્તન કામાકરપની કક્ષાનું નથી જ.

સામાજિક ન્યાયની દિશામાં, મૂડીવાદથી સર્વથા વિરોધી પ્રયોગ તે માર્ક્સવાદી સમાજવાદ, જે ક્રાંતિકારી વિશ્લેષના એકમાત્ર વૈજ્ઞાનિક માગ તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. તેણે મૂડીવાદના પૂર્ણ ધંટની આગાહી કરી છે. ખાનગી મિલકત અને શોષણની સંપૂર્ણ નાબૂદીનો તે ઇરાદો સેવે છે.

આ માર્ક્સવાદી સમાજવાદ, જ્યાં ક્રાંતિ યર્ષ નથી લાં પ્રચલિત વર્ગવિગ્રહને “બહેકોવાને” (accentuating)^૨ તેને ક્રાંતિના સાધન તરીકે વાપરવા મથે છે. અને રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત થતાં જ ક્રાંતિ-દ્રોહીઓના તમામ હલ્લાઓને ધરમળથી ખતમ કરવા સાડુ કામદાર વર્ગની (એટલે કે વ્યવસ્થામાં કમ્યુ. પોર્ટીની) સરમુખત્યારીનો અમલ શરૂ કરી દે છે. આ સરમુખત્યારીને ‘વચગાળાનો સમય માટેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા’ તરીકે પુરસ્કારવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી વર્ગવિહીન સમાજ રચવાનું નહિ, અને રાજ્યના વિલીનીકરણની કક્ષાએ સમાજ પહોંચે નહિ, ત્યાં લગી (!), એટલે કે કદી ન શકાય એટલા લાંબા કાળ સુધી. આ સરમુખત્યારશાહીનો ‘વચગાળો’ ચાલુ રહેવાનો.

૧ આ મુદ્દા એકાદમું ચાત્ર: “એ સરકાર હત્તમ છે જે ઓછામાં ઓછું શાસન કરે છે.”

૨ માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંત અનુસાર ‘વચગાળા’ની સ્વીકાર કરવા એ કંઈ ક્રાંતિનું લક્ષણ નથી, એ તો હકીકત છે, જે મૂડીવાદી વિચારકો પણ સ્વીકારે છે. ક્રાંતિકારી નીતિનું લક્ષણ તેને ધાર આપીને તેને ઉપયોગ ક્રાંતિ સિદ્ધ કરવામાં છે...

આવા એકદંત્ર સર્વસત્તાવાદી શાસનને હસ્તક ઉત્પાદનના અંતે વિતરણના તમામ સાધનો તથા મિલકતો રહે છે ત્યાં મિત્ર અર્થતંત્રને કે યુક્ત હરીફાઈના તંત્રને કે વ્યક્તિમત માલિકીના શોષણને અવકાશ નથી. પરંતુ, જેમ જેમ જૂના સાવક વર્ગની નાણાહી થતી ગય છે તેમ તેમ નોકરશાહી-મેનેજર-ટેકનોલોજી અને પાર્ટી-આગેવાનોનો એક મોટો જ વર્ગ ઊભો થાય છે. તેમના હાથમાં કદી મિલકતની માલિકી ન હોવા છતાં, તેઓ વર્તમાનયુગી માલિકો અને મેનેજર-ટેકનિસિયનો કરતા વધુ સત્તા અને ધણે ધંધે વૈભવ બોગવતા થાય છે.

જે પ્રજાજનો આ સત્તાધારીઓની માન્યતા, ઇચ્છા અને આજ્ઞાને વશ પડી ચીખ્યા કામ શિસ્ત-અનુકૂળરિતે પાર પાડે છે, તેમના ઉપર શાસકોની મહેર વરસે છે. અને ત્યાં મોટા ભાગની પ્રજા દિન-દિનમાં બચતો છે; કેમ કે સમસ્ત સમાજના સમસ્ત જીવનવ્યવહાર ઉપર (શાહ-રોટીથી શરૂ કરી આર્થિક-બૌદ્ધિક અને સર્જનાત્મક સહિત તમામ માનવઆધારો ઉપર) એકાદી પાર્ટી શાસકોની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હોઈને ખીજા કક્ષા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. આવા ચોક્કાની અંદરની માનવ-જીવનની પરિપાટીને કેવળ આર્થિક-ભૌતિક સમસ્યાની કસોટીએ 'સમાજવાદ' નામ આપી શકાય છે.

પરંતુ, જોનો અર્થ એવો નથી કે સામ્યવાદના આ આદિ રૂપમાં કંઈક કશો ગોખો પડ્યો નથી; અથવા તે વ્યવસ્થિત રહી શક્ય છે. રત્નાભિનના મુદ્દા બાદ (૧૯૫૩થી) દુનિયાભરના સામ્યવાદી અંદાસોમાં 'યુનિવર્સાલ' પૂર આપીને ચોક્ક ધોવાણ કરી, પસાર થઈ ગયું છે. છતાં, પૂર્વ દુરોપનાગ દેશોમાં ખાસ કરીને એકોસ્ત્રોવાકિયા, પોલાંડ અને હંગેરી જેવા દેશોમાં રાજકીય શૈલીમાં અને યુગોસ્લાવિયા જેવામાં આર્થિક શૈલીમાં પરિવર્તનો ડોઝમાં છે. ખુદ રશિયા ખજુ એનાથી બીજાંત નથી. છતાં, એકપક્ષી સરયુખતારી નવિ જ આ પ્રયોગો યતા રજા હોઈને પરિવર્તનો પ્રભાવક બન્યા નથી. એકમાત્ર એકોસ્ત્રોવાકિયા અપવાદરૂપ ગણાય. ત્યાં સામ્યવાદી સત્તાના મૂળમૂલ માળખામાં જ ફેરફાર કરવાની હિંમત થઈ, પણ તેનું ગળું ધોડી દેવાયું..!

સામાજિક ન્યાયની અબીસાએ જન્માવેલો ત્રીજો વિચાર છે: સમાજવાદ અથવા પ્રશિષ્ટ સમાજવાદ આ 'સમાજવાદ', એક બાણ્ય, મૂઢીવાદી કલ્યાણરાજ્યની પાયાની ક્ષતિને પકડીને આગળ ચાલે છે. દા.ત. ખાનગી મિલકત અને ઉત્પાદનના સાધનો ઉપરની ખાનગી માલિકીને કારણે શોષણને નાશવાનું નહિવત્ બને છે, એમ સમજીને તે આવાની અને મિલકતની અસમાનતાને એકરી સાથે નાશવા મથે છે. ખીજું બાણ્ય, તે માક્સવાદી સમાજવાદના ખાનગી સ્થાને લોકશાહી ખાનગી પસંદગી આપે છે. અને સત્તા પ્રાપ્ત કરી પછી 'સમાજવાદની' 'વચ્ચાગાની સરયુખતારશાહી'ને સ્થાને પાર્લેમેન્ટરી પદ્ધતિ અને બંધારણી મોજે આગળ વધવા માગે છે. આમ છતાં, ક્રાંતિના સાધનરૂપે સામ્યવાદીઓ જેને આવીરૂપ લેવે છે તે વર્ગવિપ્રદામાં આ સમાજવાદીઓની પ્રદા ટકા રહી હોઈને તેમની ક્રાંતિપૂર્વેની કારવાઈ દૂષિત રહે છે. પરિણામે આર્થિક ક્ષેત્રે મિત્ર અર્થતંત્રનો સ્વીકાર કરવા છતાં, તે અર્થતંત્રનાં મુખ્ય અને મોટા ભાગનાં મદદો ઉપર રાજ્યની માલિકી અથવા નિયંત્રણનો આગ્રહ રાખે છે; સહકારી પદ્ધતિને જીલું સ્થાન આપે છે; અને 'ખાનગી' ઉદ્યોગ-વ્યવસાયો નાણાકે નલાવી લે છે.

આ પ્રશિષ્ટ સમાજવાદ, લોકશાહી ચૂંટણીઓ દ્વારા સત્તામાં આવે છે એ સત્ય, અને સમાજવાદની રચાયતા માટે લોકશાહી બંધારણનો ઉપયોગ કરે છે તેમ સત્ય; પરંતુ તેનો મુખ્ય એક રાજ્ય-સત્તાના વધુમાં વધુ વિનિયોગ દ્વારા સમાજવાદને ઉપરથી ઢાંચી બેસાડવાનો હોઈને, રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત

કરવા સુધી જ, અથવા બીજાં કેટલાંક વસ્તો લગી તે લોકશાહીના બંધનમાં રહે છે. દરેક નવું કાનું બરવા માટે તેને વધુ સત્તા — ઓર્ગેનિસ જેવી આપખુદ સત્તા — નીચરજ દેખાય છે... પરિણામે, ઇચ્છાએ કરીને વા જાણ પછાતે કારણે, સામ્યવાદી અમર બીજા પ્રકારની આપખુદી સુધી તે પસંદગી નય છે; અથવા એવો વય તો રહે જ છે.

આ પ્રશિષ્ટ સમાજવાદનું રૂપાંતર, એક બાજુ સામ્યવાદી સમાજવાદમાં થાય છે; તે બીજી બાજુ કવચિત્ તેની ગતિ લોકશાહી સમાજવાદની દિશામાં થાય છે.

‘લોકશાહી સમાજવાદ’નો આ પંચ સામ્યવાદની ત્રણે પ્રકારો (વર્ગ-વિમુક્ત, દ્વિસક માર્ગ, સરખુત્વાદશાહી)થી સર્વથા વિરોધી છે. વર્ગવિમુક્તનો ઉપયોગ સામાજિક ન્યાયની સિદ્ધિ માટે કરવામાં તે ગંભીર ભ્રમ મૂકે છે. લોકશાહી માળખા કરતાં તેનું સત્ત, તેનો સ્પષ્ટિટ, તેની પ્રક્રિયા વિશે ભ્રમત રહીને, બંધારણી માળખામાંની અંતિમ સત્તાઓનો ઉપયોગ અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક અને નાદુરૂટે કરવામાં તે શાણપણ લેખે છે. કેમકે તે એને બાવિ સ્વસ્થ સમાજના ઉદયની સાચી ચાવી સમજે છે.

અર્થતંત્રમાં તે વિકેન્દ્રિત અને બ્યક્તિગત અસિક્રમ ઉપર બાર મૂકે છે, જ્યાં બ્યક્તિગત પટકોનું સંચાલન સામાજિક દ્વિતવિરોધી નીવડે ત્યાં, અથવા જે ઉદ્યોગોમાં ખાનગી ઉદ્યમ, અસક્રમ હોય ત્યાં તે સામાજિક પ્રતિનિધિઓના કામ નીચે તેનું ‘સામાજિકીકરણ’ અથવા ‘રાષ્ટ્રીયકરણ’ આવકારે છે; નાદુરૂટે રાજ્ય હસ્તકના ‘રાજ્યીકરણ’ને બહાલી આપે છે. મધ્યમ કક્ષાના પટકોમાં તે ‘સહકારીકરણ’નો પુરસ્કાર કરે છે.^૩ અને ખેતી તથા નાના-ઉદ્યોગોને વૈયક્તિક માલિકીમાં રહેવા-દેવામાં વ્યક્તિ અને સમાજનું શ્રેષ્ઠ સમજે છે.

આમ, લોકશાહી સમાજવાદ રાજકીય ક્ષેત્રની લોકશાહીના જેટલું જ પ્રાધાન્ય આર્થિક ક્ષેત્રની લોકશાહીને આપે છે. આથી તે વિકેન્દ્રીકરણ અને વૈયક્તિક અસિક્રમને યાચાની વાત લેખે છે.

સામાજિક ન્યાયની દિશાના આ ચાર પ્રયોગો છે. (ગાંધીના સર્વોદયી અને વિનાશના સામયોગી પ્રયોગોનો અહીં સમાવેશ નથી કર્યો). મૂલ્ય દૃષ્ટિએ અહીં તેમનું પૃથક્કરણ કયું છે. પરંતુ, અનેક વાર, એનું બને છે કે કદી નહિ ઇચ્છેલી એવી પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્ર કુઓળાઈ નય છે. અને ત્યારે, તે રોઈ એક જ માર્ગને જટની જેમ પકડી રાખી શકતું નથી. પોતાની પરિસ્થિતિ અને શક્તિ તથા ભયનીના ભેરે તે સંકટમાંથી બહાર આવવાના પુરુષાર્થમાં ‘ism’ (વાદો)ને ઓળાડીને, સૂત્રો અને લેખોને ગીણુ ગણીને, અવનવા સાહસપૂર્ણ અખતરા કરે છે. અસખત, કેવળ તકવાદી, તાત્કાલિક લાભની આ વાત નથી; જાણ પરિસ્થિતિમાં આમથી તેમ કુઓળાતા રહીને અનાપાસે બચી જવાની વાત નથી. અહીં તો, મુજબત મુદ્દોને લક્ષમાં રાખીને જ, સાચી દિશા ચૂકી ન જવાય એટલી સ્વસ્થતા સાથે જ, કદમ ઉઠાવવાની-બદલવાની લવચીકતાને ધ્યાસરે છે...

આવા ભ્રમત, પુરુષાર્થ દરમ્યાન — જટકે એની તાવણીમાં — ‘ઇચ્છા’ પણ રૂપાંતર પામતાં રહી સામાજિક ન્યાયની દિશાને અજુસરે છે.

૧૦-૮-૭૧

^૩ પ્રશિષ્ટ સમાજવાદમાં સામાજિકીકરણ (Socialization), રાષ્ટ્રીયકરણ (Nationalization), રાજ્યીકરણ (Statization) અને સહકારીકરણ (Co-operativization)ના ચોટ ચોટ જાણે જૂંસાઈ તથા હેતા તે લોકશાહી સમાજવાદમાં રૂપાંતર બને છે.

અમેરિકા-ચીનની નવી ધરીના સંકેતો | ભાગીલાલ ગાંધી

૧

અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ નિક્સન આવતાં એ માસ પૂરે ચીનની મુલાકાતે જશે એ સમાચાર પોતે જ જાણજત સૈતિહાસિક મહત્વની ઘટના બની ગયા છે. આ સમાચારના ગુણદોષ કરતાં એ જે રીતે પ્રગટ થયા એવે જ જાણ જોવી પડ્યાનું વાતાવરણ સરજી દીધું છે. હાલમાં આરંભમાં અમેરિકા પ્રેસિડન્ટના સમાગતી ખાતાના ખાસ મદદનીશ શ્રી કિસિંગરે પાકિસ્તાનના પ્રવાસે બીજામાં ત્યારે તો એવી ધારણા સેવાઈ રહી હતી કે તેઓ બાંગલા દેશની સમસ્યા અંગે પાકિસ્તાન અને ભારત સાથે મસલતો કરીને તકેસલ કરીને નિકાલ આણવાના નિશ્ચય સાથે રાવકોર્પોડી પહોંચ્યા હતા, પરંતુ એવો તો સારી એવી ગુપ્તપૂર્વક પેકિંગમાં ૪૦ કલાક માળીને વોશિંગ્ટન પાછા ફરી ગયા હતા. એમના એ ગુપ્ત પ્રવાસના ફલરૂપે જો નિક્સને ટેલિવિઝન પર પોતાની પેકિંગ મુલાકાતની જાહેરાત કરતાં ઉચ્ચાર્યું: “૩૫ કરોડની પ્રજાવાળા એક દેશને અંગ્રજો, રાખીને રચાવી આંતરરાષ્ટ્રીય ચાંતિની ફરમાની જ આપણે કરી નાંખીએ.”

અમેરિકાની આ જાહેરાત થતાં પાકિસ્તાન પોતે આ લગનમાં ગેરપડું કર્યાનું ગૌરવ લઈ રહ્યું છે. અમેરિકન પ્રજા પણ આ નિર્ણયથી ધણી રાહત અનુભવી રહી હોવાનું જણાય છે. રાષ્ટ્રપતિના મહામંત્રી ઉં થાંમે પણ ઉલ્લાસભર જાહેર કર્યું છે કે આ નિર્ણય આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘર્ષોમાં એક નવું જ પ્રકરણ ખોલે છે. વેટિએ આ નિર્ણયને વિષ-

રાજકારણના એક મહાન વળાંક તરીકે આવકાર્યો છે. પરંતુ આ બધું એવી નાટ્યાત્મક રીતે બન્યું કે એકાએક કોઈ ઉદ્ઘાપના થયો હોય એમ હી તરેહ-તરેહની વિભાસવૃત્તિ અટવાઈ પડ્યાં.

એક રીતે, માન્યમાં ન આવે એવી આ ઘટના હતી. આપણે નાણીએ છીએ કે બીજું વિશ્વયુદ્ધ પડું થયું બાદ બે વર્ષમાં જ માએ ત્સે-તુંગની સરહદી નીચે ચીની સામ્યવાદીઓએ ચીનની વિરાળ ધરતી પર પોતાની આત્મ વંસતાવી લાલ ઝંડો ફરકાવ્યો હતો. કેવળ એટલા જ નહિ, આખાં દુનિયા ત્યારે મોઢામાં આંખાં નાખી ગઈ હતી. ચીન જેવો વિરાટ અને પ્રચંડ વંસતાવાળો દેશ સામ્યવાદી બની જતાં દુનિયા આખીની સત્તા-સમૃદ્ધિ એમનામાં ગયાની લાગણી કંઈ અમરતી ન હતી. પરંતુ ત્યારે દુનિયામાં ક્યાંય પણ સામ્યવાદી સત્તાનું પડું નમે નહિ તેની તકેદારી રાખવાની જવાબદારી અમેરિકાએ સ્વેચ્છાએ પોતાને શિરે લઈ લીધી. એક બાજુ એ આશ્વાસન રૂપ બન્યું, બીજી બાજુ તેણે ચીનની મુખ્ય — તળ ભૂમિ પરથી લાગી છૂટલા અને તાકવાન-ફોર્સના બેટ પર જઈ વસેલા ચીન કાર્નિશોની કહેવા પૂરતી સરકારને સાચી ચીની રાષ્ટ્રીય સરકાર તરીકે માન્યતા આપી એટલું જ નહિ, પણ ચીની અજબ-ગણી ન જાણે માટે તેને ફરતા સમુદ્રમાં પોતાનો શ્રેષ્ઠ નૌકાકક્ષો ખડકી દીધો. ઉપરથી એને અદ્યતન ધન, સાધનો, નિષ્ણતા અને શસ્ત્રો આપીને એક-સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે વિકસાવવા યાચ એટલું કહ્યું. સાચોસાચ, રાષ્ટ્રપતિમાં ચીન રાષ્ટ્રના

સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે એને જ સ્થાન આપ્યું અને દુનિયાની ચાર મહાસત્તાઓ (અમેરિકા, બ્રિટન, રશિયા અને ફ્રાન્સ)ની દરેકજાગ્યાં યુનેાની સપ્રામતી સમિતિના સભ્ય પદે — ‘વીટો’ સત્તા સાથે — તાત્કાલિક સરકારને જ આદર કરવામાં આવી.

૨૦-૨૦ વરસ સુધી, આ રીતે, યીનની વિરાટ તળ ભૂમિ ઉપર એકબી રાજ્ય કરી ‘રહેલી’ સામ્યવાદી સરકારને મન, પોતાને ‘અપમાનિત’ દાક્ષતામાં ફોજોની રાખવા માટે યુનેાનું બીજું કોઈ નહિ, અમેરિકા હતું. વરસો વરસ રશિયા, ખાસત અને અન્ય રાષ્ટ્રોની સામ્યવાદી યીનને અધિકૃત સરકાર તરીકે સ્થાન આપવાની યુનેામાંની દરખાસોને એણે જ રદ અને ઝડૂનપૂર્વક ‘વીટો’ના અધિકારથી ઉઠાવી દીધી હતી. બીજી બાજુ, પોતાના આરંભનાં વરસો દરમ્યાન બધા પ્રકારની સહાય આપનારા સોવિયેત રશિયાએ, યીન એનું કલામનું ન રહેવાને કારણે (i) ઔદ્યોગિક અને અણુશક્તિના વિકાસમાં અવરોધો યીનને રજાનું મૂકીને ૧૯૬૨માં મોં ફેરવી લીધું, એ પછી તો ખાસ વેરઝેર ધોળામાં.

આમ, યીનને મન એ મુખ્ય દુરમનો હતા. તેની બાપામાં, અમેરિકા સાક્ષીનાં અને ક્રિતિદોષી સોવિયેત રશિયા. અને આ બેકે મહાસત્તાની સત્તા પડી તેણે પોતાનો અનોખો શદ અપનાવ્યો. ૧૯૬૪માં પ્રથમ અણુબોમ્બનો ધડાકો કરીને એણે બદા-સત્તાઓની નીંદ દર્શાવ કરી, બીજી બાજુ એણે એનો વિસ્તારવાદી પરચો બતાવી દીધો; એની આસપાસનાં કેરિયા, વિયેટનામ, કંબોડિયા, લાઓસ-માં પોતાનો પમદરો જમાવી દીધો; ઇન્ડોનેશિયા, ખકાદેશ, પાકિસ્તાન ઉપર ખાસો પ્રભાવ પાડ્યો; અને બારતનેય લીસમાં લેવાનું તે વૃક્ષનું નદિ.

એ પછી યીન ખાસા એવા આંતરવિમરદમાં અટવાઈ ગયું, છતાં માઓની પ્રતિજ્ઞા અને કુનેદ કમિયાળી નીવડ્યાં. પરંપરાગત કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને પરંપરાગત કામદાર સંધો, સામ્યવાદી સત્તાના આ બે પાયાઓ ઉપર જ પ્રદાર ઝીંકીને, લશ્કર અને યુવાનોના નજરે, ‘સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ’ના નામે,

આખા તંત્રનો કાપાકપ સાધીને માઓ વિભવંત બન્યો; અને અગાઉ કરતાં અદકા મોરવ સંધે, ઉંચો તરી આવ્યો.

હવે, એક વાત એ નિમિત્તને સ્વીકારી લીધી છે કે, એશિયામાં યીનની મહાસત્તાને ઉપેક્ષવાનું શક્ય નથી; એને હટ્યૂત કરી અગ્રગી રાખવામાં હદાપણ નથી. એને એનું યોગ્ય સ્થાન નહિ આપીને એશિયામાં શાંતિ સ્થાપવાનું શક્ય નથી. બલ્કે, એને વિશ્વના રાષ્ટ્રધર્માં અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય મંદનોમાં સાથે લઈને જ એના કદર ઝડૂની સ્વભાવને યોગ્યે નાસવાનું સર્થ શક્ય; અન્યથા નહિ. યીન સાથે જોડીને મંદપે શરૂ કરવા પાછળ નિકસનનું આ મુખ્ય પ્રથમ કારણ છે.

દુનિયાના સર્વ પ્રથમ સામ્યવાદી દેશ સોવિયેત રશિયાનો અનુભવ પછી રીતે સ્પષ્ટ છે.

એક તો એ કે કોઈ પણ શક્તિશાળી સત્તાને તેનું યોગ્ય સ્થાન આપીને નોમંદાઈ — સર્વસામાન્ય બ્યવહાર કરતા બનતરી સહાય છે. અને સાથોસાથ એ પણ ખડું કે શાણો અને સારો બ્યવહાર કરનાર સત્તા ખચ અતે તો પોતાના દાક્ષતાની જ મજબૂતીએ પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરતી રહે ત્યારે તેને વળી પાછી દરીકે સત્તાએ હાવવાના રસ્તા લેવા પડે છે. રશિયાના મંદપેમાં આ એક વાત જોવા મળી છે.

૧૯૧૭ની ક્રાંતિ બાદ વરસો લગી એનો બ્યવહાર-વર્તાવ પણ કદર ઝડૂની રહ્યો હતો. છેક બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન અને ખાસ કરીને તેના અંતે, વિશ્વની અન્ય સત્તાઓના નિકટના સહવાસમાં આવ્યા પછી, પ્રમાણમાં એનો સૌમ્ય ધાટ પ્રગટો થયો હતો. બીજી બાજુ, એણે પણ અણુસત્તાના પથે દોટ મૂકીને અમેરિકાના દરીકે તરીકે અણુશક્તિનો ખડકો કરવા માંગ્યો ત્યારે સર્વ સંદારક અણુયુદ્ધનાં જોયાર નસિ આખું વિશ્વ કંપી બીડ્યું. એક સમાન બળિયાને સમજાવું કે અણુશક્તિનો ઉપયોગ કરવા જતાં કેવળ દુરમનનો નહિ પોતાનોય નાશ

યથા વિના રહેનાર નથી—અણબુદ્ધ સર્વનાશમાં જ પરિણમશે, ત્યારે જ અરબ યુદ્ધના લગભગ ઓસરી બેઠા; અને તેને સ્થાને હંજા યુદ્ધનાં અંગારા તપવા લાગ્યા. ૧૯૬૨ પછી બેકે બળિયા' દરીફા સમજાણ અને સહકારના રહે, વિવિધ બિનરાજકારણી ક્ષેત્રે, પરસ્પરના મૂળભૂત હિતનો ખ્યાલ કરી આજના વંધતા રહ્યા.

બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે જે મહાસત્તાની જે ભૂમિ-પ્રદેશ પર રાજકીય અસર જમી ગઈ હતી તેમાં બીજાએ હપ્ત' કરેલી નહિ... એ સમજણ હવે બ્યવહારુ બની. રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે 'ટીટનું'—દોરતોનો સંબંધ દૃઢ થતો ગયો. શુભઅર્થદાર દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિના ફક્ક પર (SALT) અને અવકાશી સંશોધનના ક્ષેત્રે પરસ્પર સહકારથી એ બંને કામ કરતા રહ્યા.

દર્શકને તો, એવું ભન્યું કે આ બે મહાસત્તાઓ દુનિયા આખાની રણીધણી બની રહ્યાની ધારતીથી નાનાં નૂનગાં શંકૃત ચિંતામંત્રત બન્યા વિના ન રહ્યાં. બાનોં-બધ' એ નથી કે, આ બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે અંતરની અર્થવા સિદ્ધાંતનો કેઈ એકતા ક્ષધાર્મ હતો. બિલકુલ નહિ. વિશ્વયુદ્ધમાં સંઘાવાનું ન પોં એટલી મરોદમાં સ્થિતિ; બંને પોતપોતાની રીતે પેતરાં ભરતા જ રહ્યા હતા. અમેરિકાએ સેટિન અમેરિકાના પ્રદેશોમાં અને રશિયાએ શક્તિમ અઝિયામાં પોતાની યજ વંધારવા ઓછાં એવાં નહોતાં તપ્યાં. એશિયામાં બિટને ખાલી કરેલા વિસ્તારોમાં, અને અમેરિકા પણ ખસવા માટે ત્યારે, એ અવકાશને પૂરવાની પોતાની મુશ્કેલ રીતમાં છુપાવી નથી.

આરતે આરતે રશિયા પોતાની આજ વધારી રહ્યું હતું. પાકિસ્તાન અને ભારત બંને સાથે સારા સંબંધો બાંધી, ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધની ઘટના વખતે બંનેના કાઠ બની, "તારકંદ કંઠાર" સ્વીકારાવીને તેણે તટસ્થ અને ત્યાગી સત્તા તરીકેની ધર્મજા પજ ઊભી કરી. ગ્રીષ્મ પંથ, ૧૯૬૨ પછી ચીન સાથેનું એવું ધર્મજ વધતું ગયું અને ચીન કોઈ ઉપાયે

મહાસત્તા તરીકે આજના ન આવે તે બેવાં રશિયા આતુર હતું. આથી ભારત ઉપરના ચીનના આક્રમણ વખતે (૧૯૬૨) રશિયાની હમદર્દી ભારત તરફ રહી; બાદ ચીન-રશી સંઘર્ષમાં લાંબી સરહદ ઉપર લશ્કરી ગપાગપી થતાં રશિયાએ ફોબેના કાંકલા સાથે યુદ્ધની લાપામાં ચીનને કાક ચીમણ આપીય ખરી. ચીન સંજોગ બોધને મામોસ સ્થી થયું.

રશિયાને તાકાતવાન અને અસરકારક બનતું અટકાવવા અમેરિકા અધીરું હતું જ. અને તે કામ રશિયા-ચીન વચ્ચેના સંધર્ષના લાક લઈને અમેરિકા પાર પાડવા માગે એમાં નવાઈ ન હતી.

એશિયામાં ચીનના આગવા સ્થાનનો સ્વીકાર કરીને રશિયાને પાછું પાડવાનો સમય હવે પાડી ગયો છે, એવું વસ્તાતા નિઃસંતે માઓની મૈત્રી માટે હાથ લખાવ્યો. હોવાની ધારણા પણ વનૂદ વિનાની નથી.

નિકંચનને વધુ ઉદારણ તો ગ્રીષ્મ જ બાજત અગે હતી. અમેરિકાએ વિપેટનામ યુદ્ધમાં પોતાનાં આંગણાં જ નહિ હાથ અને પજ પણ દગાડ્યા હતા. દુશ્મન સૈન્યો અને પ્રજાજનોની ભયંકર કલક અને નાશ; એ તો ઠીક; પણ પોતાના જ આડેક લાખ જવાનોતેમ અમેરિકાએ વધેરી ઠીંધા હતા; ૧૫૦૦ અજબ રશિયા જેટલી ભયંકર ખુબારી વહોરી લીધી હતી; અને છતાં એના કોઈ વિજયો અંત દેખાતો ન હતો. હવે તો, અમેરિકા પ્રજા જ વાજ આવી ગઈ હતી. ધરમાં જ જખરજસ્ત અસંતોષ અને રાષ આપ્યો હતો. આથી, ૧૯૭૧ના અંતમાં પ્રમુખપદ માટેની ચૂંટણી વખતે છતતું હોય તો, પ્રજાની આં લાજણીને લેખામાં લીધે જ છૂટકો. અને આ કામમાં હિતારે વિપેટનામ અને વિપેટકોચને સમજાવી દે. વિપેટનામ સાથે સમાધાન કરાવવામાં, ચીનની 'મૈત્રી' મદદરૂપ થઈ શકશે, એવીય' મજૂતરી નિકંચનની ખરી. વધુમાં, કેટલાક વિવેચકો તો એવોય ઇશારો કરે છે કે, વિપેટનામ કિસ્સામાં અમેરિકા પ્રમુખોએ 'આરભથી જ જે ગ્રમ ચકેતે સેવ્યો' હતો તેનું કૌભાંડ (પેન્ટેગન 'પેપસ') બહાર

પડી જતાં નિકસન પોતાની આગર ઘર આંગળે અને દુનિયાની સત્તાઓ (પ્રમજોનો તો સવાલ જ કયારે ઊભો થયો છે?) સમક્ષ મુધારી લેવામ આતુર હતા જ. અમેરિકા-ચીન મૈત્રી તે ખપમાં આવવાની ધારણા પશુ છે.

ચોથી વાત પશુ અમેરિકાના પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ રચી મદત્તની હતી. છેલ્લા કેટલાક વરસથી વિશ્વનું મનદર એના હાથમાંથી ધીમે ધીમે સરકી રહ્યું હતું. યુરોપીય માર્કેટ અને સામ્રવાદી જૂથે સારો એવો ફટકો માર્યો હતો. એશિયામાં છેલ્લા દાયકા દરમિયાન જપાને જપરિ ઝપટ લગાવી હતી. અટલક લક્ષ્મીમા રોજાતા અમેરિકામાં પ થી ફટકાની બેકારી સ્થાયી થઈ ગઈ હતી. ૧૯૭૨ની ચૂંટણી જીતવા માટે બ્લા લેવેય કંઈ નક્કર કરી જતાવવાના કોડ નિકસનને હોય જ. ચીનના મંજવર માર્કેટમાં જાજ પડાવી યાકાય એ દૃષ્ટિએ છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી નિકસને કામગીર થઈ કરી દીધું હતું. પરંતુ, ચીન સાથેના સંબંધમાં ધરમૂળથી પલટો આવે તો જ પાછી નિરાંત થઈ શકે.

આમ, નિકસને ચીન સાથે મૈત્રીનો ધરાદો જાહેર કર્યો છે, તે એશિયાની શાંતિ, દુનિયાની મહાસત્તાની સમતુલા અને અમેરિકાનાં પોતાનાં રાજકીય અને આર્થિક હિતોની દૃષ્ટિએ આવરમક અને શાશ્વત્વભર્યો હોવાની અમેરિકાની ખુલ્લેરી અકોરણ નથી.

૨

આપણે રમે એમ માની બેસીએ કે અમેરિકાનો રાહ જોખો થઈ ગયો છે, વિશ્વના એક મહાન શાંતિરક્ષામક તરીકેની કારકિર્દી એને વરી ચૂકી છે. અલગત, આખો રંગમંચ એવો સભ્યો છે ખરો કે પંડો ઊંચો થતાં એકએક નિકસન હસતે મુખે પેકિંગ પ્રવેશ કરતા દેખાય ને બહાર નીકળે ત્યારે મૂંઝો પર તાલ દેતા દેખાય. પરંતુ હજી તો, પ્રવેશનેય ચોક્કસ મહિના આકી છે; અને માઓ સાથે હાય મિલાવનારો કોઈ બચ્ચો બેચાર કલાક કે બેચાર દિવસ કે બે ચાર મહિનામાં ખાટીને લેઈ નહીં. નિરાંતની નીલ્લ લઈ

શકે એનું માની લેનાર મૂખ જ રહે. નિકસન માએ જેટલો ચાલુક્યવિદ્યામાં નિપુણ હોય કે નહિ, પરંતુ એણે ધીર અને અદ્ય અનુભવી રેટ્ટસમેન નથી, કે જે એમ માની લે કે ૨૦-૨૦ વર્ષની અદ્યવત એકદમ એજળી બશે. પરંતુ—

ખીજ બજી, ચીનને પણ મરજી જોમી થઈ હતી. એણે આટલાં વરસમાં ઘણી સિદ્ધિ મેળવી દેખાડી હતી. પરંતુ રશિયા સાથેના ઘર્ષણમાં તે ઘણે અંશે એકલું પડ્યું હતું. આ ઝઘડામાં અમેરિકાનું વલણ રશિયા તરફ ટપનું હોવાની ચીનની ફરિયાદ પશુ કંઈ ખોટી ન હતી. રશિયા અમેરિકાની ‘ડીટેન્ટ’-દોસ્તી ચીનની આંખમાં ખૂંચે એ સ્વાભાવિક હતું. એકે તેને માટે પોતે જ વ્યાખ્યાન છે, એમ માનવાને બદલે તે રશિયાની ‘પ્રત્યાધાતી નીતિ’ને આગળ ધરી તેને લાંડતાં ચાકતું ન હતું. પરંતુ હવે પોતે એક મહાસત્તા બની રહેલ છે ત્યારે, એકલા રહેવાનું શું કામ પસંદ કરવું? પોતાની જ પડોશમાં ચાંગ કાઈ-શેકની સંમીતર સત્તા ચાલતી રહે; એને કારણે અમેરિકાનો નીકા કાલો પડ્યો પાંધર્યો રહે, એને નેરે તોડવાન-ફોર્મોસા મુનોમાં મહાસત્તા તરીકે મિરાજવું રહે... આ બધું કંઈ અનિવાર્ય ન હતું. વળી, નિકસન પોતે જ વિષેટનાખમાં દાઝીને ખસી જવા આતુર હોય તો એવી તક જતી શું કામ કરવી? અમેરિકા જેવો દુનિયાનો સમથ દંડ પોતાની પડખે આવી ઊભો રહે તો રશિયાના ગોદા ખાવાની વેળાં સદાની છે.

આમ, અમેરિકાને જ નહિ, ચીનનેય મરજી વરતાઈ છે; અને એકબીજાનો લાલ લેવાની અણતરીએ ને નવો સંબંધ બાંધવા તાકે છે એટલું નાહી.

અલગત, નિકસને પોતાની ૯૦ સેકંડની ટેલિવિઝન જાહેરાત કરતા પોતાના જૂના મિત્રોને આસ્વાસન આપ્યું છે : “ચીની લોક પ્રજાસત્તાકની સાથે નવા સંબંધો બાંધવાના અમારા પ્રયાસો અમારા જૂના મિત્રોના ભોગે નહીં હોય...”

આવા આસ્વાસના પાછળ મમે તેટલી મુમેંગ્ઝાઓ હોય, તોપણ નવી નીતિના અમલ કરવા જતાં

એમાંથી કેટલી હદે આ વચનો પાળી શકશે એ તો કવિન્ય જ કહેશે. છતાં એ પરિસ્થિતિમાં આ નવા સંબંધો બાંધી શકા છે તે એવો કેટલોક અંદાજ થઈ શકે—

સૌથી પ્રથમ તો, વિષેટનામમાંથી. હકી જવાની નેમ પાર પાડવા જતાં નિકસન, માટે પોતાના રક્ષિત-આશ્રિત દ. વિષેટનામને શિરે એવું સમાધાન પણ કાલ્પનું આવે કે જેથી આજ પૂર્વેનાં વચનો અને કરારોના પ્રશ્નમાં, હવે રમાયા જેવો આધાર, દ. વિષેટનામને ધાય તો નવાઈ નહિ.

(૨) કૅમ્બોડિયા-તાઈવાનને તો એથીય અડકો વિચારપાતનો આવ્યાન સામવા સંભવ છે. કેમ કે વિષેટનામના મામલામાં કંઈ હળવું સમાધાન કરવા ચીન તૈયાર થાય, પણ પોતાના દેશમાં હમ્મૂત થયેલા આદમીના હાથમાં સાચા ચીન તરીકેની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હવે પ્રાપ્ત થાય રહે એવું કશું માગ્યો સ્વીકારે જ નહિ. રાષ્ટ્રપ્રેમ અને તેની સલામતી સંભિતિમાં, હવે તો, ચીનની મહાસત્તા તરીકે મોતે વિરાજવાથી કશું, એાહું, તેને, ખરે, જ નહિ, એ સમજાય એવું છે. શક્ય બધું તો, માગ્યો તાઈવાનને એક સાધારણ સભ્ય તરીકે, રાષ્ટ્રસંઘમાં રહેવા દે! ચીન કાર્ગીશકે પરિસ્થિતિ કળી જઈને 'રાજકારણમાં' મિત્રતા એવું, કંઈ હોતું નથી, એવો, અફસોસ પ્રગટ થશે જ છે.

(૩) જપાનને શિરે પણ એાછી ચિંતા નથી ઊતરી, તે જાણે કે પોતે અમેરિકા સહાયના ભેરે ખીલ વિશ્વયુદ્ધ પછીની, અગર દ્વિયામાંથી બહાર આવ્યું છે; ને એની સહાયે કુમિયાનું એક સમૂહ ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બની રાખ્યું છે. પરંતુ હવે, એ જાહોજલાલી પોતાના, જ ભેર પર ટકી શકશે. આથી, ચીનની સાથેના ધીમતો વેપાર-આવવાઈ ન ભય એ ચિંતાએ, ચીનને રીપ્રવાણી ગળતરીએ, જપાનના વેપારીઓએ તાઈવાન સાથેના વ્યાપારની નવી વાલ-ધારો અપવચ્યે પગી મૂકી છે, રવાના થઈ ગયેલાં જહાજોને, રાષ્ટ્રી દીધાં છે! જપાનના સત્તાધારીઓ પણ એાછા દરદેશી નથી. આજ સુધી અમેરિકાને

પૂછે બાંધાઈને તેમજેય સાચા ચીન તરીકે તાઈવાનને માન્યતા આપી હતી; હવે સામ્યવાદી ચીનને માન્યતા આપવાની ચટપટીમાં તેમણે "જપાની-ચીની મૈત્રી સંઘ" દ્વારા બહારી કારવાઈ રાંડ પણ કરી દીધી છે. અરે, નિકસન ચીનની ધાન્યએ પહેાંચી નય તે પૂર્વે જપાની વણપ્રધાન સાટે પેકિંગ પહેાંચી જવાનું કરે તો નવાઈ નહિ.

એકે, જપાનને પોતાની સ્થિતિ ઉપર કટકો પડવાનો ભય ભયો છે, એના કરતાં એને અમેરિકાના હાથે અપમાનિત થયાનું દુઃખ વરોષ છે. કાંઈ વરસોની અમેરિકાની મૈત્રી છતાં અમેરિકાએ ચીન સાથેના નવા સંબંધોના પ્રચારો પણ જપાનને (અને ઓસ્ટ્રેલિયાનેય) અપાઉથી કર્યો ન હતો.

એકંદરે, અમેરિકા પોતાના સાથીમિત્ર-રક્ષિતા સાથે બહુ સારા દેખાવ નહિ કરી શકે એમ કહી શકાય.

ચીનનું વલણ કેવું હશે? ચીન ઉત્તર વિષેટનામ ઉપર અમેરિકા સાથે સમાધાન કરી લેવા કેહું 'જાણુ' કાવી શકશે? એક વાત સ્પષ્ટ છે કે અમેરિકા જેવી રાક્ષસી સત્તા સામે ઉ. વિષેટનામ એકેધર્મક વરસો સુધી લડીને અણનુનંદ જાણું રહી શક્યું છે. હા તેની પાછળ ઉત્તર વિષેટનામ સૈન્ય આટે બંદરનાં પંદેપરામર્ત અઓમાંનાં ૮૦ ટકા ચીને પૂરાં પાંદેમાં છે; ઉપરાંત, જંગી આર્થિક મદદ (મદદ જ, હોન ઉપરાંત) પણ ચીને આપી છે. વળી, 'ઉ. વિષેટનામ' ઉપરાંત સીધા હસ્તાને ખાળવા ચીને એ પ્રદેશમાં જંગી લશ્કરી જમાવટ કરી રાખી છે. આ બધો છતાં એમ જણાય છે કે અમેરિકા દ. વિષેટનામને જેટલું દ્વેષાતી શકશે એટલું ચીન ઉ. વિષેટનામને દ્વેષાતી નહિ શકે. ચીનની હજી સુબળ થઈ કરી લેવા ઉ. વિષેટનામ તૈયાર થશે એમ માનવાને કારણ નથી. એના એક અખખારે તો છણારો કરી દીધો છે કે "અમેરિકા સામ્યવાદી-જાવણીમાં જાગ્રદા પગલવા, રમત રમી રહેલ છે..."

અમેરિકાએ અગ્રિયાર્થ સત્તાની સમતુલ્ય સાધવા બીજા કોઈ દેશને નહિ પણ પાકિસ્તાનને તેનું નિમિત્ત બનવા દીધું છે, એનું સૌથી મોટું કારણ એ હોઈ શકે કે ચીન સાથેના જપાન અને તાઈવાનના વિપરીત સંબંધો જોતાં, તેમની દ્વારા નવી ભાત જમી કરવાનું મુશ્કેલ હતું; ભારત અને ચીનના સંબંધો જોતાં તે અશક્ય વળી અમેરિકાની એક નેમ તો રહી છે જ કે ભારતને એના કંઈ અને સ્થાનને કારણે એશિયામાં એક સ્વયં સત્તા બનવા ન દેવી. આમાં ભારતનું વિપરીત વલણ પણ કારણરૂપે હશે. પરંતુ, અમેરિકા-પાકિસ્તાનના સંબંધો વર્ષોથી લગભગ એકધારા રહ્યા છે. અમેરિકાએ ચીનને નાથવા માટે સિપાઈ, સેન્ટો કરારો કર્યા ત્યારે પાકિસ્તાન તેમાં અનુકૂળ જની ભયું હતું. અને પાકિસ્તાન ચીન તરફ ટળતું બન્યું, રશિયા સાથે સારો સંબંધ જાળવી રાખ્યો, છતાં અમેરિકાને અનુકૂળ થઈ શકે એવી એની યુગ્મયશ હતી. પાકિસ્તાનની પોતાની એવી મહેત્તો હતી જ કે તે અમેરિકા-ચીન વચ્ચે મેત્રફલનું કામ કરે. ૧૯૬૪માં ભૂતોએ આ ઇચ્છા પ્રગટ પણ કરી હતી. “અમેરિકા અને ચીન વચ્ચે નવો મનગેળ સંબંધ એના કરતાં વધારે સંતોષ આપનારું પાકિસ્તાન માટે હશે” જ નહિ હોય. આ બાબતમાં અમે અમારાથી શક્ય હશે તે બધો ભાગ લઈવવા આગ્રહ હોઈશું.” આ જોતાં અમેરિકા આવા નાણુક સમયે પાકિસ્તાન પર જ પસંદગી ઉતારે તેમાં નવાઈ નથી. એનો બદલો વાળવા માટે તો અમેરિકા નિર્લજ્જ બનીને પાકિસ્તાનની આંગણા દેશમાંની સંકટલીલાનું સંક્રિમ સાગરીત બન્યું છે. યુનોમાં પણ તેના જ બચાવ કર્યો છે, અને વર્લ્ડ બેંક ઉપર પણ દબાણ આણીને પાકિસ્તાનનું ઋણ ચૂકવી રહ્યું છે।

હાલ પૂરતી એટલી પાત સ્પષ્ટ બની છે કે, એશિયામાં ચીન-અમેરિકા-પાકિસ્તાનની એક

નવી સત્તાની ધરી જોવી અર્થ રહી છે.

જોકે, પાકિસ્તાની મુરાદ તો રશિયાને જ આ ધરીમાં પસંદી લાવવાની હોઈ શકે. અમેરિકા પણ “દબાવેલું રશિયા” એમાં જોડાય એમ ઇચ્છે. તો પછી મહાસત્તાની ત્રિપુટી પોતપોતાની પકડના પ્રદેશો વહેંચી લઈને બેસી જઈ શકે! અને, એ રીતે, એમની વચ્ચે વહેંચાયેલી નાની સત્તાઓ ઉપર લક્ષ્યેલી શક્તિનો ધ્વજ ફરકતો રહે! પરંતુ ચીનને આવી મર્યાદિત ભાગીદારીવાળી શાંતિથી ભાણે જ સંતોષ થાય. ચીનનો સવાલ પોતાના સાથીઓને કેમ આકે કરવા એનો નથી. એનો સવાલ તો અમેરિકાના સંબંધોના લાભ રશિયા સામે લેવાનો અને એશિયાર્થ આફ્રિકા દેશો ઉપરની પકડ કેમ મજબૂત કરી લેવી એનો છે. ચીનનો ઇતિહાસ અને એનો સ્વભાવ વિસ્તારવાહી હોવાની વાત અનુભવેમ જો સાચી હોય તો એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી કે તેના હાથમાં આવેલી આ તકનો ઉપયોગ તે કેવળ રશિયા નહિ અમેરિકા સામે જ કરી લીધા વિના નહિ રહે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ચીની સામ્યવાદ હજી તો જીમીને જોમો ચતો હતો ત્યારનો અમેરિકા પત્રકાર એડગર સ્નો માઓનો મિત્ર બની બેઠો હતો, અને આજની ધડી યુધી માઓના અંતરંગનો જાણુબેદુ મનાય છે. એણે નેશનલ યોસાફરિટંગ કંપનીને મુલાકાત આપતાં કહેલુંપ ખરું કે—

“માઓ હવે પૂરતો વૃદ્ધ થયો છે. હવે એ એના છેલ્લા દિવસો દરમિયાન ચીનને હરીફામ કરવા અધીરો છે...”

કેટલાક વિવેચકો એમ માને છે કે નિકસન નેહરુની બૂલને કુહારાવી રહેલ છે. નેહરુએ ચીનની મૈત્રિ નિકટની અને કાપમી ગણીને ધણી ખપા મિત્રોને આધા ધકેલ્યા હતા; તિબેટ રૂપી ખરે ચીનને હવાલે ધરી દીધું હતું. પોતાના વર્ષોનૂના અમિતો-મિત્રો અને સાથીઓને આધા કરીને ચીની મૈત્રી પછી કરવાના મોહમાં નિકસન પં. નેહરુથીયે વધારે મોટી બૂલ નથી કરી રહેલ ને! એક પત્રકારે (પરશુ-

રામે) જણાવ્યા મુજબ, નિકસાને અભારથી જ સામવાદી ચીનની સ્તુતિ કરવા માંડી છે, ચીન અસાધારણ ઝડપે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે, એમ સુચવવા ખાતર ચીનની રાષ્ટ્રીય આવકનો આંકડો જનશુનિ મોટો બતાવીને! (વર્ષ ૧૯૭૬ અનુસાર ૧૫થી ૬૦ કોટર; તેને બદલે CIA ની 'માહિતી' મુજબ ૧૧૦ કોટર!).

રશિયા આ ઘટના વિષે કેવું વલણ લેવાનો સંભવ છે? રશિયાને દહેશત છે કે ચીન સહિતની અમેરિકાની ધરીમાં ભાગીદાર બનવા જતાં તેને ધણા નીચા નમરૂં પડે! આથી એનો તકાલ વ્યૂહ સાવધાનીનો જ રહેવો. સૌથી પ્રથમ તો, પશ્ચિમમાં હાલ અમેરિકા-ફરી મુખ્ય ધરી છે તે આલુ રહે; અને એશિયામાં અમેરિકા-ચીનની ધરી ધીમે ધીમે જોર કરે તે દરમિયાન પોતાનો પગલે ત્યાં એવો પડકારો રાખે કે જેથી એશિયામાં જીલ્લા મુખ્ય સત્તા તરીકે તેનો ભાવ પ્રજાતો રહે. રશિયા એવું પણ નિશ્ચયનું હોવાનું જણાય છે કે, ચીનમાં માગેલી દેસ્તી નહિ હોય ત્યારે પોતે તેની સાથે નવા સંબંધો માંથી શરૂ કરે. એ દરમિયાન તેણે જે હાથવગાં હોય તે — ભારત અને કહાચ જમાન — તે છૂટી લેવા મથવું રહ્યું. ખીણ ખાતર અમેરિકાની વર્ધા મેણેલી નિર્ણાયક તાકાતની દહેશત ઊભી થતાં યુરોપના ફ્રાન્સ-ગ્રિટન પ. જર્મની જેવાં મુખ્ય રાષ્ટ્રો જીવંતીયાં સાથે, ત્યારે રશિયા એનો હાથ લેવા તાકે, તે નવાઈ નહિ. આમ રશિયા ધણી સાવધાનીપૂર્વક આ ભરે એ સ્વાભાવિક છે, તેમાં જ, છેલ્લા વર્ષે દરમિયાન રશિયાના અધુરા જેવું પશ્ચિમ હાથથી સરળી ગયું છે અને મુદ્દાને પણ તેને બરાબરનો મતરો આપ્યો છે — એકંદરે, પશ્ચિમ એશિયામાં રશિયાની પોઝિશન ઘટી રહી છે તે જોતાં, એ પણ નવા મિત્રની શોધમાં છે જ.

૪

હાલ તાકાતે રહ્યું છે જ કે અમેરિકા-ચીનની મૈત્રીની ઘટના રશિયા સિવાયની દુનિયા માટે આવ-કારપાત્ર જ નહોતી. આખરે, કહાચ, ઉગેરી શક્ય છે આ નવી સત્તા-ધરી એશિયામાં ભારતને જ બચાવે

પારી-દેનારી બની છે. આંતરક્રમાં હોમી દીધું છે તેના સંદર્ભમાં ભારતને માથે તો મુંઝવેની જ કોટકડી ઝીંકાઈ ગઈ છે. અને અમેરિકાએ પાકિસ્તાનની પડખે જીલ્લા રહીને ભારતને નવી એકસત્તાનું જાન કરાવ્યું છે. તેમાં વળી અમેરિકાએ ચીન સાથેની એશિયાઈ સત્તા-ધરી ઊભી કરવાનો મનસુખો બહોરુ કરીને ભારત માટે તેના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની જ કોટકડી ઊભી કરી દીધી છે, એમ કહેવામાં કરી અતિશયોક્તિ નથી. ભારત સરકારે આ એકસત્તા તરીકે પડેલી આકૃતિ ચોંકાઈ જઈને, રશિયા સાથે ૨૦ વર્ષના મૈત્રી કરારની ઉતાવળ કરી જણાવે છે. ભારતની દૃષ્ટિએ આ કરાર તપાસીએ.

ભારતની સામે તકાલ જે જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે તે છે પાકિસ્તાને ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિનું. આનું એક પાસું તે ૮૦ લાખ બંગાળી નિવાસિતોની આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક સમસ્યાને પહેલો વળાવળી જવાબદારી, એમાંથી તો જ છુટાઈ જાયે આ નિવાસિ-તોને તેમના પ્રદેશમાં સલામત અને ગૌરવપૂર્ણ મુનઃ વસવાટ કરાવી શકાય. આવું જો રીતે શક્ય અને : (૧) પાકિસ્તાનના સરનશીને પૂર્વ બંગાળની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનો, રવીકાર કરે; અને અવાગી લીગ કે જેણે છેલ્લી ચૂંટણી દરમિયાન દેશની ધારા-સભામાં પણ રૂપેટ બહુમતી મેળવી છે તેના હાથમાં સમસ્ત પાકિસ્તાનની શાસન-સુધ સુપત કરી દેવાની તૈયારી હાથવે. દુક્રમાં, ૨૨મી માયે પાલાખાને પૂર્વ બંગાળ ઉપર જે આક્રમણ કર્યું, અને ત્યાર બાદ પાક્ષવી નરસંહારનો આચરો લીધો તે બધું પોતે તૃપ્તા સમજે, મુજબુર રહેવાન ઉપર હાલ જો દાજી બટલો ચલાવીને તેને મોતને માટ ઉતારવાની હાનુત છે તે મિથ્યા સમજીને ચૂકવી લે, અને એ જ રાજ્ય-દ્રોહી આદર્શને સિદ્ધાંતને બેસારી પોતે નીચે જતરી બધા પાકિસ્તાનના આબુનાં તૃપ્ત સાચક માટે આવા પોલિટિકલ સોલ્યુશનની ધારણા સેવવી એ આકાશકુસુમવત છે.

(૨) સાચોસાચ, એ વાત પેલું રૂપેટ સમજી લેવાની રહે છે કે પૂર્વ બંગાળ પ્રબલ ઉપર અને તેના નેતાઓ

ઉપર જે મુજબ છે એ પછી પૂર્વ બંગાળ સહિતના અખંડ પાકિસ્તાનની શક્યતા જ અદર્શ થઈ ગઈ છે. હવે, અનિવાર્યતા એકમાત્ર રાહ રહી છે તે એ કે—

બાંગ્લા દેશની જે રચાપના અર્થચૂકી છે, પાકિસ્તાની માંધાતાઓ અમેરિકી શક્તિની મદદ પછી એને કચડી શક્યા નથી, (હવે તો, ગેરીલા વ્યૂહની સામે પાકિસ્તાનની ફાળેને બોંબ બારે પડવા માંડી છે) એ બાંગ્લા સરકારનો વિભવ યામ. એ પછી જ પૂર્વ બંગા પ્રબળ થાશે પડી શકશે; ભારત પણ બ્યાબની અતુલ્ય જવાબદારી અને આક્રમકી બહાર આવી શકશે. આનો અર્થ એ છે કે ભારતે હાલના પણ વિલંબ વિના આ સ્વાધીન બાંગ્લા દેશની વહાણે પૂરી તાકાતથી લાગી જવું રહે છે. બાંગ્લા દેશની સરકારને જેટલો વહેલો વિભવ મળે એટલું વહેલું ભારત તેની વર્તમાન આપત્તિમાં મુક્ત થશે.

ભારતે રશિયા સાથે મૈત્રી કરાર કરીને પાકિસ્તાનના હુકારનો જવાબ વાળ્યો છે. આ કરાર પાકિસ્તાનને એટલી ચીમકી તો આપે છે કે તે તત્કાલ યુદ્ધની ઘેલછા નહિ કરી બેસે; અમેરિકા પણ એવી ઘેલછા કરવા નહિ દે. અથવા સુદ્ધ યશ જે તો ભારત એકલું નહિ હોય; જગતની એક મહાન અણુસત્તા ભાગતને પડામે હશે! આમ, તત્કાલ પૂરતી સત્તાની સમતુલ્ય પ્રસ્થાપિત થઈ છે.

પરંતુ, ભારતને જે અત્યંત અગત્યની જરૂર છે તે તો બાંગ્લા દેશને વહેલામાં વહેલી તકે વિભવ અપાવવાની. તે માટે તેણે પૂરતા પ્રયાસમાં શરૂા અને ધીર સહાય કરવી રહે છે. ભારત એકલા માટે, એક બાજુ ૮૦ લાખ નિર્વાસિતો, બીજી બાજુ તત્કાલ મોટા પાયા પર બાંગ્લા દેશને શક્તિ સહિતની સહાયને પહોંચી વળવાનું શક્ય છે? ભારત અને રશિયાની સંયુક્ત માદીમાં બંગ્લા દેશની મુક્તિ વિષે કરી જ રપજતા નથી, 'બાંગ્લા દેશ' શબ્દ પણ આ માદીમાં વપરાતો નથી. એટલું જ નહિ પણ "કેવળ પૂર્વ પાકિસ્તાન નહિ, સમસ્ત પાકિસ્તાની પ્રજાનાં હિતો જળવાવાની" વાત કરી છે. રશિયાનું વલણ આમાં જે પ્રબળ થયું છે તે એ છે કે ઉકેલ

"ધરકરી" નહિ, "રાબડીય" હોવો એમ છે; અને સમગ્ર પકિસ્તાન એટલે કે અખંડ પાકિસ્તાન હારાં તે સામવા માગે છે! આ બંને મર્યાદાઓ સાથે આપણી જરૂરિયાત બેતાં લાગે જે કરો' મેળ ખાય એમ છે.

આપણે માટે હવે અખંડ પાકિસ્તાન નહિ, ફરીથી સંયુક્ત પાકિસ્તાન નહિ સ્વાધીન બાંગ્લા દેશ સિવાયનું ખંડિત પાકિસ્તાન જ હજુ હોઈ શકે. તો જ ૮૦ લાખ નિર્વાસિતોને ઉકેલ શક્ય બને. રશિયા આપણને આ ઉદ્દેશ માટે પર્માન સહાય કરીને જ મૈત્રી કરારની સાચકતા પુરવાર કરી શકે.

પરંતુ, આપણી ગરજ રશિયાની ખરેખર ગરજ છે ખરી? દુર્લભ સમયમાં રશિયાનું વલણવર્તન આનો જવાબ આપી દેશે; અને ત્યારે જ ૨૦ વરસનાં આ કરારનું તકાલ મહત્વ નિશ્ચિત થશે.

ઈતિહાસની એમ કેવી વિચિત્રતા છે—કેવો પેરેડોક્સ છે કે લોકશાહી આદર્શને વરેલું ભારત, લોકશાહી નિષ્ઠાની જડી ફરકાવતા રહેલા અમેરિકાને હાથે, સર્વસત્તાવાદી સામ્રાજ્યવાદી દેશની બાંધમાં મકેલાર્થ ગયું છે!

સાચી વાત તો એ છે કે બે પ્રકારનાં રાષ્ટ્રો માટે જ આ દુનિયામાં હવે સ્થાન રહ્યું છે. એક તો, જ્યાં સત્તા અને તાકાત દેખામ ત્યાં, નીતિના કથા જ આગ્રહ વિના જેની-તેની સોડમાં બેસી જનારાં, અને બીજા, પોતાની આગવી તાકાતના બેરે બિલા રહેનારાં. પહેલા પ્રકારના દેશો નરી સ્વાર્થ નીતિમાં ભટ્ટ બની છૂટી જશે. બીજા પ્રકારનાં રાષ્ટ્રો પોતાની નીતિ અને જરૂરત પ્રમાણે પોતાના મિત્રો અને દુશ્મનો નક્કી કરતાં રહેશે, બદલનાંય રહેશે. બલકે, એવા નીતિમાન, બલિષ્ઠ અને બમવાદુ રાષ્ટ્રોને સૌ કોઈ સામેથી મિત્ર બનાવવા આવશે— ગઈ કાલના દુશ્મનોય મિત્રો માટે તૈયાર થશે.

ભારત એકેય પ્રકારમાં પોતાનું નામ નોંધાવી શક્યું નથી એ એની પાપાની કમબેરી જ એની આબની અસહાય સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે.

[૨૨-૮-૭૧]

એક કવિતા

સમજાનું કલશોર ભરેલું જલ લઈને
ઢોક પરીની આંખોએ હું આલું.
લગી પડેલા લીલા ફૂટે
લીલોલય હું દાણે...

પવન પાંખમાં
મસ્ત બનેલો મહાદુ.
ગામ બધું આ ગાડે ખેતી આવે
ફેલેલી મારી રૂપી ઘેનમાં ધોરી હાંપી લાવે.
ઊડી ગયેલા ચકવા એના...
પૂડી ગયેલા માળાને ફેલેલું.
હું હવે આ ફેલેલીને ફરવાળે ખેતી
સમજાને ફેલેલું
સમજાનું કલશોર ભરેલું જલ લઈને
ઢોક પરીની આંખોએ હું આલું.

મહેતુ એના

હું છાકટો છકેલો

પાત એમ છે મહેલો
કે તારે પાને પાને જ
રંગોની મહેલોએ મીતરેલી છે એકું નંથી.
ઢોડી તો રજા છે
મારી નસોમાંય રાતરિયે
માલેલા સારો.
તેથી એનધેન દોવાધેન રજાતો
કેના ધોળાને
તારામાં કંઈક કેટલીય એકાગ્ર રાતો
દેખાય તો હું સું કરું!
મારા અવાજનો આશ્રમોની
સ્થાપનાથી આજ લગી
તિરાડો તરફયા કરે છે
ને યોગ્યો હજુદરજામાં છે
કે મહેલો!
તારા નામના માલીયા ભરી
રમતું છે રંગ રંગ વાદળિયા

હજી રાહ ક્યાં સુધી જેવી વરસાદની!
મેઘધનુષમાં હોટપોટ ગોટપોટ થઈ
હોઠગોટની મહેલોમાં
છાકટો થઈ છક્યા કરતું છે મારે તો!
જાણે પછી અવાજના આશ્રમો
રંગ જલ્દયા કરે પોતાના
જાણે પછી વરસાદો
મહેલો તારી સોહાગ રાતોથી જન્મ્યા કરે!
હું તો કેવળ છાકટો થઈ
છકેલો જ રહીશ.

ધનુ પુવાર

પીળું આકાશ | (ગીત)

મારા અંધારો વન આજ લાંબા
કે પાંદડે પ્રોવાયું પીળું આકાશ.
આવી વાપરે જુસે છે ખંસા મીઠા
કે વાપરે પડ્યાયું પીળું આકાશ.
જાંજીરી ટેકરીને નેજા નિહાળી ગયો
ફૂલી બપોરનો માણો,
છેલ્લું વીંછીને કિરણ સોનેરી આજ કરે
વરજાગી કાંકરીયાળો.
પાન પાન આમિષાનાં પરવાળાં
કે આંદરણે ત્રેણું પીળું આકાશ.
રાન રાન બોલરા શાં અજવાળાં
કે તમરિયે છલકાણું પીળું આકાશ.
અજુનજી ઓકરીનાં અંકોતો રિખત સખો
પીંછામાં સીમ ખરે કેસરી,
જોડેલી ધૂળમહી સિન્દૂરિયા શિંગીરી
મેરે લીપાય હવે મંગરી.
તારલામાં તારાની કાલનો ટેળાં
કે તારલિયે તરણું પીળું આકાશ.
આકાશમાં કિરણોની આજનાં જોળાં
કે આજણે ઝટકાણું પીળું આકાશ.
સરતકુમાર શર્મા

વડરલેન્ડ | (માં ગુરુશિષ્ય સંવાદિકા) | રમેશ ખારેખા

ગુ : આવો આવો આવો
હે માણસો તમામ
જુઓ, આગળી ચાલુ છું તે જોતસણે
ચોગરદમ થું છે ?

શિષ્યો : (ડાક હલાવે)

ગુ : ખીખીખીખી
ખખર નથી ?
કેઈ ખખર નથી ?
ભઈ, એ તો કેઈ રાત અધૂરું રહી ગયેલું
કરખીણું સપનું
ખૂંટી આખખાં આગળ આગળ ચાલુ તે છે,
સમજના ?

શિ : હા અબ્બ... (ડાક હલાવે)

ગુ : આખલેહીમાં જુમ્મર જુલે નિહારિકાનું
નિહારિકાથી હેઠી લગી
આ પીળું થું પથરાયું
વત્સો, પીળું થું પથરાયું ?

શિ : લલલલલલલલલલ... જુલું...

ગુ : શાખ્યાશ

શિ : હું હું હું હું

ગુ : દાંત ન કાઢો—સામે લીલુંજામ લવકે તે થું છે,
કહેશો, થું છે ?

શિ : (ડાક હલાવે)

ગુ : એ તો વત્સો,
આખ કાન પગ કાન વિનાની માતેલી માહિતી...
માહિતીએ શ્વેતકેસરી લાલગળખેલી હોય
માહિતીને આઠ પગો જોયું ?
માહિતીને આઠ હાથ છે જોયું ?
જુઓ, આઠ હાથમાં થું થું પકડ્યું ?

શિ : દાંત કાઢતા નહેરાનહેરા...

ગુ : કેના કેના ?

શિ : લલિમાંઓના

લલના લપટ રસિયાઓના
વિચારના કાગળમાં કોરા

ગુ : કેના કેના

શિ : ચરમાળુના

મરમાળુના

ધરમાળુના

લોહીપ્રકાશ

ગુ : કેના કેના

શિ : આકુળઆકુળ પંખણીઓના

લોહી જીંતી રાખણીઓના

ગુ : માહિતીને આખ હોય છે ?

માહિતીને પાખ હોય છે ?

શિ : (ડાક હલાવે)

ગુ : માહિતીએ થું થું કરતો ?

શિ : દાંત કાઢતી

ગુ : ખખખા...

શિ : તાળે વેશ કાઢતી

ગુ : ખખખા

શિ : સરક સેક કાઢે

ગુ : ખખખા સ્વભાવ એનો બહુ રમૂજ

શિ : બહુ રમૂજ ?

ગુ : હા હા વત્સો,

ખોપરીએ પર ટપલી મારે

કેહવાટતાં શખ સંગાથે શરતો મારે

બચલ વગાડે

ખોપરીએ પર ટપલી મારે ટચાક

હીહી

ટચાક હી હી...

શિ : હીહીહીહી

ગુ : દાંત ન કાઢો—તમે તમારે ખખખે

ખોલો, થું બચકાને ચાલ્યા ?

ખોલો,—દરતર પાડી

શિ : નહિ

ગુ : નહિ ?—તો... સતરચાંદી ?

શિ : નહિ

ગુ : નહિ ? તો થું બચકાને ચાલ્યા, વત્સો... ?

શિ : કમકમાડી

શુ : કમકમાડી ખણા પર જાયેકાને વત્સો,

ક્યાં ખતું છે ?

શિ : લિપિ સુધી

શુ : લિપિ સુધી ? રસ્તો ભાંગ્યો છે ?

શિ : (ડાક હવાની) ખમર મેંથી . . .

શુ : સાત કદ્ય વપોથી હું કડું હજમત

તોમ ન પામ્યો લિપિની સમભમતા . . .

વત્સો, શબ્દનેકાઓએ મારાં તપ તોડ્યાં

અનાજની રંભાએ મારા અદ્યવધને લૂંટણું

કાળો વિચારની વિષકન્થાઓએ રૂવે રૂવે

હાત ક્યાં — તમારે ક્યાં 'ખતું' છે ?

શિ : લિ . . . લિ . . .

શુ : અરે મૂરખતા જામ, આપણે ચરણો ક્યાં છે ?

ધેધૂરમનમાં હરણો ક્યાં છે ?

આંખહાથતા ક્યાં ક્યાં છે ?

કર્ષક જેનું કર્ષણે ક્યાં છે ?

રૂપે ક્યાં છે ?

રહાયે ક્યાં છે ?

લખાણ નીચે સહીને ક્યાં છે ?

લખાણ ક્યાં છે ?

થોડો ક્યાં છે ? ગમાણ ક્યાં છે ?

પલાણ ક્યાં છે ?

વહાણ ક્યાં છે ?

મસાણ ક્યાં છે ?

પ્રમાણ ક્યાં છે ?

અણમ્ છતિ

છતિહાસો બાધો

અને રાફડા ગોખો

છતિ અણમ્

આપણું છતિહાસોનું અનુશીલન ખસ અનુશીલન

ને અનુશીલનમમ પરિશીલનતા

ધન્ય ધન્યતા ધનીએ

વત્સો, સહનીય કરવાવદે

પદ ઝીલો

શિ : સહનીય કરવાવદે

શુ : લીલીલીલી

શિ : લીલીલીલી

ખંદેરા મનેખને મેળે | રમેશ પારેખ

ખંદેરા મનેખને મેળે ભમ્યા હો રામ, ખંદેરા મનેખને મેળે હોજી

તંપૂ નીચે જ રાત આપી રમ્યા હો રામ, ખંદેરા મનેખને મેળે હોજી

મેળામાં કોઈ જાહેર જાહેરાત કરે વડવાની થરબરી વારતા હોજી

વાવડા તો-માવડા બેઠે કાન ફેંકીને નાણીસહોદાને માસતા, હોજી

સાવ જોતજોતામાં ખંદેરીઆમ મળ ખંદેરાના કાનમાં ઊગે હોજી

ખંદેરાના કાન પાંખ આપનાના કોનમાં ખંદેરાજમ આજમાં પૂએ હોજી

ભમતો ભમતો રે સાવ હાંફી અંધેલ કોઈ આપ્યો રે વાંસળીવાણે હોજી

ચો, મારા ભાઈગંધ, રમે, મારા ભાઈગંધ, વાંસળીની કોમલને પામે હોજી

ખંદેરાઓ શંખદોલભૂંગળ ફૂટે હો રામ, ખંદેરાઓ તાળીઓ પાડે હોજી

વાંસળીને જોઈ જોઈ ખાખી કરે ને રામ, ખંદેરાઓ કાંપલી વગાડે હોજી

દ્યો, મારા ભાઈનું, દ્યો, મારા ભાઈનું, વાંસળીની ઠોલવને પાલો હોજી,
 વાંસળીને ઝીલો તો દિલ્લારો કાન; મ્હેકે ઝીલો તો ખૂલશે પતાળો હોજી
 વાંસળીને ભેઈ ભેઈ ખીખી કરે હો રામ, બ્હેરાઓ ભેઈ કાન મીચે હોજી
 બ્હેરાઓ સંખટોલભૂંગ કૂટે હો રામ, બ્હેરાઓ તાળીઓ ટીચે હોજી
 કહેતાં કહેતાં રે કોઈ કાગળની જેમ કંઠ વાંસળીવાળાનો સાવ કાટમો હોજી
 પાયસાત બ્હેરાઓ વાંસળી સહિત એને તંબૂની બ્હાર ક્યાંક દાટમો હોજી
 તંબૂ નીચે જ ચાત આખી જમ હો રામ, બ્હેરા મનેખને મેમે હોજી:
 બ્હેરા મનેખને મેમે રસું હો રામ, બ્હેરા મનેખને મેમે હોજી

સમય નામે કયૂબ / મહેરા દ્વે

સીપીસીપીને ચાલતો સંગાય કોઈ આંખનો
 આંખે અડયાના શપથ લઈ, પૃથ્વી ઉપર
 શું બોલ્યાની હકીકત—પવન પડી ગયોના કોલ,
 ઊભા ઊભા ચાલતાં
 બ્યાડીઅવળી દિશાની કંટકશ્યા પર
 પોદયા એનું ઊંચા ને દોડ્યાં ધોડાપૂરમાં,
 મેશ જેવી રાતને આજી દીધી છે આંખમાં
 પોલિટિક્સની દિવ્યતાના કાઠમાં એસું તો દુહર
 આ તો પોકળ નાલાયકી કહેવાય રે સમગ્રમ !
 પાપખાનાની માખી જેવી સ્થિતિ
 છવ્યા કરતાં જોયું કાઠું તેમ જાણી
 કલ્પકલ્પની કાતમાં ચોસલાં બેપાદર
 લાકડીની કંક કંકનાં કંઠાર હવે ના વાર
 કવિના એકાન્તમાં ઊંઝે જ કીડા અજાણ્યા
 એક બસ એક ખોસે કપાળમાં ઠેકી જુઓ
 લોહી લૂછવા વાદળાં ઊમટી જશે
 નૈતિક અધઃપતનનો લથ તમારી સરિતા
 સરિતામાં ધૂમરીઓ ઘણી હોય છે
 વારંવાર ગળું ફુલાવી કંઠેતી કોકિલ કરવત
 ગળા પર છેદ દઈ ભીડી જતી
 ત્યારે વેલુડો કારવાડ જાણે કોણ

એકઝો રડતો રહી, રડી જાય છે,
 'રોંગ્યુ' ન્યાં હોય તેની કમ્પતાના બિંબમાં
 મ્હેરા ચૂકેથી અને લોહીના રંગથી ચીતરાય છે,
 હવા જરા ધીરે વહે...
 પૃથ્વી જરા ધીરે ખસે...
 ત્યાં પર્મા તળિયામાં રેખાઓની
 ગાંઠ વળી જાય છે,
 એક એવા બોલના પ્રતિધ્વનિની તથા
 બાકુળ બચાનો વિષય જ વિપરી નથી રહ્યો જે,
 પહેચાન, પોતાની પહેચાનમાં ફાંફાં
 રાખ્યાં ધાનમાં વડો ફૂદી કારખાનાં પાયરે
 આ સવારે, મર્ધ સવારે
 વારંવાર અશ્વક્ષિત મ્હેરા મ્હેરા
 ઊમટા ને રફતા
 મલામલ કોઈની કરતાં રહ્યાં મ્હેરાં
 છતાં મ્હેરા નહીકાઠે કે રણમાં યુજતા,
 અવાઈ તો મરેતો નથી વિજાનની કથની
 'ધ્વનિ' ડોલવું ને યુજવું
 વાતાવરણ ફોડી ફરીથી ડોલવું ને યુજવું
 હવા જરા ધીરે વહે...
 પૃથ્વી જરા ધીરે ખસે...

બે આસ્વાદ

૧

હલ્લો સાગર !

કાંકાના વેદાક્ષામાં ગળારૂપ ✓
મેઢે ફરતા ફેરવતા ફીણના હલ્લો વચ્ચે
હલ્લો સાગર

હું તમારું પાણી બોલું છું.
હલ્લો હલ્લો સાગર, હું પાણી બોલું છું.
તમારી વાણી અહીં સુધી નથી પહોંચતી
તમારું પાણી બોલું છું, તમારી વાણી નથી
બોલી શકતી.

હલ્લો સાગર !
નીલ્લો તમારો કિલ્લો તોડી આવો બહાર.
રેતીનો ખીલ્લો ખીલ્લો બાંધી રાખો છે
પાણીપંથા

અશ્વી
પાણીપાયાં વિશ્વનાં સપનાંઓને ભય
તમારાં પાણીને પાણી પાણી કરી નાખે છે.
તમારી વાણી નથી બોલી શકતી.
કાલા છંપાના દીપો ઠેલ્લો આ....રે છે,
હલ્લો સાગર.

હલ્લો સાગર
નીલ્લો તમારો કિલ્લો તૂટે
તો રેતીનો ખીલ્લો ખીલ્લો છૂટે
હલ્લો સાગર, નીલ્લો તમારો કિલ્લો તોડી
આવો બહાર

અગત્યના પેટસુતું હું તમારું પાણી
તરવનલની છુલો જલતું હું તમારું પાણી
ચૌદરલના ઘામાં જલરુ તમારું પાણી બોલું છું.
'કૃતિ' બુધ્ધિ ૭૦ —અંદકાન્ત ટોપીવાળા

કવિકર્મને સ્વાભાવિક એવી ચૈતન્યપ્રાપ્તિની
શોધ, સુરપટ તરી આવતી પ્રકૃતિગત ચેતનસૃષ્ટિથી
આગળ વધીને technological conscious-
ness દ્વારા છેક જડ સંવિક્રિતા સુધી પહોંચે છે ને
એમાંથી પણ કાવ્ય પ્રગટાવી શકે છે; એના સફળ
નમૂના તરીકે આ કાવ્યરચના અચૂક આગળ ધરી
શકાય. જડવર્ત્તમાં ચૈતન્યના મિથ્યા આરોપણ માટે
અહીં કથા ભટકુનેશ નથી. અંદકુનેશ તદ્દન હાથ-
વળા ખેનિયન્ત-રેલિફિયન્સનો આધાર લઈ, કવિએ,
સાગર અને જલનાં, પ્રથમ દૃષ્ટિએ અગિયાર લાગતાં
તત્ત્વોનો બેદ અહીં કાવ્યવિષયે નિરૂપ્યો છે.

પૌતાનો જ હલ્લ પર હાથ મૂકીને માણસ
નિકટવર્તી રૂસ્વનો શોભ પામી શકે. ('અંતરાત્મા-
નો અંધાર' એ શબ્દ કઈ ગયેલું શબ્દયુગ અક્ષરમાં
તે માદ આવી મળું !) સાગરનું પાણી, સાગરને જ
પુકારી પુકારીને કહે છે:

તમારી વાણી અહીં સુધી નથી પહોંચતી
...તમારી વાણી નથી બોલી શકતી.

અંદર બેઠેલા 'હું'ની વાણી હુકાર દ્વારા પણ
વણી વાર પ્રગટી શકતી નથી. કોઈ જ વ વ વિરે
કદવવાનો મારો હક સુવર્ણ સાચવીને હું કદી

શકું કે બધે એમ જ હોય. સાંભળી-બોલી ના શકાય એવી આ 'હુ' વાણી અને પાણીની ગૂંઝળામણુ ઘેરી છે ને તેથી જ પ્રપત્નપ્રેરક છે. સાગર-વાણીને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નોમાં જ પાણી દર્શાવે તો ધણું. જલતરંગનો 'નીલ્લો કિલ્લો' ને પાણીપંથા અથોને બાંધી રાખતા રેતીનો ખીલ્લો ખીલ્લો' તોડીને બહાર આવવાનાં પુરુષાર્થસભર પ્રયોગોમાં સુરમ્ય કલ્પનાઓપારની ફણો કવિએ જીવંતી કરી મૂકી છે. પણ... પ્રત્યુત્તરે સાગર મૌન છે.

વિનિગીવાની લાગણી ઉરકેરે એવી એણે-જ ગણે તો એમ, અથવા હતાશાપ્રેરક, દુઃખજનક પરિસ્થિતિનું સંવેદનાપૂર્ણ ચિત્ર કદાચ સાગરને સુખરિત કરી શકે :

પાણીપોચાં વિશ્વોનાં સપનઓના બધ તમારાં પાણીને પાણી પાણી કરી નાખે છે.

કરુણતા દિગ્વિસ્ત્રિત થાય એવી લાવ્યારીપૂર્ણ પુનરુક્તિ 'અહીં સાથ' કરે છે :

તમારી વાણી નથી બેઠી ચઢતી.

નૃબળી અર્થઅભાઓ તથા જોવાનું અંદકાન્તને પોતાનું નથી, એમ છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષની તેની કાબરચનાઓ. એતાં બેઠક કહી શકાય. કાબર-મંદિરે, લાગે જ. ડોકો કવિએ સાગરને પોતાની અજમાઈશમાંથી મુક્ત રાખ્યો હતો. અહીં એ જ સાગર શબ્દસમૂહની માઝાએ કવિતારૂપ વહે છે. સૂર્યમની નગરકંઠા આરંભની જ પંક્તિઓમાં સૂર્યવાઈ ગઈ છે :

કાંઠાના વેલાફાંસામાં ગળાફળ

મોટે ફરતા ફૂંચતા ફીણના હલ્લા વચ્ચે

હલ્લો સાગર... હું તમારું પાણી બેઠું છું.

ત્રણ મિનિટે 'કટ'નો લાય ના હોય છતાં,

શું કહેવાશે? કેટલું કહેવાશે આ પરિસ્થિતિમાં? આ ચિંતાભારે જ આમગતી પંક્તિઓ વંચાય એવી શબ્દસૂતી ઝંખના ધીમે ધીમે સ્થિર, થતી જાય છે, સાર્થક બનતી જાય છે.

હલ્લો સાગર, નીલ્લો તમારો કિલ્લો તોડી આવો બહાર

અચકચ કે અસંભવિતને પામવાની તૃપ્તિઓ, આ શ્વનિમગ્નની સદ્ગીએ કેટલી બધી વાર, એનાં સ્વાભાવિક પરિણામ તરફ ગતિ કરીને, નિષ્ફળતાઓને વરી દરી? તોતિંગ દુર્ગવિચ્છેદનનાં ઇતિહાસકથિત સત્યો, કથારેખ ન તૂટી શકતાં રંગીન, રેખણીય, પારદર્શક આવરણો આગળ કેવાં મૂર્ખામંતર થઈ જાય છે? પેલા 'હુ' ને કે જ જ કને પૂછીએ તો એ પણ આવી પરિસ્થિતિમાં તો મૌનાસ્થવં માણે; કે કંઈક દંભબળુ બોલે તો બોલે ગોળ ગોળ... કાબરચના સામા તીરું...

દોઢ બે પૃષ્ઠોમાં અર્થવિસ્તાર સાધતું શબ્દ કોણનું, 'પાણી', આ કવિતામાં touching expressivenessના સક્રિય એટલા સીમાપ્રતિ પૂંદા વળે છે. છેવટે, પોતાનાં વિવિધ અર્થસંભર સ્થિતિ; તરોતી લીલીછમ ઘટમાળ ક્ષેપમાં વણીવીને, સાગર સાથે નિમજ્જ પ્રેરક connect થાકુ રાખવાનો પાણીના પ્રયત્નોની પ્રાપ્તિશા ત્રણ પછટકાઓમાં દુકડે દુકડે તૂટે છે :

અગસ્ત્યના પેટચાકું હું તમારું પાણી

વરવાનલની ઇમે જલતું હું તમારું પાણી

ચોદ રતના ધામાં ગમડુ તમારું પાણી બેઠું છું.

રતનાર અને લવણુકર એ બે પર્યાયદ્રવ્યોની વચ્ચે વહેતા સાગરના પાણીની આ વાણી નવીનતાને બહાને ખડકતા જતા — પાણીની આડેપાડે સમા — શબ્દોના ખડખડતા ખડકલા વચ્ચે સાથે જ હલમગ્નતરફ અતુલ્ય કરાવે છે.

અંપૂર્ણ અસ

અકળાતો ખાલીપો

ધરની વત્સલતા ગૂંગળાય

રમકડે નિઃશ્વાસો ઊભરાય;

વળગણી તડકે સળગી સળગી

અંખે બાળોતિયાંની છાંય.

અંખે હાલરડાં હાલરડાં

કામધુ શમી ગયેયો કબિયો;

ધરમાં હાલરડાં પીધેલ,

ચિત્તતા વલખે ચારેકોર.

સ્તનની સરહદ પર વત્સલતા

અંખે જન્યકારનાં ફીણ;

જીતરતી ઝાંખપથી ચોખાસ

ધરનાં અજવાળાં ભીંસાય,

દોરીએ હાથ બંધી લંગાય

ઘોડિયે ખાલીપો અકળાય....

(અંકેશ, નવેમ્બર, ૧૯૭૭) કેવું મહેતા 'ઘોડા'?

એક ફૂલકાળેટલા આ દુઃખાકામ્યમાં ફૂલકામી
ધનીજીત વેદનાનો વિસ્ફોટ વરતાય છે. બાળકની
ચિર વિદાયથી ખાલી થઈ ગયેલ ધરનો ખુલ્લુંખુલ્લો,
નિરાધાર વત્સલતાના વલોપાતથી અને ચિત્તતાના
રધવાટથી ઊભરાય છે.

ધરની વત્સલતા ગૂંગળાય

એ પ્રથમ પંક્તિથી જ કવિ આપણને અંગીળી
પકડી ધરમાં લઈ આવે છે. મહાકાલ સુધી જ્યાં
વત્સલતા ઊભરાતી હતી ત્યાં આજે નિઃશ્વાસો
ઊભરાય છે. નિશ્ચય પડેલા રમકડાંની સૃષ્ટિમાં કેવળ
બોનિલ ધન્યતા આપી ગઈ છે. નિઃશ્વાસથી ઊભરાતાં
રમકડાંનું કદપન કેવાં ભાવવતુલો ઊભા કરે છે.

રમકડે રમતા બાળકની અનેક ભાવમુદ્રાઓ અને
તેનું તરવરતું ચાંચલ અનુભવમ છે. કવિયે એકલા
બાળકને રમકડું હાથમાં આપી રીઝવવાનો ચતો

પ્રયત્ન, જિજ્ઞાસને રમકડાને ફેંકી દેતા બાળકના
હાથ, રમકડાને હાથમાં પકડીને મૂકી રહેતા બાળકની
બાંધણ મુદ્રા—આ સર્વ આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ.

રમકડે નિઃશ્વાસો ઊભરાય

એ પંક્તિમાં એ એ ધ આ ઝો. ઉ સ્વરોની
કૃતવિચ્છિન્ન ગતિ પરખાતાં રમકડાંની સૃષ્ટિનું જડત્વ
જોસરી નય છે. વસ્તુ ચાલી નય અને હેને
પડછપો છવતો રહે તો કેવી અકળામણ થાય!
પ્રસ્તુત કામ્યનાં રમકડાં એટલે વાસ્તવ ગયેલા બાળકનો
અમૃત પડછપો! અને વળમણી!

બાળકવાળા ધરની વળમણીનું ઉદ્દનસે આપેલું
આ ચિત્ર રચિતમાં પ્રત્યક્ષ કરો:

વળગણી તડકે વાધા નહાના ધન સમ ઉત્તરે!

(પ્રથમ શિશુ)

ઊભરાતું વાત્સલ્ય બાળોતિયાનિ પશુ ઉત્સવની
ધન્યજોમાં પલટાવી દે છે! પ્રસ્તુત કામ્યની

વળગણી તડકે સળગી સળગી

અંખે બાળોતિયાંની છાંય

બીનીસપ્તી બીનીસપ્તી થયા કરતી વળગણીને
એક ક્ષણ, પશુ બાળોતિયાં વિનાની કરી જ ન
શકાય. વળમણી માટે એથી જ આત્મીયતા પ્રગટ
થાય. નગ્ન વળમણીની જળતરા અને બાળોતિયાંની
છાંય માટેની તેની તીવ્ર ઝંખના—ધરનાં માણસોની
જળતરા અને ઝંખનાનું જ પરાવર્તન છે. આમ
ધરમાં પ્રવેશ કરતાં જ ગૂંગળામણ, નિઃશ્વાસો,
જળતરા અને ઝંખના આપણને વળગી પડે છે.

રમકડાં અને વળમણી એવી તીવ્ર વસ્તુઓમાં
અભગ્રાતી વેદનાનો અનુભવ કરાવી કવિ હવે પાંધરાની
સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવે છે:

અંખે હાલરડાં-હાલરડાં,

કામધુ શમી ગયેયો કબિયો;

ધરમાં—ખાલી થઈ ગયેલ ધરમાં હાલરડાં
અને કબિયો એકસાથે પડયાય છે. પેલાં રમકડાં

અને વળગણીને વેદનામાંથી છૂટવા આંખોથી દૂર કરી રાક્ષીએ છીએ, પણ પડ્યાઓને દૂર કરવાનું આપણું ગળું નથી. રમકડાં અને વળગણી તો નજર આગળ હાલતાચાલતા પડ્યાઓ હતા પણ આ પડ્યા તો અદૃશ્ય રહીને બેસતા પડ્યાઓ છે. ઘરમાં તો આપણને બેસેન કરી મૂકે જ, ઘર બહાર પણ આપણો કેડો ન મૂકે! વેદના હવે વધુ ધૂંટાય છે. કનિયે ચરેલા બાળકનું એકધારું કંદન, હાલરડાનો લાલચોળો થાપડો શામક લખદિલ્લોળ અને ઘોડિયાનો કિચૂડા — અવાજ, અવાજ — પડ્યા પડ્યા! આ એકમેકની વિલિનિત ધ્વનિસુદ્ધિની સમગ્રતા કેવી પડ્યાપ છે! કનિયોય ગયો અને હાલરડાં મળ્યાં, પરિણામ?

ચિત્તા વલણે આરે કોર.

હવે કવિ આપણને માતા પાસે લઈ આવે છે :

સ્તનની સરહદ પર વત્સલતા

કંબે બચકારનાં કીણ;

ખૂબ્યા ઘણેલા આરાડતા આરાડતા ધાવતા — અધીરાઈથી ધાવતા બાળકનો બચકાર સંભળાય છે? કોઈ અસાધ્ય ક્ષણે કવિ ‘કંબે ધાવણુ કેરાં કીણ’ એમ લખી બેઠો હોત. આ કવિ તો બચકારનાં કીણ દેખાડે છે. ના, સંભળાવે છે. આ ‘બચકાર’માં અને ‘કીણ’માં વત્સલતાનાં કાન અને આંખની કંબના સંગીતી જીકે છે! ધાવણુ એટલે રસ રસ ધઈને વહેતી વત્સલતા! એ વત્સલતાનું આધાન બચકાર! વત્સલતાનું મૂર્તિકરણ જુઓ! આ પંક્તિઓનું ભાવન કરતાં કરતાં કોઈને સુન્દરમ્ના ‘શિશુવિષ્ણુલાંછન’ કાવ્યનું આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થવાનો સંભવ છે :

ત્યાં માતા પાલવમાં ધ્રુવાની
માણું, અને હાલથી ચાપ-આંગળાં
રમાડતો બાળક ધાવી એ રહ્યો;
ઉછાળને પાલવ ચેવક્યામચો,
મઠી તદ્દીથી મઠકંત મોડું
તાડી રહ્યો હું જમ, ને ધીરથી
ફેલેલાં હોડધકો હસી રહ્યો.

ધાવણુથી શીલરાતાં માતાનાં આન અને બાળકના દુધેકર્મા હોડ ‘બચકારનાં કીણ’માં પ્રત્યક્ષ કરાવ્યા પછી હવે જે ચિત્ર આપે છે તે જુઓ :

જીવત્તી અંખથી ચોપાસ

ધરનાં અજવાળાં ભીંસાય,

ધાવણુની ધવલતા સાથે જ અજવાળાંની ધવલતા (માતાના દૂધની જેમ અજવાળાં પણ સુકા જવાનાં) આપણે અનુભવીએ છીએ. અને સાથે દુધેકર્મા, કહેા કે : માતાના યાનમાંથી બહાર નીકળ મથતા ધાવણુની ભીંસ આપણે કેળી રાક્ષીએ છીએ ધાવનાર ચાણું મળું છે, વત્સલતા નિરાધાર બની જ છે એ સ્થિતિમાં માતાની માનસિક અને શારીરિક પીડા કેળી રાક્ષય છે? એ વેદનાની ‘પરાકાષ્ટા’ અહીં આવે છે :

હોરીએ હાથ જોડી લંબાય

ઘોડિયે ખાલીપો અજળાય

ઘોડિયાની હોરી પકડવા જતાં જ વીલા પ જતા હાથ અને ખાલી ઘોડિયું — વળનવિહોલ સ્થિતિ — કેટલું બહું વળન મૂકી જાય છે! (ઉપર પંક્તિમાં ‘જહી’ ને બદલે ‘જરી’ શબ્દ મૂકી દેવા હાલત યથા જવાની. પણ તે શબ્દમાં માતા ટેવરૂપ બની ગયેલી હોરી પકડવાની કિયાની સ્વાભાવિકતા પ્રત્યક્ષ નહિ થાય, જેવી ‘જહી’ શબ્દ થાય છે. માતાની સન્મનનરૂપતા પણ ત્યાં આજ પકડાઈ ગઈ છે.) આ સાથે જ જે ખીલું કલ્પનાયિ બેળું થાય છે તે છે : બાળકને બાથમાં લેવા જત લંબાતા હાથ અને એ હાથોનું ‘ખાલીપણું’, ઘોડિયાને સમી ચેવેલા કિચૂડા, ટેવળ ઘોડિયાનો જ નહિ આખા ઘરનો ખાલીપો સંવિદાય છે.

કાવ્યની ‘ખૂબી’ તો એ છે કે આખું કાળ શબ્દોની બહાર વિસ્તરે છે. એનો પ્રત્યેક શબ્દ સૂક્ષ્મ રસેન્દ્રિયને પરિતોષ અર્પે છે. આખીય કૃતિમાં એક પણ શબ્દ બોચકો નથી. શબ્દોમાં લાડકા નથી પણ બારેલો નિયુષ્ઠ અગ્નિ છે. કાવ્યના દૂંડકા લખમ ધરના ખાલીપણુની ભીતર હીજકાં પડ્યાય, છે રમકડાં, વળગણી, બાલોતિપાં, ઘોડિયું, સ્તન જેવ યશુગમ્ય કલ્પનો અને નિઃશ્વાસો, હાલરડાં, કનિયો, બચકાર કે તિરેબૂત ઘોડિયાનો કિચૂડા, જેવી શ્રુતિગમ્ય કલ્પનો કાવ્યને એક યીજ ગયેલા અસુરો કે ધન બની ગયેલા દૂસકારવે પ્રત્યક્ષ કરાવે છે.

કેડીરમદ મદ મન્સુરી

વિદાય વચનો | યેતળેની સેમ્બોલોવિચ વાગ

યેતળેની સેમ્બોલોવિચ વાગો એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ને, અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાત — ૧૮૭૬ની સાલમાં હંગેરીમાં એમનો જન્મ; મૃત્યુ ૧૯૬૪ની સાલમાં સોવિયેત રશિયાની જામિ ૫૩, જીવનનાં ૮૫ વર્ષમાં ૪૪ વર્ષ એમણે સોવિયેત રશિયામાં જ રચાવી જીવીને ગાળ્યાં. આ દમિયાન મૂડીવાદી તંત્રની સરખામણીમાં કોમ્યુનિસ્ટ અર્થતંત્ર કઈ ફરિયાદ... ઉત્પન્ન છે, એ દર્શાવતાં અનેક પુસ્તકો એમણે લખ્યાં છે. કેવળ તેજની જીવિતીય માનવી તરીકે જ નહિ, પરંતુ એક ભાવનાશીલ કાર્યદક્ષ ક્રાંતિકારી તરીકે તેઓએ કોમ્યુનિઝમ ને સોશલિઝમ સાથેના સંબંધ જીવન-ભર કેળવેલો છે. હંગેરીમાં જીવરતે મોટા ધંપા, શિક્ષણ લીધું ને ૨૭ વર્ષની ઉંમરે ત્યાંની સોશલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીમાં જોડાયા, ત્યાંની 'યુગપેર' સુનિર્ધારિતીમાં ૧૯૧૮ની સાલ લગી અખાપક તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૧૯ની સાલમાં હંગેરીમાં ગળગો થયો. બેલાકુનની કોમ્યુનિસ્ટ સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી. એ સરકારમાં

વાગએ નાણાપ્રધાન તરીકેની જવાબદારી ઉપરાંત ત્યાંની સુપ્રીમ ઇકોનોમિક કાઉન્સિલના ચેરમેન તરીકેની જવાબદારી પણ સંભાળેલી. એક જ વર્ષની આયુર્મયોદ્ધા લઈને જાવેલી ક્રાંતિકારી સરકારનું પતન થતાં વાગને ઓરિટ્ટા નાસી જવાની ફરજ પડી. ૧૯૨૧ની સાલમાં ત્યાંથી જ તેઓ તે કાળે ક્રાંતિકારીઓની પિનૂજામિ લેખાતા સોવિયેત રશિયામાં પહોંચી ગયેલા. તે ત્યાં જઈને એ દેશની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડાઈ ગયેલા. વર્ષો મુધી એમણે 'દેમોન-ટન' ને નામે જોળખાતા આંતરરાષ્ટ્રીય કોમ્યુનિસ્ટ કંપમાં કામ કર્યું હતું. ૧૯૨૭ની સાલમાં, ૪૮ વર્ષની ઉંમરે સોવિયેત રશિયાએ એમને કન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ વર્કર્સ પ્રોડક્શન એન્ડ વર્કર્સ પોલિટિક્સના કામગીર બનાવ્યા હતા. આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતા જર્નલના તેઓ તંત્રી હતા. ૧૯૩૯માં તેઓ સોવિયેત જોડેકોમાં ઓફ સોવિયેત સ્ક્રીમ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. વાગએ મૂડીવાદી તેમ જ

સાંસ્થાનિક દેશોના અર્થતંત્ર પર કોમ્યુનિસ્ટ તંત્રની સરસાર્થ દાખવતાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં: 'ધ કાપિસિસ ઓફ ધ કંપિટલિસ્ટ વર્કર્સ પ્રોડક્શન' (૧૯૨૦); 'ધ ન્યૂ ક્રિટીસિઝમ ઓફ ધ વર્કર્સ પ્રોડક્શન કાપિસિસ' (૧૯૩૮); 'હ્યુમેન્ડી ક્રિસિસ' ઓફ કંપિટલિઝમ એન્ડ સોશલિઝમ' (૧૯૪૬) ને છેલ્લે લુદ પૂરું થયા પછી, 'એન્ડ ઇન ધ વર્કર્સ કંપિટલિસ્ટ ઇકોનોમિક સિસ્ટીમ, એન્ડ એ રિજન્ટ ઓફ વર્કર્સ વોર સેકન્ડ' લખ્યું.

કહેવાય છે કે લુદોત્તર માળાનું અવસોંકન કરતાં લખાયેલા એમના આ છેલ્લા પુસ્તકમાં તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હતા કે, હવે પછી આ બંને પ્રકારની અર્થ-બેવરથાઓ (કોમ્યુનિસ્ટ ને મૂડીવાદી) વચ્ચે કટોરડીએ પોત-પોતાનો વિમસ સાવતી રહેશે.

એમના આ નિષ્કર્ષે સોવિયેતની અજાણી દુનિયામાં ખાખ-જગાટ મચાવી દીધેલો ને વાગો પર ટીકાઓની ઝડીઓ વરસેલી. આવા પ્રકારની માન્યતા ધરાવતી એ વાગો એવા ક્રાંતિકારી અર્થ-

શાસ્ત્રી માટે 'ગંભીર પ્રકારની ધૂત્તર્વા રિફોર્મિસ્ટ જૂઝ' લેખવામાં આવેલી.

આખરે ૧૯૪૯ની સાલમાં, ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પહેલિય આ લુગુઈ અર્થશાસ્ત્રી તે રાજકોરણના નિબંધાતે પોતાની 'ગંભીર પ્રકારની, ધૂત્તર્વા રિફોર્મિસ્ટ જૂઝ'નો જાહેર એકરાર કરી પોતાના રાજકર્તાઓની આંશિક કૃપાદૃષ્ટિ પાછી મેળવી લીધી હતી. તેમ છતાં, જીવનનાં આખરી ૫૬ વર્ષ તેઓએ લગભગ અજ્ઞાતવાસ જેવી રિયલિતામાં જ વિતાવ્યાં હતાં. ને કહેવાય છે કે એ દરમિયાન એમણે કેવળ હોરિયન અર્થતંત્રના સવાલો પર લખવા-વિચારવાનું જાતી રાખેલું.

કોમ્યુનિસ્ટ અર્થતંત્ર ને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકોરણના આ ક્રાંતિકારી આચાર્યની કદર ધૂળતાં

લેનિનના મૃત્યુ બાદ રશિયાના સમગ્ર કામદાર સમુદાયને કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ માક્સવાદને માટે અગમ્ય એવા 'સમાજવાદના સંક્રાંતિકાળના જે વિસિષ્ટ માણે' એવી આપ્યા છે, તેણે એ આખાય વર્ષને કેટલી ઝડપેર સર્વોચ્ચ નોકરશાહીની અમર્થાઈ સવાની ધૂંસરી હેઠળ જોતરી દીધી છે! આ હમીકત પાછળ રહેલાં જાણ કારણોની આપણે ક્યાં જોજ કરીશું? રશિયાની કોમ્યુનિસ્ટ (બોલશેવિક) પાર્ટીએ જે કેમે-ક્રેટિક સેન્ટ્રલિઝમ(લોકશાહી કેન્દ્રવાદ)ના સિદ્ધાંતના આધારે પોતાનું ધડતર કયું, ને જે સિદ્ધાંતોના પાયા પર આપણા સમાજની પુનરચના કરવાનું ખીટું ઝડપું હતું, તે સિદ્ધાંતોને પડતા મૂકવાનું ધારણ આપણે ક્યાં શોધીશું?

શા માટે પાર્ટી નેતાશ્રીનો કેન્દ્રવાદ છુદ લોક-

સોવિયેત રાજસત્તા એમને 'સ્તાલિન પારિતોષિક' ને ઓડર ઓફ લેનિન'ના ખિતાબથી ગવાજ ચૂકી છે.

૧૯૬૪ના ઓક્ટોબરમાં સોવિયેત રશિયા ખાતે એમનું મૃત્યુ થયું. તે પૂર્વે પોતાના અંતરની વ્યથા તે કોમ્યુનિઝમ માટેની ચિંતા પ્રગટ કરતાં તેઓ આ મૃત્યુ પત્ર લખી ગયા છે.

હાથોહાથ ફરતો ને મુખોમુખ ચર્ચાતા વાળીના આ મૃત્યુપત્ર શ્રમ રીતે સોવિયેત રશિયામાં પ્રચાર પામી રહ્યો હતો. તે પછી ૧૯૭૦ના માસમાં એ મૃત્યુલેખ વિધેનાના 'Wiener Tagblatt' નામના એક માસિકમાં છપાયો છે. હજુ હમણાં સુધી ઓસ્ટ્રિયન કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ને તેનાથી આઝાપેલા હુદ્દિશીઓને માટે અભિવ્યક્તિના એક કેન્દ્ર સમી કામગીરી જાળવી રહેલું આ

માસિક હવે એકોરસોવાકિયા પરના આક્રમણ બાદ કેમલિનની નેતાગીરી સામે સંઘર્ષ ને દીકાની દૃષ્ટિથી જોનાર કોમ્યુનિસ્ટોનું ફોરમ બનેલું છે.

વાર્ષાના આ મૃત્યુલેખને પ્રગટ કરતાં 'વેર્ઝનર તાગેલુચ' લખે છે: 'વાર્ષા પૂર્ણત વિશ્વકુદના સમગ્ર માળા દરમિયાન કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલમાં સૌથી મહત્વનું સ્થાન ધરાવનાર અર્થનિબંધાત રહેલા. એમનાં મૃત્યુલેખનો આ અનુવાદ સચ્ચે છે કે, 'સ્તાલિનના તંત્ર સાથે ધણી ખામતમાં સહન મત હોવા છતાં, તેઓ નોકરશાહીની આજની પેઢી કેરતાં તદ્દન જલ્દા જ વિચાર ધરાવતા. કોરણ એટલું જ કે, એમનાંમાં અમુક અંશે એક વૈજ્ઞાનિકની સત્ત્વનિશા ને રાજકીય ઈમાનદારી સચવાઈ રહ્યાં હતાં. —સુ—'

શાહીનો કોળિયો કરી મયો! ઉપર ઉપરનું ખોખું જ સાચવી રાખી, એણે એનો ઔપચારિક ને દેખાવ પૂરતો જ ઉપયોગ કેમ કરવા માંજો?

આ દિશામાં જે બધો વિકાસ થયો છે, તેનાં મૂળ તો છેક ૧૯૧૭ની ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિમાં જ રહેલા છે, કે જ્યાંથી આ 'સમાજવાદ માટેના વચ-ગાળાના રૂપી મામ'નો આરંભ થયેલો છે.

આર્થિક રીતે તદ્દન પછાત એવા આ વિશાટ દેશની અતિ મોટી જલુમતી ખેડૂતોની ને નિમ્ન સ્તરના મધ્યમ વર્ગની હતી. આથી આ વસ્તીએ પોતાના દેશના અર્થતંત્રને પાવમાલીને ખારે દારી મૂકનાર, સગની બટીથી ખવાઈ ગયેલા જૂના જર્જરિત અને આવડત વગરના આપણા રાજને સવા પરથી ઉઠાડી મૂકવાનું કામ કયું. ને આથી

જે પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ એમાં દેશને અકલ્પ્ય એવી મુશ્કેલીઓ સામનો કરવાનો આવ્યો. હવે એણે ગમે તે બોલે, દેશના અર્થતંત્રને પાછું ઝડપ-બેર ઊંચું કરી દેવાનું હતું. એટલું જ નહિ, નવી અર્થવ્યવસ્થાનો પાયો નાખી એના આધારે એક નવા સમાજની રચના કરવાની હતી. આ લગીરય કાર્ય સાધવા માટે એણે ગ્રામપ્રદેશની પ્રતિભાથી ખૂંટવાંજીના વિરોધ પર સરસાર્થ મેળવવાની હતી. એ કામ કરવાની સાથે સાથે એકલે હાથે એણે એને ઝારનારા મૂડીવાદી દેશોનાં લશ્કરો સામે ઝૂકવાનું હતું. આ કાર્ય પાર પાડવા માટે એક કેન્દ્રવર્તી ને કાર્યસાધક સંગઠિત તાકાત એણે ઊભી કરવાની હતી. એ સંગઠિત તાકાતના નિભાવ-ને માટે જરૂરી એવી અઠગ સાધનસામગ્રી પણ એણે દેશમાંથી જ મેળવી લેવાની હતી.

સમયના અત્યંત ટૂંકા ગાળામાં દેશો પોતાનો આર્થિક વિકાસ સાધી લેવા પડે તેમ હતો—ને તે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ઉપ કટોકટીથી ભર્યા ગાળા દરમિયાન પોતાનું અસ્તિત્વ સલામત રાખવા માટેના સંક્રામ ખેલતાં ખેલતાં; આ કામ એક અત્યંત કેન્દ્રવર્તી સ્વતંત્ર ધરાવનારી સંગઠિત તાકાત પડે જ સાધી શકાય એમ હતું. એ દાણે સમાજવાદી લોકશાહીના વિકાસને માટે અવકાશ જ ન હતો અર્થાત કુલકો (ધનિક ખેડૂતો)ને હળવે હળવે સમાજવાદી રીતરસમને અનુકૂળ બનાવી લેવાની ક્રમિક ને કટુસાધ્ય પ્રક્રિયા માટે અવકાશ જ ન હતો. આ બાબતમાં લેનિન ને સ્ટાલીનીની પોળના બાબત પુનર્વિચારણા કરીને સ્તાલિને *એન. ઇ. પી. નો ઝડપથી અંત આણી દીધો એ સાતું જ કહ્યું હતું. પરંતુ નિશ્ચિતપણે કહેવું જોઈએ કે, પાર્ટીમાં તેમ જ રાજ્યતંત્રમાં અત્યંત સ્વચ્છ ગતિએ પાર્ટી હાથકાંઈનું પ્રભુત્વ જામી પડ્યું, ને એની સત્તા અત્યંત કઠોર ને નિષ્કુર હતી.

* લેનિનના 'ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી' જેમાં નાના નાના મૂડીદારોને ખાનગી સહો લેબોરધર્મ અધાવવાની પરવાનગી કામચલાઉ ધોરણે આપવામાં આવી હતી.

આમ એની અનિવાર્યતાને કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલા કેન્દ્રવર્તી તંત્રનું ઉચ્ચાલક-સંચાલક બળ એની વહીવટી નેતાગીરી બની રહી. એ તંત્રને પળેપળનું માર્ગદર્શન આપતું જેમ અત્યંત જરૂરી હતું, તેમ દેશના અર્થતંત્રને ઊંચું કરતું, બાંધતું એ પણ એટલું જ જરૂરી હતું. દેશના ઉદ્યોગોની પુનર્ગઠના, દેશના લશ્કરની રચના, એને મારેનાં ઉપકરણ ને સાધનસામગ્રી વગેરે માટે પુષ્કળ સાધન-સંપત્તિની જરૂર ઊભી થયેલી હતી. એથી શક્તિ ને સાધનસંપત્તિનો સ્ત્રોત કૃષિસેવના કાયાકસપ માટે, અનેક નવા નવા ઉદ્યોગોના જન્મ ને વિકાસ માટે તેમ જ નૂતન પ્રકારની અર્થરચના ઊભી કરવા માટે જરૂરી હતો.

આ બધાં કામોને માટે પરદેશીમાંથી કરજો નાણાં લાવી શકાય એમ હતું જ નહિ. આ બધી શક્તિ ને સંપત્તિ દેશ પોતાની પ્રજાની શ્રમશક્તિને નિયોત્તીને જ મેળવવાની હતી. ધરમેળે, પ્રજા પાસેથી કરજ કરીને, ઊભી કરેલ મૂડી માત્રથી આ કામ પડે તેમ ન હતું. એ કામ તો એણે પોતાના દેશના કામદારો, ખેડૂતો ને મધ્યમ વર્ગના તોકરિયાતો જેવા પ્રજાના બહેાળા વર્ગનું સીધું શોષણ કરીને જ પાર પાડ્યું પડે તેમ હતું.

મૂડીવાદના વિકાસને માટે જેમ 'આર્થિક મૂડી-સંચય'નો તત્ત્વજ્ઞો અનિવાર્ય ગણાય છે, તેમ લાંબા ઉપ સંઘર્ષને કારણે ખડિયેર બની ચૂકેલા આ પછાત દેશને માટે પણ આ પ્રકારનો તત્ત્વજ્ઞો અનિવાર્ય હતો. એને કારણે અહીંના ઉદ્યોગોમાં વપરાતી શ્રમશક્તિના અતિરિક્ત મૂલ્યના (અર્થાત નફાના) શોષણનો સીધો ધન્યરો રાજ્યના હાથમાં મુકાઈ ગયો.

'ઇકોનોમિક ગેઝિટ્' એક દાસ્તુનિઝમ નામની પુસ્તિકામાં સ્તાલિને એનું પ્રતિપાદન કરવાની કોશિશ કરી છે કે, "દાસ્તુનિઝમના અર્થવ્યવહારમાં 'મૂલ્ય' જેવી કાર્ષ કલાની ગણતરી કરવાપણું રહેશે જ નહિ." પરંતુ એ તફત ખોટી વસ્તુ છે. કદાચ એમ બને કે, એણે 'મૂલ્ય' શબ્દનો અર્થ બહોં (વર્તનમ

મૂલ્ય' અર્થાત્ ચીજવસ્તુને બજાર દ્વારા હાંસલ થતા મૂલ્યના અર્થમાં ઘટાડો હોય. વારત્તવમાં, ગમે તે સ્વરૂપે વ્યક્ત થતું હોય, પણ 'મૂલ્ય' એ કોઈ પણ વસ્તુની પેદાશ પાછળ માનવીની શ્રમશક્તિ કેટલી ખર્ચાઈ છે એના પ્રમાણ ઉપરથી અંકાતું હોય છે. શ્રમ બંને ભૌતિક પદાર્થો વડે ઉત્પન્ન થતી કોઈ પણ ચીજવસ્તુ વચ્ચે જે વસ્તુગત સંબંધ બંધાયો તે જ 'મૂલ્ય'નું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારું તત્ત્વ છે.

આ પરથી એ પુસ્તકાર થાય છે કે 'મૂલ્ય'નો લોપ કદાપિ શક્ય જ નથી, તમામ પ્રકારની સજ્જક શ્રમશક્તિથી પેદા થતી હરકોઈ વસ્તુ એની પાછળ ખર્ચાયેલી શ્રમશક્તિના ટકાવ ને નિભાવ માટે આપવામાં આવતા વળતર કરતાં તો અઠકું 'મૂલ્ય' ધરાવતી જ હોય છે. અહીં સત્તાલ માત્ર એક જ હોય છે કે આ 'અઠકું મૂલ્ય' કોના પક્ષમાં પડે છે—એ કોઈ ખાનગી સાહસ કરનાર બક્ષિના હાથમાં જાય છે, કે કોઈ સમાજવાદી રાજ્યના કમળમાં રહે છે?

સોવિયેત રશિયામાં તો કેન્દ્રવર્તી પાર્ટીની નોકર-દાસી દ્વારા સંચાલિત રાજ્યસત્તા જ રાજ્ય હસ્તકમાં આપાર થકી આ 'અઠકા મૂલ્ય'ની માલિક બને છે. આ રાજ્યસત્તા જ કામદાર જમતાના અમથી પેદા થયેલ વસ્તુઓના અતિરિક્ત મૂલ્યનો કળ્લો લઈ લે છે, ને એ રીતે થયેલા સંચયથી પોતાની જરૂરિયાતો ને પોષે છે. સોવિયેત રાજ્યની જરૂરિયાતો એટલે મુખ્યત્વે કરીને રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રનું ધક્કર ને એનો વિકાસ ને સાથે સાથે સર્વોચ્ચ પાર્ટી નોકરદાસોના વિશેષાધિકારોની વધિ.

'સ્ટેટ ટ્રેડિંગ'માં વસ્તુના શક્ય તેટલા જેવા ભાવો રાખવામાં આવે છે, ને ધણી વાર તો એ કમવસ્તુના ઉત્પાદનમાં શ્રમના વળતર લેખે રાજ્યે કામદારને ચૂકવેલા 'મૂલ્ય' કરતાં અનેકમણુ ભાવ રખાતા હોય છે. કામદારને તો વસ્તુઓના ચાલુ બજાર ભાવ ચૂકવીને એ જેમતેમ પોતાનો ગુનરો કરી શકે એટલું જ વળતર આપાતું હોય છે. આ રીતિત કામદારોને નૈતિક પ્રતનને આગે

ધકેલનારી બને છે. કારણ આથી તેઓને આવકમાં ઉમેરો થાય એવા રસ્તાઓની ખોજમાં રહેતું પડે છે, ને એમાં કામદારનું મલુ ઉલ્લંઘન કરતું પડે છે.

પ્રબળા વિશાળ આમસમુદાયની આવી અસલામતીભરી ચા કહો કે, કંબાલ-સલામતીની સરખામણીમાં, પ્રબળા અમુક વિશિષ્ટ વર્ગને મળતા બેશુમાર વળતરનો સવાલ ખડો થાય છે. આ વિશિષ્ટ વર્ગ એટલે પાર્ટી સંગઠનોમાં, રાજ્યના વહીવટી તંત્રમાં, તેમ જ સૈન્યમાં આધિપત્ય ધરાવનારા માણસો... ઉપરાંત સફળ કારકિર્દીવાળા વિજ્ઞાનીઓ તેમ જ કળાકારોમાંના એક નાનકડા વર્ગનો સમાવેશ થાય છે.

કૃષિક્ષેત્રે વસ્તુસ્થિતિ અતિ વિપન્ન છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે, દેશના કૃષિ સમૂહો (કોલેક્ટીવ્સ) પોતાની ઉત્પાદક શક્તિ ને ઉત્પાદન પર સંપૂર્ણ સાવભોમત્વ ધરાવનાર ક્ષેત્ર બન્યાં છે. એમની એ શક્તિમાં ખેતીની જમીન, એમના બંડારો, કૃષિનાં ઓભરો, યંત્રો, ઠોર-ઠાંખર હત્યાદિ બધું જ આવી જાય. આ બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરીને પોતાના અમથી કોલેક્ટીવ્સના ઘટકો (માણસોના સમૂહો) જે ઉત્પાદન કરે, તેનો વિક્રય તેઓ રાજ્યને પરસ્પર લાભાલાભનો તોલ કાઢીને કરેલા સ્વતંત્ર કરાર મુજબ કરી શકે, એવા એમના અધિકારોની સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે.

આ ઘટકો પોતાના આંતરિક વહીવટી તંત્ર ને એના સંચાલન જાગત, પોતાના નેતાઓ ને સંચાલકોની ચૂંટણી જાગત પણ સ્વતંત્ર હોવાનું માનવામાં આવે છે.

પરંતુ હકીકતે, 'કોલેક્ટીવ' અર્થાત્ 'સમૂહ' ખેતરોમાં આ સંગઠનોમાં પહેલા પગથિયાથી માંડીને તે છેલ્લે સુધી સ્થાલિનવાદી સર્વોચ્ચ નેતાગીરીએ એમના પર પોતાનો મનસ્વી અંકુશ જમાવી દીધેલો છે. પરિણામે દેશનાં તમામ સમૂહ-ખેતરો 'એકીકરમસ' ડિપાર્ટમેન્ટ્સની 'એકીકરમસ' કમિટીની ઉપરથી ધક્કર ને આવનારી યોજનાઓનાં 'ફરમાનો' મુજબનાં પાકોની વારસતી લગણી કરતાં રહે છે. 'રિનઓગલ' કમિટીઓએ મુકરર કરેલા 'ચેરમેનો'ને આધીન રહી.

એમની દૌરવણી મુજબ પોતાનાં કામકાજ ચલાવે રાખે છે. આ પરિસ્થિતિને કારણે દેશનાં તમામ સમૂહ-ખેતરો રાંભમની માગણી મુજબ, રાંભ માગે તે બાવે માલ પૂરા પાડવા બંધાયેલા ઘટકો બની ગયેલા છે. કેટલીક વાર તો રાંભે માગેલો જથ્થો એટલો જબરજસ્ત મોટો હોય છે કે તે સમૂહ-ખેતરની ઉત્પાદનક્ષમતાનેય વગાડી જતો હોય છે. પરિણામે એ ઘટકો ઉપર શ્રમ કરનારા ખેડુઓના શ્રમનું વળતર એકદમ ઘટાડી દેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર તો એ વળતર નાશનું જ બની જાય છે.

શું ઉદ્યોગોમાં કે શું ખેતીમાં, કેમ્યુનિકમના આદરે તે પાર્ટીના પ્રોગ્રામની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પરિસ્થિતિ ઉપર વિરોધાભાસથી ભરેલી દેખાય છે, ને જેવી આ દૃષ્ટિકોણ નજર આગળ જતી ચર્ચાજવા લાગી કે નોકરશાહીની ટોચ પર ભેઠેલા નોકરશાહોએ ઉતાવળા ચર્ચાને આકાર લઈ રહેલી આ વાસ્તવતાને જ જનતાની નજરથી દાંકવા છુપાવવા ઉઘમ શરૂ કરી દીધી. શહેરોમાં કામ કરતા કામદારો ને જમીન પર મહેનત કરનાર ખેડુઓને આ માગત અધારામાં રાખવાની પેરવઝો કરવા માંડી ને એથીય વિશેષ અત્યવશ્યકતાની કોશિશો તો એણે વિશ્વના લોકમતને સોંપીયેત રાષ્ટ્રિયની અર્થવ્યવસ્થા વિષે અધારામાં રાખવાની કરી. દુનિયાનાં મૂલ્યવાદી વર્તુળો ને પોતાના વિરોધીઓની આંખે ઊંઘા પાડા બંધાવવાની મયામણ એ કરે, એ તો હજી સમજાય એવી વાત છે, પરંતુ એણે તો આગળ વધેલા દેશોમાં સોંપીયેતના આ નવા અર્થપ્રોગ્રામે હમદિલી, ને સહોતુશ્ચિતપૂર્વક નીરખી રહેલ કામદારવર્ગના નિરીક્ષકોને પણ આંખે પાડા બંધાવ્યા.

અર્થવ્યવસ્થા એ માકસવાદનું એક અંતિમહત્વનું અંગ હોવાને કારણે એના વિશે સદતર લખવા બોલવાનું જ બંધ કરી દેવું તો શક્ય જ ન હતું. એટલે એને પરિણામે બન્યું એવું કે થોડા જ વખતમાં આપણે સોંપીયેતની અર્થવ્યવસ્થાને માત્ર દેશની ઉત્પાદનશક્તિના એક સાધન તરીકે જ ગ્રહણતા ચર્ચા ગયા ને એ પછી તો એણે કેટલાં બાંધકામ

કર્મો, કેટલી નવી બાણો ખોદાવી, કેટલાં નવાં ઉદ્યોગો નાખ્યા, કેટલાં કારખાનાં ભિલાં કર્યા, કેટલાં વીજળી-મથકો ને કેટલાં નવાં રેલવેરતા બાંધ્યા ને એમાં શું શું કામ ચર્ચા એના આંકડા પરથી જ સોંપીયેત અર્થવ્યવસ્થાની મુલ્યવતા મંડાવા લાગી (નવી ક્રાંતિ-કરી અર્થવ્યવસ્થા પાછળનો જે મૂળ ઉદ્દેશ હતો તેની સામે જ આંખમાં ચામણાં કરવામાં આવ્યાં) અર્થાત એના બરા અર્થમાં સોંપીયેતની અર્થવ્યવસ્થા એ 'સાત સાત સીલ વડે સીડી લીધેલ ક્રંધ' સમી બની ગઈ.

આમ સમગ્ર આમજનતાને પોતાની અર્થ-વ્યવસ્થા વિષેની માહિતી પૂરી પાડવાનો સાફ ઇનકાર ને સાથે સાથે જોળવાગદાર ને નિરંકુશપણે આર્થિક પગલાં લેવાનો જે ચાલ શરૂ થયો એણે રાજસાક્ષાત્ અંતિ. ઝડપી નોકરશાહીકરણ કરવાની શરૂઆત કરી દીધી. એટલું જ નહિ, આ પ્રકારના પરિવર્તનને સમગ્ર રાજ્યનાં પર પાર્ટીની એની હાથરોંઠેની પકડ જમાવી દીધી, કે જે પ્રજાના આમસમુદાયથી તદ્દન વિખૂટી પડી ગયેલી હતી... ને પોતાની જાતને પ્રજાથી ઠેક લેવા દરજ્જાની ગંજીતી હતી. આર્થિક ક્ષેત્રની વાસ્તવિકતા પરના દાંકપિછોડાએ જ કામદાર-વર્ગની બેહદ ગરીબી ને પાર્ટીના ટોચના નોકરશાહોમાં અમર્યાદ શેલવ જેવા તીવ્ર ભેદભાવ પેદા કર્યા. એને કારણે એ ક્ષેત્રોમાં આજે તરેહ તરેહના બનાબાર ફેલાઈ રહેલ છે.

સમાજવાદનો પાપાનો સિદ્ધાંત એ કે, 'પ્રત્યેકને પોતાની ક્ષમતા મુજબનું કામ મળી રહેવું જોઈએ ને પ્રત્યેકને એના કામ મુજબ વળતર મળવું જોઈએ.' પરંતુ અહીં તો વ્યવહારમાં એ સિદ્ધાંત કષારનો વિકૃત બની ચૂક્યો હતો. સામાન્ય કામદારના શ્રમનું મૂલ્ય અત્યંત નીચું અંકાર-રહ્યું હતું. ભલેને આજે પોતાની ક્ષમતામાં તેઓ ધરખમ વિકાસ સાધી ચૂક્યાં હોય, ને પોતાને સોંપાયેલા કામની જવાબ-દારી ઉત્તમ રીતે પાર પાડતા ચર્ચ ગયા હોય । બીજા બાજુથી 'નિમણૂકો માટેની નોંધ' અર્થાત 'એપ્રાઇઝ-એન્ટ્રા ક્વિસ્ટ' પર-જેમનાં નામો આવી કળ્યાં હોય,

એવા માણસો માટે કામના વળતરનો આંક એટલો જીવો મુકતો હોય છે કે ઘણી વાર તો એ અંતરેકની માનવેય વટાવી જતો હોય છે, પછી સહેને એ માણસે કોઈ વિશેષ શક્તિ મા કાર્યદક્ષતાનો પરિચય ન આપ્યો હોય, સહેને એ પોતાના ધર્મથી ને તોછડા નોકરશાહી વલણ ને કામ કરવાની રીતને કારણે એને સોંપાયેલા કાર્યની પ્રગતિને રૂંધવાનું કામ કરતો હોય. નિઃશક રીતે આ બધાં આપણા સમાજજીવનમાં પ્રવેશી ઉકેલ આંતર વિરોધીને જ પ્રગટ કરનારાં લક્ષણો છે.

તો શું આ બધાં આંતરવિરોધી એ સોંપાયેલના રાજકર્તા વર્ગ દ્વારા યથા રહેલ સમાજના વિશાળ શ્રમજીવી સમુદાયના સીધા શોષણનું જ પરિણામ છે, એમ કહી શકાય? અલગત, 'લિસ્ટ-ઓફ-એમ્પ્લોયમેન્ટ' પર જેમનાં નામ આવી ગયેલાં છે, તેવા સરકારી અધિકારી વર્ગ ને એમના કુટુંબીઓ આજે અત્યંત સુખ્યેન ને વૈભવની જિંદગી માણી રહ્યાં છે, સામાન્ય કામદાર, સમૂહખેતરો પર મહેનત કરનાર ખેડૂત ને કારકુન કમચારી વર્ગની મહેનતથી જે નફો ભેગો કરવામાં આવે છે, તેનો અમુક હિસ્સો, યુક્ત હિસ્સો દ્વારા, હસ્તગત કરી લેવાનો કામિયો રાજ્યે અજમાવવા માંડ્યો, ત્યારથી તો સવિશેષ આ શોષણમાં વધારો થયો છે, ને જો ગરીબી ભોગવી રહેલા આ આમસમુદાયને પૂરી હકીકતોથી વાકેફ કરવામાં આવે ને રાજકર્તા વર્ગનાં અંતઃક સુખ્યેન ને વૈભવવિલાસનો એમને અંશ આપે, તો સ્વાભાવિક રીતે જ એમના મનમાં ક્રિયા, દુષ્ટ ને તિરસ્કારની લાગણી પેદા થવાની જ. વર્ગભેદનાં આ જ તો બધાં લક્ષણો છે.

આઈ પીને સદા માતા રહેનારા ને સામા પર દુઃખાળા ઝાંટવા અછકલી અલુધક રીતેલાતો અજમાવનારા, આપમુદ ને સામાના હૃદયમાં બીતિ પ્રેરનારા પાર્ટી નોકરશાહીનો એક આપો વર્ગ, ઘણા લાખો કાળઘણા આ દેશમાં વકરી ચૂકેલો છે. અલગત, આનો 'અર્થ' એ નથી કે આ દેશમાં તમામ પાર્ટી સભ્યો આ જ પ્રકારના છે; પાર્ટીમાં

આજે એવા અનેક માણસો છે, જેઓ પોતાને મળેલા વિશેષાધિકારોનો ખુલ્લું વિવેકપૂર્વક, સંયમભરી રીતે ઉપયોગ કરતા હોય છે. પરંતુ હુલામની વાત એ છે કે ખૂબને માથે રાજ કરનારાં 'રાજાઓ'ને 'સરપો'ની સંખ્યા અણસિત છે!

ને આ બાબતમાં ચોરકોથી જેમ આજેના પ્રદેશમાં જાઓ, ને તેમાં ખાસ કરીને દક્ષિણ-પૂર્વ તરફ...તો ત્યાં સત્તા માટેની એમની લાલસાને બેલગામ સ્વરૂપે વિચરતી જોઈ શકશો. લેનિનનાં સાદાર્મના વિચારો કે એની લોકશાહી તો જાણે એ સાવ જૂની જ ગયા છે, ને મંતવસરીઓ નિમિત્તે લખાતો લેખો ને લાપણો દ્વારા અપાતો એની માદમરીઓ એમના મન પર સહેજે છાપ પાડી શકતી નથી.

ખેર, પરંતુ ટોચના પાર્ટી નોકરશાહીની પ્રવૃત્તિમાં સૌથી વધુ ગંભીર ને જખમકારક તત્ત્વ હોય તો તે તેમની અંગત સ્વાર્થને માટે સત્તાનો દુરુપયોગ કરવાની જ્ઞતિ નહિ, પણ રાજ્યની મિલકતોનો વહીવટ કરનારાં એમણે દેખાડેલી સરિયામ મિનકાણેલિયત. એમનામાં શક્ય ગયેલા નોકરશાહી સ્વભાવને કારણે જ પાર્ટીનાં વતુઓ આજે કામની બાબતમાં શંકાપણુ, ગતિમાઘ ને શંકાસ્પદતા પ્રગટ કરી રહ્યાં છે, વર્તમાન જીવનના બંધિમાર ચોકઠાને પ્રાણપણે વળગી રહેવા મુદ્દી રહ્યાં છે. વર્તમાન સામાજિક સમ્બંધોમાં તેમ જોતા-ગીરીના સિદ્ધાંતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણાયક ફેરફાર કરવા બાબત કમિતિ દાખવી રહ્યાં છે.

સોવિયેત તત્ત્વને આ નોકરશાહીનો ખુલ્લું મોઢો લાગ એવા લોકોનો જાનેલો છે કે જેઓ દેશના વિશાળ શ્રમજીવી સમુદાયની સુખાકારીને પ્રબળતાં કેળાણુની દૃષ્ટિએ રાજ્યના લાલાલાઓને નજર સમક્ષ રાખીને પોતાની કાર્યદક્ષતા વધારવા અત્યંત શીલ જનવા કરતાં કાનૂનના અક્ષરની પૂંઠે પકડી પોતાને ઠોકે પડી ગયેલી શૂં પદ્ધતિએ જ કામ કરવા ને નિર્ણય લેવાનું પદ્ધતિ કરનારા છે.

પાર્ટીનાં આ નોકરશાહીની જગ્યાતે કાળજીનાં સાધારણ્યે સ્વભાવમાં પોતાની જાતને મશગૂલ રાખતી

હોમ છે. કોઈ પણ પ્રકારના સંસ્થાકીય પરિવર્તનો તો, સામાનો કરતી હોમ છે, કેટલીય અનુભવ સામિત થાય એવી તકનિકી પ્રગતિને કેવળ રૂંધવાનું કામ કરતી હોમ છે. વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે અનુભવોના આંતર-રાષ્ટ્રીય આદાનપ્રદાનમાં પણ એ જ અવરોધ નાખનારી બને છે. કેટલીક વાર તો આયોજી (છવસાચ)ના ક્ષેત્રે બન્યું તેમ પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાનજ્ઞોને ફળેલીને ફાળકે ચાંચી દઈ, ધસાર્ધ, ચવાઈ ને કે કાઈ ગયેલ વિચારસરણી (ચિપરી)ને આગળ ધકેલવા મચનારાઓને પોતાનો ટેકો આપી ચામડાવા ને ટકાવવાનું, પણ કરતા હોય છે. આવા આ લોકોને કારણે ઘણી વાર આપણા આખા સમાજે, આપણા રાજ્યત્ર, ને દેશની સમગ્ર પ્રજાએ ઘણી મોટી કિંમત ચૂકવવી પડતી હોય છે. આ બધી નોકરશાહી રીતરસમોને કારણે જ ઘણી વાર સોવિયેતના આંતરરાષ્ટ્રીય મોભાને પણ બહુ મોટો ધક્કો વેઠવા પડતો હોય છે. આવા આ નોકરશાહી અખંડનંતરનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ યુદ્ધની તિમારીઓ આખત રતાસિનની નેતાગીરીએ દાખવેલ બપોરે યુનાઈત્ડ મેદરકારી છે. એને કારણે દેશને, બપોરે પુવારી વેઠવી પડી હતી, એટલું જ નહિ, લગભગ પ્રથમ વર્ષમાં તો દેશને પરાજય પર પરાજયોના માર-ખમ્બો પડ્યો હતો. આ બધું આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં, આજે દેશમાં એવી કોઈ લાકડત દેખાતી નથી કે જે રાજકર્તા વર્ગની આ ધાતક સ્થિતિતાને ને એની શિદ્ધિચુસ્ત જગતને જોવાળી દઈ શકે.

ખેર, હવે એ એકંદ્રે કે સોવિયેત સમાજનું આ માળખું, ને એના રાજકીય વ્યવહારો સમાજના બૌદ્ધિક ને નૈતિક જીવનમાં કેવે સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે ? માહસે અને લેનિને જે પ્રોલેટરીઆત પ્રિયેટર-શપ (અર્થાત કામદારવર્ગની સરમુખત્યારી) માટે સૈદ્ધાંતિક પાયો રચી આપ્યો હતો, તે સરમુખત્યારી તો બહુ થોડા જ વખતમાં પાર્ટીની ટોચ પર બેઠેલા નોકરશાહીની સરમુખત્યારીમાં ફેરવાઈ ચૂક્યા હતા ને પાર્ટી નોકરશાહીની આ જગતે શિસ્ત એક જોષાઈન્ટમેન્ટ દાખરાકિ ને પોતાનું મુખ્ય સાધન બનાવી

આખા દેશ મંડે પોતાનું શાસન સ્થાપી દીધું હતું. લોકોની સોવિયેતો (અર્થાત લોકમંચાલતો) દ્વારા નહિ, પરંતુ પાર્ટીના સંગઠનો દ્વારા — એની સેન્ટ્રલ કમિટી દ્વારા ઓબ્સ્ટાકોસ (oblast committees) દ્વારા ડિસ્ટ્રિક્ટ કમિટીઓ, રીજનલ (raion) કમિટીઓ તેમ જ એમના ડિપાર્ટમેન્ટ્સ દ્વારા પ્રજા પર પોતાનું શાસન જડી દીધું હતું ને ધણી તો એનાં આ બધાં સંગઠનો જ સોવિયેતોને નામે ઓળખાતાં થઈ ગયાં ને એ જ નામે પકાઈ ગયાં.

એ ગમે તેમ હો, પણ આજે આ બધાં સંગઠનો દ્વારા જે સત્તાનો અમલ ચાલી રહ્યો છે, તેને જ સોવિયેત સત્તા ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. ને તે એટલા જ કારણસર કે આ સંસ્થાઓ ને સંગઠનોની ટોચ પર ગિરાજનારી વ્યક્તિઓ — પાર્ટીના મંજૂરનાં ટોચના નોકરશાહીનું પ્રતિનિધિત્વ સંભાળનાર હોવાથી જે તે સોવિયેટસના ઉપુદી તરીકેનું સ્થાન પણ સંભાળતા હોય છે ને સાથે સાથે તેઓ જીવિ, ગુપ્ત ને એકવિધ (યુનિફોર્મ) મતદાન દ્વારા દેશ આખાની પ્રજાએ ચૂંટલા ગયા.

વાસ્તવમાં હકીકત એ છે કે, આ તમામ વ્યક્તિઓ નથી તો લોકોએ ચૂંટલી હોતી કે નથી લોકોનાં સામાજિક સંગઠનોએ ચૂંટી મોકલેલી હોતી કે નથી એ કામદારોના જાહેર લોકમતનું પીછાળ ધરાવનારી હોતી. આ વ્યક્તિઓને આ હોદ્દાઓ પર સ્થાન મળ્યું હોય છે તે બધા બારણે પાર્ટીના નોકરશાહીએ લીધેલા નિયંત્રેને આધારે જ.

અલગત, સોવિયેતોમાં એકલા પાર્ટી-નોકરશાહીનાં જ નામ સુકાર્તા હોય છે એવું જ નથી. સમાજમાં કંઈક વિશેષ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હોય અથવા તો સત્તા પ્રત્યેની આત્મીય વફાદારી દેખાવામાં સામિત થયા હોય તેવા પાર્ટી-નોકરશાહીએ પસંદ કરેલાં મજસૂસો પણ સોવિયેતમાં ઉપુદી તરીકે એસતા હોય છે.

એકઝીક્યુટિવ કમિટીઓનાં નિરનિરાળા ખાતાં-ઓમાં આવા અનેક ઉપુદીઓ નિમાતા હોય છે. ને તેઓ કેટલાક સલાહોની; ચર્ચામાં લાગ પણ

લેતા હોય છે, પરંતુ તે પૂર્વે, 'ફરપોસ્ટમ' (એકઠી-કુદરિ કમિટી)માં પાર્ટીનોકરણોહોની નેતાગીરી એ તમામ સવાલોની જીજ્ઞાસ કરી ચૂકી હોય છે. કેટલીક વાર તો પાર્ટી-નેતાગીરીના સર્વોચ્ચ પ્રવૃત્તિ સુધ્ધાં એ સવાલો પર પોતાનો ચુકાદો આપી દીધેલો હોય છે.

એનો અર્થ એ કે, સોવિયેતમાં બેઠેલા સામાન્ય ડેમુક્રેટીઓ પોતાના અધિકારક્ષેત્રો માં તો ખીલ લોકોની વાતોને લક્ષમાં લઈને અહીં કશું જ કરવા સમર્થ હોતા નથી. માત્ર અહીં એમને મારેલું સૌથી મહત્વનું કર્તવ્ય એક જ હોય છે, ને તે પ્રશ્ન સંધિતો સંપર્ક જાળવી રાખવાનું, એમની વ્યક્તિગત સ્વરૂપની અરજીઓ ને દરિયાદો બેગી કરવાનું ને નોકરશાહોની સત્તાના ઝપાટા સમક્ષે અરજીઓને પોતાનો ટોકો આપી ટકાવી રાખવાનું. પરંતુ આ બાબતમાં દરેકનાં એમને સફળતા મળતી નથી..

આથી જ વસ્તુસ્થિતિ સુપ્રીમ સોવિયેતમાં ચૂંટાઈ આવનારા ને એના સલામતમાં આલનારાં કામોમાં લાભ લેનારા, ડેમુક્રેટીઓની પ્રાપ્તતામાં પ્રવર્તે છે. એ લોકો સુપ્રીમ સોવિયેતનાં અધિવેશનોમાં જાણ જરૂર લેતા હોય છે, પ્રશ્ન પાસે જઈને સુપ્રીમ સોવિયેતમાં ચૂંટનારા કામગીરીને પાર્ટીનાં વર્ગોએ લીધેલા નિયંત્રણો ત્રિવે અહેવાલો મજબૂત આપતા હોય છે, પરંતુ અહીં પણ એમને મારેલું નિયત કર્તવ્ય એક જ હોય છે. સત્તાના શાસનને ટેકો આપવાનું ને જે તે પ્રદેશ ને કામગીરીની જરૂરિયાતોના શાસનના નિયંત્રણો સાથે એજ બેસાડી આપનારી જનતા અપનાવવાનું, આમ ડેમુક્રેટીઓની ચૂંટણીઓ દ્વેષ નિઃશ્વાર રાજકીય સિદ્ધાંત ને સોવિયેત લોકશાહીની વિકૃતિ ને વિરુદ્ધના માત્ર છે. પાર્ટીએ અગાઉથી નીવડી લીધેલી વ્યક્તિઓને તેઓ ચૂંટ છે, એક જ પેન્શનમાં ઉમેદવારોને તેઓ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટી મોકલે છે. આ મધ્ય પ્રેમો સમજાવે છે, એના અર્થ પણ જરા-જરા જાણે છે, છતાં ચૂંટણીમાં મત આપવાની

પોતાની ફરજ પોતાના એક નાગરિક કર્તવ્ય સમજીને, એના પરિણામ પ્રાપ્ત રજામાં ઉતરેલા કે સ્પર્ધા રાખ્યા વિના એના બધા આત્મા પર કરે છે.

'સોવિયેતોનું શાસન' આપણા દેશમાં છે, એનો અર્થ એ કે પાર્ટીના અધિકારીઓએ પસંદ કરેલા સભ્યોની બનેલી સોવિયેતોનું શાસન આપણા દેશ પર છે. પાર્ટી જહાડના નાગરિકો જ નહિ, એક તબિયાના સામાન્ય કક્ષાના પાર્ટી સભ્યો સુધ્ધાં અહીં ઠાઈ પ્રકારનો રાજકીય અધિકાર ધરાવતા નથી. રાજકીય મતબેદો ને તેથીમ આગળ વધીને, રાજકીય ચળવળને તો અહીં બિલકુલ નિષિદ્ધ ગણી, દમનની વૃદ્ધિ અણકડ ને નિષ્કુર, પગલાં દ્વારા કચડી તાબ પામાં આવે છે. એ માસિન નામના લેખકે કહ્યું છે તેમ, ખરે જ, અહીં તમામ પાર્ટી સભ્યોને ધણે લાંબો વખત ચર્ચા, કેવળ રાજકીય મંત્રમાં ઉચ્ચાલનાના પુરસ્કાર તરીકે ફરવી નાખવામાં આવેલ છે.

જિતી, આ ઉપરથી એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે અહીં રાજકીય નિયંત્રણો લેવાની પ્રક્રિયામાં ઠાઈ ભલતા સંઘર્ષ હવે રહ્યો નથી. સંઘર્ષ તો વ્યાપ્તો જ રહે છે, પણ તે ગુપ્ત રીતે. પાર્ટી તેમ જ રાજ્યતંત્રના બીતરંગી દેશનો અમજીની આમ-સમુદાય એનાથી વૃદ્ધિ અણગો ને બાકાત જ રહી ગયેલો હોય છે. એ સંઘર્ષનું પરિણામ તો એણે અખગાર-પ્રકાશન દ્વારા પ્રગટ થયેલા નિયંત્રણો રૂપે, મા એમાંના એક મા ખીલ વર્તુળે, મા દુરમનોએ ફેલાવેલી અફવાઓ રૂપે (કે જે ગમે તે ધડીએ યોદી સાબિત થઈ શકે છે) જાણવાનું હોય છે, ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો આ દેશના રાજકીય જીવનમાં લોકશાહી જેવું ઠાઈ તરવ હરતી જ ધરાવતું નથી. આર્થિક તંત્રનો ક્ષેત્રાલનની માફક રાજકીય તંત્રનો કારભાર પણ અહીં એક સાદાંત ગુપ્ત પ્રક્રિયા બની રહેલ છે.

પાર્ટીએ જિજ્ઞાસ કરેલ કેન્દ્રવર્તી નોકરશાહીનું આ તંત્ર કે જેની નીવ પર સોવિયેતના સમગ્ર સમાજ જીવનની છમારત ખડી કરવામાં આવી છે, એના પર પણ પાર્ટીની આ સૈદ્ધાંતિક વિચારસરણીનું પ્રતિ

ગિજી 'અચ્યુત' પાંચુ' છે. સૈદ્ધાંતિક-વિચારસરણીના આધારે રચાયેલું કેટલું પણ શાસનતંત્ર, એના પ્રવર્તમાન તંત્ર ખાટે સૌનું સમર્થન મેળવવા ખાટે હંમેશા એના વિધાનિક પાસાને જ મોટું ને આદરવા લીધું છે. આપીને, એના અભિવ્યક્તિ પાસા પર દૈનિકપણે કરવાની કૃતિ કરાવતું હોય છે. ત્યારે અહીં 'સોવિયેતના' શાસનતંત્રમાં તો રાજ્ય-સંસ્થાની ટોચ પર એકેથી પાંચીનો કરાચી પોતે જ પોતાના તંત્રની સૈદ્ધાંતિક વિચારસરણીની જોતા ને પ્રચાર કરે છે, જોડે પ્રજા સાથેના પોતાના આર્થિક ને રાજકીય વ્યવહારોની એમને સુવિધા પાડી પાછા પુરોવતી એ દેશ પર પોતાનું સરખાવવાવાળી શાસન ચલાવી રહેલ છે. પ્રજામાં પોતાની વિચારસરણીનો પ્રચાર કરવાનું કામ પણ એ જ કરે છે.

આર્થિક શાસકોની વિચારસરણીએ પુરસ્કારેલા કેન્દ્રવાદનું ને આધિપત્ય આ દેશ પર રાખેલ છે. અહીં એકમાત્ર વિચારધારા વ્યવસ્થા એમણે છે ને આ પ્રવર્તમાન વિચારધારાએ ખીણ તમામ વિચારધારાઓને કોઈ દેશવશી દાખલ છે, કોઈ સંપત્તિ દાખલ દમન કરીને એમને સમર્થવી દાખલ છે. વર્તમાનપણે ને સામયિકોની સમગ્ર સૃષ્ટિ, તેમ જ સેન્સરશિપનું આયુષ્ય તંત્ર એના શાસનની કાપલરી તોળેલી હોય. મુકો દેવામાં આવેલું છે. સંભાળે એના મળવાની સ્વતંત્રતા પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવાની સ્વતંત્રતા એ કેવળ એક પાર્ટી ને રાજ્યનો કબજો બની ચૂકેલ છે, ને એના પર પણ ઉપરના અંકુશ તો ખરો જ આવે. આ સંભાળમાં વિચારભેદ થાતો હોય તો આ સરખો ટકી શકે એવી શૂન્યમથ રહી નથી.

આને પરિણામે આ સત્તાદેવ વિચારધારાને જોડા અધ્યપન ને સાચી સમીક્ષક દૃષ્ટિની જોડ પડી ગઈ છે. અહીં કેવળ છુટીછાલ દૃષ્ટિકોણે કે ભક્તિ-વિશ્વાસની ટીકા થઈ શકે છે ને તે પણ જો એ કોઈ બંદુ મોંઠો ને ઉચો હોયો કરાવતી ન હોય તો જ પરંતુ આજ સમાજવ્યવસ્થા, કે પાર્ટીનાં સિદ્ધાંતો

ને આધારે રચાયેલી રાજકીય સંઘટના કે આ આખા તંત્રને દોરવણી પૂરી પામતી નેતાગીરીના અલગેથી સમીક્ષા પર તો કચેરેસર રીતે, આકરી સમજોતી ધંધા હોય પ્રતિજ્ઞા જ મુકી દેવાયો છે. આ રીતે સમગ્ર સમાજમાંથી મુકત બાદવિધાન તત્ત્વ સમૂહો જુદા-જુદા હોવાને કારણે ખુદ પાર્ટીમાંથી એના અંશ સાથે થઈ ગયો છે. વીસીના બાજા દરમિયાન રાજકીય તંત્ર જે વાદવિવાદ ને સંજ્ઞાદની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તે તો આજે કમનાના તરંગ જેવી વસ્તુ બાકે છે.

આમ નરી સંજ્ઞાત્મક બની ગયેલી આ વિચારધારા દિવસ ને રાત અર્થબારી પ્રકાશનો ને નેતાઓ નો જાહેર નિવેદનો દ્વારા અનના આમસમુદાયના મોં આજા પીરસાતી રહે છે. એ જ યુવાનોમાં યુનિ-વર્સિટીઓ દ્વારા મે પાર્ટી-શિક્ષણને માંમે જોડા કરાયેલા તંત્રની સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રચાર પામતી રહે છે. આને કારણે રાજકીય દૃષ્ટિએ તદ્દન સાદા સીધા, ભોળા ને ગિનચાનુભવી લોકોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ વિચારધારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો અધિવિશ્વાસ ડેળવાઈ ન્ય છે, ને આવી બનબિ-જાત ને ભોળપણનો વિસ્તાર વધે એ આ વિચારધારાને યુગતી ખપતી માત્ર હોવાથી એને ઉત્તેજન આપતું જ રહે છે. વળી ખીણમ ધણી લોકો — ને તેમાં ખાસ કરીને પ્રાથમિક કક્ષાના પાર્ટી સભ્યો તો પોતાના કંતબંધાનથી પ્રેરાઈને પોતાની વજાદારીને ટકાવી રાખવાના પ્રયાસમાં આ પ્રકારની સૂચીધતા સાથે પોતાનાં મનબુદ્ધિનો મેળ ખવડાવવા મથતા રહે છે.

વળી કેટલાક લોકો એવા પણ હોય છે કે જેમાંમાં આ પ્રકારનો વૈચારિક પ્રચાર અનિવાર્ય પદો ઉદાસીનતા ને બૌદ્ધિક શૂન્યતા પેદા કરનારો બને છે. કેટલીક તરેતો જીવનના કામ તત્ત્વમાંથી ખાલુખની શ્રદ્ધા ઉગડી મુકે એવી અસર એ નિષ્-નંબે છે, ને આજે તો પરિસ્થિતિ એ હદે પહોંચી ગઈ છે કે દરેક જગ્યા, ગામ, કાળા સુધી આ દેશમાં ખીજે કોઈ શુદ્ધ, સાચો, અસંત્ર વિચાર જ

અંકુરિત થઈ ન, સકે એવી જડતા છવાઈ ગઈ છે. ને આને પરિણામે વ્યાપી રહેલ રિક્તતાએ અનેક અપ્રસ્તુત ને વિચિત્ર એવી અસરો પેદા કરી છે, જેણે પારખા ભૂમિમાંથી ઉછીના આણેલ છદો (ફેક્ટરી)ને ફળદ્રુપ ભોંય પૂરી પાડી છે. આ બધી વસ્તુ-રિષ્ટિતિએ વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાની આંતરિક તાકાતને વધારવાનું નહિ પણ ઘટાડવાનું કામ કર્યું છે.

આમ બાકી નવી ભૌતિકતાવાદી નૈતિકતાનો વિકાસ નથી સૈદ્ધાંતિક રીતે સાધી શકાયો, કે નથી તાત્વિક યા ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ એનો કોઈ વિકાસ નોંધી શકાય એમ. આવી નૈતિકતાનો કોઈ એક-માત્ર સ્રોત રહ્યો હોય તો તે ધૂધળા, જડ સ્વરાજને છુલંદ કરનારી ધોપણાઓમાં... જે હવે માણસની વિચારશક્તિને પ્રભાવિત કરવાની શક્તિ ને ચોટ યુમાવી બેઠેલી છે. અધૂરામાં પૂરું, સોવિયેત સમાજના આ માળખાએ માણસ માણસ વચ્ચેના ભૌતિક સંબંધો ને પરસ્પરના વ્યવહારમાં અનૈતિક ઘટનાઓનું પ્રમાણ વધારી મૂક્યું છે.

...વળી એથીયે વિશેષ નોંધવા લાયક પરિણામ તો એ આવ્યું છે કે, 'એપોઈન્ટમેન્ટ સિસ્ટમ' પરના ખાટી-નોકરશાહોની ભૌતિક સુખસગવડોની માત્રા અતિરેક-બિંદુને પડાવતી બની છે, તેમ તેમ એમનામાં ને એમનાં કુટુંબીજનોમાં છીછરી આત્મહુણિ ને સત્તાને લમડા વધતા બની છે સાથે સાથે એક પ્રકારની શિથિલતા ને ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતા એમનામાં પ્રવેશતાં બની છે. અમર્યાદ ભોગવિલાસની વૃત્તિમાં જ એ તત્ત્વ પડેલાં છે કે જે એમને વધુ ને વધુ ભોગ-વિલાસ તરફ ધકેલે છે. તે પછી તો પોતાની વકરી ચૂકેલી વાસનાઓના શમન માટે સરકારી નાણાં ને મિલકતોની ચોરી ને અપવ્યય કરતાં પણ તેઓ ખચકાતા નથી. ને આમ બેકામ બનેલી વાસનાઓ એમને યુનાયોરીને માગે ધકેલે છે.

આમ સોવિયેત સમાજનો અસાધારણ સુખ-ચેનમાં ઊછરેલો જીવાનિયાઓનો એક વર્ગ અખચારી દુનિયામાં 'ટોડ રફ્સ' ને નામે પકાઈ ગયેલો બનેલ મળે છે. એમનાં કુકોને કારણે આ લોકોનાં નામ વારંવાર

અખચારોનાં પાનાં પર ચિત્રાટી બની છે. ધણી વાર એમને જેલની-સજાઓ પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ એથી પરિરિચ્છિતમાં લાગ્યે જ કરોડ રૂ. પડે છે.

બીજા બાજુથી, શહેરોમાં તેમ જ માગપ્રદેશોમાં મહેનત કરનાર લોકો પણ પોતાની વજ્રપૂરી જીવન-જરૂરિયાતો પોષવા માટે, ને 'પોતાનું' જીવનધોરણ જીત્યું લઈ બચા માટે ચોરી છેતરપિંડીના રસ્તા લેવા પ્રેરાય છે. આમ નૈતિક અધઃપતનનાં માગે ધકેલાયેલા આ વર્ગમાં દારૂચોર, સ્ત્રી-ગાળકો પ્રત્યેની જેસ્વાત્સુક, નિંદાકૂચલી કરવાની આદત, કામચોરી ને ધાંધલ-તોફાન અચાવવાની વૃત્તિઓએ ધર કર્યું છે ને એમાંથી એવકૂલીઓ, અધર્મીનું યુનાયોરી પરંપરા ચાલુ જ રહે છે.

આ બધું સાંભળ્યા પછી કોઈ ને કદાચ એમ માનવાનું મન થશે કે, ખેર, સોવિયેત સમાજમાં એક મધ્યમ તબક્કાની વસ્તી તો એવી રહી જ કે જે બહુ જિનું જીવનધોરણ રાખી શકે એટલી કમાણી નહિ કરતી હોવા છતાં, સુખે પોતાનું ને પોતાના કુટુંબનું યુજન કરી શકાય એટલું કમાઈ લે છે, ને સ્વસ્થ ને યથાવિધિ જીવન બચીત કરે છે. પરંતુ ચોક્કસપણે સમાજનો આ જ એક એવો વર્ગ છે કે જેની નૈતિક ચેતનામાં સોવિયેત સમાજનું અભાવાત્મક પાસું બહુ સ્પષ્ટ ને લાક્ષણિક સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. સાચી લોકશાહી માટેની એમની ભૂખ જ કળણી ગઈ હોવાથી સમાજના જીવનવ્યાપારોમાં નાગરિક તરીકેનો એમનો રસ ને સક્રિયતા મિલકલ મરી પરવામાં જવાં છે, ને આ પ્રકારની સામાજિક ભાવનાશીલતાના અભાવનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, સોવિયેત સમાજનો આ નાગરિક કેવળ પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ને કુટુંબજીવનમાં જ સુખ-સંતોષની ખોજ કરતો રૂબી ગયેલ છે. ને આ રીતે એ કેવળ પોતાનું પેટીપૂર્ણ અસ્તિત્વ જ નિભાવી રહેલ છે.

મુદ્દે, અત્યારના સોવિયેત નાગરિકને 'સોશલિસ્ટ, ડેમોક્રેસી' જેવી કોઈ વસ્તુનો ખ્યાલ જ નથી. તો પછી એ ડેમોક્રેસીના પરિપાક રૂપે પ્રગટનારા સામુ-

હિકૈતિક-સામાજિક મંથનોની કલ્પના 'તો' એને કયાંથી જ આવે ?

સોવિયેત પ્રજાશ્રવનના આ અભિવાદનક પાસાએ સરજેલી ભેમમાંથી જ 'સમાજવાદની' મંજિલે પહોંચવા મારેના સંક્રાંતિકાળના રશિયન સાજીનો ઉદ્ભવ થયો છે. ને આજે અરધી સદી પછી પણ રશિયાએ એ જ માગે પોતાની કૃષ્ણ જમીન, રાખેલી છે.

આ બધી ભાવનાશયતાનાં લક્ષણો એ મુદ્દે સ્તાલિન કુળની પેદાર છે. ને છેલ્લા ત્રીસ વરસ થયાં આ દેશની ભેમમાં મૂળ નાખી પ્રસરી રહેલ છે. સ્તાલિન ૧૯૫૩માં મૃત્યુ પામ્યો, ને એના મૃત્યુ બાદ દેખીતી રીતે અસરકારક એવા ફેરફારો સોવિયેત સમાજમાં થયા.

—કામદાના અમલની શરૂઆત થઈ.

—તદનં નિર્દોષ માણસોની 'પ્રજનો' દુરમનો તરીકે ધરપકડો કરવાનું બંધ થયું.

—ગુપ્ત અદાલતોમાં એમના પર કામ ચલાવી મૃત્યુને ઘાટ ઉતારવાનું બંધ થયું.

—લોકોને દેશવટે કાઢીને બંધ થયું.

—અમલોવર્ણીઓમાં ઝોંપી રાખી એમનો બેમ નિયોજવાનું બંધ થયું.

આમ છતાં, સર્વોચ્ચ એ જાહે છે કે, આ બધા પછીય સોવિયેત સમાજના માળખામાં ધરમૂળથી ફેરો ફરક થયો ખરા ? તો એનો જવાબ 'ના'માં જ આપવો પડે એમ છે. કારણ —

—પહેલાંની માફક જ હજી આજે પણ બધી સત્તા તો પાર્ટીની ટોચ પર મિસજનારા નોકરશાહોના હાથમાં જ રહી છે.

—પહેલાંની માફક જ આજે પણ રાજકીય અવહારો બાબતે અમલવીઓના આમસમુદાયને અધારમાં જ રાખવામાં આવે છે. ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં ને એની અવરમાં કામદારોનાં મુનિયનો કે પ્રજાનાં બીજાં સંગઠનોના કશો જ અવાજ નથી.

—પહેલાંની માફક જ આજે પણ અગાઉથી નક્કી થઈ ચૂકેલી વ્યક્તિઓને જ પોતાના ડેપુટી તરીકે ચૂંટી મેકલવાની આંત્રિક ફરજ કામદારો ચૂંટણી ટાણે બળવી છૂટે છે.

—પહેલાંની માફક જ આજે પણ મિનિસ્ટરો ને વહીવટી ચેરમેનોની નિમણૂકો કરવાનું ને પ્લાન્ટ કમિટીઓ બનાવવાનું કામ સોવિયેત પંચાયતોને નામે દેશબરમાં શાસન ચલાવી રહેલ પાર્ટીની સેન્ટ્રલ કમિટી ને રિજનલ કમિટીઓ જ કરે છે.

—પહેલાંની માફક જ આજે પણ ભૌતિક સુખસમરડોના અતિરેકમાં મહાલતા શાસકવર્ગ ને અત્યંત ટાંચા વેતન પર પોતાનો શ્રમ ને લુહિ-શક્તિ વેચનારા કામદારો, કારકુન કમચારીઓ ને સમૂહખેતરો પર પેટિયું રજાતા ખેડૂતોની કંભાળ હાલત વચ્ચે કાળા ને ધોળા રંગ વચ્ચેના જોડ જોવા સાથે ને નક્કર ભેદ કામમ જ રહી છે.

—પહેલાંની માફક જ આજે પણ યુનાઈડેડ ને યુનાયટેડ રૂસિને પોપણ આપનારી સમાજશ્રવનની પરિસ્થિતિ એનાં એ સ્વરૂપે ચાલુ જ છે.

—પહેલાંની માફક જ આજે પણ ઉપરવાળાઓએ સમાજની ચેતના પર કલમ ફરીને જડી દીધેલી વિચાર-ધારાની બારીકોબરી છલ્લાવટ વિનાનું બિંબગરતી પ્રજુલ ચાલુ જ છે. સાચેસાચ લોકશાહી શિલ્પ શી ચીજ છે, એનો સ્વાદ સોવિયેત નાગરિક હજી આખી શકેલો નથી. શકેલો ને જરીયાં લોકની વસ્તીઓ હજી સાસનાધિકારીઓના આદેશો માથે ચંચાલતી કામદાર ને કારકુન ખેડૂ તરીકેની પાંખર બિંદગીઓ છબ્યે બમ છે.

—આપણા દેશને ગેરરસ્તે દોરવાનારો આ સંક્રાંતિમાં ધટતા ફેરફારો કરવાની સરિયામાં નિમ્નજાતા પાછળ આંતરિક ને બાહ્ય એવાં અનેક કારણો રહેલાં છે. એમાંનું પહેલું ને મુખ્ય કારણ તો એ છે કે,—

—સ્તાલિને કેળવેલી ને સત્તા પર રથપેલી ટોચની નોકરશાહીને ઘાટે આજે પોતાના હાથમાં આવેલી અમર્માદ, નિરંકુશ ને બેજવાબદાર સત્તાનો ત્યાગ

કરવે. અસંભવ લાગે છે. વળી તેઓને માટે પોતાનાં રાજકીય ને આર્થિક પ્લેનને લોકોથી નહિ છુપાવવાની આદત પાડવાનું ને પોતાના કાનૂની ને ભૌતિક વિશેષાધિકારો છોડી દેવાનું પણ એટલું જ અસંભવ બની ગયેલ છે. આ બધી વસ્તુઓના તેઓ એવા તો આદી બની ગયા છે કે એમની આગળ આ બધું છોડવાની વાત આવતાં તેઓની શુદ્ધિ જ બહેરમારી જાય છે, જાણે તેઓ કશું સમજતા જ ન હોય. સમાજવાદી લોકશાહી ક્રાંતિ એમના આ બધા બ્લ-હારો તદ્દન વિસંગત છે, એ તથ્યને જાણે સમજતા જ ન હોય એવો ડોળ તેઓ કરે છે.

આ બાબતમાં લાક્ષણિક દાખવો જોવો હોય તો કુએવેનો છે. એણે 'કામરાર્કિ ક્રિસ્ટ' પરના પોતાના સાથી ખિરાદરોના કંઈકાં ને સંપૂર્ણ પર આંશિક નિષંકજી લાવવાની કોશિશ કરી જોઈ હતી પણ એમાંથી તાત્વિક ક્ષાર એ કાઢી શક્યો નહિ. એ લોકોએ એ બાબત ધરાવ એને કશું કરવા જ હિંમત નહિ.

આ બધા સરકારી દળોના ને કાંઈ માણસોના માટેનું બાક કારણ એ આપવામાં આવે છે કે, આ રીતે, દમામદાર ને અચંદ શક્તિવાળા એક અતિ આક્રમક સત્તાતરીકેનો દેખાવ આજળ ધરીને આપણે પૂરીવાદી દુનિયાને— ને તેમાં ખાસ કરીને અમેરિકા, રુસ, સ્પાનને દારવાની છે, એના પર ડુઆબ પાડવાનો છે, ને એ રીતે આ નવી વિચારસરણીવાળી સોવિયેત રશિયાની સરકારે પોતાના સિદ્ધાંતોને જળુકા બતાવવાના છે, આવા તકને કારણે સોવિયેત સરકારને લશ્કરી સંરક્ષણનું એક ખર્ચ તર બીજું કરવા પાછળ પ્રવળક થન ખરચનું પડે છે. આને પ્રતિજ્ઞામે દેશની પ્રજા પર પોતાનું કડપણ નિમ્નજી શાસન જમાવી રાખવા સિવાય એની માટે બીજો કોઈ

સ્તરો રહેતો નથી. આ માટે જ એણે આર્થિક ને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ યુક્તતા ટકાવી રાખવી પડે છે. ને અચૂક સત્તાના ઉપયોગ વિના આ બધું શક્ય જ રહેતું નથી.

વતમાન પરિસ્થિતિમાં પલટો આવેલાં માટે સૌ પ્રથમ તો ટોચ પરના વર્ગમાં હિંદામ પકડો જરૂરી છે. સમાજના નીચલા સ્તરોમાંથી કોઈ અલિંગ્ય પ્રગટવાની આશા રાખી બેસવું નિરર્થક છે. કામદારોનો આમસમુદાય તો એવો કલાગરો ને આત્મીય બની ગયેલો છે કે, એ પોતાના શાસ્ત્ર વળે તે સોવિયેત સમાજ રચવા માટેનાં, લેનિને એની જિંદગીનાં અંતિમ વર્ષો દરમિયાન થીધેલો કથો પાર પાડવા માટે હાથ ધરવાની તેઓને ફરજ પાડી શકે એમ છે જ નહિ.

કોમ્યુનિઝમ એટલે માત્ર ઉપાદાનનાં સાધનોના વિકાસ નહિ, પણ શ્રમ કરનારાની સ્વતંત્રતા, ને ભૌતિક-સંસ્કારિતાના વિકાસ કરવા માટેનાં માર્ગ.

સૌથી વિશેષ તો, કોમ્યુનિઝમ એટલે સમાજવાદી લોકશાહીનો સંપૂર્ણ વિન્યાસ! પ્રજાના આમસમુદાયોની મુક્તાનુભવિતા ને સક્રિય સ્વતંત્રતાનો વિજય સમાજનાં તમામે તમામ ક્ષેત્રોમાં કાઢી ફેરવારા માનવસમુદાયોને, સ્વશાસનના પાયા પર રચાયેલો વ્યવસ્થા સમાજ.

પરંતુ આમાં લગી વતમાન સોવિયેત સમાજનું અંગ બની બેઠેલ, સમાજવાદી લોકશાહીની વિકૃતિ-ઓના, ખીર-ખીર, કમ્પે કમ્પે પણ જાગ્રતપણે નાથ કરવામાં નહિ આવે, હાં સુધી વ્યા દેશમાં, વીસ વર્ષે તો શું આવતાં સો વરસમાં કોમ્યુનિઝમની દેશપના થઈ શકવાની નથી.

અનુ. સુલકા ગાંધી

અમદાવાદ, ૧૯૮૦ | જનનિ દલાલ

આપણે બધા સાથે મળીને એક ફૂટકો મારીએ. વિચારીએ કે ૧૯૮૦ના જુલાઈ કે ઓગસ્ટ મહિનાનો દિવસ છે.

—આપ બિમા છે અને ૪૦ માનવ મકાન દેખાય છે: કંઈ ટિપ્પી પર છે એ મકાન નેતાં ખખર નહિ પડે. પણ ૮૦ ૧૮ પહોળા રસ્તાની સામેની ફૂટપાથ પર એક લાઈ બિમા છે. ધોતિયું, પહેરણ (ચિતુભાઈ માફ કરે), કાળી ટોપી. એમને સત્તરમાં મળ્યા પર એમનો કાઈ લાઈબધ રહે છે એને નીચે બેસાવવો છે. એટલે જમણા હાથે ટીચણ ઉપર ધોતિયું લઈ, ટોપી પરી ના નખ માટે કાળા હાથે પાંચાઈની પકડી રાખી એ ત્યાંથી ધટો પાડે છે. અને ધટો પરથી ખખર પડે કે આ જૂનિ અને આ સ્થળ એટલે અમદાવાદ.

એક માંએ બનાવ પછે જની મળે છે. ૧૯૮૦ પહેલાં હોઈ વપે આપણે પ્રેમાભાઈ હોઈ બધાઈ રહ્યો છે. અજબત, ત્યાં પહેલાં વસી બેઠેલાં અને ફિજરત કરી ગયેલાં કમૂતર પાઠાં આપ્યાં છે કે નહિ એમી તો ખખર નથી પડી. પણ એક ખખર પડી છે, હોઈ બધાંયા પછી, કે હવે અમદાવાદમાં સમા થઈ શકે એવું કંઈ રહ્યું નથી. સલાથી, વિવાદથી અથવા ખીછાઈ કાઈ રીતે આપણી અક્ષય વધે કે સામાની અક્ષય વધે એ વાતની અંદર

આપણે શ્રદ્ધા ગુમારી ભેટલા છીએ, ૧૯૮૦માં. પછી આ પ્રેમાભાઈ હોઈવું શું કરવું? એટલે અવ-સ્થાપક મંડળ—ચિતુભાઈ તે વખતેય એમાં હશે જ—નક્કી કરું કે બાજ તો જવા ન દેવા... માટે અત્યારે જે ફેશન ચાલુ છે એ પ્રમાણે ફેશન શો કરવા દેવા. ફેશન શોની સાથે સ્મોલ શોન તો આવે જ; અને સ્મોલ શો શોનો થવા દેવો તે સોસાયટી જ નક્કી કરે—સોસાયટી એટલે પશ્ચિમિય સોસાયટી, ખીછાઈ સોસાયટી નહિ.

ત્રીજો એક દાખલો થો. આ ગામમાં ૧૯૮૦ પહેલાં થોડાં બધાં પુસ્તકાલયો હતાં અને સારી સંખ્યામાં પુસ્તકો પણ હતાં. ૧૯૮૦માં અમદાવાદના એ વખતના અવસ્થાપકોને ખખર પડી કે આ પુસ્તકો તો મકાન બનાવે છે. વાર તો થયો, થઈ ગયો છે. હવે શું કરવું? તો સાચરમની ઉપર બધા બંધાવવા માટે ફિટની જગ્યાએ જે જ્યાં પુસ્તકાલયોનાં પુસ્તકોનો કુપયોગ થયો. આથી વધારે એક વસ્તુ આપણે આપણી જોડેથી લેવાને પણ હંફાવે એવું એક એન્જિનિયરિંગ ક્ષાપ્ત પ્રરીક કુશ. આ માણેલાં જોડાલાં લાઇબ્રેરી છે તે. એની કંઈ કંઈ જુદી કરીને રેલવેની પેલી બાજુ લઈ જવામાં આવી; કારણ કે આ બાજુ એનો ઉપયોગ થઈ શકે એવું કંઈ રહ્યું ન હતું.

એથી આપણા સાથે કંઈ માટે શું, ઉમાચંદર અને ચિતુભાઈ અને એ કેલેન્ડરનાં ચિત્રાઈઓની સંખ્યા વધતી જાય છે એવી વાત કરી ચિતુભાઈએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે ફેરલાં જોડાઈનાં કેલેન્ડરમાં નામ છે એમી, અચૂતરી, કરવાનો, વારો આવશે;

જુલાઈ ૨૦માં 'દસ' વર્ષ પછીનું અમદાવાદ એ પરિવર્તનમાં બેઠવાનું થયું તે અદ્યતન જનનિ દલાલનું એક નવું પ્રયત્ન. ત્યાં એનો સમય એટલો શ્રેય પામ્યો (ખનિમુદ્રણને આધારે) ૧૪ કર્ગો છે. ૨૪.

જાળ્યો છું, મોટો થયો છું. અને અહીંથી ઉપરિચિત છે તે લોકોમાંથી ખરા અમદાવાદી તો અમે જ નહીં છીએ—હું અને ચિતુભાઈ. એ વાતની યોડી અગત્યની પણ છે, અથવા તો એમ કહો કે હતી. અને છોકરાઓને વારસામાં અમે પીછું તો શું આપી શકીશું? અમારી પોટી બાદલો, અમારી પોટી મંગરૂની અને અમારા નિષ્કળ નીવડેલાં સપનો—આ ત્રણ વાતનો વારસો અમે શવિષ્ણની પ્રાન્તને, બે હોય તો, આપી દઈશું અને મને લાગે છે કે એ પ્રાન્ત બહુ હોશિ હોશે એ વારસાને સ્વીકારશે. આજે નહિ, ૧૯૮૦માં.

ત્યારે, મારો સવાલ આપને આવશે છે કે કમા અમદાવાદ વિષે આપણે વાત કરીશું? જે અમદાવાદ વિષે વાત કરીએ છીએ તે અમદાવાદ એટલે માત્ર આટલા કંપુસેક પાણી વાપરનારું ને બગાડનારું? ચિતુભાઈ સાહેબને માંદે હશે કે જૂના જમાનામાં અમે પોતો સાદું કરાવતા ત્યારે હું માવળાં કર દાદાને અમારી સંકીર્ણ બતાવવા લઈ ગયેલાં. બનની અંદર તો એમ

હતું કે દાદા વારી જશે. પણ શોકમાં આપણું કોણ જ ગયેલું! પોણ તો સાદું કરેલી, પણ ચકલીઓ ખુદશી! અને દાદા એક પણ અંકાર મોઢામાં વિના પોણમાં દાખલ થયા; પહેલી ચકલી બંધ કરી, બીજી ચકલી બંધ કરી, ત્રીજી ચકલી બંધ કરી. આજે કોઈ દાદા ચકલી બંધ કરવા નીકળે? એને નથી (ખુલેચૂકે ચકલીમાં પાણી આવતું હોય તો!) આવું અહીંમાં જ છે? આ અમદાવાદમાં જ છે? ખીને બધે ઠોકણે પણ કદાચ આવું જ હશે. કોઈ કેમણે પોણા કાગળ ચલાવું નહયું તથી.

એટલે જો દસ વર્ષ પછીના અમદાવાદનો વિચાર કરવો હોય તો કમા અમદાવાદનો કરવો છે અને એ અમદાવાદને ઘડનાર કમા બળ હશે, કમું હુમન એલીમેન્ટ હશે; એ હુમન એલીમેન્ટ કઈ તાવણીમાંથી તવાઈ, ટેવાઈ, તંપી તંપીને બહાર નીકળ્યું હશે, એનો મિલન શું હશે, એના સ્વંમાં શું હશે એ વિષે આપ વિચાર કરાવો. થેન્ક યુ વેરી મચે!

આ અંકે

અમેરિકા-ચીન મૈત્રીના સંઘર્ષમાં ઊભી થયેલી બાળ-તિક પરિસ્થિતિ—વિશેષે એશિયાઈ સંઘર્ષમાંનું પૃથક્કરણ અમે આપ્યું છે. પાકિસ્તાન અને પૂર્વ બંગાળની પાર્શ્વ-ભૂમિકા તથા અતિ ભારત-રૂઝ કરારની ઘટનાનો તથા ભારત માટે તેની તાત્કાલ અસરનો ઉલ્લેખ પણ અહીં કર્યો છે.

*

આવતા અંકે

ભારત-રૂઝ કરારની, ખાસ કરીને ભારત માટે, દુકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની થનારી અસર વિષે પોતાના મતભેદો વિશ્વમાનવના ૧ કોલમ (૨૦૦ શબ્દો) જેટલી મર્યાદામાં ત્વરેથી મોકલી આપવા વાચકોને નિમંત્રણ છે.

મારી અણુલખાયેલી આત્મકથાનું પ્રકરણ | કિશનસિંહ ચાવડા

પ્રત્યેક વ્યક્તિની આત્મકથા હોય છે અને એ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની કથા કહેવાનું મન થાય છે. સામાન્ય માણસ વાતચીત દ્વારા એને વાચા આપે છે. ભેખક કે કલાકાર એ આપકથાને ધાટરૂપ આપીને કહે છે. ઠોઠ્ઠી શ્રીમંત સાહસિક પોતાની કથા ઠોઠ્ઠી પાસે કબાવીને કહે છે. માતાપિતા પોતાના પુત્ર કે પુત્રીને પોતાની આપવીતી કહે છે. વખત જતાં એ લોકો પોતાનાં સંતાનોને પોતાની વારતા સંભળાવે છે. આમ એક અથવા બીજી રીતે દરેકને પોતાની આત્મકથા કહેવાનો ઉમળકો હોય છે. આ ઉમળકો અથવા આવી ભીમિ અથવા આ બન્નેથી પ્રેરિત કલ્પના કે વિચાર આવવા એ તદ્દન માનવ-સહજ આદિભાવ લાગે છે. પ્રેમ, કુઝ્મ, નિરાશા, અભિલાષા, આનંદ કે વિપાદની પ્રગટ અને ઊંકટ અવસ્થામાં માણસને પોતાના અંતરની ગૂઢ કે ગુચ્છ વાત પોતાના સ્વજન કે સ્નેહી જનને કહેવામાં એક મોકરના આધાસન અને આનંદનો વિસાગો ગમે છે. માનવહૃદય હળવું થઈને કંઈક હાથ અનુભવે છે.

પણ આત્મકથા ગમે ત્યારે ગમે તેને કહેવાતી નથી. એ કહેવા માટે મનઅંતરની એક ઝાલુ અને બીની વિધાયક અવસ્થા હોવી જોઈએ. નહિ તો અંતરના ઉમળકા વિનાની ઠેવળ મનની કે છુદ્દિની વિચારશીલતા વડે કહેવાની આપકથા કંઈક અંશે અથવા ઘણે અંશે કૃત્રિમ જની જવાનો ભય રહે છે. કૃત્રિમતા એ નકારાત્મક (નેગેટિવ) પરિસ્થિતિનું પરિણામ હોવાનો સંભવ છે. અકૃત્રિમ સદૃશ વાવરસને ધારણ કરનારી અવસ્થા વિધાયક (પોઝિટિવ) પરિસ્થિતિ-

તિની નીપજ હોવાની શક્યતા છે. આપણા સ્વજનની છોડરી સાસરે વળાવાતી હોય ત્યારે વિદાય વેળા જે બાવસ્થિતિ સરભમ છે, તેને પરિણામે ધણાનાં અંતર ગદગદ થઈ જાય છે. અને એમને પોતાની પુત્રીની વિદાયવેળા સાંભરે છે. એટલું જ નહિ, એ વેળાની વાત કહેવાનું સહેજે મન ધઈ જાય છે. ઠોઠ્ઠી સ્વજનની મૃત્યુ વેળા અથવા સ્મશાનયાત્રામાં આશ્વતાં આશ્વતાં કે સ્મશાનમાં ચિતાને બડકે બળતી જંગતાં સહદય માણસને પોતાના જીવનમાં બનેલી એવી જ દારુણ કે કડુણ ઘટનાનું સ્મરણ ધઈ આવે છે અને પાસેના મિત્ર અથવા સાથીને એ કથા કહીને, એ આસુ વહાવીને એ માણસ અંતરની વિશ્રાંતિ પામે છે.

એટલે આત્મકથા સ્વજનને કે સ્નેહીજનને ઠોઠ્ઠી વિશેષ અવસ્થામાં કહેવાય છે. સર્વ જનોને કહેવાની એ વાત હોતી નથી. સર્વજનોને કહેવાની હોય છે તે વારતા જીવનકથા હોય છે. આત્મકથાનો પાયો અનુભૂતિ અને ઉમળકો હોય છે. જીવનકથાનો પાયો હકીકત અને ગૌરવ હોય છે. ઠોઠ્ઠી મહાપુરુષ, મોટો સજ્જક કે વિશ્રુતિશીલ સાહિત્યકાર, કવિ કે કલાકાર પોતાની આત્મકથા લખે છે અથવા કહે છે ત્યારે એ એક મોટું સજ્જનકર્મ કરતો હોય છે. જીવનની અનુભૂતિ અને હકીકત જાનને સત્ત્વ મુખી પદોષાત્વાનું કવિકર્મ એને કરતું પડે છે. આદા કવિકર્મ વિના ઠોઠ્ઠી પણ કથામાં માનવહૃદય મુખી પદોષાત્વાની ક્ષમતા અને શક્તિ આવતી નથી. એટલે જ તો દરેક માણસની આત્મકથા હોય છે પણ ઠોઠ્ઠીની જ

પ્રગટ થાય છે અને એમાંથી કોઈક વિરહાની આત્મ-
કથા સત્યનું નિશાન સર કરે છે.

અહા એ માણસના આંતરિક સ્વરૂપને ઘડનારું
એક મુખ્ય પરિમાણ છે. નાનપણથી એની સમજણ
ઓછી પણ એનામાં રસ ધણો. એટલે મારી વિચાર-
બુદ્ધિએ જ્યારે દિમાકસની કુદરતના સદૃશ વાતા-
વરણમાં એક અપૂર્વ પ્રસન્નતા અનુભવી ત્યારે એણે
પહેલું કામ મારી અદાના જ્વલતમાં પ્રવાસ કરવાનું
કયું. પહેલા તો આ પ્રક્રિયાથી કંઈક આશ્ચર્ય અને
કંઈક ભયભરત થયાં. શા માટે વિચારબુદ્ધિ આવા
સંપર્ક સાધીને મારી આસ્થાનાં કે માન્યતાનાં પડ
ઊંઘાં કરીને કહી ન પૂછ્યા હોય એવા પ્રશ્નો કરે
છે? મન એનું વિચારણુ કરણ છે કે સંઘર્ષ અને
સંવાદિતા બંનેની પ્રક્રિયામાં એની જિજ્ઞાસા અને
શંકાશીલતા એક પ્રકારનું અજાણીતરૂપનું ધારણુ કરે
છે; જે વાત સીધે રસ્તે જતી આપણને લાગે તેને
આડેઅવગે રસ્તે ચલાવી દે છે. એ વખતે આપણને
ગમે કે ન ગમે પણ એનું કંઈક નિરાકરણ કે સમાધાન
શોધ્યા વિના જંપાતું નથી.

બાળપણ વીત્યા પછી કિશોર અવસ્થામાં જ્યારે
કંઈક જ્ઞાન આવ્યું, કંઈક થોડી સમજણ પડવા
માડી, ત્યારે હેખાણું કે બા અને બાપુજીની ધર્મ-
નિશામાં ફેર નથી. પણ એમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં
ધણો ભેદ છે. બા દૈશ્યુવ અને બાપુજી નિરાત
સંપ્રદાયના સેવક. બાની પૂજાઅર્ચના ચાલે. બાપુજી
જનનમ્બાનમાં વધુ મસ્ત. બા આતિ વાત્સલ્યથી
જનમાનને નવઢાવે, ધોવઢાવે ને લોભ આરતી કરે
અને એવી આત્મીયતાથી પૂજા કરે કે એના ભાક્તા-
ભાવની અસર આપણા હૃદય-ઉપર થયા વિના ન
રહે. બાપુજીની સાથે જ્યારે ભજનમાં એસવાનું થાય
કે ગુરુદ્વારે જવાનું થાય ત્યારે ભક્તિ કરતાં જ્ઞાન-
વાર્તા અને ધર્મચર્ચા તરફ વધુ ઢળી પડાય આમ
બાલ રીતે બે છુદા પ્રવાહોમાં સ્નાન કરવાનું બનતું.
પણ અંદરથી બંને જણાની ઈશ્વરનિશાની જે
એકતા હતી તેની મારા હૃદય ઉપર જોડી અસર થયા
કરતી, જેમ જેમ મોટા થતો ગયો તેમ તેમ એવી

લાગણી થતી મર્ષ કે બાની ભક્તિ બંને સમુદાય ધારાની
હોય અને બાપુજીની ઉપાસના બંને નિર્મુલ્ય ધારાની
હોય પણ એ બંનેના પ્રેમમાં ક્યાંમ અંતરંગ કે
જોણુપ નથી. એમના પ્રેમનિષ્ઠ સાહચર્યનો મારા
ઉપર એવો તો અભિપ્રેય થયા કરતો કે મારા
અંતરમાં ધર્મપ્રવૃત્તિ વિશે, ધર્મપ્રવૃત્તિના બાલ
સ્વરૂપ વિશે શંકાકુશંકા થતી રહી પણ ધર્મની
અંતરનિષ્ઠા વિશે આસ્થાની કોઈ એવી જડ જોડે
જોતરતી રહી કે એણે આમળ જતાં જીવનનિષ્ઠા ધર્મ-
વામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો.

એક વખત સવારમાં અમારે ઘેર દૈશ્યુવ મહા-
રાજની પધરામણી હતી. આખા ધર્મનું વાતાવરણ
બહુ જ પ્રતિભમ હતું. બાના હરખનો પાર નહોતો.
બાપુજીના સદકારને સીમા નહોતી. મારે બાનંદ
માતો નહોતો. બા અને બાપુજી એકસાથે સરખા
આનંદથી અને સમાન ભક્તિભાવથી કામમાં રત
હતાં. મહારાજ પધાર્યા. પૂજા અર્ચા ધર્મ. થોડોક
સહભોષ થયો. પ્રસાદભેદ ધરાયાં. આખો પ્રસાદ
પ્રેમની એક અહુજીત બેલટપૂર્વક સમાપ્ત થયો.
અમારું બપોરનું જમણુ પણ એ જ આનંદના
પ્રવાહમાં પૂરું થયું. આસમ ભલ્યો ના ભલ્યો ત્યાં
તો માતરિપિતા સાંજના પ્રસંગને માટે પાછાં સળંગ
ધર્મ ચર્ચા. સાંજે બાપુજીના ગુરુમહારાજ પોતાની
ભજનમંડળી સહિત આવવાના હતા. આ ભજન-
કીર્તનના સમારંભને પણ એટલા જ રનેદ અને
અદાથી દીપાવવાના પુરુષાર્થમાં બંને જણા મશગૂલ
હતાં. આપણને તો સવારે પણ કામ હતું. સાંજે
કામ કરવાનું હતું. પરંતુ એ કામમાં આનંદનો કંઈ
એવો દોરો પરાવર્ષેલો હતો કે જોનાથી વીખરાયેલી
બંધી સક્તિ અને વૃત્તિ એક ધર્મને બા બાપુજીની
સાથે એકઠા ધર્મ રલાં. ભજન સમારંભ સરસ રીતે
પૂર્ણ થયો. ગુરુમહારાજે એ બેઠકની રચના અને
પ્રસાદના સ્વરૂપ અને સભરતા વિશે બાનાં મુક્ત-
કંઠે વખાણુ કર્યાં.

સવારના પ્રસંગનું સ્વરૂપ અને સાંજના સમારંભનું
રૂપ એ બંનેમાં બાલ રીતે ધણું ધણું છુદાપણું.

પરંતુ એ બંને પ્રસંગોની મારાં કુમળા અંતર ઉપર જે છાપ બેઠી તે તો બંને સત્ત્વની અપૂર્વ એકામતાની. જ્યારે જ્યારે બહારથી અલગતાનો વેશ ધારણ કરતા આવા પ્રસંગો આવતા ત્યારે એ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી બા અને બાપુજીની વચ્ચે એક અભિનવ સંવાદિતા અને રત્નદના સ્વરૂપનું દર્શન થતું. બંને જાણે નવી દૃષ્ટિ અને નવી શક્તિથી જીવનનો રથ ચલાવી રહ્યાં છે એવી કંઈક વિશ્વશ્રુતિ છતાં નિમજ્જન અનુભૂતિ મને થતી. આખરે બાપુજીના અવસાન પછી બા રહી તો વૈષ્ણવ; પણ એની ધર્મનિષ્ઠામાંથી જાણે પ્રેમનું રસતત્ત્વ બેઠી ગયું. પ્રેમ લાગે કે ઉદારી સંપ્રદાયના તો બાપુજી હતા. પણ એમના ગયા પછી બા એવી ઉદાર ચર્ચા કરી કે વૈષ્ણવજીવનનાં રસમંદિત પણ એના અંતરમાં પ્રેમ-વૃક્ષને પૂરતું પાણી પાઈ શક્યાં નહિ. ધીરે ધીરે જાતી ધર્મનિષ્ઠા વિકાસ પામી. બાપુજીની રત્નદ-સ્મૃતિને અવિચળ રાખવા એણે જીવનમાં ભક્તિ રસને સુકાવા ન દીધો; પણ એના જીવનમાં પ્રેમના રસાધણથી પ્રગલ્ભ થયેલી જે રસશક્તિને એના હૃદયજીવન વખતે પાંચરેલી પ્રકૃતિ જોઈ હતી તેનાં તો પછી બાના મૃત્યુ સુધી દર્શન ન થયાં તે ન જ થયાં. ત્યારે જ જિજ્ઞાસા જાગેલી કે ધર્મ-જીવનમાં પણ પ્રેમનિષ્ઠાનું કેટલું બધું મહત્ત્વ અને કેટલો બધો મહિમા!

દમણી ૧૯૬૧ની સાલની વાત છે. પ્રિન્સેબરની ૧૯મી કે ૨૦મી તારીખે થી કૃષ્ણપ્રેમની સાથે નિમિતાકમાં હતો. થી આશિષ મહારાજ પણ ભાંગવાને મારણે રામસે હોરિપટલમાં હતા. તે બંનેનારે અણુધાર્યો જરૂર પડવા માંગ્યો. સાંજ પડવા માંડી ત્યાં સુધીમાં તો દિમવર્ષાએ રસ્તાઓ આંતરી લીધા. ઈંદી વધી ગઈ. સાંજે આશિષ મહારાજને મળવા જવાનો સમય થયો. મારી નીકળવાની હિમત આસે નહિ. આ બંદરમાં આવતું કેવી રીતે! રામસે હોરિપટલની ઊંચાઈ પણ પછી. રસ્તા આકરો. ચણાણ કપડું. કેમ જવાશે! વિચારતો હતો. ત્યાં શ્રી કૃષ્ણપ્રેમે કહ્યું : “આસો નીકળાએ.” મારાથી

હાથમીત રીતે બોલી જવાયું; “આપી. દિમવર્ષામાં મારાથી નહિ અવાય. એ ચણાણ મડવાનું મારું મળું નથી.” શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ કંઈક મંભીર થઈ ગયા. બોલ્યા : “દિમાસથમા કાપમને માટે વચવાટ કરવો હોય તો જરૂરી છે નહિ આસે! મીરતોલામાં તો આથીય વધારે દિમવર્ષા થાય છે. તારા તન-મનને એનાથી ટેવાનું પડશે. મનના હાથ અને દેહની અનિચ્છાને છોડનાં પડશે. તારે આવડું હોય તો તારો હાથ પકડીને મંજાળથી લઈ જવા તૈયાર છું.”

પળવાર અમે બંને સાંત મળ્યા રહ્યા. અંતરમાં કોઈકે કહ્યું કે સદગુરુ સાથે હોય, એમના પ્રેમનું શરણું ને રક્ષણ હોય તો પછી કોઈ પણ આકરા ચણાણની બીક કેવી! અને તરત જ ગરમ કપડાં ને બરડાના છૂટ ચડાવીને બંને નીકળી પાયા. થી કૃષ્ણ-પ્રેમે મને ધીરે ધીરે મંજાળપૂર્વક ઉપર પહોંચાડી દીધો. હોરિપટલ પહોંચ્યા ત્યારે આશિષ મહારાજના મુખ પર જે સ્મિત જોયું, શ્રી કૃષ્ણપ્રેમના અંદરો પર જે સંતોષ જોયો તેનાથી આધારના ઊંચાણમાં આત્મ-વિશ્વાસનું બીજું રોપણું. અંતરમાં પ્રેમના છોડને જાણે નહું જીવન મળ્યું. આટલી વર્ષોમાં ઘણા પ્રસંગો આવ્યા છે. પછી કપરી ને અણુધારી પરિસ્થિતિ જાળી થઈ છે, પણ તેમાં પ્રેમની નિષ્ઠા અને આત્મ-મદ્દાની સહાયથી સદા પાર હિતગણું છે. જીવન એમાંથી જ પોપાવું ને રસાદ્ર રહું છે.

*

મદ્દા એ પ્રેમનું મોતી છે. પ્રેમસમૃદ્ધને તળિયે એ મળે છે. મામાપના જીવનમાં પ્રેમનિષ્ઠા જિવાતી અખિએ જોઈ હતી ને અંતરે સાક્ષાત્ કરી હતી. આ જ વાત જાણે પુનર્જન્મ પામી હોય તેમ જીવનની અર્ધી સદી પછી દિમાસથની પવલ સ્વચ્છ ગિરિમાળાની ગોદમાં ચરિતાર્થ થઈ. યુરુજનોના સનિષ્ઠમાં એનું અનુભવનું કે સિદ્ધવર્ષમાં જે માન્યતા હતી, કુમારસ્થામાં જે નિષ્ઠા હતી, યૌવનમાં જે મંદ્યા હતી, પ્રૌઢતાએ જેને પરિમલ અને એના આભાસ રૂપે નિહાળી હતી તે શક્તિ જીવનમાં જે

સ્વરૂપે ડેરાતંબૂ નાખીને પડી છે તેને આત્મશ્રદ્ધા રૂપે સાક્ષાત્ કરવાનો પરમ અવસર મળ્યો છે.

શ્રદ્ધા એ અંતરાત્માના ઊંડાણમાં રહેલા અંતર-જ્ઞાનનું નિવેદન છે. વિશ્વાસનું આ વસ્તુ જે અગમ્ય લીલાથી વણાયું, શ્રદ્ધાનું આ પોત જે અગોચર પ્રેમશક્તિએ વણ્યું તેનાથી આજે સમગ્ર આધારને એવું સુખદ સાંત્વન મળી રહ્યું છે કે જિંદગી પોતાના અંતિમ વિસામા બણી પાછી વળી રહી છે. અંતિમ વતન તરફ પાછી ફરી રહી છે.

પણ આવા ઉત્કટ અનુભવો કેટલા? એ અનુભવોને ફરીથી સદૃશ ભાવે સંભારી લેવામ એવી જીવનની ધન્ય ધરીઓ ક્યાંથી મેળવવી? આમાંથી તો એક એવો ભાવ પણ જાણે છે કે જીવન જ જીવનને પાછું લાવે છે ને બોલાવે છે. એટલે જીવનની પ્રત્યેક પળ જીવવા રહી. જો જીવનની પ્રત્યેક પળ જિવાતી હોય તો પછી ખીજી માથાફટ કે ગડાજામાં પડવાનું મન થતું નથી. કાળના વિભાગ તો મન-શુદ્ધિએ કર્યા છે. આમ તો કાળ સનાતન છે, સતત છે. એટલે એ સનાતનતા કે શાશ્વતી કઈ પળમાં

સંતારી રહી હતો તેની થી રીતે? ખબર પડે? પળમાં જિવાતા જીવનમાં ખીજી જિવાઈ ગયેલી પળ એ કંઈક શાશ્વતીનો પાસ પામી હોય તો જ વર્તમાન પળમાં જીવનને મદદરૂપ થઈ શકે. જિવાતા જીવનમાં જિવાયેલા જીવનની વાતને ફરી પાછી સંભારવી, સંભારીને આલેખવી, એનાં ઘાટરૂપ ધડવાં, એને ક્ષારૂપ આપવું, એમાં સર્જનની સજીવતા ઉમેરવી, એવી બધી સળંગ, સલાન પ્રવૃત્તિ કરી, ક્રિમિમતાને અંદર આવી જવાનો શા માટે મોકો આપવો? આત્મકથા લખતી વખતે લેખકની ભાગ્યે જ સદૃશવરથા હોય! આત્મકથા આલેખવામાં જીવવાનું રહી નવ્ય એવું ના બને? જિવાતી પળેપળમાં હળીમળી અને ભળીમળી જઈને ખીજી ધન્ય ધણો આપમેળે અવતરતી હોય તો સોનામાં સુગંધ ભળે. પરંતુ જીવનનું આત્મ વરદાન સૌને નથી મળતું. કેઈ બાહ્યાગીને મળે છે. એટલે આજ સુધી આત્મકથા કેમ નથી લખી તેની કથા કહેવાની આવી એટલે આત્મકથા રૂપે કહી દીધી. *

* આત્મસંવાદોના સૌજન્યથી

[અનુસંધાન પૃ. ૪૧૫ થી આશુ]

એક કારણ તો એમાં સુકાની સુગંધાર સમાં મૂળા-લિનીબહેન. હમણાં એમણે એવી જ સફળતાપૂર્વક શ્રી આદિત્ય મન્સૂરીના ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજ્યું હતું ખીજું કારણ, શ્રી જયન્તિશર્મા સાહિત્યકાર ઉપરાંત પણ ધણું કંઈ હતા — ખાસ તો રાજકારણના પ્રરુપ હતા.

શ્રી જયન્તિ દલાલની રમૂતિમાં થયેલા કાપકંઠની નોંધ અહીં પૂરી થાય છે પણ કાપ પડે થતું નથી. આગામી વર્ષે બીજી સંપ્રદેશ બહાર પડશે ફરી એમની સુગંધ રેલાશે. એમની રમૂતિમાં ચનારા કાપ માટે આર્થિક સહાયની અપીલ ઊભી જ છે. ગુંજરાતની

જનતા જોઈ કર્યું કહી ઉત્તેજવા-પ્રેરવા માગતો નથી. સમિતિના સપ્તો જ મૂકે છું: "શ્રી જયન્તિ દલાલ રમૂતિ સમિતિ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માગે છે. આજની આ રમૂતિસંખ્યા તો એનો આરભ માત્ર છે. હજુ શ્રી દલાલની બહુમુખી પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન કરતાં અવમાસસમૃદ્ધ લેખોનો પ્રથમ, ઉત્તમ વાચક અભિનય માટે દલાલ ચન્દ્ર અને સહજતાની કેટલીક દૃષ્ટી વાતોઓ ને નાટકોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર આદિ કાર્યો પાર પાડવાનાં રહે છે. એ માટે આપના ઉદાર સહકારની અપેક્ષા..."

પિનાકિન્.ન. દવે

પરંપરાનો સ્વસ્થ વિશેષોપયોગ—‘સારા આકાશ’

હિંદી પ્રિંટમની પરંપરામાં એક એવો પ્રવાહ ચાલી આવે છે કે ‘સારા આકાશ’ છે ત્યાંથી એક કણકે આધુનિક ધર્મ હોત તો કાંતો એ જૈમિની કે એ.વી.એમનું ‘પ્રાણવાન સામાજિક પરિવાર ચિત્ર’ બની જત યા તો ‘અન ઓફ ઇન્ડિયા’ જેવું મહેશ્વરીકરણ પામી જત. હમ ન કરવા માગતા એક ભાવનાથીસ જીવાનને શરમમાં ફસાઈને ચૂપચાપ હમ કરી લેવાં પડે તો શી પરિસ્થિતિ થાય એની વાત અહીં થાય છે. પણ યતી નથી. સમરના મનમાં ધૂમતા આંદોશો એ ઠોઈ નક્કર ચોળનાઓ નથી પણ જીવાનીની તમન્નાઓ ધોલાં વાધુવિહારી સ્વપ્ના છે. સમર બીરુ તો છે જ. આખા ચિત્રમાં એ ક્યાંય ઠોઈની સામે બેઠ પોકારતો દેખાતો નથી. દેખાય છે માત્ર એની બીરુતામાંથી જન્મેલું ચીડિયાપણું ને ઉરકેશટ. એ સાથે જ એનામાં બનેલું છે જિંદીપણ. એને માટે, આંદોશો એ લમ ન કરવાનું સાચું કારણ નથી. હમ એને તન, એક અયોગિક આવી પડેલું જોખમી સાહસ છે. સાથે જ, એ ઠોઈ પાપ રૂપ વસ્તુ હોય એવી શરમ પણ એને છે. મધુરજનીની રાતે, આથી જ, પ્રજાને આલિંગનથી કમળના માત્રથી એ પરસેવે નાહી છોડે છે. હમવિધિ દરમ્યાન એના મનમાં ધૂમરાતા વિચારોનાં દશરૂપોમાંથી પણ આ જ ફક્તિ થાય છે. આ સાથે જ, એનામાં એક અદ્દા ધૂધવે છે. સમગ્ર ‘કુટુંબ અસિક્ષિત છે, પછાત છે અને પોતે ઠોઈ જુદી જ માટીમાંથી ધાણેલો છે એવા, ખાલી લીધેલા, અસમાવશ્યાયી મૂળ એ વિકસેલો છે. તેથી જ, કુટુંબ અને એની

વચ્ચે વૈચારિક સ્વસ્થ એટલું મોટું અંતર નથી બેઠેલું. વિચારની આધુનિકતા-ખિનઆધુનિકતાનું છે. જીવન-સંગિનીની પસંદગી પોતાની મથી પણ કુટુંબની છે, એ એના અહમ પરનો મોટો ધા છે. વળી એની બીરુતાને ઢાકવા જતાં એને અહમ વિકૃત બનીને જીપસે છે. આ જવાની પ્રતિક્રિયા મધુરજનીએ એ નવવધૂ પ્રજાને મળે છે ત્યાંથી શર થાય છે.

ચિત્રને સામાન્ય પરંપરાથી છુદો પાડતો એક મોટો વળાંક અહીં છે. પ્રજામાં સમરની જીવનસાથી બનવાની બધી શકતા છે. સમર એ જોઈ શકે છે. દૂર રહે રહે અનુભવી શકે છે આધુ, પીધુ, ને રાજ કીધુ—આવી નમ્ય એવી સીધી સાદી પરિસ્થિતિ ચિત્ર શર થાય ત્યાંથી થોડી વારમાં જ, લગભગ, જીબી ધઈ નમ્ય છે. પણ માનસપ્રવાહોનાં વહેણો એટલા સરળ ક્યાં હોય છે! સમરે રાખેલું નકાર-અસહકારનું, વર્તન હકીકતની નજીક યતા; હવે દૂર થવું જોઈએ. સમર પણ હજી છે તો એમ જ. પણ એ કરવાની પહેલ કરે તો આજ સુધીના એના વર્તનની સાચકતા શી? એમાં તો એનું સ્વમાન ધવામ. શર હરમાં તો પ્રજા નમતી આવે એમ તે હજી છે ને સાથે જ એમાં રહેલી પોતાની તકેજી સમજી શુભેગાર જૂતિ અનુભવે છે. ચિત્ર આગળ આસતા, શૈશુમ્બ દૂર કરવાનો પ્રારંભ એણે પોતે જ કરવો. જોઈએ એમ પણ તેને લાગે છે. પણ પ્રજાની નજરે પોતાનો પરાજય અનુભવવો એને કપરો લાગે છે ને તેથી ખાલી માજવાની કમળના વાસ્તવની શણે અમથી બનતી નથી. આને બીજે છેડે છે પ્રજા. દીપતની આ આખી

પરિસ્થિતિ માટે તે પણ જવાબદાર છે જ. વિવાદ પછી ભાવિ સહચારનાં એણે સ્વપ્નો ધડપાં છે પણ લખે પછી, એક તરફ એક નોખી ભાવના કુટુંબમાં એણે એકરૂપ બનવાનું છે; બીજી તરફ, એક મનઃમગ્નતા છતાં સાવ અભવમા યુવક સાથે એણે ગાંઠ બાંધવાની છે. એની શરૂઆત શી રીતે કરવી એ એની પળ મંત્રવલુ છે. સમર-પ્રજ્ઞા બને એમ જ હાથ છે કે સામેની વ્યક્તિનો એકમાત્ર ભોગ — એક પ્રેરક સ્થિત માત્ર બે નિરાશની રૂપે મળે તો પોતે પોતાની ગરૂરી પૂરેપૂરી ખોલી નાખે, બને એ પણ માને છે કે સામે વ્યક્તિ પણ પરિસ્થિતિને સમજે છે છતાં પ્રકટેલી એ પરિસ્થિતિને દૂર કરવાની જ છે! — કદાચ... કદાચ... રખેને, પેલી વ્યક્તિ એ હકારનો અનાદર કરી દે તો! નહુંદથી પ્રેરિત પ્રજ્ઞા દૂધનો પ્યાલો આપવાને બદલે સમરની ક્ષમા માગી લે છે — પણ એ ક્ષમાના શબ્દોના ઉચ્ચારની લઘુભાંધી તો દેવળ ઔપચારિકતા, ભય, શંકા, અદમ્ પર થતો ધા જ બહાર આવે છે જે સમાધાન માટે આતુર છતાં જિદ્દી એવા સમર પર પ્રતિ-ધા કરે છે.

સમર-પ્રજ્ઞાને એકબીજાં માટે સ્નેહ તો છે જ. સમરના આવા અપમાનરૂપે ને એક વાર તો વિના કારણે ગાલ પર પછામલા, સ્વામિત્વલક્ષક, તમાચા-વાળા વતન પછી પણ, પિયર ગયેલી પ્રજ્ઞા પાછી સાસરે આવે છે. પોતાના પિયરમાં, સમરની પ્રતિમા ખંડિત ન થાય એ રીતે એ વતે છે. આ સ્નેહને લીધે જ, પ્રજ્ઞા પિયર જાય છે ત્યારે એના માથામાં નાખવાનાં, એક રહી ગયેલા, સોમાને એક વખત કચરામાં નાખી દઈને વળી પાછો ઊઝાડી લઈ સમર ચોપડી વચ્ચે મૂકીને જોમા કરે છે — પિયરથી આવેલી પ્રજ્ઞાને સામાન એની ગેરહાજરીમાં ઉત્સુકતાથી ફેરોસે છે — પ્રજ્ઞા સાથેના મધુર સ્નેહજીવનની દેટકેટલી કદવનાઓ કરે છે. આ સ્નેહને લીધે જ, અણગમ અલગ વિશ્વમાં ઊછરેલાં — એટલું જ નહિ, કેઈ નાના-મોટા-સામાજના અંગને જાહેર માત્ર વ્યક્તિ રૂપે જ ઊછરેલાં — આધુનિક તરુણોના પ્રતિનિધિરૂપ આ બે હૃદયો તવસંપત્તનો આ મુઝબજીયો તથાકો

અંતે વટાવી જાય છે ને આથી જ ચિત્તનો સુખદ અંત ચોટાડેલો જન્મે નથી.

સમર-પ્રજ્ઞાની પાર્શ્વબૃષ્ટે બીજાં પણ યુગો, (સમરનાં ભાઈ-ભાભી, બહેન-બહેની અને મિત્ર-મિત્ર પત્ની)ના નાના નિજ પ્રવાહો ઉપજાવતી ને છતાં કેન્દ્રબિંદુને નબંદમાં રાખીને જ ધૂમરાતી પરિસ્થિતિઓ કેઈ દૂકી વાર્તાની સધનતાની માદ આપે છે.

આખા ચિત્રમાં, બીજી કેઈ પણ વ્યક્તિ-કરતાં, ખાસ ચેટરજીની હવાતી સતત અનુભવાયા કરે છે. નાના નાના અનેક કુલ્લક પ્રસંગો દ્વારા એક તરાહ — ઊંડા મનોવ્યાપારોના અસ્પષ્ટિત વહેણની તરાહ — ઉપજાવી શકાય છે. ને તેથી જ સમરના પગની કે સાઇકલની સાથે કેબેરા પણ આપનાં બળદોમાં કે તળાવમાં સમરના હાથમાંથી વારાફરતી 'ડગાક' દઈને પડતા કાંકરાઓ પર વાતનિ આગળ વધારવાની કરીયે ચિંતા વગર ફર્મા કરે છે ને એક સુતચૂર પરિસ્થિતિ સભ્યે જાય છે. પ્રજ્ઞાને "દિલ્લ જોવા લઈ જતો" સમર પણ મળનો ઝડપાયો છે. મનો-વહેણને વિરોધાવવા માટે 'કોફીટ ફ્રીમ' કે ફ્રેસ એકની પદ્ધતિઓ સિદ્ધત્વક અજમાવાઈ છે. પ્રજ્ઞાના મંત્રણાતા ઝંઝર સાથે, બોજિલ પરિસ્થિતિ તોડવાની પ્રજ્ઞાની પહેલ અંગે આશાન્વિત ચર્ચ સમર કંઈપનામાં સરી પડે છે ત્યારે, કે લમ્બાધિ પ્રસંગે વર-વધૂના પોશાકમાં પોતાને અને પ્રજ્ઞાને કોલેજ મિત્રોથી ઘેરામલાં અને રોજીયા તવાળતાં કરે છે ત્યારે, કે પછી નિહંતુકપણે રેડિયોની સ્વચ ફેરવીને રેડિયો ચાલુ થાય છે ત્યાં સુધીમાં પોતાના વિવાહિત જીવન વખતના ઉમંગની માદમાં સરી ગયેલી પ્રજ્ઞા "બે વિવિધ ભારતી દે" સાંભળતાં જાગી જાય છે ત્યારે, — આવી પદ્ધતિઓ તમ વાસ્તવમાંથી મોડળી ઉવામાં વાસ્તવનું જ વહન કરતી હોય તેમ સરી આવી લાવકને માટે એક નવો એલો આપનાનો જમ લેલો કરીને અચાનક નિર્દમ્પણે એને તોડીને પોતાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરે છે. વરપોશાકમાં હોડતા સમરની પાછળ

કેણે ન મૂકતા વાળવાળાઓના દેખાવમાં 'સિમ્બો-
લિક ડ્રીમ' અજમાવાયું છે. લગ્નવિધિ દરમિયાનનાં
સમરનાં મનોવતુંબો દ્વારા, ભાવકને, એક કેન્દ્ર
નળવૃત્તિને અનેક પરીધા પર ધૂમ્તો કરી દેવાયો છે.
કેટલાક પ્રેમગીતો વચ્ચે દ્વિતી આવેતા ચૂડી વેચવા-
વાળાને સૂચક અવાજ અને એક વાર તો સળિયા-
વાળી બારી આગળ ઊભી રહીને સડકને જોતી
પ્રમાની નજર સાથે નજર મળવાથી થંભી જતો
ચૂડીવાળો, પ્રમાના પિયરથી થતા આગમનને દર્શાવવા
માટે બારણાં આગળ પડેલી બે પરાક્રમુખ અપેક્ષા
પર ફેરવતો ને પછી વિવિધ સામાન પર આગળ
આગળ વધતો કેમેરા, ફૂટબોલની મેચના મિત્રના
ઉત્સાહભર્યા વર્ણન વખતે સમરની અન્યમનસ્કતા
ઝાપવા માટે મુકાલિનમ-mimicની પદ્ધતિ, યુવાનોનું
સ્વર્ગ રંગુ કરતી ચીલાચાણુ હિટી ફિલ્મનો, ફિલ્મમાં
ફિલ્મરૂપે, 'પેરોડી'રૂપ ઉપયોગ, આપ્રાના ધોંધાટભર્યા
બજારોને એકધારા વીંધે જતો કેમેરા ને અચાનક વચ્ચે
ઝબકી જતા તાજનહાલની પ્રતીકી દશ્યપરંપરાથી
થતી ફિલ્મની શરૂઆત — એમ બધે જ ફિલ્મરૂપ
જવાયેલું છે.

સમરના રૂપમાં રાકેશ અને પ્રભા તરીકે મધુચક્રવર્તી,
આ પછી, તરત યાદ આવે છે. સામાન્ય ભારતીય યુવક
યુવતીના પ્રતિનિધિરૂપ ચહેરાઓ તેમની પાસે છે.
સમરનું ટેલું ને અઘ્ઘર દેખાવ કરતી વખતે હાંફ્યા કરતા
નસકોરાવાળું નાક એનામાંનું નિહીપણું સરસ બ્રહ્મા
કરે છે. બંને પાત્રો સાવ ઓછાઓલાં છે ને જે બોલે છે
તેમાંનું ધણું બહુ છુરખામાંથી આવતું કે સંકેતવાળું
છે. આમ અભિવ્યક્તિનો મોટો ભાર એમની આંખો,
ચહેરા ને નિહાળેલું કિયાઓ પર આવી પડે છે. આ
બારીક, જટિલ કાપને તેમણે ભારોભાર પ્રશંસાભર

રીતે વર્ણુ છે ને એમ તો સમરના મિત્ર તરીકે જલાલ
આખા, સમરની ગામડી-બોલકી-જેઠાણીની રૂએ સાસુ-
પણું કરવા મથતી-ચોરની જેમ છૂપી રીતે રસોડામાં
મીઠાઈ ખાતી-સમરને સમજાવતી બાબી (તરલા મહેતા),
કે સમરના ગનેવી તરીકે સહેજ ઝખડી જતો છતાં
કથુચે બોલ્યા વિના બાવાઈ, શકતા, જડતા, કૂરતા
વ્યક્ત કરીને (જો માટે દિગ્દર્શકને પણ અભિનંદન!)
એ રીતે કરુણ જૂતવાળી બહેનના કરુણ ભાવિનું ઇંગિત
દર્શાવી જતો ચહેરો—એમ નાનાં મોટાં બધાં પાત્રો
એમની શક્તિ પાથરી નાથ છે. સમરની બહેનનું
પાત્ર હજુ વધુ સારી રીતે નિભાવી શકાયું હોત.

ગીતવિહીન આ ચિત્રમાં નગારાં વાંસળી વગેરે
અનેક વાદ્યોના અનિયમિત, મોટા ને કંઈક નાણી
કરીને બસરા બનતા સંગીત દ્વારા કેન્દ્રને સાથે તાલ
સાધતો સમગ્ર ઘોંઘાટ થી સહિસ ચીધરીએ સજા થો
છે. કે. કે. મહાજનનંતા કેમેરા મશીનની, કોલેજ, બજારો
ધરના ચોરડાઓ, કાનસનું ધુમાડા ઓઢતું મોઢિયું,
(કસોટા અપર્મા) પરસેવાથી લથબથ સમરનો ચહેરો,
બારી પાસે ઊભેલી પ્રભામાં સૂચવાતી કેદીની હાલત,
લગાવમાં થતા કાંકરાના ડબકારા, વરધોડો, પ્રભા
અને ચૂડીવાળાની હાડકાતી નજર વખતનો 'એન્ગલ',
ફિલ્મમાં આવતી ફિલ્મને અલગ તારવવા 'ડેડલપિંગ'ની
વિશેષ યોજના — એમ અનેક રીતે પોતાનો મથ
પાથરે છે.

આકાશના બે ચિત્ર દેખાવોના ધ્યેશ પ્રતીકી
વપરાયા પરથી ચિત્રનું શીર્ષક રચાયું છે. પણ
આખા ચિત્રને મૂળમાંથી પકડવાનું કૌવત એ શીર્ષકમાં
ખૂટતું લાગે છે — એ સહેજ.

ભૂપેશ અમંચયું

શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકો કેટલાં? | સુમન શાહ

સામગ્રત સમયના સંદર્ભમાં, આપણી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિની મંબીરતા દૃઢનારના મનમાં યોગાતો પ્રયત્ન તે આ કે એક જ વિષયને શુદ્ધલાવે પૂર્ણતાથી વહેલાં સામયિકો આપણે ત્યાં કેટલાં? અને તેનું સ્વરૂપ શું?

આપણાં 'સાહિત્યિક' કહેવાતાં સામયિકોની બે લાક્ષણિકતાઓ કીડીને આંખે વળગે એવી છે એક તો એ કે એમાંનાં કેટલાંક સંસ્થાકીય મુખપત્ર કે પ્રતિષ્ઠાગ્રહોવાને લીધે અર્થસમૃદ્ધ છે—રૂપે રંગે વધે એટલાં માટે જ એ સારું એવું ટકી જાય છે, ટકે જ છે; બીજાં કેટલાંક એવાં છે જે અર્થકંગાલ હોવાને લીધે, જન્મે છે ખરાં પણ ઝાઝું જીવતાં નથી, લથડી જાય છે. બીજી લાક્ષણિકતાનો વિચાર કરનાર હતાશ ચર્ધ જાય તેવી સ્થિતિ છે. આમાંનાં મોટા ભાગનાંની 'જીવનલક્ષિતા' એમના 'સાહિત્યિક' એવા વિશેષણને સાવ જોડું પુરવાર કરે એવા બધા પ્રાયુષવાળાં છે, વેરવિખેર છે. 'જીવન'વાદીઓની 'સાહિત્ય' ઉપરની 'સાહિત્ય' આસપાસની પકડ એવી કેટલાક દાખલાઓમાં તો સાવ યુસ્ત અને વિકૃતિની હદે પહોંચેલી પણ એવા મળે છે. આ બે લાક્ષણિકતાઓને 'પરસ્પર ભેગવી દીધા પછી કહી શકાય કે' અર્થસમૃદ્ધ સામયિકો મોટે ભાગે ઉદારરુચિ છે, ધોરણે વિશેષ શિયિલ શુદ્ધ ધરાવે છે. આ બૌદ્ધિક કેટલાક દાખલાઓમાં તો તંત્રીકાયનો—editingનો સાવ છેદ ઉઘાડી દેતું જોવા મળે છે. તંત્રી અથવા સંપાદક ત્યાં મુદ્દક અથવા સંચાલક સંપાદકથી વિશેષ કંઈ હોતો નથી, લેખકને કેળવે એવું તંત્રીકાય શુજરાતી સામયિકોમાં હશે ખરું? કહે છે નવા નામને કોઈ વેળાસર ઉતરેય દેતું નથી! અર્થકંગાલ સામયિકોનું તંત્રીકાય ધણું કડક અને નિયત

અભિગ્રહોને દટતાથી વળગી રહેનારું જોવા મળે છે. પહેલાને મુકાબલે આનો લેખક વર્ગ પણ મર્યાદિત હોય છે—એકદ ન્યૂન કે મિત્રવત્તુળ જેટલો મર્યાદિત હોય છે. વાચકવર્ગની અહીં આવી ગણતરીની જ સંખ્યા હોય છે. આ સામયિકો કોઈ પણ—મુદ્દમાં મુદ્દ—આહકને ઉરકેરે તેવાં, ધણી વાર, અનિયમિત હોય છે; જેમ પેલાં નિયત તારીખ પહેલાં બહાર પડે છે તેમ આ નિયત તારીખ જેવું રાખતાં જ નથી—રાખે તો સમજતાં નથી. આમ એ પ્રકારનાં સામયિકોમાં પરસ્પરને પૂરક એવાં ધણાં તત્ત્વો છે, પણ લાંબા સમયથી જ ને પોતપોતાની જાણે મર્યાદાઓ અને અધૂરપોતા જ મિલાજ ખનાવી લઈ, મસ્ત રહેર અને લાપરવાહીથી ચાલતા જાય છે. અને વધારે કરુણ વાત તો એ છે કે આખી આ પ્રવૃત્તિને લેખક વાચક આદક લાંબા સમયથી જીવતા આવા છે. બૌદ્ધિક તરીકે એજાખાતી આ પ્રવૃત્તિ આજના મંજોગેમાં અને વૈચારિક જીવનની શુદ્ધિના સંદર્ભમાં અભ્યાસનિષ્ઠ ટીકા-સમીક્ષા માગી રહી છે; કેમ કે સામયિકો દ્વારા લેકશણીમાં પ્રભુ બોલતી હોય એ આદર્શ સ્થિતિને વિરોધે આપણે ત્યાં પ્રભુ ધણું પાછું સાંભળે છે, જે તે સમયનાં clintથી સતત ચેતતા રહેવાની દિશામાં કે સાંભળનારને મળેલા પડકારવાનાં અધિકારની રૂએ એને ચેતતા રાખવાની દિશામાં પ્રવૃત્ત થવામાં ક્યારેય મોડું થવું જોઈએ નહિ.

ખરેખર તો કોઈ પણ નિકાસશીલ સમાજમાં એક જ વિષયને શુદ્ધ લાવે પૂર્ણતાથી વહેલાં સામયિકો શીર્ષસ્થાને—શિખરસ્થ—હોવાં ધટે—જેનાં ઝરણું વહેણમાંથી 'જીવન'લક્ષી સામયિકો ચમત્ કોહન કરતાં રહે; અને digesting દ્વારા સ્થાણુ ખસુનમાયે

રિયેર લોભાં રહેતાં 'શીખે, સંસ્થાઓ અને સંસ્કાર-
કેન્દ્રોનો ધર્મલાભ આવાં સામયિકોને મળવો ઘટે —
સંસ્થાઓએ 'પણ પોતાનું વાનિત્ર જુની, રહેતાં કે-
ગૌરવગાયક બની રહેતાં એ સૌને જોઈને રાજવાને
બદલે આવાં શુદ્ધ, વિવેકવાદી સામયિકોનાં *patron-
sponsoring*માં ગૌરવ એતાં શીખવું જોઈએ. પરંતુ
આ ઈષ્ટ રિયલિટી આપણે ત્યાં વ્યુત્ક્રમ થયેલો, દિસે
છે અંધવા એનો, સુવંધા અભાવ જ વરતામ છે.
ઉપલા વર્ગમાં જે સ્પષ્ટ થઈ નથી કે યોગેશનાં
આવશ્યક મતાંતરણથી ખેડાણ પામી નથી, એવી

વિચારધારા માત્ર એક કુણા જુનીને વિરમી નમ
છે — સમાજ કે પ્રભુ એને ઝીલી શકે, પામી શકે
એવી રિયલિટી કદી નિર્માણ થતું જ નથી; એક
વિસ્તરતી ખાઈ — *gape* — અનુભવાય છે...
આપણે ત્યાં એવા મળતી અને હવે તો
તીવ્રતાથી સંવેદાતી આ ખાઈ આપણી ચિંતાનો
વિષય બનવી જોઈએ. અને એવા અનુભવમાં,
પ્રારંભે મહેલો પ્રસ મર્ણાદિત કરી ફરી પૂછવાનું મન
થાય છે કે આપણે ત્યાં પૂર્ણતયા શુદ્ધ સાહિત્યિક
સામયિકો કેટલાં? અને તેનું સ્વરૂપ શું?
૨૧-૭-૭૧

ઓહ, કલકત્તા !

સંપાદકશ્રી
'વિશ્વમાનવ',
" 'ઓહ, કલકત્તા !' શીષક હેઠળ તમે બંગાળી
ભાષાના એક ભણીતા સામયિકના વિશેષાંકની પચાદ-
ભૂમિકા રજૂ કરીને સર્વશી શિવકુમાર, ભોળાભાઈ
એને અનિરુદ્ધ બક્ષાભટ્ટને ઉચિત પ્રકાશમાં મૂકી આપ્યા
છે. ગૌરવગાયક બની રહેતાં એ સૌને જોઈને રાજવાને
બદલે આવાં શુદ્ધ, વિવેકવાદી સામયિકોનાં *patron-
sponsoring*માં ગૌરવ એતાં શીખવું જોઈએ. પરંતુ
આ ઈષ્ટ રિયલિટી આપણે ત્યાં વ્યુત્ક્રમ થયેલો, દિસે
છે અંધવા એનો, સુવંધા અભાવ જ વરતામ છે.
ઉપલા વર્ગમાં જે સ્પષ્ટ થઈ નથી કે યોગેશનાં
આવશ્યક મતાંતરણથી ખેડાણ પામી નથી, એવી

'માનવ' જેવાં વિચારપત્રોને ખરેખર તો આવી
શુદ્ધકાળ માળોતો ખાટો રસ જ હોવો જોઈએ નહિ.
વાચકોના લાભાર્થે એમાં, એ કલકત્તા વિશેષાંકમાંની
અનુવાદપ્રક્રિયાની હજી પણ વધારે ઝીણવટભરી તપાસ
થવી ઘટે — ને પત્રચર્ચાઓ એ દિશામાં ફરકે, તો
જ હવામાંની ઢુંગંચો ઓછી થાય. સાહિત્યકારોની
જીવનસામગ્રી વાટચા કરવાના દિવસો ક્યારનાય
આધમી એવા છે... 'વિશ્વમાનવ'ના એકમાથી ધ્વનકતા
બહોળાં પરિવારમાં વિસ્તરેલા તંત્રી-સંપાદક-મંડળ
આવી શ્રેણીએ અસંત સાવધ થવું ઘટે છે.
વરસાદ 'વિશ્વમાનવ'ના એક જૂનો વાચક
મદુવાથી પ્રા. જિતેન્દ્ર મહેતાનો, પણ આવી જ
ફરિયાદ કરતાં પત્ર પ્રાપ્ત થયો છે.
ફરમાન, કલકત્તાથી શી શિવકુમાર જેવીએ
પણ આ જ સંકલ્પમાં 'વિશ્વમાનવ'ને નવેસરથી
એક પત્ર લખ્યો છે. પરંતુ એમાં તત્વતઃ કંઈ
નવું મુદ્દો છાપેલો નથી એટલે એને પ્રકાશિત કરવાનું
મુનાસિબ માન્યું નથી.
અભિષેક આ પ્રકારની ચર્ચા અનાપાસે-અનિયંત્રિત
પણ બંધિતગ્રેત કક્ષાએ સરી જશે એવી બીજી તો
સંપાદકને માથે તોળાતી જ હોય છે.
એટલે આ ચર્ચાને અંતે બંધ પથેલી જાહેર
કરીએ છીએ.

મીઠું સંભારણું : શ્રી જ્યન્તિ દલાલ સ્મૃતિ-સંદેશ

તા. ૨૪-૮-૭૧, શ્રી જ્યન્તિ દલાલના અવસાનને એક વર્ષ પીતી ગયું. કાલો મચ્છતિ પસ્યતાં કાળ ગતિશીલ છે. તેમાં આપણું કામ રેખા આંકી દેવાનું છે; કાળ ન જૂસી શકે એવી રેખા શ્રી. જ્યન્તિ દલાલે સાચે આંકી છે એવું ૨૪-૮-૭૧ ની જ્યન્તિ દલાલ સ્મૃતિ-સંધ્યા પરથી ધણીને જણાયું હતો.

અમદાવાદના ટાઉન હોલનો સ્વભાવ બીડ બેગી કરવાનો છે એવું નથી. મારી જેમ ધણીએએ ધણી વાર એના ખાલીપણનો ભાર અનુભવ્યો હતો. પણ સ્મૃતિ-સંધ્યા વેળાએ ટાઉન હોલમાં શહેરનું સત્ત્વ ઊભરાયું હતું. ટાઉન હોલના બે ખૂણાઓમાં અગમચત્તીનાં મૂખમાં અધકારને કારણે અગ્નિદેહ શેષાં હોમ તેવો આભાસ કરાવતાં. વાતાવરણમાં અવસાદ પર મુગધનો પુટ ચડવાયો હતો.

આખો કાચકેમ સાર્વિક હતો એવું કાચકેમના અંતમાં મારા મિત્ર શ્રી હરિશંકર પંડ્યાએ કરેલું વિધાન હતું આરંભમાં જ કરું છું (નેકે મને એમાં ચાંત રાજસી કાંઠ જણાયો).

તેખ્ખા પર જ શ્રી વસીલાલ વર્મા (ચર્કાર) એ એમની પીછીનો પ્રભાવ બતાવી આપ્યો ને થોડી ક્ષણમાં શ્રી જ્યન્તિ દલાલનો રહેલ તૈયાર કરી દીધો. ત્યારે પાશ્વજીમાં દલાલનો અવાજ રણકેતો હતો. મહાભારતના નાટ્યાંશનો ધ્વનિમુદ્રિત અવાજ. તેખ્ખા પર દલાલની હાજરી અનુભવાતી હતી. દહાચ ભાઈશ્રી રશીદ કલકત્તાવાળા એ શ્રી સિવ પંડ્યાએ કરેલા જ્યન્તિભાઈના caricature પર અપ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી એના વિશેષ અધિકારી શ્રી એકારને ઠગ્યા હતા એવું રમરણ ચંદુ; ત્યારે શ્રી સિવ પંડ્યાના લાક્ષણિક caricatureવાળો કાચકેમનો

કાચળ હાથમાં જ હતો. આ, બેશક નવું હતું. પણ કોણ બાણે કેમ, જ્યનું નહીં અને પ્રદર્શનશક્તિ ન કહેવાય? એ જે કહેવાય તે. એણે ધણીઓના નેત્ર વિસ્ફારિત કર્યાં હશે.

આ કાચકેમની બીજી વિશેષતા દલાલનાં કુટુંબી-જનો સાથે તાદાત્મ્ય બધાવી આપવાની હતી. દલાલને ગમતાં ગીતાનું ગાન કરાયું. ગાંધીજીને ગમતાં 'વૈષ્ણવજન' વગેરે ગીતો સાંભળવા દેવાઈ ગયેલા આપણા કાનને દલાલને ગમતાં ગીતો કેમ ન ગમે? જયંતભાઈના કારણે તથા પૌત્ર લહરના બાલભાવને કારણે એ નિર્વાલ રહ્યાં. પછી દલાલ-રચિત એકાંકી રજૂ થયાં. 'જેઈએ છે, જેઈએ છે' - માર્કસ ભટ્ટ અને બેરોડા મ્યુઝિક કોલેજના સહિયારા ઉપક્રમે બીબા નાટક 'માની દીકરી'ની સરખામણીમાં એ જરૂર બેલુ બીતરે, પણ દલાલને અજલિ આપવા પ્રયાસરૂપે એ અભિનંદનનું અધિકારી ચાપ જ. શિક્ષણની વિસ્તરતી ક્ષિતિઓનો વિચાર કરીએ અને દલાલ સ્મૃતિ સમિતિ ને શિક્ષણસંસ્થાઓના સાંપડેલા સહકારનો વિચાર કરીએ તો વગર કહો જ બધું સમજાઈ જશે. માત્ર બે આવી સંસ્થાઓનાં નામ નજરે પડે છે. એક તો બેરોડા મ્યુઝિક કોલેજ અને બીજી (રાજો આપવામાં) વલસારાની આદ્ય અને કેમસ કોલેજ. દલાલ કાર્ક અમદાવાદના જે નહોતા. કાર્ક પણ લેખક કાર્ક એક જ સ્થાનનો રહેતો નથી. આવી સ્મૃતિ-સંધ્યા બીબા ત્રીજા વર્ષે વડોદરા કે વલસારામાં ન થોણ શકાય!

અને નાટકમાં જ્યન્તિભાઈનો લાક્ષણિક વ્યંગ તો હતો જ. પ્રથમમાં તો તે હાસ્યમિશ્રિત હતો, બીજામાં કરુણ દારૂ નાટક વિશેષ કર્ક પણ કહેવાનું આ સ્થાન નથી. 'માની દીકરી' નાટકની ભજવણી અને તેમાં

પણ અનુસંધાનને સુતરિયાનો અભિનય પ્રશ્ન્ય હતો. રમેશ દેસાઈ સ્વાભાવિક લાગતા હતા. વિલનનું પાત્ર કરનાર ભાનુ વિવેદીનો પણ ખાસ ઉદ્દેશ્ય કરવા જેવો છે.

એ નાટકોની લગ્નવણી વચ્ચે ચયેશો પુસ્તક પ્રકાશનનો વિધિ ઓછો પ્રાણવાન હતો. જન્મિત દલાલની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓનો સંગ્રહ તથા પ્રતિનિધિ એકાંકીઓનો સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા. એક વર્ષના ઓછા સમયમાળામાં ત્રીણ સાહિત્યકારોએ કરેલું આ ચોખ્ખું તપશ્ચુ છે. વાર્તાસંગ્રહના સંપાદકો સર્વશ્રી રધિરમામ શર્મા, દિગ્વીર મહેતા અને અનિરુદ્ધ પ્રહલમદે છે તથા એકાંકી સંગ્રહના સંપાદકો સર્વશ્રી વિનોદ અધ્વણી, ખુલ્લ ત્રિપાઠી અને રઘુવીર ચૌધરી છે. સમયસર આ કાર્ય સંપન્ન કરવામાં સદામરૂપ ચનાર વ્યક્તિઓમાં મૃણાલિનીબહેનની ધન્ય અને પ્રકાશક વેરા એન્ડ કંપનીના શ્રી શિવજી આશરનો તથા વર્ચસ્વત પ્રેક્ષના હેઠા રમેશ શ્રી શાંતિભાઈ નો સદ્કાર કારણરૂપ છે. સમગ્ર વ્યવસ્થા તંત્રનું પહેલેથી છેલ્લે સુધી સુંદર સંચાલન કરનાર શ્રી પ્રકાશ ન. શાહનો પણ ઉત્કૃષ્ટ ભાવે જોઈએ. એક બીજો પણ ઉદ્દેશ્ય કરવો જોઈએ. સામે ચાલીતો શુદ્ધ પ્રેમવાચન કરી આપવાની તત્પરતા દાખવનાર અને વિપરીત સંયોગોમાં પણ તેને પાર પાડનાર વિદ્વાન 'ચૈત્યજન' શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના તખ્તા પરથી થયેલા આભાર દર્શનમાં આભારી કેટલાક મદત્વના નોમો ચૂકી જવાયા હતા.

શ્રી ઉમાશંકર જોશી પ્રવચનમાં સંગ્રહના સંપાદકોના નામ પાઠ કરવા કોઈ ભરતો હતા. બાળમાં એકલા કોઈને એની કાંઈ ખજાર હોય. એમ લાગતું નહોતું, આને શું કહેવાય ? શી નરોત્તમભાઈ ઝવેરીનું આભાર દર્શન વધારે કંઈ હતું. આ પ્રસંગે શ્રી જન્મિત દલાલની સ્મૃતિમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન એક વાચનાલય બંધ કરશે એવી આવકાર દાયક જાહેરાત એમણે કરી, પણ એમના ગોટાળિયા શબ્દોને કારણે એ પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ ન થઈ. પણ શ્રી ઉમાશંકર જોશી જેવા ચતુર નર ક્રિયા પ્રમોપ્ટર રહેવા પર હતા. તેમણે સફળતાથી આવી આવ-

કાર આપવા પ્રેર્ષા. અમદાવાદની નગરપાલિકા એના સાહિત્યકારોને સન્માનવામાં કદી પાછી પડી નથી. નહાનાલાલ, ધૂમકેતુ, જ્યોતિષજી પણ કયાંક પારિયા પર ચિતરાઈને બેઠા છે.

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ અક્ષરના ઉપાસકનો અક્ષરદેહ સચવાય તે માટે આવી મરજોત્તર તપશ્ચુની પ્રવૃત્તિઓ ઉપકારક હોય એમ જણાવ્યું. કાંઈ પણ લેખકની અપ્રકટ સાહિત્યિક કૃતિઓ આ રીતે પ્રકટ થાય તો એ અવસર આવકાઈ જણાય. પરંતુ આવા સંચયો, એમાંની સમીક્ષાની નવીનતાને ખાજ પડે રાખીએ તો, લેખકની મેંપણ કૃતિઓના વેચાણમાં અવરોધરૂપ થાય. દલાલના બીજા વાર્તાસંગ્રહોની અપેક્ષાએ આવી પ્રતિનિધિ વાર્તાઓનો સંગ્રહ વધારે ચલણી થવાનો. આવા પ્રસંગે લેખકનું મૂલ્યાંકન, પુનર્મૂલ્યાંકન થાય, એના પુરતકોના વેચાણને વેગ આપી શકાય, એના Complete worksનો એક સારો સ્ફુટો સંગ્રહ થાય એ મને વધુ ઇચ્છવાનું લાગે છે.

શ્રી રસિકાંકુલ છે. પરીએ આ મથોને પ્રકાશિત જાહેર કર્યા ને દલાલ સાથેના પોતાના ઉલ્લાસ, કેટલાક પ્રસંગોનાં સંસ્મરણો કર્યા. શ્રી સનત મહેતાએ સદ્ગતની રાજકીય પ્રતિબાને પ્રભાવક વક્તવ્ય દારૂ અર્જસિ આપી. મૃણાલિનીબહેન મોઠા કંઈ એવું દલગમ્પિ પ્રવાહી અંગ્રેજી બોલે છે કે એમને આ રીતે મુજરાતીમાં બોલવા કહેવું એ સંભવેતું નથી.

અને શ્રી પ્રતિભાબહેન દલાલનું છેલ્લા જાહેર ભાષણનો એક અંશ વાંચી સંજગાઓ. આખો કાર્યક્રમ પ્રસંગના ગૌરવને જાગે તેમ ચાલ્યો.

શ્રી ચૂનીલાલ મણિયાના અવસાનને એક વર્ષ વીતતાં જ્યાં કે. કોલેજના સભાખંડમાંથી 'મણિયા મનોરાજન' પુસ્તક બહાર પડ્યું હતું તે પ્રસંગ પાઠ આવી ગયો. ત્યારે ખંડ લગભગ ખાલી હતો, પ્રસંગમાં તેજ ન હતું. અને અહીં તો મેંજો જામ્યો હતો. એનું

[અનુસંધાન પૃ. ૪૦૮ ઉપર]

ઓધલિ-ઇમર્સર્ડ, ડાઇરેક્ટ-એન-લાઇન સ્ટાર્ટર,
ઓધલિ-ઇમર્સર્ડ સ્વયં ચાલિત સ્ટાર્ટ-ડેડ સ્ટાર્ટર,
ટેક્ષ્ટાઇલ મોટર સ્ટાર્ટર, એર-પ્રેક્ક સ્ટાર્ટર, કેમ
સ્વિચ, એર પ્રેક્ક કોન્ટેક્ટર્સ વગેરે સ્વિચગિયરના
નિર્માતા :

જ્યોતિ સ્વિચગિયર્સ લિમિટેડ

મોગર, તા. આણંદ, જિ. ખેડ

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દત્ત

સંપાદક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ ખારેખ

: શ્રી શામદાસભાઈ ખરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

: શ્રી યજ્ઞલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોની પરિચય કરાવવા ઇચ્છે છે.

આ હેતુ પર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિને વિકાસ કરી તેમની અગૃતિની ક્ષિતિજો વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી
- * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી
- * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શક : નગીનદાસ ખારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદક : પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ ઘઘભટ્ટ * મુકેશરાય મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી
ચિત્રરેખાંકન : શિવ

પ્રકાશન : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

મુદ્રણ : એમ. એમ. મનપતિ, શ્રી મણેશભાઈની પ્રિન્ટરી, ૨૧/ખી, કુંભરશીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-જવાબદાર : જયંતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ ઘઘભટ્ટ, ૩/૧૭ કીંગ્સ હોસ્ટેલ, મુનિ, વિતાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપડવાં (ગિ. ખેડ)

મુખ્ય ઈન્ડર ઇચર ગાંધી, ગાંધી. એન્ડ. કંપની, ૪૪ નામકેડી કોલેજ, મુખ્ય-૩

વિશ્વમાનવ દ્રુસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

ઇન્દિરાજી કયે માર્ગે ?

લે: ભોગીલાલ ગાંધી

[શ્રી મનુભાઈ પંચોળીના અવેશક સાથે]

લોકશાહી મૂલ્યોની કસોટીએ પૃથક્કરણ

ખીજ આગ્રજિ

કિં. રૂ. ૨-૭૫

હિંદી રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]

લે: નરહરિભાઈ પરીખ

નરહરિ કે. ભટ્ટ

સરળ મુદ્રાસર ઐતિહાસિક આલેખન

રૂ. ૪-૦૦

આદ્ય સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

લેખક: સંયોજક

ભોગીલાલ ગાંધી

જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો: સુધારાની નોંધપોથી

સંસાર સુધારાનાં સંભાષણો

કિં. રૂ. ૨-૦૦

રવીન્દ્રચિંતન

લેખક

ભોગીલાલ ગાંધી

રવીન્દ્રનાથનું સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય ચિંતન

કિં. રૂ. ૪-૦૦

નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ

લે: ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રેરક જીવનની ઝાંખી ઉપરાંત

મૌલિક ચિંતન અને સર્જનની

ચૂંટેલી સામગ્રી સાથે

રૂ. ૩-૫૦

‘મિતાક્ષર’

શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી આપણા એક સદા જાગ્રત વિચારક અને વિશાળદષ્ટિ નિરીક્ષક છે. સાહિત્યને વિશાળ સંદર્ભમાં જોવા અને મૂલવવાની એમનામાં શક્તિ છે. તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, રાજકારણ વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં એમને જીવંત રસ છે. પરિણામે ‘મિતાક્ષર’ના લેખોમાં બૌદ્ધિક તાજગી, મોક્ષાશય, અને સર્વાંગીણતાનો સંસ્પર્શ અનુભાવ છે.

[અંશ: જૂન-૧૯૭૧]

પ્રકાશ મહેતા

તમારા (ભોગીલાલ ગાંધીના) અનેકદેશીય મનન-ચિંતન-અન્વીક્ષણની સંતપ્ત વાનગી એમાં મળે છે. દષ્ટિપાત, અને કપાક ‘મનોઆમામ’ પણ કયે તે સંતપ્ત બન્યો.

૫-૨-૭૧

-રામપ્રસાદ બક્ષી

તમારા (ભોગીલાલ ગાંધી) રસના અને મનનના અનેક વિષયો છે અને તમારી દષ્ટિમાં સમતા અને તટસ્થતા છે, એ તો આ ગ્રંથો (‘મિતાક્ષર’ અને ‘રવીન્દ્રચિંતન’)માં પહેલી નજરે પણ જોઈ શકાય. આપણા સાહિત્ય પદાર્થનો ઐતિહાસિક અને વૈચારિક સંદર્ભ તમે સારા વિચાર્યો છે.

-વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી માર્ગ : કુવારા પાસે; મુંબઈ-૧.

વિગ્નવિનાશક

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગત માસિક
૧૯૭૧ સપ્ટેમ્બર; વાર્ષિક રૂ. ૧૨; છુટક રૂ. ૧-૫૦

૧૨૯

ભારત-રૂસ કરાર: પાયાની વિચારણા

ડીમ લાઇટ તારાશંકર બેનરજી

માઓ પછી?

ગાંધીજીના જીવનની એક કુરુણતા

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જગતરામ દવે

પ્રેમીજનક : શ્રી બોગીલાલ ગાંધી

મંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

: શ્રી બળસભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકજાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની નગરુતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી

* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * બોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ બલભદ્ર * મુકુન્દરાય મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રજાપતિ, શ્રી ગણેશ ગાયત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/ખી, ફુગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-સવાજીબ જ્યંતી સોની, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ બલભદ્ર, ૩/૧૭ ટીચર્સ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપડવાળ (જિ. ગેડા)

મુખ્ય ટેન્ડર દસરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોસલેન, મુંબઈ-૩

વિધિવિધાન

રાજકોશ

ભારત-કસ કરાર: પાયાની વિચારણા

૪૨૭ બોમ્બેનાલ માંની

કવિતા

હલચલ

૪૨૨ મહેશ દવે

રાત

૪૨૨ પવનકુમાર શર્મા

ગીત

૪૨૨ અગ્નિ-૧ ભટ્ટ

નાટક

ડીમ લાઇટ

૪૨૩ ગુલ્શીન ચૌધરી

સમીક્ષા

નૅટકમાં સમીક્ષા

૪૩૪ ધીરુભાઈ કાકર

આત્મકથા

નવી ઢેરી

૪૪૪ રમેશચંદ્ર

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

માઓ પછી

૪૫૨ જમદાર આસ

તારાસરની ચિરવિદ્યા

૪૫૪ બોમ્બેનાલ પટેલ

જૂલકથા

મંત્ર આકર્ષક પ્રકારિત ગીત 'સીધું' આકર્ષકનાં પદો

અવનવીકુમાર શર્મા ઇ.

—૨૬—

સસ્નેહ—

મિત્ર,

ચોટકે વગસ ઉપર બોમીલાલ ગાંધીએ 'વિશ્વમાનવ' શરૂ કર્યું.

ગુજરાત સમસ્તની બૌદ્ધિક મથામણમાં સહભાગી થવાની 'વિશ્વમાનવ'ની ઠેકાણીથી આપ સુપરિચિત છે. જ.

સર્વતા સાહિત્ય સાથે તેમ સામ્પ્રત સમસ્યાઓ સાથે 'વિશ્વમાનવ' હંમેશા કામ પાડ્યું છે. સર્વસત્તાવાદની જામતી આવતી હવા વચ્ચે લોકશાહી ને માનવીય મૂલ્યોની માવજત એનો આપ-અંગીકૃત સ્વભાવ સદાયે રહ્યો છે.

૧૯૬૭ની સાલમાં 'વિશ્વમાનવ' વડોદરાથી અમદાવાદ આવ્યું. રેખા સહકારી પ્રકાશનના નેતા હોદ્દાએ એણે પરિસ્થિતિની સ્વચ્છ પરંપરા કાપમ કરી. સામાન્ય ચૂંટણીથી માંડીને યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તતા કે હબર્ટ રીડથી માંડીને શુદ્ધિજીવીના દામિત્વને આવરી લેતી એ ચર્ચાઓ આજે અસ્તગત નથી બની.

હવે એક સ્વતંત્ર દૂરદળા ઉપક્રમે 'વિશ્વમાનવ' બરાબર બાર વરસ એટલે કે એક તપ ધર્મી, નવેસરથી આગળ ધપી રહ્યું છે. પૂર્વસરિઓ અને પરંપરાઓ પરત્વે આદર સાથે એ અવનવું કરવાને કૃતચક્રેષ્ઠ છે.

એક-વ્યક્તિ-મથામણ તરીકે શરૂ થયેલું આ સામયિક, આજે તો ગુજરાતના બૌદ્ધિક વિકાસનો આતેષ થવા તાકે છે એમ સહેજ મૂઠ ઘર્ષને બેશક કહી શકાય. હવે એનું ધંધારૂપ કોળવામાં છે.

આ તબક્કે 'વિશ્વમાનવ' એક અપેક્ષા નિઃસંકેત ને સંપિકાર વ્યક્ત કરી શકે એમ અમને લાગે છે.

મરેણા છે સહદયી વાચકગણના સક્રિય આર્થિક સહકારની.

અનુદાનો ને જાહેર ખર્ચો પર નભવા કરતાં આપના આ સામયિકને સ્વાભાવિક રીતે જ માહકજીવી થવાની હોંસ છે.

આશા છે કે વ્યક્તિક ને મંસ્થાત્મીય ધોરણે આપ સંતુલન પાડશે પાડશે જ.

સંપાદક મંડળ,
'વિશ્વમાનવ'

ભારત-રસ કરાર: પાયાની વિચારણા | લોખીલાલ ગાંધી

કરારો તો હુનિયામાં ઘણા ગણા દેશો વચ્ચે થતા હોય છે. એ કરારોમાં કેવળ ઔપચારિકતાના ચન્દો અને અંદરનું રહસ્ય છુપાવનાર ચન્દો અંગે સાવધ રહેવું પડે છે. ધણી વાર કરારોના ચન્દો કરતાં તે “લીટીઓ વચ્ચેની ખાલી જગ્યા” (ગિટવિન ધિ કામ્-ન્સ)માં જ ધણું ઘણું રહસ્ય રહેતું હોય છે. અને હેરાનું એ કરારમાં આંતરિક વલણ શું હશે તેને વિષે પરંપરા તકી થતા હોય છે. પરંતુ લોકચાહી નીતરસમવાળા દેશમાં એના કસિતાથી અંગે ખુલ્લા ચર્ચા-વિવાદ થઈ શકતાં હોઈને એમાંથી સાચીખોટી ઘનત બહાર આવે છે. પરંતુ, જે દેશમાં રાજકીય સ્તંભોનેથી માંડીને તેના નિજીયો આંખી પ્રભુથી અને હુનિયાથી શુભ રહેતાં હોય અને બહાર ચર્ચાનાં હોઈ અવકાશ પછું રહેતા ન હોય, તેવા દેશની સાથેના કરારની કલેખા પાછળના શુભ હેતુઓ માટે કેવળ અટકળ જ કરવી રહે છે. તેના હેતુ વિષે શંકા રહે જ. પાકિસ્તાન સાથેના અંધારમાં આનું બનતું આનું છે. સામ્યવાદી રાષ્ટ્રો સાથેના અંધારમાં એનાથીય વધુ કડવાં અનુભવો થતા રહ્યા છે.

આ બંનેની રસ સાથેના કરાર અંગે ભારતની પ્રજામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ધણી બધી આશંકાઓ અંગે તો તેમો આશંકાને કારણે નથી. એના બચાવમાં માત્ર કરારના ચન્દો ફરી ફરીને બતાવવાથી ભાગ્યે જ કશો અર્થ સરી શકે, અને એના ચન્દો ટાંચીને “આ લાકરી કરાર નથી”, “આ વોસો કરારને બગાડો કરાર નથી”, “આ આરમ-રસ કરારના જેવેલ કરાર નથી” એમ કહેવામાં આવે છે. અને છતાં શંકા રહે જ છે.

હાલત કરારની પહેલી જ કલેખમાં સ્પષ્ટપણે એવું

કહેવાયું છે કે રશિયા આપણા સ્વાતંત્ર્ય, સાર્વ-ભૌમત્વ અને પ્રાદેશિક અખંડિતતાને આદર કરશે અને આંતરિક બાજોમાં દખલગીરી નહિ કરે, એ આપણી સાથે સમાનતા અને સન્નિષ્ઠ મિત્રીથી વતશે.

આ પહેલી જ કલેખ કેટલી “બોગસ” છે! સૌ કોઈ બંને છે કે રશિયાએ જેમને આવી જ માંખણી કરાર કરીને આપી હતી તેવા પોતાના જ સાથીદાર નિરાદરો સાથે કહી આવેા સમાનતા અને સાર્વ-ભૌમત્વનો અવહાર સાચવ્યો નથી... સ્તાલિને પોતાના અવલ નીચરના બેરુ દીટાના ભયકર હાથે કપાં હતા અને કૃષોવે એક બાહ્ય સ્લાક્ષિનપૂલ સામે જેહાદ પોકારીને ધરતી અંદરના સામ્યવાદી તંત્રમાં સુધારો — અર્થ લાવવા બારે સાહસ મેંધું હતું; બીજી બાજુ એણે જ હાંસી અને પોલાંડ જેવા સામ્યવાદી સાથી પડોશી દેશોમાં સ્વાતંત્રતાની જરાબમથી લદ્દન ફરકતી દેખાતાં જ ગારસાહી જીલમગારનો પાઠ ભજવ્યો હતો. તો હાલના રશિયાના સરનશીનો એકનેવ અને કોસિગિને પણ શું એણે કયું છે? સામ્યવાદને જ વધુ માનવીય બનાવવા મથનારા ચેકોસ્લોવાકિયાનો સુપ્રાધારી, સામ્યવાદી પક્ષ, ત્યાંનું સૈન્ય, ત્યાંનું ટ્રેડ યુનિયન સહિતનાં પાયાનાં સંગઠનો — બધેકે ત્યાંની આંખી પ્રભુ એકદેહ બની આ સુધારાના રાહે આગે બીટી રહી હતી. એક પ્રજાના એ યુના માટે રશિયાએ બીજા વોસો કરારી દેશના સૈન્ય સાથે ચેકોસ્લોવાકિયા ઉપર નેમ આક્રમણ કર્યું. ત્યાંના નેતાઓને જેર કરીને પોતાના પાએદારોના હાથમાં સતાના નસવ મૂત્રો સોંપી દઈને, એણે જબતવા હીનતમ સામ્રાજ્યવાદી રસ દેખાડ્યું છે.

આ બધી બીનાઓ એટલી જાહેર છે અને એટલી ગમતવાર છે કે સમાનતા અને સાંવલોભત્વના કસોડા કેવળ દેખાડો જ બની રહ્યા છે.

આ કરારની ત્રીજી કલમ જોઈએ. એમાં રુઆબ-મેર એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે: જનને મલ્લો તમામ પ્રકારના અને સ્વરૂપના સંસ્થાનવાદની સંપૂર્ણ નાબૂદી માટે પુરુષાર્થ કરવાના પોતાના નિર્ધારનું પુનઃસમર્થન કરે છે.

આ ક્યા સંસ્થાનવાદની નાબૂદીની પ્રતિજ્ઞા છે? અમાઉના જમાનામાં સામ્રાજ્યવાદ-સંસ્થાનવાદનું રૂપ સ્પષ્ટ હતું. બીજા પછાત અને અવિકસિત દેશો ઉપર રાજકીય સત્તા યેનકેન પ્રકારે જમાવી દઈને ત્યાંની પ્રજાનું રાજકીય દમન કરીને તેનું શક્ય એટલું આર્થિક શોષણ કરનાર સત્તા સામ્રાજ્યવાદી-સંસ્થાનવાદી ગણાતી હતી. બ્રિટન આ માટે દુનિયા-ભરમાં મથાહર હતું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયા અને આફ્રિકાના લગભગ બધા દેશો આ પ્રકારના સીધા સંસ્થાનવાદની પેઢામાંથી મુક્તિ પામ્યા, અને “જૂનો શ્રીવાદી સંસ્થાનવાદ” ધણે અંશે નાશોય બન્યો છે.

પરંતુ, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એક બીજા પ્રકારનો સંસ્થાનવાદ વિકસેલો રહ્યો છે. તે અનુસાર, વિકસિત રાષ્ટ્રો પછાત રાષ્ટ્રો ઉપર પોતાની સીધી રાજકીય સત્તા સ્થાપવાને બદલે, ત્યાંનાં લાગવજ ધરાવતાં તત્વો ઉપર દબાવુ લાગીને, તેમને આર્થિક અને અન્ય રીતે મદદ કરીને, તેમના ઉપરનો પોતાનો પ્રભાવ ટકાવી રાખીને, તે પછાત પ્રદેશોમાં પોતાનો પગદોડો જમાવી પોતાની આંતરરાષ્ટ્રીય પેઢક વધારવા મથે છે. નોંધવા જેવી બાબત તો એ છે કે એમ કરવા જતાં આ સંસ્થાનવાદી મહાસત્તા પોતે આર્થિક રીતે અને બીજી રીતે ખુબાર પણુ થતી હોય છે! અમેરિકા આનું સચોટ દર્શાવ પ્રરૂપ પાડે છે, બાને “નૂતન સંસ્થાનવાદ” એવું નામ આપવામાં આવે છે.

પં. નેહરુએ આ “નૂતન સંસ્થાનવાદ”ની સામેની કુમેશમાં આગેવાની લીધી હતી. અને ત્યારે

રશિયા અને ચીનના સામ્યવાદી સરધારોએ તેમની પીઠ થાપી હતી. પરંતુ પં. નેહરુ એમની આંખો સામે જોવા ઈર્ષ્ય ચૂકેલા ત્રીજા પ્રકારના સંસ્થાનવાદને સાચા સ્વરૂપે ઓળખવા અને જાહેર રીતે ખુલ્લો પાડવા તૈયાર ન હતા. પં. નેહરુની આંખો સામે રશિયાર્થ સામ્રાજ્યવાદે તેના પાડોશી પોલાંડા, ચેકોસ્લોવાકિયા, હંગેરી, રુમાનિયા, બલ્ગેરિયા અને પૂર્વ જર્મની ઉપર લશ્કરી તાકાતના જોરે રાજકીય દમન અને આર્થિક શોષણનું એવકું યંત્ર કંઈક એસાડયું હતું. બાદ, ઇન્દિરાજીની આંખો સામે ચેકોસ્લોવાકિયા આપણું તે આપણું વધારાઈ ગયું!

આ ત્રીજા પ્રકારના સામ્યવાદી સંસ્થાનવાદને તે રીતે ખુલ્લો પાડવાને બદલે તેને “મહાન સમાનતાવાદી મહાન સમાજવાદી” ખિરુદોથી વંધાવવામાં પં. નેહરુ અને ઇન્દિરાજીએ આગળ પડતો ભાગ બજાવ્યો છે.

ઇન્દિરાજી તો આ કરારની ચોથી કલમ દ્વારા રશિયાને શાંતિપ્રેમી પ્રબલસત્તાક તરીકે ખિરદાવે છે, અને “તમામ પ્રકારના અને સ્વરૂપના સંસ્થાનવાદની સંપૂર્ણ નાબૂદી”ની રશિયાની દંભી વાણીને અધિક દંભી બનાવી રહ્યા છે. કેમ જાણે રસી પ્રબલસત્તાક અને ભારતીય પ્રબલસત્તાક એક સમાન હોય એવો ભ્રમ જોડા કરીને ભારતની પ્રજાને રશિયાની ગોદમાં ધકેલી રહ્યા છે!

ઇન્દિરાજીના વિશ્વાસુ સાથી સંશ્લેષ પ્રધાન જગજીવનરામે પણ બાણ્યેબાણ્યે કરારને ત્યાંથી કેવલતા, બીજી એક બમણા ઉભી કરી છે: “ચીન પાકિસ્તાનને ભારત સામે મદદ કરે છે એ સમજાય એવું છે, કેમ કે, ચીને કહી લોકશાહીમાં પોતાની મદદ પ્રગટ કરી નથી.”

આનો સચિત અર્થ એ છે કે ચીન બિનલોકશાહી દેશ છે, પણ રશિયા લોકશાહીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો દેશ છે. માટે એની સાથેનો વ્યવહાર વાજબી છે.

ચીન અને રશિયા વચ્ચે બીજા અનેક બેંદો હશે

પરંતુ એક બિનલૈંગિકતા છે ને બીજો લૈંગિકતા છે એમ સૂચવવું કેવળ ખેટું છે.

કેન્દ્રના મંજૂર ખાતાના પ્રધાન ખાલિફરે તે બારે ઇતિહાસકારની અદ્યતી વિવેચન કરતાં ત્રીજી જ ભ્રમણા ઊભી કરી છે. તેમના મતે, બીજા વિશ્વ-યુદ્ધ પછી જે રીતનો ઇતિહાસ થયો હોય તેનું રવાણાવિક પરિણામ આ કરાર છે. એટલે કે દુનિયા સમાજવાદ તરફ વળી છે. આપણે અને રશિયા સમાજવાદને શહે છીએ, ભારત-રશિયાની મૈત્રી એની દૃઢશક્તિરૂપ છે.

સામ્યવાદી સહપંથી ખાલિફરને મતે ભારતનો લૈંગિકતા, સમાજવાદ અને રશિયાનો સામ્યવાદી સરમુખત્યારી સમાજવાદ સમાન છે. એથી જ તે તેઓ હિંમતભરે કહી નાખે છે કે રશિયા સાથેના કરારને કારણે વૈચારિક ધૂસણખોરીનો ભય છે નહિ...

આમ, ઇન્દિરાજી ભારત અને રશિયા વચ્ચે વૈચારિક સંમીપતા સ્થાપે છે, જળજળનરામ ખનને લૈંગિકતા હોય તરીકે પ્રમાણ છે, અને ખાલિફર ખનને સમાન સમાજવાદી તરીકે જોળખાવે છે.

આવી ભામક અને ખાલિફર આનંદતાને કારણે રશિયા સાથેના કરારની પ, ક, અને ઊમી કલમોની મંજૂરતા નજરે ચડતી નથી. કલમ પ મુજબ ભારતના રશિયા સાથેના શાંતિપૂર્ણ સંબંધો ઉત્તરોત્તર ગાઢ બનશે. કલમ ક, અનુસાર અર્થતંત્ર, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી દ્વારા ભારતના આપાર, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહારમાં રશિયાની દખલ વધી જશે. કલમ ઉ મુજબ વિજ્ઞાન, રશિયો, રેલિવિઝન, સિનેમા, દુરિ-અંશ અને રમતગમત (બોલો, રહી ભાગ છે સમાજ-જીવનનું કોઈ મહત્વનું અંગ?) આ તમામ ક્ષેત્રે રશિયાનો પ્રભુસારો ઉડિ સુધી પહોંચશે.

શાંતિના અને પ્રેમજીવનના લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રમાં રશિયાને તેનો પ્રભાવ વિસ્તારવાની તક છે. બે પાંચ વરસ માટે તહિ, પૂરાં પીસ વરસ માટે અપાર્થ ચૂકી છે. આ અદરશ સમાજનાં CIAથીય વધુ ખતરનાક હશે કેમ કે આ બધાં ક્ષેત્રે ભારતમાંના રૂઝવણી સામ્ય-

વાદીઓ અને તેમના સહયોગીકો ઇકિતમાન બન્યાં હશે.

ઇન્દિરાજીએ કરાર પહેલાંથી જ આ દિશામાં પ્રમાણ ચર કરી દીધું છે. હવે તે મૈત્રીના પુરાવા તરીકે ઘણું વધારે કર્યા વિના તેમનો છટકો નહિ થાય...

“માસ્ટર સ્ટ્રોક” કોનો? ઇન્દિરાજીનો કે મોમિટાનો? મોસકો વરસોથી જે વ્યૂહ સર્જને બેઠું હતું તેમાં પં. નેહરુ દ્વારા પહેલા કોઠામાં તે પ્રવેશ મેળવી ચક્રવૃંત હતું પરંતુ પં. નેહરુ પાસે આવો કોઈ મૈત્રી-કરાર કરાવી લેવાનું ચક્રવૃંત ન હતું. ઇન્દિરાજીના સાસનમાં બીજો કોઠો પણ જિતાયો છે. ભારતના સામ્યવાદીઓની પકડ વધતી ગઈ છે કોઠો પણ જિતાઈ રહ્યો છે....

અલગત સાતમો કોઠો દૂર છે, મુસ્લિમ પશુ છે, પરંતુ ભારતની આર્થિક અને ફાજીલ કમજોરી તમાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી જોખમ તત્ત્વનું રહેશે. અને બાકે ઇન્દિરાજી રીતસરના “ફાજીલ સંરક્ષણ કરાર” અથવા તે “એશિયાર્થ, સલામતી કરાર”થી સાવધ હોય; પરંતુ કાલે ભારતને શિરે યુદ્ધ ઝીંકાય તો! તો, એ એક જ ધત્તા ભારતના સાતે કોઠો પર રક્ષતી આવ્યું વર્તવાનો ભય જાણે દર્શાવે!

*

પરંતુ સમસ્ત આદર્શોથી અટકતી નથી. મુજબત સવાલ તો એ છે કે ભારતને આવો કરાર શું કામ કરવો પડ્યો છે? અથવા, શું કરાર કરવો અનિવાર્ય હતો?

એમ જરૂર કહી શકાય કે ભારતના બહુજન-સમાજે આ કરારને એમ સમજીને વધાવી લીધો છે કે પાકિસ્તાન, ચીન અને અમેરિકાની નવી ધરીની કૂટનીતિને કારણે ભારત એકાએક એકલું પડી ગયું અને ચીન અને અમેરિકાના પીડબીએ પાકિસ્તાન ભારત પર આક્રમણ કરે એવી સંભાવના ભગી ગઈ. આવી કટોકટીની પળે જળતની એક મહાસત્તા રશિયાએ ભારતનો હાથ પકડ્યો. હવે, પાકિસ્તાન હલ્લો કરવાની હિંમત નહિ કરે.

દ્રુકમાં ભારતની તત્કાલ સલામતી આ કરારથી સચવાઈ ગઈ છે. આવી રાહતની લાગણી સર્વત્ર જોવા મળે છે. પરંતુ સંપાધારીઓના મનમાં કેઈકે પીચું જ છે !

તેમણે ધીરે રહીને એવું જાહેર કયું કે આ કરાર કેઈ સંરક્ષણના કરાર નથી. આ કરાર મૈત્રી, સહકાર અને શાંતિના સર્વસાધારણ કરાર છે. આ કરાર પર મહોર હમણાં મારવામાં આવી છે, પરંતુ એને અગે એ વસ્તુથી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. (એ ૧૫૦૦૦ રાષ્ટ્રવાણા કરારમાંના મોટા ભાગના ખરડા સાતેક મહિના પહેલાં તૈયાર થઈ ગયો હતો !)

આ જલ્દી થઈ જે મોટા ભાગનાઓએ આ કરારને હૃદયે વધાવી લીધો હતો એમાંના ધણી મુલ્યવસ્તુમાં — મુલ્યવસ્તુમાં પડી ગયા છે. એમને એ સમજાતું નથી કે આજથી એ વસ્તુ પૂર્વે જયવા સાતેક મહિના પૂર્વે જ ભારત માથે કરી લખ કરૂંમતો નહોતો, જ્યારે તત્કાલ સલામતીના કોઈ સવાલ જ ન હતો તે દિવસોમાં ભારત 'જેવા' લોકશાહીમાં મિષ્ટા ધરાવનારા અને જિનજોગણુ નીતિનો આગ્રહ સેવનારા દેશને સામ્યવાદી ઇલાણોની અગ્રણી અને જ્યોતની એ મહાસત્તાઓમાંની એકની સાથે મૈત્રીનો કરાર કરવાની વાત જ શાથી જોમી થઈ હશે ?

ખહાર આવેલી માહિતી ઉપરથી એવો ખુલાસો મળે છે કે, એ કરાર તો રશિયાએ તૈયાર કર્યો અને ભારત એમાં જોડાઈ એવો એણે આગ્રહ સેવેલો.

રશિયાનો હેતુ શો હતો ? રશિયાનો હેતુ એ હતો કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પાદ, સ્વિટ્સ સાત્રાજ્યો એશિયામાંથી વિદાય લીધી, તેની આજીવનકાળે જવા પૂરવાની તક જોમી થઈ હતી. વળી ઓરિજીએ એનો લાભ લેવા પોતાના લાખો ધુવાનો (સેનિકો) અને અકાંડક સંજો તથા સંપત્તિનો જોગ આપ્યા હતાં એને પછી વિદાય લેવાની ધડી આવી રહી હતી. આ સકનો દારૂક ચીન ન આરી જન અને રશિયા પેતિ એમાં સિદ્ધમા પડાવી શકે એ રહિએ એણે. અશિયાઈ

સંયુક્ત સંધાંમતી" મોરચો જોમી કરીને પોતાની જાણ પાથરવા માંડી હતી. ભારત તેમાં સંડોવાયે તો ધણું બધું કામ સરજા થઈ જન એવી એની ગણતરી હતી. એ વ્યુહના પ્રથમ પગલાકે મૈત્રી કરારથી શરૂઆત થાય એવી એની ઇચ્છા હતી.

ભારતે ત્યારે એમાં સાથ આપવાનું શાથી ઇચ્છ્યું હતું ? અંદાજ એવો થઈ શકે છે કે ભારત જિનજોગણુનીતિનું આગ્રહી હોઈને રશિયાનાં એશિયાઈ વ્યુહમાં જોડાઈ જવા ઇચ્છતું ન હતું; તે હોયે શાથી એમાં મનુ મારવા સંમત થયું ?

યું હવે પરિસ્થિતિ નાજુક બની જતાં, દેશની સલામતીના વ્યુહ તરીકે દેશના તત્કાલ દિવસે ભારત ઇન્દિરાજીને રશિયાના દળાણને વંશ થઈ પડ્યું છે !

એ ખરેખર ઇન્દિરાજીને મન ઓતું જ હોત તો આપદ્ધમ તરીકે દ્રુકા મારાનો અને માત્ર તત્કાલ રાહત મળે તેવા અપાદિત મુદ્દાઓવાળો કરાર કરીને તેમણે રાહતનો દમ એચ્છો હોત. પરંતુ ઇન્દિરાજી આવે કોઈ નોટીફિકેશન આપદ્ધમ તરીકેનો વસવસો પ્રગટ કરતા નથી; એ તો જોડાઈ જ રહે છે. (સિકને આપેલી મુલાકાત) :

"આપણા સોવિયેત સંઘ સાથેની મૈત્રી સંબંધ શોલેતો આગ્યો છે. આપણાં એ રાષ્ટ્રો ધણીક વિચારોમાં એકસરખા સમભાગી રહ્યાં છે. આ કરાર તો આપણી (વર્ગોની) મૈત્રીને મહોર (સીલ) આપે મારી છે એટલું જ."

ઇન્દિરાજી આ નિવેદન તો એમ કયવે છે કે તેઓ રશિયા સાથે મૈત્રી કરાર કરવા આતુર જ હતાં. વર્ગોની મૈત્રી ઉપર મહોર મારી તેને પાકા પાયે સુદઢ બનાવવા કંખતાં હતાં એનો અર્થ તો એ થયો કે ઇન્દિરાજી હોલાં એ વસ્તુથી આ કરાર પર મનુ મારવા માગતાં હતાં; પરંતુ તેમને લખ હતો કે ભારત જેવું જિનજોગણુ રાષ્ટ્ર દુનિયાની એક મહાસત્તા સાથે તેમાં સામ્યવાદી મહાસત્તા સાથે મૈત્રીકરારથી જોડાઈ જતાં પ્રબળી રાષ્ટ્ર કદી નીકળશે... આથી જ ભારત ખરાખર બીજામાં મુકલું ત્યારે ભારતની સાધકા

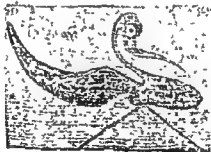
હોનિટલ ભૂમિકા' જીબી થતાં તેમણે તેના સાબ લીધા છે.

જો આ કરાર પરેખર ભારતની નાણક કટોકટીને ટાળે, પોતાની સલામતીને જ લક્ષમાં રાખીને ના છૂટકે આપદ્ધમરૂપે થયો ના હોય, અને પોતાના પોતા કહે છે તેમ ભારત અને રશિયાની વચ્ચે વિચારોની બાબતમાં થપ્પી બધી એકતા હોય, સર્વાંગીયતા વરસેલી મૈત્રીના પરિપાકરૂપે આકાર થયો હોય તો ભારતની પ્રજાને એટલી જવા પરતું ફેરવું જણાયું ગણાય.

વળી, આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ છંદિરાજને મતે ભારત અને રશિયા વચ્ચે વૈચારિક સમાપતા હોય, જગજીવનનામના ઇશારા અનુસાર રશિયા બિનમોક્ષાદી દેશ ન હોય અને આક્રમકરના સચ્ચને મુજબ રશિયાના સમાજવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચે તાત્વિક ભેદ ન હોય, તો પ્રજાએ એની આ નેતાઓથી પૂરેપૂરા સાવધ થવું રહ્યું, કેમકે પ્રજા ભારત-રશ કરારને એક આપદ્ધમરૂપે લેખે છે ત્વારે આપણા શાસકો તો એની પાંદ જોઈ રહ્યા હતા તે ઐતિહાસિક હિતચિત્તો આનંદ અને ગૌરવ લઈ રહ્યા છે. જો આમ ન હોત તો, ફરશી શાણા શાસકો તરીકે તેમણે ફેરાર ફેરવાની સમિતિ જ ન આપી હોય કેમકે પ-૧૦ મુજબ આયિક, ૧૯૪૬

ઔચોગિક, વૈજ્ઞાનિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક સહકાર માટે બીજા દેશો સાથે ભારત જરૂર મુજબ મર્યાદિત ચોક્કસ કરતું આવ્યું છે એવું જ અહીં કરી ચકત અને 'સલામતી'ની કલ્પો (૮-૯-૧૦) વિનાય પ્રાપ્તિકા પાસે પાકિસ્તાનને સીમંકી અપાવીને આપણને તલાક રાહતની જરૂર હતી તે મેળવી ચકઈ હોત. આ બધા માટે કેઈ લાગ્યા બાગાના સવંચાસી કમિટી મેન્ટની અનિવાર્યતા ન હતી કેમકે ભારતને ૧૦ ટકા મરજ હતી તો રશિયાને ૪૦ ટકા મરજ તો હતી જ એ જોતાં આવી મલમતા હાખવી હોત તો રશિયા ૨૦ વરસના (હકીકતે, ૧૯૫૫ વરસે કરાર પૂરા થવાની નોટિસ ન આપીએ તો બીજા પાંચ વરસ વધુ) અને સર્વાંગી કરારમાંથી તો આપણે બચી ચક્યા હોત. જેવટે જરૂર મુજબ, હાથ શકા સહકાર પૂરતા તાત્કાલિક કરારો દ્વારા આપણે હેતુ સાધી ચક્યા હોત.

પરંતુ, કુઝની વાલ જ એ છે કે એજના આપણા શાસકોને મતે શોકશાહી સમાજવાદ અને સામ્યવાદી સવંચાસીવાદી સમાજવાદ વચ્ચેના ભેદ જોઈ રહ્યા છે. એથી જ તો, ઘણાપૂર્વક હિમંજા-પૂર્વક આ કરારને તેમણે ઐતિહાસિક હિતચિત્તો મહોર મારીને બિરદાવીને ગૌરવ પ્રગટકેયું છે. ભારતની પ્રજા માટે આનાથી અધિક લખરપ બીજું શું હોઈ શકે ?

હલચલ | મહાશ દેવે

ફરી એક વાર, આ દિશામાં
સ્વપ્નની સુંદરતાનો પ્રવેશ ચામ તે પહેલાં—
અધકારમાં ઊભેલી સીસુબની મૂર્તિના અસ્તિત્વને
નાગ ડાબે;
ને અધકાર ખરી પડે કંઈક...
અંકિત વહેતું નથી
તેવી સ્થિતિમાં જમણાનું જમણું સતત વાતાવનમાં;
દૃષ્ટિ દૂર દરેકમાં અસાધ્ય ચર્ચા છે તેવા પદાર્થોની
ધૂમરી

જમરીના ડંખમાંથી ઊઠતી મધની છાળ
એ તો પ્રિયપાત્રની ખોળ હતી,
મસ્તિષ્કના પરપોટા પર ચળકતા વાદળો આકારે
—રાણી રાટલી કરે મોર જમવા બેસે—ની હલચલ;
અને જલતી સિંચરેટના ધૂંધવંસયો, વચ્ચેથી
પસાર થતા ગાડીના ડબ્બાઓમાં:
એકએક દોરો
એકએક ધર
એકએક ભૂખ
એકએક ખળ
તાજુક આકાશને અડકતાં નથી
પણ
આ શરીરને વળગી રહેલા હાથખમ
લંબાતા લંબાતા કંઈ ચાલ્યા
કાણુ ભણું !

રાત | પવનકુમાર જૈન

રાત પાસે તો
આકાશ બરીને તારા છે,
અને સહાર કરતી
શૂરી ચાંદની છે.
અને દિવસ પાસે
આખો અખૂટ
સૂરજ છે.
પણ, મારી પાસે
શું છે ?

ગીત | અરવિન્દ ભટ્ટ

તમારે વ્હાલપનાં શાવાં છે ગીત, અહીં, અમારે
આળ આળ મળવું,
તમારું ગીત કંઈક નજરે ચડે તો
એના શબ્દોની આળ મને લાગે,
દેખું છતાંયે કાણુ ભણું રે કેમ
એવાં ગીતોના દેશ હજી મળે.
કેને કહેવું કે અહીં ફિરજોથી વીખરાતું ધરજીવું
માખળને મળવું !
સીમમાં જઈને હું તો પાકું છું સાદ
એમ માની હોંકારો કો'ક દેશ,
તમારા દેશ લણી નજરું મારું તા
હું તો ગળડું તણુખલાની છેત્રે.
કેં જોજન દૂર ટળવળતા આપણા ઓછાસાને એકમેક
કેમ કરી લળવું !

[રામુના હાથમાં વીજળીનાં વાંચરનાં
ગૂંચળાં છે અને લખમણ વાપર
જોડવાનાં હથિયાર લઈને આવી
રહ્યો છે.]

રામુ: અર્યા! સખા! પેલો દિયોર મગો બંધ,
બોલામ ઈને આટલું હાંધી આવ્યો તબ.

લખમણ: ઈને અક્કરમીનું દુ કરવા બોલાવેલો છું
મન આ નથી આવળું?

રામુ: તને રથું ધૂળ આવડ્યું? અન આવળું
વેપ તો કાલ છેડાળે તું. મારે જોડાવું
છું ઈની પાદબ, હમજ્યો? બોલામ હેડ
આને દિવાદળી મેસાએ તો બીજું કામ
હુઝ્યો.

લખમણ: (બહાર જઈ જોયા આવળે) મગનભાઈ, જો
મગાભાઈ; આ રાંમભાઈ તમને બોલાવે!

મગન: (દરથી) એ કામ છે મારે તો.

રામુ: (ધીમેથી) આ જો ને દિયોર કાંમવાળો!

લખમણ: પણ આટલો વાપર તો જોડી આવતા
જવ!

મગન: (પ્રવેશતા) તણ રૂપિયા યરો!

રામુ: કાલ અતારે તો દિયોર ટકાનોષ નતો ન
અવ તૈણ રૂપિયા લેતો ચૈન્યો! તારા
ડોહાઈ તો ઈના જનમેરામાં તૈણ રૂપિયા
નતા લાળ્યા!

મગન: તમારા ડોહાએ જાળ્યાતા એટલું જોણું છે!
તમારા જેવા તાલેવાનને તણ રૂપિયાની વળી
કિંમત થી?

રામુ: તૈણ ચું ચાર લેજો દિયોર! પછે મન વથલ

કરતા નઈ આવડ્યું? બોધ્યા, પેસા યરો!
તો તો કાઈની ખામડીને ટાપડી ચડાવવાનામ
પેસા લેતા અર્યા!

મગન: (રામુના હાથમાંથી વાપરનું 'ગૂંચળું' લેતાં)
ના એટલું હથામમાં. ઘેરાં દારે આપજો
જગાડતા નથી. હમજ્યા? તે તમે રામભાઈ
ખેતરનું કામ છોડીને આ સાંજના વખતે
આ ચું આવ્યું?

લખમણ: (મગનના હાથમાંથી વાપરનું 'ગૂંચળું'
લેતાં) કાલ મી તમને નાતું કંથું કે પેસા
જ્યેની વજ તેડવાની છ, તે આ ઈનું જીજ્યું
પૂંખવાનું છ? રાંમભાઈના ઘેર ઈના
ઉતારો છ.

મગન: (ખીડી સજાવતી) એમ વાત છે ત્યારે!
રામભાઈને ઘેર આજે તો ઇંત્રીવાળાં વાગતાં
વાગતાં આવવાનાં!

લખમણ: (ખીડી મારે દાઢ લખાવતી) હાવાં એક
ખીડી મુંખ હજમાનું. તમે આ 'ગૂંચળું' ઉઠેથી
આસાં. દરવાજા પર હોનો ગોજો સટકાવવો
છા! (મગનની ખીડીથી લખમણ ખીડી
સજાવે છે.)

મગન: (ગૂંચળાનો છેડો રોધતા) ગોજો સાચા છે?

રામુ: તો દિયોર ઈમનમ અજવાળું યરો? જા ત્યા
લખા, તારા ઘેરથી પેલી મંચી લઈ આવ્યો,
ઈના પર ચડીને મગો વાપર જોડી આવ્યા!

લખમણ: મારી મંચીનો એક પગ ભાઈ ન્યો છ.

રામુ: કશો વાધો નઈ. તારો એક પગ ઈને જોડી
આવીશું!

લખમણુ : મારો પગ તો દટકો પડ્યો. મગનલાઈનો સાલશે.

મગન : તો તો હું અહીંથી જાઉં.

રામુ : અરથ એશ ઈમ ગલારમ છં શું? તારું પાટલન બગડતું વોય તો જ પેલો જામણા પાદથી નાવાનો પથરો ફાંઈ આવ્યો લખા તું અજી માંથી લેવા નથી જ્યો? જા મગલાના પેરથી લઈ આવ. (લખમણુ અનિ-
ચેડાએ જતો. હોમ એમ કવચ છે.)

મગન : તે રામલાઈ, તમે ખીડી કેમ પીતા નથી? (પથર લાવવા ગયે છે.)

રામુ : બામડીએ દિયેર પ્રતિજ્ઞા, લેવરાવી, મોં કયું તારથ છેકણી ના તાણવી, નં મારથ ખીડી ના મીવી, થોડા દામ તો ભઈ થી વીતી જી! એક દાડો તો થું કં મહિડા પર ચડીને ઉપિચ માંથચ પડું!

મગન : (પથર લાવવાનું જાણ કરીને) પણ પ્રધાન-લાભી તો છીકણી તાણે છે!

રામુ : મેરાની જાત, હમનું અર્થ હું? છેકણી ના તાણું તો વાતો, અનચ ચામ! તારથ દિયેર મેરાનો અવતાર લેવો જોઈતો તો! એટલો પથરોય ના ઉપડ્યો? (પથર લાવીને પ્રચ્છે મૂકે છે.) એશ અવં, અને ઉતાવળ કરે. મારથ અજી બગડિયા પાવા

જવું છે.
મગન : (પથર પર બેસતા) તમે રામભઈ બગડે જોવો કયાં સુધી રેશો?

રામુ : મું બગડે જોવા હું? તો તમે દિયેર માંમાંત પાડો બનીને આ માલતા નથી? આખો દાડો માંમાં નં માંમાં જ રેશો ની. હેડાં આવે, જલદી જોડા માંડા!

મગન : આનો છેડો જડતો નથી. તમે આ ગૂંચળું છેડેલું?

રામુ : ના, તારી, લાભી જામણા મૂકે કે અમુચલ કરીતી!

મગન : બસ તો છેડો નઈ જડચ!

રામુ : (મગનના હાથમાંથી વાયરનું ગૂંચળું ઝૂંટવી લેતાં) ના મું જડચ? છેડો વોય તો પછં જડચ એમ નઈ? કંઈ આખો વાયર ગોળ તો નઈ વોય નં?

મગન : મને તો એ ગોળ હોમ એનું લાગે છે!

રામુ : એમ નાં લાગચ? તું તો અનુભવી ખરો ની લે આ રોડો છેડો!

મગન : એ તો નીચેનો છેડો છે!

રામુ : અરથ નીચેનો નં ઉપરનો, તારથ છેડા હારી કંઈ છંક ઉપરનીચથ હારી? ભેંક અવં, પથરાનંથ તારો ભાર લાજ્યો અરથ.

મગન : કોના ધરમાંથી કનેક્શન લેવું છે?

રામુ : જોઈતા ડોહના; આ હમની પધીત તણક પચ્છં છં તો ઈમાં રહું પાડીએ.

મગન : એમને પૂછ્યું!

રામુ : એ મારા હેતરમાં ચર્મન પાંણી લઈ જાય છં તાણું મન પૂછવા રેતા નથી. મું મું કરવા પૂછું? પૂછીએ તાણું હમનં ના પાડવાનું મન ચામ નં? આ કંઈ દઈશું હમના હોડરાની વહનં. કોઠી નઈ નાંખચ છેડો. તમે મું કો છં હમનં? (હાથથી ખજ સચવે છે.)

મગન : ખજ. (લખમણુ ત્રણેક ફૂટ ઘાચું દેખસ લઈને આવે છે.) લખા, તમે એ જણા આ તાપર લાંબા કરતા થાઓ. હું જરા આયું.

રામુ : પછં ના આવતો; આટલું જોડી આશીનું.

મગન : મારે કામ છે રામભઈ!

રામુ : કામ કરચે, હવર આ નથી પડતી!

મગન : તમને ખજાર તો છે કે કરસનકાકાના દેવા પર મોટર, મંજૂર થઈ છે ને મારે વાયર નાંખી આલવાના છે.

રામુ : તે નાંખજેનં ભઈ! મું આ ના પાડવા આવવાનો છું? લે આ વાયર મારીનં કાપી આવવો જા.

મગન : હું આવીને કાપી આયું. જરા પ્રધાનલાભીને કહીશું આ સુમરો. (જવા લાગે છે.)

રામુ : અતારે આપ્પા ના મળ્યા. તારા આજુ
 વાપ તો આવજે નર્મ તો પડજે કરસન-
 ડોહાના ખાગિયામાં. જોને દિયાર મોટા
 કંટારી થે, જમા છે તે !
 મગન : (શરસે થતી) શબ્દ મંગાળીને જોઈને, હા
 રામભાઈ; નર્મ તો મારા જેવો કોઈ જુઓ
 નથી. (લખમણુ શોત કરવા મથે છે.)
 રામુ : એ તો આપ્પા, શોમ કે છે કે તારા જેવો
 દિયાર કોઈ જુઓ નથી. પણ આપણી
 આગળ તારી ટેણેણું નર્મ આવજ્ય હમજ્યો ?
 મગન : (સામે જતી) નર્મ તો મું કરી, નાખવાનો
 હતો !
 રામુ : કરીને જ પતાવું. ના આ લખા, મારી
 સાકડી સર્પ આપ. દિયારના હાથપજ જ
 ભાઈ નાખું. પડખું રચ કુવાવંડીની જેમ
 હાથ આટલામાં મોટા કંટારી ના જેવા
 વાપ તો !

મગન : જો રામલા, આપણી આગળ તારી : છુલ્લગીરી
 નર્મ આવે. કોઈ દિવસ મારે પડી જશે.
 રામુ : (કૂદીને મગનના હાથનું કડું પકડે છે.)
 ખેલ, ફરીથી ખેલ, જો વારું ! (જેરથી
 મગનની હથેલી દબાવે છે. મગન "ઓહ"
 બોલી ખેસે છે.) ખેલ, ફરી ખેલ !
 મગન : ઓહ મરી ગયો ! મારો હાથ મૂકે કે તો
 બોલાવ.

રામુ : તો પાંચ જોખેસ કર. (જેરથી હથેલી દબા-
 વતી) ખેસ. (મગન ખેસે છે) જીભો યા.
 (મગન જીભો યાવે છે.)

લખમણુ : રેવા હાં રામભાઈ, આ એક જોખેસ પાંચના
 વોસે છે.

મગન : લખાની વાત સારી છે રામભાઈ; આ તમારી
 ગાય મું, મુકી દો ભેશાળ. હવે તમારી સામે
 કડી નહિ બોલું.

રામુ : બોલ વાંપર કાંપી આવે છે કે નર્મ ?

મગન : તમે કેશો એ બધું કરીસ. આ જરા કરસન-
 કાકાના ખેતરમાં નર્મ કરી આવું. લખમણુ

શોધાયું મોઢવે ત્યાં સુધીમાં હું આવી જઈ
 છું.

લખમણુ : જવા દો રામભાઈ, એ પાછા નર્મ આવ
 તોય હું વધી છું ! મન આ નથી આવજનું !
 (મગન હાથ પાંચતો કીલા મેચી જમ છે,
 દ્યાવેલા શરસાથી.)

રામુ : તને બધું આવડતું છે આ લખા !

લખમણુ : જેટલું ક્યું છે એટલું આવડતું છે.

રામુ : તો હે આ વાપર દાંતથી કાપી આવ.

લખમણુ : જુલી જમા તે દાંત ગટ્ટો મેડીને મારા
 એક દાંત તો ભાજી નારયો છું ! હાડું થું.
 એક દાંત જ્યો પણ મું એ દાંતથી લેજુમાં
 આઈ જ્યો !

રામુ : લેજુ નં લેજુ, બધું હમજમા મારા હી. અઈ
 તો જેને આવડ્યું એ કાયા. પેલા પાટલીઓ
 બદલનારા વગર મરતના લેર નથી કરતા !
 અને દિયાર જાપમાં ફાટા આવે એ તો
 વધારોમાં.

લખમણુ : તમે રામભાઈ, પેલો પરધાનભાખીનો ફોટો
 પડાએવો એ આ મૂચ્યો છું !

રામુ : મદાર્જન-જોખમાં ભરાયો છે.

લખમણુ : મું જરા નર્મ આવું.

રામુ : ફોટો જેમા વના તારી ભાખીને જ જાળેનું;
 હાથ તારી પાહણુ ચાપું વાપ તો.

લખમણુ : આ વાપર કાપવા તો પછડ જોવજ્ય.

રામુ : પછડ નં પછડ, હાથ જ તોડી નાખું.
 (વાંપર તોડવા બેઠે હાથે પકડીને ખેંચે છે.)
 અટકા આ તો તૂટતો નથી. હે પકડ
 આપણુએ ખેંચેલીએ. (ખેંચે જશુ ખેંચે
 છે.) ખેંચ જોરથી, હાં, હજી !

લખમણુ : મારી અથેલીમાં પેલી જ્યો !

રામુ : તો લોઈ-એમ ના આવું ?

લખમણુ : લોઈ જાર આવવાને બદલે માંય પેલી
 જ્યું ! રેવા દો, નર્મ તૂટજ્ય !

રામુ : (બેઠે હાથે જોરથી ખેંચતી) દિયાર લાગી
 થો પણ તૂટતો નર્મ. મેડીને ઘનિયા હાથ

જા : જા, બારા ધરમાંથી આવ્યું કે છરી લઈ આવ્યું. અનં કશું ના જડ્ય તો ધારિયું કે કુવાડી લઈ આવ્યો એમાં જાણે કોઈ વના મેલવો નથી. (લંબમણુ ત્યાં દર જાય છે. રામુ લંગાવેલાં લાંબરમો છેડો પકડીને ટેબલ પર ચડે છે. ત્યાં એની પાલી પ્રધાન હાથમાં ટોકર લઈને આવે છે.)

પ્રધાન : આ ધરમાં ધારિયું આં જુદું તે તમી લખાઈને લેવા મોકલ્યા ?

રામુ : (ટેબલ પર જીભા જીભા) ધારિયું નઈ તો તારી છેલ્લે તો અતીને ? એ વધાર્યું ધારદાર જી

પ્રધાન : અવં વાકું જોત્યા વનંજ મારી પરથી નેચા ગિતરાં, નઈ તો પડ્યો તો આપણ રંગેઈ જઈ.

રામુ : તો તું તારો હાલો કાઢીને પાંચો બાંધજે.

પ્રધાન : હાલના માટ્ય લાઈ લાઈને પેટી ભરી આવી તઈ વોય ?

રામુ : તારા પિપરિયા હાળા હાવ પાણ; ચમડી છૂટ્ય પણ દમડી મા છૂટ્ય વરહં દાડ્ય એ હાલ્યાય નથી લાઈ આસતાં ?

પ્રધાન : તમે સમારી છુનોનં ચેટલા બધાવાં છાં ?

રામુ : મું તો એકાઈનં જવિ પાંચ પેરાવું પંચ તારો છેવં બળંચ.

પ્રધાન : (ટોકર માથે મૂકતાં) પાંચના પચો પેરાવજો નં! મારજ્ય જીવ બાળજ્ય છ મારી બસારાત! ત્યાં અવં નેચા ગિતરાં જોજો નઈ મેલાઈ તો આપણુઅ અધારામાં લાટકાઈ પડવાનાં નથી.

રામુ : આપણુઅ લાટકાઈ પડીએ છંનો તો વધિા નઈ, પણ આજ જીજ્યાના દાડ્ય ફાઈ પારકું અગાઈ પડ્ય ઈની ચત્યા જ.

પ્રધાન : અવં જીકું જોત્યા વના આ ધતંજ મેલાં મું લાજ મરું છું.

રામુ : (ટેબલ પર અધર પગે બેસીને ગાવા લાગે છે.) "ગારભાનં વંચમાંથી કાઢો રં મું તો લાજ મરું છું."

પ્રધાન : અવં ચાળા મેલાં. (મણિવલ્લિ પેસાર થાય છે.) આ પેલી મણિવલ્લિ પાણી ભરવા હેંડી, નં મારજ્ય તો અજ રેત લઈ આઈને પાણી ભરવા જવું જ. (બંદાર લાણી જોતો) અહીં મણિવલ્લિ, જીની રથ મારજ્ય ચકલીમાં બાજુ જ આવવું જ. (મણિવલ્લિ પાંચી બેઠા સાથે પ્રવેશે છે. રામુ કામે નજર કરીને પછી એની લાજ કાઢે છે.)

રામુ : (ટેબલ પરથી ગિતરાં) તારી મણિવલ્લિનં કઈ દે કે મારી લાજ ના કાડ્ય! 'કોશી કો'ઈ છંનો પણી નં મું એ એક જ દાડો જલમ્માતા.

મણિ : એ તો એમ ક્રમ કેતાતા, પણ મારી હાલુઈ ક્યું જ કે મારજ્ય તમારી લાજ કાઢવી.

રામુ : તારી હાલુનું ચાલજ્ય - તો તનં છેકણીની દાભડીમાં પૂરીનં છેલ્લે બાંધી રાખજ્ય. તારજ્ય લાજ કાઢવાની જરૂર નથી.

મણિ : મનં જરૂર લાગજ્ય જ.

રામુ : એમ મીં તારું મુકું બાલ્યું જ નં નઈ વોય ?

મણિ : ક્રમ તો મારા હાલરાઈ પણ બાલ્યું અજ્ય તથી શું થું ?

રામુ : કશું નઈ. મુકું હારું વોય તો હઉનં જોવાનું મન થાય. જે દાડ્ય મું આનું મુકું ના જોઉં એ દાડ્ય બરાબર કામ ના થાય.

પ્રધાન : જાકું લાળાં અવં તો સાળાં, મારું આણું કયંજ્ય ચાર વરહં થ્યાં !

રામુ : ચાર વરહં થ્યાં ? જા જા અવં.

પ્રધાન : જે વરહં તો આ મણિવલ્લિના આંજીનાં થ્યાં ? હેંડી, એ તો એ કલાક લશરો ફૂટી.

રામુ : ક્રમં કે કે ધૂમરો કાઢી નાંખજ્ય.

મણિ : ઈમં ના કદાચ...
રામુ : તો આંમની આમ, મુંજ, એલાની દઈ...
(રામુ મણિવડની પાસે જાય છે, મણિ
પ્રધાનની પાછળ જાય છે. સરમાય છે.
પ્રધાનને) અવં તો તું જાહનં, હમનય.
પ્રધાન : મારા હમનય છ મારી પલારાત. તમે ઈમ
આમલાની જેમ હું કિલા અચાં ?
રામુ : એ તો કોક દાડો યઈ મુઝો, લવં નં આજ
દાત આયતો ધૂમતો તાણીતી, ઓળી ધૂળટી
તો આવશે નં ?
મણિ : મું ગલાલ, છાંદીશ તો હવાપાનશેર ખબૂર
લાઈ આલવું પડયઅ ! (રામુની પાસે જઈને
જવા જાય છે ત્યાં રામુ ત્વરાથી એના
માથેથી પાલવ ખસેડી દે છે) બશ મરઈ જવા ?
રામુ : ઈમં તો, અમે મરાએલા જ છીએ, પરધાન
જેવી વહિ વેાય, મનં અજ પો શો ?
પ્રધાન : (જતાં જતાં પાછી વળીને) મેર મારા
પીટયા, સરમાતો નથી નામ દેતાં ! હેંડલી
મણિ, આપણુઅ ઈમની જેમ નવરાં નથી.
મણિ : મુંજ, આરે, બરાહ ?
મણિ : દેતાં જ્યાં તું, પાંછી તો રાંભાઈ બરી
હેંડ...
રામુ : મારી પડિણ, પાંછી જરાવનારઅ અછ
જસમ લીધો નથી હમનયાં ? વંઠિતડ ?
મણિ : કોક દાડો જોઈયું (પ્રધાનની પાછળ મક્કાતી
મક્કાતી જાય છે.)
રામુ : (કામમાં હવ પરાવતાં કિયા અવાજે) અલા
અખા, દિયાર, આં મરી ન્યો ?
લખમણ : (કામમાં અડથી, કાપેલી ફેરીને અપુ
લાઈને આવે છે.) આ આપુ શોધતો તો
ત્યાં ફેરડિયો મળી, અછ તો આ તીછ જ
ખૂંડ છું.
રામુ : અલા, કાચી ફેરડિયો તને ખાટી નથી
લાગતી ?
લખમણ : ફેરડિયોના ફવાદ તો મું આંધ અડી ન્યો
તો, તમારી વાતોમાં અથી વધારઅ દેવાદ

પડતો તો ! મ્યો, આ, એક, છાણું, તમેય
ખાવ.
રામુ : ના તું આ, તને તારા દાંતની પડી નથી,
લખમણ : અવં, લાં, લાં. (આમહૂપૂર્વક એક દુકડો
આપવા જાય છે. રામુ લેતો નથી) ફેરી
આવાથી મારા તો દાત કાપમ મજામૂત
શાય છં. અવં દો તો વાપર કામી આહું.
રામુ : તો, પછં આ આપુ હું કરવા લાયો ? લે
હેંડ, જસદી કર. આણવાળામ આવી પોંચવા
આ ! પેલો દિયાર મગતો તો રુચકર થી
ન્યો !
લખમણ : એ તો ત્રાપર જોડી આલવાના તીણ રપિયા
ફી લે છાં !
રામુ : એક વાર જોડી આલઅ તો પછં મું ફેરડે
જધુઅ આહું !
લખમણ : જધું તો નઈ લે પ્રચ પેલા જરર લેવાતો,
તમે જોજો તો ખરા રાંભાઈ, મગલો બે
પરહમ પેરાવાલો નાં લઈ જાય તો, કીજો
કીધું તત્ત, લાગેમાં ફેની ચોપા બાગની દલાલી
વેાય છાં !
રામુ : તોટા, આજો કીધી તો કશું પોકરું તઈ
તોપ, આંના લેવા જ વચમાં ફેરી જતા
અલં, લાય એટલું છાણું, દિયાર મક્કામાં
પાંછી વળું !
લખમણ : (ફેરી આપતાં) લ્યાં, મું આ, પદમમાં
માપર પાહું.
રામુ : બરાબર ફિટ, ફેરડે, ફેરડેના રોડેના લાગઅ,
(મણિવડને આવતી જોઈને) અનં આ
વાપર અખા એક જાહ મેલ, કોઈતો પ્રગામાં
આવસઅ તો ગોણું પાઈ જસઅ.
મણિ : લખાઈ, તમે આ મધું ગોઠવવા બેઠા
અં પણ લેજો તો બધું છાં, આંમની અડીએ
પાંછી યઈ રયું છ પણ મોટર આવતી નથી.
લખમણ : ઈ તો પેલા, ફેરડેનાકાકાના છેતરમાં
લીજળીના ચાલેલા નંઆમ છં એટલ
જેતેણ કલાક તો લેજ બધું રવાની !

મણિ : આ જોન' આ હુડિઆના હાથ, આંતરઅ
દાઅ લેણુ ખંધ રાશીન' બેઠી જન્ય છ' !
લખમણુ : બેઠી નથી જતા ચાંચલાં પર ચડ' છ' !
રામુ : (મણિને) તે આપણા છેતરમાં મશીને ચાલુ
અમઅ, જવ' બે બેઠી જરી આવ્યાં !

મણિ : પરધાનભાણી આવ' ઈની વાટ જોણુ છું.
(મિરિયો ટેબલ પર ચૂકે છે. રામભઈ પથરા
પર બેસીને ગળવામાંથી સોપારી કાઢીને
ખામ છે.)

લખમણુ : (મણિ રામુની સામે જોઈ રહી છે એનો
ખ્યાલ આવતાં) એમ મણિલાળી, રામભઈની
સાજ કાઢવાનું મેલી દીધું ?

મણિ : ઈમણે મેલાવી દીધું !

લખમણુ : તે મારીમ લાજ કાઢતાં વે તો પછ' મું
મેલાવી ના દઈ ?

રામુ : આ જો ન' દિયોર વેંત જ્યેલા છ' તોય
પાછી પડ' છ' !

મણિ : એ તો એટલા બીજાં જૂથમાં છ'. તમન'
એમાં ખજર' છ' ? વાંચે જોડતાં શીરમા
તારના —

લખમણુ : ના હાં રામભઈ, મારો દાંત પડી જ્યે
તારથી મું લેણુમાં રયો છું. તફન સીધો માણુહ.
પ્રધાને : (માથે ભરેલું ટોકરે લઈને પ્રવેશતાં) કુણ
સીધું માણુહ ?

લખમણુ : બીણુ કુંણ ? આ તમારા રામભઈ !
પરભવમાં ચેટલાં પુણુ ક્યાં વેગ તાણુ
'રામભઈ' જ્યેલા ધણી મળઅ ?

મણિ : હાત્રી વાતે !

પ્રધાન : મું તો કંઈ છું' ક બીજાઅ ગમઅ ત્યાં છોડી
નાખ્ખે પણુ આ મગમાં ના નાખતા !

રામુ : તમન' સ્મા દખ પડયો !

પ્રધાન : દખ નઈ તો દખ છ' ? મારા પિયરમાં તો
આજણુ આજળ ચડલી !

રામુ : નકામો કાઢેવ યાચ.

પ્રધાન : પણુ પંચમાં લાઈટ લેવામાં તો કાલ્વ નોતો
ચેતો ન' ?

રામુ : બહ' રપિમાનું ખચ પડ' છ. એટલાનું તો
દિયોર ચાર ગૂણુ વિલાતી ખાતર આવઅ.
ઈમાંથી પાકઅ ચેટલું ? બે ધડીના એજવાળા
માટઅ બહ' રપિમા ? મરશઅ; તોમ દિવાળી
પર મીટર મેલાઈયું.

પ્રધાન : મેલાયું તમે મીટર ? હોનાની 'બંગડીઓ
આરના કરાઈ આલાં છ' ?

રામુ : તારી આખી દેખ હોના જેવી છ' પછ'
બંગડીઓનો મોહ શો ? (પ્રધાન' શરમાતી
અંદર જાય છે.)

લખમણુ : ખરી વાત લે ખરી વાત ! માનારઅ માણુ
જ છ ન' !

"એમાન' ગાણુ અજવાળ ના.
જોનારો તો જોશોલી કંચનની કામાન'
પિતળમાં મોહ તું લગાડ ના !"

ખડુ' ક નઈ મણિલાળી ?

મણિ : એ તો ખડુ' પણુ લખાલે લેણુ તમારઅ
સોરેણુ બાધવાનું છ' ક નઈ ?

લખમણુ : તે મું ના પાડતો વોઈશ ? (કામ' છોડીને
જમો ચઈ જવ' છે) મારી હાંહ હાળા મનતી
મેથી. ઈન' ઈની છોડી પાહિણુ કમિ કરોવનું
છ ! મીં તો બિજાની આશાઅ ઘેર મીટર
પણુ મેલાવી દીધું તું !

પ્રધાન : (જેણું લઈને પ્રવેશતાં) હેડ'લી મણિ, ઈમન'
બે જણાન' તો આજ' ઘેર ધઈ જઈ છે.
જેણું જરી આઈન' મારઅ તો એણું કહારનું
આધણુ મેલનું છ' !

મણિ : (જતાં જતાં) કેતાં જ્યાં રામભઈ મેલી દેહ
(જાને જાય છે.)

રામુ : લખા આ જો ન' દિયોર ફાટયાં છ' તે !
ઝંઝર અમકાવતાં શેરીમાં ચેલાં ચેલાં છ' !

લખમણુ : અણ તો તીણુ આણુ જ આઈ ન' !
કમિ ધેઈઅ વળાં ન' પાચિદાત છોકરો
આ પછ' લેણુમાં આવી જવનાં !

રામુ : હે, એ ખડુ' ! (કંઈક ઉદાસ ચઈને) હોયું
કઈ લખા ? (ટેબલ પર બેસતી) જવાન

માણુદત્ત દીકરું જોઈને મારો તો હું બંધી
નમ છે! મારો ડોહો પાત કરતી કે પેલાંના
જમીનામાં માણુદ પંચાદાઈ પરહ દુધી તો
પાડા જેવાં રેતાં! આં દેણાં દળવાંનાં જ્યાં,
પાણીની ચકલીઓ મુકોણી, વીજળી આઈ,
મેટરો આઈ, એંધા દિયોર ટેકરે આયા
પણ આપણી વેળા નોં વળી! જિલટાનાં
દવા ખાંતાં થ્યાં! મને ઘણી વાર વંચાર
આવજો છ ન કાળજ કે પંચ છે! આપણું
હું થવા જેલું છે!

સખમણુ! તમે-તો જન્મે જેવા છો!

રામુ: એંધા એ તો લેખવાંને એલું હાઝ ધણું,
માયથી તો મુઝ પોચો છું. આ બંધી
માયકાગીરી પૂરત જોઈને મન થાય છે કે
હાણુ આપણું-બી તો જગડી નેથી નયું
ન? આ મંદીનોઈ આરામ આંધો કે

વસનો વધારા? અનં દિયોર બીજા બાજુ
સચરુશવત; આંધી જોયા આવવાનાં તો?

મન: (અપથી પ્રવેશતી) એંધા આ બધું શરી-
માંથી લઈ લે! વીજળી ખાતોનો સાહેબ
આવે છે. (સખમણુ વાચર વાળવાં જાય છે.)

રામુ: રવા દે લખા! સાંજે આવશે તો જનકજી!
શેયરી આં હાકડી છે!

મન: પેછી પાછાં કેશો કે કણુ નોતું! દેડ કેરો!

રામુ: દેડ હનો! જોઈતાકાકાનાં ઘરમાંથી વાચર
જેઓએ છીએ જન ઇમણે મીટર બેલાએજી
છે. આપણા આ સીધાં સાંભલા પરથી
બાળવાના છીએ.

મન: હોયો લઈને રૂવામાં પડ્યું, હોય તો તમારી
મરહી! (અપથી પાછો જાય છે.)

સખમણુ: રવા દે રામલોઈ! આ વીજળી ખાતોના
કમલદારો જલ કડક વોય છે!

રામુ: આપણું ઇમની મરજ વોય પેછી એ કડક
જ વામન?

સખમણુ: એય ખડું (પાછળ જોતી) આ પેલો
સાંજે તો સીધો આઈ જ આવજો છે!

રામુ: મગલાઈ ઇનં ફાન કરીને જ બોલાયો
અંશય! પણ એમ ના આવજો! જ્યાં ઇમનું
કામ આવતું અશય ત્યાં તો દિયોર ડોચિયું
નઈ કરવાના.

સાહેબ: (મન સાથે પ્રવેશતી) આ ઠાનું મકાન છે?
મન: એમને જ પૂછો ને?

રામુ: એ રામ રામ સાંજે! આવો પંધારો! ધને
ધડી ધન દાડો, બમારી શેયરી પાવન
કરી! લખા પાણી. (લખો જાય છે.)

સાહેબ: મારી પાસે વખત નથી, બોલ આ ઠાનું
મકાન છે?

રામુ: મું કઈ નાનું છોકડું નથી કે મન હું મારાથી
બોલાવા છો!

સાહેબ: (નકલી હાસ્યથી) એ ખડું! અક્ષલમાં
છોકડું રજા લગે છે બાકી દેખાવમાં
તો જળદ જેવા થયા છે!

રામુ: મારો જળદ તમારાથી દૂબળો છે સાંજેબી

સાહેબ: (ઝરો થતી) મોં મંકાળી ને બોલ! સીધા
જવાબ આપ. આ ઠાનું મકાન છે?

રામુ: અમારું!

સાહેબ: અને આ?

રામુ: એય અમારું.

સાહેબ: એમ! તો આં આંધું ગાંધ તારા ડોસાએ
બધાવ્યું હશે!

રામુ: ના ઇમન ડોહાનાં ડોહાનાં ડોહાંઈ
તમારો માનવામાં થોડી જ મજ રઈ નઈ!

સાહેબ: મન આ તો કેઈ છૂપો દુસ્તંત લાગે છે!

મારે એને સીધો કરવો પડશે! આ પેછોત
કોની?

મન: જોઈતા જમની! (લખો પાણી લઈને સાહેબ
પાસે જાય જાય છે.)

રામુ: મગલા, દિયોર પડાને તો માનથી બોલાયો!
લખો, સાંજે! એ પેછોત જોઈતાઈ
જાનેલઈની છે!

સાહેબ: અને આ ખાડો?

રામુ: એ મારી! રામલઈની.

સાહેબ : આપનું નામ ?

રામુ : એ તો મુજરી ન્હાં છું ! આપું, ગામ મન રાંમભઈ ઓળખાય છે ! આપનું નામ લખવાની જરૂર નથી.

મગન : હવે લખાવી દે ને ! (પાસે જતાં) આપનું નામ કંઈક બીજું લખાઈ ગયું તો ?

રામુ : (ઊંઘાળીને મગનને એક તમાચો લગાવી દે છે, ગળેથી પહેરણ પકડે છે. લખમણ વચ્ચે પડે છે.) નેનળિયા, બાપ હુધી ન્હો ? હાડકાં ભાજી નાંરીયા. મૂંચ્યાં એક તો અવળા ધંધા ચલાવવા છ'ન' મારી આજળ વટ કરવો છ' ? દિયાર, મારો બાપ તો ભામમથાળી અતો તે તમારા જેવાની વચમાંથી વેસો ન્હો !

સાહેબ : મગન, આણે જેસના સળિયા હજી જેસ લાગતા નથી !

લખમણ : તમારા જેટલો અનભવ અમન' વ્યાંથી વોમ સાહેબ !

સાહેબ : ચાલ મગન, આ લોકો સાથે જીભાળેડી કરવા જેવી નથી. પચ્ચીસપચ્ચાસનો દંડ ભરવો પડશે ત્યારે સીધા ચરો. (જવા લાગે છે.)

રામુ : દંડ કંઈ બાળતનો સાએબ !

સાહેબ : તમે અમારા માઠક નથી, તમારી સાથે હું વાત નહિ કરું.

રામુ : પણ તાગરિક તો ખરો કે નહીં ?

સાહેબ : તમારા જેવા બધાને હું ક્યાં જવાબ આપતો છું ?

રામુ : તો મને ધરમાં જ બેસી રાત' કુણુ ચોખા મેલવા આપું તું તે અર્થ પધાર્યા.

મગન : સામલા, જરા જાનમાં આવ, તારા લલા મોટે કહું છું. આ તો બહુ મોટા સાહેબ છે !

રામુ : દેશમાં દિયાર કેઈ નાનું ચુ' જ આ' છે !

સાહેબ : ગામનો આ પહેલા નંજરનો યુરો લાગે છે !

રામુ : મું યુરો, ન' તમે જે જણા નાટલીમન !

સાહેબ : આને તો એક વાર મુઝાને ઘેર મોકલવા જ પડશે !

લખમણ : ચેમ સાએબ આજ બહુ રૂંગમાં છાં ?

ચેમ મું મોલતો નથી એટલે રાંમભઈનાં એકલા માંનાં છાં ? જવ, જે કાલ કરતા વો એ આજ કરજો. અવ' તમી નાંમ તો લશી લીધાં, જે કરવું વોમ એ કરી નાંખજો ! જવ નર્ધ તો રાંમભઈ ગુસ્સે વ્યા તો પછી મારા બાલા નર્ધ રં.

સાહેબ : એ ગુસ્સે ચાવ એની હું રાહ નેઈ રહી છું.

રામુ : તો બેસાં ! જ લખા, ધરમાંથી ખાટલો લઈ આવ. સાએબ બેઠા બેઠા રાહ જવ' ! મગલા, તું આ અમુડું છ એટલું પૂડું કરી આસ, મગન : હું એવું ગેરકાયદે ભેગણ કરી આપતો નથી.

રામુ : અમ્મા તું કર' છ' ધનીયી આ વ્યાં છું કાંમ છ' ? સાએબ, તમન' તો આ વામર જેડતાં નર્ધ આવળતું વોમ !

સાહેબ : મને મું આવડે છે એ તમે એકઠે દિવસમાં જોશો !

રામુ : અતારે જ જોઈએ ! (બહાર તરફ જા'વા અવાજ) અસા છોકરાઓ, જોઈ મું રમી છો ? સાએબની જીપનાં પૈડાંમાંથી અવા કાઢી નાંખો !

મગન : (બહાર તરફ દોડતાં) ના હા, જોને અડતા, નર્ધ તો મરી જશે.

સાહેબ : (રામુના ખભે હાથ મૂકતાં) હું જાતે હવે કાઢી નાંખે તો જોઈ કે તું બહાદુર છે !

રામુ : (સ્મિતથી) મું તો સાએબ પૈડાંની જ નર્ધ, ખુદ આપનીય અવા કાઢી નાંખું, પણ તમે મારા સાએબનાં જીભા છાં, એટલે મેમન' કેવાઓ દમન્યા ?

સાહેબ : મહેમાન ! આ રીતે મહેમાનનું સ્વાગત થાય !

રામુ : મું કોઈન' લાંચ નથી આલતો !

સાહેબ : લાંચ માંગી કેણે ? તમે નહેરમાં મારા પર આણેપ કરો છો !

રામુ : મું ખાનગીમાં કશું નથી કરતો, અન' જે કરું છું ધની મન' ખમર વોમ છ' ! જવ અવ' જવું વોમ તો, અન' આ પીલી વોમ

તો બેઠાં, બેઠ્યાં વતી. હવે આવજ્ય પછી
મેલાવું છું.

સાહેબ : પાંતે બેઠા બેઠા, ચાલ મંગલ, આ વાપર
પુરાવા તરીકે સામે લઈ લે.

રામુ : રેવાં દે. એ તો મું ઉઘીના લાવેલાં છું, કાલ
પાંત આલવા પછે.

સાહેબ : એનું સાંભળ્યા વિના તું વાપર લઈ ને આવ,
હું છપમાં બેસું છું.

રામુ : આવજો પધારજો સાહેબ. (સાહેબ બેઠ્યા
વિનાગ્નય છે. મંગલ વાપર સામે જોઈને

રામુ સામે જાય છે. પછી લખમજીને એક
આજુ લઈ જઈને પચ્ચીસ રૂપિયા પહોંચાડવા

કહે છે. ભય છે.)

લખમજી : રામભઈ, મગન કેતોતો કે પચી રૂપિયામાં
પતી જાય, નહીં તો પચી રૂપિયા દે

રામુ : મારો દેડ નહીં થાય, મું આ મિત્રને ધરા
છું તે એ મારી પાંદણથી વચલ કરી સરવાના

લખમજી : પણ જોઈતા માગેના દેડ થશે તો?

રામુ : તો ભરશે, મિત્રે આ આજી મારા આજી
મેં કયું છું? (પ્રધાન અને મણિ માથે

પ્રધાન : આ પેલાં છોકરાં કેતાંતાં કે તમે સાહેબ
દારે લાડ્યા?

રામુ : જોવજ્ય. (વાપર લખાવે છે.)

પ્રધાન : તમને નવરા પડયજ્ય આ દું ફૂંક્યું?

રામુ : એ તો જે ફૂંક્યું એ ખરું, તમે આવ મેજાનો
ભાર ઉપાડ્યા વના પાંચિયારા બાજુ વળી

જવ, અવ મણિભાઈને મિત્રા પેર જવા
દાં. મિત્રા દાડુ બેઠી બેઠી મણુ મણુની જોખતી

મણિ : જોખ્યા જોખ્યા આવે! એક સખદ તો
કાઢ્ય!

રામુ : જોયું લખા, બીજા આવ્યું આજી છે પણ
બીક છે કાઢની? મારા જેવા મળ્યા વેલ

તો પાંચરાં દોર કરી નાખ્ય!

પ્રધાન : જોયું મણિ ફેંતું અમણાં મિત્ર વખાણતીતી!
મણિ : એ તો પેલા મિત્રનીએ કયું ન કે

વખાણવી, સીચી દાંત વળગ્ય!

લખમજી : અવ તમારા દાંત નહીં વળગીએ લેરાય,
તમારું બેંડ ઉતારા, મન મિત્રોના ભાર લાગ્ય

પ્રધાન : નથી મણિ પછી આવજો, આંમના દારી
નહીં પેકાય. (મણિ ભય છે.)

લખમજી : હું કરું છું પછી રામભઈ લાવા દેડે
રૂપિયા વેલ તો આવી આજી, સાહેબ

રામુ : દેડમાં ના મિત્રનું, એટલાનું તો પેટરોસ
મેં અશ્ય!

લખમજી : પેટરોસ તો કે પતીનું બળથ છે ન, મિત્રાં
મિત્રાં આ ખાદ અતી?

રામુ : તારી વાત હાંચી છે પણ જો મી તો
અનમનજીના એટલજ્ય આંશમાં પાંચી

લીધું છે કે કેડી જુડું નહીં જોઈ.

લખમજી : પણ આમાં આ જુડું જોડવાનું છે?

રામુ : પણ જોડવાનું નહીં તો કરવાનું તો ખરું ન?

પ્રધાન : (હાથમાં પાંચની નોટ લઈને પ્રવેશે છે) જ્યો
લખાભઈ, આ પાંચ રૂપિયા મું આજી છું.

જ્યા સાહેબનું આશી આવાં. દેડ તો
કર્ય!

રામુ : લાય મન આલ! (પ્રધાનની પાસેથી પાંચની
નોટ લઈ લે છે.) આની તો બીઠીએ લાવવી

પડ્ય. રાત્રી જીજ્ઞાસા વખતે બધાને પાવા
થય!

પ્રધાન : પણ પેલો તમારો હજતો પછી દેડ કરશે
તો? જ્યા લખાભે, મિત્ર આશી આવાં ન

મિત્ર મુડું કાળું કરા!

રામુ : કેઈનું મુડું આપણાથી કાળું ના થાય માંડી!
તું તારજ્ય પરનું કામ કર. ડોરડીય ઉતરમાંથી

લખા, જોઈતાકાકાના ઘરમાં 'જઈન' આ વાપર જોવી હે અને પંજરા કોંકો બેઠાડ.
(લખમણુ જાય છે.)

પ્રધાન: તમને લગ્યા વનાં એન નથી પડ્યું?

રામુ: તારી વાત હાચી છે. અમણીયી તારી હારે લગ્યો નથી. એટલે સાએજ હારે લગ્યો! પણ હર્ગ નર્ધ તો બીજી કરાં શું! દિયેર કોઈના બિવલગ્યા. બિવામ એમ?

લખમણુ: (અંદરથી) એ રાંમભઈ, વાપરનો છેડો આવવા દો.

રામુ: હે જરા આ માંચી પર ચડીને લખાન વાપરનો છેડો આણ!

પ્રધાન: એ તમારીની! મને માંચી પર ચડવશાં?

રામુ: એમ છું ચાલ ચડી જ નથી?

પ્રધાન: ઈમ તો આ ઉપર ચડી છું પણ ચાલ રસ્તામાં.

લખમણુ: (અંદરથી) રાંમભઈ! હું, કરાં છાં બે જણાં! વાપર આલાન.

રામુ: આણ! આણ! જરા હાં ખા. (પ્રધાનને) હેં આ માંચી પકડ; દિયેર અલગ છે!

(રામુ માંચી પર ચડીને વાપર આપે છે.)

પ્રધાન માંચી હલાવે છે.) એ અલાવે નર્ધ,

અર્ધથી પડીશ તો-તારા ઉપર જ પડીશ.

પ્રધાન: એ તો મને ઈની ખપ્પર છે. કેવાની જરૂર નથી. જુવાં પેલો આણ.

રામુ: હું છું?

પ્રધાન: પેલો તેણુ પેસાની મળેલો.

રામુ: આવવા દે, દિયેરનાં પાંદળાં દીધાં કરું!

પ્રધાન: જો, જો બોલતા, એ તો લુચિયાનો હાજો જાત વગરનો છે.

રામુ: (ઊંચા અવાજે) બસ લખા! એવી દઈ?

લખમણુ: (બહાર સમે આવીને) તે હજી સુધી તમે માંચી પરથી ઊતર્યાં નથી!

રામુ: આ તારી લાશી ઊતરવા દેવી નથી!

લખમણુ: શું તો પરધાનભાભીનાં સીધાં ધારતો તો?

રામુ: (ઊતરતાં) સીધી તો ચેવી! પાણીની ધાર જેવી... (પ્રધાનના ખભે ટેકા, દઈને તે ત્રિચે ફરી પડે છે પછી મગનને જોઈ) એમ મગનલાજ, વળી પાછાં તમારાં કંકુ પગલાં આં?

મગન: મને ચું કે પ્રધાનભાભીના હાથનો ચા પીતો આવું!

રામુ: આજ તો મારા આયતો ઉકાળો પીવાના આતા પણ લાપમ સીધાં તે બચી ભ્યાં!

હારુ અવં ચા પીવાં! (પ્રધાનને) જા ડોશી બેશો લઈને આવતાં અશ, પછં શેર કઠીન ચા મેલજો! (પ્રધાન અંદર જાય છે.)

લખમણુ: (વાપર જાયે લરાવતાં) લેણુ ચાલુ ચર્ધ જર્ધ મળાજઈ?

મગન: હું ચાલુ કરીને જ આવ્યો. જાગોલો લઈ આવ, જોડી આવું!

લખમણુ: જોલો લરાવતાં અમન નર્ધ આવળતો વેણ? અવં તો જોઈતાકાકાના ઘરમાં જઈને ચાંપ પાડવાની જ બાકી છે.

મગન: હું પાડી આવું છું.

લખમણુ: પછં દંડ ચેટલો થો મગનભઈ?

મગન: એ તા બધું પતી ચું. ભાગોજો જોઈતાકાકા બેઠાતા એમણે સાએજને મનાવી દીધાં!

લખમણુ: ચેટલામાં પલું?

મગન: ચેટલા શાના? સમજે ને કે આ-પાણીમાં પલું! સાહેબનામાં કંઈ માનવતા જ નહિ હોય?

રામુ: માનવતા તો દિયેર તમારામાં ચાલ્યાં છે? ફેન કરીને સાએમન બોલામાતા નં અવં પાછા હારુ લગાડવા આપા છાં!

મગન: એ તો રામભઈ શું ચાલ? તમારા જેવાને સારું લગતુંય પડે, પાણીમાં રહેવું ને મગર સાથે વેર એ તે કેમ ચાલે?

રામુ: મગર તો એકલા પાણીમાં જ રહ નં તમે તો દિયેર બધા કરાં છાં! જવં-જનનં

દર્ધ આવાં. (મગન જાય છે.)

લખમણુ : તમે રાંમભાઈ ના પાસતાતા પણ કનકરાન
 તો મીં જ કયું ન ? બોલો મન આવ-
 ડઅ છ કે નહ ?

રામુ : અવ તો મનચ આવડશે, નહ આવડ્ય
 તો રીખી જઈશ. જોડતાં આવડ્ય તો
 અજવાળું થાય ! જોડતાં આવડું જોઈએ !
 હમજ્યો !

લખમણુ : તમે ગર્વાનતી વાત કરી ?
 રામુ : ના, વેવારની.

મગન : (પ્રવેશતા) અસ્થા લખા લાખટ યજ કે નહિ ?
 લખમણુ : ના.
 મગન : (અંદર જોળા ભણી જોતાં) લે, જોળા
 તો જાણે છે !

લખમણુ : આવી લાખટ ?
 મગન : હીમ લાખટ યજ !

રામુ : અધારું ચતાં ઇનું અજવાળું વધશે કે નહ ?
 મગન : ના આ તો હીમ લાખટ. આમની આમ જ
 રહેવાની !

રામુ : માણહનાં મૂઢાંમ નહ દેખાય ?

લખમણુ : એકલો જોળા દેખાશે !

રામુ : ઈળી ઈળી નં દિયેર કુહડીમાં ? લાખટ યજ
 તો હીમ લાખટ !

મગન : (બહાર જતાં જતાં) લખા, જોળા ઉતારી લે !

રામુ : રેવા છે, કદાચ લાખટ વધજ ખરી ! લખા,
 આ મંચી લેતો આવ, મગા આં હેંડયો ?
 આવ, આ પીતો જા, ધન છ આપણું !
 આના માટઅ લાચાણ ખરી, આટલો તો
 વખત જવાડયો, તોય દિયેર હીમ લાખટ !

(આકાશવાણી અમદાવાદ સ્ત્રી ટાઉનહોલમાં અજવાળે)

પ્રેરક જીવનચરિત્ર

આપણી કિશોર અને યુવાન પેઢીના હાથમાં પ્રેરક જીવનચરિત્રો આવે એ અત્યંત
 આવશ્યક છે. શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ એ દૃષ્ટિએ કેટલાક જીવનચરિત્રો આપ્યાં છે. એમની જ
 કક્ષે લખાયેલું 'સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' જીવનચરિત્ર હમણાં પ્રગટ થયું છે. સરદારના
 સમગ્ર જીવનને સમગ્ર ખેતી પાનાંમાં સમાવી લેવાનો શ્રી ઈશ્વરભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે.
 આમાં એમની તજ્જ એવી ધટનાઓ ઉપસાવવા તરફ રહી છે, જેમાં સરદારના વ્યક્તિત્વની
 સાચી ઝોળખ વાચકને મળે. બારડોલીની લડતથી સરદારની કરિયાત કરીને આગળના બાલોને
 વચ્ચે વચ્ચે એમણે ગૂંચી લીધા છે.

આ જીવનચરિત્રનું એક નોંધપાત્ર લક્ષ્ય એ છે કે સરદારની લાપાનો અહીં સમુચિત
 ઉપયોગ કરાયો છે અને સરદારની અજવાળ લાપાનો વાચકને ખ્યાલ આપે છે તેની સાથે
 જ વિચારો વેધક રીતે રજૂઆત પામે છે. સરદારની અસરકારક વાણી જ આ અંધનાં
 કેટલાક પ્રકરણોનાં મથાળાં બનીને આવી છે. દા. ત. 'હવા ભરખીને રહું', 'બારણાં
 કોકતી પાછી આવશે', 'પ્રેરકમાં મરે તેથી આપણને સ્વર્ગ ન મળે', 'ફૂતરાળિયાડને
 નોંધો મોતિ મોતિ અરવું' વગેરે. આ વાણીમાં સરદારનું વ્યક્તિત્વ ઊપસે છે.

દે. મંચમાં આવતાં કેટલાક વાક્યો—મોટે ભાગે સરદારનાં—આ અંધને મૂંઝવવાનું બતાવે
 છે. દા. ત. "કુખને વખને રેવતની પડખે ઊભો રહે તે અમલદાર, બાળીના બધા હવાલદાર"
 "સેવા ન લેવી એ અહિંસક બહિષ્કાર, સેવા ન લેવી એ હિંસક બહિષ્કાર" વગેરે,
 પ્રસંગની પાછળનો મગ લેખક પકડે છે અને એવી તો સદાચ રીતે એને રજૂ કરે છે
 કે કયું ઉપદેશાત્મક ને લાજે.

['સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' લે. શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ, પ્ર. ચરિત્ર લેખક, આમદા. ર. ચાર]

નાટકમાં શબ્દ | ધીરુભાઈ ઠાકર

માણસને શબ્દ સ્વરો દશે તેની પહેલાં તે આત્મા-
ભિવ્યક્તિ (self-expression) માટે અનેક તરીકા
અજમાવી ચૂક્યો હશે. લાગણીએ તેને જાણવા દીધા
નહિ હોય, ક્રોધ, પ્રેમ, આનંદ કે કરુણાને વશ થઈ તે
તે આત્માભિવ્યક્તિ કરવા સૌપ્રથમ પ્રેરાયો હશે.
તે વખતે તેણે અંગ્યેષ્ટરૂપ મૂક અભિનયનો અવરમ
આશ્રય લીધો હશે એમ તદ્દિદેતું અનુમાન છે.
શિકાર કરીને પેટ ભરતા આદિમાનવે પોતે શિકાર
કરતો હોય એવી મુદ્રા ધારણ કરી હશે. શિકારપ્રાપ્તિથી
થયેલ આનંદનો આવિષ્કાર તેણે તાલબદ્ધ ગતિમાં
કર્યો હશે. આ દૃષ્ટિએ માણસે વિકસાવેલી લક્ષિત
કલાઓમાં નૃત્યને પ્રાચીનતમ કલા કહી શકાય.

નાટ્ય અને નૃત્યને નિકટનો સંબંધ છે. ભારતીય
નાટ્યની ઉત્પત્તિ નૃત્યમાંથી કલ્પવામાં આવી છે.
નટ, નાટ્ય, નાટક એ શબ્દપ્રયોગો જ અને કલાઓનો
અભિવ્યક્તિ-સંબંધ દર્શાવે છે. મંત્રકૃતમાં નટ શબ્દનો
અર્થ નૃત્યકાર થાય છે, નાટ્ય એટલે નટનો ધર્મ જેમાં
વ્યક્ત થાય છે તે (કળા), એવો અર્થ પાણિનિએ
(ધ. સ. ૫. ચોથી કે પાંચમી સદી) આપ્યો છે નાટક
એટલે એ કળાના દશ્ય સ્વરૂપાત. વિન્દનિદ્ધ સં.
વદ્ (નૃત્ય કરતું) પરથી પ્રાકૃત નટ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
કરે છે. નાટ્યપદ્ધતિના લેખક રામચંદ્ર (ધ. સ. ચારમી
સદી) નટ, શબ્દનો અર્થ આપતાં કહે કે પ્રેક્ષકેના
હૃદયને મંત્રાવી રહે માટે તેને નાટક કહે છે.
'ભાવપ્રકાશન' ગ્રંથમાં વૃત્ત અને નર્તનનો ભેદ પાડીને
નર્તન એટલે કેવળ અંગવિશેષ અને વૃત્ત એટલે ગીત.

સંગીત સહિતની અંગ્યેષ્ટા ને મુદ્રા એમ સમર્પણ છે.
'વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ'ના નાટ્યસૂત્રમાં નૃત્ય શબ્દમાં
અંગવિશેષ, મુદ્રા, સ્થિતિગતિ વગેરે સહિતનો મૂક
અભિનયનો સમાવેશ કરેલો છે. ત્યારે 'દશરૂપક'માં
નાટ્યને અવસ્થાનુકૃતિ^૧ કહીને અમુક અવસ્થાનું
અભિનય દ્વારા અનુકરણ કરતી કળા તરીકે જોળ-
ખાવેલ છે. પણ તેમાં શબ્દના આધારને અનિવાર્ય
ગણ્યું જણાતું નથી. મૂક અભિનયથી અવસ્થાનુકૃતિ
યર્થ હોય તો તે નાટ્ય માટે પૂરતું છે એમ આ ઉપરથી
સમજાય છે. નૃત્ય અને નાટ્ય આમ લગભગ એક-
બીજાના પર્વાય બની જતા હોય એટલે નિકટનો
અર્થ દર્શાવે છે. કલ્પિતસના 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'
નાટકના બીજા અંકમાં માલવિકા ગીત ગાય છે
ને તે પછી તે ગીતના ભાવને અનુરૂપ અભિનય
(નૃત્ય દ્વારા) કરે છે^૨ આ બધી હકીકત દર્શાવે છે
કે નાટ્યમાં ગીતના ભાવ કે રસને અનુરૂપ અભિ-
નયની આવશ્યકતા છે, એટલું એમાં આપું સ્વી-
કારવામાં આવ્યું અને નૃત્યમાં ગીતસંગીત સહિત

૧. કર્મરંગહારૈષ નિર્વૃત્તમ્ વૃત્તસુચયતે ।

શુક્તિભિઃ સહિતં ગીતં તથા વાદ્યાદિભિર્નૃત્યમ્

નર્તનં ગામ્યલેખમાત્રમિત્યુચયતે શુષેઃ ॥

(માલવિકાગ્નિમિત્ર, ગા. બો. ઈ. પૃ. ૧૬)

૨. અવસ્થાનુકૃતિર્નાટ્યં સ્વં દૃશ્યત ચોચયતે ।

૩. રૂપકં તત્ત્વમારોપ્યત્ દરૂપૈષ રજાપ્રથમ ॥

(દશરૂપક, પ્રકાશ ૧, ખંડોક. ૭)

૩. તત્તો નચારસમમિનચતિ ।

અંગવિદ્યેષ રૂપે થતો. ધૂમ્રાગ્નિનય અપેક્ષિત મંજુચો.
 નૃત્ય અને નાટ્ય બંને કળાઓનું ઉપાદાન
 અભિનય છે. અભિનય એટલે સજ્જતા મનોગતને
 પ્રેક્ષક તરફ સર્જાવાની ક્રિયા. [અભિ=તરફ ત્રી (ત્રય)
 સર્જી જવું] આ ક્રિયાનું માધ્યમ જીવંતનયનું અનુભવ
 પ્રાણી છે. નૃત્યમાં તેના અંગની ચેષ્ટા, ગતિ અને
 રિચિતિ પ્રયોજાય છે. નાટ્યમાં અંગચેષ્ટા ને ગતિરિચિતિ
 ઉપરાંત વાણીનો ઉપયોગ થાય છે. નૃત્યનો અભિનય
 મુક્ત હોવાથી તેની આંગિક ચેષ્ટા અને મુદ્રાને
 સંસ્કૃત સંકેતો હોય છે. ગીત-સંગીતના તાલ સાથે
 જ તેનું નિર્માણ થાય છે. કવચિત ચિત્ર અને
 શિલ્પનો તેના સંનિવેશ રૂપે ઉપયોગ થાય છે. નાટ્યમાં
 ચિત્ર, સંગીત ને નૃત્ય જેવી કળાઓનો નાટ્યચાત્રક
 હેતુ સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે ઉપયોગ થાય છે.
 નૃત્યમાં આંગિક અને આદ્યાય (વિશ્વશ્યા સન્નિવેશ
 ઇ. ઉપકરણો)ની મદદથી રસનિર્ભરતા થાય છે.
 નાટ્યમાં આંગિક, વાચિક, આદ્યાય અને સાસ્વિક
 એમ ચતુર્વિધ અભિનયસાધનથી રસ સિદ્ધ થાય છે.
 ભરત મુનિએ (ઈ. સ. ખીજી સદી) નાટ્યશાસ્ત્ર
 રચ્યું છે હોવાય છે. તેની પહેલાં નાટ્ય, નાટક, નટ,
 નટ્યુલ, કૌમિક (નાટ્યશાસ્ત્રનો શિક્ષક) એવાં શબ્દ
 પ્રયોગો મહાભારત-રામાયણ, હરિવંશ, પાણ્ડિનીના
 સ્ત્રોતો અને તે પરાના પતંજલિનાં ભાષ્યમાં, જોવા
 મળે છે. પતંજલિ (ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦) ભાષ્યમાં
 પ્રથિક (પ્રસંગકથન કરનાર)નો નિર્દેશ કરે છે.
 તે પરાથી ભાષ્યવા મળે છે કે એ વખતે રૂપપદ્ધતી,
 તા, નટ, અભિનય કરતા, અધિક પ્રસંગોનું વર્ણન
 કરતા અને તેમાં અવસંવાદ ખજી આવતા નાટકના
 પ્રયોગ જ નહિ પણ નાટ્યશિક્ષક દ્વારા તેના
 શિક્ષણનો પ્રયત્ન થયે જતાનામાં હતો. આ વિગતો
 પરાથી સમજાય છે કે નાટ્યલેખન અને નાટ્ય
 નિર્માણના એ વખતે, દદ, પરંપરા અધારિત હતી.

તેને આધારે વિદ્વાનો સંસ્કૃત નાટકના પ્રથમ પ્રાર્થ
 ભાવને પતંજલિથી બે સદી વહેલો અંદાજને ઈ. પૂ.
 ચોથી કે પાંચમી સદીમાં મૂકે છે.
 તેનું જ પરિચયમાં ગ્રીક નાટક વિશે કહી શકાય.
 ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદીમાં થઈ ગયેલ ઍરિસ્ટોટલે
 ગ્રીક ટ્રેજી અને કોમેડી વિષે નોંધ લખેલી છે. તેની
 પહેલાં સ્થાયેલા કોમેડી સ્વરૂપની રચનાઓ મુલમ છે.
 તે પરાથી ગ્રીક નાટકની ઉત્પત્તિનો સમય ઈ. સ. પૂ.
 પાંચમી-છઠી સદીમાં અંદાજવામાં આવ્યો છે. કદાચ
 સંસ્કૃત નાટ્યના કરતાં ગ્રીક નાટક એકાદ સદી
 વહેલું જન્મ્યું હોય.

એ ગમે તે હોય, એટલું ચોક્કસ છે કે શબ્દમુદ્ધ
 નાટકનો જન્મ આજથી આશરે અઠી હજાર વર્ષ
 પહેલાં થયો હતો. તેની પહેલાં આંગિક ચેષ્ટા અને
 ગતિરિચિત દ્વારા નાટ્ય કોઈ સમર્થ રજૂ થતું હતું.
 નાટ્યના માધ્યમ તરીકે શબ્દનું સાધન ઉમેરાયું
 તે એની પાંચણી અને રજૂઆતમાં શકવર્તી પાર-
 વર્તનનું કારણ બન્યું. નૃત્યમાંથી નાટકને છૂટ પાડીને
 તેને સાહિત્યસ્વરૂપ તેમ કલાપ્રકાર તરીકે સ્વકાય
 અકિતવ અપાવનારું થઈ છે.

પહેલાં તો, ગીતરૂપે કે બે પાત્રો વચ્ચે તફાળ
 ઉપભવી કહેલા સંવાદરૂપે, નાટકમાં શબ્દના પ્રયોગ
 થયો હતો. સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ તેની નોંધ પ્રથમ તબક્કે.
 કદાચ લેવાઈ નહિ હોય. પૂણી, પછી, એક વિશિષ્ટ
 સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે નાટકનો, સ્વીકાર થયો. તે શબ્દ-
 ને જ આધારે, કાવ્યના રસ પ્રકાર તરીકે, સંસ્કૃત
 નાટકની અને, મહાકાવ્યની ભેદભેદ એ સનાતન તરીકે
 ગ્રીક, નાટકની, સ્મિત્યા થઈ. વખત જતાં નાટકને
 સાહિત્યિક મહત્ત્વ મળી ગયું. ખીલ, આંગિક અભિનય
 ના સહાયક અંગરૂપે, શબ્દ દ્વારા વાચિક અભિનય
 વિકસ્યો. સ્કા કાળમાં અગ્નિ પરી વળે તેમ આંગિક

A History of Sanskrit Literature, Vol. I, 1962, by S.N. Dasgupta and S.K. De, University of Calcutta. Page 636.

ચિત્રમાં જે રિધર અંતર્યુ હોય તેનું વિગતે
 તિરપણ નૃત્યમાં થાય છે તે દ્રષ્ટિએ અવિધ્યર્થોત-
 રપુરાણમાં ચિત્રનો નિર્દેશ નૃત્યના ભાગરૂપે કરવામાં
 આવેલ છે તે પંજુ, અહીં નોંધવું એકાંકી.

ચોટાઓમાં શબ્દનું ચૈતન્ય ફરી વળતાં બનોખા કલાસ્વરૂપ તરીકે નાટ્ય ઊપસી આવ્યું.

કાવ્ય તેમ જ સાહિત્યના અન્ય પ્રકારોમાં થાય છે તેના કરતાં નાટકમાં શબ્દનું પ્રવર્તન વ્હી રીતે અને જુદા હેતુથી થાય છે તે જૂલુનું ન બોધ્યું. નાટકનું માધ્યમ ક્રિયા છે, ક્રિયાને પ્રગટ કરવારે સાધન તરીકે શબ્દનો નાટકમાં પ્રયોગ થાય છે. કાવ્યમાં કવિ પોતાના મનોમતને સીધેસીધું પ્રગટ કરવા માટે શબ્દનો આશ્રય લે છે. શબ્દનો તેમાં અર્થઘોષક પ્રતીક રૂપે પ્રયોગ થાય છે. અર્થનો સ્ફોટ કરવાની સાથે નાટકનો શબ્દ ક્રિયાને પ્રેરે છે તે એની વિશેષતા છે. આથી જ નાટકને અભિનીત શબ્દની કલા કહી છે ને ?

બીજા સાહિત્યસ્વરૂપો કરતાં નાટકની વિશેષતા એ છે તે પ્રત્યક્ષ દર્શનીય છે. તેના ભાવક વર્ગમાં ભણેલા અને બજાણે બધાનો સમાવેશ થાય છે. નાટ્યરસ માણવા માટે અસૂચાનની આવશ્યકતા નથી. નવલકથામાં વર્ણનને અવકાશ હોય છે. નાટકમાં કેવળ સંવાદ રૂપે કથન જ હોય છે. કવિતા કે નવલકથા વર્ણિતાં અમુક જાગ ન સમજાયો તો વાચક પાનાં ફેરવીને ફરી વાંચી સમજી શકે છે. નાટક જોનારને આવી તક મળતી નથી. નાટકના પ્રવાહ સાથે ભાવકને સતત અપ્રત્યક્ષ શબ્દોને તણાવું જ રહ્યું. શુભાર, અદ્ભુત, પીર મા ભમાનક રસના અમુક પ્રસંગોનું નવલકથાકાર વિસ્તારથી વિગતે વર્ણન કરી શકે ને વાચક તેનો વધારુ ચિત્તકોચ ઉપયોગ કરી શકે. નાટ્યકાર ભાવકની સમજ અને સહનશક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને વિવિધ રસનાં દર્શોની રજૂઆત અમુક માત્રામાં જ કરી શકે. પ્રેક્ષકની રુચિને આધાર આપે કે તેને ત્રાસ આપે તેટલી માત્રામાં એ દર્શો રજૂ કરી શકે નહિ. વળી નાટક નિશ્ચિત સમય-મર્યાદામાં પૂરું કરવાનું હોય છે. એટલે અત્યંત compact, સ્વરૂપમાં તેની રજૂઆત થાય છે. ભાવની એકમતા સિદ્ધ કરી આપે તેવી સુમશિત વસ્તુસંકલના નાટ્યકાર ન કરે તો નાટકની આકૃતિ બગાડ જ નહિ. પોતે બતાવી ન શકે તેવી ઘટનાઓને લેખક,

વિવિધ નાટ્યપ્રકૃતિઓ અજમાવીને નાટકમાં ઉતારે છે. મર્યાદિત સ્થળ અને સમયના ફલક પર નાટક મંડાવું હોવાથી સ્થળ ને કાળની એકતા પર અમુક અંશે અને કાર્યની એકતા પર મહદંશે નાટ્યવસ્તુની સંકલના અપેક્ષિત છે. નવલકથામાં સંપ્રસારણ પ્રસંગો, પેટાવસ્તુના તંતુઓ, વધારાનાં પાત્રો, કાળી ચર્ચાઓ વગેરે સમાઈ શકે છે. નાટક જેવા ગતિ-શીલ સ્વરૂપને આ બધા બાર વેંટારીને ચાલવું પાલવે નહિ. કથુ જ અપ્રસૂત એમાં ચાલે નહિ.

'A play read affects the mind like a play acted' એમ કહેનાર ડૉ. જોન-સન સાથે આપણે ભાગ્યે જ સંમત થઈ શકીએ. નાટક વાચવાથી તેની ભજવણી જોટલી ખ્યાલ આવી શકે નહિ. વાચતી વખતે ભજવણીની શક્યતા કલ્પતાં જવાની શક્તિ બધામાં હોતી નથી. સામાન્ય જન તો નાટ્ય જોઈને જ તેનો સાચો આનંદ લઈ શકે. શેક્ષ્પીરના 'પ્રોમીથિયસ અનબાઉન્ડ' કે નાનાલાલના 'મંદુકમાર' જેના ભાવપ્રધાન નાટકોના સંવાદ સુવોચ્ય ને સુશ્રાવ્ય હોય, પણ તે ભજવવા માટે અનુકૂળ હોતા નથી. આવી કૃતિઓને (દર્શકો જિન-એવા) અન્ય નાટકની કોટિમાં મુકવામાં આવે છે. પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ સમજી લેવી ધટે કે નહિ ભજવવાથી જ સાચું લાગે તેને સાચું નાટક કહી શકાય નહિ. પછી જાયે તેમાં ઉત્તમ સાહિત્યિક સર્પતિ ભરેલી હોય.

૬. દા.ત. કાકત્યાલીયથી વિવિધ માત્રા એક સ્થળે એક જ થાય. ઘટનાને બનતી બતાવવાને બદલે તેની વાત કહેવું જાન બતાવે, અપવાય કે સ્વગત ઉક્તિઓના ઉપયોગ કરે, પત્રનો ઉપયોગ કરે, બારી-માંથી કે બીજે કોઈ સ્થળેથી બોલું હોય તે-રીતે બતાવે બતાવે.... વગેરે.

૭. "Literature that walks must not carry heavy loads as well." Majorie Boulton, The Anatomy of Drama, 1963, Ch.I.

૮. Preface to Shakespeare, 1765.

રેડિયો નોટકમાં દરખનો અલાવ હોય છે તેમાં તેમાં શબ્દ કે અવાજ (sound effect) દ્વારા ક્રિયા અનિત થાય છે. બોલનારનો સ્વર શ્રોતાની કેન્દ્રનાસકિતને અગત કરીને તેના ચિંતને ઉત્તેજિત કરે છે. કુસ્તીનું દંડન જોનારને યાજ તેવો ઉત્તેજનાનો રોમાંચક અનુભવ રેડિયો નોટકના શ્રોતાને નોટક સંભળીને થઈ શકે. શબ્દની ચકિતને પ્રતાપે રેડિયો નોટકમાં રહેલ સંવેદનાનું તરત શ્રોતાના મનમાં સંક્રમિત થાય છે. રેડિયો નોટકના શ્રોતાની સંજ્ઞા સાથેની હોય. પણ દરેક પોતાના અંડમાં બેસીને તેનું જાવન કરતો હોય છે. એટલે દરેક નોટકના પ્રેક્ષકોને આસ્વાદનનો સાચાઈક અનુભવ થાય છે તે એને ધતો નથી. દરેક નોટક વાંચીને આનંદ લેવામાં મુશ્કેલી પડે તેના કરતાં રેડિયો નોટક મનમાં વાંચીને માણવું વધુ મુશ્કેલ થઈ પડે. કેમકે તેમાં શબ્દમાંથી રકુટ ધતી ક્રિયા મુકાબલે અમૂર્ત ને પરાક્ષ સ્વરૂપની હોય છે.

લેખક અને ભાવકને જોડનાર પુલનું કામ નોટકનો સંવાદ કરે છે. 'સંવાદ' શબ્દ કેટલો બધો સચક

૬. નોટકને ફોટોગ્રાફીમાં ઢાળીને ચલચિત્ર બનાવવામાં આવે છે. 'રંગમંચ' પર બતાવેલું અશક્ય હોય તે સિનેમાના પદ્ધતિ પર ફોટોગ્રાફીની ચદ્દથી બતાવી શકાય. વળી તેમાં દરખને સંતોષ બદલોટું રાખવાની સગવડ હોય છે. ઉત્તમ નોટક ને ઉત્તમ અભિનય જોવાનો સાહ, ધિયેર સુધી નહિ પહોંચી શકનાર વિશાળ સમુદાયને, સિનેમા આપી શકે છે. વળી નોટક કરતાં તે સંસ્કૃતિ પણ ખુરસાં પર નોટકના ચાહક વર્ગમાં હોય છે તેટલો કલાવિવેક ચલચિત્રના ચાહક વર્ગમાં હોતો નથી. નોટકનો પ્રેક્ષક સિનેમાના પ્રેક્ષક કરતાં એકંદરે વધુ જાગૃત રસાંતર ધરાવે છે. પ્રત્યક્ષ ને જીવંત સંપર્કને કારણે નોટકનો જાણકાર દિલ્લમાં કળાકાર કરતાં વધુ જીંદી ને મિરજીવ અસર પાડી શકે છે. નટનટીના અંતર જીવન વિશેતા કુતુહલ, હસકા પ્રકારની જાહેરાત અને શુદ્ધ અભિનયના કરતાં જાતીય તરત પર મુકતા બારને કારણે સિનેમાનું કલાધારણ નોટકકલાને મુકાબલે નીચું રહે છે.

છ. બે પાત્રો પરસ્પર વાત કરે (સમ્ + વંદ) તે સંવાદ એમ કહેવું; એ તો એનો સૂચના અર્થ થયો. સંવાદ એટલે સુમેળ, harmony. નોટકકળાનું ખરું સૌન્દર્ય સંવાદમાંથી પ્રગટે છે. નોટકની આકૃતિ સંવાદમાં જીવંતી આવે છે. તેમાં બોલાતા શબ્દો, અનિષ્ટકર્તો, વાચિક જીતો અને ઉભય દ્વારા સધાતી અસર (impression)નો કલાત્મક સંવાદ (harmony) જીવંતી આવે છે. એટલું જ નહિ નોટકકલાના અંતર્ગત અંગોનો (પાત્ર, વસ્તુ, વિચાર, ભાવ, અર્થ છ. નો) તેમ જ નોટકકળાના ઘટકોનો આંગિક, વાચિક, આહવાય છ. નો) સુમેળ પણ નોટકમાં બોલાતા શબ્દ દ્વારા જ પ્રતીત થાય છે. સહૃદય ભાવકને નોટકના મન સુધી પહોંચવાનો માર્ગ સંવાદ કરી આવે છે. નોટકમાં બાજ ને આંતરિક તમામ અંગોમાં સુમેળ કેટલો અંશે સધાયો છે તેનું નિદર્શન સંવાદ કરી આવે છે. નોટકકળાના શુભદાયનું પ્રતિબિંબ સંવાદમાં પડે છે. નોટકની સાથે સહૃદય ભાવકનો સુમેળ કેટલો સધાઈ શકે તેમ છે તેનો કલાસ અટક નોટકવિદ સંવાદ પરથી કાઢી આવે છે. નોટકને કલાગાઈ પોળસાજીને કુનિયાતું દર્પણ કહ્યું છે. ૧૦ સંવાદ નોટકનું — નોટકકળાનું — દર્પણ છે. નોટક નોટક છે તેનું કારણ સંવાદ છે.

સુખ્યાત નોટકચાચાઈ સ્તાનિસ્લાવસ્કીએ નટને સલાહ આપતાં લક્ષણિક રૂબે કહ્યું છે કે રંગમંચ ઉપર શબ્દવિનિમય કરવાનું આવે ત્યારે પ્રેક્ષકના કાનને નહિ તેટલું તેની આંખને ઉદ્દેશ્યને બોલો. ૧૧ સામાન્ય વ્યવહારમાં બે માણસો વચ્ચે ધતી વાતચીતના કરતાં નોટકના પાત્રો વચ્ચે ધતો સંવાદ કેટલો

૧૦. 'નોટક કુનિયાતું દર્પણ કહ્યું, શુભદાય બોવાતું' ખોંટીથી જોઈ જોઈ જોઈ લઈ, દિલ્લડાનું કુખ ખોવાતું' — 'સતી પાવતી' નોટક.

૧૧. "When you are in verbal intercourse on the stage, speak not so much to the ear as to the eye." (Building a Character, p.118)

અધો જિનન છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. 'નાટક' વાસ્તવનો ભાસ (illusion-of-reality) ઊભો કરે છે. તેથી નાટકના સંવાદમાં વાસ્તવિક વાતચીતની છાપ ઊઠે એ ખરું, પરંતુ ઝીલવટથી જોનારને એ વચ્ચે કળા અને તેની સામગ્રી વચ્ચે હોય તોટલો તફાવત માલુમ પડશે. તેની કેટલીક વિગતો જોઈએ.

વાસ્તવિક જીવનમાં એ માણસો વચ્ચે ચાલતી વાતચીતમાં આવે છે તેવા વિશેષો નાટકના સંવાદમાં આવતા નથી. વાસ્તવ જીવનનાં માણસો કરતાં નાટકનાં પ્રાક્તો એકબીજાની વાતચીત વધુ, ધ્યાન દઈને સાંભળે છે. વાસ્તવ જીવનને સુકાળે નાટકમાં ચાલતી વાતચીત વધુ વિશદ, વ્યવસ્થિત ને ભાવ તથા અર્થની હોતક વાફોદાવાળી હોય છે. કુશળ નટનરી હોશિ હોશિ બોલવા પ્રેરાય તેના સુંદર હાસ્ય, નર્મગમ્ય અને ભાવવેશવાળી ભાષા નાટકલેખક સંવાદમાં વાપરે છે. દૂકમાં, વ્યવહારની વાતચીતતા કરતાં નાટકના સંવાદની ભાષા વધુ જીવંત ને સુગંધિત હોય છે.

એક બીજો તફાવત પણ મોઢવા જેવો છે. નાટકનાં પ્રાક્તો વ્યવહારનાં માણસો કરતાં વધુ વાચાળ અને સળગ અભિવ્યક્તિ ફરાવતાં હોય છે. પોતે જ કશું હોય તેને ન્યાય કરાવવા માટે યુક્તિઓ ને દલીલોનો પ્રવાહ તેમની તરફથી સતત બહેતો રહે છે. પોતાનાં ભાવિ કાર્યોનું સ્વસ્થ વાસ્તવિક જીવનમાં જાણે જ કાઈ માણસ બીજાને કહે. પણ નાટકનાં પ્રાક્તો તો પોતે બોલેલા ભાષાંદર કાવતરાની વાત નિરાંતે વિસ્તારથી કહેતાં હોય છે. નાટકનાં પ્રાક્તો સુદીર્ઘ સંવાદમાં પ્રેમાલાપ કરે છે તેવું વાસ્તવ જીવનમાં માણસો જાણે જ બોલતાં હોય છે. વાસ્તવ જીવનમાં પ્રેમનું સંભાષણ ધીમા, અસ્પષ્ટ પ્રલાપથી વિશેષ હોયું નથી, (અને જો એ જ નાટકમાં રજૂ થાય તો કેવું ભેદનું લાગે!) વાસ્તવિક અનુભવ વખતે લાગણીના ઉદ્વેગમાં માણસ એકાદ સુંદર ઉક્તિ કહી બેસે, પણ રોમિયો કે ખુરેવસની ચાફ પ્રેમાલાપરૂપે ત્રાગમ્મદ વાણીના પ્રાપ્ત વલ્લાવી ન શકે, કોપાવિષ્ટ માણસ કેટલી ઓછો શબ્દવિનિયમ કરી શકે છે! કશું અને અર્થચાચાની માફક લાલચકહીના

હાવ-જેવા પ્રહારો ને પ્રતિપ્રહારોની શાબ્દિક રમઝંટો તે 'જેણીસંહાર' જેવા નાટકમાં જ જાળી શકે. ખરું જોતાં સહજો નાટકચાળામાં દોડીભગ્ય છે તે સંભો વિતતની અર્થાધર્મા રહીને ધેમ, શૌખ કે કુદરુણ રસનું નિષ્પાદન કરતા સંવાદો સાંભળવા માટે જ ને કે વ્યવહારની વાતચીતના કરતાં નાટકના સંવાદની આ વિશેષતા નાટકકલાનું એક અનોખું આકર્ષણ છે.

નાટકના સંવાદમાં સ્વતઃ (aside) તો વિચિત્ર પ્રયોગ થાય છે. વાસ્તવ જીવનમાં જોની સેહદી છાપ પડે. પણ નાટકમાં, એક પાત્રતા મનમાં બીજા પ્રાક્તને વિશે શો ભાવ છે તેનું સૂચન આ સુક્તિ દ્વારા થાય છે. કાંઈ વાર-વસ્તુના અંદાજ મેળવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી નાટકમાં તેનો પ્રયોગ થયેલ છે. આધુનિકોએ આ પુનિમ અને યીગંધિયા સુક્તિનો લાભ લેલ છે. પરંતુ એકાન્ પાત્રના આત્મચર્ચનરૂપે સ્વગતોક્તિનો ઉપયોગ ક્યાં થાય છે ત્યાં તેની કલાત્મક અસર ધ્યાન ખેંચવા વિના રહેતી નથી. શેક્ષપિયરનાં નાટકોમાંથી 'કિંગ લિયર' કે હેમલેટની સુપ્રસિદ્ધ સ્વગતોક્તિઓ અને ગુજરાતી નાટકોમાંથી નાનાલાલે લખેલી સાહાનુભાવ અંકજરસાહતી કે ભયંતી દલાલ રચિત પુવરાણતી સ્વગતોક્તિ તેનાં સુંદર ઉદાહરણ છે.

આ નાટકચુક્રિતતા નવીન કલ્પનાપૂર્ણ પ્રયોગ લાસે 'કલ્પવાક્ય'માં કરેલો છે. ત્યાં કુલેધન-સલામાં કેવળ અભિનયથી જીભ-દોષ આદિ અદશ્ય પ્રાક્તોનો સંદાર કરે છે. આ જ સુક્તિનો સ્વતઃ નાટકરૂપે વિસ્તાર કરીને સંસ્કૃત નાટકકારોએ માણસના નાટક સ્વરૂપ વિકસાવેલ છે. તેમાં એક જ પાત્ર બીજાને પાત્રો અને પરિસ્થિતિને કદીને ઓલે છે. કાસ્ય અને શુભાંગની નિષ્પત્તિ ત્યાં એકપાત્રી સંભાષણ દ્વારા સંસ્કૃત નાટકકારોએ કરેલ છે. અંગ્રેજીમાં

૧૨. કેવળ અભિનયના ઇગિતથી નાટકપ્રયોગમાં કલ્પિત-વસ્તુને સ્થાપિત કરવાની સુક્તિ કુશળ દિગ્દર્શક અજમાવે છે, પરંતુ અહીં સ્વયં નાટકકારે તેનો પ્રયોગ નાટકલેખમાં કર્યો છે તેથી તે અસંખ્ય અર્થો ધોઈ શકે છે.

સ્વોદ્ધારને અને ગુજરાતીમાં જ્યાંથી દેશી જીવંત, તળપદી અને પારદાર, ભાષાનો પ્રયોગ કરીને હાસ્યરસિક ભાષુની રચના કરેલી છે. વાર્તાવિકાસગતી રીક રીક દરબરને કલ્પિત વાર્તાવિકાસની અને ખી સ્ત્રી જીવી કરવાના નાટ્યકથાના પ્રયત્નમાં આ દૃષ્ટિએ એકાંકિતને કાળો નોંધપાત્ર મળ્યો.

નાટકના સંવાદમાં બોલનાર પાત્રનો વૈયક્તિક સ્વરૂપ^{૧૩} ભાષાને મળ્યા વિના રહેતો નથી. જે નાટ્યકારેના, અવાજ નહીં બધાં પાત્રોની ભાષામાં સંભળાયા કરે. તે નાટક જીવંત બને જ નહિ. પ્રત્યેક પાત્રનું વ્યક્તિત્વ તેના શબ્દોમાંથી પ્રતીત થયું જોઈએ. મણીલાલ ઉદયરામ, મણિલાલ નામદાસ અને નવસરામ જેવા ગુજરાતના પડિતોના નાટકોના સંવાદમાં વૈયક્તિક સ્વરૂપના અભાવનો દોષ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે. તેમની નજર આગળ તખ્તો રહેવાને બદલે ધણે બહુ વાર્તા જ રહેતી. પ્રો. બર્જેસે તરમ કોલેરે લખેલું 'જિગતી જુવાની' નાટક નાટકમાં કેવા સંવાદ ન હોવા જોઈએ તેના નમૂનો પૂરા પાડે છે. પાત્રને બોલતા વારંવાર અધકાવું પડે અને સંકુલ વાક્યરચનામાં અર્થ અટવાઈ પડતાં યોધવાનું પડે જોયું એ નાટકના સંવાદની ભાષા છે. નાટકના સંવાદોનું ગદ્ય મધુર હોય જોઈએ કે સારો નહીં અને સંસ્કૃતમાંથી બોલો છોકરો અને પ્રેક્ષકો તેમાંથી તત્કાળ અર્થ મેળવી શકે. નાટકમાં સંકુલ વાક્યરચનાનું વેસ્તું હોય, વિચિત્ર કે આધાત્મિક થીમ હોય, બીજાના પાત્રો હોય, ઐતિહાસિક અસંમતિઓ હોય અને એકપક્ષી વિચારનિરૂપણ હોય તોપણ કદાચ તેને નિભાવી લેવાય, પરંતુ જે સંવાદ બોલી

૧૩. પાત્રને વૈયક્તિક સ્વરૂપ લેખક અને દિગ્દર્શક બંને વિવિધ રીતે આપે છે. તેના સ્વભાવની આસિ-મ્યંત ઉપરાંત ચારિત્ર, ભાષાતર, સામાજિક દરજ્જો, અવસાય, સાંતિ વગેરે અનેક બાબતોને લક્ષમાં રાખીને લેખક પાત્રના મુખમાં શબ્દો મૂકે છે. ઉચ્ચાર, સ્વર-હ્રાસ, સ્વરભાર, વેગ વગેરે વાણીનાં અંગોમાં વિશિષ્ટતા પૂરીને દિગ્દર્શક પણ પાત્રની બોલવાની દળને અનેક પ્રકારે વૈયક્તિક સ્વરૂપ આપી શકે.

શકાય તેવી ન હોય, તો તે નાટકને પ્રથમ વારને જ રદ કરવું પડે. ડી. એચ. એલિયટ દુર્ગોષ કલ્પનાવાળી શ્વેતા લખી છે, જેને સમજવા માટે ખાસતો શ્રમ લેવો પડે. પરંતુ તેમણે રચેલાં નાટકોના સંવાદો તરત સમજાય તેવા અને સહેલાઈથી બોલી શકાય તેવા છે. વાંચવા માટે કેવું લખવું જોઈએ અને લખવવા માટે કેવું લખવું જોઈએ તેના વિવેક ડી. એચ. એલિયટ બરાબર સમજ્યા હતા.

અવધારની ભાષા અને સાહિત્યની ભાષા વચ્ચે આપણે બેદ તપાસીને દર્દીએ છીએ કે અવધારમાં શબ્દોને અત્યંત સ્થૂળ ને ક્ષિયિલ પ્રયોગ થાય છે ત્યારે સાહિત્યના તેના સૂક્ષ્મ વિચાર કે સંવેદનના પ્રતીકરૂપે થાય છે. 'રાષ્ટ્રના પરંત'માં લીલાવતીના થાપ સાંકળીને બલકા આધાત્મિક દળી પડે છે ત્યારે 'અહો! મહા તૂટી પડ્યો' ૧૪ એમ કમલા ઉદ-ગાર કાઢે છે. ડેરીમેલાની હત્યા કરવાના નિશ્ચય સાથે ઓથેલો તેના સપનખંડમાં પ્રવેશીને આત્મગત ઉદ્ગાર કાઢે છે કે 'Put out the light, and then put out the light' ૧૫ તેમાં 'અ' જ્યારે 'light' એ સાદા શબ્દો સપાટી પરથી કેટલે જાડે જીવંત પાત્રના મનોગતને અનિત કરે છે. નાટકમાં ઘણી વાર અવધારની ભાષા સાહિત્યની ભાષા સાથે ભેગભેગ થઈ જતી દેખાય છે. કેવળ માહિતી આપવા માટે કે વસ્તુનો વિશ્લેષણ દર્શાવવા માટે અમુક સંવાદો યોગ્ય છે તો નર્મમંથન ઉપ-યોગ કરીને સુંદર લઘાન્વિત ગદ્યથી આનંદ આપવા માટે અમુક સંવાદો યોગ્ય છે. જે નાટકમાં આવા બે પ્રકારના સંવાદો જુદા તરી આવતા હોય તેની રચના જામીવાળી મળ્યા. ગુજરાતી અવધારની રંગ-ભૂમિનાં નાટકોમાં આ દોષ જોડીને આંખે વળગે તેવો દેખાયો. ઉત્તમ નાટકમાં આ પ્રકારના સંવાદો એક-બીજામાં ઝોતઝોત થઈ ગયા હોય છે. દા. ત. 'શાહજહાં' નાટકમાંથી નીચેના સંવાદ જોઈએ :

૧૪. શુઓ 'રાષ્ટ્રના પરંત' ૧૯૫૭, પૃ. ૧૧૬.

૧૫. શુઓ 'Othello', Ed. by H.H. Furness, 1963, page 294.

ઔરંગઝેબ : મારા ઉપરનો તારો અગ્ર ધન્યાર આજે કેણે કાગળથી લીધો, મહમ્મદ ?

મહમ્મદ : આપે પોતે જ, પિતા ! બની શક્યું તેટલા દિવસ હું આપના ઉપર ધન્યાર રાખતો આવ્યો છું, પરંતુ હવે એ બનશે નહિ. અવિશ્વાસનું એર મારી નસોને તોડી મૂકું છે.

ઔરંગઝેબ : આ જ તારી પિતૃભક્તિ કે ? — હોય, એમ જ હોય. વધુમાં વધુ આપણે દીવની નીચે જ હોય. વાહ પિતૃભક્તિ !

મહમ્મદ : પિતૃભક્તિ પિતા, પિતૃભક્તિ શું આજ મારે આપની પાસેથી શીખવી પડશે ? પિતૃભક્તિની વાત આપને મેંએથી ? આપે આપના પિતાને કે હરી એવું જે તખ્ત ખૂટવી લીધું છે, તે જ તખ્તને મેં મારી પિતૃભક્તિને ખાતર કાન મારી કેલી લીધું છે, પિતૃભક્તિ ! હું જો પિતૃભક્ત ન હોત તો, દિલ્લીના તખ્ત પર આજે ઔરંગઝેબ નહિ પણ મહમ્મદ જ બેઠો હોત. ૧૬

અહીં 'પિતૃભક્તિ' શબ્દ ઔરંગઝેબ અને મહમ્મદ દેવા સિવા કાકુથી ઉચ્ચારતા હશે તેની કલ્પના કરી શકાય. નાટકના સંવાદનું ખરું સત્ત જાળવવાથી કે તેના છટાદાર વાગ્દાનથી જ બિપત્રી આવે છે. ધણી વાર એવું બને કે સાહિત્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ સુંદર ગદ્ય કે પદ્યનો ખંડ હોય, પણ તે નાટકના સંવાદ તરીકે દુષ્કર લાગે. હવિશ્રી નાનાસાસનાં નાટકોમાંથી તેના સંખ્યામય ઉદાહરણ આપી શકાય. 'ઇન્દુકુમાર'માંથી એક નમૂનો સર્જાય :

કાન્તિ : તો હું દેવ ! કાણુ ત્હારે

અધોર—અધોર એ નરકનો સરજનદાર ?

દેવ : સૃષ્ટિનું સૃજનસૂત્ર એક જ છે :

કર્મિયે નથી ત્હેની પાર. પુત્રી

નથી અધોર નરકે પણ

અન્ધાર અને અજ્ઞાનાનાં ઉભય

અજ્ઞાનચોક્કમાં મૂક્યાં છે પ્રભુએ.

૧૬. દિલ્લેન્દ્રલાલ સેનકૃત 'સાહજનદી', અનુ.

અનુવાદ મેઘાણી, પૃ. ૮૦.

પ્રાણપ્રેરણાનુસાર લોકસમાજ. ૧૯૨૧

અન્ધકારની અવનત શુક્રાંશુ.

કે અજ્ઞાનાની અટારીએ બેસે છે નર્મને.

શીતલતલ નીતિપન્થ પાડેલા છે

દયાસાગર એ સરજનદાર.

પ્રવાસી ભટકવા બેઠે તો સ્વયંભાવથી

ને કાંટા ભોંકાય તો વિપથના દ્વાવથી

બે બુદ્ધિભગતા વટેમાગુનાયે

ગોખરુના મણુ રૂઝવશે કૃપાનાથ તો :

ને પન્થ પણ પામશે એ પન્થી.

પૃથ્વીના પુણ્યપાપમયિણીએ અન્તે તો

ભરમ ખભેરી બેઠે છે

સુંદર દેવદુભાનું જ જાતપંખી.

૧૭

સુંદર ગદ્યનો ભાસ બીજો કરતી આ લાંબી

ઉક્તિનો રંગમય પર લાગે જ કરી ચોક્કસ

અસર પડી શકે. બીજે પક્ષે સાહિત્યગુણ અરંપ જ

હોય એવી દૃષ્ટી ને સાદી ઉક્તિએ જાળવાય ત્યારે

ઉત્તમ અસર પાડે એમ બને. 'A Doll's House'

નાટકનો અંતભાગ આના દૃષ્ટાન્તરૂપે નોંધાયે :

Helmer : May I write to you, Nora ?

Nora : No — never. you must not do

that.

Helmer : But at least let me send you—

Nora : Nothing—nothing.

Helmer : Let me help you if you

are in want.

Nora : No. I can receive nothing

from a stranger.

Helmer : Nora—can I never be any-

thing more than a stranger to you ?

Nora : (taking her bag) Ah, Torvald

the most wonderful thing of all—

would have to happen.

૧૭. 'ઇન્દુકુમાર' અ. ૧, ૧૯૪૧, પ. ૭૨-૭૩.

[વિશ્વમાનવ :

Helmer : Tell me, what that would be
 Nora : Both you and I would have
 to be so changed that—oh, Torvald
 I don't believe any longer in
 wonderful things happening.

Helmer : But I will believe in it. Tell
 me. So changed that—?

Nora : That our life together would
 be a real marriage. Good-bye.

(She goes out thro' the hall)

Helmer : (Sinks down on a chair at
 the door and buries his face with
 his hands) Nora Nora (Looks
 round, and rises.) Empty. She is
 gone. (A hope flashes across his
 mind.) The most wonderful thing
 of all?

(The sound of a door shutting is
 heard below.)

અહીં પર તજીને જતી નોરા કે તે પ્રસંગે વિદ્યુત
 અને શો. તેનો પતિ સાથે ભાષણ કરતાં નથી તેમ
 તેમના સુખમાં સાક્ષિત્વ સુવાસવાળા. શબ્દો પણ
 નથી. છતાં તેમના સુખમાંથી નીકળતો પ્રત્યેક શબ્દ
 આંતરિક મંથનનું પ્રતીક બનીને નાટ્યાત્મક અસર
 ઉત્પન્ન કરે છે. શોકસંપિયર જેવો મદાન નાટ્યકાર
 આવી જ અસર પદમાં મૂકેલી. સદી. ઉક્તિઓની
 સિદ્ધિ કરે છે. ઓથેલો અને ડેસ્ડેમોનાનો પેલો ભણીતો
 સંવાદમાં સ્પષ્ટિ :

Othello : Are you not a strumper?

Desdemona : No, as I am a Christian.

If to I reserve this vessel for my
 lord,

From any other foul unlawful touch,

Be not to be a strumper, I am none.

12. Henrik Ibsen, 'A Doll's House',
 Everyman's Library, 1906, page 72.

Othello : What, not a whore?

Desdemona : No, as I shall be saved.

Othello : Is't possible?

Desdemona : O, heaven forgive us!

Othello : I cry you mercy then :

I took you for that cunning
 whore of Venice,

That married with Othello. You,
 mistress

That have the office opposite to
 Saint Peter,

And keep the gate of hell.¹⁶

ઓથેલોનું શક્તિ માનસ અને ડેસ્ડેમોનાનું
 આત્મ હૃદય કેટલા ઓછા પણ અસરકારક શબ્દોમાં
 અહીં વ્યવહાર કરે છે! શબ્દ કરતાં કાકુ—બોમ્બવાની
 ઢગ—કેવી ચમત્કેતિક અસર ઉત્પન્નવી શકે છે તેનું
 આ હૃદયોત છે. કુશળ નટને માટે અત્યંત સ્વાભાવિક
 કક્ષા પર રહીને બોલવાનો પુરો અવકાશ શોકસંપિયર
 તેમાં મૂક્યો છે. તદ્દન તુચ્છ વાતચીતમાંથી સચેત
 નાટ્યાત્મક અસર ઉત્પન્નવાની શક્તિ એ બોલવા છે.
 એવસાં નાટકનો પ્રયોગ કરનાર આધુનિકો તે આ
 કળામાં પુરા પારંગત છે. તૂટક ઉક્તિઓ, અનિશ્ચિત
 ભાષાદ્વારા અને મામૂલી વાતચીતમાંથી અત્યંત
 ગંભીર વાત સૂચવવાની કળા સેમ્યુઅલ બેકેટમાં
 કેવી છે તે 'Waiting for Godot'ના નીચેના
 સંવાદમાંથી સમજશે.

Estragon : And if we hanged our-
 selves?

Vladimir : With what?

Estragon : Don't you have a bit of
 rope?

Vladimir : No.

Estragon : Then we can't.

Vladimir : Let's go.

16. 'Othello', Ed. by H.H.Furness,
 1963, Page 263.

Estragon: Wait, there's my belt.

Vladimir: It's too short.

Estragon: You'll hang on my legs.

Vladimir: Who'll hang on to mine?

Estragon: That's right.

Vladimir: Let's see all the same.

(Estragon undoes the cord that holds up his pants. These, much too large, fall about his ankles. They look at the cord.) In a pinch; it might work. But is it strong enough?

Estragon: We'll see. Hold (They each take one end of the cord and pull. The cord breaks).^{૨૦}

રિક્તતા અને એકલતાથી કંટાળેલા માણસની આત્મચાતની વૃત્તિને આ રમૂજ અને વિદ્વેષક્રિયા સંવાદમાં પ્રતિબિંબિત કરેલી છે. સ્મિતથી રુદ્ધને વ્યક્ત કરવાની અને/અથવા સંવાદીતિ આ નવીનતાએ હસ્તગત કરેલી છે. ગ્રીક ટ્રેજેડીમાં આવતાં લાંબા લાગણીપ્રચુર સંભવજ્ઞ વાદ્યક્રિયાથી સિદ્ધ કરતા હતા તેવી જ નાટ્યાત્મક અસર અહીં મામૂલી લાગણી વાતચીતમાંથી સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી સમગ્રને કે સંવાદમાં વાગ્મિતા કે આશંકારિક સમૃદ્ધિ હોય તેના કરતાં નાટ્યાત્મક હેતુ સિદ્ધ કરે તેવી ક્રિયાને પ્રગટ કરવાની શક્તિ હોય તે અધિક જરૂરનું છે. નાટ્યમંત્ર પર પાત્ર દ્વારા પ્રગટ થતી ક્રિયા (action) અને આત્મક્રિયાને (interaction) વહન કરવાની શક્તિ સંવાદની ભાષામાં હોય એટલે ખસ, પછી તે વ્યવહારની વાતચીતનો ખોલ છે કે સાહિત્યિક અધ્યાસના શબ્દ છે તેની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.

જીવનના શ્રેષ્ઠ નાટ્યાત્મક અંશોનો સમુચ્ચય નાટ્યમાં એક અખંડ સ્વરૂપે આકાર પામે છે.

૨૦. 'Waiting for Godot', act II.

આદિથી અંત પર્યન્ત નાટ્ય ગતિ કરતું જ રહે છે. લાંબી ઉક્તિઓ તેના વેગને મંદ કરે. દૃષ્ટી તેને ઝડપ આપે અને સંઘર્ષને તીવ્ર બનાવે. ઘણી વાર લાંબી ઉક્તિઓથી નાટ્યપરિસ્થિતિને ગૌરવ મળે છે. સામાન્ય રીતે કેમેરીમાં ટ્રેજેડી કરતાં ગતિશીલ કામ આછું હોય છે. પણ તેમાં સંવાદનો વેગ ઝડપી હોય છે.

નૂતાં ગ્રીક નાટકોનું વાદન પણ હતું. શેક્સપિયર નાટકોમાં ગદ્ય અને પદ્યનો સ્વેચ્છ પ્રયોગ કરતો. સંસ્કૃત નાટકોમાં ગદ્ય-પદ્ય ઉલ્લયનો પ્રયોગ થતો. ગુજરાતી નાટકો આરભમાં ગદ્ય ને પદ્યમાં રચાતા. નાનાકાલે અપદ્યાગદ્ય એટલે કે રાગગદ્ય ગદ્યમાં નાટ્યરચના કરેલી છે. અને તેમાં ગદ્યે વચ્ચે સુંદર ભાવવાહી ગીતો મૂકેલાં છે. મુનશીના આગમન પછી નાટક નિતાન્ત ગદ્યમાં લખાવા શરૂ થયાં. અંગ્રેજીમાં ટી. એસ. એલિયેટ અને ગુજરાતીમાં ઉમાશંકર જોશીએ પદ્યરૂપનો પ્રયોગ કર્યો છે. પણ તે અપવાદ રૂપે જ. અલંકારવિહીન સીધા ગદ્યકથનનો આધુનિક યુગ છે. એટલે સામાન્ય રીતે નાનામોટા તમામ નાટકો ગદ્યમાં જ લખાય છે.

નાટકની આંતરિક જરૂરિયાત મુજબ તેનું વાદન ગદ્ય કે પદ્ય બને છે. સામાન્યતઃ પદ્ય કરતાં ગદ્યનો પ્રયોગ નાટ્યને વાસ્તવિકતાથી એક કદમ દૂર લઈ જતો હોય તેવા કાસ થાય છે. પરંતુ મનુષ્યના આત્માના અવાજને ગદ્યના કરતાં પદ્ય જ વધુ આસાનીથી ગ્રીક્ષી થકે છે. હરકોઈ દેશનું પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમાં જીનરેલું છે તેનું કારણ આ છે. શેક્સપિયરનું 'હેમલેટ' નાટક એટલે લાગે પદ્યમાં છે. 'કોઈ' પણ બળતુ શરૂ કરતા કરતા તેનું પદ્યવાદન મનુષ્ય ચિંતાની આંતરિક સત્યતાની વધુ નિકટ/જણાશે. તેની સંવાદભાષા સામાન્ય ગદ્યની નજીક નહિ જોવા મળે. આમ પદ્યનાટકમાં માનવ આત્માનો સ્વયં સાથે સંવાદ ચાલે છે. ગદ્યનાટકમાં ધણુપરું દુનિયાદારીનાં મહોરો જ વાત કરતાં જણાશે. ગદ્યનાટક પ્રથમ ગ્રવલું જ સમગ્રતઃ પદ્યનાટકને સમજવા માટે સ્વરિણ એકાગ્રતાની જરૂર પડે છે. દા. ત.

ઉમાશંકર કૃત-પદ્યરૂપક 'યુધિષ્ઠિર'માંથી નીચેના
ટુકડો શ્રવ્યો :

ધન્વ : ભલે. સ્વર્ગની સીમાઓ પડે પડે વિસ્તારે, છે
સ્વર્ગો તો સદાય જ્યાં તમ જેવા ધર્મપ્રિય.

દેવદત્ત : જા તો સાથે....

યુધિષ્ઠિર : કેમાં છે બીજાસહદેવ ?

ક્યાં છે કણ્વવનંજય ? ચારુ ધર્મ-

ચારિણી હે

પાંચાલી ! છે ક્યાં તું ? દશ આત્રી આજ ચે

તે મારે

પાપે મૂઢ મેં ન જાણ્યો પૃથાપુત્ર કેણું, એના

જ્ઞેયોં તે ચરણ માતૃચરણ સમાણા છનાં;

અને જાતૃદત્તારાનાં ભાંકુ સર્વ આજ અરે

ક્યાં છે જ્ઞેયો ? અથવા ગૃધ્રિણુ તો ધર્મજ્ઞાને

કુલ્લક સિદ્ધાસનાથ ભારત ઉદ્ધવસ્ત થવા

હોયો, રાજ્યયોગ મારો આજ તે નડે છે ! રણા

સાથે દુઃખે સુખે. રાજ્ય પામીનેય સાથમાં જ
ભોગ્યુ' ભલે. પરંતુ ત્યાં જ પૂરો થતો.

.....૨૧

દુર્યોધન વિશેનું વેર જૂલીને તેની પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવી

સદ્ગુણ ધર્મશુદ્ધિ અનુસાર વર્તતા યુધિષ્ઠિરનું આંતર

સત્ત્વ ગદ્યમાં નહિ તેટલું પદ્યમાં જ જિજ્ઞાસ એવી પ્રતીતિ

એ પદ્યરૂપક વાંચતાં થયા વિના રહેતી નથી. ધણી

વાર માનવ આત્માનાં ઉદ્ધણુ ને હિત્ય અનુભૂતિને

ગદ્ય પદ્યોંચી શકેનું નથી. ગદ્યના ગળા બદારની

વસ્તુ જ પદ્યમાં જિજ્ઞાસ શકે. પદ્યવાદનનો કોઈ વિશેષ

હેતુ મારે ઉપયોગ થયો ન હોય તો તેની દ્વારા

થતી અભિવ્યક્તિ પ્રતીતિજનક નીવડતી નથી. પદ્યમાં

કહેલી હકીકત ગદ્યમાં પણ સુપેરે કહી શકાઈ હોત

એવું સદ્દેવને લાગે તો સમજવું કે ખાસ તેની

નાટ્યમંત્રક અસર થવાની નથી.

(આવતા એકે પૃ.૩)

રે. 'મહાપ્રરથાન', પૃ. ૩૦-૩૧.

જાતજાતની અશ્લીલતા

ચિત્રનની દિલ્લોના, મુખ્ય સેન્સર તરીકે દામકાએચી. કામગીરી જાળવનાર
જ્ઞેન. દ્રેવેલિયન હવે. નિરૂપ થઈ, રણા છે ત્યારે કહે છે કે - ખૂનીઓને જાહેરમાં
હાંસી દેવાતી હોત તો, જેમ-સુકાઆણી હરીફાઈમાં થાય છે તેમ તેમાં પણ, એ
જેવાં મારે આગલી એકેકની પ્રકાશી, જ થવી, હોત.

દ્રેવેલિયનને મોટી ચિંતા છે, એ જેને હિંસાની અશ્લીલતા કહે છે તેની.

જાતીયરૂઢિની અશ્લીલતાના કરતાં પણ આ હિંસાની અશ્લીલતા માણસની વધારે

અવનતિ કરે છે, એમ તે માને છે. સાહિત્યકાર - ડી. એચ. મોરેન્સે કહેવું કે

અશ્લીલતા એટલે-કામચાલનાને-જેસા કમાવા માટે ગોખરી કરતી તે. દ્રેવેલિયન

કહે છે કે નકાખોરી ખાતર હિંસાનો જાણીબૂઝીને દુરુપયોગ કરવો તેનું નામ જ

અશ્લીલતા. આ જાતની અશ્લીલતાએ સિનેમાની ટિકિટ-ખરી પર ધૂમ કમાણી

કરાવેલી છે. દાખલા તરીકે જેમ્સ બોન્ડની કેટલીક દિલ્લોના એ જાતે છે કે પ્રેક્ષકો

હિંસા ખાતર જ હિંસાની, એક જાતની સિલજત માણે છે.

નવી કેડી

ગાંધીજીના જીવનની એક કડુણતા

૧૯૨૦-૨૧ના અરસાના જે દિવસોની સ્મૃતિ-
ઓને હું તાજી કરી રહ્યો છું તે બધી એવાં તે
ભેળસેળ ધર્મ ગયેલી છે કે કાલાતુકમ ભળવી આવે-
ખન કરવું સુરક્ષ છે. એ બધા દિવસો નવી નવી
વ્યક્તિઓના પરિચયના, નવા ઉન્મેષોના ને નવી
જ્ઞાનક્ષિતિઓના ઉદ્ધારના ને અદ્યતન ઉત્સાહના હતા.
અનાવિશ્વ આશ્રમમાં સાચે જ કોઈ એવો દિવસ
જતો જ્યારે કોઈ નવી વ્યક્તિનું દર્શન ચતુ નહિ.
જામ તો હાલના સૈનિકો ને સ્વયંસેવકોની અવર-
જવર નાનીસની ન હતી, પણ એમાં આપણને સહેજે
આકર્ષે એવી વ્યક્તિઓની કમીના ન હતી. એ બધી
અસહકારની મોહિનીથી દૂર દૂરથી આકર્ષાતી અહીં
એકઠી થતી. એમાં જો દર્શણ આદિકાથી આવેલા
ગ્રીણાભાઈ નામક હતા, તો નર્મદાની પરકમ્ભાથી
આવેલા અવધૂત જેવા નર્મદાશંકર પંડ્યા પણ હતા. એ
સૌ પોતપોતાની સાથે પોતાની કુનિયાનું આમતું
વાતાવરણ સર્જીને આવતા, મેં એ વાતાવરણમાં
ઠોકિયું કરવાનો ને એમાં ગરક ધર્મ જવાનો અમને
હાથે આવતા.

એ બધી સ્મૃતિઓ તો ધૂમળીની મર્ધ છે,
વિમતો ભુલાઈ ગઈ છે. પણ જે કંઈ યોગ્ય છે માટે
રહી ગયું છે, તે નોંધવું ગમે એવું છે. ગ્રીણાભાઈ
એ વખતે “ભાઈ ગ્રીણાભાઈ”ના નામે પ્રકાશમાં
આવ્યા હતા. એ યુગ બારડોલી તાલુકાના તરણેણના
વતની. એમનું આમતું નામ ગ્રીણાભાઈ શીખાભાઈ
નાયક. ધધાવે નાની ઉંમરે આદિકા ગયેલા, અને

સાહસિક પ્રવૃત્તિને લઈ ને પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંત
બીજા અનેક ચિત્રવિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓમાં જોતજોત
ધર્મ ગયેલા. મોટાંથી આગળ ભણવાની સગવડ નહિ
અને આપણા દેશમાં કમાણીના સાધનો ટાંચાં એવા
કોઈક ખ્યાલથી અધૂરે ભણતરે તે બહુ નાની ઉંમરે
વે વિદેશ ગયેલા. તે મુલકોની, તેમ જ પ્રવાસોની,
ને તેમણે જે જુદા જુદા વેશ ભગવેલા તેની તેમની
વાતો રોમાંચક હતી. આદિકામાં ગાંધીજીના સમા-
ગમમાં પણ તે આવેલા. આદિકા બહાર યુરોપ-
અમેરિકા આદિ પ્રદેશોમાં પણ એ ગયેલા. વગર
રેસે સફરો કરવાનો કુખિયો તેમણે કેવી
રીતે મેળવેલો તેનાં રસિક રેખાચિત્રો તે આપતા.
માનવ સ્વભાવના તે અગ્રણ્ય ભણકાર હતા, અને
માણસની કેટલીક સદૃશ નજીકની જાણ લઈ કેમ
કમાણી ધર્મ શકે એના કેટલાક નુસખા તેમણે શીધી
કાઢ્યા હતા. દાખલા તરીકે આવતી “શહે આપણું
શું થવું” છે, એ ભણવાની વૃત્તિ ને તેમાંથી
આવતી પામરતામાંથી ભાગ્યે જ કોઈ મુક્ત છે એવું
તેમનું મતવ્ય હતું. ભારતીયો ભવિષ્યકથનની વિદ્યામાં
પારંગત હોવાની માન્યતા એ વખતે વિદેશોમાં ખૂબ
પ્રચલિત હતી. એટલે એમણે જ્યોતિષ, હસ્તરેખા-
શાસ્ત્ર, મરિતકેશાસ્ત્ર આદિ શાસ્ત્રોને નામે કમાણીનું
એક નવું ક્ષેત્ર પોતાને માટે ઉઘાડ્યું.

આ બધી વિદ્યાઓની એમની વાત રસભરથી
જતતી. એ કહેતા, હાથની રેખા જોઈ તમે કોઈને
કહો કે તમે નિરાશાવાદી છો, તો સહેજે વિચાર કરતા

તે પોતાની જાતને એવી જ જોશે ને તે માટે પ્રસંગે પશુ ખોળા કાઢશે. જો તમે એથી બેઠું જ કહો તો તે પશુ તેને સાચું જ લાગવાનું ને તે માટે જ પ્રસંગે પશુ તેને મળી આવવાના. આમ માણસના અંચળ મનનો પૂરેપૂરો લાભ લેવિષયવેત્તાઓ લેતા હોય છે. એવી એમની પાસેથી પ્રાથમિક ભૂમિકા મેળવી અમે પશુ કેટલાક મિત્રોએ તેમની પાસેના શીરિના હસ્તરેખા પરના વિખ્યાત ગ્રંથ પર નજર ફેરવી સૂઝેને મોઝે મોઝી ધવાની રમત આદરી: એ પુસ્તકમાં એ જમાનાના કેટલાક વિખ્યાત એપિયુરોનો હાથના પંજની આંકડો જાપ આપવામાં આવેલી હતી. તેના અવલોકનમાં અમે રમ્યાપમ્યા રહેવા લાગ્યા. એમો સ્વામી વિવેકાનંદ અને શ્રીમતી એની એસ્ટના હાથના પંજની પશુ મુદ્રા હતી. એ બંધી જોઈએ ને અમારા હાથની રેખામાં એ તેમાંથી કેઈ મળતા-પણ જણાય તો ઝીણાભાઈ ને બનાવીએ ને તે અમને પ્રાસાદિત કરે.

આસાધનોનો લાભ લઈ તે કેવા કેવા વેશ લખતા તેની તેમની વાતોમાં અમને રમૂજ પડતી. તેમને એક વખત વિચાર આવ્યો કે દુનિયાની મુસાફરીએ બિપજુ, પશુ એટલા પેસા લાવવા ક્યાંથી? તરત જ એમણે પ્રયોગ શરૂ કરી દીધો. જાપામાં સમાચાર આવ્યા કે ભારતથી એક મહાન જોયાતિથી અમેરિકાની સરે જતા અહીં થોભ્યા છે. એ જાહેરાત કંઈક આ પ્રકારની હતી:

Prof. J. B. Nayak, Professional Astro-nomer Palm-reader and Phrenologist from the East, on tour to America.

એ સાથે સ્થળ અને મુલાકાતનો સમય આપવામાં આવેલી હતો. ને જાહેરાત જોઈ એમને માટે અત્યંત અનર્થ. માણસોની કંઈ જામવા માટેની આવડતી કાલ માટેની માણસની ચિંતા ને નસીબ પર આધાર રાખવાની, ને આપણે માટે અહીં અગાઉથી નક્કી જ થઈ ગયેલું હોય છે એવી અસહ્યતા અનુભવવાની માણસની નજીબાઈ પર તે જ અખતરાઓ કરતા તેનો થોડાક પરચો અમને પશુ મળ્યો.

અસહકારની લાગે ને મળી દવા બીજી કરી હતી તેમાં સ્વદેશી ભાવનાનો વેગ ધણો મોટો હતો: વિદેશી વસ્તુઓના ગહિષ્કારના ખંડનામક કાર્યકર્મ સાથે સ્વદેશી વસ્તુઓના પ્રચાર માટે અદમ્ય ઉત્સાહ જન્મ્યો હતો અને એ સ્વદેશી વસ્તુઓના પ્રસારનો માં પરિણમ્યો એનું એક પ્રદર્શન એ અરસામાં સુરતમાં યોજાયું. એમાં સ્વયંસેવક તરીકે અમે ઉત્સાહથી જોગ્યા. ચાદ નથી, કોના ને કઈ વસ્તુઓના સ્તોલ પર મને કામગીરી મળી હતી; પશુ એ વખતની બે ધટના બરાબર યાદ રહી ગઈ છે.

એમાંની એક મારે લગતી છે. અસહકારના પાયામાં પ્રેમ અને અહિંસા રહેલા છે, એ વાત શરૂ શરૂમાં એટલી સ્પષ્ટ ન હતી. ત્યારે તો સરકારને સાથ આપવો બંધ કરી તેનું કામ થંભાવી દેવા તંબ કરી, સ્વરાજ આપવાની તેને ફરજ પાડ્યા પૂરતી જ સામાન્ય સમજ હતી; પરંતુ મને ખબર નથી કેવી રીતે પહેલેથી જ લાગણી કે આ લાગત અનોખી છે, એની પાછળ પ્રેમનું બળ છે. અસહકારના રંગે રંગાયા પછી એ ભાવના મારા મનમાં વધુ સુરેખ રીતે આકાર લેતી બની ને સરકારને સાથ આપતા હિંદીઓ માટે જે રાપતી લાગણી થતી તેનો સામનો કરી એ સૌના હુકમપટ્ટા માટે આપણે મોટા બહિસાન આપવાં જોઈએ એવું હું માનતો થયો. આથી લાગતો રંગ જ્યારે પૂરેપૂરો જન્મ્યો ને સરકારી નોકરોના અહિંસારતી હિંસ્યાંસ બિપડી ત્યારે હું ધણો બળિત રહેલો. મારી એ વ્યથાને ૧૯૩૨ની સાલમાં સામરમતી જેલમાં લખાયેલી મારી નવલિકા જાણાજાનમાં અસહિષ્ણુ રીતે, તે વખતે એમ કરવામાં રહેલા જોખમનો મને ખ્યાલ હોવા છતાં મેં વ્યક્ત કરેલી છે. મારી મનો-ભૂમિકામાં આટલું ડોકિયું કરી લઈ આપણી માન્યતાઓ ને આપણા બવહાર વચ્ચે સુમેળ લાગવવામાં આપણે કેવી કેવી પગલ પાઈએ છીએ તેના નિદેશ પૂરતી પ્રદર્શન વખતની ધટના આલેખી લઉં.

પાછળથી એ જાતા આવડોપાડવોમાં અંચર્ય પશુ થઈ છે.

પૈરિક્ષીત યુગના એથેન્સનું વર્ણન કરતાં એક ઇતિહાસકારે નોંધ્યું છે કે એ વખતે એથેન્સે પૈરિક્ષીતનો ચહેરો પહેરી લીધો હતો. મીડના સત્યાગ્રહ વખતે આપણા એક હિન્દી કવિએ પણ ગાંધીજીને ઉદ્દેશી ગાયું હતું કે 'ગાંધી, તું આજ હિંદી એક યાન બન ગયા!' જે પ્રદર્શનનો હું ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું તે આખું પ્રદર્શન એ વખતે ગાંધીમય બની ગયું. ગાંધીપૂજનો અમને જાણે નરો સ્વયં હતો. એવી અમારી મનોદશામાં એક રાત્રે પ્રદર્શનના બધા સ્ટોલ જથ્થે ચતા હતા ને અમે કામગીરી નવરા પડી ગપાટા હાકવાની શરૂઆત કરતા હતા ત્યાં અમારી નજરના એક સ્ટોલવાળાએ ગાંધીજીને લગતું કંઈક ધસાતું કહ્યું. એ સાંભળતાવેંત જ મારી આંખ લાલ બની. પણ જાત પર કાબૂ રાખી મેં તેને કોઈ એલફેલ વચનો ન બોલવા બચાવ્યું. પણ તે એથી બમણા ઉત્સાહમાં આવ્યો. તે કોઈ સામાન્ય વેપારી કે ભેતો નોકર હશે ને મારે એના બોલવા પર ધ્યાન આપવું જોઈતું ન હતું એવું આજે જાણે હું કહું; પણ ત્યારે તો મારો મિનજ માઠા વટાવી ગયો. બહુકલાય વ્યાયામશાળાના અનુવાસી બની ને મોડી બસી વખતે પણ તરીને રેવાજ પાર કરી મારાં અંગોને મેં જે રીતે કસ્યાં હતાં તે અંધામાં લોહી જાણે ધગધગતા સીસા જેવું બની ગયું; ને જ્યારે તે 'તુંતાં' પર આવી ગયો ત્યારે મને ખબર પણ પડે તે પહેલાં વાવાઝોડાની જેમ હું તેના પર ધસી ગયો ને તેને પટ્ટી છાતી પર ચડી બેઠો. આજબાજુના સ્ટોલવાળા દોડી આવ્યા, ઝીણુભાઈ પણ તે વખતે ત્યાં જ હતા. તે પણ વચ્ચે પડ્યા, વેલાને ગળે લરાયેલી મારા હાથની આડી તેમજ મહા પરાણે છોડવી. એ પહેલાંના મારા જીવન પર નજર કરતાં આખું જીવન ક્યારેય હાથબાંધતું મને યાદ નથી.

આનાં સંદર્ભમાં મારા વાનાં જાણીંચિ. ગુલાબ સાથેના એક પ્રસંગની યાદ તાજી થાય છે. તે ત્યારે પાંચેક વર્ષનો હશે અને હું આઠ નવનો; એક વાર

"તું તો કાળો" એણે કહી એ તેને ઘણોથી ઝગે. આથી મિનજ ગુમાવી હાથમાં એક સળિયાં ઉપાડી ઘસ તે મને મારવા દોડ્યો. હું બાગે ને તેણે મારો પીછો પકડ્યો. કાશીયાએ એ જોયું ને તેમની તલ્લિયત ઠીક ન હોઈ તેમજ અમરી કામ નદરનારી અંખીને એના હાથમાંથી સળિયાં લપ લેવા દોડવી. એથીએ ચિ. ગુલાબને પકડ્યો. તેણે ધમપકાડા કસ્યાં ને એથી અકળાઈ કાશીયાએ તેને ધીપ્પે ત્યારે ગુસ્સામાં તે કૂવામાં પડતું મૂકવા દોડ્યો ને અંખીએ તેને પકડી લીધો. એને એ વખતેથી 'તીયું' મર્યું'તું ઉપનામ મળ્યું. પ્રદર્શનમાં મારું વર્તન ભરોબર આ જ પ્રકારનું હતું. એ પ્રસંગ મને યાદ આવતો ત્યારે હું બારે ઝાનિ અનુભવતો. આ ઘટનાની વિગતો મુ. દયાળજીભાઈ પાસે પહોંચી ને પ્રદર્શનમાં સ્વયંસેવક તરીકે જવાની, મારી કામગીરી જથ્થે કરવામાં આવી.

ગાંધીભક્તિ આવા જીવનમાં પરિણમે એ અપર્યાપ્ત વાઈરૂષ ન હતું. અસહકારની હાલત જેમ જેમ વેગ પકડતી ગઈ તેમ તેમ એના વિરોધીઓ પ્રત્યેના અસહિષ્ણુતાનો પારો પણ જોયે ચડતો ગયો. નેતા એનાં બાપણોમાં પણ ધણું જીવન પ્રવેશ્યું! લાંબાં લખપતરાયે તો "જે અમારી સાથે નથી તે અમારી સાથે છે" "Those who are not with us are against us એવું સૂત્ર આપ્યું ને અમે અમારા વ્યાખ્યાનોમાં એને વેદવાક્યની જેમ દર્શી એના પરનાં લાગણી વાણીને આ કુશલિહોધી બતાવી દેતા. આપણાં દેશમાં અતિ વગેવાયેશું ને અતેક વાર સામાજિક અવાચારોમાં પરિણમેલું ન્યાતબદ્ધ મૂકતું એ પણ અવારનવાર વપરાતા શબ્દો ને કેટલીક વાર તે ઘેર હિંસામાં પણ સરી પડતું. ચીરીચીરામાં એણે એવું અતિ વસ્તું સ્વરૂપ દાખવ્યું.

આમ અસહકારનો અખતરો ધણે મુશ્કેલ હતો. માણસના સ્વભાવત રાગદ્વેષ પર વિનય મેળવી માનવતાનો, પ્રેમનો ને અહિંસાનો મહિમા માનવ હૃદયમાં વધારવાનો હતો, અને એ કાપ ગાંધીજીએ

અમારા જેવા અસંખ્ય અપૂર્ણ કે પામળી સાધનો દ્વારા સાધવાનું હતું.

માનવ સાધનોની મર્યાદા કેવી કેવી રીતે અસહકારની સામે જુદા જુદા પગલે આપવી હતી એનું એક ખીજું ઉદાહરણ પ્રદર્શન વખતની ભાઈ ઝીણા-ભાઈની કામગીરી-એ. એમણે એ વખતે સંન્યાસીનો સ્વર્ગી સભ્યો; સંન્યાસીનાં ભક્તો ઉપરાંત મુંડન સાથે ભવિષ્યવેતાનો ને ધર્મપ્રદેશકનો એમનો વેશ ભજવતા એ પ્રદર્શનમાં ભારે આકર્ષણનું ભાજન થઈ પડ્યા. હાથેની ને મુખની રેખાઓ ને આકાર પરથી એ બે ભવિષ્યકથન કરતા તેના કાળ તેના ગિરાસુઓનો અખંડિત દારૂ ભરવા માંડી. એમાં વિશેષ આકર્ષણ એ રહેતું કે કોઈ પણ જાતની શી લીધા વિના એ ભવિષ્યકથન કરતા સિવાય કે ગિરાસુ પાસે સ્વદેશી મત તે લેવાવતા ને એ નિગિતે પ્રદર્શનમાંથી ખાદી અથવા ખાદીની બનેલી થેલી કે ટોપી જેની ગંભીરે તે એક વસ્તુ ને ખરીદશે એવું વચન તેમની પાસેથી લેના બધા મધુ આંખ તે બરાબર હતું. ભવિષ્યકથનનું તો એક નોટક જ હતું—અને ભાઈ ઝીણાભાઈ જ નહિ. અમે પણ એ બરાબર જાણતા. એનાથી ઉપસક રીતે કોઈ ને કશી હાનિ ન હતી ને સ્વદેશી ભાવનાને ઉત્તેજન મળતું હતું એ જ જણાતું હતું. પણ ગાંધીજીની સાધનશુદ્ધિ સાથે એ કેટલું બધાને સંતોષેલું એ અમે જાણીએ છીએ. મનમાં કોઈ શંકા નહિ હોઈ એ વિશે એ વિદેશનો સૂર કાઢવા અપભ્રંશ કરી ત્યારે અમારી વાત દુધમાંથી પોચા કાઢવા જેવી લેખાઈ. મુગોથી બંધાયેલી મનુષ્યની ટેવોમાં કાન્તિકારી પદ્મટો ભાવવાનું સહેલું નથી—ને એ કમે કમે જ સાધી શકાય, એટલે ગાંધીજી જે અહિંસાનો આદેશ આપતા હતા તે સ્થિતિએ પહેલિયાં માનવજાતને હાસ-હનર વધે પણ કદાચ લાગી જાય તો તે જાળવતા ઇતિહાસમાં સમયનો કંઈ મોટો ખાજો નહિ લેખાય, આવી આવી અનેક હલીલો અમારા સ્થાનનાની વહારે આવવી ને અસહકારની ઉદ્ધત શૂનિકામાંથી અનેક વાર ધણી નીચલી સપાટીએ અમે ઊતરી જતા.

અમે તો હજુ કિશોરાવસ્થામાંથી માંડ બહેર આવ્યા હોય એવા તરુણો હતા ને અમે અતિ ઉત્સાહમાં પ્રમાદી બનીએ તે સમયે એનું લેખાય, પણ નેતાઓ આમાં અપવાદ પ ન હતા. એક કિસ્સાના ઉદાહરણ આ સ્પષ્ટ થશે :

અમાનીબના જુવાળ જેવી અસહકારની ભારતીના મોળાં આખા દેશ પર ફરી વળ્યા હતા ને એ સૌમાં સુરત જિલ્લો ભારે આકર્ષણનું કેન્દ્ર યઈ પડ્યો હતો. હવે કલુની બોડીએ બન્યું જિલ્લા આખામાં ચમત્કાર સભ્યો હતા ને એ બોડીમાંથી વહેતા પ્રેરણાસ્રોતો પાછળ જે અનેક નામી-અનામી વ્યક્તિઓની કપકપતા હતી તે પેઠા કલ્યાણજીભાઈના મોટાભાઈ કુંવરજીભાઈનો કંઈક પરિચય મને થયો હતો. મિલન કે વિદાયનું એમનું રામકર્ણાર અમારે માટે પણ એવી નીવજી હતું ને ખાસ કરીને એમને તો અમે રામકર્ણાર નામે જ વધાવતા. એમની ભાષા તળપદી ને સુરતી બોલીમાં રહેલાં અનેક પ્રાણવાન કપનોથી સભર. આથી આમજનતા પર એમની વાણીનું વશીકરણ ભારે હતું. આદિવાસી વિસ્તારમાં લોકસમૂહ સાથે વાત કરવાની કળામાં સંભવતઃ એ અજ્ઞેય હતા. એમણે અસહકાર પહેલાંથી લોકજીવનને જીવંતમાંથી કરવા જે સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હતી અને તે માટે એક સામયિક 'પટેલ મધુ' પણ તે ચલાવતા હતા તે પ્રવૃત્તિને વધુ વેગવન્ત ધનાવવાની તક અસહકારના કાચક્રમાંથી ઝડપી લીધી ને મંદનિષેધ પર પોતાની ઘણી સક્તિ કેન્દ્રિત કરી. હું જે પ્રસંગે અનુલક્ષીને આ નોંધ છું તેમાં એમનું કૃત્ય કેટલું દરેકે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે ને એકાદ વખત તેમની આજ્ઞા મેં એનો ઉદ્દેશ કરેલો ત્યારે એમણે હસીને એ વાત ઉગરી દીધી હતી. પરંતુ એ ઘટનાના એ સંસ્થાર હતા વા નહિ એના નિર્ણય નહિ કરતાં એટલું મોંઘવું પૂરતું છે કે આવી ઘટનાના અનેક રૂપનાંથી લઈ સ્વર્ગે અમારી વચ્ચે હતા ને તેમણે એક નું જ જળ જીવું કયું હતું.

એનો પરિચય મને આ રીતે થયો. ગાંધીજીની ગિરજતારી પછીનો આ પ્રસંગ છે. ધણે દિવસો હું

સીપડી આવ્યો ને તે વખતના વિવાજ યુગના ભાગની
 ધોડામાડીમાંથી તળાવ આવળા હું. જિનથોં તો ત્યાં
 લોકોનું એક મોટું ટોળું જમા થયેલું મેં જોયું.
 એમાં ઉજળિયાતોથી માંડી ગંધી વરુણનાં સીપુરુષો
 હતાં. મહાત્મા ગાંધીની જમના નારાઓ, ગાંધીગીતો,
 સ્ત્રાંક પખાજ નોલકાંસા આદિ વાલોથી કોઈ મોટા
 ધાર્મિક ઉત્સવનું વાતાવરણ સર્જાતું હતું. કેટલાંક
 સીપુરુષો ધૂલતા હતાં ને લોકોમાંથી “ગાપુ, ખમા
 કરો—ખમા કરો!” એવા ધ્વનિ ઊઠતા હતા. પહેલાં
 તો અને ક્યું સમજાતું નહિ, પણ થોડી જ વારમાં
 મેં જાણ્યું કે જે સીપુરુષો ધૂલતા હતાં તેમની
 “સેરમાં” ગાંધીજી આવ્યા હતા. શ્રુત પ્રેત દેવ દેવી
 , આદિ સેરમાં આવ્યાની એ જમાનામાં નવાઈ ન હતી,
 અને શ્રવાએનો મધો પણ આવી રીતે ચાલતો હોતો.
 આ ટોળામાં બૂવાઓ મળુ હતા અને તેઓ એમની
 વિવાનો પરચો બતાવવા કરવા જેવું ગણું જ કરી
 રહ્યા હતા. આ ગણું કોઈ પણ સંવેદનશીલ વ્યક્તિને
 એમને કરવા પડતું હતું. પણ ત્યાં તો એવી સંવેદનાને
 રચાને જાણે કોઈ વશીકરણ—હિપ્નોટિક સ્પેલની
 અસર હેઠળ એ માનવમેદની હોય ને કોયેસી કાઈ
 કરે. તે રવચસેવકા પણ એ જ અસર હેઠળ હોય
 એવું લાગતું હતું. થોડાક નારા બાદ એ મેદની સર-
 ધસના રૂપમાં પડાઈ ને ગીતો ગાતું ને મહાત્મા
 , ગાંધીની જમ થોપણા બોલાવતું ટોળું ગામમાં પ્રવેશી
 ખજાનરમાંથી મહી કિર પહોંચ્યું. ત્યાં ધૂલવાની કિષા
 વધુ વેગવત ગતી, સેરમાં આવેલા મહાત્મા ગાંધીએ
 લોકોને સખત રીતે ધમકાવ્યો આપી. દારૂતાડી
 પીવાનું જે લોકો ન છોડે તો લગનાનના કેવા કેવા
 કેપા જિતરશે તેનાં બિહામણાં ચિત્રો પણ સ્પૂ થયાં.
 લોકોએ પ્રતિજ્ઞા કરી. મહાત્મા પ્રસન્ન થયા, નાળિયેર
 વધેરાયાં. પ્રસાદ વહેંચાયો, ને મહાનિગેધની પ્રવૃત્તિનો
 જયજયકાર કરતું ટોળું વિખેરાયું. એ પહેલાં
 સત્યનારાયણની કથાને અંતે આવતી દસ અવતારની
 આરતી દાર પહેરાવેલી ગાંધીજીની છાંયી આવળા
 ભાવપૂર્વક મંદાઈ એ આરતીમાં અગિયારમા અવતાર
 તરીકે મોહન ને મહાદેવ ઉલ્લેખાયા. તે કડિકા આ

પ્રકારની હતી —
 અગિયારમે મોહન ને મહાદેવ
 આરતી અંતરમાં ધરશે —
 ભાવે બુધરને ભજતાં
 ભવસાગર તરશે !
 એ પછી તો મેં જાણ્યું કે જ્યાં જ્યાં સત્યનારાયણની
 કથા હોય ત્યાં અચૂક રીતે આ કડી ગવાતી ને
 મોહનદસ કરમચંદ ગાંધી ને મહાદેવ દેસાઈનાં
 અવતારકૃત્યોની ચમત્કારિક વાતો પણ સંચાલી.
 એક કૂવામાં કરોળિયાએ જળમાં ક્યાં છે ને તેમાં
 રેટિયો કંતતા ગાંધીજી દસન આપે છે એવી એટી
 અનેક વાતો પણ મેં સાંભળી.
 આ ગંધી વાતોની અસર કેટલી આપક હતી
 તે પણ નોંધવા જેવું છે. દારૂતાડીનાં પીકાંવાળા
 દાર મુખ્યત્વે પારસીઓ હતા. વાંસદા ધરમપુરવા
 જંગલોમાં તો એ પીકાંવાળાઓ નાના નાના રાજ
 જેવા હતા. સંપત્તિ ને જૈશવના તે સ્વામી હતા ને
 આસપાસની રાનીપરજ વસ્તી તેમની નુકસાન
 જેવી હતી. મહાનિગેધની જે વાતો ગાંધીને જાણે
 તેમની પાસે પહોંચી તેણે જાણે મોટો અસરકાર
 સર્જ્યો. ગાંધીજીએ આગમવાસીઓ સમક્ષ અલખ્યાનો
 જે આદર્શ મૂક્યો હતો, અહિંસાનું જે મતઃઆગમ-
 વાસીઓ સેતા તેની લેહલોભ્ય કરપનો દારૂતાડી
 આદિવાસી વસ્તીમાં વાતો વહેતી થઈ એટલેકતા
 મન કિપર એનું ભારે વચીકરણ થયું. બહોલોલોકોની
 સેરમાં દેવી આવવા માંડી ને તેણે ગાંધીજીને નામે
 લોકોને આદેશ આપવા માંડ્યા, જંગલની એ પ્રાણુ
 બોળી પ્રજાએ ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમની
 અલખ્યના આદર્શ સહિતની હાકલો કિપાડી લીધી.
 સીઓ પોતાના પતિથી અલગ થઈ છૂટી મૂંપડીઓ
 પાડી રહેવા લાગી. મર્યા કૂકાં ઉગાડી મૂકી અહિંસા
 મતનું પાલન તેમણે આદર્યું. પીકાંવાળાઓનો ત્રાસખત
 અહિંસકાર પોહારી મહાનિગેધની પ્રવૃત્તિને જાણે કે
 અપડી માગમાં નેત્રેણે સદૃશ બતાવી દીધી હતો
 એ વખતે વિદ્યાર્થી હતા એટલે કાચી-ઉંમરનો લેખાઈ
 પણ આ ઘટનાઓએ મારા મનને ખજાનગાંવી મૂક્યું.

દિશક ગંધારંગાં સિપાર્થએને મંચાં કરવાપણું હોતું નથી તેમ અહિંસક લગતમાં પણ એવી કોઈક ચિરત હોવી જોઈએ એવું અમને જણવાતું, ને સાવનો અંગેની વ્યથા ચિન્તામાં ન પડવાની શિખામણ અપાતી. અસહકારના કાર્યક્રમને જે અસાધારણ સફળતા મળી રહી હતી, જે પ્રયત્ન લોકજાગૃતિ થઈ હતી તે ઉપર ખ્યાન કેન્દ્રિત કરી અમારે તો અમારી ફરજ બળબે જવી ને લગતમાં જે કંઈ આપણું નજરે પડે તે સુધારી લેવા જેવી અમુક શક્તિવાળા નેતાઓ આપણી પાસે છે તેથી નિશ્ચિત-રહી વ્યથા ગયામાં સમય જરૂરનાં ન કરવાનો અમને નાજો કે આદેશ અપાતો, આથી જે દંડયોઈ દુઃખેયન હતો તેની સામે હરફ સરખો પંજુ ઉચ્ચારવો એ અસહકારની લડતનો દ્રોહ કરવા રૂપ લેખાતું. સાધ્ય-સાધન-શુદ્ધિની વાત તો કેવળ ગાંધીજી જ આચરી શકે, આપણે માટે તો સાધ્ય શુદ્ધ હોય એ પૂરતું છે એવું જાંઘુ આત્મસંતોષપૂર્વક અમારા નેતા અમને કહેતા ને જે માગે અસહકારને સાળ બનાવી શકાય તે માગે અમારી બધી શક્તિ વાળવાની અમને સલાહ અપાતા.

સામૂહિક વશીકરણની આ ક્રિયામાંથી પોતાને પણ પ્રગતિશીલ ને સમજી લેખતા વાલિયા-અક્ષય પણ મુક્ત ન હતા. આમાં પોતાનાં જ સ્વજનોમાં બનેલા આવા એક ક્રિસ્નાના ઉદ્દેખથી આ સ્પષ્ટ થશે.

ગાંધીજી એમની ભારતભાષી કંઝા જેવી યાત્રામાં આખરીને પણ મૂક્યા ન હતા. અમારા માનના સુકર્મ કચેલાં ભગવાનાં વિશાળ પટમાં ૧૯૨૧ના એપ્રિલમાં એક પ્રયત્ન સમાયોજનમાં આવી હતી. હું, પંજુ એ આગેવાનોમાં એક કાર્યકર્તા હતો. મારાં મારાં (કાંસીવારનાં મોટાંબહેન) એ સર્ણાં માટે વલસાડથી આવ્યાં હતાં, એ ઓળ્યાં હતાં ગાંધીજીને નામે લિપિથી બાધા ઉતારો! એ વાત એમણે મને કહી ને ગાંધીજી પાસે એમને લઈ જવાનું કામ મને સોંપ્યું. મારી મુઝવણીનાં પાર રહ્યો નહિ. બાધા એ

મતલબની હતી કે એમની ટોકરી ને મારી મસિપાઈ નાખી બેઠેનનો કાન પાકોતો હતો. તે કોમે કરીને મરતો ન હેતો ત્યારે મારીયાએ ગાંધીજીની માનતા રાખી ને કાન સાંચે થઈ ગયો! મારાં અને તેની યેલજાઈરી ગાંધીજીકિત છતાં કોમે કરીને આં વાત મારે અને જોતરે નંદિ મે મેં આવા બધા વલેગોમાં નહિ માનવાનું મારીયાને કહ્યું, ત્યારે તેમણે "તમે બધા બલુકા તો નાસ્તિક છો. તમને આમાં સમજાણું નહિ પડે," એમ કહી મારી સાથે ચર્ચા કરવાની ના પાડી ને હું તેમને ગાંધીજી પાસે લઈ જાઉં એ વાત છદ્ધપૂર્વક પકડી રાખી.

મારીયાને હું ગાંધીજી પાસે લઈ ગયો, ગાંધીજીને પગે લાગી મારીયાએ સંવા રૂપિયો ને નાગિયેર તેમની આગળ ધર્ષા. એ શા માટે છે એવા સદેજ પ્રશ્નોનાં જવાબમાં માધાને ઉદ્દેખ થયો. રિમત કરતાં ગાંધીજીએ પૂછ્યું, "તમે બાધા રાખી ને મરી જશું!"

મારીયા: હાં, બાપુજી.

ગાંધીજી: મારામાં એવી બધી શક્તિ છે?

મારીયા: કેમ ન હોય? તમે તો ભગવાન છો.

ગાંધીજી: તો પછી ભગવાન આ દેશને માટે સ્વરાજ કેમ નથી લાવતા?

મારીયા: એ તો ભગવાન વરસમાં અપાવવાના જ છે ને!

ગાંધીજીએ પણ આ જવાબ નહિ કંઈપણે હોય.

"એક વર્ષમાં સ્વરાજ" શબ્દોએ જાણે કે મનશકિત પ્રાપ્ત કરી હતી ને તેણે લોકમાનસ ઉપર જે અભ્રમ ભૂસ્તરી નાખી હતી તેનું આ ઉત્તરજગ્ય હતું. ગાંધીજીએ વાતને બદલાવી. મારી અહેવાના કાન માટે મારીયાએ ક્યા ક્યા ઉપચાર કર્યો હતા તેની

આ પ્રશ્ન સ્મૃતિને અધારે બાલ્યેયે છે એમ નો સંવાદ લખાય એ જ રીતે ત્યારે થયો હતો, પંજુ શબ્દો જેવા બોલાયેલા તેવા જ અહીં ઉતાર્યા છે એમ નહિ કઈ સંકેત એ સંવાદમાં તેલ જળવર્ષા રહ્યું એટલું નંમ્રતા પૂર્વક ગોઠું છું.

ત્રીણી ત્રીણી વિગતો તેમણે પૂછી. પહેલાં વલસાડના મિશન દવાખાતામાં, પછી મુંગઈ, એમ જે જુદી જુદી જગ્યાએ ઉપચાર થતા હતા તેની કડીબદ્ધ વિગતો એકઠી કરી એમાં જે રૂપિયા ખર્ચામાં હતા તેની માસીયાને મેંએ જ વાત કહેવાયી ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે “ડોક્ટરોને ખોજા ભરીને રૂપિયા આપ્યા ને મને તો તમે સવા રૂપિયા ને નાળયેરમાં જ પતારી દોધો !”

માસીયા : ભાગવાન તો ભાવનાના જૂખ્યા હેમ છે — તેમને થોડી જ નાણાંની જૂખ હોય ?

ગાંધીજી : તો બધેબધે હું ફાળો ઉધરાવતો થાથી હું છું ? આજની સભામાં તમે હતા ને ?

માસીયા : હા, મેં મારી વીંટી તરત જ કાઢી આપી હતી.

એ વખતે ગાંધીજી દરેક સભામાં સ્વરાજ ફાળો એકઠો કરતા ને લોકો પાસેથી નાણાં ઉપરાંત ધરણાં ને કામતી વસ્તુઓનાં દાન માગતા. દરેક સભામાં ધરણાંનો ભણે વરસાદ વરસતો. એ બધાનું પછી સિસામ થતું ને એ નિમિત્તે પણ સારો ફાળો એકઠો થતો ને ધરણાં ગાંધીજી પાસે અનામત રહેતાં. મલ્લાસ કોઠારીએ તો આ પ્રક્રિયાને એક નકવીદાર કળા તરીકે ખીલવી એનું બળે કે સાચું રચ્યું હતું. માસીયાને ઉત્તર સાંજની ગાંધીજી ફરીથી મલકયા—

ગાંધીજી : સભામાં પણ તમે મને જોતરો.

માસીયા : એવું કેમ કહે છે, બાપુજી ?

ગાંધીજી : જુઓને, જે વધુ મોઢા છે એ તો તમે તમારી પાસે રાખ્યાં. સ્વરાજ મટે એક નાનકડી વીંટી —

ગાંધીજી વધુ ખોસે તે પહેલાં તો માસીયાએ પોતાના હાથ પરની અંગૂઠી ઉતારી ગાંધીજી આજળ મરી દીધી ને ગળાગાંની સોનાની સેર કાઢવા મંડ્યાં એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું,

“બહેન, તમે વીંટી આપી તે ઘણું છે. તમારી અંગૂઠી ને બીજાં ધરણાં મને ખૂબ કામમાં આવે

એમ છે, પણ તમે મને ભગવાન સમજીને એ આપો ને હું સહિં તો ભગવાનનો ગુનેગાર થાઉં. હું ભગવાન નથી, તમારા જેવો જ માણસ છું —”

પણ ગાંધીજીના શબ્દોની માસીયા ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ. “ભગવાન થોડા જ કહે કે હું ભગવાન છું ?” એમ કહી તેમણે ગાંધીજીની વાત કાને ધરી નહિ.

ગાંધીજીને આનું કાગે ને પગસે અનુભવતાં કેવી વેદનાઓ જીરવવી પડતી હશે તેની તો અટક જ કરવી રહી. આ તો માત્ર મારા મામમાં મને થયેલા અનુભવની વાત થઈ, પણ ભારત જેવા વિરાટ દેશમાં ગાંધીજીના નામે શું શું થયું હશે તેનો કેવી રીતે અંદાજ કાઢી શકશો ? આદિવાસીઓથી માંડી લણેલા, અમરાક ને નારિતક લોકો સુધીના જે અનેક ગાંધીજીની જયધોપણા કરી દેશને ગળવતા હતા તે સૌની આપણા પ્રગતિપન ઉપર કયા સંસ્કારની મુદ્રા અંકિત થઈ હશે !

ગાંધીજીને પોતાની મહત્તાની કેટલી મોટી કિંમત અંકુરવી પડી હશે તેના અનંક ઉદાહરણો આપી શકાય. એક પ્રસંગ છે બીજી ગહિન્ડ ટેમલમાં ગાંધીજી ગયા તે વખતેના સ્ટીમર મારફતે વિલાયત જવા ગાંધીજી જે ગાડીમાં મુંગઈ જવા નીકળ્યા તે સુરત સ્ટેશનેથી રાતે લગલગ ત્રણના અગ્નિમાં પસાર થવાની હતી. એ વખતે હું સુતની સિટી કોર્સેસ કમિટીનો પ્રમુખ હતો. અમે યશ એમને સફળ સફર હજવા સ્ટેશને ગયા. સ્ટેશન પર તો માણસોની પ્રચંડ મેદની જમા થઈ હતી, ને ગાંધીજીની જયધોપણાથી આખું સ્ટેશન ધમધમી ઝીંકુ હતું. ગાડી સ્ટેશનમાં પ્રવેશતાં તો જયધોપણાનો ઘોઘાટ મારા વટાવી ગયો. ગાંધીજી જે ડબ્બામાં હતા તેની બારીએ બધે હતી, પણ પાસેના કંપાર્ટમેન્ટમાંથી મહાદેવભાઈ બહાર હોકું કાઢી લોકોને અવાજ ન કરવા પીનવતા હતા. બાપુ બાંધી નથી શક્યા એવું બહુ આદર સ્વરે લોકોને સમજાવવા તેમણે ઘણી મયામણ કરી, પણ મારા લોકોએ ગાંધીજીના કંપાર્ટમેન્ટની

જારી હવમયાની દીધી. જારી, ખોલી ગાંધીજીએ પોતાનું રોડ સ્વરૂપ દાખવ્યું, “કેવો અવિનય ! ખરોટે ભગવાનનું નામ હોય કે ગાંધીની જય ?” ને એટલામાં મારા પર નજર પડતાં તેમનો અવાજ વધુ સખત બન્યો, “તમે પણ આવ્યા છો ? તમારે તે આવવાનું હોય કે અહીં આવતા લોકોને રોકવાનું હોય ? આ રીતે તમે સ્વરાજ લાવવાના છો !” અમારી સજ્જન ને આનિની સીમા, રહી નહિ. શુભેચ્છા માટે આજુબા સતરના હાર હાથમાં રજા ને ધરતી માથે આપે તો સમાર્પ જઈ આગાંધી છુટકારો મેળવીએ એવી મનની સ્થિતિ થઈ.

આ તો એક રેશન પરના અભ્યાસારની વાત થઈ. આનું ભરણ, વડોદરા આદિ રેશનોએ તો થયું જ હતું, પણ જે જે રેશને એ ગાદી ઊભી રહી તે દરેક રેશને આ હેરાનખતિ વેઠવી પડી હતી !

પણ આ તો એક સ્થૂળ બાજત હતી. એમાં રહેલા લોકોના મોહ ને પ્રેમને રચનાત્મક માગે વાળવાનું, ગાંધીજી જેવા માટે મુશ્કેલ ન હતું, પણ એમની મોટી મુશ્કેલી તો આ દેશના અનેક સારાનરસા વારસાવાળી વિરાટ જનતામાં નૈતિક મૂલ્યો માટેની ભૂમિકા સર્જવાની હતી ને તેમાં ક્યારે ને ક્યારે એક સાધિતાં તેર તૂટે એવી સ્થિતિનો સામનો કરવાનો હતો. ગાંધીજી કરતાં સહેજ પણ જોછી સક્રિયતાથી વ્યક્તિ આવા વિવિધ સંજોગોમાં જાંગી પડ્યા વિના ભાગ્યે જ રહી શકી હોત. પોતાને એક અમોઘ શસ્ત્ર લાખ્યું હતું. પણ જેમના હાથમાં મૂક્યા વિના પોતે આગળ ડગ ભરી શકે એમ ન હતું ને જે હાથમાં એ મુકાય તે હાથમાં એ માટેની જાહુ જોછી પાતતા હતી એ જમતના અન્ય મહાન પયગમ્બરોની જેમ ગાંધીજીના જીવનની મોટી કડુલતા હતી.

માઓ પછી ?

ચીનની સામ્યવાદી રાજ્યવ્યવસ્થાએ માઓના અનુયાયીના પ્રશ્ન ઉકેલવો પડે એવાં ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યાં છે. આમ તો સામ્યવાદી પક્ષની નવમી કેંગ્રેસે માઓના અનુયાયી તરીકે લિન પિયાઓ ઉપર પર્મદગી ઉતારી હતી. પણ આ પર્મદગી પછીય ચીનમાં સત્તાની સાકારી ચાલુ રહી છે એનો અર્થ એ થાય છે કે માઓના અનુયાયીના પ્રશ્નો આખરી ઉકેલ હજી બાકી છે. જોકે એક વાત ગિરકુલ સ્પષ્ટ છે કે માઓના મગા પછી પણ ચીનના બધા જ નેતાઓ પોતાની જાતને માકસવાદી-લેનિનવાદી અને માઓવાદી ગણાવશે. અલબત્ત જે તે વાદના અધ્યક્ષત્વમાં મતભેદ રહેશે.

માઓ જતાં ક્રાંતિકારી આદર્શવાદીઓ સત્તા ઉપર આવશે ? હા, આ એક શક્યતા છે. આમ બનશે તો લિન પિયાઓ, કાંગ સેંગ, ચેન પોન્ગ અને માદામ માઓની ટુકડી ચીનની સૂત્રધાર બનશે. લિન પિયાઓને લશ્કરની, કાંગ સેંગને છૂપી પોલીસ ખાતાની અને ચેન તથા માદામ માઓને માઓની પ્રતિજ્ઞાની દૃઢ અને સહાય રહેશે. આ સહાય અને દૃઢ ઠેકો સમય થાય છે તે જોકે નેવાલું રહે છે. આ નેતાઓ પોતાની બધી જ નીતિમાં “Politics in Command”ના સિદ્ધાંતને અનુસરશે. આ નેતાઓ વિશ્વ તરફ ધિક્કારની નજરે જોશે અને વિશ્વની સરકારો સાથે સહકારથી કામ કરવાની ના પાડશે. આલું નેતૃત્વ અમેરિકાના “સામ્રાજ્યવાદીઓ” સાથે કે રશિયાના

“પ્રતિક્રાંતિવાદીઓ” સાથે મુખેમુખી કામ કરશે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. આ ક્રાંતિકારીઓ “માઓના વિચારોથી સ્ફુર્ત માર્ક્સવાદી-લેનિનવાદી નીતિ” અપનાવશે. આ તક પ્રમાણે પૂંછવાદીઓ સાથે દિસાતમક સંઘર્ષ જરૂરી મનાશે. પરિણામે અધ્યવિકસિત દેશોમાં “પ્રગતીય યુદ્ધ”ને ઉત્તેજન મળશે. આવી ન્યાયી લડતને સાચા માર્ક્સવાદીઓએ ટોકો અપવાનો રહેશે. આલું યુદ્ધ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધસી જશે એવો ડર એમને મન અંધારાને છે. કારણ “બધા જ સામ્રાજ્યવાદીઓ કાગળના વાધ છે.”

આ ક્રાંતિકારી આદર્શવાદીઓ ચીનમાં પ્રતિક્રાંતિનાં વલણો રોકવા સદાન્યત્ર અને તત્પર રહેશે, અને ક્રાંતિને કાયમ રાખવા “સામ્યવાદી માનવી” જીવો કરવા પ્રયાસ કરશે. સતત ક્રાંતિને વરેલાં આ નેતાઓ અવારનવાર તેઓ જેને ભૂલ-સુધારણા કહે છે તેને માટેની ઝુજેશ ચલાવશે. આર્થિક ક્ષેત્રે વૈચારિક સ્તરો ઉપર ભાર મુકાશે. શિક્ષણક્ષેત્રે જેઓ ખરેખરી ‘વૈચારિક પવિત્રતા’ ધરાવતા હશે તેમને જ શાળા-કોલેજોમાં એક્રમિશન મળશે. આલુંઆલું બનાવવાના કાર્યક્રમને પ્રથમ પસંદગી મળશે, અને ભારતને વાટાવાટના ટેળજ ઉપર બેસાડવા હિમાલય ઉપર સતત દગાણ ચાલુ રહેશે. દુકર્માં, પોતાના સફળ ક્રાંતિકારી અનુયાયીઓ માટેની માઓની ઝંખનાને આ નેતાઓ પૂરી કરશે.

માઓના અનુયાયી વિશે ચર્ચા કરતાં આ લખાણ આમ તો ઠીકઠીક વહેવાં લખાયેલું, પણ અત્યાર સુધી એ પ્રકાશિત થઈ શક્યું ન હતું. દરમિયાનમાં જે નવી પરિસ્થિતિ બની થઈ છે તે બેવાં એવું પ્રકાશન અપ્રત્યુત નહિ હાથે એમ માનીને આ લખાણ રચાવવું છાપીએ છીએ.

-સં.

માઓ પછી બીજા એક શક્યતા વહીવટી રાજ્યપુરો ચીનનો કબજો લે તે છે. આવા રાજ્યપુરોમાં દ્યુ શાઓન્ગ, પેંગ ચેન, પો ઈ-પો વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. આઉ એન-લાઈ આમ તો વહીવટ ઉપર કાબૂ ધરાવતા રાજ્યપુરુ છે, છતાં આજે તેઓ ક્રાંતિકારી આદર્શવાદીઓની પંખતમાં બેસી

પ્રમા છે. આઉ એન-સાર્થ જાણવારી પરિસ્થિતિ સાથે બંધાયેલતા ધર્મ જવાની અનુપમ સંકિત ધરાવે છે. આજે તો દુધુ શાઓન્સી અને તેમના સાથીદારોની પીછેઠઠક થઈ છે, તોપણ એમાંના કેટલાક પાછા ફર્યા છે. અને આ પાછા ફરેલાઓ આઉ એન-સાર્થને ટેકો આપશે તેમ માનવું. અતિશયોક્તિભર્યું નહિ ગણાય. આઉ એન-સાર્થને સરકારી વહીવટી તંત્ર, અવસ્થાપક-સંચાલક વર્ગ, અને શુદ્ધિવાદીઓનો ટેકો રહેશે. આમ છતાં આજે આઉ એન-સાર્થ કેળી સાથે બેસશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ચીનના વહીવટી-રાજપુરુષો ધધાદારી કાર્યકરો તૈયાર કરશે જે ધૈર્યારિક ઝેરપુરૂષો ઓછા દોરતા હશે. આ નેતાઓ ચીનની પ્રભુને સક્રિય હથિયારને બદલે નિષ્ક્રિય સાધન તરીકે જોશે. આ નેતાઓ પણ શંકુચિત માઓવાદી ચોક્કામાં કામ કરશે. છતાં ક્રાંતિકારી આદર્શવાદીઓ કરતાં તેઓ ઓછા અવહેવારુ હશે. તેઓ ઓછા આક્રમક અને વધારે તાકિદે હશે પરિણામે વધારે વહેવારુ કહી શકાય તેવી આર્થિક નીતિ અમલમાં આવશે. ચીનમાં સમતોષ આર્થિક વિકાસ ઉપર ભાર મુકાશે જેથી ક્ષેત્રે ધનકેડો વળવાની શંકયતા ઓછી થઈ જશે. ચીનની તમામ આર્થિક મુશ્કેલીઓની દવા માઓના વિચારોમાં છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવાને બદલે આ નેતાઓ નિશ્ચયોત્તાન રાખને વધારે મહત્વ આપશે. આનું નેતૃત્વ, ખાનગી પોર્ટ, ઘેર પરુપાસનની છૂટ, ખેતી મેળાનું આયોજન જેવાં અર્ધ-પંજીવાદી મગલો ભરશે. આમ છતાં, તેઓ ચીનના સામાજિક જીવન ઉપરથી અંકુશો ઓછા કરે તેવી શક્યતા નથી. જોકે આ નેતાગણ દીકા-આત્મદીકા, દ્વંદ્વો પદ્ધતિ સ્થબોને, વાલીઓને, સગાવહાલા અને નિત્રોને કે શિક્ષકોને ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ નહિ કરે, તોપણ રાજકીય ખામનો અંગે પ્રગ્ન કોઈ પણ પ્રકારની છૂટછાટ ન થઈ શકે તેવા પોલીસ અને વહીવટી અંકુશો મુકવાનું નહિ ચૂકે. ખીન દેશોમાં ચાલતી કહેવાતી રાષ્ટ્રીય ધાતને સમર્થન અને (સંજોગો અનુસાર) સહાય

મળતી રહેશે.

માઓના અનુયાયીઓની સ્થાનાં ત્રીજો વિકલ્પ તે આમવાદીઓ જેમને આત્મતિક જમંજીરી ગણે છે તેવા કોકો. અત્યારના તબક્કે ચીનના આવા નેતાઓનાં નામ મેળવવાં મુશ્કેલ છે. એમના સત્તા ઉપર આવવાની શક્યતા ઘણી ઓછી હોવા છતાં આનું બિલકુલ ન જ અને તેમ માની લેવાની જૂઠા કોઈ એ ન કરવી જોઈએ. જે અને જ્યારે આવે નેતાગણ ચીનનો ક્યારેય દેશે તો અને ત્યારે વિચારધારાને ઓછું મહત્વ અપાશે માઓના નામનો ઉદ્દેશ ચાલુ રહેશે, પણ અવધારમાં આ નેતાઓની નીતિ માઓવાદથી ઘણી દૂર હશે. આ નેતાઓ સ્થિરતા અને સુમથને મહત્વ આપશે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે લડાયક મુદ્દા છતાં જાન્યોજીતી નીતિને અનુસરશે. આવા નેતાઓની આજુ નીચે ચીન અમ્મ વિકસિત દેશોને માર્ગદર્શન આપવાનો હાથ અને ડોળ કરશે, પણ વાસ્તવમાં એની ક્રાંતિકારી સક્રિયતા ઓછી થઈ જશે. ભૌતિક આર્થિક ક્ષેત્રે ખેડનો મજૂરો અને અવસ્થાપકોને પ્રેરણા મળી રહેશે. પહેલા અને ખીન વર્ગના નેતાઓ જેને પ્રતિક્રિતિવાદી ગણે તેવી આર્થિક નીતિને આ ચીન વર્ગના નેતાઓ અનુસરશે. જોકે આવા નેતાગણ નીચે પણ ચીનમાં “મોલીસ રાજ” જેમનું નેમ રહેશે.

અન્ય દેશોમાં છે તેવી જ સરકારી સરમુખત્યાર-શાહીની શક્યતા ચીનમાં નથી. પણ ચીનનો રાજકીય જીવનમાં સરકાર મહત્વનો ભાગ ભજવશે. એટલું ચોક્કસ કે ચીનમાં એમે તે નેતા સત્તા ઉપર આવે તોપણ તે આટલાં ધ્યેયોને અવશ્ય વળગી રહેશે (૧) સામ્યવાદી પદ્ધતિ સત્તા વધારવા પ્રયાસ; (૨) વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ અને ખેતી ઉપરાંત અજીવજીવોની દોડમાં પંજીઝાર આમળ જવાની કોશિશ; (૩) દોર્મોસાને ચીનમાં ભેગવી દેવાની ‘આયા; (૪) વિધર્મી મદાસંતા જનવાનો સંકલ્પ; (૫) વિધર્મી અન્ય દેશોમાં પ્રાપ્તી કહેવાતી મુકિત ચક્રતને રાજદ્વારી ટેકો.

જોડીશ વ્યાસ

થોડાક દિવસ પહેલાં પ્રસિદ્ધ જંગળી કથાલેખક તારાશંકર બેનરજીનું કુખલ અવસાન થયું છે.

હજી દમણા જ તો તેમની 'કવિ' નવલકથા એક મિત્રને મેં આગ્રહપૂર્વક વંચાતી હતી અને ફરીવાર વાંચી હતી, અને હવે લગભગ વિધીવમાન થઈ રહેલ, ઉપેક્ષિત ભારતીય આંખીલુ જનજીવનની જીવિને જાંડી અંતર્દષ્ટિ અને પરમ કલાસૂત્રથી આલેખનાર આ સર્જક વિશે ચિત્તામાં અણુબાવ લાગે છે. લખે છે તો સાં આ સમાચારથી ગમગીન થઈ જવાયું.

સાહિત્યને ધર્મ માનનાર તારાશંકર સંખ્યાબંધ પ્રયોના લેખક છે, જેમાં સુખ્યત્વે નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ છે. તેમની એક પણ દૃઢીવાર્તા કે નવલકથા વાંચનાર એ વાતનો સૌ પ્રથમ અનુભવ કરશે કે મામજીવનની માટીમાંથી જીતી આવેલા આ સર્જકની શિરાએ શિરામાં માટીનો પ્રાણુરસ ભળી ગયો છે. પદાવતીચરણચારણુ કવિ જન્મેલની જામ વારંજી, તે તારાશંકરની જુમિ. સત્ત્વજિતે જેને કચડામાં કંડારી અમર કરી તે 'જલસાધર' નામની તેમની વાર્તામાંની તારે અસ્તમિત થઈ રહેલી જંગીનદારીના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જણે જન્મ્યા, અને એ જુમિના પ્રાણુરસથી પોતાના જીવનને પલ્લવિત કર્યું. પોતાના રામયના અનેક તરુણી જેમ, દોલેજના અભ્યાસકાળના આરંભમાં જ રાજનૈતિક અદિ-લનમાં ઝુકાવ્યું. વળી પાછો ફરી અભ્યાસ શરૂ કરે ન કરે ત્યાં અનારોગ્યથી સદાને માટે અભ્યાસ અટકી ગયો. નોકરી, વ્યવસાયના થોડા અખતર પછી સાહિત્યસાધના એ જ ધર્મ અને એ જ આજીવિકા બની રહી.

૧૯૩૫ની આસપાસથી તેમના સર્જનનો ધોધ વહેવા લાગ્યો, પહેલાં દૃઢી વાર્તા અને પછી નવલકથા. દૃઢી વાર્તાના દોઢ ઝન નેટલા વાર્તાસંગ્રહોમાં વિષય-વૈવિધ્ય અચરજ પમાડે તેવું છે. મેટા ભાગની વાર્તાઓ સંધ્યા ઉતાર કલાકૃતિઓ સગી. ('મૃતું રુદન' એ નામે એક વાર્તાસંગ્રહ મુજરાતીમાં શ્રી રમણીક મેઘાણીએ આપ્યો છે.) 'તારિણી માઝિ' અદ્યુત વાર્તા છે.

મોત અલ્પદાય આવતાં આત્મરક્ષા અને પ્રેમ વચ્ચેના દ્વંદ્વમાં આત્મરક્ષા, જિજીવિષા કેવી તો હતી નય છે, તે કઠોર સત્યનું નિરૂપણ છે - તાસ્તિની નામને સાર્થક કરતા એક તરવૈવાના પાત્ર દ્વારા. 'નારી ઓ નામિન' નારી અને નાગયુ - (અંખે સ્ત્રીજાતિ-ન) ના વિદ્યેની વાર્તા કુશળતાથી કહેવાઈ છે... એમની ઠાઈ પણ વાર્તા લો. આસોઆસની સદાજગતિથી કહેવાઈ હોય એમ લાગે છે. તારાશંકરની એ સિદ્ધિ છે, કલાકાર તરીકે દૃઢી વાર્તાના લેખક તારાશંકર નવલકથાકાર તારાશંકરથી અધિભાતા મળ્યા છે.

૧૯૪૦માં 'કાલિન્દી' નવલકથા પ્રગટ થઈ તે પછી ઉત્તરોત્તર એક એકને અતિક્રમી નય તેવી મનને મુગ્ધ કરી જતી નવલકથાઓ તેમણે આપી. 'કવિ' નવલકથામાં, બદનામ યુગાદિન ડોમનજિતમાં જન્મેલો એક છોકરો નિતાઈચરણુ એકએક કવિ તરીકે પ્રગટ થાય છે. અહીં જંગળના મામમેળાઓમાંની જાનમંડળીઓની અને કવિતા દરીશાઈઓની જુમિકામાં પ્રયુગની કરુણગીતિ આલેખી છે. તો 'રાધા' નવલકથામાં મુગ્ધ સાધ્વાન્યના પતનકાળની વાત સાથે, તે સમયની ધાર્મિક પોકળતાની જુમિકામાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને અનાચારના ચિત્રણ સાથે ગોવિન્દ-મેદિનીની -- રાધાની મમ'એક પ્રેમકથા છે. 'વસંત-રામ' અને 'સપ્તપદી'માં તારાશંકર જંગળની ધરતી બહાર નીકળી દરિયા લારતની પૃથ્થજી લે છે. "જીવનમાં વસંતરામ માત્ર એક વાર જ આવે છે. પણ પછી હમેશને માટે મિથ્યા થઈ જાય છે -- માત્ર રચિત રહી જાય છે --" એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર સંગીતાચાર્ય રંગનાથન અને સમરકન્યા લક્ષ્મીના ચરિત્રો દ્વારા કરાવ્યો છે, જ્યારે લઘુનવલ 'સપ્તપદી' એન્ડો-ઈન્ડિયન પાત્રની જુમિકામાં પ્રયુગનાં જીવનની જન્યકરુણ કથા બની રહે છે. 'દાંસુથી બાકેર ઉપકથા' નામની નવલકથાએ તેમને વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપી, જંગળમાં. પણ જંગળ બહાર વધારે પ્રસિદ્ધ થયા 'જલદેવતા'થી.

સાનપીક પુરસ્કારથી નાણીતી અચેલી નવલકથા

‘અણુદેવતા’ બંધાઈના મામજીવનનું મહાકાવ્ય છે. અનેક પાત્રોની સૃષ્ટિ કરીને ગ્રામભાતાનો ચહેરો ઉપસાવ્યો છે. એ અહેરાનું દર્શન ઉદાસ અને વેદના-મર્મિત હોવા છતાં ઉજ્જવળ ભવિષ્યની આગી રેખાથી અંકિત છે. ‘સમગ્ર અંગેય જીવંત ધર્મ’ હિંમો છે અહીં — રોજબરોજના જિવાતા જતા જીવનમાંથી આવતાં સરસ સદૃશ પાત્રોની સાથે સમગ્ર પરિવેશ — નદી, ખેતર, વૃક્ષવેલી, તળાવ, ઝાડુઓ, ઝાડુએ ઝાડુએ આવતાં પવો અને કિસવો — સમગ્ર અણુદેવતાનાં સુખદુઃખ સાથે વણાઈ ગયાં છે.

પરંતુ તારાશંકરની કીર્તિદા નવલકથા તો રહેશે ‘આરોગ્યનિકેતન’. તારાશંકરની કેટલીક કથાઓની તાજગી સમયના વહેવા સાથે મુરઝાય એવી સંભાવના ખરી, ‘આરોગ્યનિકેતન’ સદાગ્રહાર રહેશે. ઓલોપથી અને આયુર્વેદિક — એ એ ઉપચાર-પદ્ધતિઓના પાછે લેખક આલેખે છે પ્રેમ અને મૃત્યુના જુદા જુદા અહેરાઓ. ‘મૃત્યુ’ના તો કેટલા અહેરા છે !

જીવન મહાશય — નદી ધારે ઊભેલા એક અખડખંડ વૃક્ષ જેવા જીવન મહાશય તારાશંકરનું અવિરમરણીય પાત્ર છે. ‘આરોગ્યનિકેતન’ના રચાપદ્ધતિ મહાશયનો આ પુત્ર હાઈસ્કૂલમાં ભણી મેડિકલ કોલેજમાં પ્રવેશવાનાં સ્વપ્નો સેવવા જતાં પ્રતિરપથી જૂપી મોસને ખારી ફટકારી, ગામ પાછા આવી ખાંપ પાસેથી પરંપરાગત વૈદક શીખે છે,

યુરુ રંગનાથ પાગેથી ઓલોપથી થયું મીખે છે. થયું એમની સિદ્ધિ તો છે નાડીપરીક્ષા નાડી પકડીને તે મૃત્યુના પગલા સંકેતો શક્તા. પોતાના એકના એક પુત્રના મૃત્યુની જેમ આગાવી કરી દેતી, તેમ અનેકના મૃત્યુની. હાલવેશી, અવયુદન ધારી આગતા મૃત્યુને તે ઓળખી જતા. આ અધા-વચ્ચે રહી રહીને જે અહેરા રમકડાં જતા તે તો મંજરીનો. એ કહેતા આ ‘મંજરી’ એ જ એમનું મૃત્યુ જેને દાદસ વરો’ પણ મોઝદી રૂપે ગ્રેષ્ઠ હતી, તે મંજરીની જદ વધે નાડી પકડીને તેના મૃત્યુની આગાહી કરવાનો પ્રસંગ આલેખી તારાશંકરે વિધિ-વકતાની ચરમસીમા ખતારી છે. અને ક્યારે પોતાની નાડી પકડીને મૃત્યુનો અણુસાર પારખી લેતા જીવનમશાય દિવસો સુધી ચિન્તમાંથી ખસતા નથી.

તારાશંકરની રચનાઓમાં જીવનનું એક દ્રુગ્વદ્દર્શન (tragic-vision) છે. આમ તો તેમની બધી રચનાઓમાં પ્રગળ જીવનશંકિતનો આવિષ્કાર છે. પણ એક બાબુ કઠોર નિયતિ અને બીજી બાબુ ગ્યાપર સુધી તેનાં સામે અચૂખતા મનુષ્યની અસહાયતામાંથી આ દ્રુગ્વદ્દર્શન જન્મ્યું છે, અત તેથી તો તેમનાં પાત્રો તેમનાં દરુબાહારી દૃષ્ટિનો શીતલ અભિનેક પામતા રવાં લાગે છે.

તારાશંકરને હવે તેમની સર્જનશક્તિમાં પામવા રહ્યા !

૨૧-૬-૭૧

ભોળાભાઈ પટેલ

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

જ્યોતિ અધ્યતન સંશોધન કેન્દ્રમાં અવિરતપણે
આવી રહેલું સંશોધન જ્યોતિ સ્ટાર્ટરની સફળતાનું
રહસ્ય છે. જ્યોતિ સ્ટાર્ટર ઓઠવો-પરિણામ
આપમેળે જોઈ શકસો-એ સ્ટાર્ટરને મરામત
કરવાની કે બદલવાની આપને લાંબામાળા સુધી
જરૂર જ નહિ પડે! જ્યારે અન્ય સ્ટાર્ટરને વારંવાર
મરામત કરવાં કે બદલવાં પડે છે ત્યારે જ્યોતિ
સ્ટાર્ટર તો સતત સુંદર કાર્યશીલી બજાવતું જ
રહે છે. જ્યોતિ એટલે જ લાંબી આવરકાવાળું
સ્ટાર્ટર! વિકટ પરિસ્થિતિ સાથે ટકી સકે એવું
આ સ્ટાર્ટર જ્યોતિ સંશોધન કેન્દ્રની આગવી
સિદ્ધિ છે.

quality is our creed

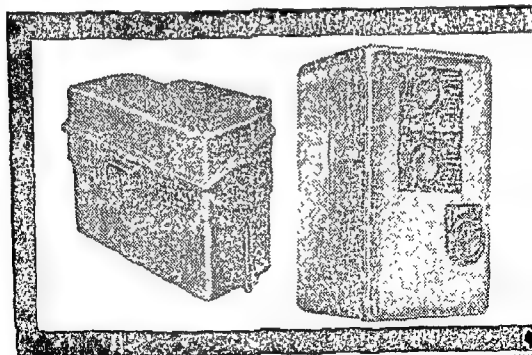
જ્યોતિ લિમિટેડ

સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ:

જ્યોતિ કંપોર-એમગ લિમિટેડ, જુહાપુરા ૩.

શાખાઓ : મુમ્બઈ • દિલ્હી • કલકત્તા • મદ્રાસ • જામનો
સિંઘરાખાલ • અય્યર

સંશોધન-
જ્યોતિ
સ્ટાર્ટરની
લાંબી
આવરકાવાળું
રહસ્ય

વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

ઇન્દિરાજી કયે માર્ગે ?

ડૉ. ભોગીલાલ ગાંધી

[દ્રા. મનુભાઈ પંચાળીના અવેશક સાથે]

સાકશ્યાદી મૂલ્યોની કસોટીએ પૃથક્કરણ

બીજી આવૃત્તિ

કિં. રૂ. ૨-૭૫

આથ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી

વેપાક · મંચોજક

ભોગીલાલ ગાંધી

જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો : સુધારાની નોંધપોથી

સંસાર સુધારના સંભાષણે

કિં. રૂ. ૨-૦૦

નવયુગનો પ્રહરી નર્મદ

ડૉ. ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રેરક જીવનની ઝાંખી ઉપરાંત

મૌલિક ચિંતન અને મર્જનની

ચૂંટેલી મામત્રી સાથે

રૂ. ૨-૫૦

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ

[૧૮૮૫થી ૧૯૪૭]

ડૉ. નરહરિભાઈ પરીખ

નમ્હરિ કે. ભટ્ટ

સરળ મુદ્દાસર ઐતિહાસિક આલેખન

રૂ. ૪-૦૦

રવીન્દ્રચિંતન

ડૉ. ભોગીલાલ ગાંધી

કવિન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનદર્શનનાં જુદા જુદા પાસાંની સર્વાંગીણ સમીક્ષા કરતું એક પશુ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં નહોતું. 'રવીન્દ્રચિંતન' ના પ્રકાશનથી આ ખોટા કર્મક અંશે પુરાવા છે. આ ભોગીલાલ ગાંધીએ ટાગોરના કવનને સીધું અંગાળીભર્યા આત્મસત્વ કપુર છે, એટલું જ નહિ પણ ટાગોરની વિચારણાને માત્ર ભારતીય જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વની સંસ્કૃતિના મંદિરમાં મૂકીને મૂલ્યવાન જેટલી દૃષ્ટિની વિશાળતા અને અભ્યાસની પરિપક્વતા પણ આ ગાંધી ધરાવે છે. આવા અધિકારી વિદ્વાનને હાથે લખાયેલું આ પુસ્તક આપણા ટાગોર સાહિત્યમાં એક નવી જ ખાત પાડે છે.

(અથ બોગીલાલ '૩૧)

પ્રકાશ મહેતા

કિં. રૂ. ૪-૦૦

મિતાક્ષર

ડૉ. ભોગીલાલ ગાંધી

તમારા (ભોગીલાલ ગાંધીના) અનંકદેશીય મંતવન-ચિંતન-અન્યાદેશ્યની મંતવક વાનગી એમાં મળે છે. દૃષ્ટિપાત, અને ક્યાંક 'મનોઆમામ' પણ ક્યો તે મંતવક જાઓ.

૫-૨-૭૧

—રામપ્રસાદ બક્ષી

તમારા (ભોગીલાલ ગાંધીના) રસના અને મનગાના અનેક વિષયો છે અને તમારી દૃષ્ટિમાં સમતા અને તટસ્થતા છે, એ તો આ અંશે ('મિતાક્ષર' અને 'રવીન્દ્રચિંતન')માં પહેલી નજરે પણ જોઈ શકાય. આપણા સાહિત્ય પદાર્થોના ઐતિહાસિક અને વૈચારિક મંદિર તમે સારો વિચાર્યો છે.

—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

કિં. રૂ. ૭-૫૦

પ્રાંતિસ્થાન

ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી માર્ગ : કુવારા પાસે, અમદાવાદ-૧.

વિજયવતી

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અખંડ ભારત
૧૯૭૧ ઓક્ટોબર : વાર્ષિક રૂ. ૧૨૫ છદ્ધ રૂ. ૧૫૦

૧૩૦

અંગ્રેજોનો અભ્યાસ

બાંગ્લાદેશ : નિર્ણાયક સબકો

કુશોવ : વામનનાં વિરાટ વલણાં

સ્થાપક દ્રષ્ટીએ

અધ્યક્ષ : શ્રી કુવતરામ દવે
મંથાસક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી
મંથાસક : શ્રી મુલ્લા ગાંધી
: શ્રી નગીનદાસ પારેખ
: શ્રી ભાર્ગવસાહબ પરીખ

પદામર્શકો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા
: શ્રી ગણસાહબ મહેતા
: શ્રી મીરુભાઈ અ. દેસાઈ
: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે. આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોનો પરિચય કરાવવા અંગે છે. આ હેતુ ગર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દ્રષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને નિસ્તાપવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

: નાગરિક શિક્ષણ એવી * નાગરિક મંદકાર એવી
* નાગરિક સ્વાધ્યાય એવી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ ચિ. રૂ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧૫૦]

પદામર્શક નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સ્થાપના પ્રકાશ ન. સાહ * અનિરુદ્ધ અમલદ * ભુક્ટરાય મુનિ * સુમન સાહ * મુલ્લા ગાંધી
પ્રકાશન પ્રકાશ ન. સાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રજ્ઞપતિ, શ્રી ગણેશ પ્રાપત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી, કુંભરજીનગર, અમદાવાદ-૭
દિગ્રામ-સયાજી અ. વાંતી મેળી, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-

1. સ્થાપકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. સાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાદિય વિભાગ (સર્વેશ) : અનિરુદ્ધ અમલદ, ૩/૧૭ નીચર્સ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-

* સાદિય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન સાહ, નેશન રોડ, કપડવાળ (ફો. એસ)

મુખ્ય ફ્રેન્ડ સારથ ગાંધી ભાષી એન્ડ કંપની, ૪૪-નાનદેવી કોલોને મુંબઈ-૩

FACULTY

[illegible]

●●●●●

[illegible]

નવેમ્બરની અધવચમાં આન્દ્રે માલરો ગાંધી દેશની મુક્તિ-વાહિનીની કુમકે આવી લાગે તો નવાઈ નહિ. માલરોને હમણાં હમણાં જ મળી આવેલા મુલા-તીઓ કહે છે કે ગાંધી દેશનો નકશાની નેતા રોજ રોજ પલટાતો ચિત્રની એને રંગેજ નજરુ છે.

ગાંધી દેશ પરની આતંક-રાષ્ટ્રીય પરિપદ દાંડણે જ માલરો-એ એના વલણને સાફ ખ્યાલ આપી દીધો હતો. હાજર રહેવાનું માંડી વાળતાં એણે કહ્યું હતું કે પાક-રણગાડીઓ ગાંધી દેશને રોળતી રહે ને બૌદ્ધિક લેખ લખ્યા કરે એનો શો અર્થ? 'હવે તો ગાંધી દેશને નામે એ જ બોલી શકે કે જે એને માટે લડવા-તૈયાર હોય' આ ફ્રેન્ચ બૌદ્ધિકનાં વચનોમાં શોખી કે ડંકાસ નથી. જેલમાં આ-તાળીસ વરસ દરમ્યાન એણે હિન્દી-ગોળીના ક્રાંતિકારી અદિ-લનથી માંડીને રોપના આંતર-વિગ્રહમાં ને અન્ન પછુ સ્વાધી-નતાવાદી દળોનું સશસ્ત્ર સમર્થન કર્યું છે.

એને લાગે છે કે આજે, ખાસ તો વિયેટનામ પછી, સીધો મુકા-બલો અનિવાર્ય બની ગયો છે. ("Since Vietnam you cannot defend a cause without active combat.")

પણ બંગ મુક્તિવાહિનીના નેતા હેઠળ લડવાની એની તત્પર-તાના મૂળમાં માત્ર આ બૌદ્ધિક પ્રતીતિ જ નથી. માલરોની પ્રતીતિ-ને એની જીવનનિશાના પુટ અડધા છે. 'એન્ડી-એમ્બોસ'માં એણે

કહ્યું છે કે સદાય એની આસપાસ પેલા ક્રાંતિકારી રાગાવેશમાં રહી છે. ન્યાય માટેની માનવીય અબી-પ્રસા જલકે, હકપૂર્વકની માત્ર અનેક અનેક રૂપે પ્રગટ થતી રહે છે. માલરો પાસે એને માટે એક જ શબ્દ છે : ક્રાંતિકારી રાગાવેશ. આ રાગાવેશ, આ નોસ્સો કોઈ એક વર્ગ કે પક્ષનો, સંગ્રહાય કે રાષ્ટ્રનો એકાધિકાર નથી. ક્રાંતિની આ કામના વૈશ્વિક જ હોય. એને પુષ્ટિ મળે માનવતા ત્યાગ ને તિતિક્ષાથી, બલિદાનથી.

એવું નથી કે આ ક્રાંતિ-અંખના પ્રસ્તાવ ને પ્રવચન રૂપે પ્રગટ ન જ થાય. એમ તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા સગલું ગાંધી દેશ વતી સાફ સાફ વાતો સંભળા-વવાની હમણાં માલરોને પણ છે. એમુવેરાનો હોસ્ત ને ફ્રેન્ચ જુદી-જુદી રણ દેખે બોલિવિયાની જેલમાં સજાતો હતો ત્યારે, ૧૯૬૯ માં, ચૌદ ચૌદ વરસના અબેલા કોરાણે મુકીને માલરોએ દેખેની મુક્તિ માટેના વિનંતીપત્ર પર સાતની સાથોસાથ સહી કરી હતી. માલરો, સાતે ને ગેરિયાક ત્રણે આમ એકપત્ર થયા એણે ફ્રાન્સના બહેરજીવન પર જેવી તેવી અસર નહોતી પાડી. કાચુ ફ્રાન્સ એક એવો મુલક છે જે એના અદાકારો ને રાજકારણીઓ કરતાં લેખકોને અદેરી અદ્દજના અધિ-કારીમાને છે. માલરો દ' એલના પ્રધાનમંડળમાં હતા એ દિવસો માંખે પ્રબળે Le Maitre (the Master) કહા હોય તો માલરોને, નહિ કે દ'ગોલને.

પણ મુદ્દાની ફરિયાદ એ છે કે જુદીજુદી નામની પ્રાણીને પ્રસ્તાવ ને પ્રવચનમાં જ મતિથી માનવાનો સગવડિયો ઉપચાર સદી ગયો છે. કોકને અન્યાય થયો એટલે ચર્ચાપત્ર લખ્યું ને જાતને કૃતકૃત્ય માનીને છુટા પડ્યા! એટલે જ તો ફ્રાન્સના તરુણ નાર્મિક વોલિન્સ્કીએ એક નાટક લખ્યું છે : 'કેવળ આટલા ખાતર (પૂટે એકાદ ચર્ચાપત્રથી સરવાસો તેટલા જ ખાતર)' છેક મરવા લગીની તરફી શું કામ વહેંચેરી, બસા?

આથરે એક દાયકા પર નેહડું ને માલરો પહેલવહેલા મળેલા. 'રિક્તવરી'માં નેહડું નીધે છે કે (આગ્રહીના અદિલનના એ દિવસોમાં) માલરોએ પૂછેલો પહેલો પ્રશ્ન આ હતો : 'હિન્ડુ ધર્મનું અસલી ચૈતન્ય તો અકમળ છે ને? તો તો બેડો પાર.

૧૯૫૮માં બને ખીજી વાર મળ્યા ત્યારેય વૉટરેના આ ઉદ્ધારો માલરોને હોઠે આવી ગયા હતા : અમને જે કંઈ મળ્યું છે તે તો ગંગાકાંઠેથી, જ્યાં આદિ શિક્ષા દાનની નિઃશય કામનાથી પ્રેરાઈને લાંબાં હતા.

અને આજે સીનને કઠિથી બૌદ્ધિકના દાખિલનો ખ્યાલ નવી ધાર, નવી સંમતિ ને નવા પરિ-માણ સાથે આવે છે. રુધિરરંગી પચાના વિભોચન અથો? ના, સ્વાધીનતા અંખતી સમસ્ત માનવ-જાતને માટે.

૧

૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં લેનિનના નેતૃત્વમાં પ્રમુખો, કમિટી ચર્ચા, ૧૯૨૪ના આર.એ. લેનિનનું અવસાન થતાં સોવિયેત કમિટીના અરધા દાયકા પૂરા થયા. ૧૯૫૩માં સ્તાલિનનું મરણ થતાં સમાજવાદી વિકાસનો આતંકવાદી યુગ આધાર્યો. ૧૯૬૪માં કુશોવ, પદમજ, યતા, સોવિયેત, ઇતિહાસના નુવા ઉપાધ્યક્ષોના પ્રારંભિક દાયકા પૂરા થયા. રશિયાની પ્રજાની આકરી કસોટીના આ ત્રણે રાજકીય કમિટી હાસપિંદો, અને આત્માશીઓની દૃષ્ટિએ ધણા જ મહત્વના છે. આપણે અહીં કુશોવનું તારીખ જોઈએ. સ્તાલિનનું મરણ થતાં તેના પ્રારંભિકામાં ભયંકર ભય વ્યાપી ગયો હતો. સ્તાલિનના અંતર તરફ તરફનો વડો બેરિયા ભયંકર આદમી હતો. સ્તાલિનની અંતર મંદગી દરમિયાન જોણે પૂરતો બન્યો કરી લીધો હતો. શું એ એના અંતર તરફ ઉપયોગ કરીને સત્તા ઝડપી એવી જરૂર છે કે પછી સ્તાલિનનો પ્રાધિકાર સેક્રેટરી અને તેની અંગત અંતર, ડુકીનો વડો પોલકેનિશેવ કોઈ નવો ઉત્પાત કરશે? આ બેઉ ટુકો વડા સીન્યનો ઉપયોગ કરી શકશે? કે પછી પ્રજાની અંદર વરસેલી ધૂંધવાઈ રહેલો અગ્નિ પ્રચંડ અને વ્યાપક વિદોહમાં ફાટી, નીકળશે? દેશ આખો અતિરવિપ્રદમાં ફેંકાઈ લો નહિ બન્યું? અને ત્યારે વિદેશી સત્તાઓ પણ શું નહિ કરે? સ્તાલિનના અંતરમાં હૈંદ ઉપાગમાં, ભોજન, ભોજના અને એકમીનનો હોસેલી ઉપર, આવવાની, ચુકિતઓમાં

રચાપચા રહેલા વારસદારો ધડીભર તો તરેહ તરેહનો ભયના મંથિા ભેગા થઈ ગયા. સર્વાનુભવે નિષ્ણ કરી લીધો. તે મુજબ પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રી મોલોટોવ વડો પ્રધાન બન્યો, બેરિયા, મોલોટોવ, લુન્નિન અને કોર્ગાનેલિચ નામના પ્રધાનો મન્યા. ટુકોવને સરકારના ખાતાનો નામના પ્રધાન નીચો. ત્યારે કુશોવનો નંબર અમુ. સત્તાની કમિટી એકમીનો પાંચમો હતો; પંજુ મોલોટોવ પછી બીજા નંબરનો તે પાર્ટીમંત્રી હતો, અને ૧૧ માસના અમુખમંત્રીનો સભ્ય પણ હતો. અને તે તેના બેઉ સ્થાન પર કમિટી રહ્યો. પરંતુ આ નિષ્ણની સાથે જ સીધી ભોજની સ્તાલિનની અંગત અંતર ટુકડીના વડા પોલકેનિશેવને તથા તેના કંઠનેક સામરિતોને તરોસે મથામને પહેાચાડી દેવામાં આવ્યા.

તરસલ ભયમાંથી બચવા પૂરતો આ જોઈવણ ને કારણ, કારણે સર્વાનુભવિથી હોમ, પરંતુ સ્તાલિનની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા પતી તેના બીજા જ દિવસ (૧૦ માચ)થી આંતરિક સંઘર્ષના ઇસારા દેખાવા પ્રારંભ થતા. વડા પ્રધાન બનેલા મોલોટોવનું નામ — સોવિયેત પ્રેસમાં (ખાસ કરીને પાર્ટી મુખપત્ર 'પ્રાવડા'માં) મોટા ટાઇપમાં અને આગળ પાંતુ ઇપાંત હતું. તે પાછળ હતું મુખ્ય, ૧૯૨૪ના ૧૧ મે ૧૯૨૪

આરંભના આ દિવસેમાં મોલોટોવ, બેરિયા અને મોલોટોવની મિષ્ટી મુખ્ય સત્તાધારી હતી. વરસોથી એ સ્તાલિનના મજબૂત સામરિતો હતા. છતાં, સ્તાલિનમુખના હતાકાંથી ત્રાસી કોટલી પ્રજાને અમાઉની રીતે રૂંધી રાખીને આગળ વધવાની કોઈની

હિંમત ન હતી. એવી શક્યતા પણ દેખાતી ન હતી. એક વાર તો, પ્રભને થોડોક આસ ખાવા જેટલીય રાહત આપ્યા વિના છૂટકો નથી, એમ પણ સૌને લાગતું હતું. પરિણામે માલેન્કોવના શાસનના આરંભે જ, દેશની અંદરની શ્રમજનવર્ણીઓમાં વરસોથી ચાલતી બોગવી રહેલા લાખો, આશ્વસેની મુક્તિ શરૂ થઈ ગઈ. અનેક 'હોપિતો' નિર્દોષ બાહર થયા; આહુતિ અપાર્થ મુકી હતી તેમાંના અનેક મૃત્યુપાર 'વધાદાર નાગરિક' તરીકે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા...

ખીજી બાજુ, આ જ અરસામાં પૂર્વ જર્મનીની સ્તાલિનવાદી સરકાર સામે ત્યાંની પ્રભએ જંગ જમાવ્યું. રશિયાની રજામાડીઓએ પહોંચી જઈને ખંડ દબાવી દીધું? અને ધરઆંગણે આશું કંઈ બને તે પહેલાં સ્તાલિનના વારસદારોએ બેરિયાને (સ્તાલિનના શુભતંત્રના વડાને) હોળીતું નાખિયેર બતાવ્યો. બેરિયા મુખ્ય નેતાઓમાંનો એક હોવા છતાં તેની ગેરહાજરીમાં મળીને 'પ્રમુખમંડળ' સામે કાવતરું કર્યાં તો તેના પર આલેખ મૂકવાનું નક્કી કરી ચાલુ એકેકે તેને બોલાવ્યો; અને ત્યાં ને ત્યાં તેને કાર કર્યો. બાદ તેના કબજેકે સાગરીતોનેમ ખતમ કર્યા. પરંતુ આ મરનાની નાહોરાત પાંચ-છ મહિના બાદ (ડિસેમ્બરમાં) કરવામાં આવી. આમ સ્તાલિન પછીના સત્તાસંઘર્ષોનો આરંભ જ સાથીઓનાં ખૂનથી થયો હતો. આ પછી ખૂનતું શ્યાન ખંધા વચૂકે લીધું. આ દરમ્યાન કુશોવનો નંબર પાંચમાને બદલે માલેન્કોવ, મોલોતોવ પછીને ત્રીજો સ્થાને જોડો ચાલ્યો હતો. કુશોવ બહુ સિદ્ધપૂર્વક પોતાના હાથ ખેલી રહ્યો હતો. બેરિયા પછી મોલોતોવને સ્તાલિનવાદી તરીકે ખુલ્લો પાડવાની તેની રમત આગળ વધી રહી હતી. મોલોતોવે પણ બાપ વરતી જઈને માલેન્કોવને તત્કાલ પડતો મૂક્યો. પરંતુ નમતો જ માલેન્કોવ માટે પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રી અને વડા પ્રધાનનું પદ એકસાથે ટકાવી રાખવાનું અસાધ્ય બન્યું. અને પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રીપદથી છૂટો થતા કુશોવના હાથમાં પાર્ટીની લગામ આવી ગઈ. (સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૩) ... આ પછી માલેન્કોવ-કુશોવ વચ્ચેનો ખરેખરો સંઘર્ષ શરૂ થયો.

માલેન્કોવની પાછળ રશિયાના ઉદ્યોગીકરણની નીજળ જેવા ટેકનિશિયનો, એન્જિનિયરો, મેનેજરો, વિજ્ઞાનીઓની સંધ્ધ અને મોટી જમાતનો ટેકો હતો. ત્યારે કુશોવની લાગવગ પાર્ટી-કાયકરોમાં સીમિત હતી. ૧૯૩૧થી પાર્ટીના એક બિલ્લામંત્રી તરીકે તેની કારકિર્દી શરૂ થયેલી; ૧૯૩૪માં પાર્ટીની સેન્ટ્રલ કમિટીના સભ્યપદે બેઠતી મળી હતી. ત્યાર બાદ, ૧૯૩૮થી તેણે સ્તાલિનના આસ પ્રતિનિધિ તરીકે મુકેનમાં પાર્ટીતંત્રના સંચાલનમાં મુખ્ય ભાગ બજાવ્યો હતો; ત્યાર બાદ મોરકોમ્બ.

આ રીતે બેઠે સમાન બળિમાં હતાં. વળી, માલેન્કોવે (અગ્રણત સામૂહિક નેતૃત્વમાં) તેના નવા શાસન દરમ્યાન શુભતંત્રને વિખેરી નાખીને આવડતને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું, શ્રમજનવર્ણીઓમાંથી લાખો માનવીઓને મુક્ત કરવાનું કામ આરંભી દીધું હતું. પ્રભની આંખે દેખાય તેવો 'થો' (નવો ઉધાર) શરૂ થઈ ગયો હતો. વધુમાં, માલેન્કોવે ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથેસાથ સર્વસાધારણ પ્રભજનને જરૂરી વપરાશી ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનની સિદ્ધારસ કરી હતી. અલ્પસંખ્યની આંબળી દોટના સર્વનાશી પરિણામ અંગે ચિંતા બ્યકત કરીને તેની પાછળ થઈ રહેલા લખલટ ખચમાં કાપ મૂકવાનું પણ સૂચવ્યું હતું; ખેડોને રાહત થશે તેવા સ્તાલિન સૂચવ્યા હતાં.

આમ, માલેન્કોવની ઈમેજ 'સુધારક' તરીકે બધાર્થ રહી હતી. પરંતુ આ બધું સફળતાપૂર્વક પાર પાડવાનું સરળ ન હતું. એક બાજુ, નજીવી રાહત અને ખીજી બાજુ પ્રભની વધતી જતી અપેક્ષા! એક બાજુ પાર્ટીની જડબેસલાખ પકડ, ખીજી બાજુ રાજ્યતંત્ર દ્વારા મુક્ત રીતે આગળ વધવાની જરૂરિયાત... સમસ્યા કઠોર હતી. માલેન્કોવે પાર્ટીને બાંહે પ્રધાનમંડળ અને બોલ્દિઝે-ટેકનિશિયનો દ્વારા આગળ વધવાનો આશ્વ દિતકર લેખ્યો હતો.

સામૂહિક નેતૃત્વના આ દિવસોમાં, સુધારાની પ્રતિતી બાળતમાં કુશોવનો કાળો નોંધપાત્ર હતો; માલેન્કોવ-મોલોતોવ-કાજાનોવિચની ત્રિપુટી ઉપર

(અનુસંધાન પૃ. ૧૯૯ હપ્પો)

પાંચ કાવ્યો | પદ્યકુમાર જૈન

અચરજ

મને અચરજ થાય છે
કે આ મોડા કોરતા
પૂર્વા તારાઓનું શું થશે ?
શું તેઓ પૂર્વમાં જ
આચમી જશે ? કે
શું તેઓ નહિ જ આચમે ?
શું તેઓ ઝડપે વધારી
દેશે ?

પરોઠ

અસ્તિત્વનું ફૂલ
શું તું અસ્તિત્વના ફૂલની
ફાંસ છે, કે એનો વણ
છે, કે એની નમસ્કર્ત છે,
કે તું ફક્ત બધામાં એક
પાંખડી જ છે, મારી જેમ ?
મને યાદ છે કે તું તારી
સૌથી નજીકની પાંખડી જ
હોઈ તો છાડું !

મમત્વ

મેં જે રેખાકિત છેલ્લું
ક્યું તે તું નથી, કે
નથી તું મારું પહેલું
લખેલું કાવ્ય, કે નથી
તું મારું પહેલું કુદન,
તું મારો છેવટનો
નિશ્ચય પણ નથી જ,
આવી ફેર્ડ રીતે તો
તારે મારા ક્યું હવું !

ફૂલો

મિત્ર, તને વ્યાપવા માટે
મેં ફૂલો ચૂંટ્યાં.
'મિલો'એ આખા દિવસ પસંદ
પસાંધે ઉત્પાદન કર્યું.
ધુમાડિયાઓએ ધૂંતપાન કર્યું,
અને અટક્યાં.
મારા પ્રાંખાપકે હમેશા મુળ્ય
એમની ચલમ પીધી,
હું વણ્યાપેલા ફૂલો
સાથે જ ધરે આવ્યો.
મારા પરમપ્રિય મિત્ર,
હું ચૂંટવાથી આજ્ઞા
ન વધી સંકલ્પો.

સાપ

મારા મિત્ર, તું સાપ છે.
તેં મને રૂબ રૂબ માર્યો છે.
એથી મારા માણમાં કાળ
ગ્રાળ લાગી છે.
તું જતો રહ્યો છે.
લિસોટો રહ્યો છે.
જ્યુ આમ તો અકસ્માત
જ છે.
હું તારા પાળ કરવાની
રાહ નેહું છું, એમ પૂછવા
માટે કે તેં મને
રૂબ શા માટે માર્યો ?

ગ્રીષ્મ બપોર | ઉશાનસ

બપોર
બપોરે બપોરે ફરે
ખિસકોલી જેવી સડે
બપોર ફરેલી,

સીમતા
ઉજ્જવલ પ્રાન્તરે ફરે
ઉપાડે પગે બગતી,

ફરતીઃ
'હાથ, હાથ'

આંધીમાં ફરે
બોળ બોળ ચાલડી,
હાથે દાથે, હાથે સારે
ઉગરેઃ

'બજી, ગજીઃ
બચાવો, બચાવોઃ
બદાર કોટીઃ

પમથિમાં
ચડે
ધરતી,
બપો બપોરે, ઉશાનો જીંચકે,
બાકેરામાં દેરે,
કર્કી દોકેરા ફરેઃ
'જોરો, જોરો,
ધર વગરની છું
હાથ લો, હાથ લો મને

પતિની બંધન
નાનકે મૂલે
પડી રહીશ મારી મેલે,
ને
દેશી ધર્મ આરે રરે
મે પડી પડી
સાજ નમનાં તો.

ક્યાં શોધું ? | ભગવતીકુમાર શ્રમ

સમયની બીડામાં એકાંતનો સંકલ્પ ક્યાં શોધું ?
દલે તો રક્ષણ મળે નીચે જોળાય નથી પડી.
પદ્માને જેવાં મોળને આ જોવારે પદ્મસંસ્તેઃ
બહી છુલ્લુલી ફિનિશ મળતાની સંભવ અસ્તિ
રચાનું નીચું પાંચજુમાં, વીજરાનું હજારોમાં;
બનામતની પ્રતિષ્ઠામાં જ મળેલા નથી વધતા.
દલે તારાનાં કોમળ દેવતાં કંઈ ક્યાં લાગે ?
ટકુલી કોઠીની છલ્લોની અંતરીએનો અધારો.
દીવાલો પર લખાયેલા કોઈ પદ્યિદ્વન સા અક્ષર,
અને ચરમાની જૂરી કાચની બદલાયેલો ભોલાશી.
મધ્યમ વર્ણના સોનચરપટ્ટીયે સ્તબ્ધ છે મારી
અહીં અર્થોના કોશાદભમાં કોઈ સ્વપ્ન ક્યાં શોધું ?
સમયની બીડામાં એકાંતનો સંકલ્પ ક્યાં શોધું ?

હેવી | સુવાણી

એણે ધીમેકથી જાણી ખાણ પલંગને છેડે પડેલી પસ પોતા તરફ ખેંચી. બે પાંખિયાં ખોલ્યાં. અંદરથી પેન કાઢી ને એ લખવા બેસી. 'તને ખબર નથી મને લાગે છે, લાગ્યા કરે છે કે નિંદ્રાથી લાંબી ને લાંબી ને લાંબી ને લાંબી ચલી જાય છે.'

એણે માથા પર સહેજ હાથ ફેરવ્યો. રાખી હાથ વાળમાં ભરાઈ ગયાં. એણે બહાર જોયું. ઠોંઠાં વાહન દેખાતું નહોતું. પણ એણે એ જોયું નહોતું. એ ધીમેકથી બોલી 'નિંદ્રાથી ખૂબ લાંબી દેખાય છે.'

'એમે' જમવા બેસતાં ત્યારે પ્રોટેક્ટીવ સેલાબાતો હોય તેવું મને લાગતું. વચ્ચે માસિક બેસતાં. એમની રાખી ખાણ હું ને 'મારી' સામે, એટલે કે એમની જમણી ખાણ એમનો બનીને બેસતો. ચુપ્પાપ 'એમે' જમી શેતા. 'ધણી વાર લાગતું જાય' ઠોંઠાં ઠોંઠાં ને જાળખતું નથી, મહેમાનો આવતા ત્યારે 'મારી' જમ્યા રાખી તરફ ખસવા માંડતી. ને લાંબાની જમણી ખાણએ. પણ લગભગ એવું બનતું કે હું ને 'એમનો' બનીને જરાખર સામસામી પુરેથી પર રહેતાં.

એણે એક ઊંડા શ્વાસ લીધો. આ જુલું હું કો લખું છું? મારે આતું કંઈ લખવું નથી તોય ?

પણ હું એ જુલું લખવા નથી બેસી. આજની વાત કડું તો હું એવી લાઇબ્રેરીમાં જઈતી જ્યાં લાઇબ્રેરી જેવું કંઈ લાગતું નહોતું. પણ મહાન બેઠક સુદર લાગતું હતું. વાચનાલયમાં બેઠાં બેઠાં ભારીમાંથી બહાર નજર કરે તો હાથેવેત દર મુકેલાં આ દેખાય ને વાચનાલય પાંચમા માળ પર હતું. આ ખૂબ

જિંદગી હતી. એણે ફરી આઠ માદ કરવા માંડ્યાં. આઠ ખરેખર જિંદગી હતી. આકાશને લંકી દેતાં હતી. બારી બહાર પંખી નહોતાં દેખાતાં. આ ડોલતાં નહોતાં. રિથર ને સુરિથર જિંદગી તો.

'પછી હું બહાર નીકળી ગયેલી. ખસ લેવાનો સવાલ નહોતો. પાછા જવું તું એ જમ્યા માઈ દર હતી. માઈ સો દર લાગતી હતી. ચોક્કી વારે ટેક્સી જેવું કંઈક આવ્યું. મેં હાથ હલાવ્યો. એ ચોક્કી ને હું અંદર બેસી ગઈ. મેં પહેલી વાર એવું વિચાર્યું કે મહાન સુદર હતું. કાચ આ જ જમ્યા મને સૌથી વધુ ગમી. ત્યાં બહાર પચ્ચરના જાંકડા પડેલા. ઉપર ચાલી વખતે વચ્ચે રવેશ જેવું કંઈક હતું. તે પર આંતો ઇયો બુવાયેલો રહેતો. ત્યાં જણ જાંકડા હતા. અહીં બેઠાં બેઠાં વાતો કરવાની ખરેખર મળ પડે એવો વિચાર મને દાઢો જીતતો વખતે ત્યાં નજર પ્રજાં ને ત્યાંથી ખસાર થતી વખતે ને ત્યાંથી બહાર નીકળીને ટેક્સી જેવી જે વાહનની જ હતી તેમાં બેઠા પછા આવેલો. મેં ચારે બાજુ જોયું. ટેક્સી પૂરપાટ દોડતી હતી, ને મારી બાજુમાં કોઈ વિચેટનામાં કે ચાંઈની જ બેઠી હતી.

પછી ટેક્સીએ એને સ્ટોપ પર ઊડી. ત્યાંથી એ સિસ્ટો લઈને પાછી ફરેલી. પછી એણે સમાચાર સાંભળેલા. ને પછી જમવા ગયેલી.

'આમે' જ આવાગિયાથી આવેલા બે મહેમાન ગયા. ને હું જમવા ગઈ. ત્યારે વચ્ચેની પુરેથી, મારે ને આજુબાજુની બે પુરેથી પર પોરો જાંકડાવેલી. હું જમી. માસિક વચ્ચે બેઠાં તો. મહેમાનો સવારે

ગયેલા. તેમના જવા વિષે કોઈએ કંઈ વાત ન કરી.
એમના આવવા વિષે કોઈએ નહોતી કરી.'

એને લાગ્યું એવું મન માંડગીમાં પટકાયું છે.
એને લાગ્યું એને હળવા થવાની જરૂર છે. એને લાગ્યું
કંઈક ખૂબ વારે ચીજ એના માથામાં ઘૂસી ગઈ છે.
એને થયું રડવાથી મન હળવું થઈ જાય. રડવા માટે
કોઈ વાજખી કારણ એ શોધવા માંડી. ત્યારે એને
માદ આપ્યું કે બહુ બહુ વખત પહેલાં એણે કોઈકનો
કોઈક સેખ વાંચ્યો. તેમાં કહેલું કે ચોવાથી માણસની
તંદુરસ્તી વધે છે — શોઈ લેવાથી. પછી એ વિચારવા
માંડી કે એવું કેમ હશે?

'કદાચ એને આ બધું વાંચવાનો કંટાળો આવે.
કદાચ તોમ તું આ બધું ફરી ફરી વાંચે. કદાચ તોમ
તું ન કંટાળે. મને ખબર નથી. તો' મને પૂછેલું,
'તું' મને પૂછતી, "કેમ?" "શા માટે?" તેણે કહેતી
"મને ખબર નથી..." "મને ખબર નથી" એ મારો.
એકમાત્ર જવાબ છે. મને ખરેખર ખબર નથી તને
આ વાંચવું ગમશે કે નહિ.'

એણે પેન સાથું જોયું. નવી પાકર. ચાઈનીઝ
બનાવટ. એ જોઈ રહી. નાનપણમાં એને અજાની
પાકર પેન, એ બહાર ગયા હોય ત્યારે, એમના
કોટમાંથી કાઢીને લખવાનું ખૂબ મન થતું. ઘણી વાર
ચેન્સિલ્ડી લખતી વખતે એ વિચારતી કે આટલો
ભાગ અજાની પેનથી લખીશ. માએ ઘણી વાર કહેલું
કે અજાની પેન નહિ લેવાની. એ પછી એને અજાની
પેનથી લખવાની તાલાવેલી થયા કરતીતી. પેનની
નિર્જા આટલી આટલી નાની હોય તોયે કેમ લખાય
તેવું તેને આશ્ચર્ય થતું.

'આજે, ના. કાલે પાકર ખરીદી પડી. જૂની
ફોટોની નિર્જા ખરાબ થઈ ગઈતી. ગદલાવવા માટે
અહીં તહીં લટકી પછુ નિર્જા જ ન મળી. અંતે
સરતી નાની પેન ખરીદવાનો વિચાર કર્યો. પછુ
અહીંની બનાવટ તદ્દન નકામી છે એવું માલિકે કહ્યું
તે એમની દુકાનમાંથી મેં પાકર ખરીદી. એ જ
પેનથી આ બધું લખું છું. અહીં બધા પાકર ખોલ

વાપરે છે. મને ખોલપેન નથી ગમતી એટલે મેં
સાદી લાગવાની પેન જ લીધી છે.'

એણે ફરી પેન સાથું જોયું. નામ વાંચ્યું. રમે
જોયો. ને તરત એને ખમાય આવ્યો કે એણે ખામ
તો નોટ ઉતારવા માટે પેન ખરીદી છે. નોટ ઉતારવાના
વિચારે એને સાંજ માદ આવી. સાંજે પાડીમાં પેશા
ગ્રેફસર મળશે એમની સાથે મુલાકાત લેવાની છે.
'હું' પાડીઓથી કંટાળી છું. એક તો મારી પાસે
પૂરતાં કપડાં નથી. પાડીમાં જવાનું હોય ત્યારે મેં
દિવસ આગળથી મારે એક ફેસ તૈયાર રાખવો પડે
છે. ને ... પણ એ તો હવે કામમની મુરકેલી થઈ
ગઈ છે. તું આપતીતી એ સાડીઓ લઈ લીધી
હોત તો કંઈક આરામ રહેત. પણ હવે મેં નકામી
ક્યું છે કે હવે પછી કોઈ પાડીમાં નહિ જઈ. પાડીમાં
કામ અજે જરૂરી ઘણા લોકો સાથે પરિચય થાય
છે, મુલાકાત ગેઢવાય છે ને કામ ચાલતું રહે છે.
પણ હવે એવી કોઈ જરૂર પણ નથી; ને તેથી હું
પાડીમાં નથી જવાની.'

પણ અહીં સમય પસાર કરવા માટે કોઈ જ
મતોરજન-અવસ્થા નથી. એને વિચાર આવ્યો.
અહીંનાં ધિયેટરો ક્યારા જેવાં ને એધીય વધુ ક્યારા
જેવી ફિલ્મો ને એધીય વધુ ક્યારા જેવાં પોર્ટરો
ફરવા જવાની જગ્યા હેખાતી નથી. છેલ્લે એ પાડીમાં
જતી તેવું એક કારણ આ પણ હતું. પણ એને
રેજીસ્ટ્રેશન એકના એક ચહેરા ને ભડાલાત રંગથી
આવરણેલાં શરીરા જોવાનો કંટાળો આવતો. એને
કોઈ સાથે વાત કરવાનું ન હાવતું. પાડીમાં લખાત
'પાડીમાં પહેરવા માટેની સાડીઓ'ની વાતો સાંભળતી
વખતે એને ફરી થતું કે એણે ખૂબ ઓછી સાડીઓ
રાખી છે.

'પણ અહીં આવતાં પહેલાં મને કલ્પનાય નહોતી
કે આમ એકએક પાડીઓનાં અહીં રાઈસ કોર્ટો
હશે. જોકે ખબર હોત તોય ફેર શો ખડત ? અહીં
આવતાં પહેલાં બજેટ કેટલું ટાઇટ હતું ! એકને બહુ
મેં સાણ ખરીદતાંય આપણે વિચારતું પરેલું. ને ...'

આપતી'તી એ સાડીઓ લીધી હોત. તો એનાં મેચિંગ
પ્લાઝિઝ ખરીદવાનીય ક્યા શું નહિય હતી? કદાચ
એટલે જ મેં તા પાડી હતી. અને પણ એમમાં
જવાબ ક્યાં હતી? ને એકરૂઢા લગેજ ચાજ
આપવાનીય ક્યાં... પછી તું એરોફોમથી પાછી કેવી
રીતે ફરેલી?

એણે ફરી ચાસ લીધેલું વધુ જોડો, ખિન્નુને
જૂમ પાડીને બોલાવવાનો ને આ બનાવવાનું કહે-
વાનો વિચાર આવ્યો. પણ હજી એ લેધતી હતી.
એ બેસી રહી. થોડી વાર એમ જ. એને ફરી વિચાર
આવ્યો કે નિદગી ખરેખર લાંબી છે. કંદાળી જવાબ
એટલી લાંબી; ગૂંથાઈ જવામ ત્યાં સુધી આવ્યાં
કરતી લાંબી.

નિદગીનો અંત જાતી નવ તો ખરેખર
ખૂબ જન્મ પડે. સાચું માન, હમણાં હમણાં આ
જ વિચારો, આ રીતે જ ચાલે છે. નિદગી લાંબી
ને લાંબી લાગે છે એ જરાય નથી ગમતું.

પણ આ બધું લખવાનો શો અર્થ છે? એને
શું આ બધું એને લખવાની શી જરૂર?

ખતેમ ખતર નથી—ખરેખર, ખતર નથી—કે

આ બધું તને કેમ લખું છું. લખવાનો શો અર્થ?
ને તેમ આ બધું?—

એને એવું કંઈક કરવું તું નથી એ હળવી
થઈ નવ... ડિનિય આર હેવી' કોઈક એને
કહેલું. ત્યારે એ થોડી વાર પછી બોલેલી 'સો આર
ઈનિયન. ઘેટુ આર હેવી' એમ કહ્યા પછી એને
લાગેલું કે શી છંદ ધ હેવિએસ્ટ ઓફ ધ લોટ.
ત્યારથી એને હળવા હળવા થવાની ઇચ્છા થતી'તી.
બધું ખૂબ ભારે ભારે લાગતું... હળવા થવાના
ઉપાયો શોધવા જતાં એ વધુ હેવી થઈ જતી...
ને એમ ધણી દિવસો વીતતા ગયા... એ દિવસો
મહેમાનો આવ્યા ગયેલા. ફરી જૂનો પ્રોટોકોલ
સચવાવા માંડ્યો. એ જમી'તી. રમમાં આવી'તી...
આ માટે ખિન્નુને જૂમ પાડવાનો એને વિચાર
આવેલો, ને પછી ચાને વાર છે વિચારીને એણે
લેખવાનું ચાલુ રાખેલું...

કદાચ એ વિચારે હું લખતી હોઈશ કે જામ્પા
પછી કદાચ હળવી થઈ નહિ...

એને ફરી લાચું શી છંદ ધ હેવિએસ્ટ ઓફ
ધ લોટ.

સાહાર સ્વીકાર

પરિચય પુસ્તિકા એવી [તિ ૧૦ પૃષ્ઠા]

હલપતરામ : સુધારાનો માળી (પૃ. ૨૬૫)

—મૂળકર મો. બંદુ

અવાસી ધર્મીઓ (૨૬૬)

—વિજયગુપ્ત મૌલ

ગોવર્ધનશામ (૨૬૭)

—મનમુખરાલ ઝવેરી

રિક્ત ખેત શું છે? (૨૬૮)

—વી. જી. પેઢારકર

રોજ કરવાની કરસતો (૨૬૯)

—મહેરવાન ભગવતરા

વડાપ્રધાનનું પદ (૨૭૦)

—નગીનદાસ સંધરી

બટાઈન્ડ રસેલ (૨૭૧)

—મળનવિહારી મહેતા

સસ્તો પોષક આહાર (૨૭૨)

—ચંદુલાલ દવે

એનેક્સિઝિયા શું છે? (૨૭૩)

—ડૉ. ઇન્દુલાલ ગણી

ચોથી યોજનાનો મર્મ (૨૭૪)

—નરસિંહ શાહ

નાટકમાં શબ્દ | ધીરુભાઈ ઠાકર

[અભિનયી ૫૩]

ત્રીજા સંવેદન ધણી વાર વાણીને ચંભાવી દે છે. પ્રેમ, શોક કે દીવની અતિથયતા પાત્રને રાહિદી કાપાને બદલે કવિતામાં બોલવા પ્રેરે છે. આંતર સત્યને વ્યક્ત કરવા માટે પાત્ર આ રીતે કાબોહગાર કાઢે છે. માનવોત્તર ભવ્યતા કે વારતવ જીવનમાં નહિ પ્રતીત થતી પૂણ્યતા પદ્યમાં જ ગ્રીષ્મી શકાય છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી નાટકોમાં એની પરંપરા બંધાયેલી છે, જેનું પ્રતિબિંબ તેને બીજે આલતાં યુજરાતી નાટકોમાં પણ પડેલું છે. દા. ત. 'રાઈનો પર્વત'માં રાઈને પર્વતરાય સમજીને લીલાવતી જેની પ્રાચે પ્રેમાવેશમાં આવીને કહે છે:

“આં દૃષ્ટિ પ્રતિબિંબ લે સહુ જડ ચરાચર વસ્તુનાં

જે જોમ આ મુજ હૃદયની મુકા મહે નિજ અંતરે:
તો દાખલું હું ચાલતો અધિકાર કેવળ આપનો,
પ્રત્યેક તેના બિન્દુમાં-પ્રત્યેક તેના રમમાં.” ૨૨
શેક્સપિયર પછીના રેસ્ટોરેશન મુદ્દામાં ઇંગ્લેન્ડમાં શીર્ષપ્રધાન નાટકોની એક પ્રણાલિકા અધાર્ષ હતી. તેમાં ભાવને ઉત્કટ ને પ્રતીતિકર બનાવવા માટે વચ્ચે પદ્ય મૂકવામાં આવતાં. પછીના મુદ્દામાં ટી. એસ. એલિમન્ટ જેવા લેખક પણ આ પ્રણાલિકા અવસાર પોતાના 'Cocktail Party' જેવા નાટકમાં શેલીના કાવ્યમાંથી એકાદ ખંડ ઉદ્ધૃત કરીને મૂકે છે. વામણ આશારામ અને રાહોભાઈ ધોળશાળાએ યુજરાતી નાટકમાં ગરબા રમીને મૂકવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી.

૨૨. 'રાઈનો પર્વત', ૧૯૫૭, પ. ૧૧૦.

કવિશી નાનાલાલના નાટકોમાં તેમનાં કેટલાંક ઉચ્છૃષ્ટ કોટીનાં ભર્મિગીતો સ્થાન પામેલાં છે તે બાણીતી હકીકત છે. આરંભકાળનાં યુજરાતી નાટકોમાં પલોલો અતિરેક જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ તેમાંની મોટા ભાગની રચનાઓમાં કાવ્યશૃણુ નહિ જેવો જ જોવા મળે.

નાટકનાં પાત્રો ગદ્ય કે પદ્યમાં વ્યવહાર કરે તે અંગે અમુક ચિસ્ત પડેલા છે. ઇંગ્લેન્ડમાં એલિઝાબેથના જમાનાથી ઉચ્ચ દરજ્જાનાં માણસો પદ્યમાં બોલે તે નોકરો, ચામડિયા વગેરે ગદ્યમાં બોલે એવી પ્રથા હતી. સંસ્કૃત નાટકમાં રાજા અને ઉચ્ચ દરજ્જાનાં પ્રુરુપ પાત્રો સંસ્કૃતમાં અને અનોકર આદિ પ્રાકૃત ભાષામાં બોલે એવી પ્રણાલિકા હતી. 'મૃચ્છકટિક'નો શકાર જેવો પ્રાચનાયક પ્રાકૃતમાં બોલે છે. શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં અલનાયક ધણુ 'મરુ' ગદ્યમાં બોલે છે. ઉત્કટ ભાવણીને વખતે જ તે પદ્યનો આશ્રય લે છે. કૃષ્ણાગાની ખરી ફુજતાર ગદ્યમાં હતી યામ છે. તેના અંતરાત્મા પદ્યમાં બોલે છે. શાયલોક વેપારની વાત ગદ્યમાં અને મુકદ્દમા વખતે પદ્યમાં બોલે છે. શેક્સપિયર જેવો નાટ્યસ્વામી પાત્રને પદ્યમાંથી બ્લેન્ડ વર્ણમાં અને તેમાંથી ગદ્યમાં કે પદ્યમાં ક્યાં ક્યાં વળાંકિનુએ પલટો લેતાં બતાવે છે તે એક રસપ્રદ અભ્યાસનો વિષય અને તેવો મુદ્દો છે.

કવિતા અભિવર્ધિતને વ્યક્ત કરવાં મળે છે. સાચા કાવ્યશૃણુવાળું પદ્યનાટક નૈસર્ગિક દલિની શક્તિવળા નાટ્યકારનું સર્જન હોય છે. ગદ્યનાટક નૈસર્ગિક ભાષાને વ્યવહારનું સાદું સાધન સમજતા ગદ્યકારનું

સર્જન હોય છે. શેક્સપિયર અને કાલિદાસ જેવા નાટ્યરચાળી ગદ્ય અને પદ્યને સરખા સામયી પ્રયોજે છે.

ગુજરાતીમાં નાટ્યક્રિયાને હૈન્દમાં રાખીને હજુ કોઈ પદ્યરૂપ રચાઈ નથી. જુએશ શુકલે સળંગ પૃથ્વી હૈન્દમાં 'ઉર્વશી' નાટક (૧૯૩૪) આપેલું છે. પરંતુ તે કાવ્યમય સંવાદ છે. 'પ્રાચીના'ના કવિ ઉમાશંકરે એ પછી તરત જ ગ્રીક નાટક 'એક્રિજિનિયા'ને મુંદરા લખવાની વનવેલી હૈન્દમાં ગુજરાતીમાં ઉતારી છે, જે નાટ્યદૃષ્ટિએ પ્રજાળ અસર કરે તેવું છે. પણ મૌલિક પદ્યનાટકની વાત કરીએ તો તેઓ 'મદા-પ્રસ્થાન'માં 'પ્રાચીના'ના સંવાદકાવ્યોથી આગળ જઈને નાટ્યમય શૈલી અપ્તવાર કરે છે. તેમાં યુધિષ્ઠિર અને બીમ, યુધિષ્ઠિર અને નારદ, અશ્વત્થામા અને ઉર્વશી તેમજ કૈકેયી અને મંથરા વગેરે આલતા કેટલાક પદ્યસંવાદોમાં નાટ્યક્રિયા પરોવાયેલી દેખાય છે. વનવેલી હૈન્દનો પ્રયોગ પણ નાટ્યદૃષ્ટિએ ધ્યાનપાત્ર છે. તેમાં ગુજરાતી કવિતાને નવો ઉન્મેષ દેખાય છે. પરંતુ કાવ્યના મતોરમ છંદરખા નાચીથી નોલ્યું રૂપ રૂપ થતું નથી. એવી નાટ્યમયતા પરોવાપામથી ગુજરાતીમાં અવતરેલ જે પદ્યનાટકોમાં આસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે એક છે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું 'ચિત્રાંગદા'

૨૩. સ્વ. રામનારાયણ વિ. પાંદે શેક્સપિયરના 'રામિયો એન્ડ હલિયેટ' નાટકના બીજા અંકના બીજા પ્રવેશનો તેમ જ 'મર્ચન્ટ' ઓફ વેનિસ'ના ચોથા અંકના પ્રથમ પ્રવેશનો વનવેલી હૈન્દમાં અનુવાદ કર્યો છે. તેનો અહીં નિદેશ કરવા જોઈએ. ઉમાશંકર અને પાંદે વનવેલીના પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં ફરે એ કે ઉમાશંકર વાક્યમાં પદ્યયુક્ત સંધીને ઉકિતને કામ્યની છંદા અર્પે છે ત્યારે પ્રો. પાંદે તેને સીધી વાક્યરચનામાં મૂકતા હોઈ તે ગદ્યની છાપ પાડે છે. પણ તેમાં નાટ્યક્રિયાને સતત ધારી રાખવાની પ્રવાહિતા છે. નમૂના દાખલ ચાપલોકની ઉકિતની નચિની લીટીએ જુઓ :

"તમે કહેશો ત્રણ દળદરે ક્ષણે છોડી દઈ અજુબપટુ આ માંસ તોળી લેવાનું. પસંદ

અને પીણું છે શી ચંદ્રવદન મહેતાએ ગ્રીક નાટ્યકાર સુરિપિડિડા 'Medea' નાટકનું ગુજરાતીમાં કરેલું રૂપાંતર 'મદિરા'. રવીન્દ્રનાથની લક્ષ્યદ્દ હૈન્દમય નાટ્ય-વાણીને શી નિરંજન ભગતે મૂળના સૌન્દર્યમાધુર્ય સહિત ગુજરાતીમાં સ્થળ રીતે ઉતારી છે. નચિનો સંવાદ જુઓ :

ચિત્રાંગદા : મનમાં શું વિચારો છો, નાથ ?

અશ્વત્થામા : રાજકન્યા ચિત્રાંગદા કેવી દરો ?

એને નથી ભલુવો હું.

એને વિશે મનમાં હું વિચારું છું.

દિનપ્રતિદિન સાંભળું છું ચતપુષ્પે એની કથા

નવ નવ અપૂર્વ સ્વરૂપે.

ચિત્રાંગદા : એ તો મુસ્ત ને કુરૂપ છે.

નથી એની, આવી મંકિમ લુકુટિ.

નથી એની આવી કૃષ્ણરસમ કીટી.

એના કહિન સખલ માહુ યશ્વિમા વધિવાગે લક્ષ્મ

પરંતુ એ આમ બાધી નહિ રહે વીરાનું હૃદય.

એના મુકોમલ નામપત્રો.

અશ્વત્થામા : કિંતુ સર્વભયું છે એ તો રનેહે નારી,

વીરો. એ પુરુષ.

ચિત્રાંગદા : છી, છી. એ જ તો છે એનું મંદલાખ.

નારી માત્ર નારી હોય,

માત્ર ધરિત્રીની સોજા હોય,

માત્ર તેજ, માત્ર પ્રેમ હોય.

માત્ર સુમધુર હોય, ચતરૂપ લાડકોડ

કાં કરું છું ? તેના કે જવાબ નથી : કહો કે એ

મારો માત્ર તરંગ છે. તો થયું નાં ઉદરોડ

અરુ ધરમાં અને કનકતો હોય, તેને એ

દેવા દશ દળદરે ખરચું, તેમાં ખીલને શું ?

આપનો ખુલાસો થયો ? કોઈને યાચું કારણ

જૂંડ દીકું મને મહિ, કોઈ ગિલાડીને દેખી

ને જાવરાં બની ત્વજ, સરણાઈ સંભળતા

કેઈના હાંબ ગરડે, કારણ કે માણસને

જે જે થીજે મને કે ન જમે તેના રામ

કે દેવમાં અવસ્થા એ પ્રેરાય છે...

(કુલોમર, ૧૯૫૬, ૫-૧૬૮)

પસે પલે જોડે તોડે, ચાકે બાંધે, હસે રડે,
 સેવામાં તે સોહાગમાં સદાવતી તત્પર રહે
 ત્યારે એના સાર્થક જનમ!
 એને વળી કર્મકાર્તિ, વીર્યજલ
 દીક્ષાશિક્ષા એ બધાનું કામ થું છે ?
 હે પૌરવ, કાલ એને જોઈ હોત આ જ

વનપથ પર

આ જ પૂર્ણાતીરે, એ જ દેવાલય મહી
 હસી તમે ચાલ્યા જાત!
 હામ, હાથ, આજ નારીના સૌંદર્ય વિશે
 એટલી થું ઊપજે છે અરુચિ
 કે નારી વિશે શોધવો છે પૌરુષનો સ્વાદ ?

..... ૨૪

ભાષા અને હંદ અહીં નાટ્યસંવાદને સજાગ
 ઝીલી શકે છે તે વિષયના મૂર્ખ અને ગૌરવને પોષક
 સ્વભાવ પ્રગટ કરે છે. એમાં કવિતા કયાં ક્યાં
 અવરોધ કરતી નથી એ દૃષ્ટિએ કાવ્યનાટક (poetic
 drama)ને આ નોંધપાત્ર નમૂનો છે. અંદરવદન
 મહેતા 'મદીરા'માં એક જુદો જ પ્રયોગ કરીને મૂળ
 ગ્રીક ટ્રેજેડીની રંગમંચતા સુજ્જ્વાલી સંવાદમાં ઉતારે
 છે. તેમણે "કાવ્યતત્ત્વ જેટલું ઉતારાય એટલું ઉતારી,
 નાટ્યાત્મક જેટલું જાળવી રાખ્યું તેટલું જાળવી, આ
 પ્રયોગ સૌખ્ય છે." ૨૫ સંવાદ ભાવના પલટા
 અનુસાર લઘુવૈવિધ્ય સાધતો જઈને નાટ્યોચિત
 વાક્યોત્કાર ધારણ કરે છે. તેની ભાવકક્ષા અને વાગ્મિતા
 નાટ્યક્રિયાને અતિક્રમતી નથી એ તેની વિશેષતા છે.
 એલાતા સંવાદની ભાષામાં ચોક્કસ પ્રાસ તેમાં
 રંગમંચની દૃષ્ટિએ છુદેદાર ભાત ઊભી કરે છે.
 નીચેના અંક-૬૪:

જ્યસ્વાંગ : મારાં બાળકોની આ તે કેવી જાનેતા!
 મદીરા : એનાં સર્વનાઇનો તું તે કેવો પ્રણેતા
 જ્યસ્વાંગ : તેં હત્યા નથી કરી ? તું છે એની હજીનાર.

૨૪. 'ચિત્રાંગદ', અનુ. નિરંજન ભગત : (દર્પણ
 પ્રકાશન), ૧૯૬૫. પૃ. ૩૯-૪૦.

૨૫. 'મદીરા' : પ્રસ્તાવના પ. ૨.

મદીરા : હા, માતાના પ્રેમ કરતાં મને તારે માટે
 હતાં વધારે પ્રેમ, હોસોસાર

એ પલટાયો, ચલો ધિક્કાર-સ્વરૂપ.

તારે માટે વેળો તિરસ્કાર!

રે પતિએ છોડી પત્ની, હૃદયમાં ચાંપી આવ.

અને પરણ્યો ફરી, કહેવા નીકળ્યો દેશ-બહાર
 ભાગ

અને હવે આવ્યો છે બારણે, રે પાંખર મંગલહાર.
 જ્યસ્વાંગ : મારું કહ્યું માન, મને ત્યાં એ એના દેહ
 એટલે હું રહી શકું, મને કરવા દે અગ્નિરંજકર
 એની સજાનું એહ.

મદીરા : ના, એ નહિ બને, એ રહેશે ખારી સંગ્રાહ.
 એને દેહક હું અગ્નિદાહ, અર્ધાં દાહ અપૂર્ણ.
 નિર્દય ફરે માનવ એની ચિંતાને ન બૂધે:
 એના ટાઢા અંગારને પણ ન મારી શકે ભાત. ૨૬

વાચિક અભિનયની દૃષ્ટિએ આ નાટ્યના સંવાદો
 અપાર ક્ષમતાવાળા છે. ભાવની સાથે ભાષાની
 વિવિધ ભાગ્યે સચતા જઈને શ્રી અંદરવદન મહેતા
 તેમણી ધારી નાટ્યાત્મક અસર નિપજાવે છે. નંદની
 તાલીમને માટે આ સંવાદ પણ ઉપયોગી છે.
 હિન્દુસ્તાનના ને હિન્દુસ્તાનના વાણી, ભાવદોષક અને
 લઘુચિત્ર પદાવલિ પદનાટકમાં કાવ્યતત્ત્વને ઉપસાવી
 આપે છે.

નાટકનું ગદ્ય પણ કાવ્યગુણવાળું હોયું જોઈએ.
 વાતચીતની સામાન્ય ને નિહાં ઠોડી પરથી સજીવ
 ભાવકક્ષા પર નાટકના સંવાદોને લાવી મૂકે તેવું તેવું
 ગદ્ય હોવું ધટે. સુજ્જ્વાલી નાટકો આરંભકાળમાં
 સંવાદોને ઉચિત ગદ્ય વિકસારી રાખ્યા નહોતા. 'લક્ષ્મી'
 નાટક (૧૮૫૦)માં વજ્રપ્રભાટચેલી ભાષાનો પ્રયોગ
 થયેલો છે. નીચેના ટુકડાં જુઓ:

બીમકો : એલી લવીંગ, સાંભળ તો ખરી. ને સારા
 લોકોને દીવાળીને દાહડે પણ થેસ ખાવી

૨૬. 'મદીરા', અંગ્રેજ ઉપરથી રૂપાન્તરકર
 અંદરવદન મહેતા. (ભાષાંતર નિધિ પ્રકાશન), ૧૯૬૭,
 પૃ. ૮૦.

પક્ષી તેનો હાથ કેવો ચઢેરતો, દેહાડે યથો છે
કે, હવેથી રાજ લાપથી સુરમાં કરીને પેટ
ભરીને ખાશે.

લવીંગા: શું કહેો છો? જીમભાઈ, કપાઈથી વધામણી
આપી છે કે શું?

શીમડો: આપણા ધંધુબેને લાલ યજ્ઞો, નદિ, નદિ
લાકમીને જે આંધલી હતી તેદને જોડાઈ કરવા
સારું ધનવંતર થેને દેહરે લઈ ગયા છે. રજા
નર્મદાના નાટકમાં પણ નાટકની ભાષા બધાની
નથી, નવલરામના 'વીરમતી' નાટકના અધિક અંશોમાં
સૌ પ્રથમ નાટકના ગદ્યનો અણસાર જોવા મળે છે.
તેમાં સિદ્ધરાજની, રુદ્રમાળની સ્થાપના વખતની
ઉક્તિ નાટકના ગદ્યની સુગંધની આછી લહેરી
આપે છે:

... હો વાહુધુમ અળનિધાન! દુનિયાના બેલી! હું
તને રુદ્રમાળને રક્ષક કરું છું. જડતે મને સિંહનું
ઉપનામ આપ્યું છે. પણ હું રંક તરણા સરખો છું.
મનુષ્ય તે કોણ માત્ર? આળીચ પનાથ વર્ષનું ધણું
તોત્તેનું પરાક્રમ. તેમાં તે શું કરે? જ્યારે શત્રુનાં
વાળાં આવી દિધાં જગણે, ત્યારે મારી ભરમ પણ
હોશે નહીં (કોણ જાણે!) કયાં રખડો હોઈય ત્યારે
રક્ષા કોણ કરશે? હે દત્તમંત્રિ, સહાય તે સમે તારાથી
ધાય તો ચાલ.

... હવે નાટકના સંવાદમાં અનેક દેહાણે બોલતાં
અવરોધ ઊભા થાય તેવા કદંબા પ્રયોજાયા છે.
લેખ અને ઉચ્ચારની સમજણ આવી નથી. પણ
લક્ષ્યપતરામ, 'મિથ્યાભિમાન' નાટકમાં વકેરિકિત, સ્લેષ
અને પ્રાસના સ્વૂળ પ્રયોગ દ્વારા નાટકમાં રસ
જમાવે છે. સતત દિધાતત્વને ગ્રેસ મનેતો સંવાદ
સૌ પ્રથમ 'મિથ્યાભિમાન'માં જોવા મળે છે. વાનિવા
માટેનું મંદિ પણ બળવવા માટેનું જ આ નાટક
છે એવી છાપ 'મિથ્યાભિમાન' પાડે છે. રંગમંચને
લગતી સ્વચ્છતાએ પણ લક્ષ્યપતરામે આપી છે; કવિ

રજ. 'લક્ષ્મી' નાટક, ૧૯૦૫, (લેણે આપ્તિ),
પૃ. ૩૯.
૨૮. 'વીરમતી' નાટક, પૃ. ૧૩૩.

લક્ષ્યપતરામ, અને તે પચસે બોલક સ્ત્રી, મૂળને
સંવાદના પ્રવાહને રોકે છે. નીચેના ખંડ જુઓ:
સોમનાથ: (ધટા પાડીને) જીવરામ, બહુ,
જીવરામ બહુ! બાપા, આ તો કોઈ બોલનું નથી.
અણુસમજ જનોના સંસયો સઘ છૂટે
પણ સમજ જનોના સંસયો તો ન છૂટે
સરવમન જનોની ભાંગતાં ઉધ ભાંગે.
કુટિલ જન કદાપિ જાગતા તે ન જાગે.
રધનાથ: છોંલી ગયો દસે, તું જઈને જગાડ.
રંગતો: દાંડિયો ગાલીને ખેંચ, એટલે જાગશે.
સોમનાથ: બાપા, કદાપિ જૂત હોય તો મને ખીંક લાગે.
રંગતો: મારને એક પથરો.
સોમનાથ: બાપા કહો તો એક પથરો મારું એટલે
જાગશે.

રધનાથ: વળી, તેનું મારું ફૂટે તો પાટો આપણે
બાંધવો પડે. ૨૯

અહીં અંજવનારને ઉત્સાહ થાય તેવા સંવાદ
પ્રથમ વાર જોવા મળે છે. રણછોડભાઈ ઉદયરામે
અંજવનાથ નાટકો રંગમંચિ માટે લખ્યાં હતાં. તેમના
સંવાદો પાનાનુસારી ભાષાવાળાં છતાં નિર્જીવ,
વર્ણનાત્મક ને દીર્ઘસૂત્રી જ હતા. વાર્તાની રીતે જ
તેમણે પાત્રો વચ્ચે સંવાદ ગોઠવ્યા છે. 'કાન્તા'
નાટકમાં પણ પડિત મણિલાલનો અવાજ જ સંજ-
ગાય છે.

અભાભાઈ ધીમશાળજી નાટ્યરસ જમાવે તેવા
સંવાદોવાળાં નાટકો પીરસીને નાટકમાં શબ્દ સો મમકાર
સરજી શકે તે પ્રથમપહેલું બતાવ્યું. સિદ્ધમાન્ય બાપાની
આમે તળવડી બાપાનો નાટ્યચોચિત ઉપયોગ કરીને તેમણે
ગુજરાતી બાપાનું નાટ્યકામ કાઠું ધડી આપ્યું. તેમના
સુપ્રસિદ્ધ નાટક 'વીણાવેલી'માં 'રાજકુમાર' અનેક
ધમલા માળી અને વેલી વચ્ચેનો સંવાદ જુઓ:
ધનો: વદાલી વેલી, તારા બાપનાં કુળ કરતાં
આ તારા મુગળ જેવા મુખનો, કમળ જેવી
આંખનો, ચંપાળી જેવી નાસિકાનો, મોગરાની
સુવાસ જેવા આસનો, જાંબુ જેવા હાસનો,
૨૯. 'મિથ્યાભિમાન' નાટક, ૧૯૩૫, પૃ. ૩૪.

સભમંથી જેવા કટાક્ષનો, દાઝમકળી જેવા દર્શનો,
કદળી જેવી જંધાનો, પોંખણા જેવા પેટનો,
દૂકર્મી — આ તારા કામનંગરમાં ખીલી રહેલા
જેખનખગીયાનો જ હું દીવાનો છું.

વેલી : એ હું વારી નહિ રે, મારા રસીલા રાજ-
કુવર ! તમે તો મને વાણીથીય જીજ્ઞાસી કરી
નાખી... પણ મને જીજ્ઞાસી રાણીઓનો પ્રસંગે
વીસરી તો નહિ જાયો ?

ધમો : અરેરે એમ તો જાને ? ચંદ્ર પૃથ્વી ઉપર
જગવાનું ભૂમી નમ છે ? સૂર્ય સંહિને શોભાવવાનું
ભૂમી નમ છે ? માખી બગીચાનું સિંચન કરવાનું
ભૂમી નમ છે ? (સ્વગત) રાજશાઈ મેં આપ્યું,
માણીશાઈ થઈ ગયું.

વેલી : કેમ વહાલા, શા વિચારમાં પડ્યા ?

ધમો : જીવથી કામને વીસરી જવાં છે ? તેમ જ
આ રાજકુમારથી આવી પદમણી પ્રિયાને પ્રાણથી
પણ પલક દૂર કરનાર છે ? કરોડો રૂપિયાના
ખર્ચે બંધાવેલા ભવ્ય ભવનમાં, રત્નજડિત
દીપ્તિભરે મારી આ મનહરથીને હિંમોળું, સેંકડો
દાસદાસીઓથી મારી આ પદમણીને ખમાખમા
કહેવાણું ત્યારે જ મારો જેવા જોધપુરના
રાજકુવરનું પરણવું પ્રમાણુ મારી પ્રવીણુ,
પદમણી, પ્રિયા, પ્રાણાધાર...

વેલી : હું પણ વહાલા જેવી દીવાની છું.

ધમો : (સ્વગત) રાજશાઈ, રાજશાઈ. ૩૦

પાત્રના અંતર્ગત ભાવ અનુસાર ભાષાને વિવિધ
પ્રકારના મરોડ આપવાનું ડાહ્યાભાઈથી શરૂ થાય છે.
તેમની નજર સમક્ષ રંગમંચ હોવાથી કિલ્લટ, સંદેહ
કે સંકેત વાક્યરચના તેમના સંવાદોમાં આવતી નથી.
સંવાદમાં લય અને પ્રાસની રમત તેમને સદૃશ સિદ્ધ
છે. 'મોહિનીચંદ્ર' નાટકમાંથી નીચેના સંવાદ જુઓ :
ધમો : વેલ મિરટર, ધના દેસાઈ, હવે તમારે ક્યાં
જવું ? ગુલઝાર પેસવા દેનાર નથી... ના, ના,

૩૦. 'ડાહ્યાભાઈનાં નાટકો', મણકો ૧, પૃ. ૧૪૫-૧૪૬.

એમ તો એમ નહિ વીસરી નવું... આવો,
આવો, ડિયર ગુલઝાર !

ગુલઝાર : કેમ, લાભ્યા છો મારો પગાર ?

ધમો : પગાર તો હવે, ડિયર :

ગુલઝાર : સમજાવો ડિયર મહાપિયર.

ધમો : તમારું પિયર

ગુલઝાર : રેડી મની કેશવાળાનું ઘર

ધમો : અરે, પણ ગુલઝારે, તારો પ્રેમ ! લવ, એ ડિયર

માય ડિયર લવ...

ગુલ. ધમો : લવ 'લવ' કરતો! ચૂપ, બંધૂચક મોંઘા.

ગુલઝાર રસિક દિલદાર,

ઉતારી-પુલપુલ પરથી મહા !

શું વ્યાજ કરો છો ધમો

છ, આપ હતા શું અંધા !

હર, ફટકેથીનાં ફંદા ચૂપ કરે મધીનાં મધા !

ધમો : ખાસડાં ? સમજતાં તો કે રેડી કો માર

સદા ગુલઝાર મખમલકાં બિછાના, કુલોડ

હાર ! હવે ચોખ્ખું સમજ્યાં કે રેડી કો માર

સદા ખુવાર, કઠિંગા મિછાના, બૂતીકો મા

પણ હવે શો કરવો વેપાર ક્યાં દેસાઈ,

પાછા વાણેલા લાઈ... ૩૧

ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ સમતોલ વાક્યરચના અને
લયનાં આવર્તનોવાળી આભાષા વ્યવસાયી રંગમંચ
ઉપર વાગ્મિતાની એક પ્રણાલિકા હોઈ શકે છે. દૃશ્ય-
ગીત પણ સાચું આકર્ષણ જમાવે છે. વીર, રક્ષની
જન્માવટ કરતી વખતે એ વાગ્મિતા શ્રોતાના કાન પર
તીક્ષ્ણ અસર કરે છે. 'તારા-સૂદરી'માંથી 'તારોના
મુખમાં મૂકેલાં થોડાં વાક્યો નમૂના દાખલ નેહ એ :
ધોળે દહાર, લયેખનરે / એરાંઓની લાજ
લંટાલ અને મરદ જોઈ રહે એનાથી મોઠો ખીલે શો
શુભમ ? અરે, પરચી ઉપર મોઠી નજર કરનારની
હલ્લ ચીરી રુધિર પીનારા શમશેરિયાઓ : ક્યાં સર્પ
નયા ? અરે, નીતિબદ્ધનો કાન પકડનારને છૂદી

૩૧. 'ડાહ્યાભાઈનાં નાટકો', મણકો ૨, પૃ. ૧૨૭-૧૨૮.

નાખેનાર બંકા બહાદુરો કયાં ગયા ? અરે ધર્મગામને
આંખથી અગ્રજનારને જીભા ને જીભા ચીરી નોખનારા
પ્રયંજન મહાવીરો કયાં ગયા ? નથી, નથી, નથી !
અખળા અનાથ છે, નીતિ નિરાધાર છે, ધર્મ દાવાર
છે. ૧૩૨

પ્રવળ, લયવાળાં વાક્યોને અંતે દૂકાં વાક્યખંડો
સંવાદો નથી, જાણતાં આપે છે, એક જ વાતને
છદી છદી રીતે મલાવી મલાવીને કહેવાની નાટકી
(theatrical) પદ્ધતિ ઝાઝાભાઈની શૈલીમાંથી જન્મી.
તેમની લય ને પ્રાસની, રમતવાળી આથકારિક
ભાષાએ શુભરાત્રી પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કર્યાં. વ્યવસાયી
રંગભૂમિ પર પછી તો તેની દહા પ્રજ્વાલી, ગંધાર્થ
મર્મ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે નાટ્યલેખનમાં કૃત્રિમ
અને પોલી ભાષા ને રંગભૂમિ પર એવા જ કૃત્રિમ
લેનચાળાને જ નાટકની કલાનું ધોરણ માનવામાં
આવ્યું. ૩૩ ઝાઝાભાઈની પછી શુભરાત્રી નાટક ને
રંગભૂમિનો અધોરમુખ શરૂ થયો.

ઝાઝાભાઈનું અવસાન ૧૯૦૨ માં થયું. કવિશ્રી
નાનાલાલનો આ અરસામાં જ ઉદય થયો. તેમણે
પ્રથમ 'કનકુમાર' ને પછી તમામ નાટકોમાં પ્રયો-
ગેથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવકલાયુક્ત મદ્યશૈલી પર ઝાઝાભાઈનાં
નાટકોના સંસ્કાર પડ્યા હોય તો નવાઈ નહિ. નાટ્ય-
કંબર, અલંકારપ્રાચુર્ય અને વારસવરતાના હોય
કદાચ એનું પરિણામ હોય. એ શૈલીમાં જેમાં દેવ

૩૨. 'ઝાઝાભાઈનાં નાટકો', મલ્લોર, પૃ. ૧૫૪.
૩૩. 'રંજિતરામ' વાવાભાઈ મહેતાએ આ
આખતી પ્રત્યે એ જમાનામાં જ નાટ્યસિકેનું ખ્યાન
રોપું ફેડું. તેમણે ધત્તમજાઈનાં મદ્યકેનું અંતરોત્કર્ષ
કરતાં કહેલું કે 'કદમના કંરતી દુનિયાદોરી તરંગ
(farcy) આવી લાંબાં રચનામાં સદાય આવી શકે છે.
ઉચ્ચ કવિત્વની આશા ખપુધ્ધ મળે તો રૂપીભૂત થાય...
કેટલીક વખત અલંકારપરંપરા સાંભળવાથી
કૌરવ્યનું આંખીઅવન થાય છે, એકતા અંતિત થાય છે
અને શ્રોતાઓનાં શ્રોત કે અનુભવ હતાં તેવાં ને
તેવાં રહે છે.' (રંજિતરામનાં નિબંધો, ભા. ૧,
પૃ. ૧૫૦.)

ઉચ્ચ કવિત્વનું કાવ્યમતલ ને ઉદ્દોષનાત્મક તેમ જ
સત્તાત્મક તત્ત્વો કવિની પ્રતિભાતી પેદાશ છે. વિષય-
વસ્તુની સાથે ન્યાં-આ તત્ત્વો એકરસ થાય છે. તે
દરમાં ઉત્તમ નાટ્યાત્મક અસર સર્વાય છે. છતાં
એકંદરે એમ કહી શકાય કે કૃત્રિમ અને પ્રાપ્ત
વાક્યછટામાં રાચતું વ્યવસાયી નાટકોનું ગદ્ય એકે છે
હવું તો ભાવનાનાં અમૂત વ્યુત્થામાં કિયાનું ગાળી-
ભાવન કરવું નાનાલાલનું ગદ્ય બીજે છે હવું.

સ્વાભાવિક વાક્યછટા અને વાસ્તવિક મરોડનાળું મંદ
કૌનિયાલાલ મુનશીનાં નાટકોમાં ભેવા મળે છે. તેમાં
આવતો વાક્યનો નિયમિત લય વક્તવ્યની સાથેય
એકરસ થઈને પ્રગટે છે. 'પુરંદર પરાજય'માંથી એક
જ નાનો દુકડો લઈએ :

સુકન્યા : (વિદ્યવંતની પાસે આવી માથું નમાવે છે.)
ભૂગુવર્ણ, તમારી તરસી પરશુ મારે લાંબક છે—
આ નિહાવ સ્ત્રી માટે નથી.

(અધિના ચમકે છે. વિદ્યવંત એક ગજલ પાછળ દોડે છે.)

વિદ્યવંત : શું કહ્યો છો ?

સુકન્યા : (આંખોમાંથી આંસુ પડે છે, છતાં
હિંમતથી હા. મારો વધ કરો. પ્રિયવર્ણ, આ
ખિયારી અખલા મારા પ્રમાણમાં નિર્દોષ છે. એ
તો અચાન છે, કુદ છે. એણે મામ અગ્રોનતામાં,
અર્પાઈમાં શૂલ કરી છે. ખરી ગુનેગાર તો હું
છું. હું અખલા નથી, અચાની નથી, સંસ્કાર-
હીણ નથી. પણ મનુષ્યમત્તા વંશજ શર્પતિ
એવા પ્રતાપી આપ'શાહ'ની આત્મજા છું. છતાં મેં
નહિ ભ્રેયો મારા પતિનો ટેક, કે ન ગરુડ તેના
એ વિસાળ જનપદનું એવ : મેં ન ગરુડા આર્થોના
સંસ્કાર, કે ભ્રેયો ભુગુઓનો વિજય. હું—આ
જનપદની માતા ને આરોગ્યમાં ઉત્તમ એવી હું
—અત્યારે અધમમાં પણ અધમ છું. અધિનેને
મેં નિમંત્રણ છે, મન ને વાચાથી એમની જોડે
મેં અધમ આવાર, સર કર્યા છે. આને મારીને
યું કરશો ? મને મારો. ૩૪

૩૪. 'પૌરુષલિક નાટકો', ૧૯૬૨, પૃ. ૩૫.

શબ્દની સાહિત્યિક અને નાટ્યકામક ક્ષમતાનો ઉત્તમ ઉપયોગ પુરોગામીઓની તુલનાએ મુનશીએ કર્યો. મંભીર અને હળવાર નાટકોની યાનીને વાસ્તવિક ને કિશોરક રસથી આપવાની તેમની શક્તિ આનંદપાત્ર છે. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ એમાં પુષ્કળ વૈવિધ્ય પૂર્યું. શુભરાતી ભાવાનો નાટ્યલક્ષ્યે સહસ્રધા પ્રયોગ કરનાર એકમાત્ર લેખક ચંદ્રવદન છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, લોકભાષી, પ્રાદેશિક ભાષી, વિશિષ્ટ છતાવાળી (highly stylized), સિદ્ધ, તોછડી, અંગ્રેજી, કાવ્યની ને વાતચીતની, ખચકાવાળી ને પ્રવાહી, ચિત્રાત્મક ને ભાવાત્મક, આરોહ-અવરોહવાળી ને સીધી સપાટ, સંગીતમય અને ગદ્યાદ્ય એમ ભાતભાતની ભાષાલક્ષિઓનો ચંદ્રવદને નાટ્યમાં પ્રયોગ કરીને રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ શુભરાતી શબ્દની શક્તિનો દ્વિતિજવિસ્તાર કરી આપ્યો છે. એનો

૩૫. નીચેનો પ્રવાહમાં જુઓ :

શિવગૌરી : (હસીને) તમે એકલા ને હુએ એકલા.

મનહરલાલ : (હૃદયથી) સાડું છે કે તમે તો જરૂરી મર્મા છો. નહિ તો હોઈ કહેશે કે આપણું ચોરડું બોલાવ્યું છે કે શું ?

શિવગૌરી : (ધૈન્યથી અર્ધજાગૃત) કંઈ પરવશે નહીં એકલું ગોઠવાતું હશે ! આભોની બેઠડી બધાવા માટે પરજીવાની જરૂર નહીં.

મનહરલાલ : આ તમારો અદ્વિતીય સંપ્રદાય, કેમ ?

શિવગૌરી : (હસીને) તમે તો બધાની મરકરી કરો છો.

Platonic love અદ્વિતીય પ્રેમ એ આ

ફુનિયાની અસ્વસ્થતાની કૃત્રી છે.

મનહરલાલ : (કાવાશથી) એમ ?

શિવગૌરી : કાકા ! તમારા ને મારો આત્માની બેઠડી પ્રભુએ સંભાળી છે ! કાકા ! આપણા

આત્માનું આશરું —

મનહરલાલ : અરે પણ બાઈસાહેબ ! તમે અદ્વિતીય

સંપ્રદાયનાં છો ને હું આરિસ્તાતાલીસનો સંપ્રદાયનો છું.

શિવગૌરી : આરિસ્તાતાલીસ ?

વિગતે ખ્યાલ આપવો હોય તો હુદો જ લેખ જોઈએ. અહીં તો તેનો નિર્દેશ જ બસ છે.

શબ્દનો સંયમ નાટકમાં અકલ્પ્ય અસર કરે છે. કરુણને રસથી આપવાનું વલણ બહુભાષી અને ચંદ્રવદનમાં દેખાય છે. ઉમાશંકર નિલે પલાવેલ અસરકારક કરુણ નિબંધ કરે છે તેમાં તથાપદી બોલીના મળેલી સાથે મિત્ર ભાવાનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. શબ્દની આ શક્તિ એકાંકીને વેધક બનાવે છે. 'કલા' નાટકનો અંત ભાગ જોઈએ :
હુચંદ : આ... તારે તો બધાને મક્કત પીડી ને રૂપિયા વહેંચતો હતો, કહો તો! લોકો શા ઝેરીલા છે !

બવાજ : આ બાપા ! આ આ...

સોની : શું છે સ્થા ?

બવાજ : આ બાઈ પડી મર્મા ! અંધારી આંખો લપસી મર્મા ! માયું...

મનહરલાલ : ખબર નથી ! ખોટોનો શુરુબધ્ધ એરિસ્ટોટલ.

શિવગૌરી : એનો શો સિદ્ધાંત છે ?

મનહરલાલ : (મીઠાશથી) બોલું ને મંત્રામાં તો કહું.

શિવગૌરી : અરે તમારા કહે તો બોલું સાંભળે ! કહો તો ખબર.

મનહરલાલ : જવા દોની.

શિવગૌરી : અરે કહો તો ખબર.

મનહરલાલ : (મીઠાશથી) આરિસ્તાતાલીસનો સિદ્ધાંત

છે કે જે આ પરવેલા ધણીનું ધર ન મરે

તેને નાક; કાન કાપી ગણેડે બેસાડી બામ બહાર કરવી.

શિવગૌરી : હે ! હે !

મનહરલાલ : હે શું ! હા. મામ બહાર કરવી — નાક

ને કાન બને કાપીને.

શિવગૌરી : (જરાડો પારીતે) શું અપમાન —

મનહરલાલ : તમે. આરિસ્તાતાલીસનો સિદ્ધાંત ગમે

ઉમારો એટલામાં હું કરી આવું. (અપાટળમ

ચાલી જાય છે.) — કાકાની શયી અને છીએ તે

જી રીક, ૧૯૫૪, પૃ. ૬૫-૬૭.

સોની : ચોસો, ચાસો શે! તમારી લીલા...

(ઉતારવો ઉતારવો બહાર ભર્ય છે)

હુલ્લુદ : (કડવાં અંગણમાં રમણતો એના સખી

નગર સખી) કહેવાય નહિ, સાળી મરિયે ભય!

કમણનો ભોજ ચર્ચ રહેશે, આટલામાંથી?

(મારણ તરફ વળે છે)

સોની : (બહારથી અવાજ) જા, ત્યાં હરખા! તારી

આ કનેથી કડલાં લઈ આવ! હોડ જો!

હુલ્લુદ : (એનાથી ધૂમ પડાઈ ભય છે) હરખા!

લે... આ' રૂ

પછી તો અનેક લેખકોએ એકાંતના પ્રયોગ

કરેલા છે પણ ભાષા પરત્વે ખૂબ ખેંચે તેવા એક

જ છે : જયંતી દલાલ. ચંદ્રવંદનની શાંક શ્રુતિ અને

દષ્ટિ જાને અપીલ કરનારી તખ્તાસાચક રચનાઓ

તેમજ આપી છે. વારતવિક બોલચાલની ટપાટપીથી

વિચારને વળ આપીને સ્પર્શ ઉપભવવો એ તેમની

ખાસિયત છે. કટાક્ષ, વ્યંગ, વકેકિત અને નર્મભંગનો

આભાસ તેમની ભાષા વિશેષ લે છે. આથી તેમનાં

પાત્રો વચ્ચે સતત અગતીક સંવાદ આસ્વાદ્ય બને છે.

કોમળી દામણ : ભેઈએ છે, ભેઈએ છીએ, એ

માઠકનો ભીયેનો સંવાદ શ્રુતો :

મરઠા : પરવશ પછી આંખની ઉપજા કુમારી

સહુજાને જુએ મારવાની તો મંજૂ હોય!

કોમળ : જુએ મારનાર હું ઠાણું નાનામોટા એક

એક અધાને શું બહેન કયું છે તે જાણો છો?

મરઠા : જાણે, જુએ મરવા દેવામાં નહિ આવે."

મરઠા : પણ જુઓ છવતા તાખલાની જવાબદારી

કોની? અને જુખથી તે કંઈ કરી મરે છે? એ

તો પોણજના અમાલે મરે છે. પણ આ તો સાવ

છહી વાત મરે મરે."

કોમળ : હું પણ એ જ કહેતો હતો : જાણે બહેનોત

કરતો સાવ છહી વાત કરી."

મરઠા : કાષ્ટી સનતકુમાર પોણ, માલ પોણથી

પેટ નથી જરાઉ, રૂ

કડ : સાપના બોસો, પૃ. ૯૭-૯૮.

કડ : પાંખે પ્રવેશ, પૃ. ૧૦૪-૧૦૫.

પ્રયોગ એવીના સંવાદો આવા અપરાધિમાંથી
જારપર હોય છે. જયંતી દલાલની વિશેષતા એ કે
તેમના સંવાદો નાટકનું હૃદય ચૂકતા નથી. કોઈ વાર
વધુ પડતી ધાર કાઢવા જતાં તેમને કટાક્ષ કે વ્યંગ
સામાન્ય ભાવકના માથા પરથી ચાસ્યો ભય એવું
બને—પ્રયોગ એવીના અપરાધિમાં જ નાટ્યપ્રેમ
જની રહે છે!

નવા જમાનાના એક નવા જ પરિભાષામાં
નાટકની અંદર રાખવું પ્રવર્તન એવા મળે છે. પહેલાં
શબ્દ વારતવિકતાને પ્રગટ કરતો, હવે વારતવિકતા
પોતે જ કથાની પ્રતીક બનીને આધુનિક સાહિત્યમાં
જોતરે છે. ત્યાં શબ્દ ભણે પ્રતીકનુયે પ્રતીક બનેતો
હોય એમ લાગે છે. યુગરાતીમાં આ દષ્ટિએ નાટકનો
પ્રયોગ નહિ જેવો જ થયો છે. ચિત્ર મેઘીના
'અવધના પંખી' નાટ્ય કૃતિમાંથી એક દુકો
નિર્ધારે.

મીઠ : મંરતા મંરતા પંખીએ છાંં મૂક્યા છે!

અહેરા : ધુવડાં આંખે મૂક્યાંતા. ધુવડાં એ ખાઈ
ખા છે.

મીઠ : તો!

અહેરા : ધુવડાં ભેં ધૂંં તો તારો બે પંખીએ બહાર
આવે.

મીઠ : હવે ધુવડાં નહિ વૂંં.

અહેરા : કાં!

મીઠ : હવે સમયના ચેક વિરીવા સાઠ હાંતા તીંંણ
રેલા ના.

અહેરા : તો શું?

મીઠ : હવે સમય ક્યારેય ધુવડાં લાડો તા.

અહેરા : અને ધુવડાં ક્યારેય છતાં વિજયકેરે નહિ
ધૂંં ને!

મીઠ : નહિ જ ધૂંં, નહિ જ ધૂંં.

અહેરા : હેં ધૂંં, હેં ધૂંં. હેં ધૂંં, હેં ધૂંં.

મીઠ : પણ મારું શું!

અહેરા : તારું? અલ પતની ધન્દળગમાં બપડાયેલા
છવ, ધન્દળગમાં સપડાયેલાં પંખીએના પેટે

મુક્ત થઈ જા.

પ્રોઠ : મુક્ત થઈ પશુ થી રીતે ?

અહેરો : અથલની લીસરી કાના પર લખાયેલા અકીને જુસી નાખી...

પ્રોઠ : જુસી નાખું ?

અહેરો : ચાલ, આપણે જુસીએ, ૩૮

જાને જશુ રામલ પરના અંક જુસે છે ને ધડિયાળના લોલકને હલાવતા હલાવતા હસતા હસતા મૂર્છાવશ થાય છે ને છેવટે નીસ્વતામાં શતસહસ્ર ધડિયાળના ટિક ટિક ખડ ખડ એમ અવાજ પડ્યાતા રહે છે એમ લેખકે બતાવ્યું છે. આમ નાટકનો શબ્દ પદાય કે ધટનાથી દૂર દૂર અસ્તિત્વના વિશાળ પેટ પર ફરી વળે છે તે અભિવ્યક્તિની અપરિચેય શક્યતાઓનું નિદર્શન કરે છે.

નાટ્યકૃતિમાં લખાયેલ શબ્દનો રંગમય પર પ્રેક્ષક થાય તે પછી જ પ્રેક્ષક સુધી તેનો અર્થ પહોંચે છે ને નાટ્યાત્મક અસર સધાય છે. નાટકના શબ્દનું સાંકેતિક વાચિક ઇગિતરૂપે તેનો આકાર બંધાય ને તેમાંથી અર્થ સિદ્ધ થાય તેમાં છે. નટની વાચા નાટ્યતા શબ્દને આકાર આપે છે.

આંગિક અને વાચિક અવિશ્લેષ્ય છે. બોલનારનો સંવેદનમાંથી જાનેનો ઉગમ થાય છે. જાને પરસ્પર સમર્પક છે. એકથી બીજા કિયાનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. શબ્દ જ્વનિનો વાહક હોવા સાથે કિયાને જ્વનિત કરે છે, તેમ આંગિક ચેષ્ટા કિયાની વાહક હોવા સાથે શબ્દના ઇગિતને આકાર આપે છે. શબ્દ અને અંગચેષ્ટાની સંવાદિતા નાટકમાં અદ્દશત અસર કરે છે. આખની ચેષ્ટા સાથે બોલાતા શબ્દો ઉઠાચ, ડોમળ, ડુદ્ધાવને સચોટ વ્યક્ત કરી શકે છે. પછી તો શબ્દના અભાવમાં દેવળ આખનો ભાવ જ શબ્દનું કામ કરે છે. તેવી જ રીતે કિયાના અભાવમાં કિયાની જખી જખી કરીને અસર કરવાની શક્તિ વાણીમાં હોય છે એ જાણીતી હકીકત છે.

જૂના વખતમાં પદને રંગમય પર રજૂ કરતી વખતે નટ છંદ કે સ્વરભારને લક્ષમાં રાખીને વાચિક

અભિનય કરતો. આથી શેક્સપિયરના નાટકો આદ્યરી (declamatory) શૈલીમાં, રંગમય પર બોલાતાં મળતું વહન સ્વાભાવિક બોલચાલનું હોય છે. પદનું નિર્મિત આરોહ-અવરોહના નિયમોથી અધોધતુ હોય છે. આધુનિક યુગમાં પદરૂપકો રજૂ કરવામાં ગદ્ય અને પદવી વચ્ચેનો માર્ગ અપભ્રંશ કરવામાં આવ્યો. અર્થનો અને સમગ્ર પદ્ધતિનો સંવાદ સાચવતી બોલવાનું આધુનિક નટોએ પસંદ કર્યું છે. આથી પહેલાંની કૃત્રિમતા ચાલી ગઈ. અર્થ અને લખની એકવાક્યતા સધાતાં નટની વાણી અને, તેની અર્થ કિયા એની સાથે સંવાદ સાધીને પ્રેક્ષક પર ડુબિય સ્વાભાવિકતાની છાપ પાડે છે. નટને અભિવ્યક્તિનું આ નવું પરિમાણ મળતાં નાટકના મેતાના જ વેગને મળે સાદા શબ્દો બોલીને પશુ તે ઉત્તમ નાટ્યાત્મક અસર ઉપજાવી શકે છે. ચિત્રાંગદા અને એફીનિ નિયા જેવાં પદરૂપકોનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાને અનુસરીને યુગરાત્રી રંગમય પર રજૂ કરવાનો પ્રયેશ મયેલ છે. કવિશ્રી નાનાલાલના જગ્યા અને જગ્યાના નાટકને પશુ સ્વાભાવિક શૈલીમાં ઉતારીને રજૂ કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. પદરૂપકના કરતાં કવિશ્રીના નાટકો તખ્તા પર રજૂ કરવાં વધુ મુશ્કેલ હોય છે. તેનું કારણ શબ્દારબરી સંવાદમાં અટવાઈ જતો અર્થ અને કિયાનો અભાવ છે. કેવળ વાણીનો લમ વાચિકને મદદ કરી શકતો નથી. તેનું દર્શન કરિશ્રી નાનાલાલના નાટકો પૂરું પાડે છે. નાટકના સંવાદનું સ્વરનિયોજન કિયાને લક્ષમાં રાખીને જ થાય છે. 'શિક્ષણ', 'પ્રશુ' કે 'પયશ'ના જેવા શબ્દ બોલાયા પશુ બોલનારની તે તે પદાય અંગેની અંગત સંવેદના, તેને અંગે કશું કરવાની વિવક્ષા, પ્રગટનાથાત્મકતા લગી તે શબ્દનો કશો અર્થ સમજાતો નથી. શબ્દના ઉચ્ચારને સમયે પાવના મનમાં ચાલતી કિયા તેના સ્વસ્તંત્રમાં પ્રતિબિંબિત થયા વિના રહેતી નથી. આમ નાટ્યકૃતિમાં શબ્દનો જ્વનિ (sounded) અને અર્થ (meaning) લગાવિત સ્વરૂપે બોલનારની બોલ કે આંતરિક કિયાને અભિવ્યક્ત કરે છે. નાનાલાલના સંવાદોમાં શબ્દનો જ્વનિ કિયાની સાથે ચાલી શકતો

નથી એ મુશ્કેલી છે. લેખકે સંવાદમાં સૂચનો લખ્યા હોય તે પ્રમાણે નંદા મંત્રવત્ વાચિક કે આંગિક અભિનય કરે તો નથી. ખરું જોતાં નાટ્યકલાકે કેટલાં સૂચનો તો સંવાદમાંથી પ્રગટ થતાં કિંમતો પ્રમાણમાં ધણાં ફિલ્મો ને અધૂરાં હોય છે. ઉત્તમ નાટ્યકલાકોની રંગમંચરતો તો સંવાદમાં જ નિહિત હોય છે. એટલે નંદા સંવાદના શબ્દને જ આધારભૂત ગણીને અભિનય કરે છે. આગળ પાંચમી શી અક્ષરે યશો તેની કલ્પના કરીને નંદા પોતાનો પાલ વચ્ચે છે ને તે પ્રમાણે સ્વરનો આરોહ-અવરોહ ને વિરામ (pause) નક્કી કરે છે. સમગ્ર પ્રેક્ષક પણ સંવાદ દ્વારા પોતાની ચિત્તમાં જોતી ચલેલી સુરેખ લાવની છબી (image) ને જ લક્ષમાં લઈને તેની કદર કરે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંવાદ કેવળ વાતચીતનું નાટ્યરૂપ કે સાહિત્યિક છટાવાળું ગદ્ય નથી. તેમાં સંવેદનની સાથે અવાજની ગતિ પણ અતિનિહિત હોય છે. (શબ્દનો નિષ્કેપ (projection), નંદાના અવાજથી થાય છે. એક જ વાક્ય દેટલી છદી છદી રીતે બોલી શકાય છે. સ્વરની કક્ષા (pitch), શક્તિ (power) અને ગતિ (pace) એ, દરેકનું અને પરસ્પર મિશ્રણ, અપાર રીતે વૈવિધ્ય સાધી શકાય એવી સમગ્ર માણસના અવાજમાં રહેલી છે. આ અસંખ્ય સ્વરભાત (tonal patterns) માંથી નંદા સંવાદનો અર્થ સમજીને પોતાને આટલું સ્વરનો અમુક આરોહ-અવરોહ (intonation) નક્કી કરે છે ને તદ્વત્સાર વર્તે છે. ખરું જોતાં નાટ્યકલાકોમાંની શબ્દ-ગોઠવણીમાંથી જ નંદા કંપા પ્રકારનું સ્વરોત્પાદન (intonation) લેખકને અજિગ્રેત છે તે સંમત હોય છે. જો તેમ ન થાય તો નંદા લેખકને વફાદાર રહી શકે નહિ. તેણે નક્કી કરેલી આ સ્વરભાત (tonal pattern) શબ્દને ચેતન ને ગતિ અપાડીને પારી અસર ઉપજાવી શકે છે. શબ્દની પસંદગી વખતે લેખકે થોડા સ્વરોત્પાદનની કલ્પના કરી ન હોય તો નંદા તેમાંથી ચોક્કસ સ્વરોત્પાદન કરી શકે નહિ. આ સ્વરવિન્યાસનું તંત્ર (intonation) એ અનુબંધના

અવાજ (voice) નેટલું જ સંદેશ વાહેતું છે. અંગવિક્ષેપ (gesture) અને સ્વરવિક્ષેપ (intonation) નું ઉત્પત્તિસ્થાન શબ્દ જ છે. શબ્દનો ઉચ્ચારણની સાથે જ નંદાના અંગની ચેટા (gesture) પણ પ્રગટ થાય છે. બે પાત્રો વચ્ચે ચાલતા દાબ્દિક વ્યવહારની સાથે આંગિક ચેટાનો વ્યવહાર સ્વયંમેવ ચાલે છે. એક પાત્ર સામા પાત્ર સાથે બોલતાં અમુક અંગચેટા (gesture) કરે છે અને તેની તરફ કે તેનાથી દૂર અથવા અન્ય-કોઈ દિશામાં સાહિત્રાય ગતિ (movement) કરે છે. એકથી વધુ પાત્રો આ રીતે ગતિ કરતાં કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ નાના કે મોટા સમૂહમાં ગોઠવાઈ જાય તેને નાટ્ય-પરિભાષામાં પાત્રોનું સમિલન (grouping) કહે છે. આમ સ્વરવિન્યાસ (intonation), અંગચેટા (gesture) અને તેના પરિણામે આકાર લેતી પાત્રની ગતિસ્થિતિ શબ્દમાંથી સુરોને સમયના પરિમાણમાં નાટ્યપ્રવાહને વહેતો રાખે છે. નાટકના કલાત્મક અજિગ્રેત અર્થે તેના પ્રત્યેક એકમમાંથી સુરોતે જાય ને છેવટે સમગ્ર નાટકમાંથી પ્રેક્ષક તેની જાંડી છાપ લઈને જાય તેવું નિયોજન નાટ્યકલાકોને કુશળ હિઠ્ઠલું કરે છે.

રંગમંચ પર રજૂ થયેલ નાટક પ્રેક્ષકના સંવેદન તંત્ર પર, વિચારતંત્ર પર અને સમગ્રપણે રસતંત્ર પર અસર કરે છે. સંવેદનની અપેક્ષાએ વિચારને ઝીલવાની શક્તિ અને શક્તિ નાટક જોવા આવેલા સમુદાયમાં ઓછી હોય છે. આથી કુશળ નાટ્યકાર વિચારતત્ત્વને જોઈ અને તર્કપ્રેરિત કિંમતો એવંમાં મૂકીને રજૂ કરે છે અને તેની અસર ઘણીવાર ધાર્મિક કરતાં સંચોદનીય હોય છે. પરંતુ નાટકની ખરી કાચી કતા તો તેમાંથી સહકલને આનંદના-આસ્વાદ મળે તેમાં છે. જો આનંદ નહિ મળે તો પ્રેક્ષક નાટ્યકલાકમાં કશુંવાર પણ બેસશે નહિ. નંદા કે નંદીના સુંદર દેહને કે તેમની વેશભૂષાને જોઈને, અથવા, જૂની યુગ્વતી રંગમંચના પ્રેક્ષકો કરતાં તેમ “સિનસિનેરી” કે “જિન્નેસ”ની ચતુરાઈ જોઈને, અથવા અમુક ગીત કે દૃષ્ટિ પર વારી જઈને, આનંદ લેવા તે તો

અણુક રુચિની નિશાની છે. નટના વાચિક અને આગિક અભિનયમાંથી અત્યંત ક્ષણે આક્ર લેતી ને છેવટે સમગ્રતા પ્રભાવ પાડતી સંવેદનાનો આસ્વાદ જ નાટ્યરસ માપમાને સાચો આનંદ નિષ્પન્નવે છે.

આ આનંદનો નિષ્પાદક લેખકે લખેલો, નટે ઉચ્ચારેલો તે પ્રેક્ષકે ઓલેલો સ્પન્દ છે. લેખકે તેની પશ્ચંદનીમાં અર્થ, લય, સ્વરનિયોગ આદિને લક્ષ્યમાં રાખવાં પડે. નટની પાસે શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને નરવો અવાજ કાઢે તેવો સ્વરચુલ્ (timbre) હોવા ઉપરાંત સ્વરનાં વિસ્તાર-સંકોચ (volume), કક્ષા (pitch) મિત્રિ, (pace), વેગ (tempo), લય (rhythm), આદિ અંગોનાં પ્રવર્તન, આરોહ-અવરોહ ને મિશ્રણ-

માંથી ઊભી થતી અનેકવિધ ભાવ (patterns) ની કલાત્મક સજ્જ હોવી આવશ્યક છે. પ્રેક્ષકનાં નાટ્યકળાનાં વિવિધ અંગોમાંથી અર્થ ગ્રહીતે ઉપર કહ્યો તેવો રસાનંદ માણવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. નટનો અભિનય ભાવકના સંવેદનને ઉત્તેજે, ને ભાવકનો પ્રતિભાવ નટની અભિવ્યક્તિને ઉત્તેજે, અને બંને દ્વારા નાટકને કલાત્મક ઉઠાવ મળે એ આદર્શ સ્થિતિ છે. નાટ્યસર્જનની સાચી ફલશ્રુતિ પણ એ જ મળ્યાય. અન્ય સંદર્ભમાં ઉચ્ચારેલી સંતવાણી નાટકના સ્પન્દ માટે પણ એટલી જ સાચી છે, કે

બૂંદ સમાની બૂંદમેં સો જાને સખ કોઈ,
બૂંદ સમાની સખદમેં જાને બિરસા કોઈ,

સાભાર સ્વીકાર

પરિચય પ્રસ્તિકા એણી (વિષ ૧૦ પૃષ્ઠ)

અમેરિકા જતાં પહેલાં (૨૭૫)

—કવિતાલક્ષ કાલાણી

કેળવણીનું માધ્યમ (૨૭૬)

—કવિતાલક્ષ સી. ખાસ

કવિ ઝાટાકર (૨૭૭)

—કવિતાલક્ષ દવે

વિજ્ઞાનનાં સીમાક્ષ (૨૭૮)

—મનુભાઈ મહેતા

માણીઓની નાતબાત (૨૭૯)

—ભરદ્વાજ વિજય

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય (૨૮૦)

—હરીન્દ્ર દવે

આર્થિક સંમાસતનો થાયો (૨૮૧)

—વાલીલાલ ગ્રામી

સારણગાંઠ અને વધરાવળ (૨૮૨)

—ડૉ. ભાનુ શાહ

સંજીવીઓનાં સાહિત્યાણાં (૨૮૩)

—હરીશ ર. માલ

આપણો હાથચાળ ઉદ્યોગ (૨૮૪)

—ડૉ. એસ. કૃષ્ણમુર્તિ

મધ્યકાલીન સાહિત્યસ્વરૂપો (૨૮૫)

—ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

કંઠાકિયા (૨૮૬)

—નારાયણ પિલે

લક્ષ્મીકવિ નામદેવ (૨૮૭)

—પુરુષોત્તમ આભારામ ચિત્રે

આવકવેરો (૨૮૮)

—નરવરલાલ શાહ

સિન્ધુ સંસ્કૃતિ (૨૮૯)

—હસમુખ સાંકળિયા

શુભવાતની આર્થિક રૂપરેખા (૨૯૦)

—નરોત્તમ શાહ

દૂષિત આળોહવા (૨૯૧)

—નગેન્દ્ર વિજય

પક્ષીઓની નાતબાત (૨૯૨)

—વિજયશુભ ઝોય

અંગ્રેજોનો અભ્યાસ | સી. એન. પટેલ

અંગ્રેજોના અભ્યાસ વિષે છેલ્લાં વીસ વર્ષથી જે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો છે તે, સાધ્ય અને સાધનનો સૂક્ષ્મ અને વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની આપણી રાષ્ટ્રીય અશક્તિનું એક સચોટ ઉદાહરણ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ ત્યારથી અપણે “અંગ્રેજ હટાવો” નો નારો શરૂ કર્યો, અને હવે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ગુજરાતમાં “અંગ્રેજ બહાવો”નો અવાજ ઊડી રહ્યો છે. પરંતુ “અંગ્રેજ હટાવો” કે “બહાવો” એ બેમાંથી એકે પોંચે વિષે વિગતે અને સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનો અને પછી તે માટે જરૂરી સાધનો વિશે ચાંત અને તદ્દય નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન હાલ્યે જ થાય છે. અંધા પ્રયત્ન થાય તો કદાચ બંને પક્ષને સમભર્ષ જશે કે તેમની વચ્ચેના મતભેદો આજે જાણ્ય છે એટલા ઊંડા નથી, અને એવું કે ‘કોઈ સર્વસ્વીકાર્ય માંગ’ જડી આવશે.

પ્રશ્ન છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ચર્ચાઈ રહ્યો છે, પરંતુ આજ સુધી કોઈ સતોપકારક ઉકેલ જરૂરને બદલે પ્રશ્નમાં અંગ્રેજ વિષે—અંગ્રેજદોષ કે અંગ્રેજ વિષે આધારો મોટા એવી—અનુસિક પ્રશ્ન ઠેળવાઈ રહી હોય એમ લાગે છે. આમ થવાનું એક કારણ એ છે કે પ્રશ્નની મુશ્વેલતાને ખ્યાલ રાખ્યા વિના એકાદ મુદ્દાને (જેમ કે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્યોગ અને સરકારી નોકરીના ક્ષેત્રમાં થોડાં રથાન મળતું નથી) પકડી લઈ અને બીજા દેશનાં દૃષ્ટિા ઉપર આધાર રાખી આપણે ખૂબ સાદા નિર્ણય ઉપર આવી જઈએ છીએ. પરંતુ ક્ષતિદારમાં કોઈ એક દેશકળની પરિસ્થિતિ અન્ય દેશકળની પરિસ્થિતિ સાથે જામી રીતે સરખાવી શકાય એવું હોતું નથી. એટલે દરેક દેશે કે પ્રશ્નને પોતાના રાષ્ટ્રજીવનના કુટુંબ પ્રશ્નોના ઉકેલ

માટે અન્ય દેશોના અનુભવને દૃષ્ટાંત તરીકે સ્વીકારતાં ખૂબ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. અંગ્રેજોના અભ્યાસ અંગેના નિર્ણય આપણે ભારતના વર્તમાન રાષ્ટ્રજીવનના વિશિષ્ટ સંયોગો લક્ષમાં રાખીને જ શોધવો રહ્યો.

છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં ભારતની કામાપક્ષ યદ્યર્થ છે, અને આ પરિણામ લાવવામાં અંગ્રેજ બાપા અને સાહિત્યના અભ્યાસે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. અંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપ્રવાહોના સંપર્ક દ્વારા આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આવેલાં મૂળગામી પરિવર્તનોનું એક શુભ ફળ એ નીપજ્યું છે કે ભારતમાં બિનસાંપ્રદાયિક લોકશાહી શાન્ત્યની સ્થાપના થઈ અને એ શાન્ત્યને કલ્યાણશાન્ત્યના આદ્ય તરફ લઈ જવાની અભિલાષા ફેલાઈ. આપણી કામાપક્ષનાં આ અને બીજાં આવકારલાયક તરવોને સુદઢ કરવાં અને એમનો પ્રભાવ વધે એ દિશામાં રાષ્ટ્રની પ્રગતિને વેગવાન બનાવવી એ આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ માટે અમુક પ્રમાણમાં અંગ્રેજોનું અવલંબન અનિવાર્ય છે. સામાજિક, આર્થિક અને શાળકીય સ્વતંત્રતા ને સમાનતાને આપણે આદ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપ્રવાહોનું ફળ છે, અને એ આદ્ય ને કુશુપિત કરે એવાં પરિણામો હજી ચારા પ્રમાણમાં સક્રિય છે. એ પરિણામોનો સામનો કરવા માટે આપણા પ્રભજીવનમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપ્રવાહો વણા કરે એ જરૂરનું છે. મુરોપની અન્ય સાંપાઓનો અભ્યાસ નેવેસરથી શરૂ કરવાને બદલે અંગ્રેજોનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાથી આ ઉદ્દેશ વધારે સરળતાથી સાધી શકાય તેમ છે. તદુપરાંત આપણી આર્થિક ચોજનાઓ સારુ, મોટા ઉદ્યોગોના વિકાસ સારુ તથા

દેશના રાજમતન, ન્યાયમત અને મંરક્ષણતંત્રની કામ-
ક્ષમતા નળગી રાખવા સારુ, ઉચ્ચતમ કક્ષાના રાજ્યા-
ધિકારીઓ, ન્યાયાધીશો, સેનાપતિઓ, કેળવણીકારો,
વૈજ્ઞાનિકો વગેરે માટે અંગ્રેજીનું સઘન જ્ઞાન અપરચક
રહેવાનું. એમાંના દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યવહારની ભાષા જાણે
તે હોય પણ ઉચ્ચતમ કક્ષાએ જ્ઞાન અને તોલીમના
સાધન તરીકે અંગ્રેજીની અગત્ય નકારી શકાય એમ
નથી. આવાં અધિકારીઓને અપરચક પ્રમાણમાં અંગ્રેજી
ઉપર પ્રભુત્વ કેળવવાનાં સાધનો દેશની યુનિવર્સિટી-
ઓએ કે રાજ્યસરકારોએ ઉપલબ્ધ કરવાં જ જોઈશે.

પરંતુ જેમ અંગ્રેજીનો સઘન અભ્યાસ, અમુક
પ્રમાણમાં અને અમુક વ્યક્તિઓ સારુ આવશ્યક છે
તેમ એ અભ્યાસનું ઇષ્ટ ફળ આપે એ માટે જનરલ
રહેવાની પણ એટલી જ જરૂર છે. દેશનો જીવિમાન
વર્ગ જો આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપ્રવાહોને આત્મસાત્
કરવાના પ્રયત્નમાં ભારતીય જીવનપરંપરામાં વ્યક્ત
ધર્મેશાં ઉચ્ચ પ્રેરકબળો સાથેનો સંપર્ક જાળવી નહિ
રાખે તો એક પ્રજા તરીકેની આપણી સર્ગકશકિતલાંગે
સમય જીવતી નહિ રહે. આધુનિક યુગના આંતરરાષ્ટ્રીય
સ્ફુર્તિપ્રવાહોનો ભારતીય જીવનદષ્ટિ સાથે સમ-વ્યવ
સાધવો એ જ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષ દરમિયાન દેશના
ગ્રેષ્ઠ નેતાઓનો પુરુષાર્થ રહેલો છે. અને એ પુરુષાર્થ
ચાલુ રાખનારાં જ ભારતનું સર્વોચ્ચ હિત રહેતું છે.
જેમ નહિ અને તો અંગ્રેજીપ્રતિભાની દેશમાં ઊભી
ચળેલી નથી. રાષ્ટ્રનાં મૂળ વધારે ઊંડાં જશે અને તે
મોઢી વહેલી પ્રજાના અન્ય વર્ગો સાથેના સંપર્ક
ગુમાવી બેસશે અને પરિણામે પ્રજાજીવનમાં તેનો
ફાળો નકારાત્મક બની જશે. એટલે અંગ્રેજીના અભ્યા-
સને ભારતીય ભાષાઓના અભ્યાસને ભોળે ઉત્તે-
જન ન અપાય એની કાળજી આપણે રાખવી જ રહી.
એ માટે આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી તથા
કોઈ પણ એક ભારતીય ભાષા ઉપર સરખું પ્રભુત્વ મળી
રહે એવી રીતે તેમનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવાવો જોઈએ.
શુદ્ધ શૈક્ષણિક દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે એમને
માટે કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અથવા, સંયોગે
અનુસાર, કોઈ અન્ય ભારતીય ભાષા હોય અને
સાથે જ અંગ્રેજીના સઘન અભ્યાસની વ્યવસ્થા થાય.

અનેક પરદેશી વિદ્વાનો માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ
પામ્યા હોવા છતાં મોટી ઉંમરે અન્ય ભાષાઓમાં
ઉચ્ચ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે એ હકીકત છે. હિંદીમાં
માટે પણ સિદ્ધાન્તની દષ્ટિએ એ અશક્ય ન મણવું
જોઈએ પરંતુ દેશનું આન્તરું વાતાવરણ એટલે આ
દષ્ટિનું સ્વીકારવા વિદ્યાર્થીઓ અથવા જૂનાં
સંસ્કારમાં બીજેલા કેળવણીકારો તૈયાર થાય એમ
લાગતું નથી એટલે એક અનિષ્ટ તરીકે આ વર્ગના
વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજીને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે
સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી.

પ્રથમ એટલે જ રહે છે કે એમને માટે અંગ્રેજીને
માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કર્યું કક્ષાથી શરૂ કરવો. જૂનાં
ક્રમશઃમાં આજના પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજીને
અભ્યાસ શરૂ થતો અને આજના આઠમા ધોરણથી
તેનો માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ થતો, અને યુનિવર્સિટી
કક્ષાએ તે ચાલુ રહેતો. તેને બદલે આજે અમુક શાળા-
ઓમાં પ્રાથમિક કક્ષાના પહેલા ધોરણથી જ અંગ્રેજી
શીખવાય છે અને તેનો માધ્યમ તરીકે પણ ઉપ-
યોગ થાય છે. શૈક્ષણિક દષ્ટિએ આ પ્રયાનો બહુવ-
ચર્ચા શકે એમ નથી. કોઈ વાર એમ કહેવાય છે કે
બાળક એટલી સરળતાથી પરદેશી ભાષા મહણ કરી
લે છે તેટલી સરળતાથી ફિશોર કે યુવા મહણ કરી
શકતો નથી. આ સત્ય હોય તોપણ એ માદ રાખવું
જરૂરી છે કે બાળકજીવનમાં મહણ કરેલા અંગ્રેજીની
reading બહુ મર્યાદિત રેખા છે અને એ પ્રકારનું
મર્યાદિત અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વિચાર કરવાના એક સાધન
તરીકે ખાસ ઉપયોગમાં આવતું નથી. કોન્વેન્ટ શાળા-
ઓમાં અભ્યાસ કરીને કોલેજમાં દાખલ થયેલાં ફિશોર-
ફિશોરી પ્રથમ બે વર્ષમાં અંગ્રેજીમાં સારો ફેબાન
કરી નવ્ય છે, પરંતુ ખી.એ.ના સ્પેશિયલ વિષયોમાં
ખીન વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં કોઈ ખાસ
પ્રવીણતા દાખવતા નથી. પ્રાથમિક કક્ષાના પહેલા
ધોરણથી અંગ્રેજી દ્વારા કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થી-
ઓએ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ કરતાં કોઈ ક્ષેત્રે વધારે
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ જોવા મળતું નથી.
એટલે અમુક વિદ્યાર્થીઓ માટે માતૃપ્રથમિક કક્ષાથી
જ અંગ્રેજીનો માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવાનો

જરૂર જણાય તો પણ તે આઠમા ધોરણથી કરવો જોઈએ; અને સાથે સાથે એ વિદ્યાર્થીઓની તેમની માનસિકતામાં પ્રવીણતા પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ થાય તો જ અંગ્રેજીના માધ્યમ દ્વારા કેળવણેમાં સ્ત્રીપુરુષો તેમની શક્તિઓના દેશહિતાર્થે ઉપયોગ કરી શકેશે અને પ્રભુજનના પૂરો રચનાત્મક કામો આપી શકેશે.

ઉપરોક્ત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, સામાન્ય રીતે જ, ખૂબ નાની રહેવાની. તે સિવાયના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજીના અભ્યાસની આવશ્યકતા, પ્રમાણ તથા પદ્ધતિ વિશે ખૂબ વિવેક રાખવાની જરૂર છે. બધા વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજીમાં મધ્યમ કક્ષાની પ્રવીણતા મેળવવાની પણ શક્તિ નથી હોતી, તથા તેમને એવી શક્તિ આપવા માટે આપણી પાસે પ્રતી સંખ્યામાં શિક્ષકો પણ નથી. આ રીતિમાં માત્ર, “અંગ્રેજ બહાવો”નું સત્વ અપનાવવાથી આપણે અંગ્રેજીના અભ્યાસનું કોઈ રચનાત્મક ક્ષેત્ર સિદ્ધ નહિ કરી શકીએ. જે વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી બહુવાની શક્તિ અને ધૃતિ છે, તેમને, માટે તેઓ એમાં મધ્યમ કક્ષાની પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે, એટલા પ્રમાણમાં અંગ્રેજીના અભ્યાસની વ્યવસ્થા જરૂર કરવી જોઈએ. પરંતુ જેમની શક્તિ મર્યાદિત છે કે જેમને એ બહુવાતી ધૃતિ નથી, તેમને, અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે ઉત્તેજન આપવાથી કે, તેમને માટે અંગ્રેજીમાં સામાન્ય પ્રવીણતાનો પણ આગ્રહ રાખવાથી આપણે તેમની કે દેશની કોઈ સેવા કરતા નથી. ઊંચકે, તેમના તથા પ્રભાના માનસમાં અંગ્રેજીના અજ્ઞાન વિશે લઘુતામિતિ ઉત્પન્ન કરી, તેમનામાં યુગદાતાના અભ્યાસ, પ્રત્યે ઉત્તેજા કેળવીએ છીએ, અને એ રીતે એવા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વવિકાસને રૂપીએ છીએ, જેમણે અંગ્રેજીની મદદથી લુદા લુદા ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચતમ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેવા વિદ્વાનોની ફરજ છે કે તેઓ અંગ્રેજીના અભ્યાસની અશક્તિ કે અનિચ્છાવાળા વિદ્યાર્થીઓ સુધી એ જ્ઞાન પહોંચાડે, અને એ માટે એમને માટે જરૂરી સાધનો પૂરા પાડવા યુનિવર્સિટીઓ તથા રાજ્ય સરકારોએ બનતું બધું કરી છૂટું જોઈએ.

આ વિચારસરણીમાંથી જે મુખ્ય વાત ફરિત થાય છે તે એ છે કે બધા વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજીનું થોડું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનો. બદલે થોડા વિદ્યાર્થીઓને તેનું સ્વયં અથવા મધ્યમ કક્ષાનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એવા પ્રયત્ન માટે શાળામાં કઈ કક્ષાથી અંગ્રેજીના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી એ વિષયનો પ્રશ્ન છે અને એમાં લુદા લુદા અખતરાઓને અવકાશ છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ અંગ્રેજીના શિક્ષણનો પ્રયત્ન હોદી સ્ત્રી માધ્યમિક કક્ષાએ, એટલે કે આઠમા ધોરણથી, સારી તાલીમ પામેલા શિક્ષકો અને યોગ્ય પદ્ધતિ દ્વારા અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થાય તથા અંગ્રેજીના અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં લુદા લુદા વિષયો ઉપર અંગ્રેજીમાં પુરતો વાંચવાનો રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય તો શાળાના ચાર વર્ષો અને યુનિવર્સિટીના ચાર વર્ષો મળી આઠ વર્ષોના અભ્યાસ અંગ્રેજીમાં મધ્યમ કક્ષાની પ્રવીણતા માટે પૂરતો છે.

જો વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી બહુવાની શક્તિ નથી કે તેમનો ધૃતિ નથી તેમને ચારને બદલે આઠ કે દસ કે પંદર વર્ષો સુધી પણ અંગ્રેજી બહુવાન વાંચી નોંધપાત્ર ફર પડવાનો નથી, અને તેનું એક કારણ એ છે કે અંગ્રેજીના પ્રમાણસર જ્ઞાનવાળા પણ શિક્ષકોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. આજે જે શિક્ષકો ઉપર અંગ્રેજી શીખવવાની જવાબદારી — કદાચ તેમની ધૃતિ — વિરુદ્ધ — લાદવામાં આવે છે તેઓ અને તેટલાં વધારે વર્ષ વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી બહુવાન વાંચીને પ્રધાસ કરે તેપણ તેમની મહેનતનું પરિણામ આજે આવે તે કરતાં લુદા આવવાનો સંભવ નથી. માધ્યમિક ક્ષેત્રે વર્ષથી જ નથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા લઘુતા થતાં એ સંવેને અંગ્રેજીમાં સામાન્ય પ્રવીણતા પહોંચાડી શકે એવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે જરૂરી સંખ્યામાં ઉમેદવારો જે મળવા અશક્ય છે, અને શિક્ષકો તૈયાર થશે એનો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી જ રહેવાની છે.

એક દલીલ એમ થાય છે કે માધ્યમિક કક્ષાએ અંગ્રેજીના શિક્ષણનો આગ્રહનું રખામ તો પણ યુનિવર્સિટી કક્ષાએ તેના મધ્યમ કક્ષાના જ્ઞાનની

અપેક્ષા રાખવી નોઈએ. એક સિદ્ધાન્ત તરીકે આ વસ્તુની ઇષ્ટતા તથા તેની વ્યવહારક્ષમતા કળાશુ-પૂર્વક તપાસવી નોઈએ, આને અંગ્રેજી હર્ષ એસ. એસ. સી. પાસ થનાર સામાન્ય વિદ્યાર્થીનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન તેને યુનિવર્સિટી કક્ષાના અભ્યાસમાં કોઈ કામમાં આવી શકે તેમ નથી, અને એટલા કામના વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી એ હકીકત છે. એટલે, યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ માટે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણવામાં આવે તો તેમાં પ્રવીણતાનું ધોરણ આજે જો તેના કરતાં સારું એવું જિંચું રાખવું નોઈએ, એવી પ્રવીણતા મેળવવાની, આપણે ઉપર જોયું તેમ, બધા વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ નથી અને એમને એટલી પ્રવીણતા આપી શકે એટલા શિક્ષકો નથી. એટલે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ માટે અંગ્રેજીના જ્ઞાનનો આગ્રહ રાખવામાં આવે — અને એ આગ્રહને સાચું કરવો હોય—તો શાળામાં અંગ્રેજીના શિક્ષણને તથા યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાને મર્યાદિત કરવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

પહેલું પગલું તો બીજાં કારણોસર પણ ઇષ્ટ છે, પરંતુ બીજા પગલાની ઇષ્ટતા વિચારવી પડે તેમ છે. યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મર્યાદિત કરાય તે સામે સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ વાંધો ન હોઈ શકે, જેકે માત્ર વિસ્તારોની અને આજ સુધી પછાત રહેલા વર્ગોની સુધરતી જતી આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં એ ખ્યાલ, લોકશાહીમાં અનિવાર્ય રાજકીય જવાબોનો સામનો કરી, સિદ્ધ કરી શકાય કે કેમ તે અત્યંત શંકાસ્પદ છે. છતાં જો વિદ્યાર્થીસંખ્યા મર્યાદિત કરવી જ હોય તો અંગ્રેજીના જ્ઞાનના ધોરણે તેને મર્યાદિત કરવી એ વાત સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ, તદ્દન અસ્વીકાર્ય છે. અંગ્રેજીના જ્ઞાન વિના અનેક વિષયોમાં બી. એ. ની. કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ આપી શકાશે એવી સ્થિતિ આપણે ઉત્પન્ન કરી શક્યા છીએ. એ શિક્ષણનું ધોરણ નીચું દર્શો, પરંતુ તેનું કારણ અંગ્રેજીનું જ્ઞાન નથી. અંગ્રેજી પાંચપુસ્તકો

વાંચી તેનો સદુપયોગ કરી શકે એટલી પ્રવીણતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત કરાવી આપવા માટે જો શક્તિ અને સાધનોનો વ્યય કરવો પડે તેમ છે તે શક્તિ અને સાધનોનો ઉપયોગ દરેક વિષયમાં મુજરાતી પાંચપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે તો તે મહેનત સ્પર્ધક થવાનો વધારો સંભવ છે. વળી, પરદેશી ભાષાના જ્ઞાન વિના ઉચ્ચ શિક્ષણને ફેરે સફળ ન જ થવાય એ સ્થિતિ ચત્રાવી લેવાનું આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને પોતામાં એમ નથી. એમાંથી આખી પ્રવ્ર્તમાં જો લધુતા થયે દર થશે તો આપણા સર્વમાંથી રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે ખતરનાક નીવડશે.

યુનિવર્સિટી કક્ષાએ જેની ખાસ જરૂર છે તે, આધુનિક જગતના વિચારપ્રવાહો અને સંસ્કૃતિક ફેરે વિષયના અન્ય દેશોમાં થતી પ્રગતિનો અભ્યાસ છે. આવો અભ્યાસ માતૃભાષા દ્વારા જ સફળ થઈ શકે. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ આપી શકાય, પરંતુ અંગ્રેજી તથા વિષયના બીજા દેશોના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન મુજરાતીમાં અપાય તો જ વિદ્યાર્થીઓ તેને સારી રીતે જાણી શકશે. યુનિવર્સિટી કક્ષાએ આજનો દેશમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસક્રમ આ પ્રકારની સંખ્યા પ્રમાણમાં કંઈ પણ મદદ કરે છે એવો દાવો થઈ શકે તેમ નથી. અધ્યાપકે પોતા અંગ્રેજીમાં કે અન્ય કોઈ મુશ્કેલી ભાષામાં ઉચ્ચતમ કક્ષાની પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હોય એ આવશ્યક છે, પણ પોતા પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનને વિદ્યાર્થીઓને મુજરાતીમાં આપી શકવામાં જ તેની બૌદ્ધિક સમર્થકક્ષાની કસોટી છે. એવો પ્રયત્ન કરવાની અધ્યાપકની અંશક્તિ કે અનિચ્છાનું પરિણામ વિદ્યાર્થીઓને ભોગવવાની ફરજ ન પાડી શકાય.

આમ, અંગ્રેજીનું શિક્ષણ કેટલા વિદ્યાર્થીઓને, ક્યા હેતુથી, કેટલા પ્રમાણમાં અને કઈ રીતે આપવું નોઈએ એનો વિગતે અભ્યાસ નહિ થાય ત્યાં સુધી આ ચૂંસવાયેલા પ્રશ્નનો સતોસકારક ઉકેલ નહીં વાળો નથી.

કલાકારનો અધિકાર | આનો કંઈ વેરકર

હું ગાનું છું કે કલાસાધનો આપણી સર્વ સામાન્યિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં કેન્દ્રસ્થાને હોવી જોઈએ. આપણા નગરોની રચના ટાંચને હોવાની આસપાસ નહિ પણ કલાકેન્દ્રોની આસપાસ થવી જોઈએ. અને આપણી શિક્ષણમંચોમાંના અભ્યાસક્રમોમાં કલાનો સૌથી મહત્વની નહિ તે બેક મહત્વના વિષય તરીકે સ્વીકાર થવો જોઈએ. શું કહેવું જોઈએ તેના આપણને ખ્યાલ હોય તે એક વાત છે, અને તે એવી રીતે વ્યક્ત થાય તે વળી બીજી જ વાત છે. પણ વાતો કરી કરીને, દલીલો કરી કરીને, સ્પષ્ટતાઓ કરી કરીને પણ, હું ધાકી ગયો છું અને તેથી જ વાતી ન થઈ ગયા હોય એવા સખ્દો સોધવાની હું કોશિશ કરી રહ્યો છું.

મારા મતે ઓપોનિયમિઝમ કરવા પડે એવી સંસ્થાઓમાં કલાકારોએ આવવું જોઈએ નહિ. કારણ કે કલાકારો કોઈ પણ વિચાર કે વાવનના એક કરતા વધારે વાર રજૂ કરી શકતા નથી. ઘણી વાર હું એવું માનવાને લક્ષ્યાર્થ જાઉં છું કે કલા એક એવા વિષય છે જેને વિશે આપણે વાત ન કરવી જોઈએ — કેવળ તેનું સજન થવા તેનું જોઈએ અથવા એનું વાતાવરણ જનમાવવું જોઈએ.

પરંતુ મુખ્ય પ્રશ્ન તો આ છે: જે સખ્દો એક

વેળા અર્થસમર હતાં તે હવે શરી ગયેલા કૃષ જેવા ધાર્મી કેમ બની ગયા છે? કદાચ એવું પણ બને કે હવામાન ખરાબ હોય તો જેમ કૃષ ભગડી ભમ છે તેમ આપણી બોદિક અને નૈતિક આયોદવામાં કંઈક એવું છે જે આપણે ઉચ્ચારના સખ્દોને વાતી બનાવી દે છે. એવું બને કે કૃષ જ પહેલેથી ખરાબ હોય, અને આપણે વાપરેલા સખ્દો ખોટા હોય. હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. પણ હવે પ્રશ્ન કલાસાધનોને કેવા પ્રકારે પ્રેરણાદન આપવું તે વિચારવાનો નથી પણ કલાને જેની સાથે સંબંધ હોવા જોઈએ તે મુદ્દો અને અનુભૂતિઓની વાંછ બીખતાને કેવી રીતે પુનઃ પ્રતિપાદિત કરવી તે વિચારી જોવાનો છે. સંગીત અનુભવી સંવેદનોએ, અને એટલે જ એની માનવતાને, કિશો આપી શકે છે એ કારણે અને સંગીત સાંભળવાનું પ્રિયતા હોવાથી રીતે આપી શકાય એ પ્રશ્ન નથી; પણ માનવતા તો અનુભવી અંદર રહેલો ધાટ આપી શકાય એવા એક ગુણ છે અને તેને ધાટ આપવાની જરૂર છે એવું મનુષ્યને કેવી રીતે સમજવી શકાય એ પ્રશ્ન છે.

કલાસાધનોની હિયતતા સિદ્ધ કરવા મારે એવા ક્યા સખ્દો બાકી રહ્યા છે જેને વિશે સંકા ન કરવામાં આવતો હોય? કલાની ઉદાર અને પ્રેરણાદક ગુણ વિશે આત્મસંતોષ અને હિદાન્નેયજનો આરોપ વહોરી લીધા વિના આપણાથી વાત થઈ શકે ખરી? આપણે જે સમાજમાં રહીએ છીએ તેની ખ્યાલ આપવા આયિક આયોજનની નીતિ અંગેની મેટ્રોનમ આંધ પ્લાટ્સ નામની એક પત્રિકામાંથી અવતરણ આપું: "સરકૃતિના સામાન્ય

મથાળા હેઠળ જે કંઈ આવતું હોય તેને વિશે મોટા ભાગના લોકો ઉદાસીનતા સેવતા હોય છે. અસિદ્ધતાની આ અવસ્થામાં રહેવાનો એમને પૂણું અધિકાર છે.”

આ રાખેડો ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે કારણ કે તેનાથી જે ફક્ત થાય છે તે તો આપણે જાણ કરેલા પ્રશ્નના હાર્દ સુધી પહોંચે છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકો ઉદાસીન છે અને ઉદાસીન રહેવાનો એમને અધિકાર છે. અને એમનો આ અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દલા મત્તે ઉદાસીન રહેનારા લોકો અસિદ્ધતાની અવસ્થામાં રહે છે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. અને તે દ્વારા એવા જ નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે કે જે લોકો કલામાં રસ ધરાવતા હોય તેઓ સિદ્ધતાની અવસ્થામાં રહે છે. અહીં “સિદ્ધતા” અને “અસિદ્ધતા” ઉપદ્રાસરૂપે તપસ્યોલ્લ શબ્દો છે અને કથારૂચિ પર ભાર મૂકવાની એમને જરૂર લાગી તે બદલ જાણે તે પત્રિકાના લેખકો કમ્પાઈની રહ્યા છે. અને એમની મોતાની જ સુવેદનાઓના નિર્દિષ્ટોથી જાણે તેઓ પાણી હટી રહ્યા છે, કલાકારો અને યુદ્ધિશીરોમાં જોવા મળતી એક નતતા અને કામવાચનાની વૃત્તિ આજે (મિટનમાં) આપણને પ્રાપ્ત થતી આગોહવાનો એક અંશ બની ગયો છે.

ખીલ તરફ યુવાન પેઢીમાં વકરેલું અને અનિશ્ચયથી પ્રેરાઈને સૌથી કહેવાતું વક્તવ્ય પ્રજા બની રહ્યું છે. તત્કાળ તો એમની આ વૃત્તિની સામે આપણો વિરોધ જાણે ઓગળી નય છે, કારણ કે સૌથી મધુર, સુવાન અને સબળ અહેરુઓમાં તે આવી વસે છે અને સર્વ જ્યાં જાય અને કંઈપણ પણ થઈ આવે એવી આનંદ-મસ્તી લાવી મૂકે છે. જાહેરમનસે આ મનોદશાને પ્રોત્સાહન આપવાનું સૌથી પ્રયત્ન સાધન છે. આ યુવાનોની પ્રયત્નતા આપણને એમની આ વૃત્તિની વાહ વાહ કરવા લલચાવે છે. એમના તંદુરસ્ત અને ચેતનવંત, સહે-રાઓથી આપણે અંજાઈ જઈએ છીએ અને એમનામાં જીભાસ રહેલી સજ્જતા મનો-વિરોધી છે તે પછાત આપણે પ્રતી જઈએ છીએ અને યુવાનોની

મુક્તિની ભાવનાને વ્યક્ત કરતા સંગીતથી એમના વડીલો પણ એટલા સમોદિત થઈ ગયા છે કે યોગ્ય કાર્ણાઈડની જેમ “સ્વાતંત્ર્ય” એક સારો અથ છે પણ તેનું પ્રયોજન ક્યાંક પહોંચાડવાનું છે” એવું કંઈક કહેવાની એમની હિમત પડતી નથી. જે સમાજમાં આપણે છત્રીએ છત્રીએ તે તો ખીટક અને દબે પોપ (pop) સમાજ છે, પ્રોટાવીવનો નહિ. મનમાં મને તેટલું લાગતું હોય કે ખીટલના વિચાર સમાજ સંગીતના કરતાં પ્રોટાવીવના વાયોલિનના સર તમારા હૃદયના અંતરતમ જીગ્સોમાં ઘણાં વધારે રપંદતો જગાડે છે, પણ એવું કંઈ તમારાથી કહી શકાતું નથી.

તમારાથી એ કહી શકાતું નથી કારણ કે તમારો અભિપ્રાય જણાવો તે જ પડીએ જેની પસંદગીને તમે માન્ય રાખી શકતા નથી એના વ્યક્તિત્વની સામે તમે પડાર ફેંકો છો. ખાસ કરીને પોતાના વ્યક્તિત્વની જાહેરાત કરવા ખાતર જ પોતાની પસંદગીઓને રજૂ કરી રહેલી પેઢીને તમે પડારો છો. પરંતુ થોડી તારૂં સંજ્ઞાના પછી એમનું સંગીત અણખમો પેશ કરે છે અને તેનાથી જાગતા વિચારો અને ભાવો છીછરા છે. એવું એ ઉત્તમ યુવનોને કહેવાની આપણમાં હિમત છે ?

એક વખત દુનિયાના જે મથહર પોપ-ગાયકોની વાતચીતમાં એક ચાલકે પોતાના સંગીતને-શ્રેય પિતરના જેટલું જ મૂલ્યવાન ગણાવ્યું હતું એક પોપ-ગાયક આવી સરખામણી કરી શકે તો આમ-વિચારસૂત્રથી જ-એલી વિવેકહીનતા કેટલા મોટા પ્રમાણમાં પ્રવર્તી રહી હશે ? આવી દાવા લઈને કંઈ આવે તો એની સામે જીભા રહેવા આપણી પાસે કેવા શબ્દો છે ?

પોપ સંસ્કૃતિની અમરુતિથી હું અનર્થ જાઉં છું એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. ઘણી વાર તેનાથી હું રત્નભિત પણ થઈ જાઉં છું. પણ વધારે બંધ કર તો એ કલાકારોમાં પ્રવર્તી રહેલું બૌદ્ધિક સમ-પણ છે. પોપ-કળા જે આનંદ આપી શકે છે તેની ક્ષમતા હું ધનકાર કરતો નથી. પણ હું તો તેની

ખીજું બધું બહાર રાખી દેતો એક ધરના તરીકે
વાત કરું છું એ ઉદાસીનતાની રિચસંકીર્ણ અને
સારી છે. અરાગ્ય કેઈ પણ વિષયજનને આજુબર
કરે છે અને જોને પરિણામે અન્યાય અને વર્ણિત
મળતી મુશ્કેલતાની જે આગેદવા ફેલાઈ છે તેની
હું સંતોડું છું. શાનો આગેદ શખવાર્ગો આવે છે
તેનો વિચાર કર્યા વિના કેઈ પણ વાતનો આગેદ
રાખવો તે જાણજો એક અરાગ્ય વસ્તુ હોય. ભૂત-
કાળમાં પુરો અને અનિદ્રોને આગેદ અન્યાયની
વાતો સાંભળ્યા પછી હવે કેઈ નાજ સાંભળતું તે
વધારે સારું છે એવું જાણે મુલાકાતે મણી કરી
લીધું છે. જૂલ હરવાનું જોખમ લેવાં કિરતી ખુલ્લું
જ નકારી દેવામાં જાણે વધારે સલામતી છે. પોપ-
સભ્યતાએ આગેદ એવા વિરોધ એટલો નેતરપણું
છે કે તે કાયરતા બની જાય છે અને જુવાન
હોવાનો અમ સેવી રહેવી અને કપાલ પાછળ ને રહી
જવાપ લેવાં વલખાં મારી રહેવી. દુહાંઓની જોખ
આપણા શુદ્ધિથી અને કેસાકારે આ અપાકમાં
હોશી હોશી જોડાઈ જાય તો આવા પાપ મુલાકાતે
સમજવી પણ શી રીતે સકાય છે. આવા પાપ
મુલાકાતે પાપના પાપના હરતી પડે તેવાં હાથ
છે અને કેસાકાર જાણે છે કે પાપના પાપને એવા
અસ્તિત્વની કેઈ જાણે નથી અને આવા પાપના
હાંથી અવગત બની રહેલા કલાકારને એની સાથે
જોડાઈ જવાનું વધારે મુશ્કેલ લાગે છે. આનું વલખ
લીધા પછી એના વિરોધ છુટી થતો જાય છે અને
તેમાંથી નિઃશ્વાસક કંઈ અર્થે કેઈ પણ કંઈ
વાપરવાની સકિત હણી લે એવી અનુઅર્થતા
આવી જાય છે. આવી આગેદવામાં આપણા
શબ્દો વાસી બની જાય અને કલા પ્રત્યેની આપણી
પ્રતિક્રિયાઓ જો કેઈ તાંબળી રહી હોય તે નહ
થઈ જાય તેમાં કેઈ આશય છે. આવા પાપના
પણ આનું શા માટે જાનતું જોઈએ કે એવું કેમ
અને છે કે જોતા ઉત્તરો વિનાશક હોય એવા જ
પ્રશ્નો આપણે પછી સકાએ છીએ કે એવું કું કે અર
આપણને કારી રહું છે કે ઉન્મીદ બંધ પણ જોર

મારી રહેલા આપણે વિનાશી આપણે વિનાશ
સેવી રહેલા આપણે વિનાશી આપણે વિનાશ
અનુઅર્થ નિર્જનતાઓ અને નિર્જનતાઓને સ્વીકાર્યા
છતાં પણ નિર્જનતાઓ કેવાની ઇચ્છાસકિત ધરાવ
બનારા અદ્યતીઓ આપણે પોતા કરી શકતો નથી કે
આગેદવા પાછું ફાંટી દેવાની બધા ટાંગવા માટે
જાણણે પ્રશ્નો મૂકીએ છીએ કે બધી જ જાણે
જાણે અગ્રી ઉદાસીની છૂટ આપીને લોહચાકી જન-
તાને સેવી તાકાતનું જાન કરાવે છે. પણ તે સાથે
જાણે આજે પ્રશ્નો ઉદાસીની નવીનતાના જ
અનુઅર્થ કરી રહ્યા હોય એવું અને જોને અરાગ્યતા
જ કદી સકાય એવું સ્વાસ્થ્ય પણ લોહચાકી એમને
આપી દે છે શું ?
“ઉદાસી”, “અદા”, “દાસ”, “સૌમ્યતા”
જેવા આપણને મૂંઝેલી દેતા શબ્દોનો વિચાર કરીએ,
આવા શબ્દો અરાગ્યતા આપણને મુરકેલ શા માટે
લાગી રહી છે કે જોને ઉદાસી અને સૌમ્ય વ્યક્તિ-
ઓના આપણને જોતા આજે જાણે તે એમની સમ્યા-
ઈમાં વિશ્વાસ અજવાને અદ્ય એમનામાં આપણે ક્રિયા
મતાનું આરાપણ શા માટે કરીએ છીએ કે એવું
તો નથી કે જો અર્થ વ્યક્તિઓમાં એવાજો. જોઈને
આપણમાં સેના અભાર છે તેનું આપણને વીરપણે
હૃદય થાય છે કે પછી અંદર ખાતેથી તો આ
શબ્દો આપણને મુશ્કેલ લાગે છે પણ તમાને
મુશ્કેલ તેને લીધે ઉપદ્રવ થાય તેર આપણે સકી
કેસા નથી જોઈએ આપણે તેને કારે મૂકી
લીધા છે એવાતનું સ્મરણ થતાં આપણે અગ્રી
જાણે છીએ કે કયાંક સંજ્ઞા મરને અપરાધે કરી
જેતીએ કારે આપણે કેઈ જ રહેતા નથી અને
કેઈ આટું કાય જેઈ જાય તેની સિત્તામાં
આપણે કેઈ પણ કાય કેવાનું એમ જાણે તેની
ઉદાસીમાં જોવા થયેલી છે તે પછી આપણે ઉદાસીનું
નિર્માણ કેસા નથી આપણે કરીએ છીએ આપ-
ણામાં દિગ્ભવ થયી આપણે એક લગભગ જાણે
પેટી છીએ આવી આગેદવામાં આપણા શબ્દો
વાસી બની જાય તો તેમાં આશય શું છે ?

પરંતુ મનુષ્યો જટિલ પ્રાણીઓ છે અને એમના વ્યક્તિગત તફાવતો એટલા બધા છે કે ક્યા દ્વારા વિશુદ્ધીકરણ શી રીતે થઈ શકે એવા પ્રશ્ન ઠાંધ પૂછે તો તે યોગ્ય જ લેખાસે. 'પરંતુ અનુક્રમ' 'શી રીતે' કરવું એવું પૂછવામાં આવે તો તેમાં ઉત્તરની અપેક્ષા નિહિત છે. પણ મોટેભાગે તો અનુક્રમ 'શા માટે' કરવું એવું પૂછવામાં આવે છે. શોધ અશક્ય છે તો પછી શોધવા શા માટે નીકળવું? કલાસાધના એક સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા ગણાય એવા વાતાવરણમાં આપણે રહેતા હોઈએ અને 'તેને માટે શું કરવું જોઈએ' તેની આસપાસ જ બધી દલીલો રચાતી હોય તો આપણું કામ ધણું સરળ બની જાય. પણ સજાતી પ્રક્રિયાના અંતર્નિહિત પ્રશ્નો ઉપરાંત આવી પ્રક્રિયા ઇન્કનીય અથવા આવશ્યક છે તે વિશે પણ થંકા સેવાતી હોય એવું વલણ પણ આપણે ધ્યાનમાં લેવું પડે છે. આ કામ 'શી રીતે' કરી શકાય તેના વિચાર કરવાને બદલે તે 'શા માટે' કરવું જોઈએ તે સમજવામાં જ આપણી ધણીખરી શક્તિઓ ખર્ચાઈ જાય છે.

નવી ભાષા શોધવામાં આપણી શક્તિઓ નેક શક્તિ જાય તે બરાબર છે? આપણે અનુક્રમ 'શા માટે' કરીએ છીએ તે સમજાવવાની જરૂર છે? આની સામેના ઉપાય તરીકે અદ્યતન ઉદાસીનતા કે આપણાં કામો વિશે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર પડે એવું ઉપ વલણ હું સૂચવતો નથી. હું એટલું સૂચવવા માગું છું કે આપણી આસપાસ પ્રવર્તી રહેલી ઉદાસીનતાની આબોહવામાં આપણાં કામો વિશે કોઈ સ્પષ્ટતા કરવાનું શક્ય નથી. એવું લાગે છે કે આપણે રેતે ચાલી જતા હોઈએ ત્યારે જાણે આપણને કોઈક કંઠી રહ્યું છે કે અપજાને એમની ધોડીઓથી સંતોષ છે ત્યારે તેમને ચાલવાના શો અધિકાર છે? અને અત્યાર સુધી જે વિશ્વકુલ સ્વાભાવિક લાગતું હતું તેને વિશે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર પડે છે.

આપણી સામે આવી ઉદાસીનતાનું વાતાવરણ શા

કારણે ઊભું થઈ ગયું છે તે અંગે હું સ્પષ્ટતા કરવા માગું છું અને તે કરવા જતાં જેની સાથે દલીલો ધણી કરી હોય છતાં સમાજમાં એને જે સ્થાન પ્રાપ્ત થતું હોય તેનો ખરેખરો વિરોધ કયો હોય એની અલગ વ્યક્તિનો મારે નિર્દેશ કરવો પડશે. એક નીતિ-કથા દ્વારા હું એ નિર્દેશ કરીશ :

આદમ અને હવાને મૃતનના બાગમાંથી બહાર ધકેલી દેવામાં આવ્યાં તે પછી શું થયું તે જાણો છો? એમની ખરેખરી ભથ્થા શી હતી તેની તમને ખબર છે? અપમાનિત થઈને બહાર નીકળવું પડ્યું એટલે તેઓ મરી ગયાં બની ગયાં. હતો અને મનમાં કંઈક ખિન્ન થઈ પણ રહ્યાં હતાં. આમ છતાં તેઓ વધારે પ્રયત્ન કરી ગયાં નહોતાં અને બહારની દુનિયાની સામે ઊભાં રહેવાની 'એમની ઠીક ઠીક તૈયારી હતી. ક્યા ક્યા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડશે તેના એમણે વિચાર કરવા માંડ્યો. પ્રશ્નો કંઈ એમને ગ્રાસ લાગ્યા નહિ. એમણે યોગ્ય મેળવવાનો હતો પણ એમનાં શરીરમાં તાકાત હતી અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થઈ જતાં એમને આવડતું હતું. વળી એમને પુત્રો પણ હતા. ખેતી વિશે એમને જાણ હતી. એમણે ખુશ મહેનત કરી અને અનાજ ઉગાડ્યું અને ખોરાકનો પ્રશ્ન તો ઊઠી ગયો ધાંડું હતું તે કરતાં ધણું સહેલાઈથી આ પાર પડી ગયું. તેઓ રાજી રાજી થઈ ગયાં. એમણે ગાવા માંડ્યું અને વાર્તાઓ કહેવા માંડી અને યુવાઓની લલિત પ્રાણીઓનાં ચિત્રો દોરવા માંડ્યાં અને રમ્યાં તો.

એક દિવસ આદમને ધમું કે રહેવા માટે થઈ ગયું જોઈએ. શુક્રાએ નીરસ લાગતી હતી. કંઠી હોય ત્યારે ગાવાનું કે વાર્તાઓ કહેવાનું કે ખીજ કોઈ મળા કરવાનું કંઈ નહોતું. એટલે તેઓ પડોશમાં જ એક કડિયા પાસે ગયાં, અને મેકાન બાંધવાના ખર્ચનું ખોટી કરી લીધું. ત્યાંથી જ એમના ભવ સ્વર્ગની શરૂઆત થઈ. મેકાને બાંધનારાઓએ પહેલા પાંચે રેતીમાં ખોલો અને ગણેણું કંઈ પણ ટપી શકે તે રીતે. ખીજ મેકાન એ દારીગરોએ જમીનની

અંદર વહેતા એક ઝરણા પર બાંધ્યું અને તે પશુ તરીકે પશુ. ત્રીજું મકાન બાંધ્યું તો તેની બીજામાં તારાડો પડી ગઈ. તે પછીના મકાનમાં પશુગિર ખરાબ થઈ ગયું. મકાન બાંધવા માટે એમણે નવા માણસોની શોધ કરી પણ પાછી એ જ ગરમડા એમણે વળી માણસો બદલાઈ, બદલા જ કર્યાં. પણ હાલત તો વધારે ને વધારે ખરાબ રહી. મકાન તો બંધાયું જ નહિ અને ઉપરથી, વળી વાત ફેલાઈ કે, આદમ અને હવા તો કડિયા બદલતાં ફરે છે. એવું લાગવા માંડ્યું કે એ બંને જ બાંધે જાડુ કચકચિયા બની રહ્યાં હતાં. નવા માણસો એમની પહેલાંનાં માણસો કરતાં વધારે તોળાઈ બતાવતી અને આદમ અને હવા અને એમનાં છોકરાં બપણીન બની જતાં, એમને લાગવા માંડ્યું કે એમને વિશે જે બોલાવતું હતું તે સાચું હતું હોય, કદાચ એમનો જ હતો, અને પછી તો મકાન વિશેની એમની ચિંતા એટલી વધી ગઈ કે મકાન રહેવા માટે હતું તે વાત જ એ લોકો બૂલી ગયાં બીજા અને અપરુ, સમિષ્મ અને તાપણું મહંરનાં બની ગયાં—અને મકાન બંધાયું જ નહિ. કપાક કંઈક ને કંઈક વાંધો પડી જતો હતો.

એમની ચિંતા વધતી ગઈ. એમને પૈસાની જોગ પડવા માંડી. કેટલું ખાવું, કેટલું કામ કરવું, કપારે આશમ કરવો—બધી વાતે તેઓ મકાન બાંધી રહેલાં માણસોને બધીન બની ગયાં અને આજ મુખી એ મકાન હજુ બંધાઈ રહ્યું નથી. શોખી મારતો ફારમો પોતાને પ્રધાન મંત્રી ગણાવે છે. અને રાજ બાપતો દારકુન પોતાને નાણામંત્રી ગણાવે છે, અને આમતમ સહેલા પહેાંચાડતો આ આપનારો, છોકરો પણ પોતાને વિદેશમંત્રી તરીકે ઓળખાવે છે. દબરોની મેદનીની સામે મોટે અવાજે એ લોકો ભાપણે આવે છે તે સાંભળવા બેઠે એ બચવા, ટેલિફોન પર સિદ્ધિઓ અને પ્રગતિ વિશે વાતો કરે છે, તે સાંભળવી બેઠે એ.

અને હવે તો આદમ અને હવાનાં બધાં ગીતો, એમની વાર્તાઓ, એ આનંદમગ્ન જીવન—બધું બુલાઈ

ગયું છે. આપણા કબ્રો અને વાંચી બની જતા હોય તો તેનું કારણ એ છે કે આપણે બૂલી ગયા છીએ કે ખરેખરો સંપર્ષ તે આપણા કલાકાર તરીકેના અસ્તિત્વને અથવા કલાસાધનાને ન્યાયસંગત સિદ્ધ કરે એવી ભાષા શોધી કાઢવાનો નથી. એ તો કિત્તે વિજ રાજદારી પદો વચ્ચેનું નહિ, પણ કલાકારને સમાજમાં સમાન સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે એણે રાજનીતિની સાથે લડી લેવાનું એક રાજદારી કુદ છે. હમેશા કામમાં કચાસ રહેવા હેતુ કડિયાની સરખામણી સિદ્ધિઓ અને પ્રગતિની બહુ દાંકતા વગ્ર પ્રધાનની સાથે થાય તે કોઈ નીતિકથામાં મુજબ આપનારી વાત હોઈ શકે. પણ એક હકીકત લેખે રાજનીતિનો, સનદી નોકરો અને રાજ્યાધિકારીઓનું આપણા જીવન પર આટલું વર્ચસ્વ હોય તે આશ્ચર્યજનક છે. આ બે સાચું ન હોત, તો કલાકારને સમાજમાં યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હોત. કલા પ્રત્યે જે ઉદામીનતા સેવાઈ રહી છે તેને લીધે બુદ્ધિ અને ભાવનાની કુલ્લકતાનું એક એવું વાતાવરણ પેદા થયું છે કે તે રાજનીતિદત્ત વહીવટ ચલાવવાના દ્યનીય પ્રયત્નોમાં અંતરાયરૂપ બને છે. આનું કારણ એ છે કે માનવતા પ્રેરવાની શક્તિ માત્ર કલામાં જ રહેલી છે અને તેના અભાવમાં સંવેદનાથી વિમુખ બની ગયેલી પ્રજા પર રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનું તો વળી એવડું મુશ્કેલ બને છે.

આ મુદ્દા પર હું હજુ વિશેષ બાર મૂકવા હચ્છું છું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં ૨૦૦ વર્ષો પછી પણ ઇંગ્લેન્ડમાં હજુ ઉદ્યોગ કુશળતાથી અને કરકસરથી ચાલી શકે એવું તંત્ર બિનું થયું નથી. કામમ આપણે કોઈક ને કોઈક કટોકટીની વચ્ચે હોઈએ છીએ. અચ્ચવદાર કલાકારોએ જેની સામે ઝૂકી જવું પડે છે એ “અચ્ચવદાર રાજનીતિ” ક્યાં ગયા છે? હજુ એ લોકો તો પ્રગતિનાં બહુમાં ફક્ત ભાપણે ઠોકરે રાખે છે—જ્યારે કલાકારનું અસ્તિત્વ તો સમાજ સંસ્કૃત બને તો ખાતર કેવળ નિશાની જ લેવામાં આવે છે.

મારો મુદ્દો ફક્ત એ જ છે કે રાજનીતિજ્ઞને મન સમાજમાં કેવળ ઉત્પાદકનું જ મદદર છે અને એ ઉત્પાદકને શ્રમિકો પૂરા પાડી શકે એટલા પૂરતો જ એને કેળવણીમાં રસ છે. પરિણામે પોતાના જ કામમાં એ ગોથું બાઈ ગયો છે. આ જ કારણે દેશના રાજ્યવહીવટ સાથે સંબંધ ન ધરાવતું કોઈક કામ પશુ મદદરતું હોઈ શકે એવો વિચાર કરવાની પશુ લોકોને તક મળતી નથી. સહેલાઈથી માની શકાતું નથી, પણ હકીકત એ છે કે રાજનીતિજ્ઞ જ એક એવી વ્યક્તિ છે જેનો સામાજિક દરજ્જો એની અક્ષમતાના પ્રમાણમાં ઊંચો ગયો હોય. અને દેશમાં થયેલા રાજદ્વારી અને સામાજિક સુધારાઓનો નિર્દેશ કરવાથી કંઈ પશુ પુરવાર થઈ શકવાનું નથી. આવા સુધારાઓ પોતાની બાંધણા કવિની સાથે નિહટતાથી જીવી રહેલા કોઈક રડવાખડવા બાગત રાજનીતિજ્ઞના પ્રયાસોને પરિણામે આવેલા હતા — કારણ કે મનુષ્ય જેવા છે તેના કરતાં જેવા હોવાં જોઈએ તેની કલ્પના તો કેવળ કવિ જ કરી શકે. ભૂતકાળના મહાન સામાજિક અને રાજદ્વારી ચિંતકો અને કલાકારોની વાત જો આપણે કાને ધરી હોત તો આજે આપણે ખરે જ એક ‘અત્કારિક યુગમાં જીવતા હોત. પણ તેને જાહેર આપણે તો રાજનીતિજ્ઞોની વાતોથી વ્યાર્ધને, ડરીને જીવી રહ્યા છીએ.

કોઈ રમ્પેને એવું માની લે કે રાજ્યવહીવટની લગામ કલાકારના હાથમાં મૂકવામાં આવે એવી હું હિમાયન કરી રહ્યો છું. પણ હું કહેવા તો એ માગું છું કે રાજનીતિજ્ઞ એક આવરપક કાર્યકર્તા છે; પણ આપણા સમગ્ર જીવન પર એ વ્યર્થ જ ભોગવી શકે નહિ. અને આ વાતનો આપણને ખ્યાલ રહે તે રીતે આપણા વિચારો અને ભાવનાઓનું પુનઃ સમાયોજન થવું જોઈએ. આપણી સામે પડેલી મહાન સમસ્યાઓનો વિચાર કરીએ. આપણી પોતાની આંતરિક્ષીઓને અને આપણી અટપટી અને પરસ્પર વિરોધી જરૂરિયાતોને આપણે સમજવાની છે. અને સમજ્યા પછી તેની સાથે સંમતિ કરી લેવાનું છે — કારણ કે જે સમજાયું હોય તેનાથી આપણને ભાગ્યે જ સંતોષ થતો હોય

છે. એ જ રીતે આપણે આપણા પાડોશીઓને સમજીને એમની અટપટી અને પરસ્પર વિરોધી રીતોની સાથે પણ સમાધાન કરી લેવાનું છે — કારણ કે એમના પર આપણે આધાર રાખના હોઈએ છીએ અને એમના પ્રેમની આપણને જરૂર હોય છે. અને સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો જે આપણને સમજાયું હોય કે ગમતું હોય તેને પહેંચી વળવાનો છે.

સામાન્ય જનતાને માટે તો કોઈ વિશેષ ભાષાની જરૂર નથી, કારણ કે યોગ્ય વાતાવરણ અને સમય પ્રાપ્ત થતાં કળાની ભાષા પોતાની સપાટી શોધી લેશે. પરંતુ રાજનીતિજ્ઞના શબ્દાવરણો તો ઉપદેશ જ થવો ધટે છે અને એના આધિપત્યને નેમાવું જ ધટે. અને એટલે જ રાજનીતિજ્ઞને હું કહીશ : દેશનો રાજ્યકારભાર સ્થાવરવા માટે અને તમને ‘ખગાર આપીએ છીએ, અમારા જીવનમાં શું છે અને શું નહિ તેનું માપ કાઢવા માટે નહિ. વધતી આખરે તમારા હિસાબના ચોપડા ચોખ્ખા નહિ હોય તો અમે તમને આક કરી છડીશું. વધારે મહેનત કરીને અમે તમારી મદદમાં પણ ઊભા રહીશું. પણ કલાને માટે કેટલો ખર્ચ કરવો તે નક્કી કરવાનો તમને કોઈ વિશેષ અધિકાર નથી, માનવજાતની શક્તિઓને ત્રિકસાવે એવા ગુણો માટે તો અમે કલાકાર પર જ આધાર રાખી શકીએ. તમે લોકો તો ‘અમારા ગુણો’ પર લાંછન લગાડ્યા અને અમારા વ્યવહારને ભમિત કરી મૂકવા સિવાય” માનવજાતને ધડવાતું કાંઈ કરી શકવા નથી.

અને આપણા પર વ્યત્કસંતોષ અથવા મિથ્યા-હિમાનનો આક્ષેપ કરનાર કલાકારો અને શુદ્ધિજીવીઓને હું કહીશ : “મહાન કલામાં માનવતા પ્રેરવાનો ગુણ છે એવું અમે કહીએ છીએ તેથી અમે પોતે સંપૂર્ણ માનવ છીએ એવું જાણે કહેતા હોઈએ એમ તમે શા માટે માની લો છો ? અને કલા પ્રત્યેની ઉદારીનતા સમાજને કુટિત બનાવી દે છે એમ કહીએ ત્યારે અમારી પોતાની પડવાનો અમને ખ્યાલ નથી એવું પણ તમે શા માટે માની લો છો ? આ તો તમારી પોતાની અંદર રહેલી દમનીય ધૂણાને છુપાવી

શકાય એટલા માટે જ અમારા હિસાબની તમે કેડી
હાથે છે. એ અસિદ્ધતાની અવસ્થામાં રહીને મરજી
પડે તે કરવાના લોકોના અધિકારના તમે બધે
સંરક્ષક હો એવું તમે મનાવો છો. પણ તમે બે
કંઈકે કરતા હો તો તે એટલું જ કે જે રામ તમારી પાસે
છે તે સૌ કાર્થને પ્રાપ્ત થાય તેવો તમે પ્રયત્ન
કરતા નથી અને તેને તમે ન્યાયસંચલે રજાવો છો.
જૂતકાળમાં થોડા જ લોકોની ભૌતિક સંપત્તિની

માલિકીનો ખ્યાલ કરનારા લોકો જે અપ્રામાણિક
દલીલો કરતા હતા તે જ દલીલ આજે તમે કરાને
વિશે કરો છો અને તેથી જ હું કહું છું કે સ્પષ્ટતા
કરવાને કે આપણી વાતને ન્યાયસંગત ગણાવવાને
બદલે આપણે માગણી કરીએ. આપણે બીજા ન
માગીએ, પણ દાવો કરીએ.

અનુ. સરસા જગમોહન

સાબાર સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ-૧૪

ગાંધી ગૌરવ : લે. યોગેશ્વર : ૧. ૧૦-૦૦
ગાંધી, શતાબ્દીના અવસરે ૬૭ કાવ્યખંડોમાં
અર્ચિત, કાકાસાહેબના પ્રવેશક સાથે.
મહાત્મા ગાંધી શતાબ્દી અંશ : મંપાદક : સર્વ-
પક્ષી સંપાદકશ્રી : સહસંપાદક : આર. આર. દિવાકર,
કે. સ્વામીનાથન; અનુ. : નગીનદાસ પારેખ, યશવંત
ગુપ્તા; ૩. ૧૨-૫૦
જર્મનના અનેક ચિંતકો અને અંગ્રેજીઓની કથમે
૪૦ લેખો.

મહાત્મા ગાંધી (પૂર્ણહિતિ) : લે. આરેલાથ,
અનુ. ગણિભાઈ દેસાઈ; ૧. ૧૨-૦૦
લાગણગાદા ૮ વર્ષના પરિશ્રમને અતિ,
મહાત્માના રહસ્યમંત્રીએ તૈયાર કરેલ ન્યૂ લાસ્ટ
ફેઝના કુલ ૪૮ અધ્યાયોના બે અગાઉ પ્રગટ થઈ
ચૂક્યા હતાં. આ ત્રીજો ખંડ પ્રગટ થાય છે.
પ્રાંતરૂપી ગાંધી લે. અનુ. બંદોપાધ્યાય, અનુ. :
મિતેન્દ્ર દેસાઈ; ૩. ૪-૫૦
કિશોરો અને અધ્યસિદ્ધિત પ્રૌઢો માટે ગાંધીજીનું
નિશ્ચિત દર્શન.
આંગા હતા ગાયુ : લે. સોમેશ પુરોહિત,
અનુ. બાલુભાઈ પારેખ; ૩. ૧-૮૦
ગાંધીજીના વચ્ચે જીવનની વટનાઓ, વાર્તારિપે.

વાતસલ્યમૂર્તિ બાપુ લે. કાશિનાથ ત્રિવેદી, અનુ.
બાલુભાઈ પારેખ; ૧. ૨-૦૦
ગાંધી વિચારક અને સેવકની કથમે સાદી,
ચોટદાર શૈલીમાં આલેખાયેલા પ્રસંગો.
બાપુને દસ અર્જસિ (સચિત્ર) : લે. અમૃતલાલ
વેમડ, અનુ. સોમેશ પુરોહિત; ૩. ૧-૭૫
એક 'શિષ્ટી'એ ભક્તિપૂર્ણ કથમે કંગારેલી
ગાંધીજીવનની દસ સ્મૃતિઓ.
બાપુ — સૂરજના દોસ્ત : (સચિત્ર) લે. અમૃતલાલ
વેમડ; ૩. ૨-૫૦
ગાંધીજીની લાક્ષણિકતાઓપૂર્ણ પંદર પ્રસંગો.
સેવામૂર્તિ પરીક્ષિતલાલ : લે. દશપત શ્રીમાળી;
૩. ૨-૫૦
ગાંધીમાર્ગના એક અનન્ય દરિગનસેવકની
જીવનરેખા (ફાટ સાથે).
ગુજરાતના શિરોજ્ઞ સરદાર : સ. મુકુલભાઈ
કવર્ધી; ૩. ૧-૦૦
સરદાર પટેલની જીવનરેખા તથા પ્રેરક પ્રસંગો.
પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ : લે. કાકા કાલેલકર; ૩. ૭-૦૦
કાકાસાહેબ કાલેલકરના દૈનંદિન ચિંતનની અપાર
વૈવિધ્યપૂર્ણ રસેજ કલ્પિતઓ.

મુંબઈમાં અધ્યયનનો આરંભ | મુમન્ત મહેતા

૧૮૬૩ની આખરે હું મુંબઈ લાજવા ગયો તેથી મને ખૂબ લાભ થયો. અમારા ઘરમાંથી મારા શિક્ષણની બાબતમાં જરા પણ દેખરેખ નહોતી. મારી માતાની શક્તિ બહારની એ વાત હતી, અને મારા પિતા રાજમહેસના જીવનમાં એવા તન્મય થઈ ગયા હતા કે તેમને પણ કુરસદ નહોતી. એમને માટે મકરપુરામાં બંગલો બાંધાયો હતો. એ ત્યાં જ જમતા, રહેતા અને રાજકુટુંબીઓની સેવા કરતા.

મુંબઈ જવાથી મને મારા મોટા મામા ચાંડ-રાવ તથા તેમના મિત્રોની દેખરેખનો લાભ મળ્યો. એથી પણ વિશેષ લાભ એ થયો, કે કુટુંબની બહાર રહેવાને કારણે સ્વતંત્રતા તથા સ્વાત્ત્વની જવાબદારીની મને સમજણ આવી. મને હવે ખ્યાલ આવ્યો કે

યોગ્ય વર્ષોમાં મારે માગ પગ પર ઊભા રહીને સ્વતંત્ર જીવન ગાળવું પડશે, કમાણી કરવી પડશે. મારે મારા ઉછેરના પ્રમાણમાં સારી સુખસગવડ નોંધતી હશે તેો સારું ભરવા વિના છૂટકો નથી. સંયુક્ત કુટુંબોમાં આવી જવાબદારીઓનું ભાન ઓછું આવે છે.

મુંબઈમાં અમે જૂલિયરમાં દખ્ખતરખાનોની પાસે એક ચાલીમાં રહેતા હતા. આસપાસ હિંદુ ડોક્ટરો, વકીલો અને વેપારીઓનો વસવાટ હતો. મારે જાણ (માનુલાઈ)ને ત્યાં સવારે એમના મિત્રો એમ મળતા તેમાં થી કળલભાઈ પંઢવાસા, કાંચુલાઈ આસારામ શાહ અને કૃષ્ણલાલ ઝવેરી મળી આવતા. હું કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પાસે ફારસી શીખવા જતો. બે વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં ભરણ તથા મરજ

સહગત ડૉ. મુમન્ત મહેતાની આત્મકથા તરતમાં પ્રગટ થવામાં છે (નવેમ્બર ૧૩, ૧૯૭૧ : રાજદાનજેનની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ.) એનો એક અંશ આ સાથે પ્રગટ કરીએ છીએ.

ડૉ. મુમન્તને ગુજરાતના પ્રથમ નવલકથાકાર નંદરાં કરના હૈલિંગ તરીકે કે વડોદરાના કાંવાન મનુશાઈના બાલિજ તરીકે જ ઓળખાતો તો નહિ આવે. ૧૯૧૪ના બોયરફટમાં 'સમાજ કપાલ' પ્રગટ થયું ત્યારે પ્રેરણાનામર હમારાંકરે લખ્યું હતું : 'ગુજરાતના જીવનમાં પૂ. રાજદાનજેન મહેતા અને ડૉ. મુમન્ત મહેતા એ બંનેના કાંવાન નેર્યાન એક સંસ્કારકારી છે... રાજદાનજેન ગુજરાતના પ્રથમ મૅન્યુએલ થનાર બહેનોનીનાં એક, ગુજરાતની તેમ જ દેશભરની ઓળખતિ, ઓરિજલણી અને સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ સાથે નિકટતાથી જોડાયેલાં. ડૉ. મુમન્તનું ઘર જુદા જુદા ઉપર આવ્યું. અભ્યાસ માટે અને પછી સ્વાસ્થ્યજી ગ્રામવાસના ડોક્ટર તરીકે પરદેશ જવવાના અને અનેક વિચારણા માણસોના પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો એમને આવ્યા. ૧૯૧૫માં ભર યુવાવસ્થામાં બનેલો ગાંધીસેના અવસાન પછી જીવન દેરાને સ્પર્શી કરવાનો નિરધાર કરી સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. રાજદાન તરીકેની ઉચ્ચ જ્ઞાતિ પાત્રતા પછી ડોક્ટર સાહેબે ૪૪ વરસની વયે ૧૯૨૧માં અમલદારી છોડી અને પોતાનો સમય આજીવન પાછળ ગાળવાનું બંધ કર્યું. ગાંધીજી આવતાં પહેલાંનો આખરો દેશખાનો હવે મંચનયુગ, સ્વાતંત્ર્યની લડતોનો તેજસ્વી પુરુષાર્થયુગ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કરોડીયુગ એ ત્રણે સાથે આ કંપનીનો સંબંધ જીવંત અને આત્મીયતાભર્યો છે. એમના હૃદયના તારાતાર એ બધા સમયપદની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ સાથે જોડાયેલા છે. આવી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ સાથે વાતચીત કરના હોઈએ છીએ ત્યારે ઇતિહાસની રૂઢીચૂલાના સ્તરો નવો આપના કાનમાં, હૃદયમાં, આખી ચેતનામાં લમરતા દેવા એવો આનંદ મળે છે.

ખાને 'ન્યૂ હાઈસ્કૂલ' શરૂ કરી હતી તેમાં કુદાખલ થયો હતો. એ બંને મારા મામાના સહાધ્યાયી અને મિત્રો હતા. ભરખ સંસ્કૃત શાળા લઈને પાસ થયેલા, અને ધણી બાકા, હોશિયાર અને વિચારશીલ હતા. 'ન્યૂ હાઈસ્કૂલ'ની પ્રતિષ્ઠા ભરખના ચારિત્ર્ય, બળને આધારી હતી. ભરખના મહેનતુ સંચાલક હતા. શૂલાભાઈ દેસાઈ આ શાળામાંથી જ મેટ્રિક થયેલા. મારાથી મોટી વયના ભુવાનો જે ચર્ચાઓ માલુમભાઈના ઘરમાં ચલાવતા તેથી મને પ્રભુ 'બધું જાણવાનું મળ્યું'. આ પ્રકારની ચર્ચાઓ મને વડોદરામાં સાંભળવા મળતી નહિ. મુંબઈમાં પોલીતજાન પર લાઠીયરિયું મહાન અને હોશ દર્શાવે. તેમાં રાજકીય અને બીજા વિષયો પર જાણણી થતાં. ત્યાં શીરોગ્રસ્તા મહેતા, દીનશ વાઘજી, ડૉ. બહાદુરજી, ગોખલે, સેતલવાડ, ડૉ. ભાગ્યંકર, અરેલીલાલ ઉમિયાજી વગેરેને મેં સાંભળેલા. તેમ છતાં ત્યારે મુંબઈના સામાજિક જીવનમાં સુવકો માટે કંઈ સ્થાન ન હતું. એ વખતે રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ) નાતાલના દિવસોમાં મળતી અને પ્રભુ દિવસ સુધી દેશનેતાઓ એકઠા થતા, લાંબાઓ દરમિયાન પસાર કરતા અને છૂટા પડતા. એ પછી પાછા જીવસો જાસક દિવસો એકા મળતા. કોંગ્રેસ હમેશાં પ્રેસિડેન્ટી ટાઉન કે મોટાં શહેરોમાં મળતી. ફોર્કોટ અથવા સાધારણ મુરેખીય કપડાંમાં સજ્જ થઈને આવેવાનો આવતા અને નેન બ્રાઈટ, ગ્લેસરન, એલોની વતૂત્વસેલીમાં તેમનાં જાણણી થતાં. સુવકોમાં ખાસ આદર્શવાદ — જાવનાવાદ — નહોતો. તે ખીજવવા માટે પ્રસન્ન અથવા અવકાશ પેશુ નહોતા. સુવકો પરખાતમાં તો મુંબોતાના પ્રાંતમાં પશુ ફરેલા નહિ.

કુદરોજ દ્વારમાં નિશાળે જતો. એ દિવસોમાં દ્વારને યોગા નેડવામાં આવતા હતા. કોઈ વાર કુદાખલો પાછો આવતો ત્યારે, ખામશ્ચિત રાનડે હાઈકોટમાંથી પાછા આવતા મને રસ્તા પર મળતા. કોંગ્રેસ અને સામાજિક મુદ્દાઓ એ બે પ્રશ્નોમાં રસ લેવા તેઓ ખુલ્લી રીતે સંસાદ આપતા. આ યુગમાં આપણા હિંદી અમલદારો કોંગ્રેસના

પ્રેક્ષક તરીકે ગેરસી થકતા. 'વાઈમાડિન્ટ' હરીનગી મૂચના અને લૂમની પ્રેરણાથી જ કોંગ્રેસ અસ્તિત્વમાં આવી હતી એમ કહેવાય છે. આ બંને સ્કેપ હતા. બ્રિટિશ પ્રભુમાંથી સ્કેપ અને આધરિશમાં જ જાવનાવાદ છે. અંગ્રેજ ખૂબ જાનની ચામડીનો, કાપકુશળ અને જુલોગના જેવો ચીવટવાળો હોય છે, તેથી મારી માનવતાને આથી સમર્થન મળ્યું હતું.

મારાથી મોટી વયના સહાધ્યાયીઓ સાથે ફરીને કુદાખલના જેવાલાલક સ્થળો, કળા-પ્રદર્શનો, રાજકીય સભાઓ, સામાજિક સંમેલનો વગેરેમાં જતો.

મારી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસે આવી એટલે ભરખ મારતરે તથા બીજા શિક્ષકોએ અમારા પાઠોનું પુનરાવર્તન કરાવવા માંડ્યું. વર્ગકામ ઉપરાંત અમને તેઓ મેંડાવેલા મોડાવે અને અમે યાજીને લોખણે થઈ જઈએ ત્યાં સુધી નવી નોંધ લખાવ્યા કરે. એક રવિવારે સવારે સાંમટા ત્યારે કઠાક અમારી પાસે કામ લઈને ભરખ માસ્તરે અમારો દમ કાંઠી નાખ્યો. વિદ્યાર્થીઓ યાજીને કાંટાળી ગયા પશુ કોર્પનમાં વિરોધ કરવાની હિંમત નહિ. છેવટે કુદાખલો થયો અને મેં કહ્યું: 'અમારું' મજાન હવે કામ કરવું નથી' જાલજાઈ ભરખ એ ચીડીકે મીઠી મરકરી કરી સોને હસાવ્યા, પરંતુ કુદાખલો ચોપડીએ એકઠી કરીને જોલો ઘંઈ ગયો એટલે તેમણે અમને સંહુને કાંઠી મૂક્યા. આ લંડને લીધે અમારો સંજેષ વધારે ગાઢ થયો. જાલજાઈ જોઈ શક્યા કે અમે જેની શકીએ તે કરતાં તેમણે વધારે ભાર અમારા મજાન પર નાખ્યો હતો અને મારા જેવો ચાંત સ્વભાવનો જાજાળો મોલ માલુસ જાડ છાંતે તો તે સકારણ હોય તેવી તેમને પ્રતીતિ થઈ. ધણી વર્ષો પછી જ્યારે કુદાખલોમાં સિવિલ સર્વિસને લેતા ત્યારે તેઓ મને ખાસ મળવાને આવેલા અને મેં એમને ટી-પોટી આપીને ખૂબ જાન આપેલું. ત્યાર પછી એમની પત્ની

તથા દોકરી સાથે મને તથા શારદાજીનેને ઝોળિખાણુ
પથેનું અને લરડા માસ્તર “મારા સુખંતની” ચાલી
વાંચી સાંભળીને ખૂબ રાજી થતા.

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં હું સહેલાઈથી પાસ થયો
અને મુંબઈની ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થયો.
આ ધંધા માટે મારામાં ખાસ આવડત, લાંબકાત કે
વલણ હોય એવું હું માનતો નથી પરંતુ ધરમાં
સહુની વૃત્તિ હું દાક્તર થઈ તે માટેની હતી. અને
હું પછુ તેમાં સંમત થયો હતો.

મેડિકલ કોલેજનું કામ શરૂ થતાં તદ્દન નવા
મિત્રો મળી આવ્યા. આ બાબતમાં હું નરીજદાર
હતો. મારા ખાસ મિત્રોમાં મોહનનાથ દીક્ષિત, મળન-
લાલ મહેતા હતા. (પાછળથી નાહેરજીવનમાં આગળ
આવેલા)

મેડિકલ શિક્ષણના પહેલા વર્ષમાં અમારે વન-
સ્પતિશાસ્ત્ર, ફિઝિક્સ, ડ્રગ્સોલોજી અને રસાયણ—
એ વિષયો શીખવાના હતા. અને વખતે ખીજ
સત્રમાં મેટીરિયા મેડિકાની સરખાત ધર્મ હશે. વર્ષની
આખરે જે પરીક્ષા આપવાની હતી તેનું solids
and fluids એવું વિચિત્ર નામ આપવામાં આવ્યું
હતું. જ્યારે કેમિસ્ટ્રીના વર્ગમાં જતા તે બરાબર
સાંભરે છે. પ્રયોગોને માટે બારણું બગિચા વાગ્યે
ખોલવામાં આવતાં. જ્યારે એ વખતે બારણાની બહાર
ધક્કામુક્કી કરતા હોઈએ. ભારણું બિઘડે એટલે જ્યારે
જરૂરી ધસારો કરતા અને તેમાં કેટલાકને સખત
હિન પાણુ થતી. મેં જે બાંકડા કૂદીને ખેસવાની એક
જગ્યા નક્કી કરી ચૂકી હતી. હું હમેશાં આરણની
સારી જગ્યાએ જ ખેસતો. ત્યાંથી પ્રયોગ સારી રીતે
જોઈ શકાતા. પરંતુ ધસારો કરવામાં સમયસચક્તા
અને આવડતની કસોટી થતી. ચારીરિક ચપળતા
અને સાહસનો અગ્ર પથ હતો. જ્યારે માત્ર જીવનના
મસ્ત આનંદને દારણે જ આ ખડ-પ્રવેશનો
સંગ્રામ ખેડતા.

મને કસતનો શોખ હતો. હું ફિટ, ટેનિસ
જેવી રમતો રમતો. મને તરતાં પણ એવનું; અને
ધોડેસવારી પણ હું કરતો. ખીજતી યુવાવસ્થાનો
અમારો આ સમય આનંદ અને સ્વપોનો હતો.
જેને યુવાવસ્થા કહીએ છીએ તેને હું જે ભાગમાં
વહેંચી નાખું છું. યુવાવય શરૂ થયા પછી બીજી
વૃત્તિ બગડત ધર્મ હોય તે જતાં વિષયની બાબતમાં
ખિલકુલ વિકાર ન હોય એવી નિર્દોષ યુવાવસ્થા
મારા જીવનમાં ૧૮૯૩ની સાલના અંત સુધી એટલે
કે વડોદરા રહ્યો ત્યા સુધી ચાલી હતી. જોકે, ભત્રીય
પ્રશ્નો વિષે મને ધણીખરી માદિતી હતી. મુંબઈ
આવ્યા પછી મને તેની ન સમજી શકાય તેવી ખૂબ
અગર ધ્રુજાઓ થવા માંડી. જ્યારે ચોપારી પર ફરવા
જતા ત્યારે નાણુકડી જીએને જોઈને આદર્ષ
થતું. જુદીધરમાં નાતી જીઓ, જેને આજે તો હું
છોકરીઓ કહું તેવી, લટકમટક કરતી જરા નાચતી
હોય તેમ ચાલતી; તેમની હક્કમલ અને તેમના
અજેઅંગના આકાર અને ખરોડ જોઈને મને
અવલુંનીય આનંદ થતો. હું માનું છું કે તેમાં કંઈ
હોય નહોતો. મુંબઈથી છોકરીઓની જે નખરાળી
ચાલ હતી તેવી મેં સુરત-વડોદરામાં જોઈ નહોતી.
તે જગાનામાં મુંબઈ. વાતાવરણમાં છોકરીઓ
વધારે સેક્સ-બગડત ધર્મ જતી હશે એમ હું અવ-
માન કરું છું.

માખાપેએ તથા શિક્ષકોએ થોડું ભત્રીય-જાન
વાતવાતમાં છોકરાઓને આપતું જોઈએ એવું હું
માનતો આવ્યો છું; કારણ, નહિ તોય એ જાન
છોકરાઓ એકબીજા પાસેથી પામ્યા વિના રહેતાં
જ નથી. અને પશુપંખીઓ કયાં દોડતી શરમ
રાખે છે? એ પદ્મપંખાં આપવા સજા થઈ
એમ જે મનુષ્યપ્રાણી ભત્રી લે તો કંઈ ખોટું નથી.
મને લાગે છે કે મનુષ્યે પોતાની અધર્મ્ય રિયતિમાં
જ્યારે એનું જાન અધકચરું હતું ત્યારે ભત્રીય
બાબતમાં એ અંગેના આચારમાં કેઈક મહિનતા,
શરમાવા જેવું કંઈક, જેનું હોય બાકી સૃષ્ટિમાં
કોઈ અસ્વચ્છ કે અસાધ છે નહિ. મનુષ્યે પોતાની

પીક, પોતાના વહેમ અને અજ્ઞાનને કારણે જોતા આચાર સમર્થ છે.

અમારી સાથે કોએનના વર્ગોમાં છોકરીઓ બેસતી તેને લીધે પણ આકર્ષણ થતું અને જોતા વિચારો આવતા. એ અમારા તરફ અને અમે એમના તરફ દૃષ્ટિ ફેરવ્યા કરતાં. પ્રસંગ મળે તો તેમને મદદ કરવાને બદલે અમે તેમની સાથે વાતો પણ કરી લેતાં. સાધારણ રીતે મેડિકલ શિક્ષણ બધા વિદ્યાર્થીઓને a-sexual (જાતીયલાનથી પર) બનાવી દે છે. એટલે તેમને સેક્સનું આકર્ષણ સાવ ઓછું લાગે છે. પ્રસંગિક, અશીષ્યા પછી મારા મનમાં જીઓ પ્રત્યે એક પ્રકારની ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ હતી; બાદ, ૧૯૦૦-૦૧માં જીઓના દર્દોનો વિષય શીખતી વેળાએ મુંબઈ બાગે હિપરના ઓપરેશનો મેં જોયા ત્યારે તો મને એ અંગે ઉપર એવી સ્પષ્ટ ચહેલી કે મારા રૂબા ખર્ચ થઈ જતા.

૧૮૯૫ની સંલર્માં દિવાળી પહેલાં અમારી પરીક્ષા થઈ ગઈ અને અમારી આખી ટોળી તેમાં પાસ થઈ ગઈ. એ વર્ષની આખરે નાતાલના દિવસોમાં પૂનામાં અભિયારમી કોંગ્રેસ મળી તેમાં અમે મેડિકલ સ્વયં સેવકો તરીકે ગયા હતા. એ કોંગ્રેસમાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી પ્રમુખ હતા. એમણે વિવિધ પ્રતિભા પ્રવાસ કરીને પ્રજાજાગૃતિ આણવાનો ખૂબ પ્રયાસ કર્યો હતો. આ વર્ષની કોંગ્રેસમાં ભારે ઉત્સાહ હતો, અને બાળ મંજાર ટિળકનું પ્રચારકાર્ય જખડું હતું. એમાં પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા પંદરસો જેટલી હતી. તેમ જતાં હજુ સુધી તેનું અંધારણ પડાયું નહોતું. તદુપરાંત આ પરિષદની એક નિશ્ચયના એ મંજારને કે ધણું કરીને પહેલી જ વાર આ સભામાં ટિળક સ્થાનિક ભાષામાં બોલવા બાઈ મોરે બાગે પરિષદમાં અંગ્રેજી ભાષામાં જ પ્રવચનો થતા. એ સિવાય દક્ષિણ આફ્રિકાનો દિદીઓનો મનાધિકાર ખૂબની લેખોને દેતો તેનો સહુ પ્રથમ વાર વિરોધ કોંગ્રેસના મંચ પર આ વર્ષે સંભાળાયો હતો. પરંતુ મારા મન ઉપર કોંગ્રેસમાં જાંડી છાપ તો, કોંગ્રેસના મંડપનો ઉપયોગ સમાજસુધારા પરિ-

પદવાળાને માટે નં. થાય તે આખનમાં ટિળકે જે ધાર્મિક મંચાવી તેની પડી છે. અત્યાર સુધી કોંગ્રેસની સાથે સાથે હમેશાં સોમાજિક સુધારા પરિષદ મળતી હતી. સામાજિક સુધારાની આગતમાં ચિપલુકેર, આગરકર, ટિળક વગેરે અભિવાનો વચ્ચે મતભેદ નામ્યો હતો. ટિળક વિરોધ પક્ષે હતા. મહારાષ્ટ્રમાં ન્યારે મતભેદ થાય ત્યારે તે તીવ્રતાની હદે પહોંચી જતો હોય છે. ટિળકે દેશમાં જે અજમ પ્રવૃત્તિ આંધી જે બોમ આપવા, રાજકીય લઘતમાં જુરસો આપશે તે માટે તો તેમની પ્રથમ કારીએ તેટલી થોડી. તેમ જતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બાણના જેવું છે કે એમનામાં દરજારની અસહિષ્ણુતા હતી અને સામા પક્ષને ઉઠે પાડવા માટે એ સાધનની યોગ્યયોગ્યતા વિચાર્યા વિના જ તેનો ઉપયોગ કરવામાં અસત્યાગ્રહી હતા. સુધારક પક્ષના રાનડે તથા યોમલેની સામે તેમણે ધણો પ્રચાર કર્યો અને તેમાં તેમની પદ્ધતિ સારી નહોતી. બોલે તેમના વિચારો આગળ જતાં ઉદાર બન્યા હતા.

મહારાષ્ટ્રમાં બાહ્ય-અધ્યાત્મજીનો પ્રશ્ન પણ ખૂબ અવગનો વિષય હતો. તેમાં બહુજીની માનસિક સંકુચિતતા તથા હકીકત મુખ્ય કારણરૂપ મળ્યા. અત્યંતે અંગ્રેજો સાથે લાગી ગયા, અભિકરને મોટો પક્ષ મળ્યો તેની જવાબદારી બાહ્યજીનો સત્તાઓજ જ છે. સારકરની જેમ કેટલાક દક્ષિણી બાહ્યજી હજુ સુધી હિંદુપદ-પાદશાહીના સ્વપ્નો સેવે છે અને પોતાનું સર્વોપરીપણું સ્થાપવાની આશા રાખી રહ્યા છે.

આ વર્ષે દરમ્યાન ફોરટર નામના લેખકના એક પુસ્તકમાં વાંચેલું કે દરેક યુવકે નોંધપોથી રાખવી જોઈએ. મારા પિતા પણ નોંધપોથી રાખતા હતા. આ કોંગ્રેસ વખતે બોઝના સુધી તેઓની ભકેરાતેની એક નાની ગપરી અમને મળી. મેં તેમાં લખવાનું શરૂ કર્યું. તે દિવસથી આજ સુધીની, યોગીસ વર્ષે કરતાં પણ વધુ સંખ્યની, નોંધે મારી પાસે જંગવાઈ રહી છે.

* યાજ્ઞથી આ નોંધપોથીઓને લેખકે પોતાને દાઢે નાસા કાઢ્યો હતો.

૧૮૬૬ની સરખાતથી હું કોલેજની ખાસેની જગ્યામાં રહેતા ગયો. કોલેજના વસતિગૃહમાં માત્ર ચોથા અને પાંચમા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને જગ્યા મળતી હતી. અમારે સળંગજેલ કરવાનું હતું અને દવાખાનામાં કામ કરવાનું હોવાથી કોલેજની ખાસેના સ્થળમાં રજા વિના છૂટકે ન હતો. અમારે ખાનગી રીતે ઓરડાઓ લાડે રાખવી પડતી. એ દિવસોમાં બેલા-સીસ રોડ પર ધણી ગરીબ અને ગંદી વસ્તી રહેતી. અમે જે ચાલીમાં રહેતા હતા તેમાં ભોક્ષિણિયે અત્યંત ગરીબ વેરવાઓ રહેતી, કોઈ કોઈ ગરીબ મજૂરો પણ રહેતા. અનેક મજૂરો એક ઓરડામાં સામાન રાખે, વખતે રધિ અને બહાર રસ્તા ઉપર સૂઈ રહે. અમારે ઉપરના માળ પર જવા માટે ઓસરીમાં ધર્મચતુર પકડું હતું. તેમાં એટલું બધું અંધારું હતું કે તેમાં કોઈએકું છે કે નહિ તે પણ જોઈ શકાય નહિ. અને અમે એવી રોમથી એટલા ખીતા કે દીવાલને હાથ તો લગાડીએ નહિ. કેટલીક વખત લોકો અથડાતા અમર નીચે બેઠેલાને અમારા જોડા લાગતા. પણ આ ગરીબ લોકો કદી અમારી સાથે ગંધડો કરતા નહિ. અમે બીજા માળ એટલે ત્રીજા મજલા પર રહેતા. આ બંદવાસ અને એક લાગવાના કામનો વિચાર હતું છું ત્યારે કંઠકમાં આવે છે. અમે કેવી રીતે તંદુરસ્તી જીવવાની શક્યા તેની નવાઈ લાગે છે. કોલેજની પાસે ઇરાનીઓની દુકાનો હતી પણ અમે ત્યાં એક પણ વખત ગયા નહોતા, કારણ કે મને એવી રોમનો ધણો ડર હતો.

શરૂઆતમાં થોડા દિવસ અમે (સહધ્યાથીઓએ) પોંતે રાંધવાનું શરૂ કરેલું. તેમાં મારો દિરસો નહિ જોવા હતા કારણ કે મને જિલકુલ રાંધનાં કે શાક મોળનાં આવડતું નહિ. જોકે, આહારક્ષાએ તાજો અંબાસ કરેલો એટલે બધાં તરવો આવે છે કે નહિ તે તપાસીને રસોઈની વ્યવસ્થા કરતા.

મારા સહધ્યાથી મહેતા બહુ મહેનતુ હતા,

રોજનાં સોળ કલાક વાંચી શકતા. હું રમતો, રમતો અભ્યાસ કરતો, પણ દરેક વખતે પાસ થતો. શરીર સંભાળવાને માટે હું ધરમાં ઠસરત કરતો, અને ઠસરતાશાળામાં પણ જતો.

રવિવાર તથા તહેવારોને દિવસે હું માર. મારા માણુબાઈને ત્યાં જતો અને જમતો. એક વખત ત્યાં વિદ્યાજહેનને પણ મળેલો. વિદ્યાજહેન કોલેજમાં બણતાં હતાં તેથી તેમને મેં બારીકાઈથી નીરખેલાં. તે વખતે એઓ પુરુષો જોડે ક્ષમિત જ વાત કરતી. વિદ્યાજહેન હોશિયાર પણ મુખ પર આવવિહીન લાગ્યાં હતાં.

શિક્ષણ સિવાયની અમારી પ્રવૃત્તિ Student Brotherhoodની સંસ્થા હતી. પ્રાચીના સમાજ હોલમાં બાપજો થતાં. એ દરમ્યાન ચંદાવરકર, તરખેડ, લખવાનદાસ માધવદાસ (વિધવાવિવાહવાળા), પુરુષોત્તમ સોલંકી વગેરેનો મને પરિચય થયો હતો.

કોંગ્રેસની ચળવળ વિષે અમારી મંડળીમાં ભારે ચર્ચાઓ થતી. સ્વદેશીની ચળવળ હીક જોવામાં હતી. લોકમાન્ય ટિળકે મહારાષ્ટ્રમાં ધણી જગરી જગૃતિ આણેલી સામાન્ય માણસો પણ 'કેસરી' વાંચતા થયેલા લગભગ ૧૯૦૮ની સાલ સુધી મહારાષ્ટ્રે આગેવાની ભોગવી. તેમ જતાં મને કોંગ્રેસના આગેવાનો મોળા લાગતા. હું તેમની દીકાઓ કરતો. મને સામાજિક સુધારા માટે હીક આગ્રહ હતો, પણ તે બંદ-જીતના માર્ગનો. સમાજ એકઠો મળાને સુધારવાનો કામ કરે એવી રીતમાં મને આશા કે અંકા નહોતી. સામાજિક સુધારકોના મોળાપણથી મને કંટાળો આવતો. રાનડે નાની છોકરીને પરણ્યા હતા. ચંદાવરકરે લખપ્રસંગે મણેશસ્થાપના કરી હતી, અને ગુજરાતી સુધારકોના ધરમાં માતા, મંકાદેવ, હનુમાનનાં દર્શન થતાં — આમ, સેંકડો વહેમોને પોપણ મળતું.

બાંગ્લા દેશ-નિશ્ચયિક તબક્કો, ક્રાન્તિકારી નીતિ | પ્રવીણ ન. શેઠ

બાંગ્લા દેશની સમસ્યા જાણે નિશ્ચયપ્રકારમાં તબક્કામાં, પ્રવેશી ચૂકી હોય તેમ યુક્તિવાદિનીની પ્રવૃત્તિ વ્યાપક, ઉમ્મ અને દૈશીક રીતે અસરકારક બનતી જાય છે. પાકિસ્તાનના લશ્કરી પ્રમુખની ધમકીઓના પડપા આવેલા થતા જાય છે, પણ તે છુટાપા નથી. ભારત સરકારની નિશ્ચયપ્રક્રિયામાં સહાય કરવા લશ્કરી-રાજકીય દૃષ્ટિએ નવી નોંધો તૈયાર થઈ રહી છે. ભારત-રશ્વ સંધિ થઈ ગઈ અને છેલ્લે શ્રીમતી ગાંધી-મોસ્કોની મુલાકાતે જઈ દિલ્લી આવી ગયાં. 'હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ'માં ત્યારે એક મોટું કાફૂન છપાયું: કસ્ટમરખાતું 'તેમને એરપોર્ટ' પર પૂછે છે: "Have you anything to declare?" પણ બાંગ્લા દેશ અજે કયું નિશ્ચયપ્રકાર કે મહત્વનું કહેવા જેવું, મોરકોથી લાવ્યાં નથી.

ખીજી બાજુ બાંગ્લા દેશનો પ્રશ્ન હવે તાકીદનો બન્યો છે એનાં દેશીક કારણો છે. છુલ્લું માસના પ્રવાહો ભારત-માટે વિષમ બન્યા હતા. પાકિસ્તાની લશ્કરનો બાંગ્લા દેશ પરનો કાબુ અમાલિ કરતાં મજબૂત બન્યો લાગતો હતો. યુક્તિદોષની પ્રવૃત્તિ મંદ હતી. અમેરિકાની ૩૫૦ લાખ ડોલરની લશ્કરી અને આર્થિક સહાય પાકિસ્તાનને મળતો તેવી સ્પષ્ટતા થઈ હતી. ચીન અને અમેરિકાની સહાનુભૂતિ પાકિસ્તાન તરફ હોય, તેવી ખાતરી થતી જતી હતી. રશિયા મૂક: હતું અને યુનોના નિરીક્ષકો ભારત-પાકિસ્તાનની વચ્ચે દીવાલ બની લાગતને યુક્તિદોષની મદદે જતાં રોકે, તેવી કારવાઈ યુનો કદાચે થઈ રહી હતી. ને ખીજી બાજુ પાકિસ્તાને

પૂર્વ બંગાળમાં ચાર ડિવિઝનો (૮૦,૦૦૦ સૈનિકો) ઉપરાંત બીજી બે ડિવિઝનો તૈયાર કરી બાંગ્લા દેશ પર પાકિસ્તાનનો ભરડો મજબૂત રહે, તેમાં આ એકાલ છે.

આમ બાંગ્લા દેશની આંતરિક રિપ્રતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભ બને આપણને સદાયરૂપ બને તેવું લાગતું નથી. હાલને તબક્કે રશિયાનો પણ મર્યાદિત ટેકો મળવાથી, એકંદરે ભારતે પાકિસ્તાનને નમણું પાડવા માટે બાંગ્લા દેશને વારંવાર રાજકીય અસ્થિતિ આપતું એ અનિવાર્ય લેખાવા માણું જોઈએ.

આ ખોલ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચોમાસું પૂડું થતાં પહેલાંની ચોડા અડવાડિયાં ખૂબ જ મહત્વની ધની રહે તેમ છે.

(૧) બાંગ્લા દેશમાં ચોમાસા પહેલાં લશ્કરી આવનજવન અને યોગ્યમારને કારણે પૂરતું વાવેતર થયું ન હોઈ ત્યાં અનાજની ખેંચ પડશે અને ઊભા થનાર કુષકાળને કારણે નિર્વાસિતોના નવો પ્રવાહ ભારત તરફ આવે એમ લાગે છે.

(૨) શણ અને ચા જેવી પાકિસ્તાની શાસનને કીમતી વિદેશી દ્રવિયામણ રળી આપનાર પેદાશો, બંગાળી ઉત્પાદકો પાસેથી મેળવવા માટે પાકિસ્તાન લશ્કરી દબન આદરે તેથી પણ નિર્વાસિતોના નવો પ્રવાહ ભારત તરફ આવશે.

(૩) ચોમાસા દરમિયાન ને તે પછી યુક્તિદોષની જેરીલા પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ વ્યાપક અને સફળ બનતી જાય છે, તેમ તેમ પાકિસ્તાની લશ્કર વધુ જીવ પર

૧૮૯૬ની સરખાતથી હું કોલેજની પાસેની જગ્યામાં રહેવા ગયો. કોલેજના વસતિગૃહમાં માત્ર ચોથા અને પાંચમા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને જગ્યા મળતી હતી. અમારે સખચેદન કરવાનું હતું અને દવાખાનામાં કામ કરવાનું હોવાથી કોલેજની પાસેના સ્થળમાં રહ્યા વિના છૂટકો ન હતો. અમારે ખાનગી રીતે ઓરડાઓ ભાડે રાખી પડતી. એ દિવસોમાં બેન્ક-સીસ રોડ પર ધણી મરીજ અને ગંદી વસ્તી રહેતી. અમે જે ચાલી શકતા હતા તેમાં બોલતજિયે અત્યંત મરીજ પેશવાઓ રહેતા, કેઈ કેઈ મરીજ મજૂરો પણ રહેતા. અનેક મજૂરો એક ઓરડામાં સામાન રાખે, વખતે રાંધે અને બહાર રસ્તા ઉપર સૂઈ રહે. અમારે ઉપરના માળ પર જવા માટે ઓછરીમાં ઘઈ ચડવું પડતું હતું. તેમાં એટલું બધું અધારું હતું કે તેમાં કેઈએકું છે કે નહિ તે પણ જોઈ શકાય નહિ. અમે અમે એવી રીતથી એટલા ખીતા કે દવાખાને દાખલ થતા હતા નહિ. કેટલીક વખત લોકો ગાંધડા અથવા નીચે બેઠેલાને અમારા બોલ સાંભળતા. પણ આ મરીજ લોકો કદી અમારી સાથે ગમણા કરતા નહિ. અમે ખીત માળ એટલે ત્રીજા માળના પર રહેતા આ ગંદવાડ અને એપ લાગવાના ભયનો વિચાર કરું છું ત્યારે કમકમ આવે છે. અમે કેવી રીતે લંડનની નજીવી શક્યા તેની નવાઈ લાગે છે. કોલેજની પાસે કોલેજનીઓની દુકાનો હતી પણ અમે ત્યાં એક પણ વખત ગયા નહોતા, કારણ કે અને એવી રીતનો ધણી હર હોતો.

સરખાતમાં થોડા દિવસ અમે (સહભાગીઓએ) પોતે રાંધવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં મારો હિસ્સો નહિ જોવા દેતો કારણ કે મને બિલકુલ રાંધનાં કે સાક મોળનાં આવડતું નહિ. જોકે, આહારશાસ્ત્રનો તાલો અભ્યાસ કરેલા એટલે બધાં તત્વો આવે છે કે નહિ તે તપાસીને રસોઈની વ્યવસ્થા કરતા.

મારા સહભાગી મહેતા બહુ મહેનતુ હતા.

રાત્રના સોળ કલાક વાંચી શકતા. હું રમતો રમતો અભ્યાસ કરતો, પણ દરેક વખતે પાસ થતો. શરીર સંભાળવાને માટે હું ઘરમાં કસરત કરતો, અને કસરતશાળામાં પણ જતો.

રવિવાર તમા તહેવારોને દિવસે હું માર. મામા માલુભાઈને ત્યાં જતો અને જમતો. એક વખત ત્યાં વિદ્યાગહેનને પણ મળ્યો. વિદ્યાગહેન કોલેજમાં લગ્નતા કર્યાં તેથી તેમને મેં બારીકાઈથી નીરખેલાં તે વખતે સ્ત્રીઓ પુરુષો જોડે કવચિત જ વાત કરતી. વિદ્યાગહેન હેઠિયાર પણ મુખ પર બાવનિંદન લાગ્યાં હતાં.

શિક્ષણ સિવાયની અમારી પ્રવૃત્તિ Student Brotherhoodની સંસ્થા હતી. પ્રાથેના સમાજ હાલમાં ભાવણે થતાં. એ દરમિયાન ચંદાવરકર, તરખે, ભગવાદાસ માધવદાસ (વિધવાવિવાહવાળા), પુરુષોત્તમ સોલંકી વગેરેનો અને પરિચય થયો હતો.

કેમિસની ચળવળ વિષે અમારી મંડળીમાં ભારે ચર્ચાઓ થતી. રવદેશીની ચળવળ હીક જોરમાં હતી. લોકમાન્ય ટિળકે ગદારાણમાં ધણી જખરી ભૂમિતિ આણેલી સામાન્ય માલુસા પણ 'દેસરી' વાંચતા થયેલા લગભગ ૧૯૦૮ની સાલ સુધી મદાનશૂ આગેવાની ભાગરી. તેમ છતાં મને કેમિસના આગેવાનો મોળા લાગતા. હું તેમની ટીકાઓ કરતો. મને સામાજિક સુધારા માટે હીક આગ્રહ હતો, પણ તે બંકવૃત્તિના માગનો. સમાજ એકઠો મળીને સુધરવાનો હમલ કરે એવી રીતમાં મને આશા કે શ્રદ્ધા નહોતી. સામાજિક સુધારકોના મોળાપણાથી મને 'કંટાઓ' આવતો. રાનડે નાની છોકરીને પરણ્યા હતાં. ચંદાવરકર લગ્નપ્રસંગે રણેશ્વરધાપના કરી હતી, અને મુશ્કેલી સુધારકોના ધરમાં માતા, મદદદેવ, હનુમાનનાં દર્શન થતાં — આમ, સેંકડો વહેમોને પોપણુ મળતું.

બાંગ્લા દેશ-નિર્ણાયક તબક્કો, ક્રાન્તિકારી નીતિ | પ્રવીણ ન. શેઠ

બાંગ્લા દેશની સમસ્યા જાણે નિર્ણયાત્મક તબક્કામાં પ્રવેશી ચૂકી હોય તેમ મુક્તિવાદિનીની પ્રવૃત્તિ બાપક, હિંમ અને કેટલીક રીતે અસરકારક બનતી જાય છે. પાકિસ્તાનના લશ્કરી પ્રમુખની ધમકીઓના પડ્યા આછેરા થતા જાય છે, પણ તે જુથામાં નથી. ભારત સરકારની નિર્ણયપ્રક્રિયામાં સહાય કરવા લશ્કરી-રાજકીય દૃષ્ટિએ નવી નોંધો તૈયાર થઈ રહી છે. ભારત-રૂઝ સંધિ ચર્ચાઈ જાય અને છેલ્લે શ્રીમતી ગાંધી-મોરારજી મુલાકાતે જઈ દિલ્હી આવી ગયા. 'દિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ'માં ત્યારે એક મોડું કાઢ્યું હતું: કસ્ટમ્સખાતું તેમને ઓરપોટ' પર રહે છે: "Have you anything to declare?" પણ બાંગ્લા દેશ અંગે કશું નિર્ણયાત્મક કે મહત્વનું કહેવા જેવું મોરારજીને લાગ્યું નથી.

બીજી બાજુ બાંગ્લા દેશનો પ્રશ્ન હવે તાજાંદો બન્યો છે એનાં કેટલાંક કારણો છે. જુલાઈ માસના પ્રવાહો ભારત માટે વિપત્તિ બન્યા હતા. પાકિસ્તાની લશ્કરનો બાંગ્લા દેશ પરનો કાબૂ અચાઉ કરતાં મજબૂત બન્યો લાગતો હતો. મુક્તિફોજની પ્રવૃત્તિ મંદ હતી, અમેરિકાની ૩૫૦ લાખ ડોલરની લશ્કરી અને આર્થિક સહાય પાકિસ્તાનને મળશે તેવી સ્પષ્ટતા થઈ હતી. ચીન અને અમેરિકાની સહાનુભૂતિ પાકિસ્તાન તરફ હોય, તેવી ખાતરી થતી જતી હતી. મશિના મુકાદમું અને મુનોના નિરીક્ષકો ભારત-પાકિસ્તાનની વચ્ચે દીવાલ બની ભારતને મુક્તિફોજની મદદે જતાં રોકે, તેવી કારવાઈ મુનો કક્ષાએ ચર્ચા રહી હતી. ને બીજી બાજુ પાકિસ્તાને

પૂર્વ બંગાળમાં ચાર કિલોમીટર (૮૦,૦૦૦ સૈનિકો) ઉપરાંત બીજી બે કિલોમીટર તૈયાર કરી બાંગ્લા દેશ પર પાકિસ્તાનનો ભરડો મજબૂત રહે, તેવાં આ એલાણ છે.

આમ બાંગ્લા દેશની આંતરિક સ્થિતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભ જાને આપણને સદાવશ્ય બને તેવું લાગતું નથી. હાલને તબક્કે સંશયોના પણ મર્યાદિત ટેકા મળવાથી, એકંદરે ભારતે પાકિસ્તાનને નબળું પાડવા માટે બાંગ્લા દેશને વાસ્તવિક રાજકીય અસ્તિત્વ આપવું એ અનિવાર્ય લેખાવા માગ્યું જોઈ એ.

આ ખ્યાલ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચોમાસું પૂરું થતાં પહેલાંનાં ચોમાસા અવધિમાં ખૂબ જ મહત્વની યાત્રી રહે તેમ છે.

(૧) બાંગ્લા દેશમાં ચોમાસા પહેલાં લશ્કરી આવનજવન અને બોમ્બમારણ કારણે પૂરું વાવેતર થયું ન હોઈ ત્યાં અનાજની ખેંચ પડશે અને ઊંઘા થનાર કુષ્કાળને કારણે નિર્વાસિતોનો નવો પ્રવાહ ભારત તરફ આવે એમ લાગે છે.

(૨) શણ અને ચા જેવી પાકિસ્તાની શાસનને કીમતી વિદેશી હુડિયામણ રૂળી આપનાર પેદાશો બંગાળી ઉત્પાદકો પાસેથી મેળવવા માટે પાકિસ્તાન લશ્કરી દબન આદરે તેથી પણ નિર્વાસિતોનો નવો પ્રવાહ ભારત તરફ આવશે.

(૩) ચોમાસા દરમિયાન ને તે પછી મુક્તિફોજની જેરીલા પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ વ્યાપક અને સફળ બનતી જાય છે, તેમ તેમ પાકિસ્તાની લશ્કર વધુ છુટ પર

આવીને બાંગ્લા પીરિને સહાય આપતા હોય એવા વસવાટો સામે વધુ અમાનુષી પગલાં લેવા પ્રેરશે. હવાઈ હુમલાઓ કરીથી કરે તે શક્યતા પણ આવી બન્ય છે ને તેથી થોડા સમયમાં ભારતે એક કરોડથી વિશેષ શરણાર્થીઓની સમસ્યા હલ કરવાની આવશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભ

આવી પરિસ્થિતિને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ જોઈ લેવી પડશે. ભારતને માટે બાંગ્લા દેશના સંદર્ભમાં ચીન, અમેરિકા, રશિયા અને આરબ રાજ્યોનાં વલણો સમજવા અગત્યનાં બની રહે છે. ચીન પોતે ભારતની શક્તિ અને એટલી રૂઢાઈ બન્ય તે દૃષ્ટિએ તેમ જ વિશેષતઃ દક્ષિણ અને અગ્નિ એશિયામાં તેનો પ્રભાવ ઘટે તે માટે પણ પાકિસ્તાનને ઉત્તેજન કે સહાય આપે તે સમજી શકાય એમ છે. અમેરિકા પેકિંગ સાથે સંબંધોમાં અને મૈત્રી સંબંધ બાંધવાની પોતાની મુખ્ય નીતિના સંદર્ભમાં, પાકિસ્તાનનો આ બાબતમાં જે અંશતઃ રોલ છે તે ખ્યાલમાં હાર્ડ રશિયા કરતાં તેને પોતાની નજીક રાખવા માટે પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ આપણને સહાય ન કરે, તે સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. વળી ચીનને આફ્રિકાના તાન્ઝાનિયા તથા પશ્ચિમ એશિયાના આઘાન તથા મરકતનાં શેખસાસતોને સહાય મોકલવા પશ્ચિમ પાકિસ્તાનનો ભૂમિભાગ તથા કરાંચી બંદર ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. તે જ પ્રમાણે દિંદી મહાસાગરમાં રશિયાની વંધતી જતી દરિયાઈ દિલચાલ સામે બલિષ્ઠતા પ્રતિરોધ ઊભો કરવા માટે બંગાળ જવા માટે ચીનને પૂર્વ બંગાળમાં મિત્ર રાજ્ય હોય તે અને, ઉપરાંત ભારત સામે પૂર્વમાં વ્યુહાત્મક હેતુસર તેમ જ બીજા રાજકીય હેતુસર પાકિસ્તાનનો ઉપયોગ તે કરે છે.

આ બાબતમાં રશિયાના પણ કેટલાક પ્રયો છે. એની નીતિ પોતાની આસપાસનાં લગભગ દોઢ ડઝન રાજ્યો સાથે મૈત્રીભાવ સાધવાની છે. અને પાકિસ્તાનની તે દૃષ્ટિએ તેને ઉપયોગિતા ખરી, ચીન તેની સામેના શક્ય ધંપણમાં પોતાની સામે તેનો ઉપયોગ ન કરે તેવી ચિંતા પણ ખરી. અમેરિકાથી તેને છટું રાખ-

વામાં પણ આ બધીગણતરી રહી છે, ને તેથી જ છેલ્લાં છ સાત વર્ષથી તેણે ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે કંઈક સમાતરી નીતિ અપનાવી હતી. પણ રશિયા આ વખતે પેકિંગ-વોશિંગ્ટન જે રીતે એના ભોજે નજીક આવી રહ્યાં છે તે દૃષ્ટિએ પ્રતિચાલ ચાલે તે જરૂરી બન્યું છે. ચાલા-ખાનની સુદ્ધ-ધમકીને કારણે તેની ચાલ, ટ્રેનિંગોની દિલ્હી-મુલાકાત વખતે આપણી સાંધેની સંધિ દ્વારા તેનું આ વલણ સ્પષ્ટ થયું છે. સંધિના સકેત પ્રમાણે રશિયા અને ભારત વચ્ચે સમાન હિતનું હોય વધુ છે. પૂર્વ પાકિસ્તાન બાંગ્લા દેશને સ્વરૂપે અલગ રાજકીય એકમ તરીકે પ્રગટ થાય તો પાકિસ્તાન નબળું પડે, ને અત્યારની બધી બાબતોથી સંકેત-મજબૂત મુકાબલાં ભારતને મોકળાઈ મળે, તો પૂર્વ પાકિસ્તાન હાથથી જતાં પાકિસ્તાનની સરકારને તેને ભારત સામે ટકાવવા બૂરાબકારણને કારણે ચીન પર જે આધાર રાખવો પડે છે તે આપોઆપ ધરી બન્ય. ને ચીન પર પાકિસ્તાન ઓછો આધાર રાખે, તે તો રશિયાને મોં જ. પણ તે અને તે ભારતની ઇચ્છા મુજબ સહાય આપવા તૈયાર નથી, એમ હાલને તબક્કે લાગે છે.

બાંગ્લા દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુ-લક્ષીતે આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવાનો છે.

વિકલ્પી ઉકેલો

ભારત સરકાર શું કરી શકે તેને અંગે થઈ જુદા વિકલ્પોનાં સૂચનો અવરથિત રીતે કે બાંગ્લા દેશની સમસ્યાના કેઈ પાસાની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં થતાં રહ્યાં છે.

(૧) અનિવાર્ય વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ સ્વીકારા-તું એક સૂચન એ હતું કે નિર્વાસિતોનો પ્રશ્ન મને એટલો બોનારૂપ હોય તોપણ તે સ્વીકારીને આવડું રહ્યું કારણ, એનો વિકલ્પ આડતરી રીતે તો પાકિસ્તાન સાથે યુદ્ધ જ થાય છે, પણ આંતર-રાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં આવું યુદ્ધ લડવામાં ભાંગ્યે જ શાણપણ રહેલું છે. પણ ૭૦ લાખ શરણાર્થીઓ અને ઉપરનાં કારણોસર વધુ આવનાર શરણાર્થી-

ઓના આર્થિક ઉપરત રાજકીય અને વ્યૂહાત્મક સૂચિતાથી એટલા ગંભીર છે (જેનું વિગતો વિશ્વ-માનવતા 'મે', ૧૯૭૦ના અંકમાં મૂકી ગયું છે) કે લાંબા સમય એમનો ભાર વેંદારવો એ મુદ્દકીય બોલ જોવા જ નથી રહેશે. આથી આ સૂચન ખીલ વિરુદ્ધે અપનાવવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓના વિચારે દારીને—નિઃસહાય થઈને સ્વીકારવાનું આપણને ખાલવે તેમ નથી.

૨. ખીલ કેટલાંક સૂચનો પણ છે. રેગ હેરિસન જેવા ચિદનના સંસદ સભ્યનું સૂચન છે કે બ્રિટન, અમેરિકા, પશ્ચિમ જર્મની વગેરે દેશોમાં ચાલનાર આત્મચાર સામે ઉગ્ર બનેલ પ્રબલત છે, તે દેશની સરકારો પર દબાણ લાવે અને પાકિસ્તાનને સહાય આપતાં બંધકાવે. પણ દૂર રહેલા દેશોના નામરિક એકાદ બે ચાર બાંધકા દેશને સહાય આપવા માટે થોડો નાણાકીય ફાળો આપે કે તેની સ્વીકૃતિ કરે તે પછી તે વિદેશ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ભાગ્યે જ અસરકારક પ્રવૃત્તિ ચલાવી શકશે. વિશ્વમત બમત કરવા માટે યુના. વગેરેમાં આપણા પ્રયાસ બળવાની રાખવા જોઈએ, પણ તેની પ્રતિ સુધ્ધ ઉપાય કરતા પૂરક ઉપાય તરીકે જેનું સલાહ-કારણ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસદાય સંધ, યુનોમાંના અપદાના મંડળ તથા કોમનવેલ્થ પરિષદમાં સંપૂર્ણર માસમાં થયેલા કડવા અનુભવો આમ જાનવા પ્રેર છે.

૩. ખીલ એક સૂચન મિ છે કે પાકિસ્તાનને સહાય કરનાર વિદેશી સરકારો તેને 'સહાય' આપવાનું બંધ કરે. પાકિસ્તાન અમિલા દેશ સાથે રાજકીય સમ-જૂતી સાથે તો જ તેઓ તેને સહાય કરે. રેગ હેરિસનનું આ સૂચન છે. પણ વિશ્વ રાજકીય ક્ષણે ઓના વધતા જતા પ્રભાવને ખ્યાલમાં રાખીને તો પોતાપોતાની જેમાં રમતી મદાસત્તાઓ ભારતને આ રીતે obligate કરે તેવું માનવું એ દાહ ઉપયોગી મૂકી પડશે નહિ. રસિયા જેવા પોતાને કારણે તેમ કરે તો અગ્રગત તે આવકર્મ છે.

૪. તે ઉપરાંતનો 'માર્ગ' અસહકારનો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિચાહકોના 'ઓપરેશન ઓગ્રેમ' કે દૈનિક નિર્ધાર-વાળા જંગાળી શરણુધીઓની સંકેતો શાંતિદૂતરીઓ બાંધવા દેશમાં મોકલવાનું એક અગ્રેજ શુભેચ્છકે ('અમૃતજાગર પત્રિકા', ૨૪-૭-૧૯૭૧) કયું છે તેવું સૂચન પાકિસ્તાનના લશ્કરી સત્તાવાળાઓના માનસને સમજવામાં નિષ્ફળ નમ છે. અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે ભારતનો વિદેશી સરકારોમાં કરેલો પ્રચાર છેક નિષ્ફળ ગયો નથી.

નિશ્ચયાત્મક લશ્કરી સહાય

૫. હવે એક જ માર્ગ રહે છે : મુક્તિવાદીઓ અને એટલી લશ્કરી સહાય આપવાનો, શરણુધીઓ-માંથી શારીરિક અને ગેળી રીતે યોગ્ય હોય તેમને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો, ગેરિલા પ્રકારની લડત માટે તૈયાર કરવાનો અને છૂપી માહિતી આપવાનો. તેમનો જોરસો વધે, તેમની લાગ્યક શક્તિ પ્રગટે તે માટે બધું જ કરી છૂટવાનો ભારતે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ માટે બાંધકા દેશને માન્યતા આપવી જરૂરી લાગે તો તેમ કરીને; તેથી પ્રથમ ઉલ્લાખ એમ લાગે તો માન્યતા આપ્યા વિના લશ્કરી સહાય આપીને. આમ પણ આપણે તેને 'વાસ્તવિક' માન્યતા તો આપી જ છે. છેલ્લા થોડા દિવસોથી મુક્તિવાદીનીના મુક્તિવીરો ઠીક ઠીક હિમતબાજ તેમ જ અસરકારક બન્યા છે. છેક દાકમાં વિદ્યુતજેનોને કામ કરતા થંભાવી દેવામાં સેઓ સફળ રહ્યા છે. અને સિદ્ધહ વિસ્તારમાં તેમજુ થોડો વિસ્તાર કબજે કર્યો છે, એમ ત્યાં જઈ આવનાર ભારતના અને વિદેશના કેટલાંક પત્રકારો વગેરેનો અહેવાલ છે. આમ મુક્તિવાદીનીએ નૈતિક જોરસો તથા (તાલીમ અને શાસ્ત્રો મળે તો) અસરકારક બનવાની ક્ષમતા સુધ્ધા ખતાવી છે અને પાકિસ્તાની લશ્કરે વાળમાં રહેલો મેલની જેમ ત્યાંની આડીઓમાં-જાનોમાં છુપાયેલાં મુક્તિસેનિકોને વાળ-વાનો વ્યૂહ (combining operation) કરવા જશે તો પાકિસ્તાનીઓ 'જાતે જ' શાહીની જેમ-સુસાઈ જશે, તેવું અવલોકન એક વિદેશી મુલાકાતીએ કયું છે. એવે સમયે મુક્તિસેનિકોના ચક્ર અડાઓ પર

છવ પર આવેલું લશ્કર બામ્બમારો કરે તેમ બને. ગમે તેમ થાય, પણ એપ્રિલમાં પૂરતી દહતા અને વ્યૂહ સાથે મુક્તિફોજને મદદ ન આપીને એક મહત્વની તક આપણે ગુમાવી હતી ને પછી આપણે ભારે ગંભીર પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ચૂક્યા હતા. વળી પાછી હવે જવલ્લે જ આવતી તક ભારતને ગુમાવવી પાલવે નહિ ને તેથી ભારતે તેમને સર્વ પ્રકારે સહાય કરવી પડશે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આપણા હિતની વિરુદ્ધનાં વલણોનું દબાવણું થાય અને પેકિંગ-છરલામાળાઈ-વોશિંગ્ટનની બાંધલા નીતિ બરફ જેવી ઠરી જાય તે પહેલાં તેને પિગાળવા માટે પણ આપણે કોઈ પ્રકારનાં “પમલા”થી ઉપમા લાવવી પડશે.

ભારત સરકાર આમ કરશે? તેની અનિશ્ચયની દેખાતી સ્થિતિ છોડશે? અને તેમ કરે ને પાકિસ્તાન આપણા પર યુદ્ધ લાદે તો? મુક્તિફોજ આપણી સહાયથી સફળ થતી જાય તો શાશ્વત્ત આનંદ તેને હાથે હાર સ્વીકારશે ખરા? આવી હાર સ્વીકારે તો પાકિસ્તાનનાં હાલનાં લશ્કરી રાજ્યકર્તાઓ જ ઊંચલી પડે ને, વળી સ્વામિત્વતા માટે ખુદ (પશ્ચિમ) પાકિસ્તાનમાં નવાં આદિવાસીઓ જાશે. ને તેમ કરવા કરતાં શાશ્વત્ત આનંદ પાકિસ્તાનનાં મોટા ને પ્રજાસત્તાગત એવા પંડોશી શત્રુ સામે યુદ્ધ આપે તે તેનું લશ્કરી માનસ જોતાં અસંભવિત નથી.

સંભવિત યુદ્ધનાં જોખમો અને યુદ્ધનાં અકસ્માત પરિણામો તેમ જ અસરો માટે તૈયાર થતાં પહેલાં આપણા શાસનકર્તાઓએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવું પડે તે સમજ સહાય તેમ છે. પણ પાકિસ્તાન માટે દેશ વચ્ચે ઉચિત કે ન્યાયી રાજકીય થાય તો, અને ત્યાં મુખી આપણે માટે હાથી માર્ગ નથી દેખાતો.

વડાં પ્રધાનની ઉકેલશૈલી

શ્રીમતી ગાંધીની નિર્ણયશૂનિકા પરત્વે એક ઠેટલાક સમયથી જોવા મળે છે. જ્યારે તેઓ મારે બાહ્યથી વેરાઈ જાય ત્યારે નિઃસહાય સ્થિતિ સ્વીકારવા કરતાં કોઈ એક જગ્યાએ ધા કરી

માર્ગ મેકેલો કરવાનું સાદસ ખેડે છે. અસંમત, ભારતીય રાજ્યપ્રથામાં તેઓ નિર્ણય-પ્રક્રિયામાં વડા પ્રધાનપદના વ્યૂહાત્મક સ્થાન પર હોવાથી જેટલી આસાનીથી ધાયું કરી શકે, તેનું આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રયામાં ન જ થઈ શકે. કારણ તેઓ વિશ્વ અને આદેશિક રાજ્યપ્રથાઓની કક્ષાએ “બીન” ધણીમાંના એક પાત્ર (actor) માત્ર છે ને વળી માઓ, કેસી-શન, નિકસન જેટલા મહત્વનાં પાત્ર કદાચ નથી. છતાં સમસ્યાઓ માટેની જોમની ઉકેલશૈલી કોઈ સ્વરૂપે આ પ્રશ્નમાં પણ પ્રગટે તે સંભવિત છે. ગેરીલા આદિવાસીઓ વ્યૂહ બાંધના દેશમાં સફળ થાય, તેમ માનવા માટે આપણી પાસે ત્રણ કારણો પણ છે. કોઈ પણ પ્રદેશમાં ગેરીલાયુદ્ધની સફળતા માટે ત્રણ પરિસ્થિતિઓ હોવી જરૂરી છે એમ ગેરીલા-યુદ્ધના નિષ્ણતાં કહે છે :

(અ) એ પ્રદેશ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ગેરીલા યુદ્ધ માટે પ્રોત્સાહક અને સાનુકૂળ હોવો જોઈએ. બાંધના દેશના મોટા ભાગના વિસ્તારની ભૂ-રચના આમાં સાનુકૂળ થઈ પડે તેવી છે.

(બ) એ પ્રદેશની વિશાળ પ્રજા ગેરીલાઓને ભૌતિક, નૈતિક અને અન્ય પ્રકારે “રોક” આપતી હોવી જોઈએ; એટલે કે ગેરીલાઓની અસ્પૃશ્યતાને વિશાળ વસ્તી દ્વારા સક્રિય સ્વીકૃતિ (legitimacy) મળવી જોઈએ.

(ક) ગેરીલાઓને બહારના વિસ્તારોમાંથી સતત શસ્ત્રો અને વ્યૂહાત્મક — રાજકીય સહાય મળવી જોઈએ.

આવી બાબતમાં બાયહા જેવા દેશોનાં દૃષ્ટિાથી નાસીપાસ થવા જેવું નથી, કારણ કોઈ પણ શત્રુમાં લઘુમતી સાસક-વિભાગથી બહુમતી પ્રજા અને વિશાળતર વિસ્તાર (અને તે પણ રપષ્ટ ઉપ-સરકાર ધરાવતો પ્રદેશ) અલગ પડવા માગતો હોય, તેવી ઈતિહાસમાં શોધવી મુશ્કેલ એવી આ પદના છે. એક અભ્યક્તિએ કહ્યું છે તેમ, આપ કે એ ગુમેરને જ્યાં રંગદર્શી પણ અસરકારક મુક્તિ આદિવાસીને દોરવાનું મન થાય તેવા આ કિસ્સો છે. આટલાટલા

હાન પછી, હવેની અજાતતા પછી કે અનેક લોકો-
મણી આકર્ષણ પછી પણ હરકરી શકશે નાનકા
દેશમાં નોંધપાત્ર પૂતળા સરકાર બની કરી શક્યા
નથી તે હકીકત પણ આપણને આ અજાતતા
આગળ વધવા પ્રેરે તેવી છે.

વિદેશનીતિ—નૂતન પરિભાષણ

બાંધણ દેશની સમસ્યા આપણને આ સાથે
જ તેની સાથે સંબંધ એવા બીજા કક્ષાએ પણ
વિચાર કરવા પ્રેરે છે. એ છે વિદેશનીતિ. આપણને
કોઈ મંબીરતાથી ત્યારે જ લે જ્યારે આપણે શક્તિ-
સાળી હોઈએ. આપણને શું જોઈએ છે, આપણે શું
બનવા માગીએ છીએ અને શું કરવા માગીએ છીએ
તે અંગે સ્પષ્ટ હોઈએ. ખાસ કરીને દાલ તો વિશ્વ
કક્ષાએ નહિ, પણ દક્ષિણ એશિયાની પ્રદેશપ્રધાની
કક્ષાએ આપણે નિર્ણાયક બળ બનવું જોઈએ. તો જ
આ પ્રદેશના બંધોનાં પુનર્જોડણ અને સંદર્ભ-પરિ-
વર્તન બંને પ્રક્રિયાઓમાં આપણું હિત જળવાશે.
બીજા શબ્દોમાં આપણું 'બેન્ક-ફાઈન' અને જૂનિક-
ફાઈન સ્પષ્ટ બંને વિશાળ હોવાં જોઈએ. આપણું
ફાઈન સ્પષ્ટ હશે તો મોરકોનો ક્યા પ્રકારનો ટેકો
મેળવશે તે અંગે આપણે સ્પષ્ટ બનીશું અને તે ગમે
તે પ્રકારની રાજકીય સમજૂતી સંસ્કારવાના તારકક
બનાવવું પુનરાવર્તન થતાં અટકશે.

આ કેવી રીતે બને? આપણે મહાસત્તા થવાનું
ફાઈન તો સેવ્યું જ નથી, પણ સત્તા તરીકે આપણ
આવવાનાં ફાઈન બંને બેવહાર બળને યુદ્ધ પછી
પણ પ્રતીતિકર બને, તે રીતે બતાવ્યાં નથી. આપણા
હિતને મંબીરતાથી હણી નાખે તેવા બાંધણ દેશના
પ્રશ્ન પર ઉપ અને હક વશણ લેતાં અચકાયા હોઈએ
તોપણ પાકિસ્તાનને પહેલેથી સક્રિય થાય તો' એ
તકને કારણે આનું ભવિષ્યમાં ન બને અને આપણે
આવા લીધે રીતે રાષ્ટ્રીય હિતના પ્રશ્નમાં મુજબ
પ્રમાણે વર્તી શકીએ તે માટે આપણે પ્રાર્થના
સત્તા બનવું પાશે. અને શક્તિ વિકસાવવાનું એક મહ-
ત્વનું પરિભાષણ—વિશેષ રીતે, ચીનના સંદર્ભમાં—

મુખ્યમ કક્ષાની આગ્રહતા બનવાનું છે.

ચીન, આપણને શું જોઈએ છે તે અંગે
સ્પષ્ટ બની તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ક્ષાત્રીયજાતની
સત્તાઓને આપવો જોઈએ. આપણી મંબીરકિત
વિકસાવવાનો આ પ્રશ્ન છે. હિંમતશક્તિ અને શક્તિ
મે હોય તો ભારત જેવા મોટા રાષ્ટ્રને અવગમવાનું
પછી અમેરિકા માટે પણ અહેતુ નહિ બને. વાર-
વારની નાનીગોટી પગવણીથી માંડીને બાંધણ દેશ
જેવી મંબીર ઉત્તરના બની કરવાનું પાકિસ્તાની
વશણ અટકે તે માટે તે ખડિત બનીને તખ્ત
પડે તેનું જોતાં પણ ભારતને આવડે છે તેવા
અણસાર તેને આવવો જોઈએ, એ પણ આવા
નિર્ણયની ફલશ્રુતિ છે.

ચીન, આ માટે આપણી નીતિને ખરેખર
પરિણામજાતી, બેવહારદક્ષ, રાષ્ટ્રીય-હિત-અભિમુખ
બનાવવી જોઈએ, અને પરિવર્તનશીલ પણ.
આપણી સાથે હિતોનું સમાન ક્ષેત્ર ધરાવતા કોઈ
પણ રાષ્ટ્ર સાથે જે તે ચોક્કસ મુદ્દા પર સક્રિય
સમજૂતી સાધતાં અચકાવું જોઈએ નહિ તે તેની
સાથેના સંદર્ભ કદાચિત વિકલગ્નતાથી (dysfunction-
ality) બને તો તે સંબંધને ઓછો કરી નાખવા
માટે પણ તૈયાર થવું જોઈએ. તો જ આપણાં
મિત્રરાજ્યો પણ, આપણી તરફ માનથી જોશે.
ઐતિહાસિક દિલ્લી મુલાકાતને આપણે આ રીતે
મૂલવવી જોઈએ અને પહેલાં આપણે એકલા
નથી એમ મુદ્દતપર ચાલ્યાંબાંબને જણાવવાની
પ્રતિરોધક શક્તિ તરીકે ઇન્દિરા-ઐતિહાસિક સંવાદ
આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એક સંવદન-શક્તિ
(communication gimmick) બને, તે જોડું
જોઈએ. આમ થાય તો જ 'તીરે જોનેક તમાશાગીર'
રાષ્ટ્રો મંબીરતાપૂર્વક સક્રિય બની આ અન્યાયી
સંવર્ષમાં આપણે પહેલે રહેવો ન્યાય જોશે, અને
સંવર્ષ-નિવાર અને નિવારણમાં આપણા હિતની
નિરુદ્ધ જતાં અચકાશે.

આમ સક્રિય હરકરી સહાય અને વિદેશનીતિમાં

કુનિયાદી પરિવર્તન કાવવા માટેના નિમિષ તરીકે બાંગ્લા દેશના અનુભવને જોવા રહ્યો. જાને' તો જ વિશ્વકારણની ક્ષિતિજ પર એક નૂતન ભારતનો ઉદય થશે.

તા. ૦૩૦

બાંગ્લા દેશનો પ્રશ્ન યોગ્યમાં ન પડી જાય એ માટે દેશનાં નિર્ણાયક પગલાં અનિવાર્ય બની ગયાં છે. એના સંદર્ભમાં રશિયાના સ્પષ્ટ સમર્થનની શોધમાં શ્રીમતી ગાંધીએ ઉતાવળે નક્કી કરાયેલા કાયદાક્રમ પ્રમાણે મોરડોની મુલાકાત લીધી. દરમિયાન ભારતીય ને રૂસી રાજદ્વારી પુરુષો પંજુ મોરડો ને દિશ્વી વચ્ચે ઉડાવત કરી આવ્યા. પણ આ જાંધા નાટ્યીય ઉડાવનોથી જાહેરી અપેક્ષા પાછી થીજી ગઈ

હાજે છે.

હાલના તબક્કાને નિર્ણાયક બનાવવામાં, નીતિને ક્રાન્તિકારી વળાંક આપતાં ભારત સંસ્કાર કેઈ કારણસર અચકાય છે ? નવે સ્વરૂપે કેઈ તારક દેખી દિશામાં તો એ જોતી નથી તે ?

પણ આજે તો પરિસ્થિતિ એ છે કે આપણે બાંગ્લા દેશ જાગે 'રાજકીય સમજૂતી'ના ધૂંધળા-પણામાં અટવાઈએ છીએ. શાસક કોન્ગ્રેસની સિમલા બેઠકનો સર પણ એક રીતે સ્પષ્ટ નથી. 'રાજકીય સમજૂતી'ના સ્વરૂપ વિષે બાંગ્લા દેશ, ભારત, રશિયા અને પાકિસ્તાનની સમજ જુદી જુદી હશે ત્યાં સુધી બાંગ્લા દેશનો ઓથર આપણને તાલ્યા ને સતાવ્યા કરશે.

સાહાર સ્વીકાર

પરિચય પુસ્તિકા એણી [લોક ૬૦ પૃષ્ઠા]

અધારણમાં સુધારા (૨૯૩)

—નગીનદાસ સંઘવી

આપણા સિમેન્ટ ઉદ્યોગ (૨૯૪)

—અરવિંદ કોંબરે

સંત કવિ તુલકાશ (૨૯૫)

—પુરુષોત્તમ આત્મારામ ચિત્રે

તારાશંકર બંધોપાધ્યાય (૨૯૬)

—ચંદ્રકાન્ત મહેતા

બિનસાંપ્રદાયિકતા શું છે ? (૨૯૭)

—વાસીત દલાલ

યુરોપના કૌટિલ્ય : મેકયાવેલી (૨૯૮)

—રાજેન્દ્ર મિયા

નિશ્ચયે છોડી દેવામાં આવે તો સ્તાલિનવાદી રસમો તરફનો પ્રભાવ વધે એવી ભાવ પશુ સેવાઈ રહી હતો. અને કુશોવ તકે મળતાં માલેન્કોવને ખાત કરવા મંથી રહી હતો. રાજ્યના નોકરદાહો અને દેશનિશ્ચયનો દારા મળવસત્તાને એવે આજ્ઞા વધવાની માલેન્કોવની નીતિ સામે કુશોવ પાર્ટીની પ્રમુખતા પુનઃસ્થાપિત કરવા માંખેતો હતો. અને પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રી તરીકેની સત્તા તેની પાસે આવી ગયા પછી (૧૯૫૩ સપ્ટે.) ઘડીલાર પશુ મંત્રીને એવે એવો એવો આંધો ન હતો.

પ્રથમ પગલા તરીકે કુશોવ દેશભરના પાર્ટી-કેન્દ્રોમાં પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને આવીરૂં રથનો પર ચઢાવી દીધા. એમાં 'પડ પાસા પોમોર' મતાં અને સામ્યવાદી દેશીઓના પાર્ટી પ્રતિનિધિ-ઓમાં પોતાના માણસોને ગ્રેહવી દીધા. પાર્ટીના વિરાટ પ્રચારતંત્ર (અખખપરો, પ્રકાશન સંસ્થા અને સેવાઓ)નો લાભ લઈને પોતાની સ્થિતિ મજબૂત બનાવી દીધી. આ પછી, તો, સ્તાલિનના રહે ઉલોગો, કૃષિ, વિદેશ સંબંધો સહિતનાં ક્ષેત્રે પાર્ટીના પ્રમુખ મંત્રી તરીકેની લાગવમ વિસ્તારવા માંડી.

એક ખાલ, પાર્ટીના ઉપર પોતાની પક્ષ નામતી ધર; થીલ જાલ માલેન્કોવની નીતિ સામે તેણે ઘડત આપવા માંડી. માલેન્કોવે અલુશ્ચોની દોહમાંથી બંદાર નીકળવા સૂચન કર્યું હતું. પરંતુ એથી લગતરી નૂચની પક્ષ દોહી પડવાના ભયે તે નૂચના પ્રતિનિધિએએ વિરોધ કર્યો; અને ત્યારે કુશોવે એ વિરોધને યુદ્ધિ આપતાં આઓના જેવી દલીલ કરી: અલુશ્ચોથી સર્વનાય નહિ થાય, માત્ર મુઝીવાદનો જ નાશ થશે. તે જ રીતે, પ્રમની જરૂરિયાતની વસ્તુઓના ઉત્પાદન ઉપર માલેન્કોવે એક પુકવો ત્યારે 'ઐવોલિક, પાંચો નગણા પડતાં દેશ કમતરે બનશે અને તેની સલામતી બ્રેખખાસો' એવી દલીલ કરનાર લગતરવાદી નૂચને કુશોવે 'દેશ આપો.

કુશોવને મન સવસા સિદ્ધાન્તનો ન હતો; અને

અહીં તો એના બંધારનેભ ન હતો. કુશોવ પોતે સત્તામાં આવ્યા પછી અલુશ્ચોની જાખતમાં અને સાધારણ માનવીની જરૂરિયાતની મીજવસ્તુના ઉત્પાદનની જાખતમાં માલેન્કોવને મારો જ આજ્ઞા વધવાનો હતો. પરંતુ એ એટલો ઉરતાદ હતો કે સ્તાલિનપંથી લગતરી નૂચનો માલેન્કોવ સખેતો મોરચો પોતાના સત્તાબ્યુદમાં એક સાધન બની શકે તો એવી તક તે જવા દે એમ ન હતો.

કુશોવે એક વધુ દાવ ખેલ્યો. સ્તાલિનના શાસનના છેલ્લા અનેક વરસો દરમ્યાન રશિયાની અજ કોઠકરી મંભીર બની હતી. કુશોવે વર્ષો પૂર્વે મુકેનમાં કૃષિ-ઉત્પાદન અને ઘણા પ્રયોગો કર્યા હતા. એના ભેરે, દેશને અત્યથી ઉલટાવી દેવા યોગ્યા-ઉરફસ સાબીરિયા અને ઉત્તર કઝાકસ્તાનમાંની ૧ કોઠા ૩૦ લાખ હેકટારેસ પડતર જમીનને કુપ્રદુષ ખતાવવાનો તુસ્ખો આજ્ઞા ધરીને એ કુખેશમાં પાર્ટીને મંપલાવવા જણાવ્યું. માલેન્કોવની ઉલોમ-પ્રધાનનીતિ સામે આ જબરજસ્ત પડકાર હતો.

અતે, ૧૯૫૫ના ફેબ્રુઆરીની ૮મીએ માલેન્કોવને વડા પ્રધાનપદેથી રાજીનામું આપી દેવું પડ્યું. કુશોવનો મિત્ર સુલ્તાનિન તખ્તનશીન થયો. સુલ્તાનિને પાર્ટીની સાચી રાહબરીમાં ચાલવાની ખાતરી આપીને કુશોવની વધતી જતી સત્તાને સહામી બરી.

૨

૧૯૫૫ના જુલાઈ મુખીમાં કુશોવનું સ્થાન સર્વેઅ બની રહ્યાનું વરતાપ છે. ખીજા નેતાઓની સરખામણીએ તેને માટે વધરાતા પ્રશંસાના શબ્દો, તેના નામનું રદથ તથા તાળીઓ અને ફોટાઓથી યત્ન સન્માન આ વાતનાં સાક્ષી છે. આ પછી પોતે સ્તાલિનની પ્રતિમૂર્તિ હોય એવો બંધાર રાફ કર્યો હતો. સ્તાલિનની જન્મતિથિના નિમિત્તે 'ક્રમ્લેસ્તિથ' તથા અન્ય સરકારી પત્રોમાં સ્તાલિનની છબીઓ અને પ્રશસ્તિઓનું પ્રમાણ વધી ચલું હતું; સાથે સાથે કુશોવનીય પ્રશસ્તિઓનું. ખાસ કરીને કઝાક અને મુકેનની પાર્ટી પરિધોએ કુશોવના વિરોધીઓને બચાવી મુકવાની

હદે વ્યક્તિપૂજન કરી હતી, ૧૯૫૫ના અંત સુધીમાં તે આ ધૃષ્ટતા એટલી હદે વધી ગઈ હતી કે સોવિયેત એન્સાઇક્લોપીડિયાની ચાલુ આવૃત્તિમાં 'નૂની નીતિનો પ્રચાર' છે એમ કેહીને તે પ્રચારી નકલોનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને 'નવા ઇતિહાસ' લખવામાં આવ્યો. સ્તાલિનનું જ આ દુષ્કૃત અવસર હતું.

આ પછી ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં કુશોવે રંગી પાર્ટી કોંગ્રેસમાં ધડાઢા કરી દુનિયા આંખીને દયમયાની મૂકી હતી. પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રી તરીકે તેણે સ્તાલિનના શાસન અંગે એક ગ્રંથ હેવાલ રજૂ કર્યો હતો.* જોકે, આ હેવાલ વિશે અને તેની રજૂઆત વિશેષ હજી અનેક અવધેરનો ચાલુ છે. ઠેલકાક અર્ધમાસીઓ એમ માને છે કે આ હેવાલ અંગે ઘણા મહિનાઓથી અંદર અંદર વાંટાઘાટો ચાલી હતી અને આ હેવાલનો એક મુખ્ય હેતુ સ્તાલિનની ટીકા નિંદા કરવા ઉપરાંત કુશોવ જે રીતે સર્વોચ્ચ ખનીને વર્તી રહ્યો હતો તેની નિંદાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હતો. (હકીકતે કુશોવે ૧૯૫૫ જુલાઈથી ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરી વચ્ચે સેન્ટ્રલ કમિટીની બેઠકે બોલાવી ન હતી.)

હેવાલ અંગેની તથા તેની રજૂઆત અંગેની સંસ્કૃતિમયતા ગમે તે હો પરંતુ એક હકીકત મહત્વની છે કે મિકેયાને સ્તાલિન ઉપર પ્રહાર કરવા ઉપરાંત કુશોવે સ્તાલિનના વાદે જે 'હકાલપટ્ટીઓ' (purges) કરી હતી, તથા એન્સાઇક્લોપીડિયામાં ફેરો કરીને ઇતિહાસના અસત્યોક્તિઓની જે સ્તાલિની રસમ અપભ્રંશ કરી હતી તેની સખત ઝાટકણી

* આ ગ્રંથ હેવાલ પાર્ટી પરિષદમાં હાજર રહેલા ૧૫૦૦ પ્રતિનિધિઓમાં વહેંચાયો હતો. (પાઠ્યથી જિલ્લા સમિતિની મંત્રીઓને પહેંચાડ્યો હતો.) પરંતુ એને અંગેની ચર્ચા બંધ બારણે ગઈ હતી, ઠેલકાક વિવેચકોના મતે તે આખો હેવાલ કોંગ્રેસે પાસ કર્યો ન હતો, તેમાંની 'વિસિસ્ટ' જ, પસાર કરવામાં આવી હતી. x x જોકે એ હેવાલના અસ્તિત્વનો અણુ કુશોવે અને સોવિયેત નેતાઓએ સ્વીકાર નથી કર્યો. પરંતુ, એની નકલે ઇરાક્ષાપૂર્વક વિદેશોમાં પહેંચાડવામાં આવેલી—અગ્ર યોગ તે હેતુથી ને...

કાઠી હતી.

૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીની ડોન્કોસ પછી કુશોવનો વિરોધીઓ ચોંકા બેઠા હતા એ પણ હકીકત છે. ૧૯૫૭માં એની સામે કાવતરું રંધાઈ પણ ગયું હતું. માલેન્કોવ-મિકેયાન જૂથે મોલોતોવ-કાગાનોવિચ જૂથ સાથે સંતલસ કરીને એવો ખેત રચ્યો હતો કે માલેન્કોવ ફરી વડો પ્રધાન થાય અને મોલોતોવ પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રી પરંતુ, કુશોવ ચક્રે નીકળ્યો. તેણે જોઈ લીધું કે પ્રમુખમંડળમાં હવે તેની બહુમતી રહી નથી; એટલે તરત જ તેણે મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક બોલાવીને (તેમાં તેની ચોખ્ખી બહુમતી હોઈ ને) જીલ્લા માલેન્કોવ, મોલોતોવ અને કાગાનોવિચ ઉપર 'પાર્ટીક્રોહ'નો આક્ષેપ મૂક્યો અને તેમની સામે પગલાં લખ્યાં. ઉપરાંત પોતાના જૂથના ટેલકાક હયુ-પયુ જણાયા તેમનેય તમરી મૂક્યા (૧૯૫૭ જુલાઈ). આ પછી, લશ્કરનો લાભ લઈને ઝુકોવ વળી નવી કટોકટી જાળી કરે એવો ભય દેખાતાં એનેય દૂર દહાડ્યો. આ પછી, ૧૯૫૮ માં આ સર્વોચ્ચ સોવિયેત વડા પ્રધાન યુગ્માનિનનેય પદબ્રજ કરીને કુશોવને સર્વાનુમતે વડા પ્રધાનપદે ચૂંટીને તેના તાજામાં નવી કચમી લગાવી. થોડાક મહિના પછી, યુગ્માનિન સામે 'પાર્ટી વિરોધી જૂથમાં બેઠામાં'નો આરોપ બોલાડીને તેનેય દૂર ધકેલી કાઢ્યો. ૧૯૫૬ના આરંભે ૨૧મી પાર્ટી કોંગ્રેસ મળી. કુશોવે 'ઓર્થોગિક-કૃપિનીતિના દુરમતો' તરીકે તથા 'સ્તાલિનયુગના ગુનેગારો' તરીકે ઘણા બધા સામે પગલાં લખ્યાં. નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે જુદા જુદા સમયે તેણે એવી રીતે દાવ નાખ્યા હતા કે માલેન્કોવ, મોલોતોવ, યુગ્માનિન જેવા ધરખમ વિરોધીઓનેય યુગના એકરારો* કરવાની—સ્તાલિનયુગમાં સર્વ.

* મોલોતોવે ૧૯૫૪માં સોવિયેત સંઘ વિશે એક વિધાન દ્યું હતું કે ત્યાં "સમાજવાદી સમાજના પાયોએ નજાઈ ચૂક્યા છે." આ વિધાનમાં રજૂ કરેલો દાવો તો વરસો પૂર્વે સિદ્ધ થઈ ગયો છે: ૧૯૫૪માં સોવિયેત દેશ એનાથી ઘણો આગળ વધી ગયેલો છે; આ કારણે મોલોતોવનું નિવેદન "સેદ્ધાંતિક રીતે બેશલસેલ"

સાધારણ બનેલી—અર્થેત અપમાનનું પદતિને
વચ થવું પડ્યું હતું!

૧૯૫૬માં 'પાટી'ની ૨૨મી 'કોન્ગ્રેસ' અળા
ત્યારે કુશોવે 'અમેરિકાની' માધ્યમિક આવકને 'એને
કેવ આવકનો ધોરણને ૧૯૭૦' સુધીમાં આપી જવાનો
નિર્ધાર બહેર પેશ કરી દીધો. અને ૧૯૬૧માં
મળેલી ૨૨મી પાટી 'કોન્ગ્રેસ' વખતે તેા તેણે ભવિષ્ય
આપી દીધું: "રશિયા ૨૦ વર્ષમાં કમ્યુનિસ્ટ સમા-
જની કક્ષાએ (એટલે કે દરેક બંકિત પોતાની શક્તિ
મુજબ કામ કરે અને પોતાની જરૂર મુજબ ઉપભોગ
કરે-એવી, ઉચ્ચ કક્ષાએ કે) પહોંચી શકે" ૧૯૮૦
સુધીમાં તેા તમામ બહેર સેવાઓ વિના મૂલ્યે મળતી
હશે; દરેક કુટુંબને પોતાનો ફક્ષેટ હશે. દરેકની માધ્યમિક
સાચી આવક (ભાવવધારાને લક્ષમાં લઈને) ૧૯૬૦
ફર્તી બધી ગણી સંપૂર્ણ હશે. વગેરે.

કુશોવે પોતાના આ ઉત્સાહી વસ્તો અંગે દાવો કર્યો
હતો તેવા કોશિષ વૈજ્ઞાનિક આધાર ન હતાં એટલે કુશો-
વના કોસને દરમ્યાન ઉત્પાદન ૧૧ ટકાને બદલે
સાગ્રસાત ટકા પર નીચે "જતવું" હતું અને એના
પર કુશોવે ધણી ધર્ષો બાર મુક્યો હતો. તે શબ્દો
ઉપયોગી બીજવસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં બારે. ધણકો
ધર્ષો હતો-૧૦ ટકામાંથી માત્ર ૨ ટકા. રશિયાની
પ્રજાને મન ને કેટલીક અતિશય માસદાથી રિચતિ
જણાઈ છે તેમાંની એક મુખ્ય વસવાટમાં મકાનોની
છે. એમાં ગણ કુશોવને ધારી સફળતા મળી
ન હતી. અને કુશોવ એને પોતાની 'યશકલમી'
ગણાવતો તે કૃપિ ક્ષેત્રે! ૧૯૫૮થી ૧૯૬૫ ના
સાત વર્ષ દરમ્યાન તેણે ૭૦ ટકા જેટલી ભવ્ય ઉત્પા-
દન વૃદ્ધિની બાજ દર્શી હતી, તેમાં બારે નાલેથી
સંપીડી હતી. વસ્તી વધારા કરતાંયે જોખ પ્રમાણમાં
વધારા થયો હતો (માત્ર ૧૭ ટકા)!

છ અને સત્યપ્રય રીતે નુકસાનકારક છે. એવી દેખતો
સ્વીકાર થોડોતોવ પાસે કરવાયો હતો. વિશેષ ગોધાત્ર
હકીકત એ છે કે ઉપરના નિવેદન પછી આ બહિન, લાગ
આવતાં, એની કાનપટી પડકારમાં આવી હતી.

આ વરસો દરમ્યાન એને સામેનો કપડો વધ્યો હતો.
એને કુશોવની નીતિને સુધારવાની અને પ્રત્યાધાની
સાધીવાદી ગણવી હતી; તેા કુશોવે માઓનીતિને
અધિકારસવાદી ટ્રેડ્ડીવાદી કહીને નિંદી હતી. પરિ-
ણામે સમસ્ત વિશ્વની કમ્યુ. પાટીઓમાં અને
સામવાદી સત્તાઓમાં બંધાણ ટાર ધર્ષ ગયું હતું.
બીજા બાજ, અમેરિકા સાથેની વધતી મેટી પછીય
કુશોવથી નિરાંત રાખી બેસાય એવું ન હતું. અણ
શત્રો અને પરપરામત સંરક્ષણ ખર્ચ પાછાના
અડળક ખર્ચમાં કાપ મુકવાની કુશોવની ધારણા વ્યવહારુ
બને એમ ન હતી. આથી ૨૨ મી પાટી 'કોન્ગ્રેસ' (૧૯૬૧
ઓક્ટોબર) માં તેણે શબ્દોત્પાદનમાં વધારો કરવાની
જરૂરિયાત જણાવી હતી.

કુશોવના વિરોધીઓ તેા લાગ જોઈ ને જ બેઠા
હતા. ૧૯૬૨ના માર્ચમાં સેન્ટ્રલ કમિટીમાં પહેલી
જ વાર કુશોવને નીચાએણું થયું. સંરક્ષણ અને
બારે ઉદ્યોગના ભોગે કૃપિને ઉપર લાવવાનો પોતાનો
કપડો નથી એવો જવાબ તેણે કર્યો. પાંચો દવે
વધારે નાણું કૃપિ ક્ષેત્રે મળવાની નથી એવ ૨૫૬
થયું.....આનો અર્થ એ કે તે એના જોર ઉપર
વર્ષોથી કૂતો હતો પ્રે કૃપિ: વિકાસનો આધારસ્તંભ
જખરતી રહ્યો હતો. ૧૯૬૩ માં ભખકરુકાશ પડ્યો
હતો અને ગાનાજ પરદેશથી આપાત કરવું પડ્યું
હતું! માંસ અને માખણ જેવી ખાદ્ય વસ્તુઓના
ભાવોમાં ૨૫ થી ૩૦ ટકાનો વધારો કરવો પડ્યો,
એથી પ્રજામાં ને રાજ ધૂધવાયે તેની સરખામણી
ધણાએ સ્તાલિનયુગી ધૂધવાટ સાથે કરી હતી.
બીજા બાજ, અમેરિકા સાથેની શબ્દ (અણ અને
પરપરામત)ની હોડમાં આગળ વધવા, માર્ચ અડળક
ખર્ચ કરવાનું હતું.

બેક બાજુની વિટબણ દાળવી કુશોવે એકાએક
ટૂકો-રસો લીધો: કમ્યુનામાં અણ, શત્રોથી ભરેલા
જહાજો રવાના કરી છ. અમેરિકા સામે પોતાનું
પહું નુકતું કરવાનું ખૂબ સાદસ કરી નાખ્યું
(૧૯૬૨), અને કુર્નિશબરમાં બદનામી સહીને
એ પગલું પાછું મળી જવું પડ્યું! આથી, અને;

હદે વ્યક્તિપૂજા કરી હતી. ૧૯૫૫ના અંતે સુધીમાં તો આ ધૃષ્ટતા એટલી હદે વધી ગઈ હતી કે સોવિયેત ઓ-સાઇકલોપીડિયાની 'સાચુ આચરિતમાં' 'જૂની નીતિનો પ્રચાર' છે એમ કહીને તે ગ્રંથની નકલોનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને 'નવો ઇતિહાસ' લખવામાં આવ્યો. 'સ્તાલિનનું જ આ હુમલું અત્યંત કરણુ હતું'.

આ પછી ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં ક્રુશ્ચેવે ૨૦મી પાર્ટી કોંગ્રેસમાં ઘડાકો કરી કુનિયા આપીને હનુ-મત્સર્ગી મૂકી હતી. પાર્ટીના પ્રથમ મંત્રી તરીકે તેણે સ્તાલિનના શાસન અંગે એક ગુપ્ત હેવાલ રજૂ કર્યો હતો.* જોકે, આ હેવાલ વિષે અને તેની રજૂઆત વિષે હજી અનેક અધઃધટનો ચાલુ છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ એમ માને છે કે આ હેવાલ અંગે ધણા મહિનાઓથી અંદર અંદર વાંટોમાટો ચાલી હતી અને આ હેવાલનો એક કુખ્ય હેતુ સ્તાલિનની ટીકા નિંદા કરવા ઉપરાંત ક્રુશ્ચેવ જે રીતે સર્વેસર્વા બનીને વર્તી રહ્યો હતો તેની નિંદાના સાધન તરીકેય ઉપયોગ કરવાનો હતો. (હકીકતે ક્રુશ્ચેવે ૧૯૫૫ જુલાઈથી ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરી વચ્ચે સેન્ટ્રલ કમિટીની બેઠક બોલાવી ન હતી !)

હેવાલ અંગેની તથા તેની રજૂઆત અંગેની રહસ્યમયતા ગમે તે હોય પરંતુ એક હકીકત મહત્વની છે કે મિકોયાને સ્તાલિન ઉપર પ્રહાર કરવા ઉપરાંત ક્રુશ્ચેવે સ્તાલિનના વાદે જે 'હકાલપટ્ટીઓ' (purges) કરી હતી, તથા ઓ-સાઇકલોપીડિયામાં ફેરફારો કરીને ઇતિહાસના અસત્યીકરણની જે સ્તાલિની રસમ અખત્યાર કરી હતી તેની સખત ઝાટકણી

* આ ગુપ્ત હેવાલ પાર્ટી ખસ્પિદમાં હાજર રહેલા ૧૫૦૦ પ્રતિનિધિઓમાં વહેંચાયો હતો. (પાછળથી નિઃસહ સમિતિના મંત્રીઓને પહેાંચાડ્યો હતો.) પાર્ટી એને અંગ્રેજી અર્થાં બંધ બારણે રાખી હતી. કેટલાક વિવેચકોના મતે જ આખો હેવાલ કોમેસો પાસે રહ્યો ન હતો. તેમાંની 'વિશ્લિસ' જ પસાર કરવામાં આવી હતી. x x જોકે એ હેવાલના અસ્તિત્વનો ખુદ ક્રુશ્ચેવે અને સોવિયેત નેતાઓએ સ્વીકાર નથી કર્યો. પરંતુ, એની નકલો ઇરાકાપુલક વિરોધોમાં પહેાંચાડવામાં આવેલી — પ્રજા ધાય તે હેતુથી જ...

કાઢી હતી.

૧૯૬૬ના ફેબ્રુઆરીની કોન્ગ્રેસ પછી ક્રુશ્ચેવના વિરોધીઓ ચોક્કસ બેઠકો હતા એ પણ હકીકત છે. ૧૯૫૭માં એની સામે કાયદરું* રદખાઈ પણ ગયું હતું. માલેન્કોવ-મિકોયાન જૂથે મોલોતોવ-કાગાનોવિય જૂથ સાથે સંતલસ કરીને એવો ખેત રચ્યો હતો કે માલેન્કોવ ફરી વડો પ્રધાન થાય અને મોલોતોવ પાર્ટીનો પ્રથમ મંત્રી. પરંતુ, ક્રુશ્ચેવ ચક્રાર નીકળ્યો. તેણે જોઈ લીધું કે પ્રમુખમંડળમાં હવે તેની બહુમતી રહી નથી; એટલે તરત જ તેણે મધ્યરથ સમિતિની બેઠક બોલાવીને (તેમાં તેની ચોખ્ખી બહુમતી હોઈ ને) જીલ્લા માલેન્કોવ, મોલોતોવ અને કાગાનોવિય ઉપર 'પાર્ટીટ્રોલ'નો આક્ષેપ મૂક્યો અને તેમની સામે પગલાં લખ્યાં, ઉપરાંત પોતાના જૂથના કેટલાક હનુ-પયુ જણાયા તેમનેય તમસી મૂક્યા (૧૯૫૭ જુલાઈ). આ પછી, લશ્કરનો લાલ લઈને સ્ટ્રોગાંવ વળી નવી કટોકટી જાળી કરે એવો ભય હેખાંતો એનેય દૂર હટાવ્યો. આ પછી, ૧૯૫૮ માર્ચમાં સર્વોચ્ચ સોવિયેત વડા પ્રધાન સુસ્લાનિનનેય પદબદ્ધ કરીને ક્રુશ્ચેવને સર્વાધિકાર વડા પ્રધાનપદે ચૂંટીને તેના તાજમાં નવી ક્લમી લગાવી! ઘોઝાક મહિના પછી, સુસ્લાનિન સામે 'પાર્ટી વિરોધી જૂથમાં જોડાવાનો આરોપ' ઓઢાડીને તેનેય દૂર ધકેલી કાઢ્યો. ૧૯૫૬ના આરંભે ૨૧મી પાર્ટી કોંગ્રેસ મળી, ક્રુશ્ચેવ 'ઓલોગિક-કૃષિનીતિના કુરમતો' તરીકે તથા 'સ્તાલિનયુગના યુનેગારો' તરીકે ઘણા બધા સામે પગલાં લખ્યાં. નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે જુદા જુદા સમયે તેણે એવી રીતે ઘણા નાખ્યા હતા કે માલેન્કોવ, મોલોતોવ, સુસ્લાનિન જેવા ધરખમ વિરોધીઓનેય 'યુનાના એકરારો'* કરવાની — સ્તાલિનયુગમાં સર્વ-

* મોલોતોવે ૧૯૫૪માં સોવિયેત સંઘ વિશે એવું નિધાન ક્યું હતું કે ત્યાં "સમજાવાદી સમાજના પાયાઓ નખાઈ ચૂક્યા છે." આ વિધાનમાં રજૂ કરેલા દાવા તો વરસો પૂર્વે સિદ્ધ થઈ ગયો છે: ૧૯૫૫માં સોવિયેત દેશ એનાથી ઘણો આગળ વધી ગયેલો છે: આ કારણે મોલોતોવનું નિવેદન "કૌટુંબિક" રીતે 'બલ્લવશદ્ધ'.

સાધારણ જાગેલી—અત્યંત અપમાનનક પદ્ધતિને વશ થવું પડ્યું હતું!

૩

૧૯૫૯માં પાટીની ૨૧મી કો-ગ્રેસ ખળી ત્યારે કુશોવે અમેરિકાની 'માયાદીક' આવકને અને કુલ આવકનો ધોરણને ૧૯૭૦ સુધીમાં આંખી જવાનો નિર્ધાર જાહેર પાશુ કરી દીધો. અને ૧૯૬૧માં મહાશી ૨૨મી પાટી કો-ગ્રેસ વખતે તેા તેણે કાવિય્ બાળી દીધું: "રશિયા ૨૦ વર્ષમાં કમ્યુનિસ્ટ સમાજની કક્ષાએ (એટલે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરે અને પોતાની જરૂર મુજબ ઉપભોગ કરે એવાં ઉચ્ચ કક્ષાએ ?) પહોંચી એવું હશે. ૧૯૮૦ સુધીમાં તોત્તમામ જાહેર સેવાઓ વિના 'મુલ્યે મળતી હશે; દરેક કુટુંબને પોતાનો ફોલેટ હશે. દરેકની આયાદીક સાચી આવક' (ભાવવધારાને લક્ષમાં લઈને) ૧૯૬૦ ધરતાં બેઠી ગણી. ધર્ષ ધર્ષ હશે." વગેરે.

કુશોવે પોતાના આર્થિકાદી વસ્તુસા અંગે દાવો કર્યો હતો તેવો કશીજ વેત્તાનિક આધાર ન હતો એટલે કુશોવના ક્ષાસન દરમ્યાન ઉત્પાદન ૧૧ ટકાને બદલે સંતોષાત ટકા પર નીચે જીતવું હતું. અને જેના પર કુશોવે ધણી મંધો બારં મુક્યો હતો તે રોજિંદી ઉપયોગી ગીલવસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં બારે ધમ્મકો થયો હતો-૧૦ ટકામાંથી માત્ર ૨ ટકા. રશિયાની પ્રજાને મન જે કેટલીક અતિશય આસંદાથી રિધતિ જાણી છે તેમાંની એક મુખ્ય વેસવાટના મકાનોની છે. એમાં ગણુ કુશોવને ધારી સફળતા મળી ન હતી. અને કુશોવ જેને પોતાની 'યશસ્વતી' ગણાવતો તે કૃષિ હોતે? ૧૯૫૮થી ૧૯૬૫ નાં સાર્વ વર્ષ દરમ્યાન તેણે ૭૦ ટકા જેટલી ભૂમ્ય ઉત્પાદન વૃદ્ધિની ખાશ હાંકી હતી, તેમાં બારે નાવેલી સાંપડી હતી. વસ્તી વધારા કરતાં એના પ્રજાણુમાં વધારો થયો હતો (માત્ર ૧૭ ટકા)!

છ અને રાજીય રીતે મુક્તાનકાક છે. એવાં રોષને સ્વીકાર મોલોતોવ પાસે કચવધો હતો. વિરોધ મોલોતોવ હાજીત એ છે કે ઉપરના વિવેદન પછી આંક બંદિને, લામ આવતાં, એની કાનપડી પકડવામાં આવી હતી!

આ વરસો દરમ્યાન ચીન સાથેનાં અધરો વધ્યો હતો. ચીને કુશોવની નીતિને સુધારવાદી અને પ્રત્યાપાતી શાહીવાદી ગણવી હતી; તેા કુશોવે માઓનીતિને અધસાદસવાદી ટ્રોટ્સ્કીવાદી કહીને નિંદી હતી. પરિણામે સમસ્ત વિશ્વની કમ્યુ. પાટીઓમાં અને સામ્યવાદી સત્તાઓમાં ભંગાણુ શરૂ થઈ ગયું હતું. ખીજા બાજુ, અમેરિકા સાથેની વધતી રેડી પછીવ કુશોવથી નિરાંત રાખી બેસામ એવું ન હતું. અણુ યરો અને પરંપરાગત સંરક્ષણ ખર્ચ પાછાના અદળક ખર્ચમાં કાપ મુકવાની કુશોવની ધારણા વ્યવહારુ બને એમ ન હતી. આથી ૨૨ મી પાટી કો-ગ્રેસ (૧૯૬૧ ઓક્ટોબર) માં તેણે યજીઉત્પાદનમાં વધારો કરવાની જરૂરિયાત જણાવી હતી.

કુશોવના વિરોધીઓ તેા લામ જેઈ ને જ બેઠાં હતા. ૧૯૬૨ના માર્ચમાં સેન્ટ્રલ કમિટીમાં પહેલી જ વાર કુશોવને નીચાબેણું થયું. સંરક્ષણ અને બારે ઉલોગોના ભોગે કૃષિને ઉપર લાવવાને પોતાનેા ઇરાદો નથી એવા અચાલ તેણે કરવો પાચો; હવે વધારે નાણું કૃષિ હોતે મળવાનાં નથી એમ ૨૫૪ થયું.....આનો અર્થ એ કે તે જેના જોર ઉપર વર્ષોથી ફૂલોતે હતો તે કૃષિ વિકસનના આધારના જ નહીં રહ્યો હતો. ૧૯૬૩ માં વામ કર દુકાળ પડ્યો હતો અને અનાજ પરહેલથી આમાત કરવું પડ્યું હતું! શાંસ અને મામણ જેવી ખાદ્ય વસ્તુઓનાં ભાવોમાં ૨૫ થી ૩૦ ટકાનેા વધારો કરવો પડ્યો, એથી પ્રજામાં જે રોપ મૂકવાયો તેની સરખામણી ધણાએ, સ્તાલિનપુત્રી મૂખવાટ સાથે કરી હતી. ખીજા બાજુ અમેરિકા સાથેની શત્રુ (અણુ અને પરંપરાગત)ની હોડમાં આગળ વધવા માટેય અદળક ખર્ચ કરવાનું હતું.

એકે બાલુની વિદજણા ટાળવી કુશોવે એકાએક દૂકેસ-સ્તેલો લીધો; કમ્યુનિઝમ અણુ શત્રોથી ભરેલાં જહાએ રવાના કરી. ઈર્ષા અમેરિકા સામે પોતાનું પક્ષ નમતું કરવાનું. મુખ્ય સાદમ કરી નાખ્યું (૧૯૬૨); અને દુનિયાભરમાં બંદનામી સહીને એ પમતું પાછું ગળી જવું પડ્યું! આથી, અને;

આ દરમિયાન, કુશોવે કોલોગો, અને કુશોવે મે મકારના ઉત્પાદનના આધારે પાર્ટીમાં મે લિન-શાખાઓ ઊભી કરીને આખી પાર્ટીમાં પાયોલન બદલી નાખ્યો હતો તેની સાથે આકરી દીકા ચંદ્ર હતી. ૧૯૬૪ વુધીમાં તે ચીન સાથેના જલ્દી ઉગળની ગયા હતા.

આ ધૂધવાદને બીજી દિશામાં વાળવ કુશોવે વળી સ્તાલિનવાદ સામેની ગુજેશની શક્તિ અબ માવી. એવલુએકોની કપિતા "સ્તાલિનના વારસદારો" અને, એકોનિસિનની નવલકથા ("અમજાવણીનો એક દિશો") પ્રગટ કરવા સમિતિ આપી.

પરંતુ, આ બધું જ ચિંથા છે એવું જાણતાં ૬૯ વર્ષના કુશોવે એવાય ઉગારો કાઢવા કે... "સૌ દોષી બને છે કે હું દોષી માટી" અને... સરકાર અનેમાં જે સ્થાન ધરાવું છું તે સદાકાળ માટે હોઈ ન શકે... જે નેતા સંખ્યામાંના અબક્તિના રાજાને પોતાના અમત દિતોમાં સીમિત કરે છે એ રિક નેતા બણાય... તમે બણો છો કે હું હવે પેન્શન-લાભક ઉમેરે પહેંચી ડાંગયો છું."

આ છતાં કુશોવ ખરેખર નિવૃત્ત થવા માંગતો હતો એમ માની લેવાને કારણ નથી. પરંતુ, ૧૯૬૪ માં પરિસ્થિતિ કોટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે સર્વત્ર પોતાના માણસો ગોઠ્યા હતા છતાં, પોતાની સામેના અંતિમા કાવતરાની સિને અંધ પલ્લ ન આવી, એકોનિસિનના "લખ સલામત" સમજીને તે આરામ માટે જીવન ઉપર ઊતર્યો. એકાએક એને પ્રમુખમંત્રીની એક માટેના સદેશો અભ્યાસ કુશોવે મીટિંગમાં હાજર થયો ત્યારે જ એને ખબર પડી કે એ તે એના ઉપર કેસ ચલાવવાની એક હતી જેને તેણે પોતાનો લેખ્યો હતો એ પેલિયાન્ડોએ સુલોવની મદદથી કેસ તૈયાર કર્યો હતો. કુશોવે જરૂર બચાવ કર્યા પછી, બંને જવાની આશાએ, આખો કેસ સેન્ટ્રલ કમિટી સમક્ષ રજૂ કરવા માંગણી કરી. અગાઉ, ૧૯૫૭ માં એલોતોન્-માલેકોવે તેને હાંકી કાઢેના પ્રયાસ કરેલો ત્યારે નિષ્ફળ પ્રમુખ

મંજીની એકને બદલે એન્ટ્રલ કમિટીમાં લેવાની પોતાની બતને જવાવી હાથ, વિરોધીઓને ગુનેગાર ઠેરવી ચકેલો. હવે સાત વર્ષે એની એ જ માંગણીનું પરિણામ બિલકુલ અલગ. અલગત, કુશોવ એટલો સફળાગી કે જાહુમતીએ એને સત્તામાંથી છૂટા કર્યો અને પાછલાં વર્ષોમાં ચાંતિથી (!) જીવવા દીધો.....

કુશોવના વિરોધીઓનું આ છેલ્લું લોકરાહી પગલું, સ્તાલિનવાદની સરખામણીએ, કુશોવવાદનું એક શુભ પ્રદાન ગણાવું નેહંએ-કુશોવવાદનો વિનય લેખાવો નેહંએ.

૪

કુશોવની સૌથી મોટી કામગીરી વિસ્તાલિનીકરણ (ide-Stalinization) છે. ૧૯૫૬માં ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસમાં તેણે સ્તાલિનનું બહુ ૩૫ પ્રશ્ન પાઠવેલું.

"કુદ શરૂ થતાં તે પરિસ્થિતિ બેઠી, વધુ જૂનવાઈ સ્તાલિન અગાઉ કરતાં વધુ ૨૦-૨૫ વર્ષ, ગુમિબજ અને પાઠવી બન્યો, ખાસ તે, દરેક દરેક બાબતમાં વહેંચીલો. પરંપરાની એની મનોવૃત્તિ માની ન શકાય એ હવે પહેંચી. x x x કુદ પૂરું થયા પછી તે દરેક દરેક બાબતમાં, બીજા કોઈની બંને કશાની પરવા કર્યા વિના તે એકલો જ બધા નિજીયો લેતા હતા."

બણા બણકોરોની દૃષ્ટિએ આ હેવાલમાં કુશોવે સ્તાલિનનું આલેખેનું ચિત્ર સત્યની સરખામણીએ ધણું જ આજકલું હતું. ધીમે ધીમે કરતાં જે હકીકતો બહાર આવી છે તેમાંની કેટલીકની નોંધ જ કરીએ તોય સ્તાલિનની અકલ્પ દાનવલીલાનો અંદાજ મળી રહેશે:

... એથી અઢી કરોડ પ્રજાજનોને કેદ કરીને નારકી પાતવામાં ધકેલવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં અરધાથી વધુ સંખ્યા સુદોત્તર સમયની છે. દોટકે કરોડો મોતને ઘાટ પહોંચાડ્યાં હતાં.

... પાર્ટીની પોલિટબ્યુરો (પાછળથી પ્રમુખમંત્રી)માં ૧૯૧૯-૧૯૩૯ વચ્ચે લેનિન સાથે ૩૩ ઉચ્ચ

દક્ષીનો નેતાઓ સ્થાન પામ્યા હતા. તેમાંના ૧૮ જીજીનું સ્થાનિતે કાસળ કદાબુ હતું. પાટીની સેન્ટ્રલ કમિટીમાં માંડી પ્રતિષ્ઠિ અને શહેર સમિતિ-ઓના કુલ સભ્યો (હજારો) માંથી ૮૫થી ૯૦ ટકાને 'લિફ્ટવરેડ' કરવામાં આવ્યા હતા. છેક ૧૯૫૨-૫૩ નાં વરસોમાં સ્થાનિતે અતિમ કઠણના અભ્યાસો વિચારી રાખ્યા હતા. તેમાં અનાવેલી કેસો જાણ કરીને સ્થાનિતે પોતાના જે નિકટતમ સાથીઓને મમલામ પહેંચાડવાની પેરવી હતી હતી. તેમાં હતા એશિયા અને જૂના સાથીઓ; મોલોતોવ, લેવોલો-લોવ, આન્ડ્રેયેવ, કામનેવિચ, અને કલચ ઝિકોવાન; ઉપરાંત હજારો જૂના રાષ્ટ્રવાદીઓ, દીટોવાદી જાપાની આવેલા સેક્ટો કાપકરો, અને પાટીકાપકરોમાંના હજારો. આનો આરંભ હજીનાતેવે (સ્ટેટ સિક્રેટરિટી પ્રમોને) ૧૯૫૨માં કરી પશુ દોષી હતો.

● રશિયાની ૨૦ કરોડ પ્રજામાં અરથી સંખ્યા ૧૨૫ લાખ બેલનારી, વિવિધ સ્વાયત્ત પ્રજાસત્તાકોમાં વસતી લઘુમતીઓ, હતી પરંતુ તેમને : જીવનમાં સાથી સ્વાયત્તતાં કરી લેવા. મળી ન હતી. રશિયાની ફરજ, રિપબ્લિક અને તેના પાર્ટમન્ટ મોરડાની જોડાણ નીચે તે કચકર્ષ રહી હતી. કોલેક્શનના એવેન્સ અને કમિયાના તાત્કાલિકો આખી ને આખી પ્રજાને ઉચાળા કરાવ્યા હતા. જૂનું પ્રજાને માથે તો હિટલરને : માંડ કરાવેલો તોત મોત અને કમનનો લાભો આપાર જિતથી હતો.

● ગ્રામ વિસ્તારોમાંનાં સમૂહ ખેતરોમાં જેમને ફરજિયાત જોતરવામાં આવ્યા હતા તે કુટુંબો વરસો સુધી બેઠામ રહ્યાં હતાં. આ ખેતરોમાં કચો ખાક લેવા, કેટલો પોતાના ઉપયોગ માટે સંખવા, કેટલા બાવે સરકારને વેચવા, તેના નિયુધિ સમૂહ ખેતરના ખેડૂતોને હસ્તક મંદિ, સરકારી અધિકારીઓને હસ્તક રહેતા—પરિણામે ખેડૂતોને કાચકર શોષણ અને જીવ-લેણ ગરીબીમાં અને અજાત જીવન પડે તો બલે એલે તો શહેરોમાંના ઉલોલ વિસ્તારો માટે અને સૈન્ય માટે બોગ આપવાનો હતો.

સરકારી ટ્રેડર સ્ટેશનોની મુજામમાં આ સમૂહ

ખેતરોને ખેતરી રીતે મૂળ દેવામાં આવ્યા હતા કે જેનો પકડની બંધાર સ્વતંત્ર રીતે એક પશુ પંચતું કરી ન સંકોમ, પરિણામે, સમૂહ ખેતીમાંથી ખેડૂતોનાં એટલી દહે જીવ જીડી એવો હતો કે તેમને અંગન ઉપયોગ માટે અપેક્ષા અધીએક એકરના વાડાઓમાંથી તેઓ જેટલી કમાણી કરતા હતાં એટલી પેડા બગી ખેતરો પર નહોતી થતી. એનું જ કુદાળા ટોળી અગતમાં બંધુ હતું.

● શહેરોમાં કામદારોને જેમને નામે આકાંક્ષિત થઈ હતી એ વર્ગ—નિરાદ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં માન સ્કુ-તરિક ઉપયોગમાં આવવાનું હતું. ઉલોગો-કાર-ધાનમાં કામતી પદ્ધતિ, પગાર નીતિ અને કામ-દારોમાં કાનૂની અધિકારો તથા ટ્રેડ યુનિયનના અધિકારો આ જીવ કામદારોને માટે હિતકારી બનવાને બદલે જીલ્લા દમન અને શોષણના સાધન બની ગયાં હતાં. સરકારે નીમિત્તા અને પાટીએ માન્ય કરેલા ખેતરો, અલીપદારો તથા ટેકનિશિયનોના અજી મીએ કામદારો લાચાર બન્યા હતા.

● ઉલોગોમાં અને સરકારનાં ક્ષેત્રો વિકાસ માટે પ્રેમક મૂડી સંચય આવરણ હતો. તે માટે મૂડી લાદી સમાજ કરતાં અધિક શોષણ સોવિયેતનાં વિજ્ઞાન-કામદાર સહીશી હતા. અમ આર-દાયકા સુધી નીચા જીવનધોરણમાં પેડ કરતા રહી હતા.

● ટેકનિશિયનો, એન્જિનિયરો અને વિજ્ઞાનીઓ તથા પ્રજાનાં જોડિકા વ્યવસાયમાં રોકાયેલાઓમાં જેઓ સરકારની અંતરિયાત મુજબ કોન્સ્ટ્રક્ટ જીવન જીવી રહ્યા હતા, તેમનો એક સંપત્તિ વર્ગ જોતો થઈ ગયો હતો. મૂડીવાદી દેશોની જેમ આ પશુ વર્ગ ગ્રેણિઓ વચ્ચેનું અંતર ખેંચ વધુ હતું. તેના આ ઉપરાંત સ્થાનિતો એક એક કાચકર વસિલો હતો. આ પકડ અજામોર (Chad)નો સર્વસાધારણ રીતે આજે દેશમાં આલેની ગામ કરતાં અંતર વિશેષ દોષ આપેલો આદર પ્રવેશ ન. પરંતુ વિષ્ણુતિ સોવિયેતમિજીલ કંકરોના કહેવા પ્રમાણે તો સ્થાનિયુગી રશિયામાં કાંઈ બનત નેટાં આપક-જન્યો હતાં એટલાં કાચે ખીને

કર્મથી હશે. કેન્ડરો કહે છે કે જદુ મોટી જાણમાં લોકોને આગ ધંધા ઉપર જ મોટે ભાગે આધાર રાખેલા પડે એવું રશિયા સિવાય બીજે ભાગ્યે હશે. અમુક રેશનની રેલવેની ટિકિટ લેવી હોય, મોરકામાં કે લેમિનશામાં લાડે મકાન બોર્ડનું હોય, વાસ્તવેસ સેટનો નવો વાલ્વ ખરીદવો હોય, સરકારી કચેરીમાં અમલદારની મુલાકાત લેવી હોય, બજાર વિના અશક્ય ! તમે ફિક્સર (fixer)ને સાધી એટલે બોર્ડનું બળી ભય, મતી ભય !

ઝારશાહી કરતાં વધુ જડબેસઝાખ તંત્રની જૂરી અસર સર્વત્ર વરતાઈ રહી હતી. પ્રવૃત્તિ તેના પ્રગમમાં પ્રોત્સાહન મળત નીતિ છે એમ સમજવાને બદલે સ્તાલિન વધુ ને વધુ શંકાકીય જાનતો ગયો. સરકાર અને પાર્ટીના કામકેરો ઉપર જ વહેમાઈતે, દેશની પ્રજાને જ એવકા સ્તમજીને, વધુ ને વધુ વ્યાપક પ્રારણે દમનનો કોરડો વીંજતો ગયો. લાખો નફિ, ફેરોડો, કિસાનો-કામદારો-એગ્રિનિયરો-ટેકનિશિયનો અને કમ્યારીઓ એના જોગ-મન્યા સ્તાલિન કુશળ થ્યા દાનવી દમનથી વ્યથા પતી બેઠેલા પક્ષકારો, સ્વાકારો, વિચારકો, શિક્ષકો અને વિજ્ઞાનજ્ઞો, વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીને પ્રમણાવણીઓમાં ફેંકાતા રહ્યા. પરિણામે પ્રજાનાં દુઃખ-માતનાને પ્રાચ્યા આપનારાનું જ અસ્તિત્વ અજાણ ભૂંસાઈ ગયું. એક ભયંકર રાષ્ટ્રવ્યાપી દલપ્રધાન પ્રેલ બીંસાઈ રહ્યો.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ તરફથી વહેમાઈતે જાણે માણસ-માણસના સંબંધોને કંટાળિત દ્વિપિત-જાનવી મૂકી. સરકારની તજજ્ઞ-વશદાર-કેબાવા-જ્ઞાતુ વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે હોય. રખાતો રહ્યો. જો એકબીજાથી અજાણ થાની ગયા...

ફકેવા ખેરડોડસની જ્ઞાતિવાદની સ્થાપનાને : મિમે સ્તાલિને જ્ઞાતિવાદી ક્રાંતિનો પ્રાયો-કમ્યુનિસ્ટ પ્રાઈ, સોનિયેલ (પંચાયતો), ટેક યુનિયનો, કિસાનસમિતિ, વ્યાવસાયિક મંડળો રૂપી પ્રાયો-અત્રત કરીના ખોલો દરકરની વારંવાર, -સાઈ-કરની-વતેને અણુ-પ્રમિણુ ખતની ત્રાપ્યું. અતે પ્રોતાની વ્યક્તિ-અત અગમ્યા સત્તા ટકાવી રાખવાના એકમાત્ર

હેતુથી તેણે ગ્રામ-જનસંખ્યા તરફ રચ્યા. (NKVD: MVD: MGB: KGB) અને એના ઉપર પણ જનસંખ્યા કરે એવી અગત ગ્રામ-ટુકડી રાખી ! અને એ ગ્રામયરોના વજાઓ ઉપર પણ વિશ્વાસ મૂકવાને બદલે તેમને જ એક પછી એક મારી નાંખાવ્યા. તે તેમને રચાને નવા નિમાતા ગયા !

આવા આ મદાદાનવી યુગ દરમિયાન જે બની ચૂક્યું હતું તેમાંથી આખી પ્રજાને બહાર કાઢવાનું કામ મહાભયીરથ હતું.

પ્ર

સ્તાલિનયુગી આચારમાંથી બહાર નીકળવાના માર્ગનો ઇશારો કુશોવે તેના ગ્રામહેવાસ પર બોલિતાં કર્યો હતો :

“જિસદરો, આપણે વ્યક્તિપૂજનો પ્રથ નિર્ણયક રીતે અને સદાને માટે અત્રત કરવો જોઈએ. x x x આપણે લેનિનના સિદ્ધાન્તો અનુસાર સમીક્ષક ભેદભવના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોને વળગી નહીને ઉપરથી નામે સર્વત્ર, પાર્ટી-સંમતનું શીલ્પમાં શીલ્પ આલન કરવું જોઈએ. x x x સમાજવાદી શીલ્પકારી અને ક્રાંતિકારી (સમાજ-વાદી) ક્રાંતીની પદ્ધતિનું ઉલ્લંઘન કરવાથી જ એમાં બનિયોઃપૂર્ણ સુધારવા જોઈએ. x x x કુશોવે અવધારમાં આથી બિલકુલ જ ક્યુન હતું. ૧૯૫૬ સુધીમાં તો તેણે આર-સવારયાનો પર ચડીચીટકીને અલગ સત્તા હસ્તગત કરી હતી : માર્ડીનો અયમ મંત્રી, પ્રમુખમંડળનો સભ્ય, વડો પ્રધાન, ઉપરાઈ, એક તરફ-લોકો : રશિયન પ્રજા-સત્તાકી પાર્ટી-પ્રયુરોના વડા-તરીકેનો. આર-ઉપરાઈ કુશોવે તોનમોટાં બધાં મદસ્તનાં રચાનો ઇત્ર અને ત્યાં, બોતાલા અનુચરોને મેસાડી દીધા હતાં. જ્ઞાતિવાદી-આર્થિક-રાજકીય-અવરનો કામામ ત્રાંકાં પર પ્રોતાની પ્રક્રમ જમાવી હતી. વધુમાં, તેણે પ્રોતાની પાર્ટી અને સરકારથી અલગ અને આગવી એક-લોખી પણ બનાવી કરી દીધી હતી. ‘કુશોવનો’ની જેની દારા સવામવી અને લાકરી, દશો ઉપર મણુ પ્રોતાનો કાણુ-રાખી રાકે.

સ્તાલિનની અમરજીની બારોબાર નિંદા કરનારા અને લાખો દેહોએ મુક્તિ આપવામાં આગળ પડેલા જામ લેનારા કુઓવે પોતે જ કેટલાક હાકીલા લેખકો-અન્યકેને ગાંડાની અવપતાલમાં મોકલી દેઈને પાક શીખવવાનો અણખરો સેવ્યો; હતો (ખાસ કરીને ૧૯૩૩થી).

ક્રાંતિકારીઓની દૃષ્ટિએ અંતિમ કસોટીએ વિચારતાં સ્તાલિન અને કુઓવે વચ્ચે લાખો જામો, કરોડો એક રહે છે.

સ્તાલિને એક દેશમાં સમાજવાદનું સૂત્ર લુગ્ગંદ કરીને દુનિયાના અન્ય દેશોની કક્ષિત અને કક્ષિત બાદેની ક્રિયારી તરફ કોષ્ટકો, સેવી હતી. કક્ષિતકારી આંતર-રાષ્ટ્રીય બિરાદરીનો અર્થ તેણે એવો બતાવ્યો હતો કે 'બીજા' રાષ્ટ્રોના કમ્યુનિસ્ટોની કેટલી રશિયાનાં વિકાસના સાધન તરીકે રહેવામાં જ સમાવેલી છે. અવધન, આ એકપક્ષી વ્યવહાર હતો: અર્થતંત્ર દુનિયાના પ્રથમ કક્ષિતકારને અન્ય સુરક્ષિત રાષ્ટ્રોના સ્વતંત્ર દ્વારા તેણે બદલ્યો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે રશિયા-અમેરિકા અને બ્રિટન સંતોષ કરીને એકની અલગવાળા પ્રદેશમાં ફીલ્ડ કોર્સ એકબીજા ન કરવી એવી શ્રમ ગોઠવણ કરી કીધી હતી.

કુઓવે પશુ-સહચરિત્વની અને શાંતિમય આર્થિક હરીફાઈની અને અમેરિકા એવા શાહીજાદી ગણાતા દેશની સાથે મૈત્રી સ્થાપનની સિદ્ધાંત કરીને પછાત રાષ્ટ્રોની કક્ષિત તરફ કોષ્ટકો સેવી હતી અને આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓને પોતાની વિદેશનીતનું સાધન બનાવી હતી. કમ્યુનિસ્ટ દેશો, રશિયાની આગાહી મારેના સાધન લેખીને સંસ્થાનવાદી શોષણ જ રહ્યું હતું.

કુઓવે અરેબર સ્તાલિનની જેમ સેવી હતો? હા, 'ટીરર', તથા 'મરડ' સિવાયના મામેલો બધી સત્તા હાંસલ કરવામાં તે સ્ત્રોતપત્રો રચી હતો. પશુ આ એવોતેલો એક ન હતો.

કેન્કરોની માનવતા એટલી છે કે કુઓવે સ્તાલિનની જેમ કિલ્લો સત્તાનો ભૂખ્યો હતો એમ કહેવું પડ્યું

નથી. બરકે, તે સત્તા ખાતર સત્તાનો છત્ર ન હતો. અવગત, સત્તા તેને પકડ હતી. પશુ એનાથી વિશેષ તેણે જે કામ પાર પાડ્યું હતું તે માટે તેને સત્તા અનિવાર્ય જણાતી હતી. અને તે જે કામ પાર પાડ્યા માગતો હતો તે રશિયાની કાપાપદનું હતું... દુનિયામાં ચોનિયેન દેશ માયુ હાંચુ રાષ્ટ્રી સૌથી આગળ ભોગો રહી જ્ય એ એનો મનોરથ હતો.

હા, બધી બધી રીતે કુઓવે સ્તાલિનથી જુદો હતો: સ્તાલિન તેના લાંબા શાસનકાળ દરમ્યાન રશિયા બહાર ગયો ન હતો. કક્ષિત પૂર્વે તે સાધ-બીરિયામાં કેદ હતો અથવા અન્ય શ્રમવાસમાં હતો. કક્ષિત તથા બાદ દેશને દુનિયાથી અલગો રાખીને, તેને પછાત દશામથી બહાર લાવવા એકામ લાવે અંતે રચી હતો. મૂડીવાદ અને શાહીવાદના કંપક માત્રથી તે ભાકતો હતો. સામ્પવાદી યુગો-સ્થાવિધાના દીટોની સાથે એટલી હદે દુરમનાવટ જાખવી હતી કે ફરીથી યુગોસ્થાવિધા સાથે મૈત્રી સંબંધો સ્થાપવાની વાત તો દૂર રહી, પશુ પોતાના દેશના અસંખ્ય મોટીઓને 'દીટોવાદી' ગણાવીને સ્તાલિને રેસી માખ્યા હતા.

કુઓવે એટલું સમજ ચૂક્યો હતો કે રશિયાને દુનિયાથી અલાયક રાખીને કશું જ સાધી શકાવું નથી—બરકે, અન્ય રાષ્ટ્રોની વિકાસ પદ્ધતિઓને અભ્યાસ કરીને લેવાય તેટલો લાભ લેવો પશુ જરૂરી છે, તેમાં જ ચાલુપણ છે. અને કુઓવેને એની પશુ ખાતરી હતી કે, સર્વનારી પરમાણુ એજોના મુર્ખા સશસ્ત્ર કક્ષિત દ્વારા અને યુદ્ધ દ્વારા કશું ધ્યેય સિદ્ધ થવાનું નથી; વ્યારિક અને આર્થિક હરીફાઈ વર્ગયુદ્ધના સાધન બની શકે એમ છે. વળી, તેણે સ્થાયી નેતાઓ (શરમાં મોલોતોવ, કામોનેવિચ, લોરોમોવ) અને પાર્ટી કામકેરોના વિશેષ પદો, દીટો સાથેની દુરમની દર, કરીને, દોસ્તીનો સંબંધ બાંધ્યો. આ જ એ કુઓવે હતો કે જેણે ૧૯૪૮-૫૧ દરમ્યાન દીટોને 'શાહીવાદના ક્રાંતી' તરીકે જાહેર કર્યો હતો; કેટલાક દેશવાસીઓને

“ટીટોવાદી ગુપ્તચો” તરીકે સતાવ્યા હતા. પાછળથી તેણે બધો દોષ બેરિયા જૂથના ‘સાહીત્યી બચસો’ નો ગણાવીને ટોપી ફેરવી લીધી હતી.

સ્તાલિનના ચિત્તમાં કદાચ એક મહાન શાસકથી વિશેષ કરી મનોરથ નહિ હોય ત્યારે કુશોવના મનમાં આ વરસોમાં એક પ્રયત્ન ખ્યાલ જોર કરી રહ્યો હતો; પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન તે રશિયાને, અમેરિકાને બરોબરિયા સમૃદ્ધ દેશ બનાવી દેવા ઝંખતો હતો. અને તે માટે તે બધું કરી છૂટવા મથતો હતો.

૬

કુશોવ મોસોતોવ અને મલેન્કોવ કરતાં સાવ છઠ્ઠો-ભારીનો હતો. તેને સરકારી નોકરશાહો, કારખાનાં અને સમૃદ્ધ ખેતરોના મેનેજરો તથા ટેકનિશિયનો ઉપર આધાર રાખીને પ્રજાને ઉત્પાદિત કરવાનું અશક્ય લાગતું હતું. એ કહેતો કે આ વર્ગોમાં સુપ્રગતતાની શક્તિ જ નથી. અને એ જાણતો હતો કે એમની દ્વારા કામ પાર પાડવા જતાં પ્રાક, દમન, હુલમનો રાહ લીધા વિના આખી પ્રજાને જોતરવાનું શક્ય નથી. એની દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે આનો ઉપાય — બીજો વિકલ્પ — એક છે : નીચેથી ઉપર સુધી પાર્ટીને અને સેવિયેતો(ખંડાખતો)ને પુનઃજીવિત કરવી. સ્તાલિન યુગમાં બધે પાર્ટી અને સેવિયેતો બદનામ બની હોય, બધે મૃતપ્રાય બની હોય, પરંતુ ઔદ્યોગિક, વિકાસની સાથે વધતા જતા અને સ્તાલિન યુગમાં ખાઈ બહેલા — ઘણી વાર તો પાર્ટીની અંદર ધૂસી બેઠેલા “કેરિપરિસ્ટો” —ને વશ કરવાનું પાર્ટી દ્વારા જ, થઈ શકશે.

જોકે, કુશોવનું બૌદ્ધિક પ્રયત્ન વધણ સાવ અણધાર હતું. અને લેબકો-કલાકોરોનાં કસેવર સમ-જવાં જોતલી એની ગુપ્તચર પણ નહિ. મલેન્કોવની જેમ કુશોવ જાનસ, અને હોરેસ વાંગી કે ટાંકી શકવા અસમર્થ હતો. કુશોવના સ્વભાવમાં જ કલા અને કવિતા, સાહિત્ય અને જાગીતનું સ્થાન નહિવત્ હતું. આમ છતાં રશિયામાંના જે સજ્જોની દુનિયામાં

વાદ વાદ મર્ધ શકે એમ હોય તેમને દેશમાં અને દેશ કરતાં વિદેશના પ્રવાસ દરમ્યાન તે ઘણી બધી વધુ છૂટખોટા આપતો; ઉત્તેજન પણ આપતો; પરંતુ એની મર્યાદા તરત આવી જતી. મોડર્ન પેઈન્ટિંગ જોતાં તે અકાઈ હિટનો. અને ત્યારે, તેનાં અણધાર વેણોમાં એનું પોત પ્રગટ થતું....

કુશોવનો દિશાળ સાદો હતો, અને કાંઈમાં તે ઉતાવળો હતો. ઘણી બધી સમિતિઓ અને કમિશનો દ્વારા કામ કરવા જતાં કામ ગૂંચવાય છે એવો અનુભવ થતાં તેણે અનેક સમિતિઓ અને કમિશનો વિખેરી નાખ્યાં હતાં, અને ‘વિકેન્ટ્રિટ’ રચના ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ૧૯૬૧માં ૨૨મી પાર્ટી કોંગ્રેસમાં ‘પાર્ટી પ્રોગ્રામ’માં એ વાત પણ રપટ કરી હતી કે સામ્યવાદનો ભૌતિક અને ટેકનિકલ પાયો જ પાર્ટીની જનરલ સાઈમનો પાયો હોઈ શકે. અને બીજો વરસે તેણે આર્થિક કાર્યો માટે પાર્ટી-સંગઠનને વધુ અનુરૂપ બનાવવા દેશિય પણ કરી હતી, જોકે આને લીધે ઉલોગો અને કૃષિ, એમ બે શાખાઓમાં આખી પાર્ટી વહેંચાઈ મર્ધ હતી. એટલું જ નહિ પણ રાજ્યતંત્ર પણ આ રીતે વિભાજિત થયું હતું.

એકંદરે કુશોવના શાસન દરમ્યાન પાર્ટીનું સંબંધન મજબૂત બન્યું. પરંતુ વૈચારિક-સૈદ્ધાન્તિક રીતે મોડું! કુશોવ પોતાને સાધારણ ખેડૂત તરીકે જાળાવતો હતો ને ‘પ્રેક્ટિસિસ્ટ’ (practacist) તરીકે ગૌરવ લેતો હતો. તેનું મંતવ્ય સાદું હતું :

“હું માનું છું કે બીજા બધા કરતાં જો કશું વધુ મહત્ત્વ હોય તો તે બવહાર (એક્ટિસ)નું છે. માકસવાદી સિદ્ધાન્તે અમને સત્તા છતવવામાં અને એને સંચાલિત કરવામાં મદદ કરી છે. આ મેળવ્યા પછી આપણે પ્રજાને સાચું જોળન મળે, સારાં વત્ત મળે, અને સારાં મકાન મળે તે માટે મદદ કરવાની છે. તમે સિદ્ધાન્તને તમારા સુખમાં કે કપડામાં નાખી શકતા નથી. ૪૦ વર્ષના સામ્યવાદને અતો, જો પ્રજા પાસે દુધનો પ્યાલો કે પગનાં જૂતાં ન હોય તો તે માની નહિ શકે કે સામ્યવાદ સારી વસ્તુ છે — બધે પછી તમે

તેમને અને તે બોધ આપનાં રહો. (૧૬૫૭)
 જોકે, કુશોવનો આ અભિગમ એના અનેક
 બૌદ્ધિક સાથીઓ, (મિશેલોલ, માલ્કોવ) ને મન
 નાસવડે રીતે અણધારે હતો. પરંતુ ત્યારે કુશોવ
 થોડી વરસમાં રશિયાને અમેરિકાની સરસાઈમાં મૂકી
 દેવાની ધૂનમાં હતો. અને સ્તાલિનની 'ટેરર' 'મર્ડર'
 પદ્ધતિ વિના એ આ સિદ્ધિ હાંસલ કરવા માગતો હતો.

૭

ફેન્કેલેન્ડ કહે છે તેમ કુશોવ સામે જેણે મુખ્ય
 સમસ્યાઓ હતી : તેનું સ્વરૂપ કંઈક આનું હતું : (૧)
 રશિયાનો સર્વ હોતો જે પ્રમુખ વિકાસ ધર્મ રહ્યો
 છે તેના સંદર્ભમાં અગાઉના કરતાં ધણી વધુ સ્વનંત્રતા
 અને પહેલ કરવા માટેની પ્રેરણા આવશ્યક છે. પરંતુ
 એવી સ્વતંત્રતા અને છૂટછોટો જેમ જેમ અપાવી
 ગયા છે તેમ તેમ માર્કસિસ્ટ કાપૂ આંધો થતો ગય
 છે. અને પાર્ટીના કાપૂ એક પછી એક હોતો
 અને એક પછી એક જૂથ — ભક્તિ ઉપરથી હતો.
 ગય તો 'સામ્યવાદ' જેવું કશું ટકે ખરું ? (૨)
 કમ્યુનિસ્ટ વિશ્વનો વિકાસ થતો જશે તેમ તેમ દરેક
 દેશને પોતાની આખી શૈલી હોવાનું જરૂરી બનવાનું
 જ અને તેના પ્રમાણમાં સોવિયેત રશિયાની પકડ
 ટોચી પડવાની. આમ જ જોઈએ તો આંતરરાષ્ટ્રીય
 સામ્યવાદ જેવું કશું રહેશે ખરું ? (૩) આશ્ચર્યજનક
 સુખમાં સુદ્ધ સર્વનાશી બનશે. એ જોતાં, સાંતિમય
 સહઅસ્તિત્વની નીતિ સાચી છે. પરંતુ જો સામ્યવાદે
 મૂડીવાદને શિક્ષિત આપવાની જ હોય તો આજનું
 'સ્ટેટ્સ કો' બદલાવું જ જોઈએ. કેવળ સાંતિમય
 દરીદ્રી પર ક્યાં સુધી આધાર રખાય ? દરમ્યાન
 'સાહીવાદ' કેટકા મારી બેસે તો ? આથી સહઅસ્તિત્વ
 ત્યજી અને 'સ્ટેટ્સ કો'ને અથા મૂડીવાદ કરે-છે
 એનાથી શરૂ જ હોઈ શકે. વિદેશોમાં જરૂર મુજબ
 એ જરી, બમસે અને કમ્યુ. પક્ષો દ્વારા કાવતરાં,
 શત્રુઓ અને નાણાં દ્વારા પદ્ધતિ પ્રદર્શનું રહે. પરંતુ
 એમ કરવા જતાં કમ્યુ. જેવી ધર્મનાશ બની ગયા.
 અને ત્યારે સુદ કે પીછેઠઠ : સમય વરતાને પંત ખું
 પડે !

આ જેણે સમસ્યાઓને અનિવાર્ય રીતે આંતર-
 વિરોધી માનનારા કમ્યુનિસ્ટ નેતાઓ 'જર્જર'
 મુજબ એક છેવેથી બીજાં છેડે 'જવુ' પડે તો
 જર્જરનેય 'બેલ-સ' સાંચવવા મથે છે. દર્શાવે,
 સામ્યવાદના મૂળભૂત અભિગમે પેદા કરેલી આ
 સમસ્યાઓ છે : અભિગમ એના મૂળભૂત પરિવર્તન
 વિના આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ શક્ય નથી. અને
 મહાન કમ્યુનિસ્ટ સત્તાના સંવેદ્ય નેતા પાસે આવી
 અપેક્ષા રાખવી અશક્ય છે; એમ સમજીને આપણે
 કુશોવની કારકિર્દીનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો, બીજા
 અનેક કરતાં એની સિદ્ધિને અિરદાવવી રહે...

ખૂબીની વાત તો એ છે કુશોવે જે મર્યાદિત
 પરિવર્તન આપ્યું તેનાં પૂરાં ભાવિ પરિણામોની તેને
 સમજ ન હતી. કદાચ એવી સમજ પહેલાંથી હોત
 તો એ આટલીય દિશિત કરત કે કેમ એ સવાલ
 છે. વળી, એક રીતે તો કુશોવના કેટલાક કુશળિયા —
 ધાડચ, દરદેશીનો અભાવ અને દાદાગીરી—તેના
 માથે ઠોકાયેલ અત્યંત કઠોર કર્તવ્યોમાં મદદરૂપ પથ
 થયા છે. આ વિના સ્તાલિન સામે સૌંદર્ય પ્રકાર
 ગ્રીકવાનું શક્ય જ બન્યું ન હોત; અને સ્તાલિન-
 મુખી દુર્દેશને ધરમળથી જલ્દવાનું સાદસ પથ્ય ખેંચ્યું
 ન હોત; સાંતિમય, દરીદ્રાઈપુકત સહઅસ્તિત્વની
 કલ્પનાને મૂર્તરૂપ આપવા અમેરિકા હોડી પહોંચવાની
 દિશિત ન કરી હોત.

ફેન્કેલેન્ડ સાચું જ કહે છે કે કુશોવ એના
 દેશને અને વિશ્વને અગાઉનાં વર્ષોની સરખામણીએ
 ધણી સારી સ્થિતિમાં મૂકતો ગયો છે.

'કુશોવ રિએન્સ' મંથના પ્રવેશકમાં, એતે,
 એડવર્ડ કેન્કેશોએ જે આશા સેવી છે તે અસ્થાને નથી :

"કુશોવની એક મહાન સિદ્ધિ એ હતી કે,
 અવારનવાર ખાંડા ખખડાવવા છતાં, ધમકીઓ
 આપવા છતાં, 'છેતરપિંડી' આચરવા છતાં, અને
 દિસકે રૂપ દાખવવા છતાં, સ્તાલિનવાદી કાયલામાંથી
 તે બહાર આવ્યો હતો. અને એણે એક વાતની
 પશ્ચિમી દુનિયાને આશા બંધાવી કે તે પોતે સહ-
 અસ્તિત્વની જે મર્યાદિત વિચારણા કરતો થયો હતો

તેના કરતાં વધુ પૂણું એક દિવસ સિદ્ધ થઈ શકશે..."

કેન્કરોડે સેવેલી ધારણા અને કેન્કરોએ સેવેલી આશા સાથે ઘણે અંશે સંમત થવા પછી કુશોવર્તુ અંતિમ મૂર્માકિન બીજી રીતે પણ ચર્ચ શકે:

કુશોવ એક વાત બરાબર સમજી ગયો હતો. ૧૯૫૫માં બ્રુઝેનેશિયાના વિદેશ મંત્રી ડૉ. સુખાન્દ્રી-ઓને તેણે કહેલું: "સ્તાલિન તો દેવ હતો; એ માનવીઓ અને વસ્તુઓ બનાવીને મિટાવી શકતો હતો; અમારું એ ગર્વ નહિ..." એક બીજા પ્રશ્ને, એક બીજા પરદેશી સાથે વાત કરતાં આ વાત બીજી રીતે તેણે ઉચ્ચારેલી. "અમારા પંદરે (નેતાઓ) ને, એકસાથે સંગમ જોડેલા દોષ સ્તાલિન નહિ ખતે..." આ બધા છતાં, વાખન કુશોવનાં વક્ષમાં "વિરાટ સ્તાલિન" સમાઈ હતો! આપણે એને કરુણતા કહીશું?

કરુણતા એ વાતની નથી કે કુશોવ વાખન હતો. અને એણે વિરાટનાં વક્ષમાં માર્યાં; કરુણતા એ માટે છે કે સ્તાલિનના તમામ વારસદારો અળીને ને કરી શક્યા હોત તે તેમણે ન કહ્યું... કદાચ, કુશોવથી ઘણું બધું ચર્ચ શકેલું હોત. પરંતુ એમ એનાં વિરાટ વક્ષમાં ઊભરી પડ્યો! કારણ?

કરુણતા એટલા માટે કે, સ્તાલિનના વારસદારો-માંનો એકેએકે હવાકાંડમાં મદદરી સીધી રીતે, અને અન્યારી આડકતરી રીતે, મંડાવાયેલા હતા; સૌના હાથ ખૂનથી ખરડાયેલા હતા; કેમના વધુ કે કેમના ઓછા, એનું પ્રાપ્તિત પ્રભુ આગળ કરીને જ તેઓ તેમનું રક્તિસર્ણું "દૈવત" બતાવી શક્યા હોત. પરંતુ, અધોર પાપમાંથી બહાર આવવાને બદલે તેમણે પોતાની જાતને બચાવી લેવાને જ વિચાર રાખ્યો. પરિણામે, અધઃસત્વો દ્વારા પ્રભાને ઉઘાવી દર્શને, ઉપરબંધા મુધારાઓ દ્વારા પ્રભાને

પટાવીને, નવેશરથી પોતાની પકડ આણી રાખવા જ સૌ મથતા રહ્યા.

સામૂહિક નેતાગીરીના દંભી દાવા-દેખાવ નીચે તેમણે સૌએ પોતાના જૂથનાય નહિ; (જૂથ-જેનું સ્તાલિને રહેવા જ દીધું ક્યાં હતું?) પોતાના કેવળ વ્યક્તિગત હિત અર્થે (તત્કાલ હિતથી માંડી, મહાન સવાધારી તરીકે નામના કમાઈ લેવામાં) સૌ મંડ્યા રહ્યા... આ છતાં, કુશોવ જેટલે અંશે આ બધાથી ઉપર—વિરાળ હેતુ સાથે આતપ્રીત થતો રહ્યો હતો તેટલે અંશે, આડકતરી રીતે, ભાવિનું જે કંઈ હિત તેના હાથે સધ્યું છે, એ પણ ઇતિહાસની બલિદારી છે.

કુશોવે સ્તાલિનવાદની જડ ઉખાડતાં ૨૦મી સદીના સામ્યવાદી વ્યવહારને: છુરખો ચીરી નાંખ્યો છે. ૨૦મી કોન્ક્રેટ પછીના દોઢ દાયકા દરમ્યાન, કુશોવે પોતે નહિ કહ્યું હોય એનું પરિણામ તેનાં ગુપ્ત હેવાસે આપ્યું છે. દુનિયામાં હવે એકજંત્રી—(monolithic) સામ્યવાદને માટે કોઈ અવકાશ રહ્યો નથી. એકકેન્દ્રી (unit-centric) સામ્યવાદી નેતાગીરીને સ્થાને હવે બહુકેન્દ્રી (polycentric) નેતાગીરી જન્મી ચૂકી છે. આતરરાષ્ટ્રીયતાને વાંધો પણ ચિરાઈ ગયો છે. દુનિયાભરની સામ્યવાદી સંતાઓ હવે પોતપોતાનાં રાષ્ટ્રીય હિતને જ સર્વ-પ્રથમ વિચાર કરીને વતે છે—રશિયા કે ચીન કે બીજા જે કોઈને જે કંઈ તુકસાન ભણે થેનું!

વધુમાં સામ્યવાદને નામે જે ભવ્ય ઉદાત્ત મુટોપિયાનું આકર્ષણ હતું તે હવે અતમ થઈ છે; કેમ કે મૂડીવાદી સમાજની જેમ સામ્યવાદી સમાજ પણ અનેક ભયંકર દૂષણોથી ખલખલી રહ્યો છે એ વાત હવે પુરવાર થઈ ચૂકી છે. ખરે જ, વાખન કુશોવનાં વિરાટ વક્ષમાં જગતના ઇતિહાસમાં બોધપ્રાક સમાઈ ગયી રહેશે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

- KHRUSHCHEV'S RUSSIA: Edward Crankshaw (1950)
- KHRUSHCHEV: George Poloczi-Horvath (1960)
- KHRUSHCHEV: Mark Frankland (1966)
- WAS STALIN NECESSARY? Alce Nove (1964)
- THE GREAT TERROR: Robert Conquest (1968-1971)
- KHRUSHCHEV REMEMBERS:—(1971)

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

સંવિવાદ

સમાજવાદ : પુનર્વિચાર / રામમનોહર લોહિયા
રાષ્ટ્રીય લોકસાહી મંચ/ લોકસાહીની કટોકટી (પાંચમી
ચૂંટણી પ્રતિક્ષા)/ પાંચમી ચૂંટણી અને ભાગ્યમી
ગણકાગણ

સાહિત્ય-ચચ્ચાં

વેલ્ડિંગ દ્વારા ગોહોવાયેરી : મેન્ડિય પ્રતાપો કવિ
પિરાન્દ્રો અને હેની મોથો/ બર્નની (સુમાન
સોમપ્રાગ)/ બે મિનન દષ્ટિકોણ (અણુ સમૃદ્ધ અપૂર્ણ)

રાજકારણ

અમેરિકા-ચીનની નવી ધરીના સંકેતો/ ભારતરક્ષ
કરાર : પાયાની વિચારણા

અભ્યાસ

પ્રાચીનિક ઓપેની ભાષાના અવશેષો : દરિયસ્ત્રમ
ભાષાણી/ રાજકીય વિકાસની વિભાવના અને સ્વરૂપ :
લુસિયન પાઈ

કવિતા

નિકોલો સોપ/ શરતકુમાર યુગોપાધ્યાય જનન્યાય
ચક્રવર્તી/ જીવનાનંદ દાસ/ અપેક્ષિતમય કવિ/ નીરંદ્ર-
નાથ ચક્રવર્તી/ ઉશનસ/ આદિલ મન્સૂરી/ દરિયસ્ત્રમ
પાઠક/ રામાનુજ/ રમેશ પારેખ/ પવનકુમાર જૈન...

વાર્તા

વિદ્યુત્તેજ મૃત્યુ : પૌલ શાંદુક/ હનુમંત મૃત્યુ :
શુદ્ધેવ ગુહ/ સમય પસાર કરવો છે : મોરાવિયા
રેવિવોર : સુવર્ણ/ છિનાબ : શ્રેષ્ઠ અપ્સર/ વાડી :
પૌલ બાઉન્સ

લઘુનવલ

વજીરના દાથી : ઈ.વો આન્ડ્રીય આનુ. જયન્તિ દલાસ

નવી કેરી

અનંદગમિના કમરા : પ્રગટ ગતી આતમકથા
એ પનોનું એક વરસ
આસિન-પુર્ણ દેવેતલાનાના સ્મૃતિમંવેદનો : નિરૂપણ :
સુમત્રા ગાંધી

હિસાબેહ

પાઠ્યપુસ્તકોનું નોંધરચાહી કરણ

વિશેષાંશ

આથી : બાંગલા આદિલન

નગર અને નાગરિક

આપણ અને અમદાવાદને શું? : ‘પત્રમાર્ગ’ બદ
અમદાવાદ ૧૯૬૦ : જયન્તિ દલાસ

પ્રવૃત્તિ ને પડથા

અધ્યાપકોનું આદિલન/ અમદાવાદ અને બિવંદી/
લોકસાહી મોરચો અને સમાજવાદની ‘મિથ’/ સાહિત્ય-
ને લગતાં સરકારી ઇનામો/ સોફ્ટએનિસનને નોબેલ
પારિતોષિક/ ગર્જનરતો ‘રોલ’/ વિકાસનો સમાજ
અને લોકર/ સમાજવાદી એકતા/ સાર્વજનિક પત્રકારશ્ય
નાગશંકરની ગિરવિદાય

દ્વિદશ

કંકે/ સત્યકામ/ પ્રતિદ્વંદી/ જીવન સોમ/ આનંદ,
સારા આશા

વિજયવિજય

માનવીય મુદ્દોની પ્રતિષ્ઠા અખતર માસિક
૧૯૭૧ નવેમ્બર: વાર્ષિક રૂ. ૧૨; છટક રૂ. ૧.૫૦

૧૩૧

ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ
(૧૮૯૨-૧૯૭૧)

વિષયગાત્ર

પહેલું પાત્રું

અભિનયકલાની અસ્તિત્વતા

૫૦૯ ભોગીલાલ ગાંધી

કવિતા

ઋષુ કાવ્યો

સમસ્યામાં

આદ્ય કાવ્યો

૫૧૩ હરીન્દ્ર દવે

૫૧૩ જયન્ત પાઠક

૫૧૪ આદિત્ય મન્સુરી

વાર્તા

વિરાટ દર્શન

૫૧૬ કાન્તિ પટેલ

સમીક્ષા

કવિતા અને પ્રેમ

વિવેચનની સાગ્રમત તરાહો-૧

૫૨૦ અધ્યુ સર્જદ અમ્યુઅ

૫૩૨ સુમન શાહ

સાતમેા દિવસ

૫૩૫ ઇલ્ડ ૨. ભટ્ટ

વિજ્ઞાન

ભારતીય વિજ્ઞાન : બોનોલ્કીની દૃષ્ટિએ

૫૪૧ બસીધર ગાંધી

ઊહાપોહ

બાંગલા દેશ અને ભારતનું ભાવિ

બાંગલા દેશ-અરુ' ને બોડું

બાંગલા દેશ અને રાષ્ટ્રીય હિં

થોડીક સાફ વાતો

૫૪૩ જયપ્રકાશ નારાયણ

૫૪૮ અદર-ઉદ્-દીન તૈયબજી

૫૪૯ જીવતરામ કૃપાલાની

૫૪૯ હમીદ દલવાઈ

પ્રવૃત્તિ ને પડથા

પાઞ્ચો નેરુદાને નોએલ પારિતોષિક

ડૉ. ન. મ. શાહ

૫૫૧ સુમન શાહ

૫૫૨ બસીધર ગાંધી

સાબાર સ્ત્રીકાર

૫૩૧

અભિવ્યક્તિની ચરિતાર્થતા*

આ સદિ ઉપરનાં પ્રાણીઓ—નાનગિયાં છાતક, પંખી, પશુ—કાઠીયાં માંડી કુંગર—પોતાના અસ્તિત્વની નાનગીરી જરૂરિયાત કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રગટ કરતાં હોય છે. આગળ વધીને આપણે એવું વિધાન પણ કરી શકીએ કે આ પૃથ્વી ઉપર અને સ્થાનની અન્ય સદિઓમાં સુધ્ધા, જ્યાં જ્યાં પારસ્પરિક જીવન-બંધનનો અવ્યવસ્થિત આગંબ થયો હશે ત્યાં સર્વે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અભિવ્યક્તિની આવશ્યકતા અનિવાર્ય બની હશે. મનુષ્યસમાજમાં શિશુ તેમાં જન્મ સાથે રુદ્ધ, અવાજ અને અંગોના હલનચલન દ્વારા એની જરૂરિયાતો સહજ રીતે પ્રગટ કરતું હોય છે; અને જન્મથી આંધ, બધિર અથવા મૂક માનવી માટે પણ એમ જ છે.

દૂકમાં, અભિવ્યક્તિ એ સજીવસદિનાં સામૂહિક અસ્તિત્વની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પરંતુ, અભિવ્યક્તિના અખણિત પ્રકારોની આ કક્ષા પ્રાયમિક છે, કેમ કે, એક તો, એ તાત્કાલિક હાજત, જરૂરિયાત પૂરતી સીમિત છે, અને બીજું એ કે એ સહજ-સ્ફૂર્ત (instinctive) છે.

આપણે અહીં 'અભિવ્યક્તિ' શબ્દનો જે પ્રયોગ કરી રહ્યા છીએ અને કરવા પડ્યો છે છીએ તે ઉપરના 'ઉદ્દેશ્યો' કરતાં પ્રકારભેદ જ નહિ, કક્ષાભેદય વિષય છે. દા.ત. ચિત્ર, સિદ્ધ, સંગીત, નૃત્ય જેવી 'મનુષ્યની આંતરિક ચેતનાના આર્થવ્યક્તરસથી લલિત કલાઓ દ્વારા માનવી'ને અભિવ્યક્તિ કરે છે તે તેની સ્વૃષ્ટ અને જાણ અસ્તિત્વની—શારીરિક હાજતોની જરૂરિયાત નથી. તે ને અભિનિવેશ-આસક્તિ, અજ્ઞાપો પ્રગટ કરે છે તેમાં તો મનુષ્યની આંતરિક આવશ્યકતાનો આવિર્ભાવ છે. એકે, આ પ્રત્યેક કલાનો પ્રકાર વિભિન્ન છે, અને પ્રગટ કરવાની સહી અને તેમાં ઉપાદાનો પણ વિભિન્ન છે. ચિત્રમાં રેખા અને રંગ, સિદ્ધમાં દંશરેલી આકૃતિ, સંગીતમાં આધાર-સૂર અને તૃત્યમાં મુદ્રા અને અંગમંગી મુખ્ય છે. આ બધાં વચ્ચે પ્રકારભેદ હોવા છતાં તે સર્વ 'સજન' છે.

દૂકમાં, પ્રાથમિક કક્ષાએ (પ્રાણીમાનવી જાણ જરૂરિયાતની કક્ષાએ) સહજ-સ્ફૂર્તતા (instinct) મુખ્ય હતી. અહીં અતસ્ફૂર્તિ (impulsion) મુખ્ય છે, એકમાં પ્રાથમિક કક્ષાએ પર્વત મુખ્ય હતું, આ બીજી કક્ષાએ સર્વેન મુખ્ય છે. એકમાં જાણ વ્યાપાર છે, બીજામાં આંતરિક આવિર્ભાવ.

* મુખ્ય મુદ્દાઓ તા. ૨-૧૧-૭૧ ના રોજ બાઘાસિનારમાં યુરુશત યુનિ. સંચાલિત ચિત્રિતમાંના માતાશાંખમાં રજૂ કરેલા તે અહીં ભવરિપદ રૂપે.

આપણે અહીં મુખ્ય વાત તો 'લેખિત અભિવ્યક્તિ'ની કરવાના છીએ.

લેખનનો ઉપયોગ હજારો વર્ષ પૂર્વેથી થતો આવ્યો છે. લેખિત સંકેતોથી માંડીને અદ્યતન લિપિઓ સુધીના ઉપયોગ બાહ્ય વ્યવહાર-વ્યાપાર માટે (આરંભમાં હિસાબ અને યુદ્ધ-નોંધથી શરૂ કરીને, અંતે તો ભૌતિકવિજ્ઞાનો, સરોધનો, વિવેચનો માટે) થતો રહ્યો છે. આપણે અહીં એ પ્રકારના બાહ્ય રાષ્ટ્રીય ચિંતન-સર્જનવ્યવહારના સંદર્ભમાં વિચારીશું.

'અભિવ્યક્તિ'ના મૂળિયા શામાં છે? આંતરિક અનુભૂતિ અને તેમાંથી નીપજેલી પ્રતીતિમાં આપણે કયા સંકેત વચ્ચે કહી શકીએ કે એક અલગ છે/હીએ એના પ્રભુત્વની (મિલનની, વિરહની કે પ્રભુત્વ-દ્રોહની!) સંવેદના ચિહ્ન કે પત્રરૂપે — બહેને અલ્પક, કાળી 'શેલી'માં — પ્રગટ કરી હોય, બહેને તે સાહિત્ય-વિવેચકા એને સાહિત્ય રૂપે સિદ્ધો મારવા તૈયાર ન હોય; તેમ આંતરિક સમ્પ્રાપ્તિની અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય 'ધણું' છે.

આપણે એ પણ નજીકે છીએ કે, પહેલો પુરુષ (હું) પોતાના અંતરનો ઉદ્ગ્રહ પ્રગટ કરતો હોય છે/ત્યારે ડાહ્યો, આપવીતી, સ્વાનુભવી ઘટનાનું આલેખન ચોટદાર અને છે. અને, તે જ રીતે ભક્તો-સંતોની ગદ્ય કે પદ્યની વાણી ઉત્તમ દર્શાવે છે. બહેને પ્રાંત-નિષ્ઠાનાં તોની દૃષ્ટિએ તેની તત્ત્વવિવેચના અને શાસ્ત્રીયતા 'કાળી' કરે, પરંતુ આંતરિક સત્ત્વની દૃષ્ટિએ એની અભિવ્યક્તિનું મૂલ્ય 'ધણું' છે. હકીકતે, આમાંના ધણુ બધા અભણ હતા, નીચી કામના હતા. (દા.ત. કળીર પીંજરો-વણુકર, સેના નાવી, નામદેવ શિખી - દરજી, રહદાસ મખાસ-ખાટકી, એરો કુંભાર, સાવતો માળી અને સ્ત્રીભક્ત અંગદા આળવાર.) આમ છતાં આ બધા સંતોની કૃતિઓમાં દેવત બેવા મળે છે; સાહિત્યની 'મહાનતા' (greatness)નું તો અહીં દર્શન થાય છે જ; ઉપરાંત ઘણી બધી વાર તેની સર્જનાત્મક ઉદ્ગ્રહતા (expressiveness)નું જ. આનું રહસ્ય શું છે? અહીં અનુભૂતિ પોતે જ એટલી સત્ત્વશીલ-સમ્યક્ષી છે કે એના બેરે જો અભિવ્યક્ત થાય છે તે મહાન અને ઉદ્ગ્રહ સર્જન બની જાય છે. પ્રચલિત શાસ્ત્રીય ધોરણોને પાંખળા પુરવાર કરીને વિવેચકોને નવાં ધોરણો સ્વીકારવાની તે ફરજ પાડે છે દુઃકમાં, રહસ્ય તેની આંતરિક સત્ત્વશીલતામાં છે. કેવળ સંત-ભક્તો પૂરતી આ વાત નથી, તમામ સાહિત્યસર્જનનું આ રહસ્ય છે.

કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા : આ બધાં જ સાહિત્યરસધરણો ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય આદિ અન્ય કલાઓ કરતાં પ્રકરભેદે એ કારણે વિલક્ષણ છે કે તે શબ્દની કલા છે, અને સાહિત્યમાં શબ્દની સહકાળ અર્થ-સામુદાયતા રહેવાની. છતાં, શબ્દ સ્ફુટ, સ્થૂળ અર્થબોધવાળો મટીને વ્યંગનાત્મક-અન્યાત્મક સંકેત રૂપે પ્રગટે છે, ત્યારે ઉચ્ચ સર્જન બની રહે છે.

અહીં આપણે તત્ત્વચિંતનનો પણ સમાવેશ કરી શકીએ. કેમ કે, ચિંતન એ કેવળ બૌદ્ધિક મનોવ્યાપાર નથી. એક કક્ષાએ તે સદૃશ વ્યંગનાત્મક આવિષ્કાર રૂપે — મહાન અને સંદર્ભ સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ બની રહે છે. ગદ્ય અને પદ્યની સીમાઓ પણ અહીં ઉલ્લંઘાય છે. (જૂજ દર્શાવે : ઉપનિષદો, શ્રી અરવિંદ તથા નિત્યનાં તત્ત્વચિંતનો)

સાહિત્ય અને સર્જનનાં ચિંતનની સિદ્ધિની એક આંતરિક પૂર્વશત એ છે કે અભિપ્રાયને પ્રગટ કરી શકે તેવી તેની સ્વતંત્રતાની અડિ બાંધ કર્યું નું આવવું જોઈએ. તેની અભિપ્રાયને અડિત કરે એવા કોઈ બાંધ પરિચયનું પ્રશુલ્બ ન હોવું જોઈએ. ત્યારે અંદાતન સાહિત્ય અને ચિંતન સામે એક પ્રયત્ન બોલ પડકાર લેખો છે એ પડકાર છે અદ્યતન યુગી અતિરેખિત (તેનાં મોસંખીકાં સાહિત્ય) અર્થતર્ક, રોજ્યતર્ક અને સમાજતર્કનો કેમકે તેમાં અકિત-માનવેનો, અકિતના અકિતલેખો, અકિતની ધ્યક્તિકતાનો જ લોપ થઈ રહ્યો છે. તે 'અનમાનવ' 'અવસ્થા-માનવ' વેપારશી કમ વસ્તુ (કોમોડિટી) એટલે કે આજના સમાજની બાહ્ય નિરિપાતિને 'અનુકૂળ' એવા ઉપયોગિતાવાદી; સંમતિવાદી (કોન્ફર્મિસ્ટ) સમજેમાનવ બની રહ્યો છે. તેનાં ધણુબધા સ્ત્રો, આભાપ્રયો, આદર્શો બાહ્ય-નિર્ણીત હોય છે. તે પોતાનાં ઉપાદાનોથી, પોતાનાં પરિવાર અને સમાજથી પરાધાપણું (alienation) અનુભવતો થયો છે; અંતે તો પોતાની નિર્મલપીય પરણો ! તે પાને બોક્તા મટી ભોમ્ય બન્યો છે. કર્તા મટી કમ' બન્યો છે ! અને ધર્મ' (નીતિ), છુદ્ધિ (સોજીક), વિસાન (નિશ્ચિત નિયમો) આ બધાંમાંથી અદ્યા ગુમાવીને તે પોતાનાં એકાગ્રી ક્ષેત્રશામ પ્રગામ રહે છે; અકિત અને સમાજનાં તમામ મૂલ્યોની હાંસી ઉગાવે છે; નક્કર કમ્યું કરવામાં રહે સમાજને — એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ — એક મા બીજા પ્રકારે સંમતિ અપાઈ જવાનો લખ સેવે છે; — 'એન્સડ' જીવન જીવવામાં જોરવ અનુભવે છે ! અને સાહિત્યમાં ધટનાતું ધૂષણાપણું, પાતનું બેદાપણું અને અર્થ તથા યથાર્થતાનો લોપ સિદ્ધ કરવા મથતું એન્સડ સાહિત્ય સર્જવામાં તે સર્જન-ક્ષેત્ર સાહસ અનુભવે છે ! આમ, એકાગ્રી અડિત જીવન, એકાગ્રી અડિત સાહિત્ય અને એકાગ્રી અડિત ચિંતન દ્વારા તે વિદોહી વીરકમનો સંલોપ લે છે.

પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોના શિસ્તવિહીન, વ્યક્તિવાદી ખુલ્લા સમાજમાં શિવ અને સુદરની થઈ રહેલી આવી કંડીમાર વિડંબના સામે શિસ્તખંડ, જૂથવાદી, બદ-સમાજના કુદ્દ શાસકો કંડ-શક્તિના જોરે મેદાને પડે છે. તરવચિતન અને સર્જન-સાહિત્યનાં તમામ ક્ષેત્ર અંતિમ મૂલ્યોનો કળારો પોતાને હસ્તક રાખીને કલાથરા સર્જક તથા ચિંતકોની પલટનને 'સમાજ-વાદી વાસ્તવતા'ના જોરવે ખડી કરીને, વિજયપતાકા ઉગાવતા હોય છે ! મહાન અને સુદર અભિવ્યક્તિની અહીં શકયતા જ શી હોઈ શકે ? એવા સમન્વયની કલ્પના જ શી રીતે થઈ શકે ? આમ જતાં અદ્યુત જ કહી શકાય એવી ધટના એ છે કે આ બદ-સમાજમાં વરસો સુધી ગુલાશી રહેલા પાસ્તાનાકો, વોઝનેસેન્સગ્રો, સોલ્જેનિસિનોનાં ટેબલોનાં ખાનાઓમાં સમસ્ત એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ સામેના વિદોહની કળારો હસ્તપ્રતો પડી હોય છે, તક મળતાં એમાંની કેટલીક — વિદેશોમાં સરકાવાયેલી — પ્રખટ પણ થઈ જાય છે. અને કવચિત્ ધરના શાસકો, પોતાના દિલ-હેતુની ગણતરીએ એમાંની થોડીક કૃતિએને પ્રકાશમાં આવવા કંઈને વાહવાદ પણ કમાઈ લે જો, પરંતુ આ 'વિરમ' પ્રકાશનો એ અધિવાર સમાજના પાયામાં મુરંજ આપનારી ચિનચારીનું કામ કરે છે. પ્રળહણમાં અકદબ સાહસો સળવળાવી

1. ચિંતનમાં 'એન્સડ' એટલે સર્વાંગી સૂન્યવાદી ચિંતનમાં પ્રગટ થતા વિદોહનો મિલન.
2. આ ગ્રંથ હસ્તપ્રતો 'ફ્રીમસ' લિટરેચર' વર્કિ એજાન્સી છે.

નય છે. સાહસો! હા, ચિંતન અને સર્જનની અભિવ્યક્તિ માટે પ્રથમ શર્ત સમી સ્વ-તંત્રતા માટે સર્વાધોષી સત્તા સામેનાં સાહસો!

પુણા ગણુતા સમાજના ગુદાવાસી ચિંતક-સર્જકોની પેલી શન્યવાદી વિદ્રોહી અભિવ્યક્તિને બદલે બદ્ધ ગણુતા સમાજના ગુદાવાસી ચિંતક-સર્જકોની આ પુણ્યવાદી વિદ્રોહી અભિવ્યક્તિ! પાશાની આ લિખતા શું સૂચવે છે? આ વિચિત્ર ઘટના સૂચવે છે કે જેઓ પોતાના ચિંતન-સર્જનના વૈયક્તિક કર્મનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરે છે તેઓ જ સર્જક-ચિંતક તરીકેના સહજ સામાજિક ધર્મને સિદ્ધ કરી શકે છે. સમસ્ત સમાજના જીવંત પ્રહરી (sentinel) બની શકે છે.

ટૂંકમાં, સવાલ ચિંતન અને સર્જનની નિષ્ઠાપૂર્વક સાધનાનો છે. હાલમાં અભણ ઓઠકરીની પ્રણય અભિવ્યક્તિ, હાલમાં અભણ સંતોની ભક્તિની અભિવ્યક્તિ અને ફક્ત પાસ્તરનાકોની વિદ્રોહી અભિવ્યક્તિનું રહસ્ય એક જ છે. એ સૌ સંવેદિત હતાં અને સંનિષ્ઠ હતાં એથી જ એમની સ્વકર્મ-સાધના, સ્વ-ધર્મની ઉપાસના બની ગઈ. વૈયક્તિક ચેતના સામાજિક ચેતનાના સ્ફુર્લિંગમાં કાષ્ઠાકરૂપ સાધી શકી. આ ક્ષણે તે મહાન અને સુંદર અભિવ્યક્તિની અરિતાપ્યતાની

૪-૧૧-૭૧

ભોળીલાલ ગાંધી

અભિવ્યક્તિની ચરિતાર્થતા*

આ સૃષ્ટિ ઉપરનાં પ્રાણીઓ—નાનમિઠાં કીટક, પંખી, પશુ—કાઠીથી માંડી કુચર—પોતાની અસ્તિત્વની ખાતરીથી જરૂરિયાત કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રગટ કરતાં હોય છે. આગળ વેધીને આપણે એવું વિધાન પસંદ કરી શકીએ કે આ પૃથ્વી ઉપર અને પ્રકાશની અન્ય સૃષ્ટિઓમાં સુધ્ધાં જ્યાં જ્યાં પારસ્પરિક જીવન-વ્યવહારનો અવસર આપેલો થયો હશે ત્યાં સર્વે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અભિવ્યક્તિની આવશ્યકતા અનિવાર્ય બની હશે. મનુષ્યસમાજમાં શિશુ તેના જન્મ સાથે રૂદન, અવાજ અને અંગેના હલનચલન દ્વારા એની જરૂરિયાતો સહજ રીતે પ્રગટ કરતું હોય છે; અને જન્મથી અંધ, બધિર અથવા મૂક માનવી માટે પણ એમ જ છે.

દૃકમાં, અભિવ્યક્તિ એ સજીવસૃષ્ટિના સામૂહિક અસ્તિત્વની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પરંતુ, અભિવ્યક્તિના અગત્યનું પ્રકારોની આ કક્ષા ગ્રામ્યિક છે, કેમ કે, એક તો, એ તાત્કાલિક હાજર, જરૂરિયાત પૂરતી સીમિત છે, અને બીજું એ કે એ સહજ-સ્વૃત (instinctive) છે.

આપણે અહીં 'અભિવ્યક્તિ' શબ્દનો જે અર્થ કરી રહ્યા છીએ અને કરવા હચ્છીએ છીએ તે ઉપરના ઉલ્લેખો કરતાં પ્રકારભેદ જ નહિ, કક્ષાભેદ જ મિલે છે. દા.ત. ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય જેવી મનુષ્યની આંતરિક ચેતનાના આર્થિકાસથી લલિત કલાઓ દ્વારા માનવી જે અભિવ્યક્તિ કરે છે તે તેની સ્વૃષ્ટ અને જાણ અસ્તિત્વની—શારીરિક હાજરોની જરૂરિયાત નથી. તે જે અભિનિવેશ-આસક્તિ, અજ્ઞાપે પ્રગટ કરે છે તેમાં તો મનુષ્યની આંતરિક આવશ્યકતાનો અવિરોધ છે. જોકે, આ પ્રત્યેક કલાનો પ્રકાર મિલે છે, અને પ્રગટ કરવાની સ્થી અને તેનાં ઉપાદાનો પણ મિલે છે. ચિત્રમાં રેખા અને રંગ, શિલ્પમાં દંકારેલી આકૃતિ, સંગીતમાં આવાપ-સર અને નૃત્યમાં મુદ્રા અને અંગભંગી મુખ્ય છે. આ બધાં વચ્ચે પ્રકારભેદ હોવા છતાં તે સર્વ 'સહજ' છે.

દૃકમાં, પ્રાથમિક કક્ષાએ (પ્રાણીમાત્રની જાણ જરૂરિયાતની કક્ષાએ) સહજસ્વૃતતા (instinct) મુખ્ય હતી. અહીં આંતરસ્વૃતિ (intuition) મુખ્ય છે, એકમાં પ્રાથમિક કક્ષાએ સર્વે મુખ્ય હતું; આ બીજી કક્ષાએ સર્વે મુખ્ય છે. એકમાં જાણ વ્યાપાર છે, બીજામાં આંતરિક આધિવાર.

* મુખ્ય મુદ્દાઓ તા. ૨-૧૧-૨૦૧૧ના રોજ વાઘસિનેરામાં ગુજરાત યુનિ. સંચાલિત શિબિરમાંના વાર્તાલાપમાં રજૂ કરેલા તે અહીં બંધારવા રૂપે.

આપણે અહીં મુખ્ય વાત તો 'લેખિત અભિવ્યક્તિ'ની કરવાના છીએ.

લેખનનો ઉપયોગ હજારો વર્ષ પૂર્વેથી થતો આવ્યો છે. લેખિત સંકેતોથી માંડીને અદ્યતન લિખિતો સુધીનો ઉપયોગ બાહ્ય વ્યવહાર-વ્યાપાર માટે (આરંભમાં હિસાબ-અને મુદ્દનોંધથી શરૂ કરીને અદ્યતન ભૌતિકવિજ્ઞાનો, સરોધનો, વિવેચનો માટે) થતો રહ્યો છે. આપણે અહીં એ પ્રકારનાં બાહ્ય રીતોને ચિંતન-સર્જનવ્યવહારના સંદર્ભમાં વિચારીશું.

'અભિવ્યક્તિ'નાં મૂળમાં શામાં છે? આંતરિક અનુભૂતિ અને તેમાંથી નીપજેલી પ્રતીતિમાં આપણે કયાં સંકેતો વચ્ચે કહી શકીએ કે એક અલગ છોકરીએ એના પ્રણયની (મિલનની, વિરહની કે પ્રણય-દોષની!) સંવેદના મિઠી કે પવરૂપે — ભરેને અણધાર, કાંપી 'સીરી'માં — પ્રગટ કરી હોય, ભરે મેં સાહિત્ય-વિવેચકાં એને સાહિત્ય રૂપે સિલ્કો માનવા તૈયાર ન હોય, તેમ આંતરિક સંસ્થાઓની અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય ધણું છે.

આપણે એ પંથુ બધીએ છીએ કે, પહેલાં પુરુષ (હું) પોતાના અંતરનો ઉદ્ગ્ર પ્રગટ કરતો હોય છે ત્યારે સ્ત્રી, આપવીતી, સ્વાનુભવી ઘટનાનું આલેખન ચોટદાર અને છે. અને, તે જ રીતે ભક્તો-સંતોની મધ કે પદની વાણી ઉત્તમ દર્શાવે છે. ભરેને પંડિત-નિષ્ણા-તોની દૃષ્ટિએ તેની તત્ત્વવિવેચના અને શાસ્ત્રીયતા 'કાંપી' કરે, પરંતુ આંતરિક સાવની દૃષ્ટિએ એની અભિવ્યક્તિનું મૂલ્ય ધણું જાયું છે. હકીકતે, આમાંના ધણી બધા અભણ હતા, નાની. કામના હતા. (દાતૃ, કબીર પીંજરો-વણકર, સેના નાવી, નામદેવે શિપી-દરજી, રહસ્ય-ધર્માર-ખાટકી, ગોરો કુંભાર) સાવતો માણી અને અભિક્ત અંગ્રહ આળવાર.) આમ છતાં આ બધા સંતોની કૃતિઓમાં દેવત જેવા મળે છે; સાહિત્યની 'મહાનતા' (greatness)નું તો અહીં કશું ન થાય છે જ; ઉપરાંત ધણી બધી વાર તેની સર્જનાત્મક ઉત્કૃષ્ટતા (exquisite)નું નાં આનું રહસ્ય શું છે? અહીં અનુભૂતિ પોતે જ એટલી સત્ત્વશીલ-સાયકલી છે કે એના ભરે જે અભિવ્યક્તિ થાય છે તે મહાન અને ઉત્કૃષ્ટ સર્જન બની જાય છે. પ્રચલિત શાસ્ત્રીય ધોરણોને પાંખળાં પુરવાર કરીને વિવેચકોને નવાં ધોરણો સ્વીકારવાની, તે ફરજ પાડે છે દૂરમાં, રહસ્ય તેની આંતરિક સત્ત્વશીલતામાં છે. કેવળ સંત-ભક્તો પૂરતી આ વાત મૂકી, તમામ સાહિત્યસર્જનનું આ રહસ્ય છે.

કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા : આ બધાં જ સાહિત્યરૂપો ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય આદિ અન્ય કલાઓ કરતાં પ્રકારભેદે એ કારણે વિશદશ્ય છે કે તે સમ્પન્ની હસા છે, અને સાહિત્યમાં સમ્પન્ની-સલાકાગ અર્થ-સાધુશક્તિ રહેવાની. છતાં, શબ્દ રકુટ, રચૂળ અર્થબોધવાળો મદીને વ્યંજનાત્મક-વ્યન્નાત્મક સંકેત રૂપે પ્રગટે છે, ત્યારે ઉચ્ચ સર્જન બની રહે છે.

અહીં આપણે તત્ત્વચિંતનનો પથ સમાવેશ કરી શકીએ. કેમ કે, ચિંતન એ કેવળ બૌદ્ધિક મનોવ્યાપાર નથી. એક કક્ષાએ તે સક્રમ વ્યંજનમયિક આવિષ્કાર રૂપે — મહાન અને સુંદરતમ સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ બની રહે છે. શબ્દ અને પદની સીમાઓ પથુ અહીં ઉલ્લંઘાય છે. (જૂજ દર્શાવે : ઉપનિષદો, શ્રી અરવિંદ તથા નિત્યેનાં તત્ત્વચિંતનો)

સાહિત્ય અને સર્જનાત્મક ચિંતનની સિદ્ધિની એક આંતરિક પૂર્વશત એ છે કે એમિલિયાને પ્રગટ કરી શકે તેની તેની સ્વ-સંત્રાતીની આડે બાંધે કશું ને ન આવવું એઈએ. તેની અભિવ્યક્તિને અંકિત કરે એના કોઈ બાંધે પરિણતરું પ્રયુક્ત ન હોવું એઈએ. ત્યારે અંકિતનું સાહિત્ય અને ચિંતન સામે એક પ્રતિબંધ બાલ પડકાર લેખી છે એ પડકાર છે અગત્યનું યુગી અતિકેન્દ્રિત (તેના માંસ-મોડિયા સંદિગ્ધ) અર્થતંત્ર, રાજ્યતંત્ર અને સમાજતંત્રનો. કેમ કે તેમાં વ્યક્તિ-માનવનો, વ્યક્તિનાં વ્યક્તિત્વનો, વ્યક્તિની પર્ષકાકતાનો જ લોપ થઈ રહ્યો છે. તે 'અનમાનવ' 'અવસ્થા-માનવ' વેપારશી કેમ વંચે (કોમોડિટી) એટલે કે આજના સમાજની બાંધ બંધરિયાતોને એનું કુળ એવો ઉપયોગિતાવાદી, સંમતિવાદી (કોન્સર્વેટિવ) સમૂહમાનવ બની રહ્યો છે. તેમાં ધણુઅર્થા રસો, અભિપ્રાયો, આદર્શો બાલ-નિર્ણીત હોય છે. તે પોતાનાં ઉપાધનોંથી; પોતાના પરિવાર અને સમાજની પરાયાપણું (alienation) અનુભવતો થયો છે; અંતે તે પોતાની જાતથીય પરાયો ! તે પોને 'ભોક્તા' મટી ભોખ બન્યો છે. કર્તા મટી કર્મ બન્યો છે ! અને 'ધર્મ' (નીતિ), 'શુદ્ધિ' (દોષરહિત), વિજ્ઞાન (નિકિત નિર્મલ) આ બધાંમાંથી શક્ય શુભાવીને તે પોતાનાં એકાંગી કાંચકામાં પુરાઈ રહે છે; વ્યક્તિ અને સમાજનાં તમામ મૂલ્યોની હાંસી ઉગ્રાવે છે; નકર કશુંક કરવામાં રહ સમાજને — એસ્ટાબ્લિશમેન્ટને — એક ચા બીજા પ્રકારે સંમતિ અપાઈ જવાનો ભય સેવે છે; — 'એબ્સડ' જીવન જીવવામાં ગીરવ અનુભવે છે ! અને સાહિત્યમાં ધટનાનું ધૂંધળાપણું, પાતનું બેહુદાપણું અને અર્થ તથા વધાર્થતાનો લોપ સિદ્ધ કરવા મથનું એબ્સડ સાહિત્ય સર્જવામાં તે સર્જન-ક્ષેત્રનું સાહસ અનુભવે છે ! આમ, એકાંગી અંકિત જીવન, એકાંગી અંકિત સાહિત્ય અને એકાંગી અંકિત ચિંતન દ્વારા તે વિદ્રોહી વીરકર્મનો સંતોષ લે છે.

પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોના શિસ્તનિહીન, વ્યક્તિવાદી ખુલ્લા સમાજમાં શિવ અને સુંદરની થઈ રહેલી આવી ઠંડીગાર વિગ્નના સામે શિસ્તજનક, જૂથવાદી, બદ્ધ-સમાજના કુદ સાસકો દબા શક્તિના ભેરે મેદાને પડે છે. તરવચિતન અને સર્જન-સાહિત્યનાં તમામ ક્ષેત્રે અતિમ મૂલ્યોનો પ્રભાવ પોતાને દસ્તક રાખીને હવાગરા સર્જકો તથા ચિંતકોની પવટનને 'સમાજ-વાદી' વાસ્તવતાના મોરચે ખડી કરીને, વિભ્રમપતાકા ઉગાવતા હોય છે ! મહાન અને સુંદર અભિવ્યક્તિની બધી શક્યતા જ થી હોઈ શકે ? એવા સમન્વયની કલ્પના જ થી રીતે થઈ શકે ? આમ છતાં અદ્ભુત જ કહી શકાય એવી ધટના એ છે કે આ બદ્ધ-સમાજમાં વરસો સુધી ચૂકાવાસી રહેલા પાસ્તરનાકો, વેબ્સ્ટેર-સેન્ડ્વિચો, સોલ્ઝેનિત્સિનોનાં ટેબલોનાં ખાનગીમાં સમસ્ત એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ સામેના વિદ્રોહની હળવે દસ્તપ્રતો પડી હોય છે, તક મળતાં એમાંની કેટલીક — વિદેશોમાં સરકાવાયેલી — પ્રગટ-પણુ થઈ નય છે. અને કવચિત્ ધરના સાસકો, પોતાના દિલ-હેતુની ગચ્છતરીએ એમાંની થોડીક કૃતિઓને પ્રકાશમાં આવવા દઈને વાહવાદ પણ કેમર્પ લે બે, પરંતુ આ 'વિરૂદ્ધ' પ્રકાશનો એ બાધિવાર સમાજના માથામાં સુરંગ ચાંપનારી ચિનગારીનું કામ કરે છે. પ્રભલદેશમાં અકલ્પ સાહસો સળવળાવી

૧. ચિંતનમાં 'એબ્સડ' એટલે સર્વાંગી શૂન્યવાદી ચિંતનમાં પ્રગટ થતો વિદ્રોહનો મિલન.

૨. આ હિપ દસ્તપ્રતો 'મીઅર્સ' લિટરેચર' તરીકે એળખાય છે.

જમ છે. સાદસો! હા, ચિંતન અને સર્જનની અભિવ્યક્તિ માટે પ્રથમ શત સમી સ્વતંત્રતા માટે સર્વાધોષી સત્તા સામેના સાદસો!

ખુલ્લા ગણતા સમાજના શુદ્ધવાસી ચિંતક-સર્જકોની પેઢી શૂન્યવાદી વિદોહી અભિવ્યક્તિને બદલે બદ્ધ ગણતા સમાજના શુદ્ધવાસી ચિંતક-સર્જકોની આ પુણ્યવાદી વિદોહી અભિવ્યક્તિ! પાયાની આ ચિંતતા શું મૂલ્ય છે? આ વિચિત્ર ઘટના મૂલ્ય છે કે નેઓ પોતાના ચિંતન-સર્જનના વૈયક્તિક કર્મનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરે છે તેઓ જ સર્જક-ચિંતક તરીકેના સદૃજ સામાજિક ધર્મેને સિદ્ધ કરી શકે છે. સમસ્ત સમાજના છંપત પ્રહરી (sentinel) બની શકે છે.

ટૂંકમાં, સવાલ ચિંતન અને સર્જનની નિષ્ઠાપૂર્વક સાધનાનો છે. લગભગ અભણ ઝોકરીની પ્રબુધ અભિવ્યક્તિ, લગભગ અભણ સંતોની ભક્તિની અભિવ્યક્તિ અને ફક્ત પાસ્તરનાકોની વિદોહી અભિવ્યક્તિનું રહસ્ય એક જ છે. એ સૌ સંવેદિત હતા અને સંલિપ્ત હતા એથી જ એમની સ્વકર્મ-સાધના, સ્વ-ધર્મની ઉપાસના બની ગઈ. વૈયક્તિક ચેતના સામાજિક ચેતનાના સ્ફુલ્લિગમાં ઠાપાકરૂપ સાધી શકી. આ શક્ય તે મહાન અને મુંદર અભિવ્યક્તિની ચરિતાધેતાની

૪-૧૧-૭૧

ઓગીલાસ ગાંધી

ત્રણ કાવ્યો | હરીન્દ્ર દવે

કહેવું છે કેટલું ને જતા પણ સમય મેળી,
શબ્દો ધણાખધા છે અને કેઈ ક્ષય નથી.
જીવતરના થાક સાથે હું જાણું છું રોજ રોજ,
કષ્ટું છું રાતના — એ સવારે પ્રલય નથી.
શબ્દોનું રૂપ ભેળું છે, વાંચી રાકું છું મૌન,
કીર્તિની કથા રચુદા, હવે મૃત્યુને ભય નથી!
તોફાની સમરોના ડેવર છે આ વર્ણનો,
કેઈ ક્ષણના કાચે સુહાતાં પ્રલય નથી.
આંખો મળી એ ખેલાં ને છૂટાં પડ્યાં પછી,
ભરપૂર પ્રેમ છે, છતાં વચ્ચે પ્રલય નથી.

તો કદાચ

કવચિત્
આ કોન્વોકેશન ખડના
નીરવ વાતાવરણમાં
આરસનાં પૂતળાંઓ ભોલવા લાગે
ત્યારે બહાર બગીચામાં ભોલેલાં ફૂલો
થોડાંક રંગમાં આવી
વિસ્મયથી અંદર ડોકારી
તો તેઓને શું સાંભળવા મળશે ?
નિઃશ્વક, એ પ્રતિમાઓ છે.
એટલે જ એ પોતાની કીર્તિગાથાઓ
તો નહિ જ કહે—
પણ
એમના કોન વારે તહેવારે
પડતા રહેલા શોરબકાર અને અવાજોને કારણે
અંતઃકરણની વરાળ ઠાલવી ભેસશે તો ?
તો કદાચ
વર્ણોથી જીવંત માનવીઓના
અવાજ સાંભળી કંટાળેલાં ફૂલોને
એમાં રસ પડે ખરો—

ઝોછી પડી

વેદના વધતી ગઈ, તો પણ ઘણી ઝોછી પડી,
પૃથ્વિમાની રાતે નજી ચાંદની ઝોછી પડી.
બે અદર્શિય નેત્રના દીવા બંધે તુજ રાદમાં,
મારી એ ફરિયાદ છે કે રોસની ઝોછી પડી.
ખાન મુજ નાનું ને અનરાધાર વરસીતી ફૂલ,
મે તો માન્યું છું કે મારી બંદગી ઝોછી પડી.
લ્યો, ફરી રસ્તા ઉપર રોતાં દીપ્ત મેં બાજ
તેં જે સરજીતી જગત માટે ખુદી, ઝોછી
કયાં મિલન તારું, હજી તારી પ્રતીક્ષા પથન
પ્રેમને રસ્તે આ લાંબી જિંદગી ઝોછી

સમજામાં | જયન્ત પાઠા

શહેરનાં મકાનો
ઢેરીઓ ચર્ચ પમખા અંદવાય, છે;
શેરીઓના સજવળતા સાપ
ચક્રવામાં ગૂંચળું વળીને ભેસી જાય છે;
ધોરી માર્ગો ધસમસતી નદીઓ જની
ઝડેળાં પાણીમાં મને તાણી જાય છે;
અગિયારમાં ઉછેરેલા છોડ
વમડે મર્દને મને પેરાવામાં ઘેરે છે;
કેલેન્ડરનાં ચીતરેલાં પૃષ્ઠી
મારા ખભા પર ભેસી જાય છે
ગીત ગાય છે;
ઝોરડાનાં ચક્રવર્તી ચોસમાં
નાની નાની સાકર-ચોસલીઓ ચર્ચને
મેંમાં મીઠાશ ભરી જાય છે—
દગિલી તસવીરમાંથી નીકળીને
અવરતે હું મારા નાજસનેહી, મને
મળું છું ત્યારે.....સમજામાં

આઠ કાંચો | આદિ મન્સૂરી

૧

અંગીળીઓ આઠ
અંગૂઠા બે
બે હાથ
બે પગ
કદાચ
જમીન
સરજ
ચંદ્ર
તારા
પવંતો સમુદ્રી
નદીઓ
વસો
જંગલો
મહાનગરો, માણસના
ધરમાં બે માણસ
બેતરમાં બે માણસ
માણસમાં બે માણસ
અંગીળીઓ આઠ
અંગૂઠા બે
બે હાથ બે પગ

૨

શુક્ર અને સરજ
રજેરજ પર તરકો
તરકાની ધાર પર
આલી જતી હારખે કીડીઓ
શુક્રાનઃ બેંગલુમાં
ટમટમતા તારલા
રચાતા વતુંળનો આવાસ
ત્યાં જ હોતું શબ્દનું
સોહીમાં ખરગપદ્મ હોતું

૫૧૪

ખરખર

શુક્ર અને સરજ
રજેરજ

૩

કાસે અને આને સૂચ
સમખંડર બેંગો હતો
આવતી કાલેખ બેંગરી
બેંગરી વખડે ચેર
બેંગરી ફૂલ ગુલાબનું
સૂચ ચેર અને ગુલાબના
ગ્રેવનો કમ નહિ અટકે
અટકરી કદાચ પવન
હા હું પવનના
અટકવાની જ અટકળ કરી રહી છું
કોઈ પણ આધાર વગર
ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે
પવન એક દિવસ તો અટકરી જ
પણ એ દિવસને
બેંગતો અટકાવી નહિ શકાય

૪

નદી કવિ શનિ
રવિ ખડી તવી નયી હતી
રતિ મવી
સદી મદી કદી
નમી શમી મમી રમી કમી
મલી લલી મલી
ખરી હરી કરી મરી
ફરી ચરી ડરી
જવાંચથી જલજ
જવાંચમાં સતત
જવાંચમાં રત

[વિષયમૂલ્ય :

અતે તો ચક્રનો જ આધાર
બાકી રહેશે
વાતને ગમે તે દિશાએ વાળે
દિશાને ગમે તે નામ આપે
નામને ગમે તે ઉચ્ચાર કરે
ઉચ્ચારને ગમે તેમ ઉચ્છેદ
ઉચ્છેદના સમુદ્રો સાથે સાંકળે
સર્વ-અતુચ્છેદને
રંગો બધાં અંતે આકારેલે
આખરે બધું મળાને બનશે
કશું શ્રામ્ય દરમ કે રૂપરંગિણી
ચક્રનો જ આધાર બાકી રહેશે
અંતે તે

ઉપાડી આવીની ધાર પર
હોતમાં નવજાત-સુખ દખાવી
જેતખંડી જિએકી ખિસકોલી
કોઈ મૂત સમ્રાટની કલરી જેવી
પૂછડી હળવેથી ઉત્તરી કરી
જેતી જેતી અવકાશને
ઘોરકાની ઝાંખાશમાં
નાકી રહે છે
કશુંક અપેક્ષિતઃ જોવાની અપેક્ષાએ
ધામે ધામે આગળ
જોઈવાઈ નમઃ જો આવીને
પૂછડીની ટોચ પર
આખલા પલકારામાં જ
પૂછડી હલશે
ને ખિસકોલીનું મોં મળું
પહોળું ધશે

હવાને સિંગડાં જામવાની
રાહ જોઈ
ક્યારનું મેઠું છે નગર
ખૂંધુ જાપસી આવી છે
રંગબેરંગી ચીંધરે
વીંટળાવ્યાં થરીશ પર
વારંવાર એક માખી
આવી જેસે છે
ચરખાના કાચ પર
ફેટીયે વાર ઉઘડો
છતાં ફરી ફરી
આવી જેસે છે
રંગબેરંગી ચીંધરે વીંટળાવેલ
હવાને સિંગડાં જામવાની
રાહ જોતી
ચરખાના કાચ પર
મુકી ઉપાડશો તોકે
આખેલ
મુકી સિવાય
અન્ય કશું પણ
જામવાની શક્યતાના
હાથ કપાઈ મયા છે
અને જામવા વગરની
પરિસ્થિતિઓ તરફ
વિરમવમી બારી ઉપાડી
ક્યાં-સુધી પ્રતીક્ષા કરશે
હેલો તે
એ જ ઉપાય છે
જોને તે
મુકીને જામ રાખવાનો જ

વિરાટ દર્શન | કાન્તિ પટેલ

ધણા બધા માણસો ભેગા થઈ બેઠાથી જે ઘોંઘાટ રચાય એવો ઘોંઘાટ અચારે રા. લલિતકુમારની પાટલનતા જમણા ખિસ્સામાં ઉઠાવી રહ્યો હતો. બધા જ બોલતા હતા પણ કોઈ કોઈને સાંભળતું હોય એવું લાગતું નહોતું.

એક વેધક અવાજ આ રીતનો હતો : તમે ગમે તે કહો, પણ તમારી એ જાણકાર જૂથ માફ કેમ કરી શકાય ?

ખીન્ને કંઠાળામિશ્રિત અવાજ આવું કંઈક કહેતો હતો : હરામખોર લોકોની હયા ખાવા જેવું નથી !

ત્રીજો અવાજ : એકવન રૂપિયા અને આઠમીસ રૂપિયામાં એક પાઈ પણ ઓછી નહિ.

ચોથો અવાજ : ફરીથી એ અહીં આવ્યો તો એનું એક હાકું સલામત નહિ રહે !

પાંચમો અવાજ : હે... હે !

છઠ્ઠો અવાજ : છી... છી !

સાતમો અવાજ :

આઠમો અવાજ :

નવમો, અગિયારમો, બીસમો, પંચકોમો...

આ દરેક અવાજની વિશિષ્ટ લેન્ગ્થ જુદી જુદી હતી અને લલિતકુમારની પાટલનતા જમણા ખિસ્સામાં બેસાડેલા જુદા જુદા રિસીવર સેટ એ અવાજોને જુદી જુદી રીતે ઝીંકતા હતા.

એવું તો નહોતું કે આ બધાને ખિસ્સામાં લઈને ફરવાનો ભાર લલિતકુમાર નહોતા અનુભવતા. તેમણે ઘણીય વાર પોતાની પત્નીને ચાલતાં ચાડી જવાની ફરિયાદ કરી હતી. દરેક વખતે પત્નીએ બામ ધસી દેવાની કે તેજ ચોળવાની વાત કહી

લલિતકુમારના ઉત્સાહ પર હંડું પાણી ફેરવી દીધું હતું. હવે લલિતકુમારે એ અંગે પત્નીને કહેવાનું બંધ કર્યું. હવે તેમણે ચાલતાં ચાલતાં લાગતા ભાર અંગે પોતાની રીતે બોલ આદરી.

પહેલાં તો પોતે જે હેન્ડબેગ ઉપાડીને ચાલતા હતા તેમાંની ઘણી બધી નકામી વસ્તુને તિલાંજલિ આપી બેજ હળવી ફૂલ બનાવી દીધી. પછી તો તેમને લાગ્યું કે હેન્ડબેગ હોવી તે ન હોવા જેવું જ છે. પ્લાસ્ટિકનાં જે પડ વચ્ચે ઘેરાયેલા અવકાશનું કોઈ વજન હોતું નથી.

પછી તેમણે પોતાનાં ભાડા, રમરનાં તળિયાવાળા ખૂટને છૂટા કર્યાં. તેની જગ્યાએ મોંઘી કિંમતના ઓછા વજનવાળા ખૂટ લઈ આવ્યા જેનાં તળિયાં અત્યંત પાતળાં પણ મંદખૂટ અને ટકાઉ હતાં. આ ખૂટ પહેલાં પછી લલિતકુમારને લાગ્યું કે ભણે ખૂટ પહેલાં જ નથી. ક્યારેક તો તેમને ખાલી મેળા પહેરીને ચાલતા હોય એવો ભાસ થતો અને મહારાઈ જઈ નીચે નળર કરતાં તો કાળા રંગનું ચામડું નેઈ હળવાશ અનુભવતા.

આમ ધીરે ધીરે લલિતકુમારે પોતાની પાસેની ઘણી ચીજો બદલાવી નાખી. ઓછી જરૂરિયાતવાળી ચીજો સાવ કાઢી નાખી અને વધારે વપરાશવાળી ચીજોનો ઉપયોગ મર્યાદિત બનાવી દીધો. તેમણે શટની નીચે ગંઢ પહેરવાનું પણ બંધ કર્યું. તેમણે આયાના વાળ ઓછે ઓછે દિવસે કપાવીને, માથું હળવું ફૂલ રાખવા માંડ્યું. ખિસ્સામાં નાનકડી કંસડી રાખવાની ટેવ હતી તે પણ છુટાવી દીધી. ચરખાંની બડી ફેમ બદલાવીને રાસ ગોઠવી

કિમતમાં ભારે પણ વળતરમાં હલકી જમીન જેમ ખરીદી. ચરમાંના કાચ પણ પ્રમાણમાં પાતળા રખાયા. ગિરસામાં પરચુરણ બહુ ઓછું રાખવા લાગ્યા. છત્રી વગેરે તો સાથે રાખવાનો ત્રિચાર સરખો કરતા નહિ. કપડાં, ચોપાંડા જેવી વસ્તુઓને તે પોતાનાથી અળગી રાખવા લાગ્યા.

આ બધાને અંતે પણ લલિતકુમારનો મૂળ સવાલ હલ થયો નહિ. જ્યારે પણ ઓફિસે જવા નીકળે ત્યારે હળવા ફૂલ જનીને ઉતાવળા પર મારતા ચાલી જાય. થોડો રસ્તો તો સહેલાઈથી કાપી નાખે. પછી એકાએક કોઈ પોતાના ધન ખેંચીને જમીનમાં દાટી દેવા માગતું હોય એવું લાગે. બહુ જોર કરે. ઉતાવળા કદમ માંગવાની કોશિશ કરે. શરીર બારેખમ જની જાય. વસ્તુઓ વળતર લાગે. પાસેની દુકાનના બાંકડા પર આડા પડવાની લાક્ષ્ય લાગે.

આવું એક વાર નહિ પણ અનેક વાર બનવા લાગ્યું. ડોક્ટરને બતાવ્યું. ડોક્ટર કહે, શરીર-તમારું નરવું છે. તમારા નખમાંય રોગ નથી. અને પછી શું ખાવું-શું ન ખાવું એ મતલબના લલિત-કુમારના પ્રશ્નના જવાબરૂપે ઉમેર્યું, “ફુનિયામાં ખાવા જેવું છે તે બહુ ખાવું. પીવા જેવું છે તે બહુ પીવું. ચાર દિનકી જિંદગાની છે મારા!” અને પછી સમાપનરૂપે લી-ફૂલ-વળના વપરાશ પર ભાર મૂક્યો.

તેમ ક્યું તોયે ખાસ કંઈ કેર પડ્યો નહિ. બસકે પેટ વધવા જેવું લાગતાં પહેલાં કરતાં પણ ચાલવામાં વધુ બેચેની અનુભવાવા લાગી. એક દિવસ તો તેમની જોવા જેવી રિપોર્ટ થઈ. સામેથી એક બોળખીતા સંજ્ઞા બેટી પડ્યા.

“કેમ છે, મનમાં?”
“મનમાં.” એટલું તો લલિતકુમાર મોંઝો બોલી શક્યા. પછી બહુ પ્રયત્નને અંતે પૂછ્યું: “જાનાની તમિષત કેમ છે?” “સારી છે” એમ કહીને મૂળમાં દસતા પેડા સળંગન છૂટા પડતી વેળા પૂછતા ગયા. “એલો તો, તમે ક્યારે પેડા ખસાવો છો?”

કટાણું મોં કરીને ચાલતા લલિતકુમારને એકા-એક પર્તી પાદ આવી. દોઢ મહિનાથી માસિકે નથી આવ્યું એ વાતથી સહત અનુભવતી પર્તીનો ચહેરો તેમના ચાલવાના ભારને ઓછો કરી શક્યો નહિ. પમારની બચતની ગણતરીઓ કરીને વાત શૂણવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. બળપૂર્વક સાહજિકતાથી થોડી વાર ચાલ્યે રાખ્યું તોપણ ધીમા થઈ જવું પડ્યું. પગમાં હાથીપગાનો રોગ થઈ ગયો હોય તેમ પણ ઉપાડવાનું કુકર જની ગયું.

લલિતકુમાર ઊંચા રહી ગયા. આજુબાજુ જતા આવતા લોકો કુતૂહલપૂર્વક તેમને જોવા લાગ્યા, તેથી પોતે કોઈકની વાટ જોતા ઊભા હોય તેમ જ્યુક એક દિશા તરફ મીટ માંડીને કાગધડિયાળ તરફ જવાનો નાટકીય પ્રયાસ તેમણે કર્યો. ધડિયાળમાં અત્યારે દસ ઉપર પાંચ મિનિટ થઈ હતી અને દસ-પાંચે ઓફિસમાં પહોંચીને મરદરમાં સહી કરવાની હકીકત લાલ સિગ્નલ જનીને તેમની સામે બોલેલી તેઓ બેઈ રહ્યા. અહીંથી બસ સ્ટેન્ડ ખાંડે આવું હતું. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તરત જ બસ મળી જાય એવી શક્યતા બહુ ઓછી હતી. ટેક્સી કરવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. તેમણે આરંભે આરંભે પોતાની જાતને કૂટપાથ પરથી રસ્તા તરફ હસેલેલા માંડી. ધણી યુગ વીતી ગયા તેમના રસ્તા પર આવતા સુધીમાં. એક ધીમેથી જતી ટેક્સીને મોટેથી બૂમ મારીને તેમણે ઊભા રખાવી. પણ તે રસ્તાની પેલી બાજુએ હતી. ટેક્સીવાળો મોટર ફેરવીને બાહુતે આવવાની વાટ જોતા આજુબાજુની ફુનિયામાં ડોહિયું કરવા લાગ્યો. ઘણી મધામણ છતાં લલિતકુમાર પણ માંડીને-ટેક્સી સુધી પહોંચી શક્યા નહિ. ટેક્સીવાળો બ્યાકુળ ચહેરે તેમના પહોંચવાની વાટ જોવા લાગ્યો. લલિતકુમારે ક્યારાથી જોને જોલાયો. મોટર પારી ઘણું હોવાથી ચુરસાના ભાવ સાથે ટેક્સીવાળો ટેક્સીને વાળી લઈ આવ્યો. મહા-મહેનતે લલિતકુમાર અંદર ગોઠવાયા.
ટેક્સી ઓફિસ તરફ ચાલવા લાગી. મોટરનો આંકડો બદલાતો જતા હતો. તેમાં લલિતકુમારે ચિત્ત

પરોવ્યુ. ઓકડો વધતો ગયો તેમ તેમ લલિતકુમારની અકળામણ વધતી ગઈ. છેવટે ઓફિસના દરવાજા આગળ આવીને ટેક્સી જાણી રહી ગઈ. પૈસા ચૂકવવા માટે લલિતકુમાર પોતાનો હાથ જમણા ખિસ્સામાં નાખ્યો. પણ જાણે કે પેન્ટનું ખિસ્સું જ નહોતું અથવા તો પોતાનો હાથ જ શરીર પર નહોતો એમ તેમને લાગ્યું. બિલાડી પગલે આવીને હાથ ફેરફાર કરી ગયું. તેમને ધ્રાસકો પડ્યો. ખાતરી માટે તેમણે તેમનો ગળો હાથ ગળા ખિસ્સામાં નાખ્યો. જેમાં ધણુખરું તેઓ હાથશ્યાલ રાખતા. પણ એ રમાલ જાણે કે પહોળા મોંવાળો અજગર હોય તેમ તેમના ગળા હાથને ઓઢિયાં કરી ગયો. લલિતકુમારને હાથ જ નહોતા ! ટેક્સીમાંથી જહાર નીકળવાનાં અને ટેક્સીવાળાને પૈસા ચૂકવવાના તેમના બચ્ બંધામાં જરૂરીથી કોઈનાં ધ્યાનમાં આવ્યા નહિ. ખૂબ જ મથામણને અંતે તેઓ જહાર નીકળ્યા. તેમના અહેરા પર અવનવા લાલ રંગ ધારણ કરવા લાગ્યા. એ જોઈને ટેક્સીવાળાએ એ થોડું મૂંઝામં મલકી લીધું. પછી લલિતકુમારે થોડીક શુદ્ધિ વાપરીને ટેક્સીવાળા સમક્ષ પોતાની મૂંઝવણ આ રીતે વ્યક્ત કરી, 'મારા હાથમાં ખાંચી અંદી ગઈ છે તેથી તમે મારા જમણા ખિસ્સામાં હાથ નાખી પાકીટ કાઢી આપો જરા.' ટેક્સીવાળાને આશ્ચર્ય તો થયું. લલિતકુમારના હાથ તો ખિસ્સાની અંદર જ હતા, છતાં ખિસ્સામાં હાથ નાખી પાકીટ કાઢવાનું તે પોતાને જણાવતા હતા. પણ તે વખતના તેમના મોઢા પરના દયામણા હાવબાવ જોઈ તેણે તરત તેમના ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. પાકીટ લેવા માટે આંગળીઓ ઊંચીનીચી કરી. પણ આશ્ચર્ય ! આંગળીઓ તો હતી જ નહિ. હાથ પણ ગેળી રીતે ગુમ થઈ ગયેલાં લાગ્યાં. ટેક્સીવાળાએ અકળામણ અનુભવી. તેણે જોર કરીને હાથ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હાથ ઉપર તેના જોરની કંઈ અસર પડેલી જણાઈ નહિ, જાણે કે એ બીજાનો હાથ હતો ! તેણે પોતાનાં બીજા હાથને મદદ માલાઓ પણ ખિસ્સામાં પહોંચાડીને તેની પણ એ જ દશા થઈ.

હવે તો હાથ વગર અપંગ જેવા બની ગયેલા આ બંને માણસો જે મુદ્દામાં ઊભા હતા તેને કારણે તેઓ બીજાના કુતુહલના વિષય બન્યા. આવતા-જતા લોકોમાંથી કોઈકની મદદ માગ્યા વિના છૂટકો નહોતો. પણ જે જે મદદ કરવા આવ્યા તે બધાની રિયતિ પણ એનના જેવી જ થઈ. બધાએ લલિતકુમારની પાટલનના જમણા ખિસ્સામાં હાથ નાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ કોઈ તેને ફરીથી જહાર કાઢવા માં સફળ થયા નહિ. હાથ વગરના થઈ જવાના અનુભવથી તેમના હૃદયમાં ફાળ પડવા લાગી. આ પ્રકારના માણસોની સંખ્યા વધતી જ ગઈ. આને કારણે હોદ્દા અને ઘોઘાટ પણ એટલાં બધાં વધી પડ્યાં કે કોઈના પણ નિમંત્રણ વગર પોલીસને આવવાની ફરજ પડી. મૂળ વસ્તુને તોળ મેળવતાં પોલીસને ખાસી મહેનત પડી. ધણુ બધાં માણસોનાં આધારભૂત વિધાનો પછી તેમણે શોધી કાઢ્યું કે આ જનજન્યુતિનું મૂળ લલિતકુમારની પાટલનનું જમણું ખિસ્સું છે. કદાચ ખિસ્સું કાંપવાનો બનાવ બન્યો હોય અને તેને કારણે સામસામા પડ્યો પડી ગયા હોય એમ માનીને પોલીસ વધારે સાળહી થઈ ગઈ. વાતાવરણમાં ઉરહેરાંટોનાં લાવ સ્પષ્ટપણે વરતાઈ આવતા હતા.

ધણી મહેનતને અંતે લલિતકુમાર ઊભા હતા તે જગ્યા ઉપર પોલીસ પહોંચી ગઈ. એક પછી એક આદમી-ને ખસેડતાં છેવટે પોલીસોએ લલિતકુમારના બનાવ અખસનો કબજો મેળવ્યો. વધુ કંઈ પૂછપરછ કર્યા વિના તેમણે તરત લલિતકુમારને પકડીને બેડીમાં બાંધી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લલિતકુમારે તેના કંઈ વિરોધ કર્યા નહિ તેનું તેમને આશ્ચર્ય થયું. પણ આશ્ચર્યનાં જવાબ જાણે કે તરત મળી ગયો. લલિતકુમારને બેડી પહેરાવતી જોઈએ, પણ તેના હાથ ક્યાં ? જેને કારણે આટલા બધા માણસો એમ થઈને અવ્યવસ્થા જન્માવવાનું નિમિત્ત બન્યા હતાં તેને જેર કર્યા સિવાય છૂટકો નથી એમ માનીને પોલીસવાળાઓએ તેના પગમાં બેડી પહેરાવીને તેને પકડી લઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. તેના પગમાં

બેડી નાંખવા માટે જેવા જે સિપાહી વાંકા, વચ્ચા
 તેવી તેમની નજર પેલા ખિસ્સા પર પડી. તેઓ
 તરત હેંગતાઈને નીચે પછંડાયા. સાથેના માણસો
 ચમક્યા. કંઈક વધુ રહસ્યમય જનવાની અપેક્ષાથી
 સાબંદા થઈ ગયા. પોલીસ સમ ઇન્સ્પેક્ટરે લલિતકુમારને
 ધારી ધારીને જોયો પણ બધું નોમંલ જણાતું હતું.
 તેના ચહેરા પર આ આવી પડેલી આપત્તિને
 અનુલક્ષીને જાગતી ભાવની રેખાઓ સિવાય ખીજા
 કંઈ વિશેષ દેખાતું નહોતું. તેની આસપાસ એકઠા
 મળેલા માણસોમાં પણ કુતૂહલ સિવાય ખીજો કંઈ
 ભાવ પ્રગટ થતો નહોતો. તે પછી જનાવતું રહસ્ય
 શું હોઈ શકે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ જાણે કે પેલા
 ખિસ્સામાં સમાયેલો ફોપ તેમ બધા ધારી ધારીને
 લલિતકુમારના ખિસ્સા ભણી જોઈ રહ્યા હતા.
 ખિસ્સામાં નાખેલો લલિતકુમારનો હાથ બહાર
 નીકળવાની પોતાની અક્ષમતા જાણત પ્રગટ કરતો
 હતો. તેનું જ ખીજના હાથો વિશે પગ હતું. કોઈ
 કંઈ જોઈતું નહોતું. પોલીસ સમ ઇન્સ્પેક્ટર પણ
 લોકોની નજરને વચ થઈ પેલા ખિસ્સા તરફ ખીટ
 મારીને જોતા હતા. એટલામાં એક ચમત્કાર થયો.
 ખિસ્સામાં અટકી પડેલો લલિતકુમારનો હાથ
 સળવળ્યો. તે સાથે જ શૂંકપના ટુંગરા અવાજ
 જીરી ઝરૂંદારી ત્યાં દાનડ સદુએ અનુભવી, પછીથી
 એક હાથ બહાર આવ્યો. પણ માત્ર એક હાથ નહિ,
 ખીજો, ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો એમ અનેક હાથ
 બહાર ધસવા લાગ્યા. સંખ્યા વધતી જ ચાલી,
 જેટલા જેટલાએ લલિતકુમારના ખિસ્સામાં હાથ
 નાખેલા અને પછી હાથ શુભાઈ ગયા જેવું અનુ-
 ભવેલું તે બધાના હાથ એક પછી એક બહાર

આવીને તેમના ખભા પર વળગવા લાગ્યા. હાથ
 તો એક પછી એક બહાર આવતા જ ગયા. સી-પુરુષ-
 બાળક બધાના અલગ અલગ માપના એ હાથ તેમની
 ચોખ્ખતા પ્રમાણે માણસોને ખોળી કાઢવા લાગ્યા.
 પણ પછી એનું બન્યું કે હાથની સંખ્યા વધી પડી.
 જેટલી સંખ્યામાં માણસો હાજર હતા તેની જમણી
 સંખ્યા કરતાં વધારે હાથ ત્યાં કેમ આવી પડ્યા તે
 કોઈને કંઈ સમજાતું નહિ. પછી માણસની સંખ્યા
 કરતાં હાથ ઘણા વધી પડ્યા ત્યારે વધારાના હાથ
 હવામાં ઊડતા બહોમાંહે લડવા લાગ્યા. જેમ સંખ્યા
 વધતી ગઈ તેમ ઘર્ષણ ઘુમ્મસ બનતું ગયું. અવાજ
 વધેલો ગયો. ચારે કોર ધીર અભ્યવસ્થાનું વાતાવરણ
 સર્જાઈ ગયું. તેમાં શબ્દ સાવ પીગળી ગયો. શબ્દ
 વગરનો માણસ ત્યાં આગળ પુતળું બનીને બધી
 લીલા જોવા કરતો હતો.

હવેટ માણસો બધા જવા લાગ્યા. ટોણું બધું
 વિખેરાઈ ગયું. રહ્યા માત્ર એક લલિતકુમાર અને
 પેલા ટેક્સીવાળો. તેમ જ પોલીસના એ ચાર માણસો.
 બધું થાળે પડી ગયું એટલે લલિતકુમાર ટેક્સીવાળાને
 પેલા ચૂકવી દીધા. ટેક્સીવાળો ચાલતો થયો. પોલીસના
 માણસોને ચાર આઠ જ્ઞાન ચાના આપ્યા એટલે
 તેઓ પણ સલામ ભરીને ચાલવા લાગ્યા લલિત-
 કુમારને હવે ઓફિસ પહોંચવામાં થયું મેલું ઘર્ષ
 ગયું હતું. તેથી ઓફિસના મકાન પર એક ઊંડતી નજર
 અધિકારપૂર્વક નાખીને — તેમણે ધર તરફ ચાલવા
 માંડ્યું... ઘેર પહોંચીને તેમણે પત્નીને જણાવ્યું,
 “અમારા શેકનો બાપ મરી ગયો તેથી જે દિવસ
 ઓફિસ બંધ રહેશે !”

કવિતા અને પ્રેમ | અખૂ સર્ક અરધુખ

પ્રાચીન ગ્રીકોનેા અનુકરવાદ પાછળના ગ્રીક દાદાનિકો જ માની શકેલા નહોતા. કારણ તેમણે જોયું કે કલાકારો નક્ક કરતા હોય તેાંયે તેમાં કંઈક ફેરફાર કરે છે, પ્રકૃતિની હાથ પ્રતિકૃતિ અસકચ છે એટલા માટે નહિ, પણ કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ્ય નજર સામે રાખીને જ તેઓ નિરપિત પ્રતિબિમ્બને બિંબનુઅવિકલ અનુકરણ બનાવવા રાજ નથી હોતા. અનુકૃત માનવ અથવા પ્રાકૃતિક વિષય જોઈએ એટલો સુંદર નથી હોતો એટલે શું તેના નિરૂપણમાં કલાકાર વધારાપટાડો બિનલૅકિત-અત્યુક્તિ કરતા હોય છે-એથી તેમની સૃષ્ટિ 'ભગવાનની સૃષ્ટિને પણ બેનાદારિતામાં ટપી જઈ શકે ? પણ જો એ જ ઉદ્દેશ્ય હોય તો તો કશાનું અનુકરણ અથવા અનુરૂપામણ કરવાની જ શી જરૂર ? રંગ રેખા અને સ્વનિના એવા સંયોજનો કલાકાર જરૂર યોજી શકે જે પોતે આત્મસંપૂર્ણ હોય, જે બહારના કોઈ વિષયનો નિર્દેશ ન કરતા હોય, કોઈ બિંડા અર્થનું ઉદ્ઘાટન ન કરતા હોય, જે પોતાના ઉપરની સપાટીના લાક્ષિત્યથી જ રસિકચિત્તને મુગ્ધ કરતા હોય. ડૅકૅરેટિવ આર્ટ બેશક આર્ટની કોટિમાં જ આવે—જોકે નીચામાં નીચી કોટિમાં. પરંતુ આર્ટમાત્રને ડૅકૅરેટિવ આર્ટ સાથે એકરૂપ ગણીને જેઓ એમ કહે કે કાવ્યે પ્રાથમલંકારાત્ એવા લોકોની કોઈ પણ યુગમાં ખોટ નહોતી. અતુલ શુભતી ભાષામાં કાવ્યવિચારના ક્ષેત્રમાં એ લોકો દેહાત્મવાદી ગણાય. માલામેના વારંવાર ઉતારાતા વાક્યમાં પણ—

poetry is written with words, not ideas—

કલાના ક્ષેત્રમાં આ જ દેહાત્મવાદ પ્રત્યે પક્ષપાત છે એવું લાગવાનો સંભવ છે; પરંતુ માલામે મૂળે સંગીત અને કાવ્યના સંગીકરણમાં માનનાર હતા. અને સંગીતમાં કોઈ પણ અર્થયુક્ત શબ્દ વપરાયો ન હોય તેાંયે તેની સ્વનિરૂપણ દેવળ શ્રુતિમધુર નહિ, અર્થવ્યંજનાધન પણ હોય છે. એલિમટે એકે સમયે કહ્યું હતું કે, કાવ્યસમાલોચનાની પાયાની વાત એ છે કે

Poetry is excellent words in excellent arrangement and excellent metre, કેમ જાણે એ લલિત પદ્યવિન્યાસને કોઈ અર્થ ન હોત તો જ સારું યાત ! આચારનો અનેક કવિઓ અર્થપ્રકાશ કરતાં અર્થગોપનમાં જ વધારે કુશળ છે એની કાણ ના પાડશે ? એલિમટે બેશક કહ્યું છે કે, કવિતાના અર્થનો ખિલકુલ લોપ ન કરતાં યોડાયેલા અર્થ રાખવો સારો—એ અર્થ વાચકની સામે નાખી તેના મનને રોકાયેલું રાખી કવિતા પોતાના કામમાં આગળ વધી શકે છે—જેમ કોઈ ખાતર પાડનાર ચોર ઘરના પાછેલા દૂતરાની આગળ મોંસનો દુકડો નાખી પોતાનો હેતુ બર લાવે છે તેમ પ્રવૃત્ત વાચકની મનનશીલતાને ભોળવીને કવિઓ સહૃદયતા હૃદયમંદિરમાં ખાતર પાડી પેસી જાય છે, તેને પણ એક પ્રકારની અર્થલોપતા કહીએ તો તેમાં 'અર્થ' શબ્દની અભિધા ઉપર ભારે જુલમ કર્યો કહેવાય ખરો ? મતલબ કે, કવિતાનો કોઈ સુનિર્દિષ્ટ અભિધાનિક અર્થ હોય કે ન હોય, ખીન્ને એક મૂલતર અર્થ વહન કરવાની તેની શક્તિ છે, જેને જોડે તે

વિશેષણ કરનાર મનની ચોક્કસ વ્યક્તિની, હૃદયના અંતઃપુરમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર પામે છે. આપણા દેશના આલોકારિકોએ કાવ્યના એ પ્રકારના અર્થો કહેલા છે—એક તેનો 'વાચ્યાર્થ', એલિપ્સટનો *concealment* માંસનો, દુઃકડો; બીજો તેનો 'વ્યંગ્યાર્થ', તેમની પરિભાષામાં જેને 'ધ્વનિ' કહે છે. રસવાદીઓને મતે આ બે પ્રકારના અર્થો વચ્ચે મૌલિક ભેદ છે—એટલે મૌલિક કે પહેલાંને લૌકિક, અને બીજાને અલૌકિક એવું નામ આપતાં તેઓ 'અર્થ'ના નૃત્ય કવિતાનો એ અલૌકિક વ્યંગ્યાર્થ શો છે ?

પશ્ચિમના આનંદમીમાંસકોમાં રસો જ, પહેલા એવા હતા જેમણે કાવ્યનું રહસ્ય ખાંચી જગતમાં શોધવાને બદલે અંતરના ઊંડાણમાં શોધ્યું, અને લગભગ સંકેત વગર જાહેર કથું કે કવિતા પ્રધાનપણે કવિના હૃદયારંગનું જ વાહન છે. પરંતુ એમ તો વિશ્વાપ્તિ, પણ શોકાંતની હૃદયનુભૂતિને વ્યક્ત કરે છે અને શ્રોતાના ચિત્તમાં કરુણા જગાડે છે; તેમ છતાં શોકજન્ય રૂદનને 'કોઈ મહામૂખ' પણ શોકનું કાવ્ય નહિ કહે. કલાની વિશેષતા—ખતાવવા માટે આપણે તોલરોત્પન્ન થયેલાં લંબને એમ કહી શકીએ કે કલાકૃતિ એટલે 'અનુભૂતિનું સંક્રમણ, અર્થાત્ એવી અભિવ્યક્તિ જે શ્રોતાના ચિત્તમાં અનુરૂપ ભાવ જગાડે, કિમ પ્રકારના, કોઈ આવેગનો ઉદ્ભવ ન કરે. શોકના કાવ્યને જે આપણે, દુઃખની અભિવ્યક્તિ કહીએ તો શોકાંતના વિશ્વાપ્તિ દુઃખનું પ્રદર્શન કહેવું. જેમણે બીજું અને મોટું પાશંદેશ એ છે કે, કલાકાર જે અભિવ્યક્ત કરે છે તે કોઈ રોગિની અનુભૂતિ નથી હોતી; કારણ—ઉદાહરણ તરીકે—શોકનો વિશેષ, યથોપાદે, પ્રજ્ઞતા, ચિંત્ન, ક્રિયાકારિત્વ કશું જ તેમાં હોતું નથી. શોક એ તેજા વિપુલ કે અભર હૃદય તેણે કાવ્યમાં તેનું રૂપ અત્યંત શાંત, અત્યંત સ્વચ્છ મુદ્રા હોય છે. વર્ણવેલું કશું દર્શન કે—

Poetry is emotion recollected in tranquillity.

ટ્રાન્કવિલ તો ખરું, પણ કશું શબ્દ આવવાની મુદ્ર

રતા, વિગતતા અથવા અસ્પષ્ટતા કાવ્યના આધેયમાં હોતી નથી, કાવ્યમાં જે પ્રગટ થાય છે તે અત્યંત ઉપરિશ્લેષ હોય છે, તે સ્પષ્ટતામાં અને સ્વભાવે અત્યંત ઉચ્ચ હોય છે. તેમ છતાં હૃદયારંગના કોણમાં તેને નાખી ન શકાય, દૈનંદિન જીવનના પ્રવાહમાં તેનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે. આલોકારિકો એવું માનતા કે, આપણા હૃદયમાં જે મૂળ ભાવો રહેલા છે તેનું વિશેષ એક પ્રકારનું રૂપાંતર કવિ-કર્મથી સલાતાં તેઓ રસમાં પરિણત થાય છે. રોગિની જીવનના ભાવો જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના હૃદયને નિમ્નુદ્ધ બનાવી દે છે ત્યારે તે ભાવો તે વ્યક્તિના જ હોય છે, એમાં કોઈ શંકા હોતી નથી. કાવ્યનુભૂત રસ એની તુલનાએ અનેકજણ વધુ નૈર્મલ્યક (નિર્મલગત) અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ હોય છે. "માગ છે એમ લાગે છે તેમ છતાં જાણે મારા નથી, પારકાના છે, પણ મંપણપણે પારકાના પણ કહી શકાય એમ નથી." (સાહિત્ય દર્પણ) વ્યાવહારિક જીવનની અનુભૂતિ બપોરે કાવ્યવર્ણિત રસમાં પરિણમે છે ત્યારે આપણે તે અનુભૂતિઓ દ્વારા અભિભૂત ન થઈ જતાં જાણે કોઈ એક ઉચ્ચતર સ્તર ઉપરથી તેમનું પ્લાનરિંગમ રૂપ પ્રજ્ઞાત સમાહિતિમાં ભેદ એ છીએ—ઉપનિષદમાં કહેલા પેલા પરમસાક્ષીની પેઠે જ, જે ક્ષોદ્રસ્ય ક્ષોદ્રમ મનસો મનઃ છે.

If in real life we had to endure all those emotions through which we live in Sophocles' Oedipus or in Shakespeare's King Lear we should scarcely survive the shock and strain. But art turns all these pains and outrages, these cruelties and atrocities, into a means of self-liberation, thus giving us an inner freedom which can not be attained in any other way.

—Cassirer, 'An Essay on Man', p. 149.
એટલે જ આલોકારિકોએ રસલોકને અલૌકિક કહ્યો છે અને રસરસવાદને પરબદારવાદસરિય માન્યો છે.

ધનિવાદના મજા વાક્યને અભિનવગુપ્તે એકમાત્ર સમાસબદ્ધ-પદમાં મૂકી દીધું છે, જેનો અર્થ 'ગુજરાતીમાં એવો થાય કે રસ એટલે પોતાની આનંદમય સંવિત્તના આસ્વાદનરૂપ એક વ્યાપાર રવીન્દ્રનાથે પણ એનો જ પડથો પાડી એક જગ્યાએ કહ્યું છે, "રસ-માત્રમાં જ, અર્થાત્ જ્યાં પ્રકારના હૃદયભોધમાં જ આપણે વિશેષ હાવે પોતાને જ ભણીએ છીએ, એ ભણવામાં જ વિશેષ આનંદ આવે છે." ("સાહિત્યેર પથે", પૃ. ૫૦)

પરંતુ આપણી સંવિત્ત એક સ્વયંસંપૂર્ણ સ્વાત્મી વ્યાપાર નથી. માક્સ-એંગેલ્સના શબ્દોમાં તેને જડ જગતનું મુકુરિયમ કહેવું એ બેસક સોહ-વાદની જ ઊલટી બાજુ થઈ, અને ભ્રાંતિવિદ્વાસમાં થતેનું મૂલ્ય સરખું છે તેમ છતાં એટલું તો માનવું જ પડશે કે આપણી ચિન્મય સત્તાનો અત્યેક વ્યાપાર-પછી તે હિન્દમ-પ્રત્યક્ષ હોય કે એપણુવાસના અથવા સુખદુઃખભોધ હોય—બધું જ પોતાને અતિક્રમીને બહારના કોઈ વિષય, જડ વસ્તુ કે નિર્વસ્તુક તત્ત્વ, પ્રિયાતા સુખ કે પરમેશ્વરના ચરણ તરફ નિર્દેશ વહન કરતો હોય છે. સંવિત્ત વિષયોમાં છે, એનો અર્થ એ કે તેનું અસ્તિત્વ કોઈને કોઈ વિષય-સાપેક્ષ છે. ઉદાહરણ તરીકે, દુઃખ નામે કોઈ સ્વ-તંત્ર મનોવ્યાપાર નથી, સંતાનના મૃત્યુસંવાદની શ્રુતિ-પ્રત્યક્ષચેતનાના એક વિશેષ વર્ણપ્રમેયને જ દુઃખ કહેવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે સુખ એ પ્રિય-તમાના પ્રસન્નવદનની ઉપસન્ધિની એક દીપ્તિચ્છા છે. એટલે કાવ્યને હૃદયભોજની અભિવ્યક્તિ કહીને અટકી જઈએ તે નહિ ચાહે, તે આવેગ જે વિષય-માંથી જન્મે છે, જે પરિસ્થિતિ ઉપર તેનો આધાર છે, તેની વાત પણ સાથે સાથે આવી પડે છે.

- અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન થાય કે જે વિષયને અનુલક્ષીને આપણે હૃદયભોગ આકાર પામે છે તે વિષય મનઃકલ્પિત પણ હોઈ શકે, વારતત્વ જગતમાં તેનું કોઈ સ્થાન હોવું જ જોઈએ એવું નથી. એ વાત સાચી કે એમ હોઈ શકે છે, અને પરીકથા, બાળકોને રીઝવવાનાં બેઠકણ, નોનસેન્સ

વર્ગ વગેરેનો રસ એવો તો રસિકચિત્તને વિભ્રમ-માં નાખે એવો હોય છે કે બાહ્ય જગતની કોઈ અર્થવ્યવસ્થા તેમાં ન હોય તેમજ તેનું મૂલ્ય ઘટતું નથી! પરંતુ કોઈ પણ ગુરુભાર રસધન કલા-સર્જનને બાહ્ય વિશ્વથી એ રીતે સંપર્કિત કરીને ચિત્તકથમંડિપે કલ્પી શકાતું નથી. સ્વયં અભિનવ-ગુપ્ત પણ છેવટે જતા એવું કલ્પી શક્યા નહોતા: "અભિનવે બેઠકે કાવ્યાર્થને રસ કહ્યો છે અને કાવ્યનું એકાંત તાત્પર્ય રસમાં જ છે એમ અત્યેક સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું છે તો પણ એ રસ મારફતે સમગ્ર વિશ્વની એક અતદર્શિ પ્રગટ છે અને કવિ પોતાના કાવ્ય મારફત વિશ્વભુવનના, સત્યને નિત્ય નવોન્મેષિણી શુદ્ધિ દ્વારા રસસિક્ત કરી પ્રગટ કરીને ભવવત્પ્રાપ્તિ જેવો ચરમાનંદ પામે છે એમ તેઓ મુકકાંઠે કહી ગયા છે." (સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત - 'કાવ્યવિચાર', પૃ. ૧૩૬.) પાશ્ચાત્ય કલા-કૈવલ્યવાદિઓ (art-for-art-sakeist)માં સૌથી વધુ ઉદ્દેશ્યભોગ્ય છે ચિત્રસમાયોગિક કલાકૃત 'બેસ અને કાવ્યવિચારક બેઠી. બેસે કલાના—કમમાં કમ દરમ કલાના—તાત્પર્યને એકાંત હાવે કલાવસ્તુમાં જ બાંધી રાખવાનો, જીવનના અને ચિત્રબહારના સમગ્ર વસ્તુજગતના સૂચકસ્તાવલેપથી મનમૂર્ચક ખ્યાલો લઈ તેના રંગ અને રેખાના એક વિશેષ સંયોજનને, —જેને તેઓ significant form કહે છે—તેને જ અતિમ ગણવાનો પ્રશ્ન પ્રવર્ત કર્યો છે. 'સિમ્બોલિકલ' શબ્દ જરા ગોટાળો બોલો કરે છે, કારણ તેમાં વ્યંજક અને વ્યંજિત બંને બેમાં રહેલા છે. સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન યાચ કે શાની વ્યંજનને કારણે કલારૂપ સાચક કોટિનું ગણામ ફ.. "રંગ અને રેખાનો કોઈ કોઈ વિન્યાસ આપણા મન ઉપર આટલી ઊંડી અસર શા માટે કરે છે— એવો પ્રશ્ન મેં ભારી જગતને પૂછ્યો છે. એનો જવાબ કદાચ એ હોય કે સાચક કલાદ્વારા રંગ અને રેખાના સંનિવેશ દ્વારા આપણા મનમાં પરમ સત્તાનો જ અનુભવ જગાડી શકે છે. આ જવાબ સ્વીકાર્ય છે કે કેમ એની મને ખબર નથી; બે હોય તો એમ

સમગ્ર્યુ' કે સિમ્બોલિકલ કોમ્પોઝિશન' અર્થે એવું કોઈ જોતી પાછળ આપણે કોઈ પરમ સત્તાનો આશ્રય લેવા પામીએ." (કલાધર એક — 'બોટ ઇઝ ગ્રાટ', પૃ. ૫૪.) અને આતે જતાં કલાધર એક પોતાના આ સૂચનને સ્વીકાર્યા વગર રહી શક્યા ન હતા. એકલી પણ કાવ્યેતર કોઈ મુદ્દાનો એક કાવ્યને ન હોય એ માટે અમત પ્રયત્નથીયે હતા. જે મતો પ્રમાણે કાવ્યને ધર્મનીતિના પ્રચારનું અથવા દાર્શનિક તરવ પ્રગટ કરવાનું વાહન માનવામાં આવતું હોય તે બધાને તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વખોડી કાઢેલા છે. તેમ છતાં ઉપસંહારમાં તેમને પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે કે ઉત્તમ કાવ્યનું ગંભીરતમ તાત્પર્ય કોઈ ગદ્યવેદ્ય મહા-સત્યની દિશામાં રસકચિત્તને લઈ જાય છે.

About the best poetry, and not only the best, there floats an atmosphere of infinite suggestion. Its meaning seems to beckon away beyond itself, or rather to expand into something boundless which is only focussed in it; something also, which we feel would satisfy not only the imagination, but also the whole of us.... Poetry has in this suggestion, this, 'meaning', a great part of its value. — 'Oxford Lectures on Poetry', p. 26.

કલાકારના હૃદયથી અતઃપુરતી ગલીઝીઓમાં ફર્ષો પછી આપણને ફરી પેલા બહારના જગતમાં જ આવતું પડ્યું. પણ એ પ્રત્યાવર્તનનો માર્ગ જતાકાર નથી, સ્પષ્ટરસ (સંખની રેખા જેવો) છે, કારણ, કલાકારનું કામ બાહ્ય જગતનું અનુકરણ કરવાનું છે એ માનીતી મીઠી મેત ઉપર આપણે પાછા આવતા નથી એ ચોક્કસ. બાહ્ય જગતની ઉપરની સપાટીની વાસ્તવિકતાનું નિરપણ નહિ. પણ તેના કોઈ ગંભીર, રુદ્ધાક્રિત સાધન-દુર્લભ સત્યને આપણી હૃદયદૃષ્ટિ સમક્ષ કલાકાર પ્રગટ કરે છે. હેગલ એમ માનતા કે વિષયસત્તાનું મંથાથ

સ્વરૂપ એક પરમગત છે, જેમાં બધા હ્રદ બંધિત સત્યના વિચ્છેદ અને દ્વન્દ્વ મટી નર્ત સંપૂર્ણ સાચુત્ત્વ — એટલે જ પરિપૂર્ણ વાસ્તવતા — સંધાર્થ હોય છે. એ પારમાર્થિક પારમાર્થિક સત્તા (Absolute Spirit)નું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટ કરતું કેવળ દ્રાશ-નિકેતને માટે જ શક્ય છે: કલા તે તેનો આશિષ આશ્રય જ આપી શકે છે. આથી તેમણે રસોપ-લબ્ધિને પરાવિધાનો પ્રાયમિક અને નીચામાં નીચો સ્તર કહેતાં સંકેત્ય અનુભવો નહોતો. કલાદૃષ્ટિના એક વૈશિષ્ટ્યનો ઉદ્ભવ એક તેમણે કર્યો હતો: દાર્શનિક જગતે એ પરમ-સત્તાને મનન અને નિદિધાસન દ્વારા એક મહત્તત્ત્વરૂપે જ જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે કલાકાર તેને સ્પષ્ટ રંગ રેખા અને ધ્વનિમાં મૂર્ત અને પ્રાણી ધમકતી બનાવીને તેની સાથે ઇન્દ્રિયમય-મનન સ્થાપન કરવા શક્તિ-માન યાય છે. પ્રતીષ્ઠા અને વાસ્તવ સત્તાનો ભેદ માણે પણ સ્વીકાર્યો હતો: અને તેમને મતે સત્તાભા-સની ઉપરની સપાટી ઉપરથી તેની અંતર્નિહિત વાસ્ત-વિક્રમ્યે પહોંચવાનું ઉત્કૃષ્ટ વાહન ગણાયેલું છે. તે સત્તાનું મંથાથ સ્વરૂપ આપણે માણસના વિજ્ઞાનથી, દ્વન્દ્વમક અને ઐતિહાસિક જગતથી જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ કલા પણ તે એક જ વાસ્તવસત્તાને તેના પોતાના માધ્યમમાં પ્રતિક્રિત કરીને સહૃદય સમક્ષ ખરી કરે છે. હેગલ અને માણસ બંનેની સમાસોચનારૂપે હું એટલું કહેવા માગું છું કે જ્યોત-વિજ્ઞાન અને કલાસાહિત્યના કેવળ માધ્યમો જ બિન છે એટલું જ નહિ, પ્રતિક્રિત થતા વિષયમાં પણ ભેદ છે. અર્થાત્ જને વચ્ચે જે ભેદ છે તે કેવળ આધારમત નથી, અથવા આધારમત પાર્યંત છે માટે જ તેમનું આધેય પણ એક નથી. વૈજ્ઞાનિક પોતાના વ્યક્તિપુરુષને, પોતાની જાવનાવેદનાને, ગમ્યાઅનુગમને પોતાના સત્યાન્વેષણમાંથી દહાવી દેવાનો પુરા પ્રયત્ન કરે છે, તે એવી વસ્તુસત્તાની શોધ કરતો હોય છે જે વિષયમાં હોય અને માટે વિષયીના અનુભવસાપેક્ષ ન હોય, અભિવેષ હોય પણ અભિજ્ઞતા-નિર્ભર ન હોય. જીજ્ઞાસુ આલુએ,

કલાકારનું જગત તેના હૃદયથી રંગાયેલું હોય છે, તેનાં આનંદવેદના આશા-આકાંક્ષાના સ્પર્શથી ધબકતું હોય છે; તેના અંતરોંકની સાથે તેનું બહિર્વિશ્વ અંગાંગીભાવે જોડાયેલું હોય છે, જનું દ્વિતાદૈત હોય છે. કવિના શબ્દોમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે “માણસ સમસ્ત જગતને હૃદયરસની મદદથી પોતાની માનવતા દ્વારા પોતાનું બનાવી લે છે—સર્વત્ર તેનું સાહિત્ય સધાતું હોય છે. માણસો સર્વમેવાવિશ્વન્તિ.” એ વાત સાચી કે વિશાન પણ મિથ્યાનું આવરણ બેઠીને સત્યને પામવા ઈચ્છે છે, કલાકારની પણ સાધના એ જ હોય છે; અને પ્રતીયમાન વસ્તુમાંથી વાસ્તવ સત્તા તરફ જવા ગયતાં હોય છે પરંતુ એમની સાધનાના માર્ગ એટલા તો ક્ષિત છે, દિશા નહીં કરવાનાં સાધનો, સત્યનિરૂપણનાં કાટલાં એટલાં તો જુદાં છે કે અંતે તેઓ એક જ સત્યે જઈ ને પહોંચે છે એમ કેવળ શરીરને જોરે જ કહી શકાય, કોઈ યુક્તિપ્રમાણ ઉપર તેના પાયો નથી. વિજ્ઞાનનું સત્ય સર્વસાધારણ, નિરપેક્ષ અને એ જ કારણે નિર્વસ્તુક (abstract) હોય છે; કલાકારનું સત્ય એટલી સાવજનીનતાનો ઢંચો કરતું નથી, પરંતુ તે વધુ વાસ્તવિક હોય છે. એનો અર્થ એ કે હું અનેકાન્તવાદમાં માનું છું. પ્રેક્ષક એ અનેકાંત સત્યો બધા વિરોધ અને વિચ્છેદને અંતે કદાચ કોઈ એક મહાસત્યમાં જઈ ને મેળતા હશે. પરંતુ એ તો ધર્મની માન્યતાની વાત યદ્યપિ, યોગજ પ્રત્યક્ષની બાબત ધર્મ. આપણા મોઢામાં એ વાત શોભતી નથી—કોઈ ડાયલેક્ટિક જરૂરાહીના મોઢામાં તો નહિ જ. કાવ્યના રસાસ્વાદથી આપણે વિજ્ઞાનનાં પરિમાણગત સત્યને પામતા નથી, વિજ્ઞાનના નિયમતંત્રની જાળમાં કાવ્યનું પરિમાણ-બહારનું સત્ય પકડાતું નથી, અને આપણે કોઈ ત્રીજા તેજના અધિકારી તો છીએ નહિ.

આજના જમાનામાં આપણે માણસની બહાર કોઈ પરંપરાતત્ત્વ કે ચરમમૂલ્યની શોધ કરવા બિચકુલ ઇચ્છતા નથી. પશ્ચિમી ‘ચિંતનગરણ’ (રેસેસાંસ) પછીથી માંહીને સુરોપમાં અને પરિણામે બીજા દેશોમાં

પણ જે બધા દાર્શનિક મતો અને રાજકીય આદિવાનો ચાલુ થયાં છે—Humanism, Positivism, Utilitarianism, Marxism, Pragmatism વગેરે—તે બધામાં જ માણસનો જમજમકાર સાંભળવા મળે છે, આખા વિશ્વમાં એક માત્ર માણસને જ સર્વોચ્ચ મૂલ્યના આધાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ ક્યો માણસ? આંખ ઉઘાટતાં ચોરે કોર અને પોતાની અંદર એ માણસને જોઈ એ છીએ તેને ચરણે તો આપણાં હૃદયમનનો અર્થ આપી શકીએ એમ નથી. તેનામાં દેવત્વ છે પરંતુ તેટલા જ પ્રમાણમાં અથવા તેના કરતાં પણ વધારે પશુત્વ પણ છે, તેના મહિમાનો અવરણ સ્વીકાર કરીશું, પણ તેની નતનતની શુદ્ધતા અને નીચતા પ્રત્યે શી રીતે આંખમીંચામણ કરી શકાય? ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ યુગયુગાંતરની પટભૂમિકા ઉપર વિચાર કરીએ તો પ્રેક્ષક માણસ પડશે કે માણસમાં શુદ્ધતાથી મહત્તર તરફ, પાંચવટ્તિમાંથી દેવી પ્રેરણા તરફ એક અનંતવાચનો માર્ગ આકાંક્ષેલો પડેલો છે—જોકે એ માર્ગ સર્વત્ર જાણી શકી નથી, ક્યાંક અધોગામી, ક્યાંક વૃણા જોડા અવવયમાં ભૂલો પડેલો પણ જેવા મળે છે, અર્થાત્ જાતકાળના કે વર્તમાનના નહિ, પણ કોઈ એક અનિર્દિષ્ટ દુર્નિરીક્ષ જાવિધાકાળના માણસને જ આપણે પરમમૂલ્યના આધાર તરીકે વંદન કરીએ છીએ. પરંતુ જાવિધની વાત તો જાવિતવ્ય જ નથી; આ ક્ષણે તેની ચિંતા ધણે જાગે કદવનાવિલાસ જ નથી શું? અથવા વર્તમાન કાળના માણસમાં પેલા અનખત પુરુષોત્તમની જે ગાણિતિક સંભાવના માત્ર જોઈ શકીએ છીએ તેટલાથી આપણો સમગ્ર શ્રેયોભાષ સંતોષાવાનો સંભવ ખરો? એટલે એવી શકા થાય છે કે આપણા અત્યારના અત્યંત વ્યાવહારિક અને વસ્તુનિષ્ઠ મિજાજની સાથે એ ગાણિતિક અમૂર્ત તત્ત્વ પ્રત્યે આટલી બધી થરહા અથવા ઉત્સાહનો મેળ ખાશે ખરો?

પરંતુ વર્તમાનકાળને કાળના અનૂત પ્રવાહથી, માણસના સર્વમૂલ્ય અને એવી પણ બૃહત્તર જે

નક્ષત્રોના પરિમંદ્રનો તે નિવાસી છે તેનાથી વિચ્છિન્ન કરીને જોવાનું કોઈ કારણ નથી. માણસના ઇતિહાસમાં જે અનંત દૃશ્યત્વક વિવર્તનની વાત જણાવી શકાય, અને Infinite progress and infinite perfectibility of man એમ જે વાત જાણવાની છે તે એ પ્રકૃતિની સાથે અમાગી-ભાવે સંકળાયેલી છે, અને પ્રાકૃતિક સંક્રિયાઓના આશ્રયે જ અસ્તિત્વમાં આવે અને સંભવે એવી છે. પદાર્થવિજ્ઞાન ગમે એટલું કહે કે પ્રાકૃત જગતની એક દરેક અવસ્થા અસ્થિર છે, તાપશ્વર્ય નામે આખા જગતના વિનાશ તરફ છે; અને પ્રાણીલોકની અને માનવ ઇતિહાસની ઉત્ક્રાંતિ (ધિવાંધુશન) એ એક અપ્રત્યાશિત અકસ્માત (chance event) છે, ભૌતિકનો અતિક્રમ એટલું જ નહિ પ્રતિક્રમ છે, તેમ છતાં યરમી-કાષ્ટનેમિકસના એ સિદ્ધાંતને હું પણ એડિંગ્ટનને અનુસરીને વૈજ્ઞાનિક પાલમેથ સિવાય બીજું કશું માની શકતો નથી. વિશ્વવ્યાપારને સંપૂર્ણ પણે સ્ટેટિસ્ટિકલ વિધાન અથવા અવિધાનનું ક્ષેત્ર સમજવાને પરિણામે સહિ-સ્થિતિ-પ્રક્રમનું જે રૂપ કોઈ કોઈ પદાર્થ-વિજ્ઞાનીના કખાણમાં પ્રગટ થાય છે તે ઘણુંખરું આ જગતનું છે.

There was once a brainy baboon
Who always breathed down a bassoon;
For he said, 'It appears
That in billions of years
I shall certainly hit on a tune.'

આની વિસ્તૃત અર્થા અહીં અપ્રસ્તુત ન હોવા છતાં અસંગત લાગશે. જેને કેટલેક હોય એવા વાચકે એડિંગ્ટનના પ્રથમ પાંચવેક આદિ સાથે-સાથી 'ધિ એન્ડ આઈ થિ વર્લ્ડ' નામનું પ્રકરણ વાંચી જોવું.

માઈસ્ટ્રાઈઓની પેઠે હું પણ વિશ્વકલાને એક ડાયલેક્ટિક ઉત્ક્રાંતિ-માર્ગના પ્રવાસી રૂપે જ જોઉં છું. તે લોકોની સાથે એકમત થઈને બેસકે હું એમ માનતો નથી કે આ માનવતાને ઘટતો વૈજ્ઞાનિક પાયો છે. કદાચ ભવિષ્યનો કોઈ બ્રહ્મહટ્કે અથવા કોઈ સોવિયેત મહાવિજ્ઞાની એવા એક નવા જ પદાર્થ-

વિજ્ઞાનનો પાયો નાખવા સંક્રિતમાન થશે જેનો સિદ્ધાંત વિશ્વપ્રપતિને અનુકૂળ દર્શો; પરંતુ આપાર સુધી તો એ મતનું સમર્થન દર્શાવેલું જિજ્ઞાસુમાં જ શોધવું પડે એમ છે; ખાસ કરીને મૂલ્ય દર્શનની શોધમાં — યરમીકાષ્ટનેમિકસના દ્વિતીય વિધાન-વિદ્યાર્થિત પદાર્થવિજ્ઞાનમાં નહિ. માઈસ્ટ્રાઈ દર્શનની અનુચેરણાથી આધુનિક પદાર્થવિજ્ઞાનથી જલકેટા મત સ્વીકારવાની ખેને ફરજ પડી છે, તેનું કારણ એવા કોઈ મતવાદ સિવાય આપણા શાશ્વત મૂલ્યઓધનો પાયો અને શોધો જગતો નથી. નાન્ય: પન્થા વિચિત્રે એમ તો હું નહિ કહું, પરંતુ બીજો માર્ગ છે logical positivist લોકોની પેઠે શ્રેય અને મુદ્દરને વ્યક્તિ-મત મનાઈ કહીને ઉગ્રી દેવાનો; અથવા પહેલાંના naturalist લોકોની પેઠે અર્ધા મરમ મૂલ્યોની વ્યાખ્યા આપણી જેવ વૃત્તિઓની સુપરિકંપિત તુલિ સાધવામાં શોધવી રહે.

માઈસ્ટ્રાઈ એવા આશ્ચર્યમય જીવ છે કે એ જીવ-માત્રની પેઠે જ દેહ અને વંશનું રક્ષણ કરવાને ઉદ્દોગી હોવા છતાં દેવ્ય પ્રાણધારણા અને સંતોષ નથી; બલકે એથી એને જ્ઞાનિ જ થાય છે, અને દમમાં કંઈ આજના જમાનામાં જેવ વૃત્તિની પૂરેપૂરી ચરિતા-ધર્મતા પણ તે સમ્યક્તા અને સંસ્કૃતિના પ્રાથમિક સ્તર જ માનતા શીખેલા છે. એમ કહી શકાય કે જીવનની પૂર્ણતા જેવવૃત્તિના તપણમાં પ્રાપ્ત થતી નથી, માનવવૃત્તિના સાથક વિકાસમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત સાચી છે, અને કલા, જ્ઞાન, વ્યક્તિગત અને સર્વ માનવમત પ્રેમ — એ બધાને જ આપણે વિશિષ્ટરૂપે માનવવૃત્તિની સાચકતા પામવાના ક્ષેત્ર તરીકે જાણીએ છીએ. ઉપર કહેલી બે પ્રકારની (જેવ અને માનવ) વૃત્તિઓ વચ્ચે એક મુલગત બેઠે ખાનમાં રાખવા એવો છે. જેવવૃત્તિ અથપણે પોતાની તુલિ અર્થાત્ પાધામુક્ત સ્ફેરણ શોધે છે, સોથી તેની તુલિ થાય એમ છે, તે વસ્તુની પ્રકૃતિ કેવી છે, પોતાની મર્યાદા કેટલી છે, એ બધાની તેને કહી પડી નથી. એકદરે જ તેને વધુ તુલિ આપે તેના તરફ જ તેને વધુ આકર્ષણ હોય છે, પરંતુ

માનવવૃત્તિઓની સાથેકતા પોતે જ સ્વપર્યાપ્ત નથી હોતી, તેને માટે તે પોતાની બહાર એવી કોઈ સત્તાની ઉપલબ્ધિ ઇચ્છે છે જે તેને પોતાના મૂલ્ય અને મહિમાથી સમૃદ્ધ લાગતી હોય. જેમ વિપમનું એટલે કે વિશ્વધર્માર્થનું પરમ મૂલ્યને આપણે મનથી ન સ્વીકારીએ તો શુદ્ધ જ્ઞાનપિપાસાનો કશો અર્થ જ રહેતો નથી. એ વાત ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી કે, પ્રયોજિત વિજ્ઞાન આપણા જ્ઞાનની શોધનો બહુ નજીવો ભાગ છે. તેથી જ રીતે કલાસર્જન દ્વારા આપણે જે બહિર્વિષયને જાણીએ છીએ તે પણ આપણી સમક્ષ બીજા પ્રકારના (નિર્દાનક અથવા aesthetic) પરમ મૂલ્યનો દાવો કરતું આવે છે. એ સંબંધમાં પણ ફરી કહેવાની જરૂર નથી કે, કલા અને સાહિત્યમાં આપણે — કલાકાર અને લાવક આપણી અનુભૂતિને પ્રગટ કરીએ છીએ ખરા, પરંતુ તે અનુભૂતિ કોઈ નિરાલંબ સ્વપર્યાપ્ત વસ્તુ નથી હોતી. વાસ્તવપદ્ધતિની દૃષ્ટિસંજ્ઞિવાદી કલાતરવના સૌથી મોટા આચાર્ય કૅથેએ પણ જાણે જતાં સ્વીકારતું પડ્યું હતું કે

Feeling is not a particular content, but the whole universe sub specie intuitionis. — 'Essence of Aesthetics', p. 40

દુઃખમાં, તદ્દન 'મિસરખમેન' ન કહીએ તોયે હું માકસવાદીઓની સાથે એકમત છું કે જેમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તેમ કલા-સાહિત્ય પણ કોઈ ને કોઈ વાસ્તવ સત્તાની ઉપલબ્ધિમાંથી જ જન્મે છે. અને તેના પાયા ઉપર જ હું એમ કહેવા માગું છું કે કલા અને જ્ઞાનને આપણે જીવનમાં જે મહાન મૂલ્ય આપીએ છીએ તેની મારફતે વાસ્તવતા પ્રત્યેનો જ આપણો મૂલ્યબોધ અભિવ્યક્ત થાય છે. વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી (મંત્રવિદ્યા) મારફતે આપણા જીવનધારણને મદદ કરે છે — એ એવું વ્યાવહારિક મૂલ્ય થયું; પરંતુ એવું ચરમ મૂલ્ય તો ત્યારે મળે છે જ્યારે તે તે ચરમ મૂલ્યના આધારરૂપ વિશ્વસત્તાની સાથે આપણે યોગ સાધે છે. તે જ રીતે, સાહિત્ય સમાજવિશ્લેષ લાવી શકે, વર્ગવિહીન સમષ્ટિવાદી રાજ્યભવવરથા

ભેંષી કરવામાં તે આપણને મદદ કરી શકે — એ તેનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય થયું. પરંતુ તેની સાચી સાથ-કતા તો તે મનની સાથે વિશ્વનું જે સાહિત્ય સાધે, વિશ્વનું જે પરમમૂલ્યમય રૂપ નૈમિત્તિક જીવનની સ્થૂત દૃષ્ટિ સમક્ષ અનુદ્યોતિત રહે છે, તેને રસાભિસિદ્ધિ ચિત્ર સમક્ષ આવશ્યકગત કરે એમાં રહેલી છે.

માકસવાદી કલ્પ અમ કહેશે કે, જ્ઞાની અને કલાકાર જે વાસ્તવ સત્તાની ઉપલબ્ધિમાં પોતાના પરમ મૂલ્યબોધની સાથેકતા શોધે છે તેનું જ નામ સમાજ. કંઈ નહિ તોયે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તો એ સોકો એવું કહે છે. વ્યક્તિ માણસનું સમગ્ર સ્ફુરણ બેશક સમાજમુખી અને સમાજનિર્ધાર હોય છે. પરંતુ વ્યક્તિના મનની પાર સમાજના મન જેવું કશું નથી. વ્યક્તિસમૂહનાં સુખદુઃખ અને હિતાહિતથી શરૂાં કોઈ સામાજિક મંગલ-અમંગલની, આપણે કલ્પના કરી શકતા નથી. એટલે માકસવાદીએ પણ એટલું તો માનવું પડે — સ્વયં માકસ તો માનતા જ — કે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિના જીવનમાં *value* ની આવિર્ભાવ (માકસના રાખ્દોમાં *free development of each*) થયા વગર આખા સમાજમાં પણ તે થવો શક્ય નથી. ઉપરાંત, એ પહેલાં જ કહ્યું છે કે મનુષ્ય વિશ્વપ્રકૃતિથી કોઈ વિનિષ્ઠ વસ્તુ નથી. સમાજમાં જે પરમ મૂલ્યનો ઉદય થયો હોય તો તે, જગતિક નિયમને આધારે જ થયો છે; સર્વદેશકાળમાં વ્યાપ્ત જે બૃહત્તર મૂલ્ય છે તેનો જ એક ધની-જૂત આવિર્ભાવ તે સામાજિક મૂલ્ય. એ પણ કહેવાઈ ગયું છે કે, વ્યક્તિ હોય કે સમાજ હોય, તેના વર્તમાન અસ્તિત્વને આપણે ચરમ મૂલ્યના આધાર તરીકે સ્વીકારી શકતા નથી. ભવિષ્યના પૂર્ણતર મૂલ્યવિકાસની શંકાવના રૂપે જ, તેની આજની ખંડિત અને વિકૃત સત્તાનું આપણી આગળ મૂલ્ય છે. અને કાલકાલની દૃષ્ટિએ જે સંભાવના માત્ર છે તે જ મહાકાલની દૃષ્ટિએ વાસ્તવ છે. મહાકાલ (eternity) શબ્દને લાવવાની દૃષ્ટિની વાકાળા તરીકે જે ઉચ્ચાઈ ધર્યું તો આપણે જીવનની એક બહુ મોટી અનુભૂતિનો અસ્વીકાર કરીશું.

માણસનું મન એનું આશ્ચર્યમય વસ્તુ છે, જે એક સાથે દ્વિચિત્ર તરંગોથી કુમ્ભ અને સંપત્તિ કાળની પ્રતાપિથી અપામિતભાવનુતરંગમ્ હોય છે, ઉપરિચિત દ્રશ્ય અને મહાકાલનું આ દુઃકમય સાધુન્ય કેવળ દાર્શનિક ચિંતનમાં જ નહિ, સાચક કાવ્યાનુભૂતિમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે.

At the still point of the
turning world. Neither
flesh nor fleshless;
Neither from, nor towards;
at the still point, there
the dance is,

But neither arrest nor move-
ment. And do not call
it finity,

Where past and future
are gathered.

—T. S. Elliot,

'Four Quartets', p. 9.

મહાકાલની એ રિચિતપ્રત દષ્ટિ, આકાશકાળની વહેતી અનુભૂતિને ખંડિત કરતી નથી, તેને પરિ-
વ્યાપ્તિ અને પૂર્ણતા જ અર્પે છે. જે કેઈ શંકર
વેદાન્તી મહાકાલની ઉપશબ્દિમાં વિભોર બનીને આલુ
કાળના જગતને માયાની સૃષ્ટિ કંઠીને ઉઘાડી દઈ
કર્મસંભાસ દ્વારણ કરવાની વાત કરે, તો તેની
વાત જેમ આસ્વીકાય યશે તેમ જ્યાં દાણકાલ-
વાદીઓની વાત પણ અમાલ યશે, જેઓ પોતાની અને
જાતની પ્રત્યે કદાચ કરીને માન-કર્મમાર્ગની ઉપરિચિત
કાલમાં મુગ્ધિત સાધનાનો મંત્ર જાપી ગયા છે—

Philosophers have so far interpreted
world; the point is to change it.

શાશ્વત કાળની દષ્ટિએ જોતાં તેની મુદ્દમાનિ,
અપૂર્ણતા અને અસિદ્ધિ સ્પષ્ટ-દેખાઈ આવે છે.
પરંતુ કુદરિસતની અંદર પણ સુદરને જોવું, અપૂર્ણની
અંદર પણ પૂર્ણતાનું ખાનું ધરવું, શુદ્ધ શુદ્ધ
અસિદ્ધિઓની સામે પણ મહત્તરી સાધનાની દીપ-

સિખાને સુગ્રાવા ન દેવી—એ જ મહાન કલા-
કારની મૂળ પ્રેરણા હોય છે.

We begin to live only when we have
conceived life as a tragedy—

કેઈ નહિ તોયે કવિના જીવનમાં ચેટસની આ ઉક્તિ
અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. ટૂંકીની અર્થ બેશક મુશ્વતો
સમૂળગો વિનાશ એવો નથી; સાહિત્યમાં અને
જીવનમાં જેઓ ચિનિકના વિદ્યોભથી જજ્જરિત થઈ
ગયા હોય છે અને જેઓ ટૂંકક ઉપશબ્દ દ્વારા
પૂર્ણ સિન્ધુ થઈ ગયા હોય છે તેમની વચ્ચે બાલ-
જીનીનું અંતર છે. જે કવિનું ચિત્ત પરમ મુશ્વતી
સાક્ષાત્ ચેતનાથી સમુજત થયું હોય તેની નજરમાં
જ તે મુશ્વતો આંશિક કે દ્વિચિત્ર વિશેષ ટૂંકીરૂપે
દેખા દે. શોકસંપિવરના નાટકનું વૈશિષ્ટ્ય દર્શાવતાં
મિડલ્ટન ખરીએ લખ્યું છે—

When Shakespeare has pronounced
that life is 'a tale told by an idiot,
full of sound and fury, signifying no-
thing', he is not left, as other men
would be, naked to the cold wind
of eternity.

વ્યક્તિત્વનો અનંત વિકાસ, અને શાશ્વત સત્ય
અને સુંદરની ઉપશબ્દિની સાધનામાં વ્યક્તિનું આત્મ-
સમર્પણ—એ બેની વચ્ચે જે વિરોધ નજરે પડે છે તે
ઉપર ઉપરના છે; અનુભૂતિના વધુ ઉગાથમાં જીતરીને
જોઈ એ તો એ બંને વચ્ચે આશ્ચર્યજનક સંગતિનો અનુ-
ભવ થશે. પ્રેમી જેમ પોતાની જાતને અર્પી દઈને જ
પોતાને પામે છે; પ્રેમારપદની વ્યક્તિસત્તાનું મુશ્વ
જ્યારે તેની આગળ સ્વયં અને એકમેવાદિતીયમ
બની જાય છે, ત્યારે જ તે પોતાના વ્યક્તિત્વના
ગુણીસત્તમ મુશ્વતી સૌથી વધુ પ્રત્યક્ષભાવે ઉપશબ્દિ
કરે છે—એ પણ તેવું જ છે. કવિ અને પ્રેમી
સરખા છે એનું જે શોકસંપિવર કહી ગયા છે તેની
સાચકતા અને લાગે છે કે આમાં જ છે. જાનેના
અનુભવના મેળમાં એક પ્રકારનો દૈતાદૈત સંબંધ

રહેશે છે, પોતાને સમર્થો ધર્મને પોતાની જાતેને પામવાનો વિરમય રહેશે છે. કાલ્પની અનુભૂતિ અને પ્રેમની અનુભૂતિ વચ્ચે એક ખૂબ મોટો ફરક પડ્યું રહેશે છે, તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે; પ્રેમની આખતમાં ઔચિત્ય (appropriateness) નો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી; અર્થાત્ કોઈનો જોડામાં ઊઠે પ્રેમ, પૂરેપૂરો પ્રેમ જ કોઈ એવી એક વ્યક્તિ ઉપર ઊતરે જોને આપણે — છતરે જના: — શુભસંસ્કૃતિ અને અનેક દોષથી ભરેલી માનતા હોઈએ, તોયે આપણે એમ ન કહી શકીએ કે આમ થવું ઉચિત નહોતું, અથવા એ પ્રેમને કેવળ ભ્રાંતિ માની લઈ તેને અવગતની નજરે જોતા નથી. પરંતુ કલા-સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઔચિત્યનો વિચાર અનિ-વાર્યપણે કરવો જ પડે છે. એકદમ કાલ્પને ઉત્તમ સમજીને જ કોઈની રસાનુભૂતિમાં ઊભરો આવે તો શું આપણે એમ નહિ કહીએ કે આ રસબોધ અહીં મૂલકરેશે અને અનુચિત છે, અને ખોટો વખોડવા લાયક છે ? કોઈ પણ સૌંદર્ય કલાકૃતિના આસ્વાદ વિશે સાર્વજનિકતાનો એક વળુઓથો દાવો હોય છે કલાકાર અને ભાવકના ચિત્તમાં; તે દાવાને સ્થાપિત કરી શકાતો નથી, સર્વજન તે સ્વીકારતો પણ નથી, તેમ છતાં તેની ઉપસ્થિતિની ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી. પરંતુ કોઈ પ્રેમી — તેની પ્રિયાના અભાવ મૂલ્યની આખતમાં તેના પોતાના મૂલ્યાંકન અનુસાર અમે તેટલો નિઃસંશય હોઈએ — મનના શ્રેષ્ઠ ખૂણામાં પણ એવો દાવો સેવતો નથી કે ખીજાના મૂલ્યાંકનમાં તેનું સર્વધન મળશે જ. તેમ છતાં આ ઉપરથી જ એનું અનુમાન કોઢવામાં આવે કે કાલ્પાનુભૂતિ પૂરેપૂરી વિષયમિષ્ટ છે, તેનું સત્યાંસત્ય કોઈ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની પેઠે સુસ્પષ્ટ સીમારેખા દ્વારા વિભક્ત છે, એને પ્રેમ કેવળ વિષયમિત અને વ્યકિતમત બાંધત છે, અંધારતેવ દાગણીનો ઊભરો માત્ર છે, તેમાં કોઈ માયાત્મકો અગીકાર નથી, તો એ ભારે બૂલ મશે. મહેલા જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કવિનું જગત તેના એને કંઈ કોટલાં જગત નથી એ પરંતુ, પણ તેને કવિતા અને સોહદાના ચિત્તનિરેખે વૈજ્ઞાનિક વંદન-

સત્તાએ પણ ગેલુવાતું નથી; બંધારતું વિષય અને મનની ભાવનાવેદના તેમાં એકાકાર થઈને જણી મળી હોય છે. દાર્શનિક પરિભાષામાં તેને વિષય-વિષયી-મત કહી શકાય — એકે એવો કોઈ શાસ્ત્રીય પ્રયોગ મારા જાણમાં નથી. મારે મતે કલાવસ્તુનું એથી પણ વધુ સમુચિત વર્ણન શાંકર વેદાંતના (શ્લોક જ ઉદ્દેશથી વાપરેલા) ‘સત્યાનુત્તમિચુનીકૃત’ શબ્દથી કરી શકાય. એ સત્ય અને અનુત્તમ એક દાર્શનિક-વૈજ્ઞાનિક વિચારસંગત સત્ય અને અનુત્તમ છે, નહિ તો કાલ્પાનુભૂતિના પોતાના ક્ષેત્રમાં તો કવિતા સંપૂર્ણ સત્ય જ હોય છે. પ્રેમ પણ એવી જ એક સત્ય-મિથ્યાના મિથ્યભૂત વસ્તુ છે.

પ્રેમની વ્યાખ્યા આપતાં એક અમેરિકન દાર્શનિકે લખ્યું છે —

Love may be defined as any activity which finds its end and value in the maintenance and increase of value in another mind.

— Parker, ‘Human Values’, p. 177
આ વ્યાખ્યામાં અમેરિકી કમ્પ્યુસન અને કમ્પ્રિઝ મેનની ઓપ અલ્પત્ત સ્પષ્ટ છે; તેમ નહોત તેમ પ્રેમની એક પ્રેધાન ખોલુ જ અક્રિય છે, ધ્યાનદૃષ્ટિનિકર (contemplative) છે, જેમાં પ્રેમપાત્રના હવનમાં મૂલ્યનું સંવર્ધન અથવા સંરક્ષણ નહિ, પણ તેના વ્યક્તિત્વના પોતાના મૂલ્યની ઉપલબ્ધિ અને તેનો સંભોગ કરવાનું જ મહત્ત્વનું છે — તે બાજુ પાકરની વ્યાખ્યામાંથી બાદ કેમ રહેત ? કોઈ પણ વિષયના મૂલ્યને મૂલ્યગ્રાહી એતનાનો વ્યાપારમાત્ર માનવો એ મારે મતે શૂલ છે; પરંતુ એ વાત પણ સ્વીકારી વર્ષર છૂટકો નથી કે, તથ્ય વસ્તુની પેઠે તે સંપૂર્ણપણે વિષયગત નથી, વિષયમાં રહેવા છતાં તે વિષયનાં અનુભવસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ મૂલ્ય છે તેમ છતાં કોઈ એતનામાં તેની ઉપલબ્ધિ થઈ નથી, કોઈ રસિક-ચિત્તે તેને પોતાના અનુભવમાં મઢણ ક્યું નથી, એનું કંઈ પણ શકાતું નથી. પરંતુ વ્યક્તિસ્વરૂપનું મૂલ્ય તે વ્યક્તિની જ ઉપલબ્ધિનો વિષય બની શકે

નથી. તેનો અર્થ એ મુશ્કેલીથી બહિષ્કાર હોય છે. અન્ય વિષય, ઘટના કે વ્યક્તિ તરફ નિરૂપણ હોય છે. પોતાની વ્યક્તિસત્તાનો મૂલ્ય સંબંધે જે વ્યક્તિ પોતે જે નિમિત્ત અને કસોટિસિદ્ધિ હોય તે આત્મકેન્દ્રિક અને અંદર પૂર્વ બની જાય છે. પરિણામે અનિવાર્યપણે તેના વ્યક્તિત્વની જયવૃત્તિ થાય છે. વ્યક્તિસત્તાનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે. જેને આપણે મોનવપ્રેમ અથવા પ્રાન્તભાવ કહીએ છીએ તેમાં બીજા બધા વ્યક્તિત્વોનો ફેવીકાર અને મૂલ્યમહત્વ છે. અરો, પરંતુ વિશેષ વ્યક્તિની વિશિષ્ટ વ્યક્તિ-સત્તાનું જે મૂલ્ય તેની સ્વચ્છ ઉપલબ્ધિ તેમાં નથી હોતી. મોનવપ્રેમનો ભાવ ધણે ભાગે આવી હોય છે. તે, અર્થાત્ જો તે કોઈ માણસ, તારા વ્યક્તિત્વનું સાચું સ્વરૂપ જોયે તે હોય, તેનું આર કામ નથી, પરંતુ તારા વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં—તે બીજાના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં અવરોધરૂપ નથી થયો હોય તો—હું મધાચકિત તને મદદ કરીશ.

આપણે જે ભાવ અને અવસ્થાને પ્રેમ કહી નામ આપીએ છીએ (માનવપ્રેમની પ્રતિબલનામાં જેને વ્યક્તિપ્રેમ નામ આપી શકાય) તેમાં જે કોઈ વિશેષ એક માણસના વ્યક્તિસ્વરૂપના વિશિષ્ટતાની અને તેના સ્વકીય મૂલ્યની ઉપલબ્ધિ અને તેનું સ્વાસ્થ્ય જોવા મળે છે. જો તે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ જોયે તેનું હોય—એવો ભાવ નહિ, અનન્ય, અતુલનીય

તુમિને તુમિને આગો
સેષ તવ અર્જુ
આમિ મોદ પ્રેમ દિયે
શુધિ ચિરદિન.

(તું તો તું જ છે. એ મારું અર્જુ હું હમેશાં મારા પ્રેમ વડે ફેરી રહી છું.)
પ્રેમારૂપતા વ્યક્તિસ્વરૂપનું અંતર્નિહિત મૂલ્ય અને તેના વિકાસના વિશિષ્ટ માનની શોધ. પ્રેમની સાધના છે, તે વ્યક્તિસ્વરૂપના પશ્ચાત્તર ઉન્નયન આંતર આત્મસંમર્પણ કરવામાં જે પ્રેમીનો આશય છે. અહીં એવો પ્રેમ જોઈ શકે કે, પ્રેમી શું પ્રેમપાત્રની

વ્યક્તિસત્તાનું કોઈ અગતિય, બીજાને અગાધર અંતસ્સ્વરૂપ જોવા પામે છે, કે પછી બધું જ તેના મોહમુગ્ધ મનનું સંજ્ઞા હોય છે—“આમિ આપન મનેર માંધુરી મિચાયે તોમારે કેરેછિ રચના?” જેમ આંદમાં, તેમ પ્રેમમાં પણ કેટલું આપણને બહારથી મળે છે અને કેટલું અંતરમાંથી મેળવી લઈ એ છીએ, એને વિશે ચર્ચા થઈ શકતી નથી. કાલિદાસે આટલી ચર્ચામાં કહ્યું છે તે જ અવિકલ પ્રેમની બાળતમાં પણ સાચું છે.

The distinction between what we find and what we bring is altogether too naive.— ‘Principles of Art’, p. 150.

કલાકૃતિ કેવળ કલાકારના મનનું જ પ્રતિબિંબ નથી—સમગ્ર વિશ્વજનનું એક સત્ત્વર આપણે તેમાં જોવા પામીએ છીએ—આગલી ચર્ચાનો એ નિષ્કર્ષ સ્વસંમત ન હોય તોયે ધણાને તે અસ્વીકાર્ય નહિ લાગે એમ ધારું છું. કલાકારની અંતરદૃષ્ટિની અથવા જોધિની, કંઈ નહિ તોયે આંશિક સત્યતા જેઓ માની લેવા તૈયાર હોય છે તેઓ પણ ધણું દોષલાગેમાં. પ્રેમીને અતુલ સંમાન આપવા શક્ય નથી હોતું. એ અનિચ્છામાં સહેજ અન્યાય થયો રહેલો નથી? આપણે પોતાના પ્રેમને અને બીજાના પ્રેમને બરાબર એક જ નજરે જોવા દેવાયેલા નથી. બપોરે બીજાના પ્રેમનો વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે જ આપણે પ્રેમપાત્રનું જે રૂપ પ્રેમીના ચારીર અને મન-શ્રદ્ધા સમક્ષ પ્રગટ થયેલું હોય છે, તેને કોઈ મોહાવિષ્ટ વ્યક્તિનો આશય કે સ્વપ્ન કહીને ઉઘાડી દેવાનો આશય રાખીએ છીએ. પોતાના પ્રેમની વાત હોય ત્યારે એવો વિચાર કે નિષ્કર્ષ સંભવિત લાગતો નથી. જો એ સંભવિત હોય તો તે પ્રેમના અસ્તિત્વની સંભાવનાને જ અચૂક અંશ અંગિકરશે. પ્રિયતા અત્યંત આશ્ચર્યજનક ચારીર મનનું રૂપ પોતાના જ મનની માધુરી વડે પોતે જ રચેલું છે, પરંતુ જેનાં તે લખ્યા માણસોમાં એક અત્યંત સામાન્ય વ્યક્તિ હોય છે, તેની સત્તા રૂપમાં અને ગુણમાં દુષ્ક્રમથી વુઝી હોય છે—એ વાતનો

કેવળ મૌખિક નહિ, આંતરિક સ્વીકાર પોતાના પ્રેમનું માત્રાગત અને ધણે ભાગે ગુણગત પરિવર્તન લાવશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. એવી મોહમુકિત પછી — ને એને મોહમુકિત કહેવી હોય, તે — તેના વડે પોતાની આંતરિક વાચના તથા ચર્ચાકે, સાંસારિક પ્રયોજન સિદ્ધ ચર્ચાકે, તે પોતાની સદ્ગતિર્મણી, સદ્ધર્મિણી અને સચિવ ચર્ચાકે, પરંતુ તેના પ્રત્યે પોતાના હૃદયવાગના બાવનિશ્વાસમાં પેલી સ્વર્ભાષા સુપમા પછી નહિ રહે, જે એ હૃદયવાગને બીજી બધી અનુભૂતિથી જાણે લઈ જઈને પ્રેમની વિચિત્રતા અર્પે છે.

એ કહેવાની બાજ્યે જ જરૂર હોય કે હું એવી જાતનો કોઈ મત મૂકે જ સ્વીકારતો નથી જેમાં વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણને નામે પ્રેમની વ્યાખ્યા આપવી વંખતે તેને ગિરિસા અથવા બૌદ્ધપણા (Buddhism) નો એક પ્રકાર બનાવી દેવામાં આવે છે. પ્રેમની સાથે કોઈ એક અથવા એકથી વધુ જીવ-વૃત્તિઓનું સમીકરણ માંડવું એ કાં તો અપવિજ્ઞાન છે અથવા અતિવિજ્ઞાન છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનીને માટે અનધિકાર ચર્ચા છે. અને અતે જતાં કંઈ નહિ તોયે પોતાના પ્રેમની આજતમા એવા કોઈ સંવંનાશ કરનારા તત્ત્વવિદ્યાસમાં આપણું મન માનવું નથી. એનો અર્થ એ કે પ્રેમની અંતઃદૃષ્ટિની કંઈ નહિ તોયે આંસિક સત્યતા આપણે પ્રકારાન્તરે સ્વીકારીએ છીએ, સંપૂર્ણ પ્રાતિજ્ઞાસિક કહીને તેને છાગવી દઈ શકતા નથી. એમ માની લઈએ છીએ કે પ્રેમ એક સાથે અધિકાર અને ત્રીલ નેત્રવાળો હોય છે. પણ એટલું જ પ્રેમપાત્રના બધા હોષા પ્રત્યે અંધતા, અથવા તેના વ્યક્તિત્વમાં પૃથ્વીના બધા જ મોટા ગુણોનો આરોપ, પ્રેમને માટે કદી આવશ્યક નથી હોતાં; ખરું જોતાં એ પ્રેમની ક્યાસ જ પુરવાર કરે છે. જે ખરેખર અસંત આપશ્યક છે તે એટલું જ કે બધા હોય, મુદિ, અભાવ અને વિકારની પાછળ પ્રિયાના સ્વરૂપ અને વ્યક્તિસ્વરૂપની પાછળ મૂળ જીડે જીડે એવી એક પૂર્ણતા જોવી, જે અનન્યભાવે તેની જ હોય,

જે બીજીની નજરમાંથી છટકી જવા છતાં, પ્રેમીના દૃષ્ટિમાત્ર નથી, બલકે એકમાત્ર તેની જ પ્રેમપૂર્ણ અંતઃદૃષ્ટિ આજળ મળત ચાલે એવી છે, જે પૂરેપૂરી મોહન નયે હોય, કેટલોક અંશ ભવિષ્યતા ધમિતરૂપે જ જોવાનો હોય — જે ભાવિ પૂર્ણતાના વિશ્વાસનો માર્ગ તેને પ્રેમની પ્રતીપતિમાં જ અભાષીને દોરી જવાની છે. કલાકાર પણ તે જ રીતે જ્યારે પોતાની ખ્યાનદૃષ્ટિ વડે જગતને જુએ છે, ત્યારે સુંદરને જ જુએ છે. એકે પ્રેમી આસપાસ માણસોમાં અને પ્રકૃતિમાં પણ જે કંઈ દૃષ્ટિત, ગદિત અને નિંદાપાત્ર હોય છે તેના અસ્વીકાર કરવાનું તેને પ્રયોજન નથી, બલકે મહાકવિ તો આપણે તેને જ કહીએ છીએ જેના અંતરમાં વૈદાહ્યેત પ્રવણ મહાન્ત આદિત્યવર્ણ તમસા પરસ્તોત આન્યા કરે છે. કેવળ પરસ્તોત નહિ, તમસની વચ્ચે પણ.

ખીજ એક દૃષ્ટિએ પ્રેમી કલાકારનો અથવા કલાકાર પ્રેમીનો સંગોત છે. આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ, તે પોતાના મુખને માટે કરીએ છીએ, આપણા મોઝામાં મોઝા કાપતો પણ અંતિમ ઉદ્દેશ આત્મગુણિ હોય છે — એવો એક ચિત્તાકર્ષક મતવાંક મયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પાશ્ચાત્ય નીતિશાસ્ત્રમાં ખૂબ જ પ્રગળ જાણો હતો. દશાંશ મોટા પ્રમાણમાં વિચ્યુત હોવા છતાં એનો પ્રભાવ દર્શનની મર્યાદા વટાવી જનપિપસા સ્વિચકારોના સખાણમાં આજે પણ ખાસો જોવા મળે છે. નીતિશાસ્ત્રની આ સુખવાદી અપ-વ્યાખ્યામાં કલાકૃતિની પેઠે પ્રમાણમાં શોખની વસ્તુ મણામણેવી કૃતિઓ પણ સમાઈ જશે એમાં આશ્ચર્ય શું? બસો વર્ષ પહેલાં ફ્રાયડને જે કહ્યું હતું —

Delight is the chief, if not the only, end of poetry —

તેના પાયા આજે પણ જુદા જુદા કંઈમાંથી સંભળામ છે, એમને માટે સ્વાભાવિક રીતે જ રુદ્ધ અથવા કરુણ રસાત્મક સાદિત્ય જેમ કે, King Lear, Crime and Punishment, 'રાયા' વગેરેનું મુદ્ધાંકન એક મોટી સમસ્યારૂપ વર્ષ પડે છે. એ બધી રચનાઓ વાંચતો

આપણું ચિત્ત પુલકિત થાય છે એમ તો કહી શકાય એમ જ નહિ. તેમ છતાં સર્વાનુભવે કાળના મુલ્ય-નિધારમાં તેમનું સ્થાન ધણું જીવું છે. નાણાંકે એ લોકો કમ્પલ કરે છે કે પુલક સંચાર કરવાની શક્તિ નહિ, પણ આદલાદ આપવાની શક્તિ એ મહાકાળનો ગુણ છે; અને એ આદલાદ અથવા રસાનંદ અને પીછા ભૂતનાં મુખે વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ પરંતુ સ્પષ્ટ સીમારેખા દોરવાની કૌશલ્ય પડે છે. મારે મને સીધેસીધું એમ કહી દેવું એ જ સાચું કે રસની અનુભૂતિની ભૂત જ દ્રઢી છે, સુખદુઃખના ભાવપ્રાપ્તિમાં તેનું સ્થાન નથી. પ્રેમની બાંધતમાં પણ શું એ જ સાચું નથી? પ્રેમીમાંજ ભણે છે કે પ્રેમના આધારમાં પણ તોજ આનંદ અને આનંદની અંદર પણ અમાનિત્ય વેદના જોત-પ્રોત રહેલી હોય છે. પ્રેમાનુભૂતિ પણ ખરું જોતાં સુખદુઃખ દર્શાવેલાદિના પરિપ્રેક્ષમાં વિચાર-

વાની અથવા સમજવાની વસ્તુ નથી, એ અનુભૂતિ બીજી જ ભૂતની છે. એટલે જ તો પ્રેમના વર્ણપટનું સાચું વર્ણન કરવાની ભાષા આપણને જણતી નથી, મનોવિજ્ઞાનની સૂક્ષ્મતર પરિભાષા પણ તેના ઉપ-લબ્ધ એકમનો પરિચય આપવામાં ભૂલી પડે છે. કેટલાં અનુભૂતિ સંપન્નિતા કૌતુહલભર્યાં પ્રશ્ન પીછા છોડે જ નહિ તો તેને આ સિવાય બીજું શું કહી શકાય—

સખી, કી પુછસિ અનુભવ મેય
સેહ પિરીતિ અનુરાગ બાખાનિતે
તિસે તિસે નૂતન હોય.

‘હિ સખી, તું મને અનુભવ શું પૂછે છે! તે પ્રીતિ અને અનુરાગ વર્ણવવા જતાં કંઈ કંઈ નવાં થતાં ભય છે.)

૧૬૧૧

અનુ. નગીનકાસ પારેખ

સામાજિક સ્વીકાર

ભાષાન્તર નિધિ : ભાવનગર
સંતા (નવ સામાજિક વિશ્લેષણ) લે. બદ્દીન્ડ રસેલ,
અનુ. મથુરાંત શુક્લ, ૨. ૭-૧૦

જનતાના એક મહાન ચિંતકની કદમે અંશતન
યુગની એક જરૂરિયાત સમજા ઉપર વેપક પ્રકાશ.

આપણી જૂઠાંતી ધરતી : લે. ફેરિસ એલબેન,
અનુ. મુકુલા મહેતા, ૨. ૩-૫૦

માણસના સમગ્ર પ્રકૃતિ સાથેના અને ખાસ તો
બીજી જીવંત યદિ સાથેના સંબંધનાં અનેક ચિંતના-
ભક્ત, પાસાઓ.

સ્વાતંત્ર્ય સંઘામના લડવૈયા : (અનુરાત રાજ્ય)
પરિચય પ્રકાશ : ૧. પ્ર. મહિતી ખાતું, અનુરાત સર-
કાર, અમદાવાદ-૧૫

પરંતુ આપણે સાચા સારે ગાંધી પ્રણીત
લોકશક્તિમાં અધ્યવસારોમાંથી પસંદ નર-નારીઓના
જીવનની દૃષ્ટી મેંધ

અનુરાતમાં ગાંધીયુગ (ઐતિહાસિક અને સાહિ-
ત્યિક અવલોકન) બાખ્યાતા : કાકાસાહેબ કાદેકર-
પ્રકાશક : અમૃતલાલ મારિય, પ્ર. મુંબઈ યુનિવર્સિટી,
મુંબઈ, ૨. ૫-૫૦

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે અપાયેલાં પાંચ
બાખ્યાનો.
સ્વેતકાંતિ લે. સિવજીભાઈ લે. પટેલ. પ્ર. અનુરાત
રાજ્ય એ સંવર્ધન પરિષદ, દહેગામ. (કિમત છાપી
નથી)

“આપના વિકાસ વિના હરિયાણા કાંતિ અસ્થિર
રહેવાની છે.”—એવા સ્પષ્ટ અભિગમ સાથે દુધાગ-
કાંતિ (સ્વેતકાંતિ) અંગેનું અભ્યાસપૂર્ણ વિવરણ.
લોકનીતિ : વિનોબા, પ્રકાશક પદમપ્રકાશન, વડોદરા-૧

“ભારતની રાજકીય સ્વેતકાંતિ મળ્યાં છતાં સામા-
જિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વેતકાંતિ સિદ્ધ કરવાની
બાકી છે.”—એવા અભિગમ સાથે રાજ્ય-સુરાજ્ય
સ્વરાજ્ય, લોકશાહી અને હંદમાજુરાજ્યનાં અનેક
પાસાઓની સંક્ષિપ્ત રૂપે રજૂઆત.

વિવેચનની સામગ્રી તરાહો-૧ | સુમન શાહ

: FLAPS :

આપણા સાહિત્યવિવેચનનો 'હેલ્થ'માં છેલ્લો પ્રકાર ફોર્મિસા વિવેચનોનો છે. જૂની-તપી પેઢીની અધવચ્ચે ઊભેલા સાંસારિક લાલસાઓથી દોરવાયેલા, છેલ્લા દાયકાના એક બેજવાળાદાર કમળોર વિવેચક વર્ગની વિકાસપ્રક્રિયા, તપાસનારને માટે આ પરિણામથી અચરજ પામવાપણું રહેતું નથી. એઓએ ઊભા કરેલી ફરિયાદ, નિર્વીર પરિપાટી પાસેથી આવ્યું જ કશુંક છેાગિયું 'વિવેચન' અપેક્ષિત, હલ્કી પશ્ચિમમાં પુસ્તકોના ફોર્મ ઉપર શ્રદ્ધેય વિવેચકોના અવલોકનોમાંથી કેટલાક સચોટ, પુસ્તકની દિશા બતાવી દેનારા, ને તેથી લગભગ એક શુદ્ધ નંદેરાત નેવાં અવતરણો. જાણવામાં આવે છે. ફોર્મ પરંતુ આ લખાણ જે તે લેખકોની પ્રતિભાનો, ઉપરાંત તે જેમાં પ્રગટ્યું હોય તે સામયિકની સામ-પ્રતિભાનો, લાભ પણ પામતું હોય છે. વાંચકને, આજમાં-આજ, પુસ્તક, હાથમાં, પકડવા જેટલા, ઉત્સાહની તો એમાંથી પ્રેરણા મળે, જ, છે. અથવા ક્યારેક સાવ કિલ્લું જ બનવાનો સંભવ છે—ઉતાવળિયા વાચકો અવળા નિયુષ પંચુ લેતા-હોય છે. દુકામાં, આ. ઉદરોને શ્રદ્ધેય એવા પરિપૂર્ણ વિવેચનની કોટિમાં કેઈ મૂકતું નથી, એનું જ કંઈ મુશ્કેલી છે તે એના સમય, રૂપમાં ત્યાં ૨૫૯, છે. જાણમાંની Book-Reviewની કોલમમાંનાં લખાણ; સાહિત્યિક, ગંભીર; સામયિકો-માંની; અવલોકન-પરિપાટીઓ અને કૃતિ-કે. કર્તાનું સ્થાન વિવેચન-અધ્યયન—આ ત્રણ વચ્ચેની ભેદ-રખાઓ, ત્યાં ૬૭, છુત થઈ નથી—યશો પણ

નહિ. વિવેચનની જુદી જુદી કક્ષાઓ ત્યાં આગવક-ચિસ્તથી સમૃદ્ધ થતી રહી છે.

આપણે ત્યાં હમણાં હમણાં લખાતા ફોર્મ-વિવેચનોનું સ્વરૂપ આપણી વિવેચનપ્રવૃત્તિ વિશે આપણને ગંભીરતાથી વિચારતા કરી મૂકે છે. સંભળ્યું છે તે પ્રમાણે ફોર્મ ઉપર લખી આપનારા તો મળી આવે જ છે—પરંતુ ફોર્મ ઉપર અસુક વ્યક્તિ જે શબ્દ પાડી લખે, તે વાતનો, ખત અને ચીવટથી પેલો લેખક વિચાર કરે છે—એટલું જ નહિ યોગના ઘડે છે ને તેમાં સળ પણ ધામ છે, વાતને ખૂબ હળવી બનાવી દેતાં એ બિરાદરી નેણાંવે છે કે આ તો માત્ર અભિપ્રાય છે ને એનું અંત મૂલ્ય નથી. પોતાના તાબા પુસ્તકની સાથે આવે 'માત્ર અભિ-પ્રાય' જાણવી પસંદ કરનારાઓની ચતુરાઈ પાછળનું લોગિક સમર્થન તેનું છે.

પડિતકુમાર, અમ્બાસેનિધિ, માત્રિચય એને એટલા જ ખરેખરી ટીકા-કરનારા ઉપોદ્ધાતોનો કે પ્રવેશકોના આપણા 'સમયમાં' અધાત્મક થયેલ વળી સાથે સાથે, છેલ્લા દાયકામાં ઉત્થાન પામેલ સર્જક-ગિબ્બરને લીધે, તથા પોતાના સર્જન ઉપર જ મહાર ગાંધી નિરાંત જીવચર્યાની જ્ઞાતિને લીધે વડીલ પડિતના અહેસાનમાં-લખાઈ જવાનું નવાંદિતોએ છાદાપૂર્વક દાખવ્યું. એટલું જ નહિ, આખી પ્રવેશક પ્રવૃત્તિ નિંદા ગણાઈ. તેમ છતાં પણ નવાઓમાંના કેટલાકોએ મર્મદાસહજાવે 'પ્રવેશક'નાં એચુનિયાદ શરવને પીઝી. જોવાની કાંપુરપતા તો હાજરી જ

વળી લખ્યપ્રતિષ્ઠ વિવેચકએ પણ પોતાની કીર્તિના આ ધોવાણને વિકાસનો પર્વાષ માની નવોદિતોને આગળીએ વળગાડવાનું મુરખીકર્મ ચાલુ જ રાખ્યું. સર્જકતા-રોધક અને કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનપદ્ધતિના એક નંબરના પુરસ્કર્તાઓને પણ લાચારભાવે પ્રવેશકની બીજ મામતા આપણે જોયા, તો વળી કેટલાકોને વિવેચકપદના જૂઠાણને ગયાવી-સાચવી રાખવા માગી માગીને પણ પ્રવેશકો લખતા જોયા. વચમાં, મિત્ર પાસે સર્જનસંહિતા પરિચય કરાવતા આસ્વાદ-રોગો લખાવીને પુસ્તકને છેડે મૂકવાની એક તંદુરસ્ત-રસમ, આ દુપણની અવેજમાં જન્મી હતી ખરી. પરંતુ અવેજમાં જન્મી હતી તેથી જ કદાચ દુપણ જૂસી થકાધું નહિ — માત્ર દુપણનું, રૂપ મદલાયું. વળી આ પ્રકારમાં બીજ પણ મુરકેલી હતી, મિત્ર કવિ કે વાર્તાકારની સર્જકતા ખરા દિલથી પૂરી સમજતાથી ચોંધી ખતાવવાની હતી, મર્મીલઓ પણ રપટપણે રપટ કહેવાની હતી. આ મુકામનો, પણ આપણાથી ઝાઝો વખત, હરનાયો નહિ. અંગતતાના; ફેરલાભ પણ આવા, આસ્વાદોને મોલેલા એમ કહેવાય છે. આસ્વાદ-મર્મોત્તેજનું એકનું એના લેખકનું નિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ કે સમૂહ વેદનસીલતા, પરાવતું બાળજાત, આ પ્રકારમાં જન્મશે જ. ઉપલબ્ધ, યુગ, દુષ્કાળમય, પરિપ્રેક્ષ્યોનો, અભાવ પણ આમાં ભાગ ભજવતો હતો, કેમ કે સરખાવવા માટે આવે એવું ભરપૂર વાચન, પણ, આસ્વાદક પાસે ભાગ્યે જ હતું. એ પ્રવૃત્તિની, અવેજમાં હવે, આપણે, ફેલેપ, ઉપર, આવી, મૂખ, અહીં દૂકમાં અભિપ્રાય આપવાનો હોય, છે તેથી, ઘણી વાર આપ્તિ ચોપડી વાંચવાના અગમીથી પણ ભરૂં જઈ શકાય છે. દીકા કરવાનો અવકાશ આ રચનામાં નથી એમ નહિ પણ એનું કાણુ કરે પુસ્તકના પ્રાગ્જનનનો સમય પરિવેશ ફેલેપલેખકને મોજા બનાવી દે છે — નમ્રતાથી એ લેખકના પ્રકાશન ઉત્સવમાં સહકારી અને સહભાગી બનતો હોય છે. આ બેઠ્ઠી 'સક્રિયતા' પુસ્તક પ્રગટ્યા પછી એને વિવેચનારના 'સક્રિય તાટસ્થ્ય'થી સાવ સામે છેડેની છે. પેલા ઉપોદ્ધાત કે પ્રવેશકમાં દીકાના ઝોજામાં

ઝોજા એક ફરસાની, અપેક્ષા તો લખાવનાર રાખતો. — ભારે-અહીં, એવો કરો ભય નથી, અહીં માત્ર વખાણની જ ગેરંતી છે. આમ બંને પક્ષે વિવેચન નામે એક પ્રકારની વધ નપુંસકતાનો સંચાર થતો જણાય છે. ઉવેશકસંગ્રહો તેમ હવે, ફેલેપસંગ્રહો પણ આપણને મળવાના અથવા વિવેચનસંગ્રહમાં એતો એક વિભાગ, અળવાનો — 'વિવેચન' લખ્યું હોય ને સંગ્રહસ્થ ન કરે તો તે પછી 'વિવેચક' શાનો? — ફેલેપને વિવેચનની એક કક્ષામાં ગણાવી લેવાનો થોડોક ઉપ-ગ્રમ કરવો પડે એટલું જ. અને એ વાત કંઈ અધરી નથી.

ઉપોદ્ધાત, પ્રવેશક આસ્વાદ કે ફેલેપ માત્ર એક તત્ત્વ છે એમ કહેવાની મુખ્યતા તો ભાગ્યે જ કોઈ કરે. તો વળી એમ પણ ન. જ કહી શકાય કે દરેક પુસ્તક નાણું પડ્યું કયા પણ આવરણ-ઉપરણા વિના પ્રગટ્યું. ભોઈએ — એની સાથે કયું વિવેચન, મુકામ જ નહિ. હા, કેલ્પના પણ ટેકાની, સમયનની, કે સંધિધારાની પરવાહ ન કરનારા પીરલા તો વિરલ જ મળ્યા છે. પરંતુ મળવાત આ મધ્યાપ્રકારમાં આપણે ત્યાં તો મોટે ભાગે ગૂંચવણો જ રહી છે. ઉપોદ્ધાત લખનારાઓમાંના કેટલાકોએ બિનજરૂરી પ્રાગ્જનના પ્રદર્શન કર્યો, હાથ-આવેલી ચોપડીનાં પાનાંનો અને તેના લેખકનો દુરુપયોગ પણ કર્યો. પ્રવેશકોમાંની મુરખીચરો તો ખૂબ, ખૂબ બાણીતી છે; પછી આપણે મિત્રવદના જન્મનામાં આભ્યા ને બનેબને મિત્રાવવાની સ્થમમાં કૃતિ વિશેના, આપણા સાચુકલા સંસ્કારો, જોમાંથી વાંચી શકાય તેવા કોઈ કલાતુલ્યને નિર્ભેજ રીતે વણવી, શક્યા નહિ, કલાનો અનુભવ ન થતો હોય તો તેમ કહેવાનું પણ આપણને ભાગ્યે જ હાલ્યું છે. સાહિત્યવિષયક સર્જ અને સમ-જ્ઞેની સમાનતામાંથી જન્મેલી ગૈરિને આપણે કુવારી, અજબ રાખી શક્યા નથી — એનો પ્રત્યેક વખતે એક મેકને સ્થાપવા-લિયાપવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. એ બધા પ્રપંચમાં જુલાતો ગયો તે 'કલા' પદાર્થ. કૃતિના પ્રથમ ઉપભોક્તા તરીકેના કરો પણ નિર્ભાજ અનુભવ આપણને કેટલા ઉપોદ્ધાતો કે પ્રવેશકો કે આસ્વાદો-

દેશીની મહદી પ્રજા આ નાનકડા રાષ્ટ્રમાં એકઠી થઈ છે. અહીંની પવિત્ર ભૂમિ પર જ્યાં જન્મ થયો છે તે ઇતરાવલી પ્રજા ખૂબ ગર્વિષ્ઠ બનીને રહે છે. તેઓ 'સાધા'ના નામથી ઓળખાય છે. સાધાએટલે કે યોરિયું, જેનું ફળ ખદારથી કાંટાળું પણ અંદરથી મુલાયમ હોય છે. સાધાની આપી પેદીને માટે એવું કહેવાય છે કે તેઓનાં જીવન અતિ કષ્ટ અને ખર્ચભર્યું હોય છે, પણ તેમનાં હૈયાં હાંધે તે અતિ કોમળ, પણ ઉધાગાર જોઈએ. તેમાં, કીજીતના યુવાનો માટે આ વિશેષપણે લાગુ પડે છે. કીજીત તે એક સહકારી ગામ, જ્યાં જુદું જ સહકારી ખાનભી મિલકતને કોઈ જ સ્થાન નહિ. આવા કીજીતમાં દેશની ૪ ટકા પ્રજા વસે છે, પરંતુ દરેક દેશમાં નૈતાગીરી પ્રતી પાંચારો કીજીતમાંથી આવે છે. કીજીતના યુવાનને 'વજી'વવા હોય તો હું આ રીતે વજીવું : ખેતરમાં કામ કરીને, સાંજે મેદાની રમતો રમીને શરીરે પૂરાં કસાયેલો, આકર્ષક ધરીસ્કોળવે, સાર્વજનિક હાથિયે પણ ઉત્તમ રીતે કસાયેલો, બારે ચિત્તધારી. જ્યારે બીજા બાજુ મનમોહ, કોઈ નો ફર નહિ, ઓછાંબેલો, સ્વમાનના ટુકડે, પોતાનું સ્વમાન અને દેશનાં સ્માન વચ્ચે કોઈ આડો આક નહિ. ઉત્તમતાના સમાજમાં સર્વોચ્ચ શિરામણિ જેવું સ્થાન પામેલ કીજીતનાં આ લાડીલાં સંતાનિએ તેમનાં વંશજોની જેમ, કંદાચે તેથી પણ આગળ વંધીને સમાજસેવા અને દેશભક્તિમાં સંપથ લીધા છે. તેવી પ્રજા પોતાના દેસ અને તેના ઇતિહાસની વિગતોથી સંપૂર્ણ સંજ્ઞા છે. પોતાના બ્યક્તિત્વના પણ ભાગે નિશ્ચિત સામાજિક અને નૈતિક ધારણા સ્વીકારેલ સુઘૃયિત સમાજના આ સભ્યોને મળવું એ દેશના માટે નિષ્ણાતોને મળવો બરાબર છે. આમ જોઈએ તો આ બધાં યુવાન યુવતીઓ એક સરખા જ લાગે : કીજીતની શાળામાં ભણ્યાં, સાથે ખેતવાંડીનું જ્ઞાન અને તાલીમ લીધાં, અદ્ય વર્ષની વચે ત્રણ વર્ષ માટે લશ્કરમાં જોડાયે (ઊકરીઓ ૨૦ માસ માટે), ત્યાંથી કીજીતમાં પાછા આવ્યાં અને મોટેરાઓની સાથે સમૂહજીવનમાં જોડાઈ ગયાં.

૧૯૬૭માં ૭ દિવસના યુદ્ધ સમયે લશ્કરના મોટા ભાગના સૈનિકો ૧૮થી ૨૫ વચ્ચેની વયના હતા. લશ્કરની દરેક શાખામાં કામ કયું, સૈનિકથી માંડીને લેફ્ટનન્ટકર્નલ સુધીની કક્ષા ભોગવનાર એ જ સામાન્ય યુવાનો હતા, કોઈ સેન્ડહસ્ટના નિષ્ણાતો નહોતા. ૫૫ ૭ દિવસના યુદ્ધની વાત કરતાં મોટેરાઓનાં નામના બીજા એક યુવાને મને કહ્યું કે,

“યુદ્ધ પછીના વિજય સમારોહો એટલા બધાં બેરશોરથી ચાલ્યા કે અમારાં અંગત લાગણીનિવાર વચળને અમે કોઈ વાચા આપી ન શક્યા. ધેર જર્મને અમારી પેદીએ લશ્કરી પોચાક ઉતારી અભરાર્થએ યજ્ઞપી દીધી અને અમે ચૂપચાપ રોલિંગ કામમાં લાગી ગયાં. ઝાડુ બોલવું નહિ, તત્ત્વજ્ઞાન ડહોળવું નહિ, એવું માનતી આ પેદીને માટે નિઃશબ્દ રહેવું સ્વાભાવિક હતું. રૈયિયો પર, સમાચારપત્રોમાં અમારી પેદીના ઇન્ટ્યુ લેવાતા. સંસ્મરણોની ઝીણામાં ઝીણા નોંધ સમવામાં આવતી. તેમાં પણ યુદ્ધને બાજ સ્વરૂપે જ ઉલ્લેખવામાં આવતું : તારા દિસાંમે તો યુવાન પેદીનું તે મોન જ હતું. યુદ્ધમાં અમે શું કયું તેની જ વાતો હતી, અમને શું લાગ્યું તેના કષ્ટોચ્ચાર સરખા નહોતાં. મારા કેટલાક મિત્રો યુદ્ધના પડખાને હજુ પણ ચોછ રહ્યા હતા. લખાણો, છબીઓમાં કપાક તેમનાં અનુભવો પડ્યા મોપી રહ્યા હતા. મારા એક મિત્ર મને કહ્યું કે એકમ ચિહન વિના યુદ્ધને મારે છોડવું નહોતું. શરીર પર એકાદ ધાવ પણ રહ્યો હોત તો તેની દ્વારા મારા હૃદયના ધાવને હું ઓળખત. પણ હું શું શોધી રહ્યો છું, તે જ હું જાણતો નહોતો. ‘મે’ બી સ્પરિન્ચુઅલ રેકર્નિંગ !”

જરૂર હતી આ આખાંયે પેદીને બેગી કરીને પધાતાં અંતરને વાચા આપવાની તકની. બહારની દુનિયાની, મોટેરાઓની પરવા કર્યા વિના યુવાન પેદીએ જાત સાથે, સામસામી બેસીને સંવાદ કરવાની ખૂબ જ જરૂર હતી. મોટેરાઓને આ જરૂરિયાત વરતાઈ અને તેમણે દરેક કીજીતમાં સંખ્યા વાર્તાલપો થોભ્યા. ‘ધિ સેવન્થ ડે’ તરીકે અંચરંધ યદ્ધિને તેમના

વાર્તાલાપો પ્રગટ થયા. યુદ્ધ સાહિત્યમાં એક નવી જ
ભાત પામનારું આ પુસ્તક છે.
સુદનાં નગરોં નિકટથી સંભળાઈ રહ્યાં છે, તેના
૧૯૬૭ના દિવસોની વાત છે. એક, નિષ્ણત વડીલ
ન્યૂસપેપર રટોલ પાસે બેસા છે. તેમનો આંખે દેખ્યો
હેવાલ ઉપરાંત પુસ્તકમાં તે આપે છે. રટોલવાચો
છોકરો હાથ લંબાવીને મારે જોઈતું છાપું આપી જ
રહ્યો છે ત્યાં એકાએક સંભળાયેલા અવાજ તરફ તેનું
ધ્યાન ચોંટી ગયું. તેની આંખો પહોળી થઈ, મારી
સામે નહિ પણ મારી આરપાર વીંધતી દૃષ્ટિ
નાખીને જોયું અને જાણે વિસ્મયપૂર્વક કહ્યું, “ઓહ !
મને તેઓએ મને બોલાવી લીધો છે !” છાપાંઓનો વીંટો
વળાંતે તે આંખો ગયો. સામી દુકાનમાંથી એક
સેક્સઅલ બહાર આવી, બારણા પાસે જરા અચકાઈને
થોભી, નવંસ જનીને તેનું બ્રહ્મહિંસ ઠીકઠીક કહ્યું.
હાથમાંની હેન્ડલેગ પટાક દમાઈને બંધ કરીને ચાલી
નીકળી. પાસેની દુકાનવાળા ખાટકાએ એમન કાઠીને
ખીંટીએ ટિંગાડી દીધું, દુકાનનું મારલું બંધ કહ્યું,
અને ચાલી ગયો. ધાસમાં એકડા થયેલા થોડાક
માણસો એક ટ્રાન્સફર પર ઝૂકીને ટોળે વળેલા હતા.
પોતાના નામનો સચિત-શબ્દ (કોલડ) આવનાં
ટોળું છોડીને વારાફરતી એકએક જવા લાગ્યા.
સાંતિથી ટોળું આખું વીખરાઈ ગયું. દરેક પોતાને
રસ્તે ગયું. બીજી એડીના બુટ પહેરેલી એક છોકરી
આવી રહી હતી તેણે પણ પોતાનું નામ સાંભળ્યું
અને પાછી વળીને ચાલી ગઈ. એક અનુપમ નિઃશબ્દતા
આખા ગામ પર છવાઈ ગઈ.
તે વડીલ કહે છે કે લશ્કરની હેરફેર થતાં નગરો
મેં જોયાં છે. રાષ્ટ્રોને કુદતે રાહો જતાં મેં જોયાં
છે. રેલવે સ્ટેશનો પર રોતી પત્નીઓના આલિંગનના
સીનકોને મેં જોયાં છે. ઉદ્ધાસ રેતાં ટોળાંઓ વચ્ચે
મૂખ બીઓનાં ચુંબનો ઝીલતાં લશ્કરોને નજરોમાંથી
પસાર થતાં મેં જોયાં છે. કૂચેથી ચલુચરેલી બંદો-
ખાળા સૈનિકોને, મોટા રમ્મં કૂચીઓના ગાતા, તાંબાદ
પગલાં પાડતાં યુદ્ધ યસ્તો મેં જોયાં છે. પરંતુ,
કેળોના સાદ પડતાં ખાટકી સાંતિથી બેઠેલા બંગરને

કદી જોયું નથી. વિધાતાના મોકલ્યા આ દેશના
સૈનિકો અનન્ય મંભીર અને શાંત તત્પરતાથી યુદ્ધ
નીસર્માં. નાતાન્યા, કીર્મીત રથોનાર, જેડસસામ,
તેલઅરીવ, ખીઅરશીખા બધેથી સૈનિકો મયા. ત્યારે,
હવે મને સમજાયું કે આ મારી પ્રભ છે કે જેને હું
પહેલાં ઓળખતો નહોતો !
દરેક સૈનિક બહુતો હતો કે અમારે માટે
લડવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી.
૭ દિવસના યુદ્ધ પછી સાતમે દિવસે વિવિધ
અનુભવો સંભળાવા લાગ્યા. કોઈ કહે કે “એકાએક
આ તો ઇતિહાસ બની ગયો”. કેટલાકને મન યુદ્ધ એ
“મોતની ખીલુ”, “જીવનની અધરામાં અધરી
પરીક્ષા” અને “સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ” હતું. “ઉચિત
ગોચિયેથ બન્યો !” પરંતુ મેં તો ધણા યુવાનો
પાસેથી સાંભળ્યું કે “અરે ! વિજયી બનવાની
કરુણતા અમારે શિરે ચોંટી !” આ જીવાનોને હજી
સ્વસ્થ થવાની બહુ જરૂર છે.
કહે છે કે મૃત્યુની હાજરી સાથે જ બીતિ
ઉદ્ભવે છે. યુદ્ધમાં દરેક સૈનિક લખખીત થયો હતો.
કોઈ સૈનિક આ વાતને નકારતો નથી. સુદની ગરમીમાં
તો માત્ર કાર્ય પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત હોય છે.
અદસર યુવાનો કહે છે કે જવાણદારોની ભાવના
ડરને ભગાડી મૂકે છે. અફસરોનાં તાલીમ, કાયદામત્તા,
લશ્કરી જ્ઞાન અપ્રતિમ હતાં પણ કોઈ પોતાને વીર
(હીરો) કહેવડાવવા તૈયાર થતું નથી. કારણ ?
ખૂબ ઉચ્ચ પ્રકારનો મોરેલ, નીતિમત્તા, જીવનની
કટોકટીની પળે કટું જ જેવો ભાવપ્રદાર, અને ટેકનિકલ
તાલીમનું અતિ બેચું ધારણ — એ ઇજરાયથી લશ્કરની
વિશિષ્ટતા ગણાય છે. લગભગ આખું લશ્કર રોજિંદા
વ્યવસાય, કામ-ખંધામાં પરોવાયેલા યુવાનોનું રચાયેલું
છે. આ લશ્કર પોતે જ પ્રભ છે એમ કહીએ તો
જગત અતિશયોકિત ન કહેવાય. ધેર રહેલા પિતાની
તેના પુત્ર સાથે એટલી બધી એકતા અપાયેલી હોય
કે જાણે પિતા પોતે જ ન લડી રહ્યા હોય ! જેમ
કીમુલમાં સહુ એકસાથે મળીને નાનામોટાના બેદ
વિના કામ કરતા, તેમ લશ્કરમાં પણ અફસરો

સૈનિકો એક બન્યા કામ કરતા હોય તેવા જ અનુભવ આ યુવાનોને સુદ દરમ્યાન થયો હતો.

આ સરકારી બીજી વિશિષ્ટતા “તારા પહેલા હું મરું” (આફ્ટર મી) કરીને વણી શકાય. સુદ-ભૂમિ પર પહેલી હરોળમાં હમેશ અધિકારી જ હોય, એવી એક વણ્યોડી સમજૂતી જ છે. “સૈનિકને તમે તમારી અગાઉ મોકલી જ કેમ શકો? એમ કરવું થોડું નથી અને તાત્વિક પણ નથી” એવું અફસર યુવાને બને કહ્યું. મને શું કે આ તે મિલિટરી રીત છે કે સામાજિક નીતિ! નથી જ તો સુદમાં મૃત્યુ પામેલામા ત્રીસી મોટી મંજૂર અફસરોની હતી.

સિનાઈના રણમાં ઇબ્રિમના કૌન્વોયનો ભંગાર નોઈને એક યુવાને અકર્માઈને કહ્યું,

“મારા જેવા યુવાનોને તમારે આવું ન બતાવવું નોઈએ. તેમાં અમે ઇઝરાયેલ ઇસ્રુત્તી જેનું અર્થેતિ શિક્ષણ નવનિર્માણનું છે તેને તો આ વિનાશ ન જ બતાવે. માસમિલકતનું નુકસાન તો ઠીક, પણ મનુષ્ય-નતિની દેટલી હત્યા થઈ! આ યુવાનોની વાત્યા ખૂલી ત્યારે તેના દુસ્મન પ્રત્યેની તેમની લાગણીની તેઓએ સૌથી વધુ વાતો કરી; એક કહે કે, અમને આદ્ય સૈનિકને ગાળી મારતા થયરાટ નહોતો થતો પણ તે ખરી જતો ત્યારે હું રાજી જરૂર થતો. ઇઝરાયેલી યુવાનોએ આદ્યોને ધાવણ, હરાવેલા, ખગે પડતા જેવા હતા, તેઓના હૃદયમાં ભારોભાર અનુ-કંપા, કરુણા ઊગળી હતી. સિનાઈ ગંગા જે આરબને હું પાણી આપુ છું ને કાલે જીડીને મારી સામે બંદૂક ઉઠાવશે તેવા ભયાર મને કદી આવ્યા નથી. સુદભૂમિ પર ફસાયેલા આદ્ય બાળકોને ઇઝરાયેલી સૈનિકો બતાવવા ગયેલા તેવા અનેક દાખલાઓ જેવા, સાંભળ્યા ત્યારે હવે મન નવાઈ ન લાગી. અનેકાનેક યુવાનોને કહેતાં સાંભળ્યા કે અમને આદ્ય લરકર સામે દુરમન વટ છે, આદ્ય પ્રભ સામે નહિ પરિણામે ઇઝરાયેલી લરકરે કદી લૂંટ કરી નથી. કેટલાક સૈનિકોએ થોડી ફિલ્મન્ટ દૂરેલી તે પણ તેમના અફસરે ઠપકો આપીને પાછી

શુકાવી દીધેલી. ઇઝરાયેલી બાઈબલનો ઉપદેશ દોષને કહ્યું કે “તારે માથે એના લોહીનું પાપ થશે” આપણને થાય કે આ તે નોમલ આર્મી છે?

દરેક ઇઝરાયેલીના શિક્ષણનો બાઈબલ એક મહત્વનો ભાગ છે, સાધાના શિક્ષણ દરમ્યાન પાંચ વખત આખા બાઈબલ (ચોરસ ટેરમિન્ટ)નો અભ્યાસ થાય છે. પ્રાચીન દરેક નાનીમોટી વ્યક્તિ માં ધાર્મિક, નૈતિક લાગણીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એ જ પ્રજાના સૈનિકોમાં પણ આ લાગણીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ન્યારે જેડુમલામ જિતાઈ ત્યારે તો આ લાગણી સ્વરમસીમા પર પહોંચી મઈ. યુગાંતરથી જેની ખેવતા કરી છે તે મહાદેવોના હત્યાકાંડની કરુણાયાના પ્રતીકસમી “રોતી દીવાલ” પાસે ન્યારે સૈનિકો પહોંચ્યા ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે અમને ઘણું છે કે અમારા બધા જ વડાઓને જગાડીને અહીં બોલાવીને કહીએ કે “હુઓ તો ખરા અમે ક્યાં જીલા છીએ? અમે રોતી દીવાલ પાસેજીલા છીએ!” એક યુવાને કહ્યું, “ન્યારે યાગામાં ધાર્મિક શિક્ષણ અમને આપવામાં આવતું ત્યારે મને ઘણી શંકા લાગતી કે ગ્રેમ અને ધર્મના શિક્ષણ —આ ગાંધા માત્ર અનુવિલાસ તો નથી! પણ હવે મને ખાતરી થઈ કે એ ધર્મે જ અમને સુદમાં પણ બગ આપ્યું હતું.”

પણ અતમાં તો આ બધા યુવાનો શાંતિ માટે ગંધે છે અને પૂછે છે કે એ શાંતિ આવશે ખરી? આ પ્રશ્ન તેમની આખોમાં તરત લેમી સકાય છે. મને એવું કહેનાર કીણુન યુવાન પણ મળ્યો હતો કે “શાંતિ એ જ પરમ ધ્યેય છે. દેશગ્રેમ કરતા પણ શાંતિને હું વધુ મહત્વની ગણું છું!”

પણ શાંતિ આવશે ખરી? સાચું કહું તો મને ઝાઝી આશા નથી. લાંબા યુવાનોમાં બે મંત છે. કેટલાક આસાવાદી છે, ન્યારે કેટલાક કહે છે કે “શુતકાળનું પુનઃવતન કરાવતા પ્રતિહાસમાં જ અમારે રહાકાળ જીવવાનું છે. અમારાં બાળકોને પણ અમારે એવી જ કેળવણી આપવાની છે.” પછી અંજળાઈને કહે છે કે અમે હાડમાંસના બનેલા

સામાન્ય માનવી ક્યાં લગી આ સફળ કરી શકીએ? એક દાથમાં બેઠક લઈને જ શું હમેશાં અમારે જીવવાનું છે? તેથી જ તો આ યુવાન પેઢીમાં જીવનની કાંઈ ખુમારી નથી.

અંદીજીમ નામનું કીશુજી ઇંગ્રાજલનું ગ્રીન નંબરનું મોટું કીશુજી છે. તેમાં ૨૦૦૦ની વસ્તી છે. ૧૯૬૨માં રસાયન સ્નાતકોએ આ કીશુજીની સ્થાપના કરી હતી. તેમાં દાલ ખેતવાડી અને ઉદ્યોગને ખૂબ વિકસાવ્યાં છે. તેની પ્લામ્બુડની ફેક્ટરી મોટામાં મોટી ફેક્ટરી છે. ફુનિયાલરના કેટલાય દેશોના વહીવટીઓ આ કીશુજીમાં રહે છે. ૨૭ વર્ષના શાંકને મળવાતું થયું. શાંક એક બાળકના પિતા છે. આ કીશુજીમાં જ તે જન્મેલા. અહીં જ બચ્યા અને મોટા થયા. લશ્કરની તાલીમ પૂરી કર્યા બાદ તેમને પેરેસુટિસ્ટના વિશેષ તાલીમ આપવામાં આવી, હાલ તે કીશુજીની ફેક્ટરીમાં ઇલેક્ટ્રીસિયન તરીકે કામ કરે છે, અને હાઈસ્ક્રીમાં એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કરે છે. જો દિવસના શુદ્ધ દરમિયાન એક પેરેસુટિસ્ટ પંખીનાં તેલોદનન્ટ હતા. સિનાઈમાં ઇજિપ્તની ગનખેટરીને ઉડાડી દેનાર આ ટુકડી હતી.

શાંકને ઘેરે જવનું થયું. તેણે કહ્યું:

“અમે બધા જ યુવાનો નીચતા હતા કે શુદ્ધ સિવાય અમારે કોઈ છૂટકો નથી. આખી પ્રજાની પણ આ પ્રમાણે જ લાગણી હતી. એક કુદિયાના મામડાનો અમને અનુભવ છે. તેમની સંતરાંની વાડીઓનો એક જાગ લશ્કરના ઉપયોગ માટે વાપરવા દેવાની અમે પરવાનગી માગી ત્યારે તેઓએ ભાર્મી-ભાઈમાં, પેતરો, વાડીઓ, પોતાનાં ઘરો બધું જ અમારા સૈનિકો માટે ગુસ્સું મૂકી દીધું અને દરેક આખરે ઉપયોગ કરવા કરગર્યા. સંતરાંની વાડીને આ પ્રમાણે લશ્કરી માણસોને ચૂંચવા દેવી એ કાંઈ જોવી તેવી વાત નથી.

“ઇજિપ્તની ગનખેટરી પર અમારે હુમલો લઈ જવાનો હતો. અમારી પાસે માણસો બહુ ઓછા હતા. તેમાં વળી ઘણા ધવાયેલા હતા. વળી આ ઇજિપ્તીઓ ગજારાતા હતા. તેઓના હું નેતા હતો.

મારે તેઓને દિગ્ગત આપવાની હતી. તેઓ લાગણીત હતા છતાં તુરંત જ ફરજ પર લાગી ગયા. અમે બહુ મોટા વીરો છીએ અને લશ્કરી વિદ્યામાં પારંગત છીએ અને નિર્ભયપણે બડાફરીથી શુદ્ધ ચડ્યા હતા તેનું બધું કહેતું જુદું છે.

“હાવાનું શરૂ થાય તે પહેલાંની ધડીઓ બહુ ભય ખમાડનારી હોય છે. આખા શરીરમાં ભય ફેરે છે. તમારે હાવાનું છે તે તમે નાણાં લાગેથી માંડીને પહેલો હુમલો શરૂ કરો તે વચ્ચેનાં માળા સહુથી ભયાનક હોય છે. તમારે નસીબે શું લખાયું છે તે તમે નીચતા નથી, પણ એટલું નાણાં છે કે આ મામલો જીવસંદોષરૂપ છે. મને માદ છે કે સ્પર્શમાં પર હું આદુભાણ પર ફરીને સૈનિકોને જોતો અને વિચારતો કે કોણ જીવતો પાછો ફરશે! કોણ ધવાશે, કોણ હણશે, સહુને એવો જ વિચાર નહિ આવતો હોય! પોતે મરશે તેવો વિચાર કોને આવે? ‘મને તો કાંઈ થઈ ન શકે!’

“પરંતુ એક વાર લડાઈ શરૂ થતાં તે વખતનું વાતાવરણ જ તમને હાવાનું બળ આપે છે. એવું પણ બને કે તમે પહેલાં ગોળીમારે જ ફરીને કોકડું વળી નાઓ અને કાયમીકિત સદંતર ગુમાવી દો. સારો વોહો કોણ કહેવાય કે જે જીમતા ભયને જીતી શકે તે.

“વીરતાનું માપ શું? જાપાનીમાં મેં વહાંનો વાંમમાં હતાં. વીર સૈનિકો ધવાયા છતાં ટેક ઊઠતા નથી. હાલ્યે રાખે છે. અમારે ત્યાં પણ એક સૈનિકને પગમાં ગોળી લાગતા છતાં પોતાનું આખું કાયમ પૂરું કર્યા બાદ જ પાછો આવ્યો. એક સર્જનને ખૂબા ઉપર, બીજા એકને હથેળીમાં ગોળી લાગી. તેઓએ પણ કાંઈની મદદ વિના પોતાનું કામ પૂરું કર્યું.”

“આને તમે વીરતાના દાખલા ન ગણાવી શકો?”

“મને ખબર નથી. તે ઇજિપ્તીઓને પૂછો તો તેઓ પણ કહે કે એમાં અમે કશું અસાધારણ ક્યું નહોતું. મારા એક સાથીદારનો પગ કપાઈ ગયો ત્યારે ડોક્ટરને કહેતાં મેં સાબળ્યું કે ‘લુઓ ડોક્ટર, મારો પગ ગયો!’ ત્યારે તે દેટલો સાંત હતા! બીજા એકને

બપોરે એક વાગ્યે જોળી વાગી હતી. સાત વાગ્યા લગી તે કામ કરતા રહ્યો. પછી તેને રેતાળ જિંદગીની આશંકાથી રૂબરૂમાં લઈ જવામાં આવ્યો. તેનું ઓપરેશન થયું. પણ એક દરેક પાડીને બે.લ્યો નથી. આ સહેલું નથી, મને લાગે છે કે જાપાનમાં વીરત્વના દાખલાઓ આપ્યા હતા તે કરતાં આ વીરતા એકી નહોતી.

“અમારો વિજય થયો ઝડપી નીવડ્યો તેનું એક જ કારણ તે એ કે અધિકારીઓ આગળ રહ્યા, નહિ તો આટલું ઝડપી ન જાત. હું અકસર જનીને મારા સૈનિકોને આગળ મોતના મોખા મોકલી જ કેમ શકું ? તું પહેલો જ એવો હુકમ અપાય જ કેમ ? એ અધિકાર નથી, એ સૌજન્યકલ્પ નથી. મારા સૈનિકોને મારા પર પૂરા વિશ્વાસ કે હું તેમનું નેતૃત્વ બરાબર સંભાળીશ. અને તેટલી એકાદી સંખ્યામાં ખુવારી યાય તેની હું પૂરેપૂરી કાળજી રાખીશ. તેમને હું શી રીતે મારી પહેલાં ખપાવી દઈ શકું ? અકસરની મહામોટી જવાબદારી હોય છે તેનું ટેન્શન પણ કેટલું રહે છે. હું તમને સમજાવી શકતો નથી.

“એક બાળુ જમારે ભયચુકત થવાનું છે, તમને ફરવાનો સમય પણ નથી, છતાં ખીજ બાળુ ટેન્શન-

ચુકત થવાનું નથી. હજુ આજે પંજુ મને તે ટેન્શન સતાવે છે. વિચારું છું કે કેઈક રીતે કદાચ હું ખુવારીની સંખ્યા ઓછી કરી શક્યો હોત ? મારા ધવાયેલા સાથીઓની ત્રાસ આપ્યા જ કરે છે. મુદ્દ પહેલાં આ હોકરાઓને અમે એટલા નજીકથી એળખતા હોઈએ છીએ કે ખુવારીનો ખસતાવો અમને વધુ ઊડો લાગે છે.”

“વિજય મેજઆની જાણ થયા બાદ તમારી લાગણી કેવી હતી ?”

શાર્પએ કહ્યું :

“એક પ્રકારની મોટી હાથ ધર, પરંતુ વિશ્વાસ જરામ નહોતો. સખ્યાવધ આરખોને માથાંના અમને જરામ આનંદ નહોતો, અમારી ફરજ એમ સારી રીતે જાણવી તેવા બસ સંતોષ હતો. ધવાયેલાને લેવા માટે હેલિકોપ્ટર આવ્યું ત્યારે દરેક જણ બહુ જ નમ્મ હતું. હેલિકોપ્ટરમાંના કેપ્ટને અમને કહ્યું કે ખંસ થયું હવે, જરા હસો, બહુ મોટો વિસ્તાર આપણે કાળજી કર્યો છે.” “સાચી વાત હતી, તે મહાન વિજય હતો પણ અમને તે વિજયનો પાતો આનંદ નથી ચડતો. અમને તો અમારી અંતે હુકમનું પક્ષની માનવ ખુવારીની જ પડી હતી.”

[અનુસંધાન પૃ. ૫૪૨ થી આગળ]

પડે ખરો, પરંતુ મનુષ્ય મનુષ્યના મનજાનના ખડકમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપની ગડીઓ હોય એમ હું ધારતો નથી.

સ : તમે આજના ભારતીય વિજ્ઞાનને કઈ રીતે મૂલવશો ?

જ : અત્યાર સુધીમાં હું, બહુ ઓછા માણસોને મળ્યો છું, પણ એ બધા પ્રથમ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિકો છે. વિજ્ઞાનની એવી ઠોઠ શાખાની મને જાણ નથી કે જેમાં દુનિયાના અન્ય વૈજ્ઞાનિકોને દિશાએ ભારતે આપ્યું હતરે કે પાછું પડે. એ ક્ષેત્રોમાં તમારે ત્યાં કામ કરનારી વ્યક્તિઓ ઓછી છે, એટલું જ. મેં

જોયેલી ટી. આઈ. એફ. આર. અને એ. ઈ. ઈ. ટી. એ બંને સંસ્થાઓ પ્રથમ કક્ષાની તો છે. જ. અમેરિકા, યુરોપ, રશિયા કે ચીનની સરખામણીમાં ભારતમાં થઈ રહેલા વૈજ્ઞાનિક કામની કક્ષા ઊતરતી છે એવું રખે માનતા. નજર તો કરો કે ચીન કેટલી ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. મુર્તિમૂર્તિ અલુમીનેલ લુહિમતાથી સભર છે. વાંસ વેંસ પહેલાં યુરોપ પોતાના જ ટાંટિયા કાપી રહ્યું હતું એવું લાન તેને હવે થઈ રહ્યું છે. મનુષ્ય માનેસ તો જયેય એકસરખું જ હોય છે.

અનુ. ખરસીધર ગાંધી

ભારતીય વિજ્ઞાન : ઓનોવ્સ્કીની દૃષ્ટિએ

સા ભારતમાં વિજ્ઞાનના આત્માની સમજનો ફેલાવો કરવાની પદ્ધતિ, ઉત્તમ છે. એવું તમે માનો છો ?

જા : હું દિલ્લીમાં છું, ભારતવાંસીઓની સમજ પાછાંની પાશ્વભૂમિકા સંબંધે હું બહુ ઓછું જાણું છું. તમારે ત્યાં (ભારતમાં) કેટલીક મહાન પ્રયાગો વિકસી ચુકેલી હોવી જોઈએ — સાહિત્યિક પ્રયા, ગૃહવાદનો પ્રયા, સમસ્ત જીવન એ પાયા ઉપર રચાયેલું છે એ પાયાની શોધ કે ખોજ, કરવી ઘટે એવી વિચારસરણી ધોરે, હું ખાસ છું કે જો ભારે ભારતમાં વિજ્ઞાન શાખાવવાનું આવે તો હું ભૌતિક વિજ્ઞાન શાખાઓની સરખામણીમાં જૈવિક વિજ્ઞાન શાખાઓ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકી વળી હું અણુતત્ત્વ વિષય ઉપર વધુ ઝોક આપું. કારણ તમારે ત્યાં એક એકથી અગ્રિયતા અણુતત્ત્વ પાંચમાં છે, હું માનું છું કે જો તમે જૈવિક વિજ્ઞાનના વિચારોને અણુતત્ત્વ સાથે સંકળી શકો તો તમે ધણી બધા લોકોને એમાં રસ લેતા કરી શકો. હું ચોક્કસ તો ન જાણી શકું, પણ ભારત એક પશુશાખાવેલી મહામંડલ છે.

સ : હવે પણ ? જા : હા, હું એમ માનું છું. ખરેખર પણ એક માત્ર તો નહીં જ કે તમારે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી. એ જે કંઈ છે તેથી જરાય વિશેષ તમારે માની લેવાની જરૂર નથી. વળી તમારે વિજ્ઞાન સંબંધી ટુકડા પણ ઢાંકે રાખવા નહિ. થોડાં અકર્તામાં પહેલાં મારે એક મહાન વિજ્ઞાન

નીને મળવાનું થયું, ફ્રાન્સિસ ક્રીક. આમ તો મારે સદકામ કરતાં જલ્દી. તરૂંકે વા' પહેલાં તેને નોબેલ પારિતોષિક પણ મળેલું. કોઈક માણસ મગજના અભ્યાસ સંબંધી વાત કરવા આવ્યો અને કહે કે અમુક અમુક જાગત હું અણુતત્ત્વની સિદ્ધ કરી આપું. ક્રીકે તેને જાણવું અણુતત્ત્વની તમે જે કંઈ સિદ્ધ કરી શકો એ જલ્દી સમજ દ્વારા અગ્રતા કરતાં તમને આવડતું જોઈએ. જો તમે મને એ સમજાવી ન શકો તો એનો અર્થ એટલો જ કે તે વાત તમે પોતે પણ સમજતા નથી. વિજ્ઞાનમાં આ વાત જાણવી ખાસ અગત્યની છે, જો તમે મને કંઈ સમજાવી ન શકો તો એ સંબંધી તમારી સમજમાં કંઈક કોઈક કસર હોવી ઘટે.

વિજ્ઞાનના ખ્યાલો એકદમ સરળ છે. સામાન્ય માણસને તે સમજવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય તો એ તેની ભાષાની છે કે જે દ્વારા તમે વિજ્ઞાનના ખ્યાલો નું મળાવું બાંધી છો. એટલે તમારે એ વિજ્ઞાનના ખ્યાલોને એ માણસના કોઈ પ્રકારના પૂર્વજ્ઞાન સાથે સંકળી લેવા ઘટે. એક ઉદાહરણ સ્વર્ગ. પ્રત્યેક માણસને તેની પોતાની તફરતમાં રસ હોય છે. તમે તમારા ભાસિક અભ્યાસ હુડેમાં તે ઉપર એકાદ કોલમ નિયમિત આપ્યા કરો. તેમાં તમારે રોજ મટાડવાના સુસખા કે તરેંગીઓ આપવાનાં નથી. એવું બધું છાપાનાં કોલમમાં આવી શકે પણ તમે 'રોજ' સંબંધે ખૂબસૂત સમજાવું એ કોલમમાં આવી શકે; 'રોજ' શબ્દના પાંખમાં શું શું પડેલું છે તે સમજાવી શકો. સ : તમે પ્રતિહાસમાં ધણે વધારે રસ ધરાવો

છો. અને ઇતિહાસ આપણી સમક્ષ વિચાર-પ્રક્રિયાની ઉત્કૃષ્ટિને નક્કર સ્વરૂપે ધરી દે છે. ભારતીય ઇતિહાસમાં સુપ્રખ્ય પહેલી કોઈ મેધાવી પ્રણાલીનો ખ્યાલ તમને હશે ?

જ : આ વિષયમાં મારે વિશેષ માહિતી મેળવવી જરૂરી છે. અમે માત્ર પશ્ચિમી પ્રણાલીઓ જ સમજ્યા છીએ. હું ધારું છું અહીં ભારતમાં પણ કેટલીક મહાન પ્રણાલીઓ હોવી જોઈએ અને આમારે વારતવિક્રતાની દૃષ્ટિએ તે જાણી રહેવાની જોઈએ.

સ : ભારતમાં અમે એક પ્રકારની ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ મળી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. પરંતુ પુરાણા વિચારકો ભૌતિકવાદથી વિમુખ હતા એમ કહેવાય છે. અને આજનું હુમ્મરવિજ્ઞાન મૂળે તો ભૌતિક વિજ્ઞાનવાદી જ છે. અદ્યતન હુમ્મરવિજ્ઞાનને પરિણામે ચીનની માફક અહીં પણ ભૌતિકવાદ પુનઃજન્મ પામશે એવું તમે માને છો ?

જ : હું ધારું છું કે ભારતીય પ્રણાલીમાં રહેલી કોઈ મહાઅગત્યની વાતે તમારી નજર ખદાર રહી ગઈ હશે છે. ગામડાના પ્રદેશમાંથી આવતો કોઈ પણ જુવાન અદ્યતન વિજ્ઞાન અને હુમ્મરવિજ્ઞાનમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. સ્વતંત્ર આવું જ બને છે. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના આવમનની એક પ્રકારની આ નિશાની છે. અમે પશ્ચિમમાં જેને માનવતાવાદ એટલે કે મનુષ્ય-માનસનું સૌંદર્ય અને વારતવિક જીવન કદીએ છીએ એના-ચોક્કસમાં રહીને અહીં એનું આગમન થતું હોય એવું લાગે છે.

મને સુખમાં એએક રસદાયક અનુભવ થયા તે દ્વારા મારા કહેવાનું તારખાં હું વધારે સારી રીતે સમજાવી શકીશ : એક અનુભવ નવો હુમ્મરવિજ્ઞાન જ છે. ટ્રોએના મકાનમાં ધાતુકામનું માળખું તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. તેમાં મેં જોયું કે ચુરેનિયમ કાઢતાં, તેના ઉપર જુદી જુદી પ્રક્રિયા કરતાં અને જળતણના સળિયાઓ ઉપર એલ્યુમિનિયમનું પડ ચલાવતાં જોયાં. અને ખાતરી છે એવી જ કારીગીરી ધરાવનારા લોકોનો ત્રીસ વરસ પહેલાં પણ અહીં વસતા હોવા જોઈએ. અને પરીભર તો એમાં પણ ઘાંચું કે એલ્યુમિનિયમનો

અને કારીગરોને આજના અદ્યતન કારખાનામાં કામ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હોત તો તે જગ્યાનાં પણ તેમણે જામી કાઢી—નરી હુમ્મરવિજ્ઞાનની ક્રાન્તિ જ માત્ર નહિ પણ સામાજિક ક્રાન્તિ પણ કાવી દીધી હોત. એ જુવાનો ટ્રોએસિંગના કારખાનામાંથી ઘરે કે અન્ય કોઈ સ્થળે જ્યાં જ્યાં જતાં હોય ત્યાં એક નવા પ્રકારની તાજગીભરી હવા જ લઈ જાય છે. અને અન્યને પણ તેનો એક લગાડ છે.

બીજી એક રસદાયક ચીજ ટ્રોએમાં એને તાંતા ઇન્સ્ટ્રીટ ચૌક ફ્રન્ડમેન્ટલ રિસર્ચમાં મેં જોઈએ. બંને સ્થળે ભરચક દરિયાળી ઉગાડવામાં આવી છે. મને કહેવામાં આવ્યું કે જમારે બાલાએ આ ચરંધાઓનો જ્ઞાન મુક્યો ત્યારે તેમાં ખોટાનિકલ ગાર્ડની પણ વ્યવસ્થા રાખેલી, પશ્ચિમમાં પ્રયોગશાળાઓ ફક્ત પુષ્કળ જુદો ઉગાડવામાં આવે છે, પરંતુ સામાન્યતઃ એવી યોજનાઓ બીજાએને સોંપવામાં આવે છે.

પ્રયોગશાળાની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ કંઈક એવી જ હોવી ઘટે, ખુદ પ્રયોગશાળા જ એવી હોવી જોઈએ. બાજુમાં આવેલ આવેલ આવે છે, પરંતુ સાથે સાથે જ તેમાંના પ્રત્યેક છોડ કે વૃક્ષ ઉપર તેના નામની પટ્ટી પણ ચોંટાડવામાં આવે. તમે એ જુદો સાથે પણ કામ પાડી શકો. સૌંદર્ય અને ઉપયોગ એ બંનેમાં એમાં સુંદર સમન્વય થયો. હેવા, જોઈએ ડોઃ બાલા એવી કોઈ મહાન વ્યક્તિને જ તે સુઝે. મેં અજાણ્યા અને ઇલેક્ટ્રોમાં કલાત્મક નિર્માણ અને ચિત્રો એમાં તે નિઃસંશય, કોઈ મહાવિજ્ઞાનિઓએ હોરેસાં કે ચીતરેલાં હશે.

સ : ત્યારે તમારા મતે તો પશ્ચિમી વિજ્ઞાનની પ્રથા અને ભારતીય વિચારસરણીમાં કશો ભેદ જોવા નથી જ એમ માનવું ?

જ : સાચું જ હું એવું દરમિયાન નથી માનતો કે ઈશ્વરે ભારત અને પશ્ચિમી દુનિયા બાજુ બાજુ પદાર્થોમાંથી ઘડી કાઢ્યાં હોય. હું ધારું છું કે મનુષ્ય-માનસની ઉત્કૃષ્ટિની ભાત તો જ્યાં જ એક ધારી જ હોય છે. પ્રથાઓમાં અહીં તહીં થોડાંબધો ફેરફાર

[અનુસંધાન-૧૪, પૃષ્ઠ ૬૫૨]

બાંગ્લા દેશ અને ભારતનું ભાવિ | જ્યપ્રકાશ નારાયણ

સતારવાને બેઠેલા આપણા નેતાઓની જીજ્ઞાસા ચોમાસું વીતી ગયું એટલે ધાર્મિક પ્રમાણે છૂટી થઈ છે અને એમણે જાતજાતનો શોરબકાર કરવા માંડ્યો છે. ખાસ કરીને આપણા સંરક્ષણ પ્રધાન શ્રી જગજીવનરામ ગજેરા માંડ્યા છે તેઓ લોકોની આંખોનું અપમાન કરતા હાથે છે. ઉપરાંત, દુનિયાની આંખે પોતાને હાસ્યાસ્પદ બનાવે છે. જનધરમાં બોલતાં તેમણે જણાવેલું કે “સમગ્ર અંકડું પાકિસ્તાન ક્યારેનું પતન થઈ ગયું છે અને ભારતે હાલની પછુ જરૂર નહિ પડે. જનરલ યાલાખાનને હવે સમજવા લાગ્યું છે કે બાંગ્લા દેશમાં મુક્તિવાદિનીના હાથ ઉપર છે અને દુનિયાનો અભિપ્રાય પાકિસ્તાનની વિરુદ્ધ થવા લાગ્યો છે. બાંગ્લા દેશને મુક્ત કરવા મુક્તિવાદિનીએ હવે ફક્ત એક જ ફટકો મારવાની જરૂર છે.”

સંરક્ષણ પ્રધાન તરીકે શ્રી જગજીવનરામ પાસે વધારે સારી માહિતી હોવી જોઈએ. બાંગ્લા દેશના ઊપાધ્યક્ષો અને તેમનાં નાનકડાં કિસ્મો ચોખ્ખી રીતે સમજ થઈ નથી. તેમની પાસે દારૂગોળાની અજાણ છે અને આધુનિક શસ્ત્રો અને ભારે વસ્તુઓ દેશની નજીક. પ્રધાનશ્રી આંકડું તો જગજીવનરામને જોઈએ. આવું અંકડુંપસંદગી સૈન્ય બાંગ્લા દેશના પાકિસ્તાની લશ્કરનાં તૂટી પડવાને સહા સાંભળી પાંચ ડિવિઝનોને ફેવડાને ફટકો મારશે એવું માનવું એ તો મૂર્ખાના સ્વપ્નમાં સંભવા જોઈ છે. આ દેશના લોકોને ગેરરહેતે દોરવા જરાબંધ છે, આજે તો લોકોને માનસિક રીતે સજા કરવાની, આપસ-આપસના મતભેદો બૂલી જવાની અને દેશના દિલની

રક્ત કરવા માટે બધા પ્રકારના ભોગ આપવાની અનિવાર્યતા સમજાવવાની જરૂર છે ત્યારે રાષ્ટ્રના સંરક્ષણ પ્રધાન જેવી વ્યક્તિ દેશના લોકોને ભરમાવે છે કે એકલાં બાંગ્લા દેશનાં જ ફોર્સ આ કામ પાર પાડશે.

એ વાત સાચી કે બાંગ્લા દેશના લોકોએ જ તેમની સ્વાધીનતા મેળવવા લાગુ જોઈએ. પરંતુ, બાંગ્લા દેશની આઝાદીના લડાઈવાળો બકાદુર, ફેલ-નિશ્ચય અને ચોછાવરીને વરેલા છે તેમ જ તો તેઓ એટલે હાથે પાકિસ્તાનના લશ્કરને પરાજિત કરશે એમ કહીને આપણી જાતને કે દુનિયાને છેતરવાની જરૂર નથી. કોઈ તો તેમની પડખે જવું પડશે. ભારત સિવાય બીજું કોણ તેમની વફારે ધાવાની સ્થિતિમાં છે? અથવા એના જેટલી નિસખત પછુ બીજા કોને હોય? સંકટમાં આવેલા પડોશીને મદદ કરવાનો જ માત્ર સવાલ હોત તો આપણે અત્યારના કોઈ નિર્ણય, નીતિવિહીન અને નિજી રેશ ડી માફક આંખ આડા કાન કરી શકત; આપણાં અંતરજમાને જાળવવા, બાંગ્લા દેશમાંના પાકિસ્તાની લશ્કરના આજવામાં પુરાયેલી દુભાંગી બંધાઈ કમ્પ્રોમાઇઝ આજવાદ સંજ્ઞાઓ નહિ માટે આપણે કાનૂની પૂર્ણ ખોસી શક્યા હોત.

પંચ, દુભાંગી બંધાઈ દેશનો પ્રશ્ન ખુદ ભારતને માટે જીવનમરણનું કોપડું બન્યો છે. આ એક કરોડ સુધી પહોંચવા આવેલા નિર્વાસિતોનો જ સવાલ નથી. આ સંજ્ઞા બીજા એક કરોડ સુધી પછુ પહોંચી નહિ, જે દુનિયાની બે મહાસત્તાઓ રક્ષિયા અને અમેરિકા નિર્વાસિતો પાંચ ફરી શકે તેવા

સંજોગે ઊભા કરવામાં નિષ્ફળ નામ, આપણા જેવા અનદદ વસ્તીવાળા અને ગરીબ દેશ પર આ બધા નિર્વાસિતોનો હાર આવી પડે તો તેની સામે શા આર્થિક અને સલામતીના સવાલો ઊભા થાય તે તો ગંભીર પણ સમજી શકે તેમ છે.

ઝોલામાં ઝોલા સ્વમાનું અને આખર સાથે દુનિયામાં ટકવાનો આપણે માટે સવાલ છે. હવે નિકસન કે પોલ્ડોની નજીક ન હોય પણ નવી દિશ્વીએ તો હવે નજીક લેવું જોઈએ કે એક પણ મિનિયુટ સુસ્થિત કે એક પણ રાજકીય રીતે નમત મુસ્લિમ બાંગ્લા દેશમાં પાછો ફરનાર નથી, સિવાય કે બાંગ્લા દેશ એક સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર બને. બાંગ્લા દેશની સ્વતંત્રતા જેના પાયામાં હોય એવા કોઈ પણ 'રાજકીય ઉદ્દેશ'ના યાલાખાન કદાપિ સ્વીકાર કરશે નહિ, હવેને દુનિયા આખી ઝો તેટલું દળાણ હાવે કે સમન્વેષે. અત્યાર સુધી તેમના પર કરવામાં આવેલાં તમામ દળાણ અને સમન્વેષનું સું પરિણામ આવ્યું છે તે તો બારમા ઓક્ટોબરે તેમણે કરેલા નિવેદન પરથી નજીક શકાયે. 'રાજકીય ઉદ્દેશ'ના પ્રહેલા પગલા, તરીકે શેખ મુજિબુર રહેમાનને મુક્ત કરવા અમેરિકા અને રશિયા યાલાખાન ઉપર દળાણ હાવતાં હોવાનું દહેવાય છે. જ્યાં સુધી સરકારી અદાલત રહેમાનને હોપમુક્ત જાહેર ન કરે ત્યાં સુધી આ 'દોહી' સાથે વાત કરવા પણ યાલાખાન તૈયાર નથી. દુનિયાની મોટી સત્તાઓ અને આપણાં વર્ગ પ્રધાનતા રાજકીય ઉદ્દેશ માટેના દળાણની આ જ દેશક્રિયા ! રાજકીય દળાણ એ શબ્દપ્રયોગ નજીક ધૂરીને જ અરપટ રાખવામાં આવ્યો છે. પરંતુ, સંમુક્ત પાકિસ્તાનના માળખામાં રહેને જ આ ઉદ્દેશ હોય એટલું તો, સ્પષ્ટ છે.

અમેરિકાએ પોતે જ સંસ્થાનિક આધિપત્ય હેઠળથી સ્વાધીનતા મેળવવા મુદ્દા એટલું હતું એ તો સૂતકાગતી વાત થઈ. ન્યૂયૉર્કના ખાસમાં બધા કરવામાં આવેલા સ્વાતંત્ર્યદેવીના પૂતળાને બાદ કરતાં, આજે એમાંનું કશું જ બાકી રહેવા પામ્યું નથી. ખુદ અમેરિકા પોતે મોટા સંસ્થાનિક દેશ બન્યો છે.

બધા પ્રકારની સંસ્થાનવાદ વિરોધી લડતોને ટોકા આપવાની બાંગ પોકારનાર રશિયાના પોતાના જ સકંજમાં તેના આશ્રિત દેશો સપડાયેલા છે. દુનિયા આ બે મદાસત્તાઓના પનારે પડી છે. રશિયા સાથે ભારતના કસર થયા છે તેમ છતાં પાકિસ્તાનના આ 'આંતરિક પ્રશ્ન' વિશે અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચે કોઈ પાયાનો મતભેદ નથી. આ હદના બાંગલા દેશ માટે દુર્ભાગ્યની વાત છે. બન્ને પોતપોતાના રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ માટે પાકિસ્તાનની એકતા અને અખંડતા નળવવા માગે છે. હવેને પાકિસ્તાનનાં આ 'અંતો વચ્ચેનાં સંબંધો' ગમે તેટલા નાજુક હોય.

પરંતુ, ઝોલામાં ઝોલા, ભારત જેવા દેશ કે જે સંસ્થાનો જમાવવાની કોઈ મદત્તોક્ષિયાં સેવતો નથી અને જેની સરકારમાં દશ પણ એવા કેટલાંક માણસો છે, જેઓ પોતે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડાયેલા હતા તેને માટે બાંગલા દેશના દરુણ કિસ્સામાં 'સમાધેશ' મદત્તના મુદ્દા વિશે કોઈ ભમણ રહેવી ના જોઈએ. પહેલેથી જ એ સ્પષ્ટ હતું કે 'પાકિસ્તાનમાં જે કંઈ બંની રહ્યું હતું તે તે રાષ્ટ્રને તોડી પાડવા માટેનું નહિ પરંતુ સ્વાધીનતા માટેની સંસ્થાનવાદ વિરોધી લડત સાથે સંકળાયેલું હતું. દુર્ભાગ્યની ને દુર્ભાગ્ય વાદ તો એ છે કે જનજ મોટી તાંકાતની સામે સાત સાત મહિનાના કૃતિનિશ્ચયી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પછી પણ અને સાર્વભૌમ સ્વતંત્રતા સિવાય ખીલું કંઈ પણ પોતાને કે પોતાની પ્રગ્નને સ્વીકાર્યું બનશે નહિ તેવી બાંગલા દેશની વિધિસરની સરકારની વારંવારની સત્તાવાર જાહેરાતો પછી પણ ભારતના નેતાઓ બાંગલા દેશના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને માન્ય હોય તેવા રાજકીય ઉદ્દેશની વાતો કર્યા કરે છે. બળવાન મિત્રોવાળું પાકિસ્તાન પોતાની પૂર્વ પાંખે જમાવવાનાં દળાણને વશ બને એવી આશા સાત સાત મહિનાના અનુભવે કેમ રાખી શકાય ? કે પછી આપણા રાજકર્તાઓ અદંબ્યાને ઇચ્છે છે કે પાકિસ્તાન અવિલકત રહે ? આ વાત સાચી હોય તો ઈશ્વર આ દેશને બચાવે.

એકલા બાંગલા દેશનો જ સંવાલ હોત તો.

હેમાંમાં હામ ધરી સદાને માટે બાગલા દેશ અને
 તેની સરકારની સ્વતંત્રતાનો વિધિસર રીતે સ્વી-
 કાર કરીને આ મુદ્દાના નિવેદી હાવશે નોંધ એ.
 હવે પણ આ કરવા માટે યોગ્ય પ્રજાની રાહ જોવાનું
 વડા પ્રધાન શાહુ ગાંધી કરે છે. ઇતિહાસ નોંધશે
 કે વડા પ્રધાન આવી અનેક યોગ્ય પ્રજા ચૂકાતા પાયા છે.
 બાગલા દેશના સ્વાતંત્ર્યસંધાનના અમલીશાએ
 તેમની સરકારની રચના કરી હતી અને દિલ્લી
 હોડતા આવી તેઓ આપણી મદદ માંગતા હતા.
 ત્યારે એટલે કે એપ્રિલના પ્રદેશ પચ્ચાઈયામાં
 અતિ યોગ્ય સમય હતો. આપણે એમની અપીલને
 જાજતો જવાબ આપ્યો હોત તો આ દુનિયામાં જે
 કેઈ પવિત્ર નેતિક અને માનવીય તરતો છે તે આપણે
 પૂરણે હોત તે સમયે આપણે આક્રમકો તરીકે નહિ
 બલકે બાગલા દેશની વિધિસરની સહકારની વિનંતીને
 પરિણામે સ્વાતંત્ર્યના બહારીયને મદદ કરવા તેમના
 મિત્રો તરીકે ગયા હોત. આ સરકારને યોગ્ય મિત્ર-
 કરોને બ્રાહ કરતાં સમસ્ત પ્રજાનો સાથ અને ટેકો
 હતો ને હજી પણ છે. આમ છતાં, આપણે તે
 યોગ્ય પળ જવા દીધી છે. આવી તક તો રાષ્ટ્રના
 જીવનમાં સેકો વર્ષમાં માત્ર એકાદ વાર જ આવતી
 હોય છે. તે સમયે પમણું લેવાની નિષ્ફળતા માટે
 આપણે ભારતના લોકોને હેરાનું નાગિયેર બનાવીએ
 છીએ. આપણા બહાદુર જવાનો અને તેમના
 બાહોશ અધિકારીને આના કરતાં ખીજે કયો વિશેષ
 અન્યાય હોઈ શકે? લોકો તૈયાર નહોતું એમ
 નહિ પરંતુ આપણા રાજકીય નેતાઓના હાથમાં
 કોઈ ચિકમ્પી યોજનાઓ ન હતી.
 હવે તો એ વાત ખુલ્લી થઈ છે કે હાકમાંના
 આપણા હાઈકમિશનની કચેરી તરફથી સમાચાર મળતા
 હતા કે મુઝિબ અને વાલા વચ્ચે ચાલતી વાટાઘાટો તો
 મોત હેમાં જ છે. એની પછવાડે પાકિસ્તાન પૂર્વમાં
 વૂટી પડવા પોતાનાં સંશય દળોની જખાવટ કરી રહ્યાં હતાં.
 કરવામાં આવે ખાતેનું આપણું હાઈકમિશન હેમાધારણ
 રોખી રહ્યું હતું. એ વાત હવે સ્પષ્ટ જાણ છે. પણ
 આપણા પ્રતિનિધિઓને હોય દેવો યોગ્ય નથી, જ્યારે

સ્પષ્ટ થયું કે માત્ર એ જ નિકલ્યો છે ત્યારે બેમાંથી
 કોઈ પણ વિકલ્પ માટે સંજોગોની રહેવાની આપણા
 રાજકીય નેતાઓની ફરજ હતી. આપણા માનવતા
 સેનાપતિને ખરાબમાં ખરાબ વિલ્ક્ય માટે સાબલા
 ચર્ચ રહેવાની ચોખ્ખી સચના આપવામાં આવી હોત
 તો મને ખાતરી છે કે આપણા સંશય દળોને
 હોય આપવાને કોઈ કારણ રહેત નહિ.
 કેટલાક મંડળોમાં રહેવામાં આવે છે કે આપી કારણ
 અને પાકિસ્તાન વચ્ચેના સંધ્યોની પરિસ્થિતિ બીજી વાત.
 પણ જામેય આ સંજોગોના તહેલોએકો સામનો તો
 કરવો પડવાનો છે કેમ કે તે સિવાય બીજો નિકલ્ય
 નથી. પરંતુ, એપ્રિલના અજાણતાના સ્ત્રતાદેલી
 પરિસ્થિતિ એટલી જુધી અગ્રકૂળ હતી કે શું બની
 રહ્યું છે તેની ખબર પડે તે પહેલાં જ નિવેદો આપી
 મયો હોત. બાગલા દેશને બ્રાહસા કરવાની મારી
 કોઈ સચના નથી. આપણે તો તેમની કુમકે મહેત્તો
 જેઈ સ્વાતંત્ર્યના બહારીયોની સાથે રહી કદાચ દસ-પંદર
 દિવસમાં બધું પતાવી દીધું હોત. પછી લોકોના
 પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સત્તાનાં સૂતો સુપરત કરી
 બાગલા દેશની ભૂમિ પરથી ચાલ્યા આવ્યા હોત.
 સિવાય કે, યોગ્ય બખતરિયા દેશો અને તાલીમ
 આપી શકે તેવા અધિકારીને બાગલા દેશની સરકારની
 વિનંતીથી ત્યાં રહેવું પડ્યું હોત.
 આપણે આ માત્ર એક જ તક ગુમાવી નથી
 પરંતુ એ બધી વાતોમાં અત્યારે બીતરવું કંટાળાજનક
 છે. અત્યંતની વાત તો એ છે કે આપણે આપણા રાજ-
 કારી/અંતર્લોમાં પછાડ આપી છે. હવે આપણે
 હંથમાં હિમત એકઠી કરીને મોકું થયું હોવા છતાં
 શેખ મુઝિબુર રહેમાનની આવેવાની હેઠળની સરકારને
 વિધિસરની માન્યતા આપવી નોંધ એ અને સ્વતંત્રતા
 માટે સર્વાંગી મદદ કરવી નોંધ એ. આમ કંવાથી પાકિ-
 સ્તાન સામે યુદ્ધ આવી પડે તો એને માટેય આપણે
 ગમે તેમ કરીને પણ તૈયાર રહેવું નોંધ એ.
 શ્રીમતી માધી વારંવાર કહ્યા કરે છે કે બાગલા
 દેશની સરકારને રીતસરની માન્યતા આપવી પણ શક્ય

એવી બધી મદદ આપી શકાય. પરંતુ, આ તો આ
 દેશના લોકોની આખમાં ધૂળ નાખવા બરાબર છે. સ્વા-
 તંત્ર્યના કાર્યવાહીને છૂપી મદદ આપીએ છીએ એ
 વિષે શંકા નથી જોકે આપણે આ વાતનો ધનકાર
 કરીએ છીએ પણ દુનિયાનાં છાપાઓ આ વિશે તો
 છૂપી કાગળે છે અને એ પરદેશી કાગળોથી જાણ
 રહ્યા નથી. આપણી આખર સુખાવવા સિવાય આવી
 એવી વાત કરવાથી આપણને શો સાજા ધામ છે ?
 બ્રિટિશ દેશને છૂપી મદદ કરીને સંધ્યને આપણે
 ક્યાંથી રહ્યા છીએ એવા આરોપો આપણા ઉપર
 કરવામાં આવે તો તે કરનારને આપણે પ્રાપ્ત-
 શિક્ષણે ઠીક રીતે હોષ કોડી શકીએ ? હવે ચોખ્ખા
 પીતી મધુ છે માટે બ્રિટિશ નહિ પણ હિંમતભર્યા
 પંચાની જરૂર છે. અગાઉ કહી ગયા. પ્રમાણે
 બ્રિટિશ દેશનો રાજકીય ઉદ્દેશ માત્ર ભારતના હાથમાં
 જ રહેશે છે. આપણે પણ જરૂરી તો અને
 ખાતરી છે કે આપણને અનુસરનારા નીકળશે.
 ભારત એમ કેઈ સાવ ગિરિવિહારો દેશ નથી. જે
 ભારતને ખીજાની જરૂર છે તો ખીજાને પણ
 ભારતની એટલી જ જરૂર છે.

સંસ્કૃત સર્વાનુમતે અને સ્પષ્ટ સાદે કરાવ કર્યો
 ત્યારે વડા પ્રધાને શરૂઆતમાં સમસ્ત દેશને સંગઠિત
 કર્યો હતો. ત્યાર પછી તેમણે જે અગાઉ, અ-
 નિયમ અને ગરમ-ગરમ વસ્તુ લીધું તેથી દેશનો
 ભૂરસો અને એકતા તૂટી ગઈ છે. કુર્બાની આજે
 બપોરે દેશની એકતા ખૂબ આવર્યક બની છે
 ત્યારે તેઓ ભાંગલાનું રાજકારણ ખેલી રહ્યા છે.

તેઓ કેટલાક પક્ષોની સામે ગેરવાજબી આરોપો
 કરે છે અને કેવળ પક્ષીય સ્વામી મારે જ નહિ પરંતુ
 કોમી સામ્યથી બહેકાવવા મુશ્કેલી પરિસ્થિતિનો ગેરવાજબી
 છે. નવી કોંગ્રેસ એવેલ સંધ્યના રોજીય પક્ષોએ
 પક્ષીય સ્વામી મારે બ્રિટિશ દેશના મુદ્દાનો ગેરવાજબી
 ઉઠાવ્યો છે તે વાત નિઃશંક છે. પરંતુ, કોઈ પણ
 પક્ષે કોમી આગ સંકારવા માટે પરિસ્થિતિનો લાભ
 લીધો હોય એ વાતમાં કોઈ સત્ય નથી.

જો આપણે એક રાષ્ટ્ર તરીકે ટકવું હોય તો
 ઇતિહાસની આ ગંભીર પક્ષે વડા પ્રધાને પક્ષીય
 રાજકારણથી જાણે છીએ સમસ્ત દેશને અને સંધ્યનો
 સમગ્રીય પક્ષોને તેમની નેતાગીરી હેઠળ સંગઠિત
 કરી પ્રજાને સ્પષ્ટ દેશવશી આપવાની અને વાંતનાઓ
 બંધાવતી કરવાની ચોખ્ખી વાત કરેલી જોઈએ. આટલું
 જો કરે અને આ કાલે જે પંચાની ખૂબ જ જરૂર
 છે તે પંચાને તેઓ જો બેરે તો તેમની અંગત
 લોકપ્રિયતા અને અત્યાર સુધી પુરવાર થયેલી
 કાબોધયત લોકોમાં રહેલી ઉત્તમ સંકલ્પને બંધાર
 આજુવામાં જરૂર સંજોગો સોઢો તેમની પાંખે
 અડીખમ સેનિક બની જોવા રહેશે. વડા પ્રધાને પ્રત્યે
 નિરતિશય રહેલાં રાષ્ટ્રનાર તરીકે અંધા રાષ્ટ્ર કે
 મારા આ ચબ્દોને તેઓ ગંભીર બાવે લેશે. મારા
 આ ચબ્દો દીકારીએ હોવા છતાં તેના અંશિય તેમને
 ઉત્તરી પાંચવાનો નહિ, બલકે તેમને સંહાયકૂત થવાનો
 છે.

અનુભવ સિદ્ધાંત બંધ

બાંગ્લા દેશ - ખરું ને ખોટું | બદર-ઉદ-દીન તૈયબખાન

બાંગ્લા દેશ પરના શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણનાં મંતવ્યો કોઈ મહાનુભાવ રાજનીતિજ્ઞતાં હોય તેવાં નથી લાગતાં. એ કદાચ એમના વિચિત્રન વ્યક્તિત્વનો જ ખ્યાલ વધુ તો આપે છે. એક બાજુ છે જોતને ધસી-બૂસી નાખવા ઇચ્છતો સર્વોદય કાર્કર ને બીજી બાજુએ છે તક ચૂકી ગયેલો પણ કરીને સત્તાને પાટે ચડવા આંતર રાજકારણી ! હજી વરસ પહેલાં તો એમને દેશ સ્વખ્યાલમાં સુંઘ્યાં લશ્કરી તાકાત વાપરે એનાં સામૈય પ્રાધી હતો અને હવે અંબધડી જગે મેદાનનું એકાન કરવા એ તથાપાપ છે. હાશું ટીપુરું કહી ને આખતાર મરભદીને વ્હી-રકીતો નશાં ઓર એડે એમ કદાચ લોહીના સહેજ અમંથા સવાદે અને હાશોળાની નહિ જેવી સોામે સર્વોદયીઓ જગમોર થઈ જતાં હશે ! ખુદાની ખેર છે કે આ દેશની આગડોર એક એવી વ્યક્તિના હાથમાં છે ને નથી ધૂની, નથી અની.

શ્રી નારાયણના લેખિ વાચતાં મનમાં કોટી છાપ તો એ છે કે એમને પૂર્વ જાણીઓનાં ભલા કરતાં વધુ રસ તો પાકિસ્તાનના વિધતનમાં છે. સદતર વિરોધી એવા વિશ્વમતની સામે જઈ ને પણ આપણે સર્વોદયી યુદ્ધ ખેલી લેવું જોઈએ એવી શ્રી નારાયણની સલાહ છે. એમને ખબર છે ખરી કે આ યુદ્ધથી આપણું અયતંત્ર ખાડામાં પડશે, જંગાળ કાખમાં નહિ રહે અને હિન્દુમુસ્લિમ સમસ્ત્યા ઓર વકરશે ? અલગતાવાદી ચળવળને વેગ મળશે ?

આપણી આરંભિક જૂલ આપણે બાંગ્લા દેશને માન્યતા ન આપી એ નહોતી. ખરી જૂલ તો આપણે સરહદ બંધ ન કરી એ છે.

વાલાખાન સરકારની સરિયામ મૂર્ખતા, અપ્રમા-

ચિત્તના ને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ સામે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં સદજ ક્રમે અવાજ ઊઠેલો હોત, પણ મુઝિબ અને હિન્દ મળી જઈ ને પાકિસ્તાનના વિધતનનું કાતરું કરી રહ્યા છે એ મતલબની હહેલતે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનીઓની રાષ્ટ્રીય લાગણીને એટલી હદે નાગરત કરી ચૂકી છે કે આમ ન બની શક્યું. વાલાખાનને તો એટલું જ જોઈએ છે કે હિન્દ એને યુદ્ધશર કરવાનું બહાનું પૂરું પાડે. એક વાર યુદ્ધ શરૂ થાય તો પાક. લોકમત વાલાખાની પૂરું સંગઠિત થવાનો જ અને એથી વાલાખાનું સિદાસન સ્થિર થશે.

બાકાસવાણી, અખખારા અને શ્રી જયપ્રકાશ જેવાઓનાં મિલેદનાએ કેવળ પાક. લોકમતને જ નહિ પણ વિશ્વમતનેય ખાતરી કરાવી દીધી છે કે હિન્દ પાકિસ્તાનનો નાશ નહિ તોયે વિધતન તો હવે જ છે. આ જાપ એટલી જોરદાર છે કે એને પણ વાલાખાનની પેશુતા કંકાઈ જાય છે.

આ પ્રધાન દુનિયાની સફરે જઈ આવ્યો એ સારું જ થયું. એમની કૌશિય એ સમજાવવાની હતી કે આપણે પાકિસ્તાન પર હલ્લો કરવામાં રસ નથી... હવે આ પ્રધાન વાલાખાનને ન મળવાની ખોતાની નિર્જય મંજ થે પણ ફેરવિયાર કરવા જોઈએ. તેઓ વાલાખાનને મળે અને પોતે તેમની પાસે શી અપેક્ષા સેવે તે છે સાહ સાહ કહે તે તેથી પાકિસ્તાનમાં, હિન્દમાં અને દુનિયાભરમાં વાતાવરણ સાફ થશે. જને કે વાલા પર ખાસ અસર ન પડે. પણ પાક. લોકમત ને વિશ્વમત પર તો એની ભારે મોટી અસર પડશે. આપણે સદને દસાવણું છે તે એ કે આપણી એકમાત્ર કશિસ પાકિસ્તાનીઓ અંદેશ-અંદર અને આપણી સાથે અમનથી રહે એટલી જ છે.

બાંગ્લા દેશ અને રાષ્ટ્રીય હિત | જ્ઞાતશમ કૃપાલાની

રાસક દેવિસની મહાસમિતિની સિમલા બેઠકમાં વિદેશ પ્રધાન સ્વર્ણસિંહે બાંગ્લા સમસ્યાના ત્રણ રાજકીય ઉકેલોનો નિર્દેશ કર્યો હતો : (૧) બાંગ્લા દેશ પાકિસ્તાનના પ્રાંત તરીકે રહે, (૨) બાંગ્લા દેશ આઝાદ અને (૩) બાંગ્લા દેશને વિશેષ પ્રાંતિક સ્વાયત્તા મળે. આ નિર્દેશ બાદ વિદેશ પ્રધાને વર્ણમાં ઉમેર્યું હતું કે આ ત્રણમાંથી બાંગ્લા દેશના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને માન્ય હોય તેવા કોઈ પણ ઉકેલ/ભારતને સ્વીકાર્ય રહેશે.

સર્વપ્રથમ એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે બાંગ્લા પ્રેમમાં આપણે સંકેપવા છીએ તે રાજ્ય રાજ્ય આપણા સરકારીઓની વલણની વલણને લીધે. એટલે રાષ્ટ્રીય હિતની રીતે વિચારવાનો, યુદ્ધો તો ક્યા ને ક્યા ઉકેલને લીધે સરકારીઓ પાછા ફરી શકે છે.

પહેલો ઉકેલ—એટલે કે પાકી. બાંગ્લાની અંતર્ગત બાંગ્લા દેશ—એના પ્રતિનિધિઓને બહાલ હોય તેપણે આપણને ક્યા રીતે માન્ય હોઈ શકે? બહારની મદદના અભાવમાં અને લશ્કરસાહીને કારણે બાંગ્લા દેશ પાકી, ધુલ્હી સ્વીકારે એ કોઈ છે. પણ એ સંભેગોમાં આપણે સરકારીઓને પાછા ફરવાનું ન જ સમજવી શકીએ.

બાંગ્લા દેશનો ચૂંટાયેલો પ્રતિનિધિઓને સ્વાધીન બાંગ્લા દેશ તો, અલગત, માન્ય હોય ન. પણ

આપણે ખાતે એવું સ્વાધીન હોવું પરતું નથી. એણે જિનસાપ્રદાયિક પણ હોવું નેમરશે. અન્યથા, હિન્દુ સરકારીઓ અહીં ન રહેશે, અને જિનસાપ્રદાયિકતાવાદી સુસ્થિભાવ.

ત્રીજા ઉકેલ વિશેષ ખાતે એ જ કહેવાનું છે કે બાંગ્લા દેશને જિનસાપ્રદાયિકતા સમેતની સ્વાયત્તા મળવાની હોય તો જ આપણે રાહતનો દમ લઈ શકીએ.

શ્રી સ્વર્ણસિંહે કહેતાં તો કહી નાપડ્યું, પણ ત્યાર પછી લોકોએ જે ટીકા કરી તેથી એમને સમજીતીનું કંઈ ઉકાવતું પડ્યું છે, (જોકે આ સમજીતી આપણી સમજમાં ભાગે જ વધારો કરે છે—અને એમની સમજનો તો પ્રશ્ન જ નથી!) વસ્તુતઃ શ્રી સ્વર્ણસિંહ કે એમના ટીકાકારો પછી એક પાયાની વાત સમજી શક્યા નથી. વિદેશ પ્રધાનનું સિમલા વક્તવ્ય ભારત ને બાંગ્લા દેશ વચ્ચે હિતોનું તાદાત્મ્ય સૂચવે છે. અમુક કક્ષાએ આપણું હિતો સાથે ભેદ છે એ સાચું, પણ બનેલાં હિતોને તદ્દન એકદંપ સમજવાનું વલણ જલબધુ છે. બાંગ્લા દેશનો પ્રશ્ન આઝાદીનો છે. એમાં આપણી સહાનુભૂતિ હોય જ. પણ આપણી ચિંતા એટલેથી અટકતી નથી. આપણે તો સરકારીઓને ફરીને સહાનુભૂતિ ભરતવને કારણે છે.

ચોડીક સાફ વાતો | હમીદ દલવાઈ

કેટલાક લોકોને એમ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે મુક્તિદાનને મદદ ન કરવી જોઈએ. હું ત્રણ પંક્તિ મહત્ત્વ સુધે એ ઉઠાવતે તરફ જોઈને દારવાન છું. કે આપણે એમને સહાય નહિ કરીએ તો તેઓ ખીન્દી પિંજી સંઘાય મેળવશે જ. શી ખાતરી કે ખુદ આનું સુધ્ધા એમને સહાય નહિ કરે? અને ત્યારે આપણે દારૂ ઘુમ્મી બેઠાં હોઈએ. બાકી એવારે તો મુક્તિદાનને ખાતે સારો મોકા છે. પાકિસ્તાન

ભારત સાથેની સીમા પર પોતાનાં દરો ગોઠવી દીધાં છે. એટલે પૂર્વ બંગાળમાં એવું લશ્કરી બારણું પ્રમાણમાં ઓછું છે. મુક્તિદાનને મદદ નહિ કરીએ; (યુદ્ધ નહિ ધમ્મતી) હોઈએ તોપણ નરર પંજે યુદ્ધની હદ નહિ ને જઈએ તો સ્વાધીન જિનસાપ્રદાયિક બાંગ્લા દેશનું નિર્માણ આરંભમાં પડશે. અને તેમ શું એમ માનો છે કે જિનસાપ્રદાયિક નહિ એવા બાંગ્લા

દેશમાં પાછા ફરવા લાગ્યા હિન્દુ સરખાવીએ સમજે
થશે! ભારત સરકાર એવું માનીને ચાલતી હોય
એવું કાંઈ લાગતું તો નથી. પાછળથી જે સરખાવી-
ઓ આવ્યા એમને રચનિક વસ્તી સાથે લગવા
દેવાને બદલે અસાધ્ય રાખવાનું વલણ ભારત સર-
કાર દાખવી રહી છે. મારો ખ્યાલ છે કે આ વલણ
પાછળ એમને વહેલાં મોટા પાછા મોકલવાની ગણ-
તરી રહેલી છે. અને આ ગણતરીના તકાળે યુદ્ધ
સમયે પણ લગાવ.

ન્યાં સુધી પાકિસ્તાનના વલણની વાત છે, હું
નથી માનતો કે તત્કાળ કોઈ યુદ્ધમાં એને સીધા
રસ હોય. શું કામ હોય? એણે તો વિના કુદ ન
પોતાનો પ્રમ દહા કરી નાખ્યો છે. આટલી મોટી
વસ્તીને આપણે ત્યાં બદલી મૂકીને એણે પાકિસ્તાન-
ની બંગાળી બહુમતીને લઘુમતીમાં ફેરવી નાખી છે.
આપણે સાચે જ નાણક પરિસ્થિતિમાં છીએ.
રશિયા સહિત કોઈ પણ મહાસત્તા પોતપોતાના કારણ-
સર ભારત-પાક યુદ્ધ છોડતી નથી. તે સાચે આ
મહાસત્તાઓ વતમાન સંજોગોમાં પાકિસ્તાનનું સુદૃઢ
પણું છોડતી નથી. રસ સાથેની સંધિ બાદ રસને
બાંધવા પ્રક્રિયા આપણી નજીક લાવવાના પ્રયાસો-
જરૂર થઈ રહ્યા છે, પણ એ તો નીવડયે વાત.

૧૧-વર્ષ પ્રધાનની વિદેશવાચી પાકિસ્તાનને કેટલાક-
પશ્ચિમ યુરોપીય દેશોની સહાય બંધ થવાની આશો
બદલાઈ છે. અમેરિકાના વલણમાં પણ બદલાની વાત
આવી છે — પણ એ તો નવી દિલ્લીના સહાય-
બંધોકમાં બેસતા વિદેશ ખાતાના અધિકારીઓની
હીપાપોતી જ હોવાનો સંભવ છે. અને યુરોપીય
સહાય તો પોતે જ એટલી આછી હતી કે એના
બંધ થવાથી પાકિસ્તાનને ખાસ અસર પડે એ તેમ
નથી. મારી ધારણા છે કે પાકિસ્તાનને મળતી
સહાયનાં સાચાં સ્રોત તો અન્યથા જ છે. એને
આધિક સહાય મળે છે ધનકુબેર અરબ હાકોમાં
પાસેથી; અને સમસહાય મળે છે ધરિન ને પુકસ્તાન-
દારો ત્યાં આપણી પહોંચ નથી. અંતર્ગત ને અન્ય-
કારણોસર પાકિસ્તાન વૃદ્ધવાની સહયતાઓ કોઈ ને

જણાવી હોય તો તે ખોટી નથી, કહેવાતરે જ નથી.
પણ એનો એ અનિવાર્ય અન્તમ આમ, સંજોગ-
વચાત પાછો ફેલાઈ રહ્યો છે.

મારું સ્વપ્ન છે કે આપણે બાંધકા દેશને
તાત્કાલિક માન્યતા આપવી જોઈ એ એટલું જ નહિ
પણ એની સાથે સરદારજી દરારથી પણ ભેગું
જોઈએ. આમ કરતાં, પાકિસ્તાનનું આક્રમણ આવી
પડે તો ભરદાર જગાળી કારવાઈ કરીએ. પણ યુદ્ધને
ટાળીને જ રહીશું, કોઈ પણ કિમતે ટાળીશું જ,
એવા હિસાબ માંડીને ચાલવાની બૂઝ તો નહીં
કરીએ.

રજો કોઈ માને કે અનિવાર્ય બની રહેલા આ
યુદ્ધની વાત હું કોઈ જનસંઘીની પેઠે કરી રહ્યો
હું. મેં ભેધું છે કે બાંધકા આદિલનનાં સમયનમાં
મળતી સલાઓને અતે કેટલીક વાર અખંડ
હિન્દુસ્તાનનાં સત્તે પોકારવામાં આવે છે. આવું
મનોવલણ બરાબર નથી. ભારત સાથે જોડાવાની
છબી પૂર્વ બંગાળ પોતે બચત કરે તો બરાબર; પણ
આપણે સામેથી એ કેવી રીતે કોઈ બેસારી સજીએ
આપણે તો એટલું જ છોડીએ કે સ્વીધીન
ખિતસાંપ્રદાયિક બાંધકા દેશ આકાર લે અને ભારત
સાથે એને એટલી આઠ મેચી હોય કે બને વચ્ચેની
સીમાં અથડાઈ બની નાખ.

આમે પક્ષે, પાકિસ્તાનની ફિકરમાં વિસ્તારત
દુન્યા ઘઈ રહેલાઓની જગાતને તે શું કહીએ!
આ એ લોકો છે જેઓ અંગ્રેજ અમલ દરમ્યાન
ગેરોએને! જુલુએ કરેલાં થોકતા તહોતા. અખબાર
રેખાં તમે જયપ્રકાશજી ને બદર-ઉદ-દીન તૈયબજી
વચ્ચેની આપણે જોઈ હશે. તૈયબજી જયપ્રકાશજીની
નિષ્ઠા પર ધો કરવાની હદ ન મથા હોત તો સાંડે
ચાત. પણ તૈયબજીને પાકિસ્તાનના વિધાન વિશે
અતિશય ચિંતા છે એટલે મેં તો એમને પ્રમ
લખ્યો છે કે તેઓ પિંડી જ જઈને વસે!

મેર. અંબલા દેશને માન્યતા આપીએ અને
તમામ પરિણામોના મુકાબલા માટે તૈયાર રહીએ.

આખ્યાન નોંધ

બેલ પારિતોષિક

સાહિત્ય માટેનું આ વર્ષનું નોબેલ પારિતોષિક એશીયા સુખ્યાત કવિ પાલ્સો નેરુદાને એનાયત તવામાં આવ્યું છે. વીસમી સદીની કેટલીક જાન્યત્ર સાહિત્યિક પ્રતિભાઓની જેમ નેરુદાનું નામ પણ એકથી વધુ સંદર્ભોમાં નોંધપાત્ર અને સુચારુ પાત્ર બનતું આવ્યું છે. નોબેલ સંમેલન આકાશીના કેટલાક અત્યંત ચોક્કસ, રીતસરના અને નિષ્ઠા નિષ્ઠાની સામે પ્રકાશાતના વળનવાળા, વ્યંગ્યરસની બુદ્ધિ દોરમતા અને લગભગ વિન્યાસિત ગણી કાઢી શકાય તેવા એકથી વધુ જે કઈ નિષ્ઠા છે એ એની વચમાં ક્યાંક આ નિષ્ઠા જેવુંના સાહિત્યો વડે તેજાપ તો નવાઈ નહિ. નેરુદાની કેટલીક કવિતાના ઉપરોક્ત સ્તરે જોવાકે, સમ-મણીને હવામાન અને મિત્રોથી ધરાપૂર્વક ચાલુ કરેલો, કવિત રાજકીય બની જતો પ્રયત્ન છે. તેમ જૂતા, સાહિત્યના અમરો નેરુદામાં એક યુગકવિની જીવી જોઈ શકે તેવા, અંતરમાં બેઠીને ચુલ્લો-માથી આવતો, અવાજ એની કવિતામાં આવશ્યક વેરાયેલો છે. નેરુદા કદાચ એક આટલા જ કારણે સ્પષ્ટતા અતી રહે છે. એક રાજપુરુષ, તરીકેના એના બધા જ સંદર્ભોને જોખમા પછી પણ એની સ્વચ્છતાની ગતિવિધિ અને છાનિષ્ઠ દાય ન આવે એવી અધરી કવિતાનો એ કવિ છે.

સ્પેનિશનું સ્મરણ યતારિત અંદાજસિધન પ્રરંધ-રાઓ અને લોકોની 'બસતી કિતમો'નું સહેજે સ્મરણ થઈ આવે, પ્રયત્ન નેરુદાની ભાષામાં એવા કશો સંસ્કાર અપાયે બરોડો નથી. દક્ષિણ અમેરિકાને માને છે તેમ એમનો કાયકો છદો જ છે — જેને પ્રાપ્ત જાયે કશી લેવાદેવા નથી. આ સદીની પહેલી પચીસીમાં જ નેરુદાની કવિતા જોઈને આવી હતી

અને કવિની પણ એ પહેલી જ પચીસી હતી. અને આ વધની લાક્ષણિક કવિતારૂપે વીસ પ્રેમકાવ્યોને અતે નિરાશાનું જ ગીત આવે છે. ૧૯૩૬નું સ્પેનનું અંતરયુદ્ધ કવિની આંખ બોલી નાખે છે. પરંપરાગત સાહિત્યસર્જનનું તેવે પ્રકારે કવિ હવે નિર્માનમાત્રે રીતસરનું committed writing શરૂ કરે છે. 'Residence on Earth' માંની surreal પ્રભેન્દ્રીમાં આ યાયાઓ અહીં તહીં બારે બોલ સાથે ભટકતી વૃત્તાવ છે. બદલાયતી દિશા નેરુદાને દેખીતી રીતે જ સંગ્રહરસ પ્રતિ બેસી જાય છે — કવિ માક્ષ-કથી 'કવિતા'ના સમીકરણમાં પ્રતિભાનાં બધાં જ પ્રકરણોસમેત બદલાયેલા જણાય છે. માક્ષ-વાદી કિલોસોલોમાં પડેલી નકરી ભૌતિકતા પ્રતિયોજ પામેલા કવિચિંતને આકર્ષક જણાય એ પણ બનવા જોગ હતું. આજેનું લગી નેરુદાના સર્જકવિશ્વમાં કાન્તિપ્રેરિત એ તાજાત પહેલી આવી છે. ધર્તા કલાપદ્યને મિષ્ટ તાપવા બેઠેલા સામ્યવાદી સર્જકો-થી નેરુદા ધણે ધણે દૂર છે. સામ્યતાના અનેકાનેક દબાવો અને જીતો વચ્ચે કવિકમને ઉચિત આવે સમજેલો, અને ભાગ્ય નિષાધી વરેલો એ એક નિર્જાનત કલાકાર છે. આજના દિવસોમાં કવિતા 'મદાન' કેવી રીતે બની શકે તેનું દૃષ્ટાન્ત દોષ બેઠેલમાં કે કોઈ નેરુદામાં મળી આવે છે. Eastern Funeralની રચનાઓ પ્રસંગિકતાઓના પાસવાળી છે, અંધારે Canto General નેરુદાની લાક્ષણિક સર્જ-શક્તિનો ઉમદા નમૂનો છે. વતન અને વિષ પ્રતિ એક પ્રયત્નગરી આવેલ સાથ કવિ ત્યાં સક્રિય બન્યા છે.

નેરુદા પોતાના પ્રકારની કવિતાના કિનારો છે. એવી 'અશુદ્ધિ'નો એમને પ્રકાશ છે. પણ આ 'અશુદ્ધિ'ની

મૂળ નકરા ભૌતિક વિષયની યોગ્યતામાં મળી આવશે —
જ્યાં મનુષ્ય એક માત્ર જીવે છે અને સારું જીવવા તકરો
છે. નેરુદા કોઈ પણ અર્થમાં આમ aristocratic
નથી — ગદ્યનંતમ માનવતા અને મનુષ્યજાતિ માટેની
અપરંપાર સહાનુભૂતિથી એમણે વિષય જીવકાય છે;
સૌ કોઈને, પદ્યર્થમાત્રને એ રસથી વા કરે છે. આ

earthliness કવિની પ્રતિભાનો અનિશ્ચય પામતા
great poetryમાં રૂપાંતરિત થાય છે. અને વિવાદો
ભય 'શુદ્ધ'ની સરખામણીએ સદા 'મદ્દાન' સાહિત્યને
માથે જ ત્રોળાવો હોય છે. અને નેરુદા એ સન્માનના
જરૂર અધિકારી છે.

સુમન શાહ

સ્વ. ડૉ. ન. મૂ. શાહ

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહના અવસાનની વાત સાંભળી
તા. ૨૮-૬-૭૧ ના રોજ અપોરના કાર્મિક નવાઈ
પણ લાગી, પરંતુ અવસાન એ અવસાન જ હતું.

એતિર વર્ષની વયે પહેાંચ્યા છતાં તેમનું અધ્યાપન-
અધ્યાપન ચાલુ જ હતું. તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બરને રોજ
તેમને હું મળેલો. તેમની કસમ ચાલુ જ હતી.
બગાઉ કરી રાખેલી નોંધને આધારે તેમણે એ દિવસે
ત્રણેક લેખ સંગ્રહાટ લખી નાખ્યા હતા. તેમણે
લખેલી 'પરમાણુવિજ્ઞાનની એક પુસ્તિકાના લખાણને
તે 'મદ્દાન' રચ્યા હતા. યુનિવર્સિટી મંથનમાંથી
બાહ્ય તરફથી એક એમ. એસસી. નું પાઠ્યપુસ્તક
લખી રચ્યા હતા. તેની કેટલાક પાનાં તેમણે જતા-
વેલાં અને હવે આ કામ જલદી પૂરું કરી કાઢવું છે
એમ તેમણે જણાવેલું. ક્રિસ્ટેટ્યુશન ઓફ કેમિસ્ટ્રી
તરફથી જર્નલ ઓફ કેમિસ્ટ્રી-એ આઈ. સી. ના પરીક્ષક
થવા માટે તેમને પૂછાવેલું. તેના સ્વીકાર કરતા
પૂંજ સાંભળના તેમણે લખ્યો. પરંતુ તે રવાના કરવાનો
રહી ગયો. કેમકે વિધિ-સકેત જ હશેતે!

'સાંજનાં ગોળી મંથન'માં તે સક્રિય રસ લેતા હતા.
'રસાયણ-દર્શન' તેમણે અન્ય સહલેખકોની સાથે રહી
લખેલું. એ મંથન ગુજરાત સરકારના પારિતોષિકને
પાત્ર પણ કરેલો. આ જ મંથનથી આ અન્ય એક
પુસ્તક 'કૃતિ-દર્શન'માં પણ તેમનું માર્ગદર્શન મળેલું.
રાસાયણિક દવાઓ અંગેના આખા વિભાગ તેમણે
વાંચી સુધારી આપેલો. તા. ૨૭-૬-૭૧ના રોજ
સાંજનાં એ મંથનની નકલ તેમને પહેાંચી છે. તેને

સ્વપૂર્વક તે જોઈ જાય છે. તા. ૨૮-૬-૭૧ના રોજ
પ્રભાતે ચાર વાગતી જોડી, જીવંતનું કાર્મિક કામ બંધ
તો નહિ રહી જાયને (૧) એમ માની તે કસમ પકડે છે
અને સવારના સાત સુધી કસમ ચકાવી હાથ અનુ-
ભવે છે. અને... અપોરના 'અંદી' વાગતાં તો તે
ચિરનિદ્રામાં પોદી જાય છે. 'Death is but a
longer sleep.'

ન. મૂ. શાહ ગાંધીયુગમાં જન્મ્યા અને જીવ્યા.
૧૯૨૧થી શરૂ થતા અસહકારયુગમાં તેમણે કોલેજ
છોડી. ગાંધીજીએ એવામાં જ રાજપેલી વિદ્યાપીઠમાં
જોડાઈ તે સ્નાતક થયા. ત્યાર બાદ તે રાજપુરમાં
'સૌરાષ્ટ્ર'ના પ્રકાશન વિભાગમાં અમૃતલાલ શેઠ
સાથે જોડાયેલા. ત્રણેક વર્ષના અનુભવે અટપટા રોજ
કારણેનું પત્રકરિત્વ તેમને હોયે એવું નહિ અને ૧૯૨૪
માં તેમણે બી. એસસી. ની પરીક્ષા પસાર કરી.
કેટલાક સમય રચનાત્મક કામ કર્યા બાદ તેમને અભ્યાસ
કરવાનું મન થઈ આવ્યું. અધ્યયનના રસિયા જીવે
ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં એમ. એસસી. અને ઉપર
૧૯૩૮માં પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ મેળવી. રસાયણ-
વિજ્ઞાનમાં મુખ્ય યુનિવર્સિટીના પ્રથમ પીએચ. ડી.
થવાનું માન તે ખાદી ગયું.

સરકારી નોકરીમાં જોડાઈ તેમણે ધારવાળી
કોલેજમાં અધ્યાપન શરૂ કર્યું. કેટલાક સમય બાદ
તેમની જલ્દી ગુજરાત કોલેજમાં થઈ. સરકારી
નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ પણ તેમણે તેમનું
અધ્યાપનકામ ચાલુ જ રાખેલું. અવસાન સમયે પણ

તે મોડાસાની વિદ્યાનની કોલેજમાં એમ. એમ્સી.ના વિદ્યાર્થીઓને સંશોધનમાં માર્ગદર્શન આપતા હતા. તેમણે રાણામણિક, સંશોધન અંગેના સૌથીય વધારે અભ્યાસલેખો લખેલા જે દેશ-પરદેશનાં પ્રસિદ્ધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલા..

તેમનાં સહકાર્યકરો સાથે તેમના સંબંધ મીઠાશ-ભર્યા રહેતા. પરંતુ તેમણે માની લીધેલું જે કંઈ 'સંત' હોય તેને સારી રીતે વળગી રહેવાની તેમ જ હૃદય જે કંઈ વચ્ચું તે તરફ જ કબી નાખવાની દેવને લીધે તેમના ધણાવધા સંબંધો દીર્ઘજીવી નીવડતા નહિ, પરંતુ તેમાં તેમનો કંઈ દોષ નહોતો. તેમના સ્વભાવનાં કેટલાંક બિજાનાં પાસાંઓનાં સાચા દર્શન પણ એ જ પાસાંઓમાં ઉપર મળી રહેતાં. એક મિજબાણી સહકાર્યકરની નીતિરીતિની ટીકાઓ તે વારંવાર કર્યા કરતા, પરંતુ એ જ પ્રાર્થના કરેલા એક સંશોધનની વાત નીકળતાં, તેમણે તેનાં બારોબાર વખાણ કરેલાં. તેમના ગુણગ્રાહી સ્વભાવનું આ દર્શન સાથે જ તેમના તરફ આદર પ્રેરતું.

પરીક્ષક તરીકે તે કદાચ ગણાતા પરંતુ તેમાં વિદ્યાર્થીઓના — પરીક્ષાર્થીઓના સાચા પ્રમાણિક પ્રયત્ન પરત્વે તેમને ખૂબ સહાનુભૂતિ રહેતી. માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણના તે આગ્રહી હતા. તેમની એ હઠ માન્યતા હતી કે માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીનું અભ્યાસ-ધોરણ જીવું આવશે. પરંતુ ઉત્તરોત્તર વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનું ઊતરતું ધોરણ જોઈ તે અત્યંત નિરાશ થયા હતા. જોકે, તેમાં તેમણે ધુનિવંદિતીના પ્રેરણાઓની 'રેકૅન્ડેન્સ'ને જ દોષિત ગણેલી, માન્યમને નહિ.

તેમનામાં તમ-હાસ્ય નોંધપાત્ર હતું. પરંતુ પ્રૌદ્યસીના અવધા હોંઘળ તે ક્યારેય રહેતું.

તેમણે એક વાર, તે પીએચ. ડી. થયા તે પહેલાં એક કોલેજના સામાનિકમાં N. M. S. ના નામે Discovery of a New Element લેખ લખેલો. જેનો સાર કંઈક આવો હતો:

Element : Woman; Chemical symbol: Wo; Atomic wt.: Not yet determined, the element being highly refractive and unstable and it is difficult to work with, especially for bachelors.

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનને લોકભોજ્ય બનાવવાના તે આગ્રહી હતા, તેમણે તે અંગે ઠીક ઠીક સાહિત્ય સંબંધ છે: 'દૂધ — સર્વસંપૂર્ણ' ખોરાક' (૧૯૪૦), 'બેકમ ક્યૂરી' (૧૯૪૦), 'મદાન વૈજ્ઞાનિકો' ખંડ ૧-૬ (સુરેશ ચૈત્રાના સહકારમાં), 'લઈ પાથર', 'શોધ અને સિદ્ધિ', 'માનવ જીવનમાં વિજ્ઞાન' વગેરે. આ ઉપરાંત તેમણે ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ ના આશ્રયે વિજ્ઞાન વિભાગના સમીક્ષકનું કામ પણ કરેલું છે. ઈ.સ. ૧૯૪૯-૫૦ ના વર્ષમાં વિજ્ઞાનવિભાગની સમીક્ષાને અંતે ઉપસંહારમાં તે જણાવે છે: ...

"વિજ્ઞાનનાં ભવેશ્વરો જે પરિવર્તન આણ્યું છે તેને સમજવા માટે આપણા સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો ખૂબ લખાય અને ખૂબ વંચાય એ ઇચ્છનીય છે એટલું જ નહિ, પણ આવશ્યક છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાન તરફ હજી જોષ એ તેટલી દૃષ્ટિ વળી નથી અને તે માટે આવશ્યક પ્રયત્ન પણ ખાસ થયા નથી

શ્લોકભોજ્ય ભાષામાં ઉપયોગી વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો સુપ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યનું એક મહત્વનું અંગ અણવિકસિત જ રહેશે... આપણી સાહિત્યસંસ્થાઓએ આ કામ ખાસ ઉપાડી લેવાનો વખત પાછો ચૂક્યો છે. ...

... પ્રથમ જરૂરિયાત છે એક સારી વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકશ્રેણીની. જેમ અંગ્રેજીમાં આધુનિક વિજ્ઞાનની સંશોધનને લગતી અગ્રતન ખજાર સાદી અને સહેલી ભાષામાં આપતી 'સાપ્ત-સપ્ત' ની શ્રેણી પ્રગટ થાય છે, તેમ ગુજરાતી ભાષામાં આવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થવી જોઈએ. આથી વિજ્ઞાનપ્રચાર થશે. ... પુસ્તક શ્રેણીને ચોખ્ખું વિષયો મેળવવા આપણા વૈજ્ઞાનિકોએ સંશોધન તરફ વળવું પડશે અને જેમ

જેમ વૈજ્ઞાનિક "સંશોધન વધતું" જશે તેમ તેમ પરિભાષા સ્વયંમેવ ઘણી બશે... સપ્તકોષો સ્વયં મારીમચીને શુદ્ધ બનાવવા કરતાં ઉપરની રીત વિશેષ નૈસર્ગિક છે એમાં એ ખત હોઈ ન શકે.

"અંશે ઉપરાંત વિજ્ઞાનને લેખક એક સાદું માસિક શુભરાતી ભાષામાં કરે અને જેઈએ... શુભરાતીમાં એક માસિક આવરણ છે... શુભરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યનો ખૂબ પ્રચાર થાય એવા વેજસાં કરવાનો સમય પાછો ચૂક્યો છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય... શુભરાતી સાહિત્યનો વિજ્ઞાનવિષયક અંશે સુધી સારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યની એક મહત્વપૂર્ણ ખાણ અપૂર્ણ રહેવાની."

સુંદરશીલ સાહિત્ય પરિપક્વતા રેરમાં સર્જન (૧૯૬૩)માં વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખપદિથી લેખક

આપતાં પણ તેમણે માતૃભાષાના માધ્યમને સફળ બનાવવા આપણી ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યના લેખન અને પ્રકાશનની તાકીદ પર ભાર મૂક્યો. અને વિજ્ઞાનનો પુસ્તકોને લોકભોજ્ય બનાવવામાં સાહિત્ય નિરપણને ઉવેખી મનોરંજકતા તરફ વળી જવા સામે ચેતવણી ઉચ્ચારી હતી. આ સમયે પણ ડૉ. રાહો શુભરાતી ભાષામાં કેવળ વિજ્ઞાનને જ વરેલું સામાજિક પ્રગટ કરવાનો સમય પાછો ગયો છે એમ જણાવેલું.

હજી હમણા જ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ ખાતેના અધ્યક્ષશ્રી ઉચ્ચરભાઈ પટેલની રાહબરી હેઠળ વિજ્ઞાન દ્ષ્ટિએ માસિકની યોજના ઘડાઈ ત્યારે તેમણે ઊંડા પ્રતિષ્ઠા બંધત ક્યો હતો. તેમાં મિથમિત લેખો લખવાનો તેમની યોજના પણ હતી. પરંતુ એ માસિકનો પહેલો અંક નહોતો પડેલો (તા. ૨૫-૧૦-૭૧) એ જોવા તેઓ છતાં નહિ. હા હન્ત હન્ત નલિની ગજવજ્જહાર.

વર્ષાન્ત વિશેષાંક

વિવેચમાનવનો ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ નો એક ભારતીય રાજ્યકારણના કેટલાંક વિદ્યાનુ-પુનર્મૂલ્યાંકન કરતા લેખગુચ્છ સાથે પ્રગટ થશે.

ઊડતી નજરે ઊડતી નજરે ઊડતી નજરે

સમાજવાદ : પુનર્વિચાર / સમમનોહર લોહિયા / પાંચમી ચૂંટણી
અને ભારતીય રાજકારણ / અમેરિકા-ચીનની નવી ધરીના
સંકેતો / ભારત-રૂસ ઠરાવ : પાયાની વિચારણા / લોકશાહી
મોરચો અને સમાજવાદી 'મિથ' / વિકસતો સમાજ અને હરકર
વેટિંગ ફોર ગોદો / વાલેરી / પિરાન્ડેલો / બનન્તી / બેલિંગ દિટ્કોલ
અથૂ સર્ધ અચૂળની સાહિત્યોત્તર અપેક્ષા
સાહિત્યને લગતાં સરકારી ઇનામો/સિદ્ધાંતો/સિનને
નોબેલ પારિતોષિક / સાર્નું પત્રકારણ / તારાચંદ્રની ચિરવિદાય

વિશ્વભાવ વિશ્વમાનવ વિશ્વમાન વિશ્વમાનવ

નિકોલો પોપ / પોલ-શાલ્યુક / આલ્બર્ટો મોરવિયા / પોલ બાઉલ્સ
લુસિયન પાર્થ / લિપ્સેટ / જુલિયન ગ્રુહ / જીવનનાં હાસ
હરિવંશભાભાણી / નગીનદાસ પારેખ રનેહરદિન / જ્યન્તિ હલોલ
ધીરુભાઈ ઠાકર / સી. એન. પટેલ / ઉચનેસ આર્થિક મન્ત્રી
હરિકૃષ્ણ પોઠક / માધવે રામાનુજ / રમિશ પોરેખ / પવનકુમાર જૈન
રામેશ્યામ રામા / સુવર્ણ / ભૂપેશ / અધ્વર્યુ / ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાલા
લોનાભાઈ પટેલ / પનુભાઈ ભટ્ટ / કીર્તિદેવ દેસાઈ / પ્રવીણ ન. શેઠ
લોગીલાલ ગાંધી / અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ / સુભદ્રા ગાંધી / સુમન શાહ

૧૯૭૦-૭૧ ૧૯૭૦-૭૧ ૧૯૭૦-૭૧ ૧૯૭૦-૭૧

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા બાર

રામજી મંદિર પોળ, સરકારી છાપખાના સામે, વડોદરા-૧

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જુનારામ દવે

મહેત્વક : શ્રી ભોળીલાલ ગાંધી

મંચાસક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી જામદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

: શ્રી જયસભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય આંસૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, માંસૃતિક પ્રભાવીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ગર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોના જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિએ વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ ગ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર ગ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય ગ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧૦૫૦]

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * ભોળીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ જલજલ * મુકુંદરાય મુનિ * સુમન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રબળપતિ, શ્રી મલ્હેશ ગાંધી પ્રિન્ટરી, ૨૧/૫/૫૧, કુર્ગરશીનમર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-લવાજમ જમંતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પરિવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ જલજલ, ૩/૧૭ રીયર્સ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, સ્ટેશન રોડ, કપડવાંજ (જિ. ખેડા)

મુખર્ષ કેન્દ્ર દયારથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગટેલી કોસમેન. મુંબઈ-૩

જે દિવસે હું ખોટા થઈશ તે દિવસે હું પડ્યો
એમ સમજવું. 'ખોટો' એટલે જે સત્ય લાગ્યું
તેને ન આચરનારો.

૧૨-૨-'૭૩

—ગાંધીજી

દશરથ ગાંધીના

સૌજન્યથી

ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નામદેવી કોસલેન, મુંબઈ-૩

નવીન મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગત આસિક

૩૨-૧૩૩

સહગત વિહમ આશાબાઈ

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM

Tele. 'Harikripa'

Phone: Office: 24140.

24999

Resi: 53537

HARIKRIPA PAPER COMPANY

657, Khadia Char Rasta,
Nava Darwaja Road,
AHMEDABAD-1.

LARGEST PAPER HOUSE
IN
GUJARAT STATE

SOLE DISTRIBUTORS FOR :

Kohinoor Paper Products, Rajkot.
Straw Products Ltd., Bhopal.

DISTRIBUTORS :

J. K. Paper Mills Rayagada (Orissa)

Andhra Pradesh Paper Mills Ltd., Rajahmundry (A.P.).

West Coast Paper Mills Ltd., Dandeli.

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ દુરંતઃ ગ્રામપ્રધર સમજામતિ પોળ વરોદરા-૧ (ફાન : ૪૮૫૦)
 વિશ્વમાનવ (સામયિક) : સંપાદન : પ્રકાશન : શાહ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, સુકુવરાય મુનિ સુમન શાહ સુભદ્રા માંડી

વિશ્વમાનવ : સહાય અખીલ

વિશ્વમાનવ ૧૩ મુખ પૂરા કર્યા; આજ મુખી વચ્ચે વચ્ચે જોઈ માતી છતાં મળા ગતિએ એ આગળ વધ્યું છે અને એની એપણા તો હજી લાંબું આયુ જોગવવાની છે જ. છતાં દેશવિદેશનાં અનેક ચિરામ ગણાતાં ગ્રામયિકો અંગણમાં ગયાનું બન્યું છે; અને વિશ્વમાનવ માટે, વિચિત્ર વાત તો એ છે કે આટલી વરસે તે વધુ પડતવા અને સંસ્કૃતિ સાથે આગેન્દ્ર દરવાની સુબંધ ધરાવતું યુગ છે ત્યારે જ તેને આર્થિક કારણે હી ગરબ કરવાની ભીતિ બળી છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે આવા ગ્રામયિકો માટે પગભર બનવા આરુ (અપાદકો અને મરામતકો કર્યા જ વેતન વગર કામ કરતા હોવા છતાં) બહાર બેઠેલા મુખ્ય આધન હોય છે. આજ મુખી મહદંશે એ દિશામાં આરો એવો દેકો મળતો રહ્યો છે, પરંતુ છેલ્લાં બે વરસ દરમ્યાન અત્યંત મુખ્ય થયેલા રાજ કારતી વાતાવરણની અસર થયા વિના નથી રહી, એ હુઝમ છતાં અત્યંત હકીકત છે.

વિશ્વમાનવનું કાઠું આરંભથી તે આજ મુખીમાં જે પ્રકારે બંધાયું રહ્યું છે તે અનુસાર સર્જન અને ચિંતન ક્ષેત્ર અજકો અને બોદિકો (મુખ્યાન અને અનાત, પીઠ અને નીની)ની પ્રતિબાને વાચા આપતા રહેવાનું એનું ધર્મસ્થ અઢા કરવા હજી તે પાનું ખતીડું છે. તેથી જ, કટોકટી વરતાતાં, સહજ સંકાયે છતાં, વિશ્વમાનવના અભિચ્છકો, સહાયકો, આહકો અને વાંચકો તથા એજટો એમના અમે થી નાખીએ છીએ.

□ નિયમિત રીતે બહાર બેઠેલા મેળવી આંખવામાં થાય એટલી મદદ કરોઃ છેવટે વરસમાં જે એક વિશેષકો માટે વ્યાપક પ્રમાણમાં ન. ૪ ખ. ચેલવવામાં રાક્ય એટલેા વધુ પ્રધાન કરો.

□ આજની આહક સંખ્યામાં વધારો થાય તે દિશામાં સક્રિય રાચ આપો -

(અ) સ્થાયી આહક ચોજના અંગણ પાંચ વર્ષ માટેનું લવાજમ રૂ. ૧૦૦ ભરીને રૂ. ૧૪૦ની છાપેલી કિંમતનું સાહિત્ય (વિશ્વમાનવ-સામયિક તથા દુરંત પ્રકાશિત-પુસ્તકો પોસ્ટેજ ફ્રી) મેળવેલ; (લેખક મિત્રો પોતાના લેખને પુસ્તકારની રકમ આ ચોજનામાં જમા કરાવી શકે).

(આ) વિશ્વમાનવનું પાંચ વર્ષ માટેનું લવાજમ રૂ. ૫૦ (રૂ. ૬૦ ને બઠકે) મોકલો.

(ઇ) વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૨૦ લેખે પાંચથી વધુ આહકોની રકમ મોકલીને એજટ તરીકે પાંચ આહકો ઉપર રૂ. ૧૫૦; ૧૦ આહકો ઉપર રૂ. ૧-૨૫ પૈ. તું, ૭૫ આહકો ઉપર રૂ. ૧-૫૦ તું કમિશન કોપીને રકમ મોકલો.

□ છેવટે, જાતે આહક ન હો તો, ઉપરાંત મિત્રાને આહક બનાવી શકો તો, રૂ. ૧૨-૦૦ (વાર્ષિક લવાજમ) મોકલીને વિશ્વમાનવને પગભર બેનાવો.

વિશ્વમાનવને કેવળ આર્થિક અભેગને કારણે હી ગરાવું પડે - કાઈ નહીં તો આજનાં ૪૮ થી ૫૬ પૃષ્ઠને, માત્ર ૩૨ થી ૪૦ ઉપર આવી જવું પડે - એ અભારે માટે તો અળખતી વાત છે જ, પરંતુ તમારે માટેય હશે જ.

વાંચકો, આહકો, એજટો અને સહાયકો માસેથી ઉમળકાભર્યા સહકારની અપેક્ષા રાખો—

લિ.

સંપાદક : સંચાલકો

વિશ્વમાનવ

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી શુભરામ દવે
મેમ્બર્સ : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી
મેમ્બર્સ : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી
: શ્રી નગીનદાસ પારેખ
: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી અનનવિહારી મહેતા
: શ્રી અમલભાઈ મહેતા
: શ્રી પીરુભાઈ ચ. દેસાઈ
: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર સમજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૯૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે. આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને યુટુપાથોનો પરિચય કરાવવા ઝંખે છે. આ હેતુ ઝર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧૦૫૦]

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ નં. શાહ * અનિરુદ્ધ અમલભાઈ * મુકુંદરામ મુનિ * સુભન શાહ * સુભદ્રા ગાંધી

પ્રકાશન પ્રકાશ નં. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રભાતિ, શ્રી મણિ જાણી પ્રિન્ટરી, ૨૧/ખી, કુમરશીનગર, અમદાવાદ-૭

દિરસામ-સવાજમ જવંતી સોની, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, ગોપાળધર પોળ, વડોદરા-૧

- * સંપાદકીય પરિવ્યવહાર : પ્રકાશ નં. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
- * આદિય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ અમલભાઈ, ૩/૧૭ ટીચર્સ' હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯
- * આદિય વિભાગ (નિવેશન) : સુભન શાહ, રેસન પોસ્ટ, ૪૫૬૧૦૪ (જિ. એચ)
- મુખર્જી દેન્ડ દસરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી હોસ્ટેલ મુખર્જી-૩

વિશિષ્ટગણના

પહેલું પાત્રું

મુદ્રસ્થ કથા...

૫૫૬ ભોગીલાલ ગાંધી

વિશેષાંગ

સ્વાતંત્ર્યના ખે દાયકા

ભારત-વિભાજન વિષે

ખિટલિન ધ લાઇન્સ

ભારત-ચીન યુદ્ધ : હાલની એક બાજુ

ભારત-ચીન યુદ્ધ : હાલની બીજી બાજુ

હવેમયાવી નાખનાર વૃત્તાંત

યુદ્ધની આસપાસ

૫૬૫ સિદ્ધાથ ભટ્ટ

૫૭૧ મહલાલ કેશવ અગ્રે

૫૭૩ વિશ્વ પંડ્યા

૫૮૨ જવાહર શાહ

૫૮૭ જવાહર શાહ

૫૯૧ એચ. એમ. પટેલ

૫૯૭ વિશ્વ પંડ્યા

ખાંગલા દેશ

એક કાવ્ય

ખાંગલા દેશ

બરફની ભીતિ

એક તુલસીના છોડની વાત

સ્વાતંત્ર્યનો હંદેરો

ખાંગલા દેશનો ઉદ્ધાવ : વિદેશનીતિને વળાંક

૬૦૩ મેધનાદ ક. ભટ્ટ

૬૦૩ વિપિન પરીખ

૬૦૪ ચૈન બસોલી

૬૦૫ સૈયદ વશી ઉદ્દાહ

૬૧૦

૬૧૫ પ્રવીણ ન. શેઠ

સામિત ચિંતન

સહકારી સમાજવાદ

૧ ભોગીલાલ ગાંધી

વ્યક્તિપ્રતિભા

એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિની આત્મકથા

જાતકથા

૫ રસિકલાલ છા. પરીખ

૧૪ ભોગીલાલ ગાંધી

પૃષ્ઠા પરનો ખેલો : 'સિદ્ધાથ'ના સૌજન્યથી

યુદ્ધસ્થ કથા...

‘યુદ્ધસ્થ કથા રમ્યા’ એવું મૂલ ગમે ત્યારે ને ગમે તેણે ઉચ્ચાર્યું. હોય પરંતુ યુદ્ધની કથા કદીમ રમ્ય તો હોઈ શકતી જ નથી — ભલે પછી એ ભગવાન રામચંદ્ર અને દાનવ રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ હોય વા કુટિલ કૌરવો અને ધર્મિષ્ઠ પાંડવો વચ્ચેની યાદવાસ્યણી હોય; મહાપ્રતાપી વિજયોને અંતે અપમેય મરો ઊભાવનાર અરોહણુષ હૈયું, કલિંગની કતલ બાદ દ્રવી ઉઠ્યું હતું... અઘતન યુગમાં જૂનું જાતિના નવજાત ઇન્દ્રાયલ રાક્ષસના આદ્યવાદી અને ધર્મપરાયણ ગણાતા ઇવાનેએ, ભલેને આપદ્ધમ સમજીને, આરમ્ભ સામે આયુધ ઉપાધાર્ય હોય, અને અકલ્પ્ય ઝડપે ફરીફરી વિજયો હાંસલ કર્યા હોય; તેમને હૈયે, હજી, આજેય એની ઓછી બગતરા નથી.

યુદ્ધ ગમે તેવા શુભ હેતુથી હોય અને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં હોય એ એક દુર્ધટના જ છે. એના સાથે વિજયીના હૃદયમાંથીયે ભૂંસાતો નથી, છતાં યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ બનીને આવે છે અને ગીતાકાર ભગવાન પણ અશુભને ‘યુધ્ધસ્થ’નો સ્વધર્મ જનાવવા આદેશ આપે છે।

: ૧ :

ભારતે તાજેતરમાં, ભલેને નો છૂટકે પોતાની ઉપર યુદ્ધ લાદવામાં આવ્યું ત્યારે આપદ્ધમ દોષીને એનો સ્વીકાર કર્યો હોય, અને ‘ભલેને પૂરાં શૈય’, કાળેસિપ્ત અને સંયમથી, એ અઠવાડિયામાં જ પાકિસ્તાનને શરણે આવ્યું હોય, લાંબા યુદ્ધનો રક્તપાત ટાળીને ગૌરવપૂર્વક યુદ્ધનો અંત આવ્યો હોય; અને ‘ભલેને એ પછીય પાકિસ્તાને પરાજયનો અસ્વીકાર કરીને “હનર વપંના યુદ્ધ”ની જામગીરી સગમતી રાખી હોય, અને બને કે એમિલ આવતાં આવતાં વળી પાછાં યુદ્ધનાં દુઢિભિ, અગાઉ કરતાં વધુ રૂઢ સ્વરે ગડગડી ઊઠવાની વધી હોય; એક વાત નિશ્ચિત છે કે અઠકાલના યુદ્ધની કથા રમ્ય ન હતી અને આવતી કાલના યુદ્ધની કથા પણ રમ્ય હોવાની નથી.

યુદ્ધ જોઈતું ન હોય, અને છતાં એ આપદ્ધમ બનીને આવી ઊભું રહે ત્યારે એનો ખીલે કોઈ વ્યવહારુ વિકલ્પ હજી કોઈને હાથ ચડ્યો નથી. મહાત્મા ગાંધીએ અવારનવાર એવાં સૂચન કર્યાં હતાં કે દિલ્હર જેવા આતંત્રીય આક્રમકની સામે એક વાર એક લાખ નિઃશસ્ત્ર નાગરિકો જન જોગવાર કરવાના સંકલ્પ સાથે ખડા રહી જાય તો, એ લાખ ખડાં પર ચડીને આગળ ધપવાની એની મજબૂત નથી. આપક અદિત્તક પ્રતિકારની અચર રાક્ષસી રાજ્યવંત્ર ઉપર પબ્લુ થયા વિના નહિ રહે.

મહાત્મા કહે છે તેમ સંજ્ઞ આયુધોવાળી અક્ષૌહિણી સેનાઓ સામસામે આવીને ઊભી રહી જાય તેવા મંદામતે ટાણે ઉપર કહ્યો તેવો અચકાર શક્ય જ નથી પણ ખરો — દિલ્હરો અને યાદાખાનો પણ, કદાચ, ટકાઈ જઈને પાછા વળેલ ખરા, પરંતુ આજના યાત્રિક યુગનાં મદદરો અવિય-કિત્ત તાત્રિક યુદ્ધોની પેટનું જોતાં આવેા પ્રયોગ કેવળ તક પૂરતો જ રહી જવા સંભવ છે.

આ પણ એક તર્ક જ થયો. હકીકતમાં તો મહાત્માએ પણ ભારત ઉપર અને અન્યત્ર આવી પડેલા આપદ્ધર્મને લક્ષમાં લઈને, યુદ્ધ માટે આશીર્વાદ ન આપ્યા હોય તોય, એને રાજમચ્છાઓ માટે લગભગ અનિવાર્ય સમજીને, યુદ્ધનો રાહ લેનારા સાથીઓનેય વાર્તા ન હતી.

આજે મહાત્મા હોત તો શું કહેત? પાકિસ્તાન છૂટું પડ્યું એનો એમને પણો ઊડો. આધારો હોત, પરંતુ એ પછીય, ભારત અને પાકિસ્તાન એક સ્વતંત્ર પંડોશી રાજ્યો પરસ્પરની હરે છતી શકે—છવે—છવવાં જ જોઈએ, એવા એમનો દૃઢ મત, આગ્રહ અને આદેશ પણ દતો. મહાત્માની આ અંતિમ ઇચ્છા—આશા, આટલે તરસેય ડળા નથી, એ કઠોર વાસ્તવિકતા છે, અને હવે પછી કદાચ, લાંબા સમય લગી એ કઠોર હકીકત રહેવાની હશે! જનમાથી એકે ધ્રુવ માટે આંધળતા મુખપર ન હોઈ શકે અને રમ્મ તો નહિ જ.

શું બને પછે યુદ્ધ અનિવાર્ય રહેશે? પાકિસ્તાનના બૂટો 'જેહાદ' (ધર્મયુદ્ધ) ને નામે પોતાનું ચાહે તો, તેમના જ સપ્તદોશો, એક હજાર વર્ષ સુધી પાકિસ્તાનની પ્રજાને ઊંચેતા રહેશે, અને ભારતમાં જે ઠોઠ પક્ષ સત્તામાં હશે તેનો નેતા આપદ્ધર્મ સમજીને—યુગધર્મ સંખીને આપરતી પ્રજાને યુદ્ધ માટે ઉત્તર રહેવા કહેશે!

પાકિસ્તાનનું જેહાદી ધર્મયુદ્ધ અને ભારતીય આપદ્ધર્મી—યુગધર્મી યુદ્ધ! શું બને પ્રજાઓ હારી-ધાકીને છોડે ત્યારે જ એ ટળશે?

કદાચ, યુદ્ધનો ધાક-નાસ ગમે તેટલો હોવા છતાં જે-પાંચ-પચીસ વર્ષેય જેહાદીઓ અને આપદ્ધર્મીઓ વચ્ચે યુદ્ધનો આતશ સળગતો રહેશે? અભયી આશ શમતી નથી, હિંસાથી હિંસા મિટતી નથી. આ સત્તી, સેકંડો વર્ષોના અનુભવ આગળ, કેવળ તરંગી બની રહેવાનાં હશે? શું માફક અને માણે સચવે છે તેમ યુદ્ધ એ વર્ગવિગ્રહનું જ વ્યાપક રૂપ છે? તો પછી, જ્યાં લગી વર્ગોની હયાતી, એક-બીજીની રૂપે, રૂંધી રહી હશે ત્યાં સુધી—એટલે કે અવકાશ રીતે વિચારતાં—કરૂણી સકાય એટલા દુરના ભાવિ સુધી—દેશની અંદર આંતરવિગ્રહના રૂપે, અને બહાર બાપક યુદ્ધસ્વરૂપે, કતમનું ચક્ર માનવજાતને માથે ફરવું જ રહેશે? શું ઇતિહાસનું આ અપરિહાર્ય સત્ય છે?

૨

દુનિયાનો ઇતિહાસ—માનવ સમાજના વિકાસનો ઇતિહાસ ખીજે ઇસારો પણ કરે છે. માનવ સમાજના અસ્તિત્વના કરોડો દિવસોનો વહીવટો ઉકેલનારને એમ પણ જણાશે કે શાંતિ અને સહ-અસ્તિત્વ એ લાંબા માળાની અને કતલ અને યુદ્ધ એ દૂંઝા માળાની ધટના રહી છે. સામાજિક વિકાસની સાથે ઉત્તરતર શાંતિનો માથો લંબાતો જવાની અને યુદ્ધનો માથો દૂંઝાનો જવાની સંભાવના વધતી રહી છે.

આનું રહસ્ય પ્રજાના સીધા આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ન હોય, તોય એના સામાજિક વિકાસની પ્રક્રિયા દરમ્યાન એક આવશ્યકતા તરીકે રાષ્ટ્રના આંતરિક અને બાહ્ય સંબંધની પૂર્વશત તરીકે જે કેટલાંક માળખાં જોવાં થયાં છે એમાં છે. આ માળખાંનું એક મહત્ત્વનું છે લોકસાહી માળખું.

લોકસાહી જ્યાં માન્ય છે અને જીવંત છે ત્યાં સંઘર્ષો ઉદ્ભવતા નથી વા તત્કાલ શમી જાય છે એનું અભિપ્રેય નથી. બલ્કે, રાષ્ટ્રધોરણે અને વિશ્વધોરણે ધપણો—કેટલીક વાર ઉમ ધપણો ઉદ્ભવતાં

રહ્યાં છે અને રહેશે, એમ ગૃહીત છે પરંતુ, ગણિયાના બે ભાગ સમા. મત્સ્ય-અવ-ન્યામને બેરે એક-
બીજાનું નિકાદન કરવાનું અનિવાર્ય નથી, નિકાદનના નહિ, ધર્મજોનાં મિત્રગુણા સાધન રૂપે લોકશાહીનું
માળખું વિકસ્યું છે. એથી જ તો, બીજી બધી પેટર્ન કરનાં, પ્રમાણમાં અને લાંબે માથે, લોકશાહીનું
માળખું અતિક્ષ્ણદાયી નીવડ્યું છે. જ્યાં જેટલા પ્રમાણમાં આ બનવા પામ્યું છે ત્યાં પોતાની પ્રજાના
અધિકારો અને પડોશી દેશોની પ્રજાના અધિકારોની સલામતી વધી છે. ત્યાં તેટલે અંશે શ્રદ્ધા, વિદોહો,
યુદ્ધ માટેના અવકાશ અપ્ય બનના રહ્યો છે સહઅસ્તિત્વ અને વિશ્વમિત્ર બનવાનું મર્ષાદામાં સચવાયું છે.

મહાત્માની, બચાવના પં-નેહરુએ ભારતમાંના વિવિધ ભાષા-સંસ્કારિતાઓવાળા પ્રજા-
સમૂહોને રાજ્યપદકો તરીકે અધિકૃત સ્થાન આપ્યું, મિઝોનામ અને આસામી પહાડી પ્રજાસમૂહોની
વિકાસની અસિદ્ધિઓનો સ્વીકાર કરીને તેમની સ્વાયત્તતાને અનુરૂપ માળખાં જોવાં કર્યાં; વિવિધ
ધર્મ-સંપ્રદાયવાળી સંયુક્ત કોમોના અધિકારોને મિનસાંપ્રદાયિકતાના ધોરણે સલામતી બક્ષી. આમ
ભારતીય લોકશાહીની સ્વાયત્તા અને મિનસાંપ્રદાયિકતાના અગ્રતનુયોગી આધારરત્નો દ્વારા ભારતીય
રાષ્ટ્રીયતાને સ્થિરતા અને વિકાસના પંથે વિકાસોન્મુખ બનાવી છે. આનો અર્થ એ નથી કે આ બધું
પહેલે દિવસે આપોઆપ બન્યું હતું : જોળાવવા સંધર્ષો અને અંદોલનો તથા વિદોહોને અંતે, પરંતુ
લોકશાહીના માળખાની અંદર જ, આ બધું શક્ય બન્યું છે એ નોંધપાત્ર છે.

આને અર્થ એ પણ નથી કે આજે ભારતીય રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા પૂર્ણતઃ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.
હજી પહાડી પ્રજાઓ, રાની પ્રજાઓ, અરવચ્છ ગણતી કોમો; દક્ષિણની દ્રવિડ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાઓ
અને યુક્લિડે સાંપ્રદાયિક કોમોમાં અસતોષ પ્રવેશ છે. તથા કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધોમાં
જાણ્યો અને કમનસીબો રહેલી છે. અંધારનેવાર સૌમ્ય અને કઠોર ઉમ્મ સંધર્ષો દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્રીય
એકાત્મતાની તંત્રાડી પ્રત્યક્ષ થતી રહી છે.

આ બધું છતાં, એક વાત સ્પષ્ટ છે કે 'ભારતમાં' આ અસતોષ અને ધર્મજોનાં પ્રગટ કરવાનું
અને તેમની પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ માટેનું લોકશાહી માળખું પ્રમાણમાં બહુ સંવર્ધિત રહ્યું છે.

* ભારતના બંધારણે ભારતીય પ્રજાસમૂહોના અધિકારોને અધિકૃત રીતે બહાલી આપેલી છે—
વિશિષ્ટ સલામતીઓ સાથે;

* ભારતના બંધારણે, તેની સમવાયસદી રચના દ્વારા, રાજ્યો અને કેન્દ્રના સુનિશ્ચિત અધિ-
કારોની રાખવણી કરી આપેલી છે.

* ભારતના બંધારણે આ આખા માળખામાં આશ્રય પરિવર્તન કરવાનો અધિકાર સંસદને
દરતક સુપરત કરેલો છે;

* ભારતના બંધારણે સ્વતંત્ર સર્વેચ્છ ન્યાયતંત્ર દ્વારા સંસદના અધિકારોનોય સંકૂલ નિશ્ચિત
કરી આપેલો, સંધર્ષોની મર્યાદા આપી આપી છે.

* ભારતના કેદી પણ એક પ્રદેશ, એક પ્રદેશમાં એક સંસ્કારગ્રંથ, એક ભાગ કે એક રાજ્ય
કે અંતે, કેન્દ્ર સુધી મનસ્વી રીતે વતી ન શકે અને કેદી પદક અન્યાયનો ભોગ બની દયાધઃ પણ
ન રહે એવી સગવડ અને તકો ભારતીય બંધારણમાં રહેલી છે.

પરિણામે; ભારતની, આંતરિક લોકશાહી અન્વ એશિયાઈ-આફ્રિકી રાજ્યોની જેમજ અથવા

પાકિસ્તાનની જેમ, લોકશાહીનો આરંભ કરીને આપણું સત્તાનો ચિહ્ન બનતી બની ગઈ છે. સાથે સાથે તેની આંતરિક લઘુમતી — મુસ્લિમોને પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ ઉઠાડીને અથવા તેમને દબાવી દીધાને પાકિસ્તાન સામેના યુદ્ધનું વાતાવરણ ઉભારવાની તેને જરૂર નથી પડી. (બલકે, પાકિસ્તાન સાથે ૧૯૬૫ અને ૧૯૭૧નાં યુદ્ધ દરમિયાન પણ, ભારતના કદર હિંદુઓમાંનીય, મુસ્લિમો પર તેનું વે: ઉતારવાની વિકૃતિ જોર કરી રહી નથી.)

૩

પાકિસ્તાનનો જન્મ અને વિકાસ બેઠે જુદું જ ચિત્ર રજૂ કરે છે :

* પાકિસ્તાની રાષ્ટ્રનો ઇસ્લામી પાયો તેની બિન-ઇસ્લામી લઘુમતીઓને સમાન અધિકારોથી વંચિત રાખનારો રહ્યો છે;

* પાકિસ્તાની શાસનમાં પંજાબી, સિંધી, પઠાણી, બલૂચી, બંગાળી ભાષા-સંસ્કારિતાઓની વિલક્ષણતાને લક્ષમાં લેવા કરતાં, ઇસ્લામ ધર્મ-સંપ્રદાયની એકતાને જ રાષ્ટ્રીયતાનો સમ્પર પાયો સ્થાપીને, કાયદે આગ્રમ કીણા અને સિધાકત અલીએ આખા પાકિસ્તાનની માત્ર ૨ ટકા લોકોની ઉર્દૂ ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે લાદવા પ્રયાસ કર્યો છે;

* પાકિસ્તાની રાષ્ટ્રની ૫૬ ટકા વસ્તી ધરાવનાર પૂર્વ બંગાળ પાકિસ્તાનના જન્મથી માંડી આજ દિન સુધી સાંસ્કારિક, આર્થિક, રાજકીય દબન અને શોષણ નીચે પશ્ચિમી પાકિસ્તાનની નોનકેરી (મહદંશે પંજાબી) ટોળકીનાં હિતોને હસ્તક રૂંધાતો રહ્યો છે;

* પાકિસ્તાનના જન્મથી માંડી આજ દિન સુધી, પુખ્તવય મતાધિકારના ધોરણે, મુક્ત ચૂંટણીઓ દ્વારા ચૂંટાયેલા લોક-પ્રતિનિધિઓની સંસદને સાવંભોમત્વ સુપરત થયું નથી; આ દિશાનો દરેક પ્રયાસ માત્ર સ્વેચ્છાચારી સત્તાધારી પ્રયુઓના વા ફેણ સરસુખત્વારીના અંપરમાં અબ્બે થયો છે;

* દુનિયાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર એવી પાકિસ્તાની ઘટના એ છે કે સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં બહુમતી ધરાવતા અને પશ્ચિમી પાકિસ્તાનથી સર્વથા વિગ્ર સંસ્કૃતિક શૈલીવાળા પૂર્વ બંગાળને તેના આંતરિક વહીવટ પૂરતી પણ સ્વતંત્રતા — સ્વાયત્તતા માન્ય થઈ નથી; જે કંઈ માન્ય થઈ તેમ કાગળ પૂરતી જ મર્યાદિત રહી છે;

* દુનિયાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર એવી પાકિસ્તાની ઘટના એ પણ છે કે ૧૯૭૦ ના રિસેમ્બરમાં પ્રથમ વાર પુખ્તવય મતાધિકારના ધોરણે પ્રમાણમાં મુક્ત ચૂંટણીઓ દ્વારા, કેવળ પૂર્વ બંગાળની ધારા-સભા પૂરતી નહિ, કેન્દ્રીય રાષ્ટ્રીય સંસદમાં પણ, બહુમતી પ્રાપ્ત કરનારી અવામી લીગને હસ્તંક સત્તાની મંત્રો સુપરત કરી દેવાને બદલે તેના નેતા મુજિબુર રહેમાનને દેશદ્રોહી ઠરાવી મારાંલ લો નીચે બંદી રાખીને, તેની પ્રજા ઉપર હિનતમ હત્યારો હત્તો કરવામાં આવ્યો છે;

* દુનિયાના ઇતિહાસમાં એવી ઘટના બાપે જ એવા મળશે કે જ્યારે બહુમતી વસ્તી ધરાવનારા અને લોકશાહી ચૂંટણી દ્વારા બહુમતી પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા આખા પ્રદેશ — ધટકે, દેશની ખાંધ પર ચડી બેઠેલા બમ્બર ફેણ શાસન સાથે વાટાઘાટો કરીને, રાષ્ટ્રના સમવાયી બંધારણમાં જ રહીને, તેના એક મુખ્ય ઘટક તરીકે સ્વાયત્તતાના અધિકારોની માવના કરી હોમ;

* દુનિયાના ઇતિહાસમાં એવું જ બાપે જ શોધું જરૂર કે જ્યારે ન્યાયી અને લોકશાહી અધિકારોની માવના હુકરાવાયા પડી, એકએકે દગાબોર ફેણ બાકમલ થતાં, એ પ્રદેશ — ધટકને તા

છૂટે, પોતાની રક્ષા અર્થે હથિયાર હાંધવાં પડ્યાં હોય; અને ત્યારે તેને રાષ્ટ્ર સામેની બગાવત ગણીને તેનાં લાભો માનવીઓની કતલ કરવામાં આવી હોય; તેનાં એક કરોડ માનવીઓને જીવ બચાવવા પડેલી રાષ્ટ્રની સરહદે નિર્વાસિત તરીકે રક્ષણની ધા નાખવી પડી હોય;

* દુનિયાની વિચિત્ર ઘટનામાંની એક-એ પણ છે કે ન્યાયી અને લોકશાહી અધિકારોની વાચનાને અત્યાચારથી દબાવી દેવાના પ્રયાસ સામે આખી પ્રજાએ આત્મસમર્પણ કરીને સ્વાધીન સ્વર્ગભૈમ રાષ્ટ્રની સ્થાપના કરી હોય, અને ત્યારે એ-રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાને જ ખતમ કરવા શત્રુ દુનિયાનાં સુધરેલાં અને મહાન લોકશાહી ગણતાં રાષ્ટ્રો જલ્દલાદી દત્તચારાઓની ક્રમકે ધામ્યાં હોય;

* દુનિયામાં એવું જ એકાદ વાર બન્યું હશે કે ત્યારે કોઈ એક રાષ્ટ્ર પોતાના જન્મની સાથે, વિભાજન પૂર્વેના પોતાના જ ભાંડુ-રાષ્ટ્રને પોતાનો એકમાત્ર દુરમન લેખીને, દુનિયાની ગમે તે સત્તાઓ સાથે ગમે તે રસ્તે દોરતી કરીને, દુરમન લેખેલા ભાંડુ-રાષ્ટ્રને સિરે યુદ્ધો લાદીને, તેને બરબાદ કરવા આકાશપાતશ્ર એક કર્યાં હોય અને ત્યારે એ ભાંડુ-રાષ્ટ્રને, પોતાના ગંધા છલાંગો નાકામ-માથ નીવડતાં, સ્વરક્ષણનું યુદ્ધ આપદ્ધમ રૂપે સ્વીકારતું થયું હોય; છતાં, તેને જ યુદ્ધભાર અને આક્રમક ગણીને દુનિયાની સત્તાઓએ મતદાન કયું હોય (મહાસત્તાઓએ પોતાની સત્તારમતની ગણતરીએ, અને નાનાં રાષ્ટ્રોએ મહાસત્તાઓની શેઠને, મારણે, તો કેટલાકે પોતાના ધર્મ-અપ્રદાયની વફાદારીને મિથે !

ભારત-પાકિસ્તાનના સંઘર્ષમાં વીસમી સદીમાં આ બન્યું છે એ ઇતિહાસની એક ઠરુણતા છે, વિશેષ એટલા માટે કે તે ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધમાં અને પૂર્વ જંગીય પ્રજા ઉપરના દત્તચારમાં પરિણમી છે, જે ઘટના અનિવાર્ય ન હતી.

પાકિસ્તાને જે તેના સાંસ્કૃતિક ઘટકો (પંજાબી, સિંધી, બલુચી, પંજાબી, અને સૌથી મુખ્ય પૂર્વ ખજાણા)ને સમવાયી અધારણમાં સમાનતા અને સ્વાયત્તતાનો અધિકાર આપ્યો હોત, જે તેણે પુખ્ત-વય મતાધિકારને ધોરણે મુક્ત ચૂંટણીમાં બહુમતીથી ચૂંટાયેલાઓને હસ્તક જે-તે ઘટકોનાં અને કેન્દ્રનાં સત્તામંત્રો સુપરત કરી દીધાં હોત, તો બાંધસા દેશની સમસ્યા ગમે તેટલી ગૂંચવાયેલી હોવા છતાં પાકિસ્તાનના વિભાજનની અંતિમ-હદે વીરો ન હોત.

પાકિસ્તાની ઘટનાનું આશ્ચર્ય તો જાણે જ છે; પૂર્વ જંગળ બંધીબૂંદીને પાકિસ્તાનના વિઘ્નેશની રમત રમતું હતું; બહારે એ પોતે પાકિસ્તાનથી છૂટું થવા માગતું હતું એવો આશ્રેપ જ આશ્ચર્યજનક છે.

માની લેઈએ કે પૂર્વ જંગળ પરિમિત પાકિસ્તાનના દમન અને શોષણથી ત્રાસી જઈને, આંતરિક સ્વાયત્તતાની કોઈ શક્યતા ન દેખાતાં, અતે, પાકિસ્તાનથી મુક્ત થવા ઇચ્છતું હતું... પરંતુ, છેલ્લી ચૂંટણીએ તો એમને સમગ્ર રાષ્ટ્રના ઉપર આધિપત્ય આપ્યું હતું—સમગ્ર રાષ્ટ્રના શાસનના હક્કદાર તેમને બનાવ્યા હતા. આવી, સમસ્ત રાષ્ટ્રના શાસનની તક બંધી જોઈને જતી કરીને, પોતાના અલગ બાંધસા દેશ પૂરતા જ શાસનનો સંતોષ માનીને છૂટા થવાનું એ શા માટે કરે ?

કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાંથી છૂટા થવાની હક કોઈ પણ ઘટક ત્યારે જ કરે કે જ્યારે તેને તેના પોતાના પૂરતીય સ્વાયત્તતા પ્રાપ્ત ન હોય... પરંતુ, જેને આખા દેશની સાવજીબ સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હોય એ જ, છૂટા થવાની—એટલે કે પ્રાપ્ત સત્તાના સંન્યાસની હક લે તો કાં તો એના નેતામંત્ર મહામાનવો હોય કાં તો મૂખ રાજકારણીઓ.

હકીકતે, પૂર્વ જંગલના નેતા નહતા સંન્યાસીઓ કે ન હતા મૂર્ખ માનવીઓ.

ઘડીભર માની લઈએ કે પૂર્વ જંગલ પાકિસ્તાનથી અલગ થવા જ માગતું હતું તોપણ પાકિસ્તાનમાં જો મુસંજત સમવાયી ગંધારણ હોત અને તેમાં દરેક ઘટકને છૂટા પડવાનો અધિકાર મોંઘ્ય થયેલો હોત, તો કશા અતિમ સંઘર્ષ વિના તેમ જમી શક્યું હોત; અથવા એવા બંધારણની ગેરહાજરીમાં કોઈ એક ઘટક-અદેશે પોતાની મુન્સરી મુજબ સમવાય સપ્તમાથી મુક્ત થવાની જોદ્ધ જગાવી હોત, તો બંધારણીય રીતે તેને પહોંચી વળી શકાયું હોત; ઘડીભર માની લઈએ કે, બંધારણનેય અવગણીને કોઈ એક-ઘટકે એવો ઉદ્ગટ રહ લીધો હોત તો કેન્દ્ર સરકાર તેને દબાવી દેવામાં ન્યાયી ઠરી હોત—શત એ કે તે કેન્દ્રીય સત્તા લોકશાહી ચૂંટણીઓના જોરે સત્તામાં આવી હોય અને છૂટી હોય.

પાકિસ્તાનની વર્તમાન બેઠાણીનું કારણ જ એ છે કે જિનજંધારણીય રીતે—ગદ્ગદે, બંધારણને જ ફગાવી દઈને ફોજી 'ફૂપ' દ્વારા ચઢી જોડેલી સરમુખત્યારશાહીએ પૂર્વ જંગલના હાથમાં સંપૂર્ણ શાસન સુપરત કરવાને બદલે સત્તા પકડી રાખી, અને ઉપરથી પૂર્વ જંગલને પાશરી દમનથી કબ્જી નાખવાની ભૂરી દાનત સેવી.

પાકિસ્તાનની આ ફોજી ટોળકીએ પૂર્વ જંગલમાં કલેઆમ ચલાવી અને તેના અતુસંધાનમાં ભારત પર હુક લાગું—એમાંથી એકે ઘટના અનિવાર્ય ન હતી. એ અનિવાર્ય બની કેમ કે (૧) પાકિસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રોએ અને શાસકોએ લોકશાહીના આધારસ્તંભ સખી વિવિધ સંસ્કારિતાઓની (લઘુમતીઓ સહિતની) આંતરિક સ્વામત્તતાની કબી પરવા જ કરી ન હતી; (૨) જિનસામ્રદાયિકતાને અમલતન, લોકશાહીનો મુખ્ય આધારસ્તંભ ગણવાને બદલે, ખસ્લાગને નામે કેવળ પાકિસ્તાનની પ્રજાને જ નહિ, ભારતમાંના મુસ્લિમોનેય ઉશ્કેરતા રહીને, પરિસ્થિતિ પોતાની પક્ષ બહાર વીકરવા લીધી હતી.

પાકિસ્તાનની ગળચૂંધીમાં ધૂંટાયેલો ભારતરૂપ પાકિસ્તાનની કમજોરીઓ લોકવા માટેનું એક સાધન બન્યો હતો. અતે, શાહાખાને પૂર્વ જંગલ સાથે વાટાપાટો શરૂ કરી; અને સત્રાધાનીની આશા પેદા થઈ કે તરત જૂઠાં ભારતરૂપી પસંપડાનો લાભ લીધો. પૂર્વ જંગલની ઘટનાની પૃષ્ઠ ભારતનું પાકિસ્તાનને છિન્નભિન્ન કરવાનું કાવતરું હોવાની તેની પ્રલભાગ કામ કરી ગઈ—શાહાખાને વાટાપાટોનો પંથ છોડી દઈ, બીજી જ મધરાતે વિખંસનો પંથ અપનાવ્યો!

બીગલા દેશની કતલ અને ભારત-પાકિસ્તાનનું હુક એકે અનિવાર્ય હતું નહિ. વર્તમાન યુગમાં પાકિસ્તાનના માનસ અને શાસને જ એને અનિવાર્ય બનાવ્યું...

ભારત-પાક. હુકની કથા 'આપણી' જ હતી... રમ્મ તો નહિ જ નહિ...

—ભોગીલાલ ગાંધી

સ્વાતંત્ર્યના એ દાયકા | ચિદંતર લક્ષ

સ્વતંત્ર ભારતનું પ્રજાસત્તાક બંધારણ ૧૯૫૦ના નવમીઆરીની રજીમીથી અમલમાં આવ્યું. આઝાદી પહેલાં અને પછી એમ લાગણીમાં આશરે ત્રણ વરસ આપોને બંધારણસભાએ ધડી કાઢેલું આ બંધારણ ભારતનું કાયદાસભ્યનું સ્વરૂપ આપે છે. ભૂતકાળે એમાં મધ્યસ્થ સરકારને વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. રાજ્યોનું સભ્યપદ ફરજિયાત છે. મરજી પડે ત્યારે તેઓ સંધ્યે છોડી નથી શકતાં. અધિકારો અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવ્યા છે અને એમના અવધનની જવાબદારી સર્વોચ્ચ અદાલતને સોંપવામાં આવી છે. આઝાદ ભારતનો પહેલો પ્રજા રાજ્યીઓને સંધમાં ભેળવવાનો હતો. એ કુશ્કર કામને પાર પાડવાની સુખ્ય જવાબદારી, સરદાર, પટેલને ફાળે આવી. તેમણે તે માટેની ચોળના ધડી કાઢી અને વી.પી. મેનને તેનો અમલ કર્યો. રાજવીઓ સંધમાં જાણીતા સરદાર, પરદેશ-અવધાર અને સરદાર-અવધારના તેમના અધિકારો રદ થયા. દેશી રિવાસોના વિલીનીકરણનું કામ એ વરસમાં પૂરું થયું. જોગતા પહેલાં મેસર, દેરાબાદ અને કારમીર અનેક પ્રજા ઊભા કર્યા. દેરાબાદના નિઝામે તો ભારત સાથેના સંપૂર્ણ જોગણુ વિષે સંદેહ વણચ અપનાવ્યું અને 'સ્ટેન્ડ રિટલ ઓર્ગેનિઝેટ' પર જ સહી-સિક્કા કર્યા. ત્યાં પરિસ્થિતિ વણસતી જતી હતી. ખાસ કરીને રાજાઓએ મુરડેલીની પરંપરા ચરજ

હતી. સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૧૯૪૮ના રોજ કાંચદે આઝમે ઝીણાનું અવસાન થયું. રાજેન્દ્રસિંહજીના નેતૃત્વ નીચે આઝાદ હિન્દની ફોજો, બે દિવસ બાદ, દેરાબાદ પર કૃત્ય આરંભી. પાંચમો દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં તો દેરાબાદ શરણે આવી ગયું. નવેમ્બરની રજીમીએ નિઝામે દેરાબાદના ભારત સાથેના જોગણુની જાહેરાત કરી. પીળા દિવસે મેસર પછી જોગાઈ ગયું.

આ જ માળામાં એટલો જ ઉચ્ચ પ્રજા નિરાશિતોનો ગણાવી શકાય. પંજાબના સ્વતંત્ર નિરાશિતોથી કારાધેલા હતા. આ પરિસ્થિતિને પહેળી વળવા મિલિટરી હિંમતુએશન ઓર્ગેનિઝેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી. સપ્ટેમ્બરની નવમીએ એની સ્થાપના થઈ અને પહેલા જ અઠવાસિમાં દસ લાખ જેટલા નિરાશિતોની હેરફેર કરવામાં આવી. આમાંથી ચારેક લાખ જેટલા પાકિસ્તાન ચાલ્યા ગયા, જમારે, છ લાખ જેટલા લોક આશરાની શોધમાં ભારત આવ્યા. પ્રજાની ઉત્તરતાનો અંદાજ એ દરકીત પરથી આવરી કે આરંભના ચાર જ મહિનામાં લગભગ પંચાશી લાખ નિરાશિતોની હેરફેર કરવામાં આવી હતી. અને વિરધાશિતોની જલુમતી, દેખીતી રીતે જ, ભારત આવનારાઓની હતી. ભારત સરકાર સામે એ સહુને અવસાનમાં ધાળવાનો ભાર મોટો પડ્યો હતો. પંજાબીઓને ખેતીનો મહાવરો હોઈ એમને ખેતીમાં વાજવામાં આવ્યા. (પરિણામે જે પંજાબી લાગણ પહેલાં વર્ષે દસલગ ટ્રીસ લાખ ટન અનાજની ખોટ ખતાવતું હતું તે વર્ષ બાદ તેટલો જ વધારાનો જથ્થો ખતાવતું થઈ ગયું.)

Uncertain India: A Political Profile of
Two Decades of Freedom (Pran Chandra,
Bombay, 1968) પર આધારિત

૧૯૪૮ના જૂનમાં બંને દેશો વચ્ચે લઘુમતી-ઓના હકોની રક્ષા કાળે સમજૂતી થઈ. ૧૯૫૦ના અંત પહેલાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ હિંદુઓ પૂર્વ પાકિસ્તાન છોડીને ભારતમાં આવ્યા હતા તેમાંના ૧૨,૦૦,૦૦૦ પાછા ગયા અને ૭,૦૫,૦૦૦ જેટલા મુસ્લિમો પૂર્વ પાકિસ્તાન જતા રહ્યા હતા તેમાંના ૭,૦૧,૦૦૦ મુસ્લિમો ભારત પાછા ફર્યા.

રાજનીતીઓના ભારતમાં લાગવા સાથે રાજ્યશાહી, સ્વાભાવિક જ, ખૂતકાળની વસ્તુ બનવા લાગી. શરૂ શરૂમાં તો વહીવટી નકશાંમાં વિવિધ વર્ગનાં રાજ્યો-રૂપે તેના અંગે રજૂ હતો, પણ ભાષાકીય રાજ્યોની રચનામાં તે ઓળખી ગયા.

કેકડુ મૂંચવાયેલું રહ્યું હોય તો તે માત્ર કાશ્મીરનું. તેનું કારણ એ છે કે પાકિસ્તાન અને દુનિયાની બીજી સરકારોએ તેના ભારત સાથેના જોડાણની હકીકતનો હજી સ્વીકાર કર્યો નથી. ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના છેલ્લા દિવસે દરમિયાન હવાઈ માર્ગે લશ્કરી અને બીજા મદદ પહેંચી જતાં દુશ્મનનાં ધાડાંને રોકી શકાયાં. નવેમ્બરની ત્રીજી સુધીમાં તેણે પીછેહઠ શરૂ કરી દીધી. પ્રથમ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાને સંપાદિત. વર્ષના છેલ્લા દિવસે સુદ્ધિરામની જાહેરાત થઈ. માર્ચ ૧૯૪૮માં કાશ્મીરમાં શેખ અબ્દુલ્લાની આગેવાની નીચે પહેલી સરકાર રચવામાં આવી. દરમિયાન, લોર્ડ માઉન્ટબેટને રાષ્ટ્રસંસ્થાનાં તેજ નીચે, ભારત-કાશ્મીર જોડાણ વિશે કાશ્મીરમાં લોકમત લેવાનો વિચાર રજૂ કર્યો. એમ કહી શકાય કે બહુ બહુ તો ૧૯૫૪ સુધી આ વિચારને અમલમાં ચૂકવા અંગે કંઈકે જનુદ કે શક્યતાનાં દાવો કરી શકાય તેમ હતો - પછી તો, પાકિસ્તાન સિપાઈ ને સેન્ટ્રો સાથે લશ્કરી જોડાણ કરતાં તે-ઈ-સુદ્ધનું એક પ્લાનું માત્ર બની રહ્યું. અને ભારતને કાશ્મીર પ્રથમ પરત્વે ૧૯૫૬થી રસનો ટેકો મળી ગયો એ પણ નોંધપાત્ર ઘટના છે.

અહીં જ ભારત-પાક. રાજકીય સંબંધોનો પણ વિચાર કરી લેવો જોઈએ. ભારતે, લાગણી પડ્યા છતાં, પાંચાની વસ્તુ તરીકે મજબૂતનો સ્વીકાર

ક્યારેય નથી કર્યો. જલકે, આપણે તો કાશ્મીરના ભારત સાથેના જોડાણને પ્રાદેશિક પ્રકારનું જ ગણતા આવ્યા છીએ. ને તે સાથે પાકિસ્તાન જોડે ચૈત્રીની પરિસ્થિતિ સર્જવાની આપણી સતત ઇચ્છા રહી છે. ૧૯૫૩માં નેહરુ કરાંચી ગયા ત્યારે તેમનું ઉખાલસું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. પાકિસ્તાનના આગેવાનો સાથે નેહરુનો સંવાદ ત્યાર બાદ પણ ચાલુ રહ્યો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં નેહરુ સર દિરાજ ખાન નૂનને મળ્યા. એ વર્ષે બાદ પાકિસ્તાનના ત્યારના લશ્કરી સરમુખત્યાર અધ્યૂષ સાથે શિખર મંત્રણાઓ યોજાઈ. ભારત-પાક. આગેવાનો વચ્ચે એ કક્ષાની આ છેલ્લી મંત્રણાઓ હતી. સિંધુનો પાણી અંગેષ બંને દેશો વચ્ચે કરાર થઈ ગયા. એ પૂર્વે માર્ચ ૧૯૫૩માં વ્યાપારને લગતા કરારો તો ચર્ચા જ હતા. સરહદી તંગદિલી હળવી કરવાની હેતુસર પણ બંને વચ્ચે સંપર્ક ચાલુ રહ્યો હતો અને ૧૯૬૦માં તો પશ્ચિમી સરહદે શાંતિ વિશે મજબૂત સંવાદો પણ થઈ હતી. પણ કદાચ એ કારણસર પાકિસ્તાનના અસ્તિત્વ માટે એના ભારતદ્રોષની અનિવાર્યતા ઉપરાંત — ભારત-પાક. સંબંધો, આપણી કેશિય છતાં, ચૈત્રી ને શાંતિના બની શક્યા નથી. એક તો, કાશ્મીરનો સવાલ અને બીજું આ ઉપખંડનાં જુ-રાજકારણમાં પાકિસ્તાનને પક્ષે ચીનનો પ્રવેશ.

અર્થાં સુધી કાશ્મીરનો સવાલ છે, નેહરુએ વસ્તુતઃ ટાળી શકાઈ હોત એવી એ ખૂસી કરી; એક તો કાશ્મીરના પ્રશ્નને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા સમક્ષ લઈ જવાની અને બીજી, અંતરરાષ્ટ્રીય નિરીક્ષણ નીચે લોકમત દ્વારા જ કાશ્મીરના આખંડી જોડાણને સ્વીકારવાની જાહેરાતની, સરદાર પટેલે બંને સચનોનો વિરોધ કર્યો હતો. નેહરુએ આ પ્રશ્નને લંબાવ્યો રાખ્યો અને ડેવટ ૧૯૫૩નો અરસામાં કાશ્મીરની આંતરિક પરિસ્થિતિએ કાશ્મીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ જ અરસામાં જનસંઘે કાશ્મીરનો આગેવો દરબજો નાબૂદ કરવાની ચળવળ ઉપાડી. સર્વોચ્ચ અદાલત અને ઓડિટ જનરલનાં કાર્યાધિકારને જમ્મુ-કાશ્મીર સ્વીકારે એવું શેષ.

અનુદાનને સમન્વયવાનો નેહરુએ પ્રયાસ કર્યો, પણ શોષે તો ખુદ જોડાયું ને પકડારવાનું થઈ કરી ફાંસી. સ્વતંત્ર કારમીરના બૂતે શૈખના દિવાનનો કબજો લીધો હતો. અમેરિકાના અગ્રણી રિપબ્લિકનને જે શૈખ આ સમય દરમ્યાન અબ્બા હોમ અને બને વચ્ચેની મંત્રણાને લીધે શૈખનું વલણ બદલાયું હોય તો નેહરુનો ભય સકારણ હતો.

મે ૧૯૫૪માં પાકિસ્તાન અમેરિકા સાથે લશ્કરી ક્યાર કર્યો. ૧૯૫૬માં સિયાલકોટ, કારમીરના પ્રમુખે અમેરિકા તરફ નેહરુએ સાફ જાણવી દીધું કે પાકિસ્તાનના લશ્કરી જોડાયેલી લોકમતની દરખાસ્તના પાયા હયાતથી જામ છે. જાન્યુઆરી ૧૯૫૭માં કારમીરને ભારત સાથે વિધિસર સમાવી લેવામાં આવ્યું. ૧૯૬૩માં તાતાલને કિલ્લે હજરત બાલની ચોરીની આશ્વાસો શ્રીનગરમાં થઈ યર્ષ. બક્ષી મુલામ મહમ્મદ શકીને પાત્ર બાન્ધા. શાલીએ ભારે જહેમત બાદ બેઠી રીતે મેળવી આપીને ૧૯૬૪માં આ પવિત્ર વાળ હજરત બાલ મસજિદને સુપરત કર્યો. દરમ્યાન, આ બહાનાસર મોટા પાયા પરના રમખાણો થઈ યર્ષ ગયાં હતાં, જેની અસરે છેક કશ્મીર, જમ્મુકાશ્મીર, હરદેશ અને પૂર્વ પાકિસ્તાન પર પણ યર્ષ.

૧૯૬૪માં નેહરુનું અવસાન થતાં તેમના વારસદાર લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને શિરે તમામ જવાબદારીઓ આવી. જાન્યુઆરી, ૧૯૬૫માં પાકિસ્તાને ચીનની લડાઈમાંની તકીયા કબજા રણમાં બળભાવી મામલો બિચકો અને ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં ભારત-પાક યુદ્ધ પણ ખેલાઈ ગયું. ૧૯૬૨માં ચીનના આક્રમણ વખતે સાંપડેલી દતાશાનો પરપુરો બદલો આ સુકમાં લેવાયો. યુદ્ધની પરિસ્થિતિ સાચી હતી તે દરમિયાન ચીન ધમકી આપવી થઈ કરી જેનો શાલીએ કડે કડે જવાબ આપ્યો.

ભારતની આર્થિક ઉન્નતિના પ્રયાસોનું પણ મૂલ્યાંકન કરી લેવું જરૂરી છે.

પહેલી યોજનામાં સિદ્ધી કુટિલાઈઝ્ડ, ચિત્તરંજન લોકોનોટિવ વગેરેની જોખવાઈ કરવામાં આવી

હતી. ખાનગી કરતાં જાહેર સાહસને ઉત્તેજન આપવા તરફનો એનો ઝોક સાફ હતો પોલાદના ઉત્પાદન માટે રશિયા, થિટન અને જર્મનીને આમંત્રવામાં આવ્યાં. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને મિત્ર અર્થતંત્રનો આ મોટો પ્રયોગ હતો.

એપ્રિલ ૧૯૫૬માં સરકારની નવી ઔદ્યોગિક નીતિ અમલમાં આવી. એને અન્વયે ઉદ્યોગોના ત્રણ પ્રકાર પાડી દેવામાં આવ્યા: (ક) સરકારની સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળા ઉદ્યોગો, (વ) સરકાર અને ખાનગી સાહસની સંયુક્ત જવાબદારીવાળા ઉદ્યોગો, અને (ક) ખાનગી સાહસ હસ્તકના ઉદ્યોગો. સમય જતાં પહેલાં બેને વિકસાવવામાં આવ્યા છે અને સમગ્ર ઔદ્યોગિક અર્થતંત્રને આવરી લેવાના તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે.

ત્યાર બાદ અપેક્ષા રાષ્ટ્રીયકરણો અને ખાનગી ઉદ્યોગોના નિયંત્રણનો તખ્તો. ૧૯૫૫માં ઇન્ડિયન બેન્કનું રાષ્ટ્રીયકરણ થઈ ચૂક્યું હતું અને ૧૯૫૬માં જીવનવીમાનો વારો આવ્યો. ૧૯૫૬થી આનાજની જાળવતમાં રાજ્યની દરમ્યાનગીરી શરૂ થઈ, જીવનવીમા દ્વારા સરકારને અલગલગ મોડું સાધન મળ્યું.

નેહરુના હેતુકાં વર્ષો દરમ્યાન યોજનાની સફળતા કયળી ગઈ. કંઈકે કંઈકે ઉત્પાદનને બદલે વિચારસરણી પર ભાર મૂકવા માંડ્યો. કંઈકે કંઈકે મતભેદો ઊભા થયા — જોકે કંઈકે નેહરુ નીચે ક્યારેય એક દીમ તરીકે કામ થયું ન હતું. (આ પૂર્વે આંદોલન અને દેશબુખને રાજનામાં આપવા પડેલાં — કારણ, તેમનો અભિપ્રાય લેવામાં આવતો ન હતો.) સરકારી તંત્રની બિનકામક્ષમતા વધી હોવાનું સહુ કહેતા, પરંતુ તે વિશેના કોઈ ઉપાયો થતા ન હતા. નેહરુ ભારે ખૂબ લોકપ્રિય હતા ત્યારે પણ વહીવટી બિનકામક્ષમતા ઠો હતી જ, પણ તેમનાં હેતુકાં વર્ષો દરમ્યાન તે બંને અચાનક ચોંધાઈ હોય તેમ બધા વર્તતા હતા. સાચુલવતની વાતો ઓગરે આલતી હતી. ૧૯૫૬માં ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારીને રાજનામું આપવું પડ્યું હતું. ૧૯૫૭, ઓરિસા અને કારમીરની

પ્રધાનમંત્રી સામે પશુ એ જ મંત્રવત્ — એટલે કે
 હિંદીયાર — અંગે હિંદીયાર શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા.
 નેહરુના હવનકાળ દરમ્યાન, આમ સંમતિપાત્ર
 ઉત્પાદનોની આકાશી વિશેષ પ્રમાણિત નહોતી કરી.
 ભૂમિસેત્ર ખેતમજૂરાની તરફથી સંધારા થયા છતાં
 રૂથાનિક વહીવટી તંત્ર જમીનમાલિકને પ્રસે રહેતું.
 યોજના પંચે બાવો વિને ગુલુ જ આણું માન આપું
 હતું કે આપે છે. કૌટુંબિક માલિકીના મોટા ઉલ્લેખોની
 ક્ષેત્રો — જે દર કરવાનાં હતાં — તેને નેહરુના શાસન
 કાળમાં અંતિમ વર્ષોમાં વિકસતાં જતાં હતાં. નેહરુ
 ત્યાં અને ભવ્ય કાર્યોના પ્રમાણથી જાન્યેલા હતા
 એટલે કેટલીક તફન દેખીતી. પ્રાથમિક એમની
 નજર, બહાર રહેતી, રવાત, ખાદ્ય, સરકાર, અને
 પ્રભુ વચ્ચે ભીષ્ટ થયેલું અંતર આણું કરવા. કદાચ
 નેહરુથી તફન છૂટી પ્રકૃતિના માણસની જરૂર હતી.
 નેહરુ અને શાંતિની અવસાન બાદ દિશા
 ગાંધીની સરકારે પશુ કેટલાક જૂના ચોલા ઊંચા
 નથી. ૧૯૬૭ની ચૂંટણીના નવ મહિના પહેલાં રૂપિયાનું
 અંતરમુદ્રન થયું. આપણે ત્યાં ઘણી વાર એવું
 બને છે કે જેમને નિષ્ક્રમ લેવાનો હોય છે તે લે છે
 તે સાચો નિષ્ક્રમ — પશુ ખોટી રીતે. ભારતીય
 નેતાગીરી સીત્તેના ઉત્પાદન પર ભાર આપવાને
 બહુ વિચારસરણીને પ્રાધાન્ય આપતી આવી છે
 અને પ્રોત્સાહન વહીવટી બાળખાને સમજ કે સિદ્ધ
 કરી શકી નથી તેની પ્રાગતમાં હોશિયારી ભારતી
 થઈ છે. યોજનાઓ આજે પશુ જૂના માગે જ
 ધસકાટી રહી છે. પરિણામે મૂડી ભરખાટી જાય છે.
 અર્થકારણ પર જળ ઉપરવટની, મદરવાકાક્ષ્યો
 લાદવામાં આવી રહી છે; મોટા પ્રોજેક્ટોની લવ
 લાગવામાં આવી છે. જે ભારે મોટી, પરદેશી સહાયની
 અનિવાર્યતા વધારી દે છે.

૧૯૫૨ની પહેલી ચૂંટણીએ એક કામ જરૂર
 કર્યું, એ કામ તે તેલ મણી, સામવાદીઓનું, ખેર
 નરમ કરવાનું. ભારતભરમાં સામવાદી ચળવળો
 પ્રસરી ન હોવાનાં કેટલાક કારણો છે. એક તો,

સંઘર્ષ લોકશાહી લોક-ઉદ્ધારને અંગે સેફ્ટી વાંચ-
 નું કામ કરે છે. ખીલું, સ્વતંત્ર્યપ્રેમમાં જે રીતે
 નેહરુની સમ્યક આધી તેને કારણે લોકોમાં સારી
 એવી ઉદ્ધારમતવાદી લાગણી લેખી થઈ છે. ત્રીજું,
 સામવાદીઓ ઉપરાંત જીન્સ અનેક પક્ષો પશુ
 સમાજવાદી સરખાં ગાણાં ગોતાં રહ્યા છે. હવે
 વલુવ્યવસ્થાને સામવાદી વિચારસરણી પરંપરા મિલન
 છે.

પહેલી ચૂંટણીની કેટલીક રસપ્રદ વિવેચના મિધાએ
 આખા દેશમાં સત્તર કરોડ ઉપરાંત મતદારો હતા;
 કુલ મળીને ૩૮૦૦ બેઠકો ભરવાની હતી. ૧૭,૦૦૦
 ઉમેદવારો લેલા રહ્યા હતા; ચૂંટણીમાં નાની મોટી
 ૭૭ રાજકીય પક્ષોએ ભાગ લીધો હતો. નવ જે
 કિસ્સાઓમાં મતદાને બંધ શંકાઓમાં આગળ
 અને કેવળ ૧૬૬ અનાવેશો જ નવેસર ચૂંટણી
 ચેતવાની જરૂર જણાઈ હતી. કુલ મતદારોમાં સાં
 જેટલા મતદારોએ મતાધિકારને ઉપયોગ કર્યો હતો.
 પહેલી ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ બંધુમતીમાં આવી. મત
 દાનની રીતે, લોકસભાની ચૂંટણી પરંતુ પહેલાં ચિન
 આનું હતું: કોંગ્રેસ-૪૫%, સમાજવાદીઓ-૧૦.૫૬%,
 કિસાન મજદૂર પ્રભુ પક્ષ-૧૮.૭%, સામ-
 વાદીઓ-૫.૦૬%, જનસંઘ-૩.૦૫%, હિંદુ
 મહાસંભા-૦.૮૧%. રામરાજ્ય પરિષદ ૧.૯૮%.
 સત્તાવનની ચૂંટણી દરમ્યાન સમિતવાદીઓએ
 કેરળમાં સત્તા કબજે કરવા ઉપરાંત લોકસભામાં
 બળ વધાર્યું. જનસંઘે સારો દેખાવ કર્યો અને
 ઉત્તર પ્રદેશ તથા મધ્ય પ્રદેશમાં કોંગ્રેસના મેળાઓ.
 હિંદુ મહાસંભા અને રામરાજ્ય પરિષદ તરફથી મેળા
 પ્રસ. પક્ષે આશા શુભાવી દીધી. લોકસભાની બેઠકો
 માટેની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ ૪૭.૭૨% મત મેળવી
 ગઈ. રાજ્ય કક્ષાએ એણે ૪૪.૬૭% મત મેળવ્યો, જે
 પહેલી ચૂંટણી કરતાં વધારે હતા. ૧૯૬૨ની ત્રીજી
 ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે લોકસભા કક્ષાએ ૪૬.૦૨% જેટલા
 અને મેળવ્યા, તો રાજ્ય કક્ષાએ ૪૩.૫૩%.
 આ બધી ચૂંટણીઓ દરમ્યાન મતદારોને ઉત્સાહ
 સતત વધતો રહ્યો હતો, એ પશુ નોંધવું જોઈ એ કે

આ ગાળામાં પદ્મચંદ્રના પદ્મ ઘટતી જણાઈ હતી
સ્વતંત્ર ઉમેદવારો અને મોના પક્ષે પદ્મ જણાયા
હતા. આપણા ૭ મોટા રાજકીય પક્ષોએ લોકસભા
માં ચૂંટણીમાં અનુક્રમે ૬૮.૮% (૧૯૫૨), ૭૩.૪%
(૧૯૫૭), ૭૮.૫% (૧૯૬૨), ૭૯% અને ૮૨.૬%
(૧૯૬૭), ૮૫.૬% (૧૯૭૭) ૮૬% (૧૯૮૨)
મેટા મેળવી હતી એ જોતાં અવસ્થિત રાજકીય પક્ષો
નું ચેન્દ્રેશન ઉત્તરોત્તર વધી રહ્યું હોવાનું અવલોકન
સ્વીકૃતિ લેવાઈ છે.

આપણે અવસ્થિત રાજકીય પક્ષોના ઉદ્દેશ તો
કયો, પણ એમાંના સુખ પક્ષ એટલે કે કોંગ્રેસ
વિશે ધણીમધી દીઠા કરી શકાય તેમ છે. એક પક્ષ
તરીકે તે એટલી મધ્ય દેશી દૃષ્ટિએ બની ગયો
છે કે તેણે જે દેશ મેળવ્યું છે — પછી તે સિદ્ધાંતો
હોય કે એકતા, દેશપ્રેમ હોય કે સત્તા — ગુમાવી
દેશે. આઝાદી પછીનાં પહેલાં દસ વર્ષો એની પાસે
અસ્પષ્ટ એવી રાજકીય દિશાસૂચી હતી, જેની આસ-
પાસ એકતા સરળત્વ શકી હતી. નેહરુનાં છંદો
વર્ણોમાં એ એકતા તુલના લાગી. કોંગ્રેસની આવી
આંતરિક ક્ષતિઓએ દેશના બધારણને મંથન પાત્ર
માંનાં ધણી લોભ લંબાવ્યા છે. કોંગ્રેસ એ એક
એવું કાચીડું છે જે ચૂંટણી સમયે ખૂબ સંભાળ
વાળી બની નય છે. એણે રશિયાનાં સાંભળાદી પક્ષ-
ઓ અને બ્રિટનનાં મજૂર પક્ષનાં સારામાં સારાં
સફળોનું મિશ્રણ બનવું જોઈ એ એને બદલે એ
અમેરિકાની રાજકીય પ્રથાઓનાં અધમ સફળોનું
મિશ્રણ બની ગઈ છે. ઉમેદવારોને ઊભા કરવા અને
ચૂંટણી સિવાયનાં સમજાં કાપે તેણે ખરાં મૂક્યાં
છે. પક્ષના સચો અતલેદના મુલા પર બાંધેલાં કારા
ધોગસા મારવામાં કુશળ છે, એથી ચૂંટણીમાં એણે
પાંચ રાજ્યો — પશ્ચિમ બંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ, કેરળ,
પંજાબ અને રાજસ્થાનમાં સત્તા ગુમાવી તે તેનાં
પોતાના જ નાનાં જૂથોની તકરારને કારણે. છતાં
દેશી કોંગ્રેસ સત્તા તરફ ધ્રુવા દશિષ છે. ભારે તે
પામવા માટે બધું જ કરી છૂટે છે.

મહાત્મા ગાંધીએ નેહરુને પોતાના વારસ તરીકે
નહોડે દેશી તારથી જ વારસાનાં મુદ્દની શર્યાત
ચાંચૂં હતી. ૧૯૫૦માં સરદાર પટેલના મૃત્યુ સાથે
નેહરુ સાથેના એક મોટા પડકાર દર થયો. સંઘર્ષ
જતાં નેહરુ પોતે વડા પ્રધાન અને કોંગ્રેસ પ્રમુખ
બને બન્યા. ત્યાર બાદ, ખંતીલા પદ્ય પ્રતિભા
વિનાશીઓને કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સોંપવાની પ્રથા
પડી ગઈ.

ભાષાદીય રાજધરચનાને લગતી બાબતો, લઘુ-
મતીઓના પ્રશ્નો વગેરેને પરિણામે રાજ્યો વચ્ચેની
સંવાદિતો બેખબાઈ અને પોતે ન હોય ત્યારેય
ભારતીય અખંડિતતા અશુભલ્ય હોય એવી પરિ-
સ્થિતિ ઊભી કરવામાં નેહરુ નિષ્ફળ ગયા. તેમની
હયાંતીમાં જ રાજ્યો એકબીજા સાથે મેળથી રહેતાં
નહોતાં. વધારાનું અનાજ ધરાવતાં રાજ્યો આધવાળાં
રાજ્યોને અનાજ આપવાનું નકારતાં હતાં. નેહરુએ
સરજેલી લૂંટોની પરંપરાને કારણે પ્રદેશિકતા ખૂબ
વધી ગઈ. એના ખરાખરા ખરાખ નમૂના જૂના મુખર્ષ
રાજ્યના ને હાલ થયા તે છે. જેને લકીવટ કાપ-
કાપ હતો એવું એક રાજ્યનાં મુદ્દ, અને બંને પ્રદેશો-
માં જનહિનિયુક્તિ તે વધારામાં.
નેહરુનાં છંદો દસ વર્ષોમાં દેશની જરૂરિયાત
ખૂબ જ બદલાઈ ગઈ હતી. નેહરુ ૧૯૬૭થી પરદેશ-
ગીતમાં કેરકારની આગ્રહકક્ષા પરને બેધાન બન્યા
હતા. તેણે જ દેશ વિરોધ બન્યું હતું. તેમના જીવનનાં
છેલ્લાં વર્ષો નિરાશાજનક હતાં. દેશભરમાં હતાશાની
લાગણી જવાઈ નય એવા અનેક બનાવો બની
રહ્યા હતા.

છતાં નેહરુમાં જેવા મળતી આધુનિકતાની ઝલક
નોંધપાત્ર હતી. તેઓ ખુદસા દિમાગના હતા એટલે
આ દેશને વીસમી સદીની ઝાંખી પમાડી શક્યા. મોટા
પાયા પરનાં ધાર્મિક ઔલોચિક પ્રશ્નોના તેમના
સમજમાં થયાં. એશિયાનું પદ્મ એટલિક રિએક્ટર
તો એના માત્ર એક જ દાખલો છે.
નેહરુનાં જીવન ને અકિતવમાંથી એક નવું જ
વ તાવરણ ઊભું થતું હતું — એ ગાળામાં દેશભરમાં
બણે નાના પાયા પરનાં સાર્વજનિક ઉત્થાન આવી

ગંધુ. એમના હૃદયમાં સંકલ્પતા હતી. પીડિત ને દુઃખી જતો માટે હમદર્દી હતી. બારે મોટા વહીવટી જોગ હેઠળ પણ તેઓ વિવિધ સંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ માટે સમય ફાળવે પાડતા.

નેહરુના અવસાન બાદ સિન્ડિકેટ — પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભારતની પ્રાદેશિક કોંગ્રેસના વડાઓએ — તેમના અનુયાયીની પસંદગી કરી એ એક અગ્રેડ ખીના છે. શાસ્ત્રીના અવસાન બાદ કામરાજે એ જ રીતે કનિદ્રા ગાંધીની પસંદગી કરી હતી. એક વ્યક્તિના શાસનને બદલે એ સર્વસંમતિની પ્રક્રિયા હતી.

શાસ્ત્રી બાંધીતા થયા તે ૧૯૫૬માં રેલવે અકસ્માતના પ્રશ્ન પર એમણે પ્રધાનપદથી આપેલા રાજીનામાના વખતથી. ૧૯૫૭માં તેમણે પક્ષના

સંગઠનમાં ઉત્તમ કામગીરી બજાવી. પડિત પંતના અવસાન પછી તેઓ મુદ્દપ્રધાન થયા, કામરાજ યોજના હેઠળ છૂટા થયેલા શાસ્ત્રી, બીમાર નેહરુના આમંત્રણથી પ્રધાનમંડળમાં ફરીને જોડાયા. ૧૯૬૪માં એ વડા પ્રધાનપદે આવ્યા ત્યાર પછીના પહેલા જ વર્ષમાં મુરકેલીઓની બાજુ પરંપરા ચાલી. નાગા ચળવળ, કેરળમાં કોંગ્રેસ સરકારની હાર, ઓરિસામાં વિદ્યાર્થી આદિવાસી, કેરળમાં ખેડાક માટેનાં તોફાનો, ઠેરાનું ખૂન, શેખ અબ્દુલ્લાનો છુટકારો ને ફેર-ધરપકા, ચીનનો પહેલો અણુ ધડાકો. — અને છેવટે, એમના અમલના બીજા વર્ષના આરંભકાળે પાક, આક્રમણ, એટલું ખરું કે તેમના શાસન દરમિયાન રાજકીય વિચાર-સરણીઓના વળગાડ છોડી વધારે વહેવારુ બન્યું.

[અનુસંધાન ૫. પછર થી ચોક્કસ]

નિર્માણ કરવાનો ડૉ. લોહિયાએ સચવેલો ભાગલાનો ઉકેલ કેટલે અંશે વહેવારુ છે એ વિષે મારા મનમાં શંકા છે પરંતુ ભાગલાને કારણે ભારતના થયેલા જે દુઃખોનો ગમે ત્યારે પણ ફરી સંપાદન જઈ ભારત અખંડ દેશ થયો જોઈએ એ ડૉ. લોહિયાની ભૂમિકા સાથે હું સોદાકા સંમત છું. ડૉ. લોહિયાના

આ પુસ્તકને લીધે માત્ર ભાગલા જ નહિ, પરંતુ એકંદરે હિંદુ-મુસ્લિમ અગ્રગણોના સ્વાક્ષરમાં સાચા સ્વતંત્ર વૃત્તિના, સ્પષ્ટ અને અભ્યાસપૂર્ણ વિચારો આપણી સમક્ષ આવે છે.

અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્યાસ

ભારત-વિભાજન વિષે | પ્રદેશ કેરો અંગ્રે

કેંગ્રેસના આગેવાનોએ દેશના ભાગલાને ભોળે સ્વરાજનો મોહો ક્યો હતો. એ ધરનાને આજે એકવીસ વર્ષો થઈ ગયા છતાં ભારત-પાકિસ્તાનના વેર રૂપે તથા ભારત માંહેના હિંદુમુસલમાનો વચ્ચેની તંગદિલી રૂપે એ ભાગલાનો જખમ હજી વહેતો જ રહ્યો છે, એટલે આ ભાગલા કેવી રીતે, શા માટે અને કેના લીધે થયા તથા ભાવિમાં પણ એ ભાગલાનાં અનિષ્ટ પરિણામો દૂર થશે કે નહિ, એ સવાલ આજની ધડીએ પણ ભારતના રાજકારણનો એક છવતો અને સળંગતો સવાલ રહ્યો છે.

આ બાબતમાં અનેક અંગ્રેજ પાર્ટી રાજકીય આગેવાનો અને વિચારકોએ આજે સુધીમાં ધણું ધણું લખ્યું છે. એ લખાણોમાં ફર્કોવાયેલા અભિપ્રાયો જો માત્ર નહિ પરંતુ ખરેખર બનેલી માહિતી પણ અનેક વારે પરસ્પર વિરોધી બનેલી છે. દાખલા તરીકે સામ્રાજ્યવાદી અંગ્રેજોએ ઘડેલી ભાગલાની કુખ્ત યોજના સ્વીકારવાના પાપની સદુધી વધારે જવાબદાર બંકિતઓ તરીકે માંધીછું, સરદાર પટેલ, નેહરુ અને આઝાદ એમ વિવિધ આગેવાનોનાં નામો જાતજાતના લેખકોએ આપ્યા છે. કેટલાક લેખકોએ તો ભારતના મુઠીપતિઓના સિરોમણિયા જિરવા રોકે જ. ભાગલાની યોજના કેંગ્રેસના આગેવાનોને ગળે ઉતારી હતી એવો એમના પર આરોપ ક્યો છે. કેંગ્રેસના એક આગળ પડતા આગેવાન અને સ્વરાજની ભારત સરકારના

શિક્ષણ પ્રધાન પી. વા. મૌલાના અણુમ કલામ આઝાદે લખેલા 'ઇન્ડિયા વિન્સ ફીડમ' નામના પુસ્તકમાં કરેલી ભાગલા અંગેની મીઠાંસા પણ આજ રીતે વિવાદાર્પક બની છે. મૌલાના આઝાદે લખેલું એ પુસ્તક એમના મૃત્યુ પછી પ્રા. હુમાયુન કબીરે પ્રગટ કર્યું હતું. એ પુસ્તકમાં પ્રા. કબીરે કેટલાએક ફેરફારો કરેલા અને અસંલ પુસ્તકમાંથી કેટલાએક ભાગ પડેલા મુદ્દો એવો આલેખ એમના પર તે વેળા કરવામાં આવ્યો હતો. એ કારણે એ પુસ્તકમાં કરાયેલાં વિધાનો અંગેની ચર્ચા વધુ ગરમીદાર બની હતી.

એ ચર્ચાને ખાનમાં રાખીને ડૉ. રામમનોહર લોહિયાએ ભારતના ભાગલાની બાબતમાં પોતાને મુળેલી માહિતી પ્રગટ કરતું અને સાથેસાથ પોતાના વિચારો અર્પણ કરતું એક પુસ્તક લખ્યું હતું. સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષના કેટલાએક પ્રમુખ કાયદે કરેલે એવું મરાઠી ભાષાંતર પણ પ્રગટ કર્યું, અને એની પ્રસ્તાવના લખવા અને આગ્રહ ક્યો. ડૉ. લોહિયા પ્રત્યેના આરોપ આદરભાવ તેમ જ આત્મીયતાને કારણે ના પાસવાળું મારે માટે શક્ય નહોતું, તેથી આ પ્રસ્તાવના લખવાનું હાથ ધર્યું છે.

ભારતીય રાજકારણમાં ડૉ. લોહિયા અત્યંત તેજસ્વી અને અજબજાદ પેદા કરે તેવી બંકિત હતા. એથી એમનાં વિચારો સાથે સો એ સો ટકા મળતી આવે એવી એક પણ બંકિત શંકાપત્રી સુરકેસ છે. પણ એ જ રીતે એમનાં મતોનો સોએ સો ટકો અસીકાર કરવાનું પણ હરકોઈ મારિઁ અશક્ય છે. પ્રચલિત માન્યતાઓ અને કલ્પનાઓ કરતાં જુદી

ડૉ. લોહિયા કૃત 'Guilty Men of India's Partition' ની મરાઠી અનુવાદ 'ભારતીય સરકારી ગુન્હેગાર'ની પ્રસ્તાવના પરથી.

મરેદના વિચારો રજૂ કરી લોકોની વિચારશક્તિને આધાત પહોંચાડવાનું ડૉ. લોહિયાએ જાણે પ્રત જ લીધું હતું. એમની આવી વૃત્તિની પ્રતીતિ આ પુસ્તકને પાને પાને થાય તેમ છે. આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ ડૉ. લોહિયાએ કહ્યું છે કે ભારતના ભાગલા અંગે આ પુસ્તક નવી માહિતી આપે છે. વરપુત: તે વેળા થું બન્યું એવું કેવળ વર્ણન જ આ પુસ્તકમાં નથી; લોહિયાના સામાજિક તેમજ રાજકીય વિચારોની સ્પષ્ટ છાપ એમાં પડેલી છે. સામસાં તરીકે ભાગલાના અનુસંધાનમાં ડૉ. લોહિયાએ ભારતના લોકોમાં સંકેતો વધેથી ધરે કરી એટલી હિંદુ-મુસ્લિમ તંગદિલી અંગે જે માન્યતાઓ રજૂ કરી છે તે ભારે વિચાર કરતાં કરી મૂકે તેવી છે.

ભાગલાની ખાતરમાં ડૉ. લોહિયા જે મુખ્ય કારણો ગણાવે છે તે આ છે: (૧) ક્રિસ્ટીયન કેપટ; (૨) કોંગ્રેસી અંગેવાનોની વંધતી જતી ઉમર; (૩) હિંદુ-મુસ્લિમ કુલ્લડોમાંથી જામી થયેલી પરિસ્થિતિ; (૪) જનતામાં દહતા અને સામંથ્યનો અભાવ; (૫) ગાંધીજીની અહિંસા; (૬) તકે જોવી થાય તોયે પણ એની લાલ ઉઠાવી લેવાની આપણી અશક્તિ અને (૭) હિંદુઓનો અહંકાર. આ કારણો પૈકી કોંગ્રેસના અંગેવાનોની વંધતી જતી ઉમરને રાજકીય કારણ ગણી શકાય કે કેમ, એટલે કે કોંગ્રેસના અંગેવાનોની ઉમર વધારે ન હોત તો ભાગલા અટકતો શકે. એટલે કે કેમ, એમાં ભતભેદનો અવકાશ હોઈ શકે છે. પરંતુ હિંદુ સમજાળ જૂનમાં જે જાતિભેદને લીધે પેલો અને વહેંચાઈ થયેલો હોવાથી હિંદુઓથી અસહ્ય રહેવામાં મુસલમાનોને અનુકૂળતા મળી ગઈ છે ડૉ. લોહિયાનો મુલો વિચારવા લામક મોક્ષ છે. એ જ રીતે ભારતમાં તમામ નાગરિકોને સમતોલ અપેક્ષા રાષ્ટ્રીય દષ્ટિબિંદુવાળા ઇતિહાસ લખાવવામાં આવેલો નથી તેથી મુસલમાનોને મદદ મદદ ચોરી; બાબર વગેરે મુસ્લિમ આક્રમણોનો મહાપુરો તોળે છે; બીજો પક્ષ ભારતમાં કેવળ હિંદુ અને મુસલમાન રાજકર્તાઓમાં પણ અંદોલનર મનધોલ

લક્ષ્યો ધરેલી છે એ સત્ય ખ્યાલ બહાર રહી નય છે. વળી મુસલમાનોની મહાન વ્યક્તિઓનો પણ હિંદુઓને પરચય નથી હોતો. ડૉ. લોહિયાએ રજૂ કરેલી આ જૂમકાને લક્ષમાં રાખીને શિક્ષણના બારમાં અવશ્ય વિચાર થવો જોઈએ.

ભાગલા કઈ રીતે પડ્યા એની ચર્ચા કરતી વેળા ડૉ. લોહિયા ઘણી નવી માહિતી પ્રકાશમાં લાવ્યા છે. ભાગલાની મુખ્ય જવાબદારી તેઓ એકલા નેહરુને માથે જે રીતે દેલે છે, અને ગાંધીજી તથા સરદાર પટેલની જવાબદારી તેઓ જે રીતે ઓછી લેખે છે, તે દેલ્યા મગાણુમાં થાય છે એ સવાલ છે. ગાંધીજીને ભાગલા અસવીકાય હોવા છતાં એમણે એની સામે જાહેરમાં વિરોધ દાખવ્યા સિવાય એ શી માટે સ્વીકારી લીધા એવો કોમડો ડૉ. લોહિયાને મના આ પુસ્તકમાં જોયો થયેલો દેખાય છે. મારી, માન્યતા મુજબ ભાગલાનું સાચું કારણ ગાંધીજીનું રાજકારણ અચૂક મર્મદા સુધી લામક સ્વરખનું હોવા છતાં એ ક્રાંતિકારક નહોતું એ જ છે. ભારતના કપાણુનો લાભ લઈ અંગ્રેજ સમાજવાદીઓ સાથે સોદો કરી લેવાનું ધોરણ ગાંધીજીના રાજકારણમાં હતું; અને નેહરુ, સરદાર પટેલ, આશાદ, સહુ એ જ ધોરણનો પુરસ્કાર કરનારા હતા; એટલે દેશના ભાગલાની ખાતરમાં એ તમામને સમાત રીતે જવાબદાર ગણવા જોઈએ. પરંતુ ડૉ. લોહિયાની ગાંધીજી પરની મક્કા અને નેહરુ પરનો ચુસ્તો, જતેની અસર એમના આ પુસ્તકમાંના વિવેચન પર થઈ છે, એમ મને જણાય છે.

એક ભાગલાને લીધે ભારત મહિની ગાંધી-મુસ્લિમ તંગદિલી અગર બીજા કોઈ સવાલનો નિકાલ તો નો જ આવ્યો, ભારતના એ વધારે વિકટ બન્યા એવા ડૉ. લોહિયાના વિવેચન અંગે કોઈ પણ સમજાણ દાર વ્યક્તિ માટે ભતભેદનો પ્રશ્ન રહેશે નહિ. પાકિસ્તાનનો પૂર્વ જંગલ અને ભારતનો પશ્ચિમ જંગલ બેગા કરી એક સ્વલંબ સાવકોમ રાખ્યો (અનુસંધાન પૃ. ૫૭૭-૬૫૨)

ખિટલિન ધ લાઇન્સ

‘બે વચ’ પર, સિમલાનો ‘વાઈસ રોય’ હોલ-
માની એક દિવસ. ત્યારે હજુ શ્રી કુલદીપ નય્યરની
‘Between the Lines’ પ્રસ્તુતી પ્રતિક્રિયાઓ
બહુ નહોતી. તંદુરસ્ત બેદન, ભરાતવાર ચહેરા પર
પ્રભાવી સ્થિત વ્યક્તિ બાલ્યંત સરળતાપૂર્વકની વાત-
ચીત્ — ‘રહે સુખે ન’ તંની કુલદીપની સાથે ગમે
તે વાત કરવાની મજા પડે તેવું હતું — તરત ઠંડી
પડી જતી કોશીથી મંડીને રાજકાનૂની-ચરિત્ર વિશે
પ્રશ્ન...

૧૩. "મિલિનિન ધ લાઈન-સની સીટીસાઈ બાપામાં ધરેલી
આરતીય રાજકારણની મહત્વપૂર્ણ પદનાઓ વિષેની
ચેન્નરાઈ શેરી માટે મેં ધનવાદ આપ્યો તો તેમણે
પૂછ્યું, 'તમને શેરી ગમી ? હું જાણે 'સીટી વાત-
ચીત' હવે પછી સારી લાગશે ?' મેં જવાબ આપી, ને
તેમણે વિચાર કરી — 'પછીનું પુસ્તક 'India: the
'Critical Years' લખી રહો છું. કેટલાક પ્રશ્નો
અત્યારે પૂછ, લખવા બહીં લાગ્યો છું... એમાં
પણ આવી બાબતો ઉપયોગ કરી રહો છું.'"

કુલદીપ નખરનો, પત્રકાર-શ્રવ. આમ-આહી
 લગી ટાંચની રમતોનો પડો પડે — અને લોકતંત્રમાં
 સૌથી મહત્ત્વનો એકમ 'અમિતિ' — અધારમાં ન રહે
 એવો કંઈક હોય લખને લખતો હોય. એવું લાચું
 હતું, તે તેમની વાતચીત પરથી 'મિલી' થયું.

“धर्मो रक्षति रक्षितः”ना तन्त्रीय विषयतः, श्रुतकामनाः
 “पुनर्निष्ठो धर्मो रक्षितः” उच्यते। समाचार संस्थाना
 वया तरीके बने पछी, भारत सरकारना प्रादित्ती-
 विभागना वया तेम न लायणवापुर शास्त्रीना

અગત સચિવ જેવું પદ પણ કુલદીપ નંબર બોમ્બે
આવ્યા છે એટલે તેમની પાસે ટોચના રાજકારણીઓ
એને ટોચની રાજનીતિ — બનેલા સ્થળ પાસચોટો
હોડી અનુભવ છે. એ અનુભવમાંથી નીપજે છે —
રાજનીતિના ચક્રવાર્તના ક્ષેત્રે એને પામી શકે ને, પાંડેથી
લઈને તેણે વિદ્યુત દર્શન કરાવવાની અભિવ્યક્તિ.

એનું પરિણામ તે આ જાને પ્રસન્ન છે. 'વિદ્ય-
વિનય લાઘવ' પહેલાં—૧૯૬૬માં—અને પછી
'પરિણામ'—૪ ફિલ્મિય ઈસ'—૧૯૭૧માં લખાયેલ
છે. આનેમાં રાજકીય પ્રતાપોમાંની ફેટીફ વારેવારે
ફેટા ફે છે. અત્તા વાયકને છે. ફિલ્મી-ફરગાર, સુધી
અને ત્યાંથી અનેક રાજકીય નેતાઓનાં ફિલ્મોમાં
સુધી પહેલાંવાત્તાની ફેટીફ નંખરની લેખનશક્તિનો
સરસ પરિચય થાય છે.

જિહ્વિન ધૃત્વાન્-સ્ત્રનો પાંચે પ્રકરણો, આમ
ગણીએ તો અક્ષર, છતાં, જ્યે ઘટનાનો તત્ત્વો વળગીશો
છે, ૧૬૩ કર્માનેદરુચ માંછીના જાણને હતા ત્યારથી
, કોણે સમાધિ સિદ્ધિ કેટલા ગર્ભાવાનથી પ્રારંભાયેલી મુવી-
, કરણી આજની દશા સુધી જેવી જુવાનો લેખકને
ખતાદો સ્પષ્ટ લાગે છે, એટલે જ એ પ્રથમ 'સિદ્ધિ કેટ-
નો જન્મ, તેના જન્મદાતાઓ અને ક્રિમતી માંથી
- સાથે સોરારજી આર્મની પછડા સુધીની ઘટનાઓ પહેલા
પ્રકરણમાં સમાવી લે છે, બીજામાં હિંદો-અંગ્રેજોના
અપમાનના ઇતિહાસિક કારણો, ત્રીજામાં અત્યંત નીચા પાત્ર
- એવું, રૂપિયાનું અવધનન, પછીના પ્રકરણમાં રક્ષિતન
પ્રભાવના પદ્ધતિઓનું પશુચક્ર, અને પાંચમા
પ્રકરણમાં ભારત-ચીનના સુદની કથા, દેવિનકે-રૂપે

કહીને લેખક ભારતીય રાજનીતિનાં એ સૌથી કડમાં વર્ષોની રેખાઓ વચ્ચે આપણને મૂકી દે છે,

જ્યારે ખીળ પુસ્તકમાં કટોકટીનાં તીવ્ર વર્ષોની અગણિત ઘટનાઓ અને તેનું વિશ્લેષણ છે. પુસ્તક પ્રારંભમાં છે પેલી કેંગ્રેસની ફાટફૂટથી — જેને કારણે કેંગ્રેસના ભાગલા અનિવાર્ય બન્યા. ખીળ પ્રકરણમાં ભારતના અર્થકારણને ચર્ચવામાં આવ્યું છે. ત્રીજામાં ભારતના વૈદેશિક સંબંધોની કલાણી અને ચોથા — છેલ્લા પ્રકરણમાં કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો ચર્ચા છે.

શ્રી મોરારજી દેસાઈની, પ્રધાનમંત્રીગણાથી વિદાયના તીવ્ર પ્રસંગની પાછળ કેટલા એલ રમાયેલા તેનું રાચક બયાન — એક ઉદાહરણ રૂપે — આ પુસ્તકના લેખકની રાજકીય ઘટતરંગ સાથેની નિકટની જાણ-કારીનીયે પરિચય કરાવી દે છે. શ્રી નમ્બર ખીળ પુસ્તકમાં નોંધે છે સમગ્ર દશ્ય.

“દારિકપ્રસાદ મિશ્ર શ્રીમતી ગાંધીના પક્ષના મુખ્ય રણનીતિવિચારક હતા. અને સર્વશ્રી સ્વણસિંહ, કમરુદીન અહમદ, તથા બન્દુ ગુજરાલ સંજય રેડ્ડીની પસંદગી પછી ‘પરામર્શ’ માટે બેંગલોરમાં તેમની હોદ્દાઓ કર્મચારીઓએ ધ્યા. બધા ચિંતાતુર હતા પછી મિશ્રજીના અહેરા પર અકળામણ નહોતી. તેમણે કહ્યું: ‘ખીળ પહે પછી પગલું બધું’ છે તો હવે લગ્ન સિવાય કોઈ આશ-વારો નથી.”

આ બધા કોઈ નિશ્ચય કરે એ પહેલાં તો હિન્દુસ્તાનના પહેલા — મિશ્રજી પર આવ્યો. મિસરના રોજબનમાં — જ્યાં શ્રીમતી ગાંધીના નિવાસ હતા — રણનીતિ નક્કી કરાઈ. એમ નક્કી કરાયું કે વર્ષ પ્રધાન મોરારજીદાસને નાણાખાતું ઊઝી દેવા ફરજ પાડશે.

“આમ તો શ્રીમતી ગાંધીનો રોષ યથવંતરાવ પામે હતા.” કુલદીપ નમ્બર નોંધે છે. અને જણાવે છે કે ચંદાણે સિન્ડિકેટ તરફી અત આપેલી, પરંતુ હવે આ યુદ્ધને સિદ્ધાંતનું મહોરું પહેરાવવાનું હતું, એટલે ચંદાણે — જેને ઉદારમતવાદી ગણાવાતા હતા-સાથે રાખવા જરૂરી હતા. મોરારજીદાસની સાથે પગલાં લેવા સરળ હતા કેમ કે, તેઓ જમણેરી નીતિના

સમર્થક તરીકે જાણીતા જ હતા. પછીથી શ્રીમતી ગાંધીની ચંપાદકો સાથેની વાતચીત દ્વારાને શ્રી નમ્બરે નોંધ્યું છે કે પ્રતિશીલ કાર્યક્રમનો અમલ પ્રધાનમંત્રીમાં મોરારજીદાસની હથાતીને લીધે ચર્ચ રાકતો નહોતો.

લેખક નોંધે છે કે દેસાઈની જરખારતગીથી ચવાણ પછી નારાજ ચર્ચ રાજીનામું આપી દે એવી આશંકા હતી. પણ મિશ્ર એવી સંભવિતતા માનતાં નહોતા, જેકે એમ જ બન્યું. ચવાણે રાજીનામું આપ્યું નહિ, જેકે ચવાણે પોતાના સાથીઓને એમ કહ્યું ખરું કે શ્રીમતી ગાંધીને મોરારજીદાસ નાણાખાતું સંભાળે છે તેની સામે જ વધી હોય તો હું એ ખાતું સંભાળી લઉં! બરાબર = માસ પછી વર્ષ પ્રધાને ખરખર ચવાણની ઇચ્છાને માન (I) આપ્યું — તેમનું યુદ્ધપ્રધાનપદ જૂંટવીને નાણા પ્રધાન બનાવી દીધા. ચવાણ ત્યારે ભારે નારાજ થયા હતા.

વર્ષ પ્રધાને આ લગ્ન સૈદ્ધાંતિક બનાવી દીધી તેનો લાભ પણ તેમને થયો. સિન્ડિકેટના એક પછી એક કલ્પધારો તરફવા માંડ્યા. મોરારજી પછી ગયા અને તેમના જવાના થોડા જ કલાકોમાં શ્રીમતી ગાંધીએ ચૌદ ભારતીય બેઠોના રાષ્ટ્રમંત્રીઓની નાટકીય જાહેરાત પણ કરી નાખી! આ બધાં પગલાંએ બેંગલોરનો પરાજય જીતવાની દીધો. શ્રી દિનેશસિંહે લેખકને કહ્યો પ્રમાણે બેઠોના રાષ્ટ્રમંત્રીઓની યોજના તો બેંગલોર કોંગ્રેસ અધિવેશન પહેલાં ધણા સમય પર તૈયાર કરાયેલી.

સિન્ડિકેટના જન્મગ્રહો કેવા હતા તેનું લાક્ષણિક બયાન તત્કાલીન પરિસ્થિતિની સાથે લેખકે ‘મિટ્રવિન ધ લાઈન્સ’માં પહેલા જ પ્રકરણમાં આપ્યું છે: ૧૯૬૩ ની એક ઉનાળુ રાત્રિએ, તિરુપતિમાં એક વિશાળ વૂડન ટેબલ પર ચાંચ આદમીઓ ગુરૂતેગો કરવા એકત્રિત થયા હતા. તેમાં હતા — એસ. નિર્મલિંગમ્, સંજય રેડ્ડી, અતુલ્ય થોષ, કે. કોમરાજ અને શ્રીનિવાસ મલયા. પોતાના પિતાના મૃત્યુની પૂર્વે સંધ્યાએ પુત્રો એકત્ર થયા હોય તેનું જ્ઞાન હતું.

આ લોકોએ એ રાત્રિ-મંત્રણામાં શું 'કયું' ? પરિ-
સ્થિતિનો 'કયાસ'. કૅંગ્રેસ ૧૯૬૨ના ચીની આંકબળથી
લોકપ્રિયતા યુગ્માવી રહી હતી. તથા પદ્ય સંસ્કૃતિ
ચૂંટણીઓ—ફરજાખાદ, રાજકોટ અને અમરેલી—
વિરોધ પક્ષોએ છતી લીધી હતી. સુવર્ણ નિમંત્રણધારાએ
અને ફરજિયાત ડિપોઝિટ યોજનાએ લોકોમાં વધુ
અણુઓ પેદા કર્યો હતો. 'દેવતા' સરખા જવાહર
ચીની હુમલા પછી નિષ્ફળ દેખાતા હતા... એ
શારીરિક-રીતે પણ હવે લાંબા માળા સુધી ટકી શકે
તેમ નહોતા. એમના પેંગડામાં પગ કોણૂ મૂકશે ?

કૅંગ્રેસના આ પંચ સ્તંભોએ નામોની વિચારણા
કરવા માંડી, પ્રજાધર્મના પ્રત્યક્ષરને લગભગ મેળવવા માટે.
એનાં વિષે શ્રી નમ્પર કહે છે કે જવાહરલાલના વારસ
કોણુ ચર્ચ શકે એ પ્રશ્ન પણ હતો. સાથે જ કૅંગ્રેસ-
ની તરફેણમાં ફરી વાર પ્રજામાનસને ઢળવું કરે તેવો
નિર્ણય પણ લેવો જરૂરી હતો. આ બધા માટે
પક્ષના વડા અને સરકારના વડા તરીકે પોતાના
માણસની પર્મદગી જરૂરી હતી.

—અને નામ નક્કી થયું: લાલબહાદુર શાસ્ત્રી.
૧૯૬૨માં ચૂંટણીના મુખ્ય સંગઠક તરીકે તેમણે સરસ
કાર્ય કરેલું. કૅંગ્રેસ પક્ષ અને સરકારમાં તેમનો
મહત્વનો ફાળો ખરો. વળી એમના દુરમનો જ જૂજ
અને 'પ્રજા'માં પર્મદ. મોરારજીભાઈ નામ 'માદામાં
અંગકયુ' ખંડુ પણ તેમના. અસમાધાનકારી અને
જિંદી વલણને લીધે બહુ કામ ના'વે એવો મત
બહુ થયો...

...તે આંખ શાસ્ત્રી નામ કૅંગ્રેસ પ્રમુખપદ
માટે—અને આઠકતરી રીતે વડા પ્રધાનના વારસદાર
તરીકે પહોં—લઈને કામરાજ નેહરુ પાસે બપોરે એવું
નક્કી થયું: 'પણ શાસ્ત્રી પોતે છંદાર કરી દે તો ?' 'ના,
આપણે તેમને સંમત કરવા જ રહ્યા.' 'આપણે બધા
તેમના પર કબાજુ લાવીશું,' નિર્જનિગપ્પા કામરાજ-
સંજય રેડ્ડી વગેરે બધાની આ પ્રતિક્રિયાઓ હતી.

—પણ કામ ધાર્મ્ય જેટલું સહેલું નહોતું. શાસ્ત્રી
પણ નેહરુને પૂછ્યા વિના આગળ પગ ભરે તેમ
નહોતાં. વાત તો એમ પણ આવી હતી કે નેહા-

પરાજય માટે જે જે કૅંગ્રેસી નેતાઓએ સરકારની
ટીકા કરી હતી, જે બધાને નેહરુ સજ કરવા માગતા
હતા. કૃષ્ણમેનનની હકાલપટ્ટીમાં લાગ લેનારાઓ પર
પણ તેમનો રોષ હતો. અને એટલે નેહરુ પોતે જ
વડા પ્રધાન પદ અને કૅંગ્રેસ પ્રમુખપદ—બંને પદ
પર રહેવાનું નક્કી કરી રહ્યા હતા એવી અધ્ધા હતી.
એ આમ બને તો ...

સિનિકેટની મૂંઝવણ ફરી સવાલોના ચાકડે ચડી
ઝડ. 'શાસ્ત્રીજી ના પાડશે તો ?' ફરી એ જ પ્રશ્ન,
બધાની આંખો કામરાજ તરફ ચર્ચ! પણ એ તો
'ઈફ્ફે' ઈફ્ફે' (ના-ના) કહેતા હતા ધોપ કહે :
'કામરાજે સહમત થવું પડશે.' એમ બને તો મદ્રાસ
રાજકારણ પણ ચોટા અનુકૂળ પલટો ખામ. કામરાજે
પાડી. અને 'શકય હોય તો શાસ્ત્રી, જરૂર પડે તો
કામરાજ' એવો નિર્ણય લઈ મોડી રાતે પાંચે મહા-
રથીઓ ભેટ્યા.

પછીની ઘટનાઓ તો આપણે સારી પેઠે નાણીએ
છીએ 'પણ ઘટનાઓમાંની ઘટનાઓ'ને શ્રી નમ્પરે
પેર કરી છે તેમાંથી નેહરુ-ઈન્દિરા-મોરારજી-
શાસ્ત્રી અને તેમની ચોતરફ ફરણું રાજકીય ચર્ચ
અતિપરિચિત કરી દે છે. મોરારજીભાઈને આ
બેઠકની ખબર પડી કે તરત અજાણ્યા. સંજય-
અતુલ્ય તેમને સમજવતા હતા કે આ તો કીમતી માંધી
આગળ ન આવે તે માટે બ્યુરોક્રેટના ગોઠમી છે. પણ
મોરારજીભાઈ કેમ માને? તેમને લાગ્યું કે શાસ્ત્રી અવરથા
સંભાળી શકે તેવા લાચરતા તેઓએ અને બાહ્ય પર
મૂક્યો છે, એટલે તેમણે તો શાસ્ત્રીની પ્રમુખપદની
ભમેલારીતિ વિરોધ કરવાનું શરૂ કરી દીધું! નેહરુને
આ હરીફાઈ પસંદ નહોતી. એ શાસ્ત્રીજીની વિરુદ્ધમાં
નહોતા. 'તો પછી મોરારજીભાઈ શા માટે પ્રમુખપદ
માટે આટલા ઉત્સુક છે ?' એમ શાસ્ત્રીજી કહેતા હતા.
નેહરુએ નવો પાસો નાખ્યો. તેમણે 'કામરાજને
પૂછ્યું—'તમે પોતે જ શા માટે પ્રમુખ થવા વિચારતા
નથી ? તમે અને તમારા સાથીદારો સંગઠનાત્મક
કામ સારી રીતે હાથ ધરી શકશો.' કામરાજે 'હો
કે નામાં કોઈ જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે તેમનું

નામ પણ હરીદની સંભાળમાં થાકીમાં ચમકવા માંડ્યું.
— પછીનાં કેટલાંક તારણો લેખકે આમ તાર્યાં છે : “શાસ્ત્રીજીને પ્રધાનમંડળમાં પાછાં લાવી તેમને અનિચ્છુક માણસો સામે ‘ફટકાર’ મારીકેનાં ઉપયોગ કરવાની નેહરુજીની નેમ હતી... પણ સાસ્ત્રીજીએ એ કાંઈ નહિ. ‘I am a glorified clerk’ એમ તે કહેતા હતા. દિલ્હીમાં રહેવાની ઝાઝી હમ્મણે નહોતી. તેમ કે નેહરુજી સામે એ ત્યારે અચકામણમાં ઊતરવાનો તેમને લાગે હતો, પણ ધણીં કારણોએ તે પ્રાણ ગયા નહિ.”

નેહરુના મનમાં પોતાના વારસદાર તરીકે કોણ હતું ? એ વિષે એક વાર નમ્બરે શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યું : ‘તો પછી નેહરુના મનમાં તેમના વારસદાર તરીકે કોણ છે તે વિષે તમે શું વિચારો છો ?’

‘તેમની પુત્રી.’ એક ક્ષણનાથે વિલંબ વગર તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. ‘પણ તે કંઈ સહેલી વાત નથી’, તેમણે ઉમેર્યું.

‘લોકો એમ માને છે કે તમે એવા નેહરુજીના છો કે તમે પોતે જ નેહરુજીના અવસાન પછી ઇન્દિરાજીનું નામ સ્વયંવરો’, મેં હજી.

‘તમે કહ્યો છો એટલો બધો હું’ સાધુ નથી.’ શાસ્ત્રીજીનો આમ જવાબ હતો.

શ્રી નેહરુનું મૃત્યુ એ ભારતીય રાજનીતિનું પાંચમું મહાવતારી ઘટના હતી. અત્યાર સુધી તે આ આકર્ષક, શક્તિશાળી અને પ્રભાવી નેતાના કાચ તો ભારતીય તંત્રનું એકબી શાસન ચાલ્યું હતું. અને ‘લોકતાંત્રીય સરમુખત્યાર’ નેહરુની વિરુદ્ધ કોઈ ચું કે ચાં પાણી કરી શકતું નહોતું. પણ વહેણ પૂર્યામાં, પલટાયેલાં વહેણને શ્રી નમ્બર આ ઘટનાઓ દ્વારા મૂલ્યે છે— જ્યારે નેહરુ હરી સાળ ધર્મ રહ્યાના ખમર હતા ત્યારે જ અચાનક નેહરુ-મૃત્યુ આવી પડ્યું. બધા દિલ્હી દોડ્યા. કામગીર ચાર્ટર્ડ પ્લેનમાં પહોંચ્યા, અતુલ્ય અને મોરારજી પણ. હજી નેહરુજીને મૃતદેહ તીનમીતિ લવનમાં જ હતો ને વારસદારની ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ. નંદા કામગીર લડા પ્રધાન તરીકે નિભાયા હતા. પછીની ગળે—

જ્યારે નેહરુજીનાં અસ્થિ માત્ર બચ્યાં હતાં— ત્યારે તેમની ખોટની રચના બદલે વારસની ચર્ચાનું વાતાવરણ વધુ ગમ્યું હતું. આ પ્રથ વિષે સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયન બ્યૂરોએ તો એટલી અતિગંભીરતા અનુભવી કે દરેક રાજ્યાને સંદેશો મોકલી દીધો કે દિલ્હીમાં તત્તાવ છે ! કેટલાંક લશ્કરી દળોને સત્તર કર્યાની ખબર હતી પણ પછીથી માહિતી મળી કે દિલ્હી સૈનિકો બોલાવાયેલા તે તો માત્ર રમશાન-વાનામાં બચરચા પૂરતા હતા. દરમિયાન મોરારજી-ભાઈનું નિવાસસ્થાન— ત્યાગરાજ માર્ગ પરનું— ધમ-ધમવા માંડ્યું. તારકેશ્વરી અને સુરેશ દેસાઈ કોંગ્રેસી સંસદ સભ્યોની તરફથી અને વિરોધ કરતાઓની નામાવડિ તૈયાર કરતા હતા. શ્રી નમ્બર ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે મોરારજી— જૂથના નેતાઓએ વિશ્વાસ અક્ત કર્યો કે જીતશે તો મોરારજીભાઈ જ. નમ્બર સાથેની વાતમાં શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું કે ચૂંટણી સર્વસંમતિથી થવી જરૂરી છે, એમ ન અને તો હું મોરારજીભાઈની સામે લડવાનું પસંદ કરીશ. મોરારજીભાઈ ઇન્દિરાને સર્વસંમતિથી સ્વીકારવા તૈયાર હોય તો હું પણ એમ કરીશ. બાકી આદર્શ પરિસ્થિતિ તો જ્યારપ્રકાશ બેલા નેતૃત્વથી જ નિર્માણ પામે.

આવી ઘટનાઓમાં અખબારી સમાચાર કેવો રાજો લાગ્યો છે એનું રસપ્રદ ઉદાહરણ પણ આપણને મળી આવે છે. શ્રી નમ્બર ત્યારે યુ એન. આર્ક. સમાચાર સંસ્થાના વડા હતા એટલે તેમણે ‘રેડી’ તૈયાર કરી— ‘મોરારજીભાઈ સૌ પહેલાં ઇમેદવારી માટે તૈયાર છે. તેઓ ચૂંટણી હમ્મણે છે અને પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લેવા તૈયાર નથી. દક્ષતર વિનાનો શ્રી શાસ્ત્રી જીન જીમેદવાર ધારવામાં આવે છે. પરંતુ સકચ ત્યાં સુધી તેઓ હરીદાર્શ ટાળવા છુટે છે.’

આ, સમાચારે એવી અસર પાડી દીધી કે વાતાવરણ મોરારજીભાઈની વિરુદ્ધમાં બદલઈ ગયું ! પછીથી મોરારજીભાઈએ નમ્બરને કહ્યું ‘મે ખડું— ‘શાસ્ત્રી લોકો પાસે પોતાના રસ્તે કામ કરાવી ગયે છે !’ શાસ્ત્રી મળ્યા ત્યારે તેમણે નમ્બરને માત્ર એક જ શબ્દ કહ્યો : ‘ધન્યવાદ !’ પણ પછી તેમણે સલાહ મે

આપી, કે હવે વધુ ન લખશો. આ ન્યૂસ સ્ટોરીને કારણે મોરારજીભાઈને એકસો જેટલા મતનો ફટકો પડ્યો હતો !

મોરારજીભાઈએ આ હરીકાશ્વર્માં કરેલી કડવી વાતોએ પણ કામચલાને ઈસ્ટ્રાન્સફી બનવા, અને શાસ્ત્રીજી પછી તેમને વડા પ્રધાનપદે બેસાડવા પ્રેમી હશે ? એવું પણ લાગે છે. જ્યારે કામરાજ મોરારજી-ભાઈને કહેવા મળ્યા કે વાતાવરણ શાસ્ત્રીની તરફેણમાં છે, સારે દેસાઈ બોલ્યા : 'તમે જુઠાણું હાકી છો.' કામરાજ આ ટોણો પછી કહી જુલ્યા નહિ. આ ટોણો મોરારજીભાઈએ માર્યો તેની પાછળ કામરાજ કરતાં થોડા કલાકો પર મળવા આવેલા દેવરભાઈ પણ હતા ! દેવરભાઈએ મોરારજીભાઈને એમ કહ્યું કે 'શાસ્ત્રીજીની તરફેણમાં વાતાવરણ હોય એવું લાગે છે પણ નહીં કહી શકાય નહિ' — ને દેવરે એમ પણ કહ્યું કે કામરાજ કહે છે, કે શાસ્ત્રીજી છતરી ! તરત મોરારજી ભાઈનું મન કામરાજ પ્રત્યે 'ખાટું' થઈ ગયું.

આખરે શાસ્ત્રી સર્વાનુમતે ચૂંટાયા. મોરારજી ભાઈએ પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લીધું. પણ શાસ્ત્રીએ તેમને 'બીજા' નંબરના પ્રશ્નની તરીકે જોડવા આમંત્રણ; તેમણે તે નકાર્યું. શ્રીમતી ગાંધી કમિનિટમાં જોડાયા — માહિતી પ્રસારણના પ્રધાન તરીકે. પણ ત્યારથી જ તેમણે પોતાની રીતે ઝગ-કલાવું શરૂ કરી દીધું એમ પણ શ્રી. નમ્બર નોંધે છે. શ્રી. નમ્બર ૧૧ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ના દિવસે શ્રીમતી ગાંધીની 'વિશેષ મુલાકાત' લીધી. તેમણે આવી દેખા-ઉઠવાટ કાલવ્યો — 'બિનબેડાણ કંપો છે ?' 'હું આપણી ત્રીતી સમાજવાદી છું ખરી ?' 'આરત નેહરુના શ્રુત્ય પછી સાચા રસ્તેથી આગરે ચાલી ગયું છે' વગેરે વગેરે. આતું એક પરિણામ શાસ્ત્રીના મન પર એમ આપ્યું કે તેમણે જવાદરસાવના છેલ્લા દિવસોના સાધી દી.ટી.કે ને પ્રધાનમંત્રીગાંધી પડતા મુક્યા !

હરી એક આઠમંત્રક ધરના ભારતીય રાજકારણ પર આવી પડી — શાસ્ત્રીજીનું તારકંદમાં અવસાન. હરીવાર, અનાયાસ, પ્રયાચ્છ — હવે ઠોણું કુલદીપ નેમ્બર આવેલે છે તેમ નેહરુ-શ્રુત્ય સમયે જે બન્યું

હતુ, તેવું જ. દરમ. સમયે, શાસ્ત્રીજીની રમણનયાત્રી સણે વડા પ્રધાનપદની વાત ચર્ચાવા માંડી. શાસ્ત્રીજીનો મતદેહ તારકંદથી-દિલ્લી આવે એ પૂર્વે, વિમાની મથકે જ શ્રીમતી ગાંધીનું નામ તરત મુકાયું. પાલમના વિમાની મથકે એક બેબેલિયો પણ આવેલ. બીજા પટનાયકે તેને પૂછ્યું : 'કોના પ્રહો જોરદાર છે ?' જવાબ મળ્યો — 'It will be a hat trick.' — ફે કાયેલી હો પ્રણે વિઠેટ ખેરવી પાડશે એવી આ આગાહીનો અર્થ શો હતો ? નમ્બર કુલદીપને અર્થની આસપાસ રમીને, આ રાજકારણી પ્રકરણને જ hat trick નામ આપી દે છે ! વાત સાદી સીધી હતી — ઉત્તર પ્રદેશ પહેલા બે વડા પ્રધાન તો આપ્યા હતા, ત્રીજા પણ.....

— અને વાત સાચી હતી. 'હેટ ટ્રિક'ની પૂર્વ-જૂમકા પ્રધાને મથક. શાસ્ત્રીજીને અદાજિલ આપી, કોંગ્રેસ કારોબારી વડા પ્રધાનપદના નામ માટે વિચારવા બીજા દિવસ પર મુલતવી રહી. દરગિયાન બે નામો દેખાયા — મોરારજીભાઈ અને ઈંદિરાજી; અને બીજાં પણ — જવાણ, નંદા, જળજવનરામ. કારોબારીએ નિર્ણય લીધો કે પ્રસંગી સર્વાનુમતે થવી જોઈએ. મોરારજી હરી પીકમાં, તેમણે સ્પર્ધા પસંદ કરી. નંદા પણ પોતાને માટે આશરપદ હતા. તેમને શ્રીમતી ગાંધીના રોકો હોવાનો અમ પણ હતો — સિન્ડિકેટ તો મોરારજી-ઈન્દિરાજી-નંદા ત્રણેયથી વિરુદ્ધમાં હતી. કામ-રાજ મુંઝાયા. નંદા કઈ ચકાવતાં ઉમેદવાર નહોતા. અને શ્રીમતી ગાંધીની સામે સિન્ડિકેટની ખરેખરી હતી. ચૂંટણી પૂર્વેની છેલ્લી રાત સુધી કામરાજ સિન્ડિકેટનો ઇન્કિરાર વિરુદ્ધ કરી, તોડવા મથ્યા હતા, કામરાજ સફળ પણ થયા. છેલ્લે, સંજય રેડી પણ માન્યા — જેમને શ્રીમતી ગાંધીએ એક વાર ટોણો મારેલો કે ઇન્કિરાર પ્રમુખ તો મારા અપરાસી છે ! બીજા પણ તરખો.....

હવે ખરી લાગ્યું મોરારજી-ઈન્દિરા વચ્ચે હતી. મિત્રે નવી-દિલ્લીના અધ્યપ્રદેશ ભવનમાં મહા-રાજાની નાયક, મહામના ભક્તવંતસભ, ચાંદનનાં અજાનંદ રેડી, ઓરિસાના સદાશિવ ત્રિપાઠી,

મૈસૂરના નિર્વસિંખા અને કાશ્મીરના સાલ્કિ—
એમ લગભગ બધા મુખ્ય પ્રધાનોને એકત્ર કર્યા. બધા
શ્રીમતી ગાંધીની તરફેણમાં હતા. તેમનો પ્રભાવ
રાજ્યના સંસદ-સભ્યો પર પણ એક કે બે ચૂંટણીઓ
નબદ્ધ કે હતી અને પોતાપોતાના રાજ્યના વડાઓ જ
ચૂંટણીના ઉમેદવારો નહીં કરવામાં મહત્વનો ભાગ
જાળવવાના હતા.

વડા પ્રધાનની તરફેણમાં ચલાવેલો તે ગુરુવાર —
‘અંતરે એ પેઠી વચ્ચેના કાસવામાં હું જીવાન માણ-
સને પસંદ કરું’ એમ કહીને. પણ જબ્બાણ મોરા-
રજીભાઈની તરફેણમાં હતા! અને હર્ષા ત્યારે તેમના
મતે ‘મોરારજીના લોકો પૈસાદારો હતા, અને મારા લોકો
આમ-આદમીઓ; એ બે વચ્ચે સંરખાપણું કયાંથી
સંભવે?’ અને દેસાઈકામરાજની ચૂંટણી પહેલાંની
છેલ્લી વાતચીતમાં આટલો જ મુદ્દાઓ હતા —

મોરારજીભાઈ પૂછતા હતા: ‘મેં જુનો શો ક્યો
છે? શું એકતાનો અર્થ’ મારે ઉમેદવારો પાછી
‘એવો સેવા-તેજ છે?’

‘પણ જલ્દત તમારી સાથે નથી’ કામરાજે કહ્યું.
કોને ખબર છે, એ સંસદસભ્યો પર કોઈ દબાવ
ન હોય ‘તો મારી પડખે નહિ રહે? કદાચ, હજી પણ
તેમ કંરે.’

‘બીજા ઉમેદવાર પાસે પણ બધા મતો છે.’

મોરારજીભાઈ તો દૂકા પ્રત્યુત્તર હતા: ‘કાલે
મતપેટી જ બોલશે.’

‘મતપેટી બોલી. શ્રીમતી ગાંધીને કપપ મતો
મળ્યા, મોરારજીને ૧૬૬. ઇન્ડિયન-સ બ્યુરોએ—
‘રોનલ્ડ કરતાં વધુ વફાદાર સંસ્થાએ—કામચલાઉ વડા
પ્રધાન નંદાને ક્વિપી ખાતમી આપેલી પણ ખરી કે
ફરકે રૂપે અને ૧૯૭ ગત વચ્ચે રહેશે. ‘કદાચ,
પોતાના’ અસ્તિત્વમાં પહેલી વાર કેન્દ્રીય ગુપ્તચર
સંસ્થાએ સાચું અભિમાન તારવ્યું હતું.’ એમ લેખક
કહે છે.

આમ મોરારજીભાઈએ પોતાની રાજકીય કાર-
કિર્દીની હલ્તી લગાઈ. કેવા મંત્રોજોમાં લડી એની
વિગતો આપી છે, ને ત્યાર પછી શ્રીમતી ગાંધી પણ

શાસ્ત્રીજીની પેઠે કામરાજની કોઈ રીતે દૂર થતાં ગયાં,
મોરારજીભાઈને સંપૂર્ણપણે નેતાગીરીમાંથી હાંકી
મૂકવાના યોગેરી પ્રયત્નોને અંતે નાણાપ્રધાનપદ, બે
નંબરના પ્રધાન, જેની સમસ્યાઓના નિરૂદ્ધ પછી
મોરારજી કંઈ રીતે ગયા — આ વિગતો દૂકમાં આપી છે.

એક મહત્વની નોંધપે શ્રી નમ્બરે ચીની આક્રમણ
વેળાની ડમરી આપી છે. ચીનને હાથે ભારતના
પરાજયમાં નેતાઓ અને લશ્કરી અધિકારીઓના
કથા બધો કારણક્રમ હતા એની સ્પષ્ટ વિગતો એનાથી
મળી રહે છે. કેટલાક અવતરણોને જોતાં તેનો ખ્યાલ
આવે છે; તે આ રહ્યાં:

ભૂતપૂર્વ ગૃહસચિવ શ્રી જાએ અને એક વાર
તત્કાલીન ગવર્નર જોઈ ઇન્ડિયન-સ શ્રી મલિકને
એ ‘ઝગડતા વિચાર’ જણાવ્યો હતો કે ભારતીય
પોલીસને ચીની રેખામાં પણ ગમે ત્યાં ચાલ્યાં
નાખવા, જેથી એ પ્રદેશ પરનો આપણે હાલે સંકળ-
તાપૂર્વક કરી શકાય! ‘પણ મલિક એ ન સમજ્યા
કે આમાં ચાલુની પાછળથી કોઈ મદદ ન રહેતાં
ચીનાઓ ચંદ્રશેખર પંતની જેમ ખેરવી નાંખે!’
પરિણામે ૪૧ આવા છૂટાછવાયાં ચાલુઓ નંખામાં,
ને લેયતી ગયાં!

ચીનાઓએ આધિપત્ય માર્ગ વિષેની કેટલીક વિગતો
૧૯૫૭ના પ્રારંભે જ મળેલી. થોડા સમય પછી આ
હકીકત જણાવનાર અધિકારી મને મળ્યા. તેમણે
કહ્યું કે તેના અંગત સચિવને આ ચોક્કસ દસ્તાવેજો
‘બોર્ડર કાઉન્ટ’માં મૂકવા જણાવ્યું છે. ‘મેં પૂછ્યું—
‘આ બોર્ડર કાઉન્ટ શું છે વળી?’ હતીને તેમણે કહ્યું,
‘આપણી મિનિસ્ટ્રીમાં કોઈ એક વિવરનો હલ કાળા-
માળા લગી લેવાનું ન મળ્યું હોય તો એ વિગતોને
‘બોર્ડર કાઉન્ટ’માં મૂકી દેવાનો આદેશ આપી દે છે।

પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત ચીનાઓ સાથે લાગણ્ય
અને બધી સમસ્યાઓ ચર્ચા લેવા ખૂબ આતુર હતા.
આઈ એન-લાર્ડ સાથેની તેમની મુલાકાત અને મંત્ર-
જ્ઞામાં આ પ્રશ્ન વિગતે ચર્ચાઓ હતા, પણ આઈ

મેમ્બરોનરેખાને જે સંનિવે કરવાના ગિઝનજીમાં નહોતા.

ચીન સાથે પ્રાદેશિક અનિકારના મુદ્દાને મજબૂત કરાવવા માટે સરકારે જામતી ચર્ચ હતી, એટલે લગી કે સરવે ઓફ ઇન્ડિયાના અને અન્ય સરકારી નક્શાઓ — જેમાં ભૂચો હતી — પાછા ખેંચી લેવામાં હતા.

શ્રીમતી ગાંધીએ એમ કહેલું કે ૧૯૫૩માં તેમણે પિતા જવાહરલાલ સાથે ચીનની મુલાકાત લીધી ત્યારે જ ચીનના મહાપ્રધાનની જાણ થઈ ગયેલી. પણ નેહરુજી આર્થિક પ્રગતિ પહેલાં ઇચ્છતા હતા અને તેથી સંરક્ષણ મારેનો વધુ ખર્ચ મુક્તતરી રાખવાનો તેમનો નિશ્ચય હતો.

મેન સામેનો રાષ્ટ્ર સમગ્રતા માંડ્યો હતો. મોરારજી ભાઈએ નેહરુજીને મેનનને પ્રધાનમંડળમાંથી પડતા 'મૂકવા કહ્યું હતું'. શાસ્ત્રીજી પણ તે જ મતમાં હતા. એક એકકમાં મેનનનેહરુ બંનેની કૌશિરમિયાએ ટીકા કરી. 'ત્યારે ભાઈ મેનને મુબર્કની સલામાં ચીનાઓને હાંકી કેદારો એમ કહેલું. શાસ્ત્રીજીના મત પ્રમાણે નેહરુએ મેનનને પોતાની પ્રતિભા પુરવંદારે જણાવ્યું હતું. પણ તે કરી શકે તેમ નહોતા.' તેવાં જાના પતન પછી મેનન હટાડ્યા' અરુચિ વધુ ગરમ બની.

નેહરુ ચીન-ભારત સંબંધે ટાળવા બધું કરી છૂટ્યા હતા. તેમણે નાસરને ચીનને સમજાવવા પત્ર લખેલો. 'ઉપરાંત ઇન્ડોનેશિયા, બર્મા, સિયોમ, અફઘાનિસ્તાન, મોરાક્કો, મિયેના, અસ્ટ્રિયા વગેરે દેશોને પણ સંદેશો મોકલેલો. નાસરે તે મળ પછુ કરી બેધો. એક પત્ર તેમણે (નેહરુજીએ) કેનેડીને અને બીજો ફ્રેંચવર્તે લખ્યો. કેનેડીને નેહરુના પંચથી તરત પડ્યા પડવા ગયો અને હાર્લિ જવામિ પણ આપ્યો. પછુ પછી તેમણે જાપુ કે નેહરુએ તે બધા દેશના વડાઓને આવે જ પત્ર લખેલો — તે તેમનો પ્રતિભાવ નહોતો પડી ગયેલો.

અમેરિકન રાજદૂત જોન માર્શલે પત્રી મંત્રણા પછી તરત અમેરિકન રાસોની સદાય મળી. સેનિકો ને ચેલ્મ રીને વાપરી ચક્રે તેની તાલીમમાં સમય ભર તેવી સંભાવના — સમસ્તા હતી. 'પણ ધી-નોટ-થી જેવા દરિયાપારથી ચીનાઓને પ્રવાહ ખાળવો મુશ્કેલ હતો.' રશિયાએ રાષ્ટ્રસંદાઈની તલપરતા જાખરી નહિ. કદાચ મેનનના પ્રકરણ વિશે ભારત સરકારના નિશ્ચયની રાહ ભેળું હતું.

મેનનનું રાજનાથુ મજા વિવાદને અતિ આવ્યું. તેમાં એક વાક્ય આમ પણ હતું, જેનો કેટલાક સ્થિતિપર પ્રધાનોએ અણમોઢા વ્યક્ત કરેલો — 'No one other than you (Nehru) can garner help to maintain that (people's) resoluteness to the fullness of its purpose and without deterioration.'

શાસ્ત્રીજી ભારત હતા કે નેહરુ હવે મોરારજીભાઈ ને તે સંરક્ષણ પ્રધાન નહિ બનાવે પણ કદાચ અવાણુને મુબર્કથી બોલાવશે. (૮ નવેમ્બર, ૧૯૬૨ના દિવસે શાસ્ત્રીજીએ આ વાત થી નમ્બરને કરી અને ૧૦મીએ અવાણુને રિસ્કલું તેલુ આપ્યું.)

અમેરિકા અને ઇન્ડોનિયા રજાણુને કારણે પાકિસ્તાને સ્વીકાયું કે આ સંજોગમાં તે ભારત પર આક્રમણ નહિ કરે. અંધધૂમખાનની આવી બેધપરી શ્રી કેનેડીએ નેહરુ પરના પત્રમાં નિદેશી હતી.

ચીની આક્રમણ પછી નેહરુજીના આકાશવાણી પરમા પ્રવચનમાં આસામ વિષેના વાક્ય — 'My heart goes to the people of Assam at this hour'નું અંધધટન આસામની અવધિદા જેનું જ ચલુ હતું — આસામીઓ માટે આ જાણે આંચેકો હતો. શાસ્ત્રીજી આસામને જામ એમ નાકી થયું. આ બન્નું વીસથી નવેમ્બરે એકવીસમીએ જાણી અને સિયંક (તત્કાલીન અંગત સચિવપદે હતા) દિલ્હીથી જવાં એરપોર્ટ પર પહોંચ્યા હતા.

તેમાં અખબારમાં ભારત-ચીન વચ્ચેના 'યુદ્ધવિરાગ'ની ચીની દરખાસ્તના નાટકીય સમાચાર હતા! આ વિષે ન તો ગૃહખાતાને કોઈ જાણ હતી, ન કન્ગ્રેસવચ્ચે વિચારો! યુદ્ધપ્રધાન શ્રી શાસ્ત્રી પણ ગણગણા— 'કંઈક જુદું' લાગે છે. ખારે દને આસામપાતા મુલતવી રાખવી પડશે. પણ પહેલાં વડા પ્રધાન પાસેથી જાણી લઈએ.' તેમની કાર વડા પ્રધાનના નિવાસે દોડી. નેહરુ પણ કંઈ જાણતા નહોતા! જ્યારે અખબારો પાસે પાંચ-છ કલાક પહેલાં ખબર પહોંચી ગયા હતા! શાસ્ત્રીજીને નેહરુએ કહ્યું : 'આમ ખન્યું? હું આશા રાખતો હતો.' શાસ્ત્રીજીએ આસામપ્રવાસ મુલતવી રાખવા જણાવ્યું તો કહે— ના, ના, તમે જાણો, પણ જલદીથી પાછા આવો— આપણે આપણી યોજનાઓ છોડીએ નહિ.'

તેજપુરની હાલત આમ બનેલી. એક દિવસ અચાનક વહેલી સવારે લાઠિ રેપીડર દ્વારા જાહેરાત કરાઈ કે નાગરિકોના સંરક્ષણ માટે સરકાર જવાબદાર નથી. ડેપુટી કમિશનર ભાગ્યા. ફાઈલો બાળી નખાઈ. અલણી નોટો આગમાં ખાક કરી દેવાઈ. મોટા ભાગના લોકો ભાગવામાં પડ્યા. અનાજ વગેરેનો પુરવઠો રહ્યો નહોતો. માગ્યો સહિત જેલમાંથી કેદીઓ છોડી મુકાયેલા. હોસ્પિટલો ખાલી થઈ હતી.

ચીની દરખાસ્ત સામે જ ગૂંચવાડાભરી હતી. આંતરિક બનાવોના ખાતાના ડેપુટી સેક્રેટરી શ્રી એ. પી. વેંકટેશ્વરને પુછાવ્યું પણ ખરું કે તમે 'actual control' જણાવો છો ત્યાંથી ૨૦ કિલો-મીટર પાછા ખસી જવાનું કહે છે અને આઠમી સપ્ટેમ્બરની રિયાત દ્વારા આની મુલાવણી થવી જોઈએ તેમ કહે છે, પણ એમ બને તોયે ધણી જગ્યાએ તમે તો ૮ સપ્ટેમ્બર પછીની રિયાતએ— ધણી બધી જગ્યાએ રહો—તેનું શું?

એક તીજો જવાબ નેહરુએ પણ આપેલો, આવા સંબંધોમાં— "નવેમ્બર ૭, ૧૯૫૯ ના દિવસની વાસ્તવિક નિયમનની રેખા" એટલે તમે શું કહેવા માગો

છો? પશ્ચિમ વિભાગમાં ત્યારે માત્ર એકાદી મિલિટરી ચાણાઓની હારમાળા હતી. તમે જાણો કે નવેમ્બર ૧૯૫૯માં ચીની ચાણાં દનાં જ નહિ—પશ્ચિમી કિર્ચ-લિમ, સિચુઅન, દેહરા, ગંગોત્રી, કે બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ નહિ. 'નવેમ્બર, ૭ની વાસ્તવિક નિયમનની રેખા'ને લગ્નપમાં લાગુ પાડવાનું તમે કહેો છો તે તો તમારા દયોએ સામૂહિક આક્રમણ કરીને છેક ૨૦ ઓક્ટો. ૧૯૬૨ સુધીમાં બનાવી છે."

દરમિયાન કોઈએ પ્રસ્તાવ આપ્યો. આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દેશો કોઈએ દેશવ ભારત-માન્ય કરે તેવી વેતરણમાં હતા ત્યારે ચીનને સમજાવી શકા બધા અસમર્થ હતા, નાસર પણ. બીજી તરફ ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે કેટલીક મંત્રણાઓ પણ થઈ. મંત્રણાઓના પ્રતિનિધિ યુદ્ધીકાર જૂતો હતો. બેઠકમાં તેમણે શાસ્ત્રીજીને કહ્યું — 'આપણી મંત્રણાઓ ધીમી ગતિએ ચાલે છે. અમારી પ્રભાવ અમારે જવાબ આપવાના હોય છે—' છતાં તેમણે 'કંઈ જ નહિ કરતાં મંત્રણાઓ સારી' એમ પણ ભક્ત કહ્યું. આ સંબંધોમાં ૧૦ ડિસે. ૧૯૬૨ના દિવસે આસામથી આદિતી આવી કે ચીનાઓ બોમ્બીલા ખાલી કરી રહ્યા છે. નવી દિલ્હીએ સૂચના આપી કે માત્ર પોલીસ જ ત્યાં જમ, સરકાર કે આસામ રાઇફલ્સ નહિ.

'સીઝ ફાયર' પૂર્વે તેજપુરમાં શું બન્યું હતું તેનો ખુલાસો આસામના પ્રધાન શ્રી ત્રિપાઠીએ ક્યો, પડિત નેહરુને લખેલા પત્રમાં. તે આ પ્રમાણે હતો: 'માત્ર મુલાન તર્જને જ તેજપુર ખાલી કરવાનું કહેવાયેલું.'— અલણી નોટો, શુપ્ત દસ્તાવેજો, પેટ્રોલ પંપ, બીજાંબર વગેરેના જતાં પૂર્વે નાશ કરવો એવું સૂચવાયેલું. સરકારી કમચારીઓના પરિવારને ખાલી કરાયેલ. અને પાછળ વધુ અનાજનો જથ્થો રખાયેલો નહિ.'

આસામ સરકારના ખુલાસા પ્રમાણે તો કેદી-ઓને એટલા માટે છોડી મૂકવામાં આવેલા, કે ચીની કેદીઓને માટે ત્યાં જગ્યા થઈ શકે. (વાસ્તવમાં

એક જ ચીની કેદી પકડાયેલો !) અનાજ ચીનાઓના હાથમાં ન જાય માટે ખસેડી લેવાયેલું.

આખી ધટના ક્રમસઃ આમ બનેલી : ૧૯મીની રાત્રિ ત્રિપાડી અને કખતુદીન એવી અહમદ, કેમ્બુડી કમિશનર કે. ડી. એન. સિંહની સાથે અભિમાર વાગ્યે તેજપુર પહોંચ્યા. એ સમયે જન. કૌલ-નિદ્રામાં મગ્ન હતા ક્ષિત્તેશ્વર વર્મા તેમને મળ્યા અને પરિસ્થિતિની ગંભીરતાની બાજુ કરી. પછીની સવારે આઠ વાગ્યે કખતુદીન-ત્રિપાડી જનરલ કૌલને મળ્યા. કૌલ અને વર્મા બંનેના કહેવા મુજબ, હકીકત બારે ખરાબ હતી. કૃતદિવસ નજીકના સ્થાન ચોકોને ચીનાઓએ પાડી દઈને ત્યાં ટૂંક, છપ અને શઓ ઉતાર્યા હતા. મોઝીલા પછી આ મોટો ખતાવ હતો. કૌલ એમ ધારતા હતા કે તેજપુર પર ચીનાઓ કાં તો વિમાની હુમલો કરશે, કાં જીવિલો ઉતારશે. સેને કહ્યું કે કોર્પ્સ હેડક્વાર્ટરને તેજપુરથી જોઈતી લઈ જવા કહ્યું છે.

ત્રિપાડીએ એવી પૂછ બલામણુ નેહરુ પરના પત્રમાં કરી કે કવિએ પ્રધાનને સહીસલામત બીજે મોકલવા જરૂરી છે કેમ કે તેઓ દુરમનોના હાથમાં ન જાય. ત્રિપાડીના મતે અરિસા દ્વારા લડાઈ લડાવી નોંધેલો, અને ચીનાઓએ કમળે કરેલી ભૂમિ માટે સત્તાપ્રહ કરવા નોંધેલો.

જનરલ કૌલ પાસેથી 'હોદ્દો' લઈ લેવા માટે જનરલ ચૌધરીને મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે નેહરુએ તેમને કહ્યું : 'કૌલને સમભવર (persuasion)

નિરૂત કરજો' જનરલ ચૌધરીનો જવાબ હતો — 'Persuasion સગ્દ જ લશ્કરમાં હોતો નથી. If he disobeys, I shall court-martial him.'

*

સુપ્રાદિયોના મતે ચીને કાશ્મીરે દરખાસ્ત ન સ્વીકારી તેનું કારણ 'પાકિસ્તાનનું' દબાણ હતું. પાકિસ્તાનને માટે ચીનનું ભારત સાથેનું આ સમાધાન 'ભોત' હતું...

*

આમ શ્રી નવમ્બર ૨૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૬૨થી છેક ૪ મે, ૧૯૬૩ સુધી ઝમરીના સ્વરૂપે આપણને ભારત-ચીન સંઘર્ષ અને ત્યાર બાદના પ્રતિભાવોની દુનિયામાં લઈ જાય છે. આ દુનિયામાં તરેહતરેહના જપ અને પરાજય, હતાશા અને અફહાસમ, આત્મવચના અને સિદ્ધિઓના દર્શન થાય છે. રાષ્ટ્રમાં બમતી એક ધટના એ એના મિળજ અને સ્વત્વનો સાચો પરિચય કરાવતું દર્ષણ છે. એ રીતે ચીન-ભારત સંઘર્ષ વેળાનું ભારતીય નેતાગીરીનું મનોદર્શન પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનામાં કુલદીપ સફળ થયા છે.

આ સફળતાનું કારણ શું હશે ? પેલું — નાનામાં નાના માણસની નજરમાં સમાયેલા પ્રતિભાવ સાથેનું સહસંવેદન હશે ? કદાચ એ જ; અને એટલે સ્તો 'મિટવિન ધ લાઇ-સ' અપણુ કરી છે — ગુડ-માઈન એક ચાની લારીવાળાને, જેણે લેખકને 'વધુ વાસ્તવિક બનવા, ભારતીય સમસ્યાને સમજવા દિલ્લી દરબાર કરતાં વધુ ધરતી પર પગ મારવા' પ્રેર્યા હતા !

પ્રશ્ન રાજદૂતો રાજકોતે હલ કરવો જોઈએ. આ વાત સાથે મલિક સદમત થતા નથી. તેઓ માને છે કે શરકરને તૈયાર કરવું જોઈતું હતું; હરી શકાયું હોત. હાથનાં વડાં પ્રધાન ખિદરા ગાંધી કબૂલ કરે છે કે ૧૯૫૪માં જ્યારે તેઓ તેમના પિતાશ્રી નેહરુ સાથે ચીનની મુલાકાતે ગયાં હતાં ત્યારે ચીન ભારત ઉપર આક્રમણ કરે એવી દહેશત અરથાને ન હતી પણ પડિત નેહરુ માનતા હતા કે આ પ્રશ્ન વાઝા-પ્રાટો દ્વારા હાલ થઈ શકે તેમ છે તેથી સંરક્ષણ પાછળ ખર્ચ કરવાને બદલે વિકાસના કામેમા તે નાણાંનો ઉપયોગ કરી શકશે.

મેનનનાં વખાણ કરતાં લેખક જણાવે છે કે તેમના પછીવટ દુશ્માન સંરક્ષણનાં સાધનો માટે નવી નવી ફેક્ટરીઓ વધતી ગઈ હતી. સંરક્ષણનું બજેટ ૧૯૫૦-૫૧માં ૧૬૮ કરોડ રૂ. હતું તે વર્ધીને ૪૪૦ કરોડનું થયું હતું. આપણી પાસે જે સાધનો હતાં તેમની આવાયો વધવા માંડી હતી. માલવાહક તેમ જ લડાવક વિમાનો આવ્યાં, હેલિકોપ્ટરો વધ્યાં, વિમાની મથકોના વિકાસ થયો, સરહદી વિસ્તારમાં સરેશા તેમ જ વાહનવ્યવહાર વધ્યાં, નવા સરહદી જિલ્લાઓ બનાવવામાં આવ્યા, સરહદી વિસ્તારોના નિર્લક્ષ્ય પ્રકારના વિકાસ માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા... વગેરે પ્રગતિ સધાઈ. આ બાબતમા મેનનના વિરોધીઓ પણ કબૂલ કરે છે કે રવાવજખતનું પ્રમાણ મેનનના અધ્યાગ પ્રમત્તને કારણે વધતું ગયું હતું. આ કરવામાં મેનનને ધણી મુશ્કેલીઓ પણ પડી હતી.

જનરલ ચિમથા બાદ જનરલ થાપર વડા તરીકે આવે છે. મેનનને કારણે તેમ જ નેહરુના સમયથીને કારણે કૌશને મહત્તી મળી એવી માન્યતાને લીધે કૌશનાં અસંતોષ વધે છે. બ્રિગેડિયર દલ્લી જણાવે છે કે હે. જનરલ કૌશને લગાઈતો કોઈ પણ પ્રકારનો અનુભવ ન હતો. તેમનાથી વધુ હોશિયાર આણેસોને બાહમાં રાખીને કૌશને મહત્તી અપાઈ હતી. આ અંશના લેખક મલિકની માન્યતા એવી છે કે કૌશને પોતાની શક્તિ બતાવવાની તક અપાઈ હતી. કૌશની

શક્તિ અને દિમતની તારીફ કર્યાં. પછી દલ્લીએ રે લેખક જણાવે છે કે જનરલ કૌશ એક જ એવા ઓફિસર હતા કે જે ઠેક સીમા સુધી નિરીક્ષણ માટે ગયા હતા.

આપણી વિદેશનીતિ વાસ્તવશી ન હતી તેવા આસેપનો જવાબ આપતાં લેખક જણાવે છે કે આપણે નેશમાં ઉપરાષ્ટ્રપરી હાર ખાઈ રહ્યા હતા તે વખતે એટલે કે કટોકટીને વખતે, અમેરિકા, બ્રિટન, કેનેડા, જર્મનીએ માત્ર મૌખિક સહાયતા બતાવી ન હતી પણ તરત જ મદદ કરી હતી. બંગાળના ઉપસાગરમાં અમેરિકાનું વિમાનવાહક જહાજ આવી રહ્યું હતું. પ્રેસિડેન્ટ કેનેડીએ ચીનને ચેતવણી આપી હતી કે તમે નેશમાંથી પાછા નહિ નહો તો તમારે તેનાં પરિજામો ભોગવવાં પડશે. પરિજામો મુંઝવિરામ થયો હતો.

ખીજી બાજુ આપણે નેશમાં હાર ખાઈ રહ્યા હતા ત્યારે પશ્ચિમના રાજદૂતો આપણી ખરાબ પ્રતિદિશિતિને જ્ઞાનમાં રાખીને કાશ્મીરના બાગસા પાડીને તેમાંથી અમુક ભાગ પાકિસ્તાનને આપી દેવો તેવી આશ પણ ચાલતા હતા. કારણ કે તેઓ ઇનછતા હતા કે ભારત-પાકિસ્તાનના પ્રશ્નોને અંત આવી જાય અને ભારત પોતાની પાકિસ્તાન સામે રાખેલી સેનાને ચીન સામે ગોળવી શકે. આ વખતે મેરારાજભાઈ તથા નેહરુએ હક વલણ દાખવેલું. અને આ વાત ચૂપ થઈ ગઈ, એમ જણાવી અમેરિકા અને બ્રિટન કાશ્મીર વિશે શું માને છે તેનો લેખક ઉલ્લેખ કરે છે.

જ્યારે ચીનની સેના આસામના મેદાનમાં આવેલા તેજપુર શહેરથી ૪૦ માઈલ દૂર હતી, અને શહેર ખાલી કરાવવાનો સમય આવેલો, ત્યારે સરકારી કમચારીઓ પોતે પહેલાં ભાગેલા. તેનું જ નેશમાં પણ થયું હતું. સમગ્ર નિઃશસ્ત્ર પ્રજા પાછળ રહી ગઈ હતી! આના ઉલ્લેખ કરીને લેખક જણાવે છે કે સરકારી કમચારીઓને કારણે પ્રજામાં ધણી અસંતોષ બ્યાપ્યો હતો.

લેખક પોતાના પુસ્તકના અંતિમ વિલામમાં ૧૯૬૨ની દ્વાર પછીની આપણી તૈયારીના ખતાવે છે, તેમના જણાવ્યા મુજબ આ દારણે આપણને ૧૯૬૫માં વધી આવ્યો નહિ.

સમગ્ર પુસ્તકે નોંધાતો એમ લાગે છે કે આ પુસ્તકમાં જાણીતા સામેના આક્ષેપોના સારી રીતે ખ્યાલ થયો છે. ચુત્તર ખાતાનો જે દોષ જનરલ હેન્ડલન-જુકસના હેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેને અંગે તેમની જવાબ એ છે કે ચુત્તર ખાતાની માહિતી જુકસ પ્રાપ્ત હતી નહિ—તેમને તે આપી શકાય પણ નહિ. આથી તેમની દીકા મંદરનની ખતલી નથી. વધુમાં, ૧૯૬૨માં તે સમયના ગૃહ પ્રધાન શાસ્ત્રીજીએ ખ્યાલ હેવાલો જોવા પછી પાક્-મેન્ટમાં પોતાનો સંતોષ જાહેર કરીને મહિસનો ખ્યાલ ક્યો હતો.

આ પુસ્તક એ પણ સ્પષ્ટ કરેલા બંધે છે કે ૧૯૬૨ વખતે જે નીતિ અખ્યાર કરવામાં આવી હતી તેની પાછળ કહેવાતી 'પોલિટિકલ' દબલ ૧૫ નેહરુ તથા કૃષ્ણ મેનનની ન હતી પણ 'મિલિટરી' દારણે હતી.

આ મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરતાં લેખકે ત્રણ પ્રકરણોમાં અસ્પષ્ટ નીમતા આપી છે. તેમાંનાં કેટલાક મુદ્દા જોવા જેવા છે :

બીને કારણે પર આક્રમણ કયું તેના સ્થાનમાં અમાઉથી (સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૬૨થી.) સંરક્ષણ પ્રધાન મેનન પોતાની ઓફિસમાં સરહદની પરિસ્થિતિ અંગે રાજ મીન્ટિંગ બોલાવતા હતા. તે દિવસોમાં લોકરની ઉપરી અમલદારો વારંવાર જણાવતા હતા કે આપણે બીની સીનિકોને દાંડી કાઢી શકીએ તેમ છીએ, તેમ જ તવાનું સરસ રીતે રક્ષણ કરી શકીએ તેમ છીએ. પરંતુ સપ્ટેમ્બરની ૧૭મીએ મહત્વપૂર્ણ મીટિંગ થઈ તેમાં જસસી ખત્તાએ બીની તૈયારી વિશે વિગતવાર બધાન કયું અને જણાવ્યું કે બીની સીનિકો લાગમ, સિકિમ અને નેલામાં વહેલું આક્રમણ

કરે તેવી શક્યતાઓ છે. ત્યારે લોકરના વડાઓએ જણાવ્યું કે નામકાચ ખાતે આપણું લોકર કિંગોની સંખ્યામાં એકદું થશે, એ પછી બીની સીનિકો દાંડી કાઢી શકારો, એ પહેલાં નહિ. આ નિર્ણય રાજકીય દબાણની કારણસર લેવામાં આવ્યો ન હતો, પણ લોકરના ઉપરી અમલદારોની મણતરીના આધારે લેવામાં આવ્યો હતો. લગાખના બચાવ માટે જરૂરી સામગ્રી વિમાનમાર્ગે પૂરી પાડવામાં આવી હતી. પરિણામે આ વિલામમાં ભારતીય સેના ધણી સારી રીતે સડી અને તે પ્રદેશ જતો ખ્યાલી શકી હતી.

સપ્ટેમ્બરની ૨૦મીએ ભરનારી યુનોની સલામતી સમિતિની બેઠક માટે કૃષ્ણ મેનન બીપડી ગયા. તેઓ પરિસ્થિતિ જાણતા હતા તેમ છતાં, લોકરના વડાની સલાહને અવગણીને, ગયા. આ દરમ્યાન નામકાચ ખાતે જેટલો જઈ શકે તેટલો સામાન મોકલવામાં આવ્યો હતો. બધી જ બાજુ સુમકિત પ્રયાસો થયા હતા. આને છતાં, સપ્ટેમ્બરની ૨૫મી સુધી નામકાચ ખાતે કિંગો પેરેપરી ખસેડી શકાઈ નહિ અને સપ્ટેમ્બરની ૨૬મી સુધીમાં તે પહોંચી જશે તેમ લાંબું. મેનન ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે આવ્યા અને ૧લી ઓક્ટોબરે મહત્વપૂર્ણ મીટિંગ થઈ. ઓક્ટોબરની ૨૭એ યીનુના સીનિકોને હાંકી કાઢવાનો મૂળ ખ્યાલ હતો, પણ હવે તે અસંભવિત બન્યું હતું. નવા નિર્ણયો લેવાયા અને જનરલ કૌસને મહત્વપૂર્ણ હોદ્દા ઉપર મુકવામાં આવ્યા. કૌસે વડા પ્રધાનને જણાવ્યું કે ઓક્ટોબર ૧૦ સુધીમાં તે તેઓ યીનો-કોને હાંકી કાઢવા સમર્થ થશે.

કૌસે ૨૭મી ઓક્ટોબરે નવી જવાબદારી લીધી હતી અને ૪થીએ તેજપુર પહોંચ્યા હતા. ૧૦મી ઓક્ટોબરે તેઓ યીની જમાવટ ઉપર હુમલા કરવાનાં હતા; ઓક્ટોબરની ૬મીએ શેમજોગ ખાતે નાના પાપા ઉપર લાગી ધર્ષ અને બે વખત બીની સીનિકોને પોણા દહાપાયા. પરંતુ આ પછી તે વિલાંચમાંના ત્રણ મહત્વપૂર્ણ લોકરો અમલદારો દલવી, કૌસ તેમ જ નિરંજન પ્રસાદને લાંબું કે યીનાઓને હાંકી કાઢી શકાય તેમ નથી. તેટલું જ નહિ, પણ આપણે

ખચાવ પણ કરી શકીશું નહિ. આમ, કૌલે અગાઉ આપેલો ૧૦મીનો વામદો પણ પળાય એમ ન હતો.

સપ્ટેમ્બરની ૧૧મીએ કૌલ લાખંડર મુરકેલીઓ વેડીને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે દિલ્હી આવ્યા. તેમણે પરિસ્થિતિનો વિગતવાર ખ્યાલ આપ્યો અને સ્પષ્ટ શબ્દમા જણાવ્યું કે આક્રમણની વાત તો બાબુએ રહી પણ આપણે આપણી વર્તમાન સ્થિતિને પણ જાળવી શકીશું નહિ. વડા પ્રધાને જણાવ્યું કે આવી પરિસ્થિતિમાં લશ્કરને આપઘાત કરવા ન મોકલાય. પણ નામ્કાસુનું રક્ષણ ચાલુ રાખવું તેવા નિર્ણય લેવાયો. આ નિર્ણય પણ કોઈ રાજકીય કારણે લેવાયો ન હતો પણ તે વખતની પરિસ્થિતિને ખ્યાનમાં રાખીને લેવાયો હતો.

૧૩મી ઓક્ટોબરે વડા પ્રધાન વિદેશ જવા રવાના થયા. વિમાની મથકે જણાવ્યું કે તેમણે લશ્કરને ચીનાઓને હાડી કાઢવાનો હુકમ આપી દીધો છે; પરંતુ કંઈ તારીખે અમલ કરવો તે લશ્કરે નક્કી કરવાનું છે. (કેટલાક લોકો એમ માને છે કે વડા પ્રધાનનું નિવેદન બહાર પડી જતાં ચીને ૨૦ ઓક્ટોબરે હુમલો કર્યો. આ વાત લેખકના મત મુજબ બરાબર નથી. ચીન તો જૂન ૧૯૬૨થી આગળ વધવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું અને ભારતની તૈયારી પૂરી થાય તેની આગમ્ય તેણે હલો કર્યો હતો.)

૧૩મી ઓક્ટોબરે જ. કૌલ તેજપુર પહોંચ્યા તે વખતે તેઓ હતાશ હતા. વળી ૧૩મીએ તેમ જ ૧૪ મીએ ક્ષિપ્રગિર દલપીએ પાછા હઠવાનો સંદેશો મોકલાવ્યો. આ સમય દરમિયાન દલપીએ સ્વખ્યાત માટે કોઈ પણ તૈયારીઓ કરી ન હતી કારણ કે તેઓ શરૂઆતથી માનતા હતા કે નામ્કાસુનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી.

૧૭મી ઓક્ટોબરે મેનન, સેનાધિપતિ થાપર, મલિક વગેરે તેજપુર ગયા. ત્યાં મહત્વપૂર્ણ મીટિંગ થઈ, કૌલે પોતાની જૂની દલીલો દોહરાવી કે ચીની સેનિકા સંખ્યામાં, સાધનમાં, તાલીમમાં, બધી રીતે

ચડિયા છે માટે નામ્કાસુમાંથી હડી જવું જોઈએ. પરંતુ, ભારતની પાલમેન્ટ અને પ્રજા ચીની હલકો સામે ભારતીય સૈન્ય પીછેહઠ કરતું રહે એ સ્થિતિથી અકળાઈ હટી હતી. અને નામ્કાસુ ગુમાવતાં મોટી સરહદો દુરમનતા પંખમાં પડવાનોય ભય હતો. આ બધા કારણે પ. નેહરુ, મેનન અને મુલકી અધિકારીઓ નામ્કાસુથી પાછા ન હઠવા સૂચવતા હતા. લાંબી ચર્ચાને અંતે, મેનન, મલિક તેમજ મુલકી અધિકારી બહાર નીકળ્યા અને લશ્કરના અધિકારીઓ ઉપર ઉત્વટનો નિર્ણય છોડી દેવામાં આવ્યો. બાદ લશ્કરી વડાઓએ નિર્ણય લીધો કે નામ્કાસુનું રક્ષણ કરવામાં આવશે. આમ, આ અંતિમ નિર્ણય પણ લશ્કરી વડાઓનો હતો.

કૌલની તબિયત આ સમય દરમિયાન સારી ન હતી, અને તે વધુ બગડી. તેમને ૧૮મી ઓક્ટોબરે દિલ્હી લાવવામાં આવ્યા.

૧૯મી ઓક્ટોબરે ચીની સેનિકા મુપકાદોથી પ્રવેશ્યા અને બૂહારમક રથણે પહોંચી છુપાઈ ગયા. આ પછી ચારે બાજુથી આક્રમણ થયું. આપણે ઉપરાજાપરી દાર ખાવી પડી. કોઈ જગ્યાએ તો આપણી સેનાએ પીછેહઠ કરતી વખતે યુદ્ધ-સામગ્રીનો નાશ કર્યો નહિ, તે ચીની સૈન્યના હાથમાં પડી આપણે એક પછી એક મથક ગુમાવતા ગયા.

સેનાધિપતિ થાપર ૨૨મી ઓક્ટોબરે તેજપુર ગયા. તવામનો બચાવ થઈ શકે તેમ હતો. પણ લશ્કરના સ્થાનિક કમાન્ડરની ભૂલને કારણે તેય થઈ શક્યો નહિ. કૌલતી જગ્યાએ હરબક્સિંહને પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે ૨૫મીએ મોકલવામાં આવ્યા હતા. બાદ કૌલ ૨૭મીએ કમાન્ડર તરીકે કામ પર આવ્યા.

ઉપરાજાપરી પીછેહઠને કારણે સંરક્ષણ પ્રધાન મેનનને ઓક્ટોબરની ૨૮મીએ રાજીનામું આપવું પડ્યું. બાદ તેમને સંરક્ષણ ઉપાદાન ખાતાના પ્રધાન બનાવવામાં આવ્યા, પણ તે સ્થાન પણ તેમને ૯મી નવેમ્બરે છોડવું પડ્યું.

ભારત-ચીન યુદ્ધ | જવાહર રાહલ

દાલની બીજ ખાવું

૧૯૬૨ના ભારત-ચીન યુદ્ધે એક મોટો ફાયદો કરી આપ્યો તે એ કે તે બનાવ અને તેની આશ્ર-પાસના પ્રશ્નો વિષે હુદા હુદા લેખકોએ, ખાસ તો આપણી નામોચીલરી દારના સંદર્ભમાં, ઠીક ઠીક ચર્ચા જમાવી છે. બાણીતા મતકાર શ્રી મોકેકર જણાવે છે કે આ બધા લેખકોમાં ક્ષિએડિયર દલ્લી અગ્રિમ મહત્વ ધરાવે છે. લેખક પોતે નેશ વિસ્તારમાં કામેગ પ્રિવિઝનમાં, ભારતીય સેનાના એક ક્ષિએડિયર તરીકે હતા અને યુદ્ધકેદી તરીકે ચીનમાં છ મહિના રહી પણ ચૂક્યા છે. તે ગાળા દરમ્યાન તેમને 'શયું કે મારે દેશને હકીકતો પહેંચાણી જોઈએ, તેમાંથી 'હિમાલયન બ્લંડર'નો જન્મ.

બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન ભારત અને ચીન વચ્ચે તિબેટ એક બહાર રેડેટ હતું. ૧૯૫૧ની સાતમી સપ્ટેમ્બરે ચીને સ્લાસામાં શાંતિપૂર્વક પગપેસારો શરૂ કર્યો અને તિબેટને પોતાના સકલ્ગમાં સર્જ લીધું. આ બનાવ બન્યો તે પહેલાં, પોતાના યુનુના એકાદ મહિના અગાઉ તે વખતના નામજ વડા પ્રધાન અને 'ગૃહ' પ્રધાન સરદાર પટેલે પં. નેહરુ પરના એક પત્રમાં ભારતની ચીન-નીતિમાં કોઈ મોટી ભૂલ થઈ રહી છે એવી ચેતવણી આપી હતી. ક્ષિએડિયર દલ્લી આ પત્રની યાદ આપે છે અને એ એતિહાસિક મહત્વનો હોવાની માન્યતા ઉચારે છે.

ચીને તિબેટ પર કબ્જો જમાવ્યો અને ભારતે

તેને સ્વીકૃતિની મહેર મારી તે પછી ચીન અને ભારત લડાખથી ગાડીને છેક બલ્ટેશ લખી અડોઅડ આવી ગયા — હવે વચમાં કોઈ બહાર રહ્યું નહિ. ભારત ને ચીને પંચશીલના કરાર પર સહીસહિ કર્યા અને હિન્દી-ચીની બાર્ડ બાઈર્નના સૂત્રે ઉચ્ચ-રાવા લાગ્યા. આ દિવસોમાં જ ચીને તિબેટને લશ્કરી મથકમાં ફેરવાની તૈયારીઓ પુરકરપે શરૂ કરી દીવી. સ્લાસાને પેકિંગ સાથે રેલવરતે સાંકળી લીધું.

૧૯૫૫માં બાકુમ ખાતે ભારપેશી આફ્રો-એશિયન કોન્ફરન્સમાં ભારતના વડા પ્રધાને ચીનના વડા પ્રધાનને 'આયળ પડતા' કહ્યા હતા જોકે ત્યારના બંધી વડા પ્રધાન-ઉનુએ નેહરુને ચીનથી ચેતતા રહેવાનું સૂચવેલું. મળ્યું આપણે તો ત્યારે, ત્યાર પહેલાં ને ત્યાર પછી ચીનને યુનોમાં રચાન મળે તે મારેના પ્રયાસો કરવામાં જોરજોરથી પડ્યા હતા.

૧૯૫૬ના એપ્રિલની ત્રીજીએ પં. નેહરુએ ચીનને જણાવ્યું કે તિબેટના રાજકીય ને ધાર્મિક વડા દલાઈ લામાએ ભારતમાં રાજકીય આશ્રય માગ્યો છે અને ભારતે તે માગણી સ્વીકારી છે. અને ઓગસ્ટમાં તો નેહરુએ લોકસભામાં જણાવ્યું કે ચીને ભારતીય સરહદે અકસાઈ ચીનમાં સિક્કામ અને તિબેટને જોતો સંરક્ષણ માટેના મહત્વપૂર્ણ ધોરી ખામી જાંધી દીધી છે; ત્યાં ગયેલી ભારતની પોલીસ પાટીને ગિરફતાર કરી છે અને ત્યાં લશ્કરી ચાણુ સુધ્ધાં જીણું, કણું, છે. એમણે, વધુમાં એમ પણ કહ્યું હતું કે એથી ત્રણ ઠેકાણે ચીન સાથે સીમા બાજત માત્રોદ પ્રવર્તે છે. વળતે મહિને ચીને

Himalayan Blunder by
Brig Dalvi

સમગ્ર ને નેશનના ૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તાર પર પોતાનો દાવો બહેર ક્યો — એમાંથી અકસાર્ધ ચીનના ૧૨,૦૦૦ ચોરસ માઈલ તો તેણે પચાવી પારેલા જ દતા. ઓસ્ટ્રોજર્ની સાતમીએ વગા પ્રધાને ફરીને જણાવ્યું કે નેશનમાં કામેગ ડિવિઝનમાં ભારત-ચીન વચ્ચે અયગમલ્ય થઈ છે અને સમગ્ર ઉત્તર સરહદે સંરક્ષણની જવાબદારી પોલીસને રથાને સરકારને સોંપવામાં આવી છે.

નેશ વિસ્તારના સીમાસંરક્ષણની જવાબદારી સરકારને સોંપાઈ ત્યારે તે વિભાગના વડા લેફ. જનરલ ચૌરાટે સરકારના વડા પર તે વિસ્તારની જૌથોગિક પરિસ્થિતિ વિષે વિગતે લખ્યું હતું. એમનું કહેવું એમ હતું કે હિમાલયની સીમાઓ પાંચ ફળગથી અદાર હબર ફૂટની ઊંચાઈ ધરાવતી હોઈ તેમને વિષે સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ અલાયદો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ સમય દરમ્યાન સરસેમાપતિપદે ચિમ્યા આવ્યા હતા. ૧૯૪૭માં કાશ્મીર મોરચે ચીફ હબર ફૂટની ઊંચાઈએ ટેન્કો ઉતારી એમણે વિગત મેળવેલા એનો તો વાચકને ખ્યાલ હશે જ. સરક્ષણ પ્રધાન કૃષ્ણ મેનન અને તેમની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદો ઊભા થતાં ચિમ્યાએ રાજીનામું ખસી આવેલું. પણ વગા પ્રધાને નેહરુની દરમ્યાનગીરીથી એ પાછું ખેંચાયું. એપ્રિલ ૧૯૬૦ માં ચીનના વડા પ્રધાન ચાઉ એન-લાઈ સીમાસંધર્ષો એજે વાટાઘાટ કરવા નિમિત્તે ભારત આવ્યા. આ મંત્રણા બાદ બંને વગા પ્રધાનો સંઘર્ષને દહમકે સરકારોના નિષ્ણાતો દ્વારા હાવલી સંમત થયા. ૧૯૬૧માં વગા પ્રધાને લોકસભાને ખાતરી આપી કે સરહદો સુરક્ષા બાબત પરિસ્થિતિ આપણી તરફથી છે — જોકે ૧૯૬૨માં અથેલો અનુભવ તો હાદી જ વાત સાબિત કરનારો નીવડ્યો.

૧૯૬૨માં સંવ્યના વડાનો ના છતાં, મેજર જનરલ કોલને લેફ્ટનન્ટ-જનરલના હોદ્દા પર હાવલીમાં આવ્યા. કોલને પ્રત્યક્ષ મુદ્દા કોઈ પ્રકારનો અનુભવ નહોતો. — અને છતાં; એમને નેશનના સંરક્ષણની વિશિષ્ટ પ્રકારની કોમ્પોની સોંપાઈ. કૌલથી વિશેષ

અનુભવ ધરાવનારાઓ સરકારમાં સુવળા હોવા છતાં આમ જ-યુ' તેથી સી-મમાં પ્રવર્તતા અસતોષ વધુ ઉભા જ-ગો.

તિબેટ ૬૩૫ કર્ગ પછી ચીન કંઈ શાંતિના કબૂતરો ઉગાડવામાં કે પંચશીલના મંત્રણામાં મક્કમ નહોતું. એણે એક બાજુથી મંત્રણાને શાંતિ-કમળ નો અપદ્ભૂલ શરૂ કર્યો ને બીજી બાજુ અનુદાની તૈયારી ચાલુ રાખી. દરબીએ એ વિષે વિગતે ખ્યાલ આપ્યો છે તે અપણે મુદ્દાસર જોઈએ —

(૧) તિબેટના રક્ષણ અને ભારત પરના ખાવિ આક્રમણને ખ્યાનમાં રાખીને ચીને હારિયાઈના મુકામ અનુભવી જનરલને ત્યાં નીમ્યા દતા.

(૨) નેશમાં રસ્તા બાધવા માટે આપણે કામે રાખેલા તિબેટી મજૂરોમાં ચીનના એજન્ટો પ્રશ્ન ધૂસી મચા દતા. સરકારના માલસામાનની હેરફેર સુધ્ધાં એમના હાથે થતી અને અલગમત; એમના દ્વારા આપણા સરકારની હસયમની ક્રીચામાં ક્રીચી વિગત પહોંચી જતી.

(૩) ચીને ભારતીય બાપાઓ, પઢાડી બોલીઓ અને રીતરિવાજોથી સુમાહિતગાર ચીની અધિકારો — જેમાંના કેઈ તો ભારતમાં જ જન્મેલા — નીમ્યા દતા. આમાં દિલ્લી ખાતેની ચીની એકઠી કચેરીના સરકારી અધિકારીએ મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો હતો.

(૪) ચીનાઓએ ક્રેડ મેકમેહોન રેખા સુધી રસ્તા બાધ્યા હતા. તેમનાં સરકારી વાહનો છેક સીમા સુધી આવી શકતાં હતા. (૫૬૬૬ વિસ્તારમાં રસ્તા અધમ-વાનું આવું કામ સહેજે આઠ-દસ વરસ લેતું) હોય છે. અકસાર્ધ ચીનની આપણી જ ભૂમિ પર તેમણે નિશ્ચિતથી સિકપામને જોડતો મહત્વનો ધોરી માર્ગ બાધ્યો તેની આપણને ખબર જ નહોતી !)

(૫) આ રસ્તે હેરફેર માટે જરૂરી એવા તિબેટી અધ્યક્ષો તેમણે સેંકડોની સંખ્યામાં રોક્યા હતા. એટલું જ નહિ, અધ્યક્ષો પેદા કરવાનું ખાસ કામ એમણે તિબેટમાં ૧૯૫૨થી ઊંચું કયું હતું. આપણી પાસે અધ્યક્ષો જ ન હતા

(૬) તિબેટમાં તેમણે રસ્તા બાધવા હબરોની

સંખ્યામાં મજૂરો રોકવા દેતા. જેમાંના અનેક પાસે તો ભારતીય ગણવેશ પણ હતો! આપણી પાસે પૂરના મજૂરો ન હોઈ, સૈનિકો પાસે મજૂરોનું કામ કરાવવું પડતું.

(૭) દિનેશમાં તેમણે હવાઈ અને અન્ય લશ્કરી હુમલાથી સંરક્ષિત પુરવઠા મથકો ઊભાં કર્યાં હતાં.

(૮) પદાગના રક્ષણ માટેના તાત્કાલિક નિયુક્ત સ્થાનિક કમાન્ડર પર હોદી દેવામાં આવ્યા હતા. અત્યાર સુધીના અનુભવ પ્રમાણે, આમ કરવું સરવાળે વધુ દિતાવઠ ધર્મ પાડતું હોય છે.

(૯) ચીન પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં પુરવઠો હતો અને તે એટલો કરતાં માટે પૂરતો સમય હતો.

(૧૦) ચીનને આપણા વિસ્તારોની રજૂઆત મહિતી હતી. એમણે જરૂરી કોંટ્રોલો ને રિસ્કો પણ તૈયાર કરી લીધાં હતાં.

(૧૧) આશરે ૩,૦૦૦ જેટલા યુદ્ધદેહોએ પકડાશે એવી ગણતરી સામે કંપો ઊભાં કર્યાં હતાં.

(૧૨) કોની સામે, કઈ રીતે, કયા સાધનોથી અને શા માટે લડવાનું છે, સામા પદાગ સૈનિકો પાસે શું શું છે, એ બધા વિશે ચીની લશ્કર સલામત હતું.

(૧૩) સરદારથી મુખ્ય મથક સુધી સંપૂર્ણ રેલિફાઇન લાઇનો નાખવામાં આવી હતી.

બીજા બાજુએ આપણી ગોળગમણની ખતિએ ચામતી લશ્કરી તૈયારીઓ અંગે લેખકે જે નોંધ્યું છે તે સંક્ષેપમાં જોઈએ —

(૧) આપણા નેતાઓને અને લશ્કરને સીમાઓ વિશે જતાવજમ નહોતી. આપણા વિસ્તારમાં રસ્તા બંધાઈ રહે પછી આપણને ખબર પડે એ દાહ હતો.

(૨) નેકા ને લગભગમાં અચ્ચર-અદારા-માણસ સાર્વક રસ્તા હતા જ નહિ.

(૩) અચ્ચર નહોતા એટલે અચ્ચર જોગ કામો માણસ પાસે લેવા પડતા.

(૪) મૈત્રિ હમરથી ઇસ્ટ હમર ફૂટની. બીજાઈ માટે પૂરતાં કપડાં, જુટ વગેરે, સામાન નહોતો, કે નહોતો ખોરાકનો પુરવઠો. ક્યાંક તો માંડ બે, જ દિવસ આસે તેટલી ખોરાક-સામગ્રી, હતી એવા દલવીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.

(૫) પદાગી લગઈની તાલીમ ન હતી.

(૬) પદાગી લગઈ માટે જરૂરી હલકા વજનનાં હથિયારો ન હતાં.

(૭) પદાગી રસ્તા બાંધવા ૧૯૬૦માં બોઈ નિમયેલું, પણ તેની પાસે ૧૯૬૨ સુધી રસ્તા બાંધવાની સામગ્રી જ ન હતી.

વધુમાં, હેલિકોપ્ટર ઉપરતરની જગ્યા અંગે વાપુ-સેના ને ભૂમિસેના વચ્ચે મતભેદ હતા. નેકામાં એક સ્થળે વિમાન દ્વારા પુરવઠો ઉતારવાનું વાપુસેનાને ટેકનિકલ કારણસર અશક્ય લાગ્યું હતું — છતાં તે જ સ્થળે લગઈ સર ચર્ચ ત્યારે પુરવઠો ઉતારતા ટેકનિકલ કારણ આડે નહોતું આવ્યું.

ચીન ૧૯૬૨ના ઉનાળા કે શિયાળામાં. હુમલો કરશે એવી માહિતી સૈન્યના વડા મારફતે સંરક્ષણ પ્રધાન અને વડા પ્રધાનને અપાયેલી, તે છતાં વડા પ્રધાન વિદેશવાચાએ ગયા હતા અને નાણાપ્રધાન વિધ્યેંકની એકકમાં હાજરી આપવા લાંબન ગયા હતા. આટલું અધૂરું હોય તેમ તે વિભાગના કેલકુલ લશ્કરી અધિકારીઓ, આ નાણક સમયે, વિરોધ અભ્યાસ માટે બદાર મોકલવામાં આવ્યા હતા.

—આ સંજોગમાં, ‘ચીનાઓને હાડી કાઢો!’ એવા હુકમો લશ્કરને અપાય એના કરતાં વધુ હાસપાસપદ બીજું શું હોય?

૧૯૬૨ના ઓક્ટોબરની દસમીએ નેકામાં શોગ-જોગ પર પંદરથી શોગ હનર ફૂટની બીજાઈએ ૧,૦૦૦ ચીની સૈનિકોએ ૧૦૦ ભારતીય સૈનિકો પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ભારત સરકારની કેલકુલ નિદામાં ખતેલ પડી. આપણા સૈનિકોએ જોકે અદ્યુલત શોષ દાખવ્યું — ૨૦૦ ચીનાઓ સામે ૬ જ

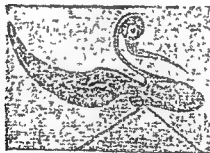
ભારતીય સેનિકો' માર્યા ગયા. આ બંનાવ બન્યા પછી ભરકરને આગળ વધવાને બદલે પોતાની સ્થિતિ નાજવી રાખવાના હુકમો આપાયા. ૨૨મી ઑક્ટોબરે થીને ભારતની સમગ્ર સરહદ પર હુમલો કર્યો. નેશના સેરફોલ્ડની જવાબદારી જેમને માથે હતી તે લેફ્ટનન્ટ જનરલ કૌસ અમ્બાનક ખીમાર થઈ ગયા અને તેમને દિલ્હી ખસેડવા પડ્યા. ચીનની મેના આગળ વધી રહી હતી, મદત્તના નિર્ણયો તાકાતે લેવાના હતા, એ દિવસોમાં કોઈ કમાન્ડર જ હતો નહિ !

નાશ્ત્રાચુ ખાતે ૨૦,૦૦૦ની ચીની સેનાએ હુમલો કર્યો ત્યારે તેની સામે ભારતના માત્ર ૨૨૫૦ સેનિકો હતા. લગભગનો સામાન ખસાસ થઈ ગયો ત્યાં સુધી ભારતીય સેનિકો લડ્યા. લેખક દલવી પોતે તે વિસ્તારમાં હતા એ નોંધે છે તે પ્રમાણે ખુદ ચીની સેનિકોએ પણ કબૂલ્યું હતું કે નેશની લડાઈમાં ભારતીય કરતાં ચીની સેનિકોની વિશેષ દાનિ થઈ હતી. દલવીએ પોતે મુઢકેદી તરીકે પકડાતાં અગાઉ ૭-૭ કલાક લગી કર્શું ખાધું ન હતું (અને છતાં ૧૦,૦૦૦થી ૧૫,૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ચડ્યા હતા) —તો પછી સામાન્ય સેનિકોની તો વાત જ રી ? નેશાગાંની આપણી આ નામોશી માટે લેખક

રમટપલે વામ પ્રધાન નેહરુ અને સરફોલ્ડ પ્રધાને મેનનને જગાજદાર ગણે છે. કારણ, તેમણે ચીનને ઓળખવામાં થાપ ખાધી હતી અને વારંવાર બણ કરાયા છતાં જરૂરી તકેદારી દાખવી નહોતી.

૧૯૬૨ની દારની અંગે લેફ્ટનન્ટ જનરલ હેન્ડરસન-બ્રુક્સનો હેવાલ પણ આપણી ધિનતેશરીની ને કૂચપણાની સાખ પૂરે છે. આચાર્ય કૃપાલાનીએ પણ લોકસભામાં આકરી ટીકા કરતાં જણાવ્યું હતું : 'હું શ્રી મેનન પર આક્ષેપ મૂકું છું કે એમણે આ મરીજ ને બૂખ્યા દેશના પૈસા વેફડી માર્યા છે.' હું આક્ષેપ મૂકું છું કે એમણે લરકરમાં મતભેદો ને ગૂંચો ઊભી કરી છે. હું આક્ષેપ મૂકું છું કે એમણે લરકરની પ્રામાણિકતા તેમ જ હુરસો તોડી નાખ્યા છે. હું આક્ષેપ મૂકું છું કે એમણે ચીન સામે રક્ષણ બાગત ઉપેક્ષા સેવી છે.'

'દિમાહવન ખન્ડ-૬૨'ના લેખકનું મતન્ય છે કે ૧૯૬૨ની નામોશીના બોધપાઠ ૧૯૬૫ની લગાઈ વખતે કામમાં આવ્યા હતા — જોકે પાકિસ્તાન એ કંઈ ચીન નથી.

હયમચાવી નાખનાર

વૃત્તાંત | એચ. એમ. પ્રટેસ

ઈન્ડિયાન ચાર્જના વોર એ ઇંગ્લેન્ડમાં તેવિલ મેક્સ-
વેલનો પ્રયાસ ૧૯૧૨ના ભારત-ચીન યુદ્ધનું તથા
એ યુદ્ધના સમગ્ર પૃષ્ઠભૂમિ સંસ્કારનું મહત્વની
પટ્ટનાએ તથા વર્તો-વાદાધારોનું વસ્તુનિષ્ઠ વૃત્તાંત
આપવાનો હેતુ એમ સામે છે.

એકે વાચક એ કિતાબ વાંચી શર કરે કે તરત
જે સેપ્ટેમ્બરે ચીન પ્રત્યે કંઈક કૃણી લાગણી છે એવું
આપોઆપ સમજાવા માંડે છે. આમ છતાં લેખકે
ચીનની જોડાણ ભારતીય દરિયાકિનારે સુધ્ધાં વખાણવા
લાયક પરિસ્થિતિઓ રજૂ કરી છે.

ઈન્ડિયાન ચાર્જના વોર એપ્રિલે પેરેપેરે ભારત
વિદેશી હાથે તત્કાલે વંચાવવામાં આવી એ પણ
એક હંમતરૂપી જ છે. કેમ કે, એને પરિણામે તેને
એકપક્ષીયવાદી મહોર લાગી અને તેની કિંમત કોડીની
મર્મ મર્મ અને તો એમ સામે છે કે એમાં રહેલી
શક્તિના પાત્ર સુરક્ષિત તરફ જરાય અન્યમીયામણાં ન
કરવા જતાં મોંઘાના દેશના સશક્ત પ્રવાહો સમજવાની
શક્તિશાળી ધરાવનાર દરેક જાગૃત ભારતવાસીએ એને
અવગત લાગવી જોઈએ.

ચીન-ભારત ધર્મીય દરમિયાનની આપણી વિદેશ-
નીતિની, આપણા વ્યાપારની તેમ જ આપણી નેતા-
ગીરીની સરિયામ નિષ્ણતાઓનું આનું સ્પષ્ટ સચોટ
તેમ જ તત્ત્વપૂર્ણ નિરૂપણ કરતું હોય તેવું બીજું કોઈ
પુસ્તક નથી. આમાં એકમાત્ર અપવાદરૂપ કદાચ

શ્રી દલપીકૃત 'દિમાસચન ઇસ્ટર્ન ગણી/શકાય
પરંતુ 'દિમાસચન ઇસ્ટર્ન' પણ આ પ્રસંગના ચોક્કસ
પાસાને જ સીમિત માત્રામાં રજૂ છે.

એ નિઃશંક બતાવી શકાય એવું છે કે પોતાનાં
મતન્ય-પ્રતિપાદનોને ટેકા આપે એવા જ માહિતી-
સ્રોતોમાંથી લેખકે ઉદ્ધરણો અપાયાં છે અને કોઈ
પણ ઇતિહાસકાર માટે શક્ય ન ગણી શકાય એવા
સુનો કર્યો છે. ખાસ તો, મેક્સવેલે પોતાનાં અવ-
તરણોમાંથી મહત્વનાં અંગ્રહો તેમ જ લાગો પણ પડતા
મૂક્યા છે. આવા જંગીર દોષો છતાં એમ સ્વીકારવું
જોઈએ કે આપણે જ પ્રસિદ્ધ કરેલા અહેવાલો તેમ જ
અખાણોમાંથી દુર્લભતા અને અવતરણો તારવી-દાંડીને
લેખકે પોતાની દલીલોનું સમર્થન કરેલું છે. આપણે
તેમાંથી યોગ્ય બોધ તારવવા જોઈ તો હતો, અને
તારવવા જોઈએ.

મારા ખ્યાલ મુજબ મેક્સવેલનું પ્રતિપાદન કંઈક
આવું છે : ભારતે છેક ઉગમણા છેડની પોતાની
સરહદથી માંડીને આશ્વમણી સીમા પધરાંતના ચીન
ભારત સીમાયાના મહત્વના મુદ્દાઓનો નિરાકરણની
દિશામાં ચીન સાથે વાઝાવાઝમાં જોડવાનો ઇન્કાર
કર્યો એ બાબત જ ચીન-ભારત વચ્ચેના મેત્રી-સંબંધો
હવે બંધારનાં બેઝાંબામાં નિમિત્તરૂપ છે. એને લીધે
જ ચીન અને ભારત યુદ્ધના હતકેટ ધર્મીયુક્તિએ
પહોંચ્યાં હતાં એટલું જ નહિ પણ પરિણામે આજ
દિવસ સુધી એ સંબંધો બિનમૈત્રીયુક્ત જ રહેલા
છે.

India's China War by Neville Maxwell

ભારતનું પશ્ચિમ નવેમ્બર ૧૯૫૦માં કરવામાં

ચીન-ભારત સંબંધો પરત્વે આપણને માટે બધે એકપક્ષીય દૃષ્ટાંતો જ વાંચવા-સમજવાની તક સોંપી હતી—અને તે પણ માત્ર આપણી સરકાર દ્વારા અપાયેલા અહેવાલો જ. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે આ સમસ્યા વિશેની ચીનની સમજણનો પણ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈતો હતો. આ કિતાબમાં આવી કામગીરી જનવવામાં આવી છે. એ સમસ્યાને અહીં ઠેવી રીતે નિરૂપવામાં આવી છે એ આપણે માટે મહત્વગ્રસ્ત નથી. વસ્તુતઃ ચીનાઓનું પોતાનું પણ એક આગવું દૃષ્ટિબિંદુ છે તેમ જ એ દૃષ્ટિબિંદુ તથ્યો અને હસ્તાવેશ-હાલોથી સાધાર છે એવું અહીં સમજાવ્યું છે. ચીનાઓ આખીય સરહદને વણઝાડેલી, વ્યાપારસંદિગ્ધ અને અનિશ્ચિત સમજે છે આમ છતાંય તેઓ જ્યાં લગી વાટાપાટ મારતી રાકરણ ન થાય ત્યાં લગી મથાસ્થિતિની જાળવણી માટેમ તૈયાર હતા. પ્રવૃત્તિ આપણને આ કળુષ નહોતું. કેમ કે તેને પરિણામે આ વાટાપાટ-માર્ગો દરમ્યાન જે વિસ્તાર પર આપણે હાથે કરીએ છીએ તેમાં ચીનાઓ રહે એવું બને અને તેથી આપણે ચીનના હાથને તથ્ય લેખે સ્વીકારવાનો સંભવ કોનો ધાય આવી કંઈક અસંધા હતી... વાટાપાટ-મથાવવાનો, આપણો હ-કાર આ પ્રમુખ સંક્રાંતિમય નિરાકરણ શોધવામાં ઠેવી રીતે સહાયશ્રૂત ધાય ?

અસંધા, ચીન વચ્ચેથી ચીને રસ્તો બાંધ્યો છે એની માહિતી મળી ત્યારથી ચીન-ભારત સંબંધો દિનપ્રતિદિન, અસંતોષકારક બનતા ચાલ્યા. ૧૨૧ એક વાર સિંઘાઈ અને તિબેટ પર પોતાનો કબજો જમાવ્યા બાદ ચીન માટે એ રસ્તો તાતી. આવશ્યકતાકેષ્વ હતો. ભારતે સમજવું જોઈતું હતું કે તેના કહેવાથી કંઈ ચીન તેનો નાશ નહિ જ કરે, અને તેથી ચીન પાસે આપણે દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારાવવા માટે તેની સાથે વાટાપાટમાં કોતરવું એ એક જ લાજિમ માત્ર આપણે માટે હતો. આમ કરવાને બદલે આપણે આ વિવાદ-પ્રસ્ત, વિસ્તારમાં આપણી લશ્કરી ચોક્કસો વિસ્તાર-વાનો નિર્ણય લીધો.

ચીન ભારત ઉપર કોઈ પણ સંજોગમાં આક્રમણ

નહિ જ કરે એવું ચીનના માટે પૂરતો કારણો દર્શાવે એવું સ્વીકારીએ તો જ ભારતના વંદેશ ને વર્તન વાળળી દરમી સકામ. ચીને તો વારંવાર ભારતને સાક્ર સાક્ર ચેતવણી આપેલી કે પશ્ચિમમાં ચીન જે પ્રદેશને પોતાની માલિકીમાં માને છે એ (બંને વચ્ચેના વિવાદપ્રસ્ત) વિસ્તારમાં ભારત જે પોતાની ચોક્કસો વિસ્તારવાનું હોય તેમ જ પૂર્વ સરહદે ભારત જેને પોતાની હદ મનાવતું રહ્યું છે તે મેંઝોહોન રેખા સુધી એવમ પેરે પાર, પોતાની પ્રદેશવિસ્તાર-નીતિ ચક્રાવે રાખવાનું હોય તો ચીન એ હરગિજ સાંખી નહિ લે. આ તો ચીનની રૂઝમેરી જ છે. ચીન જે પ્રમાણે બોલે છે તે પ્રમાણે વર્તે નહિ; એનું માનિને વર્તવામાં કોઈ કારણો આપણી પાસે દર્શાવ્યાં ? કે પછી આપણે કદાચ એવા આત્મ-સંતોષમાં રાયતા હતા કે ચીનાઓ સાદું વાળવા હુમલો કરે તોય ભારતની લશ્કરી તાકાત એના પ્રતિરોધ કરવા માટે પૂરતી છે ?

*

બીજી બાબત સાચી હોય તો સરકારે ચીનના આક્રમણની જવાબી કારવાઈ માટે લશ્કરી-દેશીને સાબરો રાખ્યાં હશે એવી અપેક્ષા સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આનું કોઈ બન્યું નહિ, એ બાબત જ સ્વયં છે કે આપણી સરકાર પહેલું દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવતી હતી : ચીન આજે છે ખરું, પણ વરસો નહિ એમ હોય તોપણ પોતે આપેલી લખણ મુજબ ચીન ઉપર ખત્તો લેશે એવું ધારીને વળગા પડ્યાની પૂર્વ-તૈયારી રાખી એ શું વધારે ઉચિત નહોતું ?

હકીકતે, મહત્વના નિર્ણયો લેવી વખતે, પણ ક્યારેય કોમિન્ટર્નની સંરક્ષણ સમિતિના સભ્યો સાથે વિચાર-વિનિમય થયો હોય એમ જણાતું નથી; એટલું જ નહિ, નીતિ ઘડતી વખતે કોમિન્ટર્ન અને દલાર્થ જગના વડાઓ સાથે અર્થ-વિચારણા મુખમાં નહોતી કરવામાં આવી કે નહોતા તેમને. સૌને વિશ્વાસમાં લેવામાં. ખરેખર તો એમ બનેલું કે જે સમયે લશ્કરી પરિણામો સાથે દેશ સંકેતાયેલો હતો તે સમયે પણ લશ્કરી કિર્તિપાથો ખ્યાનમાં લીધા

વગેરે ને, મારે રોજકોષ દિણે નીંચાં સંખ્યા
નિશ્ચયે લેવામાં આવેલાં. એટલું જ નહિ, જ્યારે
એમ સાંભળીએ છીએ કે લોકરી દિણે ને નિશ્ચયો
તંદન બુલંદરેલાં હતાં એ વિષે પણ લોકરી વંચાએ
(બંધે આતંકોની સાથે) સંભવિત આવી હતી ત્યારે
તો હું બહારનું આશય એવું બંધાયું છે. *1947*
લોકરી દેશ પરના મુલકો અકુશલ અથવા
પણ એવું કરવામાં આવ્યું કે જેને સાવ લોકરી
માનતા જ કહી શકાય તેમાં મુલકો અભિપ્રાયો
જેમના તેમ સ્વીકારવા રજા, એકે આ વલણનાં
પરિણામો પ્રદુષ કર નહિ તોપણ અસત્યબળક
તો નીચે જ, સૈનિકોને એવી કામગીરીઓમાં
જોતરવામાં આવ્યા કે જેને માટે તેમની પાસે મુદ્દલ
સાધન કે સાધન નહોતી. આ ઉપરાંત 'લોજિસ્ટિક'
ગુણવત્તાઓની પણ ઘેર અવગણના કરવામાં આવેલી.

તેવિલ મેકસવેલ પોતાના જ્ઞાતામાં વણવે છે
તેમ ૧૯૬૨ના સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરના ભારતીયીનું
વચ્ચેના મુદ્દની કથની લેખક રામકદાણી જ છે.
મન્યામાં ન આવે તેવી મુશ્કેલીઓ, હેરત પમાડે
એવી મિતકાષ્ટમતોનાં કૌશલો, અને કલ્પકતાનો
સહતર અભાવ વગેરે સામગ્રી એ રામકદાણીમાં
ભરપટ્ટે ભરી છે. અલગત, મને તેવા વિષ્ટ-વસના
સંજોગોમાં પોતાની ફરજ બા-ખૂજ બનાવનારા
ભારતીય જવાનો અને હુનિયર ઓફિસરોનાં
મનોબળ, ફરજપરતી અને ધિરતની લેખક ખરા
દિલથી પ્રશંસા પણ કરે છે. એમને સૌને વિદ્યા અને
વિષદીત બોલો વચ્ચે મુકાબલો કરવાનો હતો. એ
સમજા પાસે નહોતી પૂરી વરદાઓ, નહોતાં પૂરાં
આયુધો. આધા-ખેરાણીની પણ અછત કે અભાવ.
છતાં, એમને લગાનો આદેશ મળતાંવેત એ સૌ
જ્યાં સુધી લડી શકાય ત્યાં સુધી ફુરમોને ભૂલ્યા
ન શકાય એવો પરચો બતાવતી જવામદાણી સમજા.
આ સૌ જવાનો તથા ઓફિસરોના એ સૌનિય-
રોની કામગીરી તો, વ્યૂહાત્મક તથા લોકરી પમત્રી-
ને સંબંધિત સંબંધિત પરિણામો, હવામાન,

લોજિસ્ટિકનાં પ્રયોગો, લોજિસ્ટિક અને એવાં અન્ય
સમગ્રી તથા વિદ્યે લોકરી અભ્યાસ કરીને સૌની
આયોજન કરવાની હોવી એકંદરે હતી. અવારનવાર
મોરચા ઉપર કમાનિય ઓફિસરોને કહેવામાં આવતું
હતું કે લોકરી રીતે જે પગલું પેદાશ ગણાતું હશે તે
લોકમતનો દિણે સ્વીકાર નહિ હોય તો તેને પગલું
મુકાબે લોકરી રીતે અસત્યબળક પણ લોકપરક
એવું બીજું પગલું લોકરી!

પશ્ચિમ સેક્ટર મહિના સિનિયર મિલિટરી ઓફિસર
જનરલ હોલતસિદમાં સાચી સલાહ આપવાની ને એને
વળગી રહેવાની હિમત હતી એટલે એ પ્રમાણમાં ઠીક
ઠીક ધાયું કરાવી શક્યા. પરંતુ પૂર્વ સેક્ટરના એવા જ
સિનિયર મિલિટરી ઓફિસર જનરલ ઉમરાવસિદ
એટલાં નસીબદાર નહિ એટલે એ ધાયું બર લાવી
શક્યા નહિ. એમણે સાચી સલાહ આપવાની હામ
ભીડી ખરી, પણ પરિણામે તરતોતરત જ એમને
દૂર કરવામાં આવ્યા અને એમની જગ્યાએ વધારે
કલાગરા જનરલમે મુકવામાં આવ્યા.

તેવિલ મેકસવેલને ફાવે છે કે તેણે ભારતના
વિદેશ ખાતાના તથા સંરક્ષણ ખાતાના અપ્રકાશિત
એવાં સાધનો-મિનિટ્સ, મેમોરેન્ડો અને અન્ય અહે-
વાલોમાંથી આ બધી સામગ્રી એકઠી કરી છે. એમણે
પોતાની સામગ્રી એકત્રિત કરવામાં ગમે તેટલી પશિલ
પસંદગી દાખવી હોય તોપણ ૧૯૬૨ના સપ્ટેમ્બર,
ઓક્ટોબર અને નવેમ્બર મહિનાઓ દરમિયાન ચીન-
ભારત સરહદના પૂર્વ સેક્ટર ઉપર જે કંઈ થતાંઓ
થઈ તેના એમના નિરૂપણની અધિકૃતતાને પગારવી
કહીને છે. આ બધા અહેવાલોમાં સૌથી મહત્વનો
અહેવાલ તો સરકારે પોતે જ સમગ્ર થતાંની સર-
તાપસ કરવા માટે નિમિશ જનરલ હેનરસન-શુકસને
છે. એકે સરકારે રસ્તી બાપણવારીથી એને પ્રકાશિત
કરવાનું મુનસિફાનું નથી એટલું જ નહિ સંસદ
સમક્ષ પણ એની કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલી સારવણી
નાખનાર જ્ઞાતાને કેટલીક સામગ્રી સાંપડી હોવાનું

નિર્વિવાદ, જ્યાંય છે ત્યારે આપણાં લશ્કરી દ્વંદ્વો તથા આપણા લોકો સાથેના ન્યાયશુદ્ધિભર્તી વ્યવહારનો એ તકાળો છે, કે જે સન-યુક્ત અહેવાલ પ્રગટ થાય.

ભારતીય લોકો ૧૯૬૨ના ચીન-ભારત સરહદી સંઘર્ષ દરમ્યાન ખરેખર શું બન્યું હતું તેને વિષે હવે વધુ સમય મુદ્દત જામનાં રહેવા ન જોઈએ, પણી એમની બંને ગમે તેવી મંજીર ભૂલો કે નાનીમોટી ક્ષતિઓ હોય તથા ગમે તેને માથે જવાબદારી જતી હોય તેપણ આ ચર્ચા ન જોઈએ. ખાસ તો એટલા માટે કે એવી મંજીર ભૂલોમાંથી ભવિષ્યમાં આપણે બચી શકીએ એક ક્ષેત્ર પેદા કરે તેવી વાત એ છે કે, ૧૯૬૫ના પાકિસ્તાન સાથેના જાવીસ દિવસના મુદ્દા દરમ્યાન એક માઠા આપણે વ્યવસ્થા ચીખ્યા એ દેખાયું. ત્યારના આપણા વડા પ્રધાન શ્રી લાલબાદુર શાસ્ત્રીએ લશ્કરી બાબતો પરત્વે લશ્કરી સલાહોને

કદાચ અવગણી કે ફેંફી દીધી નહોતી, એ પણ બંને પક્ષો છે કે ૧૯૬૨ કરતાં અત્યારે આપણે વધુ સુસજ્જ છીએ. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક બાબતોમાં રક્ષા-તંત્રનું નોંધપાત્ર પુનર્ગઠન પણ થયું છે. આમ છતાંય મહત્ત્વના સંરક્ષણાત્મક સવાલોને લાગેવળે છે, ત્યાં ટાળી શકામ તેવી સુમતા હજીપ જળવાઈ રહી છે — ચીન અને પાકિસ્તાનને નિસબત હોય તેવી બાબતોમાં તો ખાસ. ચીનની વધતી જતી અણ-તાકાત, પાકિસ્તાનનું મોટા પાયા પરનું પુનઃશસ્ત્રીકરણ, હિન્દી મહાસાગરમાંના બનાવો વગેરે વિષે સરકાર આમ-સંતોષપૂર્ણ પણ અપ્રતીક્ષિત નિવેદનોમાં રાંચે છે એ જોતાં ઠાઈ લાગ્યે જ એવા તારણ પર આવી શકે કે ભારત-ચીન-યુદ્ધ પહેલાંની લઘુવાયેલી મનોદ્વંદ્વોમાંથી આપણી સંરક્ષણ ને વિદેશનીતિ — એકંદરે વિચાર-રૂપ બહાર આવી શક્યાં છે.

(‘કામસ્’, ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧) અનુ. મુકુંદરાય મુનિ

પૈસા જગતમાં બધું કરી શકે છે અને મલૂર પૈસાના દાસ છે એ બંને ધોર જામણા છે. અજ્ઞાનની નિશાની છે.
૨૭-૧-૭૧ ગાંધીજી

પેકવેલ — અમદાવાદના

સૌજન્યથી

યુદ્ધની આસપાસ | વિષ્ણુ પંડ્યા

૧૯૪૭નું કાશ્મીર પરનું આક્રમણ, ૧૯૬૨નું નેક્ર-સહાય પરનું આક્રમણ અને ૧૯૬૫નું સમગ્ર પ્રશ્નિગી સરહદો પરનું આક્રમણ— આ ત્રણે સમયે પરિસ્થિતિ જાદી હતી, નેતા જાદા હતા, દુરમન અને દુરમનાવટમાં પણ ફરક હતો.

એવું બધાન કરતાં કરતાં હિંદી-ફરજારની તકલીફ હતી અને પ્રવૃત્તિ સુધી ખેંચી જનારાં ત્રણ પુસ્તકો છે: પ્રિટિશ પત્રકાર ગેકમ્પેલનું 'ઇન્ડિયાઝ આર્મ્સ વોર', શ્રી બી. એન. મલિકનું 'મોર્ટલ પ્રિન્સ' વિષય નેહરુ (કાશ્મીર); અને જનરલ બી. એમ. કૌલનું 'કન્ફ્રન્ટેશન વિથ પાકિસ્તાન.'

એક રીતે આ ત્રણે પુસ્તકોના લેખકો પાસે પોતપોતાનાં નિરનિરાણાં અનુભવો છે. પત્રકાર ગેકમ્પેલ ચીની આક્રમણને જાણે કે ઉચિત ગણાવતાંનું નક્કી કરી બેઠા છે. પોતે છુકસ અહેવાલોનાં દાંચણો મેળવી લીધાં હોવાનો એમને દાવો છે. બી. એન. મલિક ૧૯૪૭થી ૧૯૬૫ સુધી, સાર્વત્રીય કેન્દ્રીય સુલતથાર સેવાનાં સર્વોચ્ચ પદોએ રહ્યા છે. અને ૧૯૬૨નાં ચીની આક્રમણ સમયે સેનિકવાની જવાબદારી સંભાળતા શ્રી કૌલ તો તેમનાં આગ્રહ પ્રતકે પદ અન્ડરસ રેટારીયાં પછી પધાત છે. પરંતુ આ પુસ્તકોમાં બન્યું છે એવું કે પ્રમ. ઉત્તર, વળી તેનો ઉત્તર—આમ વર્તુળાકાર ખેલાયું છે. જનરલ કૌલે ગેકમ્પેલ અને મલિક બન્નેએ ૧૯૬૨ના

જંગ વિશે કેટલાક સુધાઓ બીમા ક્યાં તેનું સમાધાન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. બ્યારે શ્રી મલિકે ૧૯૬૨નાં સેનિકા અનુમાનોમાં અને તૈયારીઓમાં રહેલી અસતીઓ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જસસીતત્રે બબ્બેલી સફળ કાચવાલીનો પણ અહેવાલ આપી રહ્યા છે.

શ્રી મલિકના પુસ્તકનો ધણો મોટો ભાગ કાશ્મીરે રાક્યો છે. અને એ વધુ પ્રામાણિક, રાચક અને તથ્યાત્મક પણ છે. તેમાં કાશ્મીર અને તેના શહેનશાહ બનવા માગતા શેખ અબ્દુલ્લા વિષેની દૃષ્ટાંતોનું સરસ બધાન છે. લેખકે શેખના ભારત-વિરોધની પૂર્વશ્રમિક રૂપે કેટલીક વિગતો આમ આપી છે—૧૯૪૯ના મખાતર સુધીમાં તો નેહરુસ કોન્ફ્રન્સમાં આપસી સહાઈ પેદા થઈ ચૂકી હતી. કોન્ફ્રન્સના એક મુખ્ય નેતા ગુલામ મોહિયુદ્દીન કારાનો પ્રધાનમંડળમાં સમાવેશ કરાયો નહિ ત્યારે તેણે કોન્ફ્રન્સમાંથી રાજીનામું આપી દીધું અને પાકિસ્તાન તરફ ચૂકવા માંડ્યા. (આ જ કારણે આઝાદીપૂર્વે મહારાષ્ટ્ર વિરોધી ચળવળમાં આગેવાની આપી હતી.) ૧૯૫૧માં સંવિધાનસભાની ચૂંટણી થઈ, કોન્ફ્રન્સને બહુમતી મળી અને કેટલાક ઉમેદવારો તો મિનહરીફ ચૂંટાઈ આવ્યા. ૧૭ નવેમ્બર, ૧૯૫૨ ના દિવસે મુવરાજ કબુલિસહ. પહેલાં 'સહરે રિયાસત' બન્યા ત્યાં સુધીમાં કાશ્મીરી રાજકારણ બે બીમમાં વહેવાઈ ચૂક્યું હતું—એક તરફ બક્ષી ગુલામ મોહમ્મદ, ડી. પી. ધાર (શ્રીમતી ચૌધીનાં બાળનાં) વિધાનસુ નિરંસનીતિ નિજાત), સાદિક પગેરે કાશ્મીરનો

My Years with Nehru: Kashmir (B. N. Malik); Confrontation with Pakistan (B. M. Kaul).

બધા આરોપો દમ વગરના છે.' પરિણામે ૪૯ સંસદ સભ્યોએ શેખની મુક્તિની માગણી કરી. આ માગણીને જયપ્રકારાણનું પણ સમર્થન હતું. નેહરુનીતિ કરી બદલાઈ. બક્ષીને એમણે જણાવ્યું કે મુકદ્દમો પાછો ખેંચી લો. મલિકે એ પત્રનો વિરોધ પણ કર્યો ખરો.

દરમિયાન કાશ્મીરની રાજનીતિમાં વળાંક આવ્યો. બક્ષી ગયા, સાદિક આવ્યા. ભારત સરકાર અને બક્ષીની તત્પરતા શેખવિરોધી મુકદ્દમો પાછો ખેંચવાની દલીલો તેની જાહેરાત પણ કરાઈ. લોકોમાં — સરકારી સાક્ષીઓ સુધ્ધામાં — તેની અસર ઘટી. દિલ્લી હજુ નિર્ણય લેતાં ખચકાતું હતું ત્યાં સાદિકે મુકદ્દમો પાછો ખેંચી લેવાની જાહેરાત પણ કરી નાખી. નેહરુ પણ આવી એકપક્ષી જાહેરાતથી નાચુશ હતા. છતાં એમની માન્યતા પ્રમાણે આ ઘટનાથી સાદિક-સરકાર વધુ સ્થિર થાય તેમ હતું. વડા પ્રધાનની આ માન્યતા સામે કોઈ પ્રધાન બોલી શક્યા નહિ. થોડા દિવસો પછી કાનૂન-મંત્રી એ. કે. સેને પદ પરથી રાજીનામું રેસા કરી દીધું. શેખને એ પછી નેહરુએ સલાહ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું કે કાશ્મીરના ભારત સાથેના સંબંધોની સમસ્યા વિશે તેઓ યથોચિત સમાધાન શોધી કાઢે. આટલું જ નહિ પણ શેખ કોઈ પણ નિર્ણય પર પહોંચતા પહેલાં પાકિસ્તાન પણ જાણ એવું નેહરુ કહેવાના હતા. પણ શેખની પાક. મુશ્કેલી પૂરી પાર પડે તે પહેલાં મે ૧૯૬૪માં નેહરુએ વિદાય લીધી.

શ્રી મલિકે શેખના કાશ્મીર વિષેના ખ્યાલો પાછળની નિમિત્તકર ઘટના પણ નોંધી છે જે ૧૯૪૯ ના જનમુઆરીમાં બે વિદેશી પત્રકારો — ડેવિડસન અને વોર્ડ પ્રાઇસ — કાશ્મીર ગયેલા. શેખે તેમની સાથે લાંબી મંત્રણાઓ કરી. કદાચ, ત્યારથી તેમના દિમાગમાં એક શબ્દ ઘૂસી ગયો — રિવલ્યુશન. તેમણે કાશ્મીરને પણ એવું અલગ-વિલગ રિવલ્યુશન બનાવવાની કંપનાનો યોડો દોડાવવાનો શરૂ કરી દીધો.

મલિકે એક બીજું કારણ પણ નોંધ્યું છે : શેખના ભારત-વિરોધી વલણમાં શેખનું કુટુંબ સૌથી મહત્વનો ફાળો નોંધાવી રહ્યું હતું. શેખ પરિવાર સમગ્રપણે

ભારતવિરોધી. એનું એક ઉદાહરણ એમમ અબ્દુલ્લાનો નોસેફ કેએલ (ભારત-પાકિસ્તાન માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાના મિશનના સભ્ય) પરનો પત્ર પણ છે. જેમાં એમને લખ્યું હતું કે 'મારા પતિ સ્વતંત્ર કાશ્મીર વિશે હજી દહ નથી પણ એ જાણવું હું અચલ છું.'

મલિકે શેખ-ચરિત્રના આપેલા આ લાંબા અમાનમાં કાશ્મીર વિષેની ભારત સરકારની દોષીપેચની નીતિનાં અર્થગ્ન છળોનો મળી જાય છે. સાથેસાથ કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા ઇચ્છુક તત્વો ભારત સરકારને કેવો ભય બતાવતાં હતાં એનો પણ ઉદાહરણો મળી આવે છે.

કાશ્મીરના સવાસનો કાકડો સળગતો રાખી પાકિસ્તાને જે ભારત-દ્વેષનું વાતાવરણ સર્જ્યો રાખ્યું તેનું વર્ણન શ્રી મલિક કરતાં શ્રી કૌલના પુસ્તકમાં વધુ તથ્યાત્મક છે. પાકિસ્તાનની લશ્કરી તૈયારી વિષે અને તેને કારણે જન-પરાજન્યના દિસાખ વિષે જાને જુદા પડે છે. શ્રી મલિકના મતજ મુજબ છેલ્લા ત્રણ મુકદ્દમાં પાકિસ્તાન નિષ્ફળ રહ્યું છે, અને એક વધુ અવસર શોધી રહ્યું છે. (મલિકના આ અનુમાનને યાદાએ ૧૯૭૧ના ડિસેમ્બરના આક્રમણ દ્વારા સાચું પાડ્યું છે.) જનરલ કૌલ ૧૯૫૧ના મુકદ્દ વિષે ઇશારો કરતાં કહે છે કે અલગતા, પાકિસ્તાને આપણને હરાવ્યા નથી, પણ આપણે પાકિસ્તાનને કરારી ચોટ આપી એમ કહેવું જરૂર નહિ જણાય. એ મુકદ્દ શરૂ થયું ને સમાપ્ત થયું ત્યારે પણ અનિર્ણય રહ્યું હતું. એનાથી દુઃખી થયેલું પાકિસ્તાન પણ કરી વાર હુમલો કરે તે શક્ય છે.

શ્રી કૌલે એમના આ જુલોઈ ૭૧માં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં પાકિસ્તાનના મુકદ્દાને માનસના નેતાઓની નામ જણાવ્યાં છે. તે ઝુલ્ફીકર ભૂતો, યાદાખાનના મુખ્ય અધિકારી લે. જનરલ પીરઝાદા, મુખ્ય સેનાપતિ જનરલ મુશ હસન, રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા પરિષદના અધ્યક્ષ મેજર જનરલ ઉમર, આંતરિક સેવાઓના સમિતિના જૂનપૂર્વ પ્રમુખ મેજર જનરલ અકબરખાન અને પાકિસ્તાની યોજના-પંચના પ્રમુખ મોહમ્મદ અહમદ. આ લોકો યાદા પર તમાજી લાંબા કરે છે કે

પાકિસ્તાને ચીન સાથે સમજૂતી કરીને ભારત સામે યુદ્ધ કરવું બંધ એ. જન. કૌંસે આ પુસ્તકમાં લેખિય લખ્યું છે કે બાંગ્લાદેશના કારણે પાકિસ્તાન યુદ્ધ ખેલશે. આ યુદ્ધ એક બહુ મોટો શબ્દાર હશે, જો તે યુદ્ધ છૂટી જશે તો કુખ્ય વફાલુ બંધારી લેશે અને હારશે તો પાકિસ્તાન જ ખતમ થશે —

શું ચીન આ યુદ્ધમાં દખલ કરશે? કૌંસેના જવાબ અનુમાન પર આધાર રાખે છે — ચીન મોદ્દ સરકાર તો ન ઉતારે, કેમ કે તેરેય પ્રત્યાષાતોની બીક છે પણ તે લગાખમાં સીમિત માત્રામાં પ્રવેશ જરૂર કરે. કદાચ, તે માત્ર મુનેવિશાનિક યુદ્ધ પણ ચલાવે અને લાખ, નેહા, મુખી ધારીમાં આક્રમક વલણ લઈ આપણા સૈન્યને ત્યાં ફસાવેલું રાખવા ફરજ પાડે. જન. કૌંસે ચીની સૈનિકો રાક્ષિતો પરિચય પણ આપ્યો છે — ચીની સેનામાં ૩૦ લાખ સૈનિકો છે, જે ૧૩૮ ડિવિઝન અને ૪૦ ફોર્સીય એકમોમાં વિતરિત છે. ફરક ડિવિઝન ૧૩,૦૦૦ સૈનિકોની છે. ચીન તિબેટમાં સમગ્ર જલ્લુ લાખ સૈનિકો રાખી શકે તેવી ક્ષમતા ધરાવે છે.

એક તરફ શ્રી કૌંસ કહે છે કે ૧૯૬૨માં વાયુ-સેનાના ક્ષેત્રમાં ચીની યક્ષિ, ઝાઝી નહેાતી, આપણે અનુમાન જ અંતરેક્ષિ હું. એ બરાબર છે કે, તેની પાસે ૨,૮૦૦ જેટલાં લગાખ હવાઈ જહાજ છે. પણ એ બધાં અને જાંબાંએ ફસાવેલાં છે. વળી તિબેટ જેવી ઊંચી પહાડી જગ્યાએ હવાઈ જહાજો ઉડાવવા માટે લાખી વિમાન પટ્ટીઓ બંધ છે, તે બધાં કારણે ચીની કામ-ક્ષમતાને તોડી નાખે તેમ છે. આમ રજૂઆત, પછી કૌંસ-ચેતવે છે કે ૧૯૬૨ પછી ચીને પોતાની સક્ષિત-ધણી સુધારી લીધી છે. તેણે ટેકેલિક વિમાની મથકો પણ બનાવ્યાં છે, તેમાંનું એક લગાખમાં છે, બીજું મુખી ધારી નજદીક છે. ત્યાં તે જેટ વિમાનો ઉતારી શકે તેમ છે. શ્રી કૌંસે આ જ રીતે પાકિસ્તાની સૈન્યની સંકારક યક્ષિતવું વર્ણન કયું છે. ચાર લાખની સ્થાયી સેના, બે લાખ પચીસ દબાર અધ-સૈનિક સમૂહો, આઝાદ કંદાખીરમાંના ચાળીસ દબાર સૈનિકો, બે લાખ

મુખલિંદો વગેરેનો એમાં સમાવેશ થાય છે. શ્રી કૌંસની મુજબતરી મુજબ ૧૪૦૦ ટંકો અને (અલખત એમાંની ૪૦૦ બહુ સારી હાલતમાં નથી!) ૪૫૬ લગાખ વિમાનો પણ છે.

જનરલ કૌંસ 'પાકિસ્તાન આમનેસામને', (કન્કન્ટેશન વિષ પાકિસ્તાન) શીર્ષક ભૂટી બંધને શ્રી મલિકની આમનેસામને આવી જાય છે એ આ પુસ્તકનો રસપ્રદ દિરસો છે. ૧૯૬૨ના ચીન-ભારત યુદ્ધ વિષે શ્રી મલિકે પોતાના પુસ્તકમાં સાફસાફ કહ્યું છે કે પોતે અને કેન્દ્રીય મુખત્યર વિભાગ યુદ્ધ પૂર્વે ૧૪ વર્ષોથી ચીની બદલશાહ વિષે સચનાઓ આપતા રહેલા, પરંતુ સૈનિક અધિકારીઓએ ન તે પોતે એ સચનાઓ પર ધ્યાન આપ્યું કે ન એ સચનાઓ જ તે સૈનિક વિભાગોને પહોંચાડી. શ્રી મલિકે ૧૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૨ના દિવસનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે — એ દિવસે એક બેઠક થઈ. બેઠકમાં નક્કી એ કરવાનું હતું કે ચીનની સામે પગલાં લેવાં કે કેમ? મેં ચીની ગતિવિધિની બધી માહિતીઓ ત્યાં ઉપસ્થિત સમળા સૈન્યવડાઓને આપી અને પછી બેઠકમાંથી આવ્યો થયો. મેં શ્રી વી. કે. કૃષ્ણમેનનને પણ કહ્યું કે તેઓ આ બેઠકમાં ન બેસે. શ્રી મલિકે નોધે છે કે એ દિવસે ઘોલા ક્ષેત્રમાંથી ચીની સેનાઓને હાંકી કાઢવાનો નિર્ણય માત્ર સૈનિક અધિકારીઓએ જ લીધો, રાજકીય નેતાઓએ નહિ.

એ આરોપનો જવાબ શ્રી કૌંસ આમ આપે છે — '૧૭મી સપ્ટેમ્બર પહેલાં એક બેઠક મળી હતી ૬૪મી સપ્ટેમ્બર. ત્યારે કૃષ્ણમેનનને જનરલ થાપરે સાફ સમજાવ્યું હતું કે જો નેહામાં ચીનાઓ વિરુદ્ધ કોઈ સચય કામવાહી કરાઈ તો તેનો પાલો લગાખમાં પડશે અને ત્યાં આપણી સેના પરિસ્થિતિ સંભાળી નહિ શકે... થાપરે જનરલ સેનની પ્રતિક્રિયા પણ જણાવી કે ચીનાઓ મોટી સંખ્યામાં આવે તો નેહામાં પણ આપણે મુકાબલો કરી નહિ શકીએ.'

શ્રી કૌંસ નોધે છે તેમ જનરલ થાપરે કરેલી રખણતો પછી પણ મેનને જણાવ્યું કે કોઈ ને કોઈ

જામીને ચીનીઓનો આપણે મુકાબલો કરવો જ રહ્યો. ત્યાર પછી સૈન્યે ચીની હુમલાને મારી હકામ-વાનો નિર્ણય લીધો હતો. જનરલ કૌલે મલિક પર દોષનો ટોપલો ઢાળે છે કે મલિકે નેહરુજીને એવી સંચના આપી હોત કે ચામચ પહાડી પરથી ચીનીઓને અત્યારે હટાવવા ન બેઠો એ તો પરિસ્થિતિ સુધરી હોત. પણ એમ બન્યું નહિ અને જનરલ ચાપરે ના પાડવા છતાં નેહરુએ ચામચ પર આક્રમણનો આદેશ આપ્યો.

આ જને વળતો પરથી એમ લાગે છે કે સેના-ધિકારીઓને પણ સાચેસાચી પરિસ્થિતિનો પૂર્ણ અંદાજ નહોતો. નેહરુમાં આપણે જે ધગડકો થયો એમાં શૂર આપણી જ હતી. ભારતીય સેનાએ એક મેદોન રેખાની ઉપેક્ષા કરીને નામકાન્યૂના દરિયા કિનારે સેરોંગ કે ધોલા પર ચાલુ જમાવ્યું એનું કારણ કૌલ પ્રમાણે આપણને સાચા નકશાના સામગ્રી ઉપલબ્ધ નહોતી, એટલે કૌલ એક ક્ષેત્રમાં આપણે ચાલુ ગામ્યું. કેપ્ટન મહાત્મા પ્રસાદને એકમેદોન રેખા પર આપણી તરફ ચોક્કસ બનાવવા પસંદ કરાયેલા. તેઓ એ સ્થાન પર પહોંચ્યા તો ત્યાં પાણી વરસી રહ્યું હતું એને જે નકશા હતા તે મિલકુલ સ્પષ્ટ નહોતા. એટલે તેમણે એવા સ્થાન ચોક્કસ લીધી કરી જે મેદોન પ્રસાદના ગંગે તો પોતાના જ પ્રદેશમાં હતી, પણ વાસ્તવમાં તે એકમેદોનની પેલી પાર સેરોંગ-માં હતી. આમ, કીલના કહેવા પ્રમાણે તો ધોલા — જેના વિષે ભારતીય નેતાઓ ભલભલમ્મણીમાં હતા — એનું સ્થાન જન્યું કે જ્યાંથી આપણે પાછા હરીયાણા હોત તો નેહરુમાં આવડી મોટી લગાઈ જ ન આવતી.

જનરલ કૌલે ૧૯૬૫ના સુદને આવી પહોંચે છે ને તેમાં જનરલ ચૌધરીની રણનીતિની તેમણે સખત આલોચનાયે કરી છે. એ વિષે તેમણે પાકિસ્તાનના સેનાપતિ જનરલ મોહમ્મદ મુસાનો એક લેખ પણ છાપ્યો છે. [અલગત, ત્યાર પાદ જનરલ ચૌધરી અને એરમાર્શલ અશુ નસિરે પત્રકારપરિષદમાં એને રદિયો આપ્યો હતો] કૌલે જનરલ માલિકશાને પણ ટોડ્યા નથી.

શ્રી કૌલે ૧૯૬૫ની લગાઈની નિષ્ફળતાઓ ઓકતા લખ્યું છે કે આપણી ગખતરખમાં સેનાઓ પંદર દિવસમાં માત્ર વીસ માર્શલ જ આગળ ધપી શકી તેનું કારણ આપણા હાર્કમાન્ડના નિર્ણયોના અપૂરતાપણામાં રહ્યું છે. આપણી ચાર ડિવિઝન સેના સામે શત્રુઓની ત્રણ ડિવિઝન સેના હતી. આપણી પાસે એક ગખતરખ ડિવિઝન હતી, પાકિસ્તાન પાસે એવી માત્ર એક રેજિમેન્ટ હતી. પછીથી પાકિસ્તાને બે વધુ રેજિમેન્ટ નોકરી. વંચ એ છે કે આ લગાઈ ટેક-વિરોધી જનરલ ચૌધરીની પોતાની કરામત હતી પણ અકસોસ એ કે એક સોનેરી તક આપણે ગુમાવી. લાહોર-સિપાહકોટ પર આપણે પૂરી ધાક બેસાડી શક્યા નહોતા, અને જન્યું એનું કે રાજસ્થાનમાં પાકિસ્તાન આપણી કેટલીક ચોક્કસ પટ્ટાની લીધાં. આનો અર્થ એવો થયો કે ૧૯૬૨માં આપણે તૈયાર નહોતા. ૧૯૬૫માં તૈયાર હતાં પણ મોકો ગુમાવ્યો અને...

... અને, ભારતીય સૈન્યે ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ના સુદમાં સધળા ભૂસોને તોડી પાડીને એક નવલંકા અધ્યાપ રચ્યો છે, એમ શ્રી કૌલ કહે એવા પુસ્તકની આપણે શદ્દ બેઠ્યું.

એક કાવ્ય | ગેયતાદેહ. ભા. ૩

(નગજી સોમ મુનિપુર રહેઠાણને સાર)

વૈશાખી વામરામાં કમણ કરતા વૈરાળને
એની દિશાચન્મતાનો ખ્યાલ આપી ગયો
ભ્યારે
નાનકા એક વાદળની ભીનાચથી તરખોળ થઈ બેઠું
સારું આકાશ
એકદમ
જગીત પર મૂંઝી બેઠું
ભ્યારે
અણોઠીને વણીથી આઠ માનું સસડું
અવકાશમાં પથરથેલી
આઠની અસીમ સીમને
મકીનત
અણોઠી માની બેઠું.
ભ્યારે
તમાચો મારીને લાલ રાખેલું અંજ
અચાનક એની લાલાશનો
અનેરો અણસાર આપી બેઠું.
ભ્યારે

માણસનું વાવેલું વૈશાખી ફૂલ
આવણમાં
માણસિયા વાદળની ભીંગવેલી સુગંધ લઈ બેઠું.
ભ્યારે
અદિ-આકાશને એકાકાર કરતું વાદળ
કુમ્ભસિયા સૃષ્ટિમાં
ઓગળતું, ઓગળતું
વરસાદ થઈ બેઠું.
ભ્યારે
નિરિકુળને પવનનાં કરાવતું ઝરણું
કલગલતું, કલગલતું
નામ વિનાની નદી થઈ બેઠું.
અને—
ક્યારેક બે હવાનું સખસન થઈ ગયું 'તું
સે
તે જ ઝરણુ ભ્યારે
અકારણ-હવાનું સમરણુ થઈ બેઠું.
—ભ્યારે...

આંગલા દેશ | વિપિન પરીખ

આકાશ લાલ છે, પૃથ્વી લાલ છે,
દરિયો લાલ છે, હવા લાલ છે,
આંખ લાલ છે, છલ લાલ છે,
હોઠ લાલ છે અને
આ હાથ લાલ છે.
ત્યાં એક મુસલમાન બીજા મુસલમાનની હત્યા કરે છે.
ના
ત્યાં એક માણસ બીજા માણસનો વધ કરે છે.
કંઈના વધને કહેતાં ત્યાં યોગી

ગાંધી કાલે જ હત્યા આ પૃથ્વી પર ?
સુદનાં નમન હણુ ગંધ કેમ છે ?
બધા ચૂપ કેમ છે ?
હું નમતો નથી રવી શકતો.
મારે કવિતા કામવણું છોડી દેવું નોઈએ.
મારે આ શબ્દોની રમત ગંધ કરવી નોઈએ.
કાળજી કાઢી મચેલા ડોળા જેવો પોળો છે.
મારા હાથ લાલ છે.

બરફની ભીતો | મૌન બૂલોલી

એગર ફરતી બરફની ભીતોને
પરસેવો ન વળે
એ ફિકરમાં ને ફિકરમાં
માણસની આંખ રાગર જની ગઈ.
બરફની ભીતો ખાતર
માણસની છાતીમાં સંગીન જેમ
ભોંકાય છે માણસ
ને વિચેતનામ જેવા ચંદ્રકથી
સોહી જાહે છે એની છાતી
ત્યારે જેને રાધું જેવું જ નથી એવું
મેસર્જિક વેશમાં નિગનદ માણસ
હિપ્પીયુગલ હીજડી સંસ્કૃતિની આંખમાં
ફાંસ જેમ ખટકે છે
પોરે આપેલા વસ્ત્રના ફાંસામાં
શહીદ જેમ લટકે છે.
બરફની ધૂસણખોર ગોળી
વગર પાસપોર્ટ
ગમે તે રાધુંમાં ગમે ત્યાં ફરી શકે
એની નિપ્તી આંખોની સંપ્રેક્ષિત હિંસતામાં
ધુનો પથુ બાકોડું પાડી શકતો નથી.
ભીતિ ડાઘ જેમ ચોટકી ગરોળી
હડપ દર્ધને ખતીના અજવાળામાં
જીવાત પકડે એમ
સ્ટેશન બહાર નીકળતાં
હોર્ષ એ કાનમાં ઠહું
“બાણુજી, નવાળકી બેટી છે
ધું તો નહાળપોશ નિકલતી છે
સેકિન આજકલ દેશી ટેબૂલ
સિક્કું દેશી હી છે
તંગ આ ગયે છે હોઠ ઔર રખસાર
કમકે રખસરી બોસાસે.”
ને રગરમાં વહેતું રક્ત
મારા શિશ્ર બણી ધસ્યું
હા એ જ આ ધુનો

બાંધ્યા દેશ બળાકાર કેસમાં
બંદળ પુરવાર ચયેલ તાજનો સાક્ષી
એનેમ બરફની ભીતો હશે
નહિતર એ મશીનગનનો
ટોટો પીસી શકે,
સફેદ ગાય પાછળ દોડતા આંખલાંને
બળદની જેમ નાથી શકે,
પથુ કોણુ કોને રોકે
કોણુ કોને ટોકે
બધાય જીવતા માણસને ખીસા કોકે !
મેં જ્યારે કહેલું
“હણુપેલા કુરમનોનાં પથુ
કપાંક રમારક રચાતાં હશે”
ત્યારે હોર્ષ એ કહેલું
કે છોકરી બહુ ફાટવો છે
ગોળીએ દેવો પડશે
નહિતર નકસલનાદની જંગલો
જાગી નીકળશે બરફની ભીતોમાં.
મારી બળવાખોર ગરમીમાંથીય
બરફ બનાવવાનું શીખી ગયાની
ખુશાલીમાં મારા મજાને
કાચું ને કાચું ખાતો હશે માણસ
ત્યારે ફર બોલો બોલો હું નેતો હોર્ષ
બરફની ભીતોમાં ચણાઈ ગયેલી
જળની બારી શોધી રહ્યો છે માણસ
અને પાછો પરેદિયે
સેરટીન ચેપલના ફેસ્કા પર
સતેલો માણસ ચીખી બીકશે
આ મારો સ્વર્ણસૂત્ર નોમ
સંધરેલા પદાણુ એવા ને એજા જ
મારી કબરમાં બંતે દફનાવવા પડશે
મારો મજા ચીરેલાં નકામાં જશે
આ બરફની ભીતો ખાતર
હા, આ બરફની ભીતો ખાતર

એકે તુલસીના છોકરીની વાર્તા | સેવક વલી ઉદલાદ

ધનુષ્યના જેવા લોકો ઈસિમેન્ટના પહોળા પુલની સો વાર છેટે ધર હતું. એ માળનું, સરસ; રસ્તાની બરાબર ધારે. આ બાલુ ફૂટપાથ હોતો નથી, એટલે ધર આગળ પશુ યોડી જમીન છોડવી નેહાંએ જોવી કશી બધા નહોતી. પશુ ધરના પાછલા ભાગમાં તો ધણી ભધી જગ્યા હતી. રનાનધર-રસોડા અને પાપખાનોની વચ્ચેની ખુલ્લી સ્વચ્છ જમીન સિવાય પશુ બીજી કશી ભધી જગ્યા હતી. ત્યાં આળા, નાંછુડા અને કોકાટું, વીચ જંગલ જેવું હતું, મોટા માસથી દોકાયેલી શીની, માડીની બેજવાળી ગંધ વધી આવતી અને ધોમધખતા તાકામાં પશુ સ્વાસ્થ્યને મહિન અધકાર છવાયેલા રહેતો.

આટલી ભધી જગ્યા હતી તો પછી, સામે જરા જગ્યા છોડીને એકાદ બાગ જેવું કંઈ હોત તો શું હોય થઈ જવાને હતા? — આ વાતના જ તેમને વિચારો આવે. એ મતિન વિચારે છે કે, ભરે બાગ ન રહી, આગળ જરા જમીન હોત તો તેઓ પોતે જ બાગ બનાવત, ખૂબ અમલ કરી, અત્યુત્કર્ણના મોસમી ફૂલ ઉગાડત, ગંધરાજ, બકેસ, દારનાદાના, બે ચાર શુધાળ પશુ તે પછી, સાંજની વેળાએ ઓફિસથી આવીને ત્યાં બેસત. બેસવા માટે, કંઈ નહિ તો એકાદ નેતરની ખુરશી અથવા એકાદ આરામ ખુરશી ખરીદી લેત. એકાં, બેકાં વાતો કરતાં, કરતાં આમળદાને ફક્ત પીવાની ટેવ હતી તેના હોય તો બાગનું સંભાળ નળવી રાખવા જેવો એક નાળવાળો સુંદર ઢોકો ખરીદી લેત. સાંજેળાના વિશ્રામવિલાસ માટે વાતો જમાવનાર કાદર પણ હતા, હરકરતી

ખુલ્લી દવામાં તેનું મળું વાર્તામય, દારનાદારા ફૂલની સુવાસ સાથે બળીને મધુર બની જતું, અથવા તો, ચાંદની રાતે કશી વાતો ન કરીએ તોયે શું જવાનું હતું? મોડું બરાબર ધીમેથી ચંદની સામે રાખી સુષઆપ બેસી ના રહેતાય કે — ઓફિસમાંથી થાકીને પાછા આવતાં રસ્તાની ધારે બેભોલા મકાનના બીજે માળે જવાનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં તે વાત વારે વારે મનમાં લાવતો.

આ લોકોએ મકાનનો કંઈએ સર્જ લીધો છે. જરૂર, કબજે લેતી વખતે લગાઈ કરવી પડી નહોતી, અથવા તેમની લગાવક શક્તિનું અનુમાન કરીને કેઈએ દાર પણ ખાની લીધી નહોતી. દેશવિશ્વા જનની ધનાઢમાં આ સહેરમાં આવ્યા ત્યારથી તેઓ એકાદ મહેતેવા ડેરાની શોધમાં બટકતા હતા. એક દિવસ જોયું આ ધર, સરસ મોડું ધર, જનમાનવ વિદોણી સ્થિતિમાં ખાઈખાઈ કરે છે, પહેલાં તેઓ નવાઈ પામ્યા હતા, પછી ટોળી સાથે આવીને દર વાતનું તાણું તોડીને હો, હો અવાજ કરતા ધરમાં પેલા, પેલાખની કેરી ભેગી કરવાના ક્ષિપ્ર ઉત્સાહમાં એટલા મન થઈ ગયા હતા કે તેમનું આ કૃત્ય ધીમે દહાડે ધાડ પાડવા જેવું છે એવું તેમને ન લાગ્યું. મનમાં કશું કે અનાદિત કૃત્ય ક્યોતો બાર પ્રેરે તે પહેલાં તે બાર મીનમેલા રૂની જેમ હર હોડી જતો દારવાના બારે અવાજમાં.

સાંજની વેળાએ શહેરમાં જ્યારે ખમર પડી ત્યારે અણખતાએનું આરામનું શરૂ થયું. નાથા પર એકાદ છાપરાની આશામાં તેઓ ટોળેટોળે આવવા

લાગ્યા. પણ આ લોકો ગરમ ધર્મ ગયા. ધાક પાડો છો કે શું? પછી શક્ય તેટલો મિલન કરો. રાખીને બોલ્યા—જગ્યા જ કર્યા છે? આખું ઘર ભરાઈ ગયું છે. બોલ્યા, ભુલ્યો સાહેબ, આ નાના અધારિયા ઝોરગામાં પણ ચાર ચાર પધારીઓ પડી છે. દજી તો પધારીઓ જ પડી છે, પણ હાલ આમ ત્રણ ફૂટ ના ચાર ચાર પધાર, હું એક પુરથીઓ કે ટેબલ આવતાં ઘરમાં જગ્યા બોલતાં કોઈ વસ્તુ નહિ હોય. કેટલાક સહાનુભૂતિપૂર્વક બોલ્યા, તમારી તકલીફ સમજાવે છીએ. અમે પણ કંઈ જોઈ તકલીફ વેડી છે? આ તમારું નસીબ જરા અંદ. જે ચાર કલાક પહેલાં આવ્યા હોત તો, ચાર યું, બેએક કલાક પહેલાં જ નીચે ખુલાવાળાં ઝોરગામાં એકાઉન્ટ્સ ઓફિસવાળાં એક નમિયણે કબજે લીધો. રસ્તા ઉપર જ રમ છે, પણ તેમાં વધો-શું? ખારી પાસે જ સરકારી દીવા છે. કોઈ દિવસ દીવા જુગાઈ નય, તો તે દીવાથી જ સરસ આવે.

આખા દેશમાં ભારે મોટી ઘેચકપાચક ધર્મ હતી ખરી, તોયે ક્યાંય હજુ બદલાવકતો ફેલાઈ નહોતી. એટલે જ પછી, આ ગેરકાયદેસર કબજે હોવાવા પોલીસના માથુસો આવ્યા હતા.

લાગી જનનાર ધરમાલિકે પોતાનું મકાન હોવાવા સરકાર આજળ ધરણાં કર્યાં હતાં એવું નથી ગેરકાયદે કબજે ધર્યો છે એમ જાણવા છતાંય ધરણાં કરત કે કેમ તે બાબતમાં સંદેહ છે. જે માથુસો આવડો મોટો એક પરિવાર માત્ર બે દિવસમાં જ દેશમાંથી લોગી જઈ શકે, એવાની બાબતમાં આવી ધારણા રાખવી વધારે પડતી છે. પોલીસને એવા લોકોએ જ ખબર આપી હતી, જેઓ તે વખતે સહેરના અન્ય ભાગમાં છૂટકાટ કરવા બંધતા હતા અને એટલે એવી ચાર કલાક પહેલાં કે બે કલાક પહેલાં પણ આવી નહોતા શક્યા. સીધીસાદી નસીબની વાત છે; એમનું નસીબ સારું નહિ હોય. બાગ્યને બજે મરીબ ગાય જેવા પણ ખરેખરા લાકીધારી બની જઈ શકે છે. સાચેસાચ લાલે લાકડીએ લાકડીએ ન આવત પણ તેને માટેની તૈયારીથી એ લોકોએ

સમગ્ર વ્યાપાર પેલીસને એવી રીતે સમજાવી દીધો કે ફાજદાર ફરી વાર બોલ્યા વિના પોતાના દર સાથે પાછો જતો રહ્યો. રિપોર્ટ આપવાની વાત હતી. આ રિપોર્ટ ઉપર આખા કરતાં તો દળાવી દેવામાં જ પોતાનું શ્રેય લાગ્યું. તે સિવાય એટલી બધી ઉતાવળ પણ શી હતી? જે ધર-હોડીને ચાલ્યા ગયા છે તેમના માટે સહાનુભૂતિની કશી વાત નથી અને માલિક પાછો આવીને પોતે કશું ના કરે તો પછી ખોટી માથાફાં શા નટે કરવી? તે સિવાય, આ બધા આવી પડેલા કારકુ હોવા છતાંય સાચા ધરના હોકરા હતા. કબજે જમાવી બેઠા છે એટલે કંઈ બારીબારણાં તોડી નાખે છે. અથવા છતની ત્રીમ ધીરે ધીરે કાઢી લઈને સીધા ચોરબજારમાં વેચે ફરી નાખે છે, તેમ પણ નથી.

રાતભરમાં તો ઘર ભર્યું બાઝ્યું જતી ગયું. આખાના ઘણાએ કલકત્તાની બેંકમેન લેનમાં, ખંજોસી પટ્ટીમાં, બેંકખાનામાં, ફક્તરી પાડામાં, સિયદ સાહેબ લેનમાં તમાકુના બાપારીઓની સાથે અથવા કમરુ ખાનસામા લેનમાં અકસ્ય કુચી બરી, મંદકી વચ્ચે દિવસો વિતાવ્યા છે. આ ધરના મોટા મોટા ઝોરગા, નીમચંગલાના વરંડાઓની ફેશન પ્રમાણે મોટી મોટી બારીઓ, પાછળ ખુરદું આંગણું, તેની પાછળ વનજગમની જેમ આંગા, નાંચુ અને કોઠ નો આગ— આ બધું આ લોકોને કેટલું ગમ્યું ખરી ગયું હતું તે કહેવાની જરૂર નથી, એકેક બધું એકેક ગોરડો કબજે નહોતો કર્યો એ વાત ખરી, તેમ છતાં ઝોરગામાં ખુરદી દવાની આવળ અને લરપૂર અજવાણુ જોઈને ખૂબ રાજી થયા હતા. આ વખતે મિનમાં થયું કે જીવી ગયા. મોકળાકમાં રહીને, પવન-પ્રકાંશ માણીને જીવન હવે સતેજ હડ્યું બધું થશે. દલ્લર બે હબરના પગારદારી જેવા જુરેસો-મહેરા પર આવશે, દેહ મલેરિયા અને કળાભરના કીટાશુઓથી મુકા-થશે.

જેમ યુવક ગેકલીવૂડ સ્ટ્રીટમાં રહેતો હતો. વિલાપતી નામ હોય એટલે શું ધર્મ ગમ્યું? ગલીમાં એક એક અંક બધું કે સતાર વેળાએ કચેરા ભરેલાં

ડસ્ટખિન જેવો હતો. તે મલીમાં જ જુઓ. યર્ષ મયેલા જે માળના મકાનમાં તે ઠગના એક ચામડાના વ્યાપારી સાથે રહેતો હતો. તે કહેતો કે ચામડાની ગંધ સારી, યદમાના જુવાણનો નાશ કરે છે. તે સિવાય તે ઉત્કટ ગંધ મટરની સહેલી મધને પણ ખબર ન પડે તે રીતે કુખાડી દે છે; ધરના ખૂણમાં દસ દિવસ સુધી મરેલી બિલાડી કે ઉંદર સડતાં રહે તોપણ નાકને તેની ખબર પડી શકવાની શુભવશ નહોતી. યુનુસ વિચારતો કે ખોટું...શું છે. કંઈ નહિ તો યદમાના જુવાણના નાશ ચામડાની વાત મનમાં ભરાખર ખેસી ગઈ હતી. શરીર તેનું જોઈએ તેવું સાડું નહોતું. રોજબરોજ દુખેળ માણસ. અહીં જે માળવાળા ધરની દક્ષિણ દિશાના મોટા ઓરડાની બારી પાસે સૂતા સૂતા સૂઈના પ્રકારના મોનેરી ચળકાટમાં મેકલીવડ રૂટીટના મકાનની વાત યાદ કરતાં મૂંછ ભીં છે વિચારે છે, આટલા દિવસો કેમ વિતાવ્યા હોયું જાણે છે? પૈસા હોત તો ઝાકટર પાસે એક વાર છાતીની તપાસ કરાવી આવત. એવતા નર સદા સુખી.

અંદર રસોડાની ડાબી બાજુએ એક ખૂણમાં અર્ધો હાથ ઊંચા ઈંટના એક ચોતરા પર એક તુલસીનો છોડ હતો. એક દિવસ સવારે લીમડાની ડાળીનું ફાલણ કરતાં કરતાં મુદાખીર આંચણમાં ફરતો હતો કે એકાએક તેની નજરે પડ્યો તુલસીનો છોડ. મુદાખીર હતો તુલસીનો છોડ. જરા કંઈક યાચ કે હો હો કરી ગળવી મૂકે. બધા દોડી આવ્યા. જેટલી બૂમા-બૂમ હતી તેટલું કરું ગંભીર ન હોવા છતાં હેવડે કંઈ નહિ તો કંઈક તો છે.

— આ તુલસીનો છોડ છે. એને ઉખાડી નાખવો પડશે. આપણે ત્યારે આ ધરમાં આવ્યા છીએ ત્યારે દિહુપણનું કોઈ ચિહ્ન રહેવું ન જોઈએ.

બધાએ તે તરફ જોયું. કચ્છાઈ રંગની આભામાં શીશા પંદરાં દેવાં જ્ઞાન યર્ષ મળ્યાં હતાં. નીચે કેટલાય દિવસથી દેખરેખ વિનાં ઘાસ વધી ગયું છે. નવાઈ રહેવાય. આટલા દિવસ સુધી આ છોડ નજરે જ પડ્યો નહોતો. નજાણે કેવી રીતે સંતર્પિત થયો હતો.

પણ તેઓ એકદમ સ્તબ્ધ બની ગયા. જે ધર આટલું સુતું લાગતું હતું, સીડી અને ઓરડાની દીવાલો પર વાંકાચૂકા અક્ષરોમાં નામ લખેલાં હોવા છતાં એનું અનાય લાગતું હતું કે તેનો ચહેરો એકાએક બદલાઈ ગયો તુલસીનો છોડ એકાએક નજરે પડીને જાણે ધણી બધી વાત કરી રહ્યો હતો.

એ લોકોની સ્તબ્ધતા જોઈને મુદાખીરે ફરી વાર ચર્ચના કરી: 'વિચારો છો શું? ઉખેડી નાખો, બીજી વાત નહિ.'

દિનું રીતરિવાજ આ લોકો સારી રીતે જાણતા નહોતા. તોપણ ક્યાંક સાંભળ્યું છે કે દિનું ધરમાં દરરોજ સાંજે ગૃહિણી તુલસી પાસે સંધ્યાદીપ પેટાવીને માથે ઓઢી તુલસીને પ્રણામ કરે છે. ઘાસમાં ઢંકાઈ ગયેલા, તજખેલા લાગતા આ તુલસીના છોડ પાસે પણ દરરોજ સાંજે ઢાંકી દીવો પેટાવતું હશે. આકાશ ત્યારે સંધ્યાતારાના બલિષ્ઠ એકાકીત્વથી ઉજ્જવલ ધર્ષ ભીંટું દશે, જરાખર તે વખતે આઠ થતી જતી ડાયાઓની વચ્ચે મૂકેલા સિંદૂરના નીરવ લાલ રૂપરંધી એક શાન્ત ધીર પ્રદીપ સળગી ભડતો દશે પ્રત્યેક દિને—કદાચ વર્ષ પછી વર્ષ એમ સળગતો દશે. ધરમાં દુર્દિનનું લાવાગોડું આવ્યું દશે, કદાચ કોઈ જીવનદીપ જુગામે દશે, તોપણ આ દીવો મૂકવાનું અનુષ્ઠાન એક દિવસ માટે પણ બંધ થયું નહિ હોય.

જે ગૃહિણીએ વરસો સુધી આ તુલસી પાસે દીવો મૂક્યો હતો તે આજે ક્યાં છે? યા માટે ચાલી ગઈ છે? મૃતિન એક સમયે રેલવેમાં કામ કરતો હતો. તે વિચારતો કે કદાચ કલકત્તા કે પછી આસાનસોલ, કે પૈથવારી કે પછી દાવડામાં કોઈ સમાના ધરે. સિંધુવામાં પણ કેમ નહિ? નિશાળ રેલવે યાડની પામે એક કાળો કે લાલ ફિગરવાળી સાડી ખૂંચે છે જાણે. તે આ ગૃહિણીની જ, પણ જ્યાં દશે ત્યાં, આકાશમાં ત્યારે દિનાન્તની ડાયા માઠ થતી દશે ત્યારે દરેક સાંજે આ તુલસીના ચત્રાતરાની વાત યાદ કરીને તે ગૃહિણીની આંખો અંસુથી ઝલ-ઝલ થતી દશે.

જાઈ દાવથી યુનુસને શરદી થાય એવું થાય છે. તે બોલ્યો, — રહેવા સેને. આપણે તો કંઈ પૂજા કરવા જતા નથી. અને વળી ધરે એકાદ તુલસીનો છોડ હોય તો સાડુ. શરદી કદમાં તેનાં પાંદડાંનો રસ ઉપકારક હોય છે.

મુદાખીરે આમતેમ બોલ્યું. બધાની જાણે એ જ મત હતો. એમની વચ્ચે એનામત મૌલવી જેવો માણસ પણ હતો. મુખ પર દાદી છે, પાંચ વખત નમાજ પડે છે, સવારે કુશન પણ વાંચે છે. તેવ યુપ હતો. દરેક સાંને જલજલ કરતી ગૃહિણીની આંખોની વાત તેને યાદ આવી? અક્ષત રહે તુલસીડોડ વિરાગિત રહ્યો. ધરની આબોહવા સરસ હતી. કલકતાનો થાકનો લાગ જાણે કપાઈ ગયો છે. ગોઠિ પણ સરસ જામે છે, જોતજોતામાં મોટે શીણ આવી જાય એવા વાદવિવાદ થતા, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય, આર્થિક બધા પ્રકારની ચર્ચા થતી. સામ્રદાયિકતાની વાત પણ આવતી વચ્ચે વચ્ચે.

— એ જ તો એનું મૂળ છે, મુદાખીર કહે છે. કહેતા કે હિંદુઓની નીચતા અને અનુનને લીધે તો દેશના આજ લાગણા થઈ ગયા.

તે પછી તેમના અન્યાય અને અત્યાચારનાં ખૂબ ખૂબ દાખલા આપતો. લોહી ગરમ થઈ જતું બધાનું. ટોળામાં ગાંધેરી ગણતા મકચૂદ ગિયાં કપારેક કપારેક પ્રતિવાદ કરતા. કહેતા — એટલા બધા નહિ, એટલા બધા હોય તોયે આપણે કંઈ આજા છાએ. મુદાખીર દાન કચકચાવતો. એ જોતો કે આ કહેવાતા ગાંધેરીનો કટિ હલે છે. તે જાદ હોડીને વિચારે છે, કાણ જાણે બાળા, આપણે પણ હડપ હઈને કહી શકીએ કે દોષ એમનો છે. તે સાલા પણ હડપ કરીને કહી શકે છે કે દોષ આપણો છે. સવાદ થણો ગૂંચવાડ બારેલો છે; સમજવો મુશ્કેલ છે. વિચારે છે : અને જ ખરા છીએ. અમારી જૂસ કેવી રીતે થાય ? શું અને પોતાને નથી આજખતા ? કટિ સંશયમાં દાલતો હાલતો એકએક જમણે છેડે જઈને રિયર થઈ જાય છે. કટિ કપારેક કપારેક સમજના વિના જ ડાળે છેડે આવી જતો એટલે જ

એને ગાંધેરીનું કલક લાગેલું.

પાલખાના લાણી જતાં જતાં રસોડાની પાસે તુલસીનો છોડ નજરે પડે છે. કાંઈએ આભુઆભુનાં જળાં સાધ કરી દીધાં છે. પાંદડાં સુકાઈ જઈને કથાઈ રંગનાં થઈ ગયાં હતાં, તે ફરી જાણે માદ રંગમાં જાણે લીલાં થઈ ગયાં હતાં. કાણ તેના મુજિએ પાણી સિયે છે ? જરૂર, ખુદ્દાખુદ્દી રીતે લોહીની નજરે પડતો નથી. સમાજમાં આંખની શરમ જેવી કાંઈક વસ્તુ તો છે.

યુનુસ વિચારતો હતો કે મેકલીનુડ કટીટના ચામડાના વ્યાપારીના ગંદા ધરમાં ફરી કપારેક પાછો નહિ જાય — અહીં પવન-પ્રકાશની વચ્ચે જીવવા માટે તે બચી ગયો. પણ તેનો આ વિચાર બૂલબૂલો હતો. માત્ર યુનુસ જ કેમ, બધા જ — જેઓ વિચારતા હતા કે આ આપસિતો સમયમાં સારી રીતે ખાવાનું ભક્ષે ના મળે, ધરમાં આ જીવનમાં હુદ્દાખા એવો આરામ તો મળશે — તે બધા જૂસ કરતા હતા. તોયે જે હોય તે સામે જામીન નથી. હોત તો તેઓ આજ બાગ કરત અને તે સમય બીજું કંઈ બલે ન થાત, પણ હજારીગમતા છોડ તો મોટા થઈ જાત. તેમ થાત તો વળી મોટી જૂસ ને થાત.

મુદાખીર હાથોહાથે આવીને બોલ્યો, પોલીસ આવી છે. શા માટે ? વિચારુ ? કે, કદાચ રસ્તા પરથી લાગી જઈને એકાદ ચોર આવીને ધરમાં ધૂસી ગયો હશે. પણ તે તો સસજા જેવી વાત થઈ. શિકારીની સામેથી લાગવાનો બીજો માગ ન રહેતો એકાએક બેસી પડીને આંખો મીચીને સસજું વિચારે છે કે હવે કાંઈ અને જોઈ શકતું નથી. અહીં તેઓ પોતે જ તો ચોર છે, માત્ર શરીર દાંધુ - નથી, આંખો મીચેલી છે.

પોલીસનો સમજ-સ્પેક્ટર જૂના અમલની હેટ બચલમાં રાખીને ચાદાવાળા કપાળનો પરસેવો લૂછતો હતો. કેમ જાણે એક લોગપણનો લાગ. પાછળ બે બાંદકધારી કોનસ્ટેબલો મોટી મૂજવાળા હોતા છતાં તેથીયે વધારે ભોળા લાગતા હતા. તેઓ યુપયાપ વળાઓ ગણવા લાગ્યા. ઉપર એક બાકોરામાં એક

મેડી કબૂતરે માથો ઝાંખો છે. એક સફેદ છે, અને બીજું લુપ્પડું. તોયે બુંએ છ તાકીતાકીને. હાથમાં બંદૂક છે ને એટલે

મતિને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું — તમારે કોનું કામ છે ?

— તમારું બધાનું. તમે બધાએ ગેરકાયદેસર રીતે આ ધર કબજે ક્યું છે. ચોવીસ કલાકમાં આ ધર તમારે ખાલી કરવું પડશે — કહીને એડર જતાવ્યો. ધરનો માલિક તો તો પાછો આવ્યો લાગે છે. ટ્રેનમાંથી ઊતરીને અહીં આવીને આ સ્થિતિ જોઈ સીધા થાણે પહોંચી ગયો હશે. અત્યારે સાથે આવ્યો છે કે નહિ તે જોવા માટે અફસરે ડોક જાંચી કરીને જોયું. કોઈ નથી. પાછળ તો માત્ર મૂછોવાળા બે કોન્ટેનરો જ છે.

— કેમ ? ધરવાળાએ ફરિયાદ કરી છે ?

— ગરમેન્ટે ધરનું રિફ્રિજરેશન ક્યું છે. અનેક ક્ષણે તેઓ સુપ રહ્યા. છેવટે મતિન બોલ્યો, —

— અને પણ ગરમેન્ટના જ માણસો છીએ.

કચારેક કચારેક માણસની નિષુદ્ધિતા જોઈને અવાક ધર્ષ જવાય છે. વાત સાંભળીને સુપચાપ ઊમેલા બંને કોન્ટેનર સુધ્ધિએ વળીએ. પરથી નજર દટાવી તેમની તરફ જોયું, બાવભરી આખો એકાએક બધી વાત કરી રહી.

ધર પર આ પછી એક ડાયા ઊતરી આવી. ચિંતાઓનો પાર નહોતો. ક્યાં જવું એ જ ચિંતા. કોઈ કોઈ તો ગુસ્સે ધર્ષને બોલ્યા, ક્યાંય નહિ જઈએ, અહીં જ રહીશું. જોઈએ છે કોણ દટાવે છે તે. કોઈ આ ધરનો ઊભરો વળોટે તો તે અમારી સાથે પર ધર્ષને આવશે. (ક્યાંક વિદ્યાર્થીઓએ શું આમ ને આમ શારીરિક ભેરે એક ધર પર કબજો નથી જમાવ્યો ? તેમને દટાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં સરકારના ઊંચામાં ઊંચા અમલદારો નેસ્તનાયુદ્ધ ધર્ષ ગયા છે. તે વાત જ સાંકે છે.) છેવટે તેમનું લોહી ઊકળી જઈયું. બોલ્યા, કચારેક છોડીશું નહિ. જેમને આવવું હોય તે આવે, પણ તેઓ આટલી વાત આનમાં રાખે કે તેમને અમારી સાથે પર ધર્ષને આવવું.

પડશે.

કેટલાક દિવસ ગરમ લોહી ઊઘળતું રહ્યું. કાગડાઓમાં મન ચોંટવું નથી, ખાતરામાં મન લાગતું નથી. માત્ર વાતો, તીખા રસથી સિંચાયેલી કામભરી વાતો. પણ ધીમે ધીમે વાતો એટલી થતી ગઈ. અને એમની વાતો બંધ થતાં લોહી ઠંડું થતાં કેટલા દિવસ !

અને તેઓ તો કંઈ વિદ્યાર્થીઓ નથી, તેઓ કોણ હતા, તે વાત તો અભિમાનપૂર્વક તે દિવસે ચોવીસને જતે જ કરી હતી. ધર રિફ્રિજરેશન થવાની વાત સાંભળ્યા પછી કેટલીક ક્ષણે વિસ્મય રહીને બોલ્યા હતા, અમે તો ગરમેન્ટના જ માણસો છીએ.

એક દિવસ તેઓ લાવધરકર સાથે ચાલ્યા ગયા. એક વાવાઝોડાની જોગ ચાલ્યા ગયા. ધરમાં વેર-વિખેર મુકી ગયા જૂનાં ઝાંખાના ટુકડા, કપડાં લટકાવવાની દોરીનો ટુકડો, બીડી-સગારેટનાં ટૂંકાં કે-ટુડેલાં જૂતાની એડીઓ. નીચકોડી બંગલાની ફેસનમાં તૈયાર કરવામાં આવેલાં બારીબારણાં ખાંચ ખાંચ કરવા લાગ્યા. પણ તે હવે કેટલા દિવસ. રંગ-બેરંગી પડકા મૂકશે ત્યાં.

પાછળ રસોડાની બાલુમાં તુલસીનો છોડ કેવો તો સુકાઈ ગયો છે ! તેનાં પાંદડાંએ ફરીથી કંથાર્થ રંગ ધારણ કર્યો છે. જે દિવસે પોલીસ આવી ધર છોડવાની વાત કહી ગઈ હતી તે દિવસથી તેને કોઈએ પાણી સિંચ્યું નહોતું. તુલસીના છોડની વાત ભલે ન હોય, પણ ગુદિણીની ઇશ્વર કરતી આંખોની વાત પણ શું તેમને યાદ ન આવી ?

કેમ ન આવી, તે વાત માત્ર તુલસીનો છોડ જાણે છે. તે તુલસીને માણસ જિવાડવા માગે તો જિવાડી શકે છે, નાશ કરવા માગે તો એક ક્ષણમાં નાશ કરી શકે છે. અર્થાત્ જોના જીવવાનું કે સમૃદ્ધ થવાનું તેની પોતાની આત્મરક્ષાની શક્તિ પર આધારિત નથી.

અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ

ગિદિર આચાર્ય સંપાદિત
પૂર્વજાનિવાર ગદ્યપદ્યકથાઓ

સ્વાતંત્ર્યનો ઢંઢેરો

બાંગ્લા દેશની સરકારે ગયા એપ્રિલ માસની તા. ૧૦મીએ પ્રગટ કરેલો, સ્વાતંત્ર્યનો ઢંઢેરો નીચે મુજબ છે :

કારણ કે, બાંગ્લા દેશનું બંધારણ ઘડવાના હેતુસર ૧૯૭૦ના ડિસેમ્બરની તા. ૭મીથી ૧૯૭૧ના નવંબરની તા. ૧૧મી સુધી બાંગ્લા દેશમાં ચૂંટણી યોજવામાં આવી; અને

કારણ કે, આ ચૂંટણીઓમાં બાંગ્લા દેશના પ્રજાજનોએ ૧૬૬માંથી ૧૬૭ અવામી લીગના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટી કાઢ્યા;

અને

કારણ કે, જનરલ યાહ્યાખાને ૧૯૭૧ના માર્ચની ૩૨ તારીખે બંધારણ ઘડવાના હેતુસર ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની એક સભા બોલાવી;

અને

કારણ કે આ રીતે બોલાવવામાં આવેલી પ્રતિનિધિસભાને અચોક્કસ મુદત માટે, મનસ્વી રીતે અને ગેરકાયદે મોકૂફ રાખવામાં આવી;

અને

કારણ કે પાકિસ્તાનના સત્તાવાળાઓએ તેમના વચનનું પાલન કરવાને બદલે બાંગ્લા દેશના પ્રતિનિધિઓની સાથે વાદાઘાટો ચલાવવામાં આવતી હતી ત્યારે અન્યાયી અને દગલબાજીનું યુદ્ધ બાહેર થયું;

કારણ કે, આવી દગલબાજીથી હકીકતો અને વર્તાવના કારણે, બાંગ્લા દેશના સાડાસાત કરોડ પ્રજાજનોના એકમેવ નેતા, બંગબંધુ શેખ મુહમ્મદ રહેમાને બાંગ્લા દેશના પ્રજાજનોના આત્મનિર્ણયના વાજબી અધિકારની યોગ્ય બજવણી માટે, ૧૯૭૧ના માર્ચની તા. ૨૫મીના રોજ ઠાક મુકમે સ્વતંત્રતાની બહેરાત કરી અને બાંગ્લા દેશનાં ગૌરવ અને અખંડિતતાની રક્ષા કરવાની હાકલ કરી,

અને

કારણ કે, ઘાતકી અને જંગલિયતશયુષી યુદ્ધ ખેલતા પાકિસ્તાનના સત્તાવાળાઓએ બાંગ્લા દેશના નાગરિકો અને નિઃશસ્ત્ર પ્રજાજનો પર નરસંહારનાં સંખ્યાબંધ કૃત્યો કર્યા અને અબૂતપૂર્વ અત્યાચારો, ગુન્હાઓ અને હથુલ ગુનારી રહ્યા છે,

અને

કારણ કે, બાંગલા દેશના પ્રજાજનોએ પોતાનાં ચોર, બહાદુરી અને ક્રાંતિકારી બુદ્ધિસાથી બાંગલા દેશના પ્રદેશો પર અસરકારક કાબૂ મેળવ્યો.

એટલા માટે,

ભૂમની ઇચ્છા સર્વોપરી છે એવા બાંગલા દેશના પ્રજાજનોએ બહોલા સર્વાધિકારનું યોગ્ય પરિપાલન કરવાને બંધાયેલા અમે, બાંગલા દેશના પ્રજાજનોના પ્રતિનિધિઓએ, કોન્સ્ટિટ્યૂશન્ટ એસેમ્બલી રચી અને પરસ્પરમાં ચર્ચા-વિચારણા કરીને, બાંગલા દેશના પ્રજાજનોને માટે, સમાનતા, માનવગૌરવ અને સામાજિક ન્યાયની સિદ્ધિ કરવા માટે,

બાંગલા દેશને સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાકે બહેર કરી તેની રચના કરીએ છીએ અને તેમ કરીને બંગબંધુ શેખ મુજીબુર રહેમાને સ્વતંત્રતા માટે કબાચનીય ફરેલી બહેરાતને મંજૂર કરીએ છીએ.

અમે ઠરાવ કરીએ છીએ કે બંધારણ ઘડવામાં આવે ત્યાં સુધી બંગબંધુ શેખ મુજીબુર રહેમાન પ્રજાસત્તાકના રાષ્ટ્રપતિ અને સૈયદ નઝુલ હસલામ પ્રજાસત્તાકના ઉપરાષ્ટ્રપતિ બનશે, અને

રાષ્ટ્રપતિ પ્રજાસત્તાકનાં સઘળાં સચસ હળોના સરસેનાપતિ બનશે,

તેઓ ક્ષમા આપવા સમેત પ્રજાસત્તાકના સર્વ કારોગારી અને ધારા ઘડવાના અધિકારોનો અમલ કરશે, તેમને કરવેરા નાખવાનો અને નાણાં ખર્ચવાનો અધિકાર રહેશે, કોન્સ્ટિટ્યૂશન્ટ એસેમ્બલી બોલાવવાનો અને તેને મોકૂફ રાખવાનો અધિકાર રહેશે,

બાંગલા દેશના પ્રજાજનોને વ્યવસ્થાબદ્ધ અને ન્યાયી સરકાર આપવા માટે જરૂરી એવી ખીલ બધી ખાખો કરશે.

અમે, બાંગલા દેશના પ્રજાજનોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ વિશેષમાં સંકલ્પ કરીએ છીએ કે રાષ્ટ્રપતિ ન હોય અથવા તેઓ તેમનો હોદ્દો મૂકી શકે તેમ ન હોય અથવા ગમે તે કારણસર તેમના અધિકાર અને ફરજોનું પાલન કરી શકે તેમ ન હોય તેવા સંજોગોમાં ઉપરાષ્ટ્રપતિ રાષ્ટ્રપતિને બક્ષવામાં આવેલા સઘળા અધિકારો, ફરજો અને જવાબદારીઓનું પાલન કરશે.

વિશેષમાં વિવિધ પ્રજાઓના કુટુંબોના અને એક સભ્ય તરીકે તથા રાષ્ટ્રસંઘના અધિકારપત્ર દ્વારા અમારા પર આવતી સઘળી ફરજો અને જવાબદારીઓનું પાલન અને અમલ કરવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ.

વિશેષમાં, અમે ઠરાવ કરીએ છીએ કે, સ્વાતંત્ર્યનો આ દંદેરો ૧૯૭૧ના માર્ચ માસની તા. ૨૫મીના રોજથી અમલમાં આવશે.

વિશેષમાં આ કસ્ટોવેજને અમલી બનાવવા માટે, પ્રાધ્યાપક એમ. યુસુફઅલીની અમારા સર્વાધિકારી પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણૂક કરવાનો અને રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિને તેમના હોદ્દાના સોગંદ આપવાનો ઠરાવ કરીએ છીએ.

બાંગલા દેશની કોન્સ્ટિટ્યૂશન્ટ એસેમ્બલીએ આપેલી સત્તા અનુસાર

એમ. યુસુફઅલી

બાંગ્લા દેશનો ઉદ્ભવ : વિદેશનીતિને વળાંક | પ્રવીણ ન. શેઠ

એક સુભગ, ગૌરવભર્યા ઇતિહાસ રચાતો જોવા આપણે સદ્ભાગી બન્યા છીએ. હવે આપણે ફ્રેન્ચ, અમેરિકન કે રશિયન ક્રાન્તિની અદેખાઈ નહિ કરીએ. સોનાર બાંગ્લા એ ભારતના ઇતિહાસમાં પૂર્વમાં જોણા સોનાના મુરજની જેમ જોગી ચૂક્યો છે.

ઉદ્ભા યોગ સમયથી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં પરિવર્તનનો જો સંદર્ભ રચાઈ રહ્યો હતો, તેની બાંગ્લા દેશના ઉદ્ભવથી નવી માર નીકળી છે. ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધ પછી કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું — એની અનેક ઉત્કટ કટોકટીઓ પછી પણ — વિઘટન થયું નથી, એ મહાસત્તાઓની એમ છતાં પાકિસ્તાનનું તેમ થયું, તે, બાંગ્લા દેશનો ઉદ્ભવ કેટલા ગંભીર તાત્પર્યો ધરાવે છે, તેના સંકેતરૂપ છે. બાંગ્લા રાષ્ટ્રના જન્મમાં ભારતે માત્ર 'મિડલાઈડ' કરતાં ઘણો વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે તેને કારણે તથા આ ધટના પછી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એક નવી શક્તિ, નવો વિશ્વાસ, નવી આત્મઓળખ અને પ્રતિભા સાથે નવા ભારતનો જન્મ થાય, તેવી શક્યતાઓ રહેલી છે તે કારણે દેશના ઇતિહાસમાં આ ધટના સુભગ અને સીમાવર્તી બની જશે. આને પરિણામે ભારતની દૃષ્ટિએ તેનાં આંતરરાષ્ટ્રીય તાત્પર્યોને સમજવાનું આપણે માટે પ્રસ્તુત બની જાય છે. આપણી વિદેશનીતિના નવાં પરિમાણો વિકસાવવામાં પણ આ ધટના મહત્વની બની રહેશે.

સંદર્ભ : પરિવર્તન

કોઈ પણ રાજ્યની વિદેશનીતિ એ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નમાં એક પાત્ર તરીકે તે રાજ્ય અને સમગ્ર

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ વચ્ચેની આંતરક્રિયાના પરિપાક રૂપે છે. આ ક્રિયા દુનિયાન દરેક પાત્ર પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતને કેન્દ્રમાં રાખીને ખીન્ન પાત્રો સાથેના સંબંધો પ્રયોજે છે. પણ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નની ત્રણ કક્ષાઓ હોય છે : વિશ્વ કક્ષા, પ્રાદેશિક કક્ષા (ભારતના સંદર્ભમાં એશિયા) અને સ્થાનીય કક્ષા (ભારતની દૃષ્ટિએ ભારતીય ઉપખંડ અને દક્ષિણ એશિયા), આ ત્રણે કક્ષાઓમાંથી એક પણ કક્ષા કે કક્ષાઓમાં રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધો કે રાજકારણની ભાવના કે તેના સમગ્ર સત્તામાળખામાં પરિવર્તન આવે, તો તેની અસર લાગતાવળગતા દેશની વિદેશનીતિ પર પડવાની.

ભારતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ત્રણે કક્ષાઓએ સૌ પ્રથમ વાર લગભગ એકસાથે પરિવર્તન આવી રહ્યાં છે. વળી વિદેશનીતિ પર બહારથી અસર કરનાર આ ત્રણે કક્ષાઓમાં મહત્વના ફેરફારો આવી રહ્યા છે, તે જ રીતે તેના પર અંદરથી સંચાર કરતાં તત્ત્વો — લોકરી સામર્થ્ય, આર્થિક ક્ષમતા, રાજકીય રિથર માળખું અને તેના નીતિનિર્માતાઓની સત્તા અને વિશ્વકારણ બનેલી સમજ અને દર્શનનાં (એટલે કે મનોવૈજ્ઞાનિક વિચારમાળખામાં) દબાણો, પણ વિદેશનીતિની પરિવર્તનક્રિયામાં પોતાનો ફાળો આપી રહ્યાં છે. આમ વિદેશનીતિ સ્વરાજકાળના ૨૫ મા વર્ષમાં ગુણાત્મક ફેરફારો સાથે ધગવા માટે તેને સંદર્ભ જોગો થઈ ચૂક્યો છે.

— ૧૯૭૦ના ઉત્તરાર્ધમાં વિશ્વપ્રથા પ્રવાહી બની ચૂક્યા છે. વિધના રાજકીય રંગપટ પર જંગલોરી

છે. પર આવેલ મૂડીવાદી અમેરિકા અને આ રંગ-પટના ગળા છે. પર આવેલ ઉદ્યમ સામ્યવાદી ચીન એકમેકની સગીપ આવી રહ્યાં છે.

— પશ્ચિમ યુરોપના સમૃદ્ધ યુરોપીય રાજ્યો સંયુક્ત રીતે કોઈક સ્વરૂપનાં અંતિરાજ્ય તરીકે બહાર આવે તે હક્કમાં રાખીને રશિયા અને અમેરિકા વૈકલ્પિક અનુકૂળન-વ્યૂહો વિચારવા માંડ્યા છે.

— એક મજબૂત પાયા પર જેનો જન્મ થયો હતો અને જેનું અસ્તિત્વ ચાલુ રાખી શકાયું હતું તે પ્રાકિસ્તાનનું સુરક્ષિત રાજ્યકર્તાને હાથે જ વિભાજન થવા માંડ્યું છે.

— જેની યુનેામાંની ભૂમિકા વિશે ‘પેકિંગ ડેબી’ વગેરેમાં બારે અપરાધો વપરાતા તે અમેરિકા સાથે જ ચીન યુનેાની રાજદ્વારી કાર્યવિધિમાં એક ઘર્ષ જન્મ છે, અને યુનેાની શાંતિ-અભિયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં હિંમત સાથ આપનાર ભારત બાંગ્લા દેશની આખતમાં તેમાં બારે લઘુભતીમાં મુકાઈ જાય છે.

૧૯૪૫ થી ૧૯૬૨ સુધી વિશ્વ દ્વિયુધી રાજ-કારણના પ્રભાવ નીચે હતું. હંડા યુદ્ધને કારણે મોસ્કો અને વૅશિંગ્ટન વચ્ચે સહકાર કરતાં સંઘર્ષના મુદ્દા વધારે ઊભા થયા હતા. કમ્યુના આવા પછી બે ને દેશો વચ્ચે સહકારાત્મક અથા (duopoly) વિકસી. પણ આ બંને તત્ત્વોમાં આ સત્તાઓ મથાવત્ સ્થિતિમાં માનની હોવાથી ત્રીજી કોઈ સત્તા તેમની વચ્ચે વહેંચાયેલ એકાધિકારમાં ફિરસો બાગે, તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થવા દેવા માગતી નહોતી. પણ ચીને પોતાની યુક્ત વિકસાવી બળજબરીપૂર્વક વિશ્વપ્રધામાં પ્રવેશ કર્યો છે અને તેથી દ્વિપક્ષીય બ્રહ્મખંડને કારણે ચીન બે સવાઈ મહાસત્તાઓ કરતાં ધણું પાછળ હોવાથી ત્રિયુધી રાજકારણને આકાર આપી શક્યું ન હોવા છતાં ત્રિકોણિયા સત્તા-રમતને જન્મ આપી ચૂક્યું છે. ને મુખ્યરીતે યુનેામાં એક ‘વોટો પાવર’ તરીકે પણ એવી ચૂક્યું છે.

૧૯૭૧-૮૦ નો સિત્તેરીનો દાયકો એશિયાનો

દાયકો હતો. આ પ્રદેશ કક્ષાએ આવનાર પરિવર્તનને નેટલો સ્પષ્ટ પૂર્વજ્ઞાણ બારન મેળવશે, એટલા પ્રમાણમાં પોતાની વિદેશનીતિ ધડામાં સ્પષ્ટ દર્શન કે સમજ તે પ્રાપ્ત કરી શકશે ને તે પ્રમાણે પોતાની ક્ષમતા અને સામર્થ્ય કેળવી શકશે. સિત્તેરી એશિયાનો દાયકો હતો, એ આ બનાવો પરથી નેઈ શકાશે.

— આ કક્ષાએ નાના એશિયાઈ દેશ વિયેતનામે અમેરિકા જેવી સવાઈ સત્તાનો તેજેવધ કર્યો છે.

— અમેરિકન રાજદ્વાર કિસિન્જરને પેકિંગ આવવું પડ્યું.

— તૈવાનને હક્કથીને ચીને સહામતી સમિતિમાં પોતાની તાકાત પર એક એશિયાઈ સત્તા તરીકે કામચી રચાન મેળવ્યું.

— જાપાન આર્થિક રીતે એક અતિરાજ્ય તરીકે વિકસી ચૂક્યું છે. તેનું ઔદ્યોગિક આંતર-માળખું (સહાયતાન) તેને બરફરી સત્તામાં સ્પર્ધાતર ચવામાં સરળતા કરી આપે તેમ છે.

— બાંગ્લા દેશનો એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે ઉદય થયો છે. જમતની અડધા કરતાં વધારે વસ્તી ધરાવતા અને સૌથી મોટા ખંડમાં ચીન, ભારત, મન્ડોનેસિયા ઉપરાંત હવે બાંગ્લા દેશ એક મોટા રાજ્ય તરીકે સ્થાન લેશે. યુનેાના ૧૩૨ સભ્યોની સરખામણીમાં વસ્તીની દ્રષ્ટિએ તે આઠમાં નંબરનું રાજ્ય હતો.

ભારત જેવા મોટા રાજ્યની સાથે આવા મોટા રાજ્યને મળીએ તો સ્થાનીય કક્ષાએ — ઉપખંડીય કક્ષાએ આ એક સ્વચ્છ ફેરફાર છે. — ખીજી બાજુ ચીનને પણ આ વિસ્તારમાં રસ છે જ. પ્રાકિસ્તાન દ્વારા ભારતને નબળું પાડવામાં અત્યાર સુધી તેણે બળવેલો ભાગ આ દ્રષ્ટિએ નેવો નેઈએ.

સ્પષ્ટ વિદ્ય દર્શન, ધૂંધળું પ્રદેશ દર્શન

આખ અનેક પરિવર્તન-સૂચક ઘટનાઓ ઉપરાંત એકલા ચીનના મહાસત્તા તરીકેના ઉદય અને તેનો સવાઈ મહાસત્તા દ્વારા થયેલો સ્વીકાર એ એક જ

કક્ષાકંત ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ કહી શકાય છે કે ભારતની દૃષ્ટિએ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ત્રણેય કક્ષાઓએ લગભગ એક જ સમયમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર આવી ચૂક્યો છે. ભારતને એ કે ન એ, ભારતના સંદર્ભમાં ચીન એ વિશ્વ કક્ષા, એશિયાઈ કક્ષા અને ઉપખંડીય કક્ષા બધે જ પ્રવર્તમાન હોવાથી આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અંગે પુનર્વિચાર કરવાની પળ આવી ગઈ છે.

પરિવર્તનના આ સંદર્ભમાં ભારતે એ સમજી લેવું પડશે કે ૧૯૫૦ પછીના બે દાયકાઓમાં જે સંદર્ભ અને મણતરીઓ પર આપણી વિદેશનીતિ આધારિત હતી, તે હવે અપ્રસ્તુત અને કંઈક સમવાર્તિત બની ગઈ છે.

અગાઉ નેહરુ અને મેનન જેવા આપણી વિદેશનીતિના નિર્માતાઓ વિશ્વકક્ષાના રાજકારણને તેની સમગ્રતામાં વારતવિક રીતે સમજ્યા હતા. દ્વિધ્રુવી રાજકારણના સમયમાં 'અપક્ષનીતિ' દ્વારા અને તે પછી રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેના સહકારભરક સંબંધના ગાળામાં બંનેની સાથે મળીને આપણે ચીનનો બધ દાળી શક્યા હતા. આમ વિશ્વ કક્ષાના રાજકારણનું આપણું દર્શન સાચું હતું. પણ તે સમયે પણ પ્રાદેશિક અને રથાનીય કક્ષાઓના રાજકારણનું આપણું દર્શન કાચું કે ધૂંધળું કે અવાસ્તવિક રહ્યું હતું. માલકમ બ્રેસરે કૃષ્ણ મેનન સાથેની વિરમૂત મુલાકાત તેમ જ નેહરુનાં વિધાનો વગેરે દ્વારા એ ખતાવ્યું હતું કે આપણી સરકાર વિશ્વપ્રથાના સંદર્ભમાં જ નીચલી કક્ષાઓના રાજકારણને સમજવાનો કે મૂલ્યવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. ચીન-પાકિસ્તાન અને ખીન પડોશી રાજ્યો સાથેના આપણા સંબંધમાં જે ભૂલો થઈ હતી તેમાં, આ અવદર્શન (mis-perception)નો મોટો ફાળો હતો. બ્રેસરે તેથી જ લખ્યું હતું :

"It is as if Southern Asia does not exist as a legitimate area for the pursuit of India's foreign policy."

આથી ૧૯૬૨ પછી ચીન અને ૧૯૬૫ પછી

પાકિસ્તાન સાથે સંબંધને પરિણામે આપણી નીતિ નિષ્ક્રિય અને દિવાલમુક વિનાની બની ગઈ. નેહરુના સમયમાં આપણને કેટલીક પરિસ્થિતિમાં મહારાજાનું સ્ટેટસ મળ્યું હતું. ૧૯૬૨ પછી આપણા પ્રતિ એક નાના રાજ્યને જાણે તેનું વલણ ખીન સેવવા લાગ્યા. એક મહાસત્તા બનવાની શક્યતા ધરાવનાર ભારત માટે આ ખૂબ બેદરદારી અને અકળામણભરી અવાસ્તવિક સ્થિતિ હતી — વિશ્વમાં વસ્તી અને વિસ્તારની દૃષ્ટિએ, રાજકીય સ્થિતિ અને લશ્કરી વ્યવસ્થા દૃષ્ટિએ (માત્ર આર્થિક સામર્થ્ય બાદ કરતાં) ભારત મધ્યમ કક્ષાની મહાસત્તા બની શકે તેમ હોવા છતાં. સત્ય-દર્શનનો અભાવ

પણ સત્તા તરીકે વિકસવાનું આપણી પાસે દર્શન જ ન હતું. અપક્ષનીતિનો એક વ્યૂહ કરતાં વધુ તો એક વિચારધારા કે સિદ્ધાંત તરીકેનો આધાર આપણને આપણું માનસિક કાચનું તોડીને બહાર આવવા દેતો ન હતો. વિશ્વમુદ્દા અને નૈતિકતાનું રથાન રાષ્ટ્રીય હિતની અમરતાઓમાં કયાં હોઈ શકે તે માટે આપણે હજુ ચોક્કસ નહોતા. ખુદ એશિયા અને આફ્રિકાના પ્રશ્નો પ્રતિ પણ આપણે નિષ્ક્રિય બનતા ગયા. પોતાના વિશ્વદર્શન અને સિદ્ધાંતોમાં તેને અવિશ્વાસ જન્મ્યો. લશ્કરી તૈયારી અને જરૂર પડશે લશ્કરી બળો માટે તત્પરતા એ ગયા દશકાનાં બે ચુકો પછી વાસ્તવિક જાણવા છતાં એક રાષ્ટ્ર તરીકેની આપણી માનસિક પ્રજ્ઞાક્ષીની તે વિરુદ્ધ જનું લાગતું. આથી આપણે દિધા અને આસંકાયી બચત હતા. આ કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આપણી જાણ તથા આત્મઐજ્યબનો પ્રશ્ન નવેસરથી ઊભો થયો હતો. આપણા 'આર્થિક પ્રશ્નો'એ પણ આપણને આ સ્થિતિમાં માર્યું કાચું કરવાની સ્વચ્છતા આપી નહિ. દા. ત. વિદેશનીતિ જરૂર અને સુસ્ત ન રહી શકે એમ કહ્યા પછી પણ ભારત સરકારના વિદેશ મંત્રાલયનો ૧૯૭૦-૭૧નો વાર્ષિક અહેવાલ ૧૯૬૯-૭૦ ના કરતાં બાક્યે જ રુદો પડે છે !

આવા સંજોગોમાં આંજના દેશની સમસ્યા આપણા

રાષ્ટ્રીય દિનને પંચકારે એનું પરિભાષણ "ધર્મજી" કરવા લાગી. આ પરિસ્થિતિમાં પોલિસ્ટોનની ધમકીને કારણે આપણે રશિયા સાથે મૈત્રીકારાર્થે આવી. આમાં ખૂબ સ્વસ્થ રીતે સમગ્ર પરિગ્રેક્ષમાં વિચારું. હોય તેના કરતાં વધુ હોવાના દુષાર્થ-ઓર્ગેન્ટમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્રકરણમાં આપણે અનુભવેથી એકસંતા આદિના પ્રેરણાથી રૂપે આપણે અમિ કંપુ હોય એવધારે સંભવિત છે. કારણ કે આ આંગણે કારત સરકારના વિદેશ મંત્રાલયના છેક છેલ્લા અહેવાલમાં તેમપોલ્ય વિશે સંતોષિ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો અને અપક્ષનીતિના સક્રિયત્વ અંગે આપણે તદ્દને અપૂર્ણ નિષ્ણામાં હતો.

આંગણે દેશ સમ્યક્ અનુભવ

આવી અસમજસ પરિસ્થિતિમાંથી આપણને જાણનાર છે આંગણે દેશ. આને પરિણામે આપણને વિશ્વ પ્રભાવત પર દેશને અંગે આધાર રાખી શકાય તેના આધાર આપણે. રશિયા સાથે સંરક્ષણ કરાર કરવાની વ્યવહારુતા સુચી. સક્રિયતા ઉપયોગ કરીને આપણી સમસ્યા આપણે ઉદ્દેશ્યે તેની સુદ ઠેળવી અને આંગણે દેશને સ્વતંત્ર આનાવીને તેના ફળદાયિત્વની પ્રતીતિ કરી. જે વિશ્વ પ્રભાવતને વજનદાર ગણતા હતા તેની કમી વાસ્તવિકતા યુનાની અદ્યક્ષામાં ૧૦૪ સંચોની બહુમતીવાળી કારણે અવગણ્યા પછી સમજાઈ. છતાં આમાંની ધણી આખતમાં આપણે પહેલ કરીને આપણી નીતિ અદલી હેતુ તેના કરતાં તેને અંગેના પ્રત્યાધાત રૂપે તેમાં આપણે વલણ લીધું એમ કહેવું વિશેષ વાસ્તવિક ગણાય. છતાં એ અક્ષતું ને નોંધે છે આપણો હર્ષ પ્રધાને રાજદ્વારી રાજનૈતિક અને લશ્કરી કક્ષાએ ખૂબ ધીર, સ્વસ્થ અને દરદર્શી મુદ્દનીતિ અપનાવી છે. પરંતુ હવે મેના વિશ્વમાનેવમાં અપેક્ષા હતું તેમ અને તેમ પછી આંગણે દેશના ઉદ્ભવે સાથે આસ્તીય ઉપખંડીય રાજકારણના મંજાવાની યુનિયનની ધવામાં શો અને દક્ષિણ એશિયાના આંતર-રાષ્ટ્ર સંબંધને નવી પરિગ્રેક્ષમાં એવા પછી આપણો દેશ એવું મોટું રાષ્ટ્ર બીરતેતું મિલે છે તેમાં તેના

આધારે રિધર રાષ્ટ્રની સંક્રો, તે દરજીક જ કારતની વધનાર સક્રિય અને પ્રભાવ વિષેના સંકેત બની રહે છે. તેની એક નવી છાપ જાણી ધાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રધામાં એક આનાદ મહાસત્તા બનવાની સક્રિય તેમ જ સક્રિયતા ધરાવનાર રાષ્ટ્ર તરીકે કારતની આકૃતિ બિપસે છે. આપણે અમેરિકા અને ચીન જેવી સત્તાઓની રાજદ્વારી અને ખીલ દયાધુ-પ્રયુક્તિઓને સ્વસ્થતાથી યોગી પીધા છે. તથા લશ્કરી સક્રિયતા, અસરકારક ઉપયોગ કરી ખતાવ્યો છે. સાથેસાથ પાકિસ્તાન ખંડિત બનતાં, તેની દ્વારા કારતને, આ ઉપખંડમાં જ કાંઠારી રાખવાના દાવેપેચને હવે આખરે તિષ્ણ, ખતાવ્યા છે અને દક્ષિણ એશિયાની મધ્યવર્ત રિયતિ જળવી રાખી, કારતને આ પ્રદેશમાં મહાસત્તા તરીકે વિકસતાં અદ્યક્ષવાના અમેરિકા અને ચીનના વ્યૂદને ધૂળમાં મેળવ્યો છે.

વિકસતું દેશન

સિએમર દરમિયાન આકાર લઈ ચૂકેલ આ ધટનામાંથી કારતની વિદેશનીતિની બુમિકા ધવા માટે આપણે આટલા તારણો લક્ષમાં લઈ શકીએ—

(૧) સક્રિય દ્વારા વાસ્તવિકતા સર્જવામાં આવે ત્યારે જ, બીજા તેના દરજીક તરીકે સ્વીકાર કરે છે. સક્રિયતા પરતા અમાણમાં ઉપયોગ કરવી વખતે આંતરરાષ્ટ્રીય મર્યાદા કેળાણને પણ આલમાં રાખવા તોડપડે જ. પણ તેમાં રશિયા જેવા મિત્રરાજ્ય સાથેની સ્નહ આક્ર રહેતી સમજૂતીનું કારણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

(૨) આપણે સત્તા બનવાનું દેશન તો કેળવીશું ને; પણ તે સાથે દક્ષિણ એશિયાઈ કક્ષાએ તો અદ્યક્ષતા કે આગેવાન સત્તા બનવાનું દેશન અને ખેવે પણ કેળવવા પડશે—જેથી આ વિસ્તારની સત્તા લાંતમાં ઠેક શલ્ય ફેરફાર કરવાની વાત કરતાં પહેલાં ચીન, અમેરિકા કે રશિયાએ આસ્તના દિનને લક્ષમાં લેવું પડે.

(૩) મુનેશના આદર્શ પ્રતિ, આપણે નિષ્ઠા ધરાવીએ છીએ, તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી; પણ તેની અયોગ્ય કે સત્તાકારણથી ધમ્મતી ગતિવિધિઓને સ્વીકારવાની મુશ્કેલી કે શરમાળ વલણ હવે છોડી દેવામાં આવશે.

(૪) આપણને શું જોઈએ છે તે અંગે સ્પષ્ટ ચર્ચા જરૂર ને તે અંગે લાગતવિગતમાં રાજ્યો સમક્ષ આપણે સ્પષ્ટતા કરતા રહીશું.

(૫) આપણે સત્તા અને શક્તિની વાસ્તવિકતા અને આચર્યકતા સમજતા ધ્યાન છીએ. હવે ગયા દશકાના દૃષ્ટિબિંદુ પૂર્ણ નિરસન કરી માન-આદર્શ કે લાગણીને પ્રધાન સ્થાન ન આપતાં આપણી રાષ્ટ્રીય વિદેશનીતિના ધારકમાં પરિવર્તનમાં અને વ્યવહારવાદી વલણ અપનાવવાનું રહેશે.

હવે આ નવાં દશકા અને વલણોને વ્યવહારમાં મૂકવાનું બે દેશોના સંદર્ભમાં આવવાનું છે — તાર્કિક બાંગ્લા દેશની બાબતમાં અને લાંબા ગાળે ચીન સાથેની નીતિની બાબતમાં.

પરિવર્તનનો સંદર્ભ એ સમય જાણ છે કે ૧૯૭૦ માં ભારતનું પોતાનું સ્થાન શું હતું તે આપણે વિચારી લેવું પડશે. આ માટેનો પ્રથમ 'ટેસ્ટ કેસ' છે બાંગ્લા દેશ તરફની આપણી નીતિ.

પંડોશમાં નવા શરૂઆત, આપણી સરહદો પર બાંગ્લા દેશ નબળો હતો તો ચીન અને બીજી સત્તાઓ તેમાં ખાનગી ભાગીદારી. ૨૪ વર્ષના સોલજ અને છેલ્લા દશકાની યુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિને કારણે આ પ્રદેશનું આર્થિક માળખું તૂટી ગયું છે. આપણે ભારે બોજ કરીને પણ તેને આર્થિક રીતે ઊંચું કરવું પડશે. આ માટે તેને હિંદુ દરેક લેવા આપણી પાસે, મુદ્દા રોકાણ, ટેકનિકલ જ્ઞાણની વગેરે દૃષ્ટિએ તેને સહાય કરવી જોઈશે. એકમેકને પૂરક થઈ પડે તેવા વ્યાપારી સંબંધમાં (આપણા કારખાનામાં અને સ્થાનિક વસ્તુઓ માટે) બાંગ્લા દેશ મોટું બજાર પૂરું પાડી શકે. એકપક્ષી લાગે કે સોલજબેર વલણ નહિ અપનાવતાં પસંદગીને ધોરણે હિંદુ વ્યાપારી નીતિ

અપનાવવી પડશે તે જ રીતે વહીવટી તંત્ર ઊંચું કરવા માટે પણ પૂરું ધ્યાન આપવું પડશે. સમાન ભાવે તેની સાથે વર્તી રાખવો પડશે. એશિયામાં રાષ્ટ્રવાદ એક તરફ અને વ્યસરકારક તરફ છે તે ભૂલીએ નહિ. નેપાળ, બર્મા સાથે ભારતે અગાઉ 'બ્રા ડાઈની જે ઓપ ખરીબોટી રીતે બોલી કરી, તેનું પુનરાવર્તન નહિ થવું જોઈએ. આમ તેની સાથેના સંબંધની કંપનાભરી માવજત કરવી પડશે તેમ જ બીજી સત્તાઓ આપણી પ્રતિના સફળતાને ત્યાં જોઈ કસવાના પેતરા કરે, તેનો પ્રતિકાર કરવાની સાવધતા રાખવી પડશે.

અગ્રિ એશિયા અને અગ્રિ એશિયાના નાનાં રાષ્ટ્રો આપણે ખાનસા દેશ પ્રતિ, કેવો વર્તી રાખીએ છીએ તે જોશે. આપણે તેમનામાં વિશ્વસનીયતા (credibility) ઉપજાવી શકીશું, તો જ તેઓ આપણી સાથે મેકબાઈસની મૈત્રી સંબંધ કરશે. ચીન સામે રાજદ્વારી પ્રકાશન માળખું વિકસાવવામાં તથા લવિષ્યમાં પ્રાદેશિક, આર્થિક અને એવા સહકાર બોલો કરવામાં આનું વાતાવરણ આપણા માટે ઉપકારક થઈ પડશે. મહાસત્તાઓ પણ તે પછી જોશે કે આ વિસ્તારમાં એક આગેવાન સત્તા તરીકે ભારતે કાફું કાઢ્યું છે.

આની સાથે જ ચીન સાથેના સંબંધો અંગે હવે આપણે નવા પ્રકારના તખ્તામાં પ્રવેશી શકીએ. ઉપખંડીય કક્ષાએ આપણે સફળ અને શક્તિશાળી બનીશું તે સાથે જ પ્રાદેશિક કક્ષાએ પણ આગળ આવવા માંડીશું અને તેથી ચીનની સન્મુખતા માટે તૈયાર રહેવું પડશે. ૧૯૫૦ના દાયકામાં સમાનતા અને તંદુરસ્ત સ્પર્ધાની ભૂમિકા પર ચીનની મૈત્રી શોધવાની નેહરુની નીતિ ચીનને પસંદ ના હતી. ચીને સમાનતાલક્ષી ભારતીય મૈત્રીદાવાને તરછોડ્યો. તે પછી ચીન ભારત કરતાં ઘણું જ શક્તિશાળી બન્યું અને ભારત તેને પડકારી શકે તેવી રિયલિટી ન રહી ત્યારે તેણે ફરીથી બંને દેશો વચ્ચે થીજેલા બરફીલા સંબંધોમાં ઉષ્માનો પ્રથમ સ્પર્શ આપ્યો. પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધને કારણે ચીન સાથેના

સંબંધો પાછા ફરી નવ થેવો બધ ઊભો થયો છે. જતાં બને એટલા પ્રમાણમાં તેની સાથે રાજદારી અને આર્થિક સંબંધો કેળવવા આપણે સંચાર આધારો પ્રુદ્ધા રાખવા જોઈએ.

આપણા ચીન સાથેના સરહદી પ્રશ્ન અંગે પણ સાવચેતિ રાખવા વિના પ્રુદ્ધ મન રાખવું જોઈશે.

કક્ષાએદને બચ્હ

સંપ્રાપ્તિએ આપણા અને રાજદારી સેત્રે રશિયાના બંધનું સંકેતન એક જાન્યવળી જેવું આપણને શુભ છે. આવો સહકાર-આધારનો સંબંધ જાળવી રાખવો જરૂરી છે. છતાં, એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું પડશે કે રશિયાને પણે રહીને મોટાં રાજ્યોની રમતમાં એક પ્રકારના હંડા મુદ્દામાં આપણે વધુ પડતા કોડોવાઈ ન જઈએ; અમેરિકાની આર્થિક સહાય બંધ થતાં લશ્કરી સહિત આર્થિક બાબતમાં પણ આપણે હાઈ એક જ સત્તા કે તેના જૂથ સાથે ગંધાર્ષ ન જઈએ. રશિયા ચીન સાથેની રમતમાં ભારતને એવી રીતે ન સંડોવી દે કે જેથી આપણા રાષ્ટ્રીય હિતમાં ચીન સાથેના સંબંધો બંધવાના વિકલ્પો ઝોળા થઈ નવ થા બંધ થઈ નવ. આમ આ બાબતમાં ખૂબ નાદુરૂપ તબક્કામાં આપણે પ્રવેશી રહ્યા છીએ તેનો ખ્યાલ રાખીએ. નીચેની કક્ષાના રાજકારણને કારણે રોચની કક્ષાના રાજકારણમાં ગૂંચવણ ન જવાય તે માટે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના કક્ષાએદને બને

ત્યાં સુધી આપણે પાળી શકીશું ખરા !
બીજા બાજુ ચીનના હેતુ અંગે હક આધારિતતા કરતા રહેવું પડશે. જામણા દેશના ઉદ્ભવને કારણે અને ભારતની વધતી જતી શક્તિથી તેમ જ પ્રભાવને કારણે ચીન આપણને ડામવા પ્રયાસ કરશે જેથી આપણે તેના પ્રતિરૂપી કે સમોવડા થવાનો દાવો ન કરી શકીએ. આ ખ્યાલમાં રાખીને આપણે આપણી લશ્કરી શક્તિ ચીનના સંદર્ભમાં વધારવી પડશે. જરૂર પડે પ્રણાલીન યત્નો ઉપરાંત મધ્યમ કક્ષાની અણુસત્તા બનવા અંગેના વિકલ્પ પણ સમયાન્તરે વિચારી લેવા પડશે. અણુસત્તા બનવાના આર્થિક તેમ જ સામાજિક-રાજકીય પ્રશ્નો વિચારીને જ્યારે થોડાં લાગે ત્યારે આ દિશામાં ગતિમાન થઈ શકીએ તેવી ભૂમિકા તૈયાર રાખવી પડશે. સહુલાએ શ્રીમતી ગાંધી આ બાબતોમાં પરિણામ-ગામી અને વાર્તાવિક દૃષ્ટિથી વિચારી રહ્યા છે અને પ્રતિતીક્ષ્ણ દિશામાં તેનો ઉપયોગ કરી શક્યા છે. જામણા દેશની ધટના પરથી એવા ધણા સંકેતો મળી રહે છે. લોકસત્તા, મિનસાપ્રદાયિકતા, સમાજ-વાદ, માનવતાવાદ વગેરે મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા માટે આપણી શક્તિનો કારણો ઉપયોગ શક્તિના વિધાયક પાસાં અંગે ભારતને સમગ્ર રાષ્ટ્રે તે આપણે જોઈશું.

૧૧-૧૨-૭૧

માણસા અને ગોંડીનચરની કોલેજમાં આપેલ આધ્યાપનો, વિસ્તારીને.

મારે ઝોટલી જ વાત ભાર દઈને કહેવી છે કે આપણે
હીજ માગવાને જેની તેની આગળ હાથ ન લંબા-
વીએ, એથી આપણી પ્રજા બચે થાય છે.

૧-૧૦-૪૭

ગાંધીજી

મોહનલાલ લાલજીભાઈ ગાંધીની કં.
[લાસના વેપારી, એટો. પાર્સ એસેસરિઝ ડીલર્સ]
મોતીલાલ આલ-તારદેવ
મુંબઈ-૭
ના
સૌજન્યથી

મને લાગે, કે દે, શાંતિના, બુદ્ધિના, જગતને, માગ બતાવે,
 પૂનાનું, માન કાઢાય હિંદુ-જેવા પ્રાચીન દેશને, ફાળે જાય.

‘અનિવાર્ય કેસ-ફાર સ્વરાજ’ ને, ગાંધીજી

૧૯૩૭ દર્શિ ૩૦/૧૦/૩૭ ને ૩૩/૧૦/૩૭

કાગિયા

બેરૂર એન્ડ કંપની પ્રા. લિ.

[ઉમરીગર બિલ્ડિંગ-કોમ્પ્લેક્સ આરકેટ-મુંબઈ]

કાગિયા ૩૦/૧૦/૩૭

શુભેચ્છા સંધિ

૩૩/૧૦/૩૭

હિંદુ નિષ્ઠા નીચડે તો અશિયાનો ભત્રીજો...
 અશિયા, આફ્રિકા બંગ્લાદેશ કેઈ પણ ખુલાખા હોય
 ધરાવતી સૌ કોઈ શોધિત તેમ જ કમરૂપિણી પ્રાણને
 માટે હિંદુ આશરૂપ થાઓ ને હમેશ તેવું રહો.

૫-૧૦-૪૭

ગાંધીજી

ગાંધી એન્ડ કંપની લિ. લ્ડ.
 ૪૪, નાગદેવી સ્ટ્રીટ લેન

સોનમધી

પહેલો પાઠ આપણે સ્વામીને આપ્યો છે, સીખતાને
 બીજો પાઠ બસાવે, ત્રીજો પાઠ તેમ પરદેશી પર સ્વામીને
 સાંભળી, અને આપણે તેમાંથી લેવા છીએ. ત્રીજો પાઠ આપણે
 માંથી આપણે તરત ઊભરી જઈએ.

૬-૧૦-૪૭

૬૬-૬૭-૬૮

ગાંધીજી

પ્રજાત પ્રોસેસ સ્ટુડિયો : વિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧

ના

સૌજન્યથી

રાન્યે નિર્ભયું કરેલી સરહદોની પેલે પારના આપણા
પંડાશીઓને આપણી સેવા આપવાને કરી સ્તીમા
નથી. ઉધરે કંદી પણ એવી સરહદો સરહદ નથી.

૩૧-૧૨-૨૧

ગાંધીજી

એક શુભેચ્છક તરફથી

વિશ્વમાનવ : અઠ: ૧૨૧થી ૧૩૨ : ૧૯૭૧ ભંખુઆરીથી વિરોધ: સૂચિ

અલ્પમાનવ : નામ [] કોષમાં આપુ ઇ.

લેખો

અધૂરી કાનિ	ગિરિમ કે. યુખરજી [સિદ્ધાંત] ભટ્ટ	૨૫૦
અપ્રસ્તુતતાનું રાજકાર	નંદન ઠામણ [મ]	૩૭
અભિવ્યક્તિની અચિંતાયતા	ભોમીલાલ ગાંધી	૫૦૬
અમદાવાદ, ૧૯૮૦	જ્યોતિન્ દલાલ	૪૦૧
અમેરિકા-ચીનની નવી ધરીના સંકેતો	ભોમીલાલ ગાંધી	૩૭૩
અંગ્રેજોનો અભ્યાસ	સી. એન. પટેલ	૪૭૭
ઇન્દિરાગાંધી સમાજવાદ અને લોકશાહી	ભોમીલાલ ગાંધી	૮૬
ઉદાત્તત્વ : એક વિભાવના	ચંદ્રશેખર ભટ્ટ	૧૭૭
એક:પક્ષ-પ્રભાવ-પ્રથા : યુન: સંઘાપનાનાં પરિભાષો	શ્રીરતિ દેવ દી. દેસાઈ	૧૯૪
એ પતોતું એક:વરસ :	સુભદ્રા ગાંધી	૧૨૩
એપાર ભાગલા : એપાર ભાગલા	[મુદ્રાર્ત]	૩૨૮
એાહ, કલકત્તા :	શિવકુમાર ભોષી, ભોળાભાઈ પટેલ, અનિરુદ્ધ બલભટ્ટ	૩૫૨
એાહ, કલકત્તા :	વિશ્વમાનવનો એક નૂનો વાચક	૪૧૩
કલકત્તાનો યુગદાતી વિશેષાંક	ભોળાભાઈ પટેલ	૩૦૨
કલાકારનો અધિકાર :	આનોંધ વેરકર [સરસ્વા જ્યોતોદય]	૪૮૧
કવિતા અને પ્રેમ	અધૂ સર્ક અધૂળ [નંમીનદાસ પારેખ]	૫૨૦
કેટલાક ભિન્નગત પત્રો	સુભદ્રા ગાંધી	૧૭
ક્રાંતિકારી પ્રતિબદ્ધતા	ભોમીલાલ ગાંધી	૨૬૬
ક્રાંતિની ઐતિહાસિકતા	ભોમીલાલ ગાંધી	૩૧૬
કુશોવ : વામનનાં વિરાટ, વલખા	ભોમીલાલ ગાંધી	૩૫૬
ગૂપ્તી ગાર્હન, બાલા બાર્હન	કુખ્યન્ત દવે	૩૫૬
ચિંતનને આવકાર:ને અપેક્ષા	મ. ન. યાદ	૩૦૫
જનનાન્તિકનું ગદ્ય — એક નિરીક્ષા	નરવરસિદ્ધ પરમાર	૩૩૬
કાઠોરભાઈ : આપદ્ધર્મી રાજકારણી	ભોમીલાલ ગાંધી	૩૦૭
કાઠોરભાઈ મિસ્ત્રી : સંભારણી સંવેદના	શ્રીરતિદેવ દી. દેસાઈ	૧૦૦

વિરોધ: ૧૯૭૧

૧૨૩

૧૮૦૮ માં જે નગરીમાં સર્વપ્રથમ હડતાળ કારખાનાના કામદારોએ પાડી હતી તે જ રાઇસલ નગરીના કામદારોએ ૧૮૪૪ માં 'સહકારી સંઘ'ને જન્મ આપ્યો હતો. પરંતુ એ પહેલાં, સહકારી દિશાના પ્રયાસો આરંભાઈ ચૂક્યા હતા. ૧૮૨૪ માં ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચાને ૩૦,૦૦૦ એકર ઉપર 'ન્યૂ હામ'ની કોલોની' (નૂતન સંવાદી વસાહત) ઊભી કરીને સહકારી જીવનનો ભતપ્રયોગ કરનાર બ્રિટિશ ઉદ્યોગપતિ રોબર્ટ ઓવેને ૧૮૩૨ માં ત્રીજી કો-ઓપરેટિવ કોંગ્રેસ (બ્રિટન) માં આગળ પાતો ભાગ લીધો હતો. તેને ખીજે જ વરસે તેણે તે સમયનાં ટૂંક યુનિયનો અને કો-ઓપરેટિવ મંડળોએ વચ્ચે એકતા સાધવા બનેલી સંયુક્ત પરિષદ બોલાવી હતી. આ બ્રિટિશ ઉદ્યોગપતિ સમાજવાદનો પ્રણેતા હતો. તેણે સમાજવાદનું રહસ્ય 'સહકાર'માં જોયું હતું. આમ, સમાજવાદ, સહકાર અને કામદાર સંઘ (ટૂંક યુનિયન) : ત્રણેનો સમન્વય સાધવાનો રોબર્ટ ઓવેનેનો પુરુષાર્થ અનન્ય હતો.

જગતના કાન પર માક્સ-એંગલ્સે સામ્યવાદી ઢંઢેરો પીટયો (ઈ.સ. ૧૮૪૮) તે પૂર્વે કામદાર-સંઘો, સહકારી મંડળો અને સમાજવાદી અસિલને સારી એવી પ્રગતિ સાધી હતી. સહકારી પ્રવૃત્તિની વિશેષતા એ હતી કે તે બિનરાજકારણી સામાજિક-આર્થિક પ્રવૃત્તિ તરીકે વિકસી હતી.

સહકારી પ્રવૃત્તિ માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ નથી, રાજકારણી તો નહિ જ નહિ; એ માનવ વ્યવહારની એક શાક્ષણિક શૈલી છે; એની પાછળ, એક બાજુ, અંગત હિત માટેની સંકુચિત વૃત્તિ સામે, અને બીજી બાજુ સરકારી નિષંત્રણ અથવા સરકાર ઉપરના પરાવર્જનનને બદલે, પ્રબળીય પહેલવૃત્તિ તથા સામાજિક ન્યાયની લાવનાને મૂત્ત કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય વિકાસ વપરાશી ગ્રાહકો (કન્સ્યુમર)ની સહકારી મંડળોએની દિશામાં થયો છે. પરંતુ બ્રિટન, સ્વીડન, જર્મની, આયર્લેન્ડ તથા વિશેષે રહેન્ડેરેલેન્ડનું રાષ્ટ્રીની અંદર સામાજિક વ્યવહારનાં અનેક ક્ષેત્રે ખેતી, ડેરી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, રહેઠાણ વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રે સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો છે, એ તેની શક્ષતાઓનો વ્યાપ બતાવે છે.

માનવીના સ્વસ્થ વિકાસનું રહસ્ય પ્રબળીય પહેલવૃત્તિ(ઇનિસિયેટિવ)માં હોઈને એ વાત પણ મહત્વની બની જાય છે કે જે દેશોમાં લોકશક્તિના જોરે કામ થયું છે, એટલે કે જે દેશોમાં લોક-શાહીનું માળખું જીવંત રહ્યું છે, ત્યાં તેટલે અંશે, સહકારી પ્રવૃત્તિનાં મુખિયાં જાડાં નખાયાં છે. આ દૃષ્ટિએ હઝારમહિનો કિલુઅ(સહકારી સામૂહિક જીવન)નો અખતરો વધુ અધ્યયન-ચિંતન માગી લે તેવો છે, તેની ભૂતકાલીન ભૂમિકા આધ્યાત્મિક છે અને તેની ભાવિ દૃષ્ટિ માનવતા પ્રતિ છે, તેનો વર્તમાન અવલોકવા જેવો તો છે જ. કદાચ એ ફકેસર્તા માનવીય 'સહકારી સમાજવાદ'નો કામિયો હાથ લાગી જાય !

બીજી દિશામાં નગરનાખીએ. સોવિયેત રશિયાનાં સમૂદ્ર ખેતરો અને સામ્યવાદી ચીનનાં કમ્યુનોમાં વ્યક્તિમાનવને સ્થાને સમૂહમાનવનું મહત્વ સ્વીકારાયેલું હોઈને, વ્યક્તિક્ષતાના બોગે સામૂહિકતાને સ્થાપવાનો પ્રયાસ થયો છે. પરિણામે, સર્વાધિશી રાજ્યસત્તા સમગ્ર સમાજની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓને પોતાની બાંસમાં લઈ ચકી છે, જે માનવીના વિકાસમાં બાધારૂપ બની ગઈ છે.

૩

ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન, સર્વપ્રથમ ૧૯૧૧માં પંજાબમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ રૂઝ થઈ તે કૃષિસહકારી મંડળો રૂપે હતી. ૧૯૦૪ માં કો-ઓપરેટિવ ટ્રેડિંગ સોસાયટીનો કાનૂન પસાર થયો, બાદ

સહકારી બેંકોનો વિકાસ થયો. ઝોગની મુખ્ય નેમ ખેડૂતોને જરૂર વખતે નાણાં ધીરવાની હતી. ૧૯૧૨ થી બિન-ધિરાણ સહકારી મંડળોએ પણ ઊભી થઈ. તેમનો મુખ્ય હેતુ ખેડૂતોને ઉત્પાદન, ખરીદી, વેચાણ વગેરે જરૂરિયાતોમાં મદદરૂપ થવાનો હતો. ખેતીમાં ધાનનારત માટે અને અરીજ ખેડૂત માટે આ બિટિય-યુગી પ્રયાસો મહત્વનાં હતાં.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી ખેડૂતોને માટે બહુલ્લસી (મલ્ટિપરપક) સહકારી સોસાયટીઓ વિકસી છે. સાથેસાથ જમસિયન, યુદ્ધનિર્માણ, તથા નાના ઉદ્યોગો (ઈંટ, ચમ, તેલ, દૂધ આદિ) ના ઉત્પાદન તથા વેચાણ ક્ષેત્રે સહકારી મંડળોએનો ફાલ વધતો ગયો છે. વપરાશી (કન્ઝ્યુમર્સ) સહકારી મંડળોએની સંખ્યા પણ વધી છે.

એકંદરે અનુભવ એવો છે કે બિટિય શાસનની પરંપરા હજી ધણે અંશે ચાલુ છે. સ્વરાજ્ય દર-મ્યાન પણ સરકારી તંત્રની જટિલતામાં અને નોકરશાહી તંત્રના સહેલા કાર્યકારમાં આ પ્રતિષ્ઠાથી રહી છે. આ પ્રવૃત્તિમાં સ્થાપિત હિતો અથવા લાભવગ્રાહી જૂથોની પક્ષ પણ રહી છે. મંડળોના આંતરિક વહીવટમાં લોકશાહીનું તત્ત્વ ફાળુ થતું નથી.

અનુભવે એમ પણ સમજાવ્યું છે કે સામૂહિક ખેતીનો ઉત્સાહ અણસમજાતું પરિણામ હતું, અને સહકારી ખેતીના પ્રયોગમાં પણ યોગ્ય અપવાદ સિવાય, નિષ્ફળતા મળી છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે કૃષિ જેવા અત્યંત વૈવક્તિક પ્રકારના અને વૈવિધ્યપ્રચુર ક્ષેત્રે સહકારી કૃષિ કરતાં, કૃષિકારને સહાય-રૂપ થાય તેવી ધિરાણ, ખરીદ-વેચાણ અને ખાતર-સિંચન વગેરેમાં સહકારી મંડળોએ પોતાનો વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે તથા ઉત્પાદન સિવાયના નાના અને મધ્યમ કક્ષાના વેપાર-અવસાયમાં સહકારી મંડળોએ પોતાનો આગવો ફાળો આપી શકે એમ છે... પરંતુ, સુપર બજાર કે અપના બજાર જેવા પ્રયોગો એટલા સફળ નથી થયા કે સુકત બજારના તકવાદી ભાવો અને અયોગ્ય નફાખોરી તથા માલની ઉતરપિંડી સામે કશો અસરકારક ફાળો આપી શકે.

ખીછ બાજુ સહકારી મંડળોએ સરકારી અંગ જેવી અથવા તો ફાન ઉપર જીવનારી પરાવલંબી બની ગઈ છે. પ્રભુ સહકારના ધોરણે પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહે એ મૂળ હેતુ જ લગભગ સુધાર્ધ ગયો છે. કેમ જાણે ભારતની સહકારી પ્રવૃત્તિ બિટિય શાસનની યાયામાંથી હજી બહાર નથી આવી; અથવા તો સ્વરાજ્ય પછીય પોતાનું આજનું તેજ દાખવી શકી નથી.

૪

ધણા બધા નવોદિત દેશોમાં, ધણાં બધાં કારણે, સહકારી પ્રવૃત્તિ દુબળા-બોદી રહી છે. જે શોધિત, દલિન તથા અદ્ય સાધનવાળી મધ્યમમર્મી પ્રજાના કદમાણ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો હતો તે જ પ્રભુ એમાં પોતાની આત્મીયતા અનુભવી શકી નથી, પોતાનું સ્વતંત્ર દાખવી શકી નથી. બ્રિટિ-શાસન સ્વાયં પર નિર્ભર સુકત મૂલ્યાંકી પદ્ધતિ અથવા સરકારી માલિકી વા કાચૂ નીચે કામ કરી રહેલી સમાજવાદી પદ્ધતિ બંનેનાં દુપણો સહકારીમાં ધૂંધાં છે. બન્ને, સરકારી માલિકીના નદિ, પણ સરકારી સંચાલનમાં એ અવધાર્ધ રહી છે. પરિણામે, એક ઉત્તમ આદર્શ, એક એવું પદ્ધતિ બદલાય બની છે.

એકંદરે, આપણે એમ કહી શકીએ કે નવોદિત રાષ્ટ્રોમાં મોટે ભાગે મૂલીવાદ, સમાજવાદ અને સહકારવાદ, કૃષિયોગ્ય અપવાદ સિવાય, દૂષિત બન્યા છે. પરંતુ, મૂલીવાદી સુકત સમાજમાંના શોષક અને શોષિત તથા સરકારી સમાજવાદમાંના શાસક અને શાસિતના સંધર્ભોને ઝોખાળી દર્શને, પ્રજાનું, પ્રભુ

માટેનું અને પ્રભુ દ્વારા સંચાલિત સ્વાભાવિક સિદ્ધ કરવામાં સહકારનું કેટેગોરિક રસાયણ અર્પમાં લઈ શકાય તો નવો જ પદાર્થ નીપજે — રોબર્ટ ઓવેને ઝંખેલો અને મરી મથેલો નૂતન સંવાદી સમાજ (ન્યૂ હાર્મની કોલોની) તરફ મટીને નક્કર આકાર લે — એ અશક્ય નથી. આપણે એને, ઓવેનના જ પુરસ્કારેલા ‘સહકાર’ અને ‘સમાજવાદ’ના પુરુષાર્થને બિરદાવી આ નૂતન પદાર્થને ‘સહકારી-સમાજવાદ’ બિરુદ આપી શકીએ.

કદાચ, ઓવેનની સાધના સાથે અદ્યતન ગાંધીવિચારનો પુરસ્કાર કરી રહેલા વિનોબા-બા-પ્રકાશપ્રણીત આમદાની પ્રયોગનો અનુબંધ સાધી શકીએ. જોકે, આરંભે એણે નવી આશા પ્રગટાવી હોવા છતાં — ૨૦ વર્ષને અંતે, નિષ્ફળ ન નીવડ્યો હોય, તોય ભારતના આત્મવિરતાર ઉપરેય પોતાનો નિર્ણાયક પ્રભાવ પાડવા જોડેલો કામદાન નીવડ્યો નથી એ પણ હકીકત છે. પરંતુ સર્વોદયી દર્શન સમગ્ર દર્શન છે. એનું મૂલ્ય ‘સબ જૂમિ ગોપાલકી’નું છે, એટલે કે સંપત્તિ-મુક્તિનું છે; અને એનું સ્વપ્ન સર્વોદયી સમાજનું છે, એટલે કે સત્તા-મુક્તિનું છે; અને એનું અંતિમ ધ્યેય સામ્યયોગનું છે, એટલે કે આત્માત્મિક અને વિરાનના સુભગ સમન્વયનું. એટલું જ નહિ તેની નિષ્ઠા સર્વોદયની સિદ્ધિ કાલે અને કાનૂન દ્વારા નહિ, સહકાર અને સ્નેહ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની છે એ પણ એક મોટું આત્માસન છે.

ખરે કે અન્ય યુટોપિયાની જેમ સર્વોદય પણ આ ધરતી પર અવારનવાર અમળી ગયેલા જીવનના સહકારી સહકારી સમાજવાદના — વિરલ પ્રયોગો સમુદાય દિશા ચીંધી જતું એક દુર્લભિયુ બની રહેશે.

પ્રયોગો નિષ્ફળ જશે, પણ માનવીની સહકારી જીવનની અંખના સદાકાળ ધીખતી રહેશે એ નિશ્ચિત છે. એથી કરીને એને સિદ્ધ કરવાની તમન્ના પણ સદાકાળ નવે નવે રૂપે પ્રગટતી જ રહેશે. એવ નિશ્ચય છે.

૨૭-૧૨-૧૯૧

ડૉ. સુમન્ત : વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ*

વિશિષ્ટ વ્યક્તિની આત્મકથા | રચિકલાલ છે. પરીખ

૧

આ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિની આત્મકથા છે. એમાં ઘટનાઓની કથા કરતાં ચિંતન વધારે છે. એ રીતે આ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનું જીવનચિંતન છે; અને એ રીતે એને સ્વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. છતાં ઘટનાઓમાં એાછી આકર્ષક નથી.

હારતાના અને ગુજરાતના બેવાંચીન ઇતિહાસ માટે આવી કથાઓ મહત્ત્વનું સાધન છે. નાનાલાલ કવિએ રચેલી દક્ષપતરામની જીવનકથા, નામે 'કર્ણધર દક્ષપતરામ', ગોંધીજીની આત્મકથા, નેદશકર મહેતાની જીવનકથા, ભાઈ મણિલાલની આત્મકથા અને ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથાનો પ્રવાહ—આ અને આવાં બીજાં જીવનદ્રશ્યોનો ગુજરાતના સાંમાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય જીવનના પ્રવાહો અને ઘટક-બળો સમજવાનાં સંશોધકને આવશ્યક એવાં સાધનો છે. એમાં દાકતર સુમન્ત મહેતાની આ આત્મકથા મહત્ત્વની અને દુર્લભ એવી સામગ્રીનો ઉમેરો કરે છે.

૨

દાકતર સાહેબની—આ લખાણમાં દાકતર સુમન્ત મહેતાનો આ નામથી નિર્દેશ કરું છું—દાકતર સાહેબના જીવનની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તેવિલા જેવી છે. એવી એમને અને એમનાં જમાનાને સમજવાની સરળતા થાય છે.

એમનો જન્મ ૧૮૭૭ની સાલમાં થયો હતો. મુરતની વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની શાંતિમાં એમના

* ડૉ. સુમન્ત મહેતાની 'આત્મકથા' (મહાકવિશ્રી નાનાલાલ સ્મારક-ટ્રસ્ટ વરધથી પ્રકાશિત)માંથી.

કુટુંબની મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી. પોતે જણાવે છે તેમ 'સામાન્ય રીતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થોની પ્રજા ભણેલી હોય છે. આંગ્રેજોને પણ લખતાંવાંચતાં અંગ્રેજી હિસાબ કરતાં આવડે છે. પુરાણા કાળમાં તો પુરુષોને સંસ્કૃતે લખાણું સાડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડતું' (૫.૧૩). નાગરી નાતમાં શિક્ષકનો પ્રસાર તો હોય જ—દરેક ઓને પંજી લેખતાંવાંચતાં આવડે. નવાખી રાજ્ય-અમલમાં નાગરો દારસી, ઉર્દૂ પણ રીખેલા—પોલીસ ઓફીસો પંજી તે લખા શીખી હતી. પછી અંગ્રેજી યુગમાં અંગ્રેજી શીખ્યા' (૫. ૨૦).

પોતાના કાલાના કાલ કુર્બાનિ વિશે પોતે જણાવે છે કે 'એ ઘણા સ્વમાની હતા, સત્પણી હતા અને અસત્ત્વ વાત સાંભળીને અત્યંત ગુસ્સે થઈ જતા. કુટુંબમાં કોઈ ગુસ્સે થઈ જાય તો એમને કુર્બાનિ સાંભરી આવતી' (૫. ૩).

દાકતર સાહેબમાં આ પ્રકૃતિ ઠીક ઠીક જાતરી આવી હતી. 'મને ચત્તને માટે આમદ હતો તેના કરતાં વધારે અસત્ત્વ સામે વિરોધ હતો... પુરમ-પ્રકોપ શા માટે ન હોય ?' (૫. ૬૨). પોતે કોષ જીતી શક્યા નથી, એ પોતાની ફરિયાદ હતી (૫. ૧૫૧, ૩૧૬).

પોતાની પિતામહી વિશે લખે છે કે, 'એ પૈસા-પાત્ર દેસાઈ કુટુંબનાં હતાં. એમને વારલામાં દેસાઈ-ગોરી અને મોતલાઈના વાર્ગિક રૂ. ૨૦૦ મળતા હતા; તેઓ ઘણાં મહેનતુ અને કાર્યકુશળ હતાં. શરીરે જળજાં હતાં. એમણે સાત સુવાવ વેડેલી જતાં શરીરે લાલ્લેદૂમ હતાં' (૫. ૪).

પોતાની માતાના કુટુંબ વિશે પોતે જન્મ્યાં છે કે 'મારાં માતાના પિતા મુન્ડરાની સાદિ-વર્મા પહેલા નવલકથાકાર — કર્ણપેશના કર્તા નંદશંકર મુન્ડરા-શંકર મહેતા દત્તા. નંદશંકરે સારા અભ્યાસ કર્યો. એ પોતે કળેશ અને હુદિયાળી દોનાને લીધે પ્રવૃત્તિ કરીને સુતની દાર્ઝિલમાં દેડમાસદર થયા. સુતવર્મા એ દમેશાં "માસ્તર સાહેબ" જ કહેતાતાઃ જોકે એમના છત્રનના ઉત્તરકાળમાં એ પોસિટિવ ખાતામાં હાંપી પદ્ધતિ પહેલ્યા દતા' (૫. ૪, ૫).

'નંદશંકરના ખીન્ન પુત્ર મુખસિદ્ધ વડોદરા રાજ્યના હિરાન સર મનુભાઈ દતા. એમના ત્રીજા પુત્ર વિનાયક મહેતા સિવિસ સર્વિસમાં સૌથી પહેલા મુન્ડરાની દતા. મોટા મામા માર્કન્ડરામ મુંબઈ દાર્ઝિલના હીક કમાનાર એડવોકેટ દતા' (૫. ૫).

પિતા વિશે લખે છે: 'મારા પિતા (મુન્ડરામ) ભણવામાં દોષિયાર મળાતા દતા. મોટું પાસ કર્વાં પછી એમને ગેડિક્સ કોલેજમાં જવાની દોષ દતી. પણ એમાં તેા માર્કાં ચીરવાં પડે. બ્રહ્મચાર થાય અને એથી નાતબદાર પણ મુકાવું પડે. એ જમાનામાં સામાજિક બંધન સખત થતો અને કામ-લાલા એનાથી દરી જતા દતા. આવા સંજોગમાં પણ મારા પિતાએ દાક્તરી અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. છેવટે અમુક પ્રકારની સુધ્ધિ બળિજમાં કરવી પડે તેા કરી લેવાની સરતે એમને દાક્તરી અભ્યાસ માટે છૂટ આપવામાં આવી' (૫. ૫).

દાક્તર મુન્ડરામે વડોદરા રાજ્યમાં નોકરી સ્વી-કારી લીધી. તેઓએ મદારાજ સયાજીરાવના વિશ્વાસ-પાત્ર અંગત સલાહકાર જેવા દાક્તરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

માતા વિશે પોતે લખે છે કે 'નંદશંકર માસ્તર સાહેબનાં એ સૌથી મોટાં પુત્રી દતાં. એમના મોળામાં વર્ષે, એમનું જન્મ મારા પિતા સાથે થયું. એમણે અંગ્રેજીમાં પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો.' દાક્તર સાહેબને અંગ્રેજી, અગ્નિત વગેરેનું શિક્ષણ એમણે ઘેર પોતું કરાવ્યું હતું. આ દાક્તરથી દાક્તર સાહેબ પોતાને મોટા લાસ મળ્યા એમ મળે છે. પોતે

નેપિ છે કે મુન્ડરાતાના સામાજિક દતિદાસમાં આ દાક્તર નોંધપાત્ર છે કે સમગ્ર પંચાદી વર્ષ પહેલાં એક કન્યા પંડિતોળ તપની થઈ ત્યાં સુધી દાર્ઝિલમાં અભ્યાસ કરી છટી અને અપરિણીત રહી એમનું નામ દરમિસદાગોરી હતું. કુટુંબમાં એમને ઘણી વહેવ કહેતા (૫. ૫). 'તે સ્વભાવે અત્યંત સરમાળ દતાં. દમેશાં જમીન પર નીચું જોઈને ચાલતાં. કોઈના ઓશિયાળા થવાનું તેમને જમનું નહિ તે ખૂબ આજ્ઞા સ્વભાવનાં, પવિત્ર ચારિત્ર્યનાં અને પ્રેમાળ દતાં' (૫. ૨૧).

દાક્તર સાહેબને પોતાની માતા તંદર સ્વિચે બંધિતચાવદતો, એ વડીલસાહીના વિરોધી એવા દાક્તર સાહેબ માટે નોંધવા જેવી દાક્તર છે. પોતે જ્યારે છત્રવંક દાક્તરીનો અભ્યાસ કરવા જવા નીકળ્યા તે પ્રમંથન એમણે માનુષીનું જાવણ્ડ વિચ દોસું છે. 'જ્યારે વડોદરાનું પર ઓમ્પું ત્યારે મારા માનુષીને અત્યંત દુઃખ થયું. એમનું ઉદય થયું કેમકે હતું. મારા પિતા વારંવાર પરદેસ જતા દતા તેને લીધે એમને દરવાર વધવા રહેતી. એ વ્યાનું ઊંઝાળુ અમે તે વખતે પારખી સકેલા નહિ. મારા જવાને લીધે એમનું ઉદય થયું થરાયું, કારણ કે હું એમને લાડકો હીકરો હતો. એમની આંખમાંથી મંજાજમના વરેતાં દતાં. પણ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના એમણે મને દાર પહેરાવ્યો. નમસ્કાર કરીને હું છૂટા પામ્યો. એમનું વિરાનું દરબ આજે મારી આંખ આમળ તરવરી આવે છે. મેં એમને ફરીથી જ્ઞેશાં નહિ' (૫. ૪૯). માનુષી શાંત, નરમ, સરમાળ, સુશીલ, સ્વભાવી સ્વભાવનાં દતા. જેણે પોતાનું પૂરેપૂરું આત્મસમ-ર્પણ કર્યું એવી તેમની મૂર્તિ મારી આંખ આમળ ખરી થાય છે' (૫. ૭૮). 'વિચાયતમાં જ્યારે માતાનાં અવસાનના સમાચાર મળ્યા ત્યારે વર્ણવી ન શકાય એવો આપાત અને લાગેલો, પણ હું બિલકુલ રડેલો નહિ કે આંખમાં આંસ આવેલું નહિ. જ્યારે મેં વડોદરા ઓમ્પું ત્યારે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના દાંડ આંસ પાડતી આંખે માનુષીએ મને દાર પહેરાવેલો તે દરજ દિવસો સુધી અને ખાસ કરીને રાત્રે મને

સાંભરી આવતું' (પૃ. ૭૮). પોતે જ્યારે છાંદમાં દાકતરી પરીક્ષા સારી રીતે પાસ કરી તે વખતના દાકતર સાહેબના ઉદ્ગારો નોંધવા જેવા છે : 'મારો મા આ સમાચાર સાંભળવા માટે જીવતાં. એમના અવસાનનું ખતું' હું ખૂબ મારી પરીક્ષા પૂરી થઈ પછી લાગ્યું' (પૃ. ૭૯).

દાકતર સાહેબે એ જૂના જમાનામાં પોતાના કુટુંબમાં જે સુધારાનાં બે પ્રયત્નો લેવામાં તેની નોંધ લીધી છે. 'પહેલું મારા પિતાએ દાકતરી અભ્યાસ કર્યો તે, બીજું પગલું, એમનાં કેટલાં વિજ્ઞાનમૌરિને નાગર બ્રાહ્મણ (કમંડોરી) પક્ષમાં પરચુંવેલાં તે' (પૃ. ૨૧). નાગરોમાં મુદરથ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે જે તીવ્ર ભેદ હતો અને હજી પણ છે, તે આ નાગરી નાતની એક નોંધવા જેવી બાબત છે. દાકતર સાહેબનાં બહેન વીરજાબાને પણ આવી રીતે પરચુંવેલાં ત્યારે એમનાં બન્ને મામાઓએ લગ્નમાં આવવાની ના પાડી હતી (પૃ. ૨૩૧).

એમના પિતાનું અવસાન છાંદમાં થયેલું, આ માફક સમાચાર સાંભળીને એમને સંખત આઘાત થયો. પણ પોતે હંમેશાં મક્કિં કરી નાખ્યું. હું, નિમ્મલો હતો અને રક્ષામાં નાનમ માનતો હતો' (પૃ. ૧૧૨-૩).

એમના પિતાએ મુરોષ જતાં પહેલાં બે છંછા પ્રગટ કરી હતી, એક તો એ કે જ્યારે તેમનું અવસાન થાય ત્યારે એમનાં શબને કેટલાં પણ બ્રાહ્મણ આડે નહિ, બીજી છંછા એવી હતી કે 'કેટલાં પણ ધાર્મિક ઉત્તરક્રિયા ન કરવી' (પૃ. ૧૧૪). આ છંછા એનું પાલન કરવામાં પોતાને મામાઓ વગેરે સાથે કેવાં સંઘર્ષમાં લીટરણું પડ્યું હતું તેનું વર્ણન દાકતર સાહેબે કયું છે એ નોંધવા લાયક છે' (પૃ. ૧૧૫).

'દાકતર સાહેબ પિતા વિષે જણાવે છે કે આ બન્ને શરતો એમનાં માનસ પર ધણો પ્રભાવ' નાખે છે. બ્રાહ્મણોએ વર્ષો સુધી મારા પિતાને વારંવાર નાત બહાર મૂકીને ત્રાસ આપ્યો હતો. એ તો મોત-મહાર રહી શકે અને રજા હતા. પણ એમનાં આંખાં કુટુંબને, સંસાર રાખનારને પણ ન્યાતજીવાર મૂકતા હતા. — તે યુગમાં ન્યાતજીવાર મૂકવાનો ત્રાસ

આજના લોકો સુધે સમજી શકે ? પોતાની છોકરીઓ, બહેનો, ઘેર જીવતી ન શકે, આવે તો પાણી ન પીએ; છોકરોઓની કેટલી વિધિઓ ન થાય, લગ્નસમયે તો થાય જ શતાત ? એટલે એ જમાનામાં ન્યાતનો ત્રાસ જ્યારે હતો' (પૃ. ૧૧૪-૫).

પિતાના વિષેનું દાકતર સાહેબનું અંકન નોંધવા જેવું છે : 'મારા પિતા વિષે લખવાનું મારે માટે બહુ મુશ્કેલ છે. ગરીબ પણ સાદા પ્રામાણિક કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો હતો. પોતાના હુદિગળથી સ્કોલરશિપ લઈને લખ્યા હતા. મારા કાકાએ તેમને ઘણી મદદ કરેલી અને પ્રેરણાદન આપેલું. મારા કાકા સ્વભાવે પ્રેમાળ હતા, સુધારક વિચારના હતા. કવિ નર્મદાશંકર સાથે દોસ્તી હતી. પોતે નીતિવાન હતા અને ઉત્તરોત્તર આત્મોન્નતિ કરવાની મહેન્ટા હતી. મારા પિતા મદત્તવાકંક્ષી હતા. સારા કુટુંબમાં પરવશ, એમનું હાંપતજીવન ઘણું સુખી અને રસમય નીવડ્યું હતું. એમને સારી નોકરી મળી હતી. પહેલ કરીને અનેક સુધારક પ્રયત્નોએ ઉપાસતાની અને તેને અસાધવાની શક્તિ હતી. મેડિકલ સોસાયટી સ્થાપીને તેના મંત્રી થયા હતા, સ્પાર્શવિહાર ક્ષણના મંત્રી વર્ષો સુધી રહ્યા હતા, બહુ વિચારેલું, સારા મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતાં. ખૂબ તકામા મારીને મજા કરી શકતા (જે શક્તિ કમ નસીએ મારામાં જીતરી નથી). પોતાના ચારિત્ર્યબળને લીધે મહારાજનને આકર્ષી શક્યા હતા. પ્રગતિના પૂર્વક હતા, હિંમતવાન અને સાહસિક હતા અને આત્મશ્રદ્ધાથી વરપૂર હતા. મહારાજનની સાથે રહ્યા તે છતાં તેમનાથી જરાય દુર્ગાઈ જતી નહિ. સાચી સેવાદાત્તિ અને લાગણીથી એમણે મહારાજનની સેવા કરી હતી. રાજકુટુંબમાં અદ્વિતીય સ્થાન મેળવ્યું હતું. મહારાણીશ્રી અને મહારાજનનાં બાઈઓ તથા છોકરાઓનો પક્ષ લઈને તેમને ન્યાય મેળવી આપતા. ૧૮૮૭ની સાલથી એમણે લગ્નકાળ બંધુ જીવન રાજકુટુંબને અર્પણ કરી દીધું હતું. દાકતર તરીકે હોદ્દામાર અણુતા હતા અને આસપાસનાં રાજ-રજવાડાંમાં તેમજ મહારાજનનાં સર્ગસંજયીઓમાં

તેમની બજરી પ્રતિષ્ઠા હતી. મહારાજની ખાનગી તેમ જ રાજકીય બાબતમાં સલાહકાર થઈ ગયેલા. વડોદરા રાજ્યના ખાતાંઓની વિગતવાર માહિતી એમને નહોતી પણ સિદ્ધાંતના જગ પર અને પ્રામાણિક વ્યવહારુ રીતની તેઓ મોઝ સલાહ આપતા. એમનું હૃદય લાગણીથી ભરપૂર હતું. અમારા તરફ વાતચાલ એમમાં ઈર્ષ્યાથી રાખ્યું નહોતું. અને મને ખાતરી છે કે મારા માના અવસાનથી, પત્નીના વિયોગથી, એટલા નિરાશ થઈ ગયા કે એમની જીવનશક્તિ જ એછી થઈ ગઈ અને તેમને દેહ પડ્યો. અમને બે બાઈઓને સારામા સારી કેળવણી આપી હતી. અને બીજા બે ભાઈઓ માટે સગવડ કરતા ગયા હતા. સામાન્ય રીતે હિંદુ કુટુંબમાં છોકરીઓને ઘરેણાંમાં બાળ મળે છે પણ તે ઉપરાંત મારી બંને બહેનોને નાણાની બહિસ આપવાનું વીઠામાં તે લખી ગયા હતા' (૫. ૧૧૬).

‘અવસાનના સમાચાર વખતે મહારાજન સમાજ-શ્રવ કોરમીરમાં હતા. એમના ખાનગી મંત્રી શ્રી અરવિંદ ઘોષની મારફતે તેમણે મને લાગણીપૂર્ક સંદેશો મોકલ્યો હતો’ (૫. ૧૧૬).

જનસેવાની લાવના પિતા ખાસેથી મહેલો તેના ‘નિર્દેશ’ હાકતર સાહેબ કરે છે, ‘હું એમ માનતો હતો કે મારા પિતા પણ જનસેવા કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. એમની ઇચ્છા પાર ન પડી; હવે હું એ ઉપાડી લઉં. એ ઇચ્છા વારસામાં આવી હતી’ (૫. ૨૫૬).

હાકતર સાહેબના ઘડતરની વિશેષતાઓમાં તેમની પ્રકૃતિમાં મૃદુરથી શક્તિની નોંધ પહેલી કરવી જોઈએ. પોતે આતમાં સુલભ માનતા ન હતા છતાં એક વૈજ્ઞાનિક તરીકે એમાંથી આવતા સંસ્કારો — કલ્પન-કલ્પી-બરછીના સંસ્કારો — એમના જ્ઞાન બહાર નહોતા. આજીવન ઉપર ગયા ત્યારે અચ્છ-મદ તરફથી જે મેદાન દેખાય છે તે જોતાં પોતે કહે છે : ‘તેનું ચિત્ર આજે પણ મારી આંખ આગળ તરવરી આવે છે. આ મેદાનમાંથી મારા પૂર્વજો મોડા ઉપર બેસીને કલ્પન, કલ્પી અને બરછીના

શબ્દ સજીને વડનગર તરફ ઊતરી પડેલા અને બાપા રાજ્યની ટોળી હિંદુપુર તરફ ફેલાઈ ગયેલી’ (૫. ૩૮).

આ જ દૃષ્ટિએ એમને કુટુંબ-વાસ્તો — દાદાના દાદા, પિતામહી, માતાપિતા આદિને સંસ્કરવાસ્તો પણ એમના ખ્યાન બહાર નથી. એક વૈજ્ઞાનિકની અદ્યથી પોતાના ઘડતર વિશે પોતે લખે છે : ‘દેરક માણસના ઘડતરમાં અમુક શક્તિ, ઇંચોગો, વાતા-વરણ ઇત્યાદિનો હિસ્સો હોય છે. માણસનું દેહલોક ઘડતર તો મૂળનું એટલે વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલા મુલ્યોદાયથી — શક્તિ-અશક્તિથી — થતું હોય છે... જે માટીમાંથી ધડો થયો હોય તે માટીની અસર તો હંમેશા મટે રહી જ નથી... અને પંજીથી જે માણસેના સમાગમમાં, પુરતકના સંપર્કમાં આવે છે, જે કેળવણી તે પામે છે, તેનાથી પણ તેનું ઘડતર થતું હોય છે. માણસ પર તો કુટુંબ, સમાજ તથા રાષ્ટ્રના વાતાવરણની અસર થવા જ કરે છે. નેશાપુરના સૂરી ઉમર ખખ્ખાને આખું “ફૂલનામું” લખી કાઢ્યું છે; મને પ્રારબ્ધવાદ મતો નથી, પણ દેહલોક વસ્તુસ્થિતિ મૂલ્યવલ્લુમાં નાખી દે છે’ (૫. ૧૮).

હાકતર સાહેબની આ આત્મકથામાં વૈજ્ઞાનિકની નજર આરંભ દેખાય છે. એમની વિશિષ્ટતાઓ પણ વૈજ્ઞાનિકની વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિમાંથી આવેલી છે.

૩

આ આત્મકથા વાંચતાં એને વિવિધ રીતે અંકિત કરવાનું મન થઈ જાય. પ્રારંભમાં એને વિશિષ્ટ વ્યક્તિની આત્મકથા કહી છે પરંતુ આત્મકથાના પ્રારંભનો ભાગ અને આગળ વાંચતાં એને ‘એક સત્યનિષ્ઠની આત્મકથા’, ‘એક અસત્ય અને દંભને વિચારનારની આત્મકથા’, ‘એક વૈરાગીની આત્મકથા’ ઇત્યાદિ વિશેષણો મુઠમાં આવ્યા કરે. પણ પોતાના જીવનના આ નિરૂપણમાં એક બળવાબેર આત્માની અભિવ્યક્તિ થાય છે. એટલે હું આ આત્મકથાને એક બળવાબેરની આત્મકથા મુખ્યભાવે ગણું છું.

હાકતર સાહેબને બળવાબેર ચલાતાં કારણો એમના અંગત સંસારી જીવનમાં દેખાતાં નથી. પોતે

એક ભાગ્યશાળી વ્યક્તિ છે, એવું એમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે. પોતે ઇંગ્લંડ જતાં પોતાં સૈયદ પહેલ્યા તે પહેલાં એક મેંધ કરે છે (૭-૫-૧૮૯૮): 'હું ભાગ્ય-શાળી છું એમ શા માટે ન માનું? માતાપિતાએ મને સારા સંસ્કાર આપ્યા છે. ઇંગ્લંડ જવાની અભિ-લાષા પાર પડે છે મારે પરજીવું પડે તો જે કંચાને હું લાયક મનુષ્યો હતો તેની સાથે મરજીવાનું મળ્યું.' આ માનવી પોતે સંકલ્પ કરે છે: 'મારે ખૂબ મહેનત કરીને સારો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મારાં શારીરિક અને નૈતિક બધા વધારવાં જોઈએ. મારી ખાતરી છે કે મારું નૈતિક અવતરન થવાનું નથી. મને ખીડી પણ ચીવાની હમ્મજ થતી નથી. બનસં જોએ છે કે મારામાં અભિમાન અને અત્યાચાર્ય આપણે પણ ખીલ મોટા કુટુંબો નહિ આવે' (૫ પૃ. ૫૦).

પોતે ઇંગ્લંડમાં દાકતરીના સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો. વડોદરા આવ્યા પ્રજી ગાયકવાડ સરકારના દાકતરી ખાતામાં સારું સ્થાન મળ્યું. કમે કમે પોતે ઊભી પાપરીએ ચડ્યા. દાકતરી ખાતામાં ધણા મુદ્દારાવધારા કર્યા અને એ રીતે પોતાની કારકિર્દી સફળ કરી. એમની પ્રતિષ્ઠા દાકતર તરીકેની ખૂબ જામતી હતી. પોતે નોંધે છે તે પ્રમાણે 'મારા વખતમાં ઇંગ્લંડની ડિમીરાળા દાકતરો મુંબઈ પ્રજાકામાં ધણા નહોતા' (૫. ૬૮). એ વખતેના સુંબર્ષ પલાકેઝે એટલે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કન્નડનો પ્રદેશ આમ ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા દાકતર તરીકે તેમને સવિશેષ મહત્ત્વ મળતું હતું. દાકતર તરીકે પોતાની કુચળતાનું એમને જ્ઞાન હતું. 'દાકતર તરીકે હું નિદાનમાં સારો હતો એમ કહેતાં હું અચકાતો નથી. જે માણસને આરોગ્ય અવધોગ્ય કરવાની ટેવ પડી છે તે, હાઈ કોલરામાં પેસે ત્યારથી તેની આંધ; ચહેરો અને હાથભાવ જોઈને રોગનું મારજી કરી શકે છે; અને ચિકિત્સક તરીકે પણ મને હવાઓ આપવાનો શોખ નહોતો... હું ધણીયું કુદરતી રીતે એટલે નિષ્ક્રમ નથી રોગ મટાડવામાં માનતો હતો. જોરાક પ્રજાગણના અને પેટની ગટર સાથે રાખવી, વિચરને લેવેલિત રાખવું અને કચરાત કરવી. આ રીતે ધણે અંશે

આરોગ્ય સાચવી શકાય એવી મારી દૈઘ માન્યતા છે. હવાભાવ, સદાનુચિત, અને સખતાઈ ત્રણની જરૂર દાકતરને પડે છે' (૫. ૧૨૨-૩).

એમનું વ્યક્તિત્વ પણ સુંદર રીતે ખીલ્યું હતું. પોતે ઘરિરે ઊભા, ગૌરવર્ણ, સુંદર ચહેરા અને યુવેષીય પોશાકની છત્રમાં દીપતા હતા. દેખાડા પુરૂષ તરીકે એ ધણાનું આકર્ષણ હતા. પોતાને તે સમયે યુરોપિયન સૈલીનું જીવન જીવવાનો આગ્રહ હતા. ૧૯૨૦ સુધીના પોતે બવહાર મુખ્યત્વે અંગ્રેજ દ્વારા કરતા. એમનું વ્યક્તિત્વ સુલભ હતું. આમ વ્યક્તિ-ગત જીવન સંતોષ આપે એવું હતું. 'મારા કૌટુંબિક જીવનમાં ઉલ્લાસ અને ઉમંગ હતાં. અને આનંદિત અને મુખી હતાં. આજની પરિભાષામાં, એમ કહો કે હાલના યુદ્ધવાદી સમાજમાં મને બધી અનુ-કૂળતાએ પ્રાપ્ત થયતી હતી' (૫. ૧૨૨).

આજ છતાં આવી સુખસાહેબીમાં એ નિરાંત અનુભવી શકતા ન હતા. ભારતમાં, ખાસ કરીને મુંબઈમાં, સામાજિક જીવનમાં જે આગસ, પ્રમાદ અને અન્યાય પ્રવર્તતાં હતાં, ધાર્મિક જીવનમાં જડતા અને વહેમનું જે જોર હતું, આજખાણના માનવોના વર્તનમાં જે ચારિત્ર્યની શિથિલતા દેખાતી હતી તે એમનાથી સહી જતી ન હતી. પોતે લખે છે કે 'મર્યાદા શુદ્ધ આચરણનો અતિ આગ્રહ હતો. એટલે કે જ્ઞાનીતિને સક્રિય વરોધ હતો. આમજની સાથે થોડી દહ અને દહતા પણ ખરાં. દહ કરતાં દહતા વધારે. અજ્ઞાનથી તેમ જ અન્યાયથી મારું લોહી ઊકળી જતું અને તે વખતે સાચા માણસની લાગણી-નો વિચાર ઓઝો કરતો. તંડ અને ફડ કહી જેવાની મને ટેવ હતી' (૫. ૬૮-૬).

આવી પ્રકૃતિનો પુરૂષ સુલભ એવાં સુખ્યેતમાં જીવન ગાળી ન શકે એ આત્મકથા વાંચનારને પાને પાને સ્પષ્ટ થાય છે. એના સ્વભાવમાં સતત બળવા-ની લાગણી રહ્યા કરે, એ તરત સમગ્રજ એવું છે. પ્રવૃત્તિ એમનું જાગવાજોરપણું કેવળ નિઃશ્વાસ ન હતું. જ્યાં જ્યાં અનિષ્ટ દેખાય ત્યાં ત્યાં એનો સામનો કરી એને દૂર કરવાની અને સુધારવાની

પ્રતિમાં તે સતત વ્યવસ્થિત રહેતા. પ્રારંભમાં એમનું
ધ્યાન મુખ્યત્વે સામાજિક સુધારાઓ તરફ રહેતું.
પણ પાછળથી એમને એમ હાથે કે રાજકીય સુધારા
અને સ્વાતંત્ર્ય વિના દેશમાં પ્રગતિ ન થઈ શકે અને
એ રીતે એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓને ઝોક પણ
આપ્યો (૫. ૧૭૭).

૪

દાકતર સાહેબે આરંભથી જ વિશેષ આ આત્મ-
કથામાં અનેક ઠેકાણે નોંધ કરી છે તે મારે મને
ધણી મહત્વની છે, અને આજે રાજકીય સ્થાનના
મળ્યા પછી જેની કોણે વધારે વર્તાય છે. આત્મ-
કથામાં બીજાને મહત્વનો અંશ દાકતર સાહેબનું
આત્મનિર્દેશન છે. આ અર્થે થોડું કે જોઈએ.

‘મેં માતૃપિતૃ અને પદ્મના યુગ-અવગુણો લીધા
છે અને ત્યજ્યા પણ છે. દરેક વ્યક્તિને કુદરતી
આકર્ષણ અને વિરક્ષણ થાય છે. મારે માટે પણ
બંને પક્ષથી યુગે જ લઈને લેવાયો મુક્ત રહી
શક્યો હોઈ એમ નથી બન્યું. સંજવ છે કે કેટલીક
વાર હોયો સહુગુણને લઈને ક્યારેય પ્રગટ થયા હોય.
મારા હાલોલીમાં જે હશે તે પ્રગટ થયું છે. તેમાં
સુધારો કરવા મેં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. અને છતાં
હું છું તેવો નીવડ્યો છું. કેવો છું તે હું જાણતો
નથી!’ (૫. ૨૩) અને ‘રોમન’ બર્સની પ્રસિદ્ધ
એવી બે પંક્તિઓ દર્શાવે છે: ‘બીજાઓ આપણને
જેવી રીતે જુએ છે તેવી રીતે આપણે પોતાને જોઈ
શકીએ એવી શક્તિની અધિક્ષ ઈશ્વર આપણને આપે
તો કેવું સારું!’ (૫. ૨૩).

આરંભથી પોતે બે ગુણો મુખ્ય ગણે છે:
નિઃસ્વામ્યતા અને નીરતા. ‘પણ એ બંધાની પાછળ
બીજા બે ગુણો હતા. સ્વપ્રકાશ અને પ્રામાણિકતા.
એમને જૂઠાણા તરફ વિરક્ષક હતા. જૂઠાણાની જે
નજીબાઈ અને નીમતા હોય છે તે અમે સમજતા.
‘કોઈ પાત્ર એવું કદરુ નથી કે જેને માટે જુદું
જોઈએ’ પહે એવી ઇપ અમારા મન પર પડેલી અને
અપ્રામાણિકતા એ અંધારાથી પણ વધારે ખરાબ
છે એટલી અમને સમ હતી. મારામાં ધણીય અવગુણો.

છે. પણ મારા વતનને અસ્તવ્ય અને અપ્રામાણિકતાને
સ્થાન મળ્યું હોય એવું મને લાગ નથી. અપ્રામા-
ણિકતાને હું મોટામાં મોટો સામાજિક ગુનો માનું
છું, અને જે સત્ય છુપાવવાનો પ્રયત્ન થતો હોય
તો હું અપમાન કરી બેસું છું’ (૫. ૪૨).

અમદાવાદમાં કેએસ ભાઈ ત્યારે એમાં એમણે
દાકતરી આપી તે તે વખતે એમને જે પ્રતિભાવ
થયો તે તેમણે જણાવે છે. ‘સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી
પ્રમુખ હતા, અને તેમના વકૃતવાદ દ્વારાથી હું
જરા પણ અનર્ભ ગયો. અમર પ્રભાવિત થયો
નહોતો. જોશવા પ્રમાણે વર્તવાની આવશ્યકતા આગે-
વાનોમાં સ્વીકાર્ય નહોતી. તેના તરફ મને સ્પષ્ટ
અભગમો હતા. અને મહારાષ્ટ્રમાં ફરીથી સ્વદેશીની
અગવળ જાગી હતી તે છતાં રાષ્ટ્રીય સંમેલનમાં
ભેદભાવરતા કપાડી પહેરીને આવેવાનો સ્વદેશીની
વાતો કરવા હતા’ (૫. ૧૧૬-૭).

પોતાની જાતને તટસ્થપણે તપાસવાની આસિયત
દાકતર સાહેબે વિકસાવેલી. ‘મને છેક નાનપણથી
એક દેવ હતી. અને જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તે
વિકસતી ગઈ. એ વિચિત્ર અને નેધિવા લામક છે.
કેઈ વખત ભમારે હું વિચારમગ્ન થયવા વિચાર-
શક્તિ ધર્મને બેસતો ત્યારે જે ચીજ જોવામાં આવે
જયવા જેને વિશે વિચાર આવે તે જાણે કેઈ પ્રીત
જ વ્યક્તિ જેતી હોય અને વિચાર કરતી હોય
એવો મને લાગ થતો. મારા પોતાને વિશે પણ હું
તટસ્થ વ્યક્તિ તરીકે વિચાર કરતો. આવી વિચિત્ર
માનસિક દશા મેં કેળવેલી નહોતી પણ કુદરતી હતી.
જોને ધ્યાન જોડે કેઈ સંબંધ છે કે નહિ એ હું
જાણતો નથી. પણ જાણે ફરથી બધી ‘લીલા’ કોઈ
વ્યક્તિ જોઈ રહી હોય એવું મને લાગતું’ (૫.
૬૪).

૫

દાકતર સાહેબ એક કુશળ દાકતર હતા. એમણે
દાકતરીનો સારો જોશ અભ્યાસ કર્યો હતો. ‘પણ
દાકતરોમાં જે વિરલ હોય છે એવા એ મોટા
અભ્યાસી — પ્રવર સાહિત્યના અભ્યાસી હતા. એ

પેને પુષ્કળ વાંચતા — કે સુધી 'એમની' આ' દેવ
ચાલુ હતી. એ ચાચા અથર્મા 'અલ્પુત' હતો. એટલે
વિદ્યાર્થીશ્રવનમાં કયા કયો એમણે વાંચ્યા એ
જાણવાતું એમને સમજવામાં ઉપયોગી થઈ પડે.
એમણે પોતે જ એની નોંધ કરી છે. દક્ષથી; હજાર
સ્પેન્સર, મિસ, ઓમર ખ્યામ, આનોદડનું 'લાઈટ
એન્ડ એશિયા', 'હેમ્લેટ', રસ્કિન, કાર્લમલ, બાઈબલ
(પૃ. ૭૩), મોનિયર વિલિયમ્સનું 'હિંદુ ધર્મ', દ્વીસ
રેવિસના બૌદ્ધ ગ્રંથો અને લેઇબના જર્યોસ્લી
પુસ્તકો, સાથે સાથે Hackel, Buchner વગેરે
વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓની ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો (પૃ.
૮૫). ડાર્વિન અને વોરેસનો અભ્યાસ કર્યો. ભગવદ્-
ગીતાનું એની ખેસન્ટના અનુવાદ દ્વારા વાંચન કરેલું
(પૃ. ૭૭).
બાઈબલ વિશે લખે છે: '૧૯૦૦ની સાલથી
મેં બાઈબલનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને તે પણ
વારંવાર વાંચતો' (પૃ. ૭૩). 'મારા બંને ભાઈઓને
મેં થોડા વખત સુધી બાઈબલ શીખવેલું. એ પુસ્તકે
મને ધણી પ્રેરણા આપી છે, એકે, હું નિસસને
અવતાર તરીકે નહિ પણ એક મહાન આધ્યાત્મિક
પુરુષ તરીકે સ્વીકારતો. અનુભવી સેવા અને હિંમતની
સેવા એ બંને એક જ છે, માટે જરૂર થાયો અને
ગરીબની સેવા કરો એ તત્ત્વ અને Kingdom
of God is within you એ વિચાર, મારે
માટે પૂરતા હતા. પતિત અને પણ પ્રેમભાવથી
અચાવી મેં એવી વ્યક્તિ તરફ પૂજાભાવ ધામ જ'
(પૃ. ૧૨૬).

દાકતર સાહેબના ધાતરમાં થોડીક સ્ત્રીઓનો,
ખાસ કરીને શારદાજહેનનો ફાળો છે. પોતે નોંધે
છે કે, 'હવાનીમાં મારા જીવનમાં રસ રેખાર થોડીક
બહેનો હતી. શરીરો લેખક અને એક બહેનો.
ત્યાર પછી વડોદરાના મહારાષ્ટ્રીએ પરીક્ષા રીતે ધણી
અસર કરી. 'મારા મોટાં મા (દાદી)માં વ્યક્તિત્વ
ધણું હતું. તેમના કેટલોક ગુણો મારે અને માન
હવું પણ તેમણે મારું જીવન ધણું નથી. શારદાજીએ

તે ઉલ્લાસમાં વધારે ઉલ્લાસ, પ્રતિભા વધારે
પ્રવૃત્તિનો ઉમેરો કર્યો. મારી જીલ્લો જન્મતે જન્મવા
ન હોય. હું અસામાજિક, આત્મરત, પ્રજાતીને જે
ચાંચવાનો, રીતરિવાજોને તરછોડી ફેંકી દેનારો,
વ્યવહાર નહિ સાચવનારો, વખતે લાકણો દોષિત. તે
જ્યાં પર લગાડાય તેટલું વાર્નિશ શારદાજીએ લગાડ્યું
હશે. પછી મેં જીવનના અખતરાઓ શરૂ કર્યા ત્યારે
તેમાં અચકાયા વિના મદદ કરી છે. દરેક સારા કામમાં
સાથ આપવો એ સહેલું નથી. વળી કુટુંબની કેળવ-
ણીના પ્રશ્ન પૂરા પોતે ઉપાડી લીધા. છેવટે જૈસાની
વ્યવસ્થા પણ માથે લઈ લીધી અને મને તફાવત છૂટો
કર્યો એ કાંઈ નાનીસની વાત નથી. જે લોકો ચીસા-
ચાલુ જીવન જાળે છે તે ગિચારા પૂરેપૂરું સમજ ન
શકે, પણ જેમણે મારી માફક કાંઈ મામાં છે તે
જરાજર સમજશે કે શારદાજીએ અને કેટલો બધો
નિર્મિત કર્યો છે. કુટુંબના ખર્ચ શી રીતે પામ છે,
તેની શી વ્યવસ્થા છે તે હું જાણતો નહિ. છોકરાઓ
માટેની બધી કાળજી પણ એમણે માથે લઈ લીધી. હું
એ બધી બાબતોમાં રસ લેતો નહોતો એવો ખોટો
અર્થ કોઈ ન કરી બેસે. જ્યારે ઘેર જઈ ત્યારે
બધી માહિતી મને મળે, અને એક એકની સલાહ
લઈએ. અને આપોઆપ જ એકબીજાના અભિપ્રાય
સમજી લઈએ છીએ. હું ખરેખર માનું છું કે
મારા જેવા માણસની સાથે રહેવું એ સહેલું નથી,
અને જેટલે અંશે સમાજના યુગ છે તેમાં મેં કેટલું
જીવું કર્યું છે એ એક પ્રશ્ન છે' (પૃ. ૨૬૭-૮).

૭

આખો ગ્રંથ સામાજિક સુધારા, રાજકીય સુધારા
હત્યાદિ વિષેનાં દાકતર સાહેબનાં સૂચનોથી ભરેલો
છે. તેમાં નીચેના વિચારો ખ્યાન બેસે એવા છે.
'સામાજિક સેવાની અંદર પ્રશ્ન એ નથી હોતો કે
લોકોને શું જોઈએ છે; પ્રશ્ન જુદી રીતે તપાસવો
પડે છે કે પ્રજાની ઉન્નતિ આપે તિલા માટે તેમને
શાની જરૂર છે અને તે મોટે ભાગે પોતે કેવી રીતે
મેળવી શકે. બીજા કાંઈ આપવે તેથી લાભ તત્કાલ
જ થાય છે. બીજો મોટો પ્રશ્ન માણસને આજીવન

વાતી શક્તિ છે. કેટલાક એકાગ્રબોધા માણસો બહુ સારા નીવડે અને કેટલાક ખાલી એસ એમ (ફૂઆ જેવા) હોય છે. તેથી ખેડા માણસોના હાથમાં ફસાર્થ પડવાનો સંભવ રહે છે. પણ અનુભવ ઝડપણી રીતે આવે છે' (૫. ૨૬૩).

આવી બીજી એક નોંધ છે. 'મારા કાગળમાં હું પૂરેપૂરો ધૂનથી પડ્યો હતો અને મને ઘણા અનુભવ મળ્યો. ઘણી મંત્રણાઓ જોઈ, તે બાબત ધણું વાંચ્યું અને આગળ વધવાના માર્ગો જોયા. આપણે રાજકીય કે સામાજિક મંત્રણા કાગળમાં સ્પષ્ટ થઈએ પણ મુખ્ય બીજા બુદ્ધિ ન જોઈએ કે પ્રભાનો દુષ્પ્રભા સ્વાધ્યાયથી દૂર કરવાનો છે. આપણે ત્યાં ૬૪ ટકા પ્રભામાં અસ્થિર, વહેમ, કૂરતા અને પ્રાસરણક બૂખ-મરો, ગંદવાડ, રોગો, ન્યાત અને સમાજની યુક્તિ-મંત્રણા આ બધાં દુષ્પ્રભા છે. તે દૂર કરવાની જરૂર છે. પણ એ કોઈ જાદુરથી આવડીને કરી જવાનું નથી. બોણે વોતે પ્રમાણે જો જામ કરાવવાનું છે' (૫. ૩૧૭).

'મધીજીના આગમન પૂર્વે' રાજકીય ચળવળ વિશે કૌશી નોંધ એક નમસ્કે મનની સાક્ષી પૂરે છે: '૧૯૦૨ની શરૂઆતમાં જ્યારે આપણી રાજકીય ચળવળમાં બહુ થોડો ફેર હતો તે વખતે મેં થોડાં don'ts મારા બનિષ્ઠના માર્ગદર્શન માટે લખેલાં તે અહીં ઉતારું છું' (૫. ૮૧). 'સ્થાનિક અને મેહડી રાજકીય પ્રેરણામાં માથું મારતું નહિ કારણ કે તેમાં માત્ર "બકધા" (હુલ્ડ) છે, પણ રાજકારણને લગતા સિદ્ધાંતના અભાવમાં બાજ લેવા. (૨) સામાજિક સુધારાની કહેવાની પાટીઓ સાથે સંબંધ રાખવો નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે સંગઠન કરીને કામ કરવું. (૩) ધાર્મિક પ્રશ્નોની સ્વીકૃતિ માણસો અથર આમનમ આગળ કરવી નહિ, કારણ કે હિંદી પ્રજા હજી સંશયવાદ સમજી શકવાની નથી. (૪) અંગ્રેજ સરકાર આપણા બચાને માટે રાજ્ય કરે છે એ ખ્યાલ મોંઘડું કરવો. હાલના હિંદીઓમાં ઐક્ય આવે એ અંશક છે. (૫) સામાજિક રૂઢિચરણો, ન્યાતના નિયમો, કપડાં, ખોરાક, ભાષા અને કૌટુંબિક જીવન, રહેણીકરણ વિશેના હિંદી પૂર્વગ્રહોને જરા પણ નમતું

આપતું નહિ. સોડોને જરા ફર રાખવા. (૬) બહુ મનનવિહારી (શુદ્ધિઆપિયન) થઈને કહી એમ માનતું નહિ કે ગરીબાઈ અને દુઃખ સદંતર કાઢી શકાય. (૭) ઘટ્ટી અસહ્યબોલતું મહિ. મરદમીમાં પગ નહિ. (૮) કોઈને ધિક્કારવા નહિ, બોલે દરેક તરફ પ્રેમસાવ રાખવો એ આવશ્યક નથી. બાલ્યગતના ફસાયા દુઃખ કરતાં આ વધારે સારી સૂચના છે. (૯) કહી અદે-ખાઈ કરવી નહિ. (૧૦) કોઈની સાથે વધારે છુટછાટ લેવી નહિ: કોઈને લેવા દેવી નહિ. (૧૧) કહી અનિશ્ચિત, અચ્ચવસ્થિત અને ફૂલ ઘડતું નહિ, બીજનનું વર્તન યથાવી લેવું નહિ. (૧૨) કહી વખત નકામો માગવો નહિ (૫. ૩૮૫-૬).

આગેવાનોની ચોખ્ખતા વિશે એક નોંધ છે: 'મને થતું હતું કે સાદું જીવન અને ઉચ્ચ જીવન. બાળ્યા વિના જે ભતના આધ્યાત્મિક અગ્રણી આગેવાનોની જરૂર છે તે આપણે પેલા કરી શકીએ નહિ.' (૫. ૨૫૩).

આવા સૂક્ષ્મ વિચારકે અને વૈજ્ઞાનિકે ઈશ્વર વિશે, પરમતત્ત્વ વિશે, ચિંતન ન થયું' હોય એવું મને નહિ: પોતે નોંધે છે: 'હું સ્પષ્ટ મંત્રણવાદી થયો હતો અને સચુલ ઈશ્વરના વિચારની સામે થંભે. સચુલ ઈશ્વરમાં માનનારા એવી પ્રાર્થના કરતા કે "હું પાપી છું, પામર છું." તેની સામે મને સખત વિરોધ હતો. નળગાર્હને પોપક પ્રાર્થનાનો મને તિરસ્કાર હતો. મારું વચ્ચે આધ્યાત્મિક હતું. શાંતિ—મેપણું શાંતિ માટે મને ભારે તૃષ્ણા હતી. હું સમજી ન શકું એવી તીવ્ર ઈચ્છા થતી કે આ સંપ્રદાઈ રહસ્યોનો જોડો વિચાર કરવા માટે દિમાસપના કોઈ એકાંત સ્થળે નાસી જાઉં. આ ભૂખ વળે સુધી રહી, એમ-સંન્યા એક વાક્યે મારી આંખ ઉધાડી અને હું સમજ્યો કે સમાજમાં રહીને વિચિત્રતા બોગવવી એ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે, તેમાં જ મનુષ્યની કસોટી છે' (૫. ૧૦૦). વળી એમણે નોંધ્યું છે કે 'હિંદમાં કિસ્મત, પ્રાર્થના, ઈશ્વરચેષ્ટાનું અહીં બાઈને પ્રભા પોતાનું મન મનાવે છે. આમ કરવાથી તેના પુરુષાર્થ

ધસારી નામ છે, અને તે નિષ્ક્રિય અને છે. (પ. ૯૫).
 'હું હનિષ્ક્રિય કરતાં મારી ઇચ્છામાં વધારે માનનોરો
 છું' (પ. ૨૩૮).

પોતે બકિતના અમરત્વમાં કે પુનર્જન્મમાં
 માનતાં નથી. ન્યારે વરસાદની ટીપાં પડે છે ત્યારે
 તળાવ કે જમીન પર પડીને તે એકાં યામ છે.
 જમીનમાંથી, નદીમાંથી તે દરિયામાં જાય છે, પરંતુ
 ન્યાં સુધી એ ટીપું કમળપત્ર પર કે જીવન પછી
 પર જળવાઈ રહ્યું હોય ત્યાં સુધી તેમનું બ્યક્તિત્વ
 સચવાઈ રહે છે, તેના પર સ્પર્શિત થયું પડે તો સાત
 રંગ પછી હેમામ, આખરે ક્ષીણ પછી મળે, અત્માની
 ઠંડક પછી યામ. પરંતુ એ ટીપું સરીને નદીમાં પડ્યું
 એટલે The All — જાણ, પરમાત્મા. The Abso-
 lute માં તે ભળી જાય છે' (પ. ૧૬).

દાકાર સાહેબને યથાવત્તી કહેવા કરતાં
 'અગ્રેય'વાદી agnostic કહેવા એ વધારે બેસતું
 લાગે છે, જોકે એમનો એક સર્વશ્રેયશી તરફ છે.
 એમની નીચેની નોંધ મહત્વની છે: 'એક દિવસ
 આમની અંદર થોડો વરસાદ પડ્યો હતો, અને ધાંસ
 તથા ઝાડનાં પાંદડાં પર પડેલા વરસાદના ઝાંટા પર
 કમળની કિરણો ચમકી રહ્યાં હતાં. તે જોઈને એક
 મારા જેવા હાઈડપાઈડરે અને કહ્યું કે આ સુંદર
 ઝાંટા, આ લીલું ધાંસ, વરસાદ અને સુખ એ ભેગા
 પછી એવા હતશાળી કોણ હોય કે જે ઇશ્વરમાં
 માને નહીં? ન્યારે ન્યારે આંખો દરેકો મારા
 જેવામાં આવે છે ત્યારે મને તો આ દરેક ટીપું
 "જીવ" છે અને "પરમાત્મા"માં ભેગું થઈ જવાનું
 છે એ વિચાર આવે છે. છૂટું છે ત્યારે પછી પરમાત્મા
 છે, પરમાત્મા એનાથી જણે નથી, પરમાત્માથી એ
 જાણુ નથી. ૬. Pantheistic — સર્વશ્રેયશી છું તે
 છતાં "હું જાણુતો નથી" એમ કહેતી અને શરમ
 આવતી નથી, કારણ કે એ વાત સાચી છે'
 (પ. ૯૬).

દેખાય તો નવાઈ નથી. વૈભવશાળી જીવન જીવતાં,
 જીવતાં દાકાર સાહેબને એની પછી સ્વર્ગ આવતી.
 નીચેની નોંધમાં એમની ક્ષમી પ્રેરણા સ્પષ્ટ તરી
 આવે છે: 'નવસારીમાં અનુભવો યંધા તેનાથી સંતોષ
 માનવાને બંધે વધારે અનુભવો યામ માટે મને રખા-
 વાનો અભરેણો હવે થયો હતો. વેડોદરાની નાકરીમાં
 તેમ જ શ્રેષ્ઠશાસ્ત્રમાં દાખલ થઈને પૂરો ચાર વર્ષ
 ગાદામરા થઈને માળ્યાં હતાં. હવે દરકરના દેશો
 ભેગાં મન થઈ આવ્યું. અંતે એટી દરેક માણસનાં
 લોકોમાં રખાવાની ઇચ્છા હોય છે. પછી સાંસારિક
 માથાને લીધે તે ઠંકાઈ જાય છે. મનુષ્યનો મૂળ
 સ્વભાવ અને સામાજિક નિયમન એ બંનેની સતત
 યોગ્ય લાંબી ખેડાયણ થઈ કરે છે, તેનું બાન કેટલા
 માણસોને હોય છે? અને એ જ્ઞાન ન હોવાનું કારણ
 એ છે કે સમાજે મનુષ્યને સમાજના પાંદડામાં
 ચાંસાંકીથી પૂરી કીધા છે. મનુષ્યને હવે સાંસતું
 નથી કે તે કંઈ છે કે આ જાળમાંથી છૂટું થઈ
 જાય છે. માણસ જો ત્યારથી તે મરી જાય ત્યાં
 સુધી એ કમળપત્રને સમાજે બાંધી રાખવાની પેરેલી
 કરી છે. તેમાંથી છૂટા થવા માટે આપધારે કંઈકની
 પછી હક રાખ્યો નથી. ન્યારે ન્યારે માણસ આ
 આપધારે સંસારમાંથી થોડો છૂટો થાય છે ત્યારે તેને
 અપાર આનંદ થાય છે, તેથી જ ન્યારે દરિયા પર,
 રણમાં કે ગોડા પહાડ પર મનુષ્ય જાય. ત્યારે
 સમજે જાય છે કે જગત તો બહુ મોટું છે અને
 બધા બંધનો અથાં વિનાનાં છે. એ કરોળિયાની જાળ
 જેવા છે. તોડ્યાં હોય તે દિવસે તરી શકે છે. આવી
 જ લામણી સાથે સાધુઓ છૂટા થાય છે. આપણી
 બધી સંસ્કૃતિનો આધાર મનુષ્યને આપે પાટા બાંધીને
 તેને પાણીમાં પાંદડાંને કેમ ફેરવે. રાખવો તેમાં છે.
 પાણીમાં ફેરવે તે દરેક બકિતનો પવિત્ર અનિવાર્ય પરિમ
 પૂર્ણ છે, બકિતસ્વાતંત્ર્ય એ મોટો લેખેકર સામાજિક
 ગુનો મનાયો છે. અરો કસાકરી સુખી છે કારણ કે
 પોતાના કામની ધૂનમાં સામાજિક બંધનોને બંધી
 જાય છે. બધાં કલાકારો અંતમાં સામાજિક નિયમ-
 નમાં મોળા બેસીને નિહાને પાંચ થાય છે...

ધર્યામમાં ફરીથી, દરથી અને એલિયા દત્તો; આપણે ત્યાં સાધુઓ છે. છોકરું નાનું હોય ત્યારે તેને માળાપ વળગ્યાં હોય છે. છોકરાંને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તન કરાવે છે. પછી સાળાનો માસ્તર તેને ઘડે છે. પરીક્ષાઓ તેને નીચી મૂકી રાખીને મનુદી કરવાની તાલીમ આપે છે. પછી કમાણીને માટે આખી જિંદગીની સળ શરૂ થાય છે. છેલ્લે આવે છે બેરી અને છોકરાં. કરોળિયામાં ફસાયેલી માખીની માફક પછી તો એને સ્વપ્નમાં પણ છૂટવાનો વિચાર આવતો નહિ હોય. એનું શરીર નર્કકાર્ષ જાય છે, મન પણ નર્કકાર્ષ જાય છે. બિચારો ચોરો જંગલમાં જઈને રહે તો પણ સમાજમાંથી છૂટો થઈ શકતો નથી. પેટ કરાવે વેક એ સાચું પણ “સમાજ કરાવે નમાજ” એવી નવી કહેવત યાદુ કરવા જેવી છે” (પૃ. ૧૪૪-૫૫).

દાકતર સાહેબને એમના ‘એસેટિક’ (વિરક્ત) વેલજીનો પૂરો ખ્યાલ હતો. ‘એક દિવસ મનુભાઈ (દીવાન)ને ઘેર મદારાનને કિનારે આપ્યું હતું. થોડા મોટા અમલદારો પણ હતા. અમારો ખોરાક પીર-સાથો ત્યારે મારો હાથ ખાલી પડ્યો. બેઈને મદારાનએ પૂછ્યું કે ડોક્ટર બૂખ્યા રહે છે? ત્યારે મનુભાઈ કહ્યું કે ના, એમને માટે વેનિટરિયન ખોરાક ક્યો છે તે આવે છે. મદારાનએ અને પૂછ્યું કે હવે વેનિટરિયનિઝમમાં આવી ગયા? ત્યારે તો હું દરસો, પણ મનુભાઈએ અડધા મરકરીમાં કહ્યું કે

ડોક્ટર વેનિટરિયનિઝમ, ટોલીઝમ, નેશનલિઝમ, સોશિયાલિઝમ, એઓસિસિઝમ અને ખુદા નજરે કે બીજાં કેટલાં ઇઝમમાં માને છે.

મેં કહ્યું કે બીજાં મને તેટલાં હોયો પણ તે બધાની પાછળ મારું એસેટિકિઝમ છે” (પૃ. ૪૧૬).

દાકતર સાહેબનું જીવન બહારથી એક ભસમકદાર તેજસ્વી અમલદારનું હતું. પણ અંતઃપ્રેરણા ફરીની, ત્યાગીની, વિરક્તની હતી. આ પ્રેરણાએ એમના જીવનમાં પરિવર્તન કરાવ્યા અને દીવ જીવનનો પાછળનો ઘણો મોટો ભાગ લોકસેવાના સાધુ તરીકે તેમણે વિતાવ્યો અને એમાં અનિમ કશું સુધી જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવી.

દાકતર મુમ્ત મહેતા જેવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિ મુજરાતમાં અભિવ્યક્ત થઈ એ મુજરાત માટે બૌદ્ધવંદેપ છે.

આ આત્મકથાનો બીજો ખંડ હવે પછી પ્રગટ થનાર છે. આમાં છે તેટલી સાંમગ્રી પણ, જીવન-માર્ગની ચોતક છે. વર્તમાન પેઢીને એમાં અહીં ઘણું જાણવા જેવું, વિચારવા જેવું અને પ્રેરણા મેળવવા જેવું દેખાશે.

અર્વાચીન યુગમાં પરત્ર ભારતે ઘણી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ વિકસાવી હતી. સ્વતંત્ર ભારત એમાં દરિદ્ર રહેશે? દાકતર મુમ્ત મહેતાની જીવનમથામણ નવા સર્જનમાં ‘કેટલિટિક એજન્ટ’ (catalytic agent) (ઉત્પ્રેરક તરફ) તરીકે કામ આપે એવી છે.

આત્મકથા | લેખીલાલ ગાંધી

આ આત્મકથામાંથી જાણત યુવાનો અને લલિષ્મની પ્રજાને પ્રેરણાદાયી ધણુંબધું મળશે; પરંતુ, ખાસ. તો, મુજરાતની આ એક એવા પ્રકારની આત્મકથા છે કે એનો જોડો ભાગે જ કર્યાં મળે. હાકીતે પૂરા અર્થમાં આ આત્મકથા છે. સમાજમાં હાથે રચાને પ્રતિષ્ઠા પામેલા એક તેજસ્વી આજે-વાનની ક્ષણક્ષણની અસાધારણ જાણત મથામણ અને તલતલની તમન્નાનું જે ચિત્ર અહીં બેઈ

ધાય છે એવું લાગે જ બીજે જેવા મળશે એ તો ખરું જ; પણ એક ધ્યેયનિષ્ઠ આદમી જેવા છે તેવા જ— એના અમાન્યજગમાં, પૂર્વગ્રહો, વળગણો (obsessions) જેવાં ને તેવાં, કથા પોલિશ કે પાથા વિના, ચબ્દોની કસી કરામત વિના, સરળ સીધા—કેટલીક વાર આજુબાજુ લાગે તેવા નમસ્કરે— પહેલી જ વાર જેવા મળે છે, એ આ આત્મકથાનું જેવુંતેવું આગવાપણું નથી. આગવાપણાનું બળ તેમની

સત્યનિષ્ઠામાં છે. ગાંધીજીના 'સત્યના પ્રયોગો' સાથે આ આત્મકથા સત્યનિષ્ઠામાં જોતરે એવી નથી. મહાત્મા બન્યા તે પહેલાંની — કિશોરવયથી સર થયેલી — સત્યને વળગી રહેવાની ગાંધીજીની તમન્ના અહીં પણ સરસાર્થ કરે એવી છે. બનેલી તમન્ના સરખી છે, તપસ્યાનો કસાબોદ છતાં.

ગાંધીજી સર્વાંગી સૌમ્ય ક્રાંતિકાર, સુમંતભાઈ સર્વ ક્ષેત્રે ઉદ્ધામ બંડખોર; ગાંધીજી સત્ય પણ મિટ્ટના આગ્રહી, ત્યારે સુમંતભાઈ સત્ય ધણે ભાગે કઠુ અને ઉચ્ચ હોવાની પાકી માન્યતાવાળા (પા. ૧૩૪). * ગાંધીજી આજીવન મતવારી, સુમંતભાઈ મતપાલનના બંધનના વિરોધી રહીનેય શુદ્ધ આચરણ કરી બતાવનારા; અને ગાંધીજી સિદ્ધ થોગી, સુમંતભાઈ મુખ્યદિત સિદ્ધિને પોતાનું લક્ષ્ય રાખી સતત સંઘર્ષે જીવન જીવવા મથનારા સંસારી. ગાંધીજી નિત્ય -આચાર્યના ધર્મશાસ્ત્રી; સુમંતભાઈ 'સિનિક'ની જાડી. એકલતા અને નિરાશાને પુરુષાર્થથી દૂર રાખીને, શુભની સાધના કરનાર પુરુષાર્થી. ગાંધીજી ધર્મર અને શાંતિના, મુખ્યત્વે અને સંતોના મીઠા આસનારા, 'હું કંઈ નવું નથી કહેતો; નવું નથી કરતો' એમ કહેવામાં હું પદ ધરાવનારા મહાત્મા; સુમંતભાઈ કણે કણે પરંપરાને પકડારીને 'અઠાત પ્રવાસે આગતુ સાહસ' એડવાના ખ્યાલમાં હું પદ ધરાવનારા સાધક. મહાત્મા મૂળજૂત રીતે, પરંપરાગત સાત્ત્વિક પારપાટીના આગ્રહી, સુમંતભાઈ મૂળજૂત રીતે રાજસિક નોનકોશોર્મિસ્ટ બંડખોર; છતાં, એક જીવનભર સેવામતવારી. ગાંધીજી પરમ પ્રાર્થનાત્રેમી, સુમંતભાઈ પ્રાર્થનાને નમજાઈ પોષક ગણી દૂર રહેનારા, છતાં શુદ્ધ આચરણના અતિ આગ્રહી. ગાંધીજી કેને કેમ શું કહેવું, ક્યારે શું કંઈ તેનો વિચાર કરીને બોલવેચાલવે સાવધા.

* 'હિંદુ સાત્રમાં સત્ય બોલવાનો (જ) આગ્રહ નથી પણ પ્રિય હોય એવું સત્ય બોલવાનું ફરમાવ્યું છે; અને જરૂર પ્રસંગે કઠુ બોલવાની મૈત્રિ હિંમત દિતીએ બતાવવા નથી તેથી તેમનું નહેર જીવન ભેદે એ તેવું શુદ્ધ થયું નથી.' [સિદ્ધ કરનારા આ શબ્દો સુમંતભાઈએ સમીક્ષાને દોષ્યા છે.]

નીથી. પણ મહાત્મા સંજ્ઞન, સુમંતભાઈ કોઈતી; કથી સંજ્ઞાવારી વિના દેવે તે હોલે, ને જે દાણે જે સાચું લોચું તે કરનારા સાહસિક, 'શુદ્ધિ-શુદ્ધિ' — સુષુક્ષ્મ સંજ્ઞન નહિ જ.

ગાંધીજી જેવા મહાત્મા સાથે સુમંતભાઈ જેવા સાધારણ જીવાત્માની આ સરખામણી ભક્તહૃદયની રત્નતરંગે નથી. સંપાદન કરતાં કરતાં નજરમાં બરાબર વસેલું નક્કર તારતમ્ય છે.

૨

એક રીતે જોઈએ તે સુમંતભાઈને ધણા બધા નિશિષ્ટ લક્ષણો, નાગરી, ન્યાત અને વડીલો તરફથી — ખાસ તો, તેમના પિતા પાસેથી મળેલાં છે. વીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીના જમાનામાં માતા પંદરસોળ વરસ સુધી કુંવારા રહીને અંગ્રેજ શિક્ષણ લઈ શકેલાં; ફોર્મ પણ અંગ્રેજી બહુલાં; પિતાએ 'મહાં ચીરવાની' મેડિકલ લાઇન લઈને યુવાન વયે જ. ન્યાતબહાર થવાની તૈયારી રાખેલી; છોકરાના ઉપવીત અને કેશ-સંસ્કારની, વિધિવિધિ કરેલી નહિ. પોતે પણ ૧૮૬૨; પછી વચ્ચે વચ્ચે ખાસ પ્રસંગે જતોઈ પહેરતા તે જ. નવરાત્રીમાં માતા બેસાડવાનો 'દોષ' બંધ કરીને ધણાને દૂબલેલા. પિતાએ પોતાના વીસમાં પોતાની હપતિ-માંથી અમુક બહિસ દીકરીઓને આપવાનો સ્પષ્ટ ઉત્તેજ કરેલો અને પુત્ર પાસે વચન લીધેલું; (૧) 'મારા શબને કોઈ પણ બાહ્યજી આડે નહિ, (૨) ધાર્મિક રીતે મારી ઉત્તરક્રિયા કરવી નહિ.' (સંજોગે એવા રહ્યા કે પિતાનું અવસાન વિલાપમતમાં થયું; ને પુત્રે દહ રહીને ધાર્મિક ઉત્તરક્રિયા ન થવા દીધી). સુમંતભાઈના કાકા આર્થસ્તકરામ પણ જબરા સુધારક — વીર નમંદના હોરત.

સુમંતભાઈએ આ વારસો જળવી રાખ્યો; દીપાળ્યો. એ કહે છે : 'ન્યાતનો પિતાને ત્રાસ હતો; મેં, ન્યાતને બિલકુલ મજાકારી જ નહિ; અને સંબંધ વોડી નાખ્યો.' (પા. ૨૪-૨૫). વીસ વર્ષની અપકવ વયે તેમનામાં પાકી બંડજીત જેવા મળે છે, એમને રીતરિવાજે ગમે નહિ. અમુક સમાવધિમાં મુખર્ષિ હેમાલ. ન્યાતમાં સુધારો કરવા અશક્ય લાગે; 'ન્યાત

તોડો' એ બે બેરો' ઉપાસી (પા. ૪૩.) અને 'હુણ્ણો' દંભને ઉત્તેજન આપે તેવું નિકંદન કોહનું, એવું સત્રા (પા. ૪૩.)

૧૮૯૮માં ૨૦ વર્ષની વયે અબ્બાસ માટે વિધાયત જતાં પિતાએ પ્રતિજ્ઞા માટે આગ્રહ રાખ્યો, તેમાં પરત્વી-સંબંધ અને દારૂનો ત્યાગ, ઉપરાંત દર અઠવાડિયે દિસામ મોકલવો, એ ત્રણ વાત હતી. સુમંતભાઈને આમાં પોતાનું અપમાન દેખાયું. અને એ વખતે તો 'હરીલા' પિતાની આજ્ઞા, પોતે 'ગરબ' હોઈને નમતું જોખ્યું (પા. ૪૮); પરંતુ વિધાયત પહોંચ્યા બાદ તત્કાલીન લખ્યું 'એર-જલમથી લેવાયેલી પ્રતિજ્ઞા બંધનકારક હોય એમ હું માનતો નથી... મને ત્રણે પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત મળ્યો' કારણ એ ન હતું કે પ્રતિજ્ઞાનો અમલ કરવાની તેમની અનિચ્છા કે અશક્તિ હતી, કારણ એટલું જ હતું કે પ્રતિજ્ઞાનું બંધન એમને શુભમદ્ય હતું. 'પ્રતિજ્ઞાઓ ઉત્તર કરવાને બદલે નાચે પાડે છે. અત્યાચારથી બંધ કરવાની ખેડ જામત થાય છે...' (પા. ૫૬).

— ગાંધીજીને તેમનાં 'આતુશ્રીએ' પ્રતિજ્ઞાઓ 'લેવાડાવેલી'; કિશોર મોહનદાસે તે 'દુષપૂર્વક' માથે 'ચાલી' હતી; ને તેના આંતરિક અર્થના પાલન નોય/આગ્રહ રાખ્યો હતો; અહીં કિશોર સુમંત પ્રતિજ્ઞાને બંધન સમજી બંધ પોકારે છે, ને જતાં ત્રણે પ્રતિજ્ઞાનું પૂણું પાલન કરીને વતન માછી ફરે છે!

મોટી વાત તો એ છે કે ૧૯૦૨ સુધીમાં— ૨૫ વર્ષની વય સુધીમાં— સુમંતભાઈએ 'જીવનની કામદિશા નક્કી કરી નાખી હતી; કામકેમની વિભવો મોડીથી આવી... (પા. ૯૮) એટલું જ.

ગાંધીજીએ વિધાયતના અબ્બાસકાળ દરમ્યાન જ, ૨૦-૨૧ વર્ષની વયે પોતાનો લાંબિ પંથ પોકા કરી લીધેલો. (૧૮૯૧માં ગાંધીજી વિધાયતથી પાછા આવ્યા: ૧૮૯૨માં સુમંતભાઈ

વિધાયત ગયાં: ગાંધીજીથી એક વર્ષ પૂરું!)

યુરોપમાં સાઝ ચાર વર્ષ રહીને દેશમાં આવતાર દાકતર માટે વડોદરાનું વાતાવરણ અકળાવનારું બન્યું. યુરોપના મુક્ત જીવનથી આત્મશ્રદ્ધા ખીલી હતી; અંતરકુરુણનું બળ વિકસ્યું હતું; જવાબદારીનું જાન આપ્યું હતું... હિંદુ સમાજ પરંપરાનો ગુલામ બન્યો હતો, તેનો અનાદર કરીને પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે નિર્ણય કરવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું. બધી પ્રાણતોમાં છેલ્લી અપીલ અંતરાત્માની... (પા. ૯૮). અંતરાત્માને તેમણે મિત્ર, માર્ગદર્શક અને ક્ષિપ્રોક્ષક પ્રમાણેલ છે (પા. ૬૩).

સુમંતભાઈનો અંતરાત્મા ક્યાં ત્યાં અધ્યાત્મભણે વહોરતો રહ્યો! કેમ કે— અગ્રેજ પહેરવેશનો અને અગ્રેજમાં જ ગોલવાનો (શરદાગ્રહેત સાથે) આગ્રહ; સૌથી અત્યાગ્રહ રહેવાનો— બલકે અમુક અંતર રાખીને જ જીવવાનો— (પિતા અને શારદા બહેનથીયે!— પા. ૧૦૩) આગ્રહ, સંયુક્ત કુટુંબનો અણગમો, રાષ્ટ્રતિમેદો, નાતજાતના વિવાદો સામે સ્વયં, સંમતી સાથે ઉત્સાહનો પક્ષપાત; અસંમતી તેમ જ અન્યાયથી લોહી જીકળી ગઈ એવો એમનો સ્વભાવ. આ અને આવી બાબતોનો અંતિરેક પંથ સ્વભાવગત બન્યોય છે. એટલે તો, પછાત વિચારના લોકોની લાગણીનો સમભવ તુચ્છકાર અને પોતાના વિચારના નાં દોષ તે સૌ જાણી એવી માન્યતા અમુક સમયે ધરાવતા હતા (પા. ૯૬).

એક રીતે તો, પોતે જેને 'કુલીનતાવાદી' કહી શકતાં (aristocratic cynicism) કહે છે તે પણ પિતાનો જ મારસો હતો: અન્યાયની ભારે ચીડ; સત્ય છુપાવવાનો પ્રયત્ન જેતાં અપમાન કરી બેસે (પા. ૪૨); અસત્ય ચલાવી લેવાથી દેશનું સત્તાનાશ બન્યું એવી સમજને કારણે 'પુરુષપ્રકોપી અસહિષ્ણુતા'નાં અનેક કણાંત્ર મચ્યાં ફેર ફેર મળે છે. પરંતુ તેઓ જાતે જણાવે છે તે મુજબ, એની પાછળ એવો ભય કામ કરતો હતો કે 'હિંદી સમાજમાં રહેને હું આગળી જઈશ': તેમના મનમાં એવી મંડવચ્ચ હતી કે 'હું ગોળ કાણામાં ચોરસ ખીલા જેવો શી

* સત્યના પ્રયોગો, મો. કે. ગાંધી (પા. ૪૪-૫૫).

રિતે સમાર્પ શકીશ ? સમાજ અને ઊલ્લીને ગોળ-
મટોળ, મોળા, તીરસ, ભક્તિત્વ વિનાનો, વિચિત્ર યંત્રેય
કે આદર્શ વિનાનો બનાવી દેશે કે શું ? (પા. ૧૦૧)
પરિણામે, પ્રત્યાઘાત રૂપે, બંડખોરીનો આવેશ વખે
—એમના ખૂણા સોને વણે એ રીતે! અગ્રેષ્ઠ પહેલ-
વેશ આણુ રાખવા જેવી બાંધતલું મહત્ત્વ પુરવાર
કરતાં દલીલ કરે છે કે, 'તે પણ સ્વતંત્ર રીતે વર્ત-
વાની ક્ષમતા' જ 'પરિણામ હતું.' સૌ સમગ્ર શકશે
કે આ અતિરેકનું જ દર્શન છે.

૧. આનું ખીલું પાસુ એ કે તેઓ ૧૬ સમાજથી
અળખા રહીને પોતાના આનસિક અને ચારિત્ર્યના
વિકાસમાં બૂંધાઈ ગયા. ૧૬૩૦માં પિતાની જવાબ-
દારી અને ચિંતા દળવી કરવા રાજ્યની નોકરીમાં
જોતરાઈ ગયા. એક વરસે પિતાનું અવસાન થયું.
દેશી રાજ્યની નોકરીમાં સ્વમાન, સ્વઝોરવ સાચવ-
વાની કસોટી તારવાર આવતી, રહી. એમાં વળી
પોતે-રાજ્યના અમલદાર હોય ત્યારે એ સ્થાનના
મોક્ષાની વાત, મોખરાની ગણતરી, ધનિકોને એવી
અપેક્ષા રહે કે ખીલુ દાકતરોની જેમ સુખંતભાઈ
પણ એમને ઘેર યજ્ઞા ખાય, પણ આ તો છદી જ
ખોખરીનો દાકતર. વડીલશાહીને પાઠ શીખવવા
એણે સામે બદિહાર પોઝાયો (પા. ૧૨૦).

સમય જતાં પ્રગતિ વધી. સાંસારિક, ધાર્મિક
અને રાજકારણી ક્ષેત્રે સુધારા કરવાની વૃત્તિને હવે
નકરકર્ષ આપવાની શરૂઆત થઈ. અહીં ધર્મને નામે
થતા દોષ સામેના તેમના પ્રકોપ જોવા મળે છે (પા.
૧૩૪-૩૫). પરંતુ, ધાર્મિક સુધારણા માટે વાંતાવચણ
નથી રહી, તત્કાલ સામાજિક-સાંસારિક સુધારા
દ્વારા તૈયારી કરવાની જરૂરિયાત સ્વીકારે છે (પા.
૧૪૫). શાળના બનાવોથી 'દેવર્ષ' બન એવા આંધળા
ને જડ પોતે ન બની નવ તેની તકેદારી રાખે છે
(પા. ૧૪૪). નવસારીમાં એકાદ વર્ષનાં અનુભવો
પછી વળી વડોદરા બન્ય છે. બે મામાઓ વિલાયત
જઈ આવેલા હોઈ દયાણુને વસ મર્મ પ્રભવિત દ્વારા
શુદ્ધિ સ્વીકારે છે. પરંતુ પોતાની કોંઈ એવું દયાણુ
આવતા સુખંતભાઈ છડાણા અને ખેડા વહેળોમાં
પડ્યા હનેકાર કરે છે (પા. ૧૫૪).

'સુખંતભાઈ' રાજ્યના દાકતર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત
બન્યા પછી નવી કસોટીએ ચડ્યા. લોકો લાગવગ
માટે દયાણુ આવે (પા. ૧૪૦). વીમા કેસમાં છૂટું
બોલવા માટે લાલચ આપે (પા. ૧૫૮). દાકતરને
નામે ફારસીવાળા ખરાબ દવાઓ વેચીને કમાઈ
જવાના લોકો સુખંતભાઈને લલચાવે (પા. ૧૫૭).
સુખંતભાઈ માટે આ પ્રયોજનોને વશ ન થવું એ
સદજ હતું. વશ થાય, તો એ સુખંતભાઈ નહિ એવી
ખુશાલીવાળા એ આદમી હતો.

સ્વભાવે જ સુખંતભાઈ કોઈની શેઠમાં તણાવ
એ અશક્ય હતું. શું મહારાજ કે શું મહારામા.

૩

મહારાજ સચાઈરાવ સાથે લગભગ બે દાયકા
(૧૬૦૩ થી ૧૬૨૧) સુધી ધનિક રીતે સંભળાયેલા
સુખંતભાઈ મહારાજની સાથેના શેઠ-નોકરના સંબંધને
મૈત્રીના ધોરણે મૂકી શક્યા હતા એ આશ્ચર્ય છે.
આશ્ચર્ય એટલા માટે કે એ સ્થાન તેમણે ખુશામતથી
નહિ, ખુશારીથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહારાજની મુખ્યતા,
કેજુસાઈ, મોરા અમલદારો તરફનું તેમનું બાંધણું ને
પક્ષપાતી વલણ, દેશી અમલદારોમાં ફાટફૂટ પડાવવાની
ટેવ, અને એવી અનેક બાબતોને કારણે સુખંતભાઈ કેવી
અસહ્ય અકળામણ અનુભવતા હતા તે તેઓ સ્પષ્ટપણે
જણાવે છે. સાથે સાથે બ્રિટિશ સત્તા મહારાજને કેવી
રીતે ફસાવીને બદનામ કરવા માગતી હતી એ પણ
તેઓ ઉઘાડી આંખે જુએ છે; અને ત્યારે મહારાજની
દયા પણ ખામ છે. છતાં, ૧૬૧૨ પછી મહારાજનું
નેતિક પતન વધતું ગયું તેમ તેમ સુખંતભાઈનો પુષ્પ-
પ્રકોપ વધતો ગયો. આ પડતા તેમણે આત્મકથામાં ફોડ
પાડીને લખી છે. પરંતુ, રખે કોઈ માને કે મહા-
રાજને નીચા પડવાની વૃત્તિ એની પાછળ હતી.
એક બાજુ, મહારાજ તરફ દમદમી થાય છે; ખાસ
તો, 'મારે હમેશાં એવીસે કલાક મહારાજ શા માટે
ચર્ચિત રહેવું ?' એવું human વાક્ય એમનાં
ખુબેથી સાંભળે છે ત્યારે. પરંતુ, એની પાછળ હલકી
વૃત્તિ હતી તેમ જણાતાં— સગી આંખે એ જોતાં—
તિરકારનો ભાવ પણ બને છે.

નેપથપાત્ર તો એ છે કે સુમંતભાઈએ ૧૯૧૧ની આ હરીકત ૨૬ વર્ષ સુધી (૧૯૩૭માં આ લખાણ લખ્યું ત્યાં સુધી) કાંઈને જણાવી ન હતી. મહારાણી પૂછતાં ત્યારે 'નિર્દોષ, ભોળા, નિખાલસ મુઠ્ઠોમાં' વાત ટાળતા હતા. અરે, ખુદ સારલાજીદેવને એનો ઇશારો કદી આપ્યો ન હતો.

મહારાણી માટે તો સુમંતભાઈને સફળાવ હતો. તેમના ઔતરિક દુઃખમાં તેઓ હમદર્દી હતા. અને તેમને હિંમતવાન, 'સ્પષ્ટબોલા', 'ઉદાત્ત વિચારો ધરાવનારો' (પા. ૨૦૦) તથા 'બહાદુર સન્નારી' (પા. ૩૦૦) તરીકે તેમણે બિરદાવ્યાં છે. અને પોતાના ધારતરમાં મહારાણીના મહત્વના ફાળાનો ઉદ્દેશ અન્યત્ર કરેલો છે.

મહારાણી કહેર ટીકા કરનારે (ખાનગીમાં નિંદા નહિ) — જરૂર પડતાં મોઢામોઢ સત્ત્વ વરતુ કદી દેનાર — સુમંતભાઈ જતે દિવસે મહારાણીના અંગત વિશ્વાસુ માણસ યઈ રહ્યા, મહારાણીના અને રાજકુમારી કનિદરા રાણેના અંગત સલાહકાર જેવા બની રહ્યા. આથી જ તો નોકરી છોડીને સમાજ-સેવામાં જોડાવાની 'દાકતર'ની જાવના સમજી જઈને મહારાણી-મહારાણીએ તેમને વારંવાર રોક્યાં; આણુ પગારે અનુભવ હાઈ આવવાની છૂટ આપી; આણુ નોકરીએ, કોઈ પ્રકારની જવાબદારી વિના, લોક-શિક્ષણ અને સંસ્કારની પ્રવૃત્તિ કરવાની તક સુધમાં આપી.

સુમંતભાઈએ વિલાસતના અભ્યાસગળ દરમ્યાન જ (૧૮૯૮-૧૯૦૨) દિશા નક્કી કરી લીધી હતી. પરદેશથી પાછા આવ્યા બાદ રાજ્યના દાકતર તરીકેની નોકરી દરમ્યાન, સામાજિક, સંસ્કૃતિક અને સંસ્કાર-સુધારાની પ્રવૃત્તિઓમાં જાણ લીધી હતો — ઘણી તો પોતે જ આરંભી હતી. ૧૯૦૬માં સામાજિક સુધારાની સંસ્થા કાઢી તેને જીવન આપી દેવાનો વિચાર ચિંતમાં રહેલો થયો હતો.

આ અરસામાં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ સાથેનો

સંપર્ક આણુ રહ્યો હતો. (સુમંતના અભ્યાસકાળે દરમ્યાન ઈ. સ. ૧૮૯૫માં મેટ્રિકલ સ્વયંસેવક તરીકે પૂનાની બેઠકમાં કામગીરી બજાવી ત્યારથી શરૂ થયેલો.) ત્યારે, ટિળક મહારાણી પ્રવૃત્તિથી આખો દેસ આકર્ષાયો હતો — ખાસ કરીને જીવાન અને જહાલ વર્ગ. પરંતુ, ત્યારે, આ અઢાર વરસના કિશોરે ટિળકની નીડરતા, ત્યાગ અને દેશભક્તિની તારીફ કરવાની સાથે, તેમની 'દહપારની અસહિષ્ણુતા'ની માનસિક નેપિ લીધી હતી (પા. ૩૫). તેમની 'પદ્ધતિ' તરફ નારાજી દાખવી હતી. આ પછી ૧૯૦૭ના અરસામાં, ટિળક મહારાણીની પ્રવૃત્તિના અને તેમના સુજરાતી-મનસુજરાતી અનુયાયીઓ સાથેના પરિચય પછી, સુમંતભાઈએ ટિળક મહારાણી 'રાષ્ટ્રભાવનામાં કંઈકે કંઈકે મુકુચિતતા'ને કારણે 'હિંદુપદ પાદશાહી'ના ભખ સેવ્યો હતો. અને 'વિરોધીઓ સામે ટિળક ગમે તેવું સાધન વાપરતા' એવી ટીકા દોહરાવી હતી (પા. ૧૧૦) તથા શબ્દકીય ક્ષેત્રના આ જહાલ નેતા સામાજિક સુધારામાં પાછળ હતા તેવું દુઃખ સેવ્યું હતું.

નોકરીના વરસોના કંટાળા વધતો ગયો. તેમથી છૂટા થઈને નાહેર જીવનમાં પાવણ મું નવું વધુ ને વધુ જોર કરતું થયું. તે વરસે દરમ્યાન (૧૯૧૩થી ૧૬) સુમંતભાઈએ ગોખલેતા હિંદુ સેવક સમાજમાં જોડાવાની તાલાવેલી સેવા હતી. ૧૯૧૪માં કલ્કત્તામાં અને પાછળથી ઇન્ડુલાલ પણ તેમાં જોડાયા હતા. સુમંતભાઈ રજા ઉપર બીતરી જાતઅનુભવ લેવા પૂના ખ્યા. પરંતુ, ત્યાંના અગ્રણી કાર્યકર્તાઓની ભુદિશક્તિ માટે ખાન યવા છતાં, તેમની રહેણીકરણી અને કાર્યપદ્ધતિની તેમના મન ઉપર સારી છાપ ન પડી અને ગોખલેતું અવસાન (૧૯૧૫) થતાં, 'જાણે પૃથ્વી મારી નીચેથી ખસી ગઈ' એવો અપમાત તેમણે અનુભવ્યો. બાદ, અંદરોઅંદરનો કંઠાસ જોઈ-સુજરાતમાં એની સ્વતંત્ર શાખા ખોલવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી; પણ એવી સફળતા રહી ન હતી (પા. ૩૦૦); એ પછી 'અરિયર' ઇન્ડુલાલ, 'અગમ્ય' શંકરલાલ (બેંકર) અને 'હતોત્સાહ' પોતે : આદર્શો

સરખા ખતાં હતા હતા માગેવાળી ત્રિપુડીએ સેવા મંડળ (આશ્રમ)ના અખતરો કરી ભેગો (૧૯૧૭): પણ ઇન્દુકાશ 'impressionable', શરત્કાલ 'excitable' અને પોતે 'critical' (પા. ૩૩૦). વરસેકમાં જ પ્રયોગ નિષ્પજ ગયો! (પા. ૩૩૨).

દક્ષિણ આફ્રિકામાં અપૂર્વ લગત આપીને નામના મેળવીને, ગાંધીજી ૧૯૧૫માં ભારત આવ્યા હતા. એ જ વરસે સુમંતભાઈ તથા શારદાજીને એમના સંપર્કમાં આવ્યા. ૧૯૨૧ સુધીમાં એ સંપર્ક વધતો ગયો: સંપર્કમાંથી 'સમાગમ' ઉદ્ભવ્યો. આરંભે જ સુમંતભાઈને ગાંધીજી માનસ 'વિચિત્ર' લાગ્યું હતું (પા. ૧૬૮). તેઓ 'દેશમાં સર્વથી વધારે શિસ્તગદ્દ હશે, પણ એમનામાં શિસ્તગદ્દ માણસની અંતઃ આત્મશ્રદ્ધા નથી,' એવી ણપ મન પર પડી હતી. હોમાશ્વ ('હિંદ સ્વરાજ')ની ચોપડી વાંચ્યા બાદ Curious mental attitude to everything belonging to civilizationની ણપ પાકી ચર્પ હતી. આગળ જતાં, 'સામાજિક પરિવર્તના પ્રમુખ તરીકે શારદાજીને લખેલું ભાષણ ફેરવવાં બાળત જાતે મળી જવાની શારદાજીને ઉપરુની ગાંધીજીની સૂચના સત્તે સુમંતભાઈએ વિરોધ દર્શાવ્યો. એમણે માન્યું કે 'ગાંધીજીમાં દરેકનો વિચાર પોતાની ધરેડમાં મૂકવાની વૃત્તિ હતી; માન વૃત્તિ નહિ પણ અતિ આગ્રહ' (પા. ૩૨૧). સાથે સાથે તેઓ જણાવે છે કે, ગાંધીજી પોતાનું 'દશન' કરવા આવનારાને 'શિક્ષા' ન દતા, ઉત્તેજન આપતા હતા, એમાં એમના 'મનની નળ-ગાઈ' હતી. 'પગરજ લેવાની પ્રથા પાછળ યુગ-શિષ્યનો, સંબંધ રહેલો હોય તો તે અધોગતિએ લઈ જનારો છે,' વળી, 'ગાંધીજીએ હિંદી પ્રજાનું માનસ પારખ્યું હતું અને તેને તેઓ વટાવી ખાતા હતા,' એવી કાલિદ દીકા કરતાં સુમંતભાઈ અચ-કામા ન હતા. આગળ પર ગાંધીજીએ 'મહાત્મા' શબ્દ ખૂબ જ પ્રચલિત થયો ત્યાં સુધી વધી ન હોય; અને પાછળથી નહિ જેવો વાંધો ઉઠાવ્યો. આ 'વ્યક્તિ-પૂર્ણ'ની પણ સુમંતભાઈએ અગર લાંબ નાખી છે (પા. ૩૩૮). ગાંધીજી 'આપણ હતા'

એવા પંચુ તે વખતના તેમના વિચારો સુમંતભાઈએ છુપાવ્યા નથી (પા. ૩૨૧-૨૩૦). 'એમના (ગાંધીજીના) જગરા મેનોગળ આગળ દેદ દકા (સાંથીઓ) પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકતા નથી,' એમ કહ્યું છે; અને ગાંધીજી પહેલાં યુગરાતમાં કે ભારતમાં અધારુ હતું એવી તેમના સિધ્ધાંતી ધારણાને તેમણે અસ્થાને લેખી છે (પા. ૩૫૮). 'એટી માનતા', 'એટી આગ્રહ' ને 'હું ખરો'ના દોષો તેમને ગાંધીજીમાં દેખાયા તેવા જ ચીંધા છે. વળી, 'દળદ વગે' એકાદ, એનું અદ્વિતીય ગાંધીજી વ્યક્તિત્વ છે,' એમ કહ્યા પછી, (તેમની પદ્ધતિથી) ધાર્મિક યુગની પ્રથાને ઉત્તેજન મળતું હોઈને સુમંતભાઈ તેમના એ વ્યક્તિ-ત્વને 'પ્રગતિગામી' નથી લેખતા. 'ખરો મહાપુરુષ' ગાંધી નહિ પણ ગોખલે, એવા તારતમ્ય પર પણ એ પહેલેથી ગયા હતા..

'આત્મા-અથ' એ નથી કે ગાંધીજીની શક્તિઓ અને વિરાટ પ્રતિભાઓ તેમણે ઇનકાર કર્યો હતો. 'ગાંધી આગ્રહની ચૂંતિ હોઈને સરકાર તેમનું સંભાલે છે, પ્રભ માને છે' (પા. ૨૬૬), તથા He was a man after my heart' એવી વિરલ મુખ્યતા પણ પ્રગટ કરી છે. પોતાની જાતને સરખાવી આગ્રેષ (૧૯૩૭માં) ગાંધીના જેટલી સાદાઈની શક્તિ પોતાનામાં નથી એવો અક્ષેપાસ કરે છે. ખાસ તો, ગાંધીના 'જટિલ' માનસનાં કેટલાંક પાસાં તેમને દેખાયાં તેવાં રજૂ કરીને 'માનસશાસ્ત્રીય સંશોધન'ની જરૂરિયાત ચીંધી છે...

(એકે ગાંધીજી અંગેના સુમંતભાઈના વધુ પ્રતિ-ભાવો તો હવે પછીના અંકમાં સવિશેષ જોવા મળશે.)

સુમંતભાઈની દીકાશક્તિ એમની લાક્ષણિકતા છે. પોતાના પરિચયમાં આવેલા બાએ જ કોઈને એમણે છેલ્લા છે. દિલ્લે મહારાજની દીકાની વાત અગાઉ નેાધી છે (પા. ૪૪). તેમની પદ્ધતિ માટે 'મેકિથા-વેલીવાદ' જેવો પ્રયોગ કર્યો છે. 'ચંનડે, મેદાવરકર અને તે વખતના યુગરાતી સુધારકોની તુડીઓને 'લાંબાચોડી' વાતોમાં યુગની તુડી' તરીકે ઓળખાવે છે. ફીરોજશ મહેતાને જગરા વ્યવસ્થાપક, શુદ્ધિવાન

ગણુવે છે. પણ 'સ્વભાવે આપખુદ હોઈને' ધણીને તેમણે દયાવેલા' એવું વિધાન કરે છે, એવી ગિચ્છના આપણની ટીકા કરતાં લખે છે : 'વિશાળ સમુદાયને તેઓ સમ્પ્રદાયી ધસડી જઈ શકતાં હતાં' અને 'મે' પણ એ લોકસમૂહને એ રીતે રમાડ્યા છે,' એવું તરત ઉમેરે છે. ત્યારે, એમાં એમનો અહમ્ જોર કરતો દેખાય છે. ગોખલેના સાથીદાર દેવધર 'વહાલ આવે એવા માણસ છે' એમ કહેતાંની સાથે એમના કૃપાપણની ટીકા કરે છે (પા. ૨૬૯).

હિંદની પ્રજા અને સમાજ, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતીઓ, કાઠિયાવાડીઓ, અમદાવાદીઓ અને હિંદુ-સુરિઓ; દેશના રાજાઓ અને મૂડીદારો. પ્રાચીન-સમ્રાજ્ય, આધ્યસમ્રાજ્ય તથા અનેક સંપ્રદાયો : સૌના ગુણદોષો થોડાક જ સમ્પ્રદાયો જણે ગણાવે છે અને લક્ષરૂપે રજૂ કરતા રહે છે. રચિત્ર એવા મહાચિંતકના લખાણને કંટાળાભરેલું ગણાવે છે અને તેમાં 'સંકુચિતતા'નું આરોપણ સુધ્ધાં કરે છે. ત્યારે કાર્લમૅક્સ ઉપર તેઓ ખુશ છે (પા. ૭૩).

૪

'પહેલી નજરે આ જગ્યામાં સુમંતભાઈનો 'અંદકાર' દેખાય, 'વિકાસોક્તા'નો ભાસ થાય એ સંદેશ છે. કેટલીક ટીકા 'નિંદા' જેવી લાગે તોય નવાઈ નહિ. ધણે સ્થળે 'ઉતાવળા અભિપ્રાયો' હોવાનું પણ જણાય; તો કેટલેક સ્થળે નાના મોટા મોટી વાંત કથાનો પછું પ્રતિભાવ જાગે.

વાત સાચી છે કે સુમંતભાઈમાં ઉગ્રનાનો ઝોક છે; ધણીબધી વાર તેનો અતિરેક પણ છે. પરંતુ એની પાછળે અન્યાય અને અસત્ય સામે દંભ અને શોષણ સામે જલતો આત્મા છે એ મુખ્ય વાત છે. દા-ત., સુમંતભાઈ અંગ્રેજો સામેની ચીડ વારંવાર પ્રગટ કરે છે. તે જ રીતે, રાજાઓ, જમીનદારો, શાહુકારો, ધનિકો (બૂચર) તરફ એમને તિરસ્કાર છે, છતાં પશ્ચિમમાં એમણે જે વરસો માળ્યા છે અને 'શુદ્ધતા' લોકો અને સાથીઓ વચ્ચે રહીને ભારતમાં તેમણે જે જાહેર જીવન ખેંચ્યું છે તે સમાજવાદ, ઉદામવાદ, રશિયા, ક્રાંતિ વગેરેનું ધણું

બધું વળગણુ છતાં, કયાંય અધિગામ્યતા ન હતાં એનાં સાક્ષી છે.

એ વાત સાચી છે કે, સુમંતભાઈનાં હાડમાં જ ઉમટા, ઉદામ વચ્ચણ છે, જે એમને વારંવાર એકબી જનાવે છે; અને તેમની વાણી ઉચ્ચારાવે છે. પરંતુ ગંભીર પરિસ્થિતિમાં એ અત્યંત સ્વસ્થ અને વ્યવહારુ પણ બની શક્યા છે; કટોકટીના પ્રસંગે ઠંડા રહી શક્યા છે; યુક્તિધીપ વર્તી શક્યા છે. સ્વસ્થ ચિંતન કરી શક્યા છે. કેમ કે અતે તો 'ગુણુ-ગ્રાહી ઘઈને' મારે તો મારું જીવન અને વિચારો સુધારવાના હતા' એવું જાન ૧૯૦૨માં યુરોપથી ભણીને આવ્યા ત્યારથી ઘઈ ચૂક્યું હતું. એટલું જ નહિ પણ પોતાના જમા પાસામાં સાકાર, લોક-મોહ પર અંકુશ, અને વ્રતો તથા સંપ્રદાયની વાત સુધ્ધાં કરી છે (પા. ૯૭). 'હિંદુસ્તાન દેશ નિષ્ક્રિયતા, જંગલીપણા, અને વહેંચી ભરેલો છે' (પા. ૬૫) એમ કહેનાર ભારતના ગુણાનું પણ જખાન કરે છે (પા. ૯૭). હા, બધી વખત, બધી માન્યતામાં સમતુલાં કરે છે એમ પણ નથી. એવી એમની વૃત્તિ નથી. છતાં—'આપણે જન્મત કરતાં યાલા છીએ એમ મોંની લેવામાં કેટલી મૂર્ખાઈ છે,' એવો 'સિનિકલ મૂડ' પણ આવતો રહ્યો છે (પા. ૩૩૩). 'કમું સાચું' બોલવાની ટેવ પડી ગઈ હતી (પા. ૩૪૨), છતાં એમની નિષ્ઠા સચ્ચાઈની હતી. એટલે જ કયાંક કોઈ સંબંધોમાં કડવાશ આવી નથી એ હકીકત જ ધણું રહેતું ઇજિત કરી જાય છે.

સુમંતભાઈ પોતાના વિકાસ વિષે સતત ચિંતન-મંનન કરતા રહ્યા છે. 'અધિગાનુ પૂછકું' નહિ જ—'એવું સ્વીકારીને, અને એટલી 'તટસ્થ બાકિત' તરીકે બહારથી લીલા જેતા હોવાનોય અનુભવ' કરતા હતા.

હા, સુમંતભાઈમાં 'આત્મ-તત્ત્વ' જોરદાર છે. હું નસીબવાન છું. હું (કંઈકરનો ?—મ.) માનીવો (Chosen ?—મ.) છું. કંઈકરથી જુદો નથી એ અર્થમાં (પા. ૬૪) તો એવી માન્યતા અથપણથી મનમાં જગાઈ ગઈ હતી. એથી પણ એક બાજુ અહમ્, બીજી બાજુ એવા માનીતા (!) બનવા ને દેખી રહેવા

માટેની સતત નિષ્ઠા, સતત ઉદ્યમ જોવા મળે છે.

એક દેર, દરેક કક્ષાએ તેઓ પોતાની મર્યાદામાં જ નહીં નિશાન તાકતા રહ્યા છે. “આમંત્ર્ય”માં મારાથી કામ કરી શકાશે નહિ. કાલેલા દ્વારા સંધારાનો પ્રયાસ કરવો” ૧૯૦૧માં એવું વિચારનાર કહે છે: “કનિષ્ઠે મને છેક ગામડામાં કહેલો એ મારા જીવનવિદ્યાસનું રહસ્ય છે” (પા. ૮૦).

પરંતુ રહસ્ય તો એ છે કે, સુમંતલાઈએ ‘સ્વ’નું આત્મરૂપ પ્રગટ કરતાં પોતાનું એ રૂપ કદરૂપ હતી, તુડીભરેલું હતું, નામોદાસી પ્રગટ કરનારું હતું એની રજામાન દરકાર કરી નથી. બદલે, એ પોતાનીય કોર દીકા કરે છે, ઠેકી ઉઘાવે છે, ભૂતોના અને અવગુણોના, ખૂરીટોવાના અને અદમ્યતા અતિરેકના એકરોશ તેમણે કર્યા છે. ક્યારેક તો તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે “મારું જીવન જોકિય અને દાર્ઢ્ય જેવું થઈ ગયું છે.” (પા. ૨૦૩); અને એવું પણ એમને પોતાને લાગ્યું છે કે “સર્વ સાધારણ અભિપ્રાયોથી કવચિત અન્યાય પણ થાય છે” (પા. ૨૧૬). દેવલાલીની એક ટેકરી પર એસી આત્મચિંતન કરતાં એ લખે છે: “માણસ પોતાને કેટલું બધું મદત્ત આપે છે! દા. ત. હું મને પોતાને કેટલું બધું મદત્ત આપતો હતો! — જાણે કે મારી પ્રગતિવાને લીધે જગત બદલાઈ જવાનું હોય!” (પા. ૨૭૮)

“મોડેથી અજલદારીને કારણે મારામાં પોતાના કક્ષો ખરેડાં કરવાની ટેવ વધી ગઈ હતી.” (પા. ૬૬), “લોકોને ‘મોડ’ લાગશે કે આપાત લાગશે તેની દરકાર રાખતો નહિ. એમાં તું કંઈક ગેરલાઈ ગાનતો. પછાત વિચારના લોકોની લાગણી લગભગ તુચ્છકારતો અને મારા વિચારના જે ન હોય તેમને જંગલી માનતો....” (પા. ૬૬).

સુમંતલાઈને એ અદમ્ય જરૂર લાગે છે. અવારનવાર તુટીઓતો ગચાવ પણ કરના દેખાય છે. “મારામાં અભિમાન અત્યંત પણ આગે પળી જાય મોડા દુઃખો નહિ આવે.” (પા. ૫૦); પણ પાછા કંઈકાનેય કરી દે છે. “જે માણસ સતત પોતાના

ગૌરવ — સ્વમાનનો વિચાર કરતો દેખાય છે એ જ પાછો પોતાની બધી નજાઈમાં બહેર કરતો રહે છે!

એમનું મન ખુદ્દ છે તેથી એમ પણ ઉચ્ચારે છે: “મને પોતા પડ્યાનું દુઃખ નથી. બધી જ ધીજ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોવી જોઈએ” (પા. ૧૦૩). અહીં. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો અર્થ ‘પુણ્ય મનથી’ એટલે જ હતો (પા. ૧૩૫). આથી વિશેષ આપણે એમની પાસે શું માગી શકીએ? સર્વ સર્વદા ખુદ્દ મન ન રાખી સક્યા હોય, ‘વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ’ ન જાળવી શક્યા હોય એથી શું? બીજાની નજાઈમાંથી જેમ પોતાની નજાઈઓ સામે પણ પુણ્યપ્રકાશ અને સ્વતઃ જાત પુરુષાર્થને કારણે તો ટોલ્ટોય ‘મદાદા’ ગણાયા હતા — લગભગ હિંદ સુધી નજાઈઓથી ન છૂટી શક્યા હતા.

સુમંતલાઈની અનેક ટીકાઓ, એમનાં અનેક વિધાનો ‘અજડતા’ લાગે છે — જરૂરી હશે કે સમર્થન વિનાનાં. આનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે આ મંથન ‘ડાયરી’ના આધારે તૈયાર થયેલ હોઈને ‘ડાયરી-સદબ’ મર્યાદાઓમાંની બા એક મર્યાદા પણ રહી છે.

આવી જ એક વધુ મર્યાદા એ જોવા મળે છે કે મંથનમાં અવારનવાર ‘લણું વાંચ્યું’, ‘ગાંધીની જેમ વચ્ચે વચ્ચેને શરીર જાળવ્યું’ (પા. ૭૩) એવા ઉલ્લેખો આવે છે; પરંતુ એએક કાન પ્રથોનાં નામો આવે છે અને વિગતો તો ભાગ્યે જ. પોતાની ઉપર ક્યા મંથનની કેરી અસર થઈ તેય બાકી જોખું જાણવા મળે છે. (ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં આ વાત ઉપર ખાસ લક્ષ રાખ્યું છે; આમ છતાં ગાંધીજીની જેમ વિશ્વાસપૂર્ણ વિદ્યાભ્યાસ કર્યાના જ સુમંતલાઈએ પણ બાઈબલ, ગીતા, કાલોહલ, દક્ષણી, ટોલ્ટોય, થોરો, રૂબિન્સન, મિલ, ઉમર અપ્પામ, કોન્ટેઈન વગેરેના પ્રથોના અભ્યાસચિતન દ્વારા પોતાનું જીવનજાણું બાંધ્યું હતું.)

આ આત્મકથાના નાણકને માપવાનું મુરઠેલ છે

કેમ કે વ્યવહારુ દુનિયાના ડાલા પુરુષો કરતાં આ આદમી જુદો જ છે. ડાલા પુરુષોના મનમાં એવનાં સગી-સ્વજનો-સ્નેહી-પ્રેમીઓ, સહકર્મી-કરો-આગેવાનો અને સામાન્ય ધંતો વિશેષ ખરેખર શું ટીકા-નિંદાનો ભાવ કદી જાગ્યો જ હોતો નથી? જાગ્યો તો હોમ છે જ. પરંતુ પરંપરાગત inhibitionsમાં જીવનારાઓ માટે એવો ભાવ મનમાં જાગ્યાનો મનોમન એકરાર કરવાનું પણ શક્ય નથી હોતું. પ્રગટ કરવાની તો કશ્વના જ શી? હિંમત જ ક્યાંથી?

હંતર જનોની વાત જવા દઈએ. કેટલા અને કયા આત્મકથાકારોએ ખરેખર 'આત્મ'માં બેઠેલા ભાવો-પ્રતિભાવો આટલી સફળ રીતે, ચપ્પોના કયા આત્મ'ખર વિના ઈંગ્લેન્ડ રૂપે પ્રગટ કર્યા છે? એમમિ વળી, પોતાના યુગમાં જે 'પ્રાતરમરણીય' ડાંમાં હોમ, 'પ્રુવમપુરુષ' તરીકે પૂજાતા હોમ, એમના વિષેના બંધાયેલા—અચૂક તો અચૂક—ખાસો ધરાર રહી દેવાની સત્ત્વનિષ્ઠા તો વિરલ જ મળ્યાવ.

એટલે જ તો આ આત્મકથાની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે તે એક અ-રૂઢ (un-orthodox) બંડ-ખોર વ્યક્તિત્વની આંતરિક પ્રતિભાનું લગભગ નખ-શિખ સાચકહું દર્શન કરાવે છે. આથી વિશેષ અપેક્ષા આત્મકથાકાર પાસે શી હોઈ શકે? નામક જેવો છે તેવો તમારી સામે હાજર થઈ જાય એ એની 'સિદ્ધિ' નથી શું?

આ આત્મકથા એક રીતે માંધીછના 'સત્ત્વના પ્રયોગો'ની યાદ આપે છે. ખીજી રીતે, ઇન્ડુબાર્થ (માસિક)ની આત્મકથાની. ઇન્ડુબાર્થ, સુમંતભાઈથી પંદર વરસે નાના; છતાં જાહેર જીવન લગભગ એક સમય-ખંડનું.

ઇન્ડુબાર્થનો સ્વભાવ 'ચાહોમ'નો. જેલ ને મહેલ સરખા; ઉપાધિઓ વહોરતા ફરે, પૂર ઉપર સવાર થવાના કોડમાં, આવેશ અને લાગણીના પૂરમાં ઇન્ડુબાર્થને 'પુવાર ધનમાં ઇન્ડુબાર્થને ભાગ્યે જ કોઈ આંટી શકે. એક પૂર ભિતરી જતાં, કિનારે ફેંકાઈને, ખીલ પૂરની રાહ જોવામાં, ઇન્ડુબાર્થ

રેતીમાં ખાચકા મારતા દિવસો ખેંચી કાઢે; ને નવાં અવસરનો ભાસ થતાં તક ઝડપી લેતાં પાર નહિ. ઇન્ડુબાર્થનું જોર જીવનમાં ને કુદકા મોટા. ત્યારે સુમંતભાઈ જેવા એકલપંથના પ્રવાસીને પૂરની પાંખે ચડવાની કે જીડવાની એવળા જ નહિ; ઘસડાવાની તો હરગિજ તૈયારી નહિ—below his dignity. અલખત, અમરતા અટવાઈ ખેંચાઈ ન જવાની તકેદારી રાખીને સાદસ તો ખેડે જ; તકેદારી ખૂંચે ને અકળાવે પણ હરજ સમજ વેઠી લે. સુમંતભાઈનાં પગલાં નાનાં. એમનું જોર ચાલવામાં એકધારી ચતિમાં; ઠોકર વાગે એ પહેલાં ચેતેલા તો હોમ જ. સખાવટ, ખોસવટ, ચર્ચાવટ અને કાપણમાં ઇન્ડુબાર્થ ભલ્લ-ભલાને હંફાવે, સુમંતભાઈ સંભાળુ અને સંભાળુ જેવાં ભાવણમાં જીતે. પણ સુમંતભાઈનો સખ નગદ, ત્યારે ઇન્ડુબાર્થનો રફેટક. ઇન્ડુબાર્થનો અભિગમ આદર્શવાદી 'રેમાન્ટિક', સુમંતભાઈનો આદર્શવાદી 'રિયલિસ્ટિક'. ઇન્ડુબાર્થ અને સુમંતભાઈ બંને ઉત્કટ દેહપ્રેમી, અ-મામ, જલમ, શોષણ સામે પ્રુવપ્રકોપી. બંને ઉદ્ધામ છતાં બંનેની પ્રકૃતિ અને ઘૃષ્ટિની મૂળમૂળ ભિન્નતાને લીધે જાહેરજીવનમાં ઝાઝો સંગાથ ન સાધી શક્યા.

મૂળમૂળ રીતે જ, ઇન્ડુબાર્થ extrovert, સુમંતભાઈ introvert. બંનેની આત્મકથામાં બંનેની વિલક્ષણતાઓ અનુસાર નિરાળી—આગતાં લક્ષણો ધરાવનારી છે. ઇન્ડુબાર્થની આત્મકથા માદિતીસહાર, સુમંતભાઈની ચિતનસહાર; ઇન્ડુબાર્થની આત્મકથા ઉપયોગી ઘણી રીતે, સુમંતભાઈની મૂલ્યવતી વિશેષ; ઇન્ડુબાર્થની શેઠી પત્રકારત્વથી માંડી સાદિત્યવિહારી, સુમંતભાઈની સાદી, સરળ, સાધનાલક્ષી. ઇન્ડુબાર્થની આત્મકથામાં નવલકથાનો અને નવલકથામાં આત્મકથાનો વણાટ જોવા મળે, સુમંતભાઈને માટે એ કસ્ય સાધ્ય જ નહિ. ઇન્ડુબાર્થની આત્મકથામાં કથાપટ વિસ્તરેલો, સુમંતભાઈમાં આત્મપરિચયનું બેંડાણ.

ખદારથી શુધ્ધ બાળો, શરદ કામ કામ અને

કામમાં જ ખૂંપી ગયેલા લાગે ને એમાં મથવો રહે
એવો માણસ જ્યારે એમ કહે છે કે “હું સંદિ-
સૌન્દર્યથી ધણા દિવસ માટે કદી વિખૂટો પડ્યો જ
નથી” ત્યારે અદકું માન લેવજો છે. “સુર્યોદય સુધારિત,
આકાશ ને વાદળાં, ઝાંઝાની ઘટ્ટા, લીલોતરીના રંગો,
પદ્મ ને દરિયો, નદી તથા સરોવરોનો આનંદ
ઓછો નથી—અધારી રાતના તારા, અજવાળિ-
યાનો ચન્દ્ર આપણા રોજના સાથી છે. વરસાદની
ઝરખર કે મુશળમારની ઝોર ખૂબીએ છે. નીરવ
શાંતિમાં જે સંગીત છે તે યોગ્ય સંભળી શકે છે;
પણ થોંધાદમાં મધુરું સંગીત છે તે સંભળનારા
વિરલ હોય છે. પાણીમાં પડતા પડછાયા, તેની લહેરો,
તેની નિમંગતા, આ બધાંથી કેનાં હૃદય હાથમાં
નથી? પછીએના સંગીતનો જન્મજૂનો આત્મસમ-
ર્પણનો સંદેશ સંદિની એકતાનતાનું જ્ઞાન કરાવે છે.
થોડેપણે અરો આપ્યાં સૌન્દર્યો માણવાની શક્તિ મેં
ખીસવી હતી.”

ખરેખર, તે આ આદમી સંદિસૌન્દર્ય પાછળ
ગાંઠો બનતો હતો, તે આ અંધમાં ભેરણ રથને
આવતાં વણૂંની પરથી પ્રતીત થાય છે. યુરોપના
એક એકાંત સૌન્દર્યસ્થળનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવે
છે: “મા વાંચવા કે લખવા મેસતો પણ એપડી
અને કવચ બાદ્યએ રહી જતાં અને દુસ્વપ્નસંદિમાં
કહાશે સુધી સમાધિરથ ધર્ષજતો!” (પા. ૮૪-૮૫).
યુરોપમાં એક સિંહાર પાટી દરમ્યાનના સૌન્દર્યનુભવ
પછી લખે છે: “તોફાન પછી હમેશાં શાંતિ અને
સુખ આવે છે. પણ તે કોને માટે? નિર્દોષ માણસો
માટે, પાપી અને અકરુણી માણસ માટે નહિ”
(પા. ૨૦૭-૨૦૮); અને ચોમ્પ્રેની સિંહાર
પાટી દરમ્યાન “એક ટોળી મશાલોના અજવાળામાં
નદી જોળંગતી હતી તેનું વર્ણન કરવાની મારી
શક્તિ નથી” એમ કહીને, “આજ સુધી એ ચિત્ર
મારા રમરજખ પર છે...” એમ ઉમેરીને એક જ
વાક્યમાં કમાલ કરે છે. “શું વિચિત્ર પડછાયા પડતા
હતા: માણસોના, ઝાંઝા અને મશાલોના. મશાલોનું
તેજ નદીમાં પડતું અને ત્યાં બીજી મશાલો સળગતી

હોય એવું જણાતું.”

અનેક પ્રસંગોનું જીવંત આલેખન પણ આ
અંધનું એક વધુ આકર્ષણ છે. રાશમાં આવતો
“એપ્રિલ્સ”નો પ્રસંગ (પા. ૪૦-૪૧); એ પછી
ગોધા લાહરનું વર્ણન (પા. ૮૮-૮૯), યુરોપની એક
દોટલમાં રાજકીય ચર્ચા મિથે મળેલા જીવનિયાઓની
દાર્શનિક મહેફિલ (પા. ૨૦૨-૨૦૩), મગજની ખુમારી
ઉતારવાને બદલે મૂઝ મૂડી કાઢી (પા. ૨૦૩-૨૦૪),
એની વાત, એક અનાડી દૂનગાને માર મારી સીધો
કપાનો કિસ્સો (પા. ૨૩૩), એક યુગને તથા એક
મેદરસાર ખસારીને “ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ”ને
પાઠ શીખવ્યાનો કિસ્સો (પા. ૨૪૦-૪૧, ૨૬૭),
અને ખીબ કિસ્સાઓ (પા. ૨૪૨-૨૪૩); ઉપરાંત,
ચારદાખહેનના જીવનમાં દૈન્યુબર ભારે વટોળ જગાવી
દેનારો એક ચેરસમજનો કિસ્સો (પા. ૨૫૦), તારંગ
દિલથી અંબાજી જતાં, કોડીનારના પ્રવાસ દરમ્યાન,
અને અશીંદા જતાં વાઘ અને કહેવાતા વાઘના કિસ્સા
(પા. ૩૪૩, ૩૪૭), તથા સિદ્ધપુરથી અમદાવાદની
ટૂનમાં વાઘને સાથે લઈ એકલા ગોરા અમલદાર
સાથેનો કિસ્સો (પા. ૩૬૨-૩૬૩), વગેરે ખૂબ જ
રમૂજ પ્રસંગો સૌ ઠેકાંને આદરણીય લાગે એવા
છે. કેટલાક આવા કિસ્સામાં સુગંતભાર્ષત્યુ મનોમંથન
પણ મદત્વનું બન્યું છે. હાથ ઉગામીને યુગને,
દાર્શનિક, અનાડીને પાઠ ભણાવ્યાના પ્રસંગો પછી
સુમંતભાર્ષ “અનાડી લોકો ચમત્કાર વિના નમસ્કાર
કરે એવા નથી,” એમ કહ્યા પછીય કબૂલે છે કે
“હાથ ઉપાડવો એ ખરાબ છે, તેમાં બંનેનું સ્વમાન
દણાય છે.” છતાં, “મને તેમ પણ પરિણામે (એ
બિનાએ) વાતાવરણ સુધારવાના” સંતોષ પણ મેં છે...
તો વળી કહે છે: “સંસ્કૃતતા મળી માટે મારવાનો ખયાલ
નહિ કરવો નેઈએ. એથી હૃદયપક્ષો નથી જ
થવાનો, પરંતુ, યુનો પક્ષયાનો આપ્રક જવો કરીએ
તો યુનેચાર નીકર બને, વધુ યુના કરે...” આ
પછી સુમંતભાર્ષ એમનું લૅન્ડિક સમગ્નવતાં કહે છે:
“યુવપ્રકોષને સામાન્ય દરસાથી હદા પ્રમરતો ગણું
છું.” એમાં દિશા છે, પણ એ ખીબ નંખરનો ઉત્તમ

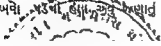
માર્ગ છે, (કેમ કે) હૃદયમાં સિંચા (લાવ) નથી... નળગાદીની અહિસા એક જાતનો સામાજિક ગુનો જ છે." x x x આવી મધી ફિલસફી ડોહાવાને બદલે હોડીના ખલાસીવાળા કિસ્સામાં સ્પષ્ટ એકરાર કરે છે : "બાસ જઈને કોઈને માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો. (પણ) તાત્કાલિક પશ્ચાત્તાપ યાગ; અગ્નિ ધોમો પણ પડે; પરંતુ કોષાગ્નિ સળગે જ નહિ એવો સવમ મેળવી શક્યો નથી. ..."

કેટલી સરળતા! આ બધા મંચનો કોઈ પણ જાતના છતાં સાધારણ માનવીના મનની અંદરની ગૂંચોનો પહેલો ખુલ્લો કરી આપે એવાં નથી !

સુમંતભાઈમાં ચિંતાનું ઊંડાણ પણ એટલું નથી. આરબે જ 'બ્યક્તિતાના લોપ'ની વાત કરે છે, ત્યારે (પા. ૧૮-૧૯) અને વસ્તી ઓછી કરવાના 'ઈશ્વરને સંજ્ઞતા રસ્તા'ને બદલાને ecologyનું રહસ્ય-ચિંતન પ્રગટ કરે છે ત્યારે (પા. ૩૮), અને મૅગિકલ કોલેજના હોલમાં મહાં ચીરતાં દિવાસ્વપ્ન બોધને "આ મિથ્યા જીવન, આ મિથ્યા મહેનત, માનવીનું અભિમાન ગળી જાય એવું ચિંતાન-મનન" (પા. ૪૧-૪૩) કે પછી યુરોપ જતાં ભરદરિયે માણસ—હૃદ જંતુની શી કિંમત! ના વિચારો (પા. ૪૯-૫૦); તથા યુરોપમાં શિકારે જતાં દિવાસ્વપ્નાવરણ સમાધિ-ચિંતાન અને વર્ણન (પા. ૨૦૬)ના ગદ્ય ખંડે જબરી તેજસ્વિતા ધરાવે છે. ઈશ્વર અંગેના વિચારો તથા નાસ્તિકત્વેય ધડીલાર વિચારોથી કરી મૂકે એવી સ્વાનુભવજન્ય ઘટનાઓ (અંગારા ઉપર ચાલવાના બે પ્રસંગ : પા. ૧૩૨-૩૩, ૧૬૩-૧૬૪); તથા બાઈબલ જોડતાવેંત મળતા સંકેતો (પા. ૧૬૩); સ્વપ્નને અતે 'શેદેશી'—સત્યનું દર્શન (૧૫૦-૫૧) જેવા પ્રસંગોની mystic અનુભૂતિઓ પોતાને નારિતક ગણાવતા સુમંતભાઈની કલમે લખાય છે ત્યારે એ કેટલી સંતર્પક બની રહે છે !

*

સુમંતભાઈ શબ્દોના રવામી નથી. ક્યાંક કશે પ્રયત્ન કરીને એકે શબ્દ લખવો પડે એવું હોય, એવું બતાવવાનું

નથી. અને છતાં, અનેક સ્થળે ચિંતાનકણ્ઠિકાઓ વેરાયેલી મળે છે. લાપા રરળતી વહેતી હોય છે. ધણી જગ્યાએ ગાંધીજીની તરાફ જેવા મળે છે. ટૂંકાં વાક્યો, સચોટ શબ્દો, અર્થગર્ભ ગદ્ય... યુરોપમાં અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ વખતે તથા સોનાગઢના શિકાર વખતનાં કુદરતનાં વર્ણનો—તડવર્ણનો એમની લાપાસમૃદ્ધિનાં સાક્ષી છે. કટાક્ષ પણ સુમંતભાઈનાં લાપાનું કાંતિત્વ વીર છે, ધાયું શરસંવાન કરી જાય છે. ચિંતાન તો એમને માટે આસોત્પ્રવાસ જેવું કામ આપે છે !

સુમંતભાઈ માટે વિદ્યાભ્યાસ અને પરીક્ષાઓ આનંદમય રહ્યાં છે. છેક કુમારવધી વિદ્યાળ વાચન, ચિત્ર, સુચારી, લુહારી, ફોટોગ્રાફી, સીમણગૂંચણ, થોડેસવારી વગેરે બધાં ક્ષેત્રના રસિક રહ્યા છે. જોકે પોતાને સંગીતનો કશો રસ નથી એમ કહેવા છતાં પિયાનો અને ફિલ્હાર્ગના જેવા વાદ્ય પર પણ હાથ અજમાવ્યા વિના નથી રહ્યા. સુમંતભાઈનો સંસ્કારી જીવ ક્યાંય છૂપો નથી રહ્યો.

કદાચ આ પ્રયમમાં મારા મતે એક સૌથી મોટી ક્ષતિ હોય તો તે એ છે કે તેમાં પોતાના કુટુંબ-જીવન વિષે નહિ જેવા ઉલ્લેખો છે. છોકરાંઓ સાથે રવિવારે પર્તાં રમતા, કસરત કરતા, ક્યારેક પ્રવાસમાં સાથે લઈ જતા, પસ્પર છૂટી વર્તતા, પોતે ઉપદેશ કે સલાહો આપવાનું ટાળતા, અને સમય મળ્યે પોતાના અનુભવો કહેતા, તથા ખૂબ મોજ કરાવતા વગેરે અદ્યાપારી ઉલ્લેખોથી વિશેષ નથી. શારદાબહેનના ઉલ્લેખો પણ ઉપરછલ્લા અને જરૂરી તોંધ પૂરતા જ છે.

હા, પોતાના તરંગો—ગાડા કે ગાંડા—અને થોળનાઓની અર્થાં શારદાબહેન સાથે કરતા તથા પોતાની 'પ્રગતિ'માં શારદાબાઈની પ્રગતિ હોવી જોઈએ જ એમ માનતા હતા. અજબજાત, (કુટુંબ) અવરોધક નીવડે તો ક્યાંથી દેવાનું બૌદ્ધિક વલણ ધરાવતા, પણ એકલપંડ આદર્શો પ્રમાણે સ્વચ્છ પ્રગતિ કરવાના વિરોધી હતા. (પા. ૧૯૪); ગરીબીથી રહેવાના પ્રસંગો

શારદામહેન ખચકાર્થ, આંસુ પાડેનિ (સંતાનોના શિક્ષણ
અને સુખી ઉછેરની ચિંતાએ જ) પણ તૈયાર થયા
હતા કેમ કે એ 'હિમતવાન' હતા અને સાથે ચાલ-
વાની ધૃષ્ટિ હતી, (પા. ૨૧૮). સુમંતભાઈ બધી
રીતે શારદામહેનનું સન્માન સાચવતા. એમ છતાં
એમનો ટીખળી સ્વભાવ છાનો રહેતો નહિ. શારદા-
મહેન અમદાવાદની પ્રવૃત્તિમાં ખૂં પેલાં હોઈને જાતા
વરસે વડોદરા સ્થાયી થવા આવ્યા ત્યારે સુમંતભાઈ
'વડોદરા પધાર્યા' એવો કેટલુંક કર્મો વિના રહી નથી
શકતા. અને શારદામહેન માટે એમણે પાડેલાં નામો

—સંબોધનો પણ એવાં જ; 'દેશી', 'હિંદુ' 'એકમ',
'એમ'; ૧૯૩૨ પછી 'આણ' (પા. ૧૪૩).

આવી કેટલીક માહિતીથી અધિક કૌટુંબિક
આમતોના આલેખનમાં તેઓ ઊંડાં પાણીમાં ઊતર્યા
નથી, એની પાછળ એમનો, પત્નીયીમ અંતર રાખ-
વાનો, પેણો સિદ્ધાન્ત કે સર્વત્ર અમુક અંતર
રાખવાનો સ્વભાવ કારણભૂત હતો ! જે હોય તે,
પરંતુ એ ખોટ 'આત્મ'ની ઝોળખ અધૂરી રાખે છે
એટલું તો નહીં.

૨૮-૧૦-૭૧

આપ વાંચી રહ્યા છો
તે અંકના સુદક્ષ છે

શ્રી ગણેશ-ગાયત્રી પ્રિન્ટરી

૨૧/બી હુંગેરી નગર અમદાવાદ-૭

પારખા લોકોએ આપેલા દાન પર જીવવા કરતાં આપણી
 ધરતી આપણને જે કંઈ આપે, તેના પર જીવી નીકળ-
 વાની આપણામાં તાકાત અને હિંમત હોય. તેમ ન કરીએ
 તો સ્વતંત્ર મુલક તરીકેની આપણી હસ્તીને આપણે
 લાયક ન રહીએ.

૧૩-૧૦-૪૧

ગાંધીજી

સી. મોહનલાલ એન્ડ કં.
 [ધર્મશિક્ષક સાધનોના ડીલર્સ]
 ગોવિંદ નિવાસ;
 ૯૯/૧૦૧ હુડાર ચાલ
 મુંબઈ-૨
 ના
 સૌજન્યથી

આપણે બહારની મદદ પર જરા જોડોયે આધાર રાખવા
જઈશું તો સંભવ છે કે આપણે અવળે રસ્તે ચડી જઈશું.

૬-૧૯-૪૭

ગાંધીજી

SHIKSHAN SADHAN KENDRA

Mehta Estate, Haranwali Pole,

Khadia : Char Rasta : AHMEDABAD-1

Phone : 23566

Importers & dealers in laboratory equipment, chemicals, scientific apparatus & educational aids

The Madhavpura Mercantile Co-operative Bank Ltd.

: Branch :

Khadia, Char Rasta, Ahmedabad-1

Regd. Office : T. 23993

Nava Madhavpura,
AHMEDABAD-1

Leading Bank in Co-operative Sector Offers Prompt Services

Receives deposits at attractive rate of interest

Advance to Business and Industries according to the need

Chairman

Shri Babubhai Manilal Gandhi

Managing Director

Shri Rameshbhai Nandlal Parikh

Manager

Shri D. B. Pandya

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

શા. સં ગુ રા ૬૫

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ-૯

૧૫૯૦૬

વિદ્યાભાગ

અંગ્ર-૧૨૧, અનુ-૧૯૭૧

અંગ્ર-૧૩૩, ડી.એ. ૧૯૭૮

18 AUG 1986

૧૫૯૦૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૬